ŁÓDŹ

WIELOWYZNANIOWA

DZIEJE WSPÓLNOT RELIGIJNYCH
DO 1914 ROKU

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

KAZIMIERZ BADZIAK, KAROL CHYLAK, MAŁGORZATA ŁAPA

ŁÓDŹ WIELOWYZNANIOWA

DZIEJE WSPÓLNOT RELIGIJNYCH
DO 1914 ROKU

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2014

Kazimierz Badziak, Małgorzata Łapa
Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Polski Najnowszej
ul. A. Kamińskiego 27a, 90-219 Łódź
e-mail: kabad@op.pl

Karol Chylak
Społeczna Akademia Nauk
ul. Sienkiewicza 9
90-113 Łódź

RECENZENCI
prof. dr hab. Wiesław Caban
prof. dr hab. Wiesław Puś

AUTORZY
Kazimierz Badziak (22 ark. wyd.)
Karol Chylak (12,5 ark. wyd.)
Małgorzata Łapa (3 ark. wyd.)

TŁUMACZENIE NA JĘZYK ANGIELSKI
Magdalena Dąbrowska

TŁUMACZENIE NA JĘZYK NIEMIECKI
Kaja Majnicz

TŁUMACZENIE NA JĘZYK ROSYJSKI
Olga Grzybowska

SKŁAD I ŁAMANIE
Tomasz Pietras

PROJEKT OKŁADKI
Łukasz Orzechowski

Publikacja dofinansowana przez:
Urząd Miasta Łodzi w ramach grantu
Łódź wielowyznaniowa. Dzieje wspólnot religijnych do 1945 roku
Prorektora ds. Nauki Uniwersytetu Łódzkiego
Dziekana Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego
Na okładce i stronie przedtytułowej wykorzystano materiały: B. Wilkoszewski
Widoki Łodzi, Warszawa 1896, fotografię kościoła ewangelickiego św. Jana
(Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi) oraz fotografię cerkwi św. A. Newskiego
(Zbiory prywatne A. Sosny)

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2014

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ
Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06789.14.0.K

ISBN 978-83-7969-448-8 (wersja papierowa)
ISBN 978-83-7969-512-6 (wersja elektroniczna)

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
Część I. Rozwój przestrzenny i ludnościowy Łodzi i przylegających do niej dominiów do wybuchu I wojny światowej	19
1. Łódź w okresie średniowiecza i staropolskim	19
2. Rozbudowa i zabudowa Łodzi przemysłowej do wybuchu I wojny światowej	25
3. Ludność Łodzi 1820–1914. Dynamika rozwoju, stosunki narodowościowe i wyznaniowe	37
4. Gospodarczy awans Łodzi w XIX i na początku XX w.	44
5. Dobra chojeńskie i procesy związane z ich zagospodarowaniem	49
6. Dobra stockie i proces ich zagospodarowania	54
7. Procesy osiedleńcze w dobrach Mieszki	58
8. Procesy związane z zagospodarowaniem dóbr: Radogoszcz, Łagiewniki i Rogi	60
9. Procesy osadnicze w dobrach ziemskich: Jagodnica-Złotno i Kały	75
10. Dobra bedońskie a proces ich zagospodarowywania	79
11. Królewskie (skarbowe) dobra wiatczyńskie i proces tworzenia kolonii wiejskich oraz ich rozwój do wybuchu I wojny światowej	82
12. Procesy osadnicze w dobrach Kalonka, Barchówka, Dobieszków, Skoszewy, Moskwa oraz utworzenie kolonii Natolin	85
13. Procesy osadnicze na terenach wchodzących w skład dóbr Kapituły Krakowskiej (do 1797 r.) w okresie XIX i na początku XX w.	87
Część II. Tradycyjne konfesje chrześcijańskie	99
1. Kościół rzymskokatolicki na obszarze Wielkiej Łodzi do wybuchu I wojny światowej. Organizacja, instytucje, działalność społeczna i religijna	99

1.1. Kościół rzymskokatolicki w Łodzi do lat 20. XIX w.	99
1.2. Rozwój sieci parafialnej w okresie Łodzi przemysłowej	123
1.3. Nieruchomości łódzkich parafii w okresie Łodzi przemysłowej	178
1.4. Uposażenie duchowieństwa i instytucji kościelnych od lat 20. XIX w. do wybuchu I wojny światowej	185
1.5. Społeczność łódzkiego Kościoła rzymskokatolickiego w okresie Łodzi przemysłowej	214
1.6. Społeczno-religijna działalność duchowieństwa i wspólnoty wiernych Kościola rzymskokatolickiego w Łodzi od lat 20. XIX w. do 1914 r.	226
1.7. Zgromadzenia zakonne na terenach łódzkich parafii w XIX i na począt- ku XX w.	232
1.8. Rzymskokatolickie cmentarze w okresie Łodzi przemysłowej	238
2. Kościół prawosławny w Łodzi do wybuchu I wojny światowej	249
2.1. Czym jest prawosławie?	249
2.2. Prawosławie na ziemiach polskich do 1914 r.	253
2.3. Ludność prawosławna w Łodzi do 1914 r.	256
2.4. Budowa cerkwi św. Aleksandra Newskiego	257
2.5. Parafia prawosławna w Łodzi – powstanie i organizacja	264
2.6. Działalność inwestycyjna parafii św. Aleksandra Newskiego	270
2.7. Działalność oświatowa i społeczna duchowieństwa i wspólnoty wier- nych Kościoła prawosławnego w Łodzi do 1914 r.	288

Część III. Wyznania chrześcijańskie powstałe w wyniku reformacji i późniejszych ruchów religijnych

1. Społeczności i instytucje religijne wyznania ewangelicko-augsburskiego na obszarze Wielkiej Łodzi do wybuchu I wojny światowej	295
1.1. Podstawy wiary ewangelicko-augsburskiej	295
1.2. Życie religijne do końca lat 20. XIX w. Pierwsze parafie ewangelicko- augsburskie	301
1.3. Parafia ewangelicko-augsburska w Łodzi w okresie od 1826 r. do końca lat 40. XIX w.	319
1.4. Parafia ewangelicko-augsburska w Łodzi od przełomu lat 40. i 50. XIX w. do 1884 r.	331
1.5. Ewangelicko-augsburska parafia św. Trójcy od 1884 r. do wybuchu I wojny światowej	353
1.6. Parafia ewangelicko-augsburska św. Jana w Łodzi (1884–1914)	389
1.7. Parafia ewangelicko-augsburska w Nowosolnej 1838–1914	415
1.8. Środowiska ewangelików na obszarze Wielkiej Łodzi do 1914 r. zwią- zane z parafiami tego wyznania w Pabianicach, Zgierz i Konstantynowie ...	427

2. Wspólnota braci morawczyków	438
3. Kościół ewangelicko-reformowany i wspólnota braci czeskich	449
4. Organizacja, rozwój, działalność zborów i wspólnoty baptystów na terenie Wielkiej Łodzi	461
5. Początki wspólnoty Adwentystów Dnia Siódmego w Łodzi	475
6. Kościół mariawicki w Łodzi. Parafie, instytucje, działalność religijna i społeczna	479
Część IV. Wyznania niechrześcijańskie	497
1. Społeczności żydowskie w Łodzi i ich gmina wyznaniowa do wybuchu I wojny światowej	497
1.1. Podstawowe pojęcia, czynniki kształtujące rozwój religii judaistycznej	497
1.2. Szabat i święta żydowskie	503
1.3. Na drodze do powołania gminy żydowskiej w Łodzi. Kahał łódzki do 1821 r.	506
1.4. Gmina żydowska w Łodzi. Od utworzenia dozorów do połowy lat 60. XIX w.	515
1.5. Gmina żydowska w Łodzi w okresie od połowy lat 60. do przełomu XIX i XX w.	548
1.6. Gmina żydowska w Łodzi od przełomu XIX i XX w. do wybuchu I wojny światowej	591
2. Wyznawcy islamu – początki wspólnoty i próba jej organizacji	617
Zakończenie	623
Wykaz skrótów	629
Bibliografia	631
Spis tabel	657
Spis rycin	659
Indeks osób	663
Indeks nazw geograficznych	689
Summary	699
Zusammenfassung	702
Краткое содержание	705

WSTĘP

Jasne i klarowne zdefiniowanie zjawiska, jakim jest religia od lat nastrocza wielu trudności badaczom zajmującym się tą tematyką. W XIX w. jeden ze znanych socjologów, Emile Durkheim, próbując przezwyciężyć ten problem sformułował określenie, którego punktem wyjścia było stwierdzenie, że każde społeczeństwo dzieli świat na części świętą i świecką (*sacrum* i *profanum*): *Rzeczy święte to rzeczy chronione i izolowane przez zakazy; rzeczy świeckie to rzeczy, do których te zakazy się stosują i które nie powinny się stykać z rzeczami świętymi. Wierzenia religijne to wyobrażenia wyrażające naturę rzeczy świętych oraz bądź ich wzajemne stosunki, bądź stosunki z rzeczami świeckimi. [...] Gdy pewna liczba rzeczy świętych pozostaje ze sobą w relacji zgodności i zależności, tworząc pewnego rodzaju systemową jedność, która nie należy jednak do żadnego innego systemu tego rodzaju, wówczas zespół wierzeń i odpowiadających im obrzędów tworzy religię*¹.

Próba ta nie wyczerpuje jednak zagadnienia. Faktem jest, że w literaturze przedmiotu powstało wiele definicji religii, stawiających akcenty w bardzo różnych miejscach². Z drugiej strony – jak należy sądzić – nie bez racji jest stwierdzenie Maxa Webera wątpiące w możliwość zbudowania jasnej i pełnej definicji religii, wskazujące przede wszystkim na istotność badania warunków i skutków tego rodzaju zachowań³.

Wydaje się, że można znaleźć pewien charakterystyczny wyznacznik, co zresztą wynika z etymologii tego wyrazu. Otóż religie starały się łączyć człowieka z Bogiem. Niektóre wielkie religie określają siebie jako objawione, a więc objawił się Bóg, aby pokazać, na czym mają polegać stosunki

¹ E. Durkheim, *Elementarne formy życia religijnego*, Warszawa 1990, s. 35.

² Zob.: K. Dobbelaere, *Socjologiczna analiza definicji religii*, [w:] *Socjologia religii. Antologia tekstów*, oprac. W. Piwowski, Kraków 2012, s. 139–153.

³ M. Weber, *The Sociology of Religion*, Boston 1963, s. 1.

ustanowione między Stwórcą a ludźmi, a które On życzy sobie zobaczyć. W kolejności pojawiania się ich w historii to: judaizm, chrześcijaństwo, islam, religia mormonów. Wszystkie one zawierają liczne i ścisłe zasady dotyczące nie tylko kultu Boga, ale także reguł życia w społeczeństwie. Są to więc religie całościowe. Biblijne tradycje judaizmu, chrześcijaństwa i islamu z pogardą mówią o tzw. religiach naturalnych. Był to wynik przejścia od religii naturalnej do socjologicznej, nie ma tu bowiem łączności z naturą. Każda religia jest prawdziwa, w taki czy inny sposób. Jest prawdziwa, jeśli rozumieć ją jako metaforę. Korzyści płynące z objawienia i przyjęcia przekazywanego mitu, najczęściej w formie metafory – zapewniało religiom wysoki poziom zaufania społecznego. Głoszono i wierzono, że istnieje tylko jedna prawda i ona tylko mogła zostać uznana. Następnie pojawiły się zabiegi dążące do ściślego sformalizowania tej prawdy w prawach i dogmatach. Faktycznie religie miały i mają charakter zorganizowanej instytucji, w której decydującą rolę odgrywało oddziaływanie człowieka, założyciela religii. Chodzi o wprowadzenie doświadczenia wewnętrznego w zewnętrzne życie ludzi. Każda religia zajmuje się przede wszystkim problemami społecznymi i etycznymi. Owi założyciele religii to osoby, których autorytet płynął z ich psychologicznego doświadczenia. Niektóre swoje wizje mogli przekładać na język czynności obrzędowych i prezentować to szerszym zbiorowościom.

Religijność, co zostało już dawno udowodnione, była i jest korzystna dla ludzi, choćby dlatego, iż gwarantowała spójność grupy, wspólnoty, a więc ułatwiała przetrwanie. Nawet jeśli przyjmiemy, że religia to twór naszego umysłu, problem sprowadza się do tego czy ten twór opisuje coś realnego, czy nie. Odpowiedź jest kwestią wiary. Człowiek od początku swego istnienia odczuwał potrzebę swoistego udziału w różnego rodzaju obchodach, świętach, rytuałach, a więc w wydarzeniach innych od codzienności. Na pewno z wiarą łatwiej znieść ból, każdy rytuał zapowiadał przyjemne wydarzenia.

Jak dotychczas dominują dwie interpretacje sensu zjawiska religii. Pierwsza grupa tłumaczy to jako zjawisko funkcjonalne. Mówiąc inaczej, chodzi o zastępczą wartość wierzeń religijnych w interpretacji zapoczątkowanej przez Karola Marksa („opium dla ludu”), dla których żywotność religii – mity, doktryny, obrzędy, instytucje i doświadczenia – była i jest komplementarna wobec zaspokojenia ludzkich potrzeb duchownych, które ulegały ograniczeniom wraz ze wzrostem ich stałej realizacji. Grupa druga głosiła, że zjawiska religijne są osadzone w potrzebach ludzkich, o czym wspomniano już

wcześniej. Jeden z najwybitniejszych przedstawicieli tej teorii, także wybitny znawca dziejów religii Mircea Eliade⁴ – określił religię jako paraliż czasu, co było odpowiedzią na fundamentalne dążenie człowieka do znieruchomienia struktur czasu, a więc świeckiego potocznego życia. Mówiąc inaczej człowiek dążył do powstania niehistorycznej realności sakralnej, której głównym składnikiem jest mit.

Poszczególne religie różnią się między sobą w trzech zasadniczych aspektach. Po pierwsze, rodzajem obrzędów i praktyk religijnych, które mogą polegać na modlitwie, medytacji czy innym rodzaju aktywności. Bywają one jednorazowe, choć istotne znaczenie dla wspólnot mają zwłaszcza praktyki regularne, np. chrzest czy obrzezanie. Po drugie, religie odróżniają się od siebie treścią prawd wiary, zapisanych w świętych księgach, prorocत्वach, formułowanych w katechizmach czy innego rodzaju nabożnych wydawnictwach. Wreszcie, po trzecie, różnią się formą organizacyjną zbiorowości religijnych. Szczególnie rozpowszechnione są kościoły episkopalne z jednolitą hierarchiczną organizacją oraz kościoły prezbiteriańskie, zbliżone do demokracji przedstawicielskiej. Spotykamy też kościoły czy też wspólnoty (gminy) o charakterze kongregacyjnym, które nie posiadają hierarchii panującej nad wszystkimi częściami wyznania, gdzie lokalni członkowie świeccy zarządzają organizacją i powołują swoich przewodników. W toku licznych podziałów wspólnot religijnych powstała wielość form organizacyjnych, które trudno zapisać do danego typu. Mowa tu o szeregu sektach, kultach i ruchach religijnych.

Religie formułując zbiory zakazów i nakazów, definiując cele istnienia ludzkiego, podstawowe normy i wartości, oceniając konkretne zachowania społeczne w kategoriach dobra i zła wpływają na życie społeczeństw, zarówno w mikro, jak i w makroskali. Tworzone przez nie systemy normatywne nie są tożsame, pewne ich elementy przekraczają granicę danego wierzenia, lecz znaczna ich część przynależna jest tylko konkretnej religii, tworząc jej odrębność, swoistość, specyfikę. Część z norm i wartości jest nie tylko charakterystyczna dla konkretnego wierzenia, ale niejednokrotnie znajdują się one w opozycji, sprzeczności czy wręcz konflikcie. Owe systemy odzwierciedlając się nie tylko w zachowaniach poszczególnych jednostek, ale również grup społecznych generują zjawiska społecznych, zbiorowych interakcji, czy to

⁴ M. Eliade, *Traktat o historii religii*, Łódź 1993, wstęp Leszka Kołakowskiego.

współpracy, opozycji, niekiedy obojętności ale i nierzadko konfliktu. Systemy normatywne są też nie bez znaczenia dla form organizacyjnych przyjmowanych przez dane religie, które jednocześnie te ostatnie umacniają, wpływając, socjalizując kolejne pokolenia wiernych w ramach konkretnego zespołu norm i wartości.

Religie, wierzenia, zbiory norm i wartości, formy organizacyjne wspólnot nie funkcjonują w próżni. Wytworzone przez określone warunki społeczne, gospodarcze i polityczne, niejako w odpowiedzi, raz wpływają na ich petryfikację, czasami wręcz podważają podstawy ich istnienia. Stanowią niewątpliwie jedną z płaszczyzn oceny świata zewnętrznego, w której danej jednostce, poszczególnym grupom czy wreszcie całym społecznościom przyszło żyć. Niekiedy stanowią istotną motywację do określonych postaw i zachowań jednostek, ale też i całych zbiorowości, wobec otoczenia.

Ten krótki rys oczywiście nie wyczerpuje tematu, który jest niewątpliwie wielowątkowym i niezwykle skomplikowanym, wystarcza jednak do tego, aby wykazać zasadność badań nad religiami, dziejami poszczególnych wspólnot wyznaniowych oraz ich kontekstem społeczno-gospodarczym i politycznym. Badania te mają charakter interdyscyplinarny łącząc, ogniskując w jednym miejscu przede wszystkim dorobek nauk humanistycznych, ekonomicznych i społecznych.

Miasto Łódź doczekało się już wielu opracowań historycznych. Są wśród nich prace mające ambicje stać się, być może, jeżeli nie ostatecznymi, to jednak w danym czasie całościowymi, pełnymi opracowaniami społecznych, politycznych i gospodarczych dziejów Łodzi⁵. Opublikowano też wyniki szeregu badań mających charakter problemowy⁶. Wiele kwestii zostało już rozstrzygniętych, niemniej nadal istnieją przestrzenie nierozpoznane, oczekujące na swojego badacza. Dzieje wyznań należą do tych ostatnich.

Niewątpliwie istnieje już literatura dotycząca dziejów wyznań w Łodzi. Trzeba jednak zauważyć, że większość z publikacji zamyka się w ramach jednego wyznania, konkretnej wspólnoty religijnej, niezbyt często ujawnia-

⁵ Łódź. *Dzieje miasta*, t. I: *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa-Łódź 1980; Łódź. *Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009; A. Ginsbert, Łódź. *Studium monograficzne*, Łódź 1962.

⁶ Większość tych publikacji została wykorzystana w niniejszym wydawnictwie. Dotyczą one m.in. przemian ludnościowych, wielu kwestii życia społecznego, są to rozważania dotyczące przeszłości najważniejszych klas i warstw, także podejmowano próby dotyczące poznania przeszłości wielu ośrodków.

jąc międzywyznaniowe relacje, a jeszcze rzadziej sytując losy poszczególnych Kościołów i grup religijnych w skomplikowanej historii politycznej, gospodarczej i społecznej miasta. Właściwie szersze badania nad dziejami wspólnot religijnych z obszarów byłego Królestwa Polskiego rozpoczęły się w okresie międzywojennym. Obiektem szczególnego zainteresowania stał się Kościół ewangelicko-augsburski. Pionierskie w tym względzie były prace pastora Eduarda Kneifla (zob.: Bibliografia), w których znalazł się spory materiał poświęcony dziejom łódzkich i podłódzkich zborów. Do akcji tej włączyła się grupa kolejnych autorów. Większa ilość drobnych publikacji ukazała się na łamach informatorów i czasopism zajmujących się problematyką życia religijnego i społecznego wspomnianego Kościoła. Należy nadmienić o wielkich stratach poniesionych przez ten i inne Kościoły oraz środowiska religijne, w okresie II wojny światowej i bezpośrednio po niej następującym, w stanie przechowywanych zbiorów archiwalnych. W okresie międzywojennym powstała też solidna praca Eduarda Kupscha, poświęcona dziejom baptystów w Królestwie Polskim. W wyróżnionym okresie ukazała się też większa ilość publikacji, o różnej wartości poznawczej, na temat dziejów religijnej wspólnoty żydowskiej w Łodzi. Nieocenione w tym względzie zasługi są związane z osobą historyka-pedagoga Filipa Friedmana. Tak się złożyło, iż zostały one doprowadzone do początków lat 60. XIX w. i ze zrozumiałych względów nie były kontynuowane. Badania nad najliczniejszą społecznością religijną w Łodzi – Kościołem rzymskokatolickim – początkowo prowadzone były w dość ograniczonym zakresie. W okresie międzywojennym pokazniejsza praca została wydana przez ks. Stanisława Muznerowskiego, kilka pozycji dotyczących Łodzi i okolicznych miejscowości opublikował też Roman Kaczmarek. Należy też odnotować pierwsze publikacje, choć o różnej wartości poznawczej – poświęcone dziejom najstarszych miejscowych nekropolii, a związane z osobami: F. Friedmana, Aarona Alperina i Stanisława Rachalewskiego.

Po II wojnie światowej, m.in. w obliczu utraty przez Łódź dominującego charakteru wielonarodowego i wieloreligijnego, a także w związku z objęciem władzy przez orientację polityczną o wręcz ideologicznym nastawieniu antyreligijnym, nie istniały możliwości nawet skromnego zainteresowania się przeszłością miejscowych wspólnot religijnych. Co ciekawe, po zakończeniu II wojny światowej owa przeszłość znalazła się w orbicie „specjalnej troski” ze strony pracowników Urzędu Bezpieczeństwa. Wytworzone mate-

riały, często o dużej wartości faktograficznej, znajdują się w zasobach Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Dopiero od lat 70. XX w. pojawiły się „lepsze” czasy dla podjęcia szerszych badań nad kwestiami społecznymi, w tym przeszłością różnych aspektów życia religijnego, z uwzględnieniem głównych wyznań i ruchów. Największym zainteresowaniem cieszyła się problematyka związana z budową miejscowych obiektów sakralnych, głównie od strony ich wartości architektonicznej. Przede wszystkim należy tutaj wyróżnić osobę Krzysztofa Stefańskiego za jego dokonania na tym polu, ze szczególnym uwzględnieniem okresu do wybuchu I wojny światowej. Dr Jacek Walicki w istotny sposób pogłębił stan badań nad żydowskimi obiektami sakralnymi. Jego dziełem jest też większa ilość publikacji poświęcona dziejom tej społeczności w Łodzi. Dominują tam wątki dotyczące życia religijnego Żydów. Tematyka ta została też wyeksponowana w pracy Wiesława Pusia, a dotyczyła dziejów tej społeczności w Łodzi do wybuchu I wojny światowej. Większym zainteresowaniem cieszyła się problematyka związana z funkcjonowaniem w omawianym okresie religijnych struktur wyznania ewangelicko-augsburskiego. Można tu wyróżnić następujące osoby: Krzysztof Woźniak, ks. Bogusław Milerski, Bronisława Jaworska-Kopczyńska, ks. Henryk Czembor, które wniosły – jak dotychczas – największy wkład w dalszy rozwój tej specjalności badawczej. Należy podkreślić, iż po II wojnie światowej podjęto dalsze badania nad dziejami społeczności ewangelicko-augsburskiej w Królestwie Polskim w krajach niemieckojęzycznych, ze szczególnym uwzględnieniem roli grupy badaczy zamieszkających w zachodnich Niemczech. Szczególnie pomocne, szerzej wykorzystane w niniejszym opracowaniu, okazały się studia poświęcone dziejom łódzkich parafii ewangelickich oraz przeszłości ośrodka w Nowosolnej wraz ze związanymi z nim miejscowościami. Po II wojnie światowej badania nad dziejami Kościoła rzymskokatolickiego prowadzone były w dość ograniczonym zakresie. Należy jednak odnotować, że sukcesywne poszukiwania w archiwaliach kościelnych prowadził ks. Tadeusz Galiński, a ich wyniki ukazywały się na łamach „Wiadomości Diecezjalnych Łódzkich”. W późniejszym okresie szersze prace badawcze dotyczące tego okresu prowadzili też: ks. Stanisław Grad, Marek Budziarek oraz wspomniany już K. Stefański⁷.

⁷ Zob.: bibliografie do dziejów parafii w diecezji łódzkiej: T. Galiński, *Bibliografia do historii kościołów i parafii diecezji łódzkiej (uzupełnienie)*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 7–9, s. 227–273; idem, *Bibliografia do historii parafii diecezji łódzkiej*, ibidem, 1954, nr 10–12,

Od dłuższego czasu w literaturze przedmiotu, zauważalny jest brak krytycznego podejścia do ukształtowanych już poglądów i prób wyjścia poza powtarzalne schematy i opinie na temat roli poszczególnych wyznań w historii miasta Łodzi. Ten взгляд, i wynikająca z tego przestrzeń badawcza, stały się główną motywacją autorów niniejszej pracy. W 2010 r. autorzy tegoż wydawnictwa opublikowali pierwsze efekty badań⁸, które potwierdziły stawiane wyżej hipotezy. Umocniły przekonanie o konieczności poszerzenia badań nad wspólnotami religijnymi nie tylko o relacje międzywyznaniowe, ale przede wszystkim o pomijany dotąd kontekst społeczny i gospodarczy miasta Łodzi. Ujawniły także nieodzowność przekroczenia granic miasta i włączenie w przestrzeń badawczą środowisk zamieszkałych we wcześniejszych okresach poza Łodzią, a w późniejszym czasie systematycznie dokoonywanych do Łodzi.

Autorzy zdecydowali się na szerokie poszukiwania źródłowe. Podstawą pracy stały się materiały archiwalne. Niezwykle cennymi okazały się pokaźne zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi i Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi. Szereg wartościowych uzupełnień praca zawdzięcza zasobom Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie oraz Archiwum Sądu Rejonowego Łódź-Śródmieście (XVI Wydział Ksiąg Wieczystych). Pomocniczo wykorzystano zasoby Archiwum Archidiecezjalnego w Warszawie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Państwowego w Warszawie, Archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Łodzi. Praca wiele zawdzięcza wynikom kwerendy łódzkiej prasy, zwłaszcza lokalnego dziennika „Rozwój”, ale też czasopiśmiennictwa publikowanego przez wspólnoty religijne oraz wydawnictw źródłowych (dzienniki urzędowe, kalendarze, informatory, itp.). Istniejąca literatura, znajdujące się tam ustalenia, w wielu miejscach stanowią istotną podstawę formułowanych twierdzeń. Dotyczy to zwłaszcza zagadnień związanych z architekturą sakralną oraz dziejami niektórych zborów i parafii. Inne stanowią uzupełnienie, a nieczęsto również materiał porównawczy i polemiczny.

s. 284–322; *Źródła i materiały do historii parafii diecezji łódzkiej erygowanych do 1939*, oprac.: K. Dąbrowski, A. Janik, L. Witczak, „Prace i materiały historyczne Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi i Muzeum Archidiecezji Łódzkiej” 2011, t. VIII.

⁸ K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe w Łodzi do wybuchu I wojny światowej*, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010, s. 11–66.

Cezurą końcową wydawnictwa jest rok 1914, w którym nastąpiło zakończenie rosyjskiego panowania nad miastem i okolicznymi miejscowościami. Moment ten, a więc wybuch I wojny światowej i zajęcie miasta przez wojska niemieckie kończy pewien etap w historycznym rozwoju miasta Łodzi. Nie podzielały w tym względzie opinii, jakoby w przypadku dziejów ośrodków miejskich, funkcjonowaniu wielu przejawów życia gospodarczego i społecznego, w tym religijnego – winny obowiązywać cezury przejęte z historii politycznej, ze szczególnym podkreśleniem czasookresu związanego z odbudową niepodległego państwa polskiego. Wybuch I wojny światowej przyniósł Łodzi i okolicznym miejscowościom postępującą degradację ich znaczenia ekonomicznego, obniżenie standardu życia a więc zubożenie dużych grup społeczeństwa, co nie pozostało bez wpływu na funkcjonowanie większości wspólnot religijnych. Autorzy niniejszego opracowania projektowali pierwotnie wydanie jednotomowego wydawnictwa poświęconego dziejom wyznań religijnych na obszarze Łodzi i otaczających ją miejscowości (Wielka Łódź) do 1945 r., kiedy to kończyła się epoka, której wyróżnikiem był ich status w strukturze wielonarodowościowej i wielowyznaniowej Łodzi. Dostrzeżono jednak występowanie kolejnego, znacząco różniącego się od poprzedniego okresu, a dotyczącego dziejów wspólnot wyznaniowych w latach 1914–1945. Te i inne względy, w tym większa ilość dostępnych materiałów źródłowych dla XIX i początków XX w. – zadecydowały o celowości publikacji wydawnictwa dwutomowego. Okres 1914–1945 wyraźnie dzielący się na trzy podokresy winien doczekać się odrębnej monografii.

Struktura pracy opiera się na regule problemowo-chronologicznej. Składa się, oprócz wstępu i zakończenia, z czterech części. Pierwsza: *Rozwój przestrzenny i ludnościowy Łodzi i przylegających do niej dominiów do wybuchu I wojny światowej* (K. Badziak) stanowi wprowadzenie do zasadniczego tematu. Jak wyżej wskazano, rozszerzenie pola badawczego, zobligowało autorów do syntetycznego opisu procesów tworzenia i rozrastania się miasta oraz okolicznych miejscowości zarówno w kontekście przestrzennym jak i społecznym. Czytelnik oceni, czy udało się odtworzyć skomplikowane życie religijne do wybuchu I wojny światowej na obszarze Wielkiej Łodzi. W procesie badawczym zgodnie z zasadami nauk historycznych dążono do możliwie realistycznego odtworzenia życia ówczesnych wspólnot religijnych w wymiarze społecznym i duchowym. Nie faworyzowano żadnej religii, zgodnie z zasa-

dą wolności wyznaniowej i postaw ekumenicznych. Obowiązywało podejście apolityczne, dążność do wszechstronnych analiz zebranych materiałów.

W kolejnych częściach, a więc zasadniczym elemencie pracy, autorzy uznali konieczność podziału treści według grup religijnych. Jako pierwsze prezentowane są, najliczniejsze w Łodzi i silnie związane kulturowo z tą częścią Europy, wyznania chrześcijańskie, następnie zaś ważne dla dziejów miasta Łodzi wspólnoty niechrześcijańskie. Wobec tego, druga część: *Tradycyjne konfesje chrześcijańskie* odnosi się do Kościoła rzymskokatolickiego (K. Chylak) i Kościoła prawosławnego (M. Łapa). Trzecia: *Wyznania chrześcijańskie powstałe w wyniku reformacji i późniejszych ruchów religijnych* – to opis dziejów Kościoła ewangelicko-augsburskiego (K. Badziak), Kościoła ewangelicko-reformowanego (K. Chylak), wspólnoty braci morawskich (K. Badziak), braci czeskich (K. Chylak), baptystów (K. Chylak), adwentystów (K. Chylak) i mariawitów (K. Chylak). Czwarta część: *Wyznania niechrześcijańskie w mieście Łodzi* to próba ukazania znaczenia wspólnoty religijnej Żydów w Łodzi (K. Badziak) oraz przybliżenie losów nielicznej wspólnoty muzułmańskiej (M. Łapa). Poszczególne rozdziały uzupełniają się wzajemnie, gdzieś tam przynoszą też dyskusję dotyczącą istotnych dla rozwoju miasta wątków i stanowią zarazem, jak mają nadzieję autorzy, dosyć pełną relację z aktywności wyznań religijnych i ich roli w mieście Łodzi i otaczających ją koloniach, wsiach i osadach. Świadomość skomplikowania i wielowątkowości tematyki skłania autorów niniejszego wydawnictwa, do nadziei, na krytyczne uwagi do poszczególnych tekstów badaczy zajmujących się tą tematyką.

Praca ta nie mogła by nigdy powstać bez zaangażowania i pomocy szerokiego grona osób. Szczególne wyrazy wdzięczności składamy pracownikom pracowni naukowych, w tym w szczególności: Archiwum Państwowego w Łodzi, Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi, Archiwum Sądu Rejonowego Łódź-Śródmieście przy ul. Pomorskiej, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi oraz proboszczom parafii ewangelicko-augsburskiej św. Mateusza oraz parafii prawosławnej św. Aleksandra Newskiego, którzy wspierali autorów w pokonywaniu trudności z dostępem do wielu, niewykorzystanych jeszcze, źródeł historycznych. Nie sposób wymienić z imienia i nazwiska wszystkich, którzy aktywnie wspierali autorów niniejszego wydawnictwa w pracy badawczej, pisaniu tekstów i ich redakcji – wszystkim im składamy podziękowania.

CZĘŚĆ I

ROZWÓJ PRZESTRZENNY I LUDNOŚCIOWY ŁODZI I PRZYLEGAJĄCYCH DO NIEJ DOMINIÓW DO WYBUCHU I WOJNY ŚWIATOWEJ

1. Łódź w okresie średniowiecza i staropolskim

Łódź wraz z otaczającymi ją regionami sytuuje się na obszarach stykowych między Niżem Środkowoeuropejskim a Wyżynami Polskimi. Występuje tutaj swoista indywidualność, dotycząca zwłaszcza tzw. łódzkiego półwyspu wyżynnego, biegnącego południkowo w osi regionu, u którego podnóża powstała Łódź. Na jego obszarze występuje kilka kulminacji terenowych, które stanowiły jednocześnie najwyższe punkty w całym pasie Nizin Środkowoeuropejskich. Współcześnie przyjmuje się istnienie makroregionu Wzniesień Łódzkich w odniesieniu do północnej części owej ostrogi wyżynnej, a do tej całości mówi się o mezoregionie Wysoczyzny Łódzkiej. Ta ostatnia obejmuje wschodnią i środkową część współczesnej Łodzi oraz tereny położone od niej w kierunku wschodnim i południowo-wschodnim. W kierunku południowo-zachodnim przecinamy wysoczyznę morenową, tworzącą mikroregion Równiny Łódzkiej, dzielony na: stopień wyższy (Śródmiejski), niższy (Retkiński) i także Kotlinę Smulską¹.

Wspomniana wyjątkowość położenia fizyczno-geograficznego i ukształtowanie powierzchni wytworzyły warunki do zaistnienia tutaj działu wodnego pierwszego rzędu. Wypływające z tego obszaru, głównie z Wzniesień Łódzkich rzeki i ciek wodne należą do zlewni Wisły i Odry. Ich granice wyznacza między innymi garb terenowy bałucko-radogoski.

¹ Szerzej zob.: *Łódź. Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 16 (wstęp do pracy autorstwa S. Liszewskiego).

Obszar współczesnej Łodzi należał w okresie wczesnego średniowiecza do prowincji, później księstwa łęczyckiego. Ich centralna część, w której znalazły się dobra łódzkie biskupstwa włocławskiego była w większości skromnie zaludniona. Występowały tutaj stosunkowo słabe gleby, ale terytorium obejmujące tzw. łódzki półwysep wyżynny wraz z przylegającymi do niego wysoczyznami było mocno zalesione. W literaturze zgodnie przyjmuje się, że kształtujące się tam osady tworzone w dolinach większych cieków wodnych, w których otoczeniu dominowały obszary łąkarskie lub piaszczyste nadające się do stosunkowo szybkiego zagospodarowania, a spiętrzenie wód i tworzenie stawów, umożliwiało od XIV w. zakładanie młynów, a później instalowanie innych urządzeń o napędzie wodnym².

Przed 1337 r., dobra te wraz z jedyną osadą – Łodzią, znalazły się w posiadaniu biskupów włocławskich. Ten stosunkowo duży kompleks, graniczący od północy z dobrami radogoskimi, od południowego wschodu z dobrami Chojny, od zachodu głównie z kompleksem dóbr Kapituły Krakowskiej, a od wschodu ze Stokami pierwotnie nie przedstawiał większej wartości. Nadanie ich biskupom włocławskim było związane z oczekiwaniem na możliwe szybkie zagospodarowanie, co wymagało poniesienia pewnych nakładów finansowych.

W literaturze występują rozbieżne opinie na temat lokalizacji wsi Łódź. Są one powszechnie znane i mocno kontrowersyjne³. Przypomnijmy, że do północnej części dóbr dopływały wody cieku wodnego zwanego w dawnych czasach jako Rzeka, później Stara Rzeka, a od XIX w. Łódka. Wykorzystując dogodnie ukształtowanie terenowe, na wysokości współczesnej ul. Nowomiejskiej, zbudowano groblę, co umożliwiło utworzenie dużego stawu i młyna Grobelnego, pracującego dla potrzeb okolicznych mieszkańców. Dawno wykazano, że lokalizację osadnictwa wiejskiego uzależniano od dostępu do wody, co skłaniało do osiedlania się w zagłębieniach terenowych. Zajmowano więc zbocza dolin, terasy nadrzeczne co umożliwiało tworzenie tzw. wsi „podłużnych” ciągnących się na znacznej długości. Wieś Łódź była poło-

² K. Badziak, *Zarys dziejów Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź. Monografia...*, s. 27; M. Koter, *Kształtowanie się tkanki miejskiej Łodzi do 1918 roku*, ibidem, s. 62 i n.

³ Najwięcej zwolenników znalazł pogląd, iż wieś Łódź była ulokowana po południowej stronie Rzeki (Łódki), choć w kilku miejscach. Najczęściej wymieniane jest sąsiedztwo z funkcjonującą tam siedzibą folwarku, którego położenie jest znane z najstarszych, zachowanych planów. Inna propozycja dotyczy jej lokalizacji po północnej stronie Łódki, w miejscu gdzie w II połowie XIX w. powstała część Parku Helenów i tereny z nim sąsiadujące.

żona w głębokiej dolinie Rzeki (Łódki), a jej nazwa posiadała topograficzne odniesienia. Otóż część nazw miejscowych, nawiązujących do odpowiedniego ukształtowania terenu, tworzono poprzez skojarzenia z istniejącym zasobem językowym. Nazwę *Łodza* (Łodzia) należy łączyć z mocno wydłużoną niecką, której centralne miejsce zajmował wspomniany Staw Grobelny. Od strony północnej i południowej znajdowały się podnoszące się stoki doliny co sprawiało wrażenie, że znajdujemy się na dnie łodzi. To właśnie owa niecka została zagospodarowana przez przybywających mieszkańców wsi Łodzia⁴. Z tego względu opowiadamy się za jej lokalizacją wzdłuż północnego brzegu Stawu Grobelnego i dalej w kierunku wschodnim do wysokości współczesnej ul. Franciszkańskiej⁵. Łódź była więc typową wsią „podłużną”, której mieszkańcy uprawiali w pierwszej kolejności ziemię położone na stoku, po północnej stronie stawu i tworzącego go cieku wodnego.

Od 1402 r. dobra te przeszły pod zarządek Kapituły Włocławskiej, a z jej ramienia zarządzał nimi Piotr de Lodza, kanonik włocławski. Jako człowiek zamożny założył w dobrach łódzkich pierwszy kościół, stając się jego proboszczem. Na bazie świątyni powstała parafia. Kościół pod wezwaniem WNMP, od chwili swego powstania do czasów współczesnych, zawsze znajdował się na tej samej działce. Wybór takiej lokalizacji nie był przypadkowy. Drewnianej świątyni nie założono na miejscu, gdzie było siedlisko wsi Łódź. Piotr de Lodza bowiem był inicjatorem założenia miasta *Ostroga koło drogi, która prowadzi z Łęczycy do Krakowa i [koło] rzeki Ostrogą zwanej, od której to miasto sami pragniemy nazwać Ostrogą*⁶.

Wspominany zarządca dóbr łódzkich uregulował sprawy graniczne z właścicielami okolicznych dóbr ziemskich z wyjątkiem Bałut, wchodzących

⁴ K. Badziak, *Zarys...*, s. 31; idem, *Z przeszłości dawnej Łodzi. Radogoszcz i wieś Łódź*, „Kronika Miasta Łodzi” 1992, z. 1, s. 111–118; zob.: B. Zaborski, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Kraków 1927, s. 22–24.

⁵ Takie rozwiązanie jest najbardziej racjonalne. Siedlisko wsi, tak ulokowanej posiada odniesienie wręcz tożsame z jej nazwą. Miasto Łódź rozpoczęło swój żywot na początku lat 70. XV w. Zachowała się informacja, iż w okresie wojny trzynastoletniej (1459 r.) z Zakonem Krzyżackim istniejącą tam osadę – wieś nazwano Młynem, w nawiązaniu do jego sąsiedztwa z obiektem zwanym – Grobelny. A. Zand, *Łódź rolnicza 1332–1793. Studium historyczne o topografii, stanie gospodarczym, organizacji prawnej i kulturze Łodzi*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. 2, s. 53 i n.

⁶ Zob.: R. Rosin, *Nieznany dokument o początkach miasta Łodzi nad rzeką Ostrogą z r. 1414*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Ser. I, 1957, nr 5, s. 27–32.

wówczas w skład dominium radogoskiego⁷. W podanym wyżej opisie nie występuje określenie Łódź (Łódź). Projekt „Ostroga” dotyczył bowiem terytorium, którego granice na północy dochodziły do ciek wódno zwanego Jamnicą, Sokołówką, Suljanką a od XVI w. Bałutką. Właściciele dominium łódzkiego będą odtąd wysuwać roszczenia do południowej części dóbr Radogoszcz, a spory sądowe ciągnęły się aż do połowy XIX w.⁸ Faktycznie granica między dobrami łódzkimi a radogoskimi biegła, na pewnym odcinku – wzdłuż ciek wódno zwanego Ostroga, prowadzącego wzdłuż współczesnej ulicy M. Berlińskiego⁹. Inicjatywa założenia Ostrogi zakończyła się niepowodzeniem. Skutecznie przeciwdziałali temu właściciele dóbr radogoskich.

Powstaje więc pytanie o przyczyny, które m.in. doprowadziły do rosnącego znaczenia dóbr łódzkich od przełomu XIV i XV w., których efektem końcowym będzie powołanie tam miasta, siedziby parafii, co było swoistym wyróżnikiem dla tej części ziem polskich. Otóż w rejonie kościoła WNMP krzyżowały się już w tym okresie dwie drogi handlowe. Pierwsza z nich to droga *krakowska*, prowadząca m.in. z Łęczycy przez Zgierz, tereny dominiów: łagiewnickiego i radogoskiego (ul. Łagiewnicka) do dóbr łódzkich. Powstanie dalszego jej przedłużenia ułatwiła m.in. budowa grobli przy młynach biskupich: Grobelnym nad Rzeką (Łódką) i Kulam nad Jasieniem¹⁰. Kontrowersje dotyczą przebiegu starych połączeń prowadzących ogólnie z kierunku zachodniego, które po przejściu dóbr łódzkich kierowały się w stronę Brzezina. Prawdopodobnie pierwsza droga szła z Sieradza przez Szadek, Lutomiersk, Behcice nad Nerem, dalej Żabice, Srebrną, Brus do dóbr łódzkich¹¹. Później powstały kolejne połączenia drożne z kierunku zachodniego.

W 1424 r. dobra łódzkie powróciły bezpośrednio pod zarząd biskupa włocławskiego. Biskup Jan Pella uzyskał w 1423 r. przywilej lokacyjny od króla Władysława Jagiełły, którego odpowiedni fragment brzmiał: *...skłaniając się do usilnych prośb [...] biskupa włocławskiego [...] jemu ze wsi jego Łodzi [...]*

⁷ AGAD, Księgi Ziemskie Łęczyckie, sygn. 5, k. 166, 173v, 177, 290v. Powyższe dane udostępnił prof. Tadeusz Nowak, za co składamy serdeczne podziękowania.

⁸ APŁ, AmŁ, sygn. 110; ibidem, sygn. 118.

⁹ Funkcjonowanie tego ciek można udowodnić na podstawie przekazów źródłowych z XIX i XX w. Zob.: APŁ, AmŁ, sygn. 2104; ibidem, Akta gminy Radogoszcz, sygn. 51 (dane z 1885 r.); *Kronika*, „Rozwój”, 26 X 1912, nr 247, s. 5; *Kronika*, ibidem, 8 II 1913, nr 32, s. 6.

¹⁰ K. Badziak, *Zarys...*, s. 33.

¹¹ Właśnie „droga srebrzyńska” (współcześnie ul. Srebrzyńska) ciągnąca się do powstałego w XIX w. kompleksu cmentarzy chrześcijańskich dobrze oddaje jej przebieg w zachodniej części dóbr łódzkich.

*miasto lokować pozwoliliśmy i niniejszym pozwalamy, a ją samą w miasto zwane Łodzią przekształcamy*¹².

Dokument nie wymieniał więc Ostrogi, była to więc kolejna inicjatywa miastotwórcza na obszarze dóbr łódzkich. Władze biskupstwa w kolejnym przywileju z 1424 r. nadały przyszłym osadnikom wyjątkowo korzystne warunki, oczekując przyciągnięcia rzemieślników i kupców. Dokonano przede wszystkim podziału wsi Łódź. Większą, zachodnią jej część włączono do miasta, mniejsza, wschodnia część obejmująca – jak można sądzić – 8–9 domów znalazła się w strukturze wsi Łódź, zwanej później Starą Wsią lub Starą Łodzią. Granicę między nowymi nomenklaturami ustalono w niewielkiej odległości od wschodniej strony Rynku Łodzi i dróżki (ulicy) Nadstawnej (Starowiejskiej, Dworskiej, Wolborskiej) obiegającej Staw Grobelny od strony północno-wschodniej i wschodniej. Wieś Łódź była więc ulokowana przy dróżce Źródlanej, funkcjonowała jeszcze kilka wieków a ostatnie domostwo zlikwidowano w połowie XVIII w.¹³

Natomiast proces tworzenia miasta Łódź trwał kilka dziesięcioleci. Różne były tego powody. Po okresie wojen z państwem krzyżackim na początku XV w. zostały zahamowane pomyślniejsze tendencje rozwojowe w gospodarce ziem polskich. Dwie kwestie leżały u podstaw zacofania ekonomicznego i społecznego tych obszarów, trwającego przecież od narodzin Polski piastowskiej, co jest zrozumiałe, ale które w kolejnych wiekach nie doznały istotnego przyspieszenia. Właśnie dążność do likwidacji zapóźnień cywilizacyjnych należy uznać za głównych paradygmat (kanon) w dziejach Polski. Tylko budowa silnej gospodarki gwarantowała wzmocnienie jej politycznego bytu. Owe dwie kwestie to: koncentracja własności ziemi w ręku państwa wczesnośredniowiecznego, później przekazywanie dóbr w posiadanie, choć ograniczonego – kształtującej się warstwie rycerskiej (szlachcie) i Kościołowi rzymskokatolickiemu. Właśnie upowszechnianie się własności, stopniowe tworzenie się rynku nieruchomości i innych dóbr było źródłem sukcesów wielu państw.

¹² R. Rosin, M. Bandurka, *Łódź 1423–1823–1973. Zarys dziejów i wybór dokumentów*, Łódź 1974.

¹³ Wspomniana dróżka Źródłana posiadała odpowiednik w utworzonej w latach 50. XIX w. ulicy, która nie dotrwała do naszych czasów. W 1857 r. utworzono osadę Stara Wieś, której większość włączono do rewiru żydowskiego. Była zlokalizowana na wschód od Starego Miasta. Zajęła ona terytorium, które od XV w. eksploatowała wieś o tej nazwie. Jego granice zob.: M. Janik, J. Kusiński, M. Stępniewski, Z. Szambelan, *Łódź na mapach 1793–1939*, Łódź–Warszawa 2012, nr 11. Plan sytuacji miasta Łodzi z 1856 r.

Drugim czynnikiem był słaby rozwój rynku wewnętrznego, co należy przede wszystkim wiązać z ograniczonymi możliwościami państwa do kształtowania odpowiedniej podaży pieniądza i innych zasobów finansowych. W ten sposób stwarzano warunki do funkcjonowania typowej gospodarki podażowej, mało efektywnej, nisko rentownej. Istniejące podmioty ekonomiczne właściwie wegetowały. Na początku XV w. pojawiły się silne tendencje inflacyjne, trwające prawie nieprzerwanie do lat 30. XVIII w. W warunkach ograniczonych możliwości rozwoju gospodarczego, szlachta prowadziła politykę antymieszczańską. Wyrazem tego były m.in. taksy wojewodzińskie i ograniczanie wychodźstwa chłopów ze wsi. Miasto Łódź zaczęło funkcjonować dopiero od lat 70. XV w.

Współcześnie istnieje bogata literatura poświęcona dziejom Łodzi od chwili powstania miasta do lat 20. XIX w.¹⁴ Od połowy XVII w. ośrodek ten właściwie wegetował. Było to jedno z najmniejszych miast w skali województwa łęczyckiego. W połowie XVI w. zamieszkiwało ją 570–600 osób, w 1760 r. – 400, w 1793 r. – szacunkowo około 380. Tylko dzięki bogatemu uposażeniu w ziemię, udało zachować się jej status miejski. Obliczenia z początku XIX w. informują o użytkowaniu przez mieszczan łódzkich około 1020 ha gruntów, wliczając w to nieużytki i drogi. Była to potencjalna rezerwa do odpowiedniego zagospodarowania, co stało się w okresie funkcjonowania Łodzi fabrycznej.

Na obszarze dóbr łódzkich istniały cztery wsie: Stara Łódź zlikwidowana ostatecznie w połowie XVIII w., kompleks jej pól zlokalizowany na północ od brzegu Rzeki (Łódki) przekazano w użytkowanie mieszczanom łódzkim, a po przeciwnej stronie powiększał on stopniowo obszar Wójtostwa Łódzkiego; dalej Widzew, niewielka osada, która straciła na znaczeniu w końcu istnienia I Rzeczypospolitej; dalej powstała w połowie XVI w. wieś Wólka (Mierzączka). Na przełomie XVIII i XIX w. osiągnęła ona wysoki poziom rozwoju, posiadała w swoim składzie około 28 osad. W okresie staropolskim powstał młyn (1584 r.) nad ciekim wodnym przechodzącym przez późniejszy Park Źródlińska i wpadającym do Jasienia¹⁵. Użytkownikami młyna wraz z dużym nadziałem ziemi (173 morgi) były rodziny Krępskich, Lamusów i Krupów. W okresie

¹⁴ Zob.: *Łódź. Dzieje miasta, t. I: Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa–Łódź 1980, s. 80 i n. (rozdziały autorstwa R. Rosina i B. Baranowskiego); K. Badziak, *Zarys...*, s. 33–37. Kilkanaście dalszych publikacji to efekt prac autorów: Bohdana Baranowskiego, Stanisława Mariana Zajączkowskiego, Mariusza Kuleszy.

¹⁵ APŁ, AmŁ, sygn. 513.

XVII i XVIII w. wieś Wólka i Młyn Lamus traktowano jako jeden organizm ekonomiczny. Zestaw wsi w dobrach łódzkich uzupełniały Zarzew, zlokalizowany w ich południowej części a powstały w 1584 r. z inicjatywy biskupa Rozdrażewskiego, wraz z sołectwem później przekształconym w Wójtostwo Zarzew. W strukturze dóbr łódzkich istniały trzy wójtostwa: łódzkie, starowiejskie i zarzewskie. Od końca XVI w. znajdowały się one w użytkowaniu rodziny Załęskich. Dobra łódzkie biskupstwa włocławskiego zajmowały duży obszar. W ich strukturze znalazło się kilkanaście posiadłości wraz z młynami i tartakiem zlokalizowanych wzdłuż Jasieni.

2. Rozbudowa i zabudowa Łodzi przemysłowej do wybuchu I wojny światowej

Pod określeniem rozbudowa miasta należy rozumieć procesy zmierzające do stopniowego powiększania terenów przeznaczonych pod zwartą zabudowę, albowiem to ostatnie określenie najlepiej oddaje istotę ośrodków miejskich, posiadających jeden lub kilka rynków, stopniowo poszerzaną sieć ulic i wydzielaną ilość działek, nieruchomości do właściwego zagospodarowania¹⁶. W tym znaczeniu można więc mówić o istnieniu trzech procesów wchodzących w zakres tego określenia. Po pierwsze, chodzi o przyłączanie części sąsiadujących terenów, przylegających do istniejącego już zwartego ośrodka osadniczego w celu ich odpowiedniej zabudowy. Takie rozwiązanie można określić jako rozbudowę w układzie zewnętrznym. W przypadku Łodzi najbardziej charakterystycznymi przykładami w tym względzie będzie utworzenie osady Łódka w okresie 1824–1832, silnie rozwijającego się przedmieścia dysponującego autonomiczną władzą do połowy lat 60 XIX w. oraz powołanie do życia osady Nowa Dzielnica¹⁷. Natomiast Nowe Miasto, tworzone w okresie 1821–1823 i później powstało w drodze rozbudowy zewnętrznej (inkorporacji) i wewnętrznej¹⁸, a więc było rozwiązaniem pośrednim. Po trzecie, mówimy o powiększaniu terenów miejskich pod zwartą zabudowę poprzez przejmowanie dla tych celów

¹⁶ W literaturze poświęconej dziejom Łodzi zostało to określone jako „tkanka miejska” (M. Koter, *Kształtowanie się...*), co jest zapożyczeniem z nauk biologicznych i dostosowaniem do opisu procesu urbanistycznego. W powszechnym użyciu jest określenie – zabudowa.

¹⁷ K. Badziak, *Zarys...*, s. 39; APŁ, AmŁ, sygn. 263; ibidem, sygn. 361.

¹⁸ Owa rozbudowa wewnętrzna dotyczyła przekazania na potrzeby Nowego Miasta części pól, ogrodów, sadów należących do mieszczan-rolników łódzkich.

terenów rolniczych (pola, sady, ogrody), oraz nieużytków, z których te pierwsze wchodziły w skład uposażenia mieszczan od czasu lokacji miasta. Było to rozwiązanie nastawione na pozyskiwanie obszarów w układzie wewnętrznym, a więc znajdujących się w bezpośrednim otoczeniu funkcjonującego już ośrodka miejskiego¹⁹. Dość powiedzieć, że rozwiązanie ujęte w punkcie trzecim stało się głównym wyznacznikiem rozwoju ośrodków miejskich w Królestwie w okresie XIX w. O wyjątkowym awansie Łodzi zadecydowało kilka czynników, w tym procesy inkorporacji do niej dużych kompleksów, które zadecydowały o jej późniejszym awansie ekonomicznym i społecznym, także napływ do niej dużych grup ludności, co w dłuższej perspektywie skutkowało powstaniem tam wielokulturowego i wieloreligijnego ośrodka.

Dopiero w 1806 r. dobra łódzkie przeszły na własność skarbu państwa. W jego strukturze znalazły się tereny określone jako Łódź, obejmujące około 1244 ha, łącznie z lasami, w tym użytki rolne zajmowały ponad 800 ha²⁰. Ówczesne m. Łódź, ujęte jako zwarta zabudowa – zajmowało obszar 20 ha i czekało na swoją historyczną szansę rozwoju. Pojawiła się ona już w początkowym okresie istnienia Królestwa, kiedy to jego władze zdecydowały o podjęciu wielkiej akcji uprzemysłowienia, m.in. wybranych terenów województw: mazowieckiego i kaliskiego. Już w okresie Księstwa Warszawskiego rozpoczęto zabiegi w celu sprowadzenia, głównie z terenów niemieckich większych ilości rękodzielników i fabrykantów. Zapewniono im szereg dogodnych przywilejów. Akcja ta była kontynuowana w początkowym okresie istnienia Królestwa. Od początku XIX w. w akcji tej, związanej przede wszystkim z tworzeniem różnych form wytwórczości włókienniczej przodowało kilka rodzin ziemiańskich. Państwo pojawiło się niejako w drugim etapie, kiedy to wypracowano właściwą rządową politykę gospodarczą. Należy mocno podkreślić, iż warunkiem *sine qua non* wprowadzenia jej w życie była owa imigracja środowisk pochodzących z zewnątrz, gotowych do przeniesienia swoich warsztatów, także kapitałów do Królestwa, i związania swoich dalszych losów z nowym miejscem zamieszkania. Działalność władz Królestwa

¹⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 346a; ibidem, sygn. 2630. Na temat sekularyzacji majątków kościelnych na ziemiach polskich zajętych przez Prusy: K. Chylak, *Układy o ziemskich marnościach. Kościół katolicki wobec problemu odzyskania i redystrybucji dóbr duchownych w Polsce w latach 1918–1925*, Łódź 2009, s. 13 i n.

²⁰ M. Stępniewski, Z. Szambelan, *Rozwój terytorialny Łodzi*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej” nr 1066, Budownictwo, z. 61, Łódź 2010, s. 13 i n. Zbliżona wersja tego artykułu ukazał się też na łamach „Rocznika Łódzkiego”.

to niejako dostosowywanie się do wyżej opisanego trendu. Jej zasięg był uzależniony od wielkości napływu środowisk związanych z wytwórczością rzemieślniczą, nakładczą i fabryczną, często z zasadami działalności kupieckiej²¹. O powodzeniu tej akcji, choć rozciągniętej w czasie zdecydowało też kilka innych czynników, w tym wprowadzenie w 1828 r. prohibicyjnej taryfy celnej utrudniającej napływ towarów włókienniczych z Prus i innych państw, także zniesienie granicy celnej między Królestwem i Cesarstwem, przywróconej i istniejącej w latach 1832–1850 i ponownie zniesionej po tym okresie.

W dziejach Łodzi szczególne znaczenie posiada kilka postanowień Namiestnika Królestwa Polskiego, gen. Józefa Zajączka. W pierwszym z nich, 18 września 1820 r. Łódź, Zgierz, Pabianice i Rawę zaliczono do miast fabrycznych, a więc niejako wydzielonych do instalowania tam zakładów rzemieślniczych, nakładczych i fabrycznych²². Dekret z 1821 r. zezwalał na przejmowanie na potrzeby tworzonych osad fabrycznych gruntów kas miejskich, mieszczańskich, realności prywatnych, także kościelnych za odpowiednim wynagrodzeniem, w formie wydzierżawienia lub zamiany na inną realność²³. Przydzielenie realności skarbowych na cele podejmowanych zadań regulowały odrębne reskrypty Namiestnika. Jeden z nich, 21 listopada 1823 r. (nr 14586), nakazywał zajęcie na rzecz gminy i wcielenie do Łodzi kilku nomenklatur, w tym wsi rządowych Stara Wieś, Wólka, a także kilka posiadłości: Piła, Kulam, Młyn Wójtowski i Arasz (dezerta)²⁴. Włączenie folwarku Stara Wieś umożliwiło w zasadzie zamknięcie procesu tworzenia osady Nowe Miasto, do której dołączono duży kompleks ogrodów warzywnych. Większość przydzielonych obszarów miała znaleźć się w strukturze osady Iniano-bawełnianej Łódka. Dołączono do niej jeszcze kilka nowych realności, w tym duże kompleksy pól mieszczańskich i kasy miejskiej oraz zachodnią część Zarzewia. Właśnie

²¹ K. Badziak, *Zarys...*, s. 37–38; M. Łapa, *Powstanie i rozwój wielokulturowej Łodzi do 1945 roku*, [w:] *Serce Łodzi. Historia i współczesność*, red. P. Machlański, Łódź 2013, s. 23–26; zob.: S. Szymański, *Polityka władz Królestwa Polskiego w latach 1815–1830 w zakresie budowy cegielni miejskich*, „*Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu*” 1968, t. 7, s. 174–233.

²² Należy odrzucić opinię, iż do kategorii miast fabrycznych zaliczono też: Gostynin, Przedecz, Łęczycę i Dąbie (M. Koter, *Kształtowanie się...*, s. 82).

²³ Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchownych, t. 2, cz. 2, Warszawa 1866, s. 11–17.

²⁴ *Materiały do historii Łodzi*, „*Rozwój*”, 13 VII 1898, nr 158, s. 5–6; ibidem, 14 VII 1898, nr 159, s. 5–6; M. Czochoński, G. Kowalski, *Plany i rejestry regulacyjne pierwszych osad fabrycznych miasta Łodzi*, „*Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej*” nr 1066, Budownictwo, nr 61, Łódź 2010, s. 47–61.

utworzenie osady Łódka, traktowanej jako przedmieście m. Łodzi zadecydowało o jego awansie ekonomicznym i rozwoju ludnościowym. Osada Nowe Miasto zajmowała skromny kompleks. W dotychczasowej literaturze przedmiotu dominuje pogląd, iż w latach 1821–1823 tworzone osadę Nowe Miasto a od 1824 r. Łódkę. Należy uznać, iż w 1823 r. zakończono proces wytyczania granic Nowego Miasta, łącznie z ogrodami warzywnymi, ale właściwe zagospodarowanie terenów wydzielonych pod zwartą zabudowę trwało od 1822 r. i ciągnęło się przez dłuższy okres czasu. W 1823 r. przeprowadzono regulację starej części m. Łodzi. W 1825 r. utworzono rewir dla ludności żydowskiej. Ze środków skarbowych, później kasy miejskiej zrealizowano tam szerszy program inwestycyjny. Ponadto dążono do integracji obu części miasta, a więc Starego i Nowego Miasta. Dopiero na początku lat 40. XIX w. na terenie tego ostatniego pojawiły się pierwsze grupy Żydów, należących do środowisk tzw. „oświeconych”²⁵.

Jak wspomniano wyżej decyzja o urządzeniu osady fabrycznej Łódka o profilu wytwórczym bawełniano-lnianym, posiadała dla rozwoju Łodzi przełomowe znaczenie. W latach 1824–1825 pracowano nad wytyczeniem i zagospodarowaniem osady Łódka w skromniejszej wersji²⁶, a więc położonej na wschód od ul. Piotrkowskiej. Proces kształtowania tej osady przebiegał w kilku etapach. Dodatkowo składała się ona z kilkunastu części, a więc 8 „posiadeł” fabrycznych i 462 placów budowlano-gospodarczych przeznaczonych dla rodzin imigrantów²⁷. W 1832 r. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego zatwierdziła cały program związany z tworzeniem osady, właściwie przedmieścia Łódka, łącznie z planami i mapami²⁸. Proces zagospodarowania Łódki przebiegał powoli, aczkolwiek systematycznie i był uzależniony od intensyfikacji napływu tych środowisk, które zabiegały o możliwość urzędzenia się na nowym miejscu, osiedlenia się i wytwarzania towarów, które m.in. mogły znaleźć zbyt na rynku Królestwa, ale i na wchodzących w skład państwa rosyjskiego.

²⁵ K. Badziak, *Zarys...*, s. 38–39.

²⁶ Nieznajomość tego faktu m.in. przyczyniła się do powstania wręcz mitu o okolicznościach decyzji cara Aleksandra I z 1825 r. o rzekomym włączeniu do Łodzi wsi Wólka i przeznaczaniu jej terenów na potrzeby osady fabrycznej.

²⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 346a; ibidem, sygn. 695a; ibidem, sygn. 2630; ibidem, sygn. 45; ibidem, sygn. 46; ibidem, sygn. 48; ibidem, Zjednoczone Zakłady Włókiennicze K. Scheiblera i L. Grohmana Spółka Akcyjna w Łodzi, sygn. 1196a.

²⁸ Ibidem; M. Janik, J. Kusiński, M. Stępniewski, Z. Szambelan, *op. cit.*, nr 4–8.

W 1838 r. ilość obiektów mieszkalnych w m. Łodzi doszła do 786, a jednocześnie wskazywano na brak wolnych działek dla chętnych do osiedlenia się w tym ośrodku. W 1839 r. rozpoczęto prace nad utworzeniem Nowej Dzielnicy, głównie w drodze inkorporowania obszaru należącego do Leśnictwa Łaznów. Włączono go w skład Łodzi, a jej granice doszły do Dołów, Stoków i Widzewa. Początkowo wybudowano tam 150 domów w części zachodniej, przeznaczonej na tworzenie zabudowy zwartej. Środkowa i wschodnia część Nowej Dzielnicy tworzyły ogrody, przydzielane mieszkańcom Nowego Miasta i Łódki. Wytyczono tam Wodny Rynek, założono Park Źródłiska (Kwela), w sąsiedztwie Widzewa pozostał duży kompleks leśny – Polesie Widzewskie. Dopiero od lat 60. XIX w. można mówić o postępującym rozwoju Nowej Dzielnicy. W latach 80. obiektem zainteresowania i realizacji większych inwestycji mieszkaniowych i gospodarczych była jej część zachodnia i dzielnica (tzw. Praga) zlokalizowana w sąsiedztwie gazowni przy ul. Targowej. W latach 90. zwrócono uwagę na tereny położone dalej w kierunku wschodnim, od ul. Wodnej. Do I wojny światowej południowa część Nowej Dzielnicy, między ul. Przejazd (obecnie ul. J. Tuwima) a Fabryczną, stała się ważnym elementem w strukturze zabudowy Łodzi. Słabsze tendencje były udziałem północnej jej części, na północ od linii kolejowej fabryczno-łódzkiej.

Na przełomie lat 40. i 50. XIX w. miał miejsce kolejny brak wolnych placów budowlanych. Zlikwidowano wówczas zdecydowaną większość ogrodów warzywnych zlokalizowanych na wschód od ul. Wschodniej i biegnących do ul. Magistrackiej (obecnie ul. A. Kamińskiego)²⁹. Utworzono tam większą ilość placów budowlanych (192), powstały nowe ulice. Od lat 70. procesy zabudowy objęły w znaczącym stopniu zachodnią część tej dzielnicy, później przeniosły się na dalsze rejony, w kierunku wschodnim. Utworzenie Nowego Miasta skutkowało m.in. tym, iż w zamian za zajęte tereny należące do łódzkiego probostwa, przekazano w użytkowanie dużą nieruchomość zlokalizowaną między ul. Magistracką (obecnie ul. A. Kamińskiego), do Średniej (obecnie ul. Pomorska), Trębacką (obecnie ul. Uniwersytecka), Źródłową i Północną. Po upadku powstania styczniowego, w drodze represji przeszła ona na własność skarbu państwa a następnie mniejsze działki przekazano w użytkowanie wybranej grupie okolicznych włościan, co z uwagi na dominującą po ukazie uwłaszczeniowym ochronę chłopskiego stanu posiadania, rodziło

²⁹ Od północy ograniczała ten obszar ul. Północna i Źródłowa, od południa ul. Cegielniana (obecnie ul. S. Jaracza).

wyjatkowe problemy z zagospodarowaniem tego obszaru. Widoczne zmiany były udziałem okresu po przełomie XIX i XX w.

W literaturze przedmiotu wyraźnie wskazuje się na fakt, iż w końcu lat 20. XIX w. tworzone osady: Nowe Miasto i Łódka, po wschodniej stronie ul. Piotrkowskiej zostały połączone w miejscu, gdzie później powstała ul. Dzielna (obecnie ul. G. Narutowicza). Już wcześniej wskazano na to, że Nowe Miasto faktycznie dochodziło do ul. Cegielnianej (obecnie ul. S. Jaracza). Na terytorium między ul. Cegielnianą a Krótką (obecnie ul. S. Traugutta) i jej przedłużeniu w kierunku wschodnim (bez rejonu dworca kolejowego) występowały większe kompleksy leśne, a ich obecność i kłopoty z wyrębem spowodowały utworzenie osady Kusy Kąt, dochodzącej do ul. Trębackiej (obecnie ul. Uniwersytecka). Osadę Kusy Kąt włączono do Łodzi w 1840 r., na jej terytorium funkcjonowała cegielnia miejska, zlikwidowana w końcu lat 60. XIX w.³⁰ Z jej obszaru wydzielono większą nieruchomość, która w 1874 r. posłużyła do utworzenia kolejnego parku łódzkiego³¹. Stopniowo dawna osada Kusy Kąt wkomponowała się w obszar otaczających ją dzielnic Łodzi.

Utworzenie przedmieścia Łódka spowodowało, że miasto rozciągnęło się na przestrzeni 5 km i było porównywalne do „pierwiastkowego” kształtu. W latach 50. XIX w. rzucono hasło „pogrubienia” strefy zabudowy, realizacji trendu odśrodkowego, a nie dośrodkowego – podnoszonego w literaturze przedmiotu³². Wyrazem nowych tendencji, wręcz koniecznością stało się utworzenie – według planów zatwierdzonych w 1856 r. – dzielnicy Stara Wieś, zlokalizowanej w kierunku wschodnim od dotychczasowej zabudowy Starego Miasta. Centralna i północna część tego kompleksu weszła w skład poszerzonego rewiru żydowskiego³³. Jej nazwa pochodzi od miejsca lokalizacji najstarszego siedliska w dobrach łódzkich. Ostatnia zabudowa chłopska przestała tam funkcjonować w połowie XVIII w., a pamięć o tej wsi była ciągle żywa – jak się wydaje – w świadomości mieszkańców Starego Miasta. Najwięcej obiektów mieszkalnych i gospodarczych powstało wzdłuż ul. Franciszkańskiej i Aleksandryjskiej (ul. Bojowników Getta). Dominowały tutaj społeczności uboższe, reprezentujące nacje: polską i żydowską.

³⁰ Zob. APŁ, AmŁ, sygn. 85; ibidem, sygn. 85b; ibidem, sygn. 263; ibidem, sygn. 361.

³¹ *Parki i ogrody Łodzi. Park Sienkiewicza. Park Moniuszki. Ogrody i zieleńce w centrum miasta*, red. R. Olaczek, Łódź 2012, s. 55–58.

³² Zob.: M. Koter, *Kształtowanie się...*, s. 97 i n.

³³ Zob. przypis i odsyłacz 13.

W 1864 r. odnotowano istnienie w Łodzi 1456 domów, gdy w 1903 r. było już 10 577. Między innymi było to związane z szybkim przyrostem działek budowlanych. Część z nich powstała w drodze parcelacji nieruchomości ciągnących się wzdłuż ulic na mniejsze jednostki. Na obszarze Nowego Miasta i Łódki miał miejsce proces tworzenia nowych ulic, zjawisko rozciągnięte w czasie, prowadzone w sposób bezplanowy. Mechanizm był wyjątkowo prosty: właściciele dwóch lub trzech sąsiadujących działek tworzyli projekt parcelacyjny z wytyczoną centralnie ulicą i położonymi po obu jej stronach parcelami budowlanymi³⁴. Większa ilość takich ulic powstała w kilku rejonach Łodzi. A więc na wschód od ul. Wodnej, po obu stronach ul. Zarzewskiej (obecnie ul. S. Przybyszewskiego) do wysokości ul. Łęczyckiej. Za wspomnianą ulicą rozciągała się osada Ślązaki. Procesy parcelacyjne i zabudowy rozpoczęły się tam w latach 90. XIX w. Utworzono większą ilość ulic, w tym ul. Skierniewicką, przy której nabyto kilka działek w celu budowy kościoła katolickiego św. Anny wraz zapleczem.

Do początku lat 70. XIX w. miał miejsce proces, który zapoczątkował dzieło tworzenia zachodnich dzielnic Łodzi. Przypomnijmy, że osada Łódka od strony zachodniej biegła współczesnymi ulicami: A. Politechniki, Żeromskiego do wysokości ul. Radwańskiej, a dalej prowadziła ul. Wólczańską do ul. Zielonej, skąd skręcała do ul. Piotrkowskiej. Natomiast powstała w 1823 r. osada Nowe Miasto, której granicę północną wytyczył bieg rzeki Łódki – od strony południowo-zachodniej dochodziła do wysokości ul. Zawadzkiej (obecnie ul. A. Próchnika). Jej granicę zachodnią nieco przekraczała świeżo wytyczona ul. Zachodnia. Do końca lat 60. XIX w. przedłużono bieg tej ostatniej do ul. Zielonej. Później pojawiła się koncepcja utworzenia jej dalszego biegu w kierunku południowym w postaci ulic: Spacerowej (obecnie ul. T. Kościuszki) i Nowo-Spacerowej³⁵. W latach 30. powstała w polach mieszczan łódzkich ul. Nowa, później zwana Długą (obecnie ul. Gdańska). Na początku lat 70. jej bieg przedłużono do ul. Konstancyńskiej (obecnie ul. Legionów). Umożliwiło to stopniowe zagospodarowywanie tej części pól mieszczan łódzkich. Od końca lat 70. XIX w. powstało kilkadziesiąt planów parcelacyjnych, różnej wielkości, które doprowadziły do powstania zachodniej dzielnicy miasta.

³⁴ Przykładem może być wytyczenie ul. Ewangelickiej w 1884 r., prowadzącej do świeżo oddanego zboru św. Jana.

³⁵ Szerzej na temat przy okazji omówienia lokalizacji domu modlitewnego braci morawskich.

Na części parcel rolniczych, głównie przy drodze Łąkowej zafunkcjonowała większa ilość zakładów przemysłowych. Dla rozwoju ekonomicznego tej części miasta istotne znaczenie posiadało oddanie do użytku stacji towarowych Łódź-Kaliska i Karolew. Od lat 90. XIX w. rozpoczął się proces zabudowy dzielnicy Koziny, zlokalizowanej za cmentarzami chrześcijańskimi. Występowało tam budownictwo mieszane, podobnie jak w rozwijającym się nowym rejonie osiedleńczym wzdłuż przedłużonej ul. Lutomierskiej i Drewnowskiej. Budownictwo drewniane dominowało na obrzeżach miasta i mieszkali tam uboższe grupy społeczne.

Na przełomie XIX i XX w. wystąpiły istotne utrudnienia w dalszej zabudowie miasta. Rosły ceny nieruchomości, także materiałów budowlanych. Wzrosło więc zainteresowanie możliwościami zakupu działek w kilku kształtujących się przedmieściach Łodzi, na ziemiach folwarcznych. W końcowym okresie XIX w. pojawiły się koncepcje tworzenia tzw. wielkich miast, co m.in. miało być odpowiedzią na ich szybki rozwój demograficzny. Skuteczna interwencja resortu finansów spowodowała, iż decyzją Rady Ministrów z 3 listopada 1906 r. włączono w granice Łodzi częściowo i całkowicie 10 sąsiadujących z nią wsi i kolonii, w tym Żubardź, część Dołów, Widzewa, Rokicia Starego, Dąbrowy. Wyłączono z tej inkorporacji kolonię Żubardź i Bałuty Nowe. Od 1909 r. rozpoczął się wielki boom budowlany. W dużym stopniu objął obszary świeżo inkorporowane do Łodzi. Rozmiary akcji budowlanej osiągnęły tak duże rozmiary, iż nie wszystkie mieszkania mogły znaleźć użytkowników. W 1913 r. na terytorium powiększonej Łodzi odnotowano istnienie 5908 nieruchomości, a dalsze były tworzone w wyniku postępujących parcelacji prywatnych. Według stanu na 1900 r. w mieście istniało 10 565 budynków mieszkalnych, gdy dane dla 1 stycznia 1913 r. odnotowywały wielkość 12 893, a z chwilą wybuchu I wojny światowej przekroczone 13 tys.³⁶

W strukturze dóbr łódzkich dalej funkcjonowało kilka wsi, posiadających rodowód sięgający czasów średniowiecznych i okresu staropolskiego. Szczególne znaczenie miał Widzew, który na przełomie XVIII i XIX w. posiadał kilka gospodarstw. Od 1806 r. kompleks ten znalazł się w posiadaniu skarbu państwa. W 1825 r. dokonano zagospodarowania całości obszarów z nim związanych. W ten sposób powstał Widzew Nowy, osiedlono tam większą ilość rodzin włościańskich, przekazując im w użytkowanie 677 mórg ziemi

³⁶ K. Badziak, *Zarys...*, s. 46–48, 55.

uprawnej. W 1890 r. wydzielono z jego terytorium osadę fabryczną Widzew o powierzchni 41 mórg, choć faktycznie jej początki sięgają 1879 r. Należała ona do spółki Heinzel i Kunitzer, później Tow. Akc. Heinzla i Kunitzera (od 1906 r. Widzewska Manufaktura). W 1880 r. na Widzewie mieszkały 442 osoby, w 1900 r. w osadzie fabrycznej 730 osób, w strukturze wsi – 3166. W ten sposób powstało kolejne przedmieście Łodzi, co przyspieszyło procesy parcelacyjne i rozwój budownictwa mieszkalnego i gospodarczego³⁷.

Do tworzonej w latach 1824–1832 osady fabrycznej Łódka włączono część terytorium wsi i Wójtostwo Zarzew. W 1825 r. powstał Zarzew Nowy na powierzchni obejmującej 717 mórg. Ponadto wydzielono skromne nadziały dla osad: szkolnej i karczemnej. W 1880 r. w 46 domach mieszkały 523 osoby, w 1900 r. – 769. Zarzew Nowy powstał przy drodze prowadzącej do kolonii Augustów, będącej przedłużeniem ważnego połączenia w strukturze osady Łódka i Ślązaki, określanego jako Szosa Zarzewska (obecnie ul. S. Przybyszewskiego)³⁸.

Na początku XIX w. władze pruskie zaprojektowały urządzenie kolejnej osady olęderskiej w południowo-wschodniej części dóbr łódzkich, które do początków 1806 r. pozostawały w dyspozycji biskupstwa włocławskiego. Zamierzano utworzyć niedużą kolonię Friedrichshagen, w bezpośrednim sąsiedztwie istniejących już kolonii: Janów i Olechów. Powodzeniem zakończył się druga inicjatywa, podjęta w okresie Księstwa Warszawskiego. Na wyjątkowo słabych glebach utworzono dużą kolonię o powierzchni 490 mórg, w tym 465 mórg uprawnych. Nowa struktura zwana jako Augustowo (Augustów) posiadała na przełomie lat 70. i 80. XIX w. 16 domów mieszkalnych, w których mieszkały 183 osoby. Odpowiednie dane dla końca XIX w. wynosiły: 18 i 247³⁹.

³⁷ APŁ, Akta gminy Chojny, sygn. 644; ibidem, Widzewska Manufaktura Spółka Akcyjna w Łodzi, sygn. 1810, Kopia planu nadziałów chłopskich wsi Widzew 1870 r.; ibidem, RGP. WAdm., sygn. 1475; ibidem, AmŁ, sygn. 1555; *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest petrorowskoj gubernii sostawliennyj w 1899–1900 godach*, Petersburg 1900, s. 132–133; K. Badziak, *Juliusz Kunitzer – symbol Łodzi wielonarodowościowej i wieloprzemysłowej*, [w:] *Polacy–Niemcy–Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 196.

³⁸ APŁ, Akta gminy Chojny, sygn. 644; *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 344–345; *Alfawitnyj spisok nasieliennych i nienasielennych miestnostiej Piotrowskoj Gubernii*, s. 222.

³⁹ *Alfawitnyj spisok nasieliennych i nienasielennych...*, s. 2; *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 20.

3. Ludność Łodzi 1820–1914. Dynamika rozwoju, stosunki narodowościowe i wyznaniowe

Do początku lat 20. XIX w. Łódź, była niewielkim miasteczkiem zamieszkałym przez ludność głównie polską, także w niewielkiej liczbie żydowską (w 1793 r. Żydzi stanowili 8% wszystkich mieszkańców miasteczka, w 1808 – 13%)⁴⁰, zajmującą się rolnictwem, rzemiosłem i handlem. Terytorium, na którym wyrastała Łódź, zlokalizowane na zachód od Brzeziny i na południe od Zgierza było słabo zaludnione, upośledzone pod względem gospodarczym. W tutejszym krajobrazie dominowały duże kompleksy leśne. Takie warunki sprzyjały przenoszeniu na te tereny zachodnioeuropejskich wzorców zagospodarowania terenu. Jej częścią była wielka rolnicza akcja kolonizacyjna, podjęta w latach 90. XVIII i trwająca do lat 80. XIX w.

Zjawisko kolonizacji ziem Polski środkowej od końca XVIII w. miało dwa zasadnicze etapy. Jako pierwsza pojawiła się kolonizacja wiejska, a w dalszej kolejności można mówić o osadnictwie na terenie miast i nowo tworzonych osad rękodzielniczych. Kolonizacja wiejska, która w największych rozmiarach objęła tereny uznawane za środkową część późniejszego Królestwa Polskiego, najczęściej określana była mianem „oleęderskiej”. Po drugim rozbiorze Polski opisywane terytorium znalazło się w strukturze państwa pruskiego. Jego władze popierały akcję kolonizacyjną organizowaną w dobrach państwowych. Przeznaczono na nią stosunkowo duże środki. Opłacano koszty podróży, zabudowywano nieruchomości, przekazywano sprzęt, wspierano karczunek lasów, a także zwalniano od obciążeń na rzecz państwa. Szacowano, że jeden osadnik kosztował skarb pruski około 3 tys. talarów. Większość przybyszów pochodziła z Wirtembergii, Badenii, Prus, prowincji nadreńskich i Bawarii. Największe nasilenie pruskiej akcji kolonizacyjnej przypadło na lata 1801–1806⁴¹. Dążono wówczas do zagospodarowania kompleksu majątków skarbowych obejmujących dobra wiączyńskie, gałkowskie i łażnowskie. Te ostatnie wcześniej należały do biskupa włocławskiego. Przyjmuje się, iż do wybuchu powstania listopadowego na terytorium Królestwa Polskiego przybyło około 260 tys. osadników pochodzenia niemieckiego. Z jednej strony byli to osadnicy rolni. Drugą kategorię stanowili rękodzielnicy, fabrykanci

⁴⁰ A. Alperin, *Żydzi w Łodzi. Początki gminy żydowskiej 1780–1822*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. 1, s. 151–178.

⁴¹ O akcji kolonizacyjnej: K. P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku. Proces i jego interpretacje*, Łódź 2013, passim.

i inne grupy zawodowe związane z wytwórczością rękodzielniczo-przemysłową. Należy dodać, iż zjawiskiem pierwotnym dla osadnictwa w Królestwie Polskim było wytworzenie się w krajach niemieckich, zwłaszcza w północnych i wschodnich landach, swoistych nadwyżek ludnościowych specjalizujących się w określonych zawodach, głównie związanych z włókiennictwem. Grupy te, często zorganizowane, wyruszały na wschód w poszukiwaniu terenów sprzyjających aktywizacji zawodowej. Dążąc do uzyskania awansu gospodarczego i społecznego kierowały się na ziemie polskie. Zjawiskiem wtórnym umożliwiającym ponowne zagospodarowanie tych terenów była polityka gospodarcza miejscowych władz a także właścicieli dóbr ziemskich sprzyjających napływowi nowych środowisk obeznanych z nowoczesnymi metodami uprawy ziemi i hodowli. W drugim przypadku chodziło o znajomość wytwórczości rzemieślniczej, fabrycznej i nakładczej, a także działalności handlowej. Część tych grup była mniej lub bardziej zasobna w kapitały, a także przejawiała inicjatywę w zakresie przedsiębiorczości⁴².

Awans gospodarczy Łodzi należy wiązać zatem z rozpoczętą w końcu XVIII w. i rozwijaną w XIX w. przez władze Królestwa Polskiego akcją osadniczą oraz omówioną wyżej polityką aktywizacji ekonomicznej tych ziem mającą na celu wyrównywanie różnic cywilizacyjnych. Do nowo tworzonej od 1821 r. osady Nowe Miasto pierwsi osadnicy przybyli w 1822 r. W początkowym okresie, w ciągu niespełna dekady, do 1830 r. w osadzie sukienniczej Nowe Miasto, ogółem osiedliło się 141 rodzin majstrów i czeladników. W sumie w latach 1822–1830 przybyło do Łodzi 1008 rodzin rękodzielniczych. Od 1824 r. rozpoczęła się akcja osadnicza na terenie osady bawełniano-lnianej Łódka. Jej największe nasilenie przypadło na 1828 r. Ogółem do 1830 r. zamieszkało tu 539 rodzin tkaczy⁴³.

Analizując poznane już dzieje rodzin przybyłych w tym okresie do Łodzi i w jej okolice⁴⁴, należy podkreślić, że w okresie do wybuchu I wojny światowej wytworzyły się swoiste więzi łączące osadników z nową „małą ojczyzną”.

⁴² Szerzej zob.: K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe (bez Kościoła rzymskokatolickiego) w Łodzi do wybuchu I wojny światowej*, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010, s. 14–20.

⁴³ W. Puś, *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej ludności Łodzi do roku 1939*, [w:] M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlaś, *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź 2005, s. 12.

⁴⁴ Literatura dotycząca rodzin tworzących w XIX i XX w. środowisko przynależne do tzw. klas wyższych i średnich Łodzi jest bardzo bogata. Zob. m.in.: S. Pytlaś, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994.

Spółeczność ta, do 1914 r. zachowała i utrzymała swoją dominującą pozycję w większości osad, które tworzone od końca XVIII w. posiadały status kolonii, zaś na terenie Łodzi miała pierwszorzędny wpływ na ukształtowanie jej przemysłowego i wielkomiejskiego charakteru. Pod względem zamożności ludność przybywającą do nowo tworzonych osad można podzielić na kilka grup. Najuboższe środowisko wśród osadników stanowiła grupa tzw. prądków lnu oraz właściciele niewielkiej ilości krosien ręcznych. Mimo dość znacznej liczebności nie odegrali oni istotnej roli w rozwoju ekonomicznym Łodzi. Inna rola przypadła przybyszom mogącym się pochwalić przynależnością do klasy średniej. Poza kapitałem obrotowym przybywali oni w nowe miejsce zamieszkania często ze znacznym majątkiem ruchomym, obejmującym wyposażenie do nowo powstałych obiektów produkcyjnych, a także zazwyczaj surowiec lub półfabrykaty. Wśród tej grupy wymienić można rodziny Eisertów, Richtertów, Heinzlów, Kindermanów i Hofrichterów czy Geyerów⁴⁵. Z tego środowiska rekrutowała się później niemiecka część łódzkiej burżuazji.

Tabela 1.

Ludność Łodzi w latach 1820–1914.

Rok	Liczba ludności	Rok	Liczba ludności
1820	767	1880	96 863
1825	1 004	1885	106 450
1829	4 896	1890	131 750
1830	6 571	1895	168 512
1840	16 415	1900	300 052
1845	17 305	1905	343 944
1850	15 565	1909	393 526
1855	24 560	1910	408 442
1860	39 404	1911	423 727
1865	40 121	1912	459 353
1870	67 726	1914	509 000

Źródło: J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, Łódź 1982, s. 38–40; M. Łapa, *Powstanie...*, s. 32–33; APŁ, AmŁ, sygn. 30, k. 3, 361c; ibidem, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego, sygn. 2565.

⁴⁵ K. Badziak, *Zarys...*, s. 41; M. Łapa, *Wielokulturowa Łódź – współistnienie i współpraca 1820–1945*, [w:] *Serce Łodzi...*, s. 47–60.

Do 1830 r. liczba ludności powiększyła się ponad ośmiokrotnie z 767 w 1820 r. do 6571 osób. W następnych latach, do 1914 r., wzrost liczby ludności był niezwykle dynamiczny. W ciągu niespełna stu lat liczba mieszkańców zwiększyła się ponad 623-krotnie do 477 862 osób. Badacze tej tematyki zgodnie twierdzą, iż to niezwykle dynamiczne zjawisko jest nieporównywalne z żadnym innym ośrodkiem miejskim w Polsce, a także w Europie⁴⁶.

Dla rozwoju Łodzi do I wojny światowej można mówić o dwóch okresach szczególnie szybkiego wzrostu ludności miasta. Pierwszy obejmuje lata od 1820 do 1842 r. Zanotowano wówczas ponad 26-krotny wzrost liczby łodzian (z 767 do 20 tys.). Drugi boom przypadł na okres po upadku powstania styczniowego, lata 1864–1914. W tym czasie liczba mieszkańców miasta powiększyła się niemal 12-krotnie (z około 40 tys. do 478 tys.). Przyczyną tak spektakularnego wzrostu liczby mieszkańców miasta była w całym XIX w. imigracja zewnętrzna. W pierwszym okresie, jak powiedziano wyżej, była to migracja głównie ludności niemieckiej pochodzącej spoza Królestwa Polskiego. Od lat 50. wyraźnie widoczny był napływ ludności żydowskiej z obszaru Królestwa, a od początku lat 80. napływ tzw. litwaków – Żydów z terenu wschodnich części byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem zachodnich Rosji przed 1772 r. W literaturze nadmiernie eksponuje się wpływ uwłaszczenia chłopów w 1864 r. na rozwój ludnościowy Łodzi, a przede wszystkim na zmianę jej struktury narodowościowej⁴⁷. Przypomnijmy, iż już na początku XIX w. zlikwidowano poddaństwo osobiste. O rosnącym napływie ludności wiejskiej do Łodzi zadecydowało kilka czynników, a głównie przybierające na znaczeniu tendencje kryzysowe w gospodarce rolnej i pojawienie się trendu określonego później jako rewolucja demograficzna.

Warunki w jakich przyszło rozwijać się Łodzi w XIX w. i w pierwszej połowie XX w. nadały mieszkającej tu społeczności indywidualnego i niepowtarzalnego kolorytu. Przede wszystkim można zaobserwować napływ i wzrastający odsetek ludności protestanckiej. W okresie ośmiu lat (1820–1828) odsetek protestantów podwoił się (z 15,6 do 31,8%). Równocześnie odsetek katolików w ogólnej liczbie mieszkańców miasta spadł do 56,8%, a starozaconnych do 11,4%. Wzrost odsetka ludności protestanckiej w Łodzi notowano aż do połowy lat 60. XIX w., kiedy osiągnął 41,5% ogółu łodzian. Udział kato-

⁴⁶ J. Janczak, *Ludność Łodzi...*, s. 240; A. Ginsbert, *Łódź. Studium monograficzne*, Łódź 1962, s. 26.

⁴⁷ W. Puś, *Ludność żydowska w Łodzi w latach 1793–1914. Liczebność i struktura społeczno-zawodowa*, [w:] *Polacy–Żydzi–Niemcy...*, s. 27–29.

lików systematycznie malał do lat 90. XIX w., kiedy stanowili oni 38,1%. Od tego czasu pojawiła się tendencja wzrostowa. Odsetek ludności żydowskiej spadał do połowy lat 50. Od tej pory systematycznie rósł i w 1914 r. osiągnął poziom z 1820 r., czyli nieco ponad 1/3 ogółu mieszkańców. Przeprowadzony w 1911 r. jednodniowy spis posiada dużą wiarygodność i informuje o stanie faktycznym w zakresie struktury wyznaniowej ludności w okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej. Otóż katolików było 50,6%, ewangelików 15,1%, wyznawców religii mojżeszowej 32,1%, prawosławnych 1,1% a pozostałych 1%⁴⁸. W stosunku do danych zawartych w pierwszym rosyjskim spisie powszechnym, obejmującym Łódź, kolonie: Żubardź i Bałuty Nowe, zmiany były następujące: ilość katolików wzrosła procentowo o 2,3%, społeczność wyznań ewangelickich spadła o 2,9%, wyznania mojżeszowego – wzrosła o 0,7%, prawosławnych – spadła o 1,1%, pozostali zmniejszyli swój poziom do 0,1%⁴⁹. Można więc przyjąć, iż tendencje ukształtowane w końcu XIX w. zachowały trwałość, choć rosnący napływ do Łodzi ubogich warstw ludności polskiej doprowadził do zdobycia wyraźnej przewagi przez społeczności katolickie.

W początkowym okresie rozwoju Łodzi przemysłowej wyróżnić możemy trzy podstawowe grupy wyznaniowe: katolików, protestantów (luteranów) i wyznawców judaizmu. Jednak dla dziejów Łodzi od połowy XIX stulecia jest to obraz niepełny i wymagający uzupełnienia. W zachowanym materiale źródłowym można znaleźć informacje, iż do wybuchu I wojny światowej na terenie miasta były obecni: wyznania katolickie (rzymscy katolicy, maria-wici), protestanckie (luteranie, kalwini, baptyści, bracia morawscy, bracia czescy, adwentyści), prawosławni oraz wyznania niechrześcijańskie (żydzi i muzułmanie)⁵⁰.

Do początku lat 20. XIX w., w Łodzi określanej jako osada rolniczo-żydowska, było 112 domów z 767 mieszkańcami. W opisie miasta sporządzonym na zlecenie władz przez ówczesnego burmistrza Antoniego Czarkowskiego podano strukturę wyznaniową tej społeczności. Ówczesną Łódź zamieszkiwało 496 chrześcijan-katolików (64,6%), 259 żydów-starozakonnych (33,8%)

⁴⁸ E. Rosset, *Łódź miasto pracy*, Łódź 1929, s. 22; A. Goerne, *Z zakresu statystyki m. Łodzi*, [w:] *Informator m. Łodzi. Z kalendarzem na rok 1919*, Łódź b. r. w, s. 25.

⁴⁹ Pierwaja wsieobszczaja pierepis nasielienija Rossijskoj Imperii 1897, t. LVI, Piotrowskaja gubernija, S. Pietiersburg 1903, tabl. 25, s. 246–247.

⁵⁰ APŁ, AmŁ, sygn. 943; K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe...*, s. 47–49.

Tabela 2.

Struktura głównych grup wyznaniowych wśród mieszkańców
Łodzi w latach 1820–1914.

Rok	Liczba ludności ogółem w tys.	Katolicy		Protestanci		Żydzi		Prawosławni i inni	
		liczba w tys.	udział w %	liczba w tys.	udział w %	liczba w tys.	udział w %	liczba w tys.	udział w %
1820	0,77	0,5	64,9	0,01	1,3	0,26	33,8	–	–
1828	4,4	2,5	56,8	1,4	31,8	0,5	11,4	–	–
1845	17,3	8,8	50,9	6,7	38,7	1,8	10,4	–	–
1850	15,6	6,8	43,6	6,8	43,6	2,0	12,8	–	–
1855	24,6	11,5	46,7	10,3	41,9	2,8	11,4	–	–
1865	40,1	15,7	39,1	16,6	41,5	7,8	19,4	–	–
1875	82,3	32,3	39,3	28,4	34,5	21,4	26,0	0,2	0,2
1885	106,5	40,7	38,2	40,7	38,2	24,9	23,4	0,2	0,2
1890	113,7	50,2	38,1	49,1	37,3	32,0	24,3	0,4	0,3
1895	168,5	71,3	42,3	52,6	31,2	43,3	25,7	1,3	0,8
1900	300,0	149,7	49,9	72,9	24,3	74,1	24,7	3,3	1,1
1905	343,9	168,5	49,0	83,9	24,4	84,3	24,5	7,2	2,1
1914	509,0	291,1	57,2	95,2	18,7	112,0	22,0	10,7	2,1

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwaja wsieobszczaja...*, s. 246–247; J. Janczak, *Ludność Łodzi...*, s. 108–109; idem, *Struktura narodowościowa w Łodzi w latach 1820–1939*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi w latach 1820–1944*, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991, s. 52–53; L. Mroccka, *Dynamika rozwoju...*, s. 106.

oraz 12 ewangelików (15,6%)⁵¹. W następnych latach dokonały się zmiany w strukturze wyznaniowej ludności miasta, spowodowane przez napływ osadników, głównie spoza Królestwa Polskiego. W dotychczasowej literaturze przedmiotu zbyt mało miejsca poświęca się faktowi, że w strukturze osadników, także pracowników znajdujących zatrudnienie na terenie Łodzi,

⁵¹ *Początki rozwoju kapitalistycznego miasta Łodzi (1820–1864)*. Źródła, oprac. A. Rynkowska, Warszawa 1960, s. 5.

zawsze występowały spore grupy katolików pochodzenia niemieckiego. Ich obecność odnotować można wśród przedstawicieli klas wyższych (rodzina Heinzlów). To m.in. oni spowodowali, że udział katolików w pierwszych okresach budowy Łodzi przemysłowej nie przybrał formy gwałtownego spadku. Zjawisko to związane było z powstawaniem i zasiedlaniem kolejnych osad: Nowego Miasta w 1823 r. i Łódki w 1825 r., a w późniejszym okresie kolejnymi inkorporacjami.

Tabela 3.

Struktura głównych grup narodowościowych wśród mieszkańców
Łodzi w latach 1831–1914.

Rok	Polacy		Żydzi		Niemcy		Rosjanie i inni	
	liczba	udział w %	liczba	udział w %	liczba	udział w %	liczba	udział w %
1831	1144	17,4	558	8,5	4869	74,1	–	–
1836	1598	13,9	1298	11,3	8594	74,8	–	–
1839	2134	13,0	1477	9,0	12804	78,0	–	–
1865	14606	36,4	7743	19,3	17774	44,3	–	–
1894	61824	38,4	40894	25,4	56994	35,4	1288	0,8
1899	117776	43,3	67184	24,7	84048	30,9	2992	1,1
1904	153870	44,6	85560	24,8	98325	28,5	7245	2,1
1909	195569	49,7	87357	22,2	102310	26,0	8264	2,1
1914	254800	49,9	138100	27,2	105500	20,8	10600	2,1

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwaja wsieobszczaja...*, s. 246–247; J. Jan-czak, *Ludność Łodzi...*, s. 118, 121, 124, 127, 133; L. Mroccka, *Dynamika rozwoju...*, s. 101.

4. Gospodarczy awans Łodzi w XIX i na początku XX w.

O awansie ekonomicznym Łodzi zadecydowało kilka czynników, głównie dążność władz Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego do podniesienia poziomu cywilizacyjnego tej części ziem polskich. Warunkiem niezbędnym, wobec słabości miejscowego mieszczaństwa, było sprowadzenie z zagranicy rękodzielników, fabrykantów i przedstawicieli innych specjalności zaznajomionych z wytwórczością fabryczną, nakładczą i rzemieślniczą, także z zasadami działalności handlowej. Warunkiem koniecznym, niestety słabo podnoszonym w literaturze przedmiotu, był rozwój rynku wewnętrznego do czego przyczyniła się rosnąca podaż pieniądza, także rozwój instytucji kredytowych od końca XVIII w. Dodatkowo pojawiły się możliwości wywozu wytworzonych towarów na rynek dawnej I Rzeczypospolitej i położone dalej rynki rosyjskie⁵², co było czynnikiem zachęcającym do realizacji często kosztownych inwestycji. O awansie Łodzi zadecydowała m.in. decyzja Namiestnika o utworzeniu w środkowej części Królestwa kilku miast fabrycznych, w tym Łodzi. Utworzono specjalny fundusz fabryczny do realizacji i kredytowania ważnych inwestycji mających szczególne znaczenie dla rozwoju przemysłu włókienniczego. W końcu 1823 r. do Łodzi włączono kilka nomenklatur należących do skarbu państwa, co umożliwiło założenie osady fabrycznej, właściwie przedmieścia – Łódki. Wspomniany fundusz fabryczny przeznaczono na realizację zadań inwestycyjnych na obszarze Łodzi, a po jego wyczerpaniu korzystano z innych źródeł, głównie ze środków kasy miejskiej. W literaturze przedmiotu wyraźnie przecenia się możliwości finansowe skarbu Królestwa⁵³, a także zasięg realizowanych zadań. Władze były zainteresowane zwrotem dużej części poniesionych wydatków, m.in. w celu ich reinwestowania⁵⁴. Przede wszystkim – i słusznie – musiały stworzyć odpowiednią infrastrukturę, niezbędną do zapewnienia atrakcyjności tworzonych miejsc osiedleńczych⁵⁵.

⁵² Rynki dawnej I Rzeczypospolitej były częścią rynków państwa rosyjskiego, co – jak wiemy z przebiegu dalszych procesów historycznych okazało się wydarzeniem nietrwałym. Z tego względu mówimy o rynkach wschodnich, ale w odniesieniu do Królestwa Polskiego.

⁵³ Zob.: A. Rynkowska, *Działalność gospodarcza władz Królestwa Polskiego na terenie Łodzi przemysłowej w latach 1821–1831*, Łódź 1951, *passim*.

⁵⁴ Wiadomo, że Tytus Kopiach nabył w 1828 r. z własnych środków inwestycje zrealizowane z Funduszu Fabrycznego na terenie Bielnika.

⁵⁵ Klasycznym przykładem było tworzenie w latach 1826–1834 tzw. traktu fabrycznego.

Właśnie stopniowy rozwój rynku wewnętrznego, wzrost podaży pieniądza i operacji kredytowych gwarantował pomyślny rozwój wytwórczości przemysłowej. Należy pamiętać, iż gospodarka jest strukturą pieniężną i tylko jako taka może się rozwijać. Kolejnym wymogiem było zdobycie rynków zbytu, co z jednej strony, wymagało produkcji towarów o niskich kosztach wytwarzania, z drugiej, rozwoju środków transportowych, w tym kolejnictwa. Właśnie te czynniki zadecydowały o awansie Łodzi, głównie na polu ekonomicznym. Na przykładzie tego ośrodka można pokazać zalety tzw. produkcji oszczędnej, ściśle powiązanej z pierwszą fazą rozwoju gospodarki kapitalistycznej. W sytuacji ograniczonej podaży pieniądza, choć rosnącej w wybranych okresach – koniecznością stawało się stałe obniżanie kosztów i cen, doskonalenie produktów. Środkiem do tego była m.in. wytwórczość organizowana w fabrykach wyposażonych w różnorodne maszyny i urządzenia poruszane kieratami, siłą hydrauliczną a następnie maszynami parowymi⁵⁶. W procesie tworzenia od podstaw gospodarki kapitalistycznej dominowały społeczności pochodzenia niemieckiego, później pojawiły się grupy zamożnych Żydów, wchodzących początkowo do działalności handlowej, później i produkcyjnej. W strukturze ludności pochodzenia niemieckiego przeważały środowiska związane z wyznaniem ewangelicko-augsburskim, choć katolicy zajmowali silną pozycję. Napływający do Łodzi element polski znalazł się na pozycjach drugoplanowych. Obca była jemu tzw. wytwórczość rękodzielnicza, wymagająca wieloletniej praktyki, a właśnie ona nadawała ton w rozwoju ekonomicznym tego ośrodka do początków lat 60. XIX w. To właśnie niewielkie firmy, zatrudniające kilkunastu pracowników, mimo wyższych kosztów wytwarzania potrafiły właściwiej dostosować się do zmieniającej się koniunktury i oczekiwań rynkowych. Część stosowała różnorodne urządzenia, usprawniające procesy wytwórcze, np. kieraty. Można podać kilka przykładów. W 1828 r. rozpoczęły działalność dwie farbiarnie, a ich ilość w 1859 r. wzrosła do 31. Odpowiednie dane dla drukarni tkanin wynosiły: dwie (1828), a by dojść do 156 w 1849 r., a następnie spaść do 30 w 1859 r. Ilość drobnych firm specjalizujących się w wytwarzaniu różnych tkanin osiągnęła najwyższy poziom w 1849 r. (1549). Do końca lat 50. doszło do istotnego obniżenia poziomu ich wielkości (966), co było wyrazem trudności rynkowych i rosnącej kon-

⁵⁶ K. Badziak, *Zarys...*, s. 41–42; idem, *Szkice do dziejów rodziny Poznańskich. U źródeł awansu ekonomicznego i społecznego*, [w:] *Imperium rodziny Poznańskich. Przywrócone dziedzictwo czasu i miejsca*, Łódź 2012, s. 17–19.

kurencji, powodującej eliminację słabszych struktur. Dość powiedzieć, że po upadku powstania listopadowego doszło do ograniczenia rozmiarów produkcji sukienniczej. Dział ten stopniowo tracił na znaczeniu, w to miejsce wchodziła wytwórczość tzw. tkanin mieszanych (półwełnianych), która z czasem stała się łódzką specjalnością⁵⁷. Zasadnicze przeobrażenia miały miejsce na początku lat 60., w okresie kryzysu ekonomicznego lat 1861–1864, spotęgowanego przez kłopoty z dostawami bawełny po wybuchu wojny secesyjnej w Stanach Zjednoczonych. Na rynku utrzymały się tylko struktury, z których część będzie później przechodzić do produkcji zmechanizowanej.

W strukturze przemysłu łódzkiego stopniowo rosło znaczenie średnich i dużych firm często posiadających na wyposażeniu maszyny parowe i stosujących w miarę nowoczesne metody wytwarzania towarów. W grudniu 1860 r., w 10 większych przedsiębiorstwach wytwarzano towary (obróć) wartości 1,32 mln rbs., gdy w 1301 drobnych firmach – 4,31 mln rbs.⁵⁸ W krótkim czasie proporcje te uległy odwróceniu. Od połowy lat 60. XIX w. pojawiły się w gospodarce nowe tendencje. Łódź weszła w okres przemian wielokapitalistycznych, które w pierwszej kolejności objęły branżę bawełnianą. Przełomowe znaczenie miało oddanie do użytku drogi żelaznej fabryczno-łódzkiej, co umożliwiło przywóz tańszych materiałów i surowców do produkcji włókienniczej, a jednocześnie wywóz gotowych towarów na rynki wschodnie, w rezultacie rozbudowy sieci kolejowej, biegnącej w głąb państwa rosyjskiego. Łódź skorzystała z dominujących od połowy XIX w. tendencji globalizacyjnych. Chodziło o swobodny przepływ sił roboczych i technicznych, także kapitałów. Tworzono tutaj filie firm z zachodniej Europy, które specjalizowały się w dostawach surowców, maszyn i urządzeń.

Po upadku powstania styczniowego rozpoczął się okres dynamicznego rozwoju przemysłu łódzkiego. Wskaźniki produkcji zamieszczone w tabeli 4 posiadają w dużej mierze charakter orientacyjny, gdyż dotyczą tylko firm zatrudniających minimum 15 pracowników⁵⁹, także zakłady stosujące nadal produkcję na ręcznych krosnach. W warunkach Królestwa Polskiego ten ostatni rodzaj wytwórczości zachował wyjątkową trwałość, przy dominacji pracy w systemie chałupniczym i nakładczym. Łódź była atrakcyjnym

⁵⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 316c. Statystyka rozwoju ludnościowego i ekonomicznego Łodzi 1820–1859; J. Raciborski, *Łódź w 1860 roku. Źródła*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. 2, s. 397.

⁵⁸ Szczegółowe dane: APŁ, AmŁ, sygn. 316c.

⁵⁹ W okresie międzywojennym zakłady zatrudniające do 6 pracowników zaliczano do rzemiosła, powyżej do przemysłu.

ośrodkiem inwestycyjnym do końca XIX w., kiedy to rosnące koszty utrzymania i potęgujące się konflikty społeczne zadecydowały o odwróceniu tego trendu. Wprowadzenie przez władze rosyjskie polityki tzw. złotych ceł, doprowadziło do przeniesienia większej ilości firm z krajów niemieckich i austriackich do Łodzi i jej najbliższego otoczenia. To m.in. skutkowało napływem kolejnych grup społeczności niemieckiej, często zajmującej w nowym miejscu zamieszkania eksponowane stanowiska w strukturze organizacyjnej i wytwórczej firm. Do lat 90. XIX w. większość funkcji majstrów fabrycznych sprawowali przedstawiciele tej społeczności. Od tego okresu można mówić o systematycznym wzroście, na tych stanowiskach liczby osób pochodzenia polskiego. Od lat 80. XIX w. miał miejsce systematyczny napływ do Łodzi Żydów z kierunku wschodniego, głównie z terenów I Rzeczypospolitej. Były to środowiska przedsiębiorcze, dobrze znające rynki wschodnie. Z tego względu specjalizowały się w wywozie towarów łódzkich w głąb Rosji, osiągając na tym polu znaczące sukcesy. W drugiej kolejności decydowano się na zakładanie własnych firm produkcyjnych. Widoczny w tabeli 4 dość wyraźny wzrost ilości zakładów od końca XIX w. do wybuchu I wojny światowej był głównie dziełem tego środowiska dzielonego na litwaków, Żydów wołyńskich i rosyjskich. W zdecydowanej większości zaliczano ich do środowisk religijnie konserwatywnych, zachowawczych, niechętnie odnoszących się do grup Żydów postępowych.

Specjalnego potraktowanie wymaga problem zaistnienia kategorii pracowników określanych mianem robotnicy. Były to środowiska związane wyłącznie z produkcją zmechanizowaną i jej bezpośrednim zapleczem. Wytwórczość ręczną łączono z rzemieślniczym systemem pracy, wymagającym fachowego, długotrwałego przygotowania, czy wręcz specjalistycznego podejścia w procesie nauczania. W produkcji zmechanizowanej najbardziej poszukiwanymi byli specjaliści pracujący wcześniej w dziale rękodzielnictwa, ale ich ilość była ograniczona. W tej sytuacji pozyskiwano osoby przyuczone do zawodu, w większości bez wykształcenia, świeżo przybyłe ze wsi lub małych miast, poszukujące środków do życia i możliwości urządzenia się wraz z najbliższą rodziną. Skala zajęć robotniczych była dość rozbudowana, ale w produkcji zmechanizowanej wymagającej dużej wytrwałości i zdolności manualnych najbardziej przydatne były kobiety. Postępująca feminizacja niektórych działów włókiennictwa spowodowała rosnący napływ kobiet do Łodzi, następnie ich przewagę w strukturze ludności według płci, co rodziło nowe problemy

Tabela 4.

Ilość zakładów, produkcja i zatrudnienie w przemyśle Łodzi
w okresie 1867–1913.

Lata	Zakłady		Pracownicy		Obrót (produkcja)	
	liczba	wskaźnik	liczba	wskaźnik	liczba	wskaźnik
1868	214	100,0	4 241	100,0	5,0	100,0
1872	284	132,7	8 034	189,4	7,6	152,0
1877	243	113,6	11 169	263,4	17,3	346,0
1882	250	116,8	18 180	428,7	31,3	626,0
1887	266	124,3	25 191	594,0	45,3	906,0
1891	336	157,0	31 421	740,9	53,5	1 070,0
1893	342	159,8	37 151	876,0	65,7	1 314,0
1901	477	222,9	51 816	1 221,8	104,9	2 098,0
1905	590	275,7	76 903	1 813,3	119,7	2 394,0
1910	615	287,4	91 510	2 157,7	188,1	3 762,0
1913	794	371,0	110 000	2 593,7	196,0	3 920,0

Źródło: APŁ, AmŁ, sygn. 914, ibidem, sygn. 2630; ibidem, sygn. 5271; W. Puś, K. Badziak, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, s. 257, 285.

w życiu społecznym. Większość kobiet, zachowała wyniesiony z pobytu we wcześniejszych środowiskach – wyjątkowo pozytywny, wręcz emocjonalny stosunek do religii swoich przodków (zob. Wanda Malczewska). To wszystko rodziło określone problemy, wręcz niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb religijnych w sytuacji, gdy przed wybuchem I wojny światowej było w Łodzi 20 obiektów sakralnych różnych wyznań. Mówiąc inaczej, gwałtownemu wzrostowi ludności miasta związanemu z rozwojem ekonomicznym, głównie produkcją przemysłową nie towarzyszyły, w odpowiednim stopniu – procesy tworzenia różnorodnych instytucji życia społecznego.

Od przełomu XIX i XX w. wystąpiły negatywne tendencje w rozwoju gospodarki kapitalistycznej. Pojawiła się bariera w postaci słabnącego rynku wewnętrznego, co rzutowało na wystąpienie procesów stagnacyjnych, także w warunkach łódzkich w okresie cyklu koniunkturalnego 1899–1907.

Lepszy obraz odnotowano w drugim cyklu 1908–1913. Odpowiedzialnym za taki stan były władze Rosji, które po wprowadzeniu rubla złotego (1897 r.) nie poszły w kierunku dostosowania podaży pieniądza i środków kredytowych do potrzeb gospodarki i rosnącej populacji⁶⁰. W dużym stopniu były to tendencje dominujące i w innych krajach, ale w ich części potrafiono je skutecznie ograniczać. To wszystko potęgowało walkę konkurencyjną na rynkach zbytu. Przemysł łódzki próbował dostosować się do zmienionej sytuacji, dążono do unowocześnienia parku maszynowego, obniżki kosztów wytwarzania. Oddanie do użytku Elektrowni Łódzkiej (1907 r.), specjalizującej się w wytwarzaniu prądu siłowego ułatwiało zakładanie, często od podstaw, średnich i drobnych firm. Ich atutem były niższe koszty wytwarzania i lepsze możliwości dostosowania się do zmieniającej się koniunktury. To m.in. spowodowało, iż po 1907 r. przemysł łódzki odnotował wzrost ilości zakładów, ale i poziomu zatrudnienia.

5. Dobra chojeńskie i procesy związane z ich zagospodarowaniem

Na południe od kompleksu dóbr łódzkich należących w XIV w. do biskupstwa włocławskiego znajdowało się duże terytorium zajmowane przez prywatny majątek Chojny, graniczący od zachodu, południa i południowego-wschodu z dobrami Kapituły Krakowskiej. Od 1492 r. istniał tutaj filialny kościółek związany z parafią w Milejskach⁶¹. Dobra chojeńskie składały się z dwóch części (Chojny A i B). Część południowa była ulokowana nad rzeką Olechówką i przy drodze biegnącej z Łodzi do Rzgowa. Znajdował się tutaj duży kompleks terenów folwarcznych o różnym przeznaczeniu. Po analizie informacji zawartych w dostępnej literaturze dochodzimy do wniosku, że w dominium tym najwcześniej zagospodarowano tereny położone w jego środkowej i częściowo północnej części zlokalizowanej, nad ciekim wodnym, jak dotychczas nie wzmiankowanym w opisach poświęconych tej miejscowości. Całe dominium dzieliła bagnista dolina Olechówki. Na północ od niej powstały Chojny A, zwane Wielkie (Maior), w kierunku

⁶⁰ Dowodem na to był stały słaby wzrost stopy procentowej i potęgujące się tendencje deflacyjne w postaci m.in. spadku cen.

⁶¹ J. Szymczak, *Stary kościół św. Wojciecha i kolumna Jana Mulinowica na Chojnach*, „Kronika Miasta Łodzi” 1994, z. 1, s. 107–120; idem, *Erekcja kościoła w podłódzkich Chojnach w 1492 r.*, „Rocznik Łódzki” 1996, t. 43, s. 15–17; H. Żerek-Kleszcz, *Wiejska okolica dawnej Łodzi w XVII wieku*, ibidem, 1998, t. 45, s. 50.

południowym – Małe (Minor). W Chojnach Wielkich znajdował się duży dwór, także siedziba folwarku wraz z kompleksem budynków gospodarczych. Na tym terytorium funkcjonował też, utworzony w 1492 r. kościół filialny. O wartości Chojen A decydowała m.in. stara wieś, położona na stoku, określana w źródłach jako Julianów, ulokowana przy późniejszej ul. Julianowskiej (obecnie ul. Śląska). Wieś ta położona była nad ciekim wodnym, także przy drodze prowadzącej z Łodzi przez Wiskitno do Kurowic i Wolborza⁶². Dysponowała ona stosunkowo dużym uposażeniem. W drugiej części dążono do odpowiedniego zagospodarowania południowej części tych dóbr, czyli Chojen B. Właśnie tam powstała wieś Józefów. Jej użytki rolne leżały po obu stronach drogi z Łodzi do Rzgowa⁶³.

W okresie XVII i XVIII w. dobra chojeńskie znajdowały się w posiadaniu kilkunastu rodzin. W dniu 2 września 1786 r. Chojny A od Franciszka Rozdrażewskiego (Rozrażewskiego) za 84 tys. złp nabył Benedykt Górski. Część południową nabył dopiero 12 listopada 1812 r. (za 43,75 tys. złp) od Stanisława, Marcina i Andrzeja Wągrowskich. Od 20 sierpnia 1825 r. właścicielką Chojen została Izabella z Górskich, żona Józefa Walewskiego. Na mocy aktu kupna-sprzedaży z 23 marca 1832 r. za 207 tys. złp dobra te nabył Franciszek Kamiński, właściciel Mileszek. Po jego śmierci, od 1853 r. właścicielami hipotecznymi dóbr zostali: w ½ wdowa Julianna z Dembowskich Kamińska i też w ½: Aleksander i Stefan Lenczkowscy, Marianna z Lenczkowskich Rudzka i Anna z Dembowskich Suchecka. Ostatecznie na mocy aktu z 27 stycznia 1866 r. dobra Chojny AB przeszły na wyłączną własność Marianny Rudzkiej i zostały oszacowane na 86,7 tys. rbs.⁶⁴

Proces zagospodarowywania obu części dóbr chojeńskich rozpoczął się w końcu XVIII w. Jako pierwsza powstała kolonia, osada „olęderska” Dąbrowa zwana też Dąbrówką, bo w 1789 r. zlokalizowana wzdłuż świeżo utworzonego połączenia drożnego (obecnie ul. J. Dąbrowskiego). W pierwszej

⁶² Wspomniany ciek wodny kierował się w stronę współczesnego wiaduktu kolejowego na ul. Rzgowskiej i dalej płynął w kierunku zachodnim w stronę Rokicia. W tej części Chojen występowały przynajmniej dwie karczmy, w tym jedna zwana Kosobudy i osada kowska.

⁶³ Jeden z kompleksów tych pól znajdował się między współczesnymi ulicami: Ustronną i Graniczną, graniczył więc z Rudą i dochodził do Olechówki. Prawdopodobnie kolejny dwór wraz z zabudowaniami folwarcznymi funkcjonował na obszarze między ul. Graniczną a Rzgowską lub Ustronną, a więc w rejonie osiedla domów Centrum Zdrowia Matki Polki.

⁶⁴ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 120, t. I, dział II. W literaturze występują liczne niedokładności na temat wartości dóbr Chojny w XIX w. Zob.: H. Brodowska, *Kapitalistyczne przemiany podłódzkiej wsi Chojny*, „Rocznik Łódzki” 1958, t. 1 (4), s. 47–48.

kolejności zagospodarowywano zachodnią część tego kompleksu (tzw. Dąbrowa Dolna), a w 1830 r. część wschodnią, ciągnąca się do końca tych dóbr⁶⁵. Większość użytkowników działek była wyznania ewangelicko-augsburskiego, katolicy stanowili niewielką grupę mieszkającą tam społeczności. Do początków XX w. powstało w Dąbrowie Dolnej kilka zakładów przemysłowych oraz kilkanaście cegielni.

Pierwotna parcelacja dóbr chojeńskich miała miejsce od 1866 r. do przełomu lat 70. i 80. XIX w. W jej wyniku utworzono pięć folwarków. Cztery z nich należące do rodziny Krause były zlokalizowane na północ od Olechówki, z tym, że kompleks Chojny AB nr 1 funkcjonował po obu stronach ul. Rzgowskiej a na północy dochodził do współczesnych ulic: Strażackiej i Kurczaki. Folwarki: Chojny AB nr 2 i Chojny C nr 1 dochodziły do obecnej ul. Pryncypalnej, a folwark Chojny D utworzono z kilku dużych nieruchomości powstałych po północnej stronie rzeki Olechowki, wyznaczony m.in. biegiem współczesnych ulic: Rzgowskiej, Ustronnej i Paradnej⁶⁶. Wspomniane folwarki urządzono na obszarze 659 mórg. Proces wtórnej parcelacji tych kompleksów rozpoczął się w połowie lat 90. XIX w. i do wybuchu I wojny światowej objął wydzielone obszary wchodzące w skład folwarków: Chojny AB nr 1 i Chojny AB nr 2⁶⁷. Duża część nabywców działek rozpoczęła tam budowę obiektów mieszkalnych i gospodarczych w okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej.

Od 1866 r. rozpoczął się proces tworzenia dużej osady, złożonej z kilkunastu kolonii o różnej wielkości, która ostatecznie przyjęła określenie Nowe Chojny⁶⁸. Jej granice wyznaczały m.in. współczesne ulice: od strony zachodniej ul. Świetlicowa, Ruchliwa i jej przedłużenia do ul. Sanockiej, od strony północnej: ul. Sanocka, później Tuszyńska, a dalej północnym biegiem ul. I. Paderewskiego do ul. K. Tetmajera. Od strony wschodniej: bieg wyznaczony ulicą Tetmajera i jej przedłużenia do ul. Komorniki. Granica południowa to wspomniana ul. Komorniki, dalej biegła ul. Rzgowską do ul. Strażackiej, następnie ul. Tuszyńską do ul. Pryncypalnej i tą ostatnią do zbiegu z ul.: Ruchliwą,

⁶⁵ APŁ, Not. K. Janicki 1830, akt z 24 III 1830 r.

⁶⁶ Współcześnie najważniejszym obiektem funkcjonującym na tym terenie jest Szpital Centrum Zdrowia Matki Polki.

⁶⁷ Między innymi z terenów folwarku Chojny AB nr 1 wydzielono dużą nieruchomość gdzie uruchomiono znany zakład hydropatyczny. Zob.: *Ustaw czastnego gidropaticzeskiego leczewnago zawiedienija dlja prichodjaszczich i stacionarnych bolnych pomiestika Krystiana Krauze w imienii Chojny*, Piotrkow 1897.

⁶⁸ Opis poszczególnych kolonii, które weszły w skład Nowych Chojen zob.: APŁ, Akta gminy Chojny, sygn. 644; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 131, t. I, dział I i II.

3 Maja i Świetlicową. Wszystkie kolonie tworzące Nowe Chojny zajmowały łącznie obszar o powierzchni 792 mórg⁶⁹, z tym, że w jej strukturze występowała większa ilość osad i małych folwarków posiadających wyodrębnioną własność hipoteczną⁷⁰. Również od połowy lat 90. XIX w. rozpoczął się proces wtórnej parcelacji dużych nieruchomości (osad) znajdujących się w obrębie Nowych Chojen. Wyróżnić tutaj można dwa wyraźne okresy, w których przybrała ona silniejsze tendencje: 1. przełom XIX i XX w. i 2. okres po rewolucji 1905–1907⁷¹. Dominowała tam chaotyczna zabudowa. Dopiero przed I wojną światową wprowadzono nakaz zatwierdzania planów budowlanych dla terenów podłódzkich. Do tego czasu nie obowiązywały w tym względzie żadne przepisy, co było charakterystyczne dla obszarów wiejskich. Nowe Chojny, także Dąbrówka Mała, stały się od początku XX w. typową „sypialnią” dla Łodzi. Nabywcami skromnych działek stali się m.in. pracownicy najbliższej zlokalizowanych zakładów przemysłowych. To ich dziełem będzie dążność do budowy własnych obiektów mieszkalnych, najczęściej skromnych, o konstrukcji drewnianej. Zasygnalizowane wyżej procesy m.in. skutkowały tym, iż w rosnącym liczebnie środowisku mieszkańców Nowych Chojen zaczęła dominować społeczność polska, wyznania rzymskokatolickiego. Według stanu na 1 stycznia 1909 r. na terytorium byłych dóbr chojeńskich mieszkało 9391 osób, w tym w obrębie Nowych Chojen 6641⁷². Można więc przyjąć, iż przed wybuchem I wojny światowej społeczność tej ostatniej osady mogła zbliżyć się do około 10 tys. osób. Dopiero przed wybuchem I wojny światowej władze tej gminy podjęły szerszy program dotyczący m.in. rozbudowy miejscowego szkolnictwa elementarnego i utwardzenia kilku ważniejszych połączeń drożnych⁷³.

W wyniku podjętych represji po upadku powstania styczniowego, skierowanych przeciwko duchowieństwu katolickiemu pozostawiono w dyspozycji kościoła filialnego w Chojnach 6 mórg. Pozostałą część o powierzchni

⁶⁹ APŁ, Akta gminy Chojny, sygn. 918.

⁷⁰ Były to m.in. Osada Chojny I, Osada Chojny J, Osada Chojny 31, folwarki: Chojny F i H. Ibidem, PRN.WAiNB, sygn. 1/44.

⁷¹ Bogate materiały odnośnie wtórnej parcelacji Nowych Chojen znajdują się w zespołach: Prezydium Rady Narodowej miasta Łodzi, Wydział Architektury i Nadzoru Budowlanego i w Zbiorze kartograficznym APŁ.

⁷² APŁ, Akta gminy Chojny, sygn. 1144. Należy też odnotować obecność na terytorium dóbr 40 Żydów.

⁷³ *Znamienna uchwała włościan wsi Chojny*, „Rozwój”, 8 IV 1913, nr 89, s. 7; ibidem, 31 V 1913, nr 122, s. 5.

22 morgi 36 prętów przekazano na własność chłopów, dotychczas najstąbiej uposażonych⁷⁴.

Na mocy decyzji Rady Ministrów z 3 listopada 1906 r. w obszar Łodzi włączono całą zachodnio-centralną część Dąbrowy, najlepiej zagospodarowaną i zaludnioną. Według stanu z 1 stycznia 1909 r. w pozostałej części Dąbrowy mieszkało 759 osób⁷⁵. W większości dominowała tam wytwórczość rolnicza oraz funkcjonowało kilka cegielni.

W 1795 r. powstała osada Dąbrówka Mała o powierzchni 25 mórg, prawdopodobnie wydzielona w folwarku Chojny A. Dominowały tam skromne nadziały⁷⁶. Natomiast w 1797 r. wydzielono tereny, w dużej mierze zalesione, na założenie kolonii Górki Stare, która powiększona w 1830 r. objęła obszar o powierzchni 128 mórg. Dominowała tutaj społeczność ewangelicka⁷⁷. W 1825 r. powstała kolonia Górki Nowe, zlokalizowana na zachód od Górek Starych, w bezpośredniej łączności ze wsią Józefów. Zajmowała obszar ponad 186 mórg. Tutaj także dominowała społeczność ewangelicka. W 1909 r. zamieszkiwały tam 204 osoby, w tym 6 Żydów⁷⁸. W dalszej kolejności, w 1830 r., właściciele tych dóbr utworzyli kolonię Kowalszczyzna, zlokalizowaną wzdłuż współczesnej ul. Śląskiej, ale w jej końcowym, wschodnim biegu. Ostatecznie zajmowała ona obszar o powierzchni prawie 178 mórg⁷⁹. W 1909 r. na tym terytorium mieszkały zaledwie 54 osoby.

Ukaz uwłaszczeniowy z 1864 r. m.in. skutkował tym, że chłopci, także komornicy otrzymywali na własność użytkowane dotychczas grunty. W przypadku dobr Chojny dotyczyło to wszystkich wsi i kolonii. Wspomniane wyżej wsie: Józefów i Julianów (wraz z kompleksem przekazanym na własność komornikom – tzw. Komorniki) zostały wówczas połączone w jeden organizm, choć w wykazach statystyczno-opisowych występowały dalej jako dwie

⁷⁴ APŁ, Akta gminy Chojny, sygn. 644.

⁷⁵ Ibidem, sygn. 1144.

⁷⁶ Osada położona była po obu stronach powstałej na początku XIX w. drogi Rzgowskiej, która przecinała ją w połowie. Terytorium to wyznaczają współczesne ulice: Paderewskiego, Muszyńska, Piaseczna, Lecznicza i Słowackiego.

⁷⁷ APŁ, Akta gminy Chojny, sygn. 644. W 1909 r. mieszkały tam 152 osoby, w tym 5 o pochodzeniu żydowskim (ibidem, sygn. 1144). Kolonia ciągnęła się po obu stronach współczesnej ul. Bieszczadzkiej (wcześniej Stare Górki) i graniczyła od wschodu z dobrami wiskickimi.

⁷⁸ Ibidem, Akta gminy Chojny, sygn. 644; ibidem, sygn. 1144. Na przełomie XIX i XX w. mieszkały tam 83 osoby.

⁷⁹ Prawdopodobnie jej nazwa pochodzi od funkcjonującej tam osady kowalskiej. Wskażmy na fakt, że przez wieś Julianów prowadziło połączenie drożne idące do Wiskitna i dalej do Kurowic i Wolborza.

odrębne struktury: wieś Chojny (493 morgi użytkowanych gruntów) i Julianów (416 mórg)⁸⁰. Realizacja ukazu uwłaszczeniowego wyłączyła z dóbr chojeńskich tereny o powierzchni 2043 morgi. Po przejęciu całości dóbr przez Mariannę Rudzką, jej pełnomocnik, syn Franciszek Rudzki rozpoczął proces ich parcelacji i wyprzedaży. Realizację tak dużego przedsięwzięcia umożliwiła szybko i sprawnie przeprowadzona w latach 1865–1866 likwidacja serwitutów. Z pozostałego majątku Chojny AB, określanego też jako folwark chojeński, na zaspokojenie należności chłopów przekazano w formie ekwiwalentu kilkaset mórg ziemi i obszarów leśnych⁸¹. W wyniku takiego postępowania majątek Chojny AB przeznaczony do parcelacji i wyprzedaży obejmował nieco ponad 1465 mórg. Rozwiązanie problemu serwitutów m.in. skutkowało tym, iż właściciele tego kompleksu rozpoczęli proces wyrębu pozostałych tam terenów leśnych.

Proces parcelacji majątku Chojny AB doczekał się mniej lub więcej udaych opisów⁸². Całościowa, możliwie wszechstronna analiza i przebieg tego procesu są wyzwaniem dla badaczy specjalizujących się w dziejach Łodzi otaczających ją miejscowości, a przede wszystkim w problematyce ich rozwoju przestrzenno-urbanizacyjnego i napływie do nich kolejnych grup osadniczych o mocno zróżnicowanej strukturze narodowościowej i religijnej. Jak wspomniano wcześniej procesy parcelacyjne objęły tereny folwarczne, w tym powstałe po wyrębach leśnych, co skutkowało tym, iż nie dotyczyły ich przepisy ukazu uwłaszczeniowego, a więc mogły podlegać tzw. wtórnej parcelacji.

6. Dobra stockie i proces ich zagospodarowania

W kierunku wschodnim i północno-wschodnim od dóbr łódzkich znajdował się duży kompleks majątkowy – Stoki, mocno zalesiony i położony na obszarze o wysokich zróżnicowaniach terenowych. W literaturze sugeruje się⁸³, iż jego znaczenie wzrosło po przyłączeniu

⁸⁰ Ibidem, Akta gminy Chojny, sygn. 918. W obu wsiach było 57 gospodarstw chłopskich i to różnej wielkości i 17 gospodarstw komorniczych.

⁸¹ Ibidem, Urząd UGPdSW, sygn. 1649; ibidem, sygn. 1650.

⁸² Ibidem, Akta gminy Chojny, sygn. 644. Tam ich opisy; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 131, t. I.

⁸³ T. Nowak, *Własność ziemska w ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagiełły*, Łódź 2003, passim. Tam sugestia, że w przeszłości mógł istnieć duży kompleks majątkowy obejmujący: Rogi, Sikawę zwaną wcześniej jako Wola Miecznikowa i Moskule.

posiadłości Sikawa (Wola Miecznikowa). Przez wspomniane terytorium przechodziło w okresie średniowiecza i staropolskim ważne połączenie drożne, określane jako *droga wolborska* lub *kurowicka* prowadząca z Wolborza przez Kurowice i Stoki do Zgierza⁸⁴. Ponadto współczesna ul. Beskidzka jest pozostałością traktu prowadzącego z Lutomierska przez Łódź, Sikawę, Wiączyń Leśny do Brzezin. Z czasem wykształciła się kolejna droga biegnąca z Brzezin przez Mieszki, Stoki do Łodzi, której pozostałością są współczesne ulice: Hyrna i Telefoniczna. Zachowane przekazy źródłowe, wykorzystane w literaturze przedmiotu⁸⁵ informują o funkcjonowaniu tam wsi Stoki⁸⁶, składającej się w końcu XVIII w. z kilku zagród chłopskich o skromnych nadziałach, wsi Sikawa⁸⁷ oraz osad znanych jako Budy Stokowskie i Budy Sikawskie. Te ostatnie były faktycznie miejscami, gdzie mieszkaly nieliczne grupy osób zajmujące się wyrębem lasu, produkcją smoły i innych produktów i były przenoszone z miejsca na miejsce. W sąsiedztwie dóbr łódzkich przez dłuższy okres funkcjonowała też wieś Lipinki.

Proces zagospodarowania tych dóbr rozpoczął się w 1798 r., kiedy to Antoni Mariusz Stokowski zawarł wstępne porozumienie z grupą kolonistów, w większości wyznania ewangelicko-augsburskiego na założenie dużej kolonii nazwanej później Antoniew⁸⁸. Ciągnęła się ona wzdłuż zachodnich i południowych granic tych dóbr, a więc od Rogów do granic dominium Mieszki. W 1829 r. doszło do podziału dóbr stockich⁸⁹. Część południowa – Stoki – przeszła na Wincentego Stokowskiego, a północna (Sikawa) na

⁸⁴ AGAD, Zbiór Kartograficzny, sygn. 138–11.

⁸⁵ B. Baranowski, *Łódź i okolice na przełomie XVIII i XIX w.*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, s. 129–130; M. Koter, *Kształtowanie się...*, s. 76–77; idem, *Zagospodarowanie przestrzenne obszaru obecnej Łodzi u schyłku okresu przedprzemysłowego*, „Materiały i Studia”, z. IV, 1974, s. 17 i n.

⁸⁶ Była ona zlokalizowana na północny wschód od dworu i zabudowań folwarcznych, przy współczesnej ul. Giewont, po jej stronie zachodniej na wysokości ulic: Gubałowska i Wyżynna. Po stronie wschodniej znajdowały się użytkowane przez nią pola o ogólnej powierzchni ponad 70 mórg.

⁸⁷ Istniała przy współczesnej ul. Beskidzkiej, w jej części wschodniej.

⁸⁸ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 168; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 106, t. I, dział I i II i zbiór dokumentów. Odpowiedni kontrakt, akt urzędowy spisano przed J. Liskiewiczem 14 V 1810 r. i złożono w księgach hipotecznych powiatu zgierskiego, które nie zachowały się do czasów nam współczesnych.

⁸⁹ APŁ, Not. F. Boguński 1829, akt z 1 lipca; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 109 (Sikawa); ibidem, rep. hip. 113 (Stoki). W tych księgach hipotecznych wykorzystano dział I i II.

Wincentego Lubiawskiego ożenionego z siostrą tego pierwszego. Stosownie do dokonanego porozumienia podzielono kolonię Antoniew na dwie części. Antoniew Sikawski, według danych z 1864 r., posiadał 34 osady, zajmujące łącznie 853 morgi, w tym ponad 14 morg – różnych nieużytków⁹⁰. Natomiast Antoniew Stokowski, według danych z 1879 r.⁹¹, zajmował powierzchnię 1005 morg, w tym osada szkoły wiejskiej – 9 morg 16 prętów, a ziemie nieuprawne ponad 12 morg. We wspomnianym wyżej roku funkcjonowało tam 38 osad wiejskich i wielkość ta utrzymała się od chwili utworzenia całej kolonii.

Na początku XIX w. w składzie dóbr stockich powstała kolonia Henryków. Na jej utworzenie wydzielono wschodnią część tego majątku a dodatkowo, na uzupełnienie jej uposażenia, pozyskano kompleks z dóbr Mileszki⁹². Kolonia Henryków stanowił więc niejako przedłużenie kolonii Antoniew. Utworzono tam tylko 7 osad, użytkowanych przez rodziny pochodzenia niemieckiego⁹³.

W latach 30. XIX w. rozpoczął się proces tworzenia dwóch kolejnych kolonii zamieszkałych w większości przez osoby pochodzenia niemieckiego, choć udział przedstawicieli społeczności polskiej też był znaczący⁹⁴. Kolonia Budy Sikawskie składała się z trzech części. Pierwsza z nich funkcjonowała po północnej stronie, gdy drugą część Bud Sikawskich utworzono po południowej stronie Szosy Brzezińskiej⁹⁵. Trzecią część Bud Sikawskich ulokowano za folwarkiem Sikawa (granice mogła stanowić współczesna ul. Ciupagowa i jej przedłużenie w kierunku południowym), a kilka gospodarstw funkcjonowało wzdłuż współczesnej ul. Olkuskiej. Wschodnią granicę stanowiły pola należące do mieszkańców Nowosolnej (ul. Igłasta). Kolonia Budy Sikawskie w pełnym kształcie zajmowała obszar ponad 380 morg podzielonych między 29 gospodarstw⁹⁶. Znaczna część właścicieli działek posiadała nazwiska

⁹⁰ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 164; ibidem, sygn. 181. W 1867 r. w Antoniewie Stokowskim mieszkały 182 osoby.

⁹¹ Ibidem, sygn. 172. Na założenie cmentarza ewangelickiego wydzielono 182 pręty kw.

⁹² W zamian przekazano część dóbr stockich zlokalizowanych po północnej stronie drogi z Łodzi do Mileszek (obecnie ul. Pomorska).

⁹³ W 1867 r. mieszkało tam 51 osób. APŁ, KdSWPŁ, sygn. 167. Kolonia ta była zlokalizowana wzdłuż środkowej i części wschodniej współczesnej ul. Henrykowskiej. Zob.: APŁ, Not. K. Szczawiński 1860, nr rep. 75.

⁹⁴ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 167; ibidem, sygn. 179.

⁹⁵ Jej lokalizacja: na wschód od Centrum Handlowego M1 do ul. Taterniczej. Część tego kompleksu przekraczała ul. Zbójnicką i dochodziła do ul. Czecha, a od wschodu graniczyła na pewnym odcinku z ul. Szczawnicką.

⁹⁶ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 179.

identyczne jak posiadacze osad w Antoniewie. Najczęściej, byli to przedstawiciele młodszych pokoleń tych ostatnich. Identyczna sytuacja dotyczyła kolonii Budy Stokowskie, którą ulokowano w dwóch miejscach. Pierwsze z nich to obszar zlokalizowany w kierunku południowym od drugiej części Bud Sikawskich⁹⁷. Największy kompleks osad Bud Stokowskich funkcjonował we wschodniej części Stoków i dochodził do terenów należących do dominium Mileszki. Jego granicę południową stanowiła współczesna ul. Hyrna, a osady były ulokowane po wschodniej i zachodniej stronie ul. Listopadowej i dochodziły do granic folwarku Sikawa. Według danych z 1865 r. były tam 32 osady gospodarskie z zabudowaniami, posiadające ponad 328 mórg⁹⁸.

Większe skupiska ludności były związane z funkcjonującymi tam dwoma folwarkami. Folwark Sikawa był ulokowany na terytorium, którego północną granicę stanowiła mniej więcej ul. Brzezińska, zachodnią – ul. Tatarnicza, południową – Zbójnicka (część wschodnia) i Wyżynna. Na przełomie XIX i XX w. było tam pięć budynków mieszkalnych i gospodarczych. Mieszkało tam 95 osób, w większości pracowników wykonujących różne zadania. Sam folwark zajmował powierzchnię 274 mórg⁹⁹. Natomiast folwark Stoki, rozbity na kilka części zajmował powierzchnię 306 mórg ziemi uprawnej. Na przełomie XIX i XX w. były tam w użytkowaniu cztery budynki mieszkalne i 8 gospodarczych. Łącznie mieszkało tam 101 osób¹⁰⁰.

Na przełomie XIX i XX w. na terytorium byłych dóbr stockich mieszkało 1961 osób¹⁰¹. Nie dysponujemy danymi umożliwiającymi dokonanie podziału według wyznań, ale można przyjąć, iż niewielką przewagę miała społeczność ewangelicka. Istniało tam wówczas 172 budynków mieszkalnych i 346 gospodarczych.

⁹⁷ Chodzi o terytorium ograniczone biegiem współczesnych ulic: nieco na wschód od ul. Czorszyńskiej i jej przedłużenia w kierunku północnym, na wschodzie ul. Jesienną, Pszczyńską do Weselnej. Granicę południową wyznaczały pola chłopów Antoniewa Stokowskiego. O nadziałach w ramach uwłaszczenia chłopów: Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 109, t. I, zbiór dokumentów, nr 129–131.

⁹⁸ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 167.

⁹⁹ *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 790–791.

¹⁰⁰ Ibidem, s. 828.

¹⁰¹ Ibidem, *passim*. W strukturze Antoniewa Stokowskiego występowały tzw. Budki (nr 20 i 21) Drogi Żelaznej Fabrycznej Łódzkiej.

Ukaz uwłaszczeniowy z 1864 r. bronił chłopskiego stanu posiadania i utrudniał ich przechodzenie w ręce przedstawicieli innych środowisk. Tak się złożyło, iż zachodnią i południową część Sikawy i Stoków zajmowały grunta Antoniewa Sikawskiego i Stokowskiego podlegające przepisom powyższego ukazu. Dopiero przed wybuchem I wojny światowej władze rosyjskie zmieniły status kilku osad, co umożliwiło ich parcelację i przechodzenie w posiadanie nowych użytkowników, w większości rekrutujących się z mieszkańców Łodzi, osób związanych z produkcją fabryczną¹⁰². Z tego punktu widzenia tylko ziemie folwarczne stanowiły rezerwar mogący być wykorzystany do realizacji planów parcelacyjnych i sprzedaży wydzielanych działek dla osób gotowych do zagospodarowania i zamieszkania. O ich atrakcyjności decydowały niskie ceny i dogodne położenie, w niewielkiej odległości od Łodzi. Od 1909 r. rozpoczął się proces tworzenia nowej osady, wydzielanej z folwarku stockiego jako „Place B”, przeznaczonej dla rodzin robotniczych. Do wybuchu I wojny światowej wytyczono tam, na terytorium ograniczonym biegiem ulic Spacerowej (obecnie ul. Janosika), Pszczyńskiej, Spokojnej (obecnie ul. Jesienna) i Telefonicznej, większą ilość działek¹⁰³.

7. Procesy osiedleńcze w dobrach Mileszki

W kierunku wschodnim od Stoków funkcjonowały dobra Mileszki, graniczące od wschodu z królewskim kompleksem dóbr wiączyńskich. Od początku była to struktura jednowioskowa, a sama wieś Mileszki należała do grupy najstarszych siedlisk w tej części ziem polskich. Była to także wieś parafialna, obejmująca swoim oddziaływaniem duże terytorium. Na obszarze tych dóbr krzyżowało się kilka ponadlokalnych połączeń drożnych, w tym tzw. trakt prowadzący przez Rzgów, Wiskitno i dalej do centrum Mileszek (ul. Frezjowa), skąd dalej prowadził do Wiączynia Leśnego i w kierunku Strykowa. Wieś Mileszki, gdzie funkcjonował także dwór, kościół i inne obiekty z nim związane posiadała też ważne połączenie ze Zgierzem

¹⁰² Pierwszą grupę stanowiły działki zlokalizowane po obu stronach ul. Mazowieckiej, położone między ul. Czechosłowacką (granica z Widzewem) i Pomorską (droga z Łodzi do Mileszek). Obszar ten z czasem otrzyma nazwę Podgórze. Drugi obszar przy Szosie Rokicińskiej (północna część), w kierunku wschodnim od wiaduktu kolejowego. Zob.: APŁ, PRN. WAIiNB, sygn. 56/23; ibidem, UGPdSW, sygn. 1654.

¹⁰³ APŁ, PRN.WAIiNB, sygn. 56/23. Inne wytyczone ulice: Poprzeczna (Perczyńska), Kanał (Żlebową), Sandomierska (część Krokusowej), Weselna (Sądecka), Majowa (Limbową).

(tzw. droga kalińska, a więc przez Kalonkę) i o mniejszym znaczeniu z sąsiadującymi dobrami¹⁰⁴. W pierwszej kolejności przedmiotem zagospodarowania stała się północna i częściowo centralna część tego kompleksu majątkowego. W pozostałej dominowały lasy, w ówczesnych warunkach trudne do wykarczowania.

Dane z początku XIX w.¹⁰⁵ informują nas o występowaniu tam rozrzuconych pól folwarcznych (ponad 601 mórg), tzw. gruntów plebańskich (146 mórg), także osady karczemnej Popielarnia (Popielarnia), kilku osad młynarskich, karczemnych, kowalskich. Kolejny proces zagospodarowywania tego dominium był związany z zawarciem umowy, w dniu 12 kwietnia 1790 r., między jego właścicielem, Janem Stetkiewiczem a „olędrem”, sołtysem, pochodzącym z Pomorza Gdańskiego – Bogusławem (Gottlebem) Offenhamerem¹⁰⁶. W ten sposób powstała kolonia Janów, która w ostatecznym kształcie posiadała 43 osady, zamieszkałe w większości przez kolonistów wyznania ewangelicko-augsburskiego, w których ogólnym posiadaniu znalazło się 950 mórg 228 prętów, w tym osada szkolna o powierzchni 15 mórg. Kolonia Janów powstała przy świeżo wytyczonej drodze (obecnie ul. Kosodrzewiny), od południa graniczyła z kompleksem kolonii Olechów. Po powstaniu na początku lat 50. XIX w. szosy biegnącej z Łodzi do Rokiccin (obecnie ul. Rokicińska), przeniosła się tam grupa jej mieszkańców, tworząc w ten sposób drugie centrum osadnicze. Na przełomie XIX i XX w. w Janowie mieszkały 402 osoby¹⁰⁷. Przed 1828 r. na bazie osady karczemnej Popielarnia, powstała kolonia o tej samej nazwie, składająca się z 4 osad o powierzchni ponad 36 mórg, później powiększonej do 92¹⁰⁸. W latach 40. XIX w. powstała niewielka kolonia Nery zdominowana przez społeczność pochodzenia niemieckiego. Zajmowała obszar około 208 mórg¹⁰⁹.

¹⁰⁴ R. Kaczmarek, *Topograficzny opis parafii Mieszkki obok Łodzi z końca XVIII stulecia*, „Czasopismo Przyrodnicze Ilustrowane” 1937, s. 34–35; R. Leszczyński, *Starodawna parafia w Mieszkach*, Łódź 2012, s. 14–16; AGAD, Łęczyckie Grodzkie Oblaty, k. 489–491v, Inwentarz dóbr Mieszkki z 1787 r.

¹⁰⁵ APŁ, UGPdSW, sygn. 1667.

¹⁰⁶ Ibidem, k. 163–181. Właściwy kontrakt urzędowy spisano 12 IV 1820 r. w Piątku a rejestr pomiarowy w kwietniu 1829 r. Umowę prywatną spisano w rezydencji dworskiej.

¹⁰⁷ *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 560–561.

¹⁰⁸ APŁ, UGPdSW, sygn. 1667, k. 100 i n. Zlokalizowane przy współczesnej ul. Popielarnia i dalej w kierunku wschodnim.

¹⁰⁹ Ibidem. Była zlokalizowana w południowo-wschodniej części dóbr Mieszkki, przy współczesnej ul. Nery, która jest pozostałością po tej kolonii.

8. Procesy związane z zagospodarowaniem dóbr: Radogoszcz, Łagiewniki i Rogi

Północna część obszaru Wielkiej Łodzi jest historycznie związana z istnieniem tam dużego dominium – Radogoszcz, w większości mocno zalesionego, zlokalizowanego między terytorium Zgierza a dobrami łódzkimi biskupa włocławskiego. W okresie późnego średniowiecza funkcjonowało tam kilka wsi, najczęściej kilkuzagrodowych jak: Radogoszcz, Bałuty, Doły, jednołanowy Czerniec¹¹⁰. W strukturze Wielkiej Łodzi właśnie Radogoszcz posiadał najstarszy, udokumentowany historycznie rodowód, a dotyczący pobytu w tej miejscowości w 1242 r. księcia Konrada Mazowieckiego¹¹¹. Niejako w nawiązaniu do tej informacji pojawiła się w okresie międzywojennym kwestia istnienia tam książęcego gródka stożkowatego, choć współcześnie w publikacjach Marka Sygulskiego¹¹² wskazuje się raczej na konieczność odrzucenia takiego rozwiązania, określanego rodzajem swoistego mitu, podtrzymywanego przez społeczne zapotrzebowanie na tego rodzaju fakty historyczne. Wyjątkowe zasługi w dziele wysunięcia koncepcji o występowaniu gródka stożkowatego położył E. O. Kossmann¹¹³, który po skromnej analizie źródeł, w tym kartograficznych opowiedział się za lokalizacją kopca, ulokowanego na stawie lub podobnym akwenu wodnym. Za najwłaściwsze rozwiązanie uznał terytorium utożsamiane z ogrodem spacerowym rodziny Heinzlów, później Parkiem Julianowskim, współcześnie Parkiem A. Mickiewicza. Po II wojnie światowej niejako w odpowiedzi na społeczne zapotrzebowanie powstała na ten temat obszerna literatura, prowadzono poszukiwania archeologiczne (1964 r.). Szeroka analiza źródeł doprowadziła M. Sygulskiego do wniosku, iż nie można udowodnić występowania

¹¹⁰ W dotychczasowej literaturze przedmiotu w ograniczonym stopniu prowadzi się rekonstrukcję procesów osadniczych w ramach tzw. dóbr głównych (rycerskich). Dominium radogoskie zajmowało rozległe terytorium a wspomniane procesy osadnicze ogniskowały się w obniżeniach terenowych nad ciekami wód, gdzie występowała ograniczona szata leśna a pola tworzone na stokach. T. Nowak, *op. cit.*, s. 225–226.

¹¹¹ *Kodeks Dyplomatyczny Polski*, t. 3, nr 21.

¹¹² M. Sygulski, *Historia Bałut*, t. II: *Osada fabryczna Bałuty Nowe, Ludność – Zabudowa – Posesje 1857–1915* (1939), Łódź 2006, s. 58 i n. Tam obszerna charakterystyka wyjątkowo krytyczna dotychczasowej literatury, także prac o charakterze publicystycznym czy wręcz informacyjnym.

¹¹³ E. O. Kossmann, *Śladami dawnej Łodzi*, Łódź 1934; idem, *Rozwój terenów rolniczych puszczy łódzkiej – wiek XIII–XVIII*, Łódź 1934; idem, *Die deutschrechtliche Siedlung In Polen. Dargestellt am Lodzer Raum*, Leipzig b. r. w.

na wskazanym miejscu obiektu o charakterze *grodu, kurhanu, twierdzy czyli gródka stożkowatego*¹¹⁴. Autor ten udowodnił, w jego mniemaniu, występowanie nad Brzozą (obecnie Sokołówka) na terytorium Parku Julianowskiego lub w jego bezpośrednim sąsiedztwie dwóch dworów wraz z obiektami folwarcznymi. Chodziło o czasookres między XVII a początkami XIX w. Według niego stara wieś Radogoszcz funkcjonowała po zachodniej stronie ul. Zgierskiej, między ul. Pojezierską a św. Teresy od Dzieciątka Jezus¹¹⁵. Również próbę lokalizacji dworu i wsi Radogoszcz w rejonie zbiegu Sokołówki z ul. Łagiewnicką, a więc w kierunku wschodnim od Parku Julianowskiego należy uznać za nieudaną, słabo osadzoną w realiach dawnych epok¹¹⁶.

Podsumujmy więc nasze rozważania: w dotychczasowej literaturze przedmiotu najstarsze centrum osadnicze dominium radogoskiego było ulokowane nad rzeką Brzozą (Sokołówką). Wskażmy też na fakt, że miasto Zgierz od XVI w. wysuwało roszczenia terytorialne do całej północnej części Radogoszcza, aż do wspomnianego ciekę wodnego¹¹⁷. Te i inne wątpliwości nakazują wręcz postawienie następującego pytania: a może wspomnianego centrum osadniczego obejmującego dwór, zabudowania folwarczne a także wieś należy poszukiwać nad innym cieką wodnym? W świetle inwentarza dóbr z 1667 r. chodzi o lokalizację miejsca, gdzie w niewielkiej odległości od siebie występowały: *kaplica na palach, kopiec na większym akwencie wodnym*, do którego – jak można przyjąć – prowadziły *most wielki*, wówczas mocno zniszczony, a z drugiej strony grobla, nasyp ziemny¹¹⁸. W kolejnym z 1711 r.¹¹⁹ znajduje się informacja o całkowitej ruinie występującego na „kopcu” dworu, a więc opuszczonego dość dawno obiektu. Funkcjonowały tam dwa zabudowania folwarczne, w tym jedno mocno zniszczone, być może opuszczone wcześniej. Po informacji o użytkowanych obiektach folwarcznych wraz z kompleksem ogrodów i pól następował dość szczegółowy opis mieszkańców

¹¹⁴ M. Sygulski, *Historia Bałut*, t. II..., s. 97–99.

¹¹⁵ Ibidem, s. 96–101. Za takim rozwiązaniem opowiedział się wcześniej B. Baranowski (*Łódź rolnicza od połowy XVI do początków XIX w.*, Łódź 1973, s. 35–36).

¹¹⁶ K. Badziak, *Z przeszłości dawnej Łodzi. Radogoszcz i wieś Łódź*, „Kronika Miasta Łodzi” 1992, z. 1, s. 112–113.

¹¹⁷ AGAD, Zbiór Kartograficzny, sygn. 908/389-M; ibidem, sygn. 147/2; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. II, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963, s. 150.

¹¹⁸ Zob.: H. Żerek-Kleszcz, *Wiejska...*, s. 47–48; AGAD, Łęczyckie Grodzkie Relacje, sygn. 125, k. 218–220v.

¹¹⁹ Wykorzystano jego szczegółowy opis: M. Sygulski, *Historia Bałut*, t. II..., s. 81–85.

wsie Radogoszcz, w tym pochodzenia szlacheckiego. Punktem końcowym był *Młynek Korzecznicek*¹²⁰, funkcjonujący nad ciekim wodnym, choć nie podano jego nazwy.

W 1608 r. właściciel Radogoszcza, Ezechiel Tarnowski dokonał podziału tych dóbr dla „pokrzywdzonego” syna Stanisława, który otrzymał Doły, Bałuty i Czerniec, przeznaczył łąkę Żubardź (Żubarz), użytkowaną do tej pory przez chłopów wsi Radogoszcz¹²¹. Owa łąka to późniejsza kolonia Żubardź¹²². Już ten wzgląd skłania do przyjęcia opinii, iż wieś określana później w źródłach jako *Stary Radogoszcz*¹²³ pierwotnie była ulokowana nad rzeką Bałutką, wzdłuż jej północnego brzegu, na wysokości wspomnianej łąki. W kierunku północnym były zlokalizowane pola użytkowane przez włościan tej wsi¹²⁴, a po obu stronach tego kompleksu funkcjonowały role folwarczne¹²⁵.

Kolejne pytanie brzmi następująco: gdzie należy lokalizować ów wspomniany *kopiec na większym akwenu wodnym*, na którym, być może w dłuższym procesie historycznym mogło istnieć kilka obiektów mieszkalnych lub o specjalnym przeznaczeniu. W formie hipotezy, gdyż sprawa wymaga dalszych poszukiwań źródłowych – przedstawiamy następujące rozwiązanie: nad rzeką Bałutką na zachód od ul. Łagiewnickiej funkcjonowały trzy duże stawy¹²⁶. Naszą uwagę zwraca obiekt środkowy, zlokalizowany – jak można sądzić z analizy źródeł, głównie kartograficznych – po obu stronach współczesnej ul. Zgierskiej. Na przełomie lat 10. i 20. XIX w. trwały prace nad wytyczeniem i oddaniem do użytku traktu łęczycko-piotrkowskiego, przechodzącego m.in. przez Zgierz, Radogoszcz i Łódź. Właśnie wtedy powstała ul. Zgierska, którą – być może – w przypadku opisywanego terenu poprowadzono przez ów środkowy staw, na którym funkcjonowało duże wywyższenie terenowe, wspomniany wcześniej „kopiec”, co było rozwiązaniem racjonalnym z uwagi

¹²⁰ Ibidem, s. 85. Jak dotychczas, nie udało się potwierdzić w dostępnym materiale źródłowym jego funkcjonowania po tym okresie.

¹²¹ APŁ, AmŁ, sygn. 118, k. 6. Tam kopia decyzji z 1608 r.

¹²² Są to tereny położone po obu stronach ul. B. Limanowskiego na południe od brzegu Bałutki, współcześnie między ul. Bydgoską i Inowrocławską.

¹²³ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 213, k. 88 i n.

¹²⁴ Kompleks pól był zlokalizowany w przybliżeniu między biegiem współczesnych ulic: Grunwaldzkiej oraz Swojskiej i przedłużeniem tej ostatniej w kierunku północnym.

¹²⁵ Można odtworzyć ją na planach z II połowy XIX w. APŁ, PRN.WAiNB, sygn. 45/97, Plan wsi Radogoszcz z 1885 r.

¹²⁶ Zob.: APŁ, AmŁ, sygn. 113, k. 12, Odrębny plan przebiegu granicy między Radogoszczem a Bałutami z 1802–1803 r.

na koszty przedsięwzięcia, a co skutkowało jego rozplantowaniem i swoistą likwidacją. Warunkiem koniecznym była budowa systemu umożliwiającego odpływ wód Bałutki w kierunku zachodnim¹²⁷. Na przełomie lat 20. i 30. tworzone tzw. trakt fabryczny, który m.in. na terytorium Bałut i Radogoszcza pokrywał się z drogą: Łęczycza – Piotrków. Za wyborem takiego rozwiązania przemawia analiza dostępnych inwentarzy dóbr radogoskich, rozpoznanie topograficzne terenów nad Bałutką.

W okresie XVIII w. można mówić o drugiej fazie zagospodarowania Radogoszcza. Z uwagi na peryferyjne położenie ich dotychczasowego centrum osadniczego nad rzeką Bałutką, zdecydowano o jego przeniesieniu na północ, w rejon rzeki Brzozy (Sokołówki). Utworzono tam nowy kompleks pól folwarcznych, powstał kolejny zespół budynków gospodarczych. Siedlisko wsi Radogoszcz przeniesiono nad Brzozę, zwiększono stan jej uposażenia, rozpoczęto tworzenie dużej kolonii komorniczej, związanej z funkcjonowaniem rozbudowującego się folwarku. Źródła informują o powstaniu w tym okresie Woli Radogoskiej, kolejnej wsi ulokowanej między współczesną ulicą Łagiewnicką a rzeką Brzozą, w rejonie, gdzie występuje południowy odcinek ul. Folwarcznej¹²⁸. Na początku lat 60. XIX w. ówczesna właścicielka dóbr radogoskich, Ansberta Michalska przeniosła mieszkańców tej wsi na tereny po świeżo wyciętym lesie w pobliżu Zgierza, po prawej stronie Szosy Zgierskiej, włączając zwolniony w ten sposób obszar w skład gruntów folwarcznych.

Zachowany z 1784 r. opis topograficzny parafii zgierskiej ks. Pawła A. Żaboklickiego informuje, iż w dominium radogoskim, i to w ówczesnym kształcie – współistniały dwór *tylko nieco na górze będący*, jak też kolejny *na górze* z budowlami. Pierwszy z nich funkcjonował w bliżej nieokreślonym miejscu, gdy drugi nad Brzozą (Sokołówką), i został zaznaczony na planach z 1799 i 1843 r. Wprowadzona przez geografa E. O. Kossmanna teza o funkcjonowaniu w XIII w. *gródka* obronnego w Radogoszczu, ulokowanego nad Brzozą (Sokołówką), następnie zmodyfikowana do mogiły (grobu) rycerza

¹²⁷ Ibidem, Zbiór kartograficzny APŁ, sygn. 4802, Plan z 1941 r. odnotowujący funkcjonowanie wówczas stawu po obu stronach tej ulicy na linii biegu Bałutki.

¹²⁸ Wieś określana jako Stary Radogoszcz funkcjonowała odąd przy współczesnej ul. św. Teresy od Dzieciątka Jezus, po obu stronach Al. Włókniarzy, ale w II połowie XIX w. część zamieszkujących ją rodzin przeniosła się i stworzyła nowe zabudowania przy współczesnych ulicach: Pojezierskiej i B. Limanowskiego. W 1864 r. uwłaszczono 17 osad chłopskich oraz 12 komorników i służących dworskich. APŁ, KdSWPŁ, sygn. 208; ibidem, sygn. 213. K. Badziak, *Z przeszłości...*, s. 113. Zob.: Plany wsi Radogoszcz: ibidem, PRN.WAiNB, sygn. 45/92; ibidem, sygn. 45/97; ibidem, sygn. 45/115; ibidem, sygn. 45/238.

lub wodza spotkała się z szerokim odzewem. Powstała na ten temat bogata literatura. Szukano z większym lub mniejszym zaangażowaniem pozostałości dawnych kopców (mogił) w Ogrodzie Spacerowym Heinzlów, a więc w najstarszej zachodniej części współczesnego Parku A. Mickiewicza. Znalezione i wskazano miejsca występowania trzech kopców, jeden z historyków¹²⁹ stworzył „teorię” o występowaniu w ich sąsiedztwie dużego nasypu (wału) ziemnego oraz grobli łączącej obydwie brzozy (Sokołówki), przynajmniej od XVII w. Jest to podejście wybitnie ahistoryczne, biorące za punkt wyjścia wszystko to, co zostało odnotowane na planach z przełomu XVIII i XIX w., bez rzetelnej analizy źródeł z uwzględnieniem przemian rozgrywających się w długim przedziale czasowym.

Drugą wsią w dobrach radogoskich były Bałuty, zlokalizowane nad wschodnim biegiem cieką wodnego zwanego Jamnicą, Solówką (Suljanką) a ostatecznie Bałutką¹³⁰. Główny kompleks pól i użytkowanych obszarów ciągnął się po wschodniej stronie ul. Łagiewnickiej, między współczesnymi ulicami: Okopową i Tokarzewskiego. Terytorium związane z wsią Bałuty graniczyło od południa z dobrami łódzkimi, a część terenów była obiektem sporów. W kierunku południowo-zachodnim od wsi Bałuty, przy drodze Łagiewnickiej funkcjonowała osada karczemna Zagórów, a także dalej tworzony folwark wraz z kilkoma domostwami komorniczymi. Większość obszaru Bałut zajmowały tereny leśne.

Kolejnym punktem osadniczym, siedliskiem była wieś Doły, prawdopodobnie ulokowana przy cieką wodnym, płynącym z późniejszego Antoniewa Sikawskiego do rzeki Łódki¹³¹. W połowie XVII w. wieś ta przestała istnieć i taki stan przetrwał do początków XIX w. Odnotujemy też istnienie jednołanowego folwarku o nazwie Czerniec, zlokalizowanego w północno-wschodniej części dóbr radogoskich. Jak wiadomo pod takim określeniem występował południowy ciek wodny, wraz z licznymi obszarami źródłonośnymi, dający początek rzece Bzura¹³².

¹²⁹ R. Kaczmarek, *Zgierz z okolicą pod koniec XVIII wieku. Opis topograficzny parafii*, Łódź 1937, s. 11; M. Sygulski, *Historia Bałut*, t. II..., s. 78–81 i rys. nr 2 na s. 82.

¹³⁰ Zob.: K. Badziak, *Zarys...*, s. 32; APŁ, AmŁ, sygn. 110; ibidem, sygn. 111; ibidem, sygn. 112; ibidem, sygn. 118. Na temat dziejów Bałut istnieje już dość bogata literatura.

¹³¹ Ciek ten płynął m.in. charakterystycznym obniżeniem terenowym przylegającym współcześnie do cmentarzy chrześcijańskich na Dołach od strony północnej i biegnącym dalej w kierunku wschodnim do Łódki.

¹³² B. Baranowski, *Łódź i okolice...*, s. 131.

Na północny wschód od dóbr radogoskich funkcjonowały dobra łagiewnickie, zajmujące rozległe terytorium, w większości zajmowane przez tereny leśne. Przy północnej odnodze Bzury powstała wieś Łagiewniki, zajmująca w dobrach centralne miejsce. W jej sąsiedztwie była karczma, młyn, folwark. Zgodnie podkreśla się, iż dla jej rozwoju ważne znaczenie miało założenie tam klasztoru franciszkanów. W początkach XVIII w. powstał tam mурowany kościół i klasztor. W południowo-wschodniej części dóbr radogoskich powstała wieś Modrzew o starym rodowodzie. W końcu XVIII w. istniało tam kilka gospodarstw chłopskich. Z tym kompleksem majątkowym związane było funkcjonowanie kolejnej wsi – Moskule i powstałej w jej sąsiedztwie kolejnej, choć prawdopodobnie została ona włączona do niego w drodze zakupu lub podziałów rodzinnych¹³³.

Dla interesującego nas obszaru szczególne znaczenie miały podziały majątkowe dokonane w ramach rodziny Tarnowskich, właścicieli większej ilości dóbr ziemskich w tym Radogoszcza i Łagiewnik. Jeden z synów Ezechiela Tarnowskiego otrzymał Kały, drugi Radogoszcz BC, gdy trzeci związany z Łagiewnikami otrzymał: Czerniec (Radogoszcz A), Doły i Bałuty wraz z lasem Jamnica, czyli wschodnią, południowo-wschodnią i południową część dóbr radogoskich¹³⁴. Granice między działem drugim a trzecim stanowiła droga biegnąca ze Zgierza do Łodzi (ul. Krecia i Łagiewnicka) a następnie bieg rzeki Bałutki. Od lat 60 XVIII w. dobra łagiewnickie przejęła rodzina Karnkowskich, która na przełomie XVIII i XIX w. przystąpiła do podniesienia ich poziomu ekonomicznego. Przystąpiono też do odzyskania utraconego terytorium w przeszłości określanego jako Czerniec, które rodzina Strzałkowskich, dominujący a następnie wyłączny właściciel dóbr Radogoszcz ABC a także Rogów przejęła bezprawnie w swoje użytkowanie. Na początku XIX w. rozpoczął się proces o odzyskanie terytorium Czerńca, wielokrotnie przerywany a zakończony w końcu lat 40. XIX w. Sąd uznał racje wnoszone przez

¹³³ Idem, B. Baranowski, *Łódź i okolice...*, s. 130–131; S. M. Zajączkowski, *Studia z dziejów osadnictwa na obszarze Łodzi do końca XVI w.*, Łódź 1976, s. 41; T. Nowak, *op. cit.*, s. 406–407; R. Gawiński, *Dobra Łagiewnickie w latach 1800–1864*, „Rocznik Łódzki” 1959, t. 2 (5), s. 153–160. Szerzej zob.: APŁ, AmŁ, sygn. 118, k. 6–8;. Działy powyższe miały miejsce w 1608 r. Zob.: H. Żerek-Kleszcz, *Klasztor łagiewnicki i społeczności lokalne w czasach saskich*, [w:] *Świat, w którym żył bł. Rafał Chyliński*, red. S. C. Napiórkowski, W. Koc, Niepokalanów 1994, s. 77–85.

¹³⁴ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 2, t. I, dział I i II; ibidem, rep. hip. 96, t. I, dział I i II.

Karnkowskich i ich prawnych następców, w tym rodzinę Zawiszów¹³⁵. Na odzyskanym terytorium położonym między drogą Łagiewnicką na zachodzie, biegiem rzeki Bzury (dawnego Czerńca) na północy, biegiem współczesnej ul. Okopowej na południu i granicy z Rogami, rodzina Zawiszów założyła dwa folwarki: Marysin na południu i Arturówek (Arturów) na północy. W 1888 r. nabył je przemysłowiec Juliusz Heinzel za 58 tys. rbs., a po jego śmierci w 1898 r. dokonano ich podziału w ten sposób, że Arturówek przejął syn Ludwik, właściciel dóbr Łagiewniki, a Marysin podzielono na trzy części: Marysin I przejęła rodzina architekta i budowniczego, ożenionego z córką J. Heinzla – Otto Gehliga. W 1912 r. opracowano plan parcelacyjny i zagospodarowania tego kompleksu, ale do wybuchu I wojny światowej dokonano wyprzedaży niewielkiej ilości działek¹³⁶. Marysin II wszedł w posiadanie rodziny Tanfanich¹³⁷. Większość tego folwarku znalazła się w strukturze Marysina III, którego właścicielem został Juliusz Teodor Heinzel¹³⁸. Do wybuchu I wojny światowej nie prowadzono tutaj żadnych działań o charakterze parcelacyjnym.

Na początku XIX w. rodzina Karnkowskich przystąpiła do zagospodarowywania wielu obszarów, często po wyciętym lesie lub wydzielonych do celów kolonizacyjnych, co najczęściej wiązało się z poniesieniem przez aktywnych uczestników tego procesu dużych nakładów. Wiadomo, że w tym okresie założono kolonię Nowe Moskule, znaną też jako Moskuliki¹³⁹, zamieszkałą w większości przez osadników – ewangelików. Prawdopodobnie w latach 30. XIX w. założono kolonię Radogoszcz zwaną Cegielnisko lub Łagiewniki Małe¹⁴⁰. Jak wspomniano wcześniej w połowie XVII w. zaprzestała działalności

¹³⁵ Wytworzona z tej okazji większa ilość dokumentacji źródłowej zawiera cenne dane do poznania przeszłości dominiów: Radogoszcz, Łagiewniki i Rogi.

¹³⁶ Jego granice określały współczesne ulice: północny bieg ul. Inflanckiej na północy, ul. Miarki na wschodzie, na południu ul. Okopowa, na zachodzie ul. Łagiewnicka. Zob.: APŁ, Księgi hipoteczne miasta Łodzi, sygn. 8/1043, dział I i II.

¹³⁷ Był on zlokalizowany w kierunku wschodnim od Marysina I. Na przełomie XIX i XX w., w rezultacie dwóch aktów kupna-sprzedaży jego wschodnia część znalazła się w strukturze cmentarza żydowskiego (zob. rozdział o wyznaniu mojżeszowym).

¹³⁸ Marysin III od południa graniczył z Marysinem I i II, od zachodu z ul. Łagiewnicką, za którą znajdował się folwark Julianów, na wschodzie dochodził do Rogów, na północy między nim a Arturówkiem przeprowadzono drogę, współcześnie ul. Kasztelańska i Strusia.

¹³⁹ Moskuliki były położone przy współczesnej ulicy o tej nazwie. Jej pola w kierunku południowym dochodziły do ul. Opolskiej, która jako dawna droga stanowiła granicę między obszarem Moskul a Sikawą. APŁ, KdSWPB, sygn. 354.

¹⁴⁰ Obszar ten jest współcześnie na planach Łodzi określany jako Łagiewniki Małe. Zob.: R. Gawiński, *op. cit.*, s. 153–160; APŁ, UGPdSW, sygn. 1632, k. 1–24.

wieś Doły. W dniu 14 maja 1810 r. spisano akt notarialny, na mocy którego rozpoczęła działalność kolonia Doły, ulokowana po obu stronach drogi biegnącej z Łodzi do Brzezin¹⁴¹. Nowa kolonia posiadała większą ilość osad, zgrupowanych w dwóch częściach. Mniejszą część stworzono po północnej stronie wspomnianego już cieku wodnego, płynącego z Sikawy i wpadającego do Łódki. Od strony wschodniej terytorium graniczyło z polami Antoniewa Sikawskiego, a zachodnia dochodziła do współczesnej ul. Zmiennej (dawna droga do Strykowa). Większą powierzchnię posiadała część południowa kolonii Doły. Jej pola dochodziły do granic Łodzi. Granica zachodnia dochodziła do współczesnej ul. Brzeskiej. Budynki mieszkalne i gospodarcze tej części Dołów ulokowano przy drodze prowadzącej z Łodzi do folwarku Sikawa (obecnie ul. Smutna)¹⁴².

Natomiast aktem notarialnym z 16 marca 1812 r. powołano do życia Kolonię Bałuty¹⁴³, podzieloną na kilkanaście osad, zamieszkałą w większości przez społeczność wyznania ewangelicko-augsburskiego. Kolonie Doły i Bałuty, a więc właściciele osad wieczysto-czynszowych zostali pełnoprawnymi ich posiadaczami na mocy ukazu uwłaszczeniowego z 1864 r., co w praktyce oznaczało ochronę tego stanu posiadania i utrudnioną możliwość ich przechodzenia w ręce innych grup społecznych.

Jak wiadomo z dobrami Łagiewniki związane było terytorium określane jako Bałuty. W ich strukturze wyróżniamy kilka nomenklatur, w tym opisaną wyżej wieś Bałuty, późniejsze Stare Bałuty, zamieszkałą na przełomie XIX i XX w. przez 403 mieszkańców. Na początku XIX w., na terenie łąk, które w 1608 r. przekazano w użytkowanie Stanisławowi Tarnowskiemu, nowi właściciele, rodzina Karnkowskich, założyła wieś (kolonię) Żubardź, podzieloną na 6 osad, których użytkownicy, później pełnoprawni właściciele od 1864 r., byli w większości pochodzenia niemieckiego. Na mocy decyzji Rady Ministrów z listopada 1906 r. obszar wsi Żubardź włączono do Łodzi. Od

¹⁴¹ Dopiero w latach 40. XIX w. powstały w dzisiejszym kształcie ulice: Wojska Polskiego i Brzezińska. Wcześniej połączenie na tym kierunku prowadziło ulicami: Setną i Beskidzką. APŁ, UGPdSW, sygn. 1632, k. 18.

¹⁴² Plan Dołów z 1888 r. Zob.: APŁ, PRN.WAiNB, sygn. 45/40.

¹⁴³ Została założona na zachód od Dołów, po obu stronach współczesnej ul. Wojska Polskiego. Jej granice wyznaczały ulice: Bracka i Sucharskiego. Po stronie południowej w jej posiadaniu była dolina rzeki Łódki, a główna część była ulokowana między współczesnymi ulicami: Brzeską i Szyndzielorza – „Łupaszki”.

przełomu 1908/1909 r. rozpoczęto tam intensywne procesy parcelacyjne, tworzone nowe ulice i przyległe do nich place budowlane¹⁴⁴.

Większość obszaru Bałut zajmowały obszary leśne. Na części z nich założono folwark, a w jego sąsiedztwie funkcjonowało kilkanaście gospodarstw, raczej o skromnym uposażeniu¹⁴⁵. Od 1856 r. właściciel Łagiewnik i Bałut – August Zawisza rozpoczął proces prowadzący do utworzenia osady fabrycznej Bałuty Nowe. Na ten cel wydzielono z ziem folwarcznych 408 mórg, które miano rozparcelować, ale tereny leśne, głównie część lasu Żubardź, miano wykarczować i przygotować do właściwego zagospodarowania. Proces kolonizacji, tworzenia osady Bałuty Nowe posiada już solidne, choć uciążliwe w odbiorze opracowanie¹⁴⁶, co zwalnia nas z szerszej prezentacji tego zjawiska, a przede wszystkim z omawiania i analizowania wszelkich zawiłości formalnoprawnych. Nasze rozważania rozpoczniemy od stwierdzenia, że administratorzy nowej osady: Icyk Bławat i Icyk Birenzweig mieli otrzymać tytułem wynagrodzenia za realizowane czynności zachodnią część lasu Żubardź o powierzchni 72 morgi, który to obszar ostatecznie na prawach ograniczonej własności przejął I. Bławat, (a więc podlegał przepisom ukazu z 19 lutego 1864 r.). Od 1865 r. rozpoczął on proces wyprzedaży jego części¹⁴⁷. W ten sposób powstała kolonia Żubardź, wcześniej nie było takiej nomenklatury¹⁴⁸. Osada fabryczna Bałuty Nowe miała więc powstać na obszarze obejmującym tylko 360 mórg i – jak można sądzić – zajmowała większość ziem folwarku bałuckiego, ale nie całości terenów będących w jego składzie. To był główny przedmiot wieloletnich sporów sądowych między administratorami osady, później z jednym z nich, I. Bławatem a A. Zawiszą. Strona pierwsza sądziła, iż procesy parcelacyjne dotyczyły całego kompleksu folwarcznego. Rzeczywistość była inna: w 1856 r. wydzielono ziem folwarcz-

¹⁴⁴ M. Sygulski, *Historia Bałut*, t. II, ..., s. 107 i n.; APŁ, PRN.WAiNB, sygn. 47/24. Właścicielami posiadłości były rodziny Maurerów, Geislerów i Starków. W końcu XIX w. we wsi Żubardź mieszkały 263 osoby i funkcjonowały tam dwie cegielnie, kilka sklepów (*Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 318–319).

¹⁴⁵ Folwark Bałuty był utworzony po obu stronach drogi łagiewnickiej, a więc w rejonie późniejszego Rynku Bałuckiego i dalej w kierunku wschodnim. APŁ, KdSWPŁ, sygn. 212.

¹⁴⁶ M. Sygulski, *Historia Bałut*, t. I: *Kolonizacja*, Łódź 2003; idem, *Historia Bałut*, t. II...

¹⁴⁷ APŁ, UGPdSW, sygn. 1632, k. 933–956; ibidem, KdSWPŁ, sygn. 126, k. 42; ibidem, Not. K. Szczawiński 1862, nr rep. 173.

¹⁴⁸ Kolonia Żubardź zajmowała tereny od ul. Bydgoskiej, wzdłuż Szosy Aleksandrowskiej (obecnie ul. Limanowskiego) do ul. Urzędniczej.

nych 408 mórg, w tym 72 morgi dla administratorów¹⁴⁹. Ci ostatni, tj. administratorzy wydzielili ulice, rynek, miejsce spacerowe (40 mórg) i projektowali założyć 360 osad. Przejmując w swoje użytkowanie cały obszar folwarczny, prawdopodobnie nie byli zainteresowanymi wspomnianym nadziałem na swoją korzyść w formie wynagrodzenia. Łatwo zauważyć, iż obowiązujące wówczas przepisy mówiły o tworzeniu osad fabrycznych podzielonych na większe posesje, najczęściej o powierzchni do 3 mórg¹⁵⁰. Mówiąc najogólniej, z inspiracji administratorów zaprojektowano nowoczesnie urządzone osadę, właściwiej dostosowaną do ówczesnych warunków ekonomicznych i społecznych. W połowie lat 50. XIX w. władze Łodzi wskazywały na anachroniczność rozwiązań związanych z budową osad fabrycznych. Można więc przyjąć, że zaprojektowane rozwiązanie nie było zgodne z intencjami A. Zawiszy i jego współpracowników i wywołało kontrakcję zmierzającą do unieważnienia kontraktu z 1857 r. i usunięcia administratorów. Spór trwał sześć lat i został polubownie zakończony pod naciskiem władz administracyjnych. Administratorzy otrzymali stosowne wynagrodzenie, w tym 72 morgowy las Żubardź, ale ich koncepcja budowy osady Bałuty Nowe została odrzucona. Wydzielone na ten cel tereny zostały przez geodetę podzielone na 93 osady¹⁵¹. W sytuacji, gdy A. Zawisza nie uregulował wszystkich należności wobec I. Bławata, ten ostatni dokonał sprzedaży kilku większych działek pofolwarcznych, w tym dwóch o obszarze 35 mórg, nabytych przez Zuckera, które później przeszły w posiadanie jego spadkobierców¹⁵². Właściciele Bałut Nowych uznali nieważność takiego postępowania i nie zezwolili na wpisanie odpowiednich dokumentów do księgi hipotecznej.

Powstaje więc pytanie: jakie cele przyświecały A. Zawiszy w związku z realizacją od 1856 r. takiego przedsięwzięcia? W kontrakcie 22 października (3 listopada) 1857 r. była mowa o utworzeniu 136 osad fabrycznych miejskich¹⁵³. Dwukrotnie zwracał się A. Zawisza do Rady Administracyjnej

¹⁴⁹ APŁ, UGPdSW, sygn. 1632, k. 6; ibidem, sygn. 223.

¹⁵⁰ Zob.: Zasady przyjęte przy tworzeniu osady Łódka. Przy realizacji osady Nowe Miasto do niewielkiego placu mieszkalno-gospodarczego dołączono działki przeznaczone na ogrody warzywne.

¹⁵¹ AP, UGPdSW, sygn. 1632, k. 24–25. Na początku lat 60. XIX w. w roli administratora występował I. Bławat.

¹⁵² Sprawę tę omawiamy w dalszej części niniejszej publikacji, przy okazji opisu tworzenia nowego cmentarza żydowskiego.

¹⁵³ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 126, k. 42–47.

Królestwa o uznanie tworzonej osady jako przedmieścia Łodzi, a więc na takich samych prawach jak funkcjonowała osada Łódka, z tym, iż miała stanowić własność dziedzica¹⁵⁴. Obydwa wnioski zostały odrzucone. Bałuty Nowe pozostały więc osadą o charakterze miejskim, m.in. z uwagi na skład zawodowy i społeczny przybyłych tam mieszkańców¹⁵⁵. Od 1870 r. właściciele działek wieczystoczynszowych rozpoczęli proces wykupu czynszów, a po zmianie o charakterze strukturalnym mogli rozpocząć starania o przeprowadzenie procesów parcelacyjnych swoich nieruchomości. Jak wiadomo osada fabryczna Bałuty Nowe nie objęła w latach jej tworzenia wszystkich ziem pofolwarczych. Pozostałą część gruntów dworskich prawdopodobnie do przełomu XIX i XX w. wyprzedali po korzystnych cenach ich właściciele, tworząc m.in. jako pozostałość po siedzibie folwarku osadę Bałuty¹⁵⁶.

Do końca XIX w. miał miejsce stały proces szybkiego przyrostu ludności w osadzie Bałuty Nowe, głównie w wyniku napływu imigracyjnego. Dominowała uboższa społeczność pochodzenia polskiego i żydowskiego. Występowała tam chaotyczna zabudowa, nie było jakiegokolwiek planu regulacyjnego. Dopiero przed I wojną światową zaczęły obowiązywać przepisy rosyjskiego prawa budowlanego. O tak szerokich procesach migracyjnych zadecydowało kilka czynników, w tym dominujące niższe koszty utrzymania, sąsiedztwo Łodzi, gdzie były duże możliwości znalezienia zatrudnienia. Wszystko to odbywało się w sytuacji występowania tzw. rewolucji demograficznej. W końcu XIX w. osada Bałuty Nowe stała się przedmieściem Łodzi, co m.in. skutkowało zainicjowaniem akcji w celu włączenia jej w strukturę swojego, dynamicznie rozwijającego się sąsiada. Na przełomie XIX i XX w. w osadzie było 1058 różnej wielkości i znaczenia obiektów mieszkalnych. Liczba mieszkańców doszła do 26 180 osób, co potwierdza wyrażoną wcześniej opinię o jej spektakularnym awansie¹⁵⁷. Osada zajmowała powierzchnię 232 mórg.

¹⁵⁴ Osada Łódka była własnością skarbu państwa, później kasy miejskiej.

¹⁵⁵ Grupa chłopów (6 rodzin) użytkowników niewielkich nadziałów ziemi zgromadzonych w jednym miejscu, z chwilą tworzenia osady Bałuty Nowe – otrzymała grunty w różnych jej częściach, a więc żyła w diasporze. Było więc siedlisko – osada fabryczna Bałuty Nowe – włościanie. Wszyscy chłopci mieli pochodzenie polskie. M. Sygulski, *Historia Bałut*, t. I..., s. 21.

¹⁵⁶ Była zlokalizowana przy Szosie Brzezińskiej (obecnie ul. Wojska Polskiego) i zajmowała obszar 16 mórg.

¹⁵⁷ *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 26–27. Funkcjonowały tam dwie cegielnie, cztery farbiarnie, fabryka odpadków, kilkanaście sklepów, aptek, składów. Z obiektów religijnych wymieniono tylko żydowską synagogę.

Gęstość zaludnienia była wysoka i uległa powiększeniu do wybuchu I wojny światowej. Na początku XX w. doszło do pogorszenia warunków w funkcjonowaniu gospodarki, rosły koszty utrzymania, doszło do wzrostu napięć społecznych, w tym rosnącego bezrobocia. To właśnie wówczas powstało wiele negatywnych opinii i sądów o życiu mieszkańców Bałut. Przed wybuchem I wojny światowej liczba mieszkańców osiągnęła około 30 tys. osób.

Podobną charakterystykę należy odnieść do sąsiadującej kolonii Żubardź. W końcu XIX w. było już tam 395 obiektów mieszkalnych i 235 gospodarczych. Mieszkało tam 3666 osób¹⁵⁸. Wielkość ta przed wybuchem I wojny światowej wzrosła do około 6 tys. osób o rozbudowanej strukturze religijnej i narodowościowej. Dominowały środowiska zaliczane do klas niższych, w tym robotnicy.

Dominium łagiewnickie rozwijało się wzdłuż drogi ze Zgierza do Strykowa. W 1827 r. w samych Łagiewnikach, obejmujących kilka nomenklatur były 52 domy, w których mieszkało 315 mieszkańców. Dane z końca lat 70. XIX w. mówią o 77 domach i 877 mieszkańcach. Były to: stara i nowa wieś Łagiewniki, folwark Łagiewniki Małe i osada Poklasztorna. Ta ostatnia powstała w wyniku kasaty miejscowego zakonu franciszkanów¹⁵⁹. W końcu XIX w. liczba mieszkańców zbliżyła się do 1700 osób. Dobra łagiewnickie składały się z większej ilości folwarków i były w posiadaniu rodziny Karnkowskich, później Zawiszów. W latach 80. XIX w. cały ten kompleks nabył J. Heinzel, który m.in. przystąpił do jego bardziej nowoczesnego zagospodarowania. To dzieło kontynuowali jego następcy, choć z różnym powodzeniem¹⁶⁰. Większą część kompleksu przejął Ludwik Heinzel. Między innymi wydzielono z niego duży kompleks leśny, Łagiewniki lit. A., położony na wschód od ul. Łagiewnickiej, na północ od Czerńca (Bzura), na zachód od Moskulików. Przygotowania do nabycia tego terytorium, faktycznie mocno zadłużonego, trwały od 1912 r. Kompleks o powierzchni ponad 1127 mórg, nabyto 15 kwietnia 1913 r. i przystąpiono do organizacji tam „miasta ogrodu”. Sporządzono projekt zagospodarowania przejętego obszaru, podzielonego na 27 rejonów parcelacyjnych, zakładano urządzenie dróg i ulic, budowę systemu wodociągowego i oświetlenia¹⁶¹.

¹⁵⁸ *Alfawitnyj spisok nasielennych miest...*, s. 318–319.

¹⁵⁹ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 126; ibidem, sygn. 127; ibidem, sygn. 131; ibidem, sygn. 133; *Alfawitnyj spisok nasielennych i nienasielennych...*, s. 460–461.

¹⁶⁰ M. Sygulski, *Historia Bałut*, t. II..., s. 25–29.

¹⁶¹ APŁ, AmŁ, sygn. 20888; ibidem, Not. W. Sarosiek 1914, nr rep. 3761; ibidem, PRN. WaiNB, sygn. 44/16. Plan H. Jansena z 1914 r. Właścicielami zostali Ernst Leonhardt (45%), Zygmunt Richter (45%), Wiliam Grossman (10%).

Wybuch I wojny światowej przerwał rozpoczęte przygotowania. W 1925 r. majątek leśny „Łagiewniki lit. A” nabyła gmina Łódź, jedynie z niewielkimi wyłączeniami¹⁶². Powrócono więc do koncepcji „miasta ogrodu”, ale permanentny kryzys finansów miejskich skutkował realizacją mocno ograniczonych zadań.

Jak wspomniano wcześniej, dopiero w II połowie XVIII w. zauważalnym było wystąpienie nowego okresu w dziejach dóbr Radogoszcz ABC. Miały wówczas miejsce szerokie procesy kolonizacyjne i prowadzona w ich ramach akcja parcelacyjna. Najważniejszą operację przeprowadzono w 1793 r., kiedy to na mocy umowy Mateusz Strzałkowski utworzył dwie kolonie olęderskie: Fornale i Żabieniec. Pierwsza z nich zajęła południową część przydzielonych im terenów, gdy druga północną¹⁶³. Według danych z 1870 r. w kolonii Fornale były 23 osady, gdy w Żabieńcu – 40¹⁶⁴. Większość przybyłych rodzin była pochodzenia ewangelicko-augsburskiego. Z czasem nazwa Żabieniec przyjęła się na określenie całego obszaru obu kolonii. Dla potrzeb kolonistów wydzielono osadę szkolną o powierzchni 35 mórg, ale taką wielkość przyznano im w późniejszym okresie. Na terytorium po wyciętym lesie powstała większa ilość zasobnych gospodarstw. Kilkanaście rodzin pochodzących z tej kolonii odegrało ważną rolę w dziele urządzania i zagospodarowania okolicznych miejscowości¹⁶⁵. W końcu XIX w. było tam 70 domów mieszkalnych, funkcjonujących w systemie rozproszonym. Liczba mieszkańców osiągnęła wielkość 1174 osoby¹⁶⁶.

Od końca XVIII w. wyłącznymi właścicielami dóbr radogoskich stała się rodzina Strzałkowskich. Ich dziełem było zagospodarowanie zachodniej części tego dominium w postaci kolonii Żabieniec. Niepowodzeniem zakończyły się wieloletnie zabiegi w celu utrzymania w strukturze tych dóbr kompleksu

¹⁶² Ibidem, Not L. Kahl 1925, nr rep. 12884.

¹⁶³ Mateusz Strzałkowski wydzielił dla olędrów całą zachodnią i południowo-zachodnią część dóbr Radogoszcz. Granica między nimi była zbliżona do biegu współczesnej ul. Limanowskiego. Od zachodu granicę wytyczyła współczesna ul. Traktorowa. Od strony wschodniej Żabieniec przylegał do terenów użytkowanych przez starą wieś i folwark radogoski. APŁ, Akta gminy Radogoszcz, sygn. 2, Kopia aktu – umowy z końca 1793 r.; J. Goldberg, *Osadnictwo „olęderskie” w dawnym województwie łęczyckim i sieradzkim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Seria I, z. 5, Łódź 1957, s. 88.

¹⁶⁴ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 211. Z czasem obie kolonie zajmowały obszar o powierzchni 1462 morgi.

¹⁶⁵ Ibidem, Zbiór kartograficzny APŁ, sygn. 671/1. Tam pełny wykaz wszystkich rodzin, mieszkańców Żabieńca wraz z nadziałami ziemi. Ibidem, Not. R. Jaroński 1853, nr rep. 2700; ibidem, nr rep. 2750; ibidem, Not. K. Janicki 1833, nr rep. 554.

¹⁶⁶ *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 306.

określanego jako Czerniec, zlokalizowanego na wschód od współczesnej ul. Łagiewnickiej, gdzie nowi właściciele urządzili folwarki: Marysin i Arturówek¹⁶⁷. Przypomnijmy więc, iż stara wieś Radogoszcz w nowej rzeczywistości stała się sąsiadem kolonii Żabieniec. Jak wspomniano wcześniej, prawdopodobnie w II połowie XVIII w. powstała w tych dobrach Wola Radogoska, wieś zlokalizowana po zachodniej stronie ul. Łagiewnickiej, między Brzozą (Sokołówką) a ul. Julianowską. Pozostała część Radogoszcza, w tym obszary leśne znalazły się w strukturze ziem folwarcznych. Po powstaniu traktu Łęczyca – Piotrków, przechodzącego przez ten kompleks, który w tym przypadku pokrywał się z tzw. traktem fabrycznym – wzrosło jego gospodarcze znaczenie. Od lat 40. XIX w. miał miejsce systematyczny wyręb lasów. Pozyskiwane w ten sposób drewno było towarem poszukiwanym w szybko rozwijającej się Łodzi i Zgierzu. Od 1862 r. pełnoprawną właścicielką dóbr radogoskich została Ansberta Michalska. To jej dziełem było przeniesienie wsi Wola Radogoska pod Zgierz, po wschodniej stronie Szosy Zgierskiej¹⁶⁸.

Największe zmiany własnościowe w dobrach radogoskich, także należących do Strzałkowskich i A. Michalskiej – Rogach – miały miejsce od połowy lat 60. XIX w. W dniu 26 kwietnia 1866 r. dziewięcioosobowa spółka, reprezentowana przez Martina Bayera, Wilhelma Langeo i Christopha Dittbrennera, nabyła od A. Michalskiej dobra Radogoszcz i Rogi za 79,8 tys. rbs. W końcu 1867 r. sprzedali oni Wilhelmowi Bubantzowi folwark Rogi za 15 tys. rbs.¹⁶⁹ Było to możliwe po uregulowaniu spraw serwitutowych z chłopami miejscowych wsi. W ten sposób powstała kolonia Radogoszcz ABC, podzielona na kilkadziesiąt działek o różnej wielkości, często o powierzchni przekraczającej kilkadziesiąt mórg. Ciągnęła się ona wzdłuż Szosy Zgierskiej, od granicy z Bałutami do Zgierza. Ośrodkiem stała się siedmiomorgowa osada szkolna (o jej losach piszemy w dalszej części pracy), gdzie w budynku szkoły ewangelickiej urządzono siedzibę władz gminy Radogoszcz¹⁷⁰. Z uwagi na

¹⁶⁷ Materiały na temat sporów granicznych: APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 738; M. Sygulski, *Historia Bałut*, t. II..., s. 24–29, 38–45.

¹⁶⁸ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 98, t. I; APŁ, KdSWPŁ, sygn. 208; ibidem, sygn. 213. Ona sama, jak i większość jej rodziny sympatyzowała z ruchem niepodległościowym przed i w okresie powstania styczniowego.

¹⁶⁹ Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 98, t. I, dział I i II; APŁ, Not. F. Szlimm 1868, nr rep. 63 i dalsze dokumenty; M. Sygulski, *Historia Bałut*, t. I..., s. 272–300.

¹⁷⁰ APŁ, Not. W. Herberg 1871, nr rep. 35; ibidem, Not. K. Płachecki 1884, nr rep. 3643; ibidem, PRN.WAiNB, sygn. 45/229. Plan Julianowa z 1912 r.

dominujący udział społeczności imigranckiej w zagospodarowywaniu tej kolonii otrzymała ona określenie – „niemiecka”.

Od przełomu lat 70. i 80. XIX w. przemysłowiec Juliusz Heinzel nabył 9 osad w kolonii Radogoszcz ABC o ogólnej powierzchni ponad 303 morgi, zlokalizowanych po obu stronach rzeki Brzozy (Sokołówki), między ul. Zgierską a Łagiewnicką. W ten sposób powstał folwark Julianów lit. A, powiększony o kilkadziesiąt większych nieruchomości zlokalizowanych po zachodniej stronie ul. Zgierskiej. Jego ważną częścią był początkowo Ogród Spacerowy łącznie z terenem, gdzie zbudowano okazały pałac wraz z zapleczem. Następnie dołączano do niego kolejne fragmenty folwarku, tworząc w ten sposób Park Julianowski. Folwark Julianów stanowił wydzieloną część, choć pozostającą w strukturze gminy Radogoszcz¹⁷¹.

Procesy związane z intensyfikacją zagospodarowania kolonii Radogoszcz są widoczne od lat 60. XIX w. Od tego czasu rośnie ilość parcelowanych większych nieruchomości na place budowlane. Pewną prawidłowością będzie rozpoczęcie tego procesu od działek położonych najbliżej Bałut i przesuwanie się tego zjawiska w kierunku północnym. Po wydarzeniach z lat 1905–1907 akcja ta przeniosła się na obszary zlokalizowane między Parkiem Julianowskim a Zgierzem. W końcu XIX w. kolonia Radogoszcz posiadała 385 obiektów mieszkalnych a zamieszkiwały tam 3702 osoby. Można przyjąć, iż przed wybuchem I wojny światowej przebywało tam około 6 tys. osób¹⁷².

Na początku XX w. miał miejsce proces zagospodarowania majątku Rogi, należącego do właścicieli dominium radogoskiego. Jak wspomniano wcześniej w 1867 r. folwark Rogi, zlokalizowany w zachodniej i południowo-zachodniej części tego dominium nabył W. Bubantz. On i jego następcy dokonali wyprzedaży tego kompleksu, co m.in. skutkowało powstaniem Kolonii Rogi, która z czasem wchłonęła dawną wieś. W końcu XIX w. mieszkało tam około 330 osób, gdy w sąsiadującej wsi Różki – 243. Do wybuchu I wojny światowej rozwinęło się tam budownictwo lotniskowe, powstał zakład wodoleczniczy, kilka cegielni.

¹⁷¹ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 140^h, t. I, dział I i II i zbiór dokumentów; APŁ, Akta gminy Radogoszcz, sygn. 817.

¹⁷² *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 718–719. Bogate materiały na temat procesów parcelacyjnych kolonii Radogoszcz znajdują się w zespole: APŁ, PRN.WAiNB. W Radogoszczu powstała większa ilość zakładów produkcyjnych, sklepów i punktów usługowych.

9. Procesy osadnicze w dobrach ziemskich: Jagodnica-Złotno i Kały

Wymienione kompleksy majątkowe graniczyły od wschodu z dobrami łódzkimi biskupstwa włocławskiego, a dalej z majątkiem Radogoszcz. Współczesna ul. Traktorowa odpowiadała mniej więcej dawnej granicy między tym ostatnim majątkiem a Kałami. W świetle dotychczasowych badań¹⁷³ można przyjąć, iż tereny związane z wsią Złotno wchodziły w skład dóbr rycerskich Żabice (Żabice Wielkie) obejmujących m.in. terytorium powstałej później wsi Srebrna, Rszewa. Wieś Złotno, powstała w 1426 r., a w okresie staropolskim nie przedstawiała większej wartości. W końcu XVIII w. powstał tam niewielki folwark. Tereny związane z wsią Jagodnica wchodziły w skład dóbr niesięcińskich, które – jak wynika z zachowanych źródeł – w okresie XVI w. graniczyły z dobrami łódzkimi¹⁷⁴. W latach 20. XVIII w. w skład klucza Żabice weszła świeżo nabyta wieś Jagodnica¹⁷⁵. Ostatnim jego właścicielem był Mikołaj Krzywiec Okołowicz, który nabył je w początkach XIX w. Należały do niego Żabice, Żabiczki, Niesięcin, Rszew, Rszewek, Srebrna, Złotno i Jagodnica. Przypomnijmy, że z tym nazwiskiem należy łączyć decyzję z 1821 r. o ulokowaniu na gruntach wsi Żabice osady fabrycznej, którą w tym roku nazwano miastem Konstantynów. Niewątpliwie akcja o takim zasięgu wymagała zgromadzenia odpowiednich zasobów gotówkowych. Otóż w dniu 23 września 1816 r. przed notariuszem Walentym Skorochód-Majewskim w Warszawie – M. Krzywiec Okołowicz sprzedał dobra ziemskie Jagodnica i Złotno za 178,8 tys. złp. Nabywcą okazał się Wacław Ammer¹⁷⁶. W ten sposób doszło do scalenia obu struktur własnościowych w jeden organizm gospodarczy. Nie udało się ustalić, kiedy to powstała w jego obrębie wieś Huta Szklanna, występująca później jako *Jagodnica Huta*. W 1822 r. było tam 17 domów i 189 mieszkańców¹⁷⁷. Faktycznie Jagodnicka

¹⁷³ T. Nowak, H. Żerek-Kleszcz, *Dzieje wsi Żabice do 1821 r.*, [w:] *Konstantynów Łódzki. Dzieje miasta*, red. M. Nartowicz-Kot, Łódź 2006, s. 9–35; S. M. Zajączkowski, *Studia...*, s. 37, 45; B. Baranowski, *Łódź i okolice...*, s. 132; M. Koter, *Kształtowanie się...*, s. 75.

¹⁷⁴ APŁ, AmŁ, sygn. 112; ibidem, sygn. 113.

¹⁷⁵ T. Nowak, H. Żerek-Kleszcz, *op. cit.*, s. 24. W okresie XVIII w. część dóbr Niesięcin przeszła w inne ręce. Pozostała część występuje odtąd jako dobra Rąbień.

¹⁷⁶ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 141 (Jagodnica i Złotno lit. A), t. I, dział I i II.

¹⁷⁷ Była ona zlokalizowana wzdłuż środkowej i południowego biegu ul. Huta Jagodnicka, a więc w kierunku południowym od wsi Jagodnica, funkcjonującej przy zbiegu ulic: Złotno i Huta Jagodnicka. Jagodnicka Huta leżała w granicach obecnej Łodzi. Inne zdanie: B. Baranowski, *Łódź i okolice...*, s. 142. Należało do niej 20 włók gruntu.

Huta powstała na bazie wsi Jagodnica, gdzie w końcu XVIII w. było tylko jedno gospodarstwo chłopskie. W końcu XIX w. mieszkali tam 92 osoby. Istniała też osada Huta Jagodnica o powierzchni 5 mórg, i prawdopodobnie z tą nomenklaturą należy łączyć funkcjonowanie wspomnianej już huty szklanej. Jako trzecia powstała Kolonia Huta Jagodnica, położona przy drodze do Niesięcina (obecnie ul. Złotno) gdzie w końcu XIX w. mieszkali 64 osoby. W składzie tych dóbr występowała osada karczemna Cyganka zlokalizowana przy zbiegu dwóch połączeń drożnych o zasięgu ponadlokalnym. W 1839 r. osadę nabył Konstanty Pilecki¹⁷⁸, założono odrębną księgę hipoteczną i wydzielono ją z dóbr Jagodnica-Złotno. Prawdopodobnie na początku lat 90. XIX w. przystąpiono do zagospodarowania, sporządzono plan parcelacyjny. Osada Cyganka graniczyła bezpośrednio z Łodzią i pod tym względem była miejscem atrakcyjnym dla uboższych grup ludności. W końcu XIX w. było tam już 11 obiektów mieszkalnych, zamieszkiwało 290 osób, funkcjonowały trzy sklepy¹⁷⁹.

W strukturze dóbr Jagodnica-Złotno ich część południową i większość środkowej zajmowały tereny użytkowane przez włościan. Północne obszary zajmowały tereny leśne. Zostały więc zaliczone do ziem folwarcznych i ciągnęły się wzdłuż współczesnej ul. Rąbieńskiej i po obu stronach rzeki Jasieniec. Ogółem było to około 570 mórg. Do 1882 r. sprzedano północno-zachodnią część tego folwarku, którą nabyli chłopci wsi Huta Jagodnicka¹⁸⁰. Przy drodze do Rąbienia w rejonie biegu rzeki Jasieniec powstała kolonia Leonów (Odzierady) złożona z pięciu dużych gospodarstw. Właścicielem folwarku Jagodnica – Złotno od 1878 r. była rodzina Danielewiczów, która kontynuowała procesy wyprzedazy jego wybranych części. W dniu 15 lipca 1893 r. za 25 tys. rbs. jego pozostałą część nabył łódzki fabrykant Edward T. Neumann. Wydzielono z niego 155 mórg gruntów i założono w 1903 r. oddzielną księgę hipoteczną „Folwark Jagodnica-Złotno lit. A”. W następnym roku rozparcelowano dużą część tego obszaru między ul. Rąbieńską i Złotno, gdzie utworzono 39 dużych działek parcelacyjnych i wydzielono dwie ulice. Ich nabywcy do wybuchu I wojny światowej rozpoczęli procesy tzw. wtórnej parcelacji, dzieląc je na mniejsze parcele i ułatwiając w ten sposób zakup przez mniej zamożne grupy mieszkańców Łodzi¹⁸¹. W ten sposób

¹⁷⁸ APŁ, Not. J. Stokowski 1839, Akt kupna-sprzedaży z 30 października.

¹⁷⁹ *Alfawitnyj spisok nasielennych miest...*, s. 916. Osada zajmowała powierzchnię 20 mórg.

¹⁸⁰ APŁ, PRN.WAiNB, sygn. 45/51; ibidem, sygn. 45/53.

¹⁸¹ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 141, t. I, dział II; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 6596; ibidem, PRN.WAiNB, sygn. 45/57 (1903 r.).

rozpoczął się proces tworzenia osady Nowe Złotno, zlokalizowanej w kierunku zachodnim i północno-zachodnim od Cyganki.

Dominium kalskie zajmowało duże terytorium, ale w większości było pokryte lasami, występowały tutaj liczne bagna i nieużytki. Znajdowały się tam dość skromna wieś, karczma i młyn. Wieś funkcjonowała nad rzeczką Aniołówka, a jej pola funkcjonowały po obu jej stronach¹⁸². Kały były własnością kilku rodzin, w latach 1774–1806 znajdowały się w posiadaniu Jana Wyrzykowskiego i jego syna Wojciecha, następnie przeszły we władanie Józefa Morzkowskiego, a od 1823 r. rodziny Szołowskich¹⁸³. W 1862 r. wystawiono je na sprzedaż publiczną, w drodze działów, były wówczas własnością Romana, Marii i Bolesława Szołowskich. Dopiero 5 czerwca 1867 r. w Trybunale Cywilnym w Warszawie nabył je Antoni Szołowski za 37 001 rbs., który kontraktem kupna-sprzedaży z 9 września tego roku sprzedał je Władysławowi Jannaszowi za 40 tys. rbs., osobie mocno związanej rodzinnie i gospodarczo z rodzinami Schlösserów i Wernerów w Ozorkowie¹⁸⁴. Po śmierci W. Jannasza, od 1904 r. resztki dawnego majątku przejął jego syn – Konstanty.

Właściciele dóbr kalskich rozpoczęli w końcu XVIII w. proces ich zagospodarowania, wykorzystując pomyślną koniunkturę i duży napływ osadników z krajów niemieckich. Dziełem J. Wyrzykowskiego było założenie kolonii „olęderskiej” o nazwie Grabieniec¹⁸⁵. Na jej potrzeby wydzielono południową część dóbr kalskich. Od strony południowej nowa kolonia graniczyła z dominium Jagodnica-Złotno. Do jej wytyczenia wykorzystano lokalną dróżkę, odchodzącą od traktu biegnącego ze Zgierza do Pabianic¹⁸⁶. Chodzi o współczesną ul. Rojną, na całym jej biegu. Dla potrzeb osadników przekazano ogółem około 890 mórg ziemi uprawnej. Dane z 1822 r. informują o funkcjonowaniu

¹⁸² Należy zakwestionować pogląd M. Sygulskiego (*Historia Bałut*, t. II..., s. 37), jakoby jej zabudowania znajdowały się w rejonie dzisiejszych ul. Aleksandrowskiej i Szczecińskiej, Kujawskiej i Warzywnej., choćby dlatego, że przy ul. Aleksandrowskiej, od strony północnej były kompleksy leśne.

¹⁸³ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 75, dział II.

¹⁸⁴ Ibidem. Zachowały się informacje („Dziennik Łódzki” 1891, nr 226, s. 3) jakoby przed W. Jannaszem właścicielem tego kompleksu był Gliksmann (Glücksman). Ten ostatni był administratorem majątku Kały, gdyż jego nabywca z 1867 r. mieszkał na stałe w Ozorkowie.

¹⁸⁵ K. Przesmycki, *Ludność powiatu zgierskiego na podstawie spisów pruskich z 1797/1798–1800/1801*, Łódź 1973, „Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Sprawozdanie z czynności i Posiedzeń Naukowych” 1973, R. XXVII, 8, passim. Odpowiedni akt podpisano 8 I 1796 r. w Piotrkowie.

¹⁸⁶ Połączenie to prowadziło przez osadę młynarską Pabianka, biegło dalej współczesną ul. Traktorową, na dalszym odcinku było związane z zachodnią granicą dóbr łódzkich a następnie przez Rokicie (Stare), Chachułę do Pabianic.

tam 43 gospodarstw, w których mieszkało 348 osób. W 1855 r. było tam 49 rodzin z 395 osobami. Dane z końca XIX w. mówią o przebywających tam 369 mieszkańcach¹⁸⁷. Dominowała tam społeczność ewangelicka, dla której potrzeb wydzielono osadę szkolną i miejsce na cmentarz o powierzchni 7,5 morgi¹⁸⁸.

Na terytorium dóbr kalskich powstało kilkanaście małych osad i kolonii: Budy Kałowskie powstały przed 1846 r., zlokalizowane na południowy wschód od wsi Kały¹⁸⁹, założony w 1843 r. Marianów¹⁹⁰, sąsiadujący z nimi Piaskowiec, obie struktury w północno-wschodniej części dóbr kalskich, dalej kolonia Mikołajew¹⁹¹, złożona z 8 gospodarstw oraz położone w zachodniej części: Szatonia, Łomniki i Zimna Woda¹⁹². Przypomnijmy, iż po 1864 r. ziemie będące własnością chłopów były przedmiotem szczególnej troski władz rosyjskich a obowiązujące przepisy uniemożliwiały ich przechodzenie w posiadanie innych grup społecznych.

Dane z końca XIX w. informują o istnieniu nomenklatury Kały Kolonia, ulokowanej po północnej stronie drogi z Łodzi do Poddębic. W tym okresie było tam już 49 obiektów mieszkalnych, w których zamieszkiwało 500 osób¹⁹³. Kały Kolonia zajmowała powierzchnię 400 mórg i odpowiadała wielkości folwarku kalskiego oraz przypisanych do niego terenów leśnych¹⁹⁴. Do 1891 r. rozparcelowano prawie cały folwark między kilku nabywców a następnie przystąpiono do wyprzedaży terenów leśnych zlokalizowanych wzdłuż ul. Aleksandrowskiej. Proces ten ciągnął się na przełomie XIX i XX w.¹⁹⁵ W dniu 7 lipca 1893 r.¹⁹⁶ dużą działkę o powierzchni ponad 39 mórg nabyli Szaja Kochański i Majer Jabłoń, ale ten pierwszy stał się właścicielem struktury zajmującej

¹⁸⁷ B. Baranowski, *Łódź i okolice od końca XVI do końca XVIII w.*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, s. 145; APŁ, DSwŁ, sygn. 630; *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 230–231.

¹⁸⁸ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 209.

¹⁸⁹ W 1855r. w Kałach i Budach Kałowskich mieszkało łącznie 26 rodzin. Kilka osad funkcjonowało przy drodze z Łodzi do Aleksandrowa.

¹⁹⁰ Plan Marianowa: APŁ, PRN.WAiNB, sygn. 47/75.

¹⁹¹ Zlokalizowany był między Szosą Aleksandrowską a rzeką Zimną Wodą, w południowo-zachodniej części tych dóbr. Mikołajew miał około 47 mórg ziemi uprawnej.

¹⁹² APŁ, UGPdSW, sygn. 1663. Pewną ilość działek w wyżej wymienionych osadach nabyli koloniści pochodzenia niemieckiego.

¹⁹³ *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 382–383.

¹⁹⁴ Chodzi o tereny między współczesnymi ulicami: Spadkową i Szczecińską, a być może Szparagową.

¹⁹⁵ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 75, t. I, dział I i II.

¹⁹⁶ Ibidem, t. I, zbiór dokumentów (nr 44).

ponad 34,5 morgi, gdzie przystąpił do tworzenia osady letniskowej występującej pod nazwą „Kochanówka”. W listopadzie 1898 r. nieruchomość tę nabyło za 35 tys. rb. Łódzkie Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności, gdzie w 1902 r. nastąpiło otwarcie Szpitala dla Umysłowo i Nerwowo Chorych „Kochanówka”¹⁹⁷. W krótkim czasie, bo do wybuchu I wojny światowej Kały Kolonia, z uwagi na występujący tam specyficzny mikroklimat, dużą ilość lasów, stała się znaczącym ośrodkiem letniskowym, z którego usług korzystali mieszkańcy Łodzi. Procesy zabudowy tego obszaru uległy przyspieszeniu po oddaniu do użytku w 1911 r. linii tramwajowej Łódź–Aleksandrów. Również spora grupa właścicieli chłopskich działek zlokalizowanych przy drodze Łódź–Aleksandrów zdecydowała się wykorzystać pomyślną koniunkturę i przystąpiła do inwestycji w obiekty mieszkaniowe i letniskowe¹⁹⁸.

10. Dobra bedońskie a proces ich zagospodarowywania

W przypadku tych dóbr znajdujemy się w wyjątkowo korzystnym położeniu. W 2009 r. ukazała się monografia poświęcona ich przeszłości¹⁹⁹. To solidne opracowanie, oparte na dużej bazie archiwalnej m.in. informuje nas o wcale bogatej historii tego dominium do początków XIX w., także o jego stanie majątkowym w różnych okresach. O średniowiecznym rodowodzie tej miejscowości i jej dalszym funkcjonowaniu zadecydowały istniejące tam stosunkowo dobre gleby, a więc przynoszące wyższe plony. *Per analogiam* można posłużyć się przykładem pobliskiego Wiskitna, funkcjonującego w strukturze dóbr Kapituły Krakowskiej. Po drugie, wykształciły się tutaj ważne połączenia drogowe o znaczeniu ponadlokalnym. Zachodnią granicę dóbr bedońskich, równoznaczną z pewnym odcinkiem wschodniej granicy dóbr Kapituły Krakowskiej, później Ekonomii Rządowej Pabianice wyznaczała, choć z pewnymi odchyleniami, droga określana jako *wolborska* lub *kurowicka*²⁰⁰. Przez Bedoń biegła droga do Brzezin, później prowadząca dalej do Warszawy. Była to kontynuacja tzw. traktu widawskiego, biegnącego przez Pabianice, Rzgów do Wiskitna, skąd jedno odgałęzienie szło przez

¹⁹⁷ J. Sosnowska, *Działalność socjalna i opiekuńczo-wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*, Łódź 2011, s. 177 i n. Tam wymieniona literatura poświęcona dziejom tej placówki.

¹⁹⁸ *Kronika. Tegoroczny ruch budowlany*, „Rozwój”, 7 X 1911, nr 229, s. 5.

¹⁹⁹ M. Janik, T. Nowak, H. Żerek-Kleszcz, *Bedoń. Dzieje do roku 1939*, Andrespol–Łódź 2009.

²⁰⁰ *Ibidem*, s. 129.

Mileszki, Stryków do Warszawy, gdy drugie kierowało się w kierunku południowo-wschodnim do Brzezin. Najbardziej kontrowersyjną sprawą związaną z tymi dobrami były liczne spory graniczne toczone z zarządcami dóbr skarbowych obejmujących królewszczyny: Wiączyń, Gałków, a później i kompleks Łaznów, przejęty ze stanu posiadania biskupa włocławskiego. Na tym terytorium powstało kilkanaście dużych kolonii z dominującym udziałem żywiołu niemieckiego. Podobny proces miał miejsce na obszarze dóbr skarbowych utworzonych na bazie przejętego w 1797 r. kompleksu Kapituły Krakowskiej. W okresie rządów pruskich, ale i później, administratorzy dóbr skarbowych dążyli do przejmowania terenów – ich zdaniem spornych – najczęściej zalesionych i należących do dóbr prywatnych. Chodziło o tworzenie określonej polityki osadniczej realizowanej przez władze pruskie, a później kontynuowanej w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Nie ulega wątpliwości, iż na przełomie XVIII i XIX w. zarządcy dóbr wiączyńskich świadomie przesuwali swoje granice w kierunku południowo-wschodnim, zajmując dominujące tam kompleksy leśne, na których założono kilka kolonii (o czym dalej). Spory graniczne toczyły się kilkadziesiąt lat i ostatecznie 12 lipca 1855 r. podpisano ugodę. Skarb państwa zaprzestał roszczeń wobec właścicieli dóbr bedońskich a jednocześnie tytułem rekompensaty za okrojenie obszaru tego majątku od strony północnej i północno-zachodniej przyznał obszar 25 włók lasu, położonego w obrębie Kraszewa, a więc wydzielonego z byłego majątku Kapituły Krakowskiej²⁰¹. W późniejszym czasie właściciele dóbr bedońskich utworzyli tam kolonie: Wiśniowa Góra i Stróża²⁰².

Pierwszą kolonią powstałą na terytorium dóbr bedońskich był Andrespol, choć jej początki były i są przedmiotem sporów²⁰³. Oprócz wspomnianej wyżej nazwy używano też określeń: Jędrzejów, Andrzejewo (Andrzejów). Ówczesna właścicielka M. Suchecka wydzieliła dla osadników 30 włók

²⁰¹ Szczegółowe opisy sporów granicznych: M. Janik, T. Nowak, H. Żerek-Kleszcz, *op. cit.*, s. 130–132. Zawarta ugoda z 1855 r. oznaczała tylko tyle, iż władze skarbowe uznały zasadność roszczeń swojego adwersarza.

²⁰² Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 16, dział I i II. Kolonizację Wiśniowej Góry rozpoczęto w latach 70. XIX w.

²⁰³ W publikacji: M. Janik, T. Nowak, H. Żerek-Kleszcz (*op. cit.*, s. 133–143) przyjęto rok 1809, jako datę założenia Andrespola. Należy jednak pamiętać, iż większość kolonii powstałych w tej części ziem polskich łączy swoje początki z zawarciem umów prywatnych.

chełmińskich²⁰⁴ terenów leśnych do zagospodarowania. Centralne miejsce zajmowała świeżo wytyczona droga, szeroka na 12 łokci, biegnąca od granicy Kraszewa do granicy z Mileszkami²⁰⁵. Proces tworzenia kolonii Andrespol trwał dłuższy okres czasu. Władze Ekonomii Rządowej Łaznów wysuwały roszczenia do dużej części dóbr bedońskich. W 1823 r. po przegranym procesie przez spadkobierców W. Trembeckiego kolonię Andrespol podzielono na dwie części. Jej południową część, znacznie mniejszą, 294,5 mórg otrzymali właściciele Bedonia, część północna, większa (765 mórg ogółem), weszła w skład wyżej wspomnianej ekonomii i otrzymała nazwę Andrzejewo, później zmienioną na Andrzejów²⁰⁶. Obie osady były w większości zamieszkałe przez społeczność ewangelicką²⁰⁷. Na przełomie XIX i XX w. Andrespol zamieszkiwało 369, Andrzejów zaś 626 osób²⁰⁸.

Drugą osadą założoną w dobrach bedońskich był Justynów. Powstał w 1811 r. przy granicy z lasem gałkowskiem. Osada składała się z 20 gospodarstw, zajmujących obszar 348 mórg, choć wielkość ta została uzupełniona w latach 50. XIX w.²⁰⁹ W 1812 r. powstał kontrakt osadniczy związany z utworzeniem kolonii Janówka, zlokalizowanej na północ od Justynowa. Było tam 20 gospodarstw zajmujących łącznie ponad 228 mórg. Prawie cała ludność była wyznania ewangelickiego²¹⁰. Na początku XIX w. istniała w tych dobrach Huta Bedońska, a po jej likwidacji związany z nią obszar w większości wszedł w skład utworzonej w 1823 r. kolonii Jordanów, zlokalizowanej w północno-wschodniej części dóbr bedońskich, od strony Małczewa. Przybyło tam 19 osadników, a nadziały objęły ogółem około 269 ha, później (1846 r.) mieszkało tam 43 gospodarzy. Aż 72% rodzin było ewangelikami. Na terenie dóbr bedońskich najludniejszą osadą przed 1830 r. były Budy. W 1827 r. istniało tam 50 domów zamieszkałych przez 503 osoby. Wyraźnie dominowali tutaj ewangelicy. Od strony struktury zawodowej występowali gospodarze

²⁰⁴ Jedna włóka chełmińska = 17,95 ha. Wydzielone terytorium obejmowało więc 538,5 ha. Na przełomie lat 70. i 80. XIX w. kolonie: Andrespol, Andrzejów i osada karczemna Andrespol zajmowały obszar 1059,5 morgów, co w przybliżeniu odpowiada podanej wyżej wielkości.

²⁰⁵ Została ona na początku lat 50. XIX w. wykorzystana do budowy „szosy” biegnącej z Łodzi do stacji kolejowej w Rokicinach (obecnie ul. Rokicińska).

²⁰⁶ M. Janik, T. Nowak, H. Żerek-Kleszcz, *op. cit.*, s. 139.

²⁰⁷ Ibidem, s. 142; APŁ, DSwŁ, sygn. 370.

²⁰⁸ *Alfawitnyj spisok nasieliennych...*, s. 10–11.

²⁰⁹ M. Janik, T. Nowak, H. Żerek-Kleszcz, *op. cit.*, s. 143–146.

²¹⁰ Ibidem, s. 143–146.

i komornicy oraz przedstawiciele specjalności związanych z eksploatacją lasów i miejscowych zasobów naturalnych i roślinnych. Dopiero w 1830 r. podpisano odpowiedni kontrakt z 52 kolonistami na wieczystą dzierżawę około 243 ha gruntów. Nie ulega wątpliwości, iż kolonia, która wówczas otrzymała nazwę Eufeminów to istniejące już od pewnego czasu Budy. W kolonii powstały dwie karczmy i wydzielono działkę szkolną. Kolonia Eufeminów funkcjonowała wzdłuż północnej granicy dóbr bedońskich²¹¹.

11. Królewskie (skarbowe) dobra wiączyńskie i proces tworzenia kolonii wiejskich oraz ich rozwój do wybuchu I wojny światowej

Dobra wiączyńskie zlokalizowane były na wschód od dominiów prywatnych Stoki i Mileszki, w kierunku na północ od Bedonia, ale – co podkreślaliśmy wcześniej – część terenów, głównie leśnych, na tym ostatnim kierunku była przedmiotem sporów²¹². Kompleks ten przez kilka wieków znajdował się w strukturze dóbr królewskich i był przedmiotem dzierżawy przez przedstawicieli możnych rodów, głównie rodziny Lasockich, właścicieli Brzezin. Dominowały tam tereny leśne. Zachowały się informacje o funkcjonowaniu w ich strukturze dwóch skromnych osad wiejskich: Wiączynia Leśnego (Górnego), ulokowanego w centrum tworzonej od 1801 r. kolonii Neu Sulzfeld (Nowosolna)²¹³ i Wiączynia Polnego (Dolnego), który w świetle mapy z 1803 r.²¹⁴ istniał nad rzeką Miazgą, na terenie późniejszej kolonii Nowy Wiączyń.

W 1793 r. dobra wiączyńskie stały się własnością skarbu pruskiego. Od tego też roku pojawia się inicjatywa szerszej polityki kolonizacyjnej na terytorium tzw. Prus Południowych. Problemem był brak odpowiednich terenów do rozwinięcia szerszej akcji. Przełomowe decyzje zapadły w 1797 r., a od 1798 r. rozpoczęto akcję zaludniania Prus Południowych osadnikami z Badenii i Wirtembergii. Stworzono duży aparat werbunkowy. Podstawowe znaczenie dla kolonizacji w Prusach Południowych miała decyzja o podjęciu szerokiej

²¹¹ Ibidem, s. 143–159.

²¹² Od strony północnej graniczyły z nim prywatne dobra Kalonka i Byszewy. Zob.: J. Malinowska, *Studia osadnicze na obszarze powiatu brzezińskiego do połowy XVI wieku*, Toruń 2001, s. 54–55.

²¹³ W tym miejscu krzyżowały się dwa połączenia drożne: jedno, biegło z Lutomierska przez Łódź, Sikawę (ul. Beskidzka), Wiączyń Leśny do Brzezin, gdy drugie, wspomniane już wcześniej – to tzw. trakt widawski, prowadzący przez Pabianice, Rzgów, Wiskitno, Mileszki, Wiączyń Leśny do Strykowa.

²¹⁴ Jej reprodukcja: M. Janik, T. Nowak, H. Żerek-Kleszcz, *op. cit.*, ryc. 27.

akcji osadniczej na obszarach leśnych. Opracowano też program pomocy dla osadników do czasu uzyskania samowystarczalności z dochodów z własnego gospodarstwa. W latach 1802–1804 w Prusach Południowych osiedliło się około 7,5 tys. osadników z różnych krajów niemieckich²¹⁵. Warto podkreślić, iż władze pruskie na cele kolonizacyjne przeznaczały wyłącznie lasy rosnące na terenach podmokłych i tzw. odpadki leśne, a więc mniejsze kompleksy.

W 1799 r. rozpoczęto tworzenie kolonii Borowo-Wilhelmswalde. Skomplikowana praca, ciężkie warunki bytowania poprzedziły założenie kolonii Neu-Sulzfeld. Najwięcej kolonistów przybyło do niej z południowej Szwabii. Jej nazwa nawiązuje do wsi Sulzfeld koło Kraichgau. Akt utworzenia kolonii ogłoszono 23 maja 1801 r. Znaczącej pomocy udzieliły władze państwa pruskiego. Na wydzielonym terenie, przeznaczonym na cele osiedleńcze egzystowała grupa chłopów polskich i osada Nadleśnictwa Wiączyń. Większość z nich przesiedlono do Dużego Wiączynia i Nowych Skoszew²¹⁶. Na cele osiedleńcze z całego kompleksu dóbr wiączyńskich wydzielono 5499 mórg na pola uprawne i 983 morgi łąk, nieużytków²¹⁷. Pozostawiono nienaruszony kompleks leśny zlokalizowany w ich wschodniej i południowo-wschodniej części.

Kolonię Nowosolna o charakterystycznym kształcie podzielono na 96 osad a kolonistom przydzielono 273 włók (7114 mórg) ziemi. Według danych z przełomu XIX i XX w. kolonia posiadała 151 obiektów mieszkalnych i 197 gospodarczych. Zamieszkiwało ją 1609 osób, w zdecydowanej większości wyznań ewangelickich²¹⁸. W 1806 r. zakończono proces tworzenia dwóch nowych kolonii: Wiączynia Górnego (Ober-Wiączyń) i Wiączynia Dolnego (Nieder-Wiączyń). Pierwszy z nich zasiedliła grupa 37 osadników²¹⁹, gdy drugi dziewięciu²²⁰. Na przełomie XIX i XX w. w Wiączyniu Górnym było 49 obiektów mieszkalnych i 62 gospodarcze, kolonię zamieszkiwały 453 osoby.

²¹⁵ K. P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo...*, s. 77 i n.; E. O. Kossmann, *Die Anfänge des Deutschtums in Litzmannstädter Raum*, Leipzig 1942, s. 174 i n.; O. Heike, *150 Jahre Schwabensiedlungen in Polen 1795–1945*, Leverkusen 1979, s. 170–179.

²¹⁶ *Neu-Sulzfeld/Nowosolna 23. Mai 1801 – 17. Januar 1945. Illustrierte historisch – geographische Erinnerungen an ein Dorf und seine Menschen*, oprac. H. A. Schöller, Erlangen 2009, s. 23–35.

²¹⁷ *Ibidem*, s. 38.

²¹⁸ *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 612–613; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8579.

²¹⁹ Wiączyń Górny utworzono po zachodniej stronie wychodzącej z Nowosolnej drogi wiączyńskiej (obecnie ul. Wiączyńska) biegnącej jego wschodnią granicą. Północną granicę stanowiła współczesna ul. Mileszki, zachodnią granica z Mileszkami. Zajmowała on obszar o powierzchni 614 mórg.

²²⁰ Wiączyń Dolny był ulokowany po wschodniej stronie drogi wiączyńskiej, a od strony wschodniej dochodził do lasów wiączyńskich. Zajmował obszar 165 mórg.

Odpowiednie dane dla Wiączyńia Dolnego wynosiły: 10 mieszkalnych, 20 gospodarczych oraz 149 osoby²²¹.

W okresie rządów pruskich doszło do tymczasowego rozstrzygnięcia sporów granicznych między dobrami Bedoń a skarbem państwa. Uznano wówczas, iż z całości tych dóbr (ponad 7745 mórg) $\frac{3}{5}$ winno przejść w użytkowanie struktur państwowych. Takie rozwiązanie pozwoliło władzom Ekonomii Rządowej Łaznów przejąć znaczną część dóbr bedońskich²²², w tym tereny większościowe kolonii Andrespol, występującej odtąd jako Andrzejewo (Andrzejów). Na przejętych terenach utworzono trzy nowe kolonie: Wiączyń Nowy, Sásieczno i Podwiączyń²²³. Pierwsza z nich była po części przedłużeniem Wiączyńia Górnego i Dolnego w kierunku południowo-wschodnim. Początkowo osiedliło się tam 6 rodzin, później 7, a użytkowany obszar ziemi uprawnej wynosił 270 mórg. Dominowały więc duże gospodarstwa. W 1828 r. utworzono kolonię Sásieczno, położoną na zachód od Wiączyńia Nowego²²⁴. Na przełomie XIX i XX w. było tam 18 gospodarstw, mieszkało 298 osób. W kierunku południowo-wschodnim, za Wiączyńiem Nowym utworzono kolonię Podwiączyń, graniczącą od południa z bedońskim Eufeminowem. Na przełomie XIX i XX w. było tam 14 obiektów mieszkalnych i 28 gospodarczych, mieszkało 314 osób gospodarzących na 311 morgach²²⁵.

Wymienione wyżej kolonie, podobnie jak: Wiączyń Górny i Dolny osiągnęły duży poziom zamożności, stanowiły więc wyróżniające się ośrodki o wysokiej kulturze rolnej. Stopniowo znacząca część istniejących tam gospodarstw przeszła w posiadanie kolejnych pokoleń osadników z Nowosolnej²²⁶, co było czynnikiem integrującym miejscowe środowiska zdominowane przez ewangelików.

W końcu XIX w. na opisanym terytorium było użytkowanych 250 domów mieszkalnych, znacznie większa ilość gospodarczych, a mieszkały tam 2953 osoby. Odpowiednie dane dla samej Nowosolnej wynosiły: 151 obiektów mieszkalnych i 1614 osób²²⁷.

²²¹ *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 142–143.

²²² *Neu-Sulzfeld/Nowosolna...*, s. 279; M. Janik, T. Nowak, H. Żerek-Kleszcz, *op. cit.*, 128–132.

²²³ Należy dodać, że północną część Wiączyńia Nowego i Sásieczna stanowiły tereny należące do dóbr wiączyńskich.

²²⁴ Nazwa pochodzi od określenia dotyczącego obrębu leśnego w tym rejonie. Sásieczno powstało przy współczesnej ulicy Rataja, po obu jej stronach i sięgało do poprzecznej ul. Gajcego.

²²⁵ *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 666–667.

²²⁶ *Neu-Sulzfeld/Nowosolna...*, s. 56, 279.

²²⁷ *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, *passim*.

12. Procesy osadnicze w dobrach Kalonka, Barchówka, Dobieszków, Skoszewy, Moskwa oraz utworzenie kolonii Natolin

Tak się złożyło, iż tereny położone na wschód od Moskul i Imielnika były związane z katolicką parafią w Skoszewach, ale mieszkańcy znajdujących się tam wsi i koloni wyznania ewangelickiego stopniowo znaleźli się w strukturze zboru w Nowosolnej. Miejscowości tam zlokalizowane nie wchodzą współcześnie w skład Wielkiej Łodzi. Dość ogólna charakterystyka zachodzących na tym obszarze procesów osadniczych, ze szczególnym uwypukleniem roli społeczności ewangelickiej stała się koniecznością w celu zaprezentowania możliwie pełnego zestawu danych o dziejach parafii ewangelicko-augsburskiej w Nowosolnej.

Terytorium to, znajdujące się w strukturze Wzniesień Łódzkich było słabo zaludnione, dominowały obszary mocno zalesione oraz gleby słabej jakości. Występujące tam tzw. dobra główne: Kalonka, Barchówka, Dobieszków, także Skoszewy zajmowały skromne tereny i powstawały z podziału większych struktur²²⁸. Bezpośrednio za Moskulami występowało dominium Kalonka. W końcu XVIII w. obok folwarku istniała wieś o tej nazwie, zamieszkała przez trzech chłopów pańszczyźnianych i druga Dąbrowa²²⁹. Procesy osadnicze rozpoczęły się w 1802 r. i trwały do 1861 r. Powstało wtedy 27 osad czynszowych na obszarze 429 mórg. Utworzono wówczas kolonię Niecki, ostatecznie w składzie 3 gospodarstw²³⁰. Większość osadników pochodzenia polskiego osiedliła się w kolonii Dąbrowa, a więc na terenie po wyciętym lesie. Po ukazie uwłaszczeniowym pełną własność użytkowanych gruntów uzyskało 16 kolonistów²³¹. Właścicielem tego dominium była rodzina Kozerskich. W okresie 1859–1861 przeszło ono w posiadanie Jana Hofessa, właściciela dwóch osad w Nowosolnej, którego dziełem była m.in. sprzedaż ziem folwarcznych i po wyrąbanym lesie wyłącznie kolonistom pochodzenia niemieckiego, w tym

²²⁸ Zob.: J. Malinowska, *op. cit.*, s. 18, 23, 26, 27, 33, 42, 50 (Kalonka była częścią dóbr Dobieszków).

²²⁹ APŁ, KdSWPB, sygn. 83. W Dąbrowie mieszkały dwie rodziny pańszczyźniane i dwie komornicze. Ich uposażenie obejmowało 62 morgi.

²³⁰ Ibidem, sygn. 82. Kolonia zajmowała obszar 121 mórg. Jedynymi ewangelikami była rodzina Jana Schindela.

²³¹ Ibidem, sygn. 84. Tam zamieszczona tabela likwidacyjna i wykaz kolonistów wraz z nadziałami ziemi.

kilku z sąsiedniego Bukowca wchodzącego w skład dominium Barchówka²³². W 1861 r. J. Hofsess sprzedał dobra Kalonka rodzinie Kozerskich a sam został wieczystym dzierżawcą folwarku. Jego obszar uległ ograniczeniu do końca XIX w. Utworzono tam dwie niewielkie kolonie: Wódka i Kopanka. Przed I wojną światową na obszarze byłych dóbr Kalonka mieszkało 38 rodzin wyznania ewangelickiego²³³.

W kierunku wschodnim od dóbr Kalonka funkcjonowało skromne dominium Barchówka (Borchówka). Pierwsza grupa osadników olęderskich pojawiła się tam w 1802 r. W ten sposób rozpoczął się proces tworzenia kolonii Grabina, podzielonej na kilka części. Zawarto wówczas prywatny kontrakt z ówczesnym właścicielem tych dóbr Lenczewskim. Początkowo osadnicy otrzymali 248 mórg obszarów leśnych, których zagospodarowanie zajęło im kilkanaście lat. W 1806 r. podpisano nowy kontrakt, gdzie m.in. podwyższono wysokość czynszu o 1/3. W dniu 7 kwietnia 1818 r. nowy właściciel (od 1816 r.) Filip Żeliński podpisał urzędowy kontrakt z grupą 15 kolonistów²³⁴. Z uwagi na duże rozproszenie osad utworzono z czasem dwie kolonie: Grabina (10, później 12 gospodarstw) i w zachodniej części Bukowiec (6 osad). Stary rodowód posiadała wieś Barchówka (4 gospodarstwa)²³⁵.

W kierunku północnym od dóbr Barchówka znalazło się dominium Dobieszków, składające się m.in. z folwarku i wsi o tej nazwie. W 1862 r. wszyscy włościanie opuścili ją i przenieśli się do innych miejscowości, tłumacząc to m.in. użytkowaniem słabych gleb. Po uwłaszczeniu powstało tam 12 osad nowych kolonistów gospodarujących na 110 morgach. W północnej części tych dóbr była stara osada młynarska, którą nabyła ewangelicka rodzina Busse i urządziła tam farbiarnię²³⁶.

W kierunku wschodnim od dóbr Barchówka istniało dominium Byszewy, na którego terytorium powstała od przełomu XVIII i XIX w. większa ilość niemieckich kolonii, w tym Boginia, Laski i Głogowiec urządzone w zdecy-

²³² Ibidem; ibidem, sygn. 104; ibidem, Not. J. Cichocki 1859, nr rep. 24; ibidem, nr rep. 34; ibidem, nr rep. 119; ibidem, nr rep. 178.

²³³ *Alfawitnyj spisok nasielennykh miest...*, s. 96–97, 286–287, 380–381; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8579.

²³⁴ APŁ, KdSWPB, sygn. 97; ibidem, Not. J. Stokowski 1843, nr rep. 8423. W publikacji: *Neu-Sulzfeld/Nowosolna...*, s. 201 w ślad za starszą literaturą niemiecką podano, że kolonia Grabina powstała w 1792 r.

²³⁵ Przed I wojną światową mieszkali w byłych dobrach Barchówka 43 rodziny wyznania ewangelickiego.

²³⁶ APŁ, KdSWPB, sygn. 92. Przed I wojną światową mieszkało tam 5 rodzin ewangelickich.

dowanej większości przez osadników pochodzenia niemieckiego. Ich mieszkańcy wyznania ewangelickiego byli związani ze zbozem w Brzezinach. Do parafii w Nowosolnej z tego dominium należała tylko kolonia Janów. Od południa sąsiadowała z Nowosolną, od zachodu z Grabiną. Prawdopodobnie w 1785 r., a może w 1795 r. właściciel tych dóbr, Jan Nagórski, osiedlił dwóch „olędrów”, inicjując powołanie tej kolonii. Ogółem istniało tam 6 osad gospodarujących na 195 morgach. Wszystkie rodziny należały do wyznania ewangelickiego²³⁷.

Większe znaczenie w ujęciu ludnościowym i ekonomicznym miała kolonia Plichtów, tworzona od podstaw w zachodniej części majątku Moskwa. Dominowała tam zdecydowanie społeczność polska. W końcu XIX w. mieszkali tam tylko dwie rodziny wyznania ewangelickiego²³⁸.

W strukturze majątków należących do dóbr brzezińskich występował kompleks Lipiny, zlokalizowany po obu stronach drogi wiodącej z Łodzi do Brzezin. W 1840 r. jego zachodnią część, przylegającą do Nowosolnej wydzielono i utworzono dużą kolonię Natolin w składzie 51 gospodarstw. W końcu XIX w. mieszkali tam 32 rodziny deklarujące związki z wyznaniem ewangelickim²³⁹.

13. Procesy osadnicze na terenach wchodzących w skład dóbr Kapituły Krakowskiej (do 1797 r.) w okresie XIX i na początku XX w.

Wielki majątek należący do Kapituły Krakowskiej, położony na pograniczu województwa łęczyckiego i sieradzkiego – osiągnął po długim procesie rozwoju gospodarczego wysoki poziom ekonomiczny, wyraźnie pomniejszony w okresie od połowy XVII do początków XVIII w. Poziom zagospodarowania i zaludnienie tego kompleksu były mocno zróżnicowane. Najwięcej obszarów leśnych znajdowało się w jego części północno-wschodniej i północnej. Od północnego wschodu do północnego zachodu dobra Kapituły Krakowskiej graniczyły z Bedoniem, Mileszkami, dobrami łódzkimi, Chojnami, ponownie z dobrami łódzkimi. Ten wielki kompleks osadniczy na mocy konwencji zawartej 26 stycznia 1797 r. między

²³⁷ Alfawitnyj spisok nasieliennych miest..., s. 360.

²³⁸ APŁ, KdSWPB, sygn. 118. W posiadaniu ewangelików była tam większa ilość osad, ale duża ich część mieszkiała w sąsiednich miejscowościach. Jej nazwa pochodzi od nazwiska Plichtów, ówczesnych właścicieli dominium Moskwa.

²³⁹ Ibidem, sygn. 119.

państwami zaborczymi zajął skarb pruski. Później przeszedł w posiadanie skarbu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Zarządzała nim świeżo powołana struktura – Ekonomia Pabianice, później znana jako Dobra Narodowe Ekonomia Pabianice²⁴⁰. W okresie XIX w. dobra pabianickie przeszły w pełne posiadanie właścicieli prywatnych, także na mocy ukazów uwłaszczeniowych chłopów i mieszczan z 1864 i 1866 r.

Procesy kolonizacyjne związane z przybierającym na znaczeniu napływem ludności niemieckiej, szczególnie widoczne na przełomie XVIII i XIX w. – nie ominęły również tego kompleksu majątkowego. Dziełem dzierżawcy dóbr Pawła Olechowskiego było założenie w 1794 r. kolonii Olechów, dla potrzeb której przekazano do zagospodarowania duże kompleksy leśne. Tak zwany Duży Olechów powstał w północnej części wydzielonych ziem, a osady lokowano wzdłuż świeżo wytyczonej drogi (obecnie ul. Zakładowa). Mały Olechów powstał przy współczesnej ul. Olechowskiej. Ogółem powstało tam 55 gospodarstw, ale w późniejszym okresie ilość ta uległa powiększeniu do 61. Osadnicy korzystali z 1149 mórg, powiększonych o nadział 160 mórg w zamian za likwidację praw serwitutowych²⁴¹. W 1822 r. mieszkało w Olechowie 368 osób. W końcu XIX w. związanych z tą miejscowością było 866 osób²⁴². Dominowała tam społeczność pochodzenia niemieckiego, w tym wyznania ewangelicko-augsburskiego.

Osadnicy byli do 1864 r. wieczysto-czynszowymi właścicielami przejętych i zagospodarowanych nadziałów. Pełnoprawnym właścicielem był skarb państwa. W 1839 r. skarb państwa dokonał zamiany części Ekonomii Pabianice, w tym wydzielonego majątku Wiskitno²⁴³ na dobra Góra, położone nad Narwią, których właścicielem był Wacław hr. Gutakowski. W dniu 1 czerwca 1842 r. dobra Wiskitno za 700 tys. złp (105 tys. rbs.) nabył Andrzej Szerszeński. W latach 1842–1865 na obszarze tego kompleksu powstała większa ilość kolonii i osad w tym na terytorium, które współcześnie

²⁴⁰ Zob.: M. Baruch, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Monografia historyczna dawnych dóbr Kapituły Krakowskiej w sieradzkim i łączyckim*, Warszawa 1930, s. 292; S. M. Zajączkowski, *Lokacje wsi na prawie niemieckim w dobrach pabianickich Kapituły Krakowskiej, „Pabianiciana”* 1995, t. 3, s. 27–43 (tam zamieszczono bogatą literaturę na temat dziejów tych dóbr).

²⁴¹ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 19, t. I, dział I i II; APŁ, UGPdSW, sygn. 1646; ibidem, sygn. 1648; ibidem, DSwŁ, sygn. 973.

²⁴² *Alfawitnyj spisok nasielennych miest...*, s. 620–621.

²⁴³ Obejmował on m.in. wieś Wiskitno, wieś Hutę Szklaną, Giezmów, Kalino, kolonię Olechów, wieś Grodzisko, folwark Wiskitno, folwark Huta Wiskicka, osadę młynarską Wiskitno. Zob.: Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 19, t. I, dział I i II; M. Baruch, *op. cit.*, s. 292–293.

wchodzą w skład Wielkiej Łodzi: Jędrzejów²⁴⁴, Feliksin²⁴⁵, Huta Szklana²⁴⁶, Ustronie²⁴⁷, Bronisin²⁴⁸ i Wiskitno-Komorniki²⁴⁹. Po śmierci A. Szerszeńskiego przeprowadzono postępowanie spadkowe²⁵⁰. Ostatecznie dobra przejął jego syn Bolesław, który 3 lipca 1865 r. sprzedał je mieszkańcowi Łodzi Jakubowi Fraenklowi za 255 tys. rbs.²⁵¹ W dobrach tych funkcjonowało kilkanaście folwarków.

W końcu XIX w. na terytorium byłych dóbr wiskickich, wchodzących aktualnie w skład Wielkiej Łodzi były 253 obiekty mieszkalne i mieszkało 2908 osób. Do wybuchu I wojny światowej dokonano znaczących zmian w strukturze ziem folwarcznych. Wyprzedano część majątków: Wiskitno, Hutę Szklaną i Bronisin. W 1912 r. dokonano podziału pozostałej części majątku folwarku Wiskitno, gdzie wytyczono różnej wielkości 137 działek parcelacyjnych. Do wybuchu I wojny światowej nie znaleziono większej grupy nabywców²⁵².

Ważne miejsce w strukturze dóbr Kapituły Krakowskiej zajmowała nomenklatura określana jako Ruda, miejsce funkcjonowania osady hutniczej. W okresie staropolskim terytorium to, słabo zaludnione, w większości pokryte lasami, należało do katolickiej parafii w Pabianicach. Nad Nerem funkcjonował młyn, a w końcu XVIII w. przy nim folusz²⁵³. Prawdopodobnie na początku XIX w. powstała tam wieś (kolonia) Ruda, gdzie w 1822 r. było 7 domostw i 62 mieszkańców²⁵⁴. Władze Ekonomii Pabianice do założonej księgi hipotecznej tych dóbr wpisywały, zgodnie z obowiązującymi przepisami – granice tworzonych w ich strukturze nomenklatur. Dobra Ruda,

²⁴⁴ W 1867 r. były tam 32 osady gospodarujące na około 560 morgach. Kolonia ta ciągnęła się od Górek Starych (Chojny) w kierunku wschodnim i przekraczała dzisiejszą ul. Tomaszowską.

²⁴⁵ Miała 41 osad i około 158 mórg ziemi. Kolonię zlokalizowano przy współczesnej ul. Feliksińskiej i graniczyła z Andrzejowem i Olechowem.

²⁴⁶ Było tam 18 osadników gospodarujących na ponad 72 morgach.

²⁴⁷ niewielka osada o 11 gospodarstwach zajmujących 32 morgi gruntów uprawnych.

²⁴⁸ Powstał przy współczesnej ulicy o tej nazwie. W 1867 r. było 15 osad zajmujących obszar ziemi uprawnej – około 78 mórg.

²⁴⁹ Byli to komornicy związani z folwarkiem Wiskitno. W 1867 r. posiadali 56 skromnych osad, których ogólna powierzchnia wynosiła 154 morgi.

²⁵⁰ APŁ. Oddział Sieradz, Not. A. Łukasiewicz 1850, nr rep. 246, Inwentarz po zmarłym A. Szerszeńskim.

²⁵¹ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 19, t. I, dział II.

²⁵² APŁ, Izba Skarbowa Piotrkowska, sygn. 4047; ibidem, PRN.WAiNB, sygn. 45/139.

²⁵³ M. Baruch, *op. cit.*, s. 279.

²⁵⁴ B. Baranowski, *Łódź i okolice...*, s. 145; A. Stawiszyńska, *Ruda Pabianicka. Echa przeszłości*, Łódź 2009, s. 7–9.

określane później jako Ruda Pabianicka zajmowały tereny o powierzchni 93 włók i graniczyły od wschodu z kolonią Starowa Góra i wyżej z dobrami Chojny (ul. Graniczna), od północy – rzeką Olechówką, od zachodu – traktem fabrycznym (ul. Pabianicka), a od południa z wsią Gadka.

Proces zagospodarowywania tych dóbr doznał istotnego przyspieszenia, gdy przeszły one na własność łódzkiego przemysłowca, Ludwika Geyera, który z ich przejęciem wiązał określone plany²⁵⁵. Po usilnych zabiegach uzyskał zgodę cara, z 23 marca (4 kwietnia) 1843 r., na nabycie Rudy, co potwierdziła decyzją z 10 lutego 1844 r. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego. Odpowiedni akt kupna-sprzedaży zawarto 4 lipca 1846 r. z Ekonomią Pabianice²⁵⁶. Ostatecznie Geyer zdecydował się na budowę cukrowni, po otrzymaniu od Banku Polskiego pożyczki w wysokości 50 tys. rbs.²⁵⁷, którą przeznaczył na zakup maszyn. Obiekt wniesiono w 1851 r., a rok później jego wartość oszacowano na 107,9 tys. rbs. Uruchomiono też gorzelnię, olejarnię, tartak, cegielnię. Z majątku wydzielono osadę fabryczną „Cukrownia Ruda Pabianicka” o powierzchni ponad 52 morgi²⁵⁸. W literaturze przedstawiono okoliczności związane z funkcjonowaniem cukrowni rudzkiej, stale towarzyszące jej kłopoty z dostawą surowca, najczęściej z odległych terenów. Do tego doszły trudności L. Geyera dotyczące interesów jego przedsięwzięć łódzkich²⁵⁹. Po jego śmierci spadkobiercy sprzedali majątek rudzki rodzinie Loewenbergów z Warszawy, którzy zarządzali nim do 1903 r., kiedy to nabył go dom bankowy S. Natanson i Synowie²⁶⁰, posiadający silną pozycję w cukrownictwie Królestwa Polskiego.

²⁵⁵ Należy raczej przyjąć, że L. Geyer, ojciec grupy dzieci był zainteresowany, aby niektóre z nich zajęły się działalnością gospodarczą niezwiązaną z wytwórczością włókienniczą, m.in. syn Ryszard był z zawodu agronomem.

²⁵⁶ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 285, t. I, dział I. Dobra oszacowano na 20 393,1 rbs., a w tej kwocie mieściły się długi wobec skarbu państwa i Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, które miano uregulować w corocznych spłatach.

²⁵⁷ Nie można wykluczyć takiej ewentualności, iż to władze skarbowe w porozumieniu z Ekonomią Pabianice wysunęły koncepcję założenia tam cukrowni, ale sprzedaż dominium Wiskitno przekreśliła taką możliwość.

²⁵⁸ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 103^b, t. I, dział I. Była ona zlokalizowana w rejonie ul. Farnej.

²⁵⁹ A. Stawiszyńska, *op. cit.*, s. 8–10.

²⁶⁰ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 103^b, t. I, dokument 161. Aktu kupna-sprzedaży dokonano u warszawskiego notariusza Józefowicza 27 VI (10 VII) 1903 r. (nr rep. 2725). Nabyto folwark, cukrownię. Ogólna wartość transakcji to 610,5 tys. rb.

Wcześniej wspomniano o początkach wsi Ruda. Do 1846 r. posiadała ona już 21 osad, a do czasu wydania ukazu uwłaszczeniowego jeszcze trzy dalsze, w tym osadę szkolną (ponad 17 mórg). Sporządzona tabela likwidacyjna informuje, iż w 1864 r. wieś Ruda składała się z 25 osad zajmujących powierzchnię ponad 540 mórg. Z analizy właścicieli osad wynika dominacja społeczności pochodzenia niemieckiego²⁶¹. Wieś ta zajmowała wschodnią część Rudy i funkcjonowała w rejonie wytyczonym ulicami: Graniczna, Ekonomiczna, Wazów.

Pozostała część Rudy, po odliczeniu osady fabrycznej i wsi stanowiła tereny folwarczne, określone początkowo w wymiarze ponad 1411 mórg. Po 1873 r. rodzina Loewenbergów rozpoczęła stopniową wyprzedaż. W 1897 r. pozostawało w ich dyspozycji ponad 1225 mórg. W wymienionym okresie sprzedano większą ilość działek w północnej części Rudy, drugi okres wyprzedaży to lata 1895–1898. W ten sposób powstała tzw. Nowa Ruda²⁶². W końcu XIX w. na terytorium Rudy (wieś, osada fabryczna, Nowa Ruda) było 45 obiektów mieszkalnych, zamieszkiwały tam już 1952 osoby. Funkcjonowały: szkoła powszechna, cukrownia wraz z zapleczem, fabryka chemiczna, dwie farbiarnie, karczma, trzy sklepy²⁶³.

Dynamiczny rozwój Rudy Pabianickiej jest związany z nabyciem pozostałej części folwarku rudzkiego wraz z osadą fabryczną przez dom bankowy S. Natanson i Synowie. Opracowano wówczas całościowy plan parcelacyjny, w tym wydzielono duży kompleks leśny (tzw. Popioły) przeznaczony na urządzenie większej ilości osad letniskowo-mieszkalnych. Następnie przystąpiono do sprzedaży działek różnej wielkości, ale w okresie rewolucji 1905–1907 akcja ta wyraźnie straciła na znaczeniu. Po jej zakończeniu i do wybuchu I wojny światowej zdecydowaną większość osad znalazła nowych nabywców²⁶⁴. Tymi ostatnimi były przeważnie osoby pochodzenia polskiego i żydowskiego, społeczność pochodzenia niemieckiego uczestniczyła w tej

²⁶¹ APŁ, UGPdSW, sygn. 1798.

²⁶² Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 103^{acz}, t. I, dział II; ibidem, t. II, dział I i II; ibidem, rep. hip. 103^m; ibidem, rep. hip. 103^u, dokumenty. M.in. większy dział nabył Fabian Piotr Hasenklewer – farbiarz.

²⁶³ *Alfawitnyj spisok nasielennych miest...*, s. 758–759.

²⁶⁴ Cała ta operacja oczekuje na całościowe opracowanie. Ogólne dane zob.: Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 103^{acz}, t. II; *Ruda Pabianicka – miastem*, „Rozwój” 17 VIII 1911, nr 187, s. 7.

akcji w ograniczonym zakresie. Dużą część działek na terenach o charakterze letniskowym nabyła grupa zamożnych łodzian, gdzie urządzono wille, często okazałe, dobrze wyposażone. Inna grupa nabywców budowała pensjonaty z zadaniem świadczenia usług o charakterze letniskowo-wypoczynkowym. Pozostali nabywcy inwestowali w obiekty mieszkalne. Rozwój Rudy Pabianickiej wymagał stałej rozbudowy działu usług, handlu, instytucji społecznych, nie mówiąc o wytwórczości przemysłowej²⁶⁵.

Północno-wschodnią część dóbr Kapituły Krakowskiej pokrywały duże kompleksy leśne. Funkcjonowało tutaj kilka wsi, w tym dwie posiadające długą przeszłość: Rokicie i Retkinia. Według rejestrów podatkowych z 1576 r. pierwsza z nich użytkowała 10,5 łanów, gdy druga 12. Obie struktury zamieszkiwała większa grupa chłopów oraz przedstawiciele innych środowisk²⁶⁶. Wieś Rokicie funkcjonowała nad rzeką Jasień²⁶⁷, po obu jej stronach. W końcu XVIII w. liczyła 28 gospodarstw chłopskich, a w 1841 r. 21 osad. Prawdopodobnie w XV w. utworzono tutaj wójtostwo zlokalizowane na wschód od pól Rokicia²⁶⁸. W okresie staropolskim powstała też osada młynarska Rokicie – prawdopodobnie w XVII w. Pierwotnie zlokalizowana na terytorium bogatym w liczne źródła²⁶⁹ z dopływającym do niej ciekim wodnym z Chojen, być może przechodzącym przez wspomnianą wcześniej wieś Julianów. W 1806 r. młyn wraz z 167 morgami wypuszczono w wieczystą dzierżawę. Jego dzierżawcami były rodziny Reichów i Adamków²⁷⁰. Wspomnianą wyżej osadę „Wójtostwo w Rokiciu” o powierzchni 210 mórg nabył na początku XIX w. Mateusz Löesch²⁷¹.

²⁶⁵ Szerzej na ten temat: A. Stawiszyńska, *op. cit.*, *passim*.

²⁶⁶ R. Rosin, *Łódź i wsie okoliczne w XV–XVI w.*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, s. 102, i n.

²⁶⁷ Chodzi o tereny przy ul. Obywatelskiej i Łaskowickiej położone między ul. Nowe Sady i biegiem Karolewki.

²⁶⁸ Terytorium Wójtostwa Rokicie zaczynało się od dóbr łódzkich (ul. Wróblewskiego), granica zachodnia biegła nieco na zachód od współczesnej ul. Nowe Sady, wschodnia – al. Włókniarzy, południowa – ul. Pustynna.

²⁶⁹ Jest ona zaznaczona na wielu mapach i planach. Jej główne terytorium to współczesny Park J. Słowackiego i obszar położony na zachód od niego, do mniej więcej wysokości ul. Przyszkole oraz tereny położone po obu stronach Jasieni. Od strony wschodniej jej granice wyznaczało dominium chojeńskie, od północnej na niewielkim odcinku dobra łódzkie.

²⁷⁰ M. Baruch, *op. cit.*, s. 278–279; B. Baranowski, *Łódź i okolice...*, s. 128. W 1887 r. skupiono prawo wieczystej dzierżawy.

²⁷¹ H. Nencki, *Rokicie Stare*, „Rozwój”, 10 VIII 1908, nr 169, s. 2; M. Baruch, *op. cit.*, s. 292.

Wieś Retkinia w 1822 r. posiadała 33 domy, w których przebywało 300 mieszkańców. Była już wówczas podzielona na kilka części, powstałe w wyniku postępującej kolonizacji sąsiadujących terenów. Źródła z końca XIX w.²⁷² podają informację o istnieniu tam 126 domów mieszkalnych i 222 gospodarczych, mieszkało tam 1388 osób, z których część pracowała w Łodzi a mieszkała z rodzinami w Retkini z uwagi na niższe opłaty komornego i koszty utrzymania. W końcu XIX w. było tam 51 gospodarstw uprawiających pola i łąki o powierzchni 692 morgi. W końcu XIX w. pojawiła się koncepcja utworzenia tzw. Wielkiej Łodzi, co było nawiązaniem do podobnych koncepcji występujących wówczas w tej części Europy. W planach przewidywano możliwość włączenia do niej wschodniej części terytorium Retkini, co nie doszło do skutku²⁷³. Po wydaniu ukazu uwłaszczeniowego własność chłopska była szczególnie chroniona. W końcu XIX w. w Retkini funkcjonowała szkoła elementarna, młyn wiatrowy i sklep. Do wybuchu I wojny światowej powstała tam większa grupa obiektów mieszkalnych i gospodarczych, rozwinął się dział usług.

Na północ od Retkini funkcjonowało dominium Brus (Bruss), ostatnie na tym kierunku w strukturze dóbr Kapituły Krakowskiej. Na początku XVI w. niepowodzeniem zakończyła się próba założenia tam miasta²⁷⁴. Powstała niewielka wieś ulokowana przy współczesnej ul. Saperów, a więc w bezpośrednim sąsiedztwie niezrealizowanego projektu miejskiego. W dominium bruskim powstał większy folwark oraz osada młynarska²⁷⁵.

Jak wspomniano wcześniej po 1797 r. dawnymi dobrami Kapituły Krakowskiej w imieniu skarbu państwa zarządzała Ekonomia Pabianice. W dniu 12 maja 1841 r. aktem kupna-sprzedaży sprzedano członkowi Rady Stanu Królestwa Polskiego, Mateuszowi Lubowidzkiemu dobra (klucze) Widzew i Brus. W kluczu Widzew, występującym jako Żdźary były m.in. wsie Łaskowice i Chocianowice, uwłaszczone w 1864 r. Były to duże osady, rozbudowane

²⁷² *Alfawitnyj spisok naseliennych miest...*, s. 734–735; APŁ, Zbiór kartograficzny APŁ, sygn. 378 (Retkinia i okolice 1897–1898).

²⁷³ APŁ, AmŁ, sygn. 1645.

²⁷⁴ Jego lokalizacja, choć przybrało ono zaledwie kształt szczytkowy nie została rozstrzygnięta w literaturze przedmiotu. Nasze rozważania rozpoczniemy od stwierdzenia, iż ośrodki miejskie zakładano na skrzyżowaniu połączeń drożnych. Z tego względu wysuwamy, w formie hipotezy – opinię, że takim miejscem w ówczesnych warunkach był rejon przy współczesnym zbiegu ulic: Minerska i Wilsona z Krakowską, a więc bezpośrednio przy granicy z dobrami łódzkimi.

²⁷⁵ M. Baruch, *op. cit.*, s. 244.

w I połowie XIX w. W końcu XIX w. w Chocianowicach istniało 75 domów mieszkalnych i 192 gospodarcze, zamieszkałe przez 724 osoby, użytkujących 1095 mórg pól uprawnych. Na jej terytorium istniała szkoła elementarna, karczma i tartak²⁷⁶. Odpowiednie dane dla Łaskowic w tym okresie wynosiły: 61 domów mieszkalnych, 597 mieszkańców a przedmiotem użytkowania było 901 mórg ziemi²⁷⁷. W obu wsiach dominowała społeczność polska. Dobra Widzew-Żdżary przekraczały Ner i graniczyły z osadą młynarską Chachuła oraz dochodziły do granic wsi Retkinia. Na tym obszarze dominowały tereny leśne. W 1869 r. Karol Lubowidzki sprzedał pochodzącemu z Ozorkowa Mendlowi Lublinerowi terytorium o powierzchni 391 mórg wraz z lasem, zlokalizowane na zachód od osady Chachuła²⁷⁸. Nabywca w krótkim czasie dokonał jego parcelacji, a większość działek sprzedał kolonistom pochodzenia niemieckiego.

Klucz bruski, w momencie jego nabycia przez M. Lubowidzkiego obejmował wsie: Brus, Retkinia, Rokicie, folwark Brus, Wójtostwo Rokicie, osady młynarskie: Rokicie, Chachuła i Brus. W 1854 r. nabył go Wilhelm Nencki z Sikucina za 44 175 rbs.²⁷⁹ Właśnie dziełem jego i synów było rozpoczęcie kolejnej fazy kolonizacji poszczególnych nomenklatur wchodzących w ich skład. Między innymi utworzono kolonię Rokicie Nowe, ulokowaną wzdłuż ul. Pabianickiej do rzeki Olechówki, a dalej tylko po stronie zachodniej. W drodze parcelacji obszarów leśnych stworzono dogodne warunki do ich zagospodarowania, utworzono na całym terytorium 46 osad wieczysto-czynszowych, w tym szkolną o powierzchni ponad 16 mórg²⁸⁰. Dogodne położenie i wyjątkowa aktywność mieszkańców Nowego Rokicia zadecydowały o jego awansie i wzroście znaczenia. Powstało kilka cegielni, w tym rodziny Krauze²⁸¹, zakłady

²⁷⁶ *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 902–903. Po północnej stronie Neru funkcjonowała także osada Chocianowiczki o powierzchni 38 mórg.

²⁷⁷ *Ibidem*, s. 488–489; W Łaskowicach znajdowała się osada młynarska – 35 mórg.

²⁷⁸ M. Baruch, *op. cit.*, s. 294; APŁ, Not. M. Jaworski 1869, (akt 17/29 XII); *ibidem*, 1871, nr rep. 303. Od jego nazwiska pochodzi nazwa powstałej tam kolonii. Centralne miejsce w jej strukturze zajęła świeżo wytyczona droga, zajęta później pod pas startowy lotniska Łódź (Lublinek) im. W. Reymonta.

²⁷⁹ APŁ. Oddział Sieradz, Not. J. Trąbski 1854, nr rep. 103.

²⁸⁰ Główny akt założycielski. APŁ, Not. F. Szlimm 1858, nr rep. 9; *ibidem*, nr rep. 10; *ibidem*, KdSWPŁ, sygn. 39.

²⁸¹ Zakłady te były ulokowane na dużej nieruchomości, powstałej z działek nr 1 i 2 Rokicia Nowego i sąsiednich z Nowych Chojen. Współcześnie mieści się tam Wojewódzki Szpital Specjalistyczny im. M. Kopernika. Zob.: APŁ, KdSWPŁ, sygn. 297.

włókiennicze F. Koeniga²⁸². W końcu XIX w. posiadało już 110 domostw mieszkalnych, 229 gospodarczych, zamieszkiwało tam 2212 osób. Źródło odnotowuje działalność trzech cegielni, przędzalni i tkalni wełny, dwóch bielników, dwóch farbiarni, i ośmiu sklepów²⁸³. Do wybuchu I wojny światowej liczba mieszkańców mogła wzrosnąć do 4–5 tys. osób.

Bezpośrednio po nabyciu dóbr Widzew i Brus rodzina Lubowidzkich dokonała całkowitej parcelacji terenów, które weszły w skład dawnego Rokicia, wówczas Rokicia Starego. Do tego czasu były tam 22 osady wieczysto-czynszowe, łącznie z Wójtostwem²⁸⁴. Powstało więc dodatkowych 31 osad, zgrupowanych w dwóch miejscach. Ogółem właściciele osad Rokicia Starego gospodarowali na powierzchni 850 mórg. W końcu XIX w. były tam 123 obiekty mieszkalne, 225 gospodarczych, mieszkało 1759 osób²⁸⁵. Miejskowa społeczność rolnicza zajmowała się wytwórczością produktów posiadających dogodny rynek zbytu w Łodzi. Od przełomu 1907/1908 r. na mocy decyzji Rady Ministrów północna część Rokicia Starego, bez jednego obiektu mieszkalno-gospodarczego weszła w skład Łodzi. Powstał plan regulacyjnego zagospodarowania włączonych terenów²⁸⁶, rozpoczął się proces tworzenia osiedla wzdłuż przedłużonych ulic: Wólczańskiej i Pańskiej (obecnie Al. Politechniki)²⁸⁷.

Jak wspomniano wyżej w strukturze Rokicia funkcjonowała osada młynarska. Rodzina Nenckich po nabyciu tych dóbr przystąpiła do zagospodarowania ich części zlokalizowanych po obu stronach ul. Pabianickiej. Dotychczasową osadę młynarską powiększono do 72 mórg. Jej wieczystym dzierżawcą został Reich, później Teodor Adamek²⁸⁸. W 1894 r. rozpoczęto proces parcelacji wybranych terenów, głównie położonych wzdłuż ul. Pabianickiej. Kontynu-

²⁸² Powstały w 1875 r. Była tam przędzalnia, tkalnia, bielnik i farbiarnia, także cegielnia („Straż Polska” 1919, nr 284, s. 5).

²⁸³ *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 748–749; APŁ, PRN.WAiNB, sygn. 92/10.

²⁸⁴ Wójtostwo Rokicie posiadało obszar 210 mórg i zostało rozparcelowane i sprzedane przede wszystkim okolicznym kolonistom.

²⁸⁵ *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 750–751. Od przełomu XIX i XX w. istniało tam kilka cegielni.

²⁸⁶ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7307.

²⁸⁷ Zob.: APŁ, Zbiór kartograficzny APŁ, sygn. AIII (Łódź, Bałuty i Radogoszcz 1913). W centralnym miejscu tego osiedla funkcjonowały cmentarze dla ewangelików augsburskich i ewangelików reformowanych.

²⁸⁸ W końcu XIX w. funkcjonował tam młyn, tartak, karczma, było kilka sklepów. Mieszkało tam 1760 osób. *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 750–751.

owano go do wybuchu I wojny²⁸⁹, intensywniej po włączeniu osady młynarskiej Rokicie w skład Łodzi. Można więc przyjąć, iż przed wybuchem I wojny światowej, na jej dawnym terytorium mogło mieszkać 5–6 tys. osób, z wyraźniejszą dominacją społeczności wyznania katolickiego.

Dziełem rodziny Lubowidzkich było założenie w 1852 r. kolonii Karolew, gdzie dla 15 kolonistów wydzielono tereny leśne o powierzchni około 270 mórg, z tym że 13 mórg przeznaczono pod cmentarz, drogi, szkołę i kuźnię²⁹⁰. Posiadała ona kilkanaście osad zlokalizowanych w kierunku północno-zachodnim od ul. Retkińskiej. W końcu XIX w. przeszły one w posiadanie Izraela K. Poznańskiego²⁹¹ i włączone w skład folwarku tej rodziny²⁹². Na przełomie XIX i XX w. powstało kilka cegielni, duże zakłady włókiennicze firmy K. Kroening i Ska wraz z zapleczem, stacja towarowa kolei obwodowej biegnącej z Widzewa przez Chojny do Karolewa, gdzie było połączenie z linią Kalisz–Warszawa. W końcu XIX w. było już 81 domów mieszkalnych i 166 gospodarczych, a mieszkało ogółem 1120 osób, gdy w 1913 r. – 3 tys.²⁹³ Dominowała społeczność o statusie robotniczym i kolejarskim. W 1908 r. Karolew włączono do Łodzi ale nie przyniosło to istotnego przełomu w jego rozwoju.

Po uwłaszczeniu chłopów w posiadaniu rodziny Nenckich pozostał tylko folwark bruski. Jak dotychczas przeszłość tego ośrodka do wybuchu I wojny światowej, ale i później nie doczekała się większego zainteresowania ze strony historyków. Rodzina Nenckich dokonała podziału folwarku na trzy części: 1. właściwy folwark zlokalizowany po obu stronach drogi z Łodzi do Konstantinowa²⁹⁴, 2. folwark (Brus B), właściwie cegielnia, graniczący

²⁸⁹ Zob.: APŁ, PRN.WAiNB, sygn. 17/31.

²⁹⁰ APŁ, Not. R. Jaroński 1852, nr rep. 1862; ibidem, PiSŁDEA, sygn. 81, k. 19–24. Jej nazwa pochodzi od Karola Lubowidzkiego. Karolew od wschodu graniczył z Łodzią, od południa i południowo-zachodu z drogą, (obecnie ul. Wróblewskiego), od zachodu obecną ul. Kusocińskiego. Centralne miejsce w kolonii zajmowała świeżo wytyczona droga (obecnie ul. Wileńska).

²⁹¹ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. 1 (Brus); ibidem, rep. 1 (Karolew); ibidem, rep. 2 (Karolew); APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8370.

²⁹² Obecnie Ogród Botaniczny. W posiadaniu tej rodziny na terytorium Karolewa funkcjonowała do początków XX w. cegielnia wraz z odpowiednim zapleczem.

²⁹³ *Alfawitnyj spisok nasieliennych miest...*, s. 390–391; *Zapomniana dzielnica podmiejska, „Rozwój”*, 6 II 1913, nr 30, s. 2–3; A. Kempa, *Z przeszłości Karolewa*, „Wędrownik” 2003, nr 378; H. Nencki, *Karolew, „Rozwój”*, 3 VII 1908, nr 137; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 6596; ibidem, sygn. 8370.

²⁹⁴ Zob.: Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 14, dział I i II. Zajmował obszar 604 morgi. Był to teren określany jako Brus A. Stan tego majątku po I wojnie światowej: APŁ, Not. S. Korn 1920, nr rep. 297.

z Retkinią²⁹⁵ i 3. w 1877 r. właścicielem części folwarku Brus został Hipolit Nencki, który sporządził plan podziału terytorium o powierzchni ponad 41 mórg, określanego jako „Zdrowie” (Brus C), następnie przystąpił do wyprzedaży działek parcelacyjnych²⁹⁶, które nabyła grupa mieszkańców Łodzi, zainteresowana m.in. budową tam domków letniskowych i mieszkalnych dla osób związanych zawodowo z Łodzią. W końcu XIX w. były tam zaledwie dwa domy mieszkalne i 42 mieszkańców. Dopiero po wydarzeniach z lat 1905–1907 wzrosło zainteresowanie tym obszarem, szczególnie po oddaniu do użytku (1911 r.) linii tramwajowej z Łodzi do Konstantynowa²⁹⁷.

W końcu XIX w. na terenie Brusa mieszkało 971 osób, funkcjonowały tam trzy cegielnie. Włączenie zachodniej części Brusa do Łodzi, do wysokości ul. Krańcowej – skutkowało jej szybkim rozwojem, budową licznych obiektów mieszkalnych i gospodarczych, a więc wyraźnym awansem cywilizacyjnym.

²⁹⁵ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 16, dział I i II. Obszar 90 mórg. Folwark powstał w 1875 r.

²⁹⁶ Zob.: APŁ, Not. K. Zieliński 1878, nr rep. 424. Według M. Barucha (*op. cit.*, s. 294) „Zdrowie” powstało w 1870 r.

²⁹⁷ Właściciele folwarku Brus, rodzina Meyerów sprzedała dużą osadę, na której terenie Tow. Akc. Wąskotorowych Kolejek Dojazdowych zbudowało zajezdnię wraz z zapleczem.

CZĘŚĆ II

TRADYCYJNE KONFESJE CHRZEŚCIJAŃSKIE

1. Kościół rzymskokatolicki na obszarze Wielkiej Łodzi do wybuchu I wojny światowej. Organizacja, instytucje, działalność społeczna i religijna

1.1. Kościół rzymskokatolicki w Łodzi do lat 20. XIX w.¹

Chrześcijaństwo jako zjawisko społeczne i religijne wyrosło z określonego układu historycznego i było, można rzec, naturalnym wytworem nadziei i obaw panujących w żydowskim i grecko-rzymskim świecie tego czasu. Początkowo było sektą funkcjonującą wśród licznej konkurencji – saduceuszy, esseńczyków, faryzeuszy czy zelotów. Choć łączyło wiele ówczesnych idei pochodzących z różnych źródeł, to jego początki związane są z Jezusem z Nazaretu, żydowskim cieślą i nauczycielem z Galilei. Głoszone przez niego idee w niewielkim stopniu odbiegały od tego, o czym mówił Jan Chrzciciel. Różnica tkwiła w metodzie – nie działał on samotnie, ale począł wędrować wieszcząc nadejście wieku Mesjasza i konieczność przygotowania się na ten czas. Posłanie Jezusa było przede wszystkim przekazem o charakterze religijnym, programu reform społecznych nie spotykamy, choć w głoszonej nauce można odczytać stosunek do wielu kwestii społecznych. Jak się wydaje, nie myślał on również o określonej organizacji religijnej. Etap sekty żydowskiej chrześcijaństwo przekroczyło głównie dzięki osobie Pawła

¹ Autor tego rozdziału pragnie podziękować ks. dr Kazimierzowi Dąbrowskiemu, s. Lucynie Witczak oraz ks. prof. Mieczysławowi Różańskiemu za cenne uwagi oraz wszechstronną pomoc w pokonywaniu barier dostępu do źródeł archiwalnych, bez których wykorzystania praca ta nie miałaby możliwości powstać.

z Tarsu. Krokiem milowym była rezygnacja z obrzezania, która umożliwiła chrześcijaństwu przekraczanie granic rasowych².

Dopóki chrześcijaństwo było jedną z sekt żydowskich – religii legalnej w czasach rzymskich – jego wyznawcy mogli cieszyć się względnym spokojem. Wyjście poza, kierowanie się ideami niezgodnymi z oficjalnie panującymi i społecznie akceptowalnymi normami, ściągnęło zarówno niezadowolenie władz jak i poszczególnych środowisk społecznych. Rozpoczął się okres prześladowań. Sytuacja zmieniła się dopiero gdy cesarze: Konstantyn Wielki i Licyniusz ogłosili Edykt mediolański (313 r.). Od tego czasu rozpoczął się nieprzerwany marsz chrześcijaństwa ku największej religii świata. Początkowo rozprzestrzeniało się ono przede wszystkim w Europie i na Bliskim Wschodzie, z czasem, wraz z ekspansją kultury europejskiej trafiło na inne kontynenty³.

Źródłem wiary w Kościele rzymskokatolickim jest Pismo Święte i Tradycja rozumiane jako te, które przekazują wiernym objawienie Boże. Pismo Święte obejmuje 46 ksiąg Starego i 27 Nowego Testamentu. Tradycja natomiast to całość objawionego przekazu, a więc także i Pismo Święte. *Kościół uważa, na podstawie wiary apostoelskiej, księgi tak Starego jak i Nowego Testamentu w całości, ze wszystkimi ich częściami za święte i kanoniczne, dlatego że, spisane pod natchnieniem Ducha Świętego, Boga mają za Autora*⁴ Wierni winni mieć łatwy dostęp do Pisma Świętego, czytać je, modlić się i słuchać go podczas liturgii. Sakramenty w Kościele rzymskokatolickim jako znaki łaski ustanowione przez Chrystusa składają się z czynności i słów takich jak: łamanie chleba, polanie wodą czy namaszczenie oliwą. Mają charakter osobowy – są znakami spotkania człowieka z Chrystusem we wspólnocie Kościoła. Szczególnie trzy z sakramentów określają związek chrześcijaństwa z Kościołem, tj. chrzest, bierzmowanie i kapłaństwo. Jak pisał Józef Sebastian Pelczar *Kościół katolicki jest widomem społeczeństwem ludzi, wyznających tę samą naukę wiary przez Chrystusa objawioną i złączonych jednością tychże samych sakramentów, mających prawowitych pasterzy, jako następców Apostołów i jednego najwyższego Zwierzchnika, którym jest papież rzymski*⁵.

² H. Becker, H. E. Barnes, *Rozwój myśli społecznej od wiedzy ludowej do socjologii*, Warszawa 1965, t. 1, s. 302–317.

³ M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, Warszawa 1984, t. 1, s. 38–44, 74–77.

⁴ Cyt. za: *Porównanie wyznań rzymskokatolickiego, prawosławnego, ewangelicko-awgubskiego, ewangelicko-reformowanego*, Warszawa 2002, s. 17.

⁵ J. S. Pelczar, *Religia katolicka. Jej podstawy, jej źródła i jej prawdy wiary*, Przemyśl 1923, s. 33.

Święta kościelne, ułożone są w rok kościelny, a więc liturgiczny i upamiętniają wydarzenia i tajemnice życia Jezusa Chrystusa. Mają one niejako streszczać całą historię zbawienia i stanowią zarazem jej kontynuację. Rok zaczyna się od Adwentu poprzedzającego Boże Narodzenie i przygotowującego do uroczystości: Bożego Narodzenia (25 grudnia), Objawienia Pańskiego (6 stycznia) i Ofiarowania Pana Jezusa w świątyni (2 lutego). Wielkanoc poprzedza zaś czterdziestodniowy okres Wielkiego Postu. Okres Wielkiejnocy a więc Pięćdziesiątnicy Paschalnej obejmuje uroczystość Wielkiejnocy i pięćdziesiąt dni później Zesłania Ducha Świętego. Inne święta, takie jak Boże Ciało czy Trójcy Świętej, są uroczystościami wprowadzonymi niejako poza rokiem liturgicznym i wynikają ze szczególnego kultu, który rozwijał się w pewnych okresach historii Kościoła. Ważnymi, także ze społecznego punktu widzenia są święta Najświętszej Maryi Panny. Nie tworzą one odrębnego cyklu, święta Matki Bożej wplecione są w rok liturgiczny⁶.

Początki państwa polskiego nierozzerwalnie związały się z chrześcijaństwem, które formalnie zagościło na ziemiach Mieszka w 966 r. W poszczególnych częściach kraju pojawiło się wcześniej, wraz z obejmującymi owe tereny innymi organizmami państwowymi. Stanowiło ważny instrument w utrzymaniu niezależności zewnętrznej, konsolidacji wewnętrznej młodego organizmu państwowego i wzmocnienia władzy księcia. Mieszkańcy kraju Mieszka i późniejszych jego władców niejako z urodzenia stawali się chrześcijanami, a po schizmie 1054 r. katolikami poddanymi biskupowi rezydującemu w Rzymie. Budowa struktury organizacyjnej Kościoła w Polsce rozpoczęła się od Poznania, gdzie ulokowano biskupstwo misyjne. Następnie ośrodek przeniósł się do Gniezna – pierwszej metropolii na ziemiach polskich. W ramach pierwotnej struktury organizacyjnej Kościoła w Polsce znalazły się jeszcze biskupstwa w Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu. W późniejszym czasie była ona wielokrotnie modyfikowana, zmieniały się zarówno stolice jednostek administracyjnych jak i ich granice. Jak się wskazuje, I Rzeczpospolita była państwem katolickim w wersji konfesyjności otwartej. Taki model został wpisany również do Konstytucji 3 Maja. Ustanowiono wówczas, iż *religią narodową panującą jest i będzie wiara święta rzymska katolicka ze wszystkimi jej prawami. Przejście od wiary panującej do jakiegokolwiek wyznania jest zabronione pod karami apostazy. Że zaś ta sama wiara święta przykazuje nam kochać bliźnich naszych, przeto wszystkim ludziom, jakiegokolwiek*

⁶ Porównanie..., s. 15–18, 56–57, 77–86.

bądź wyznania, pokój w wierze i opiekę rządową winniśmy i dlatego wszelkich obrządków i religii wolność w krajach polskich, podług ustaw krajowych, warujemy⁷. W Polsce nie zdobyła sobie również poparcia zasada separacji Kościoła i państwa, co być może było wynikiem słabszego, niż np. we Francji powiązania ołtarza z tronem. W czasie I Rzeczypospolitej doszło do zawarcia trzech konkordatów w formie aktów podwójnych (uchwał sejmowych i bulli papieskich). Pierwsze dwa miały miejsce za panowania Zygmunta Starego (bulle: z 1519 r. *Romanus Pontifex* i z 1525 r. *Cum singulare*), kolejna zaś w czasach Augusta III (bulla z 1737 r. *Summi atque aeterni*)⁸.

W okresie powstawania pierwszych parafii w Łodzi, na ziemiach polskich istniały dwie stolice metropolitalne Kościoła rzymskokatolickiego: gnieźnieńska i lwowska. Część ziem podlegała metropoliom ościennym. W tych czasach granice państw nie pokrywały się z granicami jednostek kościelnych. Struktura archidiecezji gnieźnieńskiej podzielonej na pięć archidiaconatów: gnieźnieński, kaliski, łęczycki, kurzelowski i uniejowski, w czasach Jana Łaskiego, w 1512 r. została wzbogacona o dwa kolejne: łowicki i kamieński⁹. W 1720 r. strukturę archidiecezji gnieźnieńskiej tworzyło siedem archidiaconatów i tzw. terytorium wieluńskie. W skład interesujących nas archidiaconatów łęczyckiego i uniejowskiego wchodziło po pięć dekanatów. Do pierwszego: łęczycki, kłodawski, kutnowski, tuszyński i zgierski, do drugiego z wymienionych zaś: uniejowski, warcki, szadkowski, radomszczański i brzeźnicki¹⁰.

Łódzkie parafie należały do metropolii gnieźnieńskiej – do 1765 r. Wieś, a następnie miasto Łódź, wchodziły w skład archidiaconatu łęczyckiego, jednak faktycznymi zarządcami tego terenu byli biskupi kujawscy (włocławscy). Sytuacja taka miała miejsce już, jeśli nie z końcem XIII, to na pewno z początkiem XIV w. Tereny te stanowiły część uposażenia biskupów kujawskich. W 1765 r. nastąpiła wymiana części terytoriów należących do archidiecezji gnieźnieńskiej z diecezją włocławską, w wyniku której Łódź znalazła

⁷ M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym 1791–1982*, Warszawa 1985, s. 19–20.

⁸ Z. Sułowski, *Pierwszy Kościół polski*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. J. Kłoczkowski, Lublin 1992, s. 17–49; U. Borkowska, *Odbudowa i rozwój* (2. poł. XI i XII w.), [w:] *ibidem*, s. 53–83; T. Włodarczyk, *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, t. I, Warszawa 1986, s. 96–104; J. Krukowski, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 228.

⁹ J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, t. II, Gniezno 1881, s. 4.

¹⁰ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji 966–1939*, Lublin 1969, s. 362–364.

się pod władzą biskupów kujawskich i w obrębie kolegiaty wolborskiej. Włączono wówczas do tejże enklawy z parafiami: Wolbórz, Czarnocin, Chorzęcin, Łaznów, Nagórzyce, Niesułków, Gałków, wspomnianą Łodzią oraz klasztorem franciszkańskim w Smardzewicach¹¹. Łódź znalazła się w granicach dekanatu wolborskiego. Dwa pozostałe kościoły, tj. parafialny w Mileszkach i filialny tegoż pozostały w granicach archidiecezji gnieźnieńskiej, archidiakonacie łączyckim, dekanacie zgierskim¹².

W całym okresie I Rzeczypospolitej na terenie współczesnej Łodzi znajdowały się wspomniane dwie samodzielne parafie. Pierwsza, *stricte* łódzka, w mieście Łodzi, pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (WNMP), druga w Mileszkach, pod wezwaniem św. Doroty. Część terenów, włączona w późniejszych czasach do miasta, należała do parafii ościennych. Na północy i północnym zachodzie znajdowała się zgierska parafia pod wezwaniem św. Katarzyny, na której terytorium, obecnie wchodzącym w skład miasta Łodzi, w końcu XVII w. ulokowano zakon franciszkański (Łagiewniki). Przynależała ona do archidiakonatu łączyckiego i była stolicą dekanatu w myśl wskazanej wyżej struktury archidiecezji. Nieco poniżej, od zachodu graniczyła z parafią łódzką WNMP jednostka kościelna ze świątynią, w ówczesnie mającym status miasta, Kazimierzu nad Nerem Przypisana ona była do dekanatu łączyckiego tegoż archidiakonatu. Południowe tereny zajmowała włość Kapituły Krakowskiej ze znajdującymi się tam skrajnymi, graniczącymi z łódzką, parafiami w Górcie Pabianickiej (pod wezwaniem św. Marcina), Pabianicach (pod wezwaniem św. Mateusza) i Rzgowskiej (pod wezwaniem św. Stanisława). Dwie pierwsze przynależały do struktury dekanatu uniejowskiego, archidiakonatu z siedzibą w Uniejowie. Rzgowska parafia stanowiła zaś część dekanatu tuszyńskiego znajdującego się w archidiakonacie łączyckim. Od wschodu z Łodzią sąsiadowała wspomniana parafia w Mileszkach, która posiadała w Chojnach kościół filialny pod wezwaniem św. Wojciecha. Z punktu widzenia struktury kościelnej był to dekanat zgierski, archidiakoniat łączycki¹³.

¹¹ B. Kumor, *Granice...*, s. 328. Tenże podaje w innym miejscu tej samej pracy (ibidem, s. 303) informację o odłączeniu dziewięciu parafii.

¹² Ibidem, s. 303; R. Kaczmarek, *Topograficzny opis parafii Mileszki obok Łodzi z końca XVIII stulecia*, „Czasopismo Przyrodnicze Ilustrowane” 1937, t. 43, s. 30–35; S. Librowski, *Reperatorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1974, t. 29, s. 99–100, 119–120.

¹³ B. Kumor, *Granice...*, s. 362–363.

Początki Łodzi od zarania swych dziejów były zatem związane z biskupstwem włocławskim. Tereny te, będące początkowo w posiadaniu monarchy przeszły na jego własność między 1250 a 1337 r. Sąsiadowały one od strony zachodniej, południowo-zachodniej i południowo-wschodniej z własnością Kapituły Krakowskiej. Resztę sąsiedztwa stanowili prywatni właściciele dóbr Radogoszcz, Stoki, Mileszki i Chojny¹⁴. W tym też okresie powstała Łódź jako osada rolnicza. Miasto zaś ostatecznie założone zostało w 1423 r.¹⁵, kiedy to ówczesny biskup włocławski Jan Pella otrzymał od Władysława Jagiełły przywilej lokacyjny. Podobne problemy, jak z dokładnym umiejscowieniem w czasie momentu powstania Łodzi (wsi), dotyczą powstania kościoła. Wiadomo bowiem, że w 1424 r. kościół w Łodzi już istniał. Niektórzy sytuują go już w okresie kierowania diecezją przez biskupa Zbiluta Galanczewskiego (między 1364 a 1383 r.), kiedy to dobra łódzkie oddane zostały kanonikowi katedry kujawskiej Piotrowi Śliwce, i temu ostatniemu przypisują erygowanie parafii¹⁶. Wydaje się jednak, że właściwym budowniczym łódzkiej świątyni był Piotr de Lodza, kanonik włocławski, krewny właścicieli Strykowa. W 1402 r. dobra łódzkie trafiły pod zarząd Kapituły Włocławskiej, a ta wyznaczyła na dzierżawcę właśnie Piotra de Lodza, który wyłożył środki na budowę kościoła i stał się jej pierwszym proboszczem. Dysponował on czterema łanami położonymi we wsi Łodzi i Widzewie. Był on inicjatorem przedsięwzięcia miastotwórczego zwanego Ostroga¹⁷. W 1428 r. biskup Jan Pella ofiarował kościołowi parafialnemu w Łodzi uposażenie: dziesięciny, role, łąki, lasy, zarośla, stawy i młyn¹⁸.

Dokładne dane o kościele w Łodzi przynosi *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego. Parafia obejmowała wówczas oprócz miasta również: *Radogoszcz, Baluthy, Doly, Lypynky, Vidzow, Rokyczye, Stara Lodzya et Rogy*¹⁹. Proboszczem był wtedy Maciej z Tuszyńa. Korzystał on z pomocy wikariusza i organisty. Oprócz świątyni, w parafii znajdowała się plebania, dwa budynki miesz-

¹⁴ K. Badziak, *Zarys dziejów Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź. Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 27.

¹⁵ Wcześniejsza próba założenia miasta o nazwie Ostroga zakończyła się niepowodzeniem. Zob.: *ibidem*, s. 30–33.

¹⁶ S. Muznerowski, *Przyczynki do monografii Łodzi*, Łódź 1922, s. 46–47; S. Grad, *Najstarsza parafia łódzka (Krótki rys historyczny)*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1974, t. 48, nr 1, s. 14; M. Budziarek, *Łódź Piotrowa. Krótka historia kościoła w Łodzi*, Łódź 2005, s. 15–16.

¹⁷ K. Badziak, *Zarys...*, s. 31–33.

¹⁸ *Codex diplomaticus Poloniae*, oprac. L. Ryszczewski, t. II, Varsaviae 1848, s. 441.

¹⁹ J. Łaski, *op. cit.*, s. 381.

Ryc. 4. Kościół WNMP w Łodzi (Litografia W. Walkiewicza z O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853).

Ryc. 5. Kościół filialny św. Wojciecha w Chojnach (*Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi*).

kalne przeznaczone dla organisty i wikarego, ogrody: owocowy (*przy plebanii położony*) i warzywny (*dwa razy większy niż ogrody mieszczan*) usytuowany między ogrodami miejskimi naprzeciw miejscowości *Laschek* (Lasek). Na uposażenie kościoła i proboszcza składały się trzy łany²⁰ ziemi z łąkami: *jeden w mieście* a więc wśród uposażenia mieszczan i *dwa we wsi Łodzi*²¹. Poza tym ksiądz posiadał łąkę znajdującą się między łąkami miejskimi zwaną *blotho* (Błoto), młyn ze stawem położony między młynami biskupim a wójtowskim. Drugi z młynów, jak zapisano, wskutek gwałtownego wylewu został zniszczony²². Nadto do dochodów kościoła łódzkiego zaliczały się dziesięciny snopowe z dóbr dworskich oraz wsi: Bałuty, Lipinki i Rogi, kolendy z trzech wspomnianych wsi oraz z Dołów, Rokicia, Widzewa i Starej Łodzi. Mieszczanie płacili bądź to meszne, bądź z łana po dwa grosze, lub też, jeśli posiadali tylko domy, po groszu. Proboszczowi przysługiwało również prawo propinacji (warzenia piwa)²³.

W kolejnych latach (do 1576 r.) – jak się podaje – miało dojść do wyłączenia z parafii dwóch położonych na północy wsi: Radogoszcz i Bałuty, które wcielono do parafii św. Katarzyny w Zgierzu i przyłączenia leżących na południowym zachodzie wsi Retkinia, Mierzączka (jak należy wnosić koło Pabianic²⁴) i Huta, które należały do parafii w Pabianicach²⁵. Nic takiego jednak nie miało miejsca²⁶. Wizytacje z XVII i XVIII nie potwierdzają zmian terytorial-

²⁰ Łan (od niem. *leihen* – wypożyczać) jednostka miary powierzchni stosowana w okresie staropolskim i później. Na ziemiach polskich występowało co najmniej kilka rodzajów łanów o różnych powierzchniach. Łan polski czyli kmięcy obejmował zaś od 21 i ½ do 23 i 1/25 morgi. Zob.: F. Piekosiński, *O łanach w Polsce wieków średnich*, Kraków, 1887; Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. III, Warszawa 1902, s. 157–159.

²¹ Z późniejszych informacji wynika, iż położone były: pierwszy od drogi wiodącej do Widzewa do granic wsi Stoki (Sikawa) o szerokości 20 zagonów, drugi między gruntami wójtowskimi a dworskimi (nazywany Pasternik), trzeci zaś od granic Radogoszcza do drogi do Srebrnej między działkami Józefa Witońskiego a Antoniego Zakrzewicza; S. Muznerowski, *op. cit.*, s. 58.

²² Z późniejszych informacji należałoby wnosić, iż młyn ten znajdował się poniżej młyna biskupiego (grobelnego) w miejscowości Pielich (Pielech); *ibidem*, s. 58.

²³ J. Łaski, *op. cit.*, s. 381–382.

²⁴ Mierzączką nazywano również wieś Wólkę przynależną do parafii w Łodzi.

²⁵ S. Muznerowski, *op. cit.*, s. 49.

²⁶ R. Rosin (*Początki i rozwój Zgierza do końca XVI w.*, [w:] *Zgierz. Dzieje miasta do 1988 roku*, red. R. Rosin, Łódź–Zgierz 1995, s. 48) wskazuje, że twierdzenie to oparte o registr podatkowy z 1576 r. (A. Pawiński, *Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Wielkopolska*, t. II, Warszawa 1883, s. 63–64, 98) nie jest zgodne z rzeczywistością. Jest to zwykłe przeoczenie poborcy podatkowego i nie można rejestru traktować jako alternatywy bądź podstawy do podważenia *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego.

nych parafii. W 1633 r. wymieniono oprócz miasta, wsie: Radogoszcz, Bałuty, Doły, Rogi, Lipiny, Widzew, Rozdrażów, Młyny, Wólkę, Rokicie i Brus. W 1718 r. odpaść miały Brus i Wólka, co biorąc pod uwagę późniejszy skład parafii prawdopodobnie nie nastąpiło²⁷. W 1783 r. jako wsie należące do parafii łódzkiej ówczesny proboszcz Jędrzej Majer wymienił: Bałuty, Brus, Mania Młyn, Młyn Woytowski, Młyn Kościelny, tartak i Młyn Lamus, Rogi, Radogoszcz, Wólkę, Widzew, Rokicie i Zarzew²⁸.

Miejsce, w którym położony był pierwszy, drewniany, kryty gontem i posiadający niewielką wieżyczkę kościół pozostaje faktycznie nieustalone. Według Andrzeja Zanda znajdował się przy tzw. Górkach Kościelnych (u zbiegu dzisiejszych ulic Lutomierskiej i Zachodniej)²⁹, Krzysztof Stefański nie wyklucza jednak, iż mógł się znajdować na miejscu późniejszego obiektu kościelnego i do tej opinii, jak się wydaje, należy się przychylić³⁰. Jak się wskazuje, w końcu XVI w. kościół począł chylić się ku upadkowi. Kolejni wizytatorzy narzekali zarówno na stan budynku kościelnego jak i znajdujących się wokół niego zabudowań. Raz naprawiane, innym razem znów popadały w ruinę, tak, że w połowie XVIII w. uznano, iż kościół jest w tak kiepskim stanie, że nie nadaje się do remontu, trzeba go wyburzyć i zbudować nowy. Można rzec, stan kościoła chylił się wraz ze stanem okalających go osiedli, z których parafia czerpała dochody. Szczególnie istotnymi były dla tego terenu wojna ze Szwecją, epidemia i prawdopodobnie pożar, wskutek czego liczba rodzin z 162 w latach 1590–1619 zmalała do 97 w 1738 r. Kolejne wizytacje z XVII aż po połowę XVIII w. wykazywały wyludnianie się wsi, ziemie przez lata nieuprawiane, porośnięte lasem. Także nie w pełni była wykorzystywana własność kościelna, która bądź to leżała odłogiem, bądź też czerpały z niej dochody osoby postronne. Należy wspomnieć, iż istnieje informacja pochodząca z XVII w. o *kaplicy na palach* znajdującej się w niewielkiej odległości od kopca na *większym akwenu wodnym*. Obsługiwał ją proboszcz łódzki. Wiadomo, że znajdowała się w Radogoszczu, jednak dokładna lokalizacja nie została jak

²⁷ S. Muznerowski, *op. cit.*, s. 52, 54,

²⁸ R. Kaczmarek, *Łódź i parafia łódzka w roku 1783*, „Czasopismo Przyrodnicze Ilustrowane” 1936, nr 5–8, s. 121.

²⁹ A. Zand, *Łódź rolnicza 1332–1793*, Łódź 1930, s. 55–56; T. Graliński, *Spis parafii i kościołów Diecezji Łódzkiej i krótki ich opis historyczny*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 312–313.

³⁰ K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź 1995, s. 13.

dotychczas ustalona³¹. Żywot jej nie był długi i jak należy sądzić nie wykroczył poza wiek XVIII³². Od połowy XVIII w. można zauważyć pewną zmianę trendu. Jeszcze przed wizytacją z 1754 r. odrestaurowano młyn księży, proboszcz rozpoczął proces porządkowania dóbr, toczył spory z nieprawymi użytkownikami ziemi kościelnej, uporządkowano sprawę uposażenia organisty. Symbolem tej zmiany była budowa nowej świątyni dokonana między 1765 a 1768 r. z fundacji biskupa kujawskiego Antoniego Ostrowskiego. W czasie wizytacji w 1779 r. zanotowano: *nienajgorszy stan tutejszego kościoła zawdzięczać należy zabiegom miejscowego plebana...*³³. Informacje z wizytacji z roku 1787 potwierdzają już całkowicie inny stan łódzkiego kościoła³⁴. Niewątpliwie należy na te zmiany patrzeć również w kontekście przyspieszenia, szczególnie w końcu XVIII w., procesu zagospodarowywania dóbr łódzkich³⁵.

Obsadę probostwa początkowo stanowiło dwóch księży (co odnotowano jeszcze w 1633 r.), w kolejnych latach był w Łodzi tylko jeden duchowny (informacja o tym w roku 1718). Jak wskazano niektórzy przypuszczają, iż pierwszym proboszczem w Łodzi mógł być kanonik Kapituły Włocławskiej Piotr Śliwka. Wydaje się jednak, że pierwszym był wspomniany Piotr de Lodza. W dokumencie z 1428 r. podano natomiast imię najstarszego znanego proboszcza Łodzi, tj. Michała, po nim stanowisko miał objąć Stanisław. W 1474 r. wikarym bądź plebanem był w Łodzi ks. Jan, a w 1492 r. ks. Stanisław. Jan Łaski w *Liber beneficiorum* (spisany między 1511 a 1521) podaje plebana Macieja z Tuszyńska. W 1555 r. przy okazji transakcji sprzedaży nieruchomości wymieniono postać proboszcza łódzkiego, którym był ks. Grzegorz Czerniecki. Wiadomo również, iż w 1586 r. plebanem w Łodzi był niejaki Maciej Rosznowiec. Zaś, w 1632 lub 1633 r. zmarł dotychczasowy proboszcz parafii łódzkiej i była ona co najmniej pół roku nie obsadzoną – zastępstwo miał sprawować pochodzący z Łodzi ks. Jan – po czym dołączył do niego jako proboszcz ks. Tomasz Poleski (ks. Jan prawdopodobnie pozostał jako wikariusz)³⁶. Wiadomo, że w 1639 r., ówczesnemu proboszczowi łódzkiemu

³¹ W części I zaproponowano hipotetyczne rozwiązanie – nad rzekę Bałutką.

³² AGAD, Łęczyckie Grodzkie Relacje, sygn. 125, k. 218–220v; H. Żerek-Kleszcz, *Wiejska okolica dawnej Łodzi w XVII wieku*, „Rocznik Łódzki” 1998, t. 45, s. 47–48.

³³ R. Kaczmarek, *Ksiądz Jędrzej Mayer pleban łódzki*, Łódź 1939, s. 8.

³⁴ S. Muznerowski, *op. cit.*, s. 50–64; K. Stefański, *Architektura...*, s. 14–15.

³⁵ K. Badziak, *op. cit.*, s. 36.

³⁶ S. Muznerowski, *op. cit.*, s. 31, 39–41.

ks. Poleskiemu, biskup Łubieński oddał pole zwane Bączkowizna³⁷. W 1670 r. proboszczem był ks. Paweł Brzeski, zaś od 1710 r. (27 września) stanowisko to objął ks. Andrzej Zmarzlicki (co najmniej do 1718 r.) a poprzednikiem jego był ks. Kazimierz Przyborowski. Być może bezpośrednim następcą ks. Andrzeja był ks. Antoni Brusikiewicz (wymieniony w dokumencie z 1729 r.³⁸) poprzednik zmarłego w marcu 1754 r. ks. Szymona Szafrąńskiego. W 1760 r. funkcję proboszcza sprawował ks. Karol Godaczewski,³⁹ który jednak na stałe przebywał w Srocku, gdzie miał drugą parafię, a łódzkimi wiernymi zajmował się kapłan z zakonu franciszkanów w Łagiewnikach. W 1766 r. (23 sierpnia) ks. Godaczewski zrzekł się stanowiska proboszcza łódzkiego. Krótko administratorem parafii był proboszcz z Niesułka. W 1767 r. nominację na nowego proboszcza w Łodzi otrzymał kanonik honorowy kolegiaty kruszwickiej Wojciech Bubelski. Funkcję tę sprawował do 2 stycznia 1769 r., a od 27 kwietnia tego roku następcą jego został ks. Andrzej Mayer, występujący w dokumentach też jako Majer (zmarł 11 czerwca 1809 r.). Ostatnim, w tzw. okresie Łodzi rolniczej, proboszczem w Łodzi był ks. Tomasz Czerwiński (zmarł w 1820 r.)⁴⁰.

Przy kościele w Łodzi istniała – jak się uważa – już od XV w. szkoła⁴¹. Stale w kolejnych wizytacjach była wykazywana. Mieściła się w domu plebańskim (w 1754 r. nauczycielem był Michał Zajackowicz). Działała, po wznowieniu jej przez proboszcza J. Majera nie dłużej jednak niż do końca XVIII w.⁴² Z okresu działalności Komisji Edukacji Narodowej nie pozostała żadna wzmianka o jej istnieniu⁴³. W czasach Księstwa Warszawskiego, w 1808 r. wydano prawo nakazujące organizację szkół elementarnych miejskich i wiejskich⁴⁴. Wskutek tego w Łodzi rozpoczęły się prace nad przywróceniem szkolnictwa – przede wszystkim rozpisano składkę szkolną. Obciążono nią 96 chrześcijan i 16 Żydów. Powstająca szkoła nie nawiązywała do dawnej, parafialnej, działającej pod auspicjami miejscowego proboszcza. Pierwszym nauczycielem był

³⁷ AAŁ, ADŁ, sygn. 57, k. 143, 160–169.

³⁸ Ibidem, k. 15–16.

³⁹ Ibidem, k. 19, 60.

⁴⁰ Ibidem, sygn. 58, k. 8; S. Muznerowski, *op. cit.*, s. 60; R. Kaczmarek, *Ksiądz...*, s. 9.

⁴¹ S. Muznerowski, *op. cit.*, s. 30; A. Zand, *Łódź rolnicza...*, s. 149.

⁴² W końcu XVII i początkach XVIII w. bakałarzami byli: Ostrowski, Rosłowicz, Kusiałowicz, Piotr Zajac, Bączkowski, Jugowski; A. Zand; *Łódź rolnicza...*, s. 149; R. Kaczmarek, *Ksiądz...*, s. 9.

⁴³ E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne w Łodzi w latach 1808–1914*, Łódź 1966, s. 9.

⁴⁴ Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia, t. 1, nr 3, Warszawa 1866, s. 17–27.

Szymon Grabowski⁴⁵. W 1815 r. doszło do sporu między władzami miasta a miejscowym proboszczem ks. T. Czerwińskim. Powodem była sprawa lokalu dla szkoły elementarnej. Burmistrz Łodzi, Szymon Szczawiński zwrócił się do proboszcza o wydzierżawienie pomieszczenia na cele szkolne. Tymczasem ks. Czerwiński stanowczo odmówił, co miało być spowodowane – jak się podaje – osobistą niechęcią do nauczyciela⁴⁶.

W 1594 r. na polecenie biskupa Rozdrażewskiego i z jego fundacji powstał w Łodzi przytułek dla starców⁴⁷. Początkowo nie miał stałego miejsca, dopiero proboszcz Poleski około roku 1650 zakupił dla niego odpowiednią nieruchomość. W 1672 r. szpital padł jednak ofiarą kradzieży i uległ pożarowi. Odbudowany, bądź też przeniesiony do innego budynku, działał w kolejnych latach. W 1718 r. znajdowało się w nim dwóch pensjonariuszy. W tym też czasie wskazano, iż ma uposażenie w postaci ogrodu między ogrodami miejskimi. W czasie wizytacji z 1754 r. już nie został wykazany⁴⁸.

Uposażenie kościoła i proboszcza w ciągu wieków uległo znacznym zmianom. W wizytacji z 1633 r. w porównaniu z *Liber beneficiorum* wspomina się o placu zwanym Górki, na którym to miały znajdować się domy siedmiu mieszczan i z których to pobierany był czynsz oraz pańszczyzna. Wskazano również, iż dziesięcina ze Starej Łodzi i Bałut przypadała kościołowi, proboszczowi zaś ze wsi Doły, Lipiny i Rogi. O Zarzewiu i Widzewie nic nie wspomniano. Kościół i istniejące przy nim instytucje otrzymały również zapisy pieniężne (wizytator wymienia ich 10)⁴⁹. Do 1718 r. kościół łódzki wzbogacił się w użytkowanie czasowe o dodatkową działkę rolną (zwaną Juszczynską). Po stronie strat należy zapisać utratę prawa propinacji, czynszów oraz służebności należnych od mieszczan zamieszkujących wspomniane wyżej Górki oraz prawie wszystkich dziesięcin (z gruntów dworskich, wsi Lipinek, Radogoszcza i Bałut oraz miejskich). W kolejnych latach sytuacja materialna kościoła poczęła się nieco

⁴⁵ APŁ, AmŁ, sygn. 2324, k. 1–3; ibidem, sygn. 2337, k. 7; ibidem, sygn. 2321, k. 23; E. Podgórska, *op. cit.*, s. 9–11.

⁴⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 2296, k. 18.

⁴⁷ S. Muznerowski, *op. cit.*, s. 31, 51–52.

⁴⁸ Ibidem, s. 32; A. Zand, *Łódź rolnicza...*, s. 150–151.

⁴⁹ Stanisław Tarnowski z Radogoszcza 30 grzywien i 20 grzywien na przytułek (obydwie sumy znajdowały się w posiadaniu jego brata Pawła), Anna Gajewska 20 zł, Jadwiga Kamizelczyzna Pedowska 6 grzywien, jej brat Franciszek 12 grzywien, Grzegorz Wicher Ślichowski 10 grzywien, Paweł Markiewicz Jakubowski 10 grzywien, Bartłomiej Kopeta, Maciej Kołodziej i Maciej Koprowski 8 grzywien, Paweł i Jan Markiewiczze 4 grzywien (legat ich matki) oraz Walenty Rzeżuszek 10 grzywien; S. Muznerowski, *op. cit.*, s. 50–52.

poprawiać, choć i tak uposażenie oceniano jako nader marne. W 1754 r. wizytator ujawnił pobieranie przez proboszcza dochodów z dziesięcin z gruntów dworskich, wójtowskich, z pól: Żdżary Piaszczyste, Przymiarki, należącego do młyna kościelnego, Łajszcze, ze wsi: Lipinki, Bałuty, Rogi, Doły i Lipiny, z młynów: Kulam, Lamus i Wójtowskiego⁵⁰. Zaznaczyć należy, iż dziesięciny owe były niewielkie, bowiem znaczna część wsi była opustoszała a pola nieobsiewane i pozarastane lasem. Z drugiej strony pojawienie się nowych karczowisk (Lipinki i Łajszcze) może sugerować zatrzymanie procesu stopniowego wyludniania i upadku gospodarczego dóbr łódzkich. Dokument ten ujawnia również genezę przynależności do kościoła gruntów rolnych przyległych do Księżego Młyna⁵¹, które miały zostać wydzielone z posiadłości dworskich. W tym czasie kościół wzbogacił się o kolejne grunty nadane przez niejakiego Wierzbowskiego. Składały się one z kilku działek: pierwsza – zwana Lipinki – położona naprzeciw wsi Wólka, pomiędzy polami Wojciecha Tomaszewskiego a Szymona Jałochy (sześć podwójnych zagonów szerokości), druga – zwana Kąty (Konty) usytuowana między własnością Piotra Bakalarza i wdowy Suwaliny (pięć podwójnych zagonów szerokości), trzecia – zwana Karkoszka – leżąca przy drodze z miasta do młyna księżego (pięć podwójnych zagonów szerokości), czwarta – zwana Pogorzel – między gruntami Olka i Jakuba Wieczorków (cztery podwójne zagonów szerokości), piąta – w Półwłóczkach – między gruntami Wojciecha Guzdy i Antoniego Zakrzewicza (dwa zagony szerokości). Prócz tego przy kościele pozostawały trzy łąny pierwotnie nadane, jednak musiały znajdować się poza bezpośrednią władzą proboszcza bowiem zapisano, iż o nie *dzisiaj się procesuje* oraz ogrody. Te ostatnie w liczbie sześciu. Cztery w Lasku (trzy z nich po sześć a czwarty 20 zagonów szerokości), piąty i szósty w *Pielach* odpowiednio o szerokości 20 i 6 zagonów. Do ostatniego dołączona była łąka, kolejną posiadał proboszcz w Lasku (zwaną Źródełko). Z legatów pozostał jedynie, dokonany w 1640 r. przez Tarnowskiego (zabezpieczony na dobrach Radogoszcz)⁵². W kolejnych wizytacjach znajduje się informacja o wydzieleniu przez biskupa kujawskiego

⁵⁰ Ibidem, s. 57.

⁵¹ Działka ta rozciągała się od młyna Kulam do młyna Wójtowskiego i od granic wsi Rozdrażów aż do gruntów miejskich (zwanymi Karkoszka) i drogi wiodącej z miasta do dworu. A. Stebelski (*Łódź i klucz łódzki u schyłku Rzeczypospolitej*, „Rocznik Łódzki” 1929–1930, t. 2, s. 73) wskazuje, że tak podana lokalizacja nie była zbyt ścisłą, bowiem przesuwiała grunta proboszcza zbyt na północ. Miały one obejmować 3 łąny gruntu.

⁵² S. Muznerowski, *op. cit.*, s. 58–59.

gruntu na uposażenie organisty (1773 r.), który miał być zajęty przez wójtostwo w Zarzewiu⁵³. Działka ta obejmowała pół włóczki i ogród.⁵⁴ Podjęta próba odebrania owej działki zakończyła się zobowiązaniem tego ostatniego do opłacania pensji organiście, co potwierdza wizytacja z roku 1787 (suma 30 zł)⁵⁵.

Pierwsza wzmianka o istnieniu cmentarza w Łodzi pochodzi z *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego⁵⁶. Miał on się znajdować na placu wokół kościoła i mieć kształt trapezu. Na nim zlokalizowana była kostnica, która w 1633 r. znajdowała się w bardzo złym stanie. Przez lata zarówno stan wspomnianego budynku jak i ogrodzenia nie był zadowalający. Dopiero w lustracji z 1754 r. wzmiankuje się o wzniesieniu nowej kostnicy przez mieszczanina Jana Gozdowskiego. Umiejscowiono ją po północnej stronie kościoła, by z czasem przenieść w inne miejsce. Ogólny stan nekropolii, aż po kres I Rzeczypospolitej, nie uległ poprawie⁵⁷.

Druga z parafii obecnie znajdująca się na terenie miasta Łodzi zlokalizowana była w Mileszkach (pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1393 r.⁵⁸). O początkach, tej położonej na wschód od ówczesnego miasta Łodzi parafii narosło wiele niejasności i błędnych opinii. W literaturze (a także źródłach z XIX w.) krążą co najmniej trzy datacje, które nie mają wiele wspólnego z rzeczywistością, tj. rok 1448, 1521 oraz 1048⁵⁹. Wynikały one z błędnego odczytania zachowanych dokumentów. Na takowe wskazywali już Jan Karol Kochanowski i Tadeusz Graliński, a ostatnio, jak wydaje się na dobre

⁵³ Ibidem, s. 61–62.

⁵⁴ AAŁ, ADŁ, sygn. 63, k. 25.

⁵⁵ S. Muznerowski, *op. cit.*, s. 61–62.

⁵⁶ J. Łaski, *op. cit.*, s. 381.

⁵⁷ B. Baranowski, *Łódź i okolice od końca XVI do końca XVII wieku*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, s. 112; S. Muznerowski, *op. cit.*, s. 50, 53, 57, 60–62; M. Różański, *Dzieje najstarszych łódzkich cmentarzy katolickich do końca XIX wieku*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1995, t. 4, s. 106–107.

⁵⁸ S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych Ziem Łęczyckiej i Sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 1, Łódź 1966, s. 202.

⁵⁹ AAŁ, KGAW, sygn. 30, k. 61; ibidem, ADŁ, sygn. 80, bp., *Inwentarz kościoła parafialnego Mileszki (1802 r.)*; ibidem, *Inwentarz tak kościoła parafialnego Mileskiego jak i filialnego Chońskiego z wyraźnego rozkazu J. O. Xięcia Ignacego z Szeina i Krasiczyna Krasiczkiego spisany roku 1797*; APŁ, RGP, Anteriora, sygn. 2169, k. 173; J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. II, Poznań 1888, s. 157–158; M. Stefanowski, *Najdawniejsze i najnowsze kościoły w archidiecezji warszawskiej*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” 1918, nr 5–6, s. 206; M. Budziarek, *Świątynie Łodzi*, Łódź 2005, s. 16; *Spis duchowieństwa i parafii diecezji łódzkiej 1959*, Łódź, b. r. w., s. 113; *Spis duchowieństwa i parafii diecezji łódzkiej 1966*, Łódź, b. r. w., s. 133.

wyjaśnił zagadnienie Rafał Leszczyński⁶⁰. Uporządkowanie błędnych datacji nie przyniosło jednak wskazania konkretnego roku utworzenia mileskiej parafii. Moment powstania lokuje się na okres pasterzowania na tronie arcybiskupim w Gnieźnie Jarosława ze Skotnik i Bogorii, a dokładniej na lata 50. i 60. XIV w.⁶¹

Niewiele wiadomo o tym pierwszym okresie istnienia parafii. O pierwotnym, drewnianym kościełku nie zachowały się żadne wiadomości. Pewne jest, że w 1429 r. proboszczem w Mileszkach był Świętosław, wcześniej będący pisarzem sądu ziemskiego w Brzezinach⁶². Do parafii należały osady rozsiane w dość dużej, jak na ówczesne czasy, odległości od siebie. Spisany w początkach XVI w. *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego zalicza do parafii wsie: *Mylesky, Vyaczen duplex, Badon, Wyskythno, Volya Sthokowska, Stoky, Myeczykova Volya, Choiny duplex*⁶³.

Rozległość parafii, a przede wszystkim ambicje właścicieli Chojen, czyniących zabiegi o utworzenie samodzielnego kościoła doprowadziły do wzniesienia w 1491 r., za czasów proboszcza Jana Niezdrowca z Czeszewa (instalowany 30 kwietnia 1488 r.) świątyni filialnej w Chojnach Dużych⁶⁴. W 1469 r. wraz z utworzeniem parafii w Rzgowie arcybiskupa Jan Gruszczyński włączył do tejże także dwie wsie należące do Mileszek tj. Wiskitno i Chojny. Decyzję tę jednak cofnięto, bądź też nie wykonano. Bez względu na motywy, faktem jest, iż obu wsi od parafii mileskiej ostatecznie nie odłączono⁶⁵. W 1438 r., w sąsiednich, a należących do parafii Stokach, Sieciech (dziadek Anny ze Stoków) wznosił kolejną świątynię. Po kilkudziesięciu latach, w 1511 r.

⁶⁰ J. K. Kochanowski, *Kiedy Boruta był pacholęciem*, [w:] idem, *Szkice i drobiazgi historyczne*, Warszawa 1908, s. 156–157; T. Galiński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 326–327; R. Leszczyński, *Starodawna parafia w Mileszkach*, Łódź 2012, s. 5–20.

⁶¹ R. Leszczyński, *op. cit.*, s. 17; R. Rosin podaje lata 1343–1347. Zob.: idem, *Województwo miejskie łódzkie. Zarys dziejów*, [w:] *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. III, red. R. Rosin, Warszawa–Łódź 1982, s. 21.

⁶² T. Nowak, *Własność ziemska w ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagiełły*, Łódź 2003, s. 445.

⁶³ J. Łaski, *op. cit.*, s. 383.

⁶⁴ AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., *Extractum Erectis Ecclesia Filialis Chojnensis Verbum de Verbo*; J. Szymczak, *Erekcja kościoła w podłódzkich Chojnach w 1492 r.*, „Rocznik Łódzki” 1996, t. 43, s. 22; T. Olek, *Akta działalności arcybiskupa Zbigniewa Oleśnickiego*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1975, nr 1, s. 252.

⁶⁵ J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. I, Cracoviae 1864, s. 275; J. Łaski, *op. cit.*, s. 383; M. Baruch, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne: Studia i szkice historyczne z dziejów dawnej włości kapituły krakowskiej w sieradzkim i łęczyckim*, Pabianice 1903, s. 117.

staraniem ówczesnego proboszcza ks. Macieja (vel Mateusza), wobec bardzo złego stanu budynku w samych Mileszkach została ona przeniesiona na jego miejsce (ulożono ją na placu położonym na zachód od starego). Moment przeniesienia świątyni związany był także ze skupieniem w ręku Jakuba Romiszewskiego dóbr mileskich i Stoków, co niewątpliwie było istotnym kontekstem wspomnianego aktu translokacji budowli⁶⁶.

W połowie XVIII w. kościół i zabudowania parafialne popadły w ruinę, na tyle, iż proboszcz ks. Marcin Nagórski rezydował w Chojnach a w Mileszkach czynności sprawował komendarz ks. Idzi Komosiński (vel Kromosiński). Ten ostatni, jak wynika z wizytacji z 1759 r. doprowadził nieruchomości kościelnych do należytego stanu. W 1784 r. występował jako proboszcz parafii⁶⁷. Po nim od 1785 do 1816 r. proboszczem parafii był ks. Onufry Świącicki. Praca ks. Komosińskiego w części poszła jednak na marne, bowiem w niedługim czasie parafię mileską spotkała niebywała tragedia – pożar świątyni. Nowy, ponownie z drewna wzniesiony kościół stanął w 1766 r. kosztem, jak zapisano w 1793 r., *różnych fundatorów i dobrodziejów*⁶⁸.

W końcu wieku XVIII, w 1797 r. kościół znajdował się w dobrym stanie, nieco gorzej było z dzwonnica, która wymagała remontu. Plebania była wyremontowana, oprócz tego w obejściu proboszcza znajdowały się stajnia, lamus, obora, chlew i stodoła. Za plebanią *w równej linii od wschodu i zachodu na ogrodzie i działach plebańskich* znajdowały się cztery domy, w których to mieszkał organista, czeladź kościelna oraz sześciu komorników⁶⁹.

W ręku proboszcza znajdowało się sporo nieruchomości rolnych. Według *Liber beneficiorum* składały się na nie: działka, na której znajdował się kościół i zabudowania plebańskie wraz z ogrodem; pole z drugiej strony wsi, naprzeciwko kościoła o takiej samej szerokości; dodatkowe działki dla wikariusza i służby kościelnej. Do tego przynależały proboszczowi dziesięciny i kolendy⁷⁰. W 1797 r. proboszcz wymienił siedem działek (oprócz ogrodów i terenu zabudowanego). Pierwsza i druga działka zaczynające się od *drogi*

⁶⁶ J. Szymczak, *Przejęcie Mileszek, Chojen i Bedonia przez Romiszewskich ze Stoków w 1511 r.*, „Rocznik Łódzki” 1997, t. 44, s. 213–218.

⁶⁷ R. Leszczyński, *op. cit.*, s. 30–32.

⁶⁸ AAŁ, ADŁ, sygn. 80, bp., Inwentarz tak kościoła parafialnego Mileskiego jak i filialnego Chojńskiego z wyraźnego rozkazu J. O. Xięcia Ignacego z Szieina i Krasieczyna Krasickiego spisany roku 1797.

⁶⁹ Ibidem; A. Stebelski, *Łódź i klucz...*, s. 66.

⁷⁰ J. Łaski, *op. cit.*, s. 382–384.

laskowickiej biegły na wschód ku Wiączyniowi i dochodziły do granicy tegoż. Trzecia i czwarta znajdowały się na tzw. drugim polu. Trzecia biegła ku Bedoniowi, czwarta zaś położona była w *Kątach*. Kolejna, piąta zmierzała ku *Kaloni* (Kalonce), od drogi Kalińskiej ku Woli Stokowskiej. Szósta znajdowała się na północ od kościoła, siódma zaś na południe i kończyła się pod Holendrami (olędrami) Mileskimi. Ziemie te nie należały do żyznych, piaszczyste, porośnięte lasem, często latami nie były uprawiane. Nadto dochody proboszcz czerpał z licznych dziesięcin i czynszów. Generalnie uposażenie duchowieństwa w Mileszkach było jednak skromne i raz po raz spotykamy narzekania miejscowych proboszczów na sytuację finansową parafii⁷¹.

Fundatorem wspomnianej wyżej świątyni w Chojnach Dużych był Stanisław z Chojen. Darował on nadto w 1491 r. działkę przeznaczoną na wzniesienie zabudowań mieszkalnych i gospodarczych, założenie ogrodu i stawu rybnego. Na owej działce miała się znajdować również karczma. Wspomniany Stanisław wydzielił kościołowi uposażenie w postaci jednego łana ziemi, położonego w Chojnach Dużych pomiędzy polami i łąkami kmiecymi⁷². Z późniejszych informacji wynika, iż nadane dobra ziemskie obejmowały około 22 morgi⁷³. Zatwierdzenie powyższego aktu, utworzenia filii i nadania jej uposażenia, nastąpiło w 1492 r. Jan Łaski potwierdził powyższe wskazując, iż przynależała kapłanowi Chojen działka z ogrodem i sadzawką (rozciągała się ona od rzeki (Olechówki) do kościoła) oraz jeden łan ziemi z łąkami⁷⁴.

Tuż przed końcem XVIII w. (1797 r.) uposażenie ziemskie filii w Chojnach składało się z trzech działek. Pierwsza *rola na zachód słońca*, druga na wschód, zaś trzecia na północ biegła. Przy dwóch pierwszych znajdowały się ponadto łąki. Oprócz tego przy kościele był ogród. Wikariusz, sprawujący pieczę nad świątynią (w 1797 r. był nim Ludwik Sochacki) pobierał jeszcze dziesięciny, z których część przekazywał proboszczowi mileskiemu⁷⁵. Nadto w 1797 r. zanotowano: *Cmentarz na około Kościoła [...] parkanem otoczony, który od Gromady Hojeńskiej bywa reperowany, kiedy tego potrzeba wyciąga*⁷⁶.

⁷¹ AAŁ, ADŁ, sygn. 80, bp., Inwentarz tak kościoła parafialnego Mileskiego jak i filialnego Choińskiego z wyraźnego rozkazu J. O. Xięcia Ignacego z Szieina i Krasiczyna Krasickiego Arcybiskupa Gnieźnieńskiego spisany roku 1797.

⁷² J. Szymczak, *Erekcja...*, s. 24–25.

⁷³ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2019, k. 4.

⁷⁴ J. Łaski, *op. cit.*, s. 384–385.

⁷⁵ AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., Opis kościoła filialnego we wsi [C]Hojnach. Anno 1797.

⁷⁶ Ibidem.

W 1800 r. w parafii (razem z filialem w Chojnach) zamieszkiwało 1635 katolików. Stare wsie takie jak: Mileszki, Stoki czy Wiączyń Górny i Dolny były nielicznymi osadami nie przekraczającymi 100 mieszkańców. Znaczniejszymi były Bedoń (150 mieszkańców) i Wiskitno (163 mieszkańców). Także Chojny Duże i Małe AB liczyły w sumie 270 osób. Wiernych przydały parafii nowe osady takie jak: Holendry Mileskie a więc Janów – 100 osób, Holendry Wiskickie, czyli Olechów – 198 osób, Holendry Stokowskie, później zwane Antoniewem – 208 osób i Holendry Choińskie. tj. Dąbrowa – 245 osób⁷⁷.

Nie dysponujemy wiadomościami na temat istnienia w parafii mileskiej szkoły czy jakichś organizacji społecznych lub religijnych. W 1800 r. wyraźnie wskazano brak funduszy na takową działalność⁷⁸. Przy każdym z kościołów funkcjonowały niewielkie cmentarze grzebalne, aczkolwiek nekropolia w Chojnach, jak się wskazuje, istniała jeszcze przed 1491 r.⁷⁹

Od północy z parafią w Mileszkach i Łodzi graniczył kościół dekanalny w Zgierzu pod wezwaniem św. Katarzyny. Istnieje pogląd, że parafia w Zgierzu powstała w XI w., jednak pierwsza wzmianka źródłowa pochodzi z 1255 r. Jednym ze świadków dokumentu wydanego wówczas przez Kazimierza, syna Konrada Mazowieckiego był Aleksy, kapelan ze Zgierza⁸⁰. Kościół przynależał do archidiecezji gnieźnieńskiej i archidiakonatu łączyckiego. W XIV w., po podziale archidiakonatów na dekanaty, trafił początkowo do dekanatu szczawińskiego, a następnie, od końca XVI w. był stolicą takiej właśnie jednostki organizacyjnej Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce. Jak podaje J. Łaski do parafii przynależały: Zegrzany, Łagiewniki, Kały, Pieskowice, Sokołów, Brużycza Mała i Wielka, Wierzbo, Ruda, Jedlicze, Lućmierz, Proboszczowice, Dąbrówki (faktycznie: Dąbrówka Wielka, Dąbrówka-Malice, Dąbrówka-Sowice, Dąbrówka-Strumiany), Krogulec, Modrzewie i Skotniki⁸¹. Skład parafii do XIX w. nie uległ znaczącym zmianom⁸².

⁷⁷ Ibidem, sygn. 80, bp., Wizyta dziekańska kościoła parafialnego mileskiego czyniona dnia 14 qtnia roku 1800.

⁷⁸ Ibidem, bp., Inwentarz tak kościoła parafialnego Mileskiego jak i filialnego Choińskiego z wyraźnego rozkazu J. O. Xięcia Ignacego z Szieina i Krasieczyna Krasickiego Arcy Biskupa Gnieźnieńskiego spisany roku 1797.

⁷⁹ J. Szymczak, *Erekcja...*, s. 26.

⁸⁰ R. Rosin, *Początki...*, 47–48.

⁸¹ J. Łaski, *op. cit.*, s. 386; A. Pawiński, *Źródła dziejowe...*, t. II, s. 63–64, 122–123; R. Rosin, *Początki...*, s. 48.

⁸² R. Kaczmarek, *Zgierz z okolicą pod koniec XVIII wieku. Opis topograficzny parafii, Łódź 1937*, s. 3–6.

Na terenach przynależnych w okresie przedrozbiorowym do parafii w Zgierzu, a następnie włączonych w skład Łodzi istniał klasztor łagiewnicki. Początki jego wiążą się z osobą właściciela wsi Samuela Żelewskiego. On to, na skutek objawień się św. Antoniego Padewskiego miał wznieść w 1676 r. (lub 1675) pierwszy drewniany kościółek (na górze zwanej Wyglądalnicą). Następnie, w 1677 r. przekazał fundację franciszkanom. Fundacji nie sprzyjali lokalni duchowni, zwłaszcza pleban zgierski obawiający się utraty dochodów. Formalny dekret erekcyjny łagiewnickiego klasztoru wydany został przez nuncjusza papieskiego 18 marca 1681 r. Pierwszym gwardianem klasztoru był Adrian Piądzikowski. Za jego czasów wzniesiono nowy drewniany kościół, z tego samego budulca również klasztor i budynki gospodarcze. Tuż przed śmiercią zapoczątkował on budowę murowanej świątyni. Rozpoczęła się ona w 1701 r. Prace kontynuowane przez o. Euzebiusza Szymańskiego spowołniły zniszczenia wojny północnej i epidemii. Budowa kościoła zakończona została w 1723 r. przez o. Marcina Kałowskiego. W niedługim czasie wzniesiono także nowy, tym razem murowany klasztor. Prace prowadzono w latach 1732–1748⁸³.

Warunkiem zakładania nowych domów zakonnych było posiadanie wystarczającej dla funkcjonowania zakonu bazy materialnej. Służyć to miało m.in. utrzymaniu większej karności zakonników. Pierwotnym uposażeniem był niewielki folwark wydzielony z dóbr Łagiewniki. Składały się na niego role, stawy i browar. Browar produkował piwo także na sprzedaż, co zresztą zostało w 1720 r. oprostowane przez kasztelana Stanisława Garczyńskiego. Grunty rolne składały się z działek przy drodze z Łagiewnik do Strykowa. Jedna z nich zwała się Kadzielnica a druga Kołaczna. Dobra te nabyte od, lub też według innych, przekazane przez Żeleńskich (Samuela i jego żonę Zuzannę z Bełdowa), następnie przez krótki czas przywłaszczone przez byłych właścicieli, wreszcie w 1677 r. odebrane i zapisane zostały wraz z przyległym do klasztoru ogrodem na własność zakonu. Do folwarku miały należeć też bliżej

⁸³ AGAD, KWM, sygn. 6310, k. 5; AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 76, k. 30, 40; ibidem, ADŁ, sygn. 51, bp., Pismo wikariusza generalnego archidiecezji warszawskiej do cesarsko-niemieckiego prezydium policji z 14 XII 1916 r.; ibidem, sygn. 91, bp, Kościół i klasztor franciszkanów we wsi Łagiewnikach; APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr zabytków nr A-2/11; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1954, nr 2–3, s. 35–37; P. Mielczarek, *Sanktuarium św. Antoniego w Łagiewnikach*, Niepokalanów 1966, s. 19, 35–43; J. Nowicki, *Łagiewniki – łódzkie Bielany*, „Słowo Katolickie” 1938, nr 24, s. 360–362; R. Rosin, *Początki...*, s. 20.

nieokreślone tereny leśne. Na terenie folwarku znajdowały się stawy rybne, budynki gospodarcze, w tym oprócz wspomnianego browaru, kuźnia. Wzniesione zostały za czasów o. Tomasza Kotlarskiego⁸⁴.

Z końcem wieku XVII, w 1692 r. franciszkanie nabyli dobra Pieskowice (od Raczyńskich i Jarochowskich). Składały się nań pola, lasy, stawy i nieuprawiane ogrody. Dobra te znajdowały się złym stanie. Zakonnicy nie zarządzali bezpośrednio folwarkiem, który często wydzierżawiano. Około roku 1778 franciszkanie odsprzedali dobra pieskowieckie Michałowi Czaplickiemu, który jeszcze tego samego roku pozbył się własności na rzecz Onufrego Wilkanowskiego za 9100 złp. W 1715 r. klasztor wszedł w posiadanie dóbr Chojny Małe. Otrzymał go zapisem testamentowym od Kacpra Stokowskiego. W zasadzie były to zapisy pieniężne, tj. 30 tys. złp na dobrach chojeńskich, nadto 18 tys. na Balinie (woj. krakowskie) i 7 tys. w gotówce i ruchomościach. Na dobra chojeńskie, które klasztor objął 17 czerwca 1715 r., składały się obsiane pola, ogrody, młyn zwany Koc, dwór drewniany (zrujnowany), zabudowania gospodarcze oraz browar z wyposażeniem. Jednak po kilku miesiącach darczyńca zmarł a spadkobiercy wystąpili o unieważnienie testamentu. Prawdopodobnie Stokowski dysponował majątkiem, w stosunku do którego miał ograniczone prawa. Jeszcze w 1715 r. spadkobiercy przejęli Chojny i siłą usunęli zakonników z majątku. Skutkiem takiego działania spór rozgorzał na nowo, tym razem o inwentarz i ruchomości przeniesione przez franciszkanów z folwarku pieskowickiego do Chojen. Zakończył się on w 1718 r. zasądzeniem odszkodowania w wys. 10 tys. złp.⁸⁵

Przejęciowo franciszkanie z Łagiewnik posiadali wieś Osiny. Była ona własnością Rafała i Justyny z Goliszewskich Morskich. Brak jest jednak informacji jak długo znajdowała się w posiadaniu konwentu. Uważa się, iż był to zastaw. Tymże sposobem zakon wszedł w 1757 r. w posiadanie wsi Klęk (właścicielem był Maciej Zaremba-Cielecki). W lutym 1764 r. sejmik szlachty łęczyckiej zaaprobował inkorporację wsi do konwentu, co miało być wsparciem w procesie beatyfikacyjnym o. Rafała Chylińskiego. Choć sprawa własności nie jest jednoznaczna, to pewne jest, iż wieś ta pozostała we władaniu klasztoru aż po kres I Rzeczypospolitej. Istnieje również wzmianka (zapis z akt wizytacji,

⁸⁴ H. Żerek-Kleszcz, *Klasztor łagiewnicki i społeczności lokalne w czasach saskich*, [w:] *Świat, w którym żył bł. Rafał Chyliński*, red. S. C. Napiórkowski, Niepokalanów 1994, s. 77; P. Mielczarek, *Sanktuarium...*, s. 49–51.

⁸⁵ H. Żerek-Kleszcz, *Klasztor...*, s. 79–84; P. Mielczarek, *Sanktuarium...*, s. 51–55.

7 maja 1755 r.), iż w 1753 r. na rzecz zakonu przekazano dobra Rogi i Różki. Brak jest jednak innych dokumentów potwierdzających takowe zdarzenie⁸⁶. Oprócz tego na rzecz zakonu odnotowuje się ponad dwadzieścia zapisów pieniężnych lokalnej i nie tylko, szlachty⁸⁷. W XVII w. zakonnicy prowadzili także udane operacje finansowe (kredytowe), które przynosiły im spore dochody. Poza dobrami ziemskimi, zapisami i operacjami finansowymi konwent czerpał dochody z ofiar za posługi kościelne (*iura stolae*), darowizn wiernych i stypendiów mszalnych.

Przy zakonie funkcjonowało kilka organizacji religijno-społecznych. Najstarszym było Stowarzyszenie św. Antoniego założone staraniem o. Adriana Piądzikowskiego 13 czerwca 1684 r., w dwa lata później powstało Bractwo św. Szkaplerza. Istnieje także informacja o założeniu przez o. Euzebiusza Szymańskiego Bractwa św. Franciszka. Niestety nie zachowały się informacje o działalności i uczestnikach tychże organizacji. W czasach o. Rafała Chylińskiego istniał przy łagiewnickim klasztorze niewielki szpital. Udzielał on pomocy przybywającym do Łagiewnik pielgrzymom⁸⁸.

Jak się podaje, w 1729 r. wzniesiono kaplicę pogrzebową św. Walentego. Znajdowała się ona w lesie łagiewnickim, tuż obok drogi zwanej niegdyś piotrkowską (obecnie ul. Okólna) około 100 m od murów klasztornych. Przy niej, po południowej stronie wspomnianej drogi, istniał niewielki cmentarz grzebalny⁸⁹.

Tereny na południe od parafii zgierskiej, graniczące z ziemią podległymi kościołowi w Łodzi, należały do miejskiej parafii w Kazimierzu. Narodziny tej miejscowości wiąże się zwykle z Kazimierzem, synem Konrada Mazowieckiego. Powstał on przed 1288 r., wówczas to bowiem książę Władysław Łokietek oddał owo miasteczko wraz z przyległościami cystersom z Wąchocka. Właściwie wymienił, bowiem otrzymał za nie Witowice i wieś Smolice w okolicy Łęczycy. W późniejszym czasie część tych dóbr stanowiła własność niejakiego Michała (1343 r.), następnie objęte zostały w posiadanie króla Kazimierza Wielkiego, by ponownie wrócić we władanie klasztoru cystersów, a w latach 30. XV w. trafić w ręce kanoników regularnych w Trzemesznie.

⁸⁶ H. Żerek-Kleszcz, *Klasztor...*, s. 84–85; P. Mielczarek, *Sanktuarium...*, s. 55–56.

⁸⁷ AGAD, KWM, sygn. 6310, k. 6–18, 25–42; H. Żerek-Kleszcz, *Klasztor...*, s. 85–89; P. Mielczarek, *Sanktuarium...*, s. 56–62.

⁸⁸ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 76, k. 48.

⁸⁹ P. Mielczarek, *Sanktuarium...*, s. 41–42; A. Zawacki, *Kaplica św. Walentego w Łodzi-Łagiewnikach*, Lublin 2000, s. 5.

Lustracja dóbr z 1661 r. wykazała przynależność Kazimierza ponownie do dóbr królewskich, a po drugim rozbiorze znalazł się on w rękach kamery pruskiej⁹⁰. Parafia została erygowana – jak się uważa – w końcu XIII lub na początku XIV w. Pierwszą, drewnianą świątynię wznieśli cystersi – spłonęła ona na początku XVII w. Do parafii przynależały w XVI w.: *Charbice, Chorbicze Prussek, Rambienie, Sidlov, Volia Sidłowska, Malianów, Niesieczno, Rszewo, Złotno, Żabice-major, Żabice, Grzymkowa Wolia, Puczniewo, Volia Puczniewska, Jagodnica, Srebrna*⁹¹. Według Jana Łaskiego, wyglądało to nieco inaczej, bowiem wśród miejscowości przynależących do kościoła w Kazimierzu wymienił on: Charbice Górne i Dolne, Szydłów, Garnek, Trupiankę, Malanów, Babice, Mirosławice, Żabice, Żabiczki, Wolę Grzymkową, Rąbień, Niesięcin, Rzew, Rzewek i Złotno⁹². W każdym razie tereny wschodnie, graniczące z ówczesną parafią w Łodzi, takie jak Złotno i Jagodnica weszły w późniejszym okresie w skład Łodzi. Na początku XVI stulecia kościół w Kazimierzu przynależał do dekanatu w Szczawnie, archidiaconatu łęczyckiego, by w końcu tego wieku znaleźć się w dekanacie łęczyckim⁹³.

We wspomnianym Złotnie, w końcu XVIII w., istniał zbiornik wodny zlokalizowany, jak zapisywał miejscowy proboszcz ks. Józef Białęski *na wschód letni pomiędzy wsią i dworem, oblew mający z wód ściągających się spod miasteczka Łodzi, a więc na rzece Łódce*⁹⁴. Złotno i Jagodnica stanowiły ostatnie na wschodzie osady parafii Kazimierz, dalej znajdowała się parafia łódzka. Obie jednostki kościelne łączyła droga biegnąca przez wieś Jagodnicę, początkowo przez las, następnie otwartym polem, drogą piaszczystą. Jagodnica połączona była ze Złotnem drogą biegnącą w kierunku Srebrnej. Z tej wsi wychodziła też droga do Brusa i dalej na południe do Retkini⁹⁵. Podobnie jak w Złotnie,

⁹⁰ M. Niwiński, *Średniowieczni opaci klasztoru wąchockiego*, „Przegląd Powszechny” 1931, t. 190, s. 336; idem, *Opactwo cystersów w Wąchocku*, Kraków 1930, s. 75–76; R. Kaczmarek, *Materiały do dziejów parafii Kazimierz n. Nerem*, Łódź 1938, s. 5–7; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 1–3, s. 48; M. Czołczyńska, *Parafia rzymskokatolicka św. Jana Chrzciciela, Kazimierz Nad Nerem. Szkic historyczny*, Kazimierz nad Nerem 2009, s. 7–22; A. Stebelski, *Łódź i klucz...*, s. 88.

⁹¹ A. Pawiński, *Źródła dziejowe...*, Wielkopolska, t. II, s. 64–65.

⁹² J. Łaski, *op. cit.*, s. 378.

⁹³ R. Kaczmarek, *Materiały do dziejów...*, s. 8.

⁹⁴ Ibidem, s. 13.

⁹⁵ Zob.: *Mapa Prus Południowych (1802–1803) Davida von Gilly’go* (wykorzystano wersję elektroniczną opublikowaną przez The Society for German Genealogy in Eastern Europe: www.sggee.org).

również w Jagodnicy znajdował się zbiornik wodny *na wschód letni od wsi kroków 1000, defluitację mający z różnych strózków, w borach znajdujących się*⁹⁶.

Południowo-zachodnie i południowe tereny ówczesnej Łodzi znajdowały się w okresie przedrozbiorowym w dobrach pabianickich. Przynależne do archidiecezji gnieźnieńskiej, stanowiły od końca XI w. własność Kapituły Krakowskiej, będąc przez wieki ważną częścią uposażenia jej prałatów i kanoników. Początkowo nosiły miano dóbr chropskich, z czasem, wraz ze wzrostem ludności w północno-zachodnich ich częściach, i założeniem tam miasta Pabianice, przyjęły nazwę od tego ostatniego (XIV w.). Opis majątności Kapituły Krakowskiej z XV w., dokonany przez Jana Długosza przynosi informacje o istnieniu tam dwóch miast: Pabianic i Rzgowa oraz 29 wsi: *Jutrzkowice, Bychlew, Czyżemin, Dłutów, Ślątkowice, Ldzań, Dobroń, Żytowice, Kudrowice, Petrykozy, Piątkowisko, Karniszewice, Górka Większa, Górka Mniejsza, Rypułtowie, Łaskowice, Retkinia, Rokicie, Chocianowice, Gadka, Wiskitno, Kurowice, Dalków, Rakowska Wola, Ważyn (Wardzyń), Pałczew, Kalno, Grodzisko i Rypułtowska Wola*⁹⁷. Istniało tam sześć kościołów. Najstarszymi były świątynie w Górcie Większej i Pabianicach, w końcu XV w. wzniesiono budowlę sakralną w Rzgowie, następnie zaś w Dłutowie (1541 r.), Kurowicach (1621 r.) i Dobroniu (1779 r.). Dwa pierwsze należały do archidiakonatu i dekanatu uniejowskiego, w strukturach tegoż archidiakonatu znalazła się również parafia w Dobroniu (dekanat lutomierski), pozostałe zaś do archidiakonatu łączyckiego, dekanatu tuszyńskiego. Niektóre z wsi przynależały do sąsiednich parafii: Rokicie do łódzkiej, Wiskitno do mileskiej, Czyżemin do tuszyńskiej, Dalków do czarnocińskiej a Żytowice do kościoła w Mikołajewicach⁹⁸.

Najstarszą była świątynia pod wezwaniem św. Marcina Wyznawcy i Maryi Magdaleny w Górcie Większej, później m.in. zwaną Pabianicką wzniesiona jeszcze przed XIV w. Tamtejsza parafia, w początkach XVI w. obejmowała niewielki skrawek terenu obecnie znajdujący się na terytorium miasta Łodzi tj. Smulsko. Wówczas znajdowało się tam kilka miejscowości będących we władaniu Kapituły Krakowskiej, które składały się na parafię: Górka Wielka, Mała Górka vel Szynkielów, Petrykozy, Piątkowice, Kudrowice, Świątniki. Oprócz tego do kościoła miejscowego przynależeli mieszkańcy: Konina (później stała

⁹⁶ R. Kaczmarek, *Materiały do dziejów...*, s. 13.

⁹⁷ J. Długosz, *op. cit.*, s. 273–292.

⁹⁸ M. Baruch, *op. cit.*, s. 22, 31–33, 102; J. Fijałek, *Pabianice i włość pabianicka w drugiej połowie XVII i XVIII w.*, Łódź 1952, s. 14–25.

się własnością kapitulną), Gorzewa, Porszewic i Kociewa. W późniejszym okresie powstały m.in. osady: Klimkowizna, Majówka, Markówka, Wólka Żytowska, Wymysłów, Teresin, Okołówice, Przytów i wspomniane Smulsko⁹⁹.

Parafia w Pabianicach, o której pierwsza nie budząca wątpliwości wzmianka pochodzi z 1354 r., nosiła wezwanie św. Mateusza apostoła, ewangelisty i św. Wawrzyńca męczennika¹⁰⁰. Istniał tam początkowo skromny, drewniany obiekt. W XVI w. rozpoczęto starania o wzniesienie nowej świątyni, jednak zamierzenia tego nie zrealizowano. Konieczność, jaka wynikła po pożarze miasta i kościoła w 1532 r., skutkowałą wzniesieniem nowej, również drewnianej świątyni – choć już większej, acz bez wieży. Nowy, murowany obiekt, kanonicy krakowscy zdecydowali się wybudować w latach 80. XVI w. Po kilku latach starań, w 1588 r. Paweł Dębski, sufragan krakowski, poświęcił świątynię¹⁰¹.

W skład parafii wchodziły oprócz miasta Pabianice wsie, spośród których kilka obecnie stanowi teren miasta Łodzi. Grupę wsi pierwotnie wchodzących w skład parafii pabianickiej stanowiły: Bychlew, Jutrzkowice, Ślątkowice, Karniszewice, Rypułtowice, Łaskowice, Ruda, Retkinia, Chocianowice, Gadka, Wola Rypułtowska (Zaradzyńska). W późniejszym okresie sieć osadnicza zagęściła się m.in. o: Biesagę, Bugaj, Chachułę, Charzew, Chocianowiczki, Czerczyn, Dąbrowę, Górkę, Jadwinin, Joachim, Karolew, Ksawerów, Lublinek, Mateuszów, Młodzieniaszek, Pawłowice, Pliszkę, Potażnię, Rydzyny, Syryczyn, Tekłów, Widzew, Władysławów i Żdżary. Tereny na północny wschód od linii Ruda – Chocianowice – Łaskowice trafiły w późniejszym okresie w granice miasta Łodzi¹⁰².

W 1467 r. Kapituła Krakowska uzyskała od króla Kazimierza Jagiellończyka przywilej lokacyjny miasta Rzgowa. Znalazło się ono na terytorium parafii w Tuszynie. Wkrótce, w 1469 r. zapadła na posiedzeniu kapituły decyzja o erekcji, w tej byłej wsi, kościoła parafialnego. Sama świątynia, drewniana, stanęła w 1475 r. i w tym też roku wystawiono akt fundacji i jej

⁹⁹ J. Łaski, *op. cit.*, s. 377; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1953, nr 1–4, s. 34.

¹⁰⁰ M. Baruch, *op. cit.*, s. 185; R. Adamek, T. Nowak, *650 lat Pabianic. Studia i szkice*, Łódź –Pabianice 2005, s. 11.

¹⁰¹ Ibidem, s. 186–188.

¹⁰² J. Łaski, *op. cit.*, s. 380; M. Baruch, *op. cit.*, s. 206; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1953, nr 1–4, s. 35–37.

uposażenia. Murowany obiekt sakralny powstał kosztem kapitulnym w 1630 r. Parafia przynależała do utworzonego w XVI w. dekanatu tuszyńskiego¹⁰³.

Twórcy nowej parafii zamierzali nadać jej rozległe terytorium, obejmować miała ona, według aktu erekcyjnego oprócz miasta Rzgowa: Rakowską Wolę, Kalino, Kalinko, Grodzisko, Pałczew, Gadkę, Kurowice, Wiskitno, Chojny Duże i Małe. Część z nich należała do sąsiednich parafii w Mileszkach, Czarnocinie i Pabianicach. Faktycznie nigdy takiego terytorium nie objęła. Z początkiem XVI w. składały się na nią oprócz miasta Rzgowa także Grodzisko i nowo powstała osada Huta Wiskicka¹⁰⁴. Jak podaje Jan Łaski, parafia rzgowska obejmowała oprócz miasta następujące miejscowości: Gospodarz, Guzew, Prawda, Kalino, Kalinko, Czyżeminek, Starowa Góra, Romanów, Gemzów, Przypustka, Tadzin, Bronisin, Konstantynowo, Wandalin oraz wspomniane Grodzisko i Hutę Wiskicką¹⁰⁵.

1.2. Rozwój sieci parafialnej w okresie Łodzi przemysłowej

W okresie zaborów pozycja Kościoła katolickiego w stosunku do państwa była systematycznie osłabiana. Już w 1798 r. car Paweł I utworzył w Petersburgu Departament dla Spraw Kościoła Katolickiego, na którego czele postawił protegowanego rosyjskiego arcybiskupa mohylewskiego Stanisława Bohusza-Siestrzeńcewicza. Płonnymi okazały się nadzieje na wzmocnienie pozycji Kościoła w okresie Księstwa Warszawskiego. Wprawdzie konstytucja stanowiła katolicyzm religią stanu, to jednak w systemie napoleońskim nie było miejsca na samodzielność Kościoła. Konstytucja Królestwa Polskiego obniżyła rangę religii katolickiej do *będącej przedmiotem szczególnej opieki rządu*¹⁰⁶. Po powstaniu listopadowym władze rosyjskie prowadziły politykę mającą na celu uzależnienie Kościoła rzymskokatolickiego i uczynienie zeń narzę-

¹⁰³ M. Baruch, *op. cit.*, s. 238; K. Brzeziński, A. Gramsz, *Tuszyn. Od królewskiej przysięgi do hiperbazaru*, Łódź 2003, s. 52.

¹⁰⁴ J. Długosz, *op. cit.*, s. 275; J. Łaski, *op. cit.*, s. 168.

¹⁰⁵ J. Łaski, *op. cit.*, s. 168; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie”, 1953, nr 9, s. 179–180.

¹⁰⁶ M. Loret, *Kościół katolicki w początku panowania Aleksandra I (1801–1815)*, „Biblioteka Warszawska” 1913, r. 1, s. 493–519; idem, *Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I*, „Przegląd Powszechny” 1928, t. 179, s. 111–128, 268–284; idem, *Stosunek kościoła do państwa w Księstwie Warszawskim*, ibidem, 1914, nr 2, s. 124–140; H. Dylągowa, *Na przełomie Oświecenia i Romantyzmu*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce...*, s. 374–378; E. Kipa, *Materiały do dziejów organizacji Kościoła Katolickiego w Królestwie Polskim 1815–1820*. Dymisja Stanisława Potockiego, „Teki Archiwalne” 1954, s. 165–178.

dzia własnej polityki. Niechętny stosunek państwa rosyjskiego do Kościoła rzymskokatolickiego nie przejawiał się jednak w Królestwie Polskim jakimiś spektakularnymi działaniami. Sytuacja zmieniła się po powstaniu styczniowym. Władze carskie wykorzystały okazję do przeprowadzenia zmian uposażenia duchowieństwa katolickiego oraz dokonały kasaty zakonów istniejących na terenie Królestwa Polskiego. Odnowione w Petersburgu Kolegium Duchowne Rzymskokatolickie (1865 r.) oznaczało daleko idące uzależnienie Kościoła rzymskokatolickiego od władz. Wprowadzono szereg uregulowań ograniczających swobodę poruszania się duchowieństwa oraz konieczność składania przysięgi. Nie bez znaczenia były też zmiany w zakresie unifikacji języka, w tym wprowadzenie rosyjskojęzycznych aktów stanu cywilnego (początkowo księży sporządzali je w dwóch językach, polskim i rosyjskim). Niewiele zmieniło sytuację zawarcie przez Rosję, w 1882 r., konkordatu ze Stolicą Apostolską. Dopiero wydanie ukazu tolerancyjnego w 1905 r. poprawiło wyraźnie pozycję Kościoła rzymskokatolickiego. Nastąpiło także zauważalne ożywienie życia religijnego¹⁰⁷.

Po ostatecznym podzieleniu terytoriów Rzeczypospolitej przez zaborców na tzw. Kongresie Wiedeńskim ówczesna Łódź i tereny do niej przyległe, a obecnie do niej należące, znalazły się pod władzą Rosjan na terenie Królestwa Polskiego. W myśl nowej organizacji terytorialnej weszły w skład województwa mazowieckiego. Zmiany granic wymusiły także rekonstrukcję struktury diecezjalnej. Na ziemiach Królestwa Polskiego w całości znalazły się trzy dawne diecezje: warszawska, kielecka i lubelska, część płockiej, włocławskiej pozostały za granicą pruską, część diecezji węgierskiej w Rosji a krakowskiej w Austrii. W granicach Królestwa Polskiego znalazły się poza tym parafie z archidiecezji gnieźnieńskiej, diecezji poznańskiej i wrocławskiej. Prowadzone już od 1816 r. prace doprowadziły do utworzenia metropolii w Warszawie oraz podziału Królestwa na siedem diecezji (tyle ile było województw)¹⁰⁸. Zakończono w ten sposób długoletni proces przebudowy struktury

¹⁰⁷ Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, Arcybiskupstwo Warszawskie, sygn. A.X.3.34, k. 25–26, 55–56, 87; Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące 1876, t. VIII, seria I, poz. 68, s. 307–309; A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, Kraków 1930, t. 2, s. 367–473; E. Jabłońska-Deptuła, J. Skarbek, *W dobie między powstaniami (1832–1864)*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce...*, s. 404, 426; D. Olszewski, *Okres wzrastającego ucisku i głębokich przemian społecznych (1864–1914)*, [w:] *ibidem*, s. 471–492.

¹⁰⁸ Były to nowo utworzone diecezje w Sandomierzu, Sejnach i Janowie Podlaskim oraz określone nowymi granicami archidiecezja warszawska i diecezje: płocka, włocławska i lubelska.

organizacyjnej Kościoła rzymskokatolickiego na ziemiach polskich związanych z podziałem państwa polskiego między zaborców. Łódzkie parafie przeniesione zostały z diecezji kujawskiej (włocławskiej) oraz archidiecezji gnieźnieńskiej do nowo utworzonej archidiecezji warszawskiej (bulla *Ex imposita nobis* z 30 czerwca 1818 r.). Składała się ona z 20 dekanatów, a wśród nich istniał dekanat zgierski z 14 kościołami, w tym ze świeżo powstałą parafią aleksandrowską oraz zgierską, łódzką, mileską ze świątynią filialną w Chojnach a także kościołem w Kazimierzu nad Nerem. W początkach II połowy XIX w. dekanat zgierski powiększony został o kolejną jednostkę organizacyjną w Konstantynowie. Diecezja ze stolicą we Włocławku (kujawsko-kaliska) – zawierała 23 dekanaty, które obejmowały parafie, zlokalizowane wówczas poza Łodzią, lecz rozciągające swoje panowanie na tereny w późniejszym okresie włączone do miasta. Były to położone w dekanacie lutomierskim parafie: w Pabianicach i Górcie Pabianickiej¹⁰⁹.

Kolejne zmiany w strukturze kościelnej nastąpiły po powstaniu styczniowym. W 1867 r. w ramach represji popowstaniowych skasowano biskupstwo w Janowie Podlaskim, a w 1882 r. ostatecznie zakończono tymczasowy zarząd w części diecezji krakowskiej położonej w Królestwie Polskim. Tam też po długoletnich pertraktacjach z Austrią i Stolicą Apostolską, w 1882 r., erygowana została nowa diecezja – kielecka. Równolegle przeprowadzono zmiany administracyjne na terenie Królestwa Polskiego. Wydzielenie guberni piotrkowskiej i nowy podział powiatowy wymusił dostosowanie podziału dekanalnego. Zaprowadzono go w myśl zasady pokrywania się terytorialnego dekanatów i powiatów. Wówczas, z początkiem roku 1868, siedzibę dekanatu przeniesiono ze Zgierza do Łodzi. Struktura ta utrzymała się do roku 1915. W jej skład wchodziły wszystkie parafie miejskie Łodzi oraz Mileszki (z Chojnami), Konstantynów, Aleksandrów, Bełdów, Kazimierz, Zgierz (wraz z powstałą w późniejszym czasie parafią w Łagiewnikach). Parafie w Pabianicach i Górcie Pabianickiej oraz nowo powstała w Retkini znalazły się po wspomnianej reformie w dekanacie łaskim¹¹⁰.

¹⁰⁹ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980, s. 203–213; idem, *Granice...*, s. 314, 344; „Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskim”, t. 2, Warszawa 1826/27, s. 46, 83.

¹¹⁰ *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1878*, s. 44–45; *Catalogus Ecclesiarum et Utriusque Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Vladislaviensis seu Calissiensis pro Anno Domini 1913*, Vladislaviae 1913, s. 86–87; A. Stebelski, *Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego*, „Rocznik Łódzki” 1928, t.1, s. 34–38.

Długoletnim dziekanem dekanatu zgierskiego był późniejszy biskup sandomierski ks. Józef Goldtmann (1810–1829). Jeszcze dłużej funkcję tę pełnił ks. Franciszek Danecki, proboszcz parafii w Milestkach. Ówczesny pleban zgierski, ks. Fabian Hirschberger, otrzymał wówczas godność wicedziekana (1836–1856). Po emerytowaniu ks. Daneckiego, od 1860 r. urząd ten, na krótko wrócił do rządcy kościoła św. Katarzyny – ostatnim dziekanem w XIX w. w Zgierzu był ks. Antoni Gabrielski. Po przenosinach stolicy dekanatu do Łodzi, ks. Gabrielski utrzymał tę godność, bowiem przeniesiony został na probostwo w Łodzi¹¹¹. Przebywał tam jednak krótko a po jego powrocie do Zgierza, od 24 lutego (7 marca) 1872 r. dziekanem został ks. Ludwik Dąbrowski (do 1897 r.)¹¹², który do 1885 r. był proboszczem w parafii WNMP, a później w nowo utworzonej Podwyższenia Świętego Krzyża. Następnie godność dziekańska przypadła sukcesorowi ks. Dąbrowskiego w parafii Podwyższenia Świętego Krzyża, ks. Zygmuntowi Łubieńskiemu¹¹³ (1897–1902), by od 1902 r. wrócić do proboszcza parafii staromiejskiej, którym został wówczas ks. Franciszek Szamota¹¹⁴ (1902–1909) a po nim ks. Antoni Gniazdowski¹¹⁵ (1909–1914)¹¹⁶.

Do 1817 r. zarząd parafią rzymskokatolicką pozostawał w rękach duchowieństwa, do tegoż przynależały również obowiązki utrzymania ale i dysponowania funduszami parafialnymi. W tym jednak roku władze administracyjne Królestwa Polskiego zdecydowały się wkroczyć w stosunki panujące

¹¹¹ Antoni Gabrielski – urodzony 2 II 1810 r., wyświęcony w 1836 r. Dane dotyczące dat urodzenia i wyświęcenia księży, w tym i kolejnych przypisach, zaczerpnięto głównie z oficjalnych katalogów wydawanych przez diecezje i archidiecezje Kościoła rzymskokatolickiego (*Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*; *Catalogus Universi Cleri Archi-Dioecesis Varsaviensis*, *Elenchus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, *Directorium Divini Officii et Sacrificii Persolvendi*, *Catalogus Ecclesiarum et Utriusque Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Vladislaviensis seu Calissiensis*). Należy jednak zauważyć, że w wydawnictwach tych niejednokrotnie zdarzają się pomyłki. Ze względu na braki źródłowe bądź też zakres pracy nie udało się zweryfikować wszystkich wymienionych w pracy danych.

¹¹² Ludwik Dąbrowski – urodzony 22 VIII 1834 r., wyświęcony w 1857 r.

¹¹³ Zygmunt Łubieński – urodzony 28 II 1852 r., wyświęcony w 1876 r.

¹¹⁴ Franciszek Szamota – urodzony 4 X 1850 r., wyświęcony w 1874 r.

¹¹⁵ Antoni Gniazdowski – urodzony 9 VI 1845 r., wyświęcony w 1869 r.

¹¹⁶ *Catalogus Universi Cleri Archi-Dioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archi-Dioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1821*, s. 93–94; „Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskim”, t. 2, Warszawa 1826/27, s. 46; ibidem, t. 3, Warszawa 1830, s. 25; *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1900*, s. 53; ibidem, 1903, s. 52; ibidem, 1910, s. 65; *Czas. Kalendarz na rok 1900*, Łódź 1900, Dział adresowy, s. 3–4; ibidem, 1903, s. 11–12; ibidem, 1909, s. 58–60; ibidem, 1914, s. 15–16.

na najniższym szczeblu organizacji kościelnej. W marcu 1817 r. Rada Stanu Królestwa Polskiego przekazała Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego *opiekę i nadzór nad duchowieństwem rzymsko-katolickim tudzież jego funduszami*¹¹⁷. Skutkiem takiego rozwiązania był ukaz carski z 6/18 marca 1817 r., w którym zapisano: *Chcąc skutecznie zapobiec upadkowi kościołów parafialnych przez ustanowienie pewnych prawideł, podług których reperacya dawnych, lub stawianie nowych kościołów, lub cmentarzów, iako też mieszkań plebańskich* – utworzono tzw. dozory kościelne. Składały się one początkowo z kolatora, proboszcza i trzech wyznaczonych przez nich członków spośród parafian a zatwierdzonych przez władze wojewódzkie. Zajmować się one miały opieką nad nieruchomościami kościelnymi, zarządem środkami przeznaczonymi na remonty i inwestycje oraz poszukiwaniem funduszy na te cele o ile parafia nie dysponowała takowymi. Czynności swe wykonywali pod nadzorem władzy publicznej, której to zobowiązani byli składać sprawozdania. Ukaz carski zobowiązywał nadto do ubezpieczenia od ognia wszelkich świątyń i mieszkalnych budynków parafialnych¹¹⁸. W końcu 1823 r. dokonano zmiany zasad wyboru członków tych instytucji. Dozór kościelny składał się od tego czasu z sześciu członków: kolatora, dziedzica, dziekana właściwego dekanatu i trzech członków wybieranych na sześcioletnią kadencję przez właścicieli dóbr nieruchomych i zatwierdzanych przez władze wojewódzkie (później gubernialne)¹¹⁹. Członkowie dozorów kościelnych musieli być właścicielami nieruchomości, oczywiście wyznania rzymskokatolickiego. Prezesem Dozoru kościelnego był zwykle kolator¹²⁰.

Warto zwrócić uwagę na prawo dozorów kościelnych do pociągania parafian do finansowania budowy i utrzymania kościołów, budynków kościelnych i cmentarzy. Z początkiem stycznia 1818 r., Namiestnik Królestwa Polskiego ustanowił podział kosztów na poniesione na *kupno materiałów i opłatę rzemieślników* oraz na *sprowadzenie materiałów i ręczną pomoc przy fabryce*. Pierwsze z nich ciążyły na wszystkich właścicielach oraz dzierżawcach

¹¹⁷ E. Kipa, *op. cit.*, s. 184.

¹¹⁸ Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1818, t. VI, s. 242–249.

¹¹⁹ Ibidem, 1824, t. 8, s. 320–330.

¹²⁰ Ibidem; K. Dębiński, *Dozory kościelne rzymsko-katolickie w Królestwie Polskim*, Warszawa 1912, s. 3–6. Należy zauważyć, iż stanowisko kolatora pełniły w Królestwie Polskim bardzo różne osoby. W majątku prywatnym właściciel tegoż, w dobrach rządowych dzierżawca bądź wyznaczeni przez władzę wojewódzką (gubernialną), burmistrza lub wójta. W majoratach i donacjach właściciele tychże bądź też wójt lub sołtys.

wieczystych (posesorach emfiteutycznych) majątków, w których zamieszkiwali katolicy bez względu na ich wyznanie. Drugie zaś, na wiernych rzymskokatolickiego Kościoła – *włościanach na gruntach osiadłych, którzy robią pańszczyznę lub czynsz płacą* oraz robotnikach. Ciężar miał charakter rzeczowy, przypisany był do nieruchomości (o ile były one zamieszkałe przez katolików)¹²¹. Nadto, do składek pociągana była władza publiczna oraz osoby prawne (np. koleje) o ile posiadały na terenie parafii dobra nieruchomości. Dopiero w 1894 r. Senat Rządzący zwolnił wszystkich innowierców od udziału w utrzymaniu i budowie kościołów katolickich. Decyzją Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego (*Instrukcja o budowie, restauracji kościołów i innych zabudowań parafialnych w parafiach rzymsko-katolickich i grecko-unickich*), w 1863 r., władze diecezjalne otrzymały udział w nadzorze nad działalnością Dozorów kościelnych¹²².

U progu nowego okresu dziejów miasta, jaki niewątpliwie wyznaczyła decyzja Namiestnika Królestwa Polskiego o zaliczeniu Łodzi do tzw. miast fabrycznych (18 września 1820 r.), na terenach łódzkich istniały dwa ośrodki parafialne oraz klasztor w Łagiewnikach. Jedna parafia w samym mieście tj. WNMP, druga zaś w niedalekich wówczas, obecnie znajdujących się w granicach miasta, Mieszkach (wraz z filialem w Chojnach). Część współczesnych terenów miasta znajdowała się – jak już wspomniano – w sąsiednich parafiach w: Zgierzu, Aleksandrowie, Kazimierzu nad Nerem, Górcie Pabianickiej oraz Pabianicach. Na północy, w Łagiewnikach, poza ówczesnym miastem mieszkali zakonnicy – franciszkanie.

W powstającym, przemysłowym mieście Łodzi znajdowała się jedna, niewielka, drewniana świątynia. Jak zanotował w 1819 r. wizytator z Konsystorza Łowickiego w *stanie dobrym*¹²³. Ta pozytywna ocena była wystawiona chyba nieco na wyrost, bowiem Rajmund Rembieliński w 1820 r. informował, że kościół był od wielu lat zaniedbany i wymagał remontu, którego koszty oceniał na *blisko 6 tys. zł pol.* Komisja Wojewódzka miała zarządzić takowy, jednak napotkano problemy z zebraniem na ten cel odpowiednich środków finansowych¹²⁴. W końcu lat 20. i na początku 30. XIX w. ponownie, już

¹²¹ AAN, MWRiOP, sygn. 892, k. 22–24, Pismo Prokuratury Generalnej RP do MWRiOP z 31 XII 1921 r.

¹²² Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1863, t. 62, s. 163–182.

¹²³ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 58, k. 3.

¹²⁴ Z. Lorentz, *Trzy raporty Rajmunda Rembielińskiego, Prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego, z objazdu Obwodu Łęczyckiego w roku 1820*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. 1, s. 62.

bardzo wyraźnie, sygnalizowano konieczność remontu niektórych elementów budowli. Rozpoczęto go jednak od rozbudowy świątyni. Sporządzony w 1834 r. przez budowniczego powiatu łęczyckiego Ludwika Bethiera kosztorys robót opiewał na sumę 7971 złp (świątynia 7468 i dzwonnica 503 złp). Roboty wykonane zostały w latach 1835–1837 przez Fryderyka Hoffmana z Łodzi i od razu przystąpiono do remontu wnętrza, który ukończono w 1839 r. Koszt tej ostatniej modernizacji miał wynieść 3741 złp. Prace wykonał Jan Drzewiecki z Łęczycy. Po rozbudowie kościół był ponad dwukrotnie dłuższy i nieco szerszy, miał długości 51 a szerokości 16 łokci¹²⁵. Remont, jak się wydaje nie był wykonany zbyt starannie, bowiem już w 1839 r. proboszcz Józef Krygier opisując stan budynku zapisał: *potrzebuje reparacyi w dachu po lewey stronie cały, ponieważ ciecze niepotrzebnie*. Podobna informacja pojawiła się w r. 1845. W 1850 r. powiększono chór muzyczny we wnętrzu kościoła, a w 1859 r. dobudowano doń przedsionek. Budynek w tej formie przetrwał do lat 80. XIX w., tracąc z roku na rok swą funkcjonalność¹²⁶.

Po zmarłym w 1820 r. ks. Tomaszu Czerwińskim proboszczem w Łodzi został ks. Franciszek Zengteller. Pasterzował osiem lat, po czym miejsce jego zajął wspomniany już J. Krygier (Krieger)¹²⁷. W 1843 r., po jego przeniesieniu do Piątku, łodzianie wysłali dwie sprzeczne prośby o zamianowanie nowego kandydata. Dozór kościelny zaproponował dotychczasowego wikariusza ks. Franciszka Ksawerego Żaka. Tymczasem równolegle trafiło do władz

¹²⁵ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2154a, k. 104, 125–128, 249–251; ibidem, AmŁ, sygn. 1599, k. 132 i n. Łokieć nowopolski równy był 57,6 cm. Zob.: J. Arentowicz, *Miary polskie*, Warszawa 1972, s. 40.

¹²⁶ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2154, k. 192; ibidem, sygn. 2154a, k. 93, 125–128, 249–251; ibidem, AmŁ, sygn. 1599, s. 132, 154–163, 252–261; ibidem, sygn. 1600, k. 30–32 ibidem, sygn. 1584, k. 91–92, 353; AAŁ, ADŁ, sygn. 59, k. 103; ibidem, sygn. 57, k. 69, 127; ibidem, KGAW, sygn. 38, k. 186, 307, 457; K. Stefański, *Architektura...*, s. 30–31; L. Mikołajczyk, *Kościóły Wniebowzięcia Najśw. Panny Maryi i św. Józefa w Łodzi*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1960, nr 6, s. 191–192; T. Graliński, *Spis parafii...*, ibidem, 1952, nr 10–11, s. 311–312.

¹²⁷ Józef Krygier – urodzony 27 III 1797 r., wyświęcony w 1821 r. Wspomagali go w pracy duszpasterskiej w parafii księża wikariusze: Julian Turulski (ur. 12 IV 1811 r., wyśw. w 1840 r.); Jan Delert, Stanisław Krieger (ur. 29 VII 1813 r., wyśw. w 1842 r.), Franciszek Ksawery Żak (ur. 18 VII 1807 r., wyśw. w 1831 r.). Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Directorium Divini Officii et Sacrificii persolvendi Pro Anno i post Bissextilem MDCCCXXXVII Archidioecesis Varsaviensis*, s. 153; *Catalogus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1840*, s. 168; ibidem, 1841, s. 141; ibidem, 1843, s. 62; 1844, s. 168; *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1845*, s. 60.

rządowych podanie o zatwierdzenie na stanowisko proboszcza drugiego z wikariuszy – ks. Stanisława Kriegera (brata byłego proboszcza Józefa). Sprawa się skomplikowała jeszcze bardziej, gdy w tym samym roku do biskupa trafiła kolejna kandydatura forsowana przez część parafian – wikariusz mszczonowski ks. Henryk Plater. Tymczasowo administratorem został wyznaczony ks. F. Hirschberger, wicedziekan zgierski, który to jednak w Łodzi nie bywał. Jak to określono był *malowanym administratorem* i w zasadzie funkcję tę spełniał ks. S. Krieger. W październiku 1844 r. nowym proboszczem wyznaczono ks. Jana Radzikowskiego, jednak nie podjął on urzędu¹²⁸. Nadto, wątpliwości władz co do osoby tego ostatniego wzbudzał udział jego w powstaniu listopadowym. W końcu, w lutym 1845 r., zdecydowano się mianować najpierw administratorem, a od 1846 r. proboszczem ks. Henryka Platera¹²⁹. W 1859 r. proboszcz łódzki awansował na stanowisko biskupa sufragana łowickiego i w lutym tego roku miejsce jego zajął ks. Wojciech Jakubowicz¹³⁰. Jego aktywność polityczna, sprzyjanie powstańcom styczniowym, doprowadziła do zesłania go w głąb Rosji (1864 r.)¹³¹. Kolejni proboszczowie łódzkiej

¹²⁸ W oficjalnym wydawnictwie archidiecezji warszawskiej ks. Radzikowski (ur. w 1802 r., wyśw. w 1829 r.) figuruje jako kurator parafii łódzkiej; *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1845*, s. 60.

¹²⁹ Henryk Plater – urodzony 1 IV 1817 r., wyświęcony w 1840 r. W pracy duszpasterskiej w parafii WNMP wspomagali go księża wikariusze: Julian Busse (ur. 2 XI 1819 r., wyśw. w 1844 r.); Onufry Petrykowski (ur. 7 VI 1822 r., wyśw. w 1845 r.), Wojciech Zgleczewski (ur. 15 IV 1823 r., wyśw. w 1847 r.), Leon Bogatko (ur. 7 III 1828 r., wyśw. w 1851 r.), Antoni Szmidel (ur. 10 VI 1827 r., wyśw. w 1851 r.), Kazimierz Zamiara (ur. 2 III 1825 r., wyśw. w 1853 r.), Józef Pałczyński (ur. w 19 III 1832 r., wyśw. w 1855), Piotr Gerberu (ur. 24 XII 1824 r., wyśw. w 1855 r.), Teofil Świdorski (ur. 25 III 1825 r., wyśw. w 1851 r.), Karol Max (25 IV 1835 r., wyśw. w 1858 r.). Opracowano na podstawie: *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1846*, s. 55–56; ibidem, 1847, s. 53; ibidem, 1848, s. 54; ibidem, 1849, s. 54; ibidem, 1850, s. 56; ibidem, 1851, s. 58; ibidem, 1852, s. 58; ibidem, 1853, s. 56–57; ibidem, 1854, s. 54; ibidem, 1855, s. 53; ibidem, 1856, s. 54; ibidem, 1857, s. 78; ibidem, 1858, s. 85; ibidem, 1859, s. 83.

¹³⁰ Wojciech Jakubowicz – urodzony 22 IV 1822 r., wyświęcony w 1847 r. W pracy duszpasterskiej w parafii wspomagali go księża wikariusze: wspomniany wyżej Karol Max oraz Ludwik Dąbrowski (ur. 22 VIII 1834 r., wyśw. w 1857 r.), Józef Czajkowski (ur. 27 I 1837 r., wyśw. w 1860 r.), August Zalewski (ur. 27 VIII 1831 r., wyśw. w 1861 r.), Felicjan Wabner (ur. w 1831 r., wyśw. w 1862 r.); Opracowano na podstawie: *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1860*, s. 88; ibidem, 1861, s. 87; ibidem, 1862, s. 67; ibidem, 1863, s. 76; *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis 1864*, s. 81.

¹³¹ AAL, KGAW, sygn. 38, k. 334–340, 368–395, 409, 422, 444–445, 456, 525; K. Konarski, *Archiwalia łódzkie w Państwowym Archiwum Akt Dawnych w Warszawie*, „Rocznik Łódzki”

parafii WNMP piastowali także stanowisko dziekana dekanatu łódzkiego. Byli to ks. A. Gabrielski (początkowo administrator 1864–1867, faktycznie opiekował się parafią wikariusz, ks. August Zalewski, zaś od 1868–1872 proboszcz parafii WNMP)¹³² i ks. L. Dąbrowski (1872–1885)¹³³. Następcy: proboszcz ks. Jan Siemiec (1885–1889)¹³⁴ oraz ks. Karol Szmidel (1889–1902)¹³⁵

1928, t. 1, s. 98–99; R. Przelaskowski, *Zagadnienia polityczne w życiu wyznaniowym Łodzi w XIX wieku*, ibidem, s. 232.

¹³² August Zalewski – urodzony 2 II 1810 r., wyświęcony w 1836 r. W pracy duszpasterskiej w parafii wspomagali go księża wikariusze: Bonifacy Wołyniec (ur. 1 V 1822 r., wyśw. w 1848), Aleksander Dakowski (ur. 23 III 1838 r., wyśw. w 1862 r.), Andrzej Biedermann (ur. 19 V 1832 r., wyśw. w 1861 r.), Lucjan Hordyewicz (ur. 27 X 1842 r., wyśw. w 1868 r.), Ignacy Nowicki (ur. 2 VII 1831 r., wyśw. 1861), Karol Szmidel (ur. 16 VIII 1846 r., wyśw. 1871 r.), Opracowano na podstawie: *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1868*, s. 49; ibidem, 1869, s. 47; ibidem, 1870, s. 47; ibidem, 1871, s. 62; ibidem, 1872, s. 62.

¹³³ W pracy duszpasterskiej w parafii wspomagali go księża wikariusze: wspomniani już B. Wołyniec, I. Nowicki, K. Szmidel i L. Hordyewicz oraz Władysław Sędziakowski (ur. 27 I 1846 r., wyśw. w 1872 r.), Karol Brzęczkowski (ur. 3 XI 1839 r., wyśw. w 1862 r.), Michał Łęczycki (ur. 28 IX 1852 r., wyśw. w 1875 r.), Konstanty Folkman (ur. 14 VIII 1841 r., wyśw. w 1875 r.), Władysław Rutkowski (ur. 10 XII 1843 r., wyśw. 1870 r.), Stanisław Skowroński (ur. 6 V 1849 r., wyśw. w 1872 r.); Józef Szczucki (ur. 15 III 1852, wyśw. w 1875 r.), Józef Puchalski (ur. 17 V 1835 r., wyśw. w 1863 r.), Ludwik Ponewczyński (ur. 28 VI 1854 r., wyśw. w 1878 r.), Józef Samborski (ur. 6 VII 1855 r., wyśw. w 1879 r.), Aleksander Dmochowski (ur. 11 X 1854 r., wyśw. w 1878 r.), Józef Dmochowski (ur. 26 XI 1854 r., wyśw. w 1878 r.), Jan Bielecki (23 V 1855 r., wyśw. w 1881 r.), Piotr Ambroziewicz (ur. 31 I 1834 r., wyśw. w 1857 r.), Józef Kajruksztó (ur. 19 III 1859 r., wyśw. w 1882 r.), Walenty Nowakowski (ur. 5 II 1855 r., wyśw. w 1881 r.), Klemens Ostrowski (ur. 21 XI 1858, wyśw. w 1881 r.), Henryk Szczepkowski (ur. 24 XII 1857 r., wyśw. w 1880 r.), Teofil Chylicki (ur. 25 IV 1858 r., wyśw. w 1884 r.), Opracowano na podstawie: *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1873*, s. 44; ibidem 1874, s. 45; ibidem, 1875, s. 45; *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1876*, s. 44; ibidem, 1877, s. 44; ibidem, 1878, s. 44; ibidem, 1879, s. 34; ibidem, 1880, s. 37; ibidem, 1881, s. 38; ibidem, 1882, s. 38; ibidem, 1883, s. 38; ibidem, 1884, s. 46; ibidem, 1885, s. 48.

¹³⁴ Jan Siemiec – urodzony 30 VIII 1846, wyświęcony 1869 r. W pracy duszpasterskiej w parafii wspomagali go księża wikariusze: wspomniany T. Chylicki oraz Ludwik Zajtz (ur. 4 X 1834 r., wyśw. w 1858 r.), Władysław Truszkowski (ur. 2 X 1864 r. – diakon), Andrzej Leszczyński (ur. 27 XI 1846 r., wyśw. w 1868 r.), Teofil Płaskowski (ur. 30 V 1863 r., wyśw. w 1887 r.), Władysław Wyrzykowski (ur. 27 X 1863 r., wyśw. w 1888 r.), Herman Schmidt (ur. 1 III 1866 r., wyśw. w 1889 r.), Jan Kasiński (ur. 2 II 1863 r., wyśw. w 1886 r.). Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1886*, s. 50; 1887, s. 49; 1888, s. 49; 1889, s. 49.

¹³⁵ Karol Szmidel – urodzony 12 VIII 1846 r., wyświęcony w 1871 r. W pracy duszpasterskiej w parafii wspomagali go księża wikariusze: wspomniani W. Wyrzykowski, H. Schmidt, oraz Stanisław Wiśniewski (ur. 2 II 1859 r., wyśw. w 1887 r.), Marcin Gruchalski (ur. 11 XI 1866 r., wyśw. w 1889 r.), Ludwik Chyłkowski (ur. 26 VIII 1864 r., wyśw. w 1889 r.), Kazimierz

nie otrzymali tej funkcji. Godność ta wróciła do kościoła WNMP wraz z objęciem parafii przez ks. Franciszka Szamotę (1902–1909)¹³⁶ i piastowana była również przez jego sukcesora ks. Antoniego Gniazdowskiego (1909–1914)¹³⁷. Wspomniany wcześniej ks. Zalewski, był też kandydatem władz kościelnych

Sobolewski (ur. 4 III 1865 r., wyśw. w 1890 r.), Henryk Fiatowski (19 I 1864 r., wyśw. w 1891 r.), Stefan Roguski (ur. 2 XI 1867 r., wyśw. w 1891 r.), Jan Sołtyszewski (ur. 23 I 1869 r., wyśw. w 1892 r.), Wincenty Giebartowski (ur. 14 I 1870 r., wyśw. w 1894 r.), Justyn Staugajtys (ur. 14 XI 1866 r., wyśw. w 1890 r.), Jan Matulanis (ur. 16 V 1870 r., wyśw. w 1893 r.), Ludwik Mocarski (ur. 14 II 1871 r., wyśw. w 1894 r.), Albin Jędrzejewski (ur. 25 II 1864 r., wyśw. w 1888 r.), Ezechieli Napieralski (ur. 10 IV 1873 r., wyśw. w 1895 r.), Witold Prądzynski (ur. 10 VI 1870 r., wyśw. w 1896 r.), Henryk Stankiewicz (ur. 2 I 1862 r., wyśw. w 1886 r.), Ignacy Dąbrowski (ur. 29 X 1871 r., wyśw. w 1897 r.); Jan Albrecht (ur. 23 VI 1872 r., wyśw. w 1897 r.), Władysław Żabczyński (ur. 28 V 1872, wyśw. w 1898 r.), Władysław Żebrowski (ur. 28 IX 1875 r., wyśw. w 1898 r.), Adam Pietrzak (ur. 22 XI 1874 r., wyśw. w 1898 r.), Włodzimierz Kirchner (ur. 30 XII 1875 r., wyśw. w 1899 r.), Apoloniusz Kaczyński (ur. 30 VI 1868 r., wyśw. w 1894 r.), Józef Bakalarczyk (ur. 30 I 1874 r., wyśw. w 1899 r.). Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1890, s. 49; ibidem, 1891, s. 49; ibidem, 1892, s. 49; ibidem, 1893, s. 50; ibidem, 1894, s. 73; ibidem, 1895, s. 51; ibidem, 1896, s. 51; ibidem, 1897, s. 51; ibidem, 1898, s. 51; ibidem, 1899, s. 51; ibidem, 1900, s. 52; ibidem, 1901, s. 51; ibidem, 1902, s. 52; *Czas. Kalendarz na rok 1900*, Łódź 1900, Dział adresowy, s. 11c; ibidem, 1903, s. 11c.

¹³⁶ W pracy duszpasterskiej w parafii wspomagali go księża wikariusze: wspomniany Albrecht oraz Edward Marks (28 VIII 1872 r., wyśw. w 1900 r.), Eugeniusz Czajkowski (ur. 30 XII 1871 r., wyśw. w 1896 r.), Bolesław Karwowski (ur. 18 XII 1876 r., wyśw. w 1901 r.), Józef Wiedner (ur. 13 X 1878 r., wyśw. w 1901 r.), Jan Wasiak (ur. 22 VI 1879 r., wyśw. w 1904 r.), Czesław Maliszewski (ur. 21 XI 1880 r., wyśw. w 1904 r.), Jan Truszkowski (ur. 21 VI 1876 r., wyśw. w 1899 r.), Edward Kawiński (ur. 10 X 1881 r., wyśw. w 1904 r.), Bolesław Suliński (ur. 22 XI 1879 r., wyśw. w 1905 r.), Konstanty Pogorzelski (ur. 5 III 1883 r., wyśw. w 1906 r.), Mieczysław Rybiński (ur. 20 V 1873 r., wyśw. 1898 r.). Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1903, s. 52; ibidem, 1904, s. 58; ibidem, 1905, s. 58; ibidem, 1906, s. 81; ibidem, 1907, s. 64; ibidem, 1908, s. 65; ibidem, 1909, s. 65; ibidem, 1910, s. 65; *Czas. Kalendarz na rok 1903*, Łódź 1902, Dział adresowy, s. 11c; ibidem, 1905, s. 10; ibidem, 1906, s. 283; ibidem, 1907, s. 281.

¹³⁷ W pracy duszpasterskiej wspomagali proboszcza księża: wspomniani J. Albrecht, M. Rybiński oraz August Ulatowski (2 I 1880 r., wyśw. w 1903 r.), Adam Wyrębowski (ur. 19 XII 1882 r., wyśw. w 1907 r.), Czesław Kantorski (ur. 8 IX 1881 r., wyśw. w 1907 r.), Kazimierz Merklejn (ur. 4 III 1873 r., wyśw. w 1897 r.), Władysław Mikołajtys (ur. 10 XII 1881 r., wyśw. w 1905 r.), Jan Kęsicki (ur. 24 XI 1882 r., wyśw. w 1908 r.), Adolf Izdebski (ur. 29 VIII 1887 r., wyśw. w 1910 r.), Jan Lebioda (ur. 15 I 1889 r., wyśw. w 1911 r.), Bronisław Górecki (ur. 29 II 1889 r., wyśw. w 1911 r.), Bronisław Kulesza (ur. 11 VI 1885 r., wyśw. w 1908 r.), Aleksander Bujalski (ur. 2 VIII 1887 r., wyśw. w 1911 r.), Henryk Hilchen (ur. 30 VII 1881 r., wyśw. w 1912 r.), Leon Kalinowski (ur. 2 IV 1885 r., wyśw. w 1913 r.). Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1910, s. 52; ibidem, 1911, s. 65; ibidem, 1912, s. 65; ibidem, 1913, s. 65; ibidem, 1914, s. 66; *Czas. Kalendarz na rok 1910*, Łódź 1909, Dział adresowy, s. 78; ibidem, 1911, s. 14; ibidem, 1912, s. 10; ibidem, 1913, s. 14; ibidem, 1914, s. 15.

na proboszcza łódzkiego. Przeciwno niemu wysunięto jednak kontrkandydata – ks. Feliksa Wabnera, wpieranego przez wiernych narodowości niemieckiej. Ostatecznie żaden z nich zatwierdzenia władz nie otrzymał¹³⁸.

Parafia przez wiek XIX rozrosła się niebywale a drewniana świątynia była niezwykle skromna, jednak budowa drugiego kościoła w Łodzi (Podwyższenia Świętego Krzyża) uniemożliwiała zmianę sytuacji. Dopiero gdy była ona na ukończeniu, w czerwcu 1886 r. Dozór kościelny parafii WNMP podjął decyzję o wzniesieniu nowego obiektu. Plany zamówiono u warszawskiego architekta Konstantego Wojciechowskiego. Koszt wyceniano na prawie 98,5 tys. rbs. Budowlę planowano wznieść na miejscu starego, drewnianego kościoła. Na początku czerwca 1887 r. władze zatwierdziły projekt inwestycji i tego samego roku budowa ruszyła¹³⁹. Realizowało ją przedsiębiorstwo Władysława Stelmachowskiego. Prace posuwały się w dość szybkim tempie. Niewątpliwie przyczyniło się do tego wsparcie wielu łódzkich przemysłowców – bez względu na wyznanie. Sam Juliusz Kunitzer przekazał 20 tys. rbs., rodzina Scheiblerów 15 tys., I. K. Poznański ufundował m.in. terakotową posadzkę¹⁴⁰. Darczyńców było oczywiście dużo więcej. Spore sumy udawało się również pozyskiwać w trakcie zbiorów w kościele: w 1900 r. – 6,9 tys. rb., w 1901 i w 1902 r. po blisko 4,5 tys. rb. Neogotycki kościół WNMP konsekrował biskup sufragan warszawski Kazimierz Ruszkiewicz 5 czerwca 1897 r. Prace sztukatorskie wykonywała łódzka firma Romualda Greulich. W trakcie budowy nabożeństwa przeniesiono do kaplicy na cmentarzu przy ul. Ogrodowej. Duchowieństwo parafii WNMP obsługiwało również powstałą w 1912 r. kaplicę przy szpitalu fabrycznym

¹³⁸ R. Przelaskowski, *op. cit.*, s. 235–236; *Czas. Kalendarz na rok 1914*, Łódź 1913, s. 15–16; *Zmiany w składzie osobistym duchowieństwa archidiecezjalnego*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” 1914, nr 11–12, s. 315.

¹³⁹ Komitet budowy składał się z: Konstantego Płacheckiego, Augusta Olszewskiego, Stanisława Plichty, Stanisława Monio, Walentego Kamińskiego, Władysława Czerwińskiego, Tomasza Sudry, Mikołaja Drozdowskiego, Antoniego Stachulskiego, Andrzeja Pałaszewskiego, Stanisława Makowskiego, Józefa Trybuchowskiego, Roberta Holcgrebera, Józefa Lipowskiego, Ludwika Kucińskiego, Romualda Klingera, Antoniego Bocheńskiego i Władysława Jeżewicza.

¹⁴⁰ APŁ, RGPWAdm., sygn. 8970, k. 1–2, 51–54, 59–63, 99–107, 282–283; ibidem, sygn. 11053, k. 1–10; ibidem, AmŁ, sygn. 4415, k. 1–47; ibidem, sygn. 6717, k. 1–9; ibidem, sygn. 6734, bp., Pismo gub. piotrkowskiego do prezydenta m. Łodzi, 2 VII 1910 r.; K. Stefański, *Architektura...*, s. 71–76; L. Mikołajczyk, *Kościół murowany Wniebowzięcia Najśw. Panny Maryi*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1960, nr 11, s. 347–349.

Poznańskiego¹⁴¹. Nowa, neogotycka, posiadająca dwie wieże, ceglana budowla, usytuowana została na wzniesieniu ponad Starym Miastem. Otoczenie tej widocznej z daleka świątyni nie wzmacniało jednak pozytywnych wrażeń estetycznych. W 1897 r. zanotowano: *świątynia w stylu ostrołukowym wiślano-bałtyckim, stała się ozdobą nie tylko dzielnicy, którą jest niestety brudne, cuchnące Stare Miasto*¹⁴².

Najstarsza miejska parafia (WNMP) obejmowała oprócz Łodzi także Radogoszcz, Żabieniec, Rogi, Bałuty – wsie, Zarzew, Wólkę, Widzew, Księży Młyn – osady, Rokicie i Brus – wsie, w 1819 r. zapisano oprócz miasta, 9 wsi i dwie kolonie. Poza parafią znalazły się Lipiny (dobra stockie) i Doły, a które uległy likwidacji w XVII w. Na terytorium Lipin powstała olęderska kolonia Antoniew, której założyciel, właściciel dóbr stockich, około 1798 r. podjął skuteczne zabiegi o włączenie jej mieszkańców do parafii w Mileszkach. Podobny los spotkał utworzoną w 1810 r. kolonię Doły. W wyniku rozwoju miasta, terytorium parafii uległo pewnym zmianom, tj. w 1832 r. do parafii należały oprócz miasta: Zarzew, kolonia Augustów, Widzew, Rokicie, Brus, Kolonia Żabieniec, Radogoszcz, Rogi, Różki, Bałuty i Bałuty Kolonia oraz tereny po dawnej wsi Wólce włączone do osady Łódka. W niedługim czasie dołączyła utworzona przy okazji regulacji Widzewa i Zarzewia, kolonia Poremba (Poręba), następnie zaś Koziny. W styczniu 1885 r. arcybiskup Wincenty Chościak-Popiel podzielił parafię na dwie części (zezwolenie władz z 13 listopada 1884 r.). Przy parafii WNMP pozostały miejscowości: Bałuty Stare i Nowe, Brus, Doły, Mania, Marysin, Radogoszcz, Rogi, Różki, Żubardź i Żabieniec oraz północna część miasta do ul. Zawadzkiej (obecnie ul. A. Próchnika) i Południowej (obecnie ul. Rewolucji 1905 r.)¹⁴³. Po utworzeniu parafii św. Józefa odpadły tereny miejskie położone na południu, Brus oraz osada Mania. Nowa granica biegła ulicami: Srebrzyńską, Ogrodową, Północną, Widzewską (obecnie ul. J. Kilińskiego) i Średnią (obecnie ul. Pomorska). Tuż przed wybuchem wojny, w 1914 r., zapadła decyzja o wydzieleniu kolejnej parafii (Najświętszego Serca Jezusowego) obejmu-

¹⁴¹ AAŁ, ADŁ, sygn. 66, bp. Przychód (13 II 1903 r.); T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 311–312.

¹⁴² APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr zabytków nr A-119; W. Rowiński, *Parafia staromiejska w Łodzi*, „Tygodnik Ilustrowany” 1897, nr 25, s. 495.

¹⁴³ AAŁ, ADŁ, sygn. 21, k. 16; L. Mikołajczyk błędnie do parafii WNMP zaliczył wieś Poręba, która znajdowała się w parafii Podwyższenia Świętego Krzyża (*Kościół parafialny...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1960, nr 6, s. 192).

Ryc. 6. Kościół WNMP w 1896 r.
(B. Wilkoszewski, *Widoki Łodzi*,
Warszawa 1896).

Ryc. 7. Kościół Podwyższenia
Św. Krzyża w 1896 r. (B. Wilko-
szewski, *Widoki Łodzi*, Warszawa
1896).

jącej Radogoszcz, Julianów, Marysin, część Starych Bałut, Żabieńca i Żubardzia. Zamierzeń tych do wybuchu wojny nie zdołano wprowadzić w życie¹⁴⁴.

Stary budynek kościoła WNMP, mimo że początkowo przeznaczony do rozbiórki, ostatecznie zdecydowano się przenieść na ówczesnie już nieużytkowany cmentarz przy ul. Ogrodowej. Po uzyskaniu zgody władz, w marcu 1888 r. zamierzenie zrealizowano. Projekt nowego-starego kościoła wykonał Konstanty Wojciechowski. Materiały na fundamenty (35 tys. cegieł) podarowała rodzina Meyerów. Wznosząc na nowo drewniany budynek, dokonano zmian w jego konstrukcji, dzieląc go na trzy nawy, podwyższono i rozszerzono prezbiterium, zmieniono pokrycie dachowe (z gontu na papę) oraz przeniesiono sygnaturkę ze środka na front dachu. Nowy kościół miał 51 łokci długości i 20 szerokości. Większych zmian dokonano w latach 1910–1911. Dobudowano wówczas zakrystię, boczne kaplice i kruchtę, dach pokryto dachówką. Kościół pod wezwaniem św. Józefa konsekrował 21 maja 1888 r. arcybiskup warszawski W. Chościak-Popiel¹⁴⁵. Zakupiono też *organ z 12 głosami prawie nowy* kosztem 800 rbs.¹⁴⁶ Przez ponad 10 lat stanowił on filię parafii staromiejskiej. Samodzielność uzyskał w roku 1909 wraz z rekonstrukcją struktury parafialnej w Łodzi. W tym czasie kościołem opiekowali się rektorzy, formalnie wikariusze parafii WNMP. Do czasu wybudowania plebanii zamieszkiwali oni w domu przy zbiegu ulic Ogrodowej i Zachodniej. Funkcję taką pełnił ks. Marcin Gruchalski, następnie, od listopada 1898 r. na kolejnych 7 lat obowiązki te przejął ks. Jan Albrecht, późniejszy proboszcz parafii św. Kazimierza w Widzewie¹⁴⁷. Krótko, w 1907 r., kościołem filialnym opiekowali się franciszkanie, którzy jednak po otrzymaniu zgody na powrót do Łagiewnik, w końcu grudnia opuścili placówkę przy ul. Ogrodowej.

¹⁴⁴ APŁ, AmŁ, sygn. 1599, k. 24; AAŁ, ADŁ, sygn. 57, k. 58, 132, 267; ibidem, sygn. 60, k. 40–41, ibidem, sygn. 84, k. 86–87; ibidem, sygn. 92, k. 23; *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidieocesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidieocesis Varsaviensis pro Anno Domini 1872*, s. 62; *Rozdział w parafii w Łodzi*, „Przegląd Katolicki” 1885, nr 7, s. 104–105; *Podział miasta na pięć parafii*, „Rozwój”, 3 I 1910, nr 1, s. 3.

¹⁴⁵ K. Stefański (*Architektura...*, s. 73) omyłkowo podaje datę 27 maja 1888 r.

¹⁴⁶ APŁ, RPG, W.Adm., sygn. 8970, k. 196–214; ibidem, sygn. 9140, k. 1–27; ibidem, sygn. 11196, bp., passim; ibidem, AmŁ, sygn. 2920, k. 3–5; AAŁ, KGAW, sygn. 39, k. 32–35, 74–75; APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr zabytków nr A–10; K. Stefański, *Architektura...*, s. 72–73. P. Kutynia, *Dzieje parafii i kościoła św. Józefa w Łodzi w latach 1888–1939*, Łódź–Warszawa 2001, s. 42–43 [maszynopis przechowywany w bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Łodzi].

¹⁴⁷ W latach 1922–1927 ks. Albrecht był członkiem Senatu RP. Wspomagali go w pracy duszpasterskiej księża: Justyn Staugajtys, A. Pietrzak, E. Napieralski, E. Czajkowski. *Czas. Kalendarz na rok 1900*, Łódź 1900, Dział adresowy, s. 3; ibidem, 1901, s. 10; ibidem, 1903, s. 11c.

Początkowo przybyło trzech zakonników: Izydor Olbrych, Euzebiusz Pelc i Hieronim Konopko, jednak dwaj pierwsi opuścili szybko Łódź a ich miejsce zajęli: Sebastian Radwański, Romuald Wojta i Anzelm Wawraszczak (zmarł w Łodzi 5 lipca 1907 r.). Pierwszym proboszczem nowo powstałej parafii został późniejszy biskup podlaski ks. Henryk Przeździecki¹⁴⁸. Terytorium placówki wykrojono przede wszystkim z najstarszego łódzkiego kościoła WNMP. Północna granica (z parafią WNMP) biegła ulicami: Srebrzyńską, Ogrodową, Północną, Widzewską (obecnie ul. J. Kilińskiego) i Średnią (obecnie ul. Pomorska). Południowa zaś (z parafią Podwyższenia Świętego Krzyża) ulicami: Dzielną (obecnie ul. G. Narutowicza), Zieloną i Nowo Cegalnianą (obecnie ul. S. Więckowskiego). Do parafii przynależały także wsie i kolonie: Mania, Brus oraz Zdrowie¹⁴⁹.

O drugą świątynię w Łodzi mieszkańcy starali się już od lat 30. XIX w. Początkowo zamierzano wznieść kaplicę dla mieszkańców osady Łódka. Już w 1836 r. mieszkańcy Łodzi wystąpili do władz o odpowiednie zezwolenia, które wkrótce udało się uzyskać (w imieniu wnioskodawców wystąpił Albert Schütze). Projekt opracował L. Bethier – gotowy był on 27 kwietnia 1837 r. Koszt inwestycji miał wynieść nieco ponad 41 tys. rbs. Świątynię planowano ulokować na Rynku Bielnikowym u zbiegu ul. Piotrkowskiej i św. Emilii (obecnie ul. W. Tymienieckiego). Nawiązująca do klasycyzmu budowla miała mieć długości 51,5, szerokości od 23 (w środku) do 25,5 (na bokach) i wysokości 14 łokci. Projektu jednak nie zrealizowano. Zasadniczą przyczyną był brak odpowiednich funduszy, ale przeszkodą była też postawa proboszcza WNMP, który nie należał do entuzjastów tego pomysłu¹⁵⁰.

¹⁴⁸ Henryk Przeździecki – urodzony 17 II 1873 r., wyświęcony w 1895 r. Wspomagali go w pracy duszpasterskiej księża wikariusze: Józef Motylewski (ur. 6 III 1885 r., wyśw. w 1908 r.), Bolesław Wilanowski (ur. 30 I 1885 r., wyśw. w 1911 r.), Józef Szeronos (ur. 23 IV 1888 r., wyśw. w 1910 r.), Bronisław Górecki (ur. 29 II 1889 r., wyśw. W 1911, r.), Czesław Oszekiel (ur. 19 VII 1889 r., wyśw. w 1912 r.). Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1911*, s. 64; ibidem, 1912, s. 64; ibidem, 1913, s. 64; ibidem, 1914, s. 65; *Czas. Kalendarz na rok 1911*, Łódź 1910, Dział adresowy, s. 15; ibidem, 1912, s. 15; ibidem, 1913, s. 15.

¹⁴⁹ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 92, k. 23; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 313–314; L. Mikołajczyk, *Kościół świętego Józefa*, ibidem, 1958, nr 9, s. 280; *Podział miasta na pięć parafii*, „Rozwój”, 3 I 1910, nr 1, s. 3; P. Mielczarek, *Sanktuarium...*, s. 207.

¹⁵⁰ APŁ, RGP, Anteriora, sygn. 2154a, k. 4, k. 189–191; ibidem, sygn. 1601, k. 7–14; AAŁ, KGAW, sygn. 38, k. 254; K. Stefański, *Architektura...*, s. 33; idem, *Niezrealizowane projekty drugiego kościoła katolickiego w Łodzi*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia” 1991, t. 36, z. 1, s. 51–53.

Nieudana inicjatywa budowy kościoła na Rynku Bielnikowym nie zatrzymała starań mieszkańców Łodzi – potrzeba kolejnej świątyni była na tyle widoczna, że szybko ponowiono zabiegi o jej zaspokojenie. Próbę podjęto już w 1841 r.¹⁵¹ W grudniu Sekcja Fabryczna Wydziału Administracyjnego Guberni Mazowieckiej informowała o zamiarze wzniesienia kościoła na Rynku Bielnikowym. W latach 1843–1846 władze miejskie zgromadziły na cele budowy około 300 tys. cegieł. Tymczasem brakowało nowego projektu, bowiem – jak się wskazuje – stary nie spełniał już wymagań inwestorów. Sprawa po raz kolejny upadła, a zgromadzony materiał rozprzedano mieszkańcom. W 1848 r. ponowiono zabiegi. W Łodzi pojawił się budowniczy powiatu łęczyckiego Jan Karol Mertsching celem wykonania planu, kosztorysu i wyboru nowego miejsca pod budowę. Pojawiła się wówczas koncepcja lokalizacji na Nowym Rynku, przy jego zbiegu z ul. Średnią (obecnie ul. Pomorska). Projekt świątyni gotowy był dopiero w styczniu 1854 r. Ogólny koszt miał wynieść nieco ponad 30,5 tys. rbs. Zatwierdzenie planów przeciągało się i dopiero zawiązanie w lipcu 1859 r. Komitetu budowy i zobowiązanie się mieszkańców do pokrycia kosztów budowy ruszyło sprawę z miejsca. Dokonano wówczas kolejnej zmiany lokalizacji, wybierając plac przy skrzyżowaniu ul. Dzikiej (obecnie ul. H. Sienkiewicza) i Przejazd (obecnie ul. J. Tuwima). Początkowo budynek miał stanąć w południowo-zachodnim narożniku skrzyżowania, tyłem do ul. Piotrkowskiej, jednak w grudniu 1859 r. wybrano południowo-wschodni, a front skierowano ku zachodowi. Teren pod nieruchomość stanowiły trzy działki (nr hip. 1322, 1323 i 1324). Jako darczyńców wskazuje się Franza Simę i Leopolda Haentschla¹⁵². Wydawało się, iż prace budowlane ruszą lada chwila. Tymczasem prezydent Łodzi wystąpił do władz gubernialnych o wstrzymanie procedury zatwierdzania

¹⁵¹ APŁ, RGP, Anteriora, sygn. 2154a, k. 377; ibidem, AmŁ, sygn. 1602, k. 1–22; K. Stefański, *Architektura...*, s. 33.

¹⁵² K. Stefański (*Architektura...*, s. 40) wymienia omyłkowo nazwisko Kuntschel. Dalej (ibidem) podaje nr placów: 527 i 528. Tymczasem na planach miasta Łodzi działka, na której wzniesiono kościół nosi inny numer. Na planie geometry Jana Leśniewskiego z 1828 r. plac przy skrzyżowaniu ówczesnych ulic: Dzikiej i Przejazd ciągnący się ku wschodowi do ówczesnej ul. Widzewskiej (obecnie ul. J. Kilińskiego) oznaczony jest numerem 151. Na planie sporządzonym przez Rudolfa Micińskiego z 1873 r. powyższa nieruchomość jest już podzielona na 9 działek frontem skierowanych do ul. Przejazd (obecnie ul. J. Tuwima). Trzy, które należały do parafii noszą numery 1322, 1323 i 1324 (właściwe numery hipoteczne). Zob.: M. Janik, J. Kusiński, M. Stępniewski, Z. Szambelan, *Łódź na mapach 1793–1939*, Łódź 2012, plany 8 i 15.

projektu Mertschinga. Miał on nie spełniać ambicji mieszkańców. W końcu stycznia 1860 r. zlecono wykonanie nowego projektu budowniczemu guberni warszawskiej Franciszkowi Tournelle. Gotowy był on jeszcze tego samego roku. Koszt budowli miał wynieść nieco ponad 36,8 tys. rbs. Zatwierdzony został 7 marca 1861 r.¹⁵³

Prace budowlane kościoła pod wezwaniem św. Jakuba – bowiem pierwotnie pod takim wezwaniem miała być parafia – rozpoczęły się jeszcze w lipcu 1860 r., a prowadził je Karol Robert Nestler. Szybko na drodze inwestycji stanęły problemy finansowe (m.in. związane z kryzysem przemysłowym początku lat 60. XIX w.), a następnie aresztowanie ks. W. Jakubowicza oskarżonego o sprzyjanie powstańcom styczniowym. W pierwszych trzech latach pracowano jedynie krótkimi okresami, w latach 1863–1870 na budowie nic się nie działo. W 1871 r. wykonano niewielkie zadania i dopiero od roku 1872 tempo prac wzrosło. Przełamano kłopoty finansowe i w 1875 r. kościół znajdował się w stanie surowym, nakryty dachem. W 1880 r. ukończono wieżę. Bardzo wolno przebiegało wykańczanie budowli. W 1888 r. przybudowano po bokach dwa niskie aneksy. Budowa świątyni wspierana była finansowo przez obywateli miasta różnych narodowości i wyznań. Szczególny udział mieli w tym: Juliusz Heinzel (finansował wykończenie wieży) Karol Scheibler (fundator m.in. ołtarza głównego, ambony, posadzki, dzwonów i kosztownych organów), Edward Herbst (fundator jednego z bocznych ołtarzy), Matylda Herbst (malowania wewnętrzne). Kamienne schody wykonała pracownia łódzkiego kamieniarza Antoniego Urbanowskiego. Ostatecznie kościół został konsekrowany 19 maja 1889 r. przez arcybiskupa W. Chościaka-Popiela¹⁵⁴).

¹⁵³ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2154, k. 241, 248–295, 348–383, 412–419; ibidem, sygn. 2154a, k. 4, 39–93, 125–129, 189; APŁ, RGP.WBud., sygn. 8565, bp. Pismo do gubernatora piotrkowskiego z 17 IV 1901 r.; ibidem, AmŁ, sygn. 1601, k. 30–31; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 298–300; K. Stefański, *Architektura...*, s. 33–38.

¹⁵⁴ AAŁ, ADŁ, sygn. 69–72 (dokumentacja budowy kościoła); APŁ, RGP.WBud., sygn. 8566, bp., Zezwolenie z 12 IV 1901 r.; ibidem, sygn. 41, passim; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8057, bp., Pismo kancelarii warszawskiego gen.-gubernatora do gub. piotrkowskiego z 10 X 1910 r.; ibidem, AmŁ, sygn. 1604, k. 34–152; ibidem, sygn. 2290, k. 1–9; ibidem, sygn. 6719, k. 1–7; ibidem, sygn. 7330, k. 1–5; Fokciński, *Półwiekowy jubileusz erygowania drugiego kościoła pod wezwaniem Podwyższenia św. Krzyża w Łodzi*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1935, nr 9, s. 324–326; Z Łodzi, „Przegląd Katolicki”, 1895, nr 36, s. 570; T. Graliński, *Dzieje budowy drugiego kościoła w Łodzi*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1948, nr 3, s. 57–63; idem, *Spis parafii...*, ibidem, 1952, nr 10–11, s. 298–300; K. B., *Korespondencja Przeglądu Katolickiego. Łódź 30 XI 1875 r.*, „Przegląd Katolicki” 1876, nr 1, s. 9–10; *Kronika kościelna. Łódź*, ibidem, 1880, nr 22, s. 361–362; K. Stefański, *Architektura...*, s. 39–45.

Po objęciu parafii w 1902 r. przez ks. Karola Szmidla świątynia została gruntownie odnowiona wewnątrz, odrestaurowano organy, ołtarze i obrazy oraz otynkowano budynek od zewnątrz¹⁵⁵. Na pokrycie kosztów prac restauracyjnych uchwalono składkę parafialną w wysokości 9 tys. rb.¹⁵⁶ Architektura kościoła Podwyższenia Świętego Krzyża oparta została na motywach neoromańskich, jak się wskazuje czerpanych głównie z architektury północnych Włoch (tzw. styl lombardzki). Budowla została zwieńczona pojedynczą, niezbyt wysoką wieżą, zakończoną małą kopułą. Wiele elementów kościoła nawiązuje do stylu klasycyzmu, co związane było – jak się uważa – z uczestnictwem, na etapie wykańczania budowli, Hilarego Majewskiego zwolennika stylu neorenesansowego – stanowiąc swoiste połączenie dwóch stylów¹⁵⁷.

Druga parafia w Łodzi erygowana została 24 stycznia 1885 r. przez arcybiskupa W. Chościaka-Popieła. Miasto zostało wówczas podzielone na dwie części i teren na południe od ul. Zawadzkiej (obecnie ul. A. Próchnika) i Południowej (obecnie ul. Rewolucji 1905 r.) trafił do parafii Podwyższenia Świętego Krzyża (razem z miejscowościami: Augustów, Karolew, Poręba, Rokicie Stare i Nowe, Widzew, Zarzew)¹⁵⁸. W 1909 r. wydzielono na jej terytorium trzy nowe parafie: św. Józefa, św. Anny i św. Stanisława Kostki, a w 1911 r. św. Kazimierza. Wskutek tego odpadły od parafii tereny na północ od ul. Zielonej i Dzielnej (obecnie ul. G. Narutowicza), na południe od ul. Radwańskiej, Brzeźnej, Mikołajewskiej (obecnie ul. H. Sienkiewicza), Gubernatorskiej (obecnie ul. E. Abramowskiego), Widzewskiej (obecnie ul. J. Kilińskiego), Głównej (obecnie ul. J. Piłsudskiego) i Rokicińskiej (obecnie ul. Piłsudskiego) oraz na wschód od ul. Zagajnikowej (obecnie ul. S. Kopcińskiego)¹⁵⁹. Pierwszym proboszczem został ks. dziekan

¹⁵⁵ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 90, bp., Ecclesia parochialis Exaltationi S. Qrucius in Lodz (31 V 1918 r.).

¹⁵⁶ *Na odnowienie kościoła*, „Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1913, nr 12, s. 13.

¹⁵⁷ K. Stefański, *Architektura...*, s. 43–44.

¹⁵⁸ AAŁ, ADŁ, sygn. 21, k. 16; ibidem, sygn. 105, k. 122–123; ibidem, sygn. 57, k. 314.

¹⁵⁹ AAŁ, ADŁ, sygn. 92, k. 23–24; ibidem, sygn. 76, k. 27; *Podział miasta na pięć parafii*, „Rozwój”, 3 I 1910, nr 1, s. 3.

L. Dąbrowski¹⁶⁰, po nim w 1897 r. stanowisko to objął ks. Zygmunt Łubieński¹⁶¹, by w 1902 r. oddać pole wspomnianemu ks. Karolowi Szmidlowi¹⁶².

¹⁶⁰ W pracy duszpasterskiej wspomagali go księża wikariusze, którzy przeszli do nowej parafii z kościoła WNMP: Henryk Szczepkowski, Walenty Nowakowski, Józef Kajrukszt, a w kolejnych latach: Stanisław Dąbrowski (ur. 11 XI 1861 r., wyśw. w 1885 r.), Gaspari Kwiatkowski (ur. 30 XII 1858 r., wyśw. w 1883 r.), Paweł Nowacki (ur. 10 I 1863 r., wyśw. w 1886 r.), Stefan Kazański (ur. 6 III 1862 r., wyśw. w 1886 r.), Walenty Laudowicz (ur. 14 II 1863 r., wyśw. w 1887 r.), Teofil Płaskowski (ur. 30 V 1863 r., wyśw. w 1887 r.), Emil Sumiński (ur. 3 V 1865 r., wyśw. w 1888 r.), Józef Mrozowski (ur. 14 VII 1864 r., wyśw. w 1888 r.), Feliks Puchalski (ur. 5 I 1866 r., wyśw. w 1888 r.), Ludwik Ułasiewicz (ur. 28 VII 1863 r. – diakon), Henryk Chajęcki (ur. 23 IV 1864 r., wyśw. w 1888 r.), Feliks Reczyński (5 I 1866 r., wyśw. w 1888 r.), Bolesław Dobrogowski (30 XII 1852 r., wyśw. w 1890 r.), Zygmunt Paciorkowski (ur. 3 X 1866 r., wyśw. w 1891 r.), Władysław Budny (ur. 4 VI 1868 r., wyśw. w 1890 r.), Antoni Manowski (ur. 23 II 1868 r., wyśw. w 1892 r.), Marcin Szkopkowski (ur. 21 III 1870 r., wyśw. w 1892 r.), Stanisław Zacharyasiewicz (ur. 15 IV 1868 r., wyśw. w 1890 r.), Józef Kasiński (ur. 10 XI 1867 r., wyśw. w 1892 r.), Mieczysław Hübner (ur. 29 IV 1870 r., wyśw. w 1894 r.), Kazimierz Cichalewski (ur. 9 I 1870 r., wyśw. w 1894 r.), Walenty Małczyński (ur. 13 II 1869 r., wyśw. w 1894 r.), Jan Kaczyński (ur. 1871 r., wyśw. w 1894 r.), Wincenty Tymieniecki (ur. 3 IV 1871 r., wyśw. w 1895 r.), Apoloniusz Kwieciński (ur. 5 VII 1870 r., wyśw. w 1895 r.), Władysław Żaboklicki (ur. 23 V 1863 r., wyśw. w 1888 r.). Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1886, s. 50; ibidem, 1887, s. 50; ibidem, 1888, s. 50; ibidem, 1889, s. 50; ibidem, 1890, s. 50; ibidem, 1891, s. 50; ibidem, 1892, s. 50; ibidem, 1893, s. 51; ibidem, 1894, s. 74; ibidem, 1895, s. 52; ibidem, 1896, s. 52; ibidem, 1897, s. 52.

¹⁶¹ W pracy duszpasterskiej wspomagali go księża wikariusze: wspomniani już A. Dmochowski, W. Małczyński, W. Tymieniecki, oraz Józef Szczęśniak (ur. 24 I 1869 r., wyśw. w 1895 r.), Bronisław Siennicki (ur. 18 VIII 1873 r., wyśw. w 1896 r.), Jan Kowalski (ur. 26 XII 1871 r., wyśw. w 1897 r., inne źródła podają datę ur. na 25 XII – późniejszy biskup mariawicki), Eugeniusz Czajkowski (ur. 30 XII 1871 r., wyśw. w 1896 r.), Ryszard Malinowski (ur. 3 IV 1871 r., wyśw. w 1896 r.), Donat Linart (ur. 28 VII 1874 r., wyśw. w 1897 r.); Stanisław Zacharjewicz (ur. 15 IV 1868 r., wyśw. w 1890 r.), Jan Malatyński (ur. 25 VI 1870 r., wyśw. w 1895 r.), Jakub Nowakowski (ur. 20 VI 1872 r., wyśw. w 1895 r.), Bolesław Bretsznajder (ur. 28 XI 1864 r., wyśw. w 1899 r.), Stefan Lewandowski (ur. 18 XI 1877 r., wyśw. w 1900 r.). Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1898, s. 52; ibidem, 1899, s. 52; ibidem, 1900, s. 53; ibidem, 1901, s. 52; ibidem, 1902, s. 53; *Czas. Kalendarz na rok 1900*, Łódź 1900, Dział adresowy, s. 3; ibidem, 1901, s. 10.

¹⁶² W pracy duszpasterskiej wspomagali go księża wikariusze: wspomniani: B. Bretsznajder, J. Nowakowski, oraz Józef Bakalarczyk (ur. 30 I 1874 r., wyśw. w 1899 r.), Piotr Nowakowski (ur. 20 IX 1875 r., wyśw. w 1899 r.), Wacław Wyrzykowski (ur. 23 III 1876 r., wyśw. w 1899 r.), Marceli Ryniewski (17 X 1870 r., wyśw. w 1901 r.), Antoni Szandlerowski (ur. 13 I 1878 r., wyśw. w 1900 r.), Wincenty Siedlecki (ur. 25 I 1875 r., wyśw. w 1899 r.), Ryszard Paciorkowski (3 IV 1878 r., wyśw. w 1900), Andrzej Rogoziński (ur. 21 XI 1874 r., wyśw. w 1902 r.), Bolesław Karwowski (ur. 18 XII 1876 r., wyśw. w 1901 r.), Ferdynand Jacobi (ur. 7 IV 1882 r., wyśw. w 1904 r.), Józef Jaśkiewicz (ur. 21 III 1878 r., wyśw. w 1901 r.), Jan Szmigielski (ur. 15 VI 1879 r., wyśw. w 1902 r.), Piotr Górski (7 VIII 1880 r., wyśw. w 1904 r.), Antoni Kaim (ur. 2 VI 1881 r., wyśw. w 1905 r.), Witold Tyblewski (ur. 5 XII 1879 r., wyśw. w 1905 r.), Edward Skupieński (ur. 2 VII 1883 r., wyśw. w 1906 r.), Michał Woźniak (ur. 9 IX 1875 r., wyśw. w 1906 r.), Stanisław Śliwerski (ur. 5 IV 1880 r., wyśw. w 1905 r.), Ignacy Ożarowski (ur. 16 VI 1879 r., wyśw. w 1906 r.), Stanisław Radziszewski (ur. 27 VI 1881 r., wyśw. w 1904 r.), Konstanty Pogorzelski (ur. 5 III 1883 r., wyśw.

Ks. K. Szmidl sprawował urząd proboszcza parafii pw. Podwyższenia Świętego Krzyża do 1920 r.¹⁶³

Pod koniec XIX w. pojawiła się informacja o zamiarze wzniesienia kościoła na placu przy przytułku Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności. Inicjatorką miała być wdowa po Juliuszu Heinzlu, Paulina *ku uczczeniu pamięci jej męża ś.p. Juliusza Heinzla*. Ogłoszono w związku z tym konkurs, na który – jak donosił „Głos” – zaproszono tylko architektów niemieckich *jak gdyby kraj nasz nie posiadał zdolnych budowniczych, mogących pomysłami swemi walczyć o lepsze z wątpliwej wartości importem zagranicznym* – dość uszczypliwie dodawał autor. O dalszych losach tej inicjatywy jednak nic więcej nie wiadomo¹⁶⁴. Sugeruje się rezygnację Pauliny Heinzel z tego pomysłu na rzecz wzniesienia mauzoleum na Starym Cmentarzu¹⁶⁵.

O czwarty katolicki kościół w ówczesnym mieście Łodzi poczęto czynić zabiegi już od grudnia 1890 r. Wówczas to wystąpiono o zgodę na zorganizowanie domu modlitwy, na południu Łodzi, przy ul. Widzewskiej (obecnie ul. J. Kilińskiego). W 1891 r. pojawiła się w łódzkiej prasie informacja o zamiarze wzniesienia kościoła w południowej części miasta, w tzw. Wólce¹⁶⁶. W niedługim czasie (1895 r.) ukonstytuował się Komitet budowy, na którego czele stanął Juliusz Teodor Heinzel, a weszli do niego m.in.: Karol Scheibler, Edward Herbst, Juliusz Kunitzer, Józef Richter, Adolf Hofrichter. Pierwszym krokiem

w 1906 r.), August Jakubisiak (ur. 28 V 1884 r., wyśw. w 1907 r.), Zygmunt Knapski (ur. 13 III 1884 r., wyśw. w 1908 r.), Lucjan Okwieciński (ur. 26 VI 1882 r., wyśw. w 1908 r.), Cezary Kantorski, Teofil Wojdas (ur. 26 IV 1880 r., wyśw. w 1910 r.), Mieczysław Królak (ur. 16 IX 1883 r., wyśw. w 1910 r.), Józef Szcześniak (ur. 24 I 1869 r., wyśw. w 1895 r.), Władysław Wyrzykowski (ur. 27 IX 1863 r., wyśw. w 1888 r.), Antoni Machnikowski (ur. 13 VI 1888 r., wyśw. w 1912 r.). Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1903, s. 53; ibidem, 1904, s. 58; ibidem, 1905, s. 59; ibidem, 1906, s. 82; ibidem, 1907, s. 64–65; ibidem, 1908, s. 66; ibidem, 1909, s. 66; ibidem, 1910, s. 66; ibidem, 1911, s. 64; ibidem, 1912, s. 64; ibidem, 1913, s. 64; ibidem, 1914, s. 65; *Czas. Kalendarz na rok 1903*, Łódź 1902, Dział adresowy, s. 11c; ibidem, 1904, s. 10c; ibidem, 1905, s. 10; ibidem, 1907, s. 281; ibidem, 1910, s. 78, ibidem, 1912, s. 15; ibidem, 1914, s. 15.

¹⁶³ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 90, bp., Ecclesia parochialis Exaltationi S. Qrucius in Lodz (31 V 1918 r.); *Pamiętna książka Pietrkowskiej Guberniji na 1898 god*, Pietrkow 1898, s. 354.

¹⁶⁴ *Z różnych stron. Łódź, „Głos”* 1897, nr 12, s. 297; *Z roku na rok, [w:] Łódzianin. Kalendarz na rok 1897*, Łódź 1897, s. 279. K. Stefański (*Architektura...*, s. 87) podaje wiadomość jakoby świątynia ta miała stanąć na „placu na rogu ul. Dzikiej i Targowej, zwanym Nowym Rynkiem Targowym” – dane źródłowe, na które się powołuje nie potwierdzają takiej informacji. Prawdopodobnie omyłkowo podano nazwę ul. Dzikiej miast ul. Dzielnej.

¹⁶⁵ K. Stefański, *Architektura...*, s. 87.

¹⁶⁶ *Z tygodnia, „Dziennik Łódzki”*, 22 IX 1891, nr 209, s. 1.

było ustalenie lokalizacji nowej świątyni. Dozór kościelny parafii Podwyższenia Świętego Krzyża wystąpił do gubernatora piotrkowskiego Konstantina Millera o przekazanie działki u zbiegu ul. Placowej (obecnie ul. I. Skorupki) i ul. Piotrkowskiej (powierzchni 2244,24 sążni kw.)¹⁶⁷. Była to natenczas część tzw. Rynku Fabrycznego, który znajdował się w rękach miasta. Starania spotkały się z przychylnym stanowiskiem władz w listopadzie 1897 r. W niedługim czasie zdecydowano się jednak miejsce przyszłego kościoła przenieść nieco bardziej na środek placu (przy ul. Piotrkowskiej). Formalny akt przekazania terenu spisano w 1899 r. obejmował on powierzchnię 1548,428 sążni kw.¹⁶⁸

W czerwcu następnego roku ogłoszono otwarty konkurs na projekt kościoła. Koszt budowli szacowano na 300 tys. rb. Cała procedura konkursowa odbyła się z niespotykanym dotąd w Łodzi rozmachem. Przed rozstrzygnięciem zorganizowano wystawę zgłoszonych projektów, a przewodniczącym jury konkursowego był sam arcybiskup warszawski W. Chościak-Popiel. Zwyciężyła, dość zaskakująco, mało znana podówczas łódzka firma „Wende i Zarske”. Drugie miejsce zajęła firma „F. Langenbeck Nachfolger”, a trzecie praca Stanisława Jana Cichorskiego i Edgara Vinsona. Werdykt wywołał znaczne kontrowersje i oskarżenia o brak oryginalności i schematyzm. W tej sytuacji Komitet budowy zlecił wykonanie symulacji kosztów wzniesienia kościoła według trzech nagrodzonych koncepcji, a następnie zwrócono się o opinię do znanych architektów Józefa P. Dziekońskiego i Sławomira Odrzywolskiego. Ostatecznie podtrzymano werdykt konkursowy. Twórcą wersji przystosowanej do formalnego zatwierdzenia przez władze (wprowadzono do niej znaczną ilość zmian w stosunku do pierwowzoru) był Kazimierz Sokołowski. Zaakceptowaną została w grudniu 1900 r. Budowa rozpoczęła się 1901 r. Prace powierzono firmie Władysława Stelmachowskiego, nadzorował budowę K. Sokołowski. Przedsiębiorstwu „Wende i Zarske” pozostała jedynie rola opracowującego szczegółowe rysunki¹⁶⁹. Inwestycja raz za razem natrafiła na problemy finansowe i organizacyjne. W 1905 r. prace budowlane utknęły na dobre. Wznowione w 1906 r., prowadzone były w niewiel-

¹⁶⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 6723, k. 1–2, 25–27. Sążeń kwadratowy obejmował 4,5522 m² i składał się na ośmiń, obejmującą 800 sążni kw. i dziesięcinę skarbową – 2400 sążni kw. (trzy ośminy). Dziesięcina obejmowała 10 925 m²; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, Warszawa 1880, s. 17.

¹⁶⁸ APŁ, Not. K. Płachecki 1899, nr rep. 11593.

¹⁶⁹ AAŁ, ADŁ, sygn. 98, k. 56–61.

kim zakresie, sytuację poprawiło dopiero przyznanie, za zgodą odpowiednich władz, ze środków kasy w Łodzi subwencji w wysokości 60 tys. rb.¹⁷⁰ W 1909 r. gotowe były mury, do grudnia 1911 r. firma Kazimierza Sommera z Warszawy zakończyła prace przy sklepieniach oraz pokryto dach. Wreszcie w 1912 r., 22 grudnia, kościół św. St. Kostki poświęcono i oddano do użytku wiernym. Wzniesiono okazałą, trójnawową budowlę na planie krzyża w stylu neogotyckim. Do budowy użyto pełnej cegły ceramicznej w kolorze jasnożółtym. Wielkim wyzwaniem była wieża. Zaplanowana w całości na wysokość 103 m, zwieńczona hełmem. W 1914 r. brakowało na jej dokończenie jeszcze około 40–50 tys. rb. Oddanie do użytku wiernym kościoła nie oznaczało zakończenia prac, bowiem trwały one do 1927 r.¹⁷¹

W międzyczasie czyniono zabiegi o rekonstrukcję struktury parafialnej Łodzi. Beneficjentem tegoż programu, kilkakrotnie poddawanemu konsultacjom z wiernymi stał się również kościół św. Stanisława Kostki. W 1909 r. arcybiskup warszawski erygował nową parafię pod tymże wezwaniem.

¹⁷⁰ Ibidem, bp., Pismo Komitetu budowy do abpa warszawskiego z 10 IV 1905 r.; ibidem, sygn. 98, k. 98–99; *W sprawie budowy kościoła*, „Rozwój”, 22 IV 1905, nr 89, s. 4; *Budowa kościoła św. Stanisława Kostki*, ibidem, 5 V 1906, nr 102, s. 2; *W sprawie budowy kościoła*, ibidem, 1 III 1907, nr 49, s. 4. Odpowiednią zgodę władz MSW uzyskał były gubernator piotrkowski, K. Miller, którego żona była wyznania katolickiego.

¹⁷¹ AAŁ, ADŁ, sygn. 96–100 (dokumentacja budowy kościoła); ibidem, AKDŁ, Parafia, sygn. 113–115 (dokumentacja budowy kościoła); ibidem, sygn. 92, k. 23; APŁ, RGP, WAdm., sygn. 12794, k. 1–47; ibidem, AmŁ, sygn. 6723, k. 13–86; ibidem, sygn. 6725, k. 1–35; ibidem, sygn. 6733, k. 1, 22; ibidem, sygn. 6734, bp., Pismo gub. piotrkowskiego do prezydenta m. Łodzi, 2 VII 1910 r.; ibidem, AmŁ, sygn. 4428, k. 2–56; ibidem, sygn. 4432, bp., passim; ibidem, sygn. 8057, bp., Pismo kancelarii warszawskiego gen.-gubernatora do gub. piotrkowskiego z 10 X 1910 r.; ibidem, Not. K. Płachecki, 1899, nr rep. 11593; APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr zabytków nr A 112; T. Graliński, *Kościół katedralny św. Stanisława Kostki w Łodzi*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1948, nr 12, s. 311–315; idem, *Spis parafii...*, ibidem, 1952, nr 10–11, s. 295–297; W. Borowski, *Parafia Podwyższenia św. Krzyża w Łodzi*, ibidem, 1962, nr 9, s. 269; W. Rowiński, *Założenie kościoła w Łodzi*, „Tygodnik Ilustrowany” 1901, nr 27, s. 531–532; *W sprawie budowy kościoła*, „Rozwój”, 1 III 1907, nr 49, s. 6; *Ofiara na kościół*, ibidem, 24 V 1909, nr 68, s. 4; W. Czajewski, *Plany konkursowe na projekt nowego kościoła w Łodzi*, ibidem, 2 XII 1898, nr 277, s. 3; ibidem, 3 XII 1898, nr 278, s. 1; ibidem, 5 XII 1898, nr 279, s. 2; *Od Komitetu budowy kościoła pod wezw. Św. Stanisława Kostki*, ibidem, 10 IV 1914, nr 82, s. 2; M. Budziarek, *Archikatedra łódzka. Wokół Bazyliki Mniejszej św. Stanisława Kostki*, Łódź 1995, s. 20–31; K. Stefański, *Bazylika archikatedralna w Łodzi p.w. Św. Stanisława Kostki*, Łódź 1996, s. 9–32; idem, *Architektura...*, s. 86–106; K. Chylak, *Dzieje łódzkiej katedry. Od kościoła filialnego do bazyliki mniejszej*, [w:] *Serce Łodzi. Historia i współczesność*, red. P. Machlański, Łódź 2013, s. 61–81; A. Trznadel, *Dzieje kościoła katedralnego pod wezwaniem św. Stanisława Kostki w latach 1901–1939*, Łódź–Warszawa 2001, s. 86–105; 57–78 [maszynopis przechowywany w bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Łodzi].

Ryc. 8. Nowo wzniesiony, nieukończony kościół św. Wojciecha w Chojnach (Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi).

Ryc. 9. Ceremonia poświęcenia fundamentów kościoła św. S. Kostki w 1901 r. („Tygodnik Ilustrowany” 1901, nr 27, s. 531).

Proboszczem został późniejszy pierwszy biskup diecezji łódzkiej ks. Wincenty Tymieniecki¹⁷². Jej terytorium wykrojone zostało z parafii Podwyższenia Świętego Krzyża i obejmowało teren określony granicą, która biegła od stacji kolei obwodowej, koleją do wysokości ul. Radwańskiej, następnie tą ulicą na wschód do ul. Piotrkowskiej, dalej ul. Brzeźną, ul. Mikołajewską (obecnie ul. H. Sienkiewicza), ul. Gubernatorską (obecnie ul. E. Abramowskiego), ul. Widzewską (obecnie ul. J. Kilińskiego), ul. Milionową, ul. Sosnową, ul. Starozarzewską (obecnie ul. S. Przybyszewskiego), ul. Suwalską do granicy z parafią Chojny, Szosy Pabianickiej oraz wsi i kolonii: Rokicie Stare i Nowe do granic parafii pabianickiej i kolonii Karolew¹⁷³.

Kościół w Chojnach, znajdujący się poza terytorium ówczesnego miasta, a powstały w 1491 r., przez wieki był filią parafii mileskiej. Stan kościoła, a przede wszystkim zabudowań mieszkalnych oraz uposażenia zagrażał dalszemu istnieniu tej placówki. Jak donosił w marcu 1859 r. dziekanowi w Zgierzu arcybiskup warszawski Antoni Melchior Fijałkowski: *kościół w Chojnach niewątpliwie zamkniętym będzie i wszelka usługa duchowna do parafialnego kościoła w Mileszkach przeniesioną będzie*¹⁷⁴. W tym też 1859 r. współwłaścicielka Chojen, spełniająca funkcję kolatora kościoła, podjęła inicjatywę nie tylko utrzymania w Chojnach świątyni św. Wojciecha, ale nawet przekształcenia jej w samodzielną jednostkę kościelną. Powołano wówczas specjalną

¹⁷² Wincenty Tymieniecki – urodzony 3 IV 1872 r., wyświęcony w 1895 r. Wspomagali go w pracy duszpasterskiej księża wikariusze: Zygmunt Knapski (ur. 13 III 1884 r., wyśw. w 1908 r.), Franciszek Dyżewski (12 II 1881 r., w innych źródłach podaje się 31 III, wyśw. w 1907 r.), Edward Tysza (ur. 1 II 1887 r., w innych źródłach podaje się 13 II, wyśw. w 1909 r.), Robert Głazewski (ur. 26 IX 1885 r., wyśw. w 1909 r.), Bronisław Kaczorowski (ur. 10 VIII 1884 r., wyśw. w 1909 r.), Kazimierz Kwieciński (ur. 6 II 1888 r., wyśw. w 1910 r.), Stefan Żelazowski (ur. 16 X 1876 r., wyśw. w 1900 r., w innych źródłach w 1901 r.), Stanisław Kowalewski (ur. 2 V 1879 r., wyśw. w 1911 r.), Walerian Olesiński (ur. w 1888 r.), Stanisław Rybus (ur. 8 V 1884 r., wyśw. w 1911 r.), Kajetan Nasierowski (ur. 7 VIII 1889 r., wyśw. w 1912 r.). Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1911*, s. 65; ibidem, 1912, s. 65; ibidem, 1913, s. 65; ibidem, 1914, s. 66; *Czas. Kalendarz na rok 1911*, Łódź 1910, Dział adresowy, s. 15; ibidem, 1913, s. 15; ibidem, 1914, s. 15; S. Grad, M. Różański, *Bogu na chwałę. Historia parafii św. Stanisława Kostki w Łodzi*, Łódź 2013, s. 141–144.

¹⁷³ AAŁ, ADŁ, sygn. 26, k. 17–19; ibidem, sygn. 92, k. 23–24; *Podział miasta na pięć parafii*, „Rozwój”, 3 I 1910, nr 1, s. 3.

¹⁷⁴ AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., Pismo abpa warszawskiego z 23 III 1859 r. Z treści tego dokumentu wynika, że zagrożenie likwidacją kościoła w Chojnach istniało też w 1826 r., kiedy to taką decyzję – ostatecznie niewykonaną – wydał 16 sierpnia abp Wojciech Skarszewski. Nie znamy przyczyn utrzymania filialnej świątyni w Chojnach, być może wpływ na to miała rychła śmierć arcybiskupa warszawskiego (w 1827 r.).

komisję do urzędu uposażenia przyszłej parafii. Ta, po dwóch latach pracy (29 października 1861 r.) orzekła, iż brak jest wystarczających środków na utrzymanie samodzielnej placówki, co też poskutkowało odmową (20 stycznia 1863 r.) arcybiskupa warszawskiego¹⁷⁵.

Jak informuje oficjalne wydawnictwo archidiecezji warszawskiej, w 1821 r. filia w Chojnach nie była obsadzoną, w kolejnym roku wikariuszem parafii Mieszki z obowiązkiem zamieszkiwania w Chojnach był Walenty Marchowski (vel Marchwicki). Po kilku latach, w 1825 r. zastąpiony został przez Piotra Gumkowskiego, a od 1829 r. Ludwika Müllera. W 1826 r. kościół chojeński miał być wakującym¹⁷⁶. W 1837 r. funkcję tę sprawował urodzony 12 sierpnia 1802 r. i wyświęcony w 1831 r. Hieronim Kamiński¹⁷⁷. Następnie w 1840 r. pieczę nad kościołem sprawował ks. Andrzej Radomiński (ur. 4 lutego 1814 r., wyśw. w 1839 r.)¹⁷⁸. W późniejszym czasie funkcję tę spełniali: Walenty Frydrychowski (ur. 14 lutego 1795 r., wyśw. w 1818 r.), w roku 1845 Wojciech Wysokiński (ur. 23 kwietnia 1815 r., wyśw. w 1839 r.), następnie, w latach 1846–1848 Laurent Czekanowski (ur. 8 sierpnia 1815 r., wyśw. w 1842 r.) i Tomasz Dobrowolski (ur. 23 grudnia 1810 r., wyśw. w 1843 r.) w latach 1849–1850. Przez kolejnych kilka lat nie było w Chojnach stałego wikariusza. Pomocy w zaspokojeniu potrzeb religijnych wiernych udzielali zakonnicy z Łagiewnik. Dopiero w 1858 r. do Chojen trafił ks. Feliks Napiórkowski (ur. 24 sierpnia 1814 r., wyśw. w 1839 r.), który najpóźniej w 1859 r. opuścił stanowisko¹⁷⁹. Będąc, jak czytamy w piśmie Konsystorza Generalnego Archi-

¹⁷⁵ Ibidem, bp., Projekt uposażenia kościoła w Chojnach (22 V 1859 r.); ibidem, bp., Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej z 20 I 1863 r.

¹⁷⁶ *Catalogus Universi Cleri Archi-Dioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archi-Dioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1821*, s. 93; ibidem, 1822, s. 96; ibidem, 1823, s. 123; *Catalogus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1824*, s. 108; ibidem, 1825, s. 107; ibidem, 1826, s. 123; ibidem, 1829, s. 147.

¹⁷⁷ *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Directorium Divini Officii et Sacrificii persolvendi Pro Anno i post Bissextilem MDCCCXXXVII Archidioecesis Varsaviensis*, s. 152.

¹⁷⁸ AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do dziekana zgierskiego z 2 III 1840 r.

¹⁷⁹ Opracowano na podstawie: *Catalogus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1840*, s. 168–169; ibidem, 1841, s. 140; ibidem, 1843, s. 61; ibidem, 1844, s. 168; *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1845*, s. 59; ibidem, 1846, s. 56; ibidem, 1847, s. 52; ibidem, 1848, s. 54; ibidem, 1849, s. 55; ibidem, 1850, s. 56; ibidem, 1851, s. 58; ibidem, 1852, s. 58;

diecezji Warszawskiej o różne nadużycia oskarżonym uczynił to samowolnie, co wzbudziło zaniepokojenie warszawskich władz kościelnych, które prosiły dziekana zgierskiego o zdanie pełnej relacji z *sumienną opinią o jego moralnem prowadzeniu się i zdolności do zarządu parafii*¹⁸⁰. Dziekan podawał kilka powodów rezygnacji ks. Napiórkowskiego z funkcji. Po pierwsze, był to zły stan nieruchomości kościelnych, dalej brak służby kościelnej i wreszcie *lekceważenie tego kapłana ze strony dworu chojeńskiego*¹⁸¹. Sytuacja była cały czas napięta, bowiem w kilka dni później parafianie z Chojen złożyli skargę do władz kościelnych w *przedmiocie zaniedbania usług religijnych*¹⁸². Sprawa musiała być tymczasowo załagodzoną, gdyż w październiku 1860 r. nominację na wikariusza parafii mileskiej w Chojnach otrzymał ks. Hipolit Nowiński (ur. 13 sierpnia 1829 r., wyśw. w 1853 r.), który zastąpił na tym stanowisku ks. Kijewskiego¹⁸³. Ksiądz Nowiński prowadził filię w Chojnach do lutego 1864 r., po czym, na własną prośbę został zwolniony z obowiązków i przeniesiony do parafii Waliszew w dekanacie strykowski. W Chojnach pozostał zaś wakat, bowiem, jak wyjaśniał Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej, *brak kleru świeckiego jest na przeszkodzie, że nie można przesłać innego kapłana*¹⁸⁴. Poproszono wówczas dziekana zgierskiego o zabezpieczenie na tym terenie wykonywania posług religijnych. Krótko obrzędy religijne prowadził ks. Bonifacy Michajłowicz (ur. 6 maja 1822 r., wyśw. w 1846 r.). Do pracy w Chojnach został skierowany przez przełożonego klasztoru w Lutomiersku w lutym 1865 r.¹⁸⁵ Jednak już w marcu tego roku mieszkańcy Chojen skarżyli się władzom: *upraszamy Jaśnie Wielmożna Komisię aby raczyła wejrzyć w nasze smutne położenie iako nam Władza Duchowna z Konsystorza z Miasta Warszawy nadała X. Reformata Bonifacego Michajłowicza,*

ibidem, 1853, s. 57; ibidem, 1854, s. 54; ibidem, 1855, s. 53; ibidem, 1856, s. 52; ibidem, 1857, s. 79; ibidem, 1858, s. 85; ibidem, 1859, s. 83; ibidem, 1860, s. 89.

¹⁸⁰ AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp. Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do dziekana zgierskiego z 13 I 1860 r.

¹⁸¹ Ibidem, bp., Pismo dziekana zgierskiego do Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej z 16 I 1860 r.

¹⁸² Ibidem, bp. Pismo Konsystorza Łowickiego do dziekana Gabrielskiego z 8 II 1860 r.

¹⁸³ Ibidem, bp., Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do dziekana zgierskiego z 9 X 1861 r.; *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1861*, s. 88; ibidem, 1862, s. 67; ibidem, 1863, s. 76.

¹⁸⁴ Ibidem, bp., Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do dziekana zgierskiego z 10 II 1864 r.

¹⁸⁵ APL, PGUdSW, sygn. 1649, bp., Pismo przełożonego klasztoru w Lutomiersku z 17 II 1865 r.

a że teras ten Xiǫdz nam zabrany do miasta Lutomierska do Klasztoru Reformatów [...] my teras opuszczeni Paraffianie zostali zupełnie¹⁸⁶. W październiku 1865 r. – jak informował Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej – J. X. Amchowski Karol Referendarz Klasztoru Warszawskiego [...] otrzymał aplikatę na wikariusza w Chojnach¹⁸⁷.

Po kilku latach, w 1868 r. mieszkańcy Chojen zobowiązali się do wyasygnowania środków na stałego wikariusza przy kościele św. Wojciecha. Wynosiła ona 150 rbs. Dzięki temu władze zezwoliły na stałe zamieszkiwanie mileskiego wikariusza w Chojnach (28 czerwca – 10 lipca 1868 r.), choć księgi metrykalne musiały pozostać w Mileszkach. Pierwszym, stałym wikariuszem został ks. Bonifacy Michajłowicz¹⁸⁸. Po nim, od 1872 r., funkcję tę spełniał franciszkanin ks. Franciszek Tymiński (ur. 19 listopada 1836 r., wyśw. w 1863 r.¹⁸⁹). Następnie, po powrocie tego ostatniego do zakonu, w 1875 r. proboszcz mileski obsadził w Chojnach własnego etatowego wikariusza, którym był ks. Marcin Marcinkowski (ur. 22 grudnia 1827 r., wyśw. w 1851 r.)¹⁹⁰. Dopiero z początkiem 1888 r. stanowisko wikariusza parafii mileskiej z obowiązkiem zamieszkiwania w Chojnach otrzymał Ludwik Szmiglewicz (Śmiglewicz), który zastąpił, odchodzącego do parafii w Bolimowie, wikariusza mileskiego Floriana Ragła (w Chojnach od 1886 r.)¹⁹¹. Po nim zaś, od 25 września (7 października) 1890 r. przy kościele rezydował ks. Ludwik Pinakiewicz¹⁹².

¹⁸⁶ Ibidem, Pismo mieszkańców wsi Chojny do Komisarza ds. Włościańskich z 7/19 III 1865 r.

¹⁸⁷ Karol Amchowski – urodzony w 1829 r., wyśw. w 1853 r. AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do dziekana zgierskiego z 2 X 1865 r.; *Ordo divini officii ad usum Archidioecesis Varsaviensis* 1864, s. 81.

¹⁸⁸ R. Leszczyński (*Starodawna...*, s. 135) omyłkowo wskazał rok 1873 jako moment objęcia filii w Chojnach przez ks. Michałowicza. *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1869, s. 48; ibidem, 1870, s. 48; ibidem, 1871, s. 62.

¹⁸⁹ Podaje się też jaką datę urodzin 10 XI 1836 r.; P. Mielczarek, *Sanktuarium...*, s. 169.

¹⁹⁰ AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej z 8/20 VII 1868 r.; ibidem, bp., Pismo dziekana łódzkiego z 3/15 III 1892 r.; *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1872, s. 63; ibidem, 1873, s. 44; ibidem, 1874, s. 45; ibidem, 1875, s. 45; *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1876, s. 44.

¹⁹¹ AAŁ, ADŁ, sygn. 35, bp., Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do ks. administratora parafii mileskiej z 19 XI/1 XII 1887 r.

¹⁹² R. Leszczyński omyłkowo podał 5 kwietnia 1892 r. jako początek pracy ks. Pinakiewicza (*Starodawna...*, s. 136); AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., Protokół instalacji ks. Pinakiewicza z 25IX/7X 1890 r.

Kościół w Chojnach świadczył usługi religijne dla kilku okolicznych wsi. Pod koniec lat 50. XIX w. przynależały do filii w Chojnach miejscowości: Chojny, Dąbrowa, Górki Stare i Górki Nowe¹⁹³. Z czasem, w miarę zagospodarowywania okolicznych dóbr zwiększała się liczba miejscowości korzystających ze świątyni. W 1872 r. były to: Chojny, Dąbrowa, Dąbrówka, Górki Stare, Górki Nowe, Julianów, Józefów i Kowalszczyzna¹⁹⁴. W 1885 r. chojeńscy parafianie zwrócili się do władz o usamodzielnienie filii lub też choćby przywrócenie ich kościołowi prawa prowadzenia ksiąg metrykalnych (takowe miał do 1859 r.). Prośba ta jednak pozostała bez echa. Ponowną prośbę wysłali w październiku 1891 r. do arcybiskupa warszawskiego. Tym razem odnieśli częściowy sukces, bowiem Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej po gruntownym zbadaniu sprawy wystąpił do władz rosyjskich o zaprowadzenie oddzielnych ksiąg metrykalnych. Odnośną zgodę, dnia 4 czerwca 1893 r.¹⁹⁵, wydał szef Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, uprawniony do takich czynności w 1888 r.¹⁹⁶, po czym odpowiednie księgi przewieziono z Mieszek do Chojen. Wydzielono wówczas także wsie, których mieszkańcy mogli korzystać z nowego udogodnienia. Były to: Chojny Stare, Dąbrowa, Dąbrówka, Józefów, Chojny Nowe, Smug, Julianów, Komorniki, Kowalszczyzna, Górki Stare i Nowe oraz Folwark Fiszer. Terytorium to stało się zaczątkiem nowej parafii. Samodzielną parafią kościół św. Wojciecha stał się w roku 1901. W kolejnym roku władze dokonały formalnego przeniesienia stanowiska wikariusza parafii Mieszki do parafii w Chojnach¹⁹⁷. Administratorem kościoła św. Wojciecha od stycznia 1894 r. był ks. Walenty Laudowicz¹⁹⁸. W Chojnach zamieszkiwał do 1905 r., w ostatnim okresie jako proboszcz parafii¹⁹⁹. Jego następcą został

¹⁹³ *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usus Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1858*, s. 83.

¹⁹⁴ *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1872*, s. 63.

¹⁹⁵ W świetle powyższego pojawiający się w wielu opracowaniach rok 1892 r. jako moment przywrócenia prawa prowadzenia ksiąg metrykalnych należy uznać za błędny. W tymże roku, dokładnie 7 maja 1892 r., abp warszawski jedynie wystąpił o takową zgodę (pismo nr 1644); AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp. Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do dziekana łódzkiego z 22 VI/4VII 1893 r.; ibidem, bp. Protokół wizyty łódzkiego dziekana i ogłoszenia zarządzenia MSW parafianom z 13 VII 1893 r.

¹⁹⁶ Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące 1888, t. VII, seria II (t. 37), poz. 117, s. 49.

¹⁹⁷ K. Stefański omyłkowo podaje datę erekcji na rok 1892 (*Architektura...*, s. 16, 77).

¹⁹⁸ Walenty Laudowicz – urodzony 14 II 1863 r., wyświęcony w 1887 r. *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1895*, s. 52.

¹⁹⁹ Ś. p. ks. W. Laudowicz, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, 1916, nr 3, s. 98–99. W ostatnim okresie urzędowania wspomagali go w pracy duszpasterskiej księża wikariusze:

ks. Michał Stefański²⁰⁰, a wkrótce nowym proboszczem mianowano Hermana Schmidta²⁰¹, który urząd sprawował do 1912 r., kiedy to został odwołany ze swego stanowiska (następnie przeniesiony do parafii w Konstantynowie) a jego miejsce, jako administrator a później proboszcz zajął ks. Teofil Mierzejewski²⁰².

Chojeńska świątynia jeszcze w 1821 r. znajdowała się w dobrym stanie. Wymagający naprawy dach szybko został wyremontowany. W czterdzieści lat później sytuacja wyglądała podobnie. Stan budowli nie był najgorszym, choć wieża wymagała *nagłej reperacji* i podłoga była *znacznie nadpsuta*. Jak już wspomniano, w końcu lat 50. XIX w., świątynia znacznie podupadła, w dwa lata później zapisano *cała ta budowla z dachem nagłej potrzebuje reperacji*²⁰³. W 1882 r. przeprowadzono gruntowny remont świątyni. W tymże roku wybudowano też nową, murowaną dzwonnice. Mimo stosunkowo dobrego stanu budynku w 1895 r. podjęto starania o wzniesienie nowej świątyni. Podstawowym powodem była jego mała pojemność i brak możliwości rozbudowy do rozmiarów wystarczających dla rozrosłej się licznie parafii. Projekt

Ryszard Paciorkowski (ur. 3 IV 1878 r., wyśw. w 1900 r.), Wacław Młodzianowski (ur. 17 X 1879 r., wyśw. w 1903 r.). *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1896, s. 52; ibidem, 1897, s. 52; ibidem, 1898, s. 52; ibidem, 1899, s. 52; ibidem, 1900, s. 53; ibidem, 1901, s. 52; ibidem, 1902, s. 52; 1903, s. 52; ibidem, 1904, s. 56; ibidem, 1905, s. 58.

²⁰⁰ Michał Stefański – urodzony 10 X 1867 r., wyświęcony w 1890 r. W pracy duszpasterskiej wspierał go ksiądz Mieczysław Rybiński (ur. 20 V 1873 r., wyśw. w 1898 r.). *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1906, s. 81.

²⁰¹ Herman Schmidt – urodzony 1 III 1866 r., wyświęcony w 1889 r. W pracy duszpasterskiej w parafii wspomagali go księża wikariusze: Józef Borensztedt (ur. 2 II 1880 r., wyśw. w 1904 r.), Aleksander Kozarzewski (ur. 11 VI 1881 r., wyśw. w 1906 r.), Franciszek Dyżewski, ur. 12 II 1881 r., według innych źródeł 31 III, wyśw. w 1907 r.), Stefan Sikorski (ur. 4 X 1881 r., wyśw. w 1908 r.), Ryszard Borkowski (ur. 15 I 1884 r., wyśw. w 1908 r.), Józef Pitas (ur. 18 III 1880 r. wyśw. w 1909 r.), Anastazy Chabowski (ur. 11 V 1888 r., wyśw. w 1910 r.), Wacław Głowacki (ur. 24 VIII 1874 r., wyśw. w 1911 r.). Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1907, s. 63; ibidem, 1908, s. 64; ibidem, 1909, s. 64; ibidem, 1910, s. 64; ibidem, 1911, s. 63; ibidem, 1912, s. 63; *Czas. Kalendarz na rok 1911*, Łódź 1910, Dział adresowy, s. 15; ibidem, 1913, s. 15.

²⁰² *Zmiany w składzie osobistym duchowieństwa archidiecezjalnego*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, 1912, nr 2, s. 52. Teofil Mierzejewski – urodzony 3 XI 1871 r., wyśw. w 1894 r. Wspomagali go w pracy duszpasterskiej księża: Stanisław Rybus (ur. 8 V 1884 r., wyśw. w 1911 r.), Stanisław Nowakowski (ur. 10 II 1881 r., wyśw. w 1912 r.), Franciszek Wiśniewski (ur. 26 IX 1888 r., wyśw. w 1913 r.). Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1913, s. 63; ibidem, 1914, s. 64; *Czas. Kalendarz na rok 1913*, Łódź 1912, Dział adresowy, s. 15.

²⁰³ AAŁ, KGAW, sygn. 40, k. 254.

zamówiony u Józefa P. Dziekońskiego gotowy był w 1897 r., a zatwierdzony został przez architekta powiatowego Ignacego Markiewicza. Koszt miał wynieść prawie 61,5 tys. rbs. Neogotycka, wysmukła budowla na planie krzyża łacińskiego miała mieć długości 167 (wraz z transeptem) a szerokości (z fasadą) 80 i wysokości w nawie głównej 64, zaś w bocznych 35 stóp. Ostatecznie prace ruszyły w 1902 r. i prowadzono je do roku 1904, po czym wznowiono w 1906 a po roku dokonano poświęcenia nieukończonej jeszcze budowli. Roboty budowlane prowadziła firma „Nestler i Ferrenbach”. W zasadniczym swym rysie (bez wież) ukończono okazałą świątynię dopiero w 1924 r. i po raz kolejny została ona konsekrowana. Inwestycja realizowana była w atmosferze konfliktu z mieszkańcami Nowych Chojen, którzy forsowali inną lokalizację kościoła, aż w końcu podjęli się konkurencyjnego projektu. Niewątpliwie opóźniały prace kłopoty finansowe, o czym świadczyć może m.in. pożyczka jaką udzielił na budowę kościoła sam arcybiskup warszawski (10 tys. rb.). Nowa świątynia powstała na dotychczasowym placu kościelnym, tuż obok starej budowli. Wcześniej rozważano także inną lokalizację, tj. działkę podarowaną przez Krystiana Krauzego w 1901 r. leżącą między drogą do Rzgowa a dotychczasowym placem kościelnym (od południa)²⁰⁴. Mieszkańcy Nowych Chojen proponowali zaś ulokowanie kościoła w tejże miejscowości jako najgęściej zaludnionej²⁰⁵.

Powstanie kościoła Przemienienia Pańskiego w Chojnach Nowych wiąże się ściśle z budową świątyni św. Wojciecha. Kiedy w końcu XIX w. realnego kształtu nabrały starania o zastąpienie nowym, wiekowego, drewnianego kościoła św. Wojciecha, doszło do sporów między parafianami o jego lokalizację. Mieszkańcy gęściej zaludnionych Chojen Nowych nie zgadzali się na umiejscowienie nowego budynku na placu dotychczasowego ośrodka parafii. Ich racje nie zyskały jednak uznania i inwestycję ulokowano, jak

²⁰⁴ APŁ, Not. J. Gruszczyński 1901, nr rep. 5952.

²⁰⁵ AAŁ, ADŁ, sygn. 15, k. 38; ibidem, sygn. 36, bp., Spis inwentarza fundi instructi z 19 III 1861 r.; ibidem, bp., Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do dziekana łódzkiego z 2/14 XI 1891 r.; ibidem, bp., Pismo dziekana łódzkiego do abp warszawskiego z 3/15 III 1892 r.; ibidem, bp., Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do dziekana łódzkiego z 22 VI/4VII 1893 r.; ibidem, bp., Spis inwentarza fundi instructi z 23 XII /11 I 1894 r.; APŁ, RGP.W.Ad.m., sygn. 9249, k. 4–5, 45, 64, 86, 89, 92; ibidem, sygn. 12513, k. 5; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2019, k. 20–22; APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr zabytków nr A118; T. Galiński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 305–307; *Wizyty kanoniczne J. Eks. Najdostojniejszego Arcypasterza Warszawskiego w roku bieżącym. Parafia Mieszki*, „Przegląd Katolicki” 1891, nr 51, s. 810–811.

wspomniano, obok drewnianego kościołka. Parafianie z Nowych Chojen, Dąbrówki Małej, Dąbrowy i Julianowa zdecydowali się więc wziąć sprawy we własne ręce. W lipcu 1899 r. postanowiono o budowie kościoła i odłączeniu się od macierzystej parafii²⁰⁶. Jeszcze tego samego roku zamówiono u Ignacego Stebelskiego projekt kościoła i rozpoczęto starania o stosowne pozwolenia dla dwóch świątyń. Neogotycka, trzynawowa budowla w Nowych Chojnach, o czworobocznej wieży, miała mieć długości 80 a szerokości 40 łokci. Wspomniana wieża zakończona zaś hełmem iglicowym – 112 łokci wysokości. Koszt miał wynieść 36 tys. rb. Władze, w 1901 r. pozytywnie odpowiedziały jedynie na inwestycję w Chojnach Starych. W krótkim czasie wybuchły też spory o zużytkowanie składek mieszkańców, opowiadających się za drugim kościołem, na realizację inwestycji św. Wojciecha. Z forsowania inwestycji w Nowych Chojnach nie był zadowolony też ówczesny proboszcz ks. Walenty Laudowicz. Wobec takiego obrotu sprawy parafianie z Nowych Chojen zdecydowali się na wzniesienie niewielkiej kaplicy fasadą zwróconej ku ul. Rzgowskiej. Pobudowana została w iście ekspresowym tempie 10 tygodni w 1905 r.²⁰⁷ W lipcu 1906 r. wystąpili o własnego duchownego, zobowiązując się zapewnić mu lokal mieszkalny (przy kaplicy) oraz roczny fundusz w wys. 600 rb., a prezesem Komitetu wykonawczego mającego egzekwować składkę został Ferdynand König. Teren, na którym stanął kościół darował Tomasz Szeffler (8 mórg). Aby ominąć trudności o charakterze administracyjnym został on jednak zapisany na wspomnianego F. Königa²⁰⁸, który notabene zakupił pozostałą własność Szefflera²⁰⁹. Obejmował on 11 dziesięcin i 1623 sążnie kw. Nowy właściciel-powierca, w 1897 r. przekazał pod budowę jedynie 3 morgi, resztę pozostawiając we własnym użytkowaniu. Do parafii wróciła dopiero po I wojnie światowej. Były to już wówczas dwie działki, jedna, mniejsza (105 prętów kw.) położona była prostopadle do ul. Rzgowskiej wzdłuż kościoła, po jego północnej stronie, druga zaś (4 morgi 195 prętów kw.) na jego tyłach, przylegała od wschodu do placu, na którym znajdowała się świątynia). Co

²⁰⁶ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 234, k. 75, 79, 205.

²⁰⁷ K. Stefański (*Architektura...*, s. 80) jako rok ukończenia wskazuje 1907, tymczasem 22 VII 1906 r. parafianie informują: „*mając własnym kosztem kaplicę pobudowaną*” (AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 88, k. 9) a w prasie informacje o poświęceniu kaplicy pochodzą z grudnia 1905 r. (*Poświęcenie kaplicy*, „Rozwój”, 9 XII 1905, nr 273, s. 2).

²⁰⁸ K. Stefański (*Architektura...*, s. 80) wspomnianego F. Königa omyłkowo wskazuje jako właściwego darczyńcę placu, na którym wzniesiono kościół.

²⁰⁹ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 238, k. 491; ibidem, PGUdSW, sygn. k. 1650, k. 253–269; ibidem, Not. K. Płachecki 1895, nr rep. 3266; ibidem, nr rep. 3347; ibidem, nr rep. 3764.

ciekawe plac pod kościół przekazany w 1897 r. był obostrzony zobowiązaniem wzniesienia na nim do 1901 r. świątyni. Dozór kościelny przyjmujący darowiznę nie podjął się jednak wzięcia na siebie takiego obowiązku. W 1900 r. König zobowiązał się pokryć czwartą część wydatków związanych z budową świątyni, a następnie przekazał po raz kolejny plac pod kościół²¹⁰.

Kościół początkowo stanowił filię parafii św. Wojciecha. W 1907 r. obsługiwany był przez wikariusza tejże parafii ks. Aleksandra Kozarzewskiego. Przejściowo przy kaplicy zamieszkiwał chojeński proboszcz Herman Schmidt, a także przeniesiona została ze starych Chojen kancelaria parafialna. Sprawa usamodzielnienia się kościoła Przemienia Pańskiego nabrała tempa pod kierownictwem ks. Teofila Mierzejewskiego. W lipcu 1914 r. odbyło się zebranie parafian św. Wojciecha, na którym zdecydowano się wystąpić do władz kościelnych i państwowych o zgodę na podzielenie parafii na dwie oddzielne. Zaproponowano również przyszłe terytorium parafii. Miało ono obejmować teren określony granicami parafii św. Anny i Podwyższenia Świątego Krzyża aż do plantu obwodowej kolei, następnie tymże aż po ul. Leczniczą i dalej jej prawą stroną. Od tej ostatniej linią prostą aż do Szosy Pabianickiej i tym samym plantem kolei obwodowej do ul. Julianowskiej, po czym jej lewą stroną do posesji Kazimierza Gamonia i granicami wsi Julianów i Kowalszczyzny (obie pozostały w parafii św. Wojciecha) do ul. Leczniczej. Rychły wybuch wojny na krótki czas wstrzymał utworzenie parafii²¹¹.

W tym samym czasie zrodziły się pomysły budowy świątyni na wschodnich przedmieściach Łodzi, tj. Zarzewiu i Widzewie. W pierwszym z wymienionych świątynia powstała dzięki wydatnemu wsparciu właściciela młyna parowego Józefa Meisnera – ofiarował on pod budowę część placu nr 977

²¹⁰ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 6142, k. 1–28; ibidem, sygn. 9250, k. 10, 13–14, 19–23; ibidem, PGUdSW, sygn. k. 1650, k. 253–269; ibidem, Not. J. Nieznański 1897, rep. 8925; ibidem, 1900, rep. 1965; ibidem, Not. K. Płachecki 1901, rep. 430; ibidem, Not. K. Krajewski 1904, rep. 183; ibidem, Not. J. Łada 1912, nr rep. 6495; ibidem, Not. E. Trojanowski 1923, rep. 5017; ibidem, KdSWPŁ, sygn. 238, k. 491; *Nowe Chojny*, „Rozwój”, 2 V 1899, nr 100, s. 3 (w tej informacji prasowej błędnie podano rok aktu notarialnego, tj. 1898 zamiast 1897 r.); *Kościół*, ibidem, 16 II 1900, nr 38, s. 2–3; *Projekt nowego kościoła w Nowych Chojnach („Julianów”)*, „Ognisko Rodzinne” 1899, nr 12, s. 197; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 303–304.

²¹¹ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 9250, k. 2, 7–8, 38–39, 44, 58–59; ibidem, Akta gminy Chojny, sygn. 938, bp., Pismo naczelnika m. Łodzi do wójta gm. Chojny z 11 III 1900 r.; AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 88, k. 9, 32; ibidem, ADŁ, sygn. 36, bp., Pismo mieszkańców Nowych Chojen do abpa warszawskiego z 13/26 X 1901 r.; ibidem, sygn. 37, k. 44–45; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 303–304.

o powierzchni 473,85 sążni kw. przy obecnej ul. Skierniewickiej, akt notarialny spisano 30 lipca 1902 r. u notariusza w Łodzi Józefa Grabowskiego oraz małżeństwa Matyldy i Edwarda Herbstów – wyłożyli 10 tys. rb. Projekt świątyni, o motywach neoromoańskich, zatwierdzony w 1903 r., przygotował Paweł Rübensalm przy udziale Henryka Ferrenbacha z firmy „Nestler i Ferrenbach”. W końcu maja 1904 r. odbyła się uroczystość poświęcenia kamienia węgielnego, a na początku grudnia roku następnego obiekt konsekrowano. Prace wykonała wspomniana firma „Nestler i Ferrenbach”. Początkowo świątynia pod wezwaniem św. Anny (na pamiątkę wcześniej zmarłej córki Herbstów Anny) stanowiła filię parafii Podwyższenia Świętego Krzyża²¹². Nowy, jednonawowy, murowany, na kamiennym fundamencie wzniesiony kościół, oparty był na planie prostokąta. Do zakończonej trójbocznie części prezbiterialnej przylegały, po bokach, dwa niewielkie aneksy. Świątynia posiadała jedną wieżę nakrytą namiotowym hełmem. Nie był to zbyt okazały obiekt, jego długość wynosiła 39 m, szerokość 16,5 m, zaś wysokość 10,5 m. Wieża dosięgała nieco ponad 26 m. Edward i Matylda Herbstowie oprócz wspomnianej sumy pokryli koszty budowy wieży, dzwonów (wykonane w Bochum, o wadze: duży około 1000 kg, średni około 800 kg i mały 500 kg), zegara wieżowego, schodów na chór i mozaikowej posadzki²¹³.

Pierwszym rektorem a następnie proboszczem został mianowany ks. Wacław Wyrzykowski²¹⁴. Do pomocy przydzielono mu dwóch wikariuszy ks. Dominika Kaczyńskiego i ks. Wacława Głowackiego. W wyniku rekon-

²¹² APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7334, k. 1–77; ibidem, sygn. 9647, k. 1–2, 12–13; ibidem, sygn. 7828, k. 3–4, 6–7, 11–12; ibidem, sygn. 8057, bp., Pismo kancelarii warszawskiego gen.-gubernatora do gub. piotrkowskiego z 10 X 1910 r.; ibidem, AmŁ, sygn. 6733, k. 22–23; ibidem, Not. J. Grabowski 1902, nr rep. 4094; *Nowy kościół*, „Rozwój”, 25 V 1900, nr 119, s. 2; *Nowy kościół*, ibidem, 30 IV 1901, nr 99, s. 2; *Budowa kościoła św. Anny*, ibidem, 24 V 1904, nr 116, s. 1–2; *Projektowany kościół w Zarzewie*, ibidem, 7 V 1902, nr 105, s. 2; *Nowa kaplica*, ibidem, 16 XI 1902, nr 262, s. 3; *Nowa parafia*, ibidem, 5 VII 1907, nr 146, s. 4; *Podział miasta na pięć parafii*, ibidem, 3 I 1910, nr 1, s. 3; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 300–302; *Kościół św. Anny w Łodzi (Zarzew)*, Łódź 1937, s. 5–6.

²¹³ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 93, bp., Inwentarz parafii św. Anny w Łodzi; K. Stefański, *Architektura...*, s. 82; B. Kucyk, *Parafia św. Anny w Łodzi od 1909 do 1939 r.*, Warszawa 1994 s. 29–34 [maszynopis przechowywany w bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Łodzi].

²¹⁴ Wacław Wyrzykowski – urodzony 23 III 1876 r., wyświęcony w 1889 r. Wspomagali go w pracy duszpasterskiej księża: Paweł Wróblewski (6 I 1883 r., wyśw. w 1908 r.), Robert Głazewski (ur. 14 IX 1885 r., wyśw. w 1909 r.), Karol Niemira (ur. 28 X 1881 r., wyśw. w 1911), Bronisław Kaczorowski (ur. 10 IX 1884 r., wyśw. w 1909 r.), Dominik Kaczyński (ur. 1 VIII 1886 r., wyśw. w 1911 r.). Inne źródła podają również nazwiska: Ferdynanda Jacobi, Michała Woźniaka, Edwarda Tyszk, Witolda Tyblewskiego, Cezarego Kantorskiego oraz wspomnia-

Ryc. 10. Kościół św. Anny wraz z zabudowaniami parafialnymi (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

Ryc. 11. Kościół filialny Przemienienia Pańskiego w Chojnach Nowych. Widok z 1937 r. Fasada została dobudowana w l. 20. XX w. (Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi).

strukcji struktury parafialnej Kościoła katolickiego w Łodzi, jaka się dokonała w pierwszej dekadzie XX w., kościół filialny św. Anny stał się ośrodkiem nowej parafii. Odpowiedni dekret wydany został przez arcybiskupa warszawskiego Wincentego Chościaka-Popiela 29 grudnia 1909 r. W budżecie państwowym zarezerwowano dla proboszcza 400 rb. a dla dwóch wikariuszy po 150. W trakcie kilkukrotnych spotkań władz z wiernymi Kościoła katolickiego (1908 r.) ustalono terytorium parafii. Obejmowała swym zasięgiem Zarzew, Poręby i Augustów oraz część Łodzi, w której to granica biegła ul. Rokicińską przez fabrykę Scheiblera, ul. Główną (obecnie ul. J. Piłsudskiego), Widzewską (obecnie ul. J. Kilińskiego), Milionową, Sosnową, Starozarzewską (obecnie ul. S. Przybyszewskiego), Suwalską aż do granic Dąbrowy²¹⁵.

Motorem napędowym inwestycji w Widzewie był, główny udziałowiec miejscowych zakładów bawełnianych, Juliusz Kunitzer. W 1899 r. zamówiono projekt u architekta Johanna Wende²¹⁶. Realizacja koncepcji, gotowej już w kolejnym roku, miała kosztować 63 tys. rb. Kościół miał pomieścić 2 tys. wiernych. Planowana świątynia – jak donosił łódzki „Rozwój” – w stylu gotyckim, o trzech wieżach miała zostać wzniesiona na placu po prawej stronie Szosy Rokicińskiej, na wzgórzu *przy tej samej ulicy co znajduje się obecnie sala teatralna, tylko w drugim, przeciwnym końcu*²¹⁷. Jednak do urzeczywistnienia konceptu w tej wersji nie doszło, jak się wskazuje, Kunitzer przeszacował własne możliwości finansowe i z pomysłu się wycofał. Nieco wcześniej nabył drewniany pawilon Łódzkiej Wystawy Przemysłowej (z 1896 r.), który ustawiony frontem do późniejszej ul. Kunitzera (obecnie ul. Niciarniana) miał służyć jako sala widowiskowa dla robotników. Wobec rezygnacji z pomysłu budowy świątyni, przekazał ową nieruchomość wraz z placem (0,672 ha) na cele religijne. W 1902 r. ks. K. Szmidel konsekrował ją jako kaplicę filialną

nego Wacława Głowackiego. Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1911*, s. 64; *ibidem*, 1912, s. 64; *ibidem*, 1913, s. 64; *ibidem*, 1914, s. 65; *Czas. Kalendarz na rok 1907*, Łódź 1906, Dział adresowy, s. 283; *ibidem*, 1908, s. 54; *ibidem*, 1909, s. 58; *ibidem*, 1910, s. 78; *ibidem*, 1911, s. 15; *ibidem*, 1913, s. 15; S. Grad, M. Różański, *op. cit.*, s. 142.

²¹⁵ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 92, k. 14–15, 23; *Nowa parafia*, „Rozwój”, 5 VII 1907, nr 146, s. 4; *Podział miasta na pięć parafii*, *ibidem*, 3 I 1910, nr 1, s. 3; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 300–302; *Kościół św. Anny...*, s. 5–6.

²¹⁶ K. Stefański, *Architektura...*, s. 80; C. Stańczak jako autora tegoż projektu wskazuje Stefana Lemene (*Rz.-katolicka parafia św. Kazimierza Widzew. Powstanie i rozwój 1911–1928*, Łódź 1928, s. 3–4).

²¹⁷ *Kościół na Widzewie*, „Rozwój”, 24 I 1900, nr 19, s. 2.

parafii Podwyższenia Świętego Krzyża (początkowo pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP, później św. Kazimierza). Zarówno budynek jak i miejsce miało być tymczasowym, bowiem Kunitzer nosił się z zamiarem wybudowania kościoła na gruntach między Widzewem a Zarzewem (nie doszło wówczas do oznaczenia konkretnej lokalizacji), w którym to kierunku planował rozbudowę osiedli robotniczych. Ostatecznie jednak projektu nie zrealizował, bowiem 30 października 1905 r. Kunitzer został zastrzelony w tramwaju na rogu ul. Piotrkowskiej i ul. Nawrot. Tymczasowy, drewniany kościół składał się z dużej sali o długości 34 i szerokości 17 m. Wzniesiono go na podmurowaniu z cegły. Całość nieruchomości pokryta była papą. Obsługiwany był on, do czasu uruchomienia parafii w Widzewie, przez dwóch duchownych: ks. Ryszarda Malinowskiego i ks. Walentego Małczyńskiego²¹⁸.

Nie zarzucono natomiast samej idei organizacji parafii – zmieniła się zaś koncepcja lokalizacji, którą teraz miała się stać tymczasowa siedziba kościoła filialnego. Usilne starania o erygowanie parafii podjęto przy okazji tworzenia nowej struktury parafialnej Kościoła katolickiego w Łodzi. Sprawa nabrała tempa, bowiem duchowieństwo niepokoiła organizacja w sąsiedztwie domu modlitewnego a następnie świątyni mariawitów. W 1908 r. uchwalono na zebraniu wiernych z władzami miasta podział Łodzi na sześć parafii. Władze rosyjskie nie zgodziły się jednak na wyasygnowanie takiej ilości etatów. W mało parlamentarnych słowach w październiku 1908 r. przyszli parafianie próbowali interweniować u gubernatora piotrkowskiego Antona von Essena: *Więc prosimy Jaśnie W^{go} Pana Gubernatora o nakazanie temu głupcowi Pieńkowskiemu nie kręcić więcej temi katolickimi parafiami i dalej pan Prezydent gdyby szło o ruskie Cerkwie, to by w tej chwili inną postawę przyjął, aby dostać jakiś order, ale że to ma być podział parafii katolickich, a on temu przeszkodzi, to też się orderu będzie spodziewał, że tak dużo dla Państwa Rosyjskiego zdziałają*²¹⁹. Niewiele jednak wskórali i inicjatywa organizacji widzewskiej parafii po raz kolejny upadła. Dopiero przejęcie kosztów utrzymania duchowieństwa przez Widzewską Manufakturę i parafian poskutkowało zgodą władz na

²¹⁸ AAŁ, ADŁ, sygn. 76, k. 7–10, 13, 19, 24; ibidem, sygn. 77, bp., Ecclesia parochialis S. Casimir in Łódź; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7828, k. 15–16; ibidem, Widzewska Manufaktura Spółka Akcyjna w Łodzi, sygn. 169, k. 1–9; T. Galiński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 302–303; C. Stańczak, *Rz.-katolicka...*, s. 6–8; W. Skóra, *Dzieje parafii św. Kazimierza w Łodzi w latach 1911–1939*, Łódź–Warszawa 2001, s. 33–34 [maszynopis przechowywany w bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Łodzi].

²¹⁹ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7828, k. 15.

erekcję parafii. W 1909 r. fabryka udostępniła bezpłatnie mieszkanie dla księdza i zobowiązała się do pokrycia kosztów etatu jednego wikariusza. Stało się to faktem 11 kwietnia 1911 r. Ostatniego maja 1913 r. zarząd Widzewskiej Manufaktury przekazał parafii plac o pow. 2023 sążni kw. (9209,22 m²) pod budowę nowej świątyni w sąsiedztwie istniejącej, z równoczesnym prolongowaniem prawa do korzystania z niej aż do czasu wzniesienia właściwego budynku. Dodatkowo darowano na cele budowy 25 tys. rb. Równolegle, osobiście Minna Agnes Kunitzer przekazała 5 tys. rb. Parafia przyjęła darowiznę tuż przed wybuchem I wojny światowej²²⁰.

Parafia św. Kazimierza została wydzielona z terenów dotąd należących do kościoła Podwyższenia Świętego Krzyża. Granica jej biegła od południa kolejką dojazdową do Szosy Rokicińskiej, następnie do ul. Zagajnikowej (obecnie ul. S. Kopcińskiego), ul. Cegielnianą (obecnie ul. S. Jaracza) aż do wsi Antoniew-Stoki²²¹. Ta ostatnia została do niej formalnie wcielona w 1914 r., lecz decyzja wykonana została dopiero po kilku latach. Utworzenie samodzielnej parafii wzmogło zabiegi wokół wzniesienia świątyni. Jak już wspomniano zarząd Widzewskiej Manufaktury zdecydował się darować na rzecz parafii kościół, plac na którym był on wzniesiony oraz 25 tys. rb. na budowę nowej świątyni. Zamówiono nowy projekt kościoła. Tym razem autorem był zastępca architekta gubernialnego Romuald Miller. Obiekt miał kosztować 70 tys. rb. Tuż przed wybuchem wojny rozpoczęto gromadzenie materiałów, udało się też zebrać 35 tys. rb. (zdeponowanych w Banku Handlowym). Hojnymi ofiarodawcami byli: M. A. Kunitzer i osoby spokrewnione oraz związane z tą rodziną, którzy ofiarowali 30 tys. rb. Wysłane do Piotrkowa plany świątyni, kosztorys oraz dowody zgromadzonych środków w czasie I wojny zaginęły²²². Początkowo administratorem, a następnie proboszczem nowej parafii

²²⁰ Ibidem, sygn. 8077, bp., Pismo warszawskiego gen.-gub. do gub. piotrkowskiego z 6 II 1911 r.; ibidem, bp., Protokół zebrania parafian parafii Podw. Św. Krzyża z 11 IV 1910 r.; ibidem, bp., Protokół zebrania mieszkańców Widzewa z 27 VI 1910 r.; ibidem, bp., Uchwały zarządu Widzewskiej Manufaktury z 15 IX 1908 r. i 26 XI 1910 r.; ibidem, Not. J. Nieznański 1908, nr rep. 5041; ibidem, Not. J. Żyżniewski 1913, nr rep. 12758; ibidem, 1914, nr rep. 3093; ibidem, Widzeńska Manufaktura Spółka Akcyjna w Łodzi, sygn. 169, k. 1–9; *Nowy kościół na Widzewie*, „Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1914, nr 2, s. 28; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 302–303; C. Stańczak, *Rz.-katolicka...*, s. 6.

²²¹ Początkowo mieszkańcy ul. Kopernika, Cegielnianej, Mostowej, Dzielnej i Tkackiej mieli pozostać w parafii Podw. Św. Krzyża; AAŁ, ADŁ, sygn. 76, k. 27.

²²² AAŁ, ADŁ, sygn. 14, k. 52; ibidem, sygn. 76, k. 33–35; APŁ, Widzeńska Manufaktura Spółka Akcyjna w Łodzi, sygn. 169, k. 1–9; *Nowy kościół na Widzewie*, „Rozwój”, 8 I 1914, nr 5, s. 5; *Dwa nowe kościoły*, ibidem, 11 IV 1914, nr 83, s. 5; *Nowy kościół na Widzewie*, „Przewodnik

mianowano ks. Jana Albrechta, dotychczasowego wikariusza parafii WNMP obsługującego kościół filialny św. Józefa przy ul. Ogrodowej²²³.

W początkach XX w. nowe obiekty sakralne pojawiły się w północnej części Łodzi, na ówczesnych podmiejskich terenach Bałut i Radogoszcza. W 1906 r. rozpoczęła się staraniem braci dolorystów budowa kaplicy Dobrego Pasterza. Jako fundatora wskazuje się Michała Kapuścińskiego, właściciela warsztatu szewskiego w Bałutach i sklepu przy ul. Piotrkowskiej²²⁴. Faktycznie był on jednak tylko osobą, na imię której składane były środki na budowę oraz zapisywane nieruchomości, celu sprawniejszego zarządzania i łatwiejszego finansowania inwestycji, bowiem bezhabitowe zgromadzenie dolorystów nie było uznanym przez władze rosyjskie. Sprawozdanie dziekana łódzkiego z 1916 r. dotyczące środków posiadanych przez łódzkie kościoły wykazało 3000 rb. złożonych na imię Kapuścińskiego przez Marię Muszłowską na odnowienie kaplicy Dobrego Pasterza. Skromna, gotowa w 1907 r. świątynia, powstała według projektu Kazimierza Sokołowskiego. W krótkim czasie, tzn. w latach 1911–1913 kościół uległ wzbogaceniu o modrzewiowy strop, ścienne polichromie i kamienną posadzkę²²⁵.

Bezhabitowe Zgromadzenie Braci Synów Matki Boskiej Bolesnej utworzone zostało przez bł. H. Koźmińskiego 8 grudnia 1893 r. i w Łodzi działało pod nazwą Stowarzyszenia Oświatowego „Przyszłość”. Według informacji samego Kapuścińskiego dolorysty poczęli w Łodzi działać już w 1890 r., a więc

Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1914, nr 2, s. 28; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 302–303; C. Stańczak, *Rz.-katolicka...*, s. 6.

²²³ Jan Albrecht – urodzony 25 VI 1872 r., wyświęcony w 1897 r. W pracy duszpasterskiej w parafii wspomagali go księża wikariusze: Władysław Ciesielski (ur. 14 VI 1885 r., wyśw. w 1909 r.), Konstanty Kleczyński (ur. 25 V 1882 r., wyśw. w 1909 r.), Wacław Niemyski (ur. 28 III 1884 r., wyśw. w 1907 r.), Romuald Brzeziński (ur. 22 I 1886 r., wyśw. w 1912 r.). Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidiecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1912, s. 66; ibidem, 1913, s. 65; ibidem, 1914, s. 66; *Czas. Kalendarz na rok 1913, Łódź 1912*, Dział adresowy, s. 15; ibidem, Łódź 1914, s. 16; *Zmiany w składzie osobistym duchowieństwa archidiecezjalnego*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” 1911, nr 3–4, s. 75

²²⁴ K. Stefański, *Architektura...*, s. 83.

²²⁵ APŁ, AmŁ, sygn. 6733, k. 22–23; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 10086, bp., Pismo Komitetu budowy z 7 VI 1907 r.; ibidem, sygn. 8057, bp., Pismo kancelarii warszawskiego gen.-gubernatora do gub. piotrkowskiego z 10 X 1910 r.; ibidem, sygn. 11169, bp., passim; ibidem, Not. J. Loba 1909, nr rep. 3434; AAŁ, ADŁ, sygn. 14, k. 52; APSOZ.OW w Łodzi, Karta biała, Kościół p.w. Dobrego Pasterza; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 326; K. Stefański, *Architektura...*, s. 83; *Budowa kaplicy*, „Rozwój”, 22 VII 1907, nr 160, nr 4; *Kaplica na Bałutach*, ibidem, 13 VIII 1907, nr 179, s. 5; *Poświęcenie*, ibidem, 23 XI 1907, nr 239, s. 4; *Z kaplicy Dobrego Pasterza*, ibidem, 17 VIII 1911, nr 186, s. 3; *Z kaplicy Dobrego Pasterza*, ibidem, 20 X 1911, nr 240, s. 3; *Z kościoła Dobrego Pasterza*, ibidem, 22 IX 1913, nr 217, s. 3–4.

przed formalnym erygowaniem. Wtedy to do nich zaczęli zgłaszać się młodzi szewcy, krawcy, rymarze, ogrodnicy itp., podjęto także pracę (br. Giaro) w zakładach opiekuńczych. Miał być to początkowo rodzaj niewielkiego przytułku, gdzie żywiono, uczono pisać, czytać itp. Wydaje się jednak, że w pierwszym okresie w Łodzi działali nie doloryści a bracia słudzy, a więc Zgromadzenie Braci Sług Najświętszej Maryi Niepokalanej. Założone przez o. Honorata Koźmińskiego w 1883 r. prowadziło apostołstwo wśród ludu wiejskiego. Bracia słudzy zakładali kółka różańcowe, dawali rolnikom przykład dobrego gospodarowania i organizowali zakłady rzemieślnicze. W latach 1891–1895 taki właśnie zakład szewski miał istnieć w Łodzi. Oprócz tego funkcjonował nowicjat. W 1893 r. zgromadzenie zostało podzielone, a zakład przypadł dolorystom. Ci ostatni rozszerzyli działalność, organizując internat i trzy patronaty dla młodzieży fabrycznej męskiej. W Łodzi ulokowali też nowicjat i dom macierzysty. W 1908 r. zamieszkiwało w ówczesnych Bałutach 18 zakonników²²⁶.

Do 1914 r. zgromadzenie posiadało kilka nieruchomości. Zapisane były one na członków stowarzyszenia „Przyszłość”. Wspomniany Kapuściński, w 1909 r. stał się formalnie właścicielem placu, na którym wzniesiono kościół Dobrego Pasterza. Nabyto go od Antoniego Wysłoucha za 3700 rb.²²⁷ Składał się on z dwóch działek. Pierwsza – plac ze świątynią – miała powierzchnię 67,7 prętów kw., druga zaś, przyległa do niej od strony zachodniej powierzchnię 71,17 prętów kw. Na niej to znajdowały się drewniane zabudowania mieszkalne i gospodarcze zgromadzenia. W 1912 r. dokonano podziału pierwszej z działek w wyniku czego ukształtowały się dwie nieruchomości. Jedna, obejmująca plac kościelny o powierzchni 151,6 sążni kw. i druga w kształcie litery „L” powstała w wyniku dołączenia do sąsiedniej (o powierzchni 71,17 prętów kw.) dwóch placów wydzielonych z wcześniej wspomnianej o powierzchni 8,63 i 107,24 sążnie kw.²²⁸ Tuż przed wybuchem I wojny,

²²⁶ AAL, Akta Zakonów Archidiecezji Łódzkiej, Doloryści, bp., Notatka bez daty; *Instytuty życia konsekrowanego w Kościele łódzkim*, red. K. Dąbrowski, A. Janeczek, L. Witczak, Łódź 2000, s. 15–16, 172–173; B. Łoziński, *Leksykon zakonów w Polsce*, Warszawa 2002, s. 42–43; M. Mazurek, *Powstanie i rozwój ukrytych zgromadzeń bł. Honorata Koźmińskiego w latach 1874–1908*, oprac. i przygot. do druku H. I. Szumił, Sandomierz 2009, s. 300–303, 307; *Wybór pism o Honorata Koźmińskiego. cz. 5: Pisma o życiu zakonnym*, oprac. G. Bartoszewski, Warszawa 1988, s. 73–75.

²²⁷ APŁ, Księgi hipoteczne m. Łodzi, sygn. 4/283, k. 10; ibidem, Not. K. Mogilnicki 1909, nr rep. 981.

²²⁸ Ibidem, Księgi hipoteczne m. Łodzi, sygn. 4/283 (Plan podziału działki dołączony do zbioru dokumentów księgi z 1912 r.); ibidem, AmŁ, sygn. 12439, bp., Księga inwentarzowa nieruchomości m. Łodzi, ul. Dworska 14.

Ryc. 12. Kościół Dobrego Pasterza w Bałutach (Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi).

Ryc. 13. Dawny kościół Najświętszego Serca Jezusowego w Radości (Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi).

w styczniu 1914 r., nabyto od Władysława Paluszkiewicza na imię Wojciecha Dominiaka plac z ogrodem przy ul. Dworskiej (obecnie ul. WiN) 12 i 14 o powierzchni 3080 m² oraz dział ziemi o powierzchni 984 m² przy nowo projektowanej ul. Grabinka²²⁹.

W niedalekim Radogoszczu starania o własny kościół nabrały realnego kształtu, kiedy to Juliusz T. Heinzel wydzielił z własnego majątku plac pod jego budowę (przy drodze do Zgierza, obecnie ul. Zgierska). Akt notarialny spisano 11 marca 1913 r., działka obejmowała 1 morgę 150 prętów kw. Tereny te należały do kościoła WNMP a świątynia miała stać się zaczątkiem nowej parafii. Wcześniej przygotowania do podziału parafii WNMP czynił ks. Franciszek Szamota, który w 1909 r. nabył odpowiedni plac na Żubardziu. Zapisany jednak został na jego nazwisko, a po rychłej śmierci trafił w ręce jego sukcesorów i został sprzedany na licytacji²³⁰. Niedostatek środków finansowych nie pozwolił na wybudowanie nowego obiektu sakralnego. Zdecydowano się więc wzorem parafian z Widzewa na zakup (w 1912 r.) drewnianego pawilonu wystawowego, który jednak należało dostosować do funkcji sakralnych. Koszt samego pawilonu wyniósł 600 rb., a do wybuchu I wojny światowej na adaptację budynku (długości 31 m) zużytkowano blisko 4 tys. rb. Tuż przed wybuchem wspomnianego konfliktu zbrojnego władze zabroniły dalszych prac i budynek opieczętowano. Na krótko jednak, bowiem już w pierwszych dniach wojny został on konsekrowany. Równolegle z pracami budowlanymi trwały zabiegi wokół utworzenia oddzielnej parafii. W lutym 1914 r. zebranie parafian WNMP zaaprobowало takowy projekt. W cztery miesiące później 22 czerwca zwołano kolejne zebranie, gdzie zaprojektowano i zatwierdzono podział parafii WNMP. Planowana, nowa parafia objąć miała: Radogoszcz, Julianów, Marysin, część Starych Bałut od granicy Radogoszcza do ul. Żabiej, a następnie do ul. Marysińskiej, Żabieniec i Żubardź od kolei kaliskiej do Szosy Aleksandrowskiej. Uchwał powyższych do wybuchu wojny nie wprowadzono w życie. Późniejszy kościół Najświętszego Serca Jezusowego pozostał jeszcze przez rok filialnym parafii WNMP²³¹.

²²⁹ Ibidem, Księgi hipoteczne m. Łodzi, sygn. 4/258; Archiwum Państwowe w Warszawie, Not. J. Staniszewski 1914, nr rep. 86.

²³⁰ H. R., *Erekcyja dwóch nowych parafii w m. Łodzi*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” 1915, nr 10, s. 322–323.

²³¹ AAŁ, KGAW, sygn. 39, k. 200; ibidem, ADŁ, sygn. 26, k. 4–6; ibidem, sygn. 79, bp., Protokół z 23 II 1914 r.; ibidem, Protokół z 22 VI 1914 r.; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 11170, bp., passim; ibidem, Not. K. Mogilnicki, 1913, nr rep. 2241; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diece-

Tuż przed wybuchem I wojny światowej rozpoczęto starania o wzniesienie kaplicy na Dołach²³². Nie udało się ich jednak wcielić w życie. Wydaje się, że działania te miały widoki być zrealizowanymi. W 1915 r. proboszcz kościoła WNMP przedstawił konkretny projekt wydzielienia z własnej parafii trzech samodzielnych jednostek kościelnych. Uwzględnił w nim również Doły. Według tej – jak nadmieniono niezrealizowanej propozycji – parafia miała obejmować: *wschodnio-południową część par. Wniebowzięcia ze wsiami Różki, Rogi, Marysin i część miasta idąc od północy ku południowi ul. Marysińską, Chłodną i Źródłową aż do rzeki Łódzkiej, biorąc z tych ulic wschodnie połowy i utworzyć parafię przy cmentarzu grzebalnym w Dołach*²³³. Do takowych projektów należy również koncepcja budowy w Bałutach, w 1907 r., klasztoru franciszkanów z kaplicą (według projektu Lucjana Knopfa), co jak się wydaje było związane z problemami powstałymi wokół sprawy powrotu zakonu do Łagiewnik. Franciszkanie w tym okresie czasowo zamieszkiwali przy parafii św. Józefa. Planowano wzniesieć nieruchomości dla 5–7 zakonników, w których miało się znajdować siedem cel, refektarz kuchnia oraz zabudowania gospodarcze. Kaplica zaprojektowana została na 15 łokci szerokości i 32 długości²³⁴.

Równolegle, w 1913 r., rozpoczęto starania o wzniesienie świątyni na południu, tj. na Nowym Rokiciu. Udało się pozyskać plac, który ofiarowało małżeństwo Edmund i Zofia Paulina z Lorenzów Bemowie²³⁵. Akt darowizny nie został jednak zatwierdzony przez władze zaborcze i pomysł nie doczekał się w okresie przed I wojną światową realizacji²³⁶. Działka obejmowała 5666,84 m² i położona była przy późniejszej ul. Bruskiej 3/5. Znajdował się na niej staw powstały na skutek wydobycia gliny dla pobliskiej miejskiej cegielni²³⁷.

zjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 316; *Nowy kościół*, „Rozwój”, 2 III 1911, nr 50, s. 3; *Nowy kościół*, „Kurier Łódzki”, 17 V 1912, s. 4; *O nową parafię w Łodzi*, „Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1914, nr 10, s. 156; *Poświęcenie kaplicy na Radogoszczu*, ibidem, nr 34, s. 513; K. Stefański, *Architektura...*, s. 84.

²³² AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 101, k. 124; *Dwa nowe kościoły*, „Rozwój”, 11 IV 1914, nr 83, s. 5; *O nową świątynię*, ibidem, 18 VI 1914, nr 136, s. 3.

²³³ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 79, k. 10.

²³⁴ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 10086, bp., Pismo do gub. piotrkowskiego z 17 VI 1907 r. i koleje; *Klasztor Franciszkanów*, „Rozwój” 20 VII 1907, nr 159, s. 3.

²³⁵ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 101, k. 124; *Dwa nowe kościoły*, „Rozwój”, 11 IV 1914, nr 83, s. 5; *O nową świątynię*, ibidem, 18 VI 1914, nr 136, s. 3.

²³⁶ APŁ, Not. E. Trojanowski 1917, nr rep. 573.

²³⁷ Ibidem, AmŁ, sygn. 22658, k. 1–8; ibidem, sygn. 22937, k. 104–112; L. Witczak, *Początki parafii*, [w:] *Parafia Świętego Franciszka z Asyżu w Łodzi. Jubileusz 70-lecia*, red. M. B. Libiszowska, Łódź 2002, s. 48–55.

Poza ówczesną Łodzią znajdowała się też drewniana świątynia w Mileszkach. Budynek ów, powstały w 1766 r. znajdował się, jak podaje protokół Dozoru kościelnego z 1824 r. w fatalnym stanie i wymagał pilnego remontu, którego udało się dokonać w 1826 r. W niedługim czasie, w 1832 r., kościół przedłużono o kruchtę²³⁸. Nie była to jednak udana inwestycja, bowiem po kilkunastu latach *część przybudowana pierwotnemu kościołowi upadkiem zagroziła*²³⁹. Dokładnie w połowie wieku XIX proboszcz Franciszek Danecki po raz kolejny przeprowadził większe prace naprawcze świątyni, a w dwa lata później, oprócz niej także i dzwonnicy. W zasadzie, można rzec, iż nie było roku, aby nie podejmowano działań powstrzymujących degradację leciwej już świątyni. Właściwego remontu doczekał się kościół dopiero za czasów ks. Ignacego Nowickiego, a stan był już ku temu naglący: *cała budowa już tak była zrujnowana, że czterema tylko wyporami wewnątrz od zupełnej ruiny powstrzymana została*²⁴⁰. W 1879 r. dobudowano nową zakrystię i murowaną kruchtę. W niedługim czasie zdecydowano się też na remont, a właściwie budowę nowej wieży kościelnej (1881 r.)²⁴¹.

W omawianym okresie w Mileszkach funkcję proboszcza sprawowało jedynie dwóch księży. Od 1820 r. aż po rok 1875 – ks. Franciszek Danecki, jak już wspomniano dziekan zgierski²⁴². Był on następcą ks. Jana Burzyńskiego,

²³⁸ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2168, k. 2–13, 88–89, 92, 242, 265–266, 169–272, 347; R. Leszczyński, *op. cit.*, s. 76.

²³⁹ *Wizyty kanoniczne J. Eks. Najdostojniejszego Arcypasterza Warszawskiego w roku bieżącym. Parafia Mileszki*, „Przegląd Katolicki” 1891, nr 51, s. 809.

²⁴⁰ Ibidem.

²⁴¹ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2169, k. 28–33, 140–143, 197–204; R. Leszczyński, *op. cit.*, s. 77, 82; APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr zabytków nr 151 (A–141); ibidem, Karta biała, Kościół rzymskokatolicki w Mileszkach.

²⁴² Franciszek Danecki – urodzony 14 IX 1793 r., wyświęcony w 1816 r. W pracy duszpasterskiej w parafii wspomagali go księża wikariusze: Walenty Przegędza, Jan Panuszewski (ur. 12 XII 1819 r., wyśw. w 1842 r.), Pantaleon Niewiarowski (franciszkanin z Łagiewnik), Józef Skulski (ur. 10 III 1831 r., wyśw. w 1854 r.), Antoni Twardowicz (ur. 13 III 1872 r., wyśw. w 1805 r. – rezydent, emeryt), Jan Karski (ur. 5 X 1793, wyśw. w 1816 r.), Michał Januszewski (z zakonu franciszkańskiego), Ignacy Lipka (ur. 1 II 1836 r., wyśw. w 1859 r.), Piotr Gerberu (ur. 24 XII 1824 r., wyśw. w 1855 r.), Julian Ościk (ur. w 1814 r., wyświęcony w 1837 r., z zakonu franciszkańskiego), Bonifacy Michajłowicz (ur. 6 V 1836 r., wyśw. w 1846 r., z zakonu franciszkańskiego), Stanisław Izbiński (ur. w 1832 r., wyśw. w 1861 r.), Herman Grabowski (ur. 9 XII 1836 r., wyśw. w 1859 r.). Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Directorium Divini Officii et Sacreficii Persolvendi pro Anno i post Bissextilem MDCCCXXXVII ad Usum Archidioecesis Varsaviensis*, s. 153; *Catalogus Universi Cleri Archi-Dioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archi-Dioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1821, s. 94; ibidem, 1822, s. 96; ibidem, 1823, s. 123; *Catalogus Cleri Saecularis et Regularis*

opiekującego się mileskim kościołem po śmierci w 1816 r. ks. Onufrego Święckiego. Co ciekawe, początkowo to nie ks. Danecki miał objąć parafię w Mileszkach. W 1820 r. z *między wielu ubiegających się* kolator zaproponował ks. Piotra Nowickiego proboszcza w Strykowie. Jednak *w kilka dni po tym dał inną prezentę na J. X. Jana Pawełczyka* proboszcza z Widawy. Pierwszy – jak tłumaczył kolator Kamiński – miał się spóźnić na jego wezwanie z przybyciem na czas. Ostatecznie wydał *trzecią prezentę*, tym razem ks. Daneckiemu i tenże na długie lata osiadł w Mileszkach²⁴³. Po śmierci tego ostatniego, podobnie długo – do 1920 r. funkcję sprawował ks. Ignacy Nowicki²⁴⁴.

Parafia mileska należała do niezwykle rozległych. W 1816 r. obejmowała oprócz wsi, gdzie umiejscowiony był kościół także: Sikawę, Stoki, Wiskitno, Bedoń, Wiączyń Górny i Dolny, Nowosolną, Antoniew, Budy Stokowskie, Janówkę, Olechów, Jędrzejów, Józefów, Hutę Bedońską, Potażnię oraz tereny

Archidioecesis Varsaviensis, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1824, s. 103; ibidem, 1825, s. 107; ibidem, 1826, s. 123; ibidem, 1829, s. 147; ibidem, 1840, s. 168; ibidem, 1841, s. 140–141; ibidem, 1843, s. 62; ibidem, 1844, s. 168; *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1845, s. 60; 1846, s. 56; ibidem, 1847, s. 53; ibidem, 1848, s. 54; ibidem, 1849, s. 54; ibidem, 1850, s. 56; ibidem, 1851, s. 58; ibidem, 1852, s. 58; ibidem, 1853, s. 57; ibidem, 1854, s. 54; ibidem, 1855, s. 53; ibidem, 1856, s. 52; ibidem, 1857, s. 78; ibidem, 1858, s. 85; ibidem, 1859, s. 83; ibidem, 1860, s. 89; ibidem, 1861, s. 88; ibidem, 1862, s. 67; ibidem, 1863, s. 76; ibidem, 1868, s. 50; ibidem, 1869, s. 48; ibidem, 1870, s. 48; ibidem, 1871, s. 62; ibidem, 1872, s. 62; ibidem, 1873, s. 44; ibidem, 1874, s. 45; ibidem, 1875, s. 45; *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis* 1864, s. 81.

²⁴³ AAŁ, KGAW, sygn. 40, k. 73.

²⁴⁴ Ignacy Nowicki – ur. 2 VII 1831 r., wyśw. w 1861 r. W pracy duszpasterskiej wspomagali go wikariusze: wspomniany już B. Michajłowicz oraz Marcin Marcinkowski (ur. 22 XI 1827 r., wyśw. w 1851 r., z zakonu franciszkańskiego), January Skorupka (ur. 1 XII 1837 r., wyśw. w 1862 r., z zakonu franciszkańskiego), Florian Ragiel (5 II 1842 r., wyśw. w 1874 r.), Ludwik Szmiglewicz (ur. 25 VIII 1858 r., wyśw. w 1881 r.), Ludwik Pinakiewicz (18 VIII 1861 r., wyśw. w 1888 r.), Marceł Godlewski (ur. 16 I 1865 r., wyśw. w 1888 r.), Iżyłowski Franciszek (ur. 30 XI 1875 r., wyśw. w 1898 r.), Bolesław Marcinanis (ur. 15 XII 1876 r., wyśw. w 1899 r.), Antoni Szandlerowski (ur. 13 I 1878 r., wyśw. w 1900 r.). Opracowano na podstawie: *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1875, s. 45; *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini* 1876, s. 44; ibidem, 1877, s. 44; ibidem, 1878, s. 45; ibidem, 1879, s. 34; ibidem, 1880, s. 37; ibidem, 1881, s. 38; ibidem, 1882, s. 38; ibidem, 1883, s. 38; ibidem, 1884, s. 46; ibidem, 1885, s. 49; ibidem, 1886, s. 50; ibidem, 1887, s. 50; ibidem, 1888, s. 50; ibidem, 1889, s. 50; ibidem, 1890, s. 50; ibidem, 1891, s. 50; ibidem, 1892, s. 50; ibidem, 1893, s. 51; ibidem, 1894, s. 74; ibidem, 1896, s. 52; ibidem, 1897, s. 52; ibidem, 1898, s. 52; ibidem, 1899, s. 52; ibidem, 1900, s. 53; ibidem, 1901, s. 52; ibidem, 1902, s. 53; ibidem, 1903, s. 53; ibidem, 1904, s. 59; ibidem, 1905, s. 59; ibidem, 1906, s. 83; ibidem, 1907, s. 65; ibidem, 1908, s. 66; ibidem, 1909, s. 66; ibidem, 1910, s. 66; ibidem, 1911, s. 66; ibidem, 1912, s. 66; ibidem, 1913, s. 66; ibidem, 1914, s. 67.

obsługiwane przez wikariusza z filii w Chojnach²⁴⁵. Jej terytorium – z wyłączeniem chojeńskiego filiału – nie zmieniało się przez dziesięciolecia, choć liczba osiedli znacząco się zwiększyła. Pod koniec lat 50. XIX w. przynależały do kościoła: Mieszki, Stoki, Bedoń, Sikawa, Wiskitno, Janów, Nery, Antoniew, Henryków, Budy Stokowskie, Budy Sikawskie, Jędrzejów, Eufeminów, Janówka, Justynów, Jordanów, Andrespol, Olechów, Nowosolna, Wiączyń Nowy, Górny i Dolny, Bolesławów, Sądziecino, Ignaców, Stróża i Huta Szklana²⁴⁶.

W 1905 r. parafia obejmowała już: Andrzejów, Andrespol, Antoniew Stoki, Antoniew Sikawę (wieś i folwark), Budy Stokowskie, Budy Sikawskie, Bedoń (wieś i folwark), Bolesławów, Doły, Eufeminów, Feliksin, Gęsiankę, Hutę Szklaną, Henryków, Janów, Janówkę, Jędrzejów, Jordanów, Ignacew, Justynów, Ludwików, Modrankowice, Mieszki, Nowosolną, Nery, Olechów, Olechówek, Posadę, Podwiączyń, Popielarnię, Stoki (wieś i folwark), Sądziecino, Stróżę, Stefanów, Ustronie, Wiączyń Górny i Dolny, Wiśniową, Wiskitno (wieś i folwark), Zalesie. Dopiero w 1906 r. Janówka została przyłączona do parafii Gałków, a tuż przed wybuchem wojny do łódzkiej parafii św. Kazimierza trafiła wieś Antoniew-Stoki. Jednak wybuch wojny odsunął proces wdrożenia zarządzenia władz na kilka lat²⁴⁷.

Na południowym zachodzie tereny, które weszły później w skład miasta Łodzi należały do parafii w Górcie Pabianickiej oraz Pabianicach. Stopniowo powiększająca się sieć osadnicza sprzyjała dążeniom do usamodzielniania się od macierzystych kościołów. Do 1914 r. z sukcesem udało się przeprowadzić proces organizacyjny parafii w Retkini. Mieszkańcy tej osady jeszcze w pierwszej połowie XIX w. zabiegali o przyłączenie do parafii łódzkiej, motywując to przede wszystkim względami komunikacyjnymi. Żywą korespondencję z władzami państwowymi i kościelnymi w Warszawie oraz diecezji wrocławskiej toczyli od 1827 r. Jednak prośby te nie zyskały uznania wśród władz kościelnych i wieś nadal przynależała do kościoła w Pabianicach. W końcu lat 90. XIX w. otrzymali znaczną pomoc na odbudowę zniszczonej pożarem części Retkini zwanej Zagrodziskami. Z tych środków ufundowano

²⁴⁵ AAŁ, ADŁ, sygn. 30, bp., Spis probostwa Mieszki i wszelkiego Inwentarza z 20 X 1816 r.

²⁴⁶ *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1858*, s. 85.

²⁴⁷ *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1906*, s. 83; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7390., bp., Pismo archidiecezji warszawskiej do gub. piotrkowskiego z 28 III/10 IV 1905 r.; AAŁ, ADŁ, sygn. 15, k. 40; ibidem, sygn. 26, k. 2, 15–16; ibidem, sygn. 76, k. 21.

m.in. niewielką kapliczkę (1906 r.), która stała się zaczątkiem starań o własny kościół. W krótkim czasie powołano Komitet budowy, zamówiono u powiatowego architekta z Łodzi Stefana Lemene projekt oraz rozpoczęto starania o formalne zatwierdzenie przedsięwzięcia. Budowla miała nosić pierwotnie wezwanie św. Wojciecha, zmienione decyzją ks. Pawła Załuski na Najświętszego Serca Jezusowego. Formalności przeciągały się, stąd zdecydowano się na urządzenie tymczasowej kaplicy. Poświęcono ją 15 sierpnia 1908 r., rozebrana została 22 kwietnia 1910 r. Z początkiem 1909 r. biskup kujawsko-kaliski Stanisław Zdzitowiecki wystąpił do władz o utworzenie parafii w Retkini. Początkowo na przeszkodzie stanęły problemy finansowe, władze bowiem domagały się zapewnienia odpowiedniego funduszu na utrzymanie duchownego i służby kościelnej. W efekcie tego mieszkańcy zrezygnowali z fundowania oddzielnej parafii na rzecz utworzenia filii obsługiwanej przez wikariusza z Pabianic. Budowa właściwej kaplicy rozpoczęta w 1909 r. ukończona została w podstawowym zakresie w 1910 r. (konsekrowana przez biskupa kujawsko-kaliskiego w 1913 r.). W 1909 r. Antoni Krasieński przekazał aktem notarialnym nieukończony jeszcze budynek parafii. Plany i pozwolenie uzyskano od władz na osobę prywatną. Przez cały ten czas trwały jednak zabiegi biskupstwa o erekcję nowej parafii. Udało się w tej sprawie zawrzeć kompromis, władze wycofały żądanie zgromadzenia odpowiedniego kapitału w gotówce a mieszkańcy przejęli na siebie obowiązek utrzymania kościoła i duchownego oraz przekazali dla parafii 10 mórg ziemi. Uchwały Zgromadzenia wiejskiego podjęto 3 stycznia i 9 kwietnia 1908 r. Dwie działki rolne (6 mórg), plac kościelny wraz z ogrodem (2 morgi) oraz teren pod cmentarz (2 morgi). Według pomiarów dokonanych w 1912 r. plac kościelny wraz z ogrodem obejmował powierzchnię większą niż 2 morgi, bowiem 1 dziesięcinę i 375 sążni kw. Oficjalne przyzwoleń Ministerstwa Spraw Wewnętrznych na uposażenie w ziemię nowego kościoła w Retkini otrzymano w 1911 r.²⁴⁸

²⁴⁸ APŁ, RGP.WAdm., 8385, bp., Pismo kancelarii warszawskiego gen.-gubernatora do gub. piotrkowskiego z 26 II 1913 r.; ibidem, sygn. 10154, bp., passim; ibidem, KdSWPŁ, sygn. 38, bp., Pismo gubernatora piotrkowskiego z 6 VI 1911 r.; AAŁ, ADŁ, sygn. 94, k. 5-47; ibidem, AKDŁ, Parafie, sygn. 160, bp., Inwentarz rzymskokatolickiej parafii w Retkini; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10-11, s. 309-310; P. Załuska, L. Załuska, *Retkinia. Rys historyczno-społeczny*, Włocławek 1914, s. 97-99, 122, 164; P. Załuska, *Retkinia*, „Kronika Dyecezji Kujawsko-Kaliskiej” 1909, nr 5, s. 162-165; idem, *Retkinia*, ibidem, nr 6, s. 197-199; idem, *Retkinia*, ibidem, 1913, nr 10, s. 312-313; *Wizyta pasterska*, „Rozwój”, 18 V 1909, nr 64, s. 4-5; *Kościół w Retkini*, ibidem, 16 IX 1909, nr 163, s. 5.

Nowa parafia została erygowana przez biskupa S. Zdzitowieckiego 5 czerwca 1910 r. Początkowo składała się jedynie z samej Retkini. W grudniu 1911 r. miało nastąpić przyłączenie do niej, należącej do parafii pabianickiej, kolonii Lublinek. Władze zatwierdziły powyższe w 1913 r. W 1912 r. o przyłączenie do parafii retkińskiej wystąpili mieszkańcy wsi Zofiówka (Smulsko) przynależącej od wieków do kościoła w Górcie Pabianickiej. Krótka korespondencja z władzami może świadczyć o stosunkowo bezkonfliktowym przebiegu procesu translokacji tej miejscowości²⁴⁹ Tym samym zakończył się skromny udział parafii w Górcie Pabianickiej w kształtowaniu społeczności wiernych Kościoła rzymskokatolickiego na terenach włączonych w skład miasta Łodzi. Faktycznie istniały na tym terenie jeszcze inne, jak podaje ks. P. Załuska (1914 r.), świeżo utworzone osady, w większości na terenach folwarku retkińskiego, mianowicie: Długa Kolonia (52 domy), Nowa Kolonia (5 domów), Brzeski (17 domów), Piaski (12 domów), Działy (9 domów), Zagrodniki (60 domów). Pierwszym proboszczem mianowano ks. Pawła Załuskę²⁵⁰. Po I wojnie terytorium parafii opisano jeszcze inczej: Retkinia, Lublinek, Smulsko, Chocianowiczki (jedna posesja), Rokicie Stare (część), Rokicie Nowe (część)²⁵¹.

Tuż przed wybuchem I wojny światowej podjęto starania o budowę świątyni w Rudzie Pabianickiej przynależącej, podobnie jak Retkinia, do Pabianic²⁵². Utworzenie parafii nie zakończyło się sukcesem. Udało natomiast wznieść kaplicę, w której już z początkiem października 1914 r. odprawiono pierwszą mszę świętą²⁵³. Plac, na którym zbudowano kościół, właściwie dwa place:

²⁴⁹ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8506, k. 1–6; AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 160, bp., Inwentarz rzymskokatolickiej parafii w Retkini; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 309–310; P. Załuska, L. Załuska, *op. cit.*, s. 217.

²⁵⁰ Paweł Załuska – ur. 27 I 1877 r., wyśw. w 1901 r. (*Catalogus Ecclesiarum et Utriusque Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Vladislaviensis seu Calissiensis pro Anno Domini 1905*, s. 55). Podaje się też inną datę urodzin 26 VI 1877 r. P. Załuska, L. Załuska, *op. cit.*, s. 239–241.

²⁵¹ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 160, k. 3.

²⁵² *Z Rudy Pabianickiej*, „Rozwój”, 30 VIII 1913, nr 199, s. 6; *Ruda Pabianicka. Nowy kościół*, „Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1914, nr 8, s. 125.

²⁵³ AAŁ, AKDŁ, sygn. 164, bp., Spis inwentarza kościelnego parafii w Rudzie Pabianickiej (X 1935 r.); *Poświęcenie kościoła w Rudzie Pabianickiej*, „Rozwój”, 12 X 1914, nr 231, s. 4; *Nowy kościół w Rudzie Pabianickiej*, ibidem, 14 X 1914, nr 233, s. 3.

nr 5 i 6, o powierzchni 9496 łokci kw.²⁵⁴ подарowane zostały przez Wiesława Gerlicza²⁵⁵.

Od północy z łódzką parafią WNMP graniczyła zgierska parafia św. Katarzyny. Obejmowała ona swym zasięgiem szereg miejscowości, które w późniejszym czasie weszły w skład Łodzi. Przez wiek XIX sieć osadnicza sukcesywnie się zagęszczała. W latach 50. XIX w. oprócz Zgierza do parafii przynależały: Aniołów, Bazylia, Dąbrówki, Jastrzębia, Jedlicze, Kały, Krzewie (Krzywie), Lućmierz, Okręglik, Piaskowice, Proboszczewice, Sokołów, Modrzewie, Skotniki, Łagiewniki, Stępowizna, Zegrzanki²⁵⁶. W początkach XX w., po wydzieleniu parafii w Łagiewnikach przynależały do niej Zgierz oraz: Aniołów, Aniołów-Huta, Antoniew, Bazylia, Borowiec, Budy Kałowskie, Dąbrówki-Strumiany, Dąbrówki-Wielkie, Grabieniec, Jastrzębie Dolne, Jastrzębie Górne, Jedlicze, Kały, Kochanówka, Kontrowers, Krogulec, Krzywie, Lućmierz (dwór i kolonia), Marianka, Marianów, Okręglik, Piaskowice, Piła, Proboszczewice, Rąbień, Rosanów, Sokołów, Stępowizna, Teofilów, Wilamówek, Wymokłe oraz Zegrzanki (dwór i kolonia)²⁵⁷.

W XIX w. na terytorium zgierskiej parafii, w Łagiewnikach, znajdował się klasztor, a przy nim kościół zakonu franciszkanów. Nieruchomość ta, murowana, powstała, jak wyżej wspomniano w początkach XVIII w. Na początku lat 20. XIX w. w Łagiewnikach przebywało 9 zakonników: Jan Długołęcki (gwardian), Eliasz Wiecki, Romuald Bielicki, Marcin Jarecki, Wojciech Orzechowski, Antoni Staczykowski, Józef Kawierowski, Nepomucen Polański i Adrian Orzechowski²⁵⁸. Liczba zakonników była przez lata stosunkowo stała. Gwardiani, a więc przełożeni domu zakonnego, sprawowali swe funkcje z zasady w okresach kadencyjnych. W XIX w. godność tę piastowali: Aleksander Rutkiewicz (1822); Karol Chełstowski (od 1823 r.), wieloletnim i wielokrotnym gwardianem franciszkanów w Łagiewnikach był Anastazy Stępiński. Taką

²⁵⁴ Łokieć kwadratowy nowopolski obejmował powierzchnię 0,3318 m². Zob.: J. Arentowicz, *op. cit.*, s. 41.

²⁵⁵ APŁ, E. Trojanowski 1919, nr rep. 1861; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 103⁶⁴² (Ruda Pabianicka), Dział I i II; ibidem, rep. hip. 103⁵⁶⁰ (Ruda Pabianicka), Dział I i II. Wiesław Gerlicz był dyrektorem Łódzkich Wąskotorowych Kolejek Dojazdowych.

²⁵⁶ *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1857*, s. 79.

²⁵⁷ *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1906*, s. 83.

²⁵⁸ *Catalogus Universi Cleri Archi-Dioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archi-Dioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1821*, s. 94.

Ryc. 14. Dawny kościół Najświętszego Serca Jezusowego w Retkini (Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi).

Ryc. 15. Kościół i zabudowania klasztorne franciszkanów w Łagiewnikach (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

informację spotykamy we wspomnianych schematyzmach z 1829 i 1837. Funkcje tę sprawował też w latach 1840–1845, 1850–1858. W międzyczasie przełożonymi klasztoru byli: Michał Cichoń (1845–1848), Cyprian Majchrzycki (1849), Franciszk Wołyniec (1859), Teofil Rysowski (1860–1861), Stefan Maciejowski (1862–1863)²⁵⁹. W roku 1864, w którym wydano akt kasacyjny gwardianem zakonu był Jakub Konderski, oprócz niego w Łagiewnikach znajdowali się: Ludwik Pawłeczki, Konrad Włazowski, Walerian Celmerowski, Tomasz Słabczyński, Mateusz Dąbicki, Wiktor Szmajkiewicz, August Dudziński, klerycy nowicjusze: Edward Mankielun, Salii Tołaj, Bronisław Przynicznyński, Laurenty Michalski, Marian Lisieński, August Chojnacki, Eustachy Budziszewski, Placyd Gulina oraz bracia świeccy: Bonawentura Grządkiewicz, Gratus Lehnard, Bernard Karpiński, Kajetan Warda i Pacifik Bilski²⁶⁰.

Świątynia i zabudowania klasztorne – jak się podaje – po kasacie zakonu w 1864 r. przez krótki okres mogły być opuszczone. Podstawą tego twierdzenia jest tradycja ustna²⁶¹. Po czym kościół został przekształcony w filialny parafii zgierskiej. W świetle zachowanej dokumentacji źródłowej należy uznać, że informacja ta nie jest prawdziwa. Wiadomo, że przy kościele rezydował Walerian Celmerowski²⁶². W 1868 r. wymienia się również rezydującego przy kościele w Łagiewnikach, obok W. Celmerowskiego, franciszkanina Jakuba Konderskiego²⁶³. Świątynie pozostałe po skasowanych klasztorach, według

²⁵⁹ P. Mielczarek, *Sanktuarium...*, s. 169; *Catalogus Universi Cleri Archi-Dioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archi-Dioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1821*, s. 94; ibidem, 1822, s. 96; ibidem, 1823, s. 123–124; *Catalogus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1824*, s. 109; ibidem, 1825, s. 108; ibidem, 1826, s. 124; ibidem, 1829, s. 148; ibidem, 1840, s. 169; ibidem, 1841, s. 141; ibidem, 1843, s. 63; ibidem, 1844, s. 168; *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Directorium Divini Officii et Sacrificii persolvendi Pro Anno i post Bissextilem MDCCCXXXVII Archidioecesis Varsaviensis*, s. 154; *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1845*, s. 60–61; ibidem, 1846, s. 56; ibidem, 1847, s. 54; ibidem, 1848, s. 5; ibidem, 1849, s. 55; ibidem, 1850, s. 57; ibidem, 1851, s. 59; ibidem, 1852, s. 59; ibidem, 1853, s. 57; ibidem, 1854, s. 55; ibidem, 1855, s. 54; ibidem, 1856, s. 52; ibidem, 1857, s. 79; ibidem, 1858, s. 87; ibidem, 1859, s. 85; ibidem, 1860, s. 90; ibidem, 1861, s. 89; ibidem, 1862, s. 68; ibidem, 1863, s. 77.

²⁶⁰ *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis 1864*, s. 82.

²⁶¹ P. Mielczarek, *Sanktuarium...*, s. 192–193.

²⁶² Walerian Celmerowski – ur. 15 III 1934 r., wyśw. w 1857 r.

²⁶³ *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1868*, s. 50.

przepisów z 1864 r. miały zostać utrzymane, bądź to jako ośrodki parafialne, bądź też filialne²⁶⁴. W tym czasie ksiądz Celmerowski toczył spór z Mikołajem Gibke o użytkowanie niewielkiej łąki przy kaplicach, na której znajdował się drewniany dom dla służby kościelnej²⁶⁵. W krótkim czasie popadł w konflikt również z miejscowym organistą – Teodorem Grabowskim. W maju 1870 r. proboszcz parafii św. Katarzyny ze Zgierza zwrócił się do Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej o przeniesienie do nowo wyremontowanej świątyni zgierskiej dwóch ołtarzy z Łagiewnik, po czym w marcu kolejnego roku zdecydował się na wcielenie w czyn tegoż zamierzenia. Być może część wyposażenia Łagiewnik miała trafić do Konstakowa, o czym może świadczyć uczestnictwo tamtejszego proboszcza Wincentego Biedermanna, a być może miał on jedynie asystować przy czynnościach. Wybuchły na tym tle konflikt z miejscową ludnością doprowadził najpierw do wstrzymania działań, a następnie zwrotu części wyposażenia. W miesiąc później ks. A. Gabryelski, proboszcz zgierski, informował Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej o pożarze w świątyni łagiewnickiej i uszkodzeniu głównego ołtarza. Jak się wydaje szereg wypadków jakie zaszły w tym czasie w Łagiewnikach doprowadził do konfliktu miejscowych parafian z księdzem administratorem Celmerowskim. W maju 1871 r. parafianie przesłali prośbę do Konsystorza Warszawskiego o zmianę księdza, proponując na stanowisko byłego wikariusza w Zgierzu Wawrzyńca Gaworskiego. Władze duchowne przychyliły się tylko do części prośby mieszkańców²⁶⁶. W dniu 24 czerwca 1871 r. świątynia przekazana została pod pieczę ks. Antoniego Rogalskiego²⁶⁷. Funkcję tę wypełniał krótko, bowiem zmarł w listopadzie następnego roku. W 1877 r., za czasów ks. Romana Jędrkiewicza (rezydował w Łagiewnikach od listopada 1872 do 1877 r.)²⁶⁸, na koszt władz publicznych i samych parafian dokonano remontu świątyni²⁶⁹.

²⁶⁴ Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1864, t. 62, poz. 192.

²⁶⁵ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 131, k. 2–5.

²⁶⁶ AAŁ, KGAW, sygn. 30, k. 21

²⁶⁷ Antoni Rogalski – ur. 17 III 1809 r., wyśw. w 1835 r.

²⁶⁸ Roman Jędrkiewicz – ur. 23 VII 1831 r., wyśw. w 1855 r.

²⁶⁹ AAŁ, KGAW, sygn. 30, k. 2, 6, 16, 18, 30, 64, 67, 68, 72; APŁ, Akta gminy Łagiewniki, sygn. 120, passim; P. Mielczarek, *Sanktuarium...*, s. 192–193; idem, *Łagiewniki. Kościół i klasztor franciszkanów*, Niepokalanów 1995, s. 61–63.

Jak wyżej wspomniano, świątynie poklasztorne miały stać się ośrodkami nowych parafii bądź filii. Losy kościoła w Łagiewnikach nie były jednak pewne. Powołaniu nowego kapłana sprzeciwiali się Zawiszowie, właściciele dóbr łagiewnickich, również proboszcz zgierski ks. Gabryelski nie należał do entuzjastów takiego pomysłu. W obronie świątyni stanęli mieszkańcy wsi Łagiewniki Stare i Nowe, Modrzewia, Skotników (wsi i kolonii) oraz kolonii Cegielnisko (Łagiewniki Małe) śląc petycję do władz duchownych w Warszawie. Najprawdopodobniej ta niepewna sytuacja stała się przyczyną popadnięcia w konflikt wiernych z księdzem Celmerowskim, którego oskarżano o bierność, wyprzedaż majątku kościelnego, a nawet o spowodowanie uszkodzenia ołtarza. Ostateczne rozwiązanie przyniosła nominacja na stanowisko wikariusza parafii Zgierz i administratora filii w Łagiewnikach ks. Rogalskiego²⁷⁰.

W 1898 r. wierni uczęszczający do kościoła łagiewnickiego (pod wezwaniem św. Antoniego) zwrócili się do władz rosyjskich o prawo prowadzenia własnych ksiąg metrykalnych. Równolegle odpowiednie pismo przesłali na ręce arcybiskupa warszawskiego, a w 1901 r. wniesli o utworzenie oddzielnej parafii. Motywacja, dość zresztą standardowa, wskazywała na uciążliwą, znaczną odległość od Zgierza oraz liczebność tamtejszej parafii. Rektorem kościoła był wówczas ks. Józef Ruszkowski²⁷¹. Funkcję sprawował w latach 1891–1902, a poprzednikami jego byli: ks. Andrzej Delert²⁷², od 1883 do 1890 i ks. Augustyn Zalewski²⁷³, od 1879 do 1881, Leon Ciszewski²⁷⁴, od 1882 do 1883²⁷⁵. Sprawa została szybko i pozytywnie załatwiona, zarówno ze strony władzy kościelnej jak i państwowej. Odpowiednie pozwolenia wydane zostały w październiku tego samego roku. Nowa parafia poczęła funkcjonować z początkiem 1902 r. a ks. Ruszkowski stał się jej pierwszym proboszczem. Po jego rychłym zgonie funkcję objął ks. Bronisław Siennicki²⁷⁶ (1902–1907).

²⁷⁰ AAL, KGAW, sygn. 30, k. 16–21.

²⁷¹ Józef Ruszkowski – ur. 26 II 1831 r., wyśw. w 1854 r.

²⁷² Andrzej Delert – ur. 30 XI 1829 r., wyśw. w 1853 r.

²⁷³ August (Augustyn) Zalewski – ur. 27 VIII 1831 r., wyśw. w 1861 r.

²⁷⁴ Leon Ciszewski – ur. 30 XI 1851 r., wyśw. w 1877 r.

²⁷⁵ W pracy P. Mielczarka (*Sanktuarium...*, s. 193–195) omyłkowo pominięto ks. Leona Ciszewskiego, który jako rektor kościoła w Łagiewnikach wymieniony został w schematyzmach archidiecezji warszawskiej w latach 1882 i 1883 (*Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1882*, s. 39; ibidem, 1883, s. 39).

²⁷⁶ Bronisław Siennicki – ur. 18 VIII 1873 r., wyśw. w 1896 r.

Z końcem 1912 r. parafianie wystąpili do władz o zgodę na remont dachu łagiewnickiej świątyni, niebawem ją otrzymawszy dokonali prac w 1913 r.²⁷⁷

Terytorium nowej, samodzielnej placówki, wydzielone z parafii zgierskiej św. Katarzyny obejmowało: Łagiewniki Stare, Małe i Nowe, Skotniki Stare i Kolonię, Modrzew, Chełmy oraz część parafii WNMP, tj. posiadłość Józefa Kamińskiego należącą do wsi Radogoszcz. W jednym z dokumentów z 1901 r. wymieniono jeszcze Chełmy Kolonię. W 1906 r. o przyłączenie do Łagiewnik zwrócili się mieszkańcy wsi Krzywie, szybko jednak z tego wycofali się, pozostając w parafii zgierskiej. Warto zwrócić uwagę, iż w dokumentacji urzędowej bardzo często kościół w Łagiewnikach nadal nazywany był filią parafii zgierskiej²⁷⁸.

W styczniu 1906 r. do Łagiewnik przybył prowincjał franciszkanów ze Lwowa Peregryn Haczela, oświadczając miejscowemu proboszczowi zamiar powrotu zakonników do klasztoru. Sytuacja ta nieco zaniepokoiła ks. Siennickiego, bowiem korzystał on z części gmachów poklasztornych oraz jak wskazywał posiadał skromne uposażenie, którym nie był w stanie podzielić się z powracającymi franciszkanami. Ksiądz Siennicki nie wyobrażając sobie wspólnego zamieszkiwania z zakonnikami gotów był przenieść się na inne beneficium, ustępując im miejsca. Franciszkanie postulowali ponowne podporządkowanie parafii łagiewnickiej Zgierzowi spodziewając się, iż władze rosyjskie nie zgodzą się na prowadzenie przez nich samodzielnej parafii. Takiemu rozwiązaniu sprzyjali też parafianie. Z początkiem października 1907 r. ks. Siennicki przekazał kościół w ręce Apolinarego Kędzierskiego²⁷⁹, a w dwa dni później (3 października) dołączyli do niego kolejni zakonnicy. Pod koniec listopada siedmiu franciszkanów otrzymało oficjalną zgodę ministra spraw wewnętrznych Piotra Stołypina na trzyletni pobyt w Cesarstwie²⁸⁰.

²⁷⁷ AAŁ, KGAW, sygn. 154, 165, 197, 199, 201; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 11161, passim; P. Mielczarek, *Sanktuarium...*, s. 199–202; idem, *Łagiewniki...*, s. 61–63; *Na klasztor łagiewnicki, „Rozwój”*, 7 III 1902, nr 54, s. 4.

²⁷⁸ AAŁ, ADŁ, sygn. 26, k. 1; ibidem, sygn. 15, k. 38; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 6086, k. 1–4; ibidem, sygn. 7522, bp., Pismo kancelarii warszawskiego gen.-gubernatora do gub. piotrkowskiego z 16 V 1906 r.; ibidem, sygn. 11161, passim; P. Mielczarek, *Sanktuarium...*, s. 199–202; idem, *Łagiewniki...*, s. 61–63; *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1906*, s. 84.

²⁷⁹ Apolinary Kędzierski – urodzony 11 IV 1836 r., wyświęcony w 1862 r.

²⁸⁰ Z wyłączeniem północno i południowo-wschodnich krajów oraz guberni siedleckiej i lubelskiej. Byli to: Sebastian Radwański, Klemens Żyłka, Romuald Wojtał, Hieronim Konopko, Peregryn Haczela, Alojzy Karwacki, Joachim Ruszel. Skorzystali ze sposobności czterej pierwsi. P. Mielczarek, *Sanktuarium...*, s. 207.

Krótkotrwałym okazał się jednak ten powrót zakonników do Łagiewnik. Wspomniane, czasowe pozwolenie nie zostało przedłużone i franciszkanie zostali zmuszeni, w 1910 r., do opuszczenia klasztoru i kościoła. Jako jedyny pozostał proboszcz parafii, leciwy już A. Kędziński, który w następnym roku zmarł. Po nim parafię objął ks. Józef Borensztedt, sprawował urząd do 1918 r.²⁸¹

Od zachodu graniczyła z łódzkim kościołem parafia św. Jana Chrzciciela w Kazimierzu nad Nerem. Włączone w późniejszym okresie do Łodzi, przynależne w owym czasie do niej osady: Złotno i Jagodnica w latach 20. XIX w. były zamieszkane przez niewielkie wspólnoty. Odpowiednio przez 12 i 7 rodzin katolickich²⁸². Skromny, drewniany kościół stracił już swą funkcjonalność i nie odpowiadał potrzebom jakie powstały po założeniu w 1821 r. miasta Konstytutów. W latach 1826–1832 wzniesiono w Konstytucynowie murewany kościół, do którego planowano przenieść siedzibę parafii z Kazimierza. Odpowiednie zabiegi rozpoczął z początkiem lat 30. XIX w. Mikołaj Krzywiec Okołowicz, podnosząc jako koronny argument odległość jaka dzieliła miasto od macierzystego kościoła (10 km). Wskazywano też na kwestię pojemności świątyni w Kazimierzu. Sprawa rozbiła się jednak o uposażenie przyszłej parafii. Dopiero po blisko trzydziestu latach, przez które pozostawał on kościołem filialnym, w 1857 r. Gustaw Okołowicz ustanowił fundusz na utrzymanie duchowieństwa i instytucji parafialnych. Odpowiedni akt spisano w kancelarii notarialnej Kajetana Szczawińskiego w Łodzi²⁸³. To otworzyło drogę ku samodzielności. Nowa parafia została erygowana w 1858 r. przez arcybiskupa warszawskiego A. M. Fijałkowskiego. W skład jej weszły: Konstytutów, Konstytucynówek, Żabiczki, Rszew, Krzywiec, Niesięcin, Leonów, Srebrna, Dąbrowa oraz Złotno i Jagodnica²⁸⁴. W kolejnych latach sieć osadnicza uległa zagęszczeniu. W początkach XX w. parafia obejmowała: Browarek, Cyganek, Dąbrowę, Jagodnicę, Leonów, Niesięcin, Przedmieście, Rszew,

²⁸¹ Józef Borensztedt – urodzony 2 II 1880 r., wyświęcony w 1904 r. AAL, ADŁ, sygn. 15, k. 38; ibidem, KGAW, sygn. 30, k. 199, 204–218, 226–229, 232–236, 239; ibidem, Akta gminy Radogoszcz, sygn. 790, passim; *Zmiany w składzie osobistym duchowieństwa archidiecezjalnego*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” 1911, nr 5–6, s. 126; P. Mielczarek, *Sanktuarium...*, s. 206–209; idem, *Łagiewniki...*, s. 64–65.

²⁸² APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2089, k. 128; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 141 (Jagodnica i Złotno lit. A), t. I, dział I i II.

²⁸³ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2103, k. 609–612.

²⁸⁴ Ibidem, k. 10–11 i n.; E. Workert, *Powstanie i rozwój Konstytucynowa do 1869 r.*, [w:] *Konstytucynów Łódzki. Dzieje miasta*, red. M. Nartowicz-Kot, Łódź 2002, s. 76–77; T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 1–3, s. 48–49.

Srebrną, Złotno Nowe, Złotno Stare, Żabiczki i miasto Konstantynów²⁸⁵. Tym samym udział parafii w Kazimierzu nad Nerem w kształtowaniu wspólnoty rzymskokatolickiej na terenach, które z czasem weszły w skład Łodzi zakończył się. Rozpoczęła się natomiast kilkudziesięcioletnia aktywność duchowieństwa rezydującego w Konstantynowie. Sytuacja zmieniła się w okresie międzywojennym, kiedy to powstała w Złotnie nowa parafia pod wezwaniem Jana Chrzciciela.

Na północ od Konstantynowa, w drugiej dekadzie XIX w. na gruntach wsi Brużycy powstało prywatne miasto, własność Rafała Bratoszewskiego – Aleksandrów²⁸⁶. Wchodziło ono w skład parafii zgierskiej. Rychło i w tej nowej osadzie wzniesiono murowany kościół katolicki i rozpoczęto starania o utworzenie samodzielnej parafii. Jako moment jej erygowania wskazuje się często rok 1818²⁸⁷, niektórzy przyjmują jednak początek roku 1821²⁸⁸. W aktach władz rządowych wyraźnie zostało napisane: *podług erekcyi tegoż kościoła katolickiego w mieście Aleksandrowie Obwodzie Łęczyckim z 21 lipca 1821 r.*²⁸⁹ Być może tę datę należy przyjąć jako formalne zakończenie procesu tworzenia parafii. Wskazuje się, że aktu utworzenia miał dokonać biskup kujawski Franciszek Malczewski, co może tłumaczyć fakt trudności z ustaleniem momentu jej powołania, bowiem tereny, na których powstała w tym czasie były translokowane do archidiecezji warszawskiej. W każdym razie ta jednostka kościelna, wykrojona z parafii zgierskiej objęła swym zasięgiem tereny, które w późniejszym czasie weszły w skład miasta Łodzi. Chodzi tu o zachodnie krańce obecnego łódzkiego osiedla nazywanego popularnie

²⁸⁵ *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1906*, s. 81.

²⁸⁶ Z. Lorentz, *op. cit.*, s. 51–52; H. Tukaj, J. Wróbel, *Aleksandrów Łódzki. Zarys dziejów 1816–1948*, Aleksandrów Łódzki 1992, s. 5–9.

²⁸⁷ T. Graliński..., *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 319; ibidem, *Erekcje parafii diecezji łódzkiej*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1951, nr 7, s. 197; *Źródła i materiały do historii parafii diecezji łódzkiej erygowanych do 1939*, oprac.: K. Dąbrowski, A. Janik, L. Witczak, „Prace i materiały historyczne Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi i Muzeum Archidiecezji Łódzkiej” 2011, t. 8, s. 17. Takie informacje znajdujemy w aktach parafialnych i dekanalnych archidiecezji łódzkiej. Nawiązują one do tablicy wmurowanej w 1816 r. w mury kościoła dla upamiętnienia fundacji i fundatora tej świątyni. Zob.: AAŁ, ADŁ, sygn. 27, k. 1; ibidem, sygn. 28, k. 1, 12.

²⁸⁸ J. Jażdżyńska, *Monografia miasta przemysłowego Aleksandrów w latach 1822–1870*, Łódź 1954, s. 11; D. Witterski, *Historia parafii p. w. św. Rafała w Aleksandrowie w latach 1818–1839*, „Aleksandrów Wczoraj i Dziś” 1993, s. 5.

²⁸⁹ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. k. 34, 95.

Teofilowem. Parafia aleksandrowska w latach 50. XIX w. obejmowała: miasto Aleksandrów, Brużycę, Brużyczkę, Księżstwo, Rudę, Rafałki, Szatonię, Wierzbno i Zimną Wodę.²⁹⁰ Z czasem sieć osadnicza się zagęściła, powstały nowe osady. W połowie lat 90. XIX w. przynależały do niej: Aleksandrów, Brużycza, Brużyczka, Brużyczka Kolonia, Bugaj, Franin, Księżstwo, Łomniki, Łobudź, Nakielnica, Rafałki, Ruda, Szatonia, Wierzbno i Zimna Woda²⁹¹. Na początku I wojny światowej rozpoczął się proces translokacji miejscowości Kochanówka należącej, jak wyżej wskazano do parafii zgierskiej. Ta obecna część miasta Łodzi ostatecznie trafiła do parafii aleksandrowskiej w 1916 r.²⁹²

1.3. Nieruchomości łódzkich parafii w okresie Łodzi przemysłowej

Łódzkie parafie oprócz budynków sakralnych posiadały szereg zabudowań pomocniczych, gospodarczych a także nieruchomości ziemskich²⁹³. Część z nich służyła potrzebom kultu religijnego (plebanie, wikariatki itp.), inne działalności społecznej duchowieństwa (biblioteki, domy parafialne itp.), jeszcze inne, zwłaszcza do lat 60. XIX w. stanowiły nieodzowną część prowadzonych przez duchowieństwo gospodarstw rolnych.

Stan zabudowań parafii staromiejskiej w 1819 r. nie przedstawiał się zachęcająco. Plebania *reparacyj niewarta*, dwie położone za plebanią stodoły *w bardzo złym stanie*, obora *w złym nader stanie*. Oprócz tego *dom oficyny* (trzy izby i komora), *dopiero co staraniem ówczesnego proboszcza wyremontowany* oraz *dom przy ul. Kościelnej naprzeciwko kościoła położony* (dwie izby i dwie komory), *potrzebujący pobicia dachu i wystawienia komina*, nieukończona jeszcze, nowa, drewniana dzwonnica (*na cmentarzu wystawiona*, w 1810 r.), z trzema średniej wielkości dzwonami oraz *cmentarz nowym parkanem okolony*²⁹⁴. Najdotkliwszym był brak plebanii, która, jak już w pięć lat później zapisano (1824 r.), *zupełnie się zawaliła i od trzech lat nikt w niej nie*

²⁹⁰ *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis*, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1857*, s. 77.

²⁹¹ *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1894*, s. 72.

²⁹² Sprawa toczyła się również o Kały, ale one pozostały w parafii zgierskiej. AAŁ, ADŁ, sygn. 31, k. 3, 5–6, 8.

²⁹³ Nieruchomości ziemskie opisane zostały w podrozdziale dotyczącym uposażenia łódzkich parafii.

²⁹⁴ AAŁ, ADŁ, sygn. 58, k. 1; APŁ, AmŁ, sygn. 1599, k. 20; A. Stebelski (*Łódź i klucz...*, s. 66) podaje informację jakoby dzwonnica, już w końcu XVIII w. była wzniesiona, czego nie potwierdzają wskazane wyżej materiały źródłowe.

*mieszkał*²⁹⁵. Stan ten utrzymywał się przez kilka dziesięcioleci. Proboszcz mieszkał w budynku szpitalnym, z czasem nazywanym plebanią, który, jak zapisano w 1825 r., także był w złym stanie²⁹⁶. Remontu dokonał własnym sumptem ksiądz J. Krygier – *natenczas proboszcz mieści się w Domu Szpitalnym, którego własnym kosztem swoim z drzewa wyreperowawszy, do stanu przyzwoitego przyprowadził* – rok 1840²⁹⁷. W połowie lat 50. XIX w. rozpoczęto gruntowną przebudowę tego adaptowanego na plebanię budynku. Prace wykończeniowe, z powodu braku środków finansowych, ciągnęły się jeszcze w latach 60. XIX w.²⁹⁸ W 1859 r. dom plebański, drewniany, dachówką kryty, *przed lat 3 wystawiony* posiadał trzy piwnice, dwa mniejsze i jedno większe dla księdza proboszcza (*salę*), pomieszczenie na kancelarię parafialną i spiżarnię. Był to budynek z dwoma wejściami i jak zapisano *od ulicy jest wystawa na dwóch filarach wsparta*²⁹⁹.

Wikariusz, o ile był takowy, a najczęściej był, zajmował zwykle drewniany budynek przy ul. Brzezińskiej (obecnie ul. Wojska Polskiego) 8 (później 10). Za czasów proboszcza J. Krygiera zamieszkiwał na tej nieruchomości organista. Tam też wspomniany ksiądz wzniósł drewniany dom oraz stajnię i wozownię³⁰⁰. Był to budynek kryty gontem, o czterech izbach, posiadający murowany komin. Już w 1859 r. sygnalizowano, że podłogi i ściany nie znajdowały się w dobrym stanie³⁰¹. W 1864 r. Dozór kościelny nie zdecydował się zainwestować w remont tej nieruchomości ponad 271 rbs., a tyle należało wyłożyć według budowniczego powiatu łęczyckiego. Budynek, jak wskazano, był *zbyt stary* i już *nie zapewnia długiej trwałości*. Dokonano wówczas tylko koniecznych napraw, finansując je z wpływów z pokładnego. Prace wykonał Fryderyk Stark³⁰². Na tejże posesji znajdował się jeszcze niewielki domek dla służby kościelnej (w 1850 r.). W późniejszym czasie zamieszkiwała w wikariatce także służba kościelna. Wraz ze wzrostem ilości wikariuszy w parafii

²⁹⁵ AAŁ, ADŁ, sygn. 59, k. 104.

²⁹⁶ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2154, k. 81; ibidem, AmŁ, sygn. 1629, k. 19–74; AAŁ, KGAW, sygn. 38, k. 261.

²⁹⁷ AAŁ, ADŁ, sygn. 60, k. 41.

²⁹⁸ APŁ, AmŁ, sygn. 1584, k. 316–365.

²⁹⁹ AAŁ, ADŁ, sygn. 62, k. 57.

³⁰⁰ Ibidem, sygn. 60, k. 42.

³⁰¹ Ibidem, sygn. 62, k. 57.

³⁰² APŁ, RGP.WAdm., sygn. 253, k.347–349; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2154, k. 83, 393–397; ibidem, AmŁ, sygn. 13513, bp., Księga inwentarzowa nieruchomości m. Łodzi, ul. Brzezińska 8; AAŁ, ADŁ, sygn. 57, k. 283–286.

(w 1865 r. ustanowiono pięć etatów wikariuszowskich), czasowo zajmowano również budynek ogrodnika znajdujący się w ogrodzie kościelnym³⁰³.

Władze wspierały potrzeby mieszkaniowe duchowieństwa. W 1864 r. *wobec dezorganizacji domu wikarialnego* proboszcz był zmuszony do wynajęcia mieszkań dla wikariuszy. W 1868 r. zawarto umowę najmu pomieszczeń dla trzech wikariuszy (kontrakt trzyletni). Nie były w tym jednak konsekwentne, po wygaśnięciu kontraktu przez dłuższy czas duchowni pozostawieni zostali sami sobie, po czym wsparto wynajem pomieszczeń dla czterech wikariuszy. Bywało jednak i tak, że duchowieństwo pomocnicze łódzkiej parafii, samodzielnie wynajmowało mieszkania, bądź też ulokowane było w skromnych budynkach parafialnych³⁰⁴. Pod koniec XIX w. poczyniono w parafii kilka nowych inwestycji. W 1889 r. uzyskano pozwolenie na wzniesienie nowej wikariatki (przy ul. Kościelnej), na krańcu działki przeciwległym do ówczesnej ul. Brzezińskiej (obecnie ul. Wojska Polskiego). Budynek, tym razem murowany, piętrowy pobudowany został na koszt Antoniego Stachlewskiego. W maju 1894 r. nastąpił formalny odbiór budynku. Mieściła się w nim także kancelaria parafialna³⁰⁵. W 1897 r. uzyskano zgodę na wzniesienie budynku dla służby kościelnej. W kolejnym roku zamierzenie zrealizowano. Powstał on na posesji przy ul. Kościelnej³⁰⁶. Wkrótce przyszła kolej na mieszkanie proboszcza, które mieściło się u zbiegu ul. Brzezińskiej i Kościelnej. W 1903 r. uzyskano zgodę na remont i dobudowę do istniejącego, drewnianego budynku piętrowego domu. W efekcie powstała nieruchomość drewniano-murowana. Nowa część (murowana) ulokowana została, patrząc od strony ul. Brzezińskiej, na tyłach istniejącej (drewnianej) plebanii³⁰⁷.

Parafia posiadała także kompleks budynków gospodarczych. Zespół drewnianych obiektów początkowo obejmował typowe dla gospodarstwa rolnego zabudowania. Były to (1825 r.): dwie stodoły (*w złym zupełnie stanie*) oraz pokryte słomą: obora, *wołownia*, stajnia, chlewik, również *w zupełnie złym stanie*³⁰⁸. W 1840 r. wskazano na istnienie budynku *w podwórzu długie[go]*

³⁰³ AAŁ, KGAW, sygn. 39, k. 231.

³⁰⁴ APŁ, AmŁ, sygn. 1603, k. 106, 151–189, 229–300; ibidem, sygn. 4403, k. 74–75; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2154, k. 393–395.

³⁰⁵ Ibidem, AmŁ, sygn. 7328, k. 1, 7–8, 28.

³⁰⁶ Ibidem, sygn. 7332, k. 1–7.

³⁰⁷ Ibidem, sygn. 7335, k. 1–17; ibidem, RGPWBud., 9762, k. 1–13; AmŁ, sygn. 13063, Księga inwentarzowa nieruchomości m. Łodzi, ul. Kościelna 8/10.

³⁰⁸ AAŁ, ADŁ, sygn. 59, k. 104; ibidem, sygn. 57, k. 132; ibidem, sygn. 60, k. 41–42; ibidem, sygn. 61, k. 49; APŁ, AmŁ, sygn. 1599, k. 92–95, 184–192.

na łokci 35, gontami kryte[go], mieszczące[go] w sobie stajnię, spichlerz, krowiarnię i wołownię oraz drugiego tamże na kurniki, chlewy [...] jako niedawno kosztem proboszcza odbudowane, w dobrym stanie znajdują się. Nadto łódzki pleban dysponował piwnicą opodal plebanii kosztem proboszcza pobudowana długości łokci 8 mająca i niewielkim domkiem dla dziada kościelnego. Wspomniany zespół budynków gospodarczych doprowadzony do należytego stanu przez proboszcza J. Krygiera przedstawiał w 1840 r. wartość 2750 złp (wraz z budynkami przy ul. Brzezińskiej 8 (później 10) o wartości 1200 złp)³⁰⁹. Z biegiem czasu zanikały tego typu zabudowania, które przy zmieniającej się szybko formie gospodarowania posiadanym majątkiem ziemskim nie były już potrzebne. W 1859 r. ksiądz H. Plater oddając probostwo ks. W. Jakubowiczowi wspominał jedynie o istnieniu obiektu z *drzewa, bale na węgiel, gontami kryta, w której jest wozownia bez bramy, pomurowania i podłogi. Z jednego końca jest drwalnia a z drugiego stajenka*³¹⁰. Taki też budynek w 1889 r. odziedziczył po poprzedniku ks. K. Szmidel³¹¹.

Przy należącym do parafii WNMP kościele Dobrego Pasterza, na działce przyległej od zachodu do świątyni, istniał piętrowy budynek mieszkalny, wzniesiony w 1909 r. Zamieszkiwali w nim członkowie zgromadzenia dolorystów (w tym M. Kapuściński) oraz m.in. wikariusz parafii św. Anny ks. Paweł Wróblewski, który jak informował ks. Gniazdowski był nauczycielem w szkołach w Bałutach. W tej dość pokaźnej nieruchomości oraz przybudowanych do niej od frontu mniejszych (drewnianych i murowanych) funkcjonowały warsztaty: szewski i stolarski, zakład fotograficzny oraz piekarnia. W 1911 r. władze rosyjskie informowały, iż w nieruchomości istniał tajny zakon³¹². Chodziło tu o dolorystów.

Parafia w podłódzkich wówczas Mileszkach w 1816 r. posiadała prócz kościoła, plebanię – *na tyle kościoła wybudowana*. Na nieruchomość składały się dwie izby i komora. W jednej zamieszkiwał ksiądz proboszcz, w drugiej zaś służba. Ponadto istniał natenczas jeszcze jeden budynek mieszkalny dla służby *o dwóch izbach i komorze, bez podłogi*. Jak to wówczas bywało w zwyczaju, proboszcz dysponował zespołem budynków gospodarczych, do

³⁰⁹ AAŁ, ADŁ, sygn. 60, k. 41–42.

³¹⁰ Ibidem, sygn. 62, k. 57; ibidem sygn. 57, k. 265, 314.

³¹¹ Ibidem, sygn. 63, k. 321.

³¹² APŁ, KGP, sygn. 1796, bp., Pismo z Policmajstra miasta Łodzi z 11 III 1911 r.; ibidem, bp., Pismo dziekana łódzkiego dekanatu z 24 VI / 7 VII 1911 r.; ibidem, AmŁ, sygn. 12439, bp. Księga inwentarzowa nieruchomości m. Łodzi. Ulica Dworska 14.

których należały: lamus, dwie stodoły (*duża, nowa i równie jak pierwsza nowa*), stajnia, obora, *wozownia, plewnik* (sieczkarnia), spichlerz (*duży, nowy*) oraz nowo wybudowany szpital (*wielki*). Wszystko to wzniesione lub wyremontowane przez ks. Onufrego Świąckiego było *oparkanione* i przedstawiało się nad wyraz dobrze. Nadto do kościoła należało 9 domów komorniczych³¹³. W późniejszym okresie stan zabudowań wyraźnie podupadł. Z początkiem lat 60. XIX w. proboszcz począł zbierać fundusze na nową plebanię, wzniesiona w 1863 r. spłonęła, a kolejny budynek jak zapisano w 1873 r. był nieruchomością *niedbale zbudowaną, iż nie może być zamieszkałą [...] wikariusz mieści się w chałupie, która służyła na przemian za pomieszczenie dla parobków i za oborę dla bydła*. Drugi z budynków mieszkalnych, wcześniej zamieszkały przez służbę, w 1875 r. zajmował wikariusz. Stan jego był jak to określono *zupełnie zniszczony i upadkiem grożący*. Istniał nadto *dom na froncie ulicy – prawdopodobnie wcześniej wspomniany budynek szpitalny – połową pustką stojący, zniszczony, do zamieszkania niezdatny*, gdzie ulokowana była służba. Zabudowania były nieco lepsze – w *średnim stanie*, acz skromne: stodoła, właściwie *stodółka* i budynek mieszczący w sobie oborę, stajnie i *drobiarnię*³¹⁴. Dopiero w 1894 r. wzniesiono murowaną plebanię, która mieściła jednocześnie pomieszczenia dla wikariusza i nowe, również murowane zabudowania gospodarcze³¹⁵.

W Chojnach z końcem XVIII w. wyremontowano budynek mieszkalny dla księdza wikariusza. Był to obiekt pokryty gontem, składający się z dwóch izb, spiżarni i *garderóbki*³¹⁶. Z biegiem lat nastąpiła degradacja tych nieruchomości. Jak podaje się w inwentarzu z 1859 r. bardzo źle przedstawiał się stan zabudowań kościelnych w Chojnach. Wówczas też zapisano, że *mieszkanie [...] do ostatniego przyszło upadku [...] zabudowania ekonomiczne kościelne wcale już nie istnieją*³¹⁷. Wymagania stawiane przez władze kościelne jako warunek erekcji parafii – o czym już wyżej wspomniano – objęły nie tylko uposażenie, ale konieczność wzniesienia odpowiednich zabudowań. Zbyt duże jak się wydaje na ówczesną chwilę, niewątpliwie były jedną z przyczyn utrzymania stanu podporządkowania Mieszkom. Część z nich – jak się wydaje – zostało

³¹³ AAŁ, ADŁ, sygn. 80, bp., Spis probostwa Mieszk i wszelkiego inwentarza z 20 X 1816 r.

³¹⁴ Ibidem, KGAW, sygn. 40, k. 336.

³¹⁵ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 9137, passim; AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 133, bp., Ecclesia parochialis in Mieszk (25 V 1918 r.).

³¹⁶ AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., Opis kościoła filialnego w wsi [C]hojnach. Anno 1797.

³¹⁷ Ibidem, bp., Pismo abp warszawskiego do dziekana zgierskiego z 23 III 1859 r.

zrealizowanych – bowiem w 1862 r. zapisano, że istniała plebania z *komin-kiem murowanym, żadnej reperacji niepotrzebująca*³¹⁸. W 1891 r. udało się wznieść murowaną plebanię. Pokażny budynek, składał się z sześciu pokoi, kuchni i pomieszczenia dla służby. W niej mieściło się także mieszkanie dla organisty (z osobnym wejściem). W obejściu znajdowały się wówczas także dwa murowane, kryte słomą zabudowania gospodarcze. W jednym mieściła się stodoła, *wozownia* i stajnia, w drugim zaś kurnik, chlew i komórka. Przy kościele istniał także drewniany dom (naprzeciw plebanii) dla kościelnego³¹⁹. W 1897 r. na wprost plebanii wzniesiono przestronny, murowany dom dla organisty i służby kościelnej (o ośmiu mieszkaniach)³²⁰. Działka na której znajdował się kościół, zabudowania, niewielki ogród warzywny i grunty rolne obejmowały 7 mórg i 236 prętów kw. (4 ha 7058 m²). W 1901 r. Krystian Krauze przekazał na cele budowy nowego kościoła 4707 m² położonych między drogą do Rzgowa a działką parafialną³²¹.

Pozostałe, nowo powstające parafie erygowane były już w czasach kiedy obowiązywały etaty państwowe. Stąd też nie było konieczności wznoszenia budynków gospodarczych potrzebnych do prowadzenia gospodarki rolnej. Zwykle zatem przynależały do nich place pod kościołem i skromniejsza ilość zabudowań kościelnych. Parafia Podwyższenia Świętego Krzyża posiadała dwie murowane, piętrowe nieruchomości. Władze administracyjne wyraziły zgodę na realizację tych inwestycji w 1892 r. W jednym budynku mieściła się plebania a w drugim zamieszkiwała służba kościelna. W latach 1901 r. pobudowano nadto parterowy budynek gospodarczy³²². W parafii św. Józefa w 1897 r. zapoczątkowano starania o wzniesienie plebanii. Po uzyskaniu zgody stosownych władz przystąpiono do prac. Wykonano je w latach 1901–1902 r. kosztem 17 tys. rb. Był to przestronny, murowany, dwupię-

³¹⁸ Ibidem, bp., Spis inwentarza kościoła filialnego w Chojnach z 19 III 1861 r.

³¹⁹ ibidem, bp., Spis inwentarza kościoła filialnego w Chojnach z 11/23 I 1894 r.; ibidem, bp., Pismo dziekana łódzkiego do abpa warszawskiego z 3/15 III 1892 r.; APŁ, Akta gminy Chojny, sygn. 1318, bp., Ocienocznaja opis strojenjam w niedwizimosti kostielnowo dozora.

³²⁰ AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., Kościół parafialny w Chojnach (26 XI/9 XII 1901 r.).

³²¹ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 131 (Chojny), dział I i II; APŁ, Not. J. Gruszczyński 1901, nr rep. 5952; ibidem, AmŁ, sygn. 14185, bp., Grundstücks-karte, Stadt Litzmannstadt. Ulica Rzgowska 240; ibidem, Plan nieruchomości parafii św. Wojciecha w Chojnach; AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 121, bp., Kuria Diecezjalna Łódzka. Deklaracja. 23 VIII 1933 r.

³²² APŁ, RGPWAdm., sygn. 8565, bp., Pismo prezydenta m. Łodzi do gub. piotrkowskiego z 17 IV 1901 r.; ibidem, AmŁ, sygn. 7327, k. 1–101; ibidem, sygn. 7333, k. 1–4; ibidem, sygn. 4422, k. 1–6; ibidem, sygn. 16054, passim; AAŁ, ADŁ, sygn. 75, k. 175; W. Borowski, *op. cit.*, s. 269.

trowy budynek. Kamienne stopnie do piwnic wykonała łódzka firma Urbanowskich³²³. Parafia św. S. Kostki do wybuchu wojny nie posiadała żadnych, oprócz świątyni, nieruchomości. Duchowieństwo tymczasowo korzystało z lokali w parafii Podwyższenia Świętego Krzyża. Na Zarzewiu, w parafii św. Anny, w 1906 r. wzniesiono parterowy budynek z przeznaczeniem na plebanię. Po kilku latach zdecydowano się na budowę obszerniejszej nieruchomości, która zdolna była pomieścić nadto kancelarię, mieszkania dla służby, co stało się faktem w 1913 r. Ten przestronny budynek, pokryty dachówką, był też częściowo podpiwniczony. W obejściu znajdowało się też kilka skromnych pomocniczych budynków gospodarczych (*wozownia*, szopy, portiernia)³²⁴. Tuż przez wybuchem wojny rozpoczęto budowę plebanii przyszłej parafii Przemienienia Pańskiego (ukończono w 1915 r.)³²⁵. Parafia św. Kazimierza w Widzewie nie posiadała plebanii. Ksiądz i służba kościelna zamieszkiwali zaś w nieruchomościach fabrycznych Widzewskiej Manufaktury³²⁶. W Łagiewnikach korzystała z części zabudowań pozostałych po klasztorze. W nich to mieściły się mieszkania dla wikariusza i służby kościelnej³²⁷.

Nieco innego typu nieruchomości posiadała parafia retkińska. Położona na wsi, dysponowała kilkoma morgami ziemi, wobec czego proboszczowi przydatne były budynki gospodarcze takie jak stodoła, obora czy stajnia. W 1908 r. na rzecz parafii przekazano i przekształcono na plebanię istniejący tzw. dom gromadzki, wkrótce dobudowano do niego część murowaną³²⁸. Poza tym, na działce zakupionej przez ks. P. Załuskę, znajdowała się nieruchomość po dawnej karczynie, kuźnia i niewielkie budynki gospodarcze³²⁹.

³²³ AAŁ, ADŁ, sygn. 66, Ogólny rachunek wybudowanej plebanii przy kościele św. Józefa w Łodzi 1901/2 roku; ibidem, sygn. 102, bp. Ecclesia parochialis s. Joseph, 25 V 1918 r.; APŁ, AmŁ, sygn. 7331, k. 1–26; ibidem, sygn. 15914, Księga inwentarzowa nieruchomości m. Łodzi, ul. Ogrodowa 22.

³²⁴ APŁ, Zbiór kartograficzny APŁ, sygn. 413.

³²⁵ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 88, k. 66; APŁ, AmŁ, sygn. 13356, Księga inwentarzowa nieruchomości m. Łodzi, ul. Rzgowska 84/6/8.

³²⁶ Ibidem, ADŁ, sygn. 77, k. 87.

³²⁷ Ibidem, KGAW, sygn. 30, k. 27; ibidem, ADŁ, sygn. 51, k. 17–18.

³²⁸ Ibidem, AKDŁ, Parafie, sygn. 160, k. 3–4, 48–49; APŁ, Not. E. Trojanowski 1927, nr rep. 1172; P. Załuska, L. Załuska, *op. cit.*, s. 103, 131–132.

³²⁹ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 160, k. 16.

1.4. Uposażenie duchowieństwa i instytucji kościelnych od lat 20. XIX w. do wybuchu I wojny światowej

W Królestwie Polskim w I połowie XIX w. na uposażenie duchowieństwa świeckiego i instytucji kościelnych składały się: majątki ziemskie przyległe do parafii, dziesięciny, legaty, czynsze, propinacje, opłaty *iura stolae* i subwencje państwowe. Do tego dochodziły różnorodne i zróżnicowane terytorialnie zbiórki oraz darowizny. System taki utrzymał się do 27 października (8 listopada) 1864 r.³³⁰ w przypadku zakonów i 14 (26) grudnia 1865 r.³³¹ w odniesieniu do duchowieństwa świeckiego. Wówczas to dokonano przejęcia dóbr kościelnych na własność, bądź też jak niekiedy się uważa w administrację państwową. Choć formalna strona przejęcia dóbr kościelnych nie była jednoznaczna, to faktyczny stan jaki powstał – odebranie Kościołowi i dysponowanie przez władze państwowe według własnego uznania, w tym sprzedaż podmiotom trzecim – był już oczywisty, dobra ziemskie a także inne dochody sekularyzowano³³².

Pierwsze ze wspomnianych źródeł dochodu, dziesięciny, mające niejako charakter podatków gruntowych, należały do stałych źródeł finansowania kościoła. Stałość prawa jej poboru nie oznaczała stałości dochodów z tego tytułu. W Łodzi przekształcenia gospodarcze i demograficzne w XIX w. w istotny sposób zmieniły charakter tego źródła. Przede wszystkim zaprzestano poboru daniny w naturze, zamieniając ją na konkretnie określone sumy pieniężne. W 1850 r. proboszcz łódzki pobierał pieniężne dziesięciny z Bałut, Kolonii Bałuty, Rogów, Rózków, Radogoszcza oraz z gruntów miejskich. Władze miejskie wypłacały proboszczowi ekwiwalent dziesięciny za dobra Starej Wsi i tzw. *gruntów młynarskich*, które zostały przekształcone na osady fabryczne³³³. Dziesięciny w Królestwie Polskim istniały do połowy lat 60. XIX w., kiedy to na mocy aktów z 7/19 września 1864 r., 14/26 grudnia

³³⁰ Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1864, t. 62, s. 402 i n.

³³¹ Ibidem, 1865, t. 63, s. 369 i n.

³³² Aktów sekularyzacji dokonano bez akceptacji Stolicy Apostolskiej. Problemem było to, że władze kościelne nigdy nie pogodziły się tym jednostronnym posunięciem. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości podjęto działania na rzecz uzyskania odszkodowania bądź zwrotu niektórych nieruchomości. Początkowo rozmowy toczono w ramach przygotowań do podpisania umowy konkordatowej. Ostatecznie wyłączono je z uregulowań konkordatowych w 1925 r. i negocjowano w kolejnych latach, lecz nie zostały one nigdy w pełni zakończone. Zob.: K. Chylak, *Układy o ziemskich marnościach. Kościół katolicki wobec problemu odzyskania i redystrybucji dóbr duchownych w Polsce w latach 1918–1925*, Łódź 2009.

³³³ Ibidem, KGAW, sygn. 38, k. 530; APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2154, k. 85–86.

Tabela 5.

Dziesięciny i inne dochody stałe parafii WNMP w Łodzi w 1850 r.

L.p.	Rodzaj dochodu	Wysokość	
		złp	gr
1	Dziesięcina z Kasy miasta Łodzi (za przejęte grunta Starej Wsi)	143	27
2	Dziesięcina z Kasy miasta Łodzi (za przejętą osadę młynarską)	104	17
3	Dziesięcina z Bałut (wieś)	40	
4	Dziesięcina z Koloni Bałuty	40	
5	Dziesięcina ze wsi Rogi i Różki	12	
6	Dziesięcina od mieszkańców Starego Miasta	20	
7	Czynsz wieczysty z Kasy miasta Łodzi (za przejętą osadę młynarską)	712	
8	Z Kasy Głównej Gubernialnej (w zamian zlikwidowanego prawa propinacji)	235	05
9	Odsetki od kapitałów zabezpieczonych na dobrach Radogoszcz	20	
10	Prawo poboru drewna z lasów miejskich		–
Razem		1327	19

Źródło: APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2154, k. 85–86.

1865 r., 17/29 września IX 1866 r. i 28 stycznia (9 lutego) 1867 r. Kościół został pozbawiony prawa ściągania danin środkami egzekucyjnymi lub sądowymi. Wykluczono je także z wykazów hipotecznych³³⁴

Stałym dochodem były też różnego rodzaju czynsze dzierżawne. W Łodzi pobierano je, jak się wydaje, z trzech placów należących do parafii – dwa z nich znajdowały się na rogu ul. Brzezińskiej (obecnie ul. Wojska Polskiego) i ul. Łagiewnickiej, trudnym do umiejscowienia jest trzeci, być może chodziło o plac przy ul. Brzezińskiej 8 (później 10) oraz z gruntów ziemskich będących własnością kościoła. Z kasy miejskiej pobierano, od 1823 r., należny czynsz za wydzierżawienie Księżego Młyna. Od 1824 r. zaś, w związku z likwidacją prawa propinacji przynależnej kościołowi łódzkiemu parafia rocznie wzbogacała się o subwencję z budżetu powiatu łęczyckiego. Dodatkowo na

³³⁴ A. Szelążek, *Memoriał w sprawie majątków kościelnych w Królestwie Polskim zabranych na mocy ukazów 1864 i 1865 r.*, Płock 1917, s. 30; *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* 1866, t. 66, s. 73 i n.; *ibidem*, s. 387 i n.

dobrach radogoskich zabezpieczone były legaty (300 i 200 złp), od których pobierano niewielki procent. W wykazie dochodów parafii łódzkiej z 1858 r. wyróżniono także zasiłki rządowe dla wikariusza i subwencję z budżetu miejskiego³³⁵. Oddzielnymi były środki płynące z darowizn, opłat *iura stolae*, kwest czy zbiórek, które zależały od hojności parafian.

Generalnie dochody parafii łódzkiej były skromne, szczególnie u progu Łodzi przemysłowej. Dość powiedzieć, że problemy finansowe mógł sprowadzić nawet pochówek księdza. W 1820 r. dziekan zgierski alarmował, iż zastał, po zmarłym właśnie proboszczu Czerwińskim w parafii długi *poczynione i pozostałe [...] na pochów jako też na chorobę*³³⁶. Z drugiej strony R. Rembieniecki w 1820 r. oceniał, że parafia ma *znaczne dochody* a zły stan finansów był jego zdaniem wynikiem zaniedbań zmarłego dopiero co proboszcza³³⁷. Pomijając przyczyny, nie ulega wątpliwości, że nie były to w tym czasie atrakcyjne beneficja a na domiar złego trudne duszpastersko – migracje ludności i szybki jej wzrost, duża heterogeniczność społeczności, niski status majątkowy katolików, konieczność inwestycji w infrastrukturę kościelną (świątynie, cmentarze). W czerwcu 1831 r. proboszcz J. Krygier odpowiadał na groźbę Warszawskiego Konsystorza Archidiecezji Warszawskiej *co się tyczy odmiany beneficjum, którą Prześwietny Konsystorz mi zagroził, z chęcią bym ią przyjął, byle o losie moim, Władza Dyecezalna nie chciała zapomnieć, i nie przeznaczyła mnie na podobne burzliwe miejsce*³³⁸. Wydaje się jednak, że zmiany jakie zaszły w I połowie XIX w., tj. uporządkowanie spraw użytkowania beneficjum ziemskim, a w zasadzie oddanie ich w dzierżawę korzystnie wpłynęły na stan finansowy parafii. Jak już wspomniano w czasach kierowania parafią przez ks. Józefa Krygiera wyremontowano większość zabudowań parafialnych. Stan ten nie był jednak stałym, z biegiem lat sytuacja pogarszała się.

W okresie przed reformą uposażeniową przy łódzkiej parafii WNMP znajdowały się stosunkowo rozległe dobra ziemskie. W związku z przekształceniem miasta z osady rolniczej na fabryczną, w ciągu I połowy XIX w., ulegały one znacznym transformacjom i stopniowemu ograniczaniu. Według wypisu z rejestru pomiarowego dokonanego w 1821 r. (9 sierpnia), na podstawie mapy z 1812/1813, do parafii WNMP w Łodzi należało ogółem 212 mórg

³³⁵ AAŁ, KGAW, sygn. 38, k. 457; APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2154, k. 85–86.

³³⁶ AAŁ, ADŁ, sygn. 58, k. 8.

³³⁷ Z. Lorentz, *op. cit.*, s. 62.

³³⁸ Ibidem, KGAW, sygn. 38, k. 181.

Tabela 6.

Budżet parafii WNMP w Łodzi sporządzony 17 (29) listopada 1858 r.

PRZYCHODY			
L.p.	Źródła przychodu	Dochód roczny	
		rbs	kop
1	Odsetki od kapitałów wieczystej lokacji	3	–
2	Kompetencje ze skarbu - dla proboszcza za zajęta propinację	35	27,3
3	Kompetencje ze skarbu - dla dwóch wikarych rocznie tytułem zasiłku	150	–
4	Kompetencje ze skarbu - z funduszu Kasy m. Łodzi	150	–
5	Czynsze i dziesięciny	158	51,5
6	Dochody z gospodarstwa	71	75
7	Dochody z <i>iura stolae</i>	323	69,5
Razem		892	23,5
WYDATKI			
L.p.	Rodzaj wydatku	Wydatki roczne	
		rbs	kop
1	Dla dwóch wikariuszy	300	–
2	Wyżywienie wikariuszy	219	–
3	Wynagrodzenie organisty	30	–
4	Mieszkanie organisty	18	–
5	Wynagrodzenie kościelnego	15	–
6	Na potrzeby kościelne (wino do mszałów)	25	–
7	Naprawa bielizny, utrzymanie aparatów	30	–
8	Transport do domów ubogich chorych	45	–
9	Odprawianie corocznych odpustów	36	–
10	Pomoc księży spowiedników na Wielkanoc	45	–
11	Podatki inne ciężary publiczne	19	45,5
Razem		782	45,5
Bilans (czysty pozostały dochód na utrzymanie proboszcza)		109	78

Źródło: AAŁ, ADŁ, sygn. 57, k. 140–141.

reńskich i 30 prętów kw. ziemi³³⁹. Składały się na to: Księży Młyn (151 mórg reńskich. i 111 prętów kw.) oraz tereny *przy obszarach folwarcznych Starej Wsi* sytuowane. W sumie 60 mórg reńskich i 99 prętów kw.: dział oznaczony na planach Franciszka Johneya a także na Filipa de Viebiga jako nr 1 – 24 morgi reńskie i 27 prętów kw., dział oznaczony nr 2 – 22 morgi reńskie i 60 prętów kw. (w tym morga i 98 prętów kw. łąk) oraz nr 3 – 14 mórg reńskich i 12 prętów kw.³⁴⁰ W dwa lata wcześniej sporządzonym spisie funduszów i przychodów rocznych parafii łódzkiej (1819 r.) podano bliskie powyższemu informacje. Otóż dobra plebańskie miały obejmować 30 mórg chełmińskich ziemi ornej³⁴¹, na które składały się: 1. *rola zwana Pogorzela na wschód słońca pięć morgów ku Lutomiersku na zachód pięć razem dziesięć*, 2. *rola między Wójtostwem a Starą wsią dziesięć morgów*, 3. *rola między Kozinami ku Retkini i od Stoków dziesięć morgów*. Do tego dochodziła morga łąk (dwie działki po pół morgi – jedna na *Pieloku*, druga na *Wiązowej*) oraz cztery morgi ogrodów (morga w mieście i trzy przy Księżym Młynie). Razem więc 34 morgi chełmińskie³⁴². Równolegle dokonany spis *fundi instructi* wylicza dużo większą ilość działek. Spośród gruntów wizytator zapisał: *dwie role ku Lutomiersku, rola ku wsi Rokicie, rola w Lipinkach*, dwie role na Pogorzeli, *rola za plebanią*, *dwie role za dworem*, położone między działkami wójta a dworskimi. Na ogrody składało się pięć działek: *na Lasku ku wsi Jagosnicy, na Borku, również ku tej wsi biegnący*, dwa *na Łączyskach czyli za Kurzeczą*³⁴³, *za Górą Kościelną* (1,5 morgi chełmińskiej) i ostatni w kierunku Lutomierska *za półwłóczkami*. Do probostwa należały jeszcze trzy łąki: pierwsza na *wiązowce* (1 morga chełmińska), druga na *Źródełku* (z powodu braku dostępu *nie sprząta się siana*) oraz na *Pastwisku* obrócona na ogród³⁴⁴. Dodatkowo probostwo zgłaszało pretensje do pól i lasu zwanego Bączkiem (40 mórg), który miał być darowany kościo-

³³⁹ Morga reńska składała się ze 180 prętów, zwana była też pruską bądź magdeburską. Obejmowała 2553,2 m²; *Słownik geograficzny...*, t. VI, Warszawa 1884, s. 667.

³⁴⁰ AAŁ, ADŁ, sygn. 57, k. 62; APŁ, Zbiór kartograficzny APŁ, sygn. 513, Plan Klucza Łódzkiego z 1812–1813, w skali 1:5000; ibidem., sygn. 517a, Plan sytuacyjny uregulowanych ogrodów sukienniczych w mieście Łodzi z 1823 r., w skali 1:5000.

³⁴¹ Morga chełmińska (dawno chełmińska) składała się ze 300 prętów. Obejmowała 5606,2 m²; *Słownik geograficzny...*, t. VI. s. 667; Z. Gloger, *op. cit.*, t. IV, Warszawa 1903, s. 237.

³⁴² AAŁ, ADŁ, sygn. 57, k. 52.

³⁴³ Łączyska (Łonczyska) to tereny położone między Starą (Łódka) a Nową Rzeką biegnącą równolegle do pierwszego cieku, od strony południowej. Chodzi o tereny, które od lat 70. XIX w. weszły w skład terytorium fabrycznego I. K. Poznańskiego.

³⁴⁴ Ibidem, sygn. 58, k. 5.

łowi łódzkiemu w 1639 r. przez biskupa kujawskiego Macieja Łubieńskiego. Jednak ówczesnie znajdował się w posiadaniu mieszczan³⁴⁵.

Należący do probostwa młyn (Księży Młyn) oraz przyległe do niego grunta do 1821 r. oddawane były w dzierżawę³⁴⁶. W tymże roku młyn jednak spłonął (*pogorzał*), a brak odpowiednich funduszy w kasie kościelnej nie pozwolił na jego odbudowę. Istnieje też informacja, iż *rzqd od dwóch lat nie dozwala innego stawiać*³⁴⁷. W rezultacie proboszcz wydzierżawił go farbiarzowi Karolowi Saengerowi. Układ zawarto 4 sierpnia 1823 r., zatwierdzony został reskryptami władz wojewódzkich z 21 grudnia 1823 r. (nr 68344/956) oraz z 29 stycznia 1824 r. (n 3973/122) a także przez Komisję Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 24 listopada 1823 r. (nr 12684/2715)³⁴⁸. Wkrótce jednak, pojawił się nowy chętny, tj. Krystian Fryderyk Wendisch a władze wojewódzkie wystąpiły o wydzierżawienie mu terenów Księżego Młyna. W związku z okresowym wakatem na stanowisku proboszcza łódzkiego, ówczesny dziekan zgierski uzależnił podpisanie aktu od zgody metropolity warszawskiego. Po uzyskaniu takowej³⁴⁹, 20 czerwca 1825 r. oddano Wendischowi w wieczystą dzierżawę Księży Młyn wraz z przyległym terenem³⁵⁰. W sumie 69 *mórg polskich* i 43 pręty kw.³⁵¹ Składały się na nie: 55 mórg i 99 prętów kw. gruntów ornych, 9 mórg i 170 prętów kw. łąk, 1 morga i 230 prętów kw. ogrodów warzywnych, 187 prętów kw. stawu i 1 morga i 257

³⁴⁵ Ibidem, k. 6.

³⁴⁶ W 1813 r. ówczesny proboszcz łódzki zawarł kontrakt dzierżawny na lat 9 z młynarzem Michałem Staweckim (ibidem, k. 1). Według wypisu z rejestru pomiarowego z 1821 r. na wspomniane 151 mórg reńskich i 111 prętów kw. składało się: 121 mórg i 59 prętów kw. gruntów ornych, 20 mórg i 176 prętów kw. łąk, 3 morgi i 157 prętów kw. ogrodu warzywnego, staw zajmował 1 morgę i 66 prętów kw., a 4 morgi i 13 prętów kw. nieużytki, drogi, place pod zabudowaniami (ibidem, k. 62).

³⁴⁷ Ibidem, sygn. 59, k. 109.

³⁴⁸ Czynsz wynosił 450 złp, z czego 50 zł, pozostawiano dzierżawcy *na reparację*.

³⁴⁹ Ibidem, sygn. 57, k. 113–115, 120, 124.

³⁵⁰ Stronami układu byli: K. Saenger, K. F. Wendisch, F. Zengteller (proboszcz parafii łódzkiej), Józef Goldtmann (dziekan zgierski); ibidem, KGAW, sygn. 38, k. 129. Zob. też: W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827–1977*, Warszawa–Łódź 1979, s. 17.

³⁵¹ Biorąc pod uwagę moment zawierania umowy należy wnioskować, iż była to morga nowopolska. Wprowadzona w 1819 r. składała się z 300 prętów kw. Zbliżała się do wielkości morgi chełmińskiej (właściwie dawnej chełmińskiej) i obejmowała 5598,72 m² (55,98 ara). Pręt kwadratowy obejmował 18,66 m². Zob.: *Słownik geograficzny...*, t. VI, s. 667; Z. Głoger, *op. cit.*, t. IV, Warszawa 1903, s. 237.

prętów kw. zabudowań, dróg i nieużytków³⁵². Proboszcz w umowie zastrzegł sobie prawo *dominium directum* (wyłączając przekazanie majątku w prostej linii)³⁵³. W zamian, od dzierżawcy miał otrzymywać, jak zapisano w umowie *corocznie wiecznemi czasy do ręki i za kwitem proboszcza łódzkiego*, w sumie 712 złp.³⁵⁴ Niezwykle zawiłym jest ustalenie momentu przejścia na własność rządową Księży Młyna. Wiadomym jest, iż w 1825 r. teren ten wydzierżawiono a inicjatorem tegoż były władze rządowe. Układ ten, zatwierdzony w imieniu cara Mikołaja I przez Radę Administracyjną Królestwa Polskiego w lipcu 1830 r., jak czytamy w tym dokumencie, był kontraktem *o wypuszczeniu w wieczystą dzierżawę gruntów funduszowych Xsieży Młyn zwanych, mocą którego za grunta [...] pomieniony Pan Wendysch obowiązuje się opłacać czynszu rocznego złp 712 w czterech ratach kwartaklnych*³⁵⁵. W świetle korespondencji władz (Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego) i proboszcza w latach 30. XIX w. w sprawie opłaty podatku z tych terenów³⁵⁶ należy wnosić, iż aktu zajmującego Księży Młyn na rzecz skarbu państwa nie dokonano. Czynsz dzierżawny początkowo opłacany był z kasy miasta następnie zaś przez Wendischa³⁵⁷. Wydaje się więc, że za jedyny formalny dokument przejmujący ziemie kościelne na skarb państwa może być uważany ukaz carski z 1865 r. i tylko on może stanowić podstawę publicznej własności tych terenów³⁵⁸. W 1869 r. wystąpiono o wykup czynszu z tej nieruchomości.

³⁵² AAŁ, KGAW, sygn. 38, k. 117, 130.

³⁵³ Pojęcie *dominium directum* związane jest z istnieniem w średniowieczu tzw. własności podzielonej, powstałej pod wpływem tradycji germańskiej odrzucającej rzymskie pojęcie prawa własności jako bezwzględnego, zindywidualizowanego prawa. Dana własność posiadała co najmniej dwóch właścicieli: jeden – zwierzchni, feudał – a więc posiadacz *dominium directum* nad daną nieruchomością, która użytkowana była przez drugiego – *dominus utilis*. Właściciel zwierzchni zatrzymywał prawa do świadczeń z tejże własności.

³⁵⁴ Ibidem, k. 117, 169.

³⁵⁵ Ibidem, k. 114.

³⁵⁶ Po trwającej blisko dekadę wymianie zdań ustalono ostatecznie (30 XI/12 XII 1835 r.), iż $\frac{2}{3}$ należnego podatku winien uiszczać dzierżawca (K. F. Wendisch) a $\frac{1}{3}$ proboszcz parafii łódzkiej; ibidem, ADŁ, sygn. 57, k. 95.

³⁵⁷ AAŁ, ADŁ, sygn. 57, k. 84–138.

³⁵⁸ Ukaz carski z 1865 r. w swej treści jest niejednoznaczny. Istnieją bowiem różnice zdań w stosunku do interpretacji jego zapisów w kwestii przejścia na własność bądź też jedynie w administrację sekularyzowanych wówczas dóbr kościelnych. Sprawa ta w Polsce nigdy nie została definitywnie rozwiązana. Szerzej na ten temat zob.: K. Chylak, *Układy...*

Wskazać należy, iż w ówczesnych wykazach nieruchomości kościelnych panował spory nieporządek, bowiem zasadnicze odniesienie do trzech łanów pierwotnie nadanych parafii nie zawsze było utrzymywane. Wspomniany wypis z 1821 r. choć zasadał się na wymienionej koncepcji, nie uwzględniał jednak działek później nabytych przez parafię. Drugi z kolei (spis funduszów), jak należy sądzić, zaliczył część z nich do powierzchni trzech zasadniczych połaci ziemi, ale i, jak wynika z równolegle sporządzonego inwentarza, nie wymienił wszystkich. Kolejne *fundi instructi* były sporządzane już dokładniej, wykazując szereg mniejszych działek, na które rozpadła się, bądź też, o które została powiększona własność kościelna. Stan posiadania Kościoła w Łodzi, podobnie jak w całym Królestwie Polskim, nie ulegał większym zmianom, przynajmniej w sensie formalnym, aż do 1865 r. Wówczas to władze zdecydowały się na transformację systemu uposażenia duchowieństwa świeckiego³⁵⁹.

W przededniu reformy uposażeniowej Kościoła katolickiego majątek ziemski probostwa łódzkiego składał się zatem z 10 kawałków ziemi ornej oraz łąk i ogrodów. Na pierwsze składały się: 1 – *rola za ogrodem plebańskim* o powierzchni 120 prętów kw.³⁶⁰, 2 – *rola na Pogorzeli*³⁶¹ (między działkami Jędrzeja Jeżewicza a Grzegorza Zakrzewskiego) o powierzchni 1 morgi i 220 prętów kw., 3 – *druga rola na Pogorzeli* (od drogi Brzezińskiej [...] do źródła) o powierzchni 1 morgi 72 prętów kw., 4 – *rola w półwłóczkach zwana*³⁶² (między działkami Pawła Bielawskiego a Mateusza Ostrowskiego) o powierzchni 4 mórg 150 prętów kw., 5 – *druga rola w półwłóczkach zwana* (między działkami Karola Jasińskiego a Józefa Pełzowskiego, od drogi do Srebrnej [...] przez rzekę do granic Radogoszcza) o powierzchni 4 mórg 250 prętów kw.,

³⁵⁹ Zob. K. Chylak, *Układy...*, s. 53–58; T. Galiński (*Dzieje powstania drugiego kościoła w Łodzi*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1948, nr 3, s. 59) twierdzi, iż w 1820 r. *przy regulacji miasteczka na osadę fabryczną, odebrano parafii 7 włók ziemi i 2 włóki lasu*. Informacja ta, w świetle zachowanej dokumentacji archiwalnej nie jest ścisłą, stanowiąc swego rodzaju uogólnienie transformacji systemu uposażenia duchowieństwa katolickiego w okresie do 1865 r.

³⁶⁰ Opisująca też: *za stodołę Makowskiego* (AAŁ, ADŁ, sygn. 57, k. 186), *ciągnie się aż do placów starozakonnego Saltzman* (ibidem, KGAW, sygn. 38, k. 529). Ów plac Saltzman został w 1858 r. przekazany na utworzenie większej nieruchomości, na której powstała nowa synagoga przy ul. Wolborskiej.

³⁶¹ Pogorzela nazywano kompleks działów rolnych zlokalizowanych na wschód od rynku Starego Miasta. Z czasem jego obszar powiększono o siedlisko Starej Wsi; K. Badziak, *op. cit.*, s. 34.

³⁶² Półwłóczki zlokalizowane były na wschód od linii wyznaczonej przez obecną ul. Gdańską w kierunku północnym. Granicę południową stanowiła obecna ul. Srebrzyńska i Ogrodowa. Od północy Półwłóczki graniczyły z dobrami radogoskimi (Bałuty). Na zachód sięgały do obecnej ul. Odolanowskiej i zachodniego skraju cmentarzy chrześcijańskich; ibidem, s. 34.

6 – *rola w polu Koziny zwana*³⁶³ (od drogi do Srebrnej do działki Jakóba Miedzianowskiego, położona między działkami *niegdyś Leona Mamińskiego z jednej a Karola Jasińskiego z drugiej strony*, zawierała ona niewielką łąkę) o powierzchni 2 mórg 110 prętów kw., 7 – *rola w polu Lipinki zwana*³⁶⁴ (między działkami Leona Trybuchowskiego a Szymona Grodzickiego, dochodząca do Lasku, zawierająca łąkę zwaną *Wiązowa*³⁶⁵) o powierzchni 2 mórg 244 prętów kw., 8 – *rola w polu Zakątek zwana (zakątem)*³⁶⁶ o powierzchni 5 mórg 150 prętów kw., 9 – *rola zwana półwłóczki*, właściwie organistówka o powierzchni 1 morgi 84 prętów kw. oraz 10 – *rola Kuskąt zwana* o powierzchni 37 mórg 194 prętów kw. Nazwa ta nie do końca była prawidłową, bowiem dotyczyła ona tylko części tego działu ziemi. W zasadzie były to dwie parcele uzyskane w wyniku zamian w 1823 i 1828 r. – odpowiednio 34 morgi i 150 prętów kw. oraz 3 morgi i 44 pręty kw.). Łącznie powierzchnia gruntów rolnych wynosiła 62 morgi nowopolskie i 94 prętów kw.³⁶⁷ Ogrody obejmowały: *ogród na borku zwany* (położony pomiędzy miejskimi ogrodami)³⁶⁸ o powierzchni 240 prętów kw., dwa ogrody na *na Lasku* nazywane (również położone pomiędzy ogrodami miejskimi) obydwie o powierzchni 56 prętów kw., ogród warzywny *na Lasku*³⁶⁹ o powierzchni 252 prętów kw., oraz ogród (w *Staynach zwany*), który zapisany był w spisie z r. 1845³⁷⁰, nie użytkowany przez parafię, co do którego nie posiadała ona dokumentów potwierdzających własność. Łącznie 2 morgi i 4 pręty kw. Dodatkowo w 1851 r. Dozór kościelny wskazał na istnienie jeszcze dwóch ogrodów, w żadnym z *fundi instructi* nie wymie-

³⁶³ Były to tzw. Nowe Przymiarki graniczące z polem Pielech (część kompleksu Półwłóczki). Południową granicę stanowiła obecna ul. Srebrzyńska, północną rzeka Łódka; ibidem, s. 35.

³⁶⁴ Lipinki była to południowa część tzw. Pola Piaszczyste, zwanego też Wdżarowe, którego południowa granica biegła nieco na południe od obecnej ul. M. Skłodowskiej-Curie. Pole Piaszczyste na wschodzie dochodziło prawie do ul. Piotrkowskiej, na zachodzie, na pewnym odcinku, do ul. Gdańskiej. Północna granica to ukośna linia w kierunku południowo-zachodnim zaczynająca się u zbiegu ulic A. Próchnika i Piotrkowskiej. Taki był też układ pól; ibidem, s. 35.

³⁶⁵ Wiązowa, Wionzowa to tereny na zachód od pola Wdżarowego. Takie określenie nosił utworzony w końcu lat 70. XIX w. obecny Plac N. Barlickiego; ibidem, s. 35.

³⁶⁶ Tereny położone na północ od pól Wionzowa.

³⁶⁷ AAŁ, KGAD, sygn. 38, k. 530; ibidem, ADŁ, sygn. 57, k. 186.

³⁶⁸ Borek położony był na zachód od tzw. Lasku. Na północy graniczył z Buczowizną, na południe ze Stegnami.

³⁶⁹ Lasek to tereny ogrodów, sadów i pastwisk położone na zachód od siedliska miejskiego. Podobnie jak Borek, na północy graniczył z Buczowizną, na południe ze Stegnami.

³⁷⁰ Znajduje się tam notatka, iż proboszcz Jędrzej Mayer przekazał tę działkę (wraz z przyległą do niego łąką) w użytkowanie organiście, a po jego śmierci miał przywłaszczyć ją sobie jego sukcesor Józef Połkowski; ibidem, KGAW, sygn. 38, k. 457.

nianych, tj. ogród przy plebanii o powierzchni 1 morgi 190 prętów kw. i za wikariatką o powierzchni 90 prętów kw.³⁷¹ Razem powierzchnia ogrodów wynosiła 3 morgi 274 pręty kw. Łąki posiadano cztery: wspomniane przy działce na Kozinach i tzw. Wiązowa, odpowiednio o powierzchni 80 prętów kw. i 1 morgi i 90 prętów kw. Tak jak w wypadku ogrodów tak i w przypadku łąk Dozór kościelny w 1851 r. wykazał istnienie jeszcze dwóch niewielkich działek, tj. za polem nazywanym półwłóczka o powierzchni 100 prętów kw. i za działką organisty (również półwłóczka) o powierzchni 30 prętów kw. Łącznie zatem łąk użytkowano 2 morgi. Razem grunty rolne należące do probostwa obejmowały 64 morgi nowopolskie i 98 prętów kw., a jeśli doliczymy działki wskazane przez Dozór kościelny w 1851 r. – to 66 mórg nowopolskich i 100 prętów. Należy zauważyć jednak, że ogrody, zwłaszcza te przy placach budowlanych a czasami również łąki (raz podawane jako część pól, a innym razem oddzielnie) nie zawsze były wliczane do gruntów rolnych, stąd wyliczenia nie zawsze są ścisłe. Odchylenia mogą wynosić około jednej morgi, bowiem dane źródłowe uniemożliwiają precyzyjne oddzielenie ogrodów i łąk od reszty dóbr i wykluczenie powtórzeń.

Nim sekularyzowano dobra kościoła łódzkiego doszło do kilku zmian własności i form użytkowania. Pierwsza, mająca charakter zamiany miała miejsce w 1823 r.³⁷² Akt ów wynikał z potrzeb związanych z założeniem osady sukieniczej Nowe Miasto. Wymieniono wówczas trzy działki o łącznej powierzchni 27 mórg 222 prętów kw.³⁷³ na jedną działkę o powierzchni 34 morgi i 150 prętów kw. wydzieloną z folwarku rządowego Starej Wsi i Wójtostwa Łódzkiego – jak zapisano w dokumencie wymiany – *poza linią odgraniczającą ogrody nowej osady ku wschodowi wytkniętą została powierzchnia w formie trójkąta*. Składały się na nią: ogród i część pastwiska wójtowskiego (5 mórg 180 prętów kw.), część osady wójtowskiej *pod borem* (3 morgi 36 prętów kw.), *właściwego gruntu proboszczowskiego* (5 mórg 45 prętów kw.), część wójtówki przy *księżej roli* (3 morgi), *zarośla Boru Rządowego* (141 prętów kw.) oraz grunty Starej Wsi (17 mórg 48 prętów kw.)³⁷⁴. Przez tę działkę,

³⁷¹ Ibidem, ADŁ, sygn. 57, k. 186.

³⁷² Umowa zawarta została 29 sierpnia 1823 r. a zatwierdzona 1 marca 1825 r.; ibidem, k. 189.

³⁷³ Pierwsza działka, na której znajdowała się cegielnia miejska o powierzchni 10 mórg i 232 prętów kw., druga znajdująca się przy drodze prowadzącej do Zarzewia o powierzchni 15 mórg i 155 prętów kw. i trzecia, stanowiąca część działki położonej *pod Borem Miejskim* o powierzchni 1 morgi i 135 prętów kw.; ibidem, k. 193.

³⁷⁴ Ibidem, KGAW, sygn. 38, k. 134.

prostopadle, w połowie wysokości jej granicy zachodniej przeprowadzono nową drogę prowadzącą z Łodzi do Mileszek, zwaną później ul. Średnią (obecnie ul. Pomorska). Dzieliła ona tę parcelę na dwie kolejne, również w kształcie trójkątów prostokątnych, gdzie dłuższe przyprostokątne stanowiła wspomniana ul. Średnia³⁷⁵.

W 1828 r. doszło do kolejnej wymiany gruntów. Proboszcz łódzki Józef Krygier zawarł 11 marca tegoż roku układ z władzami województwa mazowieckiego o przekazaniu należącej do Kościoła, działki leżącej po obu stronach traktu piotrkowskiego, o powierzchni 1 morgi 172 prętów kw. W zamian otrzymał położoną w *lesie nazywanym Kusy Kąt* (w części oczyszczonej) o pow. 3 morgi 44 pręty kw. Kontrakt został zatwierdzony 11 listopada 1829 r.³⁷⁶

W 1825 r., jak wyżej wspomniano, w wieczystą dzierżawę oddano Księżę Młyn. W kilkanaście lat później, w styczniu 1841 r. kolejną umowę z władzami – Komisarzem Wydziału Administracyjnego Guberni Mazowieckiej – podpisał ks. Józef Krygier. Na cele osadnicze wydzierżawił wieczyście 37 mórg nowopolskich i 194 pręty kw. Roczny czynsz oszacowano w wysokości 175 złp 10 gr. Były to działki wydzielone probostwu w 1823 r. i w 1828 r. (przy Wójtostwie). Mało jasnym pozostaje kwestia realizacji umowy, bowiem poproszony przez Konsystorz Generalny o opinię dziekan zgierski wypowiedział się zdecydowanie przeciwko zatwierdzaniu tej umowy, wskazując na zbyt niski czynsz. Według wyliczeń winien był wynosić 867 złp 10 gr.³⁷⁷ Kolejne inwentarze z lat 40 i 50. XIX w. nie wykazują również zmian własności ziemskiej parafii i zawierają informacje o posiadaniu tejże działki. Tymczasem w 1848 r. Rząd Gubernialny Mazowiecki w piśmie do arcybiskupa warszawskiego informował, iż w 1840 r. zajęto na cele osadnicze (Nowa Dzielnica) 33 morgi 100 prętów kw. dóbr duchownych w zamian za 175 złp 10 gr. czynszu rocznego, prosząc jednocześnie o zatwierdzenie aktu³⁷⁸. W dokumencie spisany w grudniu 1850 r. przy okazji wyboru członków nowego Dozoru kościelnego przy wyliczeniu dochodów znajdujemy pozycję w dochodach opisaną jako dziesięcinę *za odebrane grunta Starej Wsi na rozprzestrzenieni Miasta*³⁷⁹.

³⁷⁵ Ibidem, k. 457.

³⁷⁶ Ibidem, k. 148, 190.

³⁷⁷ Ibidem, k. 321, 323.

³⁷⁸ Ibidem, k. 415–416.

³⁷⁹ APL, RGP.Anteriora, sygn. 2154, k. 85.

W międzyczasie, w 1843 r., proboszcz łódzki wydzierżawił posiadane przez siebie grunta Bogumiłowi Lebeltowi. Sporządzono dwie umowy. Pierwszą z nich oddawał w wieczystą dzierżawę ogród usytuowany przy ul. Brzezińskiej (obecnie ul. Wojska Polskiego) o powierzchni 2 morgi nowopolskie i 11 prętów kw., co zostało zatwierdzone przez władze we wrześniu 1844 r.³⁸⁰ Drugą zaś, jak zapisano *wszelkie grunta, łąki i ogrody* użyczył na rok. W 1844 r. przedłużono ją na rok kolejny (do 24 czerwca 1845 r.)³⁸¹. Co ciekawe spis *fundi instructi*, sporządzony w 1845 r., przy okazji obejmowania parafii przez ks. Henryka Platera, przynosi informację o pozostawianiu tychże terenów (wszystkich, łącznie ze wspomnianą działką przy Wójtostwie, która miała być od 1840 r. już w rękach władz – a więc należy wnioskować, że jeszcze nie była) w ręku dzierżawcy Lebelta³⁸². Nowy proboszcz w 1846 r. prolongował umowę na rok kolejny³⁸³.

Po raz kolejny sprawa działu ziemi parafialnej w Starej Wsi i Wójtostwie pojawia się w 1853 r. Wówczas to ks. Plater poszukując środków na budowę plebanii, oddał w wieczystą dzierżawę Janowi Polaskiemu część gruntów ornych i ogrodów. Te ostatnie położone były przy ówczesnym trakcie do Brzezin. Przylegały doń od południa, od zachodu zaś do ogrodów i zabudowań proboszczowskich i miały powierzchnię jednej morgi i 270 prętów kw. (ogród, częściowo zamieniony już wówczas na plac budowlany). Druga zaś została wydzielona ze wspomnianej już części działki w Starej Wsi i Wójtostwie (części położonej na południe od ul. Średniej). Oddawany w dzierżawę dział ziemi ornej miał również kształt trójkąta o podstawie równoległej do ul. Średniej i obejmował południowy wierzchołek pierwotnej parceli (głównie plac i część ziemi Wójtostwa). Posiadał on powierzchnię 6 mórg i 150 prętów kw. Pozostawiono zaś we władaniu proboszcza pozostałe 8 mórg i 290 prętów kw. Wydzierżawiana działka znajdowała się w odległości *przeszło trzy wiorsty* od zabudowań parafialnych³⁸⁴. Umowa wywołała niezadowolenie parafian i, jak się wydaje, wskutek interwencji władz archidiecezji warszawskiej nie została zrealizowana³⁸⁵. W 1859 r. owe grunty orne były dzierżawione przez Stanisława Czaplińskiego. Formuła wydzierżawiania własności

³⁸⁰ AAŁ, ADŁ, sygn. 57, k. 170.

³⁸¹ Ibidem, KGAW, sygn. 38, k. 458–459.

³⁸² Ibidem, k. 458.

³⁸³ Ibidem, ADŁ, sygn. 57, k. 182.

³⁸⁴ Ibidem, KGAW, sygn. 38, k. 478, 497, 501.

³⁸⁵ Ibidem, k. 478, 510.

była kontynuowana w kolejnych latach. W inwentarzu z 1859 r. znajduje się informacja o użytkowaniu ośmiu działek rolnych przez wspomnianego Czaplińskiego, pozostałych zaś dwóch przez Karola Kurzyjawskiego³⁸⁶. W niedługim czasie, w 1863 r., nowy proboszcz ks. Wojciech Jakubowicz zwrócił się do władz o zgodę na wydzierżawienie dwóch niezabudowanych placów położonych przy ul. Aleksandrya. Zapewne chodziło o ul. Aleksandryjską, a więc obecną ul. Bojowników Getta Warszawskiego. Brak jest informacji o losach tego zamierzenia³⁸⁷.

Reforma uposażeniowa z 1865 r. w zasadzie całkowicie zlikwidowała własność kościelną w Łodzi, pozostawiono bowiem przy istniejącej parafii WNMP 6 mórg i 274 pręty kw. ziemi. Składały się na nie: plac pod plebanią wraz z przyległym ogrodem o powierzchni 2 mórg i 10 prętów kw. (w tym 50 prętów kw. stanowiły place), działka przy Brzezińskiej 8 (później 10) (wraz z ówczesną wikariatką) o powierzchni 149 prętów kw., dwie działki na tzw. Pogorzeli, pierwsza o powierzchni 2 mórg 97 prętów kw. Faktycznie były to dwie działki, bowiem przecinała je droga. Położona wyżej obejmowała 366, zaś leżącą poniżej drogi 331 prętów kw. i dochodziła ona do źródeł staromiejskich. Druga – 1 morga 100 prętów kw. oraz 188 prętów kw. na tzw. Przemiarkach (między polami należącymi do Pełzowskiego i Zarzyckiego, oraz rzeką Łódką i drogą z Mani do Łodzi). Działki na Pogorzeli odchodziły od drogi prowadzącej do Stoków i biegły w kierunku południowo-wschodnim. Ogółem zatem, jak wspomniano, 6 mórg 274 pręty kw. Z czego 274 pręty kw. stanowiły place pod budynkami i nieużytki³⁸⁸.

Pozostała własność ziemską została zajęta przez władze. Według pomiarów dokonanych po przejęciu obszar poduchowny obejmował 58 mórg i 182 pręty kw. Władze zdecydowały o utworzeniu z tych dóbr 27 osad. W 1872 r. przygotowano odpowiednią listę osób, które otrzymały parcele. Obejmowały one od 2 do 2 mórg i 150 prętów kw.³⁸⁹ Jedna z działek, zlokalizowana po północnej stronie ówczesnej ul. Średniej (obecnie ul. Pomorska) została zerwowana na budowę szpitala (o powierzchni 2 mórg i 150 prętów kw.).

³⁸⁶ Ibidem, ADŁ, sygn. 57, k. 266 (kopia w: ibidem, KGAW, sygn. 38, k. 530 i ibidem, ADŁ, sygn. 62, k. 58).

³⁸⁷ Ibidem, KGAW, sygn. 38, k. 601; APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2154, k. 388–390.

³⁸⁸ Ibidem, sygn. 39, bp., Odrys planu osady księżej przy mieście Łodzi położonej w guberni warszawskiej powiecie łęczyckim dekanacie zgierskim z pierworysu wykonanego w r. 1866 wykonanego przez Kazimierza Jankiewicza.

³⁸⁹ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 5, k. 6–8. Tam pełen wykaz beneficjentów.

Parcele wydzielone z byłych dóbr duchownych znajdowały się pod szczególną ochroną, każda zmiana właściciela wymagała odpowiedniej zgody władz administracyjnych. W 1894 r. dokonano lustracji losów poszczególnych działów. Większość pozostawała w rękach stanu chłopskiego, choć niektóre z nich zdążyły już zmienić właściciela. Jedną z działek nabył I. K. Poznański. Faktycznie były to dwa działki bowiem przedzielała je rzeka (biegnące ze wschodu na zachód). W sumie obejmowały one powierzchnię 2 mórg i 5 prętów kw.³⁹⁰

Skromne nieruchomości ziemskie łódzkiej parafii WNMP, w II połowie XIX w., stały się przedmiotem kilku transakcji. W 1880 r. zawarto z Ludwikiem i Zenonem Anstadtami akt notarialny zamiany części gruntu, a w zasadzie wyprostowania granicy dwóch sąsiadujących ze sobą działek na Pogorzeli (o pow. 331 prętów kw.). Za 8 prętów kw. ziemi parafialnej bracia Anstadt przekazali kościołowi WNMP 164 prętów kw.³⁹¹ Działka ta – o prostej już granicy z nieruchomością Anstadtów – w 1889 r. stanowiła przedmiot zamiany z Robertem Biedermannem (akt notarialny spisano w 1890 r.). Za całą działkę o pierwotnej pow. 331 prętów kw. (o wartości 400 rbs.) przejęto nieco mniejszą lecz o większej wartości – powierzchni 277 prętów kw., wartość 460 rbs. Przylegała ona od wschodniej strony do roli o powierzchni 1 morgi 100 prętów kw.³⁹² W 1891 r. z prośbą o zamianę gruntów wystąpiła rodzina Anstadtów. Za 250 prętów kw. ziemi (*lichej*) proponowano 300 prętów kw. (*ogrodowej*) i 800 rbs. na budowę świątyni WNMP. Transakcję w 1892 r. sfinalizowano pomyślnie³⁹³.

W tym samym czasie dokonano zamiany, a faktycznie uregulowano ustną umowę między Dozorem kościelnym a I. K. Poznańskim. Sprawa toczyła się od 1889 r., kiedy to o zatwierdzenie zamiany wystąpił Dozór kościelny parafii WNMP. Przy tej okazji udało się zakończyć wieloletni spór, jaki istniał między parafią a jednym z bezrolnych chłopów, który otrzymał parcelę z ziem poduchownych. Rzecz tyczyła działki znajdującej się na tzw. Przymiarkach, ciągnącej się od ul. Ogrodowej do rzeki Łódki. W planach z 1866 r. dotyczących własności kościelnej wykazano – wspominaną już wyżej – parcelę o powierzchni 188 prętów kw., którą pozostawiono przy parafii WNMP. W trakcie rozdyspo-

³⁹⁰ Ibidem, Wiadomość o ziemiach poduchownych podlegających pod ukaz z 1864 r. (dokument niepaginowany z 25 IV 1894 r., j. rosyjski).

³⁹¹ Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8893, k. 1–14; ibidem, Not. J. Kamocki 1880, nr rep. 622.

³⁹² APŁ, AmŁ, sygn. 6718, k. 11–25; ibidem, RGP.WAdm., 9016, k. 18–21; ibidem, Not. W. Jon-szer 1890, nr rep. 1033.

³⁹³ AAŁ, KGAW, sygn. 39, k. 66; APŁ, AmŁ, sygn. 6721, k. 1–14.

nowywnia ziem poduchownych w 1872 r., sąsiednią działkę (osada nr 10) przekazano bezrolnemu włościaninowi Jakubowi Gajkowskiemu. Obejmowała ona obszar 2 mórg i 36 prętów kw. Okazało się jednak, iż w planach z 1866 r. uwzględniono tylko działkę parafialną, zaś w tych z 1872 r. jedynie włościańską, co doprowadziło do pomyłki. Wydzielone parcele zachodziły na siebie w przestrzeni 47 prętów kw. i to stało się przyczyną wspomnianego już konfliktu. Władze zdecydowały o przyznaniu spornej części Gajkowskiemu³⁹⁴ i pozostawieniu przy kościele 141 prętów kw. Ta ostatnia stała się przedmiotem wymiany między Dozorem kościelnym a I. K. Poznańskim. Łódzki fabrykant, za 400 rbs. na budowę kościoła i 156 prętów kw. własnego gruntu, pozyskał owe 141 prętów kw. ziemi. Nowa nieruchomość kościelna była położona na tzw. Pogorzeli, między własnością Kulinowicza i Dobrowolskiego i ciągnęła się od *drogi bałuckiej* do *źródlisk*. Izrael K. Poznański nabył ją w 1886 r.³⁹⁵

W Mieszkach, pod koniec drugiej dekady XIX w., parafia czerpała dochody z gospodarstwa rolnego, przynależały jej również dziesięciny (snope i pieńżne) oraz odsetki od kapitałów zabezpieczonych na dobrach ziemskich. W ich strukturze najważniejszymi były dziesięciny, bowiem stanowiły aż 70% przychodu parafii. Proboszcz Mileszek otrzymywał je z gruntów dworskich i gromadzkich Mileszek, Bedonia, Wiączynia Górnego i Dolnego, Sikawy oraz kolonii Antoniew. Toczoło też spór o prawo do pobierania tychże z kolonii Janów i kolonii Henryków. W Mieszkach, wraz z lokowaniem nowych osad pojawił się problem z egzekwowaniem wspomnianych należności, bowiem nowi osadnicy, zwłaszcza protestanci wyraźnie uchylali się od tychże powinności. Nierzadko prowadzono spory sądowe w tym zakresie, spisywano ugody, co w gruncie rzeczy niewiele, lub też tylko na krótki czas poprawiało sytuację³⁹⁶. Dziesięciny w Królestwie Polskim, jak już wzmiankowano istniały do połowy lat 60 XIX. Drugą grupę stanowiły odsetki od kapitałów zabezpieczonych na dobrach ziemskich. Na dobrach mileskich zabezpieczono legaty o oprocentowaniu rocznym równym 3,5% na sumy 200, 1000 i 2500 złp, zaś

³⁹⁴ Działka ta w tym czasie już nie należała do Gajkowskiego, m.in. 206 prętów tejże nabył kupiec Emil Zenger.

³⁹⁵ AAŁ, KGAW, sygn. 39, k. 70; APŁ, AmŁ, sygn. 6720, k. 1–20; ibidem, KdSWPŁ, bp., Pismo Dozoru kościelnego parafii WNMP z 20 X 1889 r.; ibidem, Pismo Dozoru kościelnego parafii WNMP z 21 VIII 1890 r.; ibidem, Not. J. Grabowski 1892, nr rep. 3534; ibidem, Not. R. Danielewicz 1886, nr rep. 162.

³⁹⁶ AAŁ, ADŁ, sygn. 80, bp., Spis probostwa Mileszki i wszelkiego inwentarza z 20 X 1820 r.; APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2168, k. 100–103, 405, 447–451; ibidem, sygn. 2169, k. 114–166, 130–133, 152–153, 234–236.

Tabela 7.

Budżet parafii Mileszki z 14 X 1819 r.

DOCHODY			
L.p.	Źródło dochodu	Wysokość dochodu	
		złp	gr
1	Ziemia ogrodowa klasy 3 (7 złp/m)	14	
2	Grunt klasy 4 (4 złp/m)	120	
3	Grunt klasy 5 (2 złp/m)	40	
4	Pastwisko (15 gr/m)	3	15
5	Inwentarz :		
	a para koni (wartość 2 x 108 złp)		
	b para wołów (wartość 2 x 108 złp)		
	c krowa (wartość 72 złp)		
	d jałówka (wartość 36 złp)		
	e trzoda chlewna, 1 sztuka (wartość 12 złp)		
	Dochód (5/100 z wartości 552 złp):	27	18
Razem z gospodarstwa		205	03
6	Dziesięciny sнопowe	618	
7	Dziesięciny pieniężne	495	
8	Z kapitałów pewnych procenta	229	15
9	Z kapitałów niepewnych (na Stokach 1000 złp, na Podskarbiach 3000 złp – procent dotąd nie pobierany)	50	
Razem dochody		1597	18
WYDATKI			
L.p.	Rodzaj wydatku	Wartość wydatku	
		złp	gr
1	Wino, bielizna kościelna, aparaty, światło	150	
2	Organista, sługa kościelny	200	
3	16/100 od kwoty 205 złp 3 gr gospodarstwa generalnego zebrany	32	24
4	Podymne	7	15
5	Kontyngens liwerunkowy	79	23
Razem wydatki		470	02
Bilans		1127	16

Źródło: AAŁ, KGAW, sygn. 40, k. 64.

na stokowskich dwa na wyższy procent, bowiem pięć w stosunku rocznym na sumy 2000 i 1000 złp. Pozostałą część stanowiły dochody z gospodarstwa. Proboszczowie mieli prawo poboru drewna na opał i budowę a także dysponowali stosunkowo nielicznym inwentarzem żywym³⁹⁷. Generalnie dochody parafii mileskiej były skromne. Nie były to, podobnie jak w przypadku Łodzi atrakcyjne beneficja, a także równie duszpastersko trudne, choć z nieco innych powodów. Spory problem stanowiły przede wszystkim duże odległości między osadami, ale też nie pomagały migracje ludności i niski status majątkowy katolików oraz konieczność inwestycji w leciwą infrastrukturę kościelną (świątynia, cmentarz).

Do probostwa mileskiego przynależały rozległe dobra ziemskie – choć ziemie nie były jakościowo wysokie. W 1816 r. wykazano, na podstawie mapy sporządzonej w 1803 r. przez geometrę Mieczkowskiego, 5 włók³⁹⁸, 1 morgę reńską i 8 prętów kw. Składały się na nie: *dział w Kątach* – 1 włoka 1 morga 24 prętów kw., *za ogrodem* – 12 mórg 203 pręty kw., *za kościołem* – 1 włoka, 4 morgi 200 prętów kw., *nad rowem* – 11 mórg 200 prętów kw., *ku Bedoniowi* – 14 mórg, *dwie nad drogą wiczyńską* – 12 mórg 126 prętów kw. oraz 7 mórg i 45 prętów kw., *łąka* – 264 pręty kw., *ogrody i place* – 9 mórg 178 prętów kw.³⁹⁹ Zbieżne z powyższymi informacje podano w 1819 r. Wówczas opisując przestrzeń użyto innej miary, tj. mórg chełmińskich. W skład gospodarstwa funduszowego parafii wchodziło z *gruntów porozrzucanych* 2 morgi ogrodów, 57 mórg ról oraz 7 mórg pastwisk. Parafia nie posiadała lasu. Korzystano z własności kolatora dysponując jedynie wolnym wyrębem *na opał i potrzebę gruntową a to na mocy niezaprzeczoney przez kollatora używalności*. W gospodarstwie proboszczowskim nie spotykamy w tym czasie młyna – *na młynach obcych miele*⁴⁰⁰.

Wkrótce po objęciu probostwa przez ks. F. Daneckiego doszło do polubnego zakończenia sporu jaki toczył się między parafią a miejscowym dziedzicem Franciszkiem Kamińskim o dział ziemi zwany *klinikiem*. Otóż do jednej z ról (o powierzchni 1 włoki, 4 mórg i 200 prętów kw.) przylegał właśnie ów *klinik*, który znajdował się w użytkowaniu dziedzica. Proboszcz Danecki domagał się zwrotu tej działki, uważając ją za własność kościelną.

³⁹⁷ AAŁ, KGAW, sygn. 40, k. 63–64, 67.

³⁹⁸ Włoka zawierała 30 mórg. Zob.: Z. Gloger, *op. cit.*, t. 4, Warszawa 1903, s. 456.

³⁹⁹ AAŁ, ADŁ, sygn. 80, bp., Spis probostwa Mileszek i wszelkiego inwentarza z 20 X 1816 r.

⁴⁰⁰ Ibidem, KGAW, sygn. 40, k. 61–62.

W trakcie rozsądzania sporu okazało się, że wspomniana wyżej rola (o powierzchni 1 włóki, 4 mórg i 200 prętów kw.) przekazana została wcześniejszemu plebanowi Mileszek, ks. Onufremu Świącickiemu, który jak zapisano był *zabiegły w gospodarstwie i grunta swego probostwa rozszerzał* a dodatkowo będąc *nawet skrzywdzonym* przez dawnego dziedzica mileskiego otrzymał ową rolę (dokument potwierdzający własność datowany był na rok 1794 r.). O przyległym *kliniku* miało nie być mowy. Ostatecznie, ustalono nową, prostą linię graniczną. Grunta probostwa oraz ziemie dworskie i gromadzkie rozdzielala od tej pory droga biegnąca z Mileszek do kolonii Nowosolna⁴⁰¹.

Inaczej niż to miało miejsce w Łodzi, parafia mileska zachowała własność w stanie niezmienionym aż po reformę uposażeniową lat 60. XIX w. W 1862 r. w związku z prowadzoną w dobrach mileskich akcją czynszowania, proboszcz zawarł z właścicielką dóbr mileskich Julianną z Dembowskich Kamińską, wdową po Franciszku Kamińskim, umowę zamiany posiadanej przez parafię ziemi na jeden duży równoważny dział ziemi. W październiku 1862 r. proboszcz Mileszek donosił: *Dziś gdy Rząd Krajowy nakazał śpiesznie czynszowanie włościan, przeto dziedziczka wsi Mileszek postanowiła swych włościan czynszować, nadając im grunt w jednym miejscu. A że grunta kościelne jako porozrzucane w różnych miejscach przypadają pod rozmiar dla włościan czynszować się mających, w większy prawie połowie, w 1/3 części są położone pomiędzy folwarcznymi rolami, w takim razie nie wypada proboszczowi w Mileszkach, jak tylko aby wszystkie grunta kościelne zamienić na grunta folwarku otrzymać się mające i mieć całe pole w jednym miejscu*⁴⁰². Rychło Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej uprawomocnił proboszcza do wdrożenia w życie zamiany. Na drodze temu stanęło jednak powstanie styczniowe. W kwietniu 1863 r. ks. dziekan F. Danecki informował Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej: *Z powodu zaburzeń i niespokojności w kraju zamiana gruntów kościelnych nie może tak prędko przyjść do skutku, bo W^{na} Kamińska dziedziczka dóbr Mileszek dla bezpieczeństwa swej osoby w Warszawie czasowie zamieszkuje*⁴⁰³. W I połowie XIX w., podobnie jak Łódzcy, tak i milescy proboszczowie wydzielali posiadane grunta za odpowiednim czynszem. Ostatnią umowę jaką

⁴⁰¹ Ibidem, sygn. 42, k. 5–13.

⁴⁰² Ibidem, sygn. 40, k. 241.

⁴⁰³ Ibidem, k. 256.

ówczesny proboszcz ks. Danecki zawarł z bratankiem właścicielki Chojen, Feliksem Piaskowskim, podpisano 24 czerwca 1864 r. Ustalono ją wówczas tylko na czas zwłoki w planowanej, a wyżej wskazanej, zamianie gruntów z właścicielką Mileszek⁴⁰⁴. W wyniku reformy uposażeniowej wprowadzonej w Królestwie Polskim w połowie lat 60. XIX w. przy parafii w Mileszkach pozostało również jedynie około 6 mórg ziemi rolnej zlokalizowanych za kościołem⁴⁰⁵. Według danych urzędowych parafia posiadała: 4 morgi 200 prętów kw. gruntów, ogród owocowy – 1 morgę 100 prętów kw., drugi ogród owocowy – 76 prętów kw., ogród warzywny – 25 prętów kw., plac z zabudowaniami – 245 prętów kw., plac pod kościołem (cmentarz kościelny) – 123 prętów kw., natomiast 19 prętów kw. zajmowała działka szpitalna. W sumie zatem pod zarządem parafialnym w tej czy innej formie znajdowało się 7 mórg 188 prętów kw.⁴⁰⁶

Kościół filialny w Chojnach według informacji z 1819 r. dysponował rocznym przychodem w wysokości 713 złp. Najważniejszą pozycję budżetu tej placówki stanowiły dziesięciny snopowe. Dziesięciny pieniężne pochodziły z dóbr chojeńskich i na nich były zabezpieczone. W wykazie hipotecznym sporządzonym w 1825 r., przy sposobności postępowania spadkowego po zmarłym Benedyckie Górskim, znajdujemy informację o tychże funduszach. Otóż, przy okazji sprzedaży przez Franciszka Rozdrażewskiego dóbr Chojny A w 1786 r. wspomnianemu już B. Górskiemu wykazano, że były na nich zabezpieczone dla kościoła w chojeńskiego kwoty: 36 złp na części A i dalsze 6 złp na części B. Nadto, znacznymi były też odsetki roczne w wysokości 250 złp od kapitałów 4 tys. i 1 tys. złp lokowanego odpowiednio na dobrach Chojny A i B⁴⁰⁷. Wydatki, to przede wszystkim utrzymanie i obsługa kościoła. Pozostawało w kasie parafii 514 złp i 5 gr. – a więc ponad dwukrotnie mniej niż proboszcza w Mileszkach⁴⁰⁸.

Majątek ziemski kościoła filialnego w Chojnach, według rejestru pomiarowego z 1829 r., składał się z trzech działek orných o powierzchni, w miarach nowopolskich, równych 12 mórg i 121 prętów kw., 3 mórg i prętów kw. 119 oraz 6 mórg i 96 prętów kw. Nadto znajdowały się tam jeszcze trzy ogrody

⁴⁰⁴ Ibidem, 275–276.

⁴⁰⁵ Ibidem, ADŁ, sygn. 80, bp., Spis inwentarza Kościoła parafialnego we wsi Mileszkach z 1/13 IV 1875 r.

⁴⁰⁶ APŁ, UGPdSW, sygn. 1667.

⁴⁰⁷ AAŁ, ADŁ, sygn. 24, k. 9–13.

⁴⁰⁸ Ibidem, KGAW, sygn. 40, k. 68–69.

1 morga i 92 pręty kw. (przy plebanii), 59 prętów kw. (przy cmentarzu) oraz przy kościele 62 pręty kw., cztery łaki: 1 morga i 106 prętów kw., 72 pręty kw., 77 prętów kw. (w dziale Jeżówka) i 57 prętów kw. (poniżej Stawiska). Razem wszystkiego 25 mórg i 261 prętów kw.⁴⁰⁹ Zbieżne informacje podano w 1863 r. przy okazji próby uporządkowania kwestii materialnego położenia kościoła filialnego w Chojnach i jego oddzielenia od macierzystej parafii. Wówczas zapisano, że *dawniejsze uposażenie filii Chojny składało się z 22 mórg i 36 prętów kw. gruntów ornych, 2 morgi i 12 prętów kw. łąk, 1 morgi i 151 prętów kw. ogrodów oraz placu pod kościołem i cmentarzem o powierzchni 62 prętów kw.*⁴¹⁰

Wyżej wskazane uposażenie kościoła w Chojnach w połowie XIX w. już nie znajdowało się w ręku wikariusza, jak zapisano *pomimo, iż Erekcya tej kaplicy publicznej z roku 1492 stałe uposażenie kapłana zapewnia, które z upływem czasu znikło i dalej ponieważ fundusze te były dowolnie wyznaczone i nigdzie nie zabezpieczone w kolei czasu uległy dowolnym zmianom aż w końcu zupełnie znikły*⁴¹¹. To ostatnie jak wyżej wskazane nie było twierdzeniem zgodnym ze stanem faktycznym. Grunty rolne znaleźć się miały w ręku miejscowej dziedziczki: *to, co Kościół posiada jako swą wyłączną własność poważyła się przez swego kuzyna i dzierżawcę W^{go} Dębowskiego zabrać i przywłaszczyć sobie, to jest gruntu ornego morgów 22 prętów kw. 36, które stanowią jedyny fundusz utrzymania dla księdza*⁴¹². Jak już wspomniano, w 1859 r. arcybiskup warszawski zagroził kasatą filii w Chojnach. Wówczas wspomniana dziedziczka nie tylko zobowiązała się do przydzielenia kościołowi odpowiedniego uposażenia oraz wniosła o usamodzielnienie placówki. Stanowić je miała włoka ziemi oraz 200 rbs. stałej pensji – czego jednak nie dotrzymała. Być może wówczas kościół w Chojnach odzyskał jedną z działek (12 mórg i 121 prętów kw.) – tak należałoby wnioskować z pisma Konsystorza Łowickiego Archidiecezji Warszawskiej do dziekana zgierskiego – pewności jednak nie ma. Nie do końca były też jasne intencje właścicielki dóbr chojeńskich bowiem, jak zapisał w marcu 1863 r. niejako podsumowując kilkuletnią aktywność *już trzykrotnie narażony był Przen[ajświętszy] Kon[systorz] na koresponden-*

⁴⁰⁹ Ibidem, ADŁ, sygn. 36, bp., Spis inwentarza fundi instructi kościoła filialnego w Chojnach z 15 I 1861 r.; APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2019, k. 23–24, 29, 34–36.

⁴¹⁰ AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do dziekana zgierskiego z 20 I 1863 r.

⁴¹¹ AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., Pismo abpa warszawskiego do dziekana zgierskiego z 23 III 1859 r.

⁴¹² Ibidem, bp., Pismo do Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej z 20 III 1863 r.

Tabela 8.

Budżet kościoła filialnego parafii Mieszki w Chojnach z 14 X 1819 r.

DOCHODY			
L.p.	Źródło przychodu	Wysokość dochodu	
		złp	gr
1	Gospodarstwo funduszowe	71	
6	Dziesięciny snopowe	350	
7	Dziesięciny pieniężne	42	
8	Z kapitałów procenta	250	
Razem przychody		713	
WYDATKI			
L.p.	Rodzaj wydatku	Wartość wydatku	
		złp	gr
1	Wino, bielizna kościelna, aparaty, światło	120	
2	Organista, sługa kościelny	60	
3	Wikariusz	11	10
5	Podymne	7	15
Razem wydatki		198	25
Bilans		514	05

Źródło: AAŁ, KGAW, sygn. 40, k. 67–69.

cyje bezowocne z tą Panią – przyrzeczenia uczynione tak przez Nią iako i jej kuzyna W^{go} Dębowskiego a nawet i deklaracje piśmienne były tylko dla oszukania władzy i wyjednania księdza do Choin⁴¹³. Ostatecznie Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej w 1863 r. uznał, iż stan finansowy kościoła w Chojnach nie pozwala na erygowanie nowej parafii, lecz placówki nie zlikwidował⁴¹⁴. Rychła reforma podstaw uposażenia duchowieństwa świeckiego w Królestwie Polskim uczyniła sprawę bezprzedmiotową. W Chojnach

⁴¹³ Ibidem.⁴¹⁴ APŁ, RGPAnteriora, sygn. 2019, k. 41–48; AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., Projekt utrzymania kościoła filialnego w Chojnach; ibidem, bp., Pismo Konsystorza Łowickiego do dziekana Gabryelskiego z 19 III 1861 r. i n.

zatrzymano 5 mórg ziemi, 1 morgę łąk i niewielki ogród przy plebanii⁴¹⁵. Pozostałe grunty – 22 morgi 36 prętów kw. trafiło w ręce siedmiu chłopów, którzy otrzymali nadziały w wielkości od 3 do nieco ponad 4 mórg⁴¹⁶.

Klasztor franciszkański w Łagiewnikach blisko połowę swych przychodów czerpał z zapisów pieniężnych zabezpieczonych na dobrach Woli Błędowskiej wchodzącej w skład dominium Bratoszewice. Było to kilkadziesiąt legatów dokonanych od końca XVII w. do I połowy XIX w. Najstarszy, z 1692 r. na sumę 1000 złp (150 rbs.) darowany przez Marcina Siemioradzkiego, zabezpieczony na dobrach Woli Błędowej Bratoszewic. Roczny dochód przekazywany był jako ofiara na mszę za duszę Marcina, jego żony i krewnych⁴¹⁷. Kapitały te dzieliły się na przeznaczone na utrzymanie kościoła i na odprawianie oblig. Niewielkie przychody przynosiło gospodarstwo rolne – w 1857 r. jedynie 4,5% całości wpływów.

Klasztor w Łagiewnikach, według danych z 1819 r., posiadał 24 morgi nowopolskie ziemi oraz ogród. Znajdowała się ona w jednym kawałku, położona była za terenem okolonym murem klasztornym. Około 1830 r. przecięta została drogą Łowicz – Kalisz wskutek czego jej powierzchnia zmniejszyła się o 162 pręty kw. Działki te, według spisu funduszy dokonanego w 1857 r., graniczyły *na wschód z gruntami włościańskimi wsi Łagiewniki, na południe z murem klasztornym, na zachód z gruntami dworskimi Łagiewnik i drogą prowadzącą do wsi Skotniki*. Pierwsza obejmowała 7 mórg 42 pręty kw., druga zaś, za nową szosą, 16 mórg 96 prętów kw. Ta ostatnia biegła ku północy aż przez 204 pręty (blisko 881 m)⁴¹⁸. Wspomniany ogród znajdujący się wewnątrz murów klasztornych obejmował powierzchnię 5 mórg 81 prętów kw. Ponadto zakon dysponował placem pod zabudowaniami 1 morga 81 prętów kw. oraz niewielką łąką w Borowie *położoną w wąwozie, błotnistą*,

⁴¹⁵ Ibidem, ADŁ, sygn. 36, bp., Pismo Konsystorza Łowickiego do dziekana zgierskiego z 19 III 1861 r.; ibidem, Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do dziekana zgierskiego z 20 I 1863 r.; ibidem, Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do dziekana łódzkiego z 20 VII 1868 r.; ibidem, Pismo dziekana łódzkiego do Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej z 15 III 1892 r.; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 131 (Chojny), dział I i II.

⁴¹⁶ Beneficjentami byli (powierzchnia w morgach): Franciszek Dynek (3), Samuel Kelm (3), Kacper Dydek (3), Kacper Różga (3), Adam Obfleger (3), August Szefner (3) i Paweł Abramowicz (4 i 36 prętów kw.); APŁ, KdSWPŁ, sygn. 234, bp., Protokół z 6 VII 1869; ibidem, Decyzja komisarzy łódzkiego z 1869 r.

⁴¹⁷ AGAD, KWM, sygn. 6310, k. 12.

⁴¹⁸ Ibidem, k. 43.

Tabela 9.

Budżet klasztoru franciszkańskiego w Łagiewnikach z 19 X 1857 r.

PRZYCHODY			
L.p.	Źródła przychodu	Dochód roczny	
		rbs	kop
1	Procent od kapitałów	507	93
2	Z gospodarstwa funduszowego	49	68
3	Z rejestrów mszalnych	257	04
4	Ze skarbon kościelnych	135	32
5	Z kwest	130	69
Razem przychody		1080	66
WYDATKI			
L.p.	Rodzaj wydatku	Wydatki roczne	
		rbs	kop
1	Służba kościelna	15	
2	Potrzeby kościoła	358	72
3	Podatki i ciężary publiczne	63	9,5
Razem wydatki		436	81,5
Bilans		643	84,5

Źródło: AGAD, KWM, sygn. 6310, k. 145–148.

za kaplicami św. Antoniego i Rocha o powierzchni 40 prętów kw., pierwotnie przeznaczoną na *sadzawkę*. Jak zapisano *od niepamiętnych czasów* klasztor korzystał ze wspólnego pastwiska w granicach Łagiewnik⁴¹⁹. Pomiary nieruchomości dokonane po likwidacji zakonu wykazały wielkość ziemi rolnej – 23 morgi i 174 pręty kw., oraz znacznie mniejszą przestrzeń okoloną murem klasztornym – 2 morgi 282 pręty kw. placów i 3 morgi 100 prętów kw. ogrodu. Razem więc 6 mórg i 82 pręty kw. Dodatkowo łąka między dwoma kaplicami, na której znajdował się leciwy już, drewniany dom, służący za mieszkanie dla służby kościelnej – 34 pręty kw. Ogółem całość dóbr klasztornych oceniono na 29 mórg i 290 prętów kw.⁴²⁰

⁴¹⁹ Ibidem, k. 45, 88, 95, 98; APŁ, Akta miasta Zgierza, sygn. 321, k. 24–38.⁴²⁰ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 131, k. 26–27.

W Łagiewnikach, kasatę zakonu przeprowadzono w 1864 r. Przynależne mu dobra ziemskie zostały rozdzielone między pięciu miejscowych, bezrolnych chłopów (23 morgi i 174 pręty kw.)⁴²¹, a blisko 3 morgi 174 prętów kw. przekazane zostały na założenie osady szkolnej, 34 pręty kw. pozostały w rękach dotychczasowego mieszkańca wspomnianego domu dla służby kościelnej – Mikołaja Gibke⁴²². Teren wydzielony dla szkoły położony był na wzniesieniu, bez dostępu do wody, po stronie północnej murów klasztornych. Ten wzgląd zadecydował o poszukiwaniu odpowiedniejszego miejsca. W kwietniu 1868 r., w Urzędzie Gminy Łagiewniki dokonano wymiany tego działu na grunta dworskie Łagiewnik. Właściciel tych ostatnich, Artur Zawisza, przekazał w zamian działkę o takiej samej powierzchni (3 morgi 174 pręty kw.) przylegającą do murów klasztornych od strony wschodniej⁴²³. Przypadłe bezrolnym chłopom działki zostały poddane takiej samej jak wyżej opisana transakcji. W końcu marca 1868 r. również w obecności wójta Łagiewnik, spisano dobrowolną umowę między pełnomocnikiem właściciela Łagiewnik a beneficjentami parcelacji dóbr poklasztornych. Czytamy w niej: *Włościanie [...] oddane im po 4 morgi gruntu w ogóle mórg dwadzieścia po XX Franciszkanach we wsi Stare Łagiewniki położonych, odstępują raz na zawsze takowy na rzecz Dziedzica Dóbr Łagiewnik, w zamian za takowy otrzymując w Klinie za Szosą, przy granicy gruntów włościańskich kolonii Nowe Łagiewniki, w przestrzeni jednakowej wynoszący mórg dwadzieścia, z dodaniem dla każdego z nich po dwie sztuki sosien*⁴²⁴.

W 1870 r. pojawiła się myśl wydzielenia części ogrodu znajdującego wewnątrz murów klasztornych dla nauczyciela miejscowej szkoły. Ówczesny administrator kościoła w Łagiewnikach Walerian Celmerowski próbował szukać oparcia w Konsystorzu Generalnym Archidiecezji Warszawskiej, argumentując, że do wydzielonej części nie ma innego dostępu niż przez tereny kościelne. Znajdowała się tam kaplica – *domek* błogosławionego Rafała.

⁴²¹ Czteromorgowe nadziały ziemi otrzymali: Ignacy Kujawski, Andrzej Ciechanowski, Maksymilian Śmielnicki, Jan Abramczyk i Szymon Targalski, a pozostałe 3 morgi i 174 pręty kw. przeznaczono na osadę szkolną. APŁ, UGPdSW, sygn. 1632, k. 317–319; AAŁ, ADŁ, sygn. 51, k. 24; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 79 (Łagiewniki), Mapa terenu klasztornego, dział I i II.

⁴²² APŁ, UGPdSW, sygn. 1632, k. 17.

⁴²³ Ibidem, k. 10; AAŁ, ADŁ, sygn. 51, k. 24; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 79 (Łagiewniki), Mapa terenu klasztornego, dział I i II.

⁴²⁴ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 1632, k. 11.

Obronę przynależności ogrodu klasztornego opierano na przepisach ukazu z 27 października (8 listopada) 1864 r., który wyłączał od zajęcia przez władze *ogrody warzywne i fruktowe* użytkowane przez duchowieństwo pozostające przy kościele oraz zapowiadał utrzymanie kościołów poklasztornych jako świątyń parafialnych bądź filjalnych, co oznaczało pozostawienie przy nich odpowiedniego uposażenia ziemskiego⁴²⁵. Działania te – jak należy przypuszczać, gdyż nie zachowały się informacje źródłowe tej sprawy – przyniosły pozytywny skutek dla administratora kościoła w Łagiewnikach. Ten ostatni, zwracając się o pomoc do Konsystorza Warszawskiego wskazał, że powierzchnia terenu przyklasztornego znajdującego się w jego użytkowaniu obejmowała 5 mórg i 233 pręty kw., z czego 4 morgi i 28 prętów kw. stanowiły ogrody. Wiadomym bowiem jest, iż część budynków klasztornych przejęły w użytkowanie władze – mieściły się tam w późniejszym okresie siedziba gminy Łagiewniki oraz szkoła. Przy okazji przejmowania tych nieruchomości *Rewizor Gubernialny Piotrkowski* odkrył bibliotekę klasztorną, którą – jak donosił proboszcz zgierski w 1870 r. – polecił przekazać władzom diecezjalnym⁴²⁶.

Po reformie uposażeniowej, przeprowadzonej w 1865 r., przy parafiach w Królestwie Polskim pozostawiano jedynie po około 6 mórg ziemi rolnej. W tym czasie zlikwidowano dziesięciny a obowiązek uposażenia przejęło na siebie państwo. Władze zrezygnowały w niedługim czasie z poboru podatku podymnego z domów i mieszkalnych budynków świeckiego duchowieństwa rzymskokatolickiego⁴²⁷. Wyznaczono tzw. kompetencje (pensje) proboszczowskie i wikariuszowskie. Na Łódź w 1866 r. przypadał jeden etat proboszczowski (drugiej klasy, 400 rbs.) i sześć wikariuszowskich (po 150 rbs.), Mieszki – jeden proboszczowski (trzeciej klasy 300 rbs.) i jeden wikariuszowski (150 rbs.). Chojny nie otrzymały etatu państwowego i musiały być finansowane w ramach dochodów parafii Mieszki⁴²⁸. W Łagiewnikach, według informacji z 1907 r., a więc już po powstaniu parafii, władze wypłacały rektorowi kościoła 150 rb., zaś organiście 75 rb.⁴²⁹ Przy okazji podziału Łodzi na dwie parafie ustalono, iż przy kościele WNMP będzie etat proboszcza i trzech

⁴²⁵ Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1864, t. 62, poz. 192; AAŁ, KGAW, sygn. 30, k. 5–7.

⁴²⁶ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 1632, k. 1a, 5.

⁴²⁷ Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące 1871, t. I, seria I, poz. 45, s. 331–333.

⁴²⁸ AGAD, CWW, sygn. 111, k. 282, 290, 296; ibidem, sygn. 108, k. 121.

⁴²⁹ AAŁ, KGAW, sygn. 30, bp., Spis inwentarza kościelnego w Łagiewnikach w 1907 r.

wikariuszy, ale jeden na mocy deklaracji parafian z 1883 r. przez nich był opłacanym. W nowej zaś parafii (Podwyższenia Świętego Krzyża) oprócz proboszcza pracować miało czterech wikariuszy, z tym że i tu na mocy podobnej deklaracji jeden miał być finansowany przez parafian⁴³⁰. W 1908 r. w parafii WNMP pracował proboszcz i czterech wikariuszy – niewielu – bowiem na jednego przypadało 20 tys. wiernych. Parafia prowadziła nieustanne starania o powiększenie składu osobowego. Nie lepiej sytuacja wyglądała w parafii Podwyższenia Świętego Krzyża⁴³¹.

Istniało także tzw. duchowieństwo nadetatowe. Jednak zatwierdzenie przez władze takiego duchownego obwarowane zostało koniecznością zobowiązania się wiernych danej parafii do utrzymania księdza. Taki status początkowo posiadał także, stale rezydujący od 1868 r., wikariusz przy kościele filialnym w Chojnach. Nadetatowe duchowieństwo pracowało, jak już nadmieniono, także po podziale Łodzi na dwie parafie i kolejno tworzonych nowych parafiach. Sytuacja ta dotyczyła jedynie stanowisk wikariuszowskich. W 1900 r. legat na utrzymanie nadetatowego wikariusza w parafii Podwyższenia Świętego Krzyża złożył J. T. Heinzel⁴³². Dla utworzonych trzech nowych parafii w Łodzi, w 1909 r. władze przyznały po jednym etacie proboszczowskim drugiej klasy (400 rb.) oraz po dwa wikariuszowskie (150 rb.). To właśnie sprawa etatu dla duchownego opóźniła utworzenie parafii św. Kazimierza w Widzewie. Początkowo, wikariusza parafii Podwyższenia Świętego Krzyża, rezydującego w Widzewie finansowała Widzewska Manufaktura. W 1904 r. doszło nawet do notarialnego zobowiązania utrzymywania duchownego⁴³³. Władze generalnie były niechętne zwiększaniu ilości obciążeń wynikających z zobowiązań państwa wobec duchowieństwa. Stąd też bardzo często przyznanie etatu dla jednej parafii powodowało likwidację tegoż w innej. Tak było w 1901 r. z przyznaniem drugiego etatu dla wikariusza w Chojnach – wówczas to zlikwidowano etat w parafii Lewin w powiecie rawskim⁴³⁴. W ostatnich latach przed wybuchem I wojny

⁴³⁰ *Rozdział w parafii w Łodzi*, „Przegląd Katolicki” 1885, nr 7, s. 104–105.

⁴³¹ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7534, k. 1–48.

⁴³² *Wikaryat, „Rozwój”*, 25 V 1900, nr 119, s. 2; *O wikariuszy*, ibidem, 23 I 1908, nr 5, s. 3; *Zebranie parafialne*, ibidem, 17 II 1908, nr 26, s. 4.

⁴³³ W. Borowski, *op. cit.*, s. 269.

⁴³⁴ APŁ, Akta gminy Chojny, sygn. 1109, bp., Pismo proboszcza parafii Zgierz z 19 II/5 III 1907 r.; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 7696, k. 1–3, 20–21; ibidem, sygn. 7828, k. 6–7, 11–12; ibidem, sygn. 7854, k. 11.

światowej najliczniejsze grono wikariuszy pracowało w parafii WNMP – czterech, po trzech w kościele św. St. Kostki i Podwyższenia Świętego Krzyża, oraz po dwóch – św. Anny, św. Józefa, św. Kazimierza, tyleż samo w Chojnach, jeden w Mileszkach, zaś w Łagiewniki obywateli się bez wikariusza⁴³⁵.

Parafia retkińska posiadała nieruchomości wydzielone przez mieszkańców wsi z gruntów wspólnych (w 1908 r.). Uzyskanie wspomnianego wyżej przyzwolenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych na uposażenie nowego kościoła w ziemię wymagało długotrwałych zabiegów. Grunty chłopskie w owym czasie podlegały szczególnej ochronie prawnej. W 1911 r. zatwierdzono przekazanie parafii 4 dziesięcin i 477 sążni kw., z czego 3 dziesięciny i 418 sążni kw. pastwisk (nr 52 tabeli likwidacyjnej) oraz 1 dziesięcinę i 59 sążni kw. nieużytków (nr 53 tabeli likwidacyjnej, teren pod cmentarz)⁴³⁶. Szczegółowe pomiary dokonane w 1912 r. wykazały pewne różnice w stanie faktycznym nieruchomości. Na majątek parafii składały się cztery działki: plac kościelny, cmentarz, oraz dwie działki rolne. Uposażenie obejmowało działkę o powierzchni 1 dziesięciny i 2257 sążni kw. (nazywaną działką czteromorgową, choć faktycznie takiej przestrzeni nie osiągała) oraz drugą, za cmentarzem, o powierzchni 1 dziesięciny i 8 sążni kw. (nazywana działką dwumorgową, która podobnie jak poprzednia w rzeczywistości była mniejszą). Jak należy wnosić do uposażenia ziemskiego zaliczono 553 sążnie kw. ogrodu przy kościele. Faktem jest, że do czasu wybuchu I wojny światowej, własność tych nieruchomości nie została parafii przekazana aktem notarialnym⁴³⁷. Wkrótce majątek parafii powiększono o kolejną morgę ziemi zakupioną przez ks. Załuskę (znajdowała się na niej karczma i kuźnia). Ta ostatnia działka była notarialnie zapisana na proboszcza⁴³⁸.

⁴³⁵ *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1912*, s. 63–66; ibidem, 1913, s. 64–66.

⁴³⁶ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 38, bp., Pismo gubernatora piotrkowskiego z 6 VI 1911 r.

⁴³⁷ Ibidem, AKDŁ, Parafie, sygn. 160, k. 48–49; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 10154, bp., passim; ibidem, Not. J. Nieznański 1909, nr rep. 10214; ibidem, Not. E. Trojanowski 1912, nr rep. 9456; ibidem, 1927, nr rep. 1172.

⁴³⁸ Kwota transakcji wyniosła 3000 rb., w całości została pokryta z funduszków własnych proboszcza P. Załuski. W 1914 r. w chwili objęcia probostwa przez ks. Feliksa Wójcika spłacono odchodzącego duchownego. Po 1000 rb. wyasygnowali: parafia, mieszkańiec wsi nazwiskiem Kołacz oraz sklep „Rolnik” założony przez ks. Załuskę i mieszczący się w budynku pokarczemnym). AAL, AKDŁ, Parafie, sygn. 160, k. 16.

Powstałe w okresie po reformie uposażeniowej łódzkie, miejskie parafie nie posiadały działek rolnych. Z reguły jedyną własnością gruntową był plac, na którym znajdowała się świątynia, czasem także dodatkowa z zabudowaniami mieszkalnymi i gospodarczymi. Parafia Podwyższenia Świętego Krzyża posiadała plac, na którym zlokalizowany był kościół i kilka budynków parafialnych o powierzchni 8339,23 m². Jak wyżej wspomniano pochodzące z darowizny Franza Simy i Leopolda Haentschla (trzy działki)⁴³⁹. Parafia św. Józefa, umiejscowiona na terenie starego cmentarza dysponowała terenem 1660 sążni kw.⁴⁴⁰ Na Zarzewiu kościół św. Anny zajmował grunt o powierzchni 7803 m². Składały się na to darowizna z 1902 r. oraz przyległe dochodzące do ul. Skierniewickiej dwa place zakupione w 1913 r. od J. Meisnera na imię ks. W. Wyrzykowskiego, za 200 i 500 rb., o powierzchni 3906,65 m²⁴⁴¹. Nadto wspomniany proboszcz parafii był właścicielem placu przy ul. Wacława 9 (powierzchnia 4604 łokci kw.)⁴⁴². Świątynia przy ul. Piotrkowskiej 265 posiadała teren przekazany przez władze miejskie o powierzchni 1548,428 sążni kw. (7048,75 m²)⁴⁴³. W Nowych Chojnach (kościół filialny św. Wojciecha) dysponowano trzymorgowym gruntem pochodzącym ze wspomnianej już darowizny prywatnej⁴⁴⁴. Podobnie, prywatnym było źródło własności parafii św. Kazimierza (Widzewska Manufaktura). Początkowo teren był jedynie użyczony, jednak w 1913 r. zarząd Widzewskiej Manufaktury przekazał parafii plac o powierzchni 2023 sążni kw. (w mierze metrycznej podawano 9210,5 m²)⁴⁴⁵. Także już wspomnianą wyżej działką, wydzieloną z folwarku Julianów i przez jego właściciela darowaną dla przyszłej parafii w Radogoszczu (Najświętszego Serca Jezusowego) dysponował kościół WNMP. Teren

⁴³⁹ APŁ, Zbiór kartograficzny APŁ, sygn. 461; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2154, k. 181; K. Stefański, *Architektura...*, s. 37.

⁴⁴⁰ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 4485, dział I i II.

⁴⁴¹ APŁ, Zbiór kartograficzny APŁ, sygn. 413; ibidem, Not. W. Ryfiński, 1913, nr rep. 7504; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 5465, dział I i II.

⁴⁴² APŁ, Not. J. Nieznański 1911, nr rep. 10674; ibidem, Księgi hipoteczne m. Łodzi, sygn. 8/386.

⁴⁴³ Ibidem, Not. K. Płachecki 1899, nr rep. 11593; ibidem, AmŁ, sygn. 15591, *passim*.

⁴⁴⁴ Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 6142, k. 1–28; ibidem, sygn. 9250, k. 10, 13–14, 19–23; ibidem, Not. K. Płachecki, 1897, nr rep. 8925; ibidem, AmŁ, sygn. 22934, k. 168.

⁴⁴⁵ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8077, bp., Uchwały zarządu Widzewskiej Manufaktury z 15 IX 1908 r. i 26 XI 1910 r.; ibidem, Not. J. Nieznański 1908, nr rep. 5041; ibidem, Not. J. Żyźniewski 1913, nr rep. 12758; ibidem, 1914, nr rep. 3093; ibidem, Widzewska Manufaktura Spółka Akcyjna w Łodzi, sygn. 169, k. 1–9.

obejmował 1 morgę 150 prętów kw.⁴⁴⁶ Najstarsza łódzka parafia rozporządzała nadto mieniem należącym do kościoła filialnego Dobrego Pasterza w Bałutach. Prawo własności przynależało jednak do osób prywatnych. Tuż przed wybuchem I wojny światowej Kościół łódzki wzbogacił się o kolejne działki pod nową świątynię, tj. na Nowym Rokiciu darowane przez Edmunda i Zofię Paulinę z Lorenców Bemów (pisanych też Boehme, Böhme)⁴⁴⁷. Również w Rudzie Pabianickiej Wiesław Gerlicz wydzielił z własnego majątku dwa place pod przyszły kościół⁴⁴⁸.

1.5. Społeczność łódzkiego Kościoła rzymskokatolickiego w okresie Łodzi przemysłowej

U progu przemysłowej Łodzi społeczność wiernych Kościoła rzymskokatolickiego była dość jednolita, w gruncie rzeczy życie w mieście Łodzi niewiele różniło się od sąsiednich wsi. Większość mieszkańców trudniła się rolnictwem, niektórzy zaś drobnym rzemiosłem lub handlem. Jednak intensywne procesy industrializacji i urbanizacji terenów łódzkich w XIX w. dokonały, rzecz można, przewrotu w spokojnym, zaściankowym życiu Kościoła w Łodzi. W pierwszym rzędzie zmianom uległa sytuacja materialna parafii (w ówczesnym mieście Łodzi), następnie ilość i skład społeczny wiernych. W parafii WNMP w 1819 r. znajdowało się 1901 wiernych⁴⁴⁹, nieco liczniejsza była parafia Mieszkiczów licząca 2430 osób (same Mieszkiczów 1959, filia Chojny 471)⁴⁵⁰. Od lat 20. XIX w. liczba ludności poczęła w szybkim tempie rosnać, dotyczyło to przede wszystkim Łodzi, ale i w osadnictwo w parafii Mieszkiczów rozwijało się dość dobrze i przysparzało nowych wiernych. W 1836 r. w łódzkiej parafii znajdowało się 4336 wiernych⁴⁵¹, w samych Mieszkiczach było już 2667 wiernych Kościoła rzymskokatolickiego⁴⁵². Po kilkudziesięciu latach zamieszki-

⁴⁴⁶ Ibidem, Not. K. Mogilnicki 1913, nr rep. 2241.

⁴⁴⁷ Ostatecznie władze państwowe nie zatwierdziły tej darowizny; AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 101, k. 124; *Dwa nowe kościoły*, „Rozwój”, 11 IV 1914, nr 83, s. 5; *O nową świątynię*, ibidem, 18 VI 1914, nr 136, s. 3.

⁴⁴⁸ *Z Rudy Pabianickiej*, „Rozwój”, 30 VIII 1913, nr 199, s. 6; *Ruda Pabianicka. Nowy kościół*, „Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1914, nr 8, s. 125.

⁴⁴⁹ AAŁ, ADŁ, sygn. 57, bp., Wykaz tabellaryczny plebanij Łódź; P. Zwoliński (*Dzieje...*, s. 43) podaje liczbę 895.

⁴⁵⁰ APŁ, RGP, Anteriora, sygn. 2019, k. 11, ibidem, sygn. 2168, k. 15 (duplikat: AAŁ, KGAW, sygn. 40, bp.).

⁴⁵¹ AAŁ, KGAW, sygn. 38, k. 259.

⁴⁵² Ibidem, sygn. 40, bp., Wykaz ogólny zmiany ludności w Mieszkiczach (X 1836 r.).

Tabela 10.

Liczba ludności katolickiej w parafii WNMP w Łodzi w 1836 r.
według sprawozdania miejscowego proboszcza.

L.p.	Miejscowość	Liczba ludności		
		męskiej	żeńskej	ogółem
1	Miasto Łódź	595	601	1196
2	Osada Łódka	806	645	1431
3	Wieś Zarzew	167	163	330
4	Wieś Widzew	139	150	189
5	Osada Poręba	20	22	42
6	Osada Karkoszka	7	13	20
7	Wieś Rokicie	129	117	246
8	Wieś Brus	40	41	81
9	Wieś Augustów	5	9	14
10	Wieś Radogoszcz	126	137	263
11	Wieś Rogi	71	83	154
12	Wieś Różki	31	45	76
13	Wieś Bałuty	58	54	112
14	Kolonia Bałuty	36	26	62
15	Razem	2230	2106	4336

Źródło: AAŁ, KGAW, sygn. 38, k. 259.

wało w łódzkich parafiach 223 130 wiernych Kościoła rzymskokatolickiego, nadto w Mieszkach dalszych 4357, w Chojnach 18 500 a w Łagiewnikach 646 (1902 r.)⁴⁵³. Ścisłejsze dane pochodzące ze spisu powszechnego z 1897 r. nie sposób porównać z wcześniej wymienionymi. Granice parafii nie pokrywały się z granicami miasta, wychodząc poza nie, obejmując często gęsto zaludnione osiedla. Łącznie katolików, według wspomnianego spisu z 1897 r., zamieszkiwało w Łodzi oraz na terenach podległych władzy Policmajstra m. Łodzi (kolonia Żubardź i Bałuty Nowe) 151 722 osoby (71 551 mężczyzn i 80 171 kobiet)⁴⁵⁴. Tuż przed wybuchem I wojny światowej, według

⁴⁵³ Ibidem, ADŁ, sygn. 15, k. 9.

⁴⁵⁴ *Pierwaja wsieobszczaja pierepiś nasilienija Rossijskoj Imperii 1897, t. LVI, Pietrkowskaja gubernija*, S. Pietierburg 1903, s. 90.

Tabela 11.

Liczba ludności katolickiej w parafii w Milestkach
(bez filii chojeńskiej) w 1836 r. według sprawozdania miejscowego proboszcza.

L.p.	Miejscowość	Liczba ludności		
		męskiej	żeńskej	ogółem
1	Osada Antoniew	207	181	388
2	Wieś Bedoń	141	146	287
3	Osada Eufeminów	70	71	141
4	Osada Jordanów	59	58	117
5	Osada Justynów	35	37	72
6	Osada Janów	41	39	80
7	Osada Janówka	8	8	16
8	Osada Jędrzejów	121	115	236
9	Wieś Milezki	124	131	255
10	Osada Nowosolna	65	61	126
11	Osada Olechów	90	92	182
12	Osada Stoki	68	64	132
13	Osada Sikawa	16	16	32
14	Osada Sądzieczno	41	48	89
15	Wieś Wiskitno	166	175	341
16	Osada Wiączyń Górny	28	27	55
17	Osada Wiączyń Dolny	16	24	40
18	Osada Wiączyń Rządowy	40	38	78
19	Razem	1336	1331	2667

Źródło: AAŁ, KGAW, sygn. 40, k. 132.

szacunkowych informacji sporządzanych przez duchowieństwo, liczba katolików w Łodzi osiągnęła 321 956, w Chojnach – 47 390, Łagiewnikach – 1823 a w Milestkach – 5949. Najliczniejszą była najstarsza, miejska parafia WNMP licząca nieco ponad 110 tys. wiernych⁴⁵⁵.

⁴⁵⁵ Ibidem, KGAW, sygn. 37, k. 2.

Tabela 12.

Liczba ludności katolickiej w filii chojeńskiej parafii w Milestkach
w 1892 r. według sprawozdania miejscowego dziekana.

L.p.	Miejscowość	Liczba ludności		
		męskiej	żeńskej	ogółem
1	Dąbrowa	451	483	934
2	Dąbrówka	90	87	177
3	Górki Stare	18	24	42
4	Górki Nowe	26	34	60
5	Folwark Fiszera	16	16	32
6	Chojny Stare (kościelne)	33	36	69
7	Józefów vel Chojny Stare	157	158	315
8	Smug vel Chojny Nowe lit. C	42	41	83
9	Julianów przy trakcie	220	225	445
10	Julianów 2 Kolonia			
11	Chojny Nowe pod Łodzią	663	674	1337
12	Komorniki	88	70	158
13	Kowalszczyzna	18	15	33
14	Razem	1822	1863	3685

Źródło: AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., Pismo do arcybiskupa warszawskiego z 3/15 III 1892 r.

Wraz ze zmianą ilości katolików wyraźnie zmienił się ich skład społeczny. W Łodzi, dotyczyło to zarówno struktury zawodowej, gdzie ogromną większość stanowiła ludność robotnicza, jak i narodowościowej – pojawiła się znacząca liczba katolików innych niż polska narodowości – przede wszystkim niemieckiej⁴⁵⁶. Według spisu z 1897 r. katolików mówiących językiem niemieckim mieszkało w ówczesnym mieście i terenach podległych władzy Policmajstra m. Łodzi 12 809, a więc 8,4% wiernych. Warto zwrócić uwagę, że była to ludność w 42% piśmienna. Odsetek osób dysponujących tą umiejętnością wśród żywiołu polskiego był niższy – 35%⁴⁵⁷. Ludność niemiecka

⁴⁵⁶ Por.: E. Rosset, *Łódź w latach 1860–1870. Zarys historyczno-statystyczny*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. 1, s. 335–337.

⁴⁵⁷ *Pierwaja...*, s. 112–113.

Tabela 13.

Szacunkowa liczba ludności parafii rzymskokatolickich
w dekanacie łódzkim w 1914 r. według danych dziekana łódzkiego.

L.p.	Parafia	Liczba ludności		
		męskiej	żeńskej	ogółem
1	Chojny, św. Wojciecha	22 735	24 655	47 390
2	Łódź, św. Anny	18 780	19 520	38 300
3	Łódź, św. Kazimierza	8 130	9 100	17 230
4	Łódź, Podwyższenia Św. Krzyża	30 000	34 000	64 000
5	Łódź, św. Józefa	21 016	19 760	40 776
6	Łódź, WNMP	50 880	59 770	110 650
7	Łódź, św. S. Kostki	25 000	26 000	51 000
8	Łagiewniki	901	922	1 823
9	Zgierz	8 900	9 805	18 705
10	Aleksandrów	2 500	2 800	5 300
11	Bełdów	1 500	1 300	2 800
12	Kazimierz	1 493	1 504	2 997
13	Konstatntynów	4 200	3 836	8 036
14	Mileszki	3 034	2 915	5 949
15	Razem	199 069	215 887	414 956

Źródło: AAŁ, KGAW, sygn. 37, k. 2.

osiedliła się także w parafii mileskiej, zaś filiał chojeński wyraźnie zmienił się pod względem struktury zawodowej, co związane było z rozwojem przemysłu łódzkiego. Parafie retkińska i łagiewnicka pozostały w swej przewadze osadami rolniczymi, choć i tu postępowało zróżnicowanie narodowościowe i religijne ludności. Natomiast społeczności nowych parafii w Łodzi (Podwyższenia Świętego Krzyża, św. Józefa, św. S. Kostki, św. Anny, św. Kazimierza) były już typowymi miejskimi (robotniczymi) wspólnotami, narodowościowo zróżnicowanymi.

Napływ niemieckojęzycznych katolików do Łodzi bardzo szybko przyniósł różnorakie konflikty i nieporozumienia. W 1831 r. rozgorzał konflikt między proboszczem a łódzkimi wiernymi pochodzenia niemieckiego, którzy

skarżyli się na brak języka niemieckiego w liturgii. Ówczesny proboszcz parafii WNMP J. Krygier dość stanowczo zaprzeczał, wskazując, iż takowe się odbywają⁴⁵⁸. W czerwcu 1831 r. wyjaśniał Konsystorzowi Generalnemu Archidiecezji Warszawskiej *zapowiedziałem po kilka razy z ambony, że w niektóre uroczystości będą bywać nauki w języku niemieckim i w tem celu dla dogodzenia Parafij sprowadziłem z sąsiedztwa WJ Xiędza Stoltza Rządzącego Kościoła Alexandrowskiego iako biegłego Rodowitego Niemca, aby mnie zastąpił. Lecz gdy ten przy największych uroczystościach nie miał do kogo mówić, bo zaledwie kilka osób i to akatolików przybyło do Kościoła nie tak dla nauki iak dla wykrytkowania Mówcy, nie widziałem więc potrzeby występowania z niemieckimi naukami*⁴⁵⁹. Nie znany jest dalszy los tego sporu. Z drugiej strony zaś ujawnia się w tym czasie również inne podłoże nieporozumień. Otóż, proboszcz łódzki miał doprowadzić do ostrego, grożącego rozlewem krwi konfliktu w czasie powstania listopadowego, kiedy to wskazał Niemców jako grupę wspierającą władze rosyjskie. Dojść miało wówczas to wtargnięcia podburzonego tłumu na ceremonię zaślubin pary protestantów⁴⁶⁰. Być może problemy na linii proboszcz – mieszkańcy narodowości niemieckiej leżały u podłoża inicjatywy budowy drugiego kościoła w Łodzi (1836 r.). Sprawa unormowała się w momencie ustanowienia wikariusza przy kościele WNMP, którego zadaniem było prowadzenie nabożeństw w języku niemieckim⁴⁶¹.

Jakość relacji między parafianami a duchowieństwem nie wynikała tylko z faktu dynamicznie rozwijającego i zmieniającego się miasta. Niekiedy spotykamy informacje o sytuacjach nienależytego prowadzenia się księży – głównie wikariuszy, choć czasami dotyczyło to też księży proboszczów⁴⁶². Skargi na niemoralne prowadzenie, pijaństwo dotyczą zarówno duchownych Łodzi, Mileszek jak i Chojen. Nie zawsze oczywiście się potwierdzały. Na wspomnianego już księdza J. Krygiera, w marcu 1832 r., do Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej r. skargę złożył prezes Komisji Województwa

⁴⁵⁸ AAŁ, KGAW, sygn. 38, k. 180–181.

⁴⁵⁹ Ibidem, k. 181.

⁴⁶⁰ *Kruger pleban z Łodzi w czasie rewolucji pod pozorem jakoby mieszkańcy niemieccy chcieli podnieść się przeciw Rządowi rewolucyjnemu, sprowadził w dzień święta Bożego narodzenia chłopów z ościennych okolic i o mało nie stał się przyczyną rozlewu krwi* (AAŁ, KGAW, sygn. 38, k. 201). Inaczej sprawę przedstawiają: P. Zwoliński, *Dzieje...*, s. 52 i A. Hoefig, *Powstanie listopadowe w świetle dokumentów łódzkich*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. 1, s. 223–224.

⁴⁶¹ AAŁ, KGAW, sygn. 38, k. 467.

⁴⁶² Z. Lorentz, *op. cit.*, s. 60; K. Stefański, *Architektura...*, s. 15.

Mazowieckiego, Rajmund Rembieliński⁴⁶³. Równolegle, także przesłał na ręce Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego w Warszawie. Czytamy w niej *Xiądz Józef Krieger [...] młody y niewytrawny człowiek [...] jeszcze przed wynikłą rewolucją postępami swymi ściągnął był na siebie moją uwagę – uganijąc się raczej za uciechami światowymi, za balikami, y za biesiadkami tego rodzaju, częstokroć zaniedbał swym obowiązkom, tak dalece, że nawet w dzień Wielkopiątkowy oddaliwszy się od swego parafialnego kościoła sprawił, że znani ze swej pobożności Czechy w tamtejszym mieście y okolicy dość znacznie osiedli, chcący odwiedzić Grób Chrystusa, po kilka godzin przed drzwiami zamkniętego kościoła na prawo oczekiwali*⁴⁶⁴. Oskarżany dość energicznie bronił się – jak należy wnioskować – z sukcesem.

W 1848 r. jeden z wikariuszy łódzkiej parafii, ks. Onufry Petrykowski, jak informował dziekan zgierski ks. F. Danecki, znajdował się w *ciągłym nałogu pijaństwa*⁴⁶⁵. Sprawa ta związana była z opisywanymi już wyżej relacjami z niemieckojęzyczną społecznością wiernych Kościoła w Łodzi – on to bowiem dysponował znajomością języka niemieckiego. Odwołanie z zajmowanej funkcji poparł nowy proboszcz łódzki ks. Henryk Plater donosząc, z początkiem marca 1849 r., o braku chęci poprawy winowajcy⁴⁶⁶. Trafił on do parafii w Sobocie, następnie do Żychlina, wreszcie w 1854 r. Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej podjął czynności, jak to ujęto: *zaraządzając [...] spóźnionemu złemu. Zdecydował, aby Konsystorz Foralny w Łowiczu bezwzględnie przeniósł [go] na wikariusza do Mieszek i oddał go pod ścisły nadzór WJX Daneckiego*. Sprawa, jak należy sądzić, była poważną, skoro nakazano: *żeby jadąc do Mieszek nie wałęsał się po karczmach – zaleci Konsystorz J Xiędzu proboszczowi w Żychlinie aby go pod dozorem człowieka trzeźwego odesłał*⁴⁶⁷. Nie mamy wiadomości czy udało się ks. Daneckiemu pomóc oddanemu pod opiekę wikariuszowi. Wiadomo natomiast, że niedługo zagrzał miejsca w Mieszkach.

Ważną przestrzenią współistnienia mieszkańców Łodzi była edukacja. W mieście Łodzi w I połowie XIX w. istniały dwie chrześcijańskie szkoły elementarne. Było to pokłosie działalności powołanej w 1807 r., w czasach Księstwa Warszawskiego, Izby Edukacyjnej. Najstarsza z nich posiadała dwie

⁴⁶³ AAŁ, KGAW, sygn. 38, k. 205.

⁴⁶⁴ Ibidem, k. 205–206.

⁴⁶⁵ Ibidem, k. 467.

⁴⁶⁶ Ibidem, k. 469–470.

⁴⁶⁷ Ibidem, sygn. 42, k. 31–32.

klasy. Jedna, katolicka mieściła się w domu miejskim, dawnej siedzibie Magistratu przy ul. Kościelnej na Starym Mieście, druga – otwarta w 1826 r. dla dzieci wyznania ewangelickiego – w Nowym Mieście. Jak wynika z informacji z 1824 r. przy parafii WNMP, ta szkoła elementarna *podług przepisów Rządu urządzona, która się z składki Towarzystwa szkolnego utrzymuje*⁴⁶⁸. W 1829 r. powstała szkoła w osadzie Łódka. Pierwszym jej nauczycielem został Samuel Wagner. Była to szkoła jednoklasowa, w której razem uczyły się dzieci wyznania katolickiego i ewangelickiego. Jedynie religii uczono osobno⁴⁶⁹. W 1832 r. – przejściowo – funkcjonowała tylko szkoła na Starym i Nowym Mieście (dzieci wyznania katolickiego nauczał – Marceł Rzeszotarski, ewangelickiego – Gotfried Kirsch). W osadzie Łódka placówka edukacyjna zaprzestała działalności i nauki pobierano u prywatnego nauczyciela⁴⁷⁰. W dwa lata później, w 1834 r., w myśl nowej ustawy szkolnej wprowadzono funkcję opiekuna szkoły i powierzono je duchownemu. Miał wedle nowego prawa być on *najbliższym stróżem szkoły parafialnej i pośredniczą pomocą Inspektora szkoły obwodowej i – jak czytamy dalej – miał odebrać pod swój zarządek wszelkie papiery i akta po rozwiązanej Dozorze szkolnym, remanenta pieniężne, zgłosić wszelką własność szkoły*⁴⁷¹. Wskutek tego posiadająca dwie klasy najstarsza łódzka szkoła została rozdzieloną – powstały dwie: katolicka⁴⁷² i ewangelicka. W 1834 r. opiekunem szkoły katolickiej w Łodzi został miejscowy proboszcz ks. Krieger⁴⁷³. W Łódce zaś pozostała placówka mieszana wyznaniowo, mimo że ewangelicy starali się o jej rozdział⁴⁷⁴.

W latach 50. XIX w. ujawnił się w Łodzi konflikt na tle szkolnictwa, kiedy to w 1855 r. nadzór na szkołę w Łódce otrzymał pastor Karol Gustaw Manitius. Ograniczenie nadzoru nad placówką do duchownego ewangelickiego wynikało ze struktury wyznaniowej uczęszczających do niej uczniów, z których większość była ewangelikami. Fakt ten jednak wywołał interwencję arcybiskupa warszawskiego. Ostatecznie władze miejskie zdecydowały

⁴⁶⁸ Ibidem, ADŁ, sygn. 58, k. 105.

⁴⁶⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 2322, k. 33–34.

⁴⁷⁰ Ibidem, sygn. 2296, k. 71–72; E. Podgórska, *op. cit.*, s. 23–24.

⁴⁷¹ Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego, Wydział Oświecenia. t. 1, nr 27, Warszawa 1866, s. 177, 181.

⁴⁷² W początkach lat 40. XIX w. nauczycielem był Ignacy Janiszewski, od 1842 r. przez prawie 30 kolejnych lat Józef Skrudziński; E. Podgórska, *op. cit.*, s. 38.

⁴⁷³ APŁ, AmŁ, sygn. 2321, k. 18–20.

⁴⁷⁴ W latach 1845–1854 nauczycielem był Jakub Kopczyński, kolejne 15 lat Józef Nowakowski; E. Podgórska, *op. cit.*, s. 39–40.

o podziale szkoły i tym sposobem w Łodzi powstały cztery elementarne szkoły chrześcijańskie: po dwie katolickie i ewangelickie⁴⁷⁵. W 1861 r. zreorganizowano strukturę szkół elementarnych w Łodzi, w rezultacie czego od 1 stycznia 1862 r. otwarto 9 szkół. Pięć z nich było katolickimi: cztery męskie i jedna żeńska. Szkoła nr 1 mieściła się w wynajętym od Grzegorza Szwarca domu przy ul. Zachodniej, a od 1866 r. dodatkowo w sali, której właścicielem był Jakub Frydrych mieszczącej się przy ul. Konstantynowskiej (obecnie ul. Legionów). Druga często zmieniała lokale. W latach 1863–1866 działała w lokalu Krystiana Najmana przy ul. Piotrkowskiej, następnie przy tejże ulicy w nieruchomości należącej do Maksymiliana Frytza, a po trzech latach trafiła na ul. Nawrot do domu Bogmuiła Sztolca. Trzecia, działała przy ul. Głównej (obecnie ul. J. Piłsudskiego) w domu Traugutta Keilicha, w 1863 r. przeniesiona została na ul. Cegielnianą (obecnie ul. S. Jaracza) do własności Jana Hardta. W kolejnych latach funkcjonowała w lokalach należących do Marcina Wendeckiego przy ul. Cegielnianej i Augusta Stenzla, róg ul. Cegielnienej i ul. Widzewkiej (obecnie ul. J. Kilińskiego). Czwarta, męska szkoła elementarna, otwarta z początkiem 1862 r., ulokowana została przy ul. Zarzewskiej (obecnie ul. S. Przybyszewskiego) w domu Ernsta Rolla, po dwóch latach zmieniła siedzibę na nieruchomość Józefa Klennera, przy tejże ulicy, a od 1869 r. działała dalej przy ul. Zarzewskiej natomiast w lokalu Fryderyka Sztarka. Żeńska szkoła elementarna – zwana nr 5 – mieściła się w wydzielonym od Karola Reimanna lokalu przy ul. Zachodniej 37, by w 1866 r. przenieść się do domu Katarzyny Stachlewskiej na ul. Kościelną 159. Reorganizacja dotknęła dotychczasową kadrę nauczycielską. Józef Nowakowski pracujący od kilku lat w szkole katolicko-ewangelickiej został nauczycielem w szkole nr 2; Józef Skrudziński, dotąd w szkole na Starym Mieście trafił do szkoły nr 1; w placówce nr 3 pracował Józef Cytrius; w nr 4 – Feliks Sokołowski; zaś w żeńskiej – Franciszka Szypowska⁴⁷⁶.

Gruntowne zmiany w szkolnictwie elementarnym w Królestwie Polskim zaszły w wyniku wdrażania ukazu carskiego z 11 września 1864 r. Istniejące szkoły przekształcone zostały w tzw. szkoły miejskie (na wsiach – początkowe). Całkowity nadzór nad placówkami przejęli naczelnicy Dyrekcji Naukowych. Oznaczało to bezpowrotny kres nadzoru duchowieństwa nad placówkami szkolnymi. W grudniu 1864 r. Komisja Rządowa Oświece-

⁴⁷⁵ R. Przelaskowski, *op. cit.*, s. 233; P. Zwoliński, *Dzieje...*, s. 53; E. Podgórska, *op. cit.*, s. 47–50.

⁴⁷⁶ E. Podgórska, *op. cit.*, s. 49–51, 58–59, 62–63.

nia Publicznego wydała zarządzenie likwidujące instytucję opiekuna szkół elementarnych i zobowiązała ich do niezwłocznego oddania w ręce wójtów lub burmistrzów miast wszelkich akt szkolnych. Ustawodawca do przedmiotów obowiązkowych zaliczył naukę religii *według krótkiego katechizmu właściwego wyznania, pacierz i historia święta*⁴⁷⁷. Prawo zobowiązywało do wynagradzenia pieniężnego duchownego prowadzącego naukę religii w szkole. Funkcje te spełniali w Łodzi księża wikariusze. Placówki zachowały jednak charakter narodowy bądź religijny. Z czasem – po rewolucji z 1905 r. – dzielono je na polskie, rosyjskie, niemieckie czy żydowskie. Przyjęcie takiego, narodowo-religijnego podziału wpływało niewątpliwie na utrwalanie stereotypowego podejścia do związku religii z narodowością, które wiązało niemieckość z protestantyzmem, polskość z katolicyzmem a prawosławie z żywiołem rosyjskich. Mimo tego, że w wielu przypadkach taki podział był zasadnym, to jednak generował on szereg nieporozumień, przypisując katolików pochodzenia niemieckiego do luteranów, a np. ewangelików reformowanych do społeczności narodowości niemieckiej⁴⁷⁸.

W Łodzi nauczycielami religii w szkołach byli początkowo wikariusze parafii WNMP, którzy funkcję tę wypełniali niejako obok zadań duszpasterskich, niekiedy obowiązki te spoczywały na proboszczu parafii. Z czasem, wybrani wikariusze zaangażowani zostali wyłącznie w edukację, pozostawiając etat wikariuszowski dla innych duchownych. W schematyzmach archidiecezji warszawskiej, od lat. 70. XIX w. można odnaleźć nazwiska duchownych pracujących w szkołach. Pierwszym z wymienionych był Karol Brzęczkowski, przed nim Marian Orłowski (1871–1877), a jeszcze wcześniej F. Wabner do 1871 r., który od 1887 r. nauczał również w gimnazjum. Po wielu latach pracy zastąpił go ks. Adam Wyřebowski, były wikariusz parafii WNMP (1911 r.). Miejsce ks. Brzęczkowskiego w gimnazjum zajął natomiast, dotychczas pracujący w tzw. szkole aleksandryjskiej, ks. Władysław Skrzyszewski (ur. 12 XII 1881 r., wyśw. w 1904 r.), a tuż przed wybuchem I wojny światowej nauczał tam ks. Bolesław Wilamowski (ur. 30 I 1885 r., wyśw. w 1911 r.). W tej ostatniej od 1888 r. religii i moralności nauczał wikariusz parafii WNMP Teofil Chylicki, który od 1889 r. zwolnił stanowisko wikariusza, pozostając

⁴⁷⁷ Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia, t. 1, nr 64, Warszawa 1866, s. 481.

⁴⁷⁸ APŁ, DSwŁ, sygn. 888, *passim*; E. Podgórska, *op. cit.*, s. 144; J. Glass, *W czterechsetną rocznicę reformacji w Polsce*, [w:] *Ewangelicy Polacy w świetle dokumentów urzędowych*, zebrał J. Glass, Łódź 1919, s. 3–8.

jedynie nauczycielem szkolnym. W 1896 r. zastąpił go Stanisław Zacharjewicz były wikariusz parafii Podwyższenia Świętego Krzyża, a z początkiem XX w. Walenty Nowakowski, następnie pracował tam ks. Jakub Nowakowski i wspomniany ks. W. Skrzyszewski, którego zastąpił na krótko ks. Bronisław Kulesza, a później ks. Edward Wojtczak (ur. 13 X 1885 r., wyśw. w 1908 r.). Od 1895 r. w szkołach elementarnych naukę religii prowadził ks. Bolesław Dobrogowski, były wikariusz parafii Podwyższenia Świętego Krzyża, zaś od 1900 r. już dwaj księża: Jakub Nowakowski i Walenty Małczyński. W późniejszym czasie pracowali tam też Józef Szcześniak, Piotr Nowakowski, Stanisław Kowalewski. W prywatnej szkole handlowej, późnej przemianowanej na Gimnazjum Zgromadzenia Kupców w Łodzi w 1899 r. nauczycielem był ówczesny wikariusz parafii Podwyższenia Świętego Krzyża, W. Tymieniecki, w 1900 r. jego następcą został wspomniany wyżej ks. B. Dobrogowski (podaje się też nazwisko Dobrowolski), a później ks. Bronisław Siennicki. W szkołach prywatnych pracowali zaś księża: Ryszard Malinowski, Piotr Nowakowski, Edmund Szczepański, Antoni Kuczyński (ur. 14 V 1884 r., wyśw. w 1907 r.) i Paweł Wróblewski⁴⁷⁹

W Milestkach problem narodowościowy ujawnił się w 1858 r., podłoże było bardzo podobne jak w Łodzi, tzn. brak duchownego władającego językiem niemieckim. Posiadający tę umiejętność ks. F. Danecki często przebywał w Łowiczu. Podjął on jednak próbę załagodzenia sprawy. Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej 26 stycznia 1860 r. donosił w *miejsce odwołanego pod dniem dzisiejszym Wikariusza w Milestkach J X^a Kalistego przeznaczonym został na wikariusza tamże J X. Piotr Gerberu dotychczasowy wikariusz w Latowiczu*⁴⁸⁰. Na tym ostatnim szczególnie zależało probosz-

⁴⁷⁹ Opracowano na podstawie: *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsoviensis pro Anno Domini 1876*, s. 44; *ibidem*, 1977, s. 44; *ibidem*, 1878, s. 44; *ibidem*, 1979, s. 34; *ibidem*, 1880, s. 37; *ibidem*, 1881, s. 38; *ibidem*, 1882, s. 38; *ibidem*, 1883, s. 38; *ibidem*, 1884, s. 46; *ibidem*, 1885, s. 48; *ibidem*, 1886, s. 50; *ibidem*, 1887, s. 50; *ibidem*, 1888, s. 50; *ibidem*, 1889, s. 50; *ibidem*, 1890, s. 50; *ibidem*, 1891, s. 50; *ibidem*, 1892 s., 50; *ibidem*, 1893, s. 51; *ibidem*, 1894, s. 73; *ibidem*, 1895, s. 51; *ibidem*, 1896, s. 51; *ibidem*, 1897, s. 51; *ibidem*, 1898, s. 51; *ibidem*, 1899, s. 51; *ibidem*, 1900, s. 52; *ibidem*, 1901, s. 51; *ibidem*, 1902, s. 52; *ibidem*, 1903, s. 52; *ibidem*, 1904, s. 58; *ibidem*, 1905, s. 58; 1906, s. 82; 1907, s. 64; *ibidem*, 1908, s. 65; *ibidem*, 1909, s. 65; *ibidem*, 1910, s. 65; *ibidem*, 1911, s. 65; *ibidem*, 1912, s. 65; *ibidem*, 1913, s. 65; *ibidem*, 1914, s. 66–67; J. Strzałkowski, *Leksykon uczniów i nauczycieli Gimnazjum Zgromadzenia Kupców w Łodzi 1898–1939*, Łódź 2010, s. 141, 151; *idem*, *Wyższa Szkoła Rzemieślnicza w Łodzi i jej absolwenci*, Łódź 2008, s. 42.

⁴⁸⁰ AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do Konsystorza Foralnego Łowickiego z 26 I 1860.

czowi Daneckiemu, bowiem posiadał on umiejętność posługiwania się językiem niemieckim. Konflikty na tle narodowościowym nie wygasły. Odżyły na nowo, gdy proboszczem był ks. Ignacy Nowicki (od 1875 r.) i trwały z różną intensywnością do wybuchu I wojny światowej⁴⁸¹.

W parafiach wiejskich istotnym podłożem konfliktu były dziesięciny, od których to mieszkańcy często uchylali się. Osadnicy niemieccy, a zwłaszcza protestanczy wręcz odmawiali takowych. Płacili składki na własne zbory, o zwolnienie swych wiernych z tego podatku upominał się Warszawski Konsystorz Ewangelicko-Augsburski⁴⁸². Spory takie toczyły się latami, zwłaszcza w Mieszkach⁴⁸³. W 1862 r. istniała w Mieszkach szkoła elementarna *przed 8 laty staraniem i dołożeniem się proboszcza na gruncie kościelnym wystawiona – opiekunem tejże jest X. Danecki – zastaliśmy w niej chłopców 10 i dziewcząt 18*⁴⁸⁴. Utworzenie placówki edukacyjnej przyczyniło się, jak należy sądzić, do wyżej opisanego problemu o podłożu narodowościowym. Proboszcz Danecki dążył bowiem do skomasowania w tej palcówce wszystkich dzieci z rodzin katolickich, nawet tych pochodzenia niemieckiego. Dotychczas chodziły one do szkół ewangelickich. W 1859 r. ks. Danecki skarżył się: *Dawniejsze czasy w parafii tutejszej w znaczniejszych wsiach exystowały szkoły elementarne katolickie, w których nauczyciele katoliccy uczyli dzieci nie tylko czytać, pisać i rachować, ale nadto wykładali im nauki religii katolickiej. Ze wzrostem miasta fabrycznego Łodzi i w parafii Mieszk, ludność znacznie się powiększyła przez przybywających z zagranicy mieszkańców różnych wyznań, a po utworzeniu dwóch parafii ewangelickich w mieście Łodzi i we wsi Nowosolnej, skutkiem starań tych parafij [...] nauczyciele katoliccy usunięci [zostali], a nauczycielami ewangelickimi szkoły obarczone zostały, tak dalece, iż w tej parafii [...] katolickie wszystkie istnieć przestały*⁴⁸⁵. Proboszcz mileski poczynił znaczne starania aby dzieło swe utrzymać, sprowadzając m.in. do parafii *księdza z klasztoru język niemiecki posiadającego*⁴⁸⁶. Nie zapobiegło to jednak, jak już wspomniano wyżej, powstaniu konfliktu z mieszkańcami parafii. Dzieło mileskiego plebana nie przetrwało próby czasu. W 1863 r. szkoła

⁴⁸¹ Ibidem, sygn. 40, k. 221–225; R. Leszczyński, *op. cit.*, s. 44–54.

⁴⁸² APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2168, k. 133.

⁴⁸³ Ibidem, k. 152, 235, 234, 355, 370.

⁴⁸⁴ Ibidem, KGAW, sygn. 40, k. 253.

⁴⁸⁵ Ibidem, k. 212.

⁴⁸⁶ Ibidem, k. 221.

zaprzestała działalności a dzieci w znacznej części wróciły do niemieckich szkół ewangelickich⁴⁸⁷.

W 1860 r. Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej domagał się od dziekana zgierskiego informacji o prawdziwych przyczynach opuszczenia przez ks. Feliksa Napiórkowskiego kościoła w Chojnach, gdzie miał być *o różne nadużycia skarżonym*⁴⁸⁸. Nie znany dalszego toku wydarzeń. W 1873 r. sprawę przeciwko wikariuszowi parafii mileskiej Bonifacemu Michałowiczowi, mieszkającemu w Chojnach wszczął Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej, który *nie pomny na powołanie swoje oddaje się życiu rozwiązłał i próżniaczem w plebanii utrzymuje służącą z dzieckiem po odbytych niedawno połogu*⁴⁸⁹. Miejsce jego zajął franciszkanin, ks. Franciszek Tymiński.

1.6. Społeczno-religijna działalność duchowieństwa i wspólnoty wiernych Kościoła rzymskokatolickiego w Łodzi od lat 20 XIX w. do 1914 r.

Na ziemiach Królestwa Polskiego, po powstaniu styczniowym, wyraźnie zamarła działalność społeczna Kościoła katolickiego⁴⁹⁰. Związane to było, jak się podkreśla, przede wszystkim z licznymi kasatami zakonów i zgromadzeń zakonnych, do tego czasu niejako monopolizujących prowadzenie szpitali, opiekę nad chorymi, niesienie pomocy bliźnim. Pewne próby wypełnienia tej pustki podejmowane w II połowie XIX w. nie okazały się skuteczne⁴⁹¹. Mimo tego wspierały taki kierunek działań prądy płynące z zachodniej Europy aktywizujące duchowieństwo (pokłosie encykliki Leona XIII *Rerum novarum*). Z początkiem XX w., a zwłaszcza po 1905 r., zaczęło się też zmieniać konserwatywne stanowisko hierarchii, w Królestwie Polskim. Do głosu zaczęło dochodzić nowe pokolenie księży, w dużej części pochodzące z rodzin chłopskich czy robotniczych. Niebagatelnym było także wyraźne obniżenie się wieku

⁴⁸⁷ APŁ, DSwŁ, sygn. 373, s. 668–709; ibidem, sygn. 921, passim.

⁴⁸⁸ AAŁ, ADŁ, sygn. 36, bp., Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do dziekana zgierskiego z 13 I 1860 r.

⁴⁸⁹ Ibidem, sygn. 80, bp., Pismo Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej do dziekana łódzkiego z 18/30 I 1875 r.

⁴⁹⁰ J. Majka, *Kościelna działalność dobroczynna w Polsce w XIX w. i pierwszej połowie XX wieku*, [w:] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, t. I, Lublin 1969, s. 547–682.

⁴⁹¹ Mowa tu o działalności kapucyna o. Honorata Koźmińskiego i różnorodnych zgromadzeń bezhabitowych; zob.: M. Mazurek, M. Wójcik, *Honorackie zgromadzenia bezhabitowe w latach 1874–1914 w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim*, [w:] *Materiały do historii zgromadzeń zakonnych na ziemiach polskich w XIX i początku XX wieku*, Lublin 1976, s. 201–382.

księży⁴⁹². Te czynniki, choć było ich niewątpliwie więcej, sprzyjały ożywieniu zainteresowania sprawami społecznymi. Działalność społeczna duchowieństwa w wielu przypadkach łączyła się z aktywnością religijną. Tworzone instytucje i organizacje często integrowały ze sobą obie płaszczyzny.

W XIX w. przy łódzkich parafiach istniała niewielka ilość tego typu instytucji. Wiadomo, że przy parafii WNMP działał szpital, choć znajdował się w *nienajlepszym stanie* to, jak wynika z informacji z 1824 r., nie miał on już żadnych podopiecznych i zajęty był przez proboszcza na mieszkanie⁴⁹³. W parafii mileskiej było podobnie, choć szpital, jak wyżej wspomniano, był znacznych rozmiarów⁴⁹⁴. W Chojnach nie prowadzono żadnych tego typu instytucji. U podłoża niewątpliwie leżały kwestie finansowe. Nie mamy także jakichkolwiek informacji o szerszej niż za czasów I Rzeczypospolitej aktywności na tym polu zakonników z Łagiewnik. Generalnie instytucje z tych terenów nie prowadziły szerokiej działalności społecznej, a i też, w przypadku szpitali, funkcjonowały czasowo. W końcu wspomnianego wieku sytuacja zaczęła się zmieniać. Przede wszystkim dokonało się przewartościowanie przez duchowieństwo stylu pracy, które poczęło wkraczać w coraz to nowe sfery życia społecznego, gospodarczego i politycznego łodzian oraz ówczesnych mieszkańców okolicznych miejscowości.

Już w połowie lat 70. XIX w. generał-gubernator Paweł Kotzeube informował, iż ksiądz Dąbrowski zorganizował w parafii WNMP Bractwo „Wstrzeмиężliwość” i Bractwo „Serca Jezusowego”. Istnieć miało już w tym czasie bractwo różańcowe⁴⁹⁵. Nie posiadamy bliższych informacji o ich działalności. W 1883 r. założono w tejże parafii Towarzystwo Chorągwiarzy⁴⁹⁶. Działo też Towarzystwo pogrzebowe. W 1897 r. do parafii staromiejskiej przeniesiono z Lutomierska III Zakon św. Franciszka⁴⁹⁷. Z informacji z 1918 r.

⁴⁹² S. Gajewski, *Społeczna działalność duchowieństwa w Królestwie Polskim 1905–1914*, Lublin 1990, s. 23–24; J. Dębiński, *Duchowieństwo rzymskokatolickie diecezji włocławskiej w latach 1918–1939*, Toruń 2010, s. 280–283, 316; W. Filipowicz, *Duchowieństwo diecezji płockiej w latach 1918–1939*, Płock 2003; D. Olszewski, *Funkcje społeczno-kulturowe parafii na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Społeczno-kulturalna działalność Kościoła katolickiego w Polsce XIX i XX wieku*, red. R. Renz, M. Meducka, Kielce 1994, s. 34–35; R. Dzwonkowski, *Listy społeczne biskupów polskich 1891–1918*, Paryż 1974, *passim*.

⁴⁹³ AAŁ, ADŁ, sygn. 58, k. 105.

⁴⁹⁴ Ibidem, KGAW, sygn. 40, k. 253.

⁴⁹⁵ R. Przelaskowski, *op. cit.*, s. 239–240; P. Zwoliński, *Dzieje...*, s. 68–69.

⁴⁹⁶ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 124, bp., Sprawozdanie Towarzystwa Chorągwiarzy przy kościele WNMP w Łodzi.

⁴⁹⁷ Ibidem, sygn. 123, k. 128.

posiadamy wiedzę, iż funkcjonowało przed I wojną także Bractwo św. Anny. Zaś tuż przed samą wojną, ks. proboszcz Gniazdowski (luty 1914 r.) zorganizował bibliotekę parafialną⁴⁹⁸.

W 1892 r. proboszcz parafii WNMP ks. Karol Szmidel, informował o istnieniu ochronki katolickiej. Powstać miała ona z inicjatywy ks. Jana Siemca około 1890 r. przy udziale parafianek WNMP: Bełcikowskiej, Olszewskiej i Sudrowej. Miała to być pierwsza katolicka ochronka w Łodzi. Utworzono wówczas komitet owej instytucji z kapitałem 573 rbs. jaki uzyskano z wystawionego na ten cel przedstawienia teatralnego. Początkowo mieściła się ona w wynajmowanych pomieszczeniach kosztem 500 rbs. rocznie. W tym też roku zrodził się pomysł wzniesienia budynku dla tej instytucji na działce parafialnej przy ul. Brzezińskiej 8 (później 10). Sfinansować inwestycję miał mieszczanin Tomasz Sudra. Projekt jednak został odłożony *ad acta*. W 1894 r. zakupiono kosztem 10,5 tys. rbs. *plac z domkami*, na którym planowano wznieść stałą siedzibę tej instytucji opiekuńczej. Pod jej opieką znajdowały się dzieci do lat 17. W 1897 r. utrzymywano w ochronie 280 podopiecznych. Przypuszczać należy istnienie, przynajmniej początkowo, ścisłego związku tej instytucji z działalnością prowadzoną w Łodzi przez Zgromadzenie Sióstr Służek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanej⁴⁹⁹.

Przy parafii Podwyższenia Świętego Krzyża, od 1898 r. funkcjonowało Arcybractwo Różańca św. wraz z działającą przy nim kasą pogrzebową, III Zakonem św. Franciszka (męskim i żeńskim, od 1900 r.). Katolicy mówiący językiem niemieckim posiadali odrębne instytucje – od 1900 r. działało Bractwo Różańcowe (Rosenkranzbruderschaft), przy którym również istniała kasa pogrzebowa⁵⁰⁰. W parafii św. Józefa także działało kilka organizacji kościelnych i religijnych. Najstarszym był III św. Zakon Franciszka (od 1909 r., kanoniczne powstanie 1926 r.) wraz istniejącą przy nim kasą pogrzebową oraz Bractwo Żywej Róży⁵⁰¹. W 1910 r. przy ul. Długiej (obecnie ul. Gdańska) 17 uruchomiono ochronkę⁵⁰². W parafii św. St. Kostki, w 1910 r. powstał III

⁴⁹⁸ Ibidem, AKDŁ, Parafie, sygn. 124, bp., Sprawozdanie z biblioteki kościelnej WNMP z 26 X 1932 r.

⁴⁹⁹ Ibidem, KGAW, sygn. 39, k. 74; *Ochronka chrześcijańska*, „Rozwój” 2 XII 1897, nr 1, s. 5.

⁵⁰⁰ Ibidem, AKDŁ, Parafie, sygn. 90, bp., Rozwój Akcji Katolickiej i Stowarzyszeń oraz Organizacji kościelnych w parafii Podw. Św. Krzyża.

⁵⁰¹ Ibidem, sygn. 102, bp., Raport III Zakonu św. Franciszka; ibidem, Pismo proboszcza parafii św. Józefa z 30 IX 1938 r.

⁵⁰² APŁ, AmŁ, sygn. 18585, k. 11.

Zakon św. Franciszka (założenie kanoniczne w 1922 r.). Ten ostatni działał też w parafii św. Anny (od 1909 r.) i św. Kazimierza. Nadto w przy kościele św. Anny od 1906 r. istniała Asysta Kościelna a w Widzewie Bractwo Żywej Róży⁵⁰³. W Mieszkach poważnymi przeszkodami dla działalności organizacji religijnych były, jak wskazywał już w okresie międzywojennym proboszcz mileski, *brak większego, jednolitego skupienia ludności katolickiej i fatalny stan dróg*⁵⁰⁴. Wiadomo jedynie, że istniało Bractwo św. Anny⁵⁰⁵. Słabo rozwijały się też organizacje społeczne. Zachowana informacja z końca I wojny światowej świadczy o istnieniu jedynie: kółka rolniczego w Bedoniu, kasy pożyczkowo-oszczędnościowej i sklepu spółdzielczego w Stokach. Jak wówczas zapisano: *więcej stowarzyszeń nie ma, gdyż wioski tu wszystkie drobne, oddalone od kościoła a ludność zamieszana z Niemcami, ponadto parafianie wszyscy są gospodarzami*⁵⁰⁶. W Łagiewnikach działało Bractwo św. Antoniego, Arcybractwo Różańca, Bractwo św. Skaplerza. W Chojnach, przy kościele św. Wojciecha, istniały III Zakon i Żywy Różaniec. We współpracy z parafią działała ochronka w Chojnach przy ul. Bankowej. Tam też zorganizowano szwalnię, gdzie prowadzono naukę zawodu⁵⁰⁷.

Szeroką działalność społeczną, ale i gospodarczą prowadziło duchowieństwo w Retkini. Tam, z inicjatywy ks. Załuski, zorganizowano Spółkę Spożywczo-Rolniczą będącą kontynuacją Stowarzyszenia Spożywczego (założonego 23 października 1905 r. przez ks. Kazimierza Zegniera w Zagrodnikach), sklep spółdzielczy „Rolnik” (7 lutego 1913), powstały także dwie ochronki, Kółko Rolnicze św. Izydora (19 czerwca 1912), Kółko Ziemianek (styczeń 1912 r.), Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe (21 września 1913 r.)⁵⁰⁸.

Powszechnymi organizacjami kościelnymi w łódzkich parafiach były chóry. Takowy istniał oczywiście w najstarszej parafii w mieście, jednak władze podejrzliwie patrzące na wszelkiego rodzaju zgromadzenia, w 1895 r. nakazały zakończenie jego działalności. Prawdopodobnie był to tzw. chór

⁵⁰³ AAL, AKDŁ, Parafie, sygn. 92, k. 135, 167; APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 1344, k. 1–12, Cz. Stańczak, *Rzymsko-katolicka...*, s. 39.

⁵⁰⁴ AAL, AKDŁ, Parafie, sygn. 133, bp., Pismo proboszcza parafii Mileszki z 1938 r. (L. Dz. 89/38).

⁵⁰⁵ Ibidem, KGAW, sygn. 40, k. 404.

⁵⁰⁶ Ibidem, k. 405.

⁵⁰⁷ *Towarzystwo Opieki nad dziećmi*, „Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1913, nr 9, s. 13; *Szwalnia*, ibidem.

⁵⁰⁸ *Stowarzyszenie Spożywcze w Retkini*, ibidem, 1914, nr 5, s. 77; P. Załuska, L. Załuska, *op. cit.*, s. 172; J. Sobczak, *Kronika parafii Najświętszego Serca Jezusowego w Łodzi Retkini*, Łódź 2005, s. 35–36.

sumowy (od 1921 r. zwany „Harmonia”). Według informacji z okresu międzywojennego powstał on w 1886 r. Prowadził go ówczesny organista parafii Stanisław Luferski, prezesem zaś był Franciszek Drewnowicz⁵⁰⁹. Niepowodzeniem zakończyły się próby jego reaktywowania w legalnej formie w postaci Towarzystwa Śpiewu Kościelnego czynione w latach 1898–1900 przez ks. K. Szmidla⁵¹⁰. W późniejszym okresie (10 listopada 1910 r.) powstał chór „Prymaryjny” (następnie zwany „Jutrzenka”), a w 1911 r. doszło do zatwierdzenia przez ks. Gniazdowskiego jego zarządu⁵¹¹. Wielonarodowa społeczność Kościoła rzymskokatolickiego w Łodzi odciskała piętno także w tego typu instytucjach, bowiem wśród ludności niemieckojęzycznej funkcjonował chór „Gloria” zwany też „Deutschkatoliken” na czele którego stał August Franz (1912 r.)⁵¹².

W drugiej łódzkiej parafii (Podwyższenia Świętego Krzyża) w latach 90. XIX w. funkcjonowały aż cztery takie chóry: polski, niemiecki, dziecięcy i bractwa różańcowego. Pieczę nad nimi sprawował przybyły z Włocławka dyrygent chórów w tamtejszej katedrze nazwiskiem Kulesza⁵¹³. Od czerwca 1886 r. działał w parafii chór bractwa różańcowego, który po 1907 r. został przeniesiony do kościoła św. S. Kostki⁵¹⁴. W grudniu 1889 r. założono stowarzyszenie śpiewacze przy parafii świętokrzyskiej (późniejszy chór prymaryjny „Arfa”)⁵¹⁵. Działo ono bez prawem wymaganego zatwierdzenia władz. W latach 1898–1901 starano się utworzyć przy kościele Podwyższenia Świętego Krzyża Towarzystwo Śpiewu Kościelnego – skutek był podobny jak w przypadku działań w parafii WNMP⁵¹⁶. Niemieckojęzycznych wiernych skupiał zalegalizowany w 1910 r. chór św. Cecylii. Prezesami zarządu

⁵⁰⁹ APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 1346, k. 7.

⁵¹⁰ Ibidem, KGP, sygn. 938, bp., Pismo do Policmajstra miasta Łodzi z 18 I 1900 r. i n.; R. Przelaskowski, *op. cit.*, s. 245.

⁵¹¹ P. Zwoliński, *Dzieje...*, s. 73; K. Gruszczyński, *75 lat chóru „Jutrzenka” przy kościele św. Ducha w Łodzi*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1985, nr 10–11, s. 255–256.

⁵¹² K. Gruszczyński, *op. cit.*, s. 255–256. Towarzystwo śpiewacze „Gloria”, Nowy Rynek 6 (1912 r.), wiceprezes Paul Teisich, sekretarz Emil Reinsch, skarbnik August Kolman, gospodarz Emil Nimmich, komisja rewizyjna: Aleksander Niczke, Jul. Nuemann sen., Theodor Griesel; *Czas. Kalendarz na rok 1913*, Łódź 1912, Dział adresowy, s. 90.

⁵¹³ *Z Łodzi*, „Przegląd Katolicki” 1895, nr 36, s. 570.

⁵¹⁴ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 107, k. 128.

⁵¹⁵ APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 1275, k. 10. Pod taką samą nazwą działało kilka lat stowarzyszenie muzyczne założone przez Tadeusza Joteykę, zlikwidowane przed 1913 r.; A. Grudziński, *Rys historyczny stow. muzycznych w Łodzi*, „Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1913, nr 8, s. 4–5.

⁵¹⁶ APŁ, KGP, sygn. 938, bp., Pismo do Policmajstra miasta Łodzi z 3 VII 1898 r. i kolejne.

towarzystwa byli: Józef Rips, Władysław Richter, honorowym zaś ks. K. Szmi-del (1911 r.)⁵¹⁷. Istniał także tzw. polski chór przy kościele św. Krzyża w Łodzi. Jego prezesem był Franciszek Feja (1911 r.)⁵¹⁸.

Z końcem 1898 r. (22 listopada) powstał przy kościele chojeńskim chór „Dzwon”, który jednak po wybudowaniu kaplicy w Nowych Chojnach, w 1905 r., przeniósł się do tegoż kościoła⁵¹⁹. Legalizację uzyskał w 1910 r.⁵²⁰ W parafii św. Anny od 1906 r. działał sumowy chór „św. Cecylii” (zalegalizowany przez władze rosyjskie w 1913 r.) oraz prymaryjny „Jutrznia”⁵²¹. Przy kościele św. Józefa funkcjonowało Towarzystwo Śpiewacze im. „Moniuszki”. Grupowało ono członków trzech chórów kościelnych. Dwa z nich składały się z wiernych narodowości polskiej⁵²². W 1913 r. rozważano możliwość połączenia obu, nie zyskało jednak wystarczającego poparcia⁵²³. Nieco wcześniej (1904 r.) uruchomiono chór wotywny katolików mówiących po niemiecku⁵²⁴. Przy parafii św. Kazimierza początki miejscowego chóru sięgają 1902 r. Najpierw działał jako chór różańcowy, a od 1907 r. zastąpił istniejący chór sumowy. Z czasem przyjął nazwę „Organ”⁵²⁵. Z istniejącego początkowo przy parafii Podwyższenia Świętego Krzyża (od 1886 r.) chóru bractwa różańcowego, po reorganizacji w 1907 r. (z chóru mieszanego w męski), przeniesiono

⁵¹⁷ Ibidem, sygn. 950, bp., Ustaw rymko-katoliceskawo kostielnawo chora sw. Cecyliji; Z *Tow. śpiewaczego „Cecylja”*, „Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1913, nr 1, s. 12. Kościelne Towarzystwo Śpiewacze „Cecylia”, ul. Nawrot 32 (1911 r.), skarbnicy: Józef Szwarc, Reinhold Kade, sekretarze: Ludwik Mader, Antoni Lissner, członkowie zarządu: Franciszek Scharf, Emil Salomon, Ryszard Strobel, Maks Weinberger, Gustaw Popiółkiewicz, komisja rewizyjna: Antoni Mader, Oskar Sokołowski, Franciszek Schmidt, Emil Tischner; *Czas. Kalendarz na rok 1912*, Łódź 1911, Dział adresowy s. 78.

⁵¹⁸ Polski chór przy kościele św. Krzyża, ul. Przejazd 13 (1911 r.), wiceprezes Franciszek Arendarski, skarbnik Ludwik Dziedziczak, członkowie: Franciszek Busiakiewicz, Piotr Iwański, Władysław Kozłowski, Walenty Urbanowicz, zastępcy członków: Józef Głębski, Aleksander Rode, bibliotekarze: Józef Feja, Edmund Gernatowski; ibidem, s. 79.

⁵¹⁹ T. Galiński, *Kronika historyczna...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1954, nr 4–5, s. 72–73.

⁵²⁰ APŁ, KGP, bp., Pismo do gubernatora piotrkowskiego z 30 III 1910 r. i kolejne.

⁵²¹ Ibidem, Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 1344, k. 3.

⁵²² Prezesem jednego z nich (1912 r.) był proboszcz, H. Przeździecki, członkami zarządu zaś: Józef Wolczyński, Tomasz Skarbunkiewicz, Ignacy Grzymałowski, komisja rewizyjna: Antoni Krzemień, Władysław Szufflett, Wincenty Perzyński; *Czas. Kalendarz na rok 1913*, Łódź 1912, Dział adresowy, s. 89.

⁵²³ *Ogólne zebranie członków Tow. Śpiewaczego im. „Moniuszki” przy kościele św. Józefa*, „Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1913, nr 4, s. 12; Z *parafii s. Józefa*, ibidem, 1914, nr 2, s. 28.

⁵²⁴ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 92, k. 135, 167.

⁵²⁵ Założycielami jego byli: Franciszek Ciupiński, Wojciech Kowalczyk, Wincenty Rybicki; C. Stańczak, *Rzymsko-katolicka...*, s. 42.

się do kościoła św. S. Kostki (zwany później „Hieronimus”⁵²⁶). W tejże parafii, w 1908 r. powstał nadto „Chór Marjański”⁵²⁷. W 1910 r. założono Stowarzyszenie Śpiewacze przy kościele św. Stanisława Kostki, tj. chór sumowy⁵²⁸. W retkińskiej parafii chór kościelny istniał od 1908 r., a utworzony został przez przybyłego z Konstantynowa miejscowego organistę Jana Ziółkowskiego⁵²⁹.

1.7. Zgromadzenia zakonne na terenie łódzkich parafii w XIX i na początku XX w.

Przez cały wiek XIX władze rosyjskie, a także Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego prowadziły politykę mającą na celu zmniejszenie liczebne zakonów i klasztorów na ziemiach polskich. Podobne działania stosowali też monarchowie i rządy krajów ościennych. Źródła tej polityki były wielopłaszczyznowe. Niewątpliwie zaliczyć do nich należy cele polityczne a więc osłabienie wpływów kościelnych i fiskalne – pozyskanie środków finansowych, ale również i gospodarcze, tj. uwolnienie terenów inwestycyjnych, zmiana sposobu zagospodarowania terenów dotąd zarządzanych przez władze kościelne (zakonne i świeckie), czy wreszcie umożliwienie migracji ludności ze wsi do miast⁵³⁰. Na ziemiach Królestwa Polskiego polityka ta została zaostrzoną po upadku powstania styczniowego. Jesienią 1864 r. dokonano kasaty większości działających jeszcze zakonów oraz stworzono podstawy prawne dla ich likwidacji w przyszłości⁵³¹. Swego rodzaju odpowiedzią na taką politykę władz stał się ruch odbudowy życia zakonnego w postaci organizacji coraz liczniejszych zgromadzeń zakonnych bezhabitowych. Niewątpliwie najwybitniejszą postacią tego ruchu był o. Honorat Koźmiński. Członkowie zakładanych przez niego zakonów nie nosili habitów, ani innych

⁵²⁶ Działało jako kościelny chór „Hieronimus”, prezesem był Józef Röhrich, dyrygentem Ignacy Freund; *Czas. Kalendarz na rok 1912*, Łódź 1911, Dział adresowy s. 78.

⁵²⁷ Założycielami jego byli: Karol Łuszczewski, Tomasz Wróblewski, Paweł Rzepecki. W 1909 r. funkcje prezesa przejął ks. K. Szmidel; AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 107, k. 133.

⁵²⁸ Pierwszym prezesem chóru został Markowski, skarbnikiem Skowroński, sekretarzem Iwański, gospodarzem Glankowski; AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 107, k. 29, 150.

⁵²⁹ *Chór kościelny w Retkini*, „Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1913, nr 8, s. 13; P. Załuska, L. Załuska, *op. cit.*, s. 107.

⁵³⁰ M. Senkowska-Gluck, *Donacje napoleońskie w Księstwie Warszawskim*, Wrocław 1968, s. 79–106; P. P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984, s. 79–120, 150–172; idem, *Mienie zakonów i jego losy w XIX w.*, Rzym 1979, s. 12–55; W. Chotkowski, *Historia polityczna dawnych klasztorów panieńskich w Galicyi 1773–1848*, Kraków 1905, 3–16; K. Chylak, *Układy...*, s. 13–71.

⁵³¹ P. P. Gach, *Kasaty...*, s. 175–191; K. Chylak, *Układy...*, s. 53–58.

oznak zewnętrznych, które mogłyby wskazywać na powołanie zakonne. Nie wszyscy też członkowie prowadzili wspólne życie, w większości mieszkając w domach rodzinnych. Cechą charakterystyczną ruchu honorackiego było dobieranie się członków według warstw społecznych a nawet zawodów. Trójczłonową była zwykle struktura tych zakonów. Członkowie dzielili się na: wspólnych, zjednoczonych i stowarzyszonych. Pierwsi z nich, to w zasadzie regularne zgromadzenie zakonne, członkowie żyli we wspólnocie, przechodzili okres probacji, składali śluby wieczyste i podlegali bezpośrednio przełożonym. Druga grupa, to osoby, które nie mogły prowadzić regularnego życia wspólnego. Przechodziły również okres probacji, ale nie składały ślubów wieczystych tylko czasowe. Luźna też była ich zależność od członków wspólnych, z którymi łączyła ich więź formacyjna i rodzaj działalności. Trzecia zaś, nie składała żadnych ślubów, nawet prywatnych, żyła jednak w oparciu o zasady tercjarstwa franciszkańskiego świeckiego. Z poprzednimi grupami łączyła ich tzw. spójnia organizacyjna, m.in. obowiązek dorocznych, wspólnych rekolekcji⁵³².

Do 1908 r. zgromadzenia ukryte znajdowały się pod osobistym kierownictwem o. Honorata Koźmińskiego. Hierarchia świecka tolerowała ich istnienie, jednak nie angażowała się w ich działalność. Zarówno inicjator jak i same wspólnoty, chcąc ustabilizować swój status dążyły do uzyskania zatwierdzenia przez Stolicę Apostolską. Jako pierwsze, w 1880 r., uzyskały go Siostry Posłanniczki Serca Jezusowego, otrzymując tzw. *decretum laudis*. Tą drogą poszły kolejne zgromadzenia. Podjęte przez o. Koźmińskiego starania o uregulowanie całej formacji bezhabitowej nie zakończyły się zgodnie z zamierzeniami wnioskodawcy. W 1889 r. papież Leon XIII nie uznał tych zgromadzeń (bez życia wspólnego i bez ubioru zakonnego) za zakony lecz za stowarzyszenia prywatne. Koniecznym warunkiem było ujawnienie ich istnienia właściwym ordynariuszom i poddanie się jurysdykcji biskupiej. Honorat Koźmiński podjął starania o rozciągnięcie władzy hierarchii kościelnej nad zakonami, ci jednak odmówili. Sytuacja zmieniła się dopiero po pojawieniu się sprawy mariawickiej. Biskupi Królestwa Polskiego, obawiając się rozszerzenia ruchu, zdecydowali się na działania zmierzające do przejęcia całkowitej kontroli nad istniejącymi zgromadzeniami ukrytymi oraz oddzielenia członków wspólnych od pozostałych. Jedynie członkowie wspólni mieli być uznani za zakony,

⁵³² M. Mazurek, *op. cit.*, s. 124, 127; B. Szewczuł, *Działalność zakonodawcza błogosławionego Honorata Koźmińskiego a nowe instytuty w Kościele katolickim*, Warszawa 2008, s. 257–296.

natomiast stowarzyszeni i zjednoczeni przekształceni w solidacje III Zakonu przy kościołach parafialnych pod kontrolą miejscowych proboszczów. Mimo, że o. H. Koźmiński starał się bronić własnej koncepcji i założonych przez siebie organizacji, to papież stanął po stronie biskupów⁵³³.

Pośród męskich zakonów w Łodzi, w okresie przed I wojną światową, bezhabitowymi formacjami były: wspomniane już Zgromadzenie Braci Sług Najświętszej Maryi Niepokalanej (bracia słudzy) i wyłonione z niego Zgromadzenie Braci Synów Matki Boskiej Bolesnej (dolorysty) przy kościele Dobrego Pasterza. Regularnym, również już wyżej opisanym byli franciszkanie z Łagiewnik, którzy po rewolucji 1905 r. na krótki czas zasiedlili klasztor.

Większą grupę w Łodzi stanowiły zakony żeńskie. Pierwszym przybyłym na tereny Łodzi zgromadzeniem zakonnym żeńskim było bezhabitowe Zgromadzenie Sióstr Franciszkanek od Cierpiących. Założone ono zostało w 1882 r. przez o. H. Koźmińskiego i Kazimierę Gruszczyńską. Celem franciszkanek była służba chorym. Zgromadzenie to sprowadzone zostało z Warszawy do Łodzi przez I. K. Poznańskiego w 1891 r. Ze względu na ówczesną politykę władz wobec zakonów występowało ono jako Towarzystwo Pielęgnowania Chorych św. Józefa „Przytulisko” (nazwa ta od 1909 r.). Siostry franciszkanki opiekowały się chorymi w zorganizowanym przez Poznańskiego, w murowanej oficynie i drewnianym baraku, szpitalu robotniczym. W latach 1911–1913 staraniem Towarzystwa Akcyjnego I. K. Poznański pobudowano dość nowoczesny jak na owe czasy szpital św. Józefa przy ul. Drewnowskiej 75. Przy nim też wzniesiono kaplicę pod wezwaniem Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej. Przełożoną zgromadzenia była s. Helena Władzińska a następnie s. Maria Raabe. Siostry utrzymywane były przez fundatorów szpitala. W 1908 r. pracowało w Łodzi osiem sióstr⁵³⁴.

W 1884 r. na terenie ówczesnych Bałut s. Julia Krzemieniecka, członkini Zgromadzenia Sióstr Służek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanej (służki), założyła ochronkę-szkółkę. W ten sposób rozpoczęto realizację zadania,

⁵³³ M. Mazurek, *op. cit.*, s. 132–138, 227–247; idem, M. Wójcik, *op. cit.*, s. 201–382; B. W. Zuber, *Przyczyny, przebieg i skutki reorganizacji zgromadzeń ukrytych o. Honorata Koźmińskiego przez biskupów Królestwa w latach 1907–1908*, [w]: *Błogosławiony Honorat Koźmiński. Pokłosie Beatyfikacji*, red. G. Bartoszewski, Warszawa 1993, s. 277–296; B. Szewczul, *op. cit.*, s. 426–442.

⁵³⁴ *Wybór pism...*, s. 63–64; B. Łoziński, *op. cit.*, s. 201–202; M. Mazurek, *op. cit.*, s. 273; W. Pancerzyńska, *Zakony i zgromadzenia zakonne żeńskie w Diecezji Łódzkiej od jej powstania do roku 1968*, Łódź 1966, s. 5 [maszynopis przechowywany w Archiwum Archidiecezjalnym w Łodzi].

jakie postawione zostało przez o. H. Koźmińskiego przed powstałym w październiku 1878 r. zgromadzeniem, a więc odrodzeniem wiary i moralności w środowisku wiejskim. Placówka ta nazywana była popularnie *tajną latającą szkołą*. Ta, prowadzona w ukryciu przed władzami, instytucja nie posiadała stałej siedziby i lokowana była w prywatnych domach miejscowych gospodarzy. Uczęszczać do niej miało 60–80 dzieci. Od 1886 r. wydatnie wspierał ją proboszcz parafii WNMP ks. Jan Siemiec, który zresztą takąż samą powołał przy prowadzonym przez siebie kościele. Być może istniała bliska łączność między tymi instytucjami. Brak jednak w źródłach informacji na ten temat. W 1894 r. władze wykryły tę nielegalną działalność, zmusiły s. Krzemieniecką do opuszczenia Łodzi a ochronka-szkółka upadła. Istnieje też informacja, że bałuckie służki prowadziły również sklep spożywczy⁵³⁵

Później, 14 lutego 1893 r., do Łodzi przybyły Małe Siostry Niepokalanego Serca Maryi. Zgromadzenie to zostało założone w październiku 1888 r. przez o. H. Koźmińskiego i s. Anielę Różę Godecką. Celem inicjatywy miało być zaspokajanie potrzeb religijnych i socjalno-bytowych warstw robotniczych. Działalność przejawiała się w organizowaniu mieszkań dla robotnic fabrycznych, domów opieki dla starców (kobiet) i chorych na gruźlicę. Początkowo siostry zamieszkiwały w drewnianym domu przy ul. Przejazd (obecnie ul. J. Tuwima). Zgromadzeniu przewodniczyła wspomniana s. A. Godecka. Utrzymywały się z prowadzonych tam warsztatów rękodzielniczych (szycie, trykociarstwo, introligatornia). Po roku, introligatornia wraz z nowicjatem trafiła na ul. Mikołajewską (obecnie ul. H. Sienkiewicza). Nowicjat, w 1897 r. przeniesiono zaś do Nowego Miasta nad Pilicą a w rok później dom zlikwidowano. W 1894 r. otwarto nowy dom przy ul. Widzewskiej (obecnie ul. J. Kilińskiego). Działały tam: internat dla robotnic, szwalnia z nauką dziewcząt, pracownia sztucznych kwiatów oraz dom prowincjonalny. W 1908 r. zamieszkiwało tam sześć sióstr honoratek – tak je bowiem popularnie nazywano. Dom ten zmieniał kilkakrotnie swą lokalizację. Z ul. Widzewskiej trafił na ul. Piotrkowską 128, gdzie działał połączony z tamtejszym przytułkiem, później na ul. Nawrot 11, a następnie wrócił na ul. Widzewską (wówczas pod nr 75). Wspomniany przytułek przy ul. Piotrkowskiej 128 działał bez legalizacji prawnej, stąd też również często zmieniał lokal. Założony został w 1896 r.

⁵³⁵ Wybór pism..., s. 61–62; M. Wójcik, *Zgromadzenie Sióstr Służek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanej*, Mariówka 1978, t. 1, s. 206, 319; M. Mazurek, *op. cit.*, s. 256; B. Łoziński, *op. cit.*, s. 351–352.

z przeznaczeniem dla bezrobotnych i chorych robotnic. Przy nim istniała pracownia pończoch. Wiadomo, że następnie funkcjonował przy ul. Nawrot 11. Niekiedy podaje się również, że chwilowo mieścił się w Widzewie. Krótko korzystano z lokalu przy ul. Głównej (obecnie ul. J. Piłsudskiego), następnie ul. Gubernatorskiej (obecnie ul. E. Abramowskiego) by znaleźć się w sąsiedztwie domu sióstr Honoratek przy ul. Widzewskiej 73. Instytucja ta, utrzymywana staraniem proboszcza parafii Podwyższenia Świętego Krzyża, ks. Karola Szmidla, istniała do 1908 r. W tym czasie przynależały do tego domu cztery siostry. Należy przypuszczać, że likwidacja tzw. sióstr stowarzyszonych i zjednoczonych mogła stać się podstawą osłabienia aktywności zgromadzenia. W 1910 r. siostry otworzyły nowy rozdział w działalności zakonu – założono przy ul. Wrześnieńskiej 36, ochronkę dla dzieci robotników⁵³⁶.

Równocześnie, w 1893 r. otworzyły w Łodzi swój dom siostry Zgromadzenia Sióstr Imienia Jezus, tzw. marylki. Zgromadzenie to założone zostało przez o. H. Koźmińskiego i s. Franciszkę Marię Witkowską w grudniu 1887 r. (siedziba znajdowała się w Warszawie), z zadaniem prowadzenia apostołskiej działalności wśród rękodzielniczek, zmierzającej do ich odrodzenia religijnego i moralnego. W 1906 r. zgromadzenie zorganizowało Chrześcijański Związek Rękodzielniczek „Dźwignia”. Placówka w Łodzi funkcjonowała krótki czas, do około 1897 r. Być może ograniczenie aktywności było związane ze śmiercią w 1895 r. s. M. Witkowskiej. Mieszkające w Łodzi siostry prowadziły pracownię krawiecką z nauką szycia dla dziewcząt⁵³⁷.

Z końcem wieku – w 1898 r. – do Łodzi przybyły siostry Zgromadzenia Służebnic Najświętszego Serca Jezusa – Poślanniczki Maryi. Zgromadzenie zapoczątkowane zostało przez o. H. Koźmińskiego około 1870 r. Za współzałożycielkę uważa się Józefę Chudzyńską. Celem zgromadzenia było nauczanie i wychowywanie dzieci i młodzieży poprzez zakładanie własnych placówek edukacyjnych i wychowawczych. W Łodzi prowadziły one ochronkę przy fundatorze domu fabryce Geyera. W 1908 r. w Łodzi pracowały dwie siostry⁵³⁸.

⁵³⁶ *Wybór pism...*, s. 67–68; B. Łoziński, *op. cit.*, s. 216–217; M. Mazurek, *op. cit.*, s. 287–290; W. Panczerzyńska, *op. cit.*, s. 5–6; M. Działka, *Zgromadzenie Małych Sióstr Niepokalanego Serca Maryi (Honoratek) w kościele łódzkim*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 2004, nr 9, s. 590–594; *Instytuty...*, s. 181; M. Rygielska, *Powstanie i początkowy rozwój Zgromadzenia Sióstr Mniejszych od Niepokalanego Serca Maryi*, Lublin 1965, s. 146 i n. [maszynopis przechowywany w Archiwum Archidiecezjalnym w Łodzi].

⁵³⁷ *Wybór pism...*, s. 68–69; K. Trela, *Zgromadzenie Sióstr Imienia Jezus w latach 1887–1946*, Warszawa 1992, s. 148–155; M. Mazurek, *op. cit.*, s. 283; B. Łoziński, *op. cit.*, s. 218–219.

⁵³⁸ M. Mazurek, *op. cit.*, s. 254, 271; *Wybór pism...*, s. 59–60.

Od 1895 r. w Łodzi funkcjonował dom Zgromadzenia Sióstr Pocieszycielek Najświętszego Serca Jezusowego. Założone zostało ono przez o. H. Koźmińskiego i s. Zofię Gertrudę Krzymowską w marcu 1894 r. w Nowym Mieście nad Pilicą. Siostry zakładały czytelnie i placówki edukacyjne. Potocznie nazywane pocieszycielkami, siostry zakonne prowadziły w Łodzi czytelnię dla młodzieży (do 1904 r.), pracownię szycia (od 1904 r.), pensjonat dla nauczycielek (od 1907 r.). Od 1896 r. istniał też w Łodzi nowicjat. W 1908 r. zamieszkiwało w łódzkim domu zakonnym pięć sióstr. W 1911 r. pocieszycielki założyły dom przy dzisiejszej ul. H. Sienkiewicza 27. Tu też powstała czteroklasowa Prywatna Szkoła Żeńska Heleny Miklaszewskiej, przy której otwarto internat dla dziewcząt (do 1917 r.). Zgromadzenie użytkowało nadto, od 1911 r., nieruchomości przy obecnych ulicach H. Sienkiewicza 61 i G. Narutowicza 59a⁵³⁹.

Dom Zgromadzenia Sióstr Sług Jezusa (sługi Jezusa) otwarty został w Łodzi w 1902 r. Zgromadzenie zostało założone przez o. H. Koźmińskiego i s. Eleonorę Motylowską w grudniu 1884 r. Celem zakonu była pomoc religijna, edukacyjna i socjalna pracownicom domowym (służącym). W późniejszym okresie członkinie zgromadzenia pracowały w misjach dworcowych. Przebywające tam w 1908 r. dwie zakonnice, prowadziły pracownię szycia⁵⁴⁰.

Sytuacja społeczna, jaka panowała w mieście Łodzi i jego okolicach, niewątpliwie sprzyjała inicjatywom zakładania domów zakonnych, których działalność ukierunkowana była na pracę społeczną. Były one odzewem na liczne problemy, z jakimi borykali się mieszkańcy tych terenów. Niestety na przeszkodzie temu stanęła ówczesna polityka władz państwowych, które obawiając się wszelkich organizacji znajdujących poza ich kontrolą, ścigały wszystkich w nie zaangażowanych. Niezbyt liczne, bezhabitowe inicjatywy dawały szansę na uniknięcie „czujnego oka” władzy. Z drugiej strony nie sprzyjało to ich trwałości, a pozostając poza kontrolą hierarchii kościelnej, korzystając z autorytetu Kościoła, podlegały różnorodnym wpływom ideowym i stanowiły potencjalne zarzewie konfliktów wewnątrz organizacji kościelnej (*vide* wspólnota mariawicka). Okoliczności te niezwykle utrudniają badanie tych niezwykle, oddolnych inicjatyw społeczno-religijnych, po których pozostały szczątkowe informacje źródłowe.

⁵³⁹ *Wybór pism...*, s. 72; W. Pancerzyńska, *op. cit.*, s. 4; *Instytuty...*, s. 187; *Poświęcenie lokalu uczelni*, „Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1913, nr 4, s. 13; B. Łoziński, *op. cit.*, s. 313; M. Mazurek, *op. cit.*, s. 298; B. Łoziński, *op. cit.*, s. 313.

⁵⁴⁰ *Wybór pism...*, s. 66; M. Mazurek, *op. cit.*, s. 276; B. Łoziński, *op. cit.*, s. 333–334.

1.8. Rzymskokatolickie cmentarze w okresie Łodzi przemysłowej

Miejsca, w których dokonywano pochówków zmarłych chrześcijan nosiły często nazwę *ceometerium*, od tejsze zresztą – jak się uważa – pochodzi polski cmentarz. W polskich warunkach, po przyjęciu chrześcijaństwa, powszechnie panował zwyczaj grzebania zmarłych w kościołach lub na przyległych im cmentarzach zwanych kościelnymi⁵⁴¹. Z czasem zaczęto ograniczać prawo posiadania grobów w kościołach – przysługiwać poczęły one proboszczom, kapelanom, beneficjantom, patronom i ich żonom, członkom Dozorów kościelnych zmarłym podczas pełnienia funkcji i ich krewnym. W innych przypadkach należało uzyskać zezwolenie biskupa. Z końcem XVIII w. poczęły pojawiać się głosy za przeniesieniem miejsc pochówku poza obszary zamieszkałe, przede wszystkim podnoszono argumenty sanitarne. Skutkiem tego pojawiać się zaczęły pierwsze cmentarze grzebalne⁵⁴², i z czasem, to one stały się głównym miejscem pochówku zmarłych⁵⁴³. Na terenie Królestwa Polskiego, początkowo sprawę zakładania cmentarzy regulowały przepisy z 1817 r., kompleksowo tę sprawę unormowano jednak 31 maja (12 czerwca) 1846 r.⁵⁴⁴ Rada Administracyjna zakazała wówczas pochówków w kościołach, ustanowiwszy wyjątek jedynie dla biskupów, zakonników i zakonnic oraz założycieli kościołów. Od tego czasu każda parafia musiała dysponować cmentarzem grzebalnym. Mniejsze parafie mogły posiadać wspólne cmentarze, a dla chrześcijan nie będących rzymskimi katolikami miały zostać wyznaczone oddzielne miejsca w ramach jednej nekropolii. Na miejsce zakładania cmentarzy grzebalnych należało – według przepisów rosyjskich – wybrać grunty w *większej odległości oznaczone*, nie mogły się one znajdować przy większych traktach, a winny być na terenach wyżej położonych, otwartych dla prądów powietrznych. Położenie gruntu miało być nieco spadziste, tak by umożliwiało to odpływ opadów. Wprowadzono także obowiązek ogradzania nekropolii. Decyzję o założeniu nowego lub powiększeniu starego

⁵⁴¹ Cmentarzem kościelnym nazywano teren między świątynią a ogrodzeniem kościoła.

⁵⁴² Miejsce pochówku położone zwykle poza miejscowością, wsią czy miastem bądź też na ich obrzeżach, w każdym razie w istotnej odległości od zabudowań mieszkalnych.

⁵⁴³ H. Insadowski, *Kościelne prawo pogrzebowe*, „Ateneum Kapłańskie” 1929, nr 24, s. 440, 446–447; Z. Chodyński, *Cmentarze w Polsce*, [w:] *Kościelna Encyklopedia podług Teologicznej Encyklopedji Wetzer’a i Weltego*, t. III, wyd. M. Nowodworski, Warszawa 1874, s. 423–437.

⁵⁴⁴ Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1846, t. 38, s. 61–109.

cmentarza mogły podjąć jedynie władze gubernialne, za pośrednictwem naczelnika powiatu⁵⁴⁵.

Ustawodawca zaprowadził obowiązkowy 48 godzinny okres wyczekiwania między stwierdzeniem zgonu i złożeniem ciała do grobu. W tym czasie ciała miały być przechowywane w domach przedpogrzebowych. Zarządzać nimi miały dozory kościelne. Koszty wzniesienia nieruchomości pokrywane były z dochodów z pokładnego i obowiązkowych składek parafian. Pokładne – a więc opłata za miejsce na grób na cmentarzu – ustanowiona została pierwotnie 23 lutego 1809 r., a następnie, po raz wtóry unormowana przez Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 30 grudnia 1818 r. Opłaty te pobierał proboszcz, początkowo zarządzał tymi środkami przy udziale przedstawicieli parafian (reskrypt ministra spraw wewnętrznych i religijnych z 18 lipca 1811 r., nr 433/38), a po utworzeniu dozorów kościelnych w porozumieniu z tym ostatnim. Zebrane tą drogą kapitały były przeznaczane na utrzymanie nekropolii, choć nadwyżki mogły być również użyte na różne cele kościelne⁵⁴⁶.

W Łodzi i na terenach okolicznych miejscowości w późniejszym czasie włączonych w skład miasta istniało kilka cmentarzy⁵⁴⁷. Najstarszy, łódzki cmentarz – przykościelny – funkcjonował do 1819 r. Wówczas uznano go za zbyt mały i już niewystarczający na potrzeby mieszkańców miasta. Minęły już dwa lata, gdy wzniesiono na nim dzwonnice, pokrytą gontem, drewnianą na kamiennym podmurowaniu⁵⁴⁸. Wcześniej, w 1813 r. udało się go na nowo ogrodzić drewnianym płotem, na który to materiał czerpano z lasów rządowych⁵⁴⁹. W 1824 r., w trakcie prowadzonej regulacji Starego Miasta, powstał pomysł zmiany układu cmentarza z dotychczasowego trapezowego w ośmiokąt. Prace nad tym dziełem podjęto jednak dopiero w cztery lata później. Rozpisano konkurs, zwycięzca, Stanisław Czapliński do wykonania przystąpił w 1833 r. (wraz z Janem Muchą). Nowe ogrodzenie miało długości około

⁵⁴⁵ K. Dębiński, *op. cit.*, s. 65–77; H. Insadowski, *op. cit.*, s. 448–449.

⁵⁴⁶ Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1846, t. 38, s. 63; K. Dębiński, *op. cit.*, s. 84–88.

⁵⁴⁷ Należy w tym miejscu zaznaczyć, że w dokumentacji konserwatora zabytków w Łodzi znajduje się informacja jakoby cmentarz obecnie zlokalizowany przy ul. Szczecińskiej, powstał przed 1914 r. i przynależał do parafii aleksandrowskiej (APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr zabytków, Karta cmentarza przy ul. Szczecińskiej). Informacja ta nie odpowiada stanowi faktycznemu. Na tym terenie do I wojny światowej nie istniało miejsce grzebalne.

⁵⁴⁸ APŁ, AmŁ, sygn. 1599, k. 104–105; AAŁ, ADŁ, sygn. 57, k. 29.

⁵⁴⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 1599, k. 20.

202 m. W tym czasie teren zamkniętego już cmentarza był obsadzony topolami. Prowadziły do niego dwie bramy, jedna od strony ul. Zgierskiej, druga zaś od ul. Kościelnej⁵⁵⁰.

W 1859 r. dokonano odbudowy, zniszczonego już ogrodzenia, wykonano nowe kamienne schody oraz nowe bramy. W 1885 r. związku z planowaną budową nowej świątyni zdecydowano się na rozszerzenie terenu cmentarza przykościelnego, rozciągając go od ul. Zgierskiej po ul. Kościelną⁵⁵¹.

Równolegle z zamknięciem starego przykościelnego cmentarza władze zadecydowały o utworzeniu w Łodzi cmentarza grzebalnego (6 listopada 1819 r.). Plac, około 8 tys. łokci kw., położony przy ówczesnej drodze retkińskiej zakupiono od Macieja Kudlińskiego za 150 złp. Planowane ogrodzenie wykonane zostało dopiero w 1822 r. Było ono na 100 łokci długie, 80 szerokie i 3,5 wysokie. W 1828 r. po zimowych zniszczeniach dokonano remontu tego drewnianego parkanu⁵⁵².

Rozwój miasta szybko uczynił nowy cmentarz zbyt szczupłym. W 1833 r. dzięki staraniom ówczesnego proboszcza J. Krygiera parafia nabyła *od obywateli* sąsiednie tereny. Działania te, jak należy wnosić z korespondencji z władzami administracyjnymi, odbywały się bez odpowiednich zezwoleń. Plac ów nie mógł być zbyt obszernym, skoro już w pięć lat później brakowało miejsca na pochówki, a być może w ogóle cała transakcja nie zakończyła się powodzeniem. Na domiar złego zima roku 1837/1838 zniszczyła ogrodzenie⁵⁵³. W lutym 1838 r. komisarz Obwodu Łęczyckiego informował Dozór kościelny parafii WNMP: *Ponieważ cmentarz na pochowanie ciał zmarłych przeznaczony jest zapełniony tak dalece, że kopiąc groby ciała zmarłe dawniej spoczywające poruszane bywają, i że ten z iedney strony zupełnie bez oparkania zostaje z przyczyny obalenia się ogrodzenia dawniejszego przez wiatry* zdecydowano się na wysłanie na miejsce odpowiedniego urzędnika, który miał za zadanie opracować odpowiedni *anszlag* na wykonanie ogrodzenia i zakupienie nowego gruntu⁵⁵⁴. Skutkiem tego 28 kwietnia 1838 r. Dozór kościelny zawarł umowę kupna-sprzedaży działki o długości 120 i szerokości 36,5 łokci, a więc

⁵⁵⁰ Ibidem, sygn. 1574, 183–186; ibidem, sygn. 1576, k.1–2; ibidem, sygn. 1599, k. 166; ibidem, sygn. 1600, k. 81–82, 84, 96–98, 106, 108, 115–118, 184.

⁵⁵¹ Ibidem, sygn. 1599, k. 242–247, 267–268; ibidem, sygn. 1602, k. 320–321; ibidem, sygn. 6717, k. 2–4.

⁵⁵² Ibidem, sygn. 1574, k. 1–5, 47–48, 64, 83–85, 91, 97, 119–121, 147–151.

⁵⁵³ Ibidem, k. 91, 187, 189, 195–196.

⁵⁵⁴ Ibidem, k. 206.

o powierzchni 4380 łokci kw. z Mateuszem Kucińskim za cenę 50 złp.⁵⁵⁵ Równolegle, jesienią 1839 r., budowniczy Obwodu Łęczyckiego nakazał uporządkowanie spraw sąsiadujących ze sobą cmentarzy katolickiego i ewangelickiego. W dniu 12 października uzgodniono zajęcie na cele powiększenia obu cmentarzy 11 575 łokci kw. Do cmentarza katolickiego od strony północnej przyłączono teren o długości 50 i szerokości 97,5 łokci, a więc 4875 łokci kw., zaś do sąsiadującego z nim cmentarza ewangelickiego, oprócz nabytych już wcześniej sposobem darowizny 5635 łokci kw. od strony południowej, dodatkowo – dla wyrównania z cmentarzem katolickim – uzgodniono powiększenie o ilość 6700 łokci kw.⁵⁵⁶ Tym samym działania miały kompleksowo rozwiązać sprawę grzebania zmarłych nie tylko katolików ale i ewangelików. Właścicielami gruntów, które zajęto na ten cel byli: Szymon Grodzicki, Józef Bochyński, Jakub Niebelski, Andrzej Bochyński, Kasper Lipiński, Jakub Zasadzieński, Stanisław Urbański, Adam Tarło, Szymon Kuciński, Walenty Kuzikowicz, Antoni Daszkowski i Stanisław Gozdowski⁵⁵⁷. W dniu 8 listopada 1839 r. ks. Krieger otrzymał działkę o powierzchni 4838,5 łokci kw., którą tego samego dnia przekazał w użytkowanie parafii św. Trójcy⁵⁵⁸. Nieruchomość, która została zakupiona od M. Kucińskiego, lub przynajmniej jej część, prawdopodobnie ostatecznie została przeznaczona na rozszerzenie nekropolii ewangelickiej. W 1846 r. dokonano ogrodzenia terenu cmentarza drewniano-murowanym parkanem. Roboty te zamknęły się kosztem 888,1 rbs.⁵⁵⁹

Mimo tych zabiegów, bardzo szybko okazało się, że powiększona nekropolia nie zaspokajała rosnących potrzeb mieszkańców. W 1855 r. zdecydowano się zamknąć cmentarz. Całkowite wygaszanie działalności było oczywiście procesem długoletnim. W 1888 r. na jego teren przeniesiono stary, drewniany kościół parafialny WNMP, a z czasem stał się siedzibą parafii pod wezwaniem św. Józefa⁵⁶⁰. Kościół wzniesiono równolegle do ul. Ogrodowej, natomiast granice pierwotnych działek, a więc i cmentarzy odzwierciedlały bieg dawnych

⁵⁵⁵ Ibidem, k. 208–210.

⁵⁵⁶ Ibidem, k. 266–269.

⁵⁵⁷ W jednym z dokumentów pojawiło się też nazwisko Andrzeja Zakrzewskiego; ibidem, sygn. 1574, 266–273, 284, 296–298; ibidem, sygn. 1575, k. 102–107, 121–126, 271–273.

⁵⁵⁸ Ibidem, k. 102.

⁵⁵⁹ Ibidem, sygn. 1575, k. 119–120, 131–134, 150–151, 154; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2154, k. 14–17, 75.

⁵⁶⁰ Ibidem, AmŁ, sygn. 1595, k. 230–231; AAŁ, ADŁ, sygn. 62, k. 54; M. Różański, *op. cit.*, s. 113.

pół, a więc kierunek południowo-zachodni. Fasada kościoła znalazła się tuż przy granicy z nekropolią ewangelicką, co uniemożliwiało organizację procesji wokół kościoła. Stało się to przyczyną sporów ze zbozem ewangelickim św. Trójcy. Parafia WNMP, w 1890 r., wystąpiła do najstarszego zboru łódzkich ewangelików o zgodę na użytkowanie pasa o szerokości 15 łokci. Uzyskano na to przyzwolenie, następnie wzniesiono mur oddzielając się od cmentarza ewangelickiego, co niejako utrwalało ten tymczasowy stan. Dozór kościelny parafii WNMP, szukając sposobu zabezpieczenia użytkowania tego gruntu w przyszłości, doszedł do przekonania, że teren ten został zakupiony przez parafię WNMP, co było zresztą zgodne z prawdą. Pominięto kwestię przeprowadzonego rozgraniczenia w 1839 r., o którym wcześniej wzmiankowano, a skutkiem tego parafia WNMP nie miała żadnych praw do tegoż terenu. Sprawa trafiła do sądu. Ostatecznie, w 1902 r., zatwierdzono nowe rozgraniczenie cmentarzy. Z części ewangelickiej, przekazano na powiększenie terenu kościoła św. Józefa 174,4 sążni kw., w wyniku czego dawna działka cmentarna katolicka powiększyła się do 1660,4 sążni kw. Nowa linia graniczna była równoległą do ul. Ogrodowej⁵⁶¹.

Powstanie kolejnego łódzkiego cmentarza mogła przyspieszyć epidemia⁵⁶². Nie było możliwości powiększenia już istniejącego, stąd zdecydowano się na założenie nowej nekropolii. Po raz kolejny sprawa miała zostać rozwiązana kompleksowo. Cmentarz zaplanowano tym razem dla trzech wyznań chrześcijańskich: katolików, ewangelików oraz poczynającej się osiedlać w Łodzi ludności prawosławnej. Na nowe cmentarze przeznaczono 32 działki o łącznej powierzchni 15 mórg i 140 prętów kw., z czego katolicka część miała obejmować 8 mórg 219 prętów kw.⁵⁶³ Ulokowana została 445 sążni od granic

⁵⁶¹ APŁ, AmŁ, sygn. 6740, k. 9–52.

⁵⁶² K. Stefański, *Stary cmentarz ewangelicko-augsburski w Łodzi*, Łódź 1993, s. 15–16; J. Dominikowski, *Nekropolia Łodzi wielokoprzemysłowej. Cmentarz Stary przy ulicy Ogrodowej. Dzieje i sztuka 1854–1945*, Łódź 2004, s. 63.

⁵⁶³ Właścicielami działek byli (powierzchnia w prętach kw.): Antoni Suwalski – 61,5, Józef Pełzowski – 307, Józef Jasiński – 61,5, Stanisław Urbański – 123, Józef Bochiński – 184, Antoni Kuzitowicz i wdowa Grodzicka – 61,5, Antoni Zajączkowski i Katarzyna Studzińska – 123, Antoni Studziński i Katarzyna Studzińska – 123, Marianna Jeżewicz i Klemens Lipowski – 123, Antoni Zarzycki – 123, Mikołaj Mereczyński i Antoni Kozulski – 123, Walenty Kuzitowicz – 123, Szymon Grodzicki i Józef Bochiński – 123, Jakub Niebelski – 123, Szymon Kuciński – 123, wdowa Suchecka – 123, Maciej Borowski – 123, Grzegorz Zakrzewski – 215, Antoni Zakrzewski – 123, Tomasz Piotrowski – 61,5, Mateusz Kudliński – 92, Jan Andrysiewicz – 123, Andrzej Pełzowski – 61,5, Wojciech Polasiński – 61,5, Karol Suwalski – 61,5, Antoni Daszkowski – 276, Sebastian Kozulski – 61,5, Antoni Lipiński – 246, Wawrzyniec Maniński – 246,

miasta, przy drodze do osady fabrycznej Mania i lasu miejskiego. Koszt wykupu działek wyniósł 563,66 rbs. Dwie zostały darowane, tj. działka proboszczowska oraz plac J. Wolskiego. Oficjalne zatwierdzenie otrzymała w 1858 r.⁵⁶⁴ Początkowo teren otoczono wałem i rowem. Z czasem z wpływów z pokładnego rozpoczęto budowę muru, początkowo frontowego. W styczniu 1875 r. Dozór kościelny podjął decyzję o wydrążeniu studni na terenie katolickiej nekropolii⁵⁶⁵. W początkach lat 70. XIX w. utwardzono kosztem 1559 rbs. drogę prowadzącą do cmentarzy (obecnie ul. Cmentarna)⁵⁶⁶. W 1858 r. na osi alei głównej wzniesiono kaplicę pogrzebową pod wezwaniem św. Józefa. Jak się wskazuje, około 1879 r. dokupiono od północnej strony około 2 hektary ziemi na powiększenie zapełnionego już cmentarza katolickiego⁵⁶⁷. Fakt powzięcia działań celem rozszerzenia obszaru cmentarza grzebalnego odnotować można w lipcu 1877 r. Wówczas to Dozór kościelny parafii WNMP podjął decyzję o zakupie przyległych terenów. Miały to być działki *poza kaplicą na długości 150 łokci przez całą szerokość cmentarza tak katolickiego jak i prawosławnego, mianowicie 320 łokci a także od strony miasta 2 składy szerokości*. Jednocześnie postanowiono rozpocząć starania w Piotrkowie o wyjednanie odpowiedniej zgody władz gubernialnych⁵⁶⁸. Do 1879 r. nie udało się takowej uzyskać, o czym świadczy zachowany protokół posiedzenia Dozoru kościelnego z 17 lutego 1879 r., kiedy to uchwalono zintensyfikować zabiegi o pozytywną decyzję władz. Zdecydowano wówczas również o otoczeniu terenu, po dokonaniu zakupu, drewnianym płotem.⁵⁶⁹ Sądzić należy zatem z tego oraz z innych przesłanek (prośba do Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej o poświęcenie nowego terenu), że transakcji dokonano w 1879 r. Należy jednak wnosić, że formalnego rozszerzenia terenu cmentarza wówczas nie zrealizowano, bowiem do tego konieczna była – jak wskazano – zgoda władz administracyjnych, a tej brakowało. Mimo tego, w krótkim czasie pojawiła się konieczność kolejnego powiększenia cmentarza.

Andrzej Jugowicz – 123, Józef Wolski – 184, działka proboszcza – 430; APŁ, AmŁ, sygn. 1577, k. 238–239; ibidem, sygn. 1575, k. 334, 36; S. Rachalewski, *Campo santo Łodzi. Wczoraj i dziś chrześcijańskich cmentarzy grzebalnych*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1938, nr 7, s. 725.

⁵⁶⁴ S. Rachalewski, *Zastygły nurt życia. Łódź, która odeszła*, Łódź 1938, s. 13.

⁵⁶⁵ AAŁ, ADŁ, sygn. 21, k. 5, 7, 9.

⁵⁶⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 1577, k. 42–44, 66, 247, 254, 256.

⁵⁶⁷ M. Różański, *op. cit.*, s. 118. T. Graliński wskazuje rok 1877 jako moment nabycia gruntu i poszerzenia cmentarza (idem, *Spis...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 315).

⁵⁶⁸ AAŁ, ADŁ, sygn. 21, k. 6.

⁵⁶⁹ Ibidem, k. 9.

Rozważano wówczas utworzenie nowego dla świeżo powstałych parafii: katolickiej – Podwyższenia Świętego Krzyża i ewangelicko-augsburskiej – św. Jana, na terenach lasu miejskiego, w dzielnicy zwanej Złotym Weselem (przy końcu ówczesnej ul. Karola, obecnie ul. F. Żwirki). Na ten cel projektowano przeznaczyć 25 198,44 sążni kw. (łącznie z drogą dojazdową). Projekt ten nie zyskał jednak uznania władz gubernialnych⁵⁷⁰. Ostatecznie zdecydowano się na powiększenie cmentarza przy ul. Ogrodowej. W 1889 r. zakupiono 23 działki o łącznej powierzchni 11 708 sążni kw. (w miarach polskich było to 9 mórg 155,18 prętów kw., a więc 5 hektarów 3297 m²)⁵⁷¹. Według uzgodnień przeprowadzonych w 1886 i 1887 r. w Magistracie dla katolików wydzielono 7556,25 sążni kw., dla ewangelików 3647,5 sążni kw. a dla wiernych Kościoła prawosławnego 504,25 sążni kw.⁵⁷² Ostateczne zatwierdzenie tego cmentarza przez rząd gubernialny nastąpiło 8 kwietnia 1891 r. Nekropolia katolicka według planu geometry Starzyńskiego z 1897 r. obejmowała łącznie 10 hektarów 40,61 arów⁵⁷³. Z tego cmentarza korzystały początkowo dwie istniejące w Łodzi katolickie parafie, tj. WNMP i Podwyższenia Świętego Krzyża.

Działania te miały jednak tylko tymczasowy charakter, brak możliwości dalszego poszerzania terenu nekropolii przy ul. Ogrodowej wymuszał poszukiwania całkowicie nowych lokalizacji dla zaspokojenia potrzeb wciąż rosnącego liczebnie miasta. Mimo, iż władze piotrkowskie ostrzegały przed zakładaniem nowym cmentarza w kilku miejscach jednocześnie, co ich zdaniem mogłoby by skutkować pogorszeniem się sytuacji sanitarnej miasta, to

⁵⁷⁰ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 6716, k. 10, 26–49, 76–82, 110–127.

⁵⁷¹ Właścicielami działek byli (pow. w sążniach kw.): Wiktor Kuciński – 386,34, Walenty Jeżewicz – 319,43, Andrzej Borowski – 412,5, Józef Lipowski – 911,73, Andrzej Kuciński – 360,25, Andrzej Drewnowicz – 328,88, Wiktor Zakrzewski – 319,75, Józef Trybuchowski – 336,3, Walenty Kuciński – 935,04, Szymon Domański – 478,3, Tomasz Bożeński – 1712,57, Franciszek Rasalski – 467,6, Ludwik Kwiatkowski – 410,72, Szymon Domański – 382,74, Franciszek Konczyński – 339,11, Michał Zarzycki – 368,56, Antoni Kozulski – 687,76, Mateusz Kuzitowicz – 327,22, Ignacy Bocheński – 327,15, Błażej Suwalski – 341,74, Stanisław Kubasiewicz – 323,02, Franciszek Pełzowski – 361,8, Leon Pełzowski – 869,49; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8967, k. 20, 30; ibidem, Not. K. Płachecki 1899, nr rep. 1457, 1458, 1459, 1460, 1461, 1462, 1463, 1464, 1465, ibidem, Not. J. Gruszczyński 1899, nr rep. 196, 1823, 1824, 1826, 1827, 1828, 1829, 1830, 1831, 1832, 1854, 1855, 1856, 1857, 2297; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8967, k. 20, 23, 30, 65–66, 101; ibidem, sygn. 6716, k. 218–236, 259–260.

⁵⁷² Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8967, k. 16–19, 23–24. W pracy M. Różańskiego omyłkowo podano wielkość powiększenia cmentarza w 1891 r. jako całości, zarówno części katolickiej jak i terenów wydzielonych dla poszczególnych wyznań (*op. cit.*, s. 121).

⁵⁷³ APŁ, AmŁ, sygn. 15914, bp., Plan starego cmentarza katolickiego.

z końcem XIX w. zaprojektowano trzy nowe nekropolie, z czego dwie lokalizacje dotyczyły Kościoła rzymskokatolickiego.

W 1896 r. władze gubernialne zatwierdziły plany cmentarza we wsi Doły. W gruncie rzeczy była to kolonia Doły, która powstała w początkach XIX w. Stara wieś Doły właściwie nie istniała już od XVII w. Nowa, położona była przy ówczesnej drodze do Brzezina, a więc obecnej ul. Beskidzkiej – część północna oraz ul. Smutnej – część południowa. To właśnie tereny tej ostatniej przeznaczono na nową nekropolię. Początkowo – jak się wydaje – rozważano ulokowanie tam jedynie nowego cmentarza dla ewangelików augsburskich, lecz w 1898 r. zdecydowano o utworzeniu obok, po stronie wschodniej, drugiego, dla rzymskokatolickiej parafii WNMP⁵⁷⁴. Zakupiono na ten cel na licytacji sądowej (24 marca 1898 r.) z nieruchomości Jana Szwarca (9/11 tabeli likwidacyjnej) teren o powierzchni 29 mórg i 97 prętów kw. Koszt gruntu wyniósł 15,7 tys. rb.⁵⁷⁵ Faktycznie, jak wykazała komisja magistracka, teren ten obejmował 15 dziesięcin i 923 sążni kw. – w tym droga do Antoniewa dzieląca nieruchomość na dwie działki, obecnie ul. Smutna – 138 sążni kw. i połowa drogi biegnącej południowym skrajem nieruchomości nr 9 – 91 sążni kw. Planowany cmentarz miał powstać kosztem 25 tys. rb., gdyż oprócz kwoty za ziemię, 5 tys. rb. miało pochłonąć ogrodzenie, 2,2 tys. droga (od. ul. Średniej, obecnie ul. Pomorska) oraz niwelacja terenu i wzniesienie budynku dla służby cmentarnej⁵⁷⁶.

Równolegle władze zadecydowały o ulokowaniu na Dołach kolejnego, tym razem prawosławnego cmentarza dla Łódzian, wiernych tegoż Kościoła oraz dla lokalnego garnizonu wojskowego. Znaleźć miał on miejsce między istniejącym już cmentarzem luterańskim a projektowanym katolickim na terenie tego ostatniego. W tej sytuacji Dozór kościelny parafii staromiejskiej dokupił jeszcze część sąsiedniej działki (z nr 8 tabeli likwidacyjnej) o powierzchni 9 mórg i 272,5 prętów kw., tym samym powiększając planowaną nekropolię do rozmiaru 39 mórg i 69,5 prętów kw.⁵⁷⁷ Po wydzieleniu 5 dziesięcin 158 sążni kw. (9 mórg 272,5 prętów kw.) dla Kościoła prawosławnego i wojska⁵⁷⁸,

⁵⁷⁴ Ibidem, sygn. 6722, k. 145–146.

⁵⁷⁵ Ibidem, k. 175; ibidem, Not. J. Gruszczyński 1898, nr rep. 6990.

⁵⁷⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 6722, k. 177–179; ibidem, PRN.WAiNB., sygn. 1/321. Plan wsi Doły z 1898 r.

⁵⁷⁷ Ibidem, Not. J. Gruszczyński 1898, nr rep. 6985; ibidem, UGPdSW, sygn. 1632, k. 580–584.

⁵⁷⁸ Dla Kościoła prawosławnego przeznaczono 6 mórg 272,5 prętów kw., a na cmentarz wojskowy pozostałe 3 morgi; ibidem, AmŁ, sygn. 6722, k. 131.

parafii WNMP wypłacono tytułem zwrotu kosztów 6,2 tys. rb.⁵⁷⁹ Ostatecznie, pierwotny obszar cmentarza katolickiego wyniósł 29 mórg 97 prętów kw. Nadto władze miasta zdecydowały o przeprowadzeniu do nowej nekropolii drogi dochodzącej do ul. Średniej (obecnie ul. Pomorska). Była to ul. Trębacka. Biegła ona południowym skajem wszystkich cmentarzy, odcinając niewielkie fragmenty działek po swojej południowej, skręcając następnie w kierunku południowo-zachodnim, łącząc się ze wspomnianą ul. Średnią⁵⁸⁰. Pierwotnie zagospodarowano tylko część zakupionego terenu. Znajdowała się ona w południowej części nieruchomości, biegnąc od ul. Trębackiej na północ, nie dochodząc jednak do drogi do Antoniewa (obecnie ul. Smutna). Obszar zamykał się kształtem zbliżonego do prostokąta trapezu o wymiarach: 235 sążni (od zachodu), 230 sążni (od wschodu), 70 sążni (od północy) i 75 sążni (od południa)⁵⁸¹. W 1907 r., po odłączeniu się części parafian kościoła WNMP i utworzeniu przez nich mariawickiej parafii św. Francisza z Asyżu, Dozór kościelny parafii WNMP, wyraził zgodę na wydzielenie w północno-zachodniej części, placu pod cmentarz dla tej społeczności. Uszczupliło to nieruchomości o 1899,25 sążni kw. w części północno-zachodniej przy starej drodze do Brzezin (obecnie ul. Wojska Polskiego)⁵⁸².

Wydatki Dozoru kościelnego na utworzenie cmentarza zamknęły się – jak podsumowano w 1902 r. – kwotą 21 740,94 rb. Oprócz zakupu ziemi, 2,9 tys. rb. wydatkowano na ogrodzenie, nieco ponad 1,7 rb. pochłonęło urządzenie alei i dróg wewnętrznych. Od strony drogi do Brzezin, gdzie teren był podmokły i znajdowały się cieki wodne wybudowano drewniany most prowadzący do wspomnianego traktu (156,57 rb.)⁵⁸³.

Równolegle trwały prace nad utworzeniem nowego cmentarza dla parafii Podwyższenia Świętego Krzyża. Projekt zrealizowano w 1898 r. Nowa nekropolia ulokowana została we wsi Zarzew. Pod wykup przeznaczono części północne ośmiu działek o łącznej powierzchni 17 dziesięcin i 1018 sążni kw.⁵⁸⁴

⁵⁷⁹ Ibidem, k. 166–168, 221–230, 292–309.

⁵⁸⁰ Ibidem, plan z 1898; ibidem, UGPdSW, sygn. 1632, k. 594; ibidem, PRN.WAiNB, sygn. 1/321.

⁵⁸¹ Ibidem, UGPdSW, sygn. 1632, k. 594.

⁵⁸² Ibidem, AmŁ, sygn. 6785, k. 29–34, 49–51.

⁵⁸³ AAŁ, ADŁ, sygn. 66, bp., Wykaz wydatków na kupno ziemi i urządzenie cmentarza grzebalnego 1898 r. (15 XI 1902 r.).

⁵⁸⁴ APŁ, AmŁ, sygn. 6722, k. 163–164; Poszczególne działki obejmowały: nr 12 – 2 dziesięciny i 120 kw. sążni, nr 13 – 2 dziesięciny i 119 kw. sążni, nr 14 – 2 dziesięciny i 120 kw. sążni, nr 15 – 2 dziesięciny i 119 kw. sążni, nr 16 – 2 dziesięciny i 120 kw. sążni, nr 17, 18 i 19 po

Całkowity koszt realizacji projektu miał wynieść 27,2 tys. rb., z czego same działki pochłoniąć miały 10,2 tys. rb., ogrodzenie kolejne 5 tys. rb., wzniesienie kaplicy przedpogrzebowej oraz budynków dla obsługi nekropolii następne 3 tys. Znacznym wydatkiem było doprowadzenie do odpowiedniego stanu drogi wiodącej na cmentarz. Realizację tego zamierzenia wyceniono na 8 tys. rb.⁵⁸⁵ W 1907 r., podobnie jak w przypadku cmentarza na Dołach, z terenu tej rzymskokatolickiej nekropolii wydzielono w południowo-zachodniej części niewielki plac z przeznaczeniem dla wiernych wspólnot mariawickich, które powstały na terytorium parafii Podwyższenia Świętego Krzyża. Plac ten uszczuplił nekropolię łacińską o 1203 sążni kw.⁵⁸⁶ W 1907 r. na terenie cmentarza wzniesiono murowaną kaplicę. Jako fundatorkę budynku podaje się Mariannę Stępińską (zm. w 1908 r.)⁵⁸⁷.

W Milestkach pierwotnie istniał tylko cmentarz przykościelny. Z początkiem lat 20. XIX w. zdecydowano się utworzyć osobny, położony za wsią cmentarz grzebalny. W 1823 r. władze wojewódzkie zatwierdziły, oprócz kontraktu na remont kościoła i cmentarza przykościelnego także, rozkład składki *do oparkania nowego cmentarza do kościoła rzeczonego należącego*⁵⁸⁸. Ulokowano go na terenach około 2 mórg należących do parafii, na tyłach posiadłości parafialnych. Według spisu inwentarza z 1875 r. był on wówczas okopany rowem i posiadał nowo wybudowaną, drewnianą bramę⁵⁸⁹.

Cmentarz grzebalny dla parafian w Chojnach (obecnie pw. św. Wojciecha) powstał w 1888 r. Do tego czasu funkcję tę spełniał tradycyjny cmentarz przykościelny. Utworzenie nowej nekropolii niewątpliwie miało ścisły związek ze staraniami związanymi z uzyskaniem przez chojeńską filię parafii mileskiej prawa prowadzenia akt stanu cywilnego. Jak zapisano w 1894 r. *obecnie założono osobny cmentarz grzebalny poza wsią i rowem okopany*⁵⁹⁰. Teren cmentarza obejmował sześć mórg. W 1898 r. do połowy został otoczony murem *z żelazną bramą i dwoma furtkami*⁵⁹¹.

2 dziesięciny i 120 kw. sążni, nr 20 – 1 dziesięcina i 60 kw. sążni; ibidem, Not. J. Kamocki 1898, nr rep. 6748; ibidem, nr rep. 6749.

⁵⁸⁵ Ibidem, AmŁ, sygn. 6722, k. 186–189.

⁵⁸⁶ Ibidem, sygn. 6785, k. 49–51.

⁵⁸⁷ T. Graliński, *Spis parafii...*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 10–11, s. 301.

⁵⁸⁸ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2168, k. 121–122.

⁵⁸⁹ AAŁ, ADŁ, sygn. 80, bp., Spis inwentarza Kościoła parafialnego we wsi Milestkach z 1/13 kwietnia 1875 r.

⁵⁹⁰ Ibidem, sygn. 36, bp., Spis inwentarza kościoła filialnego w Chojnach z 11/23 I 1894 r.

⁵⁹¹ Ibidem, bp., Kościół parafialny w Chojnach (26 XI/9 XII 1901 r.). W aktach konserwa-

W Łagiewnikach wraz z utworzeniem parafii otwarto cmentarz parafialny, bowiem niewielki istniejący przy kaplicy św. Walentego nie mógł spełniać tej roli. Nową parafialną nekropolię utworzono w 1902 r. Ulokowano ją przy istniejącej od połowy XVIII w. kaplicy Przemienienia Pańskiego. Teren, około 2 mórg, w 1900 r. podarował Ludwik Heinzel⁵⁹². Według danych z okresu międzywojennego działka obejmowała 9853 m²⁵⁹³. Teren pod cmentarz grzebalny w parafii retkińskiej został wydzielony przez mieszkańców wsi ze wspólnych gruntów w 1908 r. Była to nieforemna działka o sześciu krawędziach przecięta polną drogą. Obejmowała, w myśl uchwały zgromadzenia wiejskiego, 2 morgi. Obmiar na planie z 1912 r. wykazał teren o powierzchni 1 dziesięciny i 60 sążni kw.⁵⁹⁴

torskich założenie cmentarza datuje się na 1882 r. (APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr zabytków nr A-119). W świetle danych źródłowych uznać ją należy za błędną.

⁵⁹² APŁ, Not. K. Mogilnicki 1900, nr rep. 3839; AAŁ, KGAW, sygn. 30, bp., Spis inwentarza kościelnego w Łagiewnikach w 1907 r.

⁵⁹³ AAŁ, AKDŁ, Parafie, sygn. 76, k. 167.

⁵⁹⁴ APŁ, Not. J. Nieznański 1909, nr rep. 10214; ibidem, Not. E. Trojanowski 1927, nr rep. 1172.

2. Kościół prawosławny w Łodzi do wybuchu I wojny światowej

2.1. Czym jest prawosławie?¹

Początki chrześcijańskiego Kościoła wschodniego sięgają czasów apostołskich i pierwszych gmin chrześcijańskich. Proces rozchodzenia się dróg chrześcijaństwa wschodniego i zachodniego rozpoczął się zapewne jeszcze zanim w 395 r. nastąpił podział Cesarstwa Rzymskiego. Z czasem, chrześcijaństwo wschodnie zaczęło kłaść szczególny nacisk na łączność doktrynalną pomiędzy patriarchami oraz na prawowierność kultu. Znalazło to wyraz także w nazwie przyjętej przez Kościół wschodnie, które nazywają siebie ortodoksyjnymi (od greckich słów *ortho* – prawdziwy i *doksa* – oznaczający zarówno wiarę, naukę, jak i sposób oddawania czci). W językach słowiańskich relację tę oddaje określenie „prawosławny” – oznaczające prawdziwy sposób sławienia Boga, prawidłową wiarę. W tym samym czasie gdy Kościół wschodni koncentrował się na prawowierności kultu, Kościół zachodni coraz bardziej skupiał się na dokładnym i jasnym określeniu doktryny, co przejawiało się w coraz głębszym definiowaniu prawd wiary. Te podstawowe odmienności pogłębiały różnice wynikające z historycznego procesu kształtowania się chrześcijaństwa w obu częściach Cesarstwa. Za symboliczny moment zerwania więzi między Kościołami wschodnim i zachodnim przyjmuje się rok 1054, kiedy to Rzym i Konstantynopol wymieniły bulle z ekskomunikami².

Kościół prawosławny opiera podstawowe prawdy wiary na Piśmie Świętym, decyzjach soborów powszechnych oraz na przekazie żywej i nieprzerwanej tradycji, rozumianej jako wierność duchowi pierwotnego Kościoła. Znajduje ona swój wyraz w liturgii, życiu świętych i w wierze ludu. Pojęcie tradycji w Kościele prawosławnym jest bardzo szerokie i oznacza całość przekazu Kościoła. Obejmuje zarówno Pismo Święte, jak i różne aspekty

¹ Autorka poniższego rozdziału pragnie podziękować J. E. ordynariuszowi prawosławnej diecezji łódzko-poznańskiej – abp. Szymonowi Romańczukowi oraz duchownym parafii św. Aleksandra Newskiego w Łodzi – proboszczowi ks. Eugeniuszowi Fiedorcukowi i ks. Jakubowi Dmitriukowi, za życzliwe wsparcie i wszechstronną pomoc podczas kwerend archiwalnych, bez której tekst ten w obecnym kształcie nie mógłby powstać.

² Na temat dziejów i kultury Kościołów wschodnich zob.: *Zarys dziejów religii*, Warszawa 1986, s. 689–715; *Religie wczoraj i dziś*, przedmową opatrzył J. Keller, Warszawa 1974, s. 365–374; A. Atiya, *Historia Kościołów wschodnich*, Warszawa 1978; R. G. Robertson, *Chrześcijańskie Kościoły Wschodnie*, Bydgoszcz 1998.

funkcjonowania Kościoła w świecie: ustalenia doktrynalne Kościoła (w tym wyznanie wiary zapisane na soborach nicejskim i konstantynopolińskim, kanony siedmiu soborów powszechnych, pisma ojców Kościoła), zasady życia monastycznego, księgi liturgiczne i formę nabożeństw, a także ikony będące uosobieniem *sacrum*³.

Podstawowym założeniem teologii prawosławnej jest przekonanie o całkowitej niedostępności i niepoznawalności istoty Boga przez człowieka. Jest to fundamentalna cecha odróżniająca prawosławie od Kościoła zachodniego, w którym uznaje się możliwość takiego poznania. Kościół prawosławny jest instytucją pośredniczącą w akcie uświęcania człowieka. Czyni to za pomocą sakramentów.

Szczególne miejsce w świątyniach prawosławnych, ale także w życiu codziennym wiernych, zajmują ikony, malowidła wykonane na desce zgodnie z przyjętym przez Kościół wzorcem (kanonem). Wizja religijna w ikonie jest dana twórcy-malarzowi w postaci obrazów, kolorów i form. Jest to objawienie w obrazach artystycznych, w ich konkretnych formach. Wizje świata duchowego otrzymują formę artystyczną, w której wyjątkowego znaczenia nabiera język kolorów i linii, przy maksymalnej oszczędności środków artystycznych. Ikony przedstawiają Chrystusa, a zatem również Tróję Świętą, Bogurodnicę, aniołów i świętych. Treść ikon może obejmować także różne wydarzenia z życia Chrystusa oraz wyrażać bardzo złożone idee dogmatyczne. Ikonom oddaje się cześć, bowiem: *Ktokolwiek oddaje cześć wizerunkowi, oddaje cześć Istocie, którą on przedstawia [...]*⁴. A zatem ikona jest uświęcona poprzez relację z pierwowzorem – Chrystusem, Matką Bożą, świętymi – i ku niemu skierowana jest cześć, jaką oddaje się świętemu wizerunkowi.

Obrzędy Kościoła prawosławnego koncentrują się wokół trzech cykli: dobowego, tygodniowego i rocznego. Szczególne znaczenie ma tu święto Wielkanocy – cykl paschalny. Od ustalenia daty tego święta uzależnione jest miejsce innych świąt ruchomych. Oznacza to, że cykl paschalny w szczególny sposób porządkuje rok kościelny, wyznaczając święta ruchome wraz z okresami postów. Kalendarz liturgiczny wyróżnia najważniejsze ze świąt (ruchomych i stałych), nazywając je wielkimi. Są to:

³ S. Bułgakow, *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła prawosławnego*, Białystok–Warszawa 1992, s. 20–45.

⁴ O. Popova, E. Smirnowa, P. Cortesi, *Ikony różnych kręgów kulturowych od VI w. po czasy współczesne*, Warszawa 1998, s. 11. Szerzej na temat kultu ikony w Kościele prawosławnym zob.: S. Bułgakow, *Ikona i kult ikony. Zarys dogmatyczny*, Bydgoszcz 2002.

1. Narodzenie Bogurodzicy – rozpoczyna rok liturgiczny – 21 września,
2. Podwyższenie Krzyża Pańskiego – 27 września,
3. Wprowadzenie Matki Bożej do świątyni – 4 grudnia,
4. Boże Narodzenie – 7 stycznia,
5. Chrzest Pański połączony z Epitafią czyli Świętem Objawienia – 19 stycznia,
6. Spotkanie Pańskie – 15 lutego,
7. Zwiastowanie Bogurodzicy – 7 kwietnia,
8. Niedziela Palmowa zwana też Kwietną lub Wierzbną – święto ruchome obchodzone siedem dni przed Wielkanocą, rozpoczynające Wielki Tydzień,
9. Wniebowstąpienie Pańskie – święto ruchome obchodzone czterdzieści dni po Wielkanocy, przypada na czwartek szóstego tygodnia po Niedzieli Paschalnej,
10. Zstąpienie Ducha Świętego zwane Pięćdziesiątnicą – obchodzone w ósmą niedzielę, pięćdziesiąt dni, po Zmartwychwstaniu Chrystusa,
11. Przemienienie Pańskie – 19 sierpnia,
12. Zaśnięcie Najświętszej Bogurodzicy – 28 sierpnia.

Cały ten system jest niezwykle skomplikowany, nie wchodząc więc w szczególności należy dodać, że układ wielkich świąt dominuje nad systemem tygodniowym, którego centrum jest niedziela, będąca dla chrześcijan najważniejszym dniem tygodnia, poświęconym Zmartwychwstaniu Pańskiemu. Cykl codziennych modlitw składa się z następujących nabożeństw: dziewiętej godziny, wieczerni, powieczerja, połnoszcznicy, utrenii, godzin pierwszej, trzeciej i szóstej oraz liturgii świętej. Cykl codziennych modlitw Kościoła prawosławnego dopełnia liturgia święta, podczas której sprawowana jest Eucharystia. Celebrowanie się podczas niej Śmierci i Zmartwychwstania Jezusa Chrystusa oraz Zesłanie Ducha Świętego. Uznaje się, że Eucharystia jest początkiem królestwa Bożego i realną jednością z Chrystusem. W Cerkwi prawosławnej odprawia się cztery porządki liturgii eucharystycznej: św. Jana Chryzostoma, św. Bazylego Wielkiego, św. Jakuba Apostoła i Uprzednio Poświęconych Darów. Liturgia ukształtowała się w Bizancjum w okresie od IV do IX stulecia⁵.

⁵ Szerzej zob.: E. Przybył, *Prawosławie*, Kraków 2006, s. 143–185; K. Bondaruk, *Nauka o nabożeństwach prawosławnych*, Białystok 1987; M. Lenczewski, *Liturgia, czyli nauka o nabożeństwach prawosławnych*, Warszawa 1976.

Kościół prawosławny wyróżnia siedem czynności świętych, które są sakramentami. Chrzest i bierzmowanie sprawowane są razem. Chrzest – zgodnie ze znaczeniem greckiego słowa *bátisma* jest sprawowany przez trzykrotne zanurzenie w wodzie, będące symbolem przejścia z Chrystusem od śmierci do życia. Eucharystia – jest sakramentem zjednoczenia z Chrystusem przez przyjęcie Jego Ciała i Krwi. Jest sprawowana na chlebie kwaszonym i winie gronowym. Pokuta – realizuje się przez wyznanie grzechów. Szczególna rola przypada w tym mistrzom życia duchowego zwanym starcami. Kapłaństwo – stanowią trzy święcenia wyższe (biskup, kapłan, diakon) oraz trzy święcenia niższe (lektor, śpiewak, subdiakon). Małżeństwo – jest sakramentem uświęcającym całe życie małżonków. Ostatnim z sakramentów jest namaszczenie olejami świętymi.

Równie ważne są sakramentalia (śluby zakonne, wielkie poświęcenie wody), gdyż każda czynność Kościoła jest sakramentalna a podział na sakramenty i sakramentalia jest scholastyczny⁶.

Struktura Kościoła prawosławnego została ukształtowana w wyniku wielowiekowej tradycji sięgającej czasów apostołskich. Przyjmując zasadę akomodacji – świecki podział państwa, Kościół wschodni oparł się na realizacji idei pentarchii – rządach pięciu patriarchów, biskupów sprawujących władzę zwierzchnią nad stolicami metropolitalnymi. Byli to patriarchowie Rzymu, Aleksandrii, Antiochii, Konstantynopola i Jerozolimy. Współczesna struktura Kościoła prawosławnego wynika z koncepcji niezależności Kościołów lokalnych pozostających we wspólnocie z innymi Kościołami. Dlatego oprócz instytucji starożytnych patriarchów, na przestrzeni stuleci, ukształtowała się idea kościołów autokefalicznych i autonomicznych. Należy podkreślić, że w prawosławiu nie ma jednego, centralnego, ogólnoswiatowego ośrodka władzy. Istnieje jednak władza kolegialna – wszystkich biskupów, realizowana na soborach i synodach. Jest ona nadrzędna wobec zwierzchników Kościołów prawosławnych: patriarchów, metropolitów czy arcybiskupów. Przez to, że Konstantynopol był stolicą Cesarstwa, sobór chalcedoński w 451 r. nadał jego biskupstwu te same prawa co Rzymowi. Prawosławie stanowi rodzinę kościołów autokefalicznych, kierowanych przez patriarchów, metropolitów, arcybiskupów lub biskupów przy współudziale soborów biskupów. Honorowy prymat przysługuje patriarsze Konstantynopola. Poza Kościołami

⁶ P. Evdokimov, *Prawosławie*, Warszawa 1986.

autokefalicznymi istnieją także Kościoły autonomiczne, powstałe na Synaju, Krecie, w Finlandii, Japonii i Ukrainie⁷.

Ważną rolę w Kościele prawosławnym odgrywa monastycyzm jako wzorzec życia duchowego. Mnisi to ludzie, którzy podczas życia na ziemi, w klasztorze, mają budować Królestwo Niebieskie, przeciwstawiać się światu i modlić za jego zbawienie. Równie ważna rola przypada laikom, którzy wchodzą do rad parafialnych i diecezjalnych⁸.

2.2. Prawosławie na ziemiach polskich do roku 1914

Obecność prawosławia na ziemiach polskich sięga czasów misji świętych Cyryla i Metodego. Jednak misja cyrylo-metodiańska miała charakter epizodyczny i nie odegrała roli w chrystianizacji tych obszarów. Trwalsze związki z Kościołem wschodnim pozostawiła polska ekspansja na wschód, na Ruś, dokonana przez pierwszych władców piastowskich. Wraz z wyprawami Piastów, Kościół prawosławny znalazł się w sferze zainteresowań polityki polskiej. Pierwsze wzmianki na temat istnienia wschodnich struktur kościelnych na terytorium państwa polskiego pojawiły się w latach 40. XIV w., wraz z przejściem przez Kazimierza Wielkiego Rusi Halickiej (Czerwonej). Władca ten zabiegał w Konstantynopolu o utworzenie na wschodnich terenach królestwa odrębnej metropolii prawosławnej. Zabiegi zakończyły się sukcesem – patriarcha Konstantynopola mianował elekta królewskiego Antoniego metropolitą halickim. Metropolia ta obejmowała diecezję chełmską, turowską, przemyską i włodzimierską. Po unii polsko-litewskiej w orbicie polityki polskiej znalazły się także ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego. W ten sposób doszło na ziemiach polskich do bezpośredniego kontaktu – współistnienia społeczności prawosławnej w państwie katolickim. Punktem zwrotnym we wzajemnych stosunkach Kościołów wschodniego i rzymskokatolickiego, była unia brzeska. Podpisana podczas synodu w Brześciu Kujawskim w 1596 r., przez Kościół rzymskokatolicki i część biskupów prawosławnych, miała na celu podporządkowanie Cerkwi prawosławnej z terenów Rzeczypospolitej jurysdykcji papieskiej. W konsekwencji na obszarze Rzeczypospolitej doszło do istotnych zmian w sferze stosunków wyznaniowych, społecznych i naro-

⁷ Szerzej zob.: E. Przybył, *op. cit.*, s. 59–73; R. G. Robertson, *op. cit.*, s. 55–112; H. Paprocki, *Prawosławie*, [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*, red. T. Gadacz, B. Milerski, t. 8, Warszawa 2003, s. 243–249.

⁸ Ibidem, s. 247.

dowościowych. Unia nie przyniosła ani państwu, ani Kościołowi rzymskokatolickiemu spodziewanych korzyści. Zamiast doprowadzić do konsolidacji państwa, wywołała długotrwałe wojny religijne i wzajemne prześladowania⁹.

Rozbiory Polski postawiły w nowym świetle problem prawosławia i unii, ta ostatnia przetrwała jedynie w zaborze austriackim. Wraz z rozbiorami Rzeczypospolitej, a następnie zmianami granic po pokoju w Tylży (1807) i Kongresie Wiedeńskim (1815) oraz upadkiem powstania listopadowego (1830–1831) w Cesarstwie Rosyjskim wprowadzono istotne ograniczenia wobec Kościoła rzymskokatolickiego. Podjęto także działania zmierzające do likwidacji Kościoła unickiego. Uważano, że unicy powinni wrócić do prawosławia. Za panowania Mikołaja I dążono do oczyszczenia obrządku wschodniego z naleciałości łacińskich. Przywrócenie w cerkwiach unickich pełnej obrzędowości wschodniej miało być wstępem do bezkonfliktowego zjednoczenia z prawosławiem. Okresem dynamicznych zmian w Kościele unickim były lata 1835–1839. Przebudowano wówczas jego strukturę organizacyjną, wprowadzono prawosławne księgi liturgiczne, wystrój wewnętrzny cerkwi unickich upodobniono do prawosławnych¹⁰.

Powstanie styczniowe przyspieszyło decyzję władz carskich i cerkiewnych o likwidacji unii na terytorium Królestwa Polskiego. Na tym terenie, po dokonanej wcześniej likwidacji unii w Cesarstwie, pozostała tylko jedna diecezja unicka – chełmska. Prawosławna diecezja warszawska została podporządkowana Synodowi Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, a Warszawski Konsystorz Duchowny uzyskał wszelkie prawa w sprawach związanych z Cerkwią prawosławną na terenie Królestwa Polskiego. Po 1863 r., poza zmianami organizacyjnymi, władze cerkiewne i państwowe rozpoczęły starania o powiększenie sieci parafialnej na terenie diecezji warszawskiej. Inicjatorem tej polityki był dyrektor Komisji Spraw Wewnętrznych i Duchownych Królestwa Polskiego książę Włodzimierz A. Czerkasski, który doprowadził do powstania planu pokrycia Królestwa Polskiego *siecią wspianiałych prawo-*

⁹ Szerzej zob.: K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003; idem, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1996; idem, *Wokół sporu o przyczyny unii brzeskiej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1995, nr 2, s. 23–38.

¹⁰ M. Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Lublin 2004, s. 58 i n. Zob. też: H. Dylągowa, *Unia brzeska i unicy w Królestwie Polskim*, Warszawa 1989.

sławnych świątyni. Utworzono specjalny fundusz, z którego państwo miało finansować budowę cerkwi. Przekazano wówczas odpowiednią kwotę m.in. na budowę cerkwi Wszystkich Świętych w Piotrkowie (1870)¹¹. W 1875 r. unickie duchowieństwo diecezji chełmskiej, włączono do Kościoła prawosławnego. W ten sposób Rosyjski Kościół Prawosławny na terenie eparchii warszawsko-nowogieorgijewskiej, liczący w 1875 r. 60 parafii z 41 tys. wiernych, powiększył stan posiadania do 236 parafii z 234 tys. wiernych¹². Nowa sytuacja wywołała konieczność przeprowadzenia zmian organizacyjnych, czego wyrazem stała się utworzona przez rosyjskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych chełmsko-warszawska diecezja prawosławna¹³.

Plan Czerkasskiego nie przyniósł spodziewanych efektów, dlatego po 1875 r. państwo rosyjskie, z większym niż dotychczas zaangażowaniem, przystąpiło do finansowego wspierania budownictwa cerkiewnego na obszarze diecezji chełmskiej. W oparciu o ukaz z lutego 1877 r.: *Prawiła dla ustrojstwa cerkownych zdanij w Priwislanskom Kraje*, określający ściśle zasady budowy cerkwi i cmentarzy dla prawosławnych w Królestwie Polskim, przystąpiono do lokalizowania nowych świątyni. Miały one zajmować eksponowane miejsca, najlepiej w centralnych punktach miast¹⁴. W proces budowy nowych

¹¹ Plan Czerkasskiego nie szedł w parze z odpowiednimi środkami finansowymi. Na budowę świątyni przeznaczono zaledwie 25 tys. rbs. w pierwszym roku i po 100 tys. rbs. w latach następnych. Wskazano trzydzieści miejscowości, w których powinny zostać wybudowane nowe świątynie prawosławne, a ponadto siedem budynków przeznaczonych do całkowitej rekonstrukcji. Do 1875 r. plany te zrealizowano w niewielkim stopniu. Zob.: *Postrojka cerkiewi w b. Cholmskiej eparchii, po planu i instrukcji kn. W. A. Czerkasskago*, „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik”, 1887, nr 4, s. 67–70; P. Krasny, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*, Kraków 2003, s. 356; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 48.

¹² H. Dylągowa, *Dzieje unii brzeskiej*, Warszawa 1996, s. 152–153; I. K. Smolicz, *Istorija Ruskoj Cerkwi 1700–1917*, t. VIII, cz. 2, Moskwa 1997, s. 346.

¹³ Decyzją Synodu z dnia 1 V 1875 r. ustanowiono wikariat lubelski z siedzibą w Chełmie, a 7 maja diecezję warszawsko-nowogieorgiejewską przekształcono w chełmsko-warszawską. Biskupem diecezji chełmsko-warszawskiej został Leoncjusz Lebediński. Następnie w latach 1891–1898 godność tę sprawował Flawian Gorodecki, a po nim Hieronim Ekzemprarski (1898–1905). Dnia 16 VI 1905 r. Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego podjął decyzję o ustanowieniu nowej struktury diecezjalnej. Diecezja chełmsko-warszawska została podzielona na: chełmsko-lubelską oraz warszawsko-przywiślańską. Parafia łódzka znalazła się w tej drugiej. Do pierwszej wojny światowej godność arcybiskupów diecezji warszawsko-przywiślańskiej sprawowali: Nikanor Kamieński (1905–1908) i Mikołaj Ziorow (1908–1915). T. W. Barsow, *Sbornik diejstwuszczych i rukowodstwiennych cerkownych i cerkowno-graždanskich postanowlenij po Wiedomstwu prawosławnogo ispowiedowanija*, t. 1, Sankt-Pietierburg 1885, s. 112–125; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich...*, s. 371.

¹⁴ APŁ, AmŁ, sygn. 4403, k. 1–7; ibidem, sygn. 2921, k. 3–4; H. Dylągowa, *Dzieje unii...*, s. 149.

cerkwi miały włączyć się władze gubernialne i gminne. Tak skonstruowane przepisy pozwoliły na wzniesienie szeregu prawosławnych świątyń, w tym w Łodzi, Tomaszowie, Rawie, Łęczycy czy Łasku.

Podporządkowanie Cerkwi prawosławnej dawnych ziem Rzeczypospolitej prawosławiu moskiewskiemu, oznaczało całkowite uzależnienie Kościoła od państwa, rusyfikację ludności i odrzucenie możliwości istnienia jakichkolwiek odrębności. Wynikało to z przyjętej wówczas polityki całkowitego ujednolicenia prawosławia na wszystkich ziemiach należących do Rosji. Sytuacja zmieniła się radykalnie po 1915 r., kiedy władze rosyjskie opuściły ziemie polskie.

2.3. Ludność prawosławna w Łodzi do 1914 r.

Ludność wyznania prawosławnego pojawiła się w Łodzi najprawdopodobniej na początku lat 50. XIX w. Były to przeważnie pojedyncze rodziny. Z czasem, zwłaszcza po upadku powstania styczniowego, liczba prawosławnych w mieście zaczęła wzrastać. Proces ten związany był, z jednej strony, z antypolską, rusyfikacyjną polityką podjętą przez wschodniego zaborcę wobec społeczeństwa polskiego – rozbudową rosyjskiego aparatu administracyjnego, carskiego aparatu policyjnego i przybyciem do Łodzi oddziałów (w 1863 r. stała się ona garnizonem wojennym) 37. Jekaterynburskiego Pułku Piechoty). Z czasem, po przejściu do rezerwy, część żołnierzy osiedlała się w mieście, zakładała rodziny, znajdowała tu pracę w przemyśle, czy straży ziemskiej. Z drugiej zaś, wzrost liczby wyznawców prawosławia związany był z szybkim rozwojem miejscowego przemysłu i wzmożonymi kontaktami gospodarczymi ze wschodem¹⁵. Należy jednak podkreślić, iż wzrost liczby mieszkańców miasta wyznania prawosławnego nie był tak spektakularny, jak w przypadku innych grup wyznaniowych. W okresie do 1914 r. nie przekroczył on 3% populacji.

¹⁵ J. Janczak, *Ludność*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1: *Do 1918 r.*, Warszawa–Łódź 1980, s. 214; R. Leszczyński, *Materiały kronikarskie o budowie cerkwi pw. Św. Aleksandra Newskiego w Łodzi*, „Prace i Materiały Historyczne Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi i Muzeum Archidiecezji Łódzkiej” 2012, t. 9, s. 67.

Według danych kancelarii gubernatora piotrkowskiego w 1859 r. w Łodzi było 3 mieszkańców wyznania prawosławnego. Stopniowo ich liczba nieznacznie się powiększała: w 1864 r. wynosiła 7 osób, 1868 – 21, 1872 – 39, 1876 – 73, 1881 – 135, 1885 – 200, 1890 – 500, 1895 – 2545, 1897 – 3200, 1909 – 3400, w 1913 – 3200 osób. Dane pierwszego spisu powszechnego z 1897 r. objęły też stacjonujące w Łodzi wojsko, według nich łącznie na terenie miasta i garnizonu zamieszkiwało 6820 prawosławnych (w tym w pułku stacjonowało 3548 Rosjan)¹⁶.

Należy pamiętać, że łódzka parafia prawosławna obejmowała swym zasięgiem, obok Łodzi, także Łask i Pabianice oraz powiaty łódzki i łaski. Dane dotyczące ilości wyznawców prawosławia zamieszkujących wymienione tereny są niestety cząstkowe. W związku z tym, niejako dla zasygnalizowania zjawiska, należy wskazać, iż pod koniec pierwszego dziesięciolecia XX w., zarówno w Łasku, jak i Pabianicach, liczba wyznawców prawosławia nie przekraczała 200 osób. Według danych parafii w 1909 r. w Łasku zamieszkiwało 141 prawosławnych (66 rodzin), a w Pabianicach 176 (72 rodziny)¹⁷.

2.4. Budowa cerkwi św. Aleksandra Newskiego

Do czasu utworzenia w Łodzi parafii pod wezwaniem św. Aleksandra Newskiego, tutejsza społeczność prawosławna należała do parafii w Piotrkowie. Jednak znaczne oddalenie od niej powodowało, iż od 1863 r. korzystała przede wszystkim z opieki duszpasterskiej prawosławnych duchownych wojskowych. Wówczas, wraz z przybyłym do Łodzi 37. Jekaterynburskim Pułkiem Piechoty, pojawił się w mieście protojerej Jan Nikolski¹⁸. Sprawował on wszystkie posługi religijne, zarówno wobec żołnierzy jak i cywilnych miesz-

¹⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 2345; ibidem, sygn. 2346; ibidem, sygn. 2351; ibidem, KGP, sygn. 9; ibidem, Policmajster m. Łodzi, sygn. 26; *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis' nasielenija Rossijskoj Imperii*, 1897 g., t. LVI: *Pietrokwskaja gubernija*, St. Pietierburg 1903, tab. XXV, s. 92–95, 246–247; *Statystyka m. Łodzi*, t. 1: *Trzylecie 1918–1920*, red. E. Grabowski, Łódź 1922, s. 3; J. Janczak, *Struktura narodowościowa w Łodzi w latach 1820–1939*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi w latach 1820–1944*, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991, s. 52–53; J. Raciborski, *Łódź w 1860 rok. Źródła*, „Rocznik Łódzki 1931, t. 2, s. 407.

¹⁷ *Otcziet Łodzinskago cerkiewno-prichodskago Prawosławnago Popiecztielstwa pri Aleksandro-Newskom Soborie za 1911 god*, Łódź 1912, s. 70–71.

¹⁸ Jan Nikolski sprawował funkcję duchownego pułkowego do końca 1901 r. Wówczas zastąpił go Nikołaj Nikołajewski, a w 1907 r. posadę tę objął Michaił Pyłajew. Zob.: *Pamjatnaja kniżka Petrokovskoj Gubernii na.... god* (1885–1914). Zob. też: R. Leszczyński, *op. cit.*, s. 67.

kańców miasta, a w końcu roku przekazywał proboszczowi parafii piotrkowskiej księgi metrykalne i inne dokumenty.

W tym czasie w mieście nie było cerkwi. Według protojereja Antoniego Rudlewskiego, trzeciego proboszcza łódzkiej parafii prawosławnej, nieliczne grono osób obrządku wschodniego, nie posiadające odpowiednich zasobów finansowych nie było w stanie sfinansować budowy własnej świątyni. Korzystano więc z przystosowanych do celów religijnych pomieszczeń prywatnych. Początkowo przy ulicy Mikołajewskiej (obecnie ul. H. Sienkiewicza), a później Nawrot. Uczestniczono też, choć raczej sporadycznie, w nabożeństwach odprawianych w cerkwi w Piotrkowie¹⁹. Łódzcy wyznawcy prawosławia doczekali się własnej parafii i świątyni dopiero w połowie lat 80.

Pod koniec lat 70. XIX stulecia w Łodzi mieszkało około 100 osób obrządku wschodniego. W miarę upływu czasu społeczność ta, podobnie jak na terenie całego Królestwa Polskiego, zaczęła się zwiększać liczebnie. Systematycznie rosły wpływy uprzywilejowanego w państwie Romanowów Kościoła prawosławnego. W oparciu o przepisy z lutego 1877 r. przystąpiono do budowy nowych cerkwi²⁰. W proces ten włączyły się władze gubernialne i gminne.

O tym jak sprawnie działały w tej kwestii władze rosyjskie, niech świadczy przypadek Łodzi. Otóż dnia 28 maja 1877 r. gubernator piotrkowski Iwan Kachanow wystosował pismo do prezydenta Łodzi w sprawie budowy w mieście świątyni prawosławnej²¹. Była to już druga próba przeprowadzenia takowej inwestycji w Łodzi. Po raz pierwszy w sprawie wyznaczenia miejsca pod budowę cerkwi gubernator piotrkowski zwracał się do władz miejskich w 1871 r. Prezydent Łodzi zaproponował wówczas dwie lokalizacje, jedną na Nowym Rynku (obecnie Plac Wolności) w sąsiedztwie świątyni luterańskiej pod wezwaniem św. Trójcy i ratusza, a drugą przy ulicy Średniej (obecnie ul. Pomorska). Wskazane miejsca nie zyskały aprobaty władz gubernialnych i sprawę odłożono²². Należy podkreślić, że w tym czasie (1871) liczba wyznawców prawosławia zamieszkujących Łódź była znikoma i według danych Policmajstra m. Łodzi wynosiła 35 osób²³. Społeczność ta nie była więc w stanie

¹⁹ Ibidem, s. 68; „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik” 1884, nr 10, s. 159–160.

²⁰ APŁ, AmŁ, sygn. 4403, k. 1–7; ibidem, sygn. 2921, k. 3–4.

²¹ Ibidem, k. 1–2.

²² Chodziło o działki pod nr hipotecznym 242 na Nowym Rynku (w 1914 r. znajdowały się w tym miejscu Hale Miejskie) i nr 335 na ul. Średniej (od 1903 r. funkcjonowało tu Żeńskie Rosyjskie Gimnazjum Rządowe – obecnie IV Liceum Ogólnokształcące). APŁ, KGP, sygn. 32.

²³ Ibidem, sygn. 9, k. 341.

sfinansować tak dużego przedsięwzięcia. Najprawdopodobniej z tego samego powodu, mimo zaangażowania władz Łodzi i architekta miejskiego Hilarego Majewskiego, także w 1877 r. nie udało się osiągnąć zamierzonego celu.

Zabiegi o budowę świątyni prawosławnej ruszyły ponownie w 1879 r. Właściwie pretekstem do zintensyfikowania starań był przeprowadzony 2 (14) kwietnia nieudany zamach na cara Aleksandra II. Już 16 kwietnia prezydent Łodzi Walerian Makowiecki zadeklarował, że mieszkańcy Łodzi chcąc upamiętnić ocalenie władcy, zdecydowali o wystawieniu własnym sumptem cerkwi pod wezwaniem św. Aleksandra Newskiego²⁴. Powołano wówczas specjalny Komitet Budowy Prawosławnej Cerkwi św. Aleksandra Newskiego. W skład Komitetu weszli najwięksi łódzcy przemysłowcy z Karolem Scheiblem jako przewodniczącym i Juliuszem Heinzlem jako wiceprzewodniczącym, skarbnikiem – Ludwikiem Meyerem, sekretarzem – Simonem Heymanem oraz Józefem Paszkiewiczem, Izraelem K. Poznańskim, Karolem Strengem, Aleksandrem Chudzińskim, Aleksandrem Tumskim oraz prezydentem miasta Walerianem Makowieckim²⁵. Inicjatywa łódzian spotkała się ze szczególnie dobrym przyjęciem zarówno u władz gubernialnych, jak i samego cara Aleksandra. Wydaje się jednak, że to nie pobudki religijne, czy wdzięczność za ocalenie władcy, który tłumiał powstanie styczniowe, były rzeczywistym powodem złożenia oferty. Nie można się też zgodzić z twierdzeniem Joanny Podolskiej i Michała Jagiełło, iż był to wyraz serwilizmu ówczesnych władz miasta i jego najznacniejszych obywateli wobec dworu carskiego. Wsparcie takiej inicjatywy, a nawet wyjście z propozycją budowy cerkwi w Łodzi wynikało raczej z pragmatyzmu klas wyższych, średnich oraz środowisk administracyjnych, które starały się nie narażać na szykany ze strony władz rosyjskich. Prezentując postawę lojalistyczną, grupa łódzkich przedsiębiorców mogła, bez większych przeszkód ze strony władz administracyjnych, prowadzić interesy. Można także widzieć w tej deklaracji chęć podniesienia rangi Łodzi na mapie administracyjnej kraju, zwłaszcza jeśli weźmie się pod uwagę fakt, iż w tym czasie ze strony gubernatorów piotrkowskich, Iwana Kachanowa, a później Nikołaja Zinowjewa, padały propozycje przeniesienia władz gubernialnych do tego miasta²⁶.

²⁴ APŁ, AmŁ, sygn. 2922, k. 1–2.

²⁵ Ibidem, k. 1–4.

²⁶ Por.: *Łodzinskaja Aleksandro-Newskaja prawosławnaia cerkow*, [w:] *Pamjatnaja kniżka... na 1885 god*, Piotrkow 1885, s. 199–200; *Postrojka prawosławnoji cerkwi w g. Łodzi*, [w:] *Pamjatnaja kniżka... na 1882 god*, Piotrkow 1881, s. 215–218; E. Ajnenkiel, *Uczczenie pamięci*

Pod budowę cerkwi wybrano dwa place miejskie przy ul. Widzewskiej (obecnie ul. J. Kilińskiego) o powierzchni 3469 m². Świątynia została wzniesiona na działce o numerze hipotecznym 2871. Projekt budowli, zatwierdzony przez władze 21 marca 1880 r., sporządził Hilary Majewski²⁷. Kopanie fundamentów rozpoczęto wiosną tego roku. Położenia kamienia węgielnego pod budowę pierwszej prawosławnej świątyni w mieście, dokonał proboszcz piotrkowskiej prawosławnej parafii p.w. Wszystkich Świętych, protojerej Konstanty Ryszkow (8 V 1880). Uroczystość miała nader podniosły charakter. Przybyli na nią członkowie Komitetu Budowy, gubernator piotrkowski Kachanow, władze miasta oraz liczni mieszkańcy Łodzi²⁸.

Początkowo przewidywano, że budowa zakończy się w 1882 r. Jak się okazało nie był to termin realny. Prace trwały cztery lata. W tym czasie zaszły zmiany w składzie Komitetu Budowy Cerkwi. Dnia 13 kwietnia 1881 r. zmarł jej przewodniczący K. Scheibler. Jego miejsce zajął gubernator Kachanow, ale faktycznie pracami komitetu kierował J. Heinzel. W czerwcu na miejsce po Scheiblerze wybrano jego zięcia E. Herbstą. W 1882 r. rozszerzono skład Komitetu o architekta H. Majewskiego – członka wykonawcę robót budowlanych, Ludwika Grohmana, Hermana Konstadta i Reinholda Finstera. W listopadzie 1882 r. zmarł W. Makowiecki, jego następcą w Komitecie został kolejny prezydent Łodzi Władysław Pieńkowski²⁹.

Pierwotny kosztorys projektu opiewał na 69 200 rbs., ostatecznie jednak suma wydatków wyniosła 94 411,40 rbs. Powszechnie funkcjonuje przesądzenie, że złożyli się na nią mieszkańcy Łodzi. Należy jednak podkreślić, że właściwie budowę sfinansowali przede wszystkim fabrykanci – członkowie

cara Aleksandra II przez fabrykantów łódzkich, „Łódzianin” 1931, nr 38, s. 304; *Ofiara*, „Dziennik Łódzki”, 15 VIII 1884, nr 182, s. 2; J. Walicki, *Prehistoria województwa łódzkiego: władze i podziały administracyjne w okresie zaborów*, [w:] *Województwo łódzkie 1919–2009. Studia i materiały*, pod red. K. Badziaka i M. Łapy, Łódź 2009, s. 49; S. Pytlaś, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994, s. 366; J. Podolska, M. Jagiełło, *Spacerownik. Rosyjskimi śladami po województwie łódzkim*, Łódź 2012, s. 22.

²⁷ Hilary Majewski pełnił funkcję architekta miejskiego Łodzi od marca 1872 do lipca 1892 r. APŁ, Księgi hipoteczne miasta Łodzi, sygn. 8/1077; ibidem, AmŁ, sygn. 2922, k. 7 i n.; K. Stefański, *Ludzie którzy zbudowali Łódź. Leksykon architektów i budowniczych miasta (do 1939 roku)*, Łódź 2009, s. 115.

²⁸ W przemówieniach wygłaszanych podczas uroczystości podkreślano, że rozpoczynająca się inwestycja będzie zrealizowana ze środków mieszkańców miasta różnych wyznań przyjaźnie nastawionych do prawosławnej ludności rosyjskiej. Zob.: *Zakładka prawosławnej cerkwi w g. Łodzi*, „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik” 1880, nr 12, s. 193.

²⁹ *Łodzinskaja...*, s. 202.

Komitetu Budowy. Wpłacili oni 86,3% całej kwoty (81 521,61 rbs.), w tym: Karol i Anna Scheiblerowie – 24 650 rbs., E. Herbst – 14 690,57 rbs. (9600 rbs. w gotówce oraz zakup utensyliów cerkiewnych za kwotę 5090,57 rbs.), J. Heinzel – 17 625,54 rbs. (10 800 rbs. w gotówce oraz sfinansowanie prac stolarskich na kwotę 6825,54 rbs.), I. K. Poznański – 8000 rbs., L. Grohman – 5500 rbs., L. Meyer – 5000 rbs. (3500 rbs. w gotówce oraz siedem dzwonów na kwotę 1500 rbs.), H. Konstadt – 4 500 rbs., H. Majewski – witraże na kwotę 1555,50 rbs.³⁰ Dla przypomnienia warto w tym miejscu dodać, iż praktyka finansowania budowy sakralnych przez członków wyższych warstw społeczeństwa różnych wyznań, nie była w Łodzi niczym nowym.

Prace przy budowie cerkwi nadzorował H. Majewski, roboty budowlane prowadziła znana łódzka firma Karola Roberta Nestlera, a tynkarskie – Oskara Pleschke. Ponadto przy budowie i wykończeniu wewnątrz pracowały inne firmy łódzkie oraz rzemieślnicy i artyści z zagranicy: roboty dekarские wykonała firma „Otto i Scholz”, złoceńiami zajęli się Stiller i Sułkoński, prace malarskie wewnątrz i na zewnątrz świątyni prowadzili *utalentowani i sumienni* majstrowie Jungnickel i Nordbruch z Łodzi, wszystkie elementy drewniane zostały wykonane w firmie J. Heinzla, dzwony odlano w ludwisarni Michała Zwolińskiego w Warszawie, a ikony namalowano w pracowni znanego petersburskiego malarza Wasylija Wasiljewa. Witrażowe okna przybyły z wrocławskiej pracowni Adolfa Zeilera. Mozaikową posadzkę wykonał włoski rzemieślnik Patricio. Dębowy ikonostas, według projektu H. Majewskiego, zamówiono u włoskiego mistrza Camillo z Petersburga³¹.

W założeniach cerkiew przeznaczona była dla 700 wiernych. Należy dodać, że choć był to obiekt nieduży, to w pełni zaspokajający potrzeby niewielkiej wspólnoty prawosławnej. Tak o świątyniach pisał historyk sztuki Krzysztof Stefański³²: *Dekoracyjny charakter jej architektury i dobre usytuowanie czyniły z niej wszakże jeden z najbardziej reprezentacyjnych gmachów miasta. (...) Cerkiew św. Aleksandra Newskiego wniosła na teren miasta element architektury bizantyjskiej.* Nie wpisywała się zatem w obowiązujący wówczas, określony

³⁰ *Otcziet o diejstwijach Komitietu po postrojkie prawosławnoej cerkwi w gorodie Łodzi*, Łódź 1889, s. 3–4; R. Leszczyński, *op. cit.*, s. 72.

³¹ APŁ, AmŁ, sygn. 2922, k. 8–9; APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr Zabytków nr A/139. Katedralna Cerkiew pw. św. Aleksandra Newskiego; S. Borowik, *O budowie cerkwi w Łodzi*, „Przegląd Prawosławny” 2007, nr 3 (261), s. 21–22. Wasiljew namalował ikony także dla cerkwi św. Magdaleny w Warszawie.

³² K. Stefański, *Architektura...*, s. 108–109.

przepisami z 1877 r. kanon, wyznaczający ściśle zasady kształtowania cerkwi i ich form stylistycznych opartych na wzorcach rosyjskiej eklektycznej architektury cerkiewnej³³. Należy podkreślić, że wyróżnia to pozytywnie łódzką świątynię, wśród wznoszonych w Królestwie Polskim od lat 70. XIX w. Posadowiona w pobliżu dworca kolejowego, w pięknym otoczeniu znajdującego się obok parku, niewątpliwie wzbudzała zainteresowanie i podziw, przypominając o rosyjskim panowaniu w mieście.

Warto tu wskazać na jej walory architektoniczne. Świątynię wzniesiono na planie wpisanego w ośmiobok krzyża greckiego. Centralny ośmiobok nakryto kopułą wspartą na narożnych elementach w kształcie żagielka (pendentywach), charakterystycznych dla architektury bizantyjskiej i na szesnastobocznym wysokim bębnie (tamburze) z umieszczonymi w nim wysokimi oknami. Ośmiobok otacza dwukondygnacyjne obejście z emporą – odrębną kondygnacją otwartą na świątynię i przeznaczoną dla chóru. Osie główne, jak we wszystkich cerkwiach, wyznaczają znajdującą się od wschodu absydę ołtarzową, od zachodu – kruchtę, a od północy i południa przedsionki. Od frontu, w fasadzie budynku znajduje się smukła wieża nakryta małym cebulastym hełmem. Okazale prezentuje się fasada budynku. Elewacje pokryto pasowym boniowaniem pomalowanym na ciemne i jasne pasy. Do wejścia w głąb świątyni zachęcają dekoracyjne arkadowe portale z narożnymi podwójnymi kolumnienkami³⁴.

Równie bogaty, pełen przepychu, wystrój zastosowano we wnętrzu cerkwi. Zwracały uwagę polichromie i bogata sztukaeria a także kilkadziesiąt ikon. Posadzki ozdobiono wielobarwnymi wzorami geometrycznymi ujętymi bordiurą. Cztery masywne filary pokryto polichromiami z wyobrażeniami świętych metropolitów moskiewskich i czterech ewangelistów. Kopułę pokryto granatową malaturą ze złotymi gwiazdami. W dębowych carskich wrotach zamontowano sześć ikon przedstawiających: archanioła Gabriela zwiastującego Maryi oraz Maryję, ponadto czterech ewangelistów Mateusza, Jana, Łukasza i Marka. W świątyni nie zabrakło też postaci patrona cerkwi – Aleksandra Newskiego³⁵.

³³ APŁ, AmŁ, sygn. 2921, k. 3–4; P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Poznań 2004, s. 96; K. Sokoł, A. Sosna, *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce w latach 1815–1915*, Moskwa 2003, s. 14.

³⁴ K. Stefański, *Architektura...*, s. 108–109; APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr Zabytków nr A/139.

³⁵ Ibidem.

Ryc. 18. Cerkiew parafialna św. Aleksandra Newskiego przy ul. J. Kilińskiego. (Zbiory prywatne Aleksandra Sosny).

Ryc. 19. Rada parafialna cerkwi św. Aleksandra Newskiego przed 1914 r. W środku siedzi ks. Antoni Rudlewski (Zbiory Prawosławnej Parafii św. Aleksandra Newskiego w Łodzi).

Uroczystego poświęcenia cerkwi pod wezwaniem św. Aleksandra Newskiego dokonał, 29 maja 1884 r. arcybiskup diecezji chełmsko-warszawskiej, Leoncjusz (Lebiedinskij). Oprawa tego wydarzenia była niezwykle podniosła, a według „Dziennika Łódzkiego” żyło nią całe miasto. W uroczystości wzięli udział członkowie Komitetu Budowy Cerkwi, władze Łodzi, oraz wielonarodowe i wielowyznaniowe społeczeństwo łódzkie. Wśród licznie przybyłych gości eksponowani byli: generał-gubernator warszawski Josif Hurko, gubernator piotrkowski N. Zinowiew i kurator okręgu naukowego warszawskiego Aleksander Apuchtin³⁶.

Pamiętką tego wydarzenia stała się tablica z brązu, ufundowana przez Komitet Budowy Cerkwi. Wmurowana wówczas nad głównym wejściem do świątyni głosiła³⁷: *Na chwałę Boga Wszechmogącego, na pamiątkę panowania cara – wyzwoliciela Aleksandra II wzniesiono tę cerkiew pod wezwaniem świętego, prawowiernego księcia Aleksandra Newskiego.*

2.5. Parafia prawosławna w Łodzi – powstanie i organizacja

Niemal miesiąc przed poświęceniem nowo wybudowanej cerkwi, 1 maja 1884 r., rozpoczęła działalność łódzka parafia prawosławna³⁸. Powołano ją na podstawie decyzji Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego z 23 kwietnia 1884 r. Parafia prawosławna św. Aleksandra Newskiego wchodziła w skład diecezji chełmsko-warszawskiej. Do parafii mieli należeć prawosławni mieszkańcy powiatów: łódzkiego, brzezińskiego, rawskiego i łaskiego. Ostatecznie objęła ona znacznie mniejszy obszar – tereny Łodzi, Łasku, Zgierza i Pabianic oraz powiatów łódzkiego i łaskiego. W przywołanym dekreście ustalono roczne pensje dla duchownego (1200 rbs. oraz 200 rbs. na wynajem mieszkania) oraz psalmisty (300 rbs. oraz 50 rbs. na wynajem mieszkania). Ponadto parafia miała otrzymywać 80 rbs. rocznie na opłacenie stróża³⁹. W następnych latach władze Łodzi, biorąc pod uwagę koszty utrzymania i wynajmu

³⁶ *Poświęcenie cerkwi*, „Dziennik Łódzki”, 11 V 1884, nr 127, s. 2–3; *Łodzinskaja...*, s. 202–205.

³⁷ *Ibidem*, s. 220.

³⁸ „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik” 1884, nr 10, s. 159. W literaturze przedmiotu spotkać można różne daty utworzenia parafii. Także źródła nie są jednoznaczne. Autorzy wskazują na: 1 maja – datę widniejącą w zarządzeniu arcybiskupa, 20 maja – dzień przybycia do Łodzi pierwszego proboszcza, a także 29 maja 1884 r. – data poświęcenia cerkwi św. Aleksandra Newskiego.

³⁹ *Ibidem*, s. 159–160.

mieszkań w mieście, wypłacały proboszczowi dodatkowo 200 rbs. rocznie. Kwotę tę, wraz ze wzrostem cen wynajmu, systematycznie podwyższano⁴⁰.

Pierwszym proboszczem parafii prawosławnej w Łodzi, powołanym decyzją Synodu z 26 marca 1884 r., był Michaił Aleksandrowicz Pomerancew. Miał on objąć parafię 1 maja, jednak ostatecznie przybył do Łodzi dopiero 20 maja 1884 r. Funkcję tę sprawował do końca 1887 r.⁴¹ Jak pisał Antoni Rudlewski, według tych, którzy znali Pomerancewa: *...był to pasterz dużego rozumu, szerokiego wykształcenia, dobrej pamięci, utalentowany kaznodzieja i gorliwy [rosyjski] patriota. Człowiek słabej budowy fizycznej z rozstrojonymi nerwami, które mu nader przeszkadzały w dziele posługi duchowej i nauczającej. Kazania wygłaszane pod świeżym wrażeniem człowieka nerwowego, jasno wskazywały osoby, do których się odnosiły, wywoływały (więc) niezadowolenie [...]. Ta nerwowość i drażliwość przenikała z cerkwi do dziedziny służby szkolnej i tu wywoływała narzekania i skargi do arcybiskupa Leoncjusza...*⁴²

Po odejściu Pomerancewa, od 1 stycznia 1888 r., parafię łódzką objął przybyły z Suwałk duchowny Jan Juchnowski. Poza sprawowaniem posługi w cerkwi do jego obowiązków należało też nauczanie religii w łódzkim gimnazjum i Wyższej Szkole Rzemieślniczej. Juchnowski był proboszczem parafii św. Aleksandra Newskiego do 30 sierpnia 1893 r.⁴³ Antoni Rudlewski, pisząc dzieje powstania łódzkiej parafii, przywoływał powody, dla których arcybiskup Leoncjusz skierował do Łodzi Jana Juchnowskiego⁴⁴: *...[Juchnowski jest] zdolny prowadzić pracę w Łodzi z taktem i pożytkiem. O. Juchnowski, [to] człowiek o silnej woli i zdecydowanym charakterze, przechodzącym*

⁴⁰ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 1878; ibidem, AmŁ, sygn. 2925.

⁴¹ Michaił Pomerancew był nauczycielem chełmskiego seminarium duchownego, 1 IV 1884 r. został mianowany diakonem w chełmskim soborze katedralnym, a 5 kwietnia – otrzymał z rąk biskupa lubelskiego Modesta (Strelbickiego) – święcenia kapłańskie. Od 20 V 1884 do 31 XII 1887 kierował parafią łódzką. Od 1 stycznia 1888 r. objął parafię w Suwałkach. (*Spisok cerkwiej i duchowieństwa Chołmsko-Warszawskoj Eparchii*, Warszawa 1886, s. 156–157; „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik” 1884, nr 9, s. 142–143; *Pieremieszczenije swiaszczennikow*, ibidem, 1887, nr 2, s. 24).

⁴² R. Leszczyński, *op. cit.*, s. 78–79.

⁴³ Jan Juchnowski był synem duchownego, protorejaja z Nowej Aleksandrii (obecnie Puławy). Zanim przybył do Łodzi ukończył odpowiedni kurs w Litewskim Seminarium Duchownym, a następnie pełnił funkcję duchownego w cerkwi soborowej w Suwałkach. Parafię łódzką objął 1 I 1888 r. Po ponad pięciu latach spędzonych w Łodzi, 1 IX 1893 r. został przeniesiony do soboru w Radomiu. (*Pieremieszczenije swiaszczennikow*, „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik” 1888, nr 2, s. 24; *Pieremieszczenija swiaszczennosłużitielej i naznaczenija na miesta*, ibidem, 1893, nr 17, s. 282.

⁴⁴ R. Leszczyński, *op. cit.*, s. 80.

w pewnych okolicznościach w upór, odbijający się na współpracownikach i podwładnych.

Kolejny, jak się później okazało długoletni, proboszcz parafii św. Aleksandra Newskiego, objął stanowisko 1 września 1893 r. Był nim duchowny Antoni Rudlewski⁴⁵. Posługę w łódzkiej parafii sprawował do końca 1917 r. Zapamiętał go doskonale inny duchowny prawosławny – o. Mikołaj Lenczewski: *Wysoki, lekko zgarbiony, z długą siwą brodą*. Sam Rudlewski zwykł mawiać o sobie: *Jestem synem powstańca styczniowego*. Ała Marteńczyk twierdzi, iż jako jeden z nielicznych duchownych prawosławnych w 1915 r. nie wyjechał do Rosji. Pozostał w Łodzi. *To dzięki niemu ocalały trzy piękne łódzkie cerkwie i najpiękniejsza w Polsce prawosławna rezydencja biskupia*⁴⁶. Okres pobytu o. Rudlewskiego w Łodzi jest uznawany za najlepszy w dziejach parafii do 1945 r. Niewątpliwie na takie postrzeganie jego pracy miały wpływ liczne przeprowadzone wówczas inwestycje oraz znaczny wzrost liczby wyznawców prawosławia w mieście.

Obok proboszcza posługę w parafii sprawowali: pomocnik proboszcza – wikariusz, diakon i psalmista. Ponadto pracowali w niej: starosta cerkiewny i nauczyciel szkoły parafialnej.

Najbliższym współpracownikiem proboszcza łódzkiej parafii prawosławnej był wikariusz – pomocnik proboszcza. Zastępował on proboszcza w razie choroby lub nieobecności. Duchownymi, którzy sprawowali tę funkcję byli: Wasilij Szingarjew (1894–1899), Jakow Kozłowski (1900–1911), Jan Rozmański (1912–1914). Z czasem w Łodzi posługiwali dodatkowo dwaj wikariusze.

⁴⁵ Antoni Rudlewski urodził się w 1862 r. Świecenia kapłańskie przyjął w 1890 r. z rąk arcybiskupa Leoncjusza (Lebiedzkiego). Parafię łódzką objął 1 IX 1893 r. W 1898 r. otrzymał tytuł doktora teologii Petersburskiej Akademii Teologicznej, a w 1907 r. został wyświęcony na protojereja. W końcu 1917 r. przeniesiony do parafii Świętej Trójcy w Warszawie. (A. Matreńczyk, *O batiuszce, który łódzkie cerkwie uratował*, „Przegląd Prawosławny” 2013, nr 5, s. 17–19; *Pieremieszczenie swiaszczennosłużytelej i naznaczenija na miesta*, „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik” 1893, nr 17, s. 282).

⁴⁶ Cyt. za: A. Matreńczyk, *Powrót na Podwałkę*, „Przegląd Prawosławny” 2002, nr 7, s. 4–7. Jest to stwierdzenie nieco przesadzone. Niemieckie władze okupacyjne nie zamierzały zniszczyć tych budowli. Podczas pierwszej wojny światowej parafia prawosławna, podobnie jak wspólnoty innych wyznań, była zmuszona do oddania okupantom towarów i sprzętów podlegających rekwizycji. Budynki należące do parafii uległy zniszczeniu w niewielkim stopniu. Do Komisji Szacunkowej Strat Wojennych zgłoszono jedynie uszkodzenie, w listopadzie 1914 r., budynku przytułku Olgińskiego. Parafia oszacowała straty na kwotę 1534 rb. (APŁ, Komisja Szacunkowa Miejskowa w Łodzi, sygn. 3452).

Drugimi pomocnikami byli: Onufry Fedon (1901–1912) i Fiodor Walikowski (1913–1914)⁴⁷.

Od 1893 r. w łódzkiej parafii służyli również diakoni – duchowni posiadający najniższy stopień święceń kapłańskich, pełniący funkcje służebne wobec wspólnoty religijnej: byli pomocnikami podczas odprawiania nabożeństw, wygłaszali *ektenie*, czytali *Apostola* (fragmenty z *Dziejów*, bądź *Listów Apostolskich*) i *Ewangelię*, asystowali podczas sprawowania sakramentów i obrzędów. Do wybuchu pierwszej wojny światowej funkcje diakonów w parafii Aleksandra Newskiego pełnili: Piotr Kozłowski (1893), Fiodor Ermolenko (1894–1897), Onufry Fedon (1898–1900), Jan Kowalenko (1901–1906), Sawwa Balicki (1907–1910), Michał Spieranski (1911–1913)⁴⁸.

W Kościele prawosławnym muzyka chóralna jest sposobem modlitwy, bez którego liturgia prawosławna straciłaby swój charakter. Dzięki niej człowiek dopasowuje swój duchowy świat do wszechświata stworzonego przez Boga. Z tego powodu ważne miejsce wśród służby cerkiewnej zajmował psalmista. Do jego obowiązków należało śpiewanie i czytanie psalmów podczas nabożeństw oraz prowadzenie chóru cerkiewnego. W ciągu pierwszych trzech lat istnienia parafii wyznaczono trzech kolejnych psalmistów. Pierwszym był Sawwa Bielikow⁴⁹, który służył na tym stanowisku do 1 stycznia 1886 r. Na jego miejsce, dekretem chełmsko-warszawskiego konsystorza duchownego z 21 grudnia 1885 r., został przeniesiony z parafii olkuskiej Adam Piskarzewski⁵⁰. Kolejnym psalmistą mianowano 9 lutego 1887 r. Piotra Rodina. Następnie, w 1893 r. obowiązki psalmisty pełnił diakon Piotr Kozłowski⁵¹.

Od 1894 r., parafia miała już dwóch psalmistów: starszego i młodszego. Wówczas na stanowisko starszego psalmisty powołano Piotra Kozłowskiego. W 1896 r. zastąpił go Onufry Fedon. W kolejnych latach stanowisko starszego psalmisty zajmowali: Anton Pawluk (1898–1899), Fiodor Walikowski

⁴⁷ *Pamjatnaja kniżka... na god* (1885–1914).

⁴⁸ Ibidem; K. Bondaruk ks., *Hierarchia cerkiewna* (www.Cerkiew.pl – dostęp 12 I 2014)

⁴⁹ Sawwa Bielikow przybył do Łodzi z Warszawy, gdzie pełnił obowiązki młodszego psalmisty w soborze katedralnym, był również chórzystą chóru katedralnego.

⁵⁰ Adam Piskarzewski ukończył w Chełmie szkołę dla służby kościelnej. Często zmieniał miejsce służby. Do Łodzi powołano go na jego prośbę. Jednak decyzją arcybiskupa Leoncjusza z 4 II 1887 r. został z niej usunięty. W piśmie arcybiskupa czytamy: [...] *psalmistę Piskarzewskiego, dawno znanego ze swojego niesfornego charakteru i dotąd nie zważającego na wielokrotne zachęty do poświęcenia się w sticharionie* [szacie liturgicznej] – *zwolnić ze stanowiska psalmisty*. R. Leszczyński, *op. cit.*, s. 79.

⁵¹ Piotr Rodin był absolwentem Warszawskiej Szkoły Duchownej. Ibidem, s. 79.

(1900–1901), Jan Kowalenko (1902–1903), a od 1904 r., najdłużej piastujący to stanowisko – Andrzej Garmata. W parafii często zmieniali się młodszy psalmiści. Ci z czasem opuszczali parafię lub zajmowali w niej inne stanowiska. W latach 1894–1914 młodszymi psalmistami byli: Julian Kurkiewicz (1894–1897), Stefan Błoszewicz (1898–1899), Iwan Kowalenko (1900), Eugeniusz Pomerancew (1902–1908), Michaił Spieranski (1909–1910)⁵².

Ważne miejsce w życiu parafii zajmował starosta cerkiewny, który wchodził z urzędu do rady parafialnej. Funkcję tę sprawowali w Łodzi urzędnicy rosyjscy różnych szczebli: naczelnik urzędu skarbowego Siemion Stiepanow (1888–1904?), Aleksiej Ełpidinski (1904–1906), Stefan Gałkin (1907–1912), naczelnik urzędu akcyzowego Michaił Repojto-Dubiago (1913–1914). W cerkwi domowej św. Oli w latach 1907–1914 starostą był Iwan Ostroumow⁵³.

Nad właściwym funkcjonowaniem parafii czuwała, wybierana przez ogólne zebranie parafian – rada parafialna/cerkiewna (*prihodskoje popieczitelstwo*). Zazwyczaj wchodził do niej urzędnicy państwowi, czy lepiej sytuowani przedsiębiorcy, bowiem z udziałem w radzie wiązał się obowiązek wnoszenia do kasy parafialnej opłaty w wysokości 6 rb. rocznie. Przewodniczącym rady parafialnej (*popieczitel prihoda*) mógł zostać zarówno jeden z parafian jak i proboszcz⁵⁴. Regulamin rad parafialnych wydany w 1878 r., określał jej obowiązki⁵⁵. Należały do nich: zapewnienie środków materialnych dla duchownych, utrzymanie budynku cerkwi i innych nieruchomości do niej należących w dobrym stanie technicznym, zapewnienie pomieszczeń przeznaczonych na plebanie, środków pieniężnych na założenie i utrzymanie szkoły parafialnej, przytułków oraz różnorodnych inicjatyw pomocowych dla współwyznawców, np. wsparcie finansowe dla najuboższych, grzebanie biednych. Obowiązkiem rady było także zabezpieczenie środków na utrzymanie cmentarzy należących do parafii. Corocznie odbywało się ogólne zebranie parafian, na którym rada składała sprawozdanie ze swej działalności i przedstawiała rozliczenie finansowe. Zebranie takie zwoływano również w przypadku konieczności wyboru nowego przewodniczącego rady.

⁵² *Pamjatnaja kniżka... na god* (1885–1914).

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Otcziet Łodzinskago... za 1911 god*, s. 3–4.

⁵⁵ Przepisy określające zasady funkcjonowania rad parafialnych przy cerkwiach (*Położenija o Prihodskich Popieczitelstwach pri prawosławnych cerkwiach*) wydano 2 VIII 1864 r.

W czerwcu 1885 r. wyznawcy prawosławia w Łodzi, pod przewodnictwem duchownego Pomerancewa, po raz pierwszy wybrali Radę Parafialną oraz jej przewodniczącego. W skład Rady weszli łódzcy duchowni prawosławni oraz 35 przedstawicieli wiernych. Należy dodać, iż w skład Rady Parafialnej mieli wchodzić członkowie wspólnoty zamieszkali na terenie całej parafii, poza Łodzią, także ze Zgierza, Pabianic, Łasku, powiatów łódzkiego i łaskiego. Jednak do 1905 r. Rada działała w niepełnym składzie, czego przyczyną była niewielka liczba prawosławnych zamieszkujących pozałódzkie miejscowości. W tym czasie najważniejsze sprawy wspólnoty załatwiał zebranie ogólne parafian. Dopiero kiedy liczba wiernych przekroczyła 3400 osób parafia mogła działać zgodnie z przepisami. Odtąd parafię podzielono na okręgi wyborcze – osiem w Łodzi i po jednym w Pabianicach, Łasku i Zgierzu. W każdym z nich wybierano członków rady parafialnej: w Łodzi – po cztery osoby, a w pozostałych miastach – po trzy⁵⁶.

W 1890 r. w skład Rady Parafialnej wchodził następujący stali członkowie: 1. przewodniczący – Michał Roźdestwenski, 2. stali członkowie: proboszcz – J. Juchnowski, starosta cerkiewny – Siemion Stiepanow, gubernator piotrkowski – N. Zinowiew⁵⁷. Od 1906 r. Rada działała już w pełnym składzie. Kolejne ogólne zebrania parafian, 3 grudnia 1906 i 7 grudnia 1908 r. oraz w latach następnych, wyłaniały tzw. członków niestałych – parafian, mieszkańców Łodzi, Zgierza Łasku i Pabianic. Według sprawozdania Rady Parafialnej, od 1906 r. w jej składzie znajdowali się: 1. przewodniczący – Michał K. Moskwini; 2. stali członkowie: proboszcz protojerej A. Rudlewski, pomocnicy proboszcza duchowni Jakow Kozłowski, O. Fedon, S. Balicki, diakon M. Speranski; starostowie cerkiewni: Soboru Aleksandra Newskiego – Stefan Gałkin, cerkwi domowej św. Olgi – Iwan F. Ostroumow, cerkwi w Łasku pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy – Anatol P. Budogocki. Ponadto wybrano przedstawicieli społeczności prawosławnej: w 1906 r. – 17, a w 1908 r. – 41 członków niestałych⁵⁸. Następne wybory odbyły się

⁵⁶ *Uczreždienije prihodskago Popieczitelstwa pri Łodzinskoj cerkwi*, „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik” 1885, nr 22, s. 328; *Otcziet Łodzinskago... za god 1911*, s. 6–7.

⁵⁷ *Otcziet o sostajani łodzinskogo cerkowno-prichodskago popieczitelstwa za 1890 god*, Łódź 1891, s. 12.

⁵⁸ *Otcziet Łodzinskago cerkiewno-prichodskago Prawosławnego Popieczitelstwa pri Aleksandro-Newskom Soborie za 1909 god*, Łódź 1910, s. 9–11. W 1906 r. wybrani zostali – z Łodzi: Josif Andriejew, Ilia Artiszewicz, Wasilij Danilewski, Iwan Kuwszinow, Paweł Lipinski, Anton Lubieniecki, Andriej Michalski, Aleksiej Mołotkow, Iwan Mjasnikow, Nikołaj Nikołajew, Wasilij Pietrow, Aleksiej Siemienowski, Rodion Tarasenko, Nikołaj Cakumaki; ze Zgierza: Semen

w 1910 r. Wówczas w składzie Rady Parafialnej znaleźli się: 1. przewodniczący – M. K. Moskwini; 2. stali członkowie: proboszcz protojerzy A. Rudlewski, pomocnicy proboszcza duchowni Jan Rozmanski i S. Balicki, diakon M. Sperski; starostowie cerkiewni: Soboru Aleksandra Newskiego – M. Repojto-Dubiago, cerkwi domowej św. Olgi – I. F. Ostroumow, cerkwi w Łasku pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy – Władimir Mjaczkow; 3. oraz 36 parafian⁵⁹.

Podczas grudniowego ogólnego zebrania parafian, w 1905 r. ustalono, że członkowie wspólnoty, w zależności od posiadanego statusu majątkowego, będą wnosili na rzecz parafii określone kwoty – stałe składki. Pracownicy umysłowi zatrudnieni na stałych etatach, otrzymujący pensje urzędnicze – mieli wpłacać do kasy parafialnej 0,5% wartości poborów, pozostali – po 5 kopiejek tygodniowo⁶⁰. W ten sposób, wobec rosnących potrzeb, parafia mogła prowadzić bieżące prace, działalność inwestycyjną, a przede wszystkim organizować pomoc dla najuboższych prawosławnych mieszkańców Łodzi.

2.6. Działalność inwestycyjna parafii św. Aleksandra Newskiego

W czasie pierwszego trzydziestolecia funkcjonowania parafii (1884–1914) okrzepły jej struktury, a także znacznie zwiększyła się liczba parafian. Z czasem stworzono trwałe, choć mizerne, podstawy finansowe dla jej działalności. Dzięki temu oraz wielkiemu wsparciu władz administracyjnych, udało się

Mołosznikow; z Pabianic: Ilia Jakubuk. Dnia 7 XII 1908 r. wybrani zostali – z Łodzi: Iwan Aleksandrow, Siergiej Andriejew, Grigorij Afanasjew, Grigorij Bondarenko, Siergiej Burago, Nikołaj Wołk-Lewandowicz, Aleksander Gorczakow, Piotr Diakowski, Aleksander Efimow, Wasilij Żukow, Władimir Ilnicki, Wasilij Karmanow, Władimir Karpow, Iwan Kartaszow, Wasilij Kowalew, Nikołaj Konowałow, Aleksiej Korzin, Konstantin Lewicki, Władimir Maslennikow, Dmitrij Matwiejew, Konstantin Matwiejew, Władimir Michniewicz, Władimir Mjaczkow, Iwan Nikitin, Aleksandr Niekur, Paweł Piszczikow, Iwan Riewiersow, Michaił Repojto-Dubiago, Nikołaj Rjazanow, Nikołaj Sławutinski, Iwan Sokołow, Iwan Fatjew, Wasilij Fiałatow, Zaharij Hodzicki, Nikołaj Sztamburów, Michaił Erkiejew; z Łasku: Konstantin Karelski; z Pabianic: Wasilij Andriejew, Jakow Wwiedziński, Michaił Zozulenko, Josif Potiehin.

⁵⁹ *Otcziet Łódzinskago... za god 1911*, s. 12–13. W 1910 r. wybrani zostali: Aleksander Gorczakow, Josif Andriejew, I. Leontiew, Wasilij Mjaczkow, Iwan Sokołow, Aleksander Efimow, Nikołaj Nikołajew, Iwan Aleksandrow, Michaił Repojto-Dubiago, Aleksiej Mołotkow, Nikołaj Sławutinski, Rodion Tarasenko, Michaił Zozulenko, Nikołaj Rjazanow, Ilia Artiszewicz, S. Leontowicz, Anton Lubieniecki, Aleksander Dorofiejew, Wasilij Makowski, N. Faworski, Konstantin Karelski, Władimir Matjatko, I. Nieudaczin, Wasilij Pietrow, Paweł Lipinski, Aleksander Siwołobow, A. Djaczkow-Tarasow, Wasilij Żukow, Ł. Rafalski, Wasilij Kowalew, W. Michajłow, Gleb Szostacki, F. Kisielewicz, A. Sennik, W. Szegłow, Konstantin Matwiejew.

⁶⁰ *Otcziet Łódzinskago... za god 1911*, s. 7.

dokonać szeregu nowych inwestycji. W 1906 r., w związku z wizytacją Łodzi przez arcybiskupa warszawsko-przywiślańskiego Nikanora (Kamieńskiego), w piśmie diecezjalnym pisano⁶¹: *...Chociaż prawosławna parafia w Łodzi została otwarta dopiero w 1884 roku, mając jedynie 300 wiernych; w obecnej chwili liczy już 3514. Nie bacząc na swoje krótkie istnienie, jest jedną z najbardziej rozwiniętych parafii, gdzie życie cerkiewne wykazuje wiele radujących zjawisk...*

Jednak pierwsze lata były dla parafii nader trudne. Należy sądzić, że wynikało to z braku umiejętności organizacyjnych pierwszego proboszcza – M. Pomerancewa. Wybudowana ogromnym wysiłkiem finansowym cerkiew, pozostawała bez należytej opieki, jej otoczenie było zaśmiecone przez przygodnych przechodniów, a zaniedbany cmentarz cerkiewny porastała trawa i chwasty. Tu znajdował schronienie konny patrol ze złapanymi ludźmi. Konie przywiązywano do płotu, a kozacy i straż ziemską zachodzili do piwnicy w cerkwi [...]. W piwnicy palono papierosy, fajki, dokonywało się wstępne „przesłuchanie” schwytanych [...] a na zakończenie pozostawały w piwnicy rezultaty odwiedzin kozackich: niedopałki, butelki...⁶²

Właściwą organizacją parafii zajął się, od stycznia 1888 r., dopiero jej drugi proboszcz – J. Juchnowski. Kilka lat później kolejny proboszcz charakteryzował go następująco⁶³: *[Juchnowski] jest zdolny prowadzić pracę w Łodzi z takim i pożytkiem. [...] wniósł do życia parafii to, czego w niej nie dostawało...*

Przede wszystkim przejawiał on troskę o powierzony majątek, nakazał oczyścić diakonikon⁶⁴, uporządkować wnętrze świątyni, plac cerkiewny i cmentarz. Od listopada 1888 r., pomagał mu starosta cerkiewny S. Stiepanow⁶⁵. Punktem kulminacyjnym porządkowania terenu wokół cerkwi była budowa ogrodzenia. Na podmurówce, kute z żelaza, wzniesiono je w 1891 r. Całość inwestycji (4500 rbs.) sfinansował I. K. Poznański. Plac cerkiewny został oczyszczony, posadzono kwiaty, drzewa i krzewy. W latach 1890–1891

⁶¹ „Warszawskij Jeparchialnyj Listok” 1906, s. 110. W piśmie podano liczbę parafian znacznie przewyższającą wyliczenia Policmajstra m. Łodzi (w 1885 r. – 200 osób).

⁶² R. Leszczyński, *op. cit.*, s. 79.

⁶³ Ibidem, s. 80.

⁶⁴ Diakonikon to niewielkie pomieszczenie w cerkwi przylegające od południowej części do apsydy, pełniące funkcję zakrystii. Przechowywano w nim szaty, naczynia i księgi liturgiczne.

⁶⁵ Siemion Stiepanow był powiatowym urzędnikiem skarbowym. W latach 1878–1896 – naczelnikiem urzędu skarbowego w Łodzi.

przeprowadzono też remont samej cerkwi. Prace sfinansowane przez łódzki Magistrat, J. Heinzla, L. Meyera i H. Konstadta, nadzorował H. Majewski⁶⁶.

W tym samym czasie przy cerkwi zbudowano stróżówkę. Najprawdopodobniej była ufundowana także przez I. K. Poznańskiego. Projekt, w 1890 r., wykonał H. Majewski. Budynek stanął stycznie w linii ogrodzonej działki, na osi wschodniej elewacji cerkwi, frontem do niej. Zaprojektowano go w stylu neorenesansowym. Detale architektoniczne w postaci gzymsów, obramień i kolumnienek nawiązywały bezpośrednio do bryły cerkwi. W 1909 r. dokonano rozbudowy stróżówki od strony wschodniej. Powiększono ją o pomieszczenie kancelarii⁶⁷.

W tym czasie udało się również uporządkować cmentarz prawosławny. Założony w latach 1856–1858, zlokalizowany został między cmentarzem należącym do rzymskokatolickiej parafii WNMP a cmentarzami parafii ewangelicko-augsburskich św. Trójcy i św. Jana. Po upadku powstania styczniowego niewielki, wąski pas gruntu o powierzchni 7452 m², stał się miejscem wiecznego spoczynku rosyjskich urzędników i ich rodzin, a także żołnierzy z miejscowego garnizonu wojskowego. Z czasem, w połowie lat 80. XIX w., zaczęła go użytkować parafia prawosławna. Na przełomie lat 80. i 90. cmentarz znajdował się w złym stanie. Drewniane ogrodzenie uległo zniszczeniu, teren bez odpowiedniego dozoru pozostawał zanieczyszczony. Po uprzątnięciu i wywiezieniu zalegających na jego terenie śmieci nekropole ogrodzono. Starania o zgodę na wykonanie ogrodzenia rozpoczęto już w 1885 r.⁶⁸ Później, prawdopodobnie w 1890 r., Rada Parafialna wystąpiła z inicjatywą wybudowania na jego terenie kaplicy. Wzniesiono ją w następnym roku dzięki środkom własnym oraz wsparciu darczyńców.

Drugi cmentarz prawosławny powstał na przełomie XIX i XX stulecia. Wówczas, w konsekwencji gwałtownego przyrostu ludności Łodzi, istniała pilna potrzeba zorganizowania nowych dużych nekropoli. W 1896 r. władze miejskie podjęły decyzję o wydzieleniu we wsi Doły chrześcijańskich cmentarzy dla kościołów: rzymskokatolickiego, ewangelicko-augsburskiego

⁶⁶ *Otcziet o sostajani...*, s. 9; R. Leszczyński, *op. cit.*, s. 81.

⁶⁷ APŁ, RGP.WBud., sygn. 15970; APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr Zabytków nr A/140. Dawna stróżówka w otoczeniu cerkwi pw. św. Aleksandra Newskiego.

⁶⁸ APŁ, AmŁ, sygn. 1575; ibidem, sygn. 3638; J. Dominikowski, *Nekropolia Łodzi wielkoprzemysłowej. Cmentarz Stary przy ulicy Ogrodowej. Dzieje i sztuka 1854–1945*, Łódź 2004, s. 65.

i prawosławnego⁶⁹. Początkowo przystąpiono do planowania dwóch z nich, ewangelicko-augsburskiego i rzymskokatolickiego. Dopiero dwa lata później, w 1898 r. (16 czerwca) Kolegium kościelne parafii prawosławnej wystąpiło o wydzielenie między częściami ewangelicką i rzymskokatolicką sześciomorgowej działki pod cmentarz prawosławny. W tym samym roku (23 listopada) komendant garnizonu łódzkiego zwrócił się do prezydenta miasta o wyznaczenie 3-morgowej działki pod prawosławny cmentarz wojskowy. Władze miejskie zadecydowały, iż powstanie jeden cmentarz prawosławny, z którego następnie zostanie wydzielony teren pod cmentarz wojskowy. Takie samo stanowisko zajął proboszcz parafii prawosławnej A. Rudlewski, który jeszcze w sierpniu postulował wydzielenie, z części północnej cmentarza parafialnego, nekropolii wojskowej⁷⁰. Dnia 17 marca 1899 r. generał-gubernator warszawski wyraził zgodę na założenie parafialnego i wojskowego cmentarza prawosławnego⁷¹. W dniu 25 września tegoż roku prawosławna Rada Parafialna nabyła od Dozoru kościelnego rzymskokatolickiej parafii WNMP, za 6200 rbs., część jej nieruchomości we wsi Doły. Transakcję tę sfinansowała kasa miejska. Z nowo zakupionego terenu cmentarza prawosławnego o powierzchni 5,55 ha, wydzielono 3 morgową działkę (1,68 ha) na cmentarz wojskowy. Garnizon łódzki ziemię pod cmentarz przejął jeszcze we wrześniu 1899 r.⁷²

Projekt budowy kaplicy przedpogrzebowej, parkanu i stróżówki na nowo urządzonym cmentarzu powstał w 1900 r. Jego twórcą był Franciszek Chełmiński⁷³. Stosowne dokumenty Rada Parafialna przedstawiła władzom miasta 29 listopada 1900 r. Sporządzony kosztorys zawarł się w kwocie 11 079 rb. 98 kop., w tym budowa murowanej kaplicy – 1430 rb. 48 kop. Kwotę tę miała wyasygnować kasa miejska⁷⁴. Należy dodać, iż w tym samym czasie Magistrat prowadził rozmowy z dozorami kościelnymi parafii rzymskokatolickiej, ewangelicko-augsburskiej i prawosławnej na temat odstąpienia części cmentarzy na założenie nowej drogi – ulicy Trębackiej. W lutym

⁶⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 6722, k. 133; *Nowe cmentarze*, „Rozwój”, 22 IX 1898, nr 217, s. 3.

⁷⁰ APŁ, AmŁ, sygn. 6722, k. 166–167, 212, 216, 221.

⁷¹ Ibidem, k. 298.

⁷² Ibidem, sygn. 6752, k. 91–92; ibidem, sygn. 6722, k. 308, 131; ibidem, sygn. 19849, bp., Plan Łodzi, Bałut i Radogoszcza (1913); ibidem, Not. J. Gruszczyński 1899, nr rep. 8111; ibidem, Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 72b.

⁷³ Franciszek Chełmiński w latach 1892–1911 pełnił funkcję architekta miejskiego. K. Stefański, *Ludzie...*, s. 41–43.

⁷⁴ APŁ, AmŁ, sygn. 6752, k. 46–60, 93, 102–103.

1902 r. prawosławna rada parafialna wyraziła zgodę na nieodpłatne przekazanie kasie miejskiej kawałka ziemi (270 sążni – 59,3 m²), znajdującego się w południowej części cmentarza.

Po zatwierdzeniu, 28 stycznia 1903 r., projektu i kosztorysu, przystąpiono do prac budowlanych. W pierwszej kolejności wzniesiono ogrodzenie i stróżówkę. Prace te zakończono w 1907 r. Ponieważ przeprowadzona inwestycja pochłonęła znaczną część przeznaczonych na ten cel środków (8192,1 rb.), parafia została zmuszona do poszukiwania większej kwoty. Zmieniła się również koncepcja w zakresie formy projektowanej budowli. Uznano bowiem, że kaplica cmentarna nie będzie zaspokajała potrzeb rozrastającej się parafii i w związku z tym należy ją przeprojektować na cerkiew cmentarną. Postanowiono powiększyć jej rozmiary, podpiwniczyć budynek i nadać jej bardziej okazały wygląd zewnętrzny, tak by przypominała cerkiew. Koszt realizacji nowego projektu oszacowano na 10 850 rb. Parafia postanowiła przeznaczyć na ten cel posiadane zasoby odłożone z opłat cmentarnych i pozostałości z sum zebranych na działalność dobroczynną. W 1909 r. rozpoczęto wznoszenie cerkwi. Prowadziła je znana łódzka firma „Nestler i Ferrenbach”. Do końca 1911 r. zakończono prace budowlane. Pozostały do wykonania prace wewnątrz budynku, w tym ikonostas. Ponieważ parafia borykała się z problemami finansowymi, w zebranie brakujących 6000 rb. zaangażował się członek Komitetu Budowy Cerkwi – Policmajster miasta Łodzi Nikołaj Rjazanow. Świątynię ukończono i poświęcono dopiero 4 maja 1914 r.⁷⁵ Kaplica otrzymała wezwanie Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny. Zbudowano ją na wysokim kwadratowym przyziemiu, w górnej części przechodzącym w ośmiobok. Całość nakryto cebulastym hełmem. Wejście zostało ujęte w ozdobny portal wsparty na dwóch kolumnach. Prowadziły do niego wysokie schody. Wewnątrz kaplicy zainstalowano dębowy malowany ołtarz⁷⁶.

W literaturze przedmiotu oraz tradycji parafii prawosławnej funkcjonuje przekonanie, iż największe i najważniejsze inwestycje łódzka społeczność prawosławna zawdzięcza trzeciemu proboszczowi – A. Rudlewskiemu. Pozostaje to bezspornym. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że szereg później realizowanych inicjatyw należała do proboszcza J. Juchnowskiego. To

⁷⁵ *Otcziet Łodzinskago... za god 1911*, s. 27–28; APŁ, AmŁ, sygn. 3640; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 3120. Krzysztof Stefański błędnie podaje rok 1905 (*Architektura sakralna...*, s. 112).

⁷⁶ APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr Zabytków nr A/293. Cerkiew grzebalna Zaśnięcia NMP; K. Stefański, *Architektura sakralna...*, s. 112.

on, mimo że działał w znacznie skromniejszych warunkach, zapoczątkował część przedsięwzięć, kontynuowanych przez jego następcę. Jedną z nich była budowa domu dla duchowieństwa prawosławnego.

Do 1898 r. łódzka parafia prawosławna nie posiadała własnego domu mieszkalnego przeznaczonego dla duchowieństwa i obsługi. Początkowo kler mieszkał w wynajmowanych pomieszczeniach, m.in. w domu Fridricha Rittera. Jak zanotowano w kronice parafialnej: [Proboszcz Michaił Pomerancew] *wynajmował mieszkanie sześciopokojowe, a psalmistę – kawalera ulokował w nader nieodpowiednim sąsiedztwie, w bardzo lichym lokalu, po sąsiedzku z podobnym pomieszczeniem obciążonego rodziną cerkiewnika. Rezultatem takiego położenia psalmisty był [...] związek z jedną z córek cerkiewnika, a w końcu wymuszone małżeństwo*⁷⁷. W 1887 r. doszło do konfliktu między proboszczem Pomerancewem a Ritterem, konsekwencją czego był brak zgody tego ostatniego na przedłużenie wygasającej 19 czerwca umowy najmu. Ostatecznie, dzięki interwencji władz miasta, kolejna umowa doszła do skutku.

Z końcem 1887 r. Pomerancew opuścił Łódź, a jego miejsce zajął J. Juchnowski. W 1888 r. rozpoczął on starania o pozyskanie terenu pod budowę domu parafialnego. Było to o tyle trudne, że w pobliżu cerkwi Aleksandra Newskiego nie było już wolnych działek miejskich, a jedynie taką lokalizację zaakceptowałyby wspólnota parafialna. Władze miasta, odpowiadając na potrzeby duchownych, w dniu 4 czerwca 1891 r. dokonały zamiany dwóch działek miejskich na południową część zabudowanej działki nr 6 – nr hip. 6a (1433ee), należącej do J. Kunitzera. Tego samego dnia Magistrat przekazał tę nieruchomość na własność parafii, choć z pewnymi ograniczeniami⁷⁸. Położona w centrum miasta, w pobliżu cerkwi, zaspokajała oczekiwania duchowieństwa i służby cerkiewnej. Pierwotnie planowano, by proboszcz zamieszkał w przystosowanym do jego potrzeb, parterowym budynku znajdującym się na tej działce (15 września 1891 r. zatwierdzono plan i kosztorys koniecznych

⁷⁷ Cerkiewnik – posługacz cerkiewny, odpowiednik kościelnego. Cytat za: R. Leszczyński, *op. cit.*, s. 80–81. Zob. też: APŁ, Not. J. Kamocki 1887, nr rep. 1441; ibidem, AmŁ, sygn. 7338.

⁷⁸ APŁ, Not. J. Grabowski 1891, nr rep. 1539; ibidem, nr rep. 1540; ibidem, 1896, nr rep. 1053. Nieruchomość należąca do Juliusza Kunitzera położona była między ulicami Dzielną (obecnie ul. G. Narutowicza) i Cegielnianą (obecnie ul. S. Jaracza). Przedmiotem transakcji była jej południowa część. Kunitzer, po dopłaceniu 9285 rbs., otrzymał w zamian dwie działki miejskie, położone w pobliżu jego fabryki. Szerzej zob.: APŁ, RGP.WAdm., sygn. 1878, ibidem, sygn. 2034; ibidem, RGP.WBud., sygn. 5456; ibidem, AmŁ, sygn. 6747.

Ryc. 20. Cerkiew św. Olgi przy ul. G. Piramowicza (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

Ryc. 21. Projekt domu dla duchowieństwa przy dawnej ul. Dzielnej, obecnej G. Narutowicza (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

prac remontowych). Władze miejskie przeznaczyły na ten cel 9285,41 rbs. Kwotę tę wpłacił do kasy miejskiej Kunitzer. Jednak jeszcze w tym samym roku powstał projekt, autorstwa architekta miejskiego H. Majewskiego, wzniesienia w oparciu o istniejący, nowego budynku – jednopiętrowego. Plan ten z czasem ewoluował. Jeszcze w tym samym roku pewne zmiany naniósł, pełniący po śmierci Majewskiego obowiązki architekta miasta – Ignacy Markiewicz⁷⁹. Prace projektowe przeciągały się. Kolejne modyfikacje przedstawiano w 1893, a następnie w 1894 r., po interwencji proboszcza Rudlewskiego u władz gubernialnych. Ten informował gubernatora piotrkowskiego, iż w proponowanym projekcie nie uwzględniono potrzeb duchowieństwa prawosławnego i prosił o jego zmianę. Projektowane budynki miały znajdować się w głębi działki. W listopadzie 1893 r. proboszcz Rudlewski zaproponował by zburzyć istniejący budynek i w jego miejsce postawić nowy⁸⁰. Osobny problem stanowiła kwestia finansowania planowanej inwestycji, na przeprowadzenie której parafia nie posiadała odpowiednich środków. Rozwiązanie przyniosła decyzja najwyższych władz Rosji. Podczas posiedzenia Komitetu Ministrów, w dniu 13 października 1895 r., car Rosji zgodził się, a właściwie nakazał wyasygnowanie z rezerw kasy miejskiej 32 374,31 rbs. Dopiero wówczas powstał projekt wybudowania na frontowej działce 1433e (6c/40), bezpośrednio przy ulicy Dzielnej (ob. ul. G. Narutowicza), dwupiętrowego domu z dwoma oficynami. Zatwierdzono go 5 marca 1896 r. Nadzór nad budową sprawował architekt miejski Franciszek Chełmiński⁸¹. Prace zakończono w 1898 r.

Niemal równocześnie z pracami budowlanymi przy ul. Dzielnej, społeczność prawosławna rozpoczęła kolejną inwestycję. *Przytułek – cerkiew – szkołę* wzniesiono w głębi tej samej posesji (1433ee) – w północnej jej części. Projekt architektoniczno-budowlany, wykonany najprawdopodobniej przez Franciszka Chełmińskiego, zatwierdzono 17 września 1896 r.⁸² Przewidywał on powstanie jednopiętrowego budynku przeznaczonego na przytułek

⁷⁹ Ignacy Markiewicz pełnił obowiązki architekta miasta przez kilka miesięcy, od lipca 1892 r. do objęcia tego stanowiska przez Franciszka Chełmińskiego. (K. Stefański, *Ludzie...*, s. 122.)

⁸⁰ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 2034; ibidem, sygn. 1878; ibidem, AmŁ, sygn. 7339.

⁸¹ Projekt taki był dziełem władz gubernialnych, które sprawowały pełną kontrolę nad działalnością władz w Łodzi a następnie drogą służbową trafił on do resortu spraw wewnętrznych. Ten ostatni wniósł go pod obrady Komitetu Ministrów; ibidem; APŁ, RGP.WBud., sygn. 5456; ibidem, Policmajster m. Łodzi, sygn. 1894; ibidem, AmŁ, sygn. 2925.

⁸² APŁ, RGP.WBud., sygn. 6061.

i szkołę parafialną oraz przylegającej do niego kaplicy – cerkwi domowej, która miała być połączona z nim bezpośrednim przejściem. Projektowana świątynia miała być pozbawiona wyjścia na ulicę. Podobnie jak budynek dla duchowieństwa, obiekty miały być wznoszone sposobem gospodarczym. Prace budowlane rozpoczęto jeszcze w 1896, a zakończono w sierpniu 1898 r. Podobnie jak przy innych tego typu uroczystościach, poświęcenie cerkwi i przytułku, 16 października 1898 r., miało charakter niezwykle podniosły. Na uroczystość przybyły władze gubernialne, a poświęcenia obiektów dokonał arcybiskup chełmsko-warszawski – Hieronim (Ekzemplarski)⁸³.

Zarówno świątynia jak i przytułek dedykowane były świętej Oldze – księżnej kijowskiej, która zainicjowała proces chrystianizacji Rusi. Jednonawowa, niewielka cerkiew posiadała prostą formę architektoniczną. Została założona na planie prostokąta z umieszczonym od wschodu prezbiterium w kształcie absydy. Od frontu usytuowano, wysuniętą do przodu, niewysoką wieżę nakrytą cebulastym hełmem. W świątyni nie zastosowano charakterystycznych dla budownictwa cerkiewnego kopuł. Płaski sufit pokrywało tzw. malarstwo dywanowe. Wykorzystano tu wzory w kolorach: czerwonym, zielonym, błękitnym, żółtym. Podobnie udekorowano ściany. Cerkiew Olgińska była i jest jedyną w Polsce świątynią prawosławną, w której na ścianach nie zastosowano malowideł z wizerunkami świętych⁸⁴.

Już w czasie prac budowlanych okazało się, że dostęp do przytułku i cerkwi będzie utrudniony, bowiem nie posiadały one dogodnego dojścia do ulicy Dzielnej. Władze miasta rozwiązały ten problem wydzielając nową ulicę. Do działki, na której posadowiono przytułek i cerkiew, od strony zachodniej przylegał wąski pas gruntu, będący własnością gminy miejskiej. W 1897 r. wydzielono na nim oraz na części przylegającej od zachodu nieruchomości, należącej do Mikołaja Rozenbluma, rozciągniętej między ulicami Dzielną i Cegielnianą (obecnie ul. S. Jaracza) – ulicę Olgińską (obecnie ul. G. Piramowicza)⁸⁵.

⁸³ Poświęcenie kościoła prawosławnego św. *Olgi*, „Rozwój”, 17 X 1898, nr 238, s. 2–3; APŁ, RGP.WBud., sygn. 6061. Cerkiew domowa – kaplica prawosławna funkcjonowała również w Gimnazjum Żeńskim.

⁸⁴ APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr Zabytków nr A/277. Cerkiew prawosławna pw. św. *Olgi*; K. Stefański, *Architektura sakralna...*, s. 111–112; J. Podolska, M. Jagiełło, *op. cit.*, s. 46–62.

⁸⁵ Wytyczenie ulicy przeprowadzono w porozumieniu z Mikołajem Rozenblumem – właścicielem sąsiedniego placu, który przekazał na utworzenie nowej ulicy część swej nieruchomości. W zamian otrzymał zgodę na wydzielenie przy nowo powstałej ulicy ośmiu działek budowlanych. APŁ, AmŁ, sygn. 7205, k. 24–27 i n.

W latach 90. XIX w. wybudowano w Łodzi jeszcze jedną, tym razem nie należącą do parafii, cerkiew. Miała ona zaspokoić potrzeby wyznawców prawosławia – żołnierzy stacjonujących w garnizonie łódzkim. Zapewniano im opiekę duchownego prawosławnego (w latach 1863–1901 był nim Jan Nikolski, a następnie Nikołaj Nikołajewski i Michaił Pyłajew⁸⁶), ale nie posiadali własnej świątyni, a jedynie pomieszczenie na terenie koszar zaadaptowane na cele religijne. Świątynię garnizonową (później pułkową) zlokalizowano w pobliżu koszar, przy ulicy Jekaterynburskiej (obecnie ul. św. Jerzego). Podobnie jak w przypadku cerkwi św. Aleksandra Newskiego, jej budowę sfinansowali łódzcy fabrykanci. Władze rosyjskie po raz kolejny wykorzystały ten fakt propagandowo twierdząc⁸⁷: [...] *u obywateli miasta, wśród fabrykantów zrodziło się życzenie wznieść dla tego pułku, z ich środków osobną cerkiew i przy niej również maneż, w typie wzniesionych dla niektórych wojskowych garnizonów w petersburskim okręgu wojskowym.*

Inicjatywa wzniesienia cerkwi garnizonowej pojawiła się na początku lat 90. XIX w., kiedy to władze carskie postulowały budowę cerkwi dla żołnierzy rosyjskich stacjonujących w Łodzi. Pomysł zaczął się krystalizować w połowie 1893 r., kiedy to zorganizowano pierwsze zebranie obywateli miasta, w tym fabrykantów, w celu rozpoczęcia gromadzenia środków na budowę cerkwi i maneżu. Podobnie jak w innych tego typu przypadkach wykorzystano prestiż i pieniądze najbogatszych mieszkańców – fabrykantów. Dnia 3 kwietnia 1894 r. ukonstytuował się Komitet Budowy. Na jego czele stanął gubernator piotrkowski Konstanty Miller. W jego składzie znaleźli się także: J. Kunitzer – wiceprzewodniczący, duchowny pułkowy – protojerej Jan Nikolski, E. Herbst, Karol Wilhelm Scheibler, J. Heinzl, Juliusz Teodor Heinzl, L. Meyer, H. Konstadt, Szaja Rosenblatt, Rudolf Keller, Ernst Göldner, prezydent Łodzi W. Pieńkowski i architekt miasta F. Chełmiński. Później do tego grona dołączył I. K. Poznański⁸⁸. Koszt budowy oszacowano na 54 903 rbs. Inwestycję przeprowadzono na trzech przylegających do siebie działkach. Ze środków zebranych przez Komitet Budowy, w maju 1894 r. nabyto od Władysława Czerwińskiego dwie nieruchomości⁸⁹. Do nich dołączono przyległy

⁸⁶ *Pamjatnaja kniżka... na god* (1885–1914).

⁸⁷ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 9150, k. 21–23; ibidem, AmŁ, sygn. 6749, k. 5–7.

⁸⁸ Ibidem, AmŁ, sygn. 6749; ibidem, KGP, sygn. 1124.

⁸⁹ Ibidem. Komitet Budowy kupił od Władysława Czerwińskiego działkę nr hip. 321ee oraz część działki nr hip. 288 (ibidem, Not. W. Jonscher 1894, nr rep. 1639).

grunt położony przy nowo powstałej ulicy Jekaterynburskiej 9 (obecnie ul. św. Jerzego). Na potrzeby garnizonu, w sierpniu 1894 r., ofiarowało go Towarzystwo Akcyjne Wyrobów Bawełnianych I. K. Poznańskiego⁹⁰.

Przedsięwzięcie zrealizowano w stulecie powstania 37. Jekaterynburskiego Pułku Piechoty. Cerkiew stanęła w 1896 r. i otrzymała imię św. Aleksego Metropolity Moskiewskiego. Uroczystość poświęcenia odbyła się 27 listopada.

Prace wykończeniowe trwały w cerkwi garnizonowej (później pułkowej) jeszcze kilka lat, były pracochłonne i kosztowne. Całkowity koszt inwestycji wyniósł 70 tys. rb. Komitet Budowy zakończył działalność na początku 1903 r. Wówczas, na posiedzeniu w dniu 20 stycznia, zobowiązano wiceprzewodniczącego Komitetu – J. Kunitzera do założenia księgi wieczystej z wpisem prawa własności do tej nieruchomości na rzecz łódzkiego Magistratu. Jak się później okazało owych formalności nie dopełniono. Kunitzer wkrótce zmarł, a upoważniony do przeprowadzenia odpowiednich czynności pełnomocnik prezydenta Łodzi – Josif Andriejew, nie wywiązał się z powierzonego mu zadania. W przyszłości, po zakończeniu pierwszej wojny światowej, skutkowało to przejściem cerkwi, jako mienia zaborcy, przez wojsko polskie⁹¹.

W odróżnieniu od cerkwi parafialnej zaprojektowanej w stylu bizantyjskim, projekt tej został oparty na obowiązującym wówczas kanonie rosyjskiego budownictwa sakralnego przeznaczonego dla żołnierzy. Wzorcem miały być cerkwie garnizonowe posadowione na obszarze petersburskiego okręgu wojskowego. Typowy projekt tego typu świątyni, dla łódzkich potrzeb zaadaptował F. Chełmiński⁹². Budowla łączyła w sobie dwie funkcje: świątyni i maneżu (ujeżdżalni koni). Z tego powodu składała się z obszernej, prostokątnej nawy z dachem wspartym na żeliwnej konstrukcji, w dni powszednie służącej pułkowi jako ujeżdżalnia. Rogi maneżu zwieńczone zostały namiotowymi wieżami z małymi kopułkami. Do nawy przylegało wysokie kwadratowe prezbiterium z namiotowym dachem, w którego centrum umieszczono latarnię nakrytą kopułą. Cztery wieżyczki w narożach prezbiterium zwień-

⁹⁰ Ibidem, 1894, nr rep. 2919. W grudniu 1901 r. część połączonych nieruchomości położonych między ulicami Cmentarną i Jekaterynburską, Komitet Budowy sprzedał Łódzkiemu Chrześcijańskiemu Towarzystwu Dobroczynności na urządzenie przytułku noclegowego (ibidem, 1901, nr rep. 6108; ibidem, AmŁ, sygn. 19689, k. 16).

⁹¹ APŁ, Komitet Budowy Cerkwi Prawosławnej w Łodzi, sygn. 1; ibidem, sygn. 3; ibidem, AmŁ, sygn. 19689, k. 16; ibidem, sygn. 1215, k. 1–10; ibidem, sygn. 12672.

⁹² P. Cynalewska-Kuczma, *op. cit.*, s. 101–102.

czono zostały cebulastymi hełmami. Elewacje budowli oblicowano wiśniową cegłą klinkierową. Z niej ukształtowano też gzymsy i fryzy⁹³.

W okresie kierowania parafią przez księdza protojereja A. Rudlewskiego wybudowano kolejną cerkiew należącą do parafii św. Aleksandra Newskiego, tym razem poza granicami Łodzi – w Łasku. Co prawda społeczność prawosławna w tym mieście była nieliczna – w latach 80. XIX w. było to około 30 osób, a pod koniec pierwszego dziesięciolecia XX w. liczyła jedynie 66 rodzin (141 parafian) – jednak odległość od cerkwi parafialnej wymuszała, zdaniem władz, konieczność zorganizowania własnej świątyni. Ponadto budowa świątyń prawosławnych była, o czym pisano wyżej, elementem polityki caratu. Pierwszą prawosławną kaplicę w Łasku zorganizowano w jednej z sal miejscowego szpitala, w roku 1888. Korzystali z niej leżący w nim chorzy i miejscowi wyznawcy prawosławia. Na przełomie XIX i XX stulecia, uznano iż jest ona niewystarczająca dla potrzeb tamtejszych prawosławnych. Ponadto pomieszczenie oddane na potrzeby kaplicy, stało się niezbędne dla rozbudowującego się szpitala. W sprawę zaangażował się naczelnik powiatu łaskiego książę Dmitrij Czagadajew, który przejął inicjatywę i od tej pory reprezentował parafian z Łasku wobec władz gubernialnych⁹⁴. Początkowo, w końcu lat 80. XIX w., kosztorys inwestycji szacowano na 3622 rbs. Dziesięć lat później, w 1897 r., przedłożono do zatwierdzenia projekt budowlany wraz z dwukrotnie wyższym kosztorysem, opiewającym na kwotę 7497 rb. Według Czagadajewa kwotę 2650 rb. zobowiązali się przekazać fabrykanci z Pabianic. W 1897 r. miejscowe władze postanowiły odstąpić niewielki plac o powierzchni 1804 m², z przeznaczeniem na budowę cerkwi. Jednak władze gubernialne zgodę na przekazanie prawosławnym działki wydały dopiero w lutym 1900 r.⁹⁵ Po zmianie na stanowisku naczelnika powiatu, sprawą budowy w mieście nowej cerkwi (kaplicy), zajął się Andriej Bogdanow. W marcu 1902 r. wybrano go na przewodniczącego Komitetu Budowy, w skład którego weszli także: proboszcz A. Rudlewski, sędzia śledczy Iwan Iwanow, pomocnik leśniczego Josif Łanin, referent urzędu powiatowego Władimir Fałwianow i pracownik urzędu skarbowego Dmitrij Matwiejew. Na początku 1901 r. przygotowano kolejny plan i znacznie niższy kosztorys

⁹³ K. Stefański, *Architektura sakralna...*, s. 110; K. Sokoł, A. Sosna, *op. cit.*, s. 49.

⁹⁴ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 9176. W literaturze inicjatywę budowy cerkwi w Łasku przypisuje się błędnie Andriejowi Bogdanowowi (K. Sokoł, A. Sosna, *op. cit.*, s. 45).

⁹⁵ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 9176.

zamykający się w kwocie 4290 rb. Do listopada zebrano 2415 rb. gotówką oraz uzyskano dary w postaci materiałów budowlanych⁹⁶. W tym czasie niecierpliwie oczekiwano na zgodę na rozpoczęcie robót. Stało się to tym bardziej pilne, że budowniczowie kolei kalisko-warszawskiej zadeklarowali pomoc przy kopaniu fundamentów i innych pracach ziemnych. Kamień węgielny pod nową świątynię położono 13 października 1901 r.⁹⁷ Wzniesiono ją między dwiema drogami biegnącymi z Łodzi i Piotrkowa w kierunku centrum miasta, a przyszpitalnym ogrodem.

Cerkiew pod wezwaniem Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy poświęcono dopiero po siedmiu latach, 21 września 1908 r. Była to niewielka budowla przeznaczona dla 150–180 osób. Jej powstanie, a później utrzymanie, zwiększyło obciążenia finansowe tamtejszej społeczności prawosławnej. W związku z tym, w 1909 r., Rada Parafialna parafii św. Aleksandra Newskiego postanowiła wszystkie składki wnoszone przez parafian z Łasku przeznaczyć na potrzeby tamtejszej cerkwi⁹⁸.

Mieszkańcy Pabianic należący do łódzkiej parafii, podobnie jak łaskowianie, tylko sporadycznie brali udział w nabożeństwach odbywających się w cerkwi św. Aleksandra Newskiego. Na co dzień, głównie z powodu, jak podkreślano, znacznej od niej odległości, korzystali jedynie z kaplicy zorganizowanej w niewielkim pomieszczeniu biblioteki rosyjskiej, znajdującej się na poddaszu miejscowej szkoły. W związku z tym w latach 90. XIX w. parafia postanowiła wznieść dla nich niewielką cerkiew⁹⁹. W listopadzie 1899 r. zawiązał się Komitet Budowy, w skład którego weszli: dyrektor Szkoły Handlowej Aleksander Lubański, proboszcz A. Rudlewski, naczelnik powiatu łaskiego Dmitrij Czagadajew, naczelnik Straży Ziemskiej porucznik Sarżewki, Iwan Mjasnikow, naczelnik poczty Pigulewski, inspektor podatkowy Woj-

⁹⁶ Wśród czternastu darczyńców największą kwotę – 1000 rb. przekazał pabianicki przemysłowiec Teodor Ender. Ponadto Juliusz Kindler, Oskar Kindler i Teodor Meyerhoff wpłacili obiecaną jeszcze naczelnikowi Czagadajewowi sumę 750 rb. Po 100 rb. przekazali: naczelnik Andriej Bogdanow, Ludwik Schweikert i Maria Proskuro-Suszczyńska; 150 rb. – Oskar Saenger; 50 rb. – Hersz Faust; 25 rb. – Herman Preis; 20 rb. – inspektor budowy kolei warszawsko-kaliskiej baron Michał Taube; po 10 rb. – Fiodor Nikołajewicz Zujew i Fiodor Fiodorowicz Zujew (APŁ, RGP.WAdm., sygn. 9176).

⁹⁷ Ibidem; *Ustrojstwo cerkwi w g. Łaska*, „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik” 1901, nr 27, s. 333; *Oswjaszczenije zakładki w g. Łaskie Pietrowskoj gub.*, ibidem, nr 44, s. 535–356.

⁹⁸ *Otcziet Łodzinskago... za god 1909*, s. 28.

⁹⁹ APŁ, Akta miasta Pabianic, sygn. 2024; *Otcziet Łodzinskago... za god 1909*, s. 30–31. Pierwsze zabiegi podjęto w 1897 r.

Ryc. 22. Cerkiew Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Łasku przed 1914 r. (*Zbiory prywatne Aleksandra Sosny*).

Ryc. 23. Cerkiew garnizonowa św. Aleksego przy ul. św. Jerzego (*Zbiory prywatne Aleksandra Sosny*).

nicki, burmistrz Pabianic Zygmunt Szołowski, nauczyciele – Neczaj-Gruzewicz, Matwiejew, Damanicki, Doliński oraz fabrykanci – O. Kindler, T. Ender, Feliks Krusche, L. Schweikert, R. Saenger i Teodor Hadrian¹⁰⁰. W pierwszych latach XX stulecia, aktywność Komitetu była znikoma. Udało się jedynie pozyskać odpowiednią działkę gruntu¹⁰¹. W latach rewolucji 1905–1907 sytuacja rosyjskich urzędników i nauczycieli uległa zmianie, większość z nich opuściła Pabianice. Okazało się, że budowa cerkwi stała się zbyt kosztowna, a Komitet zawiesił działalność. Po uspokojeniu sytuacji, liczba prawosławnych w mieście zaczęła wzrastać, co pozwoliło na wznowienie zabiegów o cerkiew. Powołano nowy Komitet Budowy w składzie: proboszcz A. Rudlewski, przewodniczący rady parafialnej – M. K. Moskwin, sędzia pokoju Gleb K. Szostacki, naczelnik powiatu łaskiego Apoloniusz Raum von Granenberg, burmistrz Pabianic Witold Schreier, naczelnik Straży Ziemskiej E. P. Rodionow i naczelnik poczty Michaił I. Zozulenko. Firma „Nestler i Ferrenbach” przygotowała projekt i kosztorys, które złożono do zatwierdzenia odpowiednim władzom. Cerkiew miała pomieścić około 250 osób, a ponadto planowano, iż znajdą się w niej pomieszczenia dla służby kościelnej i szkoły. Całkowity koszt inwestycji miał wynieść pierwotnie 45 695 rb., jednak w 1912 r. obniżono go do 25 tys. Rozpoczęcie prac budowlanych planowano na rok 1912. Uzyskano też zgodę generał-gubernatora warszawskiego na przeznaczenie na ten cel z kasy miejskiej Pabianic, w ciągu trzech lat od rozpoczęcia budowy, 10 tys. rb. Kwota ta do 1912 r. nie została przekazana, a sama parafia zebrała jedynie 2000 rb. Równocześnie zwrócono się o pomoc finansową do miejscowych fabrykantów. W końcu 1912 r. gubernator piotrkowski ponownie nakazał władzom miasta wypłacenie 10 tys. rb., tym razem w ratach, w kolejnych pięciu latach, poczynając od roku 1913 po 2000 rb. Do połowy 1914 r. nadal nie przekazano pierwszej raty pożyczki¹⁰². Ostatecznie inicjatywa budowy cerkwi w Pabianicach zakończyła się fiaskiem – projektu tego nie zrealizowano z powodu braku odpowiednich środków oraz wybuchu I wojny światowej, w wyniku której niemal wszyscy prawosławni Rosjanie opuścili miasto.

¹⁰⁰ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 4004.

¹⁰¹ Zakupu działek dokonał w 1903 i 1904 r. pabianicki Magistrat, a następnie przekazał je Komitetowi Budowy cerkwi. Ibidem, Not. P. Milewski 1904, nr rep. 56; ibidem, 1903, nr rep. 67; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 3081.

¹⁰² Pierwotnie planowano wydać w latach 1910–1912 odpowiednio: 4000, 3000 i 3000 rb. APŁ, RGP.WAdm., sygn. 4004; *Otcziet Łodzinskago... za god 1909*, s. 30–31; *Otcziet Łodzinskago... za god 1911*, s. 28–29.

Prace gospodarcze w parafii nie ograniczały się jedynie do inicjowania i realizowania kolejnych inwestycji. Nie mniej ważne było systematyczne dbanie o szybko powiększający się majątek. Nieruchomości wymagały nieustannej troski, nakładów pracy, ale przede wszystkim odpowiednich finansów. Starano się o nie w Magistracie, skąd otrzymywano potrzebne sumy, lub je z kasy miejskiej pożyczano. Do wybuchu I wojny światowej przeprowadzano prace remontowe we wszystkich cerkwiach oraz pozostałych budynkach należących do parafii. Na przykład, w 1902 r. na remont cerkwi kasa miejska wyasygnowała 19 953 rb. Przeprowadzono wówczas remont cerkwi św. Aleksandra Newskiego: naprawiono dach i dzwony, pomalowano ściany, sufity, okna i drzwi, zabezpieczono zewnętrzną polichromię. W następnym roku naprawiano dach i wymieniono okna w cerkwi garnizonowej. Na ten cel Magistrat przeznaczył 6 373 rb. W 1912 r. w cerkwi św. Aleksandra Newskiego, a w 1913 r. w cerkwi św. Olgi zainstalowano oświetlenie elektryczne. Tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej przeprowadzono remont cerkwi św. Aleksego. Prace, wycenione na 5113,83 rb., wykonało przedsiębiorstwo budowlane Chaima I. Tyllera¹⁰³.

W 1909 r. parafia podjęła próbę zorganizowania przytułku dla starców. W tym celu wystąpiła do prezydenta Łodzi o wydzierżawienie jej zabudowanej działki miejskiej nr 321d (27), położonej przy ulicy Konstantynowskiej (obecnie ul. Legionów). W zamian za niewielki czynsz dzierżawny (parafia określała go na maksimum 300 rb. rocznie), zobowiązywała się do uporządkowania posesji oraz wyremontowania, znajdującego się na jej terenie niewielkiego parterowego domu. Ponieważ w tym samym czasie Kolegium kościelne ewangelicko-augsburskiej parafii św. Trójcy wystąpiło do Magistratu o użyczenie tejże działki na przeprowadzenie drogi do starego cmentarza parafialnego do niej przylegającego, a nie posiadającego dostępu do ulicy, Magistrat doprowadził do trójstronnych rozmów¹⁰⁴. W wyniku negocjacji parafia prawosławna otrzymała nieruchomość w dzierżawę, na okres sześciu lat. Opłata dzierżawna wynosiła jedynie 200 rb. rocznie. Była płatna jednorazowo z góry za cztery lata. W umowie zastrzeżono, że na terenie nieruchomości parafia nie może wznosić nowych budynków, a remont istniejącego przeprowadzi na

¹⁰³ APŁ, RGPWAdm., sygn. 13446; ibidem, sygn. 12509; ibidem, AmŁ, sygn. 2927; ibidem, sygn. 2928; ibidem, sygn. 2930; ibidem, sygn. 3638; ibidem, sygn. 6754; ibidem, sygn. 19689.

¹⁰⁴ Na działce składowano sprzęt przeciwpożarowy należący do ochotniczej straży pożarnej. Z tego powodu władze administracyjne niechętnie odnosiły się do prośby parafii.

własny koszt¹⁰⁵. Jeśli chodzi o zaspokojenie potrzeb parafii św. Trójcy, Magistrat uznał, że użyczenie części nieruchomości na zorganizowanie przejazdu do cmentarza jest możliwe jedynie w ramach pomocy sąsiedzkiej, bez jakichkolwiek zobowiązań wobec prawosławnej Rady Parafialnej. Tę ostatnią zobowiązał do przeprowadzenia użyczenia¹⁰⁶.

Akt notarialny w sprawie dzierżawy działki przy ul. Konstantynowskiej podpisano 26 maja 1909 r. W znajdującym się na posesji niewielkim parterowym domu umieszczono przytułek dla starców i dzienny przytułek dla dzieci. W tym celu przeprowadzono remont budynku.

Parafii św. Aleksandra Newskiego nie zadowolił taki stan rzeczy, wobec czego wkrótce, 12 października, wystąpiła do władz Łodzi o nieodpłatne przekazanie jej owej działki na własność. Następnie, nie czekając na odpowiedź, zwróciła się do gubernatora piotrkowskiego ze skargą na opieszałość Magistratu i prezydenta miasta. W takiej sytuacji, w marcu 1910 r., w Magistracie zorganizowano spotkanie, podczas którego próbowano rozwiązać problem. Strona parafialna – reprezentowana przez M. Moskwina, obstawała przy przekazaniu parafii działki na własność. Natomiast przedstawiciele władz miasta, z prezydentem Pieńkowskim, skłaniali się do odstąpienia nieruchomości w bezpłatną, bezterminową dzierżawę¹⁰⁷. Ostatecznie postanowiono, że: działka nie zostanie parafii sprzedana, a jedynie oddana w bezpłatne bezterminowe użytkowanie z przeznaczeniem na przytułek dla starców i dzienny przytułek dla dzieci; parafia nie będzie miała prawa przeznaczyć nieruchomości na inny niż określono cel, ani przenieść przytułku w inne miejsce; jeśli tak się stanie działka wróci do kasy miejskiej¹⁰⁸. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na postawę obecnych podczas rozmów przedstawicieli miasta, przede wszystkim Karola Rajmund Eiserta. Ten zgłosił do poczynionych ustaleń zdanie odrębne, podnosząc argument o szczególnym znaczeniu nieruchomości miejskich zlokalizowanych w pobliżu Magistratu, przekonywał, że korzystniejsza dla miasta będzie sprzedaż nieruchomości za

¹⁰⁵ APŁ, AmŁ, sygn. 2861; ibidem, Not. W. Sarosiek 1909, nr rep. 2182. Magistrat zastrzegł też sobie, możliwość rozwiązania umowy dzierżawnej, jeśli zechce przeznaczyć ową nieruchomość na inny cel. Okres wypowiedzenia określono na sześć miesięcy.

¹⁰⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 2861, k. 10 i n.

¹⁰⁷ Strona parafialna argumentowała, że społeczność łódzkich wyznawców prawosławia jest słabo uposażona, parafia ma coraz większe zadania opiekuńcze, a dzierżawiona działka przy ul. Konstantynowskiej, wobec zastrzeżenia w umowie zakazu czerpania zysków z nieruchomości, nie przynosiła żadnego dochodu. Ibidem, k. 30–31, 51–52.

¹⁰⁸ Ibidem, k. 53.

20 tys. rb.¹⁰⁹ Pogląd Eiserta podzielali pozostali negocjatorzy reprezentujący miasto, a ostatecznie jego argumentację uznał także proboszcz parafii prawosławnej. Ten ostatni zastrzegł jednak, że w takiej sytuacji musiałby potrzebą na ów zakup kwotę uzyskać z kasy miejskiej. Na takie rozwiązanie – stanowiące właściwie darowiznę na rzecz parafii, o wartości 20 tys. rb., nie zgodził się Magistrat.

Sytuacja była patowa. Sprawa nieodpłatnej dzierżawy lub zakupu przez parafię nieruchomości przy ul. Konstantynowskiej ciągnęła się jeszcze dwa lata. Wielokrotnie, pod wpływem skarg wnoszonych przez proboszcza, interweniował gubernator piotrkowski. Sprawę analizowały też władze wyższe, państwowe i duchowne. Ostatecznie doczekała się ona rozwiązania w lutym 1912 r. w postaci umowy o nieodpłatnej bezterminowej dzierżawie¹¹⁰.

Przed wybuchem I wojny światowej władze cerkwi prawosławnej zrealizowały duży program inwestycyjny. W 1891 r., dla jej potrzeb, przekazano dużą nieruchomość położoną między ul. Dzielną (obecnie ul. G. Narutowicza) a Cegielnianą (obecnie ul. S. Jaracza). W tym roku dokonano jej podziału na dwie części. Dla części północnej, na której powstał dom parafialny, cerkiew św. Olgi i inne obiekty, utworzono księgę hipoteczną nr 1813. Zajmowała ona obszar 2417 m² i została zapisana jako własność Rady Parafialnej¹¹¹. W 1910 r. uregulowano kwestie własnościowe pozostałej części działki, biegnącej wzdłuż ul. Olgińskiej (obecnie ul. G. Piramowicza), po jej stronie wschodniej, od cerkwi św. Olgi do ul. Cegielnianej. Całość podzielono na kilka działek i, poza jedną, sprzedano po korzystnych cenach. Wspomnianą działkę (ul. Olgińska 10) o powierzchni 1232,5 m² uregulowano w księdze hipotecznej, nr 2028, na rzecz *Ochrony-Cerkwi-Szkoły* pod wezwaniem św. Olgi przy parafii prawosławnej.

W 1912 r. przystąpiono do realizacji dużego programu inwestycyjnego na wspomnianej działce parafialnej. Miał tam powstać dwupiętrowy dom wraz z oficynami. W nowym budynku miały znaleźć się: biblioteka, czytelnia, schronisko dla dziewcząt oraz dorosłych wychowanków przytułku uczących się zawodu. Planowano urządzenie kilku mieszkań pod wynajem, co miało przynieść dodatkowe dochody¹¹². W połowie 1913 r. Rada Parafialna postanowiła

¹⁰⁹ Ibidem, k. 54.

¹¹⁰ APŁ, Not. W. Sarosiek 1912, nr rep. 2487.

¹¹¹ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 1813, dział I, II i III.

¹¹² APŁ, AmŁ, sygn. 2929; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 3913.

zwrócić Magistratowi działkę dzierżawioną przy ul. Konstantynowskiej 27, żądając, tytułem rekompensaty za przeprowadzony remont istniejącego tam budynku, aż 5 tys. rb., które zostały wypłacone¹¹³. Jednocześnie, na wspomniane inwestycje, uzyskano pożyczkę ze specjalnego kapitału (funduszu) Kas miejskich guberni piotrkowskiej w wysokości 12 tys. rbs.¹¹⁴ Na ten cel wykorzystano też środki uzyskane ze sprzedaży kilku działek zlokalizowanych wzdłuż ul. Olgińskiej. Jest zatem faktem, iż lokalne władze miejskie pod naciskiem władz zwierzchnich – były zmuszone do działania w interesie miejscowego środowiska Rosjan.

2.7. Działalność oświatowa i społeczna duchowieństwa i wspólnoty wiernych Kościoła prawosławnego w Łodzi do 1914 r.

Parafia prawosławna w Łodzi, odpowiadając na potrzeby członków wspólnoty, prowadziła działalność edukacyjną i społeczną. Posiadała własną szkołę, dwa przytułki dla dzieci oraz podjęła próbę zorganizowania przytułku dla osób starych.

Prawosławną cerkiewno-parafialną szkołę otwarto w Łodzi 20 września 1893 r. Od początku jej istnienia kierował nią proboszcz miejscowej parafii, którym w okresie do wybuchu I wojny światowej był A. Rudlewski. Zarząd nad szkołą, zgodnie z przepisami z 1884 r., sprawowała Warszawska Rada Episkopalna. Od 1898 r. szkoła zajmowała drugie piętro nowo wybudowanego przez parafię budynku przy ulicy Olgińskiej (obecnie Piramowicza)¹¹⁵.

Pierwotnie szkoła prowadziła dwie klasy, a 1 września 1906 r. otwarto trzecią. Od tej pory w szkole pracowało pięciu nauczycieli religii – czterech duchownych i diakon, a ponadto trzech nauczycieli przedmiotów ogólnokształcących oraz nauczycielka robótek ręcznych. Wśród nauczanych przedmiotów znalazły się: historia Starego i Nowego Testamentu, krótka historia Cerkwi prawosławnej, nauka podstaw liturgii, język rosyjski, pełny kurs arytmetyki, geografia, historia Rosji, język starocerkiewno-słowiański, wiadomości o zjawiskach przyrodniczych, kaligrafia, rysunek i robótki ręczne.

¹¹³ Ibidem, Not. W. Sarosiek 1913, nr rep. 14367.

¹¹⁴ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 1813, dział IV, nr 2; APŁ, Not. A. Taraborkin 1913, nr rep. 2006.

¹¹⁵ *Łodz. Kratkij istoriko-statisticzeskij oczerk*, pod red. G. I. Pietrowa, M. J. Warikowa, Łódź' 1895, s. 36; „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik” 1884, nr 16, s. 237–240; *Otcziet Łodzinskago... za god 1909*, s. 9.

W szkole znajdowała się biblioteka. Roczny koszt utrzymania szkoły wynosił ponad 1800 rb. Fundusze na prowadzenie szkoły przeznaczali: episkopalna komisja uczelniana, łódzki Magistrat, cerkiew św. Aleksandra Newskiego i domowa cerkiew Olgińska oraz Rada Parafialna. Ponadto zamożniejsi uczniowie wnosili opłaty za naukę. Fundusze te były niewystarczające, dlatego proboszcz Rudlewski starał się o dodatkowe sumy w Konsystorzu¹¹⁶. Do szkoły uczęszczały przede wszystkim dzieci wyznania prawosławnego, choć przyjmowano do niej także katolików i ewangelików. Według danych Rady Parafialnej, w 1909 r. w szkole uczyło się 146 dzieci: 73 chłopców i tyleż dziewcząt. W tej grupie znajdowało się 30 dzieci z przytułku św. Olgi. Dwa lata później uczęszczało do niej 141 dzieci, w tym 82 chłopców i 59 dziewcząt. Wśród uczniów 27 było wychowankami przytułku parafialnego¹¹⁷. Nie można dziś odtworzyć pełnego składu kadry nauczycielskiej pracującej w szkole cerkiewno-parafialnej. Wiadomo, że w latach 1894–1900 starszym nauczycielem był Władimir Łukasiuk, natomiast nauczycielką – Aleksandra Łukasiuk (1898–1901)¹¹⁸. Religii nauczał kler parafialny. W czerwcu 1913 r. planowano od kolejnego roku szkolnego, przenieść szkołę do nowo budowanego, na rogu ulic Olgińskiej i Dzielnej, budynku parafialnego. Projektu tego nie zrealizowano.

Działania na polu edukacji nie ograniczały się do własnej szkoły cerkiewno-parafialnej. Należy dodać, że nauczaniem religii w szkołach miejskich zajmował się proboszcz oraz wyznaczeni duchowni.

Parafia łódzka posiadała dwa przytułki dla dzieci. Pierwszy – św. Olgi – dla sierot. Drugi – Miłosiernego Zbawiciela – dzienny, przeznaczony dla dzieci robotników. Początkowo działalność opiekuńczą prowadzono w oparciu o jednorazowe dobrowolne datki współwyznawców. Z czasem, gdy liczba parafian wzrastała, a potrzeby najuboższych (większość łódzkich prawosławnych) znacząco przekraczały możliwości finansowe parafii, należało zreformować działalność charytatywną. Przede wszystkim wprowadzono stałe składki parafialne, o czym pisano wyżej. Ponadto, od 1905 r., Rada Parafialna

¹¹⁶ Na koszty utrzymania szkoły składały się pensje dla nauczycieli (z wyjątkiem nauczycieli religii, którzy nie pobierali pensji), ogrzewanie, oprawa książek, remonty, zakup drobnych sprzętów. APŁ, AmŁ, sygn. 2696; AGAD, Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny w Królestwie Polskim, sygn. 277; *Otcziet Łodzinskago... za god 1909*, s. 32.

¹¹⁷ Ibidem, s. 33; *Otcziet Łodzinskago... za god 1911*, s. 32; *Lodz. Kratkij...*, s. 36.

¹¹⁸ *Pamjatnaja kniżka... na god (1885–1914)*.

zaczęła sporządzać spisy parafian, w których znaczące miejsce miały informacje o sytuacji rodzinnej, społecznej i majątkowej głowy rodziny. Równocześnie przystąpiono do szczegółowego określenia ich potrzeb materialnych. Dla poprawienia skuteczności prowadzonych działań, teren parafii podzielono na osiem rejonów, w których powołano specjalne Komitety parafialne. Każdym Komitetem kierowały cztery osoby pochodzące z wyboru. Były to głównie kobiety, bowiem uważano, że te mają większe predyspozycje do prowadzenia działalności filantropijnej, a zatem będą bardziej skuteczne niż mężczyźni. Komitety zajmowały się zbiórką środków przeznaczanych następnie na potrzeby najuboższych, przede wszystkim dzieci, starców i chorych. Organizowano więc loterie i wieczory muzyczne, zwracano się o pomoc finansową do różnych instytucji, w tym wojska, a zdobyte w ten sposób fundusze trafiały do kasy parafialnej, a następnie do potrzebujących¹¹⁹.

Na dzień 1 stycznia 1910 r. w parafii działało siedem komitetów. Pierwszy Komitet w Łodzi opiekował się 285 rodzinami (552 osoby) – przewodnicząca W. Moskwina. Drugi Komitet w Łodzi – 585 rodzin (1144 osoby) – przewodnicząca Zofia Głobaczewa. Trzeci Komitet w Łodzi – 589 rodzin (1183 osoby) – przewodnicząca Z. Rjazanowa. Czwarty Komitet w Łodzi – 297 rodzin (669 osób) – przewodnicząca A. Siemienowska. Piąty Komitet w powiecie łódzkim – 148 rodzin (305 osób) – przewodniczący, naczelnik Straży Ziemskiej ppłk Wasilij Makowski. Szósty Komitet w powiecie łaskim i mieście Łasku – 66 rodzin (141 osób) – przewodniczący Konstantin Karelski. Siódmy Komitet w Pabianicach – 72 rodziny (176 osób), przewodniczący – Jakow Wwiedenski. W kolejnych latach skład Komitetów ulegał zmianie. W 1911 r. było osiem Komitetów. Przewodniczyli im: I Komitet w Łodzi – Wiera Moskwina; II Komitet w Łodzi – Natalia Leontowicz; III Komitet w Łodzi – Zofia Rjazanowa; IV Komitet w Łodzi – Nadieżda Dubrowina; V Komitet w Łodzi – Anna Repojto-Dubiago; VI Komitet w Łodzi – A. Siemienowska; VII Komitet w powiecie łódzkim – Wasilij Makowski; VIII Komitet w powiecie łaskim i mieście Łasku – K. Karelski; IX Komitet w Pabianicach – Gleb Szostacki¹²⁰.

Dnia 1 września 1898 r. otwarto przytułek św. Ołgi. Mieścił się on w należącym do parafii, dwupiętrowym budynku przy ulicy Ołgińskiej (obecnie ul. G. Piramowicza). Zajmował w nim parter i pierwsze piętro (na piętrze dru-

¹¹⁹ Szerzej zob.: APŁ, AmŁ, sygn. 6854; ibidem, sygn. 6865; ibidem, sygn. 6869. *Otcziet Łódzinskago... za god 1909*, s. 8–9.

¹²⁰ Szerzej zob.: *Otcziet Łódzinskago... za god 1911*, s. 55–61.

gim mieściła się szkoła). Od południa przylegała do niego cerkiew domowa św. Olgi, wybudowana na potrzeby wychowanków. Cerkiew była częścią sierocińca, a oba budynki połączono bezpośrednim przejściem. Poświęcenia obu obiektów dokonał arcybiskup Hieronim¹²¹.

Przytułek prowadził zarząd z proboszczem na czele oraz dwoma opiekunami (kobietą i mężczyzną). Opiekunów wybierał ogół parafian, a zatwierdzał biskup. Zarząd zatrudniał wychowawczynię, która sprawowała nad przytułkiem bezpośredni nadzór dydaktyczny i ekonomiczny. Od 1905 r. wychowawczyni współpracowała z Kołem Dam – grupą parafianek, które społecznie dbały o potrzeby przytułku. Koło Dam zajmowało się przyjmowaniem do sierocińca wychowanków, nadzorowało pracę wychowawczyni, prowadziło finanse, zajmowało się zakupem prowiantu. W 1909 r. do Koła Dam należało 18 kobiet, a osiem spośród nich pomagało w przytułku: Jewgienija Tarasenko, Jewdokija Kołomic, Aleksandra Żadko-Andriejewa, Olga Sokołowa, Jelena Winogradowa, Maria Nikołajewa, Dominika Birger i Ksenia Efimowa¹²². Z czasem, kiedy w przytułku przybywało wychowanków, zatrudniono pomoc wychowawczyni. Zadaniem tej osoby stała się bezpośrednia opieka nad dziećmi w budynku przytułku i na placu zabaw oraz prowadzenie zajęć lekcyjnych. Nad zdrowiem wychowanków czuwał lekarz. W okresie letnim dla dzieci przebywających w przytułku organizowano wyjazdy wakacyjne do miejscowości Górki.

Sytuacja materialna wyznawców prawosławia w Łodzi była trudna. W końcu pierwszego dziesięciolecia XX w. na 4200 parafian, w rodzinach urzędniczych żyło około 300 osób. Główną masę stanowili policjanci, strażnicy miejscy, zdemobilizowani żołnierze, a przede wszystkim robotnicy oraz wdowy po nich. W rodzinach prawosławnej biedoty w najgorszej sytuacji były dzieci, nie posiadające odpowiedniej odzieży, głodne, nie mające gdzie nauczyć się języka i religii. Stało się więc koniecznością zorganizowanie dla nich przytułku dziennego. W końcu 1908 r. udało się znaleźć na ten cel odpowiedni lokal i w dniu 4 stycznia 1909 r. parafia uroczystie otworzyła *Dzienny Przytułek dla Dzieci im. Miłosiernego Zbawiciela*¹²³. Działał on na

¹²¹ H. Delfas podaje błędnie, iż przytułek mieścił się w budynku plebani: *Parafia Prawosławna w Łodzi (1884–1914)*, „Rocznik Łódzki” 2003, t. 50, s. 119. Por.: *Poświęcenie kościoła prawosławnego św. Olgi*, „Rozwój”, 17 X 1898, nr 238, s. 2–3.

¹²² *Otcziet Łódzinkago... za god 1909*, s. 48.

¹²³ Przytułek działał, w dzierżawionym przez parafię, parterowym domu na ul. Konstantynowskiej 27. Dzielił go z przytułkiem dla starców. W 1913 r. postanowiono

zasadach podobnych do przytułku Olgińskiego. Różnica polegała na tym, że był to przytułek dzienny przeznaczony dla dzieci robotników, które nie ukończyły ósmego roku życia. Placówką kierował zarząd w składzie: duchowny wyznaczony przez proboszcza, opiekun, opiekunka i dodatkowo dwie osoby wybierane przez parafian. W 1909 r. na opiekunów wybrano Tatianę Kalinuską i Nikołaja Wołk-Lewandowicza. Bezpośrednią opiekę nad dziećmi pełniła wychowawczyni. Ponadto w przytułku zatrudniono opiekunów zajmujących się przygotowywaniem posiłków i odprowadzaniem dzieci z – i do domu. W 1911 r. z opieki w przytułku skorzystało 4870 chłopców i 6395 dziewczynek. Średnio w ciągu dnia w przytułku przebywało 16 chłopców i 21 dziewcząt. Część z nich, po porannej herbacie, udawała się na zajęcia do szkoły miejskiej, skąd wracały na obiad. Pozostali wychowankowie brali udział w zajęciach organizowanych na miejscu. W dni wolne od zajęć szkolnych organizowano dzieciom gry i zabawy oraz wycieczki do lasu miejskiego. Najubożsi otrzymywali w przytułku odzież i obuwie¹²⁴.

Osobnym problemem prawosławnej społeczności miasta był brak odpowiedniej opieki dla ludzi starych, schorowanych, nie posiadających środków do życia. Dlatego w 1909 r. parafia podjęła próbę zorganizowania *Bogadielni* – przytułku dla starców. Na początek przeznaczono na ten cel cztery pomieszczenia w budynku przy ulicy Konstantynowskiej 27 (obecnie ul. Legionów), zajmowanym przez przytułek Miłosiernego Zbawiciela. Z początkiem 1910 r. pierwszych pięć osób zostało jego pensjonariuszami. Wkrótce okazało się jednak, że warunki panujące w *Bogadielni*, zwłaszcza ograniczenie swobody poruszania się, nie odpowiadały pensjonariuszom i ci zrezygnowali z oferowanej pomocy¹²⁵. W następnych latach podejmowano kolejne próby zorganizowania pomocy dla tej grupy parafian.

* * *

przenieść go na drugie piętro budynku przy ul. Olgińskiej – miał zająć pomieszczenia, które do tej pory użytkowała szkoła cerkiewna. APŁ, RGP.WAdm., sygn. 3913.

¹²⁴ *Otcziet Łodzinskago... za god 1911*, s. 48–51.

¹²⁵ Chodzi o nieruchomość miejską nr 321d (27). APŁ, AmŁ, sygn. 2861; *Otcziet Łodzinskago... za god 1911*, s. 51–52.

Nieliczne środowisko łódzkich wyznawców prawosławia było dość hermetyczne i nie brało aktywnego udziału w życiu miasta. Postrzegano je jako wyraz dominacji rosyjskiej na ziemiach polskich, bowiem Cerkiew stanowiła niejako jedno z ogniw administracji zaborczej. Miała krzewić prawosławie, ale także rosyjskość. Nie dziwi więc ścisła współpraca kolejnych proboszczów z władzami miasta czy gubernialnymi, a także uzyskiwanie przez parafię, od tych instytucji, znaczącej pomocy finansowej. W tym kontekście oczywistą wydaje się kontrola jakiej poddawano mieszkających w Łodzi i przybywających do miasta prawosławnych. Dzięki ścisłej współpracy z administracją miejską, proboszczowie posiadali szczegółowe informacje o liczebności prawosławnej ludności przebywającej w Łodzi na stałe, bądź czasowo, jej sytuacji rodzinnej i statusie majątkowym. Znano więc nazwiska i miejsce zamieszkania oraz stan rodzinny prawosławnych nauczycieli łódzkich szkół, pracowników poczty, stróżów prawa, wojskowych (informacje takie przekazywali do parafii: Łódzka Dyrekcja Szkolna, Urząd Skarbowy, Magistrat, dyrekcja kolei fabryczno-łódzkiej, a nawet dyrekcje banków i in.)¹²⁶. Informacje te pomagały dbać o ortodoksję religijną parafian – zwracać uwagę na wypełnianie praktyk religijnych, a także konsolidować środowisko współwyznawców. Zwracano również uwagę na odpowiednią oprawę uroczystości religijnych, zwłaszcza podczas świąt i wizyt duszpasterskich kolejnych arcybiskupów. Poprzez udział w nich władz miejskich, czy gubernialnych, a także znamienitych mieszkańców Łodzi, stawały się manifestacją rangi Kościoła prawosławnego w Królestwie Polskim. Przykładem może być choćby wizyta arcybiskupa Flawiana w 1896 r., czy arcybiskupa Hieronima, który przybył do miasta w październiku 1898 r., by poświęcić cerkiew i przytułek św. Olgi¹²⁷. Sytuacja taka trwała do roku 1914. Warunki działalności łódzkiej parafii prawosławnej uległy gwałtownej zmianie wraz z wybuchem pierwszej wojny światowej.

¹²⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 9331; ibidem, Policmajster m. Łodzi, sygn. 578.

¹²⁷ *Posieszczenie Wysokoprieoswjaszczennym Fławianom, Archiepiskopom Chołmsko-Warszawskim gor. Łodzi 20–21 apriela 1896 g.*, „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik” 1886, nr 11, s. 206–207; *Poświęcenie kościoła prawosławnego św. Olgi*, „Rozwój”, 17 X 1898, nr 238, s. 2–3; APŁ, AmŁ, sygn. 6748; ibidem, sygn. 6750.

CZĘŚĆ III

WYZNANIA CHRZEŚCIJAŃSKIE POWSTAŁE W WYNIKU REFORMACJI I PÓŹNIEJSZYCH RUCHÓW RELIGIJNYCH

1. Społeczności i instytucje religijne wyznania ewangelicko-augsburskiego na obszarze Wielkiej Łodzi do wybuchu I wojny światowej

1.1. Podstawy wiary ewangelicko-augsburskiej¹

Na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych doszło do wielkiego rozłamu religijnego. Twórcami protestantyzmu byli: Marcin Luter, Ulryk Zwingli i Jan Kalwin. Szczególna rola przypadła pierwszemu z nich, który m.in. zakwestionował grupę dogmatów Kościoła rzymskokatolickiego. Jego dziełem było założenie nowej społeczności religijnej. Faktycznie był to ruch społeczno-religijny. Chodziło nie tylko o naprawienie nadużyć – ich zdaniem – w ówczesnym Kościele, ale także o jego zasadniczą reformę poprzez wprowadzenie elementów demokratyzacji. W rezultacie przekład Biblii przez M. Lutra na język niemiecki, wyrwał ją z wyłącznej dyspozycji dostojników kościelnych i przekazał społeczności wiernych. Protestantyzm jest „niedokończonym projektem”, próbą odczytywania Pisma Świętego i przesłania Jezusowego na nowo w każdym kolejnym pokoleniu, a więc w nowym kontekście, w odniesieniu do pojawiających się wyzwań i pytań. To oznaczało ciągłe, krytyczne podejście do funkcjonujących już

¹ Autor pragnie podziękować proboszczowi parafii ewangelicko-augsburskiej św. Mateusza w Łodzi ks. Michałowi Makuli oraz paniom Beacie Hejman-Soczyńskiej i mec. Hannie Dyszkiewicz, za szczególnie życzliwe wsparcie badań oraz wszechstronną pomoc w dotarciu do materiałów archiwalnych.

prawd i odpowiedzi. Wszystko jest i może być błędne, ułomne, które należy weryfikować. Przyjęte zasady wyłożone w księgach wyznaniowych mają kierować poczynaniami wiernych, ale nie mogą ich „wiązać” i narzucać się na podobieństwo dogmatów. Głoszone przez niego (Lutra) zasady zostały m.in. przyjęte w postaci nowych obrzędów religijnych. W opracowaniu nowych zasad wiary pomagał Lutrowi – Filip Melanchton. Zwolenników Lutra nazywano luteranami a przyjmujących nową reformę religijną – protestantami. To ostatnie określenie przyjęło się od Sejmu niemieckiego (1529 r.), kiedy to zwolennicy reformacji złożyli ostry protest przeciwko decyzjom katolickiej większości². W późniejszych czasach wprowadzono jeszcze nazwę ewangelik w odniesieniu do zwolenników nauk Lutra i Kalwina. Pod określeniem ewangelicyzm należy rozumieć jeden z systemów religijnych reformacji, którego twórcy w swej nauce oparli się na Ewangelii, nie uznając innych autorytetów. W tym m.in. tkwiło ostrze wymierzone w papieżstwo i podległe mu struktury, odgrywających rolę pośredników między Bogiem a wyznawcami tego kierunku religijnego. Znana dewiza Lutra brzmiała: *Duszą rządzić może tylko Bóg i jemu samemu należy pozostawić rząd dusz*. Z tego względu wiernym pozostawiono wolność wyboru w przyjęciu lub odrzuceniu przedkładanych zasad religijnych. Protestantyzm nie przyjął żadnych stałych dogmatów, a więc zakładał możliwość zmiany zasad religijnych w rozwoju historycznym.

Podstawową księgą całego chrześcijaństwa, także protestantyzmu jest Pismo Święte, dzielone na Stary i Nowy Testament. W okresie reformacji zaczęto kwestionować niektóre księgi Pisma Świętego, co wymusiło na Kościele katolickim, w czasie soboru trydenckiego przyjęcie tzw. kanonu, do którego włączono 72 księgi Starego i Nowego Testamentu. Protestantyzm odrzucił takie rozwiązania i przyjął ogólnie 39 ksiąg Starego i 27 Nowego Testamentu³. M. Luter podnosił i wyróżniał znaczenie Pisma Świętego, odwoływał się do niego przy wszystkich wątpliwościach, ale zapatrywał się na nie jako na księgę pocieszenia, źródło łaski (*Gnadenmittel*), także środek udoskonalenia człowieka, stawianego często wyżej od sakramentów świętych.

² S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937, s. 166; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 209–212; W. Gastpary, *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII w. do pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1977.

³ Porównanie wyznania rzymskokatolickiego z ewangelicko-augsburskim, Wilno 1928, s. 6.

Właśnie problem usprawiedliwienia przez wiarę z łaski traktowano jako centralny punkt tworzonego systemu religijnego. Otóż pierwszą, ważną kwestią dzielącą protestantyzm od Kościoła katolickiego, jest problem stworzenia człowieka i jego grzechu pierworodnego uosabianego przez biblijnego Adama, a następnie usprawiedliwianie tego czynu przez mękę i śmierć Jezusa na krzyżu. W owej kwestii usprawiedliwiania Kościół katolicki uznawał odpuszczenie grzechu pierworodnego przez chrzest, a człowiek mógł zasłużyć, na nie współpracując z łaską bożą i realizując dobre uczynki. Dla M. Lutra jedynym rozwiązaniem tego była wiara a więc własne zasługi w relacjach z Bogiem. Z tego punktu widzenia, protestanci skromnie obchodzili święto zmarłych, uznając, że każdy wierny winien na ziemi zapracować na swoje szczęście, świadomy obecności bożej i łaski bożej. Wiara, czyli przyjęcie prawd objawionych przez Boga stoi na pierwszym miejscu w dziele odkupienia ze strony człowieka. Uznawano, że nie mogła być czymś oderwanym, ale sprawą praktyczną, kojarzoną z głębokim żalem za grzechy i miłością do Chrystusa za jego dzieło odkupienia. Wiara daje człowiekowi pewność zbawienia i odkupienia. Każdy winien z osobna poznawać znaczenie i ważność Pisma Świętego⁴. Podstawowym kanonem było więc życie zgodne z wolą, a dzieło odkupienia sprowadzał w człowieku sam Bóg⁵. Uznanie Pisma Świętego za wyłączne źródło wiary, a także środek uświęcający, skutkowało wprowadzeniem go do nabożeństwa i domowego czytania. Stworzono też dla wyznawców protestantyzmu księgi wyznaniowe⁶, uznawane jako symboliczne, przyjęto uchwały czterech pierwszych soborów powszechnych. Luteranie przyjmowali tylko dwa sakramenty święte: chrzest i eucharystię (wieczerza pańska) – często określane jako środki łaski i inaczej rozumiane od zasad przyjętych w Kościele katolickim. Chrzest według Lutra – to środek ustanowiony przez Chrystusa za pośrednictwem, którego osoba grzeszna otrzymuje łaskę bożą. Sam Zwingli traktował chrzest tylko za wejście w początkowy okres nauki chrześcijańskiej, pojmowanej jako zobowiązanie do lepszego życia i naśladowania Chrystusa.

⁴ S. Grelewski, *op. cit.*, s. 168.

⁵ K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe (bez Kościoła rzymskokatolickiego) w Łodzi do wybuchu I wojny światowej*, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010, s. 13.

⁶ Są to: *Konfesja augsburska* ułożona przez F. Melanchtona, *Apologia konfesji augsburskiej*, tzw. *Artykuły szmalkadzkie*, dwa katechizmy Lutra: mały i duży, *Formuła concordiae*, księga opracowana przez teologów i *Księgę Zgody*.

Najważniejszym zagadnieniem powstałym u zarania protestantyzmu był pogląd na istotę eucharystii. Zarówno Luter jak i Kalwin odrzucili przeistoczenie chleba i wina w ciało i krew Chrystusa, także ofiarny charakter mszy świętej, a więc podstawowe dogmaty nauki katolickiej. Pierwszy z nich przyjął więc pojmowanie eucharystii pod dwiema postaciami⁷. W miejsce bierzmowania wprowadzono konfirmację, uznawaną nie za sakrament, ale tylko jako zewnętrzne wyznanie wiary, a więc przyjęcie obowiązków wypływających ze chrztu i przynależności do określonego zboru. Konfirmacja jest publicznym aktem przysięgi składanej na wierność Kościołowi i wyznaniu ewangelicko-augsburskiemu. Była ona przyjmowana przez młodzież w wieku 16 do 20 lat. Dany zbór przyjmował w tym akcie konfirmanta do swego grona, uważał go za człowieka godnego dostąpienia wszystkich praw jako członka wspólnoty.

Protestantyzm odrzucał sakrament ostatniego namaszczenia i kapłaństwa, naukę o czyśćcu, nie zalecał modlitw za zmarłych. W wyznaniu ewangelicko-augsburskim występowała spowiedź powszechna, komunია pod dwiema postaciami, brak kultu świętych i Matki Bożej. Właściwie podstawą każdego nabożeństwa było kazanie, również poziom intelektualny takich wystąpień, łatwość w nawiązywaniu kontaktów z wierzącymi decydowały o wyborze pastorów gminnych. Główną treścią wygłaszanych kazań były treści religijno-społeczne. Nowa wiara funkcjonująca od XVI w. zacierала podział na *sacrum* i *profanum*⁸. Samo nabożeństwo traktowano jako porządek ustanowiony przez Boga, choć odmawiano mu charakteru sakramentu. Ślub kościelny miał na celu otrzymanie błogosławieństwa przez nowożeńców. Małżeństwo było więc oparte o prawa państwowe.

Wyznania protestanckie przyjęły odmienną od wyznania katolickiego naukę o istocie swego Kościoła. Drugi twórców protestantyzmu uznawał za Kościół społeczność wszystkich wiernych, przyjmujących nauki Chrystusa i sakramenty święte, ale pozostających pod najwyższym zwierzchnictwem papieża⁹. Reformacja była aktem wymierzonym w omnipotencję władzy

⁷ S. Grelewski, *op. cit.*, s. 178–179.

⁸ B. Kopczyńska-Jaworska, *Konwertyci w Kościele ewangelicko-augsburskim*, [w:] B. Kopczyńska-Jaworska, K. Woźniak, *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*, Łódź 2002, s. 99–125.

⁹ Faktycznie zachodni Kościół chrześcijański, w wyniku różnorodnych okoliczności i biegu wydarzeń – zajmował w każdym państwie tej części Europy pozycję typową dla struktury „państwo w państwie”, dążąc w wielu przypadkach (od XI w.) do zdobycia wpływu na funkcjonowanie władz państwowych, ale i na szeroko rozumiane życie społeczno-ekonomiczne.

papieskiej i dominującej roli duchowieństwa w Kościele katolickim, co m.in. skutkowało przyjęciem formuły tworzonych wspólnot wyznaniowych jako organizacji założonych przez ludzi, a więc nie pochodzących od Boga. *Konfesja Augsburska*, księga podstawowa luteran określa taki Kościół jako *zgromadzenie świętych, którym Ewangelia wiernie jest wykładaną i sakramenty wiernie udzielane bywają (art. 7), zgromadzenie świętych prawdziwie wierzących (art. 8)*¹⁰. Zadania te sprowadzono do potrzeby głoszenia słowa bożego, administrowania sakramentami. Wychodząc z tych założeń M. Luter rozróżniał funkcjonowanie dwóch Kościołów (wspólnot): niewidzialnego i widzialnego. Do pierwszego zaliczał wszystkich wierzących, należących do gmin i pozostających pod zwierzchnictwem Chrystusa. Było to związane z uznaniem wiary za niewidzialną sprawę serca ludzkiego. Kościół widzialny to organizacja zewnętrzna, powołana do życia przez samych chrześcijan.

Wyznania protestanckie, w przeciwieństwie do religii judaistycznej czy katolickiej zostały pozbawione zewnętrznych przejawów kultu: procesji, pielgrzymek, adoracji, ołtarzy. W powstałej doktrynie nadawano pracy i jej owocom szczególne znaczenie. Luter podkreślał, że chrześcijanin nie należy wyłącznie do rzeczywistości sakralnej ale i do świeckiej. Faktycznie winien ponosić odpowiedzialność za te dwa porządki: zbawienie i ludzi bytowanie. A więc dokonania członków wspólnoty protestanckiej były i są motywowane poglądami teologicznymi i etycznymi. Za Maxem Weberem można przyjąć, iż luteranizm zapoczątkował zwrot ku racjonalności i ascezie. Teologia protestancka nie zna także pojęcia pracy jako kary za grzech pierworodny. Właściwe wykorzystanie każdego zawodu uzyskiwało w protestantyzmie wyraz pożądanej cnoty, czyli nadawano temu odpowiednią legitymizację religijną. Powszechnie wskazuje się na istnienie kulturowej zależności między etosem protestanckim a duchem kapitalizmu, ale pod tym ostatnim wyobrażeniem należy rozumieć wszystko to, co dotyczyło tworzenia tzw. gospodarki oszczędnej¹¹.

Kościół rzymskokatolicki czerpał uzasadnienie dla swojej wyjątkowej pozycji z ustanowienia go przez Jezusa Chrystusa i tajemniczego przedłużania jego życia na ziemi.

¹⁰ J. Krüger, *Objaśnienia małego katechizmu Dra M. Lutra*, Warszawa 1913, s. 114.

¹¹ K. P. Woźniak, „*Ein feste Burg ist unser Gott*”. *O religijności rodzin Scheiblerów i Herbstów*, [w:] *Filmowy pałac Ziemi Obiecanej. W stronę Scheiblerów*, Łódź 2011, s. 137–138; M. Weber, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Lublin 1994, s. 115; B. Milerski, *Zamiast zakończenia: przeszłość przyszłości. Protestantyzm między utopią a praktyką społeczną*, [w:] *Przeszłość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, red. B. Milerski, K. Woźniak, Łódź 1998, s. 231–232; J. Supernat, *Zarządzanie*, Wrocław 2005, s. 314.

Twórcy reformacji byli zgodni w odrzuceniu sakramentu kapłaństwa. Przyjęto więc powszechne kapłaństwo, jego źródłem był chrzest. Duchowny (pastor) nie wypełniał roli pośrednika między wierzącymi a Bogiem. Sam Luter znał tylko urząd pastora, pochodzącego z wyboru gminy. Właśnie tworzone ordynacje na pastorów były świadectwem istnienia kościoła widzialnego (zewnątrznego). Ustrój kościołów ewangelickich rozwijał się i kształtował pod wpływem przemian politycznych. W tym względzie dominowały dwie kwestie: źródła prawa kościelnego oraz stosunek kościołów ewangelickich do państwa. M. Luter początkowo był przeciwny temu, aby władze świeckie uzurpowały sobie prawo do kierownictwa spraw kościelnych. Gdy jednak uzyskał poparcie wielu książąt z północnych i środkowych Niemiec, wyraził zgodę na decydujący udział władzy świeckiej w powoływaniu zarządu spraw kościelnych na podległych sobie terytoriach, co ugruntowała zasada *cuius regio eius religio* i prawo reformowania, zawarte w pokoju augsburskim. Kościół ten nie był strukturą scentralizowaną, faktycznie stanowił federację gmin. W krajach niemieckich wykształcił się system konsystoralny, w którym zarząd miejscowego Kościoła ewangelicko-augsburskiego spoczywał w rękach Konsystorza, powoływanego najczęściej lub przy dużym udziale władz państwowych.

Kościół ewangelicko-augsburski w zakresie liturgii dokonał radykalnego odejścia od zasad obowiązujących w Kościele katolickim. Kościoły określone jako zbory traktowano wyłącznie jako miejsca wspólnych modlitw, śpiewu, służące do wzmocnienia wiary poprzez kazania i sakramenty. Ewangelickie główne nabożeństwa odbywają się w niedziele i święta. Nowa forma nabożeństw była wzorowana na katolickiej mszy świętej. Wprowadzono do nabożeństwa język narodowy, czołowe miejsca w ich strukturze zajęło kazanie, usunięto z niego charakter ofiarny. Nabożeństwo luterzańskie można podzielić na trzy części: liturgia wstępna, kazanie i zakończenie. Księga liturgiczna używana do odprawiania nabożeństw nazywa się agendą. Najważniejsze obrzędy to: chrzest, confirmacja, śluby małżeńskie, wreszcie pokuta i Wierzenia Pańska. Tej ostatniej udziela się zwykle podczas głównego nabożeństwa pod postaciami chleba i wina.

1.2. Życie religijne do końca lat 20. XIX w. Pierwsze parafie ewangelicko-augsburskie

Zdecydowana większość kolonistów i osadników wiejskich przybyłych na ziemię polskie na przełomie XVIII i XIX w. należała do Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Zgodnie podkreśla się, iż dwa aspekty ich życia określanego jako odosobnionego, dotyczącego tylko ich bezpośredniego otoczenia, często izolacji od świata zewnętrznego, a więc życia religijnego i oświaty – posiadały mocno ugruntowany wymiar instytucjonalny. Nie było w tym szczególnego poczucia misji, raczej pragmatyczne podejście do kwestii urzędowania się w nowym miejscu¹². Przypomnijmy, że większość przybyszów wywodziła się z terenów przeludnionych, gdzie możliwości awansu ekonomicznego były ograniczone. Drugim czynnikiem zachęcającym do migracji na ziemię polskie była uchwalona przez Sejm w 1768 r. (tzw. traktat warszawski) swoboda kultu religijnego i prawa publiczne dla innowierców, gwarantujące tym ostatnim możliwości zakładania parafii, budowy obiektów sakralnych i szkół¹³. Była to zasadnicza zmiana położenia ówczesnego Kościoła ewangelickiego w I Rzeczypospolitej. Pod wpływem kontrreformacji wprowadzono w XVII w. wiele obostrzeń w jego dotychczasowym funkcjonowaniu, m.in. zakazano budowy nowych kościołów ewangelickich i remontu starych bez zgody Kościoła rzymskokatolickiego, apostazja była karalna, dzieci z małżeństw mieszanych winny być wychowywane w wierze katolickiej, zabroniono ewangelikom sprawowania urzędów państwowych, zamieszkiwania w wyznaczonych rejonach, dochodziło do tumultów, niszczenia zborów, nawet do gorszących scen przy pogrzebach ewangelickich¹⁴. Tzw. traktat warszawski wprowadził szereg korzystnych zmian, w tym dzieci z małżeństw mieszanych miały być wychowywane w sposób następujący: synowie w religii ojca, córki – matki¹⁵. Wprowadzenie nowych przepisów napotykało na pewne kłopoty, dochodziło do sporów. W 1801 r. władze pruskie uwolniły społeczność ewangelicką

¹² K. P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1868 roku. Proces i jego interpretacje*, Łódź 2013, s. 189; B. Krebs, *Państwo, Naród, Kościół. Biskup Julian Bursche a spory o protestantyzm w Polsce w latach 1917–1939*, Bielsko-Biała 1998, s.12–13.

¹³ W. Gatspary, *op. cit.*, s. 33–37.

¹⁴ Zob.: W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w dobie saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996, s. 19 i n.

¹⁵ *Volumina Legum*, t. VII, Petersburg 1860, s. 262 (art.2, cz. 7).

od wszelkich opłat i danin na rzecz Kościoła rzymskokatolickiego. Właśnie szybki wzrost osad olęderskich po 1768 r. miał prawdopodobnie związek z wprowadzeniem owej wolności wyznaniowej¹⁶.

Przyjazdy kolejnych grup kolonistów niemieckich od lat 70. XVIII w., miały miejsce w sytuacji, gdy na obszarze ziem centralnej Polski były tylko parafie w Toruniu i Węgrowie¹⁷. W 1775 r. nowy właściciel Łowa, Adam Lasocki założył i ufundował, w sensie materialnym, nową parafię luterańską, nazywaną później parafią-matką (Muttergemeinde) dla obszaru nadwiślańskiego i ziem centralnej Polski¹⁸. W dokumentach osadniczych pozwalano olędom na sprowadzenie dwa razy do roku duchownego, a jednocześnie ustalono opłaty (taksy) za posługi religijne. Z tego powodu pastor z Łowa był w ciągłych rozjazdach, co wymagało ogromnego wysiłku. W kontraktach osadniczych określano cel wizyt duchownego: chrzty, komunie święta połączona zazwyczaj z konfirmacją. Brak kościołów ewangelickich spowodował, że chrzty, małżeństwa i zgony rejestrowano w parafiach rzymskokatolickich, ale chrzty i pogrzeby miały być celebrowane przez kantorów¹⁹.

Życie religijne osadników olęderskich koncentrowało się prawie wyłącznie w obrębie zamieszkałych przez nich osad, kolonii. Dominującym elementem w prawie każdym kontrakcie była możliwość budowy szkoły, służącej jednocześnie za dom modlitwy. W mniejszych koloniach zbierano się na nabożeństwa religijne w domu jednego z gospodarzy. Prawie wszystkie czynności religijne sprawował świecki kaznodzieja-kantor będący jednocześnie nauczycielem. Taka organizacja z dominującą strukturą systemu kantoralnego stanowiła specyficzną cechę Kościoła ewangelicko-augsburskiego na ziemiach środkowej Polski, występowała też w słabo zaludnionej Skandynawii i w Estonii²⁰. Kantorat był więc szkołą i miejscem odbywania nabożeństw. Wokół niego koncentrowało się życie osady, a często i sąsiednich kolonii.

¹⁶ K. P. Woźniak, *Niemieckie...*, s. 190–191.

¹⁷ P. Fijałkowski, *Rozwój społeczności ewangelickiej i powstanie sieci parafialnej w środkowej Polsce w II połowie XVIII wieku i początku XIX w.*, [w:] *Przeszłość przyszłości...*, s. 28.

¹⁸ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsbursischen Gemeinden in Polen – Eine Parochialgeschichte in Einzeldarstellungen 1555–1939*, Vierkirchen über München 1971, s. 71.

¹⁹ K. P. Woźniak, *Niemieckie...*, s. 191–193; T. Stegner, *Rola Kościoła ewangelickiego w życiu kolonistów niemieckich w Królestwie Polskim 1815–1915*, [w:] *Niemieccy osadnicy w Królestwie Polskim 1815–1915*, red. W. Caban, Kielce 1999, s. 179.

²⁰ E. Kneifel, *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Niedermarschacht 1964, s. 44 i n.

Kantor w tygodniu nauczał dzieci, w niedzielę odprawiał nabożeństwa czytane, to jest odczytywał je z różnorakich postylli, dalej przygotowywał dzieci do konfirmacji, uczył czytania i pisania, aby mogły samodzielnie czytać Biblię, także śpiewu kościelnego, religii i podstaw matematyki. Sama nauka odbywała się w ojczystym języku niemieckim. Z czasem doszła nauka języka państwowego (polskiego lub rosyjskiego) i innych przedmiotów szkolnych. Podkreśla się, że kantorzy byli osobami powszechnie szanowanymi, miejscowa ludność radziła się ich w wielu kwestiach. Faktycznie byli zastępcami pastora, przedstawicielami tego Kościoła na terytorium kantoratu. W początkowym okresie, i to z konieczności, kantorem mógł zostać jeden z gospodarzy, często wędrowny rzemieślnik. Trudno było znaleźć nauczycieli odpowiednio przygotowanych do tej funkcji. Problemem było też podniesienie poziomu nauczania, który nie był wysoki. W 1866 r. założono Ewangelickie Seminarium w Warszawie, później przeniesiono je do Łodzi (1912 r.)²¹.

Rosnący wpływ kolonistów wyznania luterńskiego spowodował konieczność tworzenia od podstaw nowych struktur organizacyjnych. W okresie rządów pruskich, po II rozbiórze ziem polskich, utworzono Ewangelicki Generalny Konsystorz w Poznaniu, który kierował rozwojem struktur kościelnych tego wyznania na ziemiach zabranych w 1793 i 1795 r. Wiadomo, iż w okresie 1795–1798 istniał Konsystorz w Piotrkowie, ale dokonano jego likwidacji i włączono w obręb świeżo utworzonego Okręgu Konsystorskiego Prus Południowych z siedzibą w Kaliszu. W 1803 r. powstał kolejny Okręg Konsystorski z siedzibą w Warszawie, w którego składzie znalazła się parafia w Brużycy Wielkiej. Na interesującym nas obszarze granica między obu okręgami biegła rzekami Wolbórką i Nerem, a terytorium należące w przeszłości do Kapituły Krakowskiej wchodziło w skład Okręgu Ewangelickiego w Kaliszu. Na początku XIX w. powstał też Okręg Konsystorski w Płocku obejmujący tereny Nowych Prus²². Próby powołania Generalnego Konsystorza w okresie funkcjonowania Księstwa Warszawskiego zakończyły się niepowodzeniem. Po utworzeniu Królestwa Polskiego, Okręg Konsystorski w Kaliszu objął wszystkie istniejące i tworzone parafie na obszarze województwa kaliskiego, w tym:

²¹ O. Heike, *Das Deutsche Schulwesen in Mittelpolen. Ein Kapitel mihrsamer Abwehr staatlicher Unrechts*, Dormund 1963, s. 14 i n.; P. Kirsch, *Dzieje parafii ewangelicko-augsburskiej św. Piotra i Pawła w Pabianicach w latach 1914–1994*, Łódź 2012, s. 14–15 [maszynopis pracy magisterskiej w Katedrze Historii Polski Najnowszej UŁ]. Kantorzy nie mogli udzielać komunii świętej.

²² E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 94–98.

Pabianice, Piotrków a także z województwa mazowieckiego: Konstantynów, Aleksandrów, Łódź, Zgierz, Dąbie, Ozorków i projektowaną w Tomaszowie²³.

W lutym 1786 r. pojawiła się pierwsza inicjatywa założenia parafii w osadzie Ruda-Bugaj. W 1800 r. w dobrach Brużyc Wielka mieszkało już 1500 osób wyznania ewangelickiego. Staraniem ich właściciela, Rafała Bratoszewskiego sprowadzono niejakiego Richtera, będącego w jednej osobie nauczycielem, kantorem i organistą oraz założono szkołę w Kolonii Ruda-Bugaj. Wiadomo, że posługę duchowną pełnił w tych dobrach kandydat teologii Johann Gottfried Schmidt²⁴, ale szybko opuścił objętą placówkę, albowiem nie miał odpowiedniej zgody władz administracyjnych. Wkrótce przystąpiono do unormowania sytuacji. Rafał Bratoszewski zobowiązał się w akcie podpisanym 5 stycznia 1801 r. do uposażenia pastora w nadział ziemi i budowę plebanii. W październiku 1801 r. władze wyraziły zgodę na erygowanie nowej parafii. Na zebraniu kolonistów wybrano na duszpasterza księdza Friedricha Georga Tuve. Nabożeństwa odbywały się w obiekcie szkolnym. Tam też zjeżdżali na konfirmację koloniści z okolicznych osad. Ksiądz F. G. Tuve obsługiwał duży obszar, sięgający na południu aż po Wieluń i Częstochowę. W czerwcu 1803 r. powzięto decyzję o budowie kościoła, a w 1805 r. przystąpiono do realizacji tego planu. Jego poświęcenia dokonano dopiero 17 sierpnia 1817 r., po okresie wojen napoleońskich. W 1817 r. założono osadę Aleksandrów, która w krótkim czasie stała się ważnym ośrodkiem życia gospodarczego i handlowego. Do nowego ośrodka napłynęła duża grupa osób wyznania ewangelicko-augsburskiego. To m.in. spowodowało, że rozpoczął się proces przenoszenia parafii brużyckiej do Aleksandrowa, który w 1822 r. otrzymał prawa miejskie. Właściciel dóbr brużyckich, R. Bratoszewski zabiegał o włączenie do projektowanej parafii osady „olęderskiej” Grabieńca z dóbr Kały, ale spotkał się z odmową. Do połowy lat 20. XIX w. w Brużyc Wielkiej nie odbywały się nabożeństwa ewangelickie, gdyż w szybko rozwijającym się Aleksandrowie nie było pastora. W 1825 r. Bratoszewski uzyskał zgodę na przeniesienie parafii z Rudy do Aleksandrowa. W tym ostatnim mieszkały wówczas 2104 osoby wyznania protestanckiego. Do nowej parafii należały wsie zdominowane

²³ Ibidem, s. 107.

²⁴ Pochodził z Księstwa Schwarzburg-Sonderhausen. Należy podkreślić, że pierwsza szkoła, także kantorat powstały w kolonii Ruda-Bugaj w 1782 r., a pierwsi koloniści pojawili się w tej miejscowości około 1780 r.

przez tę społeczność a znajdujące się w strukturze dóbr Brużyc Wielka: Brużyc Wielka – 114 wiernych, Ruda-Bugaj – 335 i Wierzbno – 119. Dalej sześć wsi wokół Bełdowa i osadnicy mieszkający w dobrach: Dalików, Bardzeń, Puczniew, Rąbień i Zdziechów. Z chwilą jej powołania miała w swoim składzie 3979 osób²⁵. Dnia 31 stycznia 1827 r. doszło do powołania parafii aleksandrowskiej, w roku następnym przekazano wiernym zbór murowany, a w 1829 r. ks. Tuve na stałe przeniósł się do Aleksandrowa²⁶. Ewangelicko-augsburska parafia w Aleksandrowie objęła swym oddziaływaniem m.in. terytorium wchodzące w skład majątku Rąbień, w tym także Niesięcina oraz osady kolonistów powstałych tam na początku XIX w. Z obszaru Wielkiej Łodzi należała do tej parafii jeszcze społeczność tego wyznania z Sokołowa, zlokalizowanego na północ od Kałów.

Jak wspomniano wyżej kolonizacja ludności pochodzenia śląskiego, od dawna zamieszkałej w Wielkopolsce na obszarze dóbr Kapituły Krakowskiej rozpoczęła się w latach 90. XVIII w. i była kontynuowana w XIX w. Na mocy konwencji zawartej 26 stycznia 1797 r. dobra te przejął skarb państwa pruskiego. Powołane Dominium Rządowe w Pabianicach realizowało praktykę zmierzającą do zagospodarowania tego wielkiego kompleksu w drodze akcji kolonizacyjnej ludności niemieckiej wywodzącej się z kilku krajów. Na przełomie XVIII i XIX w. powstały m.in. kolonie: Bukowiec (Koenigsbach), Starowa Góra (Effingshausen), Olechów, Wola Rakowa (Koenigsbuch) i Markówka (Hochweiler, Hochwald). Część z nich stała się ważnymi ośrodkami życia religijnego w później założonej ewangelickiej parafii pabianickiej.

Z początku XIX w. pochodzą pierwsze informacje o celowości powołania parafii ewangelickiej w Pabianicach. W samym mieście zamieszkiwała wówczas skromna grupa urzędników i nieliczni rzemieślnicy. W 1803 r. zorganizowano kaplicę w dawnym dworze Kapituły Krakowskiej, ówczesnym ratuszu. Jednocześnie rosła ilość osadników wyznania ewangelicko-augsburskiego mieszkających w nowo tworzonych osadach i koloniach²⁷. Dnia 9 sierpnia

²⁵ AGAD, CWW, sygn. 2435, k. 15–20. Tam pełne wykazy ewangelików mieszkających wówczas w Aleksandrowie.

²⁶ E. Holtz, *Hundert Jahre göttlicher Gnaden und Treue an der evangelisch-lutherischen Parochie Alexandrow. Seiner lieben Gemeinde zum Gedächtniss ihres 100-jährigen Bestehens erzählt*, Łódź 1901, s. 4 i n.; P. Kirsch, *op. cit.*, s. 15–16; K. P. Woźniak, *Niemieckie...*, s. 191–193; J. Jażdżyńska, *Monografia miasta przemysłowego Aleksandrów w latach 1822–1870*, Łódź 1954.

²⁷ P. Kirsch, *op. cit.*, s. 16–17; M. Baruch, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Monografia historyczna dawnych dóbr Kapituły Krakowskiej w sieradzkim i łączyckim*, Warszawa 1903, s. 212; R. Adamek, T. Nowak, *650 lat Pabianic. Studia i szkice*, Łódź 2005, s. 364. Wspomniana

1804 r. ukazał się reskrypt ministra Prus Południowych Vössa, gdzie wyrażono zgodę na utworzenie parafii w Pabianicach²⁸. Z takim wnioskiem wystąpiła grupa miejscowych ewangelików z Georgiem Mattnerem na czele. Informowano o stałym pobycie na terytorium dóbr Kapituły Krakowskiej około 1000 osób tego wyznania, choć rozrzuconych w 27 miejscowościach. Odpowiednie dokumenty przesłano do Generalnego Konsystorza w Berlinie a następnie do świeżo utworzonego Konsystorza Prus Południowych z siedzibą w Kaliszu. Projektowano wznieść ze środków państwowych kościół, plebanię, szkołę i dom dla kościelnego²⁹. Powyższe zamierzenia przekreśliły kolejne wydarzenia polityczne. W okresie Księstwa Warszawskiego nie było szans na ich realizację. Doszło też do pogorszenia losu kolonistów pochodzenia niemieckiego. Część z nich udała się do Rosji w poszukiwaniu lepszych warunków bytu.

W dniu 22 maja 1816 r., do Komisji Rządowej Obrządków Religijnych i Oświecenia Publicznego, o utworzenie parafii w Pabianicach, w imieniu społeczności ewangelickiej, wystąpili m.in. Jan Johan Werner, naddzierżawca Ekonomii Pabianickiej i Jan Richter. Komisja Województwa Kaliskiego zdecydowała, aby pastor i kaznodzieja gminy ewangelickiej w Kaliszu czyli „systemu kościelnego”. Karl Michael Ch. Sienell (Sinelli), występujący też w charakterze seniora duchowieństwa ewangelickiego, podjął decyzję o wyborze siedziby parafii³⁰. W tej sprawie głos zabrał J. Werner, który w specjalnym memoriale z 6 listopada 1816 r. wypowiedział się przeciwko wyborowi Pabianic, optując za Nowosolną. Wskazywał m.in. na fakt, że miejscowa ludność była zbyt uboga, co nie gwarantowało zgromadzenia odpowiednich środków na budowę instytucji parafialnych³¹. W swoich rozważaniach J. Werner wymieniał jako ewentualne miejsca lokalizacji parafii: Olechów i Bukowiec (Königsbach). Ponadto Komisja Województwa Mazowieckiego

kaplica funkcjonowała do upadku rządów pruskich. Do odprawiania nabożeństw sprowadzano duchownych działających przy formacji wojskowej funkcjonującej w Piotrkowie.

²⁸ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2467, k. 3.

²⁹ M. Baruch, *op. cit.*, s. 212; P. Kirsch, *op. cit.*, s. 17.

³⁰ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2467, k. 3–6; *Hundert Jahre göttlicher Gnade und Arbeit an der ev. Luth. Gemeinde zu Pabianitz 1827–1977*, Łódź b. r. w., s. 6.

³¹ W literaturze na temat ocen postępowania J. Wernera występują rozbieżne opinie. Obok uznania go za aktywnego uczestnika procesu budowy parafii w Pabianicach (*Hundert Jahre...*), z drugiej, wskazuje się, iż u genezy jego propozycji leżała obawa o uszczuplenie swoich dochodów (E. Kiss, *Pabianitz. Geschichte des Deutschtums einer mittelpolnischen Stadt und ihrer Umgebung*, Poznań 1939). Wydaje się, że jak zwykle prawda leżała pośrodku.

zwróciła się do władz Obwodu Sieradzkiego, 10 grudnia 1816 r., o zgromadzenie danych o liczebności ludności ewangelickiej w Ekonomii Pabianickiej z informacją o ewentualnej możliwości utworzenia funduszu dobrowolnego, m.in. na utrzymanie pastora i kościoła³². Wstępne szacunki mówiły o pobycie na tym obszarze 1230 osób tego wyznania, a z Tuszynem – 1345. Zgromadzone dane informują o zasiedleniu przez tę społeczność poszczególnych miejscowości na przełomie 1816 i 1817 r. Dla interesującego nas obszaru, tj. północnej i północno-zachodniej części dóbr Ekonomii Pabianickiej, można przyjąć, iż w omawianym okresie w Starowej Górze (Effinhausen) mieszkało 26 rodzin ewangelickich, w Olechowie 309 osób, Łaskowicach – 8 rodzin, Rokiciu – 5, jedna rodzina w młynie bruskim, także Chocianowicach i Rudzie³³. W dniu 27 stycznia 1817 r. pastor Sienell wydał pozytywną opinię o utworzeniu parafii w Pabianicach, a nawet zaproponował budowę kościoła w Nowym Rynku³⁴. W 1817 r. trwała rywalizacja w sprawie lokalizacji siedziby parafii między Pabianicami a Nowosolną. W roku następnym grupa najaktywniejszych ewangelików związanych z opcją pabianicką przystąpiła do opracowywania założeń systemu kościelnego i budowy kościoła w tym ośrodku. Upoważniono wtedy budowniczego Dawida Nikola do sporządzenia projektu i kosztorysu budowy. Ważne decyzje podjęło zebranie delegatów ewangelickich z poszczególnych miejscowości. Wszyscy byli zgodni, co do projektu założenia parafii z siedzibą w Pabianicach. Opowiedziano się za przybyciem do tego ośrodka mieszkającego w Zdunach ks. Samuela Friedricha, ustalono wysokość jego wynagrodzenia i podjęto dalsze zobowiązania. Nowy naddzierżawca Ekonomii Pabianickiej – Jabłkowski wyraził zgodę na budowę kościoła na gruncie rządowym, w folwarku Pabianice i obiecał odpowiednią pomoc. Przedłożono też projekt drewnianej świątyni o konstrukcji zrębowej na oryginalnym planie dziesięcioboku, z wysokim dachem namiotowym zwieńczonym smukłą wieżyczką – iglicą³⁵. W dniu 10 października 1818 r. kolonia w Starowej Górze zgłosiła akces do projektowanej parafii. Sytuacja uległa unormowaniu, gdy 28 września 1818 r. przybył do Pabianic ks. Samuel Friedrich Jäckel i przyjął obowiązki pastora w Pabianicach. Na miejsce nabożeństw władze

³² APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2467, s. 11–12.

³³ Ibidem, s. 13–29.

³⁴ Ibidem, s. 29.

³⁵ Zob.: K. Stefański, *Ewangelicko-augsburskie budownictwo kościelne w okręgu łódzkim w pierwszej połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia” 1992, t. 37, z. 3, s. 247.

Ekonomii Pabianickiej odstąpiły stary browar³⁶. Tymczasem zaszły wydarzenia, które doprowadziły do przesunięcia terminu powołania parafii ewangelickiej o kilka lat. Poniekąd sprawdziły się słowa naddzierżawcy J. Wernera o słabej kondycji finansowej miejscowych ewangelików. Wskażmy też na fakt, iż środowisko to w samych Pabianicach nie było wówczas liczebne (na przełomie 1816 i 1817 r. – 77 osób), także słabej kondycji finansowej. Na mocy decyzji Namiestnika Królestwa Polskiego z 18 września 1820 r., Pabianice zaliczono do miast fabrycznych, ale właściwy proces zmian i przekształceń z tym związanych rozpoczął się po 1823 r. Dopiero wtedy rozpoczął się przybierający na sile napływ ewangelików do tego ośrodka³⁷. Po przybyciu do Pabianic pastor Jäckel szybko zorientował się, że w większości miejscowe społeczności ewangelików nie przejawiały zaangażowania w sprawę utworzenia parafii w tym ośrodku. Prawdopodobnie jego interwencje spowodowały, że do Pabianic przybył prezes Komisji Województwa Mazowieckiego, Józef Radoszewski, w celu przyjęcia deklaracji mieszkańców i kolonistów na budowę kościoła. W wyznaczonym terminie nikt się nie zgłosił. Ponadto burmistrz Pabianic nie wykonał pewnych prac³⁸. Między innymi nie sporządzono systematu ewangelickiej parafii w tym ośrodku. W tym trudnym okresie, poparcia dla idei budowy parafii w Pabianicach udzielił pastor Tuve, urzędujący w Brużycy Wielkiej i odwiedzający domy modlitwy na dużym terytorium, ale kilka razy w roku. Na początku 1820 r. Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu przydzieliła odpowiedni zapas drewna na budowę kościoła ewangelickiego, opracowano więc systemat tego kościelnego wyznania w Ekonomii Pabianickiej. Pojawiły się też nowe propozycje odnośnie ulokowania kościoła, a więc siedziby parafii: Gospodarz i Starowa Góra³⁹.

Za utworzeniem parafii w Pabianicach wypowiedziała się Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu (Stanisław Staszic). Dnia 21 października 1820 r. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego otrzymała

³⁶ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2467, k. 4653; P. Kirsch, *op. cit.*, s. 16–18; E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen. Ein biographisches Pfarrebuch mit einem Anhang*, Eging b. r. w., s. 107.

³⁷ R. Adamek, T. Nowak, *op. cit.*, s. 364 i n.; *Krótki zarys dziejów parafii ewangelicko-augsburskiej w Pabianicach 1827–1927*, Pabianice [1927], s. 3–5; K. Woźniak, *Protestanci pabianiccy (do 1914 r.). Szkice do portretu*, „Pabianiciana” 1995, R. 3, s. 64–66.

³⁸ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2467, k. 54.

³⁹ Ibidem, k. 101–134; Większe szanse miała Starowa Góra.

od pastora Jäckela projekt urządzenia parafii ewangelickiej w Pabianicach i poleciła Komisji Województwa Kaliskiego ponowne zajęcie się takim problemem. Sprawa ruszyła z miejsca we wrześniu 1820 r., co być może należy łączyć ze wspomnianym rozporządzeniem Namiestnika o nadaniu Pabianicom statusu miasta fabrycznego i spodziewanym napływem kolejnych grup osadników z tych środowisk religijnych. Ewangeliccy mieszkańcy Pabianic wypowiedzieli się za budową kościoła murowanego. Poproszony o swoje zdanie ks. Karol Gotlieb Bartsch, członek Tymczasowego Konsystorza Ewangelicko-Augsburskiego, jednoznacznie wypowiedział się (28 lutego 1821 r.) za jego lokalizacją w Pabianicach⁴⁰. Po otrzymaniu tej opinii Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego opowiedział się za budową kościoła ewangelickiego w Pabianicach. W tym duchu oddziaływano na władze Komisji Województwa Kaliskiego. Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu zapowiedziała swój udział w wysokości $\frac{1}{4}$ wydatków na budowę zboru i domu pastora. W lutym 1821 r. zatwierdzono systemat tej parafii, wydzielono też środki na utrzymanie pastora Jäckela do czasu urządzenia parafii. Władze wyraziły zgodę na ogłoszenie kolekty, tj. prawa zbierania składek w Królestwie Polskim na budowę kościoła w Pabianicach. Od 1822 r. podobną składkę zbierano od rodzin ewangelickich w Ekonomii Pabianice. Jej ściągalność od osadników i kolonistów była skromna, m.in. z uwagi na ich złą sytuację ekonomiczną, co wywoływało oburzenie pastora Jäckela i spowodowało jego wyjazd za granicę. Jego miejsce zajął pastor Kayzer⁴¹.

W marcu 1822 r. władze rządowe zatwierdziły projekt urządzenia parafii ewangelickiej w Pabianicach, choć nie w formie ostatecznej decyzji. Nie było też zgody co do lokalizacji przyszłego zboru. Pojawiły się propozycje jego budowy we wsi Pabianice, a więc w kierunku zachodnim od folwarku, co wywołało protesty gminy ewangelickiej w Pabianicach. Ówczesny naddzierżawca Ekonomii Pabianice, Chrzanowski, nie był zainteresowany wydzielaniem odpowiedniego placu w folwarku, choć jego los był przesądzony, gdyż w większości posłużył on na założenie Nowego Miasta. Dnia 17 lutego 1823 r. zebrało się zgromadzenie przyszłych członków parafii, które wybrało dozór kościelny odpowiedzialny za budowę kościoła. Nowym duszpasterzem

⁴⁰ Ibidem, k. 153–163.

⁴¹ Ibidem, s. 186–229; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2469, k. 7.

został Friedrich Ferdinand Schultze z Ozorkowa⁴². Władze rządowe zwlekały z ogłoszeniem powołania nowej parafii do czasu uznania, że jej wierni są w stanie udźwignąć ciężar jej utrzymania.

W końcu 1826 r. prezes Komisji Województwa Kaliskiego wydzielił plac pod budowę kościoła w Nowym Mieście, jeden z trzech przeznaczonych wcześniej przez budowniczego Obwodu Sieradzkiego, Głotza. Jego budowę rozpoczęto w 1827 r. W latach 1822–1827 zbierano składkę na te cele. Ogółem wyniosła ona ponad 10 tys. złp. Ewangelicy ze Starowej Góry nie chcieli płacić, gdyż z własnych środków wybudowali solidny dom modlitwy, licząc m.in. na to, że tam będzie ulokowane centrum nowej parafii⁴³. Ponadto odrzucono pierwotny projekt kościoła, nowe założenia architektoniczne opracował budowniczy województwa kaliskiego, Franciszek Reinstein, z niewielkimi uzupełnieniami Jana Zillego budowniczego Obwodu Sieradzkiego⁴⁴. Dnia 2 kwietnia 1827 r. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zatwierdziła system kościelny z siedzibą w Pabianicach. Pierwszym pastorem został, pochodzący ze Śląska ks. Johan Gotfried Hayn. Jego instalacji na nowym urzędzie dokonano w 1828 r., ale zmarł on w tym samym roku⁴⁵. Nowa parafia z niewielkimi ograniczeniami objęła urzędowanie na terytorium podległym Ekonomii Pabianice.

Szczególne miejsce w strukturze parafii ewangelicko-augsburskich w centralnej części Królestwa Polskiego zajmował zbór w Nowosolnej. Na jego terytorium dominowała społeczność wiejska, zamieszkująca kolonie i osady, często tworzone od podstaw na przełomie XVIII i XIX w. Mieszkańcy Nowosolnej pochodzili w większości ze Szwabii i Wirtembergii. O jej dominującej pozycji zadecydowała ilość wydzielonych działek osiedleńczych i rosnąca wielkość populacji przepisana do nich. Na dawnym terytorium dóbr wiączyńskich powstała lub uległa rozbudowie grupa osad i kolonii: Wiączyń Górny, Wiączyń Dolny, Nowy Wiączyń, później Sąsieczno, Andrzejów (Andrespol), które łącznie z Nowosolną będą nadawać ton pracom nad powołaniem parafii ewangelickiej. Rząd pruski przeznaczył, bez opłaty czynszu – w Kolonii

⁴² APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2467, k. 310–406. W literaturze podnosi się, iż F. F. Schultze przebywał w mieście do 1825 r., po czym je opuścił (*Hundert Jahre...*, s. 11), co wydaje się wiarygodną informacją.

⁴³ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2470, k. 324.

⁴⁴ K. Stefański, *op. cit.*, s. 255–256.

⁴⁵ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2470, s. 9; ibidem, sygn. 2469; E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 103–104; idem, *Die Pastoren...*, s. 102; P. Kirsch, *op. cit.*, s. 18–19.

Neu-Sulzfeld 4 morgi na założenie cmentarza, dla pastora nadział wynosił 6 mórg 88 prętów, dla organisty i dozorczy – 4 morgi i 15 prętów⁴⁶. Z tego okresu pochodziła też zgoda władz na założenie kościoła. Ówczesny nadzorca dóbr państwowych w tym rejonie, Biedermann, wydzielił środki na budowę szkoły, a więc kantoratu. W 1805 r. grupa kolonistów opowiedziała się za założeniem parafii, zbudowano nawet mały kościół drewniany. Przyjeżdżał do niego pastor Tuve z Brużycy⁴⁷.

W końcowym okresie rządów pruskich władze przejęły dobra należące do biskupa włocławskiego. W dyspozycji nowej struktury, Ekonomii Narodowej Łaznów, znalazły się dawne dobra wiaćczyńskie, łaznowskie i gałkowskie⁴⁸. W 1818 r. władze wyraziły zgodę na założenie parafii ewangelickiej w Łaznowie. Droga mieszkańców Nowosolnej i okolicznych osad do założenia własnej parafii, była znacznie dłuższa i zakończyła się dopiero w 1838 r. Pierwsze zabiegi miały miejsce w końcu 1809 r. Przygotowano nawet plan (rysunek) projektowanego kościoła. W dniu 15 lutego 1811 r. przedstawiciele kolonii: Nowe Solno, Augustów, Janów i trzech osad wiaćczyńskich, w biurze notariusza powiatu brzezińskiego w Strykowie, Grzegorza Trzcińskiego złożyli zobowiązanie do utrzymania z własnych środków pastora i instytucji religijnych. Dopiero w 1811 r. powstał projekt budowy drewnianego kościoła w Nowosolnej sygnowany przez Sylwestra Szpilowskiego. Został on zatwierdzony przez Dyрекcję Generalną Dóbr i Lasów Rządowych, która przyznała bezpłatnie drewno na jego budowę. Sami koloniści zostali zobowiązani do jego budowy sposobem gospodarczym. Kosztorys w wysokości 15 840 złp zatwierdziła, 15 lutego 1811 r., Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Do realizacji tego zamierzenia nie doszło, część osad odmówiła zgody na współfinansowanie budowy. Decyzja w sprawie budowy kościoła ewangelickiego w Nowosolnej zapadła w końcu 1811 r. Program obejmował także dom dla pastora, organisty. Po kilku latach przydzielone drewno uległo zniszczeniu. W końcu 1811 r. zarząd Ekonomii Narodowej Łaznów przedłożył projekt budowy kościoła ewangelickiego w Neu-Sulzfeld'zie i organizacji na tej bazie nowej parafii. W tej sprawie generalny dzierżawca, Fryderyk Dawid Biedermann,

⁴⁶ AGAD, CWW, sygn. 1264, k. 34.

⁴⁷ *Neu-Sulzfeld/Nowosolna 23. Mai 1801 – 17. Januar 1945. Illustrierte historisch-geographische Erinnerungen an ein Dorf und seine Menschen*, oprac. H. A. Schlöler, Erlangen 2009, s. 53. Część kolonistów jeździła do Brużycy. Korzystano też z usług kościoła katolickiego w Mileszkach.

⁴⁸ Zob.: I część niniejszej publikacji.

pisał do ministra spraw wewnętrznych⁴⁹. Rozpoczęto nawet przygotowania do określenia granic nowej parafii, ale sprawa nie została podjęta z uwagi na ówczesną sytuację polityczną. Sprawę ponowiono w 1817 r., już w okresie funkcjonowania władz Królestwa Polskiego. W ramach tej inicjatywy skierowano nawet prośbę do tronu. W dniu 12 czerwca 1818 r., Namiestnik gen. Józef Zajączek skierował ją do Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego⁵⁰. W tym czasie trwały też prace nad powołaniem parafii ewangelickiej w Pabianicach. W 1818 r. powstała taka struktura w Brzezinach⁵¹, do której zgłaszały chęć przynależności kolonie powstałe w dobrach łąznowskich i gałkowskich⁵². Sprawą utworzenia parafii ewangelickiej w Nowosolnej interesował się gen. J. Zajączek. W 1820 r. Komisja Województwa Mazowieckiego zbierała dane o ilości i rozmieszczeniu ewangelików na podległym jej obszarze. Zobowiązano się do przedstawienia Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego organizacji sieci takich parafii w całym województwie. Sprawą interesował się szczególnie jej prezes, Rajmund Rembieleński. W jego ocenie nie było dostatecznych środków na utrzymanie parafii w Nowosolnej. W latach 1820–1821 inicjatorzy jej powołania prowadzili usilną agitację, dążąc do pozyskania dla tej idei większej ilości osad i kolonii, w których mieszkaly osoby wyznania ewangelickiego. Część z nich swoją przyszłość wiązała z parafią w Brzezinach i projektowaną w Zgierzu. W 1820 r. przybył do Nowosolnej adiunkt Obwodu Łęczyckiego i zbierał dane o możliwości założenia parafii, a przede wszystkim interesował się możliwościami wybudowania kościoła i utrzymania pastora. Oprócz Nowosolnej do projektowanej parafii zadeklarowali swój udział koloniści z 13 wsi⁵³. Efektem tych zabiegów było wybudowanie w 1821 r. drewnianej

⁴⁹ AGAD, CWW, sygn. 1276, k. 4; APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2465, k. 1–12; ibidem, sygn. 2466; K. Stefański, *Ewangelicko-augsburskie...*, s. 245; A. Szygendowska, *Drewniany kościół św. Andrzeja Boboli z Nowosolnej*, Łódź 2012, s. 35 i n. Projekt opracował Sylwester Szpilowski, syn budowniczego, w 1811 r. ukończył naukę i być może otrzymał zadania projektowe.

⁵⁰ AGAD, CWW, sygn. 1276, k. 4–53.

⁵¹ E. Kneifel, *Das Kirchspiel in Brzeziny*, Łódź 1933, s. 12–19; K. Woźniak, *Brzeziny w okresie zaborów*, [w:] *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. K. Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 253–254.

⁵² Chodziło o: Wolę Łąznowską, Borowo, Zieloną Górę, Gałkówkę, Kolonię Gałkówkę. Również kolonie szlacheckie w powiecie rawskim zgłaszały chęć należenia do parafii w Brzezinach. APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2465, k. 80–124.

⁵³ Ibidem, k. 265–379.

kaplicy, mogącej pomieścić 250 osób⁵⁴. Od dłuższego czasu funkcjonował tam dom modlitwy, właściwie szkoła i kantorat.

W dniu 8 października 1824 r. jechał R. Rembieliński z Brzezin do Łodzi i zapowiedział budowę kościoła w Nowosolnej. Jednakże w końcu tego roku przedstawiciele tej osady zostali wezwani do biura burmistrza Łodzi. Przekazano im reskrypt komisarza Obwodu Łęczyckiego, na mocy którego winni złożyć zobowiązanie udziału w budowie kościoła w Łodzi, a tym samym mieli znaleźć się w strukturze projektowanej parafii łódzkiej. Mieszkańcy Nowosolnej nie złożyli broni, a do obrony ich interesów włączył się Aleksander Engelke, stojący na czele Generalnego Konsystorza Wyznań Ewangelickich Królestwa⁵⁵. Nie chcieli oni partycypować w kosztach budowy kościoła św. Trójcy. Zostali do tego przymuszeni, być może w mniejszej skali z uwagi na posiadanie własnego kościoła-kaplicy. W maju 1826 r. były już urządzone fundamenty kościoła ewangelickiego i domu pastorskiego w Łodzi. Jednocześnie ruszyły prace nad utworzeniem parafii. W powstałej sytuacji kościół w Nowosolnej otrzymał status filialnego. Pastor łódzki dojeżdżał do Nowosolnej co 2–3 tygodnie w celu odbycia niektórych praktyk religijnych i nauczania dzieci. W jego dyspozycji znalazły się nadziały ziemi dla miejscowego pastora i organisty. W 1826 r. mieszkało w Nowosolnej 107 rodzin wyznania ewangelicko-augsburskiego, a wraz ze społecznością braci morawskich cała populacja osady dochodziła do 1500 osób⁵⁶.

Środowisko ewangelików z Nowosolnej nie chciało pogodzić się z takim rozwiązaniem. Wszelkim próbom zmiany tej sytuacji skutecznie przeciwdziałł pastor Fridrich Metzner, podkreślając duże straty po stronie dochodów łódzkiej parafii w przypadku realizacji takiego rozstrzygnięcia. Dopiero inicjatywa podjęta w 1837 r. przyniosła oczekiwane rezultaty. Sprawa wyszła od Konsystorza Kaliskiego, który sprawę przekazał o wsparcie do Generalnego Konsystorza Wyznań Chrześcijańskich w Królestwie. Przeciwno był Rząd Gubernialny Warszawski, nie pytano o zdanie pastora łódzkiego. Sprawę odłożono do drugiej połowy 1839 r. Chodziło o pobór składki na odnowienie zboru łódzkiego, gdyż była rozłożona na parafię w dotychczasowym kształcie.

⁵⁴ Kościół-kaplicę w Nowosolnej wybudowano ze środków kolonistów, miał wymiary: 29 łokci długości i szerokości 15. Zbudowany w części z drewna nowego, w części starego, dach z gontów, podłoga z desek. AGAD, CWW, sygn. 1264, k. 71–72.

⁵⁵ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2465, k. 378–386.

⁵⁶ AGAD, CWW, sygn. 1263, k. 4–39; K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *op. cit.*, s. 23.

W 1839 r. okazało się, że ewangelicy kilku osad byli przeciwni przyłączeniu do parafii w Nowosolnej. Druga grupa popierała gorąco takie rozwiązanie. W połowie 1839 r. opracowano wstępny projekt składki przyszłej parafii, podano obszerne wyjaśnienia do niego, także wykaz osad proponowanych do jej składu⁵⁷. W listopadzie 1839 r. Generalny Konsystorz Wyznań Ewangelickich złożył do władz wnioski o utworzenie nowej parafii w Nowosolnej. Pastor Metzner był dalej przeciwny takiemu rozwiązaniu, ale jego odosobniony głos nie był w stanie przerwać rozpoczętego procesu. Za wnioskiem Generalnego Konsystorza opowiadał się komisarz Obwodu Łęczyckiego. Jego decyzja była wynikiem przeprowadzonych konsultacji z mieszkańcami wsi i kolonii. Okazało się, że w końcu lat 30. XIX w. parafia ewangelicko-augsburska w Łodzi była już jedną z najliczniejszych w Królestwie Polskim. Zajmowała duże terytorium, na którym tworzone nowe osady z dużym udziałem społeczności ewangelickiej. W dniu 3 grudnia 1839 r. władze podjęły decyzję o utworzeniu nowej parafii⁵⁸. W dniu 26 stycznia 1840 r. administratorem nowej struktury został ks. Edward Künzel. Najwięcej kłopotów przysporzyła sprawa granic parafii, a właściwie ilości osad i wsi wydzielonych z parafii łódzkiej dla potrzeb nowej struktury religijnej. Przy Łodzi pozostały osady ulokowane w granicach gmin: Stoki, Sikawa, Janów i Nery z gminy Mieszkę, także Augustów wraz z Mieszkami podległy Ekonomii Łaznów. Przyłączono więc Nowosolną, Wiączyń Górny, Dolny i Nowy, z gminy Bedoń: Justynów, Janówkę, Jordanów, Eufeminów, Andrzejów i wieś Bedoń, z parafii Brzeziny: Podwiączyń oraz zgierskiej: Grabina, Bukowiec, Dąbrowa, Małe Moskule⁵⁹. W ten sposób zakończył się długotrwały proces walki o założenie parafii ewangelicko-augsburskiej w Nowosolnej. O sukcesie zadecydowała postawa grupy przywódczej tego środowiska, a także awans ekonomiczny osad i kolonii, które weszły później w jej skład, co zapewniło samowystarczalność nowej parafii, która z formalnego punktu widzenia rozpoczęła działalność od 1 stycznia 1840 r., choć w tradycji tego środowiska przyjęto jego rodowód od 1838 r., a w 1938 r. obchodzono uroczyscie 100. rocznicę jej powołania.

⁵⁷ APŁ, Naczelnik Powiatu Łęczyckiego, sygn. 17, k. 1–177. Wstępne założenia mówiły o 467 rodzinach z liczbą 2677 osób. Składkę określono na 2187 rbs. AGAD, CWW, sygn. 1264, k. 41–103. Projektowana składka (budżet) miała obowiązywać w latach 1840–1842.

⁵⁸ AGAD, CWW, sygn. 1264, k. 134.

⁵⁹ APŁ, RGP, Anteriora, sygn. 2465, k. 482; AGAD, CWW, sygn. 1276, k. 72; ibidem, sygn. 1264, k. 158, 397–450; *Neu-Sulzfeld/Nowosolna...*, s. 146. Pastor E. Künzel przybył do Nowosolnej 20 lutego 1838 r. Zob.: APŁ, Naczelnik Powiatu Łęczyckiego, sygn. 17, k. 216–218.

Ważne miejsce w funkcjonowaniu Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim zajmowała parafia w Zgierzu. Jako miasto rządowe był on obiektem zainteresowania za strony różnych środowisk, także wyznań ewangelickich poszukujących miejsc do podjęcia aktywnej działalności gospodarczej. W okresie rządów pruskich założono cmentarz dla potrzeb tej społeczności. W 1820 r. Zgierz zaliczono do miast fabrycznych, a powstanie w 1821 r. osady fabrycznej – Nowe Miasto przyspieszyło proces napływu kolejnych grup pochodzenia niemieckiego, zajmujących się głównie wytwórczością sukienniczą. W 1824 r. utworzono parafię zgierską obejmującą swoim oddziaływaniem duże terytorium. W latach 1825–1826 powstał w Nowym Mieście kościół ewangelicki, przy zbiegu ulic: Długiej i Szczęśliwej. Wyznaczono też miejsce pochówków przy wschodniej części ul. Zakręt⁶⁰. Do nowej parafii włączono tereny zlokalizowane w kierunku południowym i południowo-wschodnim od miasta. Z obszarów Wielkiej Łodzi w jej strukturze znalazło się terytorium gminy Radogoszcz z powstałymi w końcu XVIII w. koloniami „ołęderskimi” Fornale i Żabieniec, występującymi później pod tą ostatnią nazwą. Społeczność ewangelicka na Żabieńcu do 1824 r. była związana z ośrodkiem religijnym w Brużycy Wielkiej. Z okresu uposażania obu kolonii pochodziły nadziały ziemi przeznaczone na założenie cmentarza i osada szkolna. To m.in. umożliwiło wczesne uruchomienie kantoratu, odgrywającego ważną rolę w życiu religijnym miejscowej społeczności. Do parafii zgierskiej przynależały obszary z dominium w Kałach, przede wszystkim ludność ewangelicka z Grabieńca, później Mikołajewa. W strukturze tej parafii znalazły się też społeczności religijne zamieszkałe w gminie Łagiewniki, a także w zlokalizowanych w kierunku wschodnim i południowo-wschodnim dominiach: Moskule i Kalonka. Jak wspomniano wyżej kilka osad i wsi tam funkcjonujących, a posiadających w swoim składzie środowiska wyznania ewangelickiego – znalazło się od 1840 r. w strukturze parafii Nowosolna⁶¹.

Zachodnie części Wielkiej Łodzi znalazły się w strukturze oddziaływania parafii ewangelicko-augsburskiej w Konstantynowie. Początki osadnictwa fabrycznego w dobrach Żabice Wielkie odnoszą się do 1816 r. W wyniku umowy zawartej 8 lutego 1821 r., zapoczątkowano tworzenie

⁶⁰ Zgierz. *Dzieje miasta do 1988 r.*, red. R. Rosin, Łódź–Zgierz 1995, s. 129–133; *O zborze ewangelicko-augsburskim zgierskim*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1865, nr 7, s. 108–110; K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *op. cit.*, s. 20–21.

⁶¹ K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *op. cit.*, s. 21.

osady Konstantynów. Po osiedleniu się 75 rodzin ewangelickich gwarantowano bezpłatne przekazanie placu, 100 tys. sztuk cegieł i inny budulec na budowę kościoła ewangelickiego. Dla potrzeb tej społeczności wydzielono dodatkowo 1,5 morgi ziemi na cmentarz grzebalny, także drewno na jego ogrodzenie⁶². Z realizacją powyższych zobowiązań było różnie. Dnia 14 grudnia 1824 r. poświęcono i oddano wiernym świątynię wraz z jej wyposażeniem. Jej budowa została sfinansowana przez właściciela dóbr i osadników – ewangelików. W pierwszym okresie funkcjonowania gminy ewangelickiej w Konstantynowie posługą religijną zajmował się pastor Tuve z Brużycy Wielkiej. Parafia ewangelicka w Konstantynowie, rozpoczęła działalność w 1824 r.⁶³ W jej składzie znalazły się m.in. wsie i kolonie: Jagodnica, Huta Jagodnica, Złotno, także Łaskowice i Brus z Ekonomii Pabianice.

Od zaliczenia Łodzi w 1820 r. do miast fabrycznych rozpoczął się niebywały awans ekonomiczny tego ośrodka. Wielką rolę odegrali przedstawiciele społeczności ewangelickiej, plasując się w krótkim czasie w gronie najbogatszej części jego mieszkańców. W końcu lat 20. XIX w. ewangelicy przebywający w Łodzi stanowili trzecią część ludności a na początku lat 40. połowę⁶⁴. Władze Królestwa Polskiego, także Komisji Województwa Mazowieckiego i Kaliskiego zapewniały osadnikom pomoc w organizacji życia religijnego, m.in. przez budowę kościołów, plebanii i innych instytucji z tym związanych. W 1822 r. łódzcy ewangelicy zwrócili się do władz miejskich z inicjatywą założenia parafii i budowy kościoła oraz plebanii⁶⁵. Utworzenie osady fabrycznej Nowe Miasto w 1823 r. przyspieszyło potrzebę zaangażowania się w realizację tego przedsięwzięcia. Założenie parafii zgodnie z obowiązującymi przepisami wymagało sporządzenia m.in. wykazu środków (składki) pozostających do dyspozycji ich władz, w tym przeznaczonych na utrzymanie

⁶² O jej powstaniu i rozwoju zob.: E. Workert, *Powstanie i rozwój Konstantynowa do 1869 r.*, [w:] *Konstantynów Łódzki. Dzieje miasta*, red. M. Nartonowicz-Kot, Łódź 2006, s. 37 i n.

⁶³ Ibidem, s. 78–79. W czasie tworzenia parafii w Łodzi, wymienia się już istniejące parafie ewangelicko-augsburskie na obszarze województwa mazowieckiego, w tym Konstantynów (APŁ, AmŁ, sygn. 1619).

⁶⁴ Zob.: J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica”, 1982, z. 11, s. 106–112.

⁶⁵ G. Schedler, *Eben-Ezer. Eine Jahrhundertgeschichte der evangelischen St. Trinitatis Gemeinde zu Lodz*, Lodz 1929, s. 10–11; H. Czembor, *Dzieje parafii luterńskich w Łodzi do 1939 roku*, [w:] *Przeszłość przyszłości...*, s. 46. Deklarację m.in. podpisali Franz Hausleitscher, Gotfried Schultz, Martin Ay, Christian Graetz, Wilhelm Rode, Johann Adamowski (A. Schmidt, *Die Trinitatiskirche Evangelische Mutter-Gemeinde in Lodz*, Bad Münstereifel 1988, s. 9).

Ryc. 24. Fragment projektu drewnianego kościoła w Nowosolnej z 1811 r. (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*).

Ryc. 25. Pierwszy kościół św. Trójcy w Łodzi (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*).

pastora oraz wykaz projektowanych osad, wsi i kolonii, które winny znaleźć się w ich składzie. Takie ostatnie zestawienie nosiło datę 16 czerwca 1824 r.⁶⁶ i objęło miejscowości położone m.in. w gminach: Chojny, Bedoń, Mileszki, Stoki, Nowosolna wraz z Wiączyniami, Łódź, wszystkie punkty osadnicze zlokalizowane w dobrach łódzkich, osady Augustów i Andrzejów II (później Andrzejów). W dniu 22 lipca 1824 r. przedstawiciele osad i koloni spotkali się w biurze burmistrza w Łodzi. Zdania były podzielone, część zebranych opowiedziała się za przynależnością do przyszłej parafii łódzkiej, pozostali za Nowosolną⁶⁷. Rozpoczęte wówczas zabiegi w celu utworzenia osady fabrycznej Łódka przyspieszyły prace nad powołaniem parafii w Łodzi. Czynnikiem decydującym był postępujący napływ społeczności ewangelickich do tego ośrodka, co gwarantowało zgromadzenie środków na jej samodzielny byt. Po wspomnianym zebraniu u burmistrza, Komisja Województwa Mazowieckiego wydała dyspozycję, co do organizacji parafii ewangelickiej w Łodzi. Zabiegi te nie przyniosły pomyślnego zakończenia. Między innymi było to spowodowane brakiem określenia granic parafii zgierskiej na tym kierunku. Mieszkańcy kolonii Żabieniec zgłosili akces do tej ostatniej⁶⁸. Nie ulega wątpliwości, iż to prezes Komisji Województwa Mazowieckiego R. Rembieliński robił wszystko, aby władze powzięły decyzję o utworzeniu siedziby parafii ewangelickiej w Łodzi. Dnia 12 maja 1826 r. Komisja Województwa Mazowieckiego przesłała do Warszawy wykaz rodzin należących do projektowanej parafii. To umożliwiało wytyczenie jej granic i możliwość organizacji składek na cele budowlane. Komisja ta, reskryptem z 8 czerwca 1826 r., opowiedziała się za przyłączeniem do niej kolonii Nowosolna, co zatwierdziły władze rządowe. W dniu 14 lipca 1826 r. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zdecydowała o utworzeniu parafii ewangelicko-augsburskiej w Łodzi i określiła jej granice. Należało do niej 560 rodzin ewangelików augsburskich z Łodzi i okolicznych miejscowości i 40 rodzin wyznania kalwińskiego mieszkańców Wiączynia Górnego⁶⁹. Parafia rozpoczęła start, posiadając w swojej strukturze 18 nomenklatur, w tym w Łodzi było wówczas 130

⁶⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 1619, k. 1.

⁶⁷ Ibidem, k. 13.

⁶⁸ Ibidem, s. 16.

⁶⁹ AGAD, CWW, sygn. 1263, s. 39; A. Schmidt, *op. cit.*, s. 11–12. W publikacji (H. Czembor, *op. cit.*, s. 47) mówi się o 503 rodzinach. Wspomniani kalwini zostali wyróżnieni w zakresie usług religijnych świadczonych przez pastora łódzkiego.

rodzin, w Nowosolnej 107. Parafia łódzka w swoich początkach posiadała charakter wiejsko-miejski. Z czasem proporcje te uległy odwróceniu, co było związane z dynamicznym rozwojem Łodzi⁷⁰.

W marcu 1825 r. powstał komitet budowy kościoła ewangelickiego w Łodzi. W jego składzie znaleźli się: pastor Henryk Bando ze Zgierza, fabrykant Kristian F. Wendisch i kupiec Johann Adamowski. Z polecenia R. Rembienińskiego dla potrzeb murowanej świątyni wraz z domem pastora oraz ratusza wydzielono miejsce w centralnej części Nowego Miasta. Polecenie wykonania projektu świątyni otrzymał adiunkt budowniczy Komisji Województwa Mazowieckiego, Bonifacy Witkowski. Zbierano dane o cenach na materiały budowlane. Wkrótce sporządzono plan i kosztorys projektowanej inwestycji. Koszt budowy kościoła określono na 44 185 złp, a domu – 7238 złp, łącznie 51 424 złp. Władze rządowe przyjęły zasadę, iż każdy budowany kościół ewangelicki miał w być w połowie pokrywany ze środków państwa, drugą część pokrywano ze składki nałożonej na parafian, ale warunkiem było istnienie już struktury parafialnej. Plany zatwierdzono 17 lutego 1826 r. Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu wydzieliła na te cele bezpłatnie drewno z Leśnictwa Łaznów. W maju 1826 r. były już gotowe fundamenty kościoła i domu pastora. Zakończenie budowy przewidywano na koniec 1827 r.⁷¹

1.3. Parafia ewangelicko-augsburska w Łodzi w okresie od 1826 r. do końca lat 40. XIX w.

W wyróżnionym okresie parafia ewangelicko-augsburska w Łodzi zajmowała rozległe terytorium. Na kierunku wschodnim graniczyła parafią w Brzezianach. W jej strukturze znalazła się duża kolonia Nowosolna i inne miejscowości zlokalizowane na kierunku południowym, łącznie z terenami podległymi gminie Bedoń. Decyzje zapadłe w końcu 1838 r. doprowadziły do utworzenia parafii w Nowosolnej, która – jak wskazywano wcześniej – przejęła wschodnią część parafii łódzkiej. Wbrew obawom pastora Friedricha Metznera nie wywołało to większych kłopotów w funkcjonowaniu związanej z nim struktury religijnej. W połowie lat 40. odłączono od niej wieś Mileszki oraz

⁷⁰ K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *op. cit.*, s. 26; K. Woźniak, *Parafia ewangelicka w środowisku wielkomiejskim*, [w:] B. Kopczyńska-Jaworska, K. Woźniak, *op. cit.*, s. 11.

⁷¹ AGAD, CWW, sygn. 1263, k. 10–24; APŁ, AmŁ, sygn. 1606, s. 1–21; K. Stefański, *Ewangelicko-augsburskie...*, s. 245 i n.; idem, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź 1995, s. 201.

kolonie Janów, Budy Sikawskie i Stokowskie, choć zaakceptowano to dopiero w końcu lat 40. W 1845 r. należało do niej 12 nomenklatur, mieszkało w jej obrębie 5298 osób, w tym 27 ewangelików reformowanych⁷². Nie powiodły się zabiegi włączenia do parafii Łódź – Rokicia i Żabieńca, ale doszły na nowo skolonizowana wieś Doły i kolonia Nery. Na przełomie lat 40. i 50. XIX w. doszło do istotnych zmian w funkcjonowaniu Łodzi. Zniesiono granicę celną między Cesarstwem Rosyjskim a Królestwem Polskim, za pośrednictwem stacji w Rokicinach zaistniała możliwość sprowadzania towarów do Łodzi, transportowanych po uruchomieniu w 1848 r. Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. W 1849 r. parafię łódzką przeniesiono z diecezji kaliskiej do płockiej i w tej strukturze przetrwała do 1902 r. Pierwszym pastorem gminy ewangelickiej w Łodzi był ks. Fridrich (Fryderyk) Metzner, kandydat teologii, pochodzący z Saksonii, absolwent szkół teologicznych niemieckich, wybrany 8 lipca 1827 r. przez aklamację po wygłoszonym kazaniu. O posadę ubiegał się też Wilhelm Bando, pastor gminy ewangelickiej w Węgrowie, brat pastora zgierskiego⁷³. Jego osobę poparł Generalny Konsystorz Wyznania Ewangelicko-Augsburskiego w Królestwie Polskim, który przedłożył odpowiednią wokaację (powołanie na stanowisko) w celu zatwierdzenia wyboru dokonanego przez miejscową społeczność. W tym okresie Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego domagała się, aby pierwszeństwo w przydziale na pastorów parafii miały osoby wysyłane na studia teologiczne za granicę i finansowane ze środków państwowych, kosztem świeżo przybyłych z zagranicy⁷⁴. Takie podejście nie przeszkodziło F. Metznerowi w objęciu funkcji pastora w Łodzi. Wskazywano też na jego młody wiek oraz brak znajomości języka polskiego. Przeciwno jego kandydaturze, ze względów formalnych, występował od 1820 r. minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego Stanisław Grabowski. Za jego kandydaturą opowiadała się Komisja Województwa Mazowieckiego. Duża część rodzin zaangażowanych w działalność gospodarczą Łodzi pochodziła z Chemnitz i najbliższego regionu. Ten argument podnosiła Komisja Województwa Mazowieckiego, wskazując na celowość podtrzymania dobrych związków z tą częścią Saksonii na przyszłość.

⁷² AGAD, CWW, sygn. 1264, k. 457–463. Został on zaproszony przez miejscową społeczność bez konsultacji z Konsytorzem.

⁷³ AGAD, CWW, sygn. 1263, k. 68–72; A. Schmidt, *op. cit.*, s. 13. Zebraniu ogólnemu gminy ewangelickiej przewodniczył pastor H. Bando i Kristian F. Wendisch i Johann Adamowski.

⁷⁴ W tym czasie władze Królestwa Polskiego finansowały naukę 10 studentów teologii w Berlinie, a w kraju znajdowała się większa grupa księży bez przydziału (A. Schmidt, *op. cit.*, 14).

Te i inne argumenty zadecydowały, że 9 grudnia 1827 r. nadeszła z Warszawy ordynacja dla pastora F. Metznera, co było równoznaczne z możliwością objęcia posady na terenie Królestwa Polskiego. Wreszcie, 22 stycznia 1828 r. on otrzymał od władz wojewódzkich nominację w charakterze pomocnika pastora dla organizowanej parafii ewangelickiej w Łodzi⁷⁵. To on wraz z członkami dozorów kościelnych, wybieranych na trzyletnie okresy stworzył podstawy nowej parafii, i to w najtrudniejszym okresie jej tworzenia. Otrzymał dodatkowe zajęcia religijne i oświatowe w związku z przyłączeniem Nowosolnej, a także obsługę rodzin kalwińskich w Wiączyńiu Górnym. W znaczącym stopniu przyczynił się do rozwoju szkół i kantoratów na obszarze swojej parafii. Zgodnie z obowiązującymi przepisami dokonano instalacji pastora, która odbyła się 26 lipca 1829 r., w trakcie uroczystości poświęcenia kościoła św. Trójcy. Wraz z objęciem funkcji otrzymywał takse *iura stolae*, czyli wysokość pobieranych opłat za czynności i posługę religijną. Dalej następował spis emolamentów należących i użytkowanych przez pastora, a dotyczących głównie domu pastora, później także i innych obiektów przekazywanych do jego dyspozycji⁷⁶.

Działalność każdej parafii ogniskowała się wokół kościoła i kantoratów. Należy pamiętać, iż dziełem Lutra było radykalne uproszczenie życia religijnego. Jak wspomniano wyżej projektowano zakończenie budowy kościoła i pastorówki w końcu września 1827 r. W lutym 1827 r. budowę murów doprowadzono do wysokości dachu, a ukończono dom dla pastora. Dalsze kłopoty były związane z realizacją prac wykończeniowych. Sporządzony protokół rewizyjno-odbiorczy budynku przesłano do zatwierdzenia w grudniu 1828 r. Dopiero 26 lipca 1829 r. obiekt poświęcono, nadając mu wezwanie św. Trójcy i oddano do użytku. Pomimo skąpych informacji o jego projekcie, także niedostatecznych materiałów ikonograficznych udało się historykowi sztuki możliwie dokładnie odtworzyć architekturę budynku, w mniejszym stopniu wnętrza świątyni⁷⁷. Korpus świątyni powstał na planie prostokąta i był nakryty dachem trójsпадowym. Od frontu urządzono kruchtę. W elewacjach bocznych umieszczono okna w dwóch kondygnacjach. W strukturze

⁷⁵ A. Schmidt, *op. cit.*, s. 13–14; E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 133.

⁷⁶ Skarżył się F. Metzner, iż nie posiadał stajni dla koni, a użytkowany ogród posiadał tymczasowe ogrodzenie. APŁ, SŁDEA, sygn. 5.

⁷⁷ K. Stefański, *Architektura...*, s. 22–23. Kościół miał długości 55, szerokość 31 a wysokość 17 łokci.

wnętrz istniały drewniane galerie (empory), dzieląc kościół na trzy nawy. Był to pierwszy murowany budynek sakralny w Łodzi. W zamyśle twórców, jego usytuowanie na Nowym Rynku, naprzeciwko powstałego wówczas ratusza o zbliżonej formie architektonicznej, miało podkreślić jego znaczenie. Natomiast usytuowanie przy zbiegu Nowego Rynku i ul. Piotrkowskiej podkreślało rolę osadników tego wyznania w rozwoju tej części miasta. Architektura świątyni św. Trójcy reprezentowała formy późnoklasyczne z elementami empirowymi, co było typowe dla ówczesnego prowincjonalnego budownictwa sakralnego. Kościół mógł pomieścić około 1500 wiernych, wkrótce okazał się obiektem zbyt skromnym⁷⁸.

Wkrótce okazało się, że kościół św. Trójcy nie był wykonany solidnie. Faktycznie część winy za liczne uszkodzenia sufitów, gzymsów i sztukaterii ponosiła dominująca w Nowym Mieście duża wilgotność, silne nawodnienie terenu utrzymujące się przez kilka dziesięcioleci⁷⁹. Kilkakrotnie wzywano wykonawcę kościoła, Chodeckiego, do dokonania koniecznych napraw, m.in. w 1830 i 1836 r. W tym ostatnim roku, ze środków budżetu gminy dokonano wymiany drewnianego, zniszczonego sklepienia na murowane. Podejmowane drobne naprawy nie mogły poprawić pogarszającego się stanu budowli. W sporządzonym w maju 1836 r. protokole z udziałem członków Dozoru i budowniczego Obwodu zlecono wykonanie szeroko zakrojonego remontu, także domu pastora. Przedłożony kosztorys niezbędnych prac oszacowano na kwotę 5906,3 złp⁸⁰, ale ewangelicy z Nowosolnej odmówili udziału w ponoszeniu opłat na ten cel. Od początku istnienia łódzkiej parafii większość inwestycji pokrywano z dodatkowych składek nakładanych na członków gminy ewangelickiej. W 1830 r. wdowa Anna Krystyna Forst⁸¹ udzieliła

⁷⁸ Ibidem, s. 23–24; K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *op. cit.*, s. 27. Koszt budowy kościoła i domu dla pastora wyniósł ponad 51 tys. złp. Zob.: E. O. Kossmann, *Zabudowanie Łodzi pod względem krajobrazowym*, Łódź 1931, s. 25.

⁷⁹ Wiadomo, że w celu odwodnienia pobliskich terenów zbudowano kanał odpływowy, biegnący ze wschodu i przechodzący przez współczesne posesje zlokalizowane przy ul. Piotrkowskiej 6 i ul. Piotrkowskiej 5.

⁸⁰ APŁ, AmŁ, sygn. 1605, s. 259; ibidem, SŁDEA, sygn. 5; K. Stefański, *Architektura...*, s. 25–26. Zakres prac m.in. obejmował: wykończenie rusztowania do zawieszenia dzwonów w wieży kościoła, wymianę części okien, ławki w kościele, ogrodzenie cmentarza i budowę domu do umieszczenia zmarłych (AGAD, CWW, sygn. 1263, s. 368).

⁸¹ APŁ, AmŁ, sygn. 1619, k. 152–158. W tej sprawie zawarto akt notarialny 13 V 1829 r. w kancelarii Franciszka Boguńskiego. Spłata roczna 600 złp. Dzwony realizowała firma Rymaszewskich z Żychlina.

kredytu w wysokości 6 tys. złp na zakup dzwonów i organów. Z podobnego źródła pokrywano koszty poniesione na założenie „trotuarów” przed kościołem i domem pastora oraz drobne zadania wewnątrz świątyni. Na pokrycie kosztów prac remontowych z 1836 r., których duża część pochodziła z dodatkowej składki. Prawdopodobnie większość tych prac firma Karola Kunkla wykonała dopiero w 1840 i 1841 r.⁸²

W 1839 r. Generalny Konsystorz Wyznań Ewangelickich w Królestwie zainteresował się stanem istniejących obiektów kościelnych w poszczególnych parafiach. Odpowiedni raport przygotowały władze parafii łódzkiej. Okazało się, że parafia ewangelicko-augsburska w Łodzi otrzymała do swojej dyspozycji trzy place. Na jednym z nich powstał kościół, na drugim (ul. Piotrkowska 4) dom dla pastora wraz z zapleczem gospodarczym. Trzeci przylegał do niego od strony wschodniej. Tam powstał mały ogród a część działki przeznaczono na miejsce grzebalne zmarłych⁸³.

W końcu 1843 r. Dozór kościelny wystąpił z wnioskiem o zgodę na kolejny remont kościoła, plebanii i ogrodu. Kosztorys w wysokości 272 rbs. opracowano w 1844 r., zatwierdzono w 1845 r., a wykonano w kwietniu 1846 r. w ogólnej wysokości 704 rbs.⁸⁴ Tak częste remonty łódzkiej świątyni wywoływały zaniepokojenie władz zwierzchnich, proszono o wyjaśnienie zaistniałej sytuacji. Jako główny powód wskazywano na użycie słabej jakości materiałów w trakcie jej budowy. W 1849 r. grupa zamożnych obywateli Łodzi złożyła ofiary na remont kościoła św. Trójcy. Powstał więc specjalny fundusz obliczony w 1850 r. na 704,5 rbs. Faktycznie wspomniane grono osób wyraziło gotowość złożenia odpowiednich środków. Kościół św. Trójcy znajdował się w złym stanie i w 1851 r. opracowano nowy kosztorys na kwotę 1490 rbs.⁸⁵

Na początku 1850 r. pastor i Dozór ewangelicki przedłożyły wyższym władzom inwentarz nieruchomości i ruchomości należących do kościoła św. Trójcy. Kościół i pastorkówka były murowane a obiekty gospodarcze pastora drewniane. Ewangelicki cmentarz grzebalny posiadał 92 sążni długości i 36 szerokości, był otoczony murem, wspólnym dla obu wyznań

⁸² AGAD, CWW, sygn. 12264, k. 436; K. Stefański, *Architektura...*, s. 26. W 1840 r. w drodze składki zebrano na remont kościoła 5400 złp.

⁸³ APŁ, SŁDEA, sygn. 5; ibidem, AmŁ, sygn. 1607, k. 523 i n.; K. Stefański, *Stary cmentarz ewangelicko-augsburski w Łodzi*, Łódź 1993, s. 15–25.

⁸⁴ AGAD, CWW, sygn. 1264, k. 436.

⁸⁵ Ibidem, k. 542–549, 584. W raporcie z końca 1849 r. napisano, że kościół jest w złym stanie, opuszczała się wieża i groziła niebezpieczeństwem (APŁ, PiSŁDEA, sygn. 3, k. 4).

chrześcijańskich. Na wyposażeniu były trzy dzwony⁸⁶, organy na osiem oktav o dwóch miechach, 50 ławek kościelnych. Z ważniejszych przedmiotów służących do odprawiania liturgii i obrzędów religijnych można wyróżnić: krucyfiks żelazny lany, kielich cynowy, dwa lichtarze cynowe wielkie i dwa żelazne lane mniejsze, szafę do przechowywania rekwizytów kościelnych, szafę mieszczącą puzony. Adam Geyer⁸⁷ ofiarował kościołowi krzyż dużego formatu, posrebrzany, do którego umocowano figurę Jezusa Chrystusa, grubo pozłacaną o całkowitej wartości 200 rbs. oraz żyrandol brązowy o ośmiu świecach, pozłacany (100 rbs.). Natomiast budowniczy Jakub Peters przekazał pokrycie z aksamitu na ołtarz⁸⁸. Można przyjąć, iż pozostała część wyposażenia do liturgii pochodziła z ofiar wiernych.

Duży udział w prawidłowym rozwoju parafii ewangelickiej w Łodzi mieli członkowie Dozoru kościelnego. Działalność tych struktur regulowały przepisy analogiczne do obowiązujących w odniesieniu do Kościoła rzymskokatolickiego⁸⁹. Ich głównym zadaniem było tworzenie budżetów, tzw. etatów kościelnych, a więc struktury wpływów i wydatków, których wielkości obowiązywały w okresach trzyletnich oraz czuwanie nad ich prawidłową realizacją. Obowiązywała zasada sporządzania corocznych raportów z poczynionych wydatków. Opracowane etaty kościelne zatwierdzała Komisja Województwa Mazowieckiego później Rząd Gubernialny Warszawski za pośrednictwem niższych struktur administracyjnych⁹⁰. W pracach dozorów uczestniczył zawsze pastor, najczęściej w charakterze ich przewodniczego. W gminach ewangelickich istniała instytucja określana jako zgromadzenie parafialne, obejmująca wszystkich dorosłych mężczyzn opłacających składki. Zwoływano je w celu podjęcia ważnej decyzji, także ustalenia poziomu składki nadzwyczajnej przeznaczonej na spłatę kredytu, zobowiązań lub realizację nowych zadań inwestycyjnych. Obradom zgromadzeń parafialnych przewodził burmistrz, później prezydent Łodzi lub osoby przez nich upoważnione. Istnieją trudności w skompletowaniu składu Dozorów w okresie do końca lat 40. XIX w. Wiadomo, że w latach 1828–1830 w jego składzie byli: Karol Rakete,

⁸⁶ Wielki ważący 20 pudów i dwa mniejsze po 10 i 5 pudów. Z raportu na 30 X 1849 r. wynika, że jeden z dzwonów pękł i wyłączono go z użytkowania (APŁ, PiSŁDEA, sygn. 3, k. 2)

⁸⁷ Chodzi o ojca Ludwika Geyera. Zob.: APŁ, AmŁ, sygn. 9875.

⁸⁸ AGAD, CWW, sygn. 1264, k. 592. Dozory te działały na mocy rozporządzenia Generalnego Konsystorza Ewangelickiego z 14 czerwca 1839 r. APŁ, SŁDEA, sygn. 37.

⁸⁹ Zob.: APŁ, AmŁ, sygn. 1634, *passim*.

⁹⁰ Ibidem.

Kristian August Rundzieher – właściciel przędzalni lnianej, później znany łódzki przedsiębiorca Kristian Fryderyk Wendisch – dzierżawca wieczysty kilku posiadłości fabrycznych oraz założyciel przędzalni bawełnianej na Księżym Młynie. Ten ostatni zmarł w 1830 r., a jego miejsce zajął rolnik z Nowosolnej Jan Weber⁹¹. W późniejszym okresie szczególne zasługi położył K. A. Rundzieher, członek dozorów w latach 30. i na początku 40. XIX w., a także Gotlieb Taubner i Daniel Grubert. Zachowała się informacja wskazująca na kłopoty ze skompletowaniem składów tych ciał od połowy lat 40., co było związane z występującymi wówczas trudnościami ekonomicznymi⁹².

Pierwsze dwa budżety gminy ewangelickiej w Łodzi 1828–1830, 1831–1833, po stronie dochodów określano na poziomie 2780 złp, w tym dotacje skarbowe lub środki udzielone przez Komisję Województwa Mazowieckiego stanowiły połowę tej wielkości⁹³. Po stronie wydatków dominowały środki przeznaczone na pensje dla pastora, organisty i służącego kościelnego. Połowę wpływów przynosiła składka, przy czym wszystkich członków gminy dzielono na sześć klas w zależności od stopnia zamożności. Stopniowo zmniejszały się wpływy ze skarbu i funduszu Zgromadzenia Ewangelickiego jako procenty specjalnego funduszu pobieranego od starszych i już urządzonych parafii. W budżecie na lata 1834–1836 stanowiły jeszcze 46,1%, by w 1841 r. dojść do 26,5%, a w 1845 r. do 16,6%⁹⁴. Od 1843 r. budżety na mocy decyzji władz były kształtowane w walucie rosyjskiej. W strukturze wydatków do końca lat 40. pojawiły się środki dla kasjera, zakrystiana, który dzwonił i poruszał miech oraz kalklanta⁹⁵, dalej wydatki kancelaryjne i ubezpieczeniowe. Od przełomu lat 30. i 40. XIX w. pojawiają się po stronie dochodowej nowe środki: 1. z wydzierżawiania ławek w kościele, 2. tzw. dochody dodatkowe: ofiary dobrowolne, pokładne, podzwonne⁹⁶. Można więc przyjąć, iż w końcu lat 40. XIX w. parafia ewangelicka w Łodzi stała się strukturą samodzielną od strony finansowej. Do tego czasu zrealizowała też kilka programów inwestycyjnych i remontowych.

⁹¹ Ibidem, sygn. 1619, k. 48.

⁹² Ibidem, Naczelnik Powiatu Łęczyckiego, sygn. 17, k. 1–9, 836 i n.

⁹³ AGAD, CWW, sygn. 1263, k. 80, 141.

⁹⁴ APŁ, Naczelnik Powiatu Łęczyckiego, sygn. 17, k. 1–9, 152, 265, 615.

⁹⁵ Wydatki dla kasjera, oczywiście miejskiego, który zajmował się poborem różnych składok. Kalklant – kancelista. Zob.: AGAD, CWW, sygn. 1264, k. 183, 281, 355–421.

⁹⁶ Pokładne – środki (taksa) pobierana od pochówków zmarłych. Podzwonne – środki od dzwonięcia w okresie obrzędów.

W świetle stanu parafii ewangelicko-augsburskiej w Łodzi z 30 października 1849 r.⁹⁷ znajdowały się na jej terytorium cztery cmentarze, wszystkie w dobrym stanie. W ich strukturze największe znaczenie posiadał stary cmentarz w Łodzi, tworzony wraz z cmentarzem rzymskokatolickim na terytorium, które współcześnie jest związane z siedzibą wraz z zapleczem kościoła św. Józefa przy ul. Ogrodowej⁹⁸. Sprawa rozpoczęła się z chwilą, gdy w 1819 r. dozór kościoła WNMP wystąpił z inicjatywą utworzenia nowego cmentarza dla swoich wyznawców. Tworzenie takich obiektów regulowały specjalne przepisy⁹⁹. Dopiero rozporządzenie Rady Administracyjnej z 1846 r. uregulowało kompleksowo problem zakładania i użytkowania miejsc pochówkowych wszystkich wyznań¹⁰⁰. Najstarszy cmentarz łódzki posiadał statut miejskiego i w pierwszej kolejności był tworzony jako cmentarz kościoła WNMP. Powołanie gminy ewangelickiej w Łodzi skutkowało celowością, na wniosek jej Dozoru – organizacji większego kompleksu dla obu wyznań. Nie znamy okoliczności przekazania dla potrzeb ewangelików pierwszej działki o powierzchni 6235 łokci kw. Prawdopodobnie miało to miejsce na początku lat 30. XIX w. Nie została ona całkowicie wyodrębniona z ówczesnego cmentarza katolickiego. W świetle protokołu komisara Obwodu Łęczyckiego z 12 października 1839 r. wynika, iż rozszerzono jego powierzchnię o dalsze 6700 łokci kw. W dniu 8 listopada 1839 r. administrator parafii WNMP ks. Krieger otrzymał działkę o powierzchni 4838,5 łokci kw., którą tego samego dnia przekazał w użytkowanie parafii św. Trójcy¹⁰¹. Prawdopodobnie ostatnią decyzję wymusiły władze administracyjne, co w środowisku łódzkich katolików zostało odebrane jako niesprawiedliwość i było przyczyną konfliktów w późniejszym okresie czasu¹⁰². Decyzje podjęte w 1839 r. były

⁹⁷ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 3, k.1–2.

⁹⁸ Ibidem, Zbiór kartograficzny APŁ, sygn. 526. Tam teren cmentarza na planie z 1873 r. Jego reprodukcja: M. Janik, J. Kusiński, M. Stępniewski, Z. Szambelan, *Łódź na mapach 1793–1939*, Łódź-Warszawa 2012, cz. 15, s. 88–89.

⁹⁹ Chodzi o dekret królewski z 12 III 1817 r., postanowienie Namiestnika Królestwa Polskiego z 23 I 1818 r. APŁ, AmŁ, sygn. 1576.

¹⁰⁰ Zob.: Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1842, t. 42, s. 4–237. Dodatkowo wydano: 1. przepisy odnoszące się do majątków Kościoła ewangelicko-augsburskiego i Instrukcję odnoszącą się do funkcjonowania kas.

¹⁰¹ APŁ, AmŁ, sygn. 1575, k. 102; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 4485, dział I i II. Cmentarz dla obu wyznań otrzymał nr hipoteczny 1742. Na początku lat 30. XIX w. pojawia się osoba pełniącą funkcję grabarza.

¹⁰² Cmentarz katolicki zajmował powierzchnię 22 779,5 łok. kw., ewangelicki – 17 173,5 łok. kw. Jest faktem, że większość tego obszaru otrzymał ks. Krieger w formie darowizny od mieszkańców-rolników.

związane z wybuchem epidemii cholery, która na gruncie łódzkim przyniosła duże ubytki ludnościowe¹⁰³. Powyższe dane potwierdzają opinię wyrażoną w materiale źródłowym, iż najstarszy obiekt cmentarny wyznania ewangelickiego powstał w rezultacie trzech decyzji z początku lat. 30. i 1839 r. Takie rozwiązanie wymusił też wzrost ludnościowy Łodzi.

Warto wspomnieć, iż na potrzeby cmentarza przekazywano działki zlokalizowane na terytorium o słabych glebach, część tego obszaru zajmowały nieużytki. Z tego powodu ich użytkownicy, tj. mieszczenie-rolnicy przekazali ich znaczną ilość za darmo. Wkrótce okazało się, że teren ten był podmokły i sprawiał kłopoty z jego zagospodarowaniem. Część grobów ulokowano w podłożu silnie nawodnionym, co skutkowało tym, iż w okresach letnich, i przy przewadze wiatrów zachodnich – w kierunku Nowego Miasta przesuwiała się nieprzyjemna woń¹⁰⁴. Część ewangelicką ulokowano w południowej części opisanego terytorium. Władze parafii ewangelickiej ze zrozumiałych powodów nie były w stanie wydzielić większych środków na potrzeby swojego cmentarza. Próbowano ogrodzić go płotem drewnianym i zbudować skromny obiekt dla przechowywania ciał zmarłych¹⁰⁵. Jak wspomniano wyżej ważne decyzje w sprawie cmentarzy chrześcijańskich zapadły na konferencji w Magistracie m. Łodzi w dniu 12 października 1839 r. Powzięto decyzje w sprawie powiększenia jego terytorium. Stwierdzono tam m.in., że cmentarz w Łodzi przedstawiał rażący, gorszący widok¹⁰⁶. Powstał więc projekt obmurowania całego cmentarza. Na ten cel przekazano środki skarbowe i składkę zbieraną od mieszkańców obu parafii. Dopiero we wrześniu 1844 r. podpisano umowę z wykonawcami a całość inwestycji rozliczono w 1849 r.¹⁰⁷

Wybuch kolejnej epidemii cholery w 1852 r., która zebrała w Łodzi obfite żniwo, spowodował wypełnienie obu cmentarzy chrześcijańskich. Nie było możliwości ich powiększenia. W powstałej sytuacji władze miejskie wystą-

¹⁰³ APŁ, AmŁ, sygn. 1575.

¹⁰⁴ Terytorium cmentarzy chrześcijańskich ulokowano między dwiema drózkami. Od strony północnej prowadziła tzw. droga „retkińska”, która następnie zmieniała bieg na południowo-zachodni i prowadziła do wsi Retkinia. Od strony wschodniej biegła tzw. droga „rokicka”, prowadząca dalej w kierunku południowym do wsi o tej nazwie. Retkinia i Rokicie przez kilka wieków należały do parafii łódzkiej. Zob.: S. Rachalewski, *Campo santo Łodzi. Wczoraj i dziś chrześcijańskich cmentarzy grzebalnych*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1938, nr 7, s. 718.

¹⁰⁵ AGAD, CWW, sygn. 1263, k. 368.

¹⁰⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 1575, k. 102.

¹⁰⁷ Ibidem, s. 337 in.

piły z inicjatywą utworzenia nowego cmentarza dla wyznań chrześcijańskich, co zaakceptowały władze administracyjne¹⁰⁸.

W opisie łódzkiej parafii ewangelickiej z 1849 r. znalazła się informacja o powstaniu na podległym jej terytorium jeszcze trzech cmentarzy. W grę wchodziły obiekty pochówkowe, które od 1840 r. znalazły się w strukturze nowej parafii Nowosolna. Wiadomo, że w 1837 r. istniały cmentarze w Augustowie i Janowie, choć nie były jeszcze ogrodzone, ale pierwszy z nich pozostał w składzie parafii łódzkiej¹⁰⁹.

Sporządzony na 30 października 1849 r. raport o stanie parafii ewangelicko-augsburskiej w Łodzi¹¹⁰ wymieniał dwie szkoły elementarne, religijne, funkcjonujące w tym ośrodku oraz szkoły wiejskie w koloniach Dąbrowa, Antoniew i Janów. Szczegółne miejsce w strukturze tego zboru zajmowała kolonia Dąbrowa, tworzona w dwóch turach¹¹¹. W akcie tworzenia Dąbrowy Dolnej (24 marzec 1830 r.) wydzielono osadę szkolną o powierzchni 15 mórg¹¹², której część przeznaczono na założenie cmentarza ewangelickiego. Prawdopodobnie w końcu lat 30. XIX w. powstało w Dąbrowie stowarzyszenie szkolne, złożone wyłącznie z ewangelików, które z własnych środków zbudowało obiekt szkolny mieszczący równocześnie salę modlitewną, inne budynki gospodarcze oraz przystąpiło do tworzenia miejsca grzebalnego. Funkcję pierwszego nauczyciela objął Jerzy Mantey. W pierwszym okresie do szkoły uczęszczały dzieci pochodzące z rodzin ewangelickich i katolickich. Na tym tle dochodziło do częstych nieporozumień, gdyż m.in. rodziny katolickie zamieszkałe w dobrach Chojny w bardzo ograniczonym stopniu brały udział w jej finansowych wpływach. Na początku lat 50. szkoła w Dąbrowie otrzymała status religijnej ewangelickiej. Uczęszczały do niej dzieci

¹⁰⁸ W protokole z 26 VI 1856 r. z udziałem przedstawicieli dozorów kościelnych, lekarza miejskiego i powiatowego inżyniera (budowniczego), stwierdzono oficjalnie zamknięcie dotychczasowego cmentarza. Ibidem, k. 337–339; ibidem, Naczelnik Powiatu Łęczyckiego, sygn. 18, s. 205.

¹⁰⁹ APŁ, Naczelnik Powiatu Łęczyckiego, sygn. 17, k. 152; ibidem, ISP, sygn. 3, k. 1–2. Cmentarz w kolonii Augustów funkcjonował przy głównym jej połączeniu drożnym (obecnie ul. Augustów), po jego północnej stronie. Chodzi o rejon zajęty współcześnie przez budownictwo przemysłowe. Pozostały po nim pojedyncze, słabo zachowane obiekty nagrobne.

¹¹⁰ Ibidem, PiSŁDEA, sygn. 3, k. 1–3.

¹¹¹ Tak zwaną Dąbrowę Górną (część zachodnią) tworzono od 1789 r., a Dąbrowa Dolna (część wschodnią) powstała w 1830 r. Zob.: APŁ, KdSWPŁ, sygn. 237.

¹¹² Ibidem, SŁDEA, sygn. 39. Była ona zlokalizowana po północnej stronie głównego połączenia drożnego tej kolonii, później ul. J. Dąbrowskiego. W końcu XIX w. od strony zachodniej biegła w jej sąsiedztwie kolej obwodowa.

z miejscowości: Dąbrowa, Chojny, Kowalszczyzna, Górki Stare i Nowe tworzących obwód szkolny. Powyższe rozwiązania zdecydowały o powołaniu w Dąbrowie kantoratu wiejskiego, co było swoistym wyróżnikiem tego ośrodka, zamieszkałego prawie w całości przez przedstawicieli tego wyznania¹¹³. Kantor był jednocześnie nauczycielem w szkole elementarnej. Do wybuchu I wojny światowej funkcję kantorów-nauczycieli pełnili m.in.: J. Mantay, Jan Engel, Wilhelm Doering, Jan Kanwischer, Edward Schwanke, Heinrich Hummelt.

W części osady szkolnej urządzono cmentarz ewangelicki, obsługujący potrzeby rodzin ewangelickich z dóbr chojeńskich. Od przełomu lat 30. i 40. XIX w. powoływano dozory cmentarne, odpowiedzialne za jego rozbudowę i prawidłowe funkcjonowanie¹¹⁴. Być może starszy rodowód posiadał skromny obiekt cmentarny, założony w Górkach Starych prawdopodobnie na początku XIX w.¹¹⁵ W latach 30. XIX w. myślano o jego likwidacji, gdyż w tej miejscowości mieszkali tylko dwie rodziny ewangelickie. Wbrew oczekiwaniom cmentarz przetrwał i obsługiwał południowe rejony byłych dóbr chojeńskich, a może i część przyległych dóbr wiskickich.

Dużym skupiskiem ludności ewangelickiej była tworzona na przełomie XVIII i XIX w. kolonia Antoniew, zajmująca południowo-zachodnią, zachodnią i północno-zachodnią część dóbr Stoki. Od 1831 r. podzielono ją na dwie części: Antoniew Sikawski i Antoniew Stokowski. Dla potrzeb kolonistów wydzielono osadę szkolną o powierzchni 15 mórg ($\frac{1}{2}$ włóki), z czego 13 mórg było uprawnych, reszta to nieużytki¹¹⁶. Tworzenie szkół elementarnych w Królestwie Polskim uległo przyspieszeniu po 1818 r. W przypadku Antoniewa do uruchomienia szkoły doszło 21 lutego 1835 r., ale wydarzenie to poprzedziły dłuższe przygotowania. Powstałe stowarzyszenia szkolne

¹¹³ W Dąbrowie mieszkali tylko trzy rodziny katolickie. Zob.: APŁ, SŁDEA, sygn. 39; ibidem, KdSWPŁ, sygn. 237; ibidem, DSwŁ, sygn. 141, k. 105; ibidem, Akta gminy Chojny, sygn. 17.

¹¹⁴ Zob.: Składy dozorów cmentarnych w II połowie XIX w.: APŁ, SŁDEA, sygn. 39. Cmentarz ewangelicki w Dąbrowie został zamknięty i przeznaczony do likwidacji w latach 70. XX w. Współcześnie pozostały po nim nieliczne ślady.

¹¹⁵ Jego lokalizacja współczesna: przy zbiegu ulic Kolumny i Bieszczadzkiej (dawniej Stare Górki), po stronie północno-zachodniej. Informacje uzyskane od Zbigniewa Frontczaka, za co składam serdeczne podziękowania.

¹¹⁶ APŁ, DSwŁ, sygn. 373, k. 1–72. Cmentarz ewangelicki jeszcze po II wojnie światowej funkcjonował przy zbiegu ul. Zbójnickiej i Zaspowej, na wzgórzu. W kierunku południowym od niego, a więc na wschód od zakładów MPK.

i gmina Stoki zbudowały dom szkolny i obiekty gospodarcze. Uczęszczały do niej dzieci od 6 do 14 lat. Zdecydowaną większość stanowili ewangelicy, katolików była zawsze nieliczna grupa. Pierwotny obwód szkolny obejmował dwa Antoniewy oraz Budy Sikawskie i Stockie. Później do tego zestawu doszły folwark: Stoki i Sikawa, wsie (kolonie): Doły, Stoki i Rogi¹¹⁷.

Od 1850 r. proboszcz parafii w Mileszkach, ks. Danecki, rozpoczął organizację szkoły elementarnej katolickiej, do której przeszła część dzieci rodziców tego wyznania z okolicznych miejscowości, także z Antoniewa. W 1865 r. upadła szkoła w Mileszkach, a większość dzieci wyznania katolickiego powróciła do szkół elementarnych ewangelickich¹¹⁸. Z czasem szkoła ewangelicka w Antoniewie wyrosła na cenioną placówkę oświatową, oczywiście w strukturach tego poziomu nauczania. Do wybuchu I wojny światowej znacznie poprawiono w niej warunki nauczania. Była w tym duża zasługa grupy nauczycieli, w tym Jana Bonika, Jana S. Friedricha, Gottfryda Kurtza, Henryka Bukowskiego¹¹⁹.

W dziejach każdej parafii ewangelicko-augsburskiej szczególne miejsce zajmował rozwój elementarnego szkolnictwa o charakterze religijnym, będącego pod opieką i nadzorem miejscowych pastorów. Ci ostatni byli wspomagani przez kantorów-nauczycieli, prowadzących szkoły w miejscu siedziby zboru, ale i kontrolujących działania pozostałych placówek oświatowych funkcjonujących w jego strukturze. W 1834 r. powstała w Łodzi I szkoła ewangelicka, której długoletnim nauczycielem był Gotfryd Kirsch¹²⁰. Zgodnie z obowiązującymi przepisami ich działalność wspierały dotacjami władze państwowe. Na utrzymanie nauczyciela zbierano składkę od rodzin tworzących stowarzyszenie szkolne, które podzielone były na 4 klasy¹²¹. W dniu 11 marca 1838 r. otwarto szkołę nr 2 o profilu rzemieślniczym na przedmieściu Łódka. Pierwszym nauczycielem był Adolf Bruze. Tam też funkcjonowała ewangelicka szkoła prywatna¹²².

¹¹⁷ Ibidem, sygn. 373; ibidem, sygn. 375.

¹¹⁸ Ibidem, sygn. 373, k. 668–709.

¹¹⁹ Ibidem, sygn. 373; ibidem, sygn. 375.

¹²⁰ Ibidem, sygn. 839. Była zlokalizowana w Nowym Mieście przy ul. Średniej (obecnie ul. Pomorska). Nie posiadała własnego budynku. G. Kirsch pracował w szkole nr 1 do 1872 r. Był też kantorem zboru i organistą. Do grona nauczycieli weszli później: M. Poetsch i W. Winkler.

¹²¹ Ibidem, AmŁ, sygn. 1680.

¹²² Ibidem, DSwŁ, sygn. 842. Jej nauczycielem był Jan Frank.

1.4. Parafia ewangelicko-augsburska w Łodzi od przełomu lat 40. i 50. XIX w. do 1884 r.

Od końca lat 40. XIX w. Kościołowi ewangelicko-augsburskiemu przyszło działać w zmienionej rzeczywistości, a więc po wydaniu ustawy z 8/20 lutego 1849 r., u której genezy leżała m.in. dążność do ujednolicenia przepisów i ich dostosowania do obowiązujących w Cesarstwie Rosyjskim¹²³. Powstał nowy Konsystorz Ewangelicko-Augsburski, odpowiedzialny za prawidłowe i zgodne z obowiązującymi przepisami funkcjonowanie tej struktury religijnej, podległy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, a po upadku powstania styczniowego i jej likwidacji, rosyjskiemu Ministerstwu Spraw Wewnętrznych za pośrednictwem Kancelarii Generał-Gubernatora Warszawskiego¹²⁴. Nowe przepisy w jeszcze większym stopniu podporządkowały Kościół władzom państwowym, co uległo dalszemu pogłębieniu po upadku powstania styczniowego, rozpoczęciu procesów rusyfikacyjnych i unifikacyjnych. Ustawa z 8/20 lutego 1849 r. w większości porządkowała istniejące dotychczas przepisy, często rozproszone, przy jednoczesnym uściśleniu praw i obowiązków duchownych, m.in. wprowadzeniu nakazu ukończenia wydziałów teologicznych na jednym z uniwersytetów rosyjskich. Nowe przepisy mówiły o rozwiązaniach koniecznych do obsadzenia zwolnionych pastoratów. Część trzecia mówiła o obowiązkach i prerogatywach duchownych. Pastorzy mieli więc wykonywać swoje obowiązki z sumiennością i wiernością, zgodnie z celem powołania: upowszechnianie Królestwa Bożego na ziemi, zachęcać do pobożnego i moralnego postępowania, jednocześnie służyć za wzór dla swoich parafian, odwiedzać chorych, w miarę potrzeby więźniów, troszczyć się o los ubogich w parafii, także odwiedzać szkoły i starać się o religijne kształtowanie i wychowanie młodzieży i osób starszych¹²⁵. Doprecyzowano zasady dotyczące odprawiania nabożeństw, gdy w danej parafii istniał filiał, a także kwestię współdziałania między pastorem a diakonem. W parafiach miano obowiązkowo prowadzić księgi religijno-cywilne: urodzonych, zaślubionych, zmarłych, księgi zapowiedzi i wypełniania obowiązków religijnych,

¹²³ Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1849, t. 42, nr. 49, s. 11 i n. Konsystorzowi Ewangelicko-Augsburskiemu zlecono też zajmowanie się sprawami herrnhutów (braci morawskich) i menonitów.

¹²⁴ Zob.: S. Grelewski, *op. cit.*, s. 37–44; E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2009, s. 31–32.

¹²⁵ Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1849, 42, nr 49, część III, s. 31–39.

także tworzyć wykazy konfirmantów i komunikantów¹²⁶. Do tego dochodziło sporządzanie aktualnego stanu parafian a nawet prowadzenie kroniki kościoła i parafii. Do kategorii tzw. oficjalistów kościelnych zaliczono: organistów, kantora, zakrystiana i pisarza. Do kategorii niższej (sług): grabarza, kalklanta i posługiwaczy. Z kolei kantora przy domu modlitwy wybierał właściwy pastor łącznie z odpowiednim dozorem cmentarnym, ale ostateczną decyzję podejmował Konsystorz. Zalecono, co już było często stosowane, aby łączyć obowiązki kantora z zadaniami nauczycieli szkół parafialnych.

Od 1849 r. parafia ewangelicko-augsburska w Łodzi wchodziła w skład diecezji płockiej, jako najdalej – wraz z Nowosolną – wysunięta na południe struktura religijna. Od 1850 r. rozpoczęły się tzw. wielkie wizytacje z udziałem superintendenta z Płocka. Były też wizytacje o mniejszej skali prowadzone przez oddelegowanego pastora¹²⁷. W końcu lat 40. XIX w. od łódzkiej parafii odłączono do Nowosolnej następujące miejscowości wraz z mieszkającą tam społecznością ewangelicką: Janów, Mileszki, Budy Stokowskie i Budy Sikawskie. W 1848 r. należało do parafii 6228 osób, w tym w samej Łodzi – 5271¹²⁸.

W dniu 8 sierpnia 1852 r., w czasie epidemii cholery w Łodzi, w wieku 52 lat, zmarł pierwszy łódzki pastor F. Metzner, pozostawiając żonę i trójkę dzieci w trudnej sytuacji materialnej. Z pomocą pośpieszyli pastory z okolicznych parafii¹²⁹. Administratorem parafii został ks. Edward Lembke z Wielunia. Zgodnie z przepisami ustawy z 8/20 lutego 1849 r. wybór nowego pastora przeprowadzono 19 grudnia 1852 r. w obecności superintendenta diecezji płockiej. Zgłosiło się trzech kandydatów, zaakceptowanych przez Kolegium kościelne i Konsystorz. We wspomnianym dniu wygłosili oni kazania *tak zwane na próbie*¹³⁰. Zgromadzenie parafialne wybrało nowym pastorem pastora parafii Przasnysz ks. Karola Gustawa Manitiusa (312 głosów), gdy pastor August Rauch z Aleksandrowa otrzymał 37, a administrator parafii łódzkiej ks. E. Lembke zaledwie 13¹³¹. To świadczyło o wielkiej osobowości drugiego, łódzkiego pastora, świetnym przygotowaniu do pełnienia takich funkcji. Karol G. Manitius urodził się 28 września 1823 r. w Płocku, w rodzinie

¹²⁶ Chodziło o ścisłą statystykę udzielania komunii świętej osobom z parafii.

¹²⁷ A. Schmidt, *op. cit.*, s. 22–23. Były związane z pracą konfirmacyjną i działalnością oświatowo-religijną.

¹²⁸ AGAD, CWW, sygn. 1264, k. 463–466.

¹²⁹ A. Schmidt, *op. cit.*, s. 23.

¹³⁰ AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 63–71.

¹³¹ Ibidem, s. 68; A. Schmidt, *op. cit.*, s. 23 i n.

kupca¹³². Ukończył gimnazjum w Płocku, a w latach 1842–1845 odbył studia teologiczne w Dorpacie. Odpowiednie egzaminy złożył przed Komisją Egzaminacyjną przy Konsystorzu 10 maja 1846 r. Tego samego dnia ordynowany został w kościele ewangelicko-augsburskim w Warszawie na stopień duchownego. Następnie pełnił obowiązki substytuta (sekretarza) przy superintendencie diecezji kaliskiej w okresie od 9 czerwca 1846 do 1 maja 1847 r. Następnie do 25 października 1848 r. był administratorem parafii w Kleszczowie koło Bełchatowa, skąd na własne życzenie został rozporządzeniem Konsystorza przeniesiony na administratora parafii Przasnysz oraz filiałów Lipiny i Mława. Na zebraniu parafialnym w dniu 19 kwietnia 1849 r. powołano go na stałego pastora, które to obowiązki pełnił do końca lutego 1853 r.¹³³

Pastor K. G. Manitius przeszedł o Łodzi w marcu 1853 r. Przyszło mu działać w okresie szybkiego rozwoju Łodzi, co m.in. skutkowało napływem do tego ośrodka kolejnych grup wyznawców religii ewangelickiej z Karolem Scheiblerem na czele. Za jego urzędowania przeprowadzono remont generalny kościoła św. Trójcy, a od 1859 r. rozpoczęto starania o budowę nowego kościoła. W połowie lat 50. XIX w. parafia łódzka stała się najliczniejszą strukturą Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim. Od 1854 r. poczynania pastora łódzkiego wspierała osoba duchowna¹³⁴ w randze wikariusza, od 1855 r. było już ich dwóch. Obok obowiązków pasterskich w Łodzi, sprawował zadania nauczyciela religii w szkole Realnej Niemiecko-Rosyjskiej.

Tak pomyślną działalność pastora K. G. Manitiusa dla łódzkiego Kościoła ewangelicko-augsburskiego przerwała wiadomość, iż z polecenia Namiestnika Królestwa hr. Fiodora Berga, został zwolniony z zajmowanego stanowiska przez Konsystorz i przeniesiony do Łomży w charakterze administratora tamtejszej parafii¹³⁵. Wspomniana decyzja, przekazana Konsystorzowi

¹³² Ojciec Wilhelm a matka Wilhelmina z Lesserów. Zob.: E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 130–131.

¹³³ Ożeniony był z Joanną Spiess, pochodzącą z linii warszawskich przedsiębiorców. Po jej śmierci ożenił się z córką lubelskiego pastora Karola Jonschera. Pastor K. G. Manitius dochował się 6 dzieci. APŁ, AmŁ, sygn. 9896.

¹³⁴ A. Schmidt, *op. cit.*, s. 23–24.

¹³⁵ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2464, k. 12–13. Decyzja hr. F. Berga w odniesieniu do K. G. Manitiusa była powiązana z natychmiastowym wydaleniem ze służby ówczesnego prezydenta Łodzi Andrzeja Rosickiego. W końcu 1865 r. przybył hr. Berg do Łodzi i wypowiedział wtedy słowa w odpowiedzi na toast Karola Scheiblera z okazji inauguracji drogi żelaznej Koluszki–Łódź Fabryczna, że nie dopuści do uciskania Niemców przez Polaków, co było równoznaczne z oczekiwaniem zajęcia przez tych pierwszych wybitnej postawy prorosyjskiej i stania się główną podporą władzy Petersburga w Królestwie. Zob.: S. Kieniewicz, *Teodor hr. Berg – wielkorządca w feudalnym czy też burżuazyjnym stylu?*, [w:] *Między feudalizmem*

i Rządowi Gubernialnemu Warszawskiemu z 11 stycznia 1865 r., została wypracowana w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, której tymczasowym dyrektorem głównym był książę Włodzimierz Czerkasski, osoba szczególnie zasłużona w dławieniu polskich aspiracji wolnościowych i gorliwy zwolennik i wykonawca polityki zmierzającej do likwidacji autonomii i rusyfikacji Królestwa¹³⁶. Odpowiednie dane, rzekomo kompromitujące ks. Manitiusa, zebrały służby podległe generał-policmajstrowi Królestwa Polskiego, który m.in. w piśmie do prezesa Konsystorza Ewangelicko-Augsburskiego, gen. Aleksandra Minkwita poinformował go o treści formułowanych zarzutów. Wspomnianą wyżej decyzję podjął Konsystorz 24 stycznia 1865 r., wydając jednocześnie zgodę na powołanie ks. Alfreda Modla, pastora z Dąbia, na administratora parafii Łódzkiej¹³⁷.

Główne oskarżenia wysunięte wobec pastora Manitiusa sformułowano w sposób następujący: należał do środowisk zajmujących wrogą postawę wobec władzy, jawnie popierał byłego katolickiego arcybiskupa Antoniego M. Fijałkowskiego, wywierał zły wpływ na mieszkańców Łodzi. W dniu 10 października 1861 r. w charakterze przedstawiciela Łodzi uczestniczył w pogrzebie arcybiskupa Fijałkowskiego, chociaż nie był uprawniony do takiego udziału. Zajmował więc postawę nieprawomyślną, czego wyrazem był wspomniany wyżej udział w pogrzebie, który – w ocenie władz rosyjskich – stał się wielką manifestacją patriotyczną, a której ostrze było skierowane przeciwko polityce Petersburga w Królestwie Polskim¹³⁸. Mówiono też o znalezieniu zostawionego przez niego spisu mieszkańców Łodzi i zbieraniu składek na działalność polityczną, wręcz „rewolucyjną”. Tak więc wspierał przeciwników polityki Rosji, udzielał poparcia demonstracjom, odbywającym się w kościołach katolickich. Na początku 1862 r. ks. Manitius nie podjął, rzekomo zalecanych przepisami, modłów za cara i dom panujący w Rosji. Zaczął je wypełniać dopiero po

a kapitalizmem. *Studia z dziejów gospodarczych i społecznych. Prace ofiarowane Witoldowi Kuli*, Wrocław 1976, s. 28.

¹³⁶ Zob.: S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1968, s. 238–239; J. Zdrada, *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 2005, s. 430.

¹³⁷ AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 431–435; APŁ, Naczelnik Powiatu Łęczyckiego, sygn. 17, k. 1262. Obowiązki wiceprezesa Konsystorza pełnił wówczas generalny superintendent Adolf Teodor Ludwig. Pastor A. Modl był synem superintendenta diecezji kaliskiej.

¹³⁸ Z danych zebranych przez służby generał-policmajstra Królestwa wynikało, że wyjechał on na pogrzeb arcybiskupa Fijałkowskiego na prośbę „agitatorów”, z którymi utrzymywał bliskie kontakty. Dwóch z nich zesłano na Sybir a trzeci zbiegł za granicę (AGAD, CWW, sygn. 1265, s. 431).

przybyciu dużych formacji wojska rosyjskiego, i gdy sprawa powstania była przegrana. Zajął wtedy postawę ostrożną, bardziej zachowawczą ale – według zebranych informacji – pozostał wierny dawnym poglądom¹³⁹. Szczególnie sprawa zbierania środków od mieszkańców Łodzi dała asumpt do sformułowania opinii o możliwości zastosowania wobec pastora K. G. Manitiusa zabiegu w postaci denuncjacji w celu usunięcia go z Łodzi¹⁴⁰. Nie ulega wątpliwości, iż przed i w okresie powstania styczniowego przejawiał on żywe zainteresowanie dokonującymi się wydarzeniami politycznymi i społecznymi w Królestwie, ale nie był aktywnym członkiem *polskiego ruchu narodowego*¹⁴¹. Zajmował tylko bardziej życzliwą postawę wobec niektórych aspiracji polskiej sceny politycznej. Należy też wspomnieć o skomplikowanej sytuacji materialnej, w jakiej znalazła się społeczność ewangelicka w okresie 1861–1864. W tych latach miał miejsce cykliczny kryzys ekonomiczny¹⁴², który w przypadku Łodzi i okolicznych miejscowości doprowadził do dużego bezrobocia i prawie powszechnego spadku stopy życiowej uboższych grup społeczeństwa. Znane wydarzenia z roku 1861 r. określano jako *bunt czeladzi niemieckiej*¹⁴³. W powstaniu styczniowym uczestniczyło kilka grup tej społeczności niezadowolonych ze swojego położenia i braku perspektyw życiowych. Po jego upadku władze rosyjskie wydały z Łodzi dużą grupę miejscowych ewangelików, w drodze represji za udział w wydarzeniach 1863 r., i przewiozły w rejon Powołża¹⁴⁴.

Zwolnienie i przemieszczenie pastora K. G. Manitiusa nie zamknęło jego sprawy na gruncie łódzkim. Jego przywrócenia na zajmowane stanowisko domagali się ewangelicy z kilku podłódzkich miejscowości, głównie z Antoniewa. Również łódzkie Kolegium kościelne wyrażało nadzieję na umożliwienie pastorowi Manitiusowi ponownego udziału w wyborach na wakujące stanowisko. Ten ostatni w piśmie do ks. Czerkasskiego zdecydowanie odrzucił postawione mu zarzuty i bronił swojej linii postępowania w okresie

¹³⁹ Ibidem, s. 435.

¹⁴⁰ A. Schmidt, *op. cit.*, s. 24; K. P. Woźniak, „*Ein feste...*”, s. 144.

¹⁴¹ Taka teza: A. Barszczewska-Krupa, P. Samuś, *Życie polityczno-społeczne*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. I: *Do 1918 r.*, Łódź 1988, s. 373. Polski ruch narodowy tworzony przez obóz „czerwonych”.

¹⁴² W dotychczasowej literaturze przedmiotu nie podnosi się jego istnienia, tylko eksponuje tezę o kryzysie surowcowym wywołanym wybuchem wojny secesyjnej w Stanach Zjednoczonych.

¹⁴³ APŁ, AmŁ, sygn. 101a; ibidem, sygn. 298.

¹⁴⁴ Zdecydowana większość tych osób przynależała do klas niższych. Zostali oni wysłani w rejon Samary i Stawropola; AGAD, Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego, sygn. 349, s. 64.

1861–1864¹⁴⁵. W czerwcu 1866 r. Konsystorz wydał oświadczenie o wakującym stanowisku pastora łódzkiego kościoła, co oznaczało możliwość jego wyboru. W piśmie z 28 listopada 1866 r. miejscowe Kolegium kościelne, odpowiedzialne za sformułowanie listy kandydatów wyjaśniało, że w jej tworzeniu nie brano pod uwagę kandydatów pochodzących z zagranicy i na pierwszej liście znaleźli się: administrator A. Modl, pastor Herman Benni z Tomaszowa i pastor K. G. Manitius, po dwuletnim okresie nieobecności w Łodzi. Zdecydowany sprzeciw superintendenta diecezji płockiej ks. Ignatiusa Bernera spowodował odrzucenie ostatniej kandydatury¹⁴⁶. W powstałej sytuacji Kolegium kościelne dopisało do niepełnej listy miejscowego wikariusza – ks. Klemensa B. Rondthaler. Organizację wyborów przekreśliła przedwczesna śmierć ks. A. Modla, 13 marca 1867 r.¹⁴⁷ Wybory nowego pastora wyznaczono na 3 marca 1868 r. Po śmierci ks. A. Modla tymczasowo parafią łódzką zarządzał pastor Ernst Wilhelm Bursche ze Zgierza. Z udziału w wyborach wycofał się ks. Teichman, pastor w Turku. Przewidziane przepisami kazanie wygłosili: 1 października 1867 r. ks. Adolf Biedermann, pastor w Nowosolnej, tego samego dnia ks. H. Benni, a 15 grudnia 1867 r. ks. K. B. Rondthaler. Organizacją wyborów kierował superintendent diecezji płockiej. On też otwierał zgromadzenie parafialne w dniu 3 marca 1868 r. Ks. H. Benni otrzymał 26 głosów, ks. A. Biedermann zaledwie 12, a wikariusz K. B. Rondthaler 768 i on został trzecim pastorem łódzkiego kościoła ewangelickiego¹⁴⁸. W dniu 10 marca 1868 r. miała miejsce wokacja nowego pastora, zaakceptował on wydaną przez Kolegium kościelne specjalną instrukcję. Jego wybór szybko zatwierdził Konsystorz, a swoje obowiązki objął 13 kwietnia 1868 r. W ten sposób zakończyły się kilkuletnie kłopoty w funkcjonowaniu łódzkiej parafii ewangelicko-augsburskiej. Można więc przyjąć, że władze rosyjskie

¹⁴⁵ AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 447–454, 460. A. Schmidt, *op. cit.*, s. 24–25. Dopiero w lipcu 1865 r. środowiska broniące pastora Manitiusa otrzymały odpowiedź, że jego powrót był niemożliwy gdyż został zwolniony z rozkazu „najwyższej władzy”.

¹⁴⁶ Powyższe wydarzenia nie przekreśliły dalszej kariery K. G. Manitiusa jako duchownego. Po dłuższym pobycie w Łomży, został drugim pastorem Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Warszawie, a następnie awansował na stanowisko generalnego superintendenta Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim (1895–1904). Zob.: E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 161 i n.

¹⁴⁷ *Nekrologia*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1867, nr 7. Tam szczegółowy opis życia i działalności.

¹⁴⁸ AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 529–530. Protokół z wyboru łódzkiego pastora; A. Schmidt, *op. cit.*, s. 25.

poprzez odwołanie pastora K. G. Manitiusa dążyły do większego podporządkowania środowisk protestanckich polityce władz państwowych. Na gruncie religijnym takie rozwiązanie popierał ówczesny Konsystorz, którego uosobieniem był długoletni jego wiceprezes ks. Adolf Teodor Ludwig¹⁴⁹.

Pastor K. B. Rondthaler urodził się 23 listopada 1839 w Brzezinach. Jego ojciec, August był nauczycielem. Początkowo nauki pobierał w domu rodzinnym, a w 1852 r. trafił do szkoły powszechnej w Łowiczu. W okresie 1855–1858 uczęszczał do szkoły średniej w Piotrkowie. W październiku 1859 r. zdał stosowne egzaminy w Warszawie i wyjechał jako stypendysta rządowy do Dorpatu, gdzie poświęcił się studiom teologicznym, które ukończył w 1864 r. W marcu 1865 r. zdał egzamin i został ordynowany 8 kwietnia 1865 r. Później był tzw. substytutem przy superintendentach w Kaliszu i Płocku. Od 12 kwietnia 1867 r., zdając egzamin *prio ministro* pełnił obowiązki wikariusza parafii łódzkiej¹⁵⁰. Jego awans na pełnego pastora w Łodzi, mimo młodego wieku – postawił przed nim rozliczne wyzwania. W zgodnej opinii osób opisujących jego aktywność zawodową podkreśla się wyjątkową pracowitość, dążność do pełnej realizacji nałożonych zadań. Wszystko to odbywało się w sytuacji szybkiego wzrostu liczebnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Łodzi. W 1870 r. należało do niej około 20 tys. wiernych, aby w 1880 r. dojść do 40 tys.¹⁵¹ W okresie do 1884 r., kiedy to doszło do podziału dotychczasowej parafii na dwie, jego największym osiągnięciem było dokonanie, wraz z grupą wikariuszy i oficjalistów kościelnych, szerokiej rozbudowy życia religijnego, także szkolnictwa elementarno-religijnego. Położono też podwaliny pod rozwój instytucji opiekuńczo-filantropijnych, praca na rzecz ubogich, osób upośledzonych, stała się wyróżnikiem postawy pastora K. B. Rondthaler jako duchownego. Wraz z kolejnymi Kolegiami kościelnymi uczestniczył aktywnie w dziele budowy kościoła św. Jana, drugiej świątyni ewangelickiej w Łodzi.

Od momentu wydania 8/20 lutego 1849 r. ustawy dla Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim, szczególne miejsce w funkcjonowaniu gmin religijnych zajmowały kolegia kościelne. W stosunku do dawnych

¹⁴⁹ E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 119 i n.; idem, *Die Pastoren...*, s. 154–155.

¹⁵⁰ AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 526–529. Życiorys ks. K. B. Rondthaler: E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 163 i n.; G. Schedler, *Eben-Ezer...*, s. 46; APŁ, AmŁ, sygn. 9896, s. 162. Miał 5 dzieci.

¹⁵¹ A. Schmidt, *op. cit.*, s. 25–28. Zamieszczone tam wykazy statystyczne dotyczące ilości osób urodzonych i zmarłych odnotowywanych w księgach kościoła św. Trójcy. W latach 1868–1883 urodziło się 15 706 dzieci, a zmarło 10 039 osób, co potwierdza skalę realizowanych zadań, głównie na polu posług religijnych.

dozorów otrzymały one większy zakres uprawnień i realizowanych czynności. Kolegia były powoływane przez zgromadzenia parafialne na okres trzech lat, w ilości od 4 do 12 osób, w zależności od wielkości danej parafii. Wybierano je na ogólnym zebraniu parafian, w którym mogli uczestniczyć wszyscy pełnoletni mężczyźni. W składzie kolegiów znajdował się pastor. Takim ciałom przewodniczył z urzędu wybrany prezes lub pastor¹⁵². Do najważniejszych czynności należały kwestie związane z wyborem i wprowadzeniem na urząd pastora gminnego, udział w wyborze i kontrola działalności oficjalistów i tzw. sług kościelnych, łagodzenie sporów między parafianami, między pastorami a pracownikami kościelnymi, dbanie o porządek, wysoki poziom życia religijnego i moralnego. Szczególnie ważne miejsce zajmował pełny zarząd nad majątkiem kościelnym, funduszami, wpływami, składkami, ofiarami i dbanie o ich prawidłowe wydatkowanie. Kolegia uprawniono do zwoływania zgromadzeń parafialnych w celu prezentacji, przyjęcia i wnoszenia propozycji do zmian projektów, także odbycia dyskusji nad ważnymi sprawami kościoła i parafii. Wszystkie inwestycje, projekty budowlane, a więc przygotowanie planów, nadzór nad ich realizacją i odbiór, były w wyłącznej dyspozycji kolegiów. Odpowiadały też za sporządzanie budżetów gminnych, uczestniczyły w procesie ich zatwierdzania i wreszcie realizacji. Ponadto zajmowały się rozkładem składek rocznych na parafian, także opłat o charakterze nadzwyczajnym, przeznaczonych na wspieranie przede wszystkim zadań inwestycyjnych. Po upływie każdego roku urzędowania kolegia składały na ogólnym zgromadzeniu sprawozdania ze swoich czynności, informowały o stanie kasy gminnej i pozycji ekonomicznej parafii. To one reprezentowały interesy kościoła i parafii wobec władz i osób a także składały roczne raporty władzom duchownym, w tym ocenę aktywności i zaangażowania pastora w pracy dla rozwoju życia religijnego i innych powierzonych im zadań¹⁵³. Gwarantem sukcesu w prawidłowym funkcjonowaniu ewangelickiej gminy religijnej było współdziałanie kolegiów z urzędami pastorów. Takie rozwiązanie było preferowane już od czasów utworzenia dozorów ewangelickich. Tak wysokie podnoszenie czynnika świeckiego w funkcjonowaniu gmin było m.in. związane z wycofywaniem się państwa ze współfinansowania ich potrzeb.

¹⁵² Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1849, t. 42, nr 49, rozdział VII, s. 107 i n. W przypadku rozpatrywania spraw fundacyjnych i budowlanych do składu kolegiów wchodził miejscowy prezydent, burmistrz, wójt gminy.

¹⁵³ Ibidem, s. 186–219. Do tego dochodziły jeszcze sprawy związane z opieką nad chorymi, kalekami i ubogimi.

Pierwsze kolegium parafii kościoła św. Trójcy wybrano 9 grudnia 1850 r. na kadencję 1851–1853. Zgłosiło się 10 kandydatów, co świadczyło o zainteresowaniu pracą w tej instytucji. Wybory poprzedziła modlitwa odmówiona przez pastora K. G. Manitiusa. Z zachowanych materiałów można wnioskować, że kolegium w składzie obejmującym: D. Gruberta, A. Frentzla, M. Wegnera, G. Taubnera powiększono o osobę Friedricha Hoffmana (piekarza). W podejmowaniu ważnych decyzji uczestniczyli sołtysi kolonii i wsi¹⁵⁴. Wspomnianej grupie przyszło funkcjonować w trudnym okresie rozwoju Kościoła ewangelickiego-augsburskiego w Łodzi. Między innymi włożono wiele wysiłku w urządzenie nowego cmentarza, rozpoczęto starania o budowę drugiej świątyni w Łodzi. Pomyślnie układała się współpraca z pastorem K. G. Manitiusem¹⁵⁵.

Zachowała się informacja o zorganizowanych 14 lutego 1860 r. wyborach członków kolegium na okres 1860–1862¹⁵⁶. Wybrano pięcioosobowe ciało, powiększone o Henryka Bechtolda. Kandydowało 12 osób, a w gronie przegranych byli m.in.: Karol Scheibler, Fryderyk Karol Moes, Karol Gehlig, znani już wówczas kupcy i przedsiębiorcy. W podobnym składzie urzędowało kolegium w okresie 1863–1865. Zasadnicze zmiany w jego strukturze osobowej miały miejsce po odsunięciu pastora K. G. Manitiusa od kierowania łódzkim Kościołem ewangelicko-augsburskim. Nie można wykluczyć i takiej ewentualności, iż część długoletnich członków tej struktury odmówiła dalszego w nim udziału, solidaryzując się z tymi głosami, które uznawały posunięcie władz rosyjskich za krzywdzące dla interesów gminy łódzkiej. Inna rzecz, że czasy po upadku powstania styczniowego i rozpoczęciu rusyfikacji Królestwa Polskiego wymagały nowych postaci, bardziej przystających do ówczesnej rzeczywistości. W latach 1866–1871 prezesem Kolegium kościelnego był sam K. Scheibler, osoba wyraźnie dominująca w ówczesnej Łodzi, będąca na drodze tworzenia wielkiej fortuny, ale i głęboko religijna i mocno zaangażowana we wspieranie potrzeb Kościoła ewangelicko-augsburskiego¹⁵⁷. W kadencji 1866–1868 z ustępującego składu zachowali swoje stanowiska:

¹⁵⁴ W gronie nie wybranych znaleźli się: Friedrich Hoffman (osoba o tym samym imieniu i nazwisku co członek Kolegium), Ernst Handke, Jakub Peters, Jan Seeman. APŁ, Naczelnik Powiatu Łęczyckiego, sygn. 17, k. 836; ibidem, SŁDEA, sygn. 33. Protokół z wyboru 27 XI/9 XII 1856; ibidem, ISP, sygn. 3, k. 1–2; AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 1–10.

¹⁵⁵ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 3, k. 69 i n.

¹⁵⁶ Ibidem, k. 310–315.

¹⁵⁷ Ibidem, sygn. 3, k. 422–426; K. P. Woźniak, „Ein feste...”, s. 144.

K. Michael i H. Bechtold a nowymi postaciami byli: przemysłowiec i kupiec Edward Krusche, Ernest Halang i Krzysztof Dittbrener. Z różnych powodów w połowie lat 70. XIX w. doszło do całkowitej wymiany składu Kolegium. Co ciekawe, w prawie niezmienionym kształcie przetrwał on do 1884 r., kiedy to miał miejsce podział ewangelickiej Łodzi na dwie parafie. Dominowali w kolejnych składach kolegiów przedstawiciele klas średnich, kupcy, przemysłowcy, kamienicznicy. W prezentowanym okresie najwybitniejszą postacią był w tym gronie Ludwik Grohman, przemysłowiec, działacz gospodarczy i społeczny¹⁵⁸. Wspierali go w omawianym okresie: Reinhold Finster, August Agather, Johann Erb, Fridrich Triebe, Robert Stiller i Robert Miller¹⁵⁹. Temu ciału kolegialnemu, obradującemu często z udziałem przedstawicieli dozorów cementarnych i sołtysów większych kolonii i wsi przewodniczył pastor C. B. Rondthaler. Dziełem tego środowiska było skuteczne doprowadzenie do budowy kościoła św. Jana, co umożliwiło utworzenie drugiej parafii ewangelicko-augsburskiej.

Od przełomu lat 40. i 50. XIX w. systematycznie rosły wpływy i wydatki ewangelickiej parafii łódzkiej. Było to konieczne w sytuacji postępującej, od czasu wojny krymskiej, dewaluacji waluty rosyjskiej i stałemu wzrostowi cen, który to towarzyszył temu procesowi. Rosły też wydatki związane z powiększaniem składu duchownych i oficjalistów parafialnych. Wyrazem opisanych tendencji był wzrost wpływów budżetowych z 862,1 rbs. w kadencji 1851–1853 do 3410,4 w kadencji 1878–1880¹⁶⁰.

Od przełomu lat 40. i 50. XIX w. kontynuowano prace związane z cyklicznymi reperacjami kościoła św. Trójcy. W styczniu 1852 r. kosztorys na kolejne prace w wysokości 1548,5 rbs. opracował nowy budowniczy powiatu łęczyckiego, Jan Karol Mertsching. W dniu 5 stycznia 1853 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych zatwierdziła go na kwotę 1490,4 rbs. Wykonanie prac wygrał łódzki przedsiębiorca budowlany, od 1846 r. wieczysty dzierżawca posiadła Bielnik – Jakub Peters¹⁶¹. Odpowiednią umowę

¹⁵⁸ S. Pytlaś, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994, s. 59.

¹⁵⁹ APŁ, AmŁ, sygn.: 4404–4405, 4446–4447; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2464; AGAD, CWW, sygn. 1265; G. Schedler, *op. cit.*, s. 30 i n.

¹⁶⁰ AGAD, CWW, sygn. 1265; APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2462; ibidem, AmŁ, sygn. 4404; ibidem, sygn. 4446.

¹⁶¹ Zakres prac był dość szeroki i m.in. obejmował przełożenie dachu nową dachówką, remont wieży, w tym jej podmurowanie, gzymsów, attyki frontowej, pomalowanie kościoła wewnątrz i na zewnątrz, naprawę schodów frontowych, całościowe przełożenie podłogi w kościele, zwiększenie legarów, przelanie pękniętego dzwonu. W 1853 r. sporządzono nowy

podpisał 3 października 1853 r., ale dopiero 7 maja 1856 r. zakończył cały zakres realizowanych prac zgodnie z kosztorysem¹⁶². Była to ostatnia reparaacja kościoła św. Trójcy, posiadająca odpowiednią dokumentację archiwalną. Można więc przyjąć, iż właśnie ona, dość kosztowna – była swoistym przełomem i zmieniała dość gruntownie jego stan techniczny.

W końcu lat 50. pojawiła się koncepcja budowy drugiego kościoła ewangelickiego w Łodzi. Wkrótce okazało się, że sprawa nie mogła liczyć na szybką realizację. Ten взгляд, ale jeszcze bardziej likwidacja skromnego cmentarza przykościelnego, zlokalizowanego w kierunku południowo-wschodnim od świątyni¹⁶³, umożliwiły realizację kolejnego zadania inwestycyjnego. Zdecydowano o dobudowaniu od tej strony nowej murowanej zakrystii i przedsionka. Odpowiednie plany i kosztorys prac opracował w maju 1860 r. J. K. Mertsching, co zatwierdziły odpowiednie władze 8 lutego 1861 r. Mimo trzykrotnie ogłoszonej licytacji nie znaleziono przedsiębiorcy do jej wykonania. W tej sytuacji Kolegium zdecydowało o wykonaniu prac tzw. systemem administracyjnym pod nadzorem architekta powiatowego. Prace wykonano w kwietniu 1862 r.¹⁶⁴ W ten sposób powiększono przestrzeń wewnętrzną kościoła, ale w niewielkim zakresie¹⁶⁵.

Od przełomu lat 40. i 50. XIX w. zaszły duże zmiany w otoczeniu kościoła św. Trójcy na jego zapleczu od strony południowej. Z inwentarza parafii św. Trójcy z 27 września 1852 r. wynika, że w tym czasie istniał murowany, parterowy dom dla pastora (plac nr 59), w jego sąsiedztwie obórki drewniane i niewielki ogród¹⁶⁶. Z osobą pastora K. G. Manitiusa należy łączyć dalsze inwestycje związane z zagospodarowaniem działki przykościelnej. W 1854 r. przedłożono plan i kosztorys dotyczący remontu domu pastorskiego, budowy

kosztorys na 1422 rbs., i ogłoszono warunki licytacyjne, co przedłużyło termin rozpoczęcia naprawy. AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 48; APŁ, Naczelnik Powiatu Łęczyckiego, sygn. 17, k. 964.

¹⁶² K. Stefański, *Architektura...*, s. 28.

¹⁶³ W dniu 9 września 1855 r. pastor K. G. Manitius dokonał poświęcenia nowego cmentarza ewangelickiego przy ul. Ogrodowej i od tego czasu grzebano tam zmarłych tego wyznania. Tam też przeniesiono resztki zwłok osób pochowanych przy kościele św. Trójcy.

¹⁶⁴ K. Stefański, *Architektura...*, s. 28–29; AGAD, CWW, sygn. 1265, s. 361–384; APŁ, RGP. Anteriora, sygn. 2463, s. 494.

¹⁶⁵ W dniu 12 stycznia 1865 r. przekazano z terytorium przydzielonego kościołowi św. Trójcy 120 łokci kw. od strony wschodniej dla potrzeb, tam ulokowanych instytucji oświatowych: Realnej Szkoły Niemiecko-Rosyjskiej, a od 1871 r. Wyższej Szkoły Rzemieślniczej. W 1865 r. pojawiła się propozycja urządzenia tam laboratorium Instytutu Politechnicznego, ale i te zabiegi zakończyły się niepowodzeniem.

¹⁶⁶ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 3, k. 47a.

wozowni, stajni, parkanu i bramy. Prace miano wykonać sposobem administracyjnym, ale dopiero 17 października 1860 r. dokonano zatwierdzenia całości czynności¹⁶⁷. Dalsze zmiany dotyczyły dobudowy oficyny do domu pastorskiego¹⁶⁸.

W połowie lat 50. XIX w. najważniejszym zadaniem dla najliczniejszej parafii ewangelickiej w Królestwie Polskim była budowa nowego kościoła. Szybko zarzucono pomysł rozbudowy istniejącego. Duży wpływ na to miały przygotowania społeczności rzymskokatolickiej do wzniesienia drugiej świątyni. Łódzka gmina ewangelicka w 1859 r. liczyła 12 tys. wiernych, a kościół św. Trójcy mógł jednorazowo pomieścić 1200 osób. Za początek akcji należy uznać decyzję zapadłą na ogólnym zebraniu gminy 16 czerwca 1858 r. Kolejne zgromadzenie (26 kwietnia 1859 r.) dokonało wyboru Komitetu upoważnionego do działania w imieniu wspólnoty. W jego składzie (20 osób) znalazła się grupa najzamożniejszych wówczas łódzkich ewangelików z L. Geyerem, K. Scheiblerem, F. K. Moesem, K. Gehligiem, Karolem Trenklerem na czele¹⁶⁹. Odpowiedni wniosek, wsparty decyzjami Kolegium Kościelnego parafii kościoła św. Trójcy, z 26 kwietnia i 22 lipca 1859 r. przekazano Konsystorzowi. Mówiono o budowie dużego kościoła. Zapowiedziano gromadzenie środków z corocznej składki nadzwyczajnej wśród członków łódzkiej gminy. Konsystorz w piśmie do władz wystąpił z wnioskiem o organizację takiej składki publicznej także w Królestwie i poza jego granicami. Wkrótce określono zakres postulatów wysuwanych pod adresem władz Łodzi. Właściwie chodziło o kilka nieruchomości, w ostateczności dwa place, na których zamierzano zainstalować kościół, plebanię wraz z domem szkolnym i budynkami gospodarczymi oraz ogrody. Chodziło o place w środkowej części miasta. Miał to być kościół filialny, gdyż w ówczesnym okresie wspólnota gminna nie życzyła sobie podziału parafii¹⁷⁰. Kolegium, podobnie jak Konsystorz domagały się przydziału nieruchomości na pełnych prawach własnościowych.

¹⁶⁷ Koszt wyniósł 1969,5 rbs. AGAD, CWW, sygn. 1265, s. 225–228; APŁ, PiSŁDEA, sygn. 3; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2464, k. 1–12.

¹⁶⁸ Z chwilą objęcia godności pastora przez ks. K. Rondthalerą w spisie tzw. emolamentów znalazły się: ogród, mieszkanie w plebanii obejmujące dwa pokoje, kuchnię, spiżarnię i piwnicę a w jej sąsiedztwie: stajnię, wozownię z drwalnią; AGAD, CWW, sygn. 1265, s. 541.

¹⁶⁹ Ibidem, s. 310. W jego składzie byli jeszcze: Karol Reimann, Juliusz Wergau, Krystian Ekstein, Jan Braun, Wilhelm Batthe, E. Handke, Jan Bonik, F. Hoffman, J. Peters, Juliusz Knoll, Fryderyk Kühnel, Walenty Renner, Ludwik Schultz, Gothelf Eisert i Robert Panzer.

¹⁷⁰ AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 297–309; APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2463, k. 160–161; K. Stefański, *Architektura...*, s. 55.

Ten ostatni, w piśmie do KRSWiD z 22 września 1859 r. przedstawił nawet plan sytuacyjny części Łodzi, przy ul. Dzikiej (obecnie ul. H. Sienkiewicza), między ul. Główną (obecnie ul. J. Piłsudskiego) a ul. Nawrot, po jej części wschodniej, który uznano za najwłaściwszy, głównie w perspektywie rozwoju łódzkiej gminy ewangelickiej¹⁷¹. Przypomnijmy, że w tej części miasta projektowano przekazać place pod budowę drugiego kościoła katolickiego.

Budową drugiej świątyni ewangelickiej w Łodzi żywo interesowała się KRSWiD, przekazując jej realizację Rządowi Gubernialnemu Warszawskiemu i niższym władzom administracyjnym. Między innymi wspomniany plan sytuacyjny, miano porównać z planem regulacyjnym Łodzi, wyjaśnić do kogo należały zaprojektowane pod budowę place oraz ustalić warunki, na jakich mogłyby one przejść na własność gminy ewangelickiej¹⁷². Raport Konsystorza do KRSWiD z początku 1862 r., oparty na obszernej informacji Kolegium kościelnego z 22 listopada 1861 r. podawał, że miejscowy Magistrat nic w tej sprawie nie zrobił¹⁷³. Swoje podejście do tego tematu wyjaśniły władze miejskie Łodzi w sposób następujący: twórcy miast fabrycznych po 1820 r., w procesie tworzenia ich części składowych, tj. osad (w przypadku Łodzi: Nowe Miasto, Łódka, Nowa Dzielnica) zastosowali stare rozwiązania, pochodne od stosowanych w procesie tworzenia miast lokacyjnych w okresie średniowiecza¹⁷⁴. Ich głównym wyznacznikiem było: występowanie ograniczonej, bo wieczysto-czynszowej własności a także nadziały nieruchomości wykorzystywanych jako ogrody warzywne lub miejsca uprawy lnu. W dotychczasowej literaturze dominuje spojrzenie wręcz odwrotne od chłodnej i realistycznej oceny władz Łodzi¹⁷⁵. Twórcy osad fabrycznych nie przewidzieli ich dynamicznego rozwoju, szerokiego napływu osadników i braku dostępnych miejsc do

¹⁷¹ AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 313–315. Plac A miał być przeznaczony na kościół, szkołę, plebanie i obiekty towarzyszące, B – na ogród spacerowy.

¹⁷² APŁ, SŁDEA, sygn. 33, k. 326.

¹⁷³ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 3, k. 344; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2463, k. 561–568. Pierwszy plan regulacyjny dla Łodzi powstał w 1839 r., a więc w 1859 r. był już nieaktualny. Pod tym określeniem należy rozumieć zadania związane z procesami przebudowy miast, a więc nakreślenia swoistej wizji i kierunków dalszego rozwoju przestrzenno-urbanistycznego. W 1825 r. powstał plan regulacji Starego Miasta. Istniały też cząstkowe plany regulacyjne, np. ulic, osiedli, dość zwartej terytorium.

¹⁷⁴ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2463, k. 559. Władze Łodzi wskazywały, że było to rozwiązanie nawiązujące do procesów tworzenia kolonii, a więc typowych struktur wiejskich.

¹⁷⁵ Zob.: M. Koter, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, s. 148 i n.; idem, *Kształtowanie się...*, s. 81 i n.; K. Stefański, *Jak zbudowano przemysłową Łódź. Architektura i urbanistyka miasta w latach 1821–1914*, Łódź 2001, *passim*.

ich osiedlenia. W latach 50. władze Łodzi rozpoczęły proces zamiany ogrodów warzywnych na place budowlane¹⁷⁶. W procesie tworzenia Łodzi fabrycznej, główny ciąg osadniczy ciągnący się od Starego Miasta do Rynku Głównego (obecnie Plac Reymonta) przypominał „pierwiastkową figurę”, a więc wąską i wydłużoną, co utrudniało racjonalne zagospodarowanie miasta. Władze poinformowały o prowadzeniu dość systematycznych działań zmierzających do nadania miastu lepszego kształtu¹⁷⁷. Właśnie przygotowywano się do zamiany ogrodów na place budowlane wzdłuż ul. Dzikiej, po wschodniej stronie w ramach nowego planu regulacyjnego¹⁷⁸. Kościół ewangelicko-augsburski, podnosząc ten argument w swojej propozycji, domagał się przydziału nieruchomości na pełną własność, bezpośrednio od władz miasta, które we wskazanym miejscu nie dysponowały takimi placami¹⁷⁹.

Na przeszkodzie realizacji planów budowy drugiego kościoła ewangelickiego w Łodzi stanęła też skomplikowana sytuacja ekonomiczna, ciężki kryzys gospodarczy w latach 1861–1864, dalej sprawa usunięcia z Łodzi pastora K. G. Manitiusa i konsekwencje tej decyzji dla funkcjonowania gminy tego kościoła. Sprawa budowy nowej świątyni ruszyła w 1868 r. Poprzedziło ją wydanie w 1867 r. nowych przepisów, wskazujących na potrzebę uzyskania zgody Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Petersburgu (Departament Spraw Religijnych Zagranicznych Wyznań)¹⁸⁰ na budowę nowych obiektów kościelnych, ale wymagało to pomyślnych opinii rządów gubernialnych i Kancelarii Generał-Gubernatora Warszawskiego. Już wcześniej ponaglane władze miejskie wytypowały place nr 1093–1095, będące we władaniu

¹⁷⁶ Zob.: K. Badziak, *Zarys...*, s. 40.

¹⁷⁷ W literaturze (M. Koter, *Kształtowanie...*, s. 97) eksponuje się tezę o dośrodkowym rozwoju Łodzi, gdy było wręcz odwrotnie, chodziło o „pogrubienie” owego „pierwiastkowego” kształtu od strony wschodniej i zachodniej.

¹⁷⁸ Sporządzenie takiego planu wymagało realizacji kilku czynności, w tym nowych i dokładnych pomiarów miasta, co zrealizowano faktycznie w końcu XIX w. Nie było w Łodzi nowych planów regulacyjnych, do początku XX w. prowadzono tylko prace dotyczące regulacji starych i tworzenia nowych ulic.

¹⁷⁹ AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 606.

¹⁸⁰ Odpowiednikiem Departamentu w Królestwie był Urząd Spraw Duchownych Zagranicznych Wyznań, wcielony później do Kancelarii Generał-Gubernatora Warszawskiego; AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 550–560, 593. Władze rosyjskie dokonały ścisłego rozgraniczenia uprawnień administracyjnych w zakresie kierowania sprawami wyznaniowymi: *Postanowienie odnoszące się do diejstwiem gubernskich prawlenij i ujezdnych naczalnikow. Wiedomstwo duchownych dieł. Rasporiażenija odnoszące się do rimsko-katoliczeskago, ewangeliczeskago i jewriejskago wieroispolowiedanij i obszczija, odnoszące się do wsiech wieroispolowiedanij*, Warszawa 1867.

wieczysto-czynszowym, których właściciele zgodzili się je oddać w zamian za sześć placów miejskich¹⁸¹. Realizacja takiego programu, na co wskazywały władze – miała też słabe strony. Łódzki Kościół ewangelicki nie mógł być wówczas pełnym właścicielem przejmowanych nieruchomości¹⁸², gdy inne przepisy mówiły wyraźnie, że po ich przejęciu należało zbudować kościół w ściśle określonym terminie, a w przypadku nie spełniania takich wymogów, dokonać zwrotu placów¹⁸³.

Sprawa budowy drugiego kościoła ewangelickiego w Łodzi nabrała zdecydowanego przyspieszenia od połowy lat 70. XIX w. Władze gubernialne zaproponowały, aby ich zdaniem „bogaty kościół” z udziałem Konsystorza, i dysponujący już sześcioma placami miejskimi wszedł w porozumienie z wieczysto-czynszowymi właścicielami placów nr 1093, 1094, 1095, dokonał ich zamiany, także wykupu czynszu i stał się pełnym właścicielem¹⁸⁴. Nie skorzystano z takiego rozwiązania. Być może opinia o zamożności dużej części łódzkich ewangelików była przesadzona. W lutym 1877 r. Konsystorz poinformował odpowiednie komórki MSW o decyzji kościoła łódzkiego o rozpoczęciu przygotowań do budowy drugiej świątyni. Było to nawiązanie do ogólnego zebrania parafian kościoła św. Trójcy z 17 lutego 1876 r. Wybrano wówczas kolejny Komitet Budowy z K. Scheiblerem na czele. Wskazywano na wielkie zmiany w zaludnieniu miasta, szybko rosła ilość rodzin ewangelickich, co gwarantowało dopływ dodatkowych środków. Na posiedzeniu Komitetu Budowy, w dniu 6 marca 1878 r., K. Scheibler zadeklarował na ten cel 50 tys. rbs. W tej sytuacji MSW uznało takie rozwiązanie za przyszłościowe i zaleciło, aby pozostali parafianie wnieśli podobny wkład w czterech ratach. Koszt budowy oszacowano na 100 tys. rbs.¹⁸⁵ Dalszym czynnościami stała się na przeszkodzie nieuregulowana sprawa lokalizacji nowej świątyni. W opinii wydanej przez Departament Gospodarki MSW, z 10/22 sierpnia 1879 r.,

¹⁸¹ APŁ, Naczelnik Powiatu Łęczyckiego, sygn. 17, k. 1213–1276; ibidem, AmŁ, sygn. 1608; AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 550–560; K. Stefański, *Architektura...*, s. 56–57.

¹⁸² Nie mógł też utworzyć księgi hipotecznej dla przejętej nieruchomości. Zostało to dokonane dopiero w 1980 r. „przez zasiedzenie”; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI Wydział ksiąg Wieczystych, Księga Wieczysta nr 56899.

¹⁸³ Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchownych, cz. 1, t. 2, Warszawa 1866, s. 334; AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 606.

¹⁸⁴ AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 606. Było to możliwe w oparciu o decyzję Komitetu Urządzającego Królestwa Polskiego z 12/24 VI 1870 r. o wykupie czynszów wieczystych.

¹⁸⁵ APŁ, AmŁ, sygn. 4447; AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 615–641.

wskazywano na to, że kościoły ewangelickie mogły być budowane na placach o statusie pełnej własności. Karol Scheibler mógł zatem obiecane środki przeznaczyć na budowę kościoła dla siebie i swoich pracowników. W wytworzonej sytuacji Konsystorz zdecydował o rezygnacji z przejęcia działek 1093, 1094 i 1095. Rozpoczęto starania o nabycie na własność gminy ewangelickiej w Łodzi dwóch działek zlokalizowanych przy świeżo tworzonej ul. Juliusza (obecnie ul. POW), między nią a ul. Widzewską (obecnie ul. J. Kilińskiego)¹⁸⁶, w rejonie słabiej zaludnionym, znacznie oddalonym od centrum miasta.

Nie znamy wszystkich okoliczności, które zadecydowały o ponownym powrocie do poprzedniej koncepcji budowy kościoła ewangelickiego przy ul. Dzikiej. Za takim rozwiązaniem opowiedziały się jednoznacznie władze Łodzi, zainteresowane właściwym zagospodarowaniem tej części miasta, naciskane przez zamożniejsze grupy miejscowych ewangelików. W dniu 14 kwietnia 1879 r. miał miejsce nieudany zamach na cara Aleksandra II. Już 16 kwietnia prezydent Łodzi, Walerian Makowiecki złożył deklarację, iż jego mieszkańcy chcąc upamiętnić ocalenie władcy, zdecydowali o budowie z własnych środków cerkwi św. Aleksandra Newskiego. Powołano Komitet Budowy Cerwi Prawosławnej na czele z K. Scheiblerem i Juliuszem Heinzlem. Na ten cel najwięcej środków przekazali miejscowi ewangelicy. Wszystkie opisane wyżej okoliczności zostały we właściwy sposób wykorzystane do uzyskania sankcji cara w celu przekazania trzech działek z przeznaczeniem na budowę nowego zboru w Łodzi. Z zachowanej dokumentacji można wnioskować, iż odpowiedni dokument opracował prezydent Łodzi, w którym m.in. opisano kroki dotyczące przekazania sześciu działek miejskich dla wieczysto-czynszowych właścicieli placów 1093, 1094 i 1095. Jak można wnioskować zostało to potwierdzone odpowiednimi decyzjami Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego i Kancelarii Generała Gubernatora Warszawskiego. Władze ówczesnego Konsystorza zmieniły swoje dotychczasowe podejście i w powstałej sytuacji nowy, od 1875 r., generalny superintendent ks. Paul Woldemar Everth, dysponujący szerokimi wpływami w rosyjskich kołach politycznych – gorąco poparły proponowane rozwiązanie, i z takim przesłaniem potrafiły skutecznie dotrzeć do odpowiednich komórek resortu spraw wewnętrznych. W dniu 24 października 1879 r. car Aleksander II podpisał odpowiedni wniosek,

¹⁸⁶ Były one zlokalizowane na wysokości działek przydzielonych później pod budowę kościoła św. Jana.

wniesiony przez władze tego właśnie Ministerstwa¹⁸⁷. Przypomnijmy, że wcześniej odpowiednie komórki tego resortu wskazywały na niemożność takiego rozwiązania, ale podpis ówczesnego władcy Rosji, stojącego ponad prawem – przecinał wszelkie spekulacje i sankcjonował wybrany kierunek postępowania, choć efektem końcowym nie było nadanie działkom przy ul. Dzikiej statusu pełnej własności¹⁸⁸. Wydaje się, iż takie rozwiązanie było inspirowane przez samego K. Scheiblera, wówczas już mocno schorowanego, zabiegającego o realizację kilku swoich inicjatyw filantropijnych i społecznych. Od 1879 r. rozpoczął on starania o uzyskanie obywatelstwa rosyjskiego i statusu stałego mieszkańca Łodzi. Wyraził też wówczas wolę wypłacenia obiecanej kwoty 50 tys. rbs. w trzech ratach na budowę projektowanego kościoła¹⁸⁹. Z tego względu kościół św. Jana należy traktować jako swoistą fundację K. Scheiblera i jego rodziny dla ewangelickiej Łodzi. Dodatkowym argumentem przemawiającym za takim rozwiązaniem było przygotowanie już w grudniu 1879 r. projektu nowego kościoła przez architekta Ludwika (Louisa) Schreibera, w tym okresie pracującego dla K. Scheiblera¹⁹⁰.

W literaturze przedmiotu miał miejsce spór na temat autorstwa projektu drugiego kościoła ewangelickiego w Łodzi. Już wcześniej wyraziliśmy opinię¹⁹¹, iż ostateczna jego wersja była dziełem L. Schreibera i architekta miejskiego (1872–1891), Hilarego Majewskiego. Pierwszy z nich, podobnie jak to miało miejsce później w przypadku katolickiego kościoła p.w. św. Stanisława Kostki – opracował wstępny projekt „zewnątrznego” kościoła, jego ogólny zarys łącznie z ogólnym planem podziałów wewnętrznych. To on wprowadził do jego kształtu formy zapożyczone z neogotyckiej architektury.

¹⁸⁷ APŁ, RGP.Kancelaria Prezydialna, sygn. 1946, k. 111–112; ibidem, AmŁ, sygn. 2922, k. 1–2. Kolegium kościelne parafii ewangelickiej w Łodzi otrzymało na własność 6 wspomnianych działek, które zamieniono na działki 1093, 1094, 1095. Zob. też: AGAD, CWW, sygn. 1265, s. 679–687; E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 147 i n.

¹⁸⁸ Zostało to zrealizowane dopiero przed II wojną światową, po wydaniu odpowiednich przepisów.

¹⁸⁹ *100 Jahre evangelische St. Johanniskirche in Lodz*, red. E. Dietrich, O. Heike, Mönchengladbach 1984, s. 13–14. Kwota 50 tys. rbs. figuruje w opisie majątku po śmierci K. Scheiblera. Zob.: APŁ, Not. J. Kamocki 1881, nr rep. 1517.

¹⁹⁰ Zob.: C. Wilkens, *Kirchen und Geistlichkeit*, [w:] *Jubiläums-Beilage zur „Lodzer Zeitung”*, Lodz 1888, s. 24; J. Dietrich, *Fünfzig Jahre göttlicher Barmherzigkeit*, Lodz [1934], s. 8–9; W. P. Angerstein, *Andenken an die Jubelfeste in der St. Johanniskirche zu Łódź am 8. und 10. Oktober 1909*, Łódź 1909, s. 5; *100 Jahre evangelische St. Johanniskirche...*, s. 14; K. Stefański, *Architektura...*, s. 57.

¹⁹¹ K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *op. cit.*, s. 34, przypis 60.

Najwięcej zapożyczeń pochodziło z niemieckiej architektury sakralnej z połowy XIX w., w tym nietynkowane elewacje (tzw. styl Rohbau), czy elementy średniowiecznej architektury obronnej. Badacz tego zagadnienia¹⁹² wskazuje na wyraźne podobieństwo łódzkiego kościoła św. Jana do berlińskich świątyń z lat 50. i 60. XIX w. Ludwik Schreiber przebywał w Łodzi czasowo, nie był stałym mieszkańcem i prawdopodobnie w końcowym, a może wcześniejszym okresie 1880 r. opuścił ją i prawdopodobnie więcej do niej nie powrócił¹⁹³. W powstałej sytuacji opracowanie całości projektu wraz z opisem technicznym zlecono architektowi miejskiemu H. Majewskiemu, posiadającemu poprzez żonę ułatwiony dostęp do środowisk łódzkich ewangelików, znającego rosyjskie zasady prawa budowlanego i instrukcje budowlane obowiązujące w guberni piotrkowskiej¹⁹⁴. Zgodnie z ustawą z 1849 r. prace związane z budową świątyni prowadziło Kolegium Kościelne, odpowiednie plany zatwierdziło ono w końcu marca 1881 r., a władze administracyjne dopiero 27 maja 1881 r. Dopiero od ostatniej daty liczył się trzyletni okres budowy¹⁹⁵.

Na początku 1880 r. władze gminy ewangelickiej przyjęły w użytkowanie dwie działki (nr 1094, 1095) przy ulicy Dzikiej, której nazwę później zmieniono na Mikołajewską (obecnie ul. H. Sienkiewicza). Okazało się, że na trzeciej (nr 1093) były już zabudowania i właśnie z niej zrezygnowano. Uznano, iż dwie przejęte zajmowały wystarczającą powierzchnię do realizacji zaplanowanych budowli. Na działce nr 1095 projektowano budowę domu dla pastora, jednopiętrowego, a jego projekt opracował H. Majewski¹⁹⁶. Już wiosną przystąpiono do prac przygotowawczych, a w lipcu miała miejsce uroczystość poświęcenia kamienia węgielnego. Zgromadzone środki pozwoliły na szybką realizację inwestycji. Prace prowadziła znana firma budowlana Roberta Nestlera. Nadzór sprawował H. Majewski, on też wniósł duży wkład w pomyślną realizację prac wykończeniowych. Kościół był gotowy w końcu 1883 r. a prace wykończeniowe i zakończenie wieży wraz z instalacją krzyża zakończono latem 1884 r. Dnia 8 października 1884 r. odbyło

¹⁹² K. Stefański, *Architektura...*, s. 59–60.

¹⁹³ W okresie spisu majątku K. Scheiblera nie było znane miejsce pobytu L. Schreibera (APŁ, Not. J. Kamocki 1881, nr rep. 1517).

¹⁹⁴ K. Stefański, *Architektura...*, s. 58; APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 8887; ibidem, Zbiór albumów, sygn. 53 (Teka Majewskiego, cz. I). Żona H. Majewskiego z domu Warnke.

¹⁹⁵ AGAD, CWW, sygn. 1265, k. 690; *100 Jahre evangelische Johanniskirche...*, s. 13–14.

¹⁹⁶ APŁ, RGP. WAdm., sygn. 8887.

się uroczyste poświęcenie gotowego kościoła p.w. św. Jana¹⁹⁷. Uroczystego poświęcenia, w asyście 25 pastorów, dokonał superintendent płocki dr Ignatius Bursche. Było to prawdziwe święto łódzkich ewangelików. Wielki pochód ruszył z kościoła św. Trójcy i ul. Piotrkowską dotarł do ul. Kościelnej (później ul. Ewangelicka, obecnie ul. F. D. Roosevelta)¹⁹⁸, gdzie zgromadziły się wielkie tłumy. Przyozdobiono ją kwiatami, girlandami i chorągwiami, a trasę przegradzały dwie bramy triumfalne. Na schodach zamkniętego kościoła z okolicznościowym przemówieniem po polsku wystąpił pastor Ludwik Behrens z Nowego Dworu, a pastor Jan Buse z Lipna po niemiecku. W dalszej kolejności L. Grohman przedstawił sprawozdanie Komitetu Budowy. Superintendent płocki wygłosił okolicznościowe kazanie i podpisał akt konsekracji kościoła. Następnie rozpoczęła się niedzielna liturgia odprawiona przez pastora K. B. Rondthaler. Uroczystość miała bogatą oprawę muzyczną¹⁹⁹.

Drugi kościół ewangelicko-augsburski w Łodzi okazał się jednym z najciekawszych, pod względem architektonicznym, budynków miasta. Była to trójnawowa bazylika z transeptem. Dla Łodzi stał się symbolem architektury sakralnej neogotyckiej. Co ciekawe, elewacje zostały wykonane z nietynkowanej cegły. Wysoka wieża (ok. 75 m) nakryta smukłym hełmem spowodowała, że kościół św. Jana wybitnie górował nad tą częścią Łodzi. Okazała budowla, wzniesiona kosztem 142 tys. rbs. wymagała dużej ofiarności łódzkich ewangelików. Łącznie przy jego budowie pracowało z różnym natężeniem 3 tys. mężczyzn.

¹⁹⁷ K. Stefański, *Architektura...*, s. 58–59; *100 Jahre evangelische St. Trinitatiskirche...*, s. 14–15; K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 12–13; W. P. Angerstein, *Andenken...*, s. 7 i n.; J. Dietrich, *Fünzig...*, s. 9–11; H. Czembor, *Dzieje...*, s. 51–52. Obecny był gubernator piotrkowski Zinowjew, członkowie Kolegium, Komitetu Budowlanego, przedstawiciele Konsystorza, porządku pilnowały formacje łódzkiej ochotniczej straży pożarnej.

¹⁹⁸ APŁ, AmŁ, sygn. 3004. W 1881 r. właściciele nieruchomości 550 i 551: Edward Ramisch i Teodor Siebert wystąpili z inicjatywą utworzenia ulicy od Piotrkowskiej do budowanego kościoła ewangelickiego. Władze zatwierdziły projekt 25 VI 1881 r. Sama ulica przeszła na własność miasta (ibidem, J. Kamocki 1882, nr rep. 1772) i została urządzona prowizorycznie na otwarcie kościoła.

¹⁹⁹ Swoistym zwieńczeniem całości uroczystości było odśpiewanie przez Łódzkie Męskie Towarzystwo Śpiewacze hymnu: „Die Himmel rühnem des Ewigen Ehre” – Ludwika van Bethovena. Zob.: K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 13; J. Dietrich, *Fünzig...*, s. 10; idem, *Entstehung und Entwicklung der lutherischen St. Johanniskirche...*, [w:] *Jubiläumsschrift der „Lodzer Zeitung” 1863–1913*, Łódź 1913, s. 70; *100 Jahre evangelische St. Trinitatiskirche...*, s. 14–18.

W korpusie zachodnim, kościoła św. Jana, znalazła się kruchta środkowa i dwie boczne z klatkami na balkon. Wnętrze było trójnawowe z transeptem mocno wysuniętym przed ściany bocznych naw. Centralne miejsce zajmowała nawa środkowa, czteroprzęsłowa, z filarami, o bogatej dekoracji rzeźbiarskiej. Od strony zachodniej ową nawę zamykał chór oparty na kilkunastu kolumnach. W nawach bocznych wyróżnikiem są przeszła przykryte sklepieniem krzyżowym. Ściany szczytowe transeptu posiadają wielkie otwory okienne z maswerkami. Wschodnią część świątyni tworzy prezbiterium, zamknięte, pięcioboczne, nakryte sklepieniem krzyżowym, niższym od nawy środkowej. W jego sąsiedztwie ulokowano dwie ośmioboczne zakrystie. Ponadto fasadę od strony zachodniej poprzedzono dużym tarasem ze schodami. Wreszcie w osi środkowej wieżyczki ulokowane skrajnie. Całość wieńczy stromy dach wieżowy z kulą i krzyżem²⁰⁰.

W funkcjonowaniu gminy ewangelicko-augsburskiej w Łodzi szczególne miejsce zajmowało urządzenie drugiego cmentarza, co w obliczu zapewnienia miejsc pochówkowych w pierwszym kompleksie grzebalnym dla chrześcijan, z wejściem od ul. Ogrodowej – było swoistą koniecznością. Przypomnijmy więc, że stało się to w 1852 r., w okresie „krwawego żniwa” zebranego przez trzecią epidemię cholery w Łodzi. Wszystkie ofiary pochowano na pierwszym cmentarzu katolickim i ewangelickim. Należy zdecydowanie odrzucić pogląd²⁰¹, jakoby chowano tam zmarłych w miejscu, gdzie później powstał drugi kompleks chrześcijańskich miejsc grzebalnych, a więc przy ówczesnej ul. Srebrzyńskiej. Na obu cmentarzach między ul. Ogrodową i ul. Konstantynowską zmarłych chowano aż do 1862 r. Do tego czasu grzebano tam zmarłych, w tych rodzinach, które miały tam pochowane osoby, a więc dysponowały odpowiednimi miejscami. Podobnie było w przypadku nekropolii katolickiej. Według opinii władz parafii św. Trójcy ostatnie pochówki miały miejsce w 1880 r.²⁰² W strukturze tzw. rozłogów mieszczańskich łódzkich funkcjonowało kilka pól zlokalizowanych między rzeką Łódką a biegiem

²⁰⁰ APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr Zabytków nr rej. 106; Szczegółowe opisy kościoła od strony architektonicznej zob.: K. Stefański, *Architektura...*, s. 145 i n.; *100 Jahre evangelische St. Trinitatskirche...*, s. 14–17.

²⁰¹ Zob.: K. Stefański, *Stary cmentarz...*, s. 16–17. Taki punkt widzenia jest niestety powszechny w świadomości wielu współczesnych łódzian.

²⁰² APŁ, AmŁ, sygn. 6740, k. 1–3, 9.

ul. Ogrodowej i drogi Srebrzyńskiej²⁰³. Ostatnie miejsce zajmowało pole Pielech²⁰⁴. Dominowały tam piaski, nieużytki, gleby słabej jakości. Na zachód od niego funkcjonował kompleks tzw. przymiarków, czyli zagonów utworzonych i zagospodarowanych w późniejszym okresie, a który otrzymał wspólną nazwę Koziny. Pole Pielech było podzielone na większą ilość zagonów, użytkowany przez mieszczan-rolników i łódzkie probostwo katolickie. Było ulokowane na podwyższeniu terenowym, co nie pozostawało bez wpływu na jego późniejsze przeznaczenie. W 1852 r. władze miejskie wraz z dozorami (kolegiami) wyznań chrześcijańskich przeprowadziły kilka narad²⁰⁵. Nie było możliwości poszerzenia granic dotychczasowego cmentarza. Zdecydowano o założeniu nowego dla trzech wyznań chrześcijańskich, w tym ewangelicko-augsburskiego. Wytypowano zajęcie na ten cel południowej i środkowej części pola Pielech, podzielonego na 32 działki. Ich właściciele zgodzili się je sprzedać za odpowiednim wynagrodzeniem²⁰⁶. Dla ewangelików z ogólnego obszaru 15 mórg 140 prętów przekazano 5 mórg 223 prętów w części zachodniej zakładanego cmentarza. Dopiero zebrana w 1856 r. składka w wysokości 168 rbs. wśród bogatszej części tej społeczności – umożliwiła spłatę ciężącego zadłużenia²⁰⁷. Wydzielone w 1853 r. środki ze skarbu państwa przeznaczono na otoczenie go głębokim rowem (fosa) i ochronnym pasem z wałem ziemnym. Podjęte w końcu lat 50. XIX w., i to z inicjatywy władz gubernialnych próby doprowadzenia do wystawienia muru wokół całego cmentarza – zostały zaniechane z uwagi na wysokie koszty i kłopoty z zebraniem środków w sytuacji dekoniunktury ekonomicznej w pierwszej połowie lat 60. XIX w.²⁰⁸

Odpowiedni plan urządzenia cmentarzy dla trzech wyznań chrześcijańskich sporządził inżynier powiatu łęczyckiego. W dniu 9 września 1855 r. poświęcenia nowego cmentarza ewangelicko-augsburskiego dokonał pastor K. G. Manitius i wydarzenie to należy traktować jako początek działalności

²⁰³ Chodzi o obszar położony współcześnie na zachód od kompleksu pałaców rodziny Poznańskich. Były to pola: Glinianki, Stegny, Cierźnie i Pielech.

²⁰⁴ Zob.: APŁ, Zbiór kartograficzny APŁ, sygn. 526, Plan Łodzi z 1873 r. autorstwa R. Micińskiego. Jego reprodukcja: M. Janik, J. Kusiński, M. Stępniewski, Z. Szambelan, *op. cit.*, s. 92–93.

²⁰⁵ APŁ, AmŁ, sygn. 1575, k. 348 i n.

²⁰⁶ Proboszcz kościoła katolickiego i Józef Wolski przekazali bezpłatnie 2 morgi i 14 prętów dla potrzeb cmentarza swoich wyznawców.

²⁰⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 1575, k. 334; ibidem, sygn. 1577, k. 1–24, 81; S. Rachalewski, *Campo santo...*, s. 725–726.

²⁰⁸ APŁ, AmŁ, sygn. 1577, k. 42–43; ibidem, Naczelnik Powiatu Łęczyckiego, sygn. 18, k. 234.

tego miejsca grzebalnego. Potwierdzają to zachowane najstarsze nagrobki²⁰⁹. Był to cmentarz parafii św. Trójcy. Zgodnie z obowiązującymi przepisami nad właściwą zabudową miejsc grzebalnych czuwały dozory cmentarne, ale o ich aktywności oraz składach nie można było zebrać więcej danych. Jak dotychczas nie udało się odtworzyć procesu budowy podstawowych obiektów niezbędnych do funkcjonowania każdego cmentarza. Chodzi o kaplicę i miejsce do przechowywania ciał zmarłych. W składzie pracowników związanych z funkcjonowaniem parafii św. Trójcy pojawił się grabarz.

W okresie do połowy lat 80. XIX w. nie zaszły żadne zmiany odnośnie zajmowanego przez niego terytorium. Należy więc zanegować pojawiające się w literaturze przedmiotu sugestie o jego powiększeniu w drugiej połowie lat 70. XIX w.²¹⁰ Jak dotychczas nie znamy okoliczności powstania drogi prowadzącej od traktu (ulicy) Konstantynowskiego do środkowej części cmentarzy chrześcijańskich²¹¹. To właśnie nią posuwały się konduktory pogrzebowe, ale w okresach wiosennym i jesiennym była ona trudna do przebycia. Kolegium kościelne parafii św. Trójcy zgromadziło większy zasób kamieni na poprawę jej stanu. Dopiero w okresie 1870–1871 przeprowadzono jej generalny remont, całość zabrukowano, urządzono chodniki, odtąd znana jest jako Szosa Cmentarna²¹².

W latach 50. XIX w., a więc w okresie niepomysłnym dla rozwoju Łodzi – nie doszło do zwiększenia stanu religijnych szkół ewangelickich w tym ośrodku²¹³. Dopiero na początku lat 60. sprawą zainteresowały się władze miejskie, udzielając w tym względzie stosownej pomocy. Kolejna, trzecia

²⁰⁹ K. Stefański, *Stary cmentarz...*, s. 30–31; *Łódź zapamiętana. Stary cmentarz. Część ewangelicka i prawosławna*, Łódź 2003.

²¹⁰ K. Stefański, *Stary cmentarz...*, s. 19–20; idem, *Jak zbudowano...*, s. 93–95; *Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce. Województwo łódzkie*, oprac. A. Lewkowska i W. Walczak, Warszawa 1996, s. 38–40; S. Rachalewski, *Zastygły nurt życia. Łódź, która odeszła*, Łódź 1938.

²¹¹ Nie można wykluczyć ewentualności, iż była to droga polna, którą zwożono płody rolne z pól mieszczan-rolników łódzkich. Jej przedłużeniem był dróżka biegnąca przez pole Pielech, a po przebyciu cieku (Łódki) posuwano się po obu stronach cieku wodnego (Ostroga) i kierowano się w rejon stodół mieszczan. Prawdopodobnie do owej dróżki odnoszą się określenia „Smug” spotykane w materiale źródłowym. Jej przedłużeniem w kierunku południowym była tzw. „droga więzowska”, biegnąca mniej więcej tak jak późniejsza ul. Pańska (obecnie ul. S. Żeromskiego).

²¹² APŁ, AmŁ, sygn. 1577, k. 186–280. Od przełomu XIX i XX w. występuje jako ulica Cmentarna.

²¹³ Zwiększono jedynie liczbę nauczycieli, w szkołach zajęcia rozpoczynano o różnych porach dnia, starano się z konieczności wydzierżawiać większe pomieszczenia dla ich potrzeb. Zob.: APŁ, PiSŁDEA, sygn. 3, k. 165, 187.

szkoła elementarna powstała w Nowym Mieście. Jej nauczycielem został Ferdynand Schwanke, poprzednio pracujący w Wiączyńiu Górnym. W tym samym roku, tj. w 1861 uruchomiono szkołę nr 4, w południowej części miasta. Obowiązki nauczyciela przejął Jakub Henryk Hessen²¹⁴. Uruchomienie kolejnych szkół ewangelickich spowodowało celowość utworzenia jednej dla Łodzi zbiórki środków na ich potrzeby. Opiekunem wszystkich placówek pozostawał aktualnie urzędujący pastor. On, a najczęściej jego pomocnicy prowadzili w szkołach zajęcia z religii, przygotowywali młodzież do konfirmacji. Na początku lat 70. XIX w. wszystkie szkoły elementarne, religijne przekształcono w szkoły miejskie, co było realizacją głównego kierunku zmian ujętych w ustawie z 1864 r.²¹⁵ W 1875 r. było już 6 szkół ewangelickich miejskich²¹⁶. Duchowni wyznania ewangelicko-augsburskiego prowadzili w nich wspomniane wyżej zajęcia. Dotyczyło to także szkół średnich i zawodowych, jeśli znaleźli się w nich uczniowie tego wyznania.

1.5. Ewangelicko-augsburska parafia św. Trójcy od 1884 r. do wybuchu I wojny światowej

Prace związane z budową kościoła ewangelickiego w Łodzi i jego konsekracja 8 października 1884 r. oraz rosnąca liczebnie populacja tej społeczności religijnej zdecydowały w głównej mierze o podziale łódzkiego kościoła na dwie parafie. Rok wcześniej zapadły decyzje o podobnym podziale kościoła katolickiego²¹⁷. Łódzka parafia ewangelicko-augsburska jako największa w Królestwie stopniowo zbliżała się do 40 tys. wiernych. W dniu 7 lutego 1884 r. Kolegium kościoła św. Trójcy na ogólnym zebraniu przedłożyło wniosek o podział parafii. Sprawa trafiła do Konsystorza Ewangelicko-Augsburskiego a ten odpowiednią dokumentację przesłał do MSW. Sprawa była bezdyskusyjna, ale władze resortowe zgodnie z obowiązującymi przepisami zebrały opinie niższych struktur administracyjnych na ten temat. Prezydent Łodzi nie miał żadnych przeciwwskazań, gorąco popierał takie rozwiązanie.

²¹⁴ Ibidem, k. 310–330. J. H. Hessen pracował wcześniej w Szopach Niemieckich pod Warszawą. W 1870 r. do szkoły nr 3 uczęszczało 207, a do nr 4 (1872 r.) – 167 dzieci. APŁ, DSwŁ, sygn. 842, k. 858.

²¹⁵ Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego, Wydział Oświecenia, t. 1, nr 64, Warszawa 1866.

²¹⁶ APŁ, DSwŁ, sygn. 842, k. 858.

²¹⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 4405, k. 66–70.

Wskazywał m.in. na kłopoty z prowadzeniem ksiąg ludności. Jego zdaniem zamożność społeczności ewangelickiej gwarantowała prawidłowe funkcjonowanie obu parafii. W końcu lipca 1884 r. władze resortowe zatwierdziły wniosek Konsystorza. Dopiero po konsekracji kościoła przy ul. Mikołajewskiej 60, Kolegium Kościelne zwróciło się do superintendenta płockiego o dokonanie podziału dotychczasowej parafii na dwie i zarządzenie wyboru władz kościoła św. Jana²¹⁸.

W końcu 1884 r. przeprowadzono taki podział wzdłuż ulic: św. Andrzeja (obecnie ul. A. Struga), i ul. Przejazd (obecnie ul. J. Tuwima). Do parafii kościoła św. Trójcy włączono kolonie: Antoniew-Stoki, Antoniew-Sikawę i Henryków²¹⁹. W latach 80. i 90. XIX w. miał miejsce dynamiczny rozwój środkowej i południowej części Łodzi, co m.in. skutkowało tym, iż świeżo utworzona parafia kościoła św. Jana pod względem liczby rodzin i wyznawców tej wiary wyraźnie zdystansowała parafię św. Trójcy. Przed wybuchem I wojny światowej, ale i wcześniej relacje wyniosły 60:40 punktów. Były to największe parafie w Królestwie, co utrudniało prowadzenie w nich prawidłowej pracy duszpasterskiej²²⁰.

Należy w tym miejscu podkreślić, iż od lat 60. i 70. XIX w. miał miejsce systematyczny spadek liczebny ludności wyznania ewangelicko-augsburskiego w skali Królestwa, także i najważniejszych ośrodków miejskich²²¹. W pierwszym przypadku stanowili w 1862 r. – 5,9%, 1893 – 5,0%, a w 1907 – 4,4%. W przypadku Łodzi po okresie znaczącego udziału tej społeczności religijnej, od lat 80. XIX w. miał miejsce stopniowy spadek jej udziału wśród ogółu mieszkańców miasta na rzecz katolików i ludności wyznania mojżeszowego. W świetle spisu powszechnego z 1897 r. luteranie stanowili już 17,74% ogółu mieszkańców Łodzi, aby przed wybuchem I wojny światowej osiągnąć – 11–12%.

²¹⁸ Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8934, k. 1–10; ibidem, AmŁ, 407, k. 1–30; ibidem, PiSŁDEA, sygn. 36, passim.

²¹⁹ G. Schedler, *Eben-Ezer...*, s. 42.

²²⁰ H. Czembor, *Kościół Ewangelicko-Augsburski...*, s. 14–15; Tam podano m.in., że parafia św. Jana grupowała $\frac{2}{3}$ a św. Trójcy $\frac{1}{3}$ ogółu luteran. W 1898 r. do parafii św. Trójcy należało 22 tys. wiernych, a św. Jana – 35 tys.; *Statystyka zborów ewangelicko-augsburskich w Królestwie Polskim*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1898, nr 6, s. 132–135.

²²¹ W latach 60. i 70. XIX w. miał miejsce wyjazd wielu grup w głąb Cesarstwa Rosyjskiego a jednocześnie malała liczba przyjazdów imigrantów z krajów niemieckich.

Zjawiskiem charakterystycznym było utrzymywanie się stałej wielkości ludności tego wyznania w wymiarze nominalnym od lat 90. XIX w. do wybuchu I wojny światowej, co w pewnym stopniu stabilizowało sytuację materialną obu parafii, dając możliwość systematycznej rozbudowy życia duszpasterskiego i społecznego. Od końca XIX w. narastały trudności, pojawiały się nowe zjawiska, które postawiły przed Kościołem ewangelicko-augsburskim łódzkim, ale nie tylko – celowość wypracowania nowych metod postępowania. W świetle spisu z 1897 r. środowisko Polaków-ewangelików w Królestwie Polskim liczyło ok. 31,5 tys. osób. Do tej społeczności przechodziły osoby, których przedstawiciele przebywali tutaj od pokoleń i żyli się z polskim społeczeństwem. Grupa ta rosła liczebnie²²², choć w większym stopniu dotyczyło to środowisk żyjących w rozproszeniu. Ludność niemiecka mieszkająca w dużych kompleksach, aglomeracjach miejskich, a także w jędnorodnych koloniach raczej zachowywała swoją odrębność narodową, co było przedmiotem ataków ze strony dużej części społeczności polskiej, szczególnie w latach 1905–1907²²³. W wymienionym okresie Kościół ewangelicko-augsburski stracił dużą część swoich wyznawców, głównie ze środowisk inteligenckich, których pozyskał Kościół katolicki. Z Łodzi i okolicznych miast przemysłowych wyjechały grupy robotników i pracowników różnych szczebli nadzoru technicznego i organizacyjnego pochodzenia niemieckiego, zaskoczonych m.in. skalą napięć klasowych i społecznych a także wrogim stosunkiem do nich ze strony większościowej, polskiej części załóg pracowniczych. Władze Kościoła ewangelicko-augsburskiego przyznawały, iż w przypadku małżeństw mieszanych, ich potomstwo zasilało wyłącznie szeregi Kościoła rzymskokatolickiego²²⁴.

To wspieranie potrzeb religijnych Polaków-ewangelików przybierało różne formy. Najczęściej zależało to od postawy zajmowanej przez poszczególnych pastorów. Proces ten wspierali dwaj ostatni superintendenci generalni przed wybuchem I wojny światowej: K. G. Manitius (1895–1904) i ks. Juliusz Bursche (od 1905 r.)²²⁵, co nie zawsze było przyjmowane właściwie w środowiskach luterańskich o silnych tendencjach narodowych. Kolejnym

²²² Rzut oka na obecny stan kościoła naszego w kraju, „Zwiastun Ewangeliczny” 1912, nr 3, s. 313.

²²³ E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 173 i n.; A. Schmidt, *op. cit.*, s. 70–74.

²²⁴ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 55; Rzut oka na obecny..., s. 313; K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 16–17. Chodziło o uboższą część tych społeczności religijnych.

²²⁵ Zob.: E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 161–164, 173–178.

problemem był przybierający na znaczeniu proces sekularyzacji życia społecznego, związany m.in. ze wzrostem wykształcenia i zamożności dużej części środowisk ewangelickich. Taki kierunek był wspierany i propagowany przez nauki społeczne, rozwijający się ruch robotniczy kierowany przez środowiska ideologicznie inteligenckie. Możliwości szerzenia owych „nowinek” w państwie rosyjskim były mocno ograniczone, ale postępujący indyferentyzm religijny, rosnąca obojętność wobec spraw wiary, była dostrzegana i sygnalizowana przez łódzkich pastorów²²⁶. Między innymi ich wyrazem było słabnące zainteresowanie życiem parafialnych gmin wyznaniowych. Możliwości dotarcia do wszystkich współwyznawców były mocno utrudnione w sytuacji, gdy łódzkie parafie ewangelickie były najliczniejszymi strukturami w Królestwie.

Od połowy XIX w. łódzka parafia (od 1884r. dwie) ewangelicko-augsburska funkcjonowała w strukturze diecezji płockiej. Proces instytucjonalnej rozbudowy tego Kościoła w Królestwie zakończył się w połowie lat 90. XIX w.²²⁷ Prawdopodobnie z inicjatywy superintendenta generalnego ks. K. G. Manitiusa przygotowano program przebudowy struktur diecezjalnych w drodze utworzenia nowej diecezji piotrkowskiej, wydzielonej z diecezji warszawskiej, kaliskiej i płockiej. Odpowiednią decyzję podjęła w maju 1901 r. Rada Państwa, co na początku 1902 r. zatwierdził resort spraw wewnętrznych²²⁸. Nie ulega wątpliwości, iż stolicą diecezji winna być Łódź, wówczas najliczniejsze skupisko wiernych tego wyznania w Królestwie Polskim. O wyborze Piotrkowa zadecydowały różne względy, w tym znana powszechnie niechęć władz rosyjskich do dostrzeżenia i odpowiedniego uhonorowania rosnącej pozycji Łodzi w wymiarze ludnościowym i ekonomicznym²²⁹. W nowej diecezji znalazły się dwie łódzkie parafie: św. Trójcy i św. Jana, także grupa sąsiednich

²²⁶ Szerzej na ten temat w publikacji: B. Kopczyńska-Jawaorska, K. Woźniak, *Łódzcy luteranie...*, passim.

²²⁷ W 1894 r. istniało 65 parafii i 36 filiałów, a wielkości te nie uległy zmianie do I wojny światowej.

²²⁸ Można to przedstawić na przykładzie niechęci do utworzenia guberni łódzkiej w okresie od początku lat 90. XIX w. do I wojny światowej. Zob.: APŁ, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego, sygn. 451; J. Walicki, *Prehistoria województwa łódzkiego: władze i podziały administracyjne w okresie zaborów*, [w:] *Województwo łódzkie 1919–2009. Studia i materiały*, pod red. K. Badziaka, M. Łapy, Łódź 2009, s. 49–60.

²²⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 4461.

ośrodków wyznania luterńskiego: Nowosolna, Brzeziny, Zgierz, Ozorków, Konstantynów, Aleksandrów i Pabianice²³⁰.

W nowej diecezji parafie łódzkie dominowały nie tylko pod względem liczebności, ale to one wyznaczały ogólny kierunek rozwoju wspólnot ewangelickich w centralnej części Królestwa. Wyrazem tego była organizacja synodu pastorów ewangelickich w Łodzi (12–14 września 1898 r.) z udziałem superintendenta generalnego K. G. Manitiusa²³¹. Właściwie było to dzieło pastora W. P. Angersteina, głównie z uwagi na małą aktywność schorowanego wówczas pastora św. Trójcy, K. B. Rondthaler. W działalności Kościoła ewangelicko-augsburskiego szczególne miejsce zajmowały synody, dzielone na ogólne i diecezjalne. Wśród pierwszych szczególne znaczenie miały zajmować, tzw. generalne, na których miano prezentować dokładne i pełne informacje o jego potrzebach w Królestwie oraz wskazywać środki jego lepszej organizacji i metod działania. Władze rosyjskie do końca XIX w. nie wyrażały zgody na ich zwoływanie. Do 1898 r. – 18 synodów ogólnych odbyło się w Warszawie. Dopiero 19 zgromadzenie pastorów miało miejsce w Łodzi, w parafii św. Jana, najliczniejszym zborze w Królestwie²³². Była w tym duża zasługa ówczesnego superintendenta generalnego K. G. Manitiusa, który 12 września 1898 r. wygłosił uroczyste kazanie synodalne, mówiąc o ewangelickiej pracy duszpasterskiej. Główne posiedzenie synodu rozpoczęło się w sali misyjnej kościoła św. Jana. Różne spotkania wiernych z duchownymi odbywały się w pomieszczeniach obu kościołów²³³. Ksiądz K. G. Manitius złożył sprawozdanie z działalności Kościoła w 1897 r. Głównym tematem zgromadzenia była przypadająca w 1899 r. 50-ta rocznica wydania ustawy regulującej funkcjonowanie Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim. W dyskusji podkreślono i uznano to wydarzenie za dzieło ludzkie, wymagające uzupełnień i dostosowania wielu przepisów do zmieniającej się rzeczywistości. Niewątpliwie wybór Łodzi, jako miejsca obrad synodu nie był przypadkowym. Kościół ten, ale nie tylko – doświadczał na przełomie XIX i XX w. trudności w zakresie możliwości funkcjonowania i realizacji swoich zadań w największych ośrodkach miejskich.

²³⁰ Całość uzupełniały parafie: Piotrków, Kleszczów, Tomaszów, Bełchatów, Kielce i grupa 9 filiałów.

²³¹ *Synod pastorów ewangelickich*, „Rozwój” 1898, nr 20, s. 2.

²³² „Zwiastun Ewangeliczny” 1898, nr 20; *Synod pastorów*, „Rozwój”, 18 VIII 1898, nr 188, s. 2.

²³³ Ibidem.

Zebrani na synodzie w Łodzi wybrali Komisję do gruntownej oceny wspomnianej ustawy z 1849 r. i przedłożenia Konsystorzowi propozycji zmian²³⁴. Ten ostatni miał wystąpić do władz o zgodę na zebranie w 1899 r. synodu generalnego, na którym miano przyjąć ostateczną wersję zmian do ustawy z 1849 r. Jak wiadomo władze rosyjskie nie wyraziły na to zgody, nie widząc potrzeby takich zmian, podtrzymując zachowawczy kurs w zakresie przemian społecznych i religijnych. Na synodzie w Łodzi omawiano ponadto sprawy związane z misją wewnętrzną i funkcjonowaniem „Domu Miłosierdzia” w Wiskitkach²³⁵.

Ważne znaczenie w dziejach łódzkich kościołów ewangelickich miała odbyta w dniach 13–14 kwietnia 1899 r. wizytacja w parafiach św. Trójcy i św. Jana. Superintendent generalny K. G. Manitus odwiedził kilka szkół, Dom Sierot, Dom Starców. Na wspólnej sesji Kolegiów obu kościołów dokonano ogólnej oceny stanu życia religijnego w Łodzi. Podkreślono niedostateczny rozwój szkół, wskazano na konieczność budowy nowych kościołów. Rozpoczęto gromadzenie środków na te cele. Punktem docelowym miało być powołanie dwóch nowych parafii²³⁶. W 1912 r. zmarł pełniący obowiązki superintendenta diecezji piotrkowskiej, ks. Eugen Biedermann. Jego miejsce zajął pierwszy pastor zboru św. Jana, W. P. Angerstein, wybrany tego roku i zatwierdzony na stanowisko pełnego superintendenta²³⁷. To wszystko zapoczątkowało proces tworzenia łódzkiej diecezji ewangelickiej.

Po podziale łódzkiej społeczności ewangelickiej na dwie parafie, dotychczasowy pastor K. B. Rondthaler został pastorem parafii św. Trójcy. Przez okres kilku miesięcy wraz z wikarym, ks. Władysławem Wernitzem odprawiali nabożeństwa w nowo konsekrowanej świątyni. Ksiądz K. B. Rondthaler zasłużył na miano najciężiej pracującego łódzkiego pastora. Z jego nazwiskiem związane są szczególne inwestycje i budowa kościołów św. Jana i św. Trójcy, rozpoczęcie prac związanych z powstaniem nowego cmentarza ewangelicko-augsburskiego na Dołach, zakończenie procesu tworzenia

²³⁴ Na czele Komisji stał superintendent kaliski Ludwik Müller, późniejszy pierwszy superintendent piotrkowski a członkami byli pastory: W. P. Angerstein, Juliusz Bursche, Rudolf Gundlach, ks. Edmund Holtz i Ludwik Schoeneich.

²³⁵ *Synod*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1898, nr 8, s. 189–190; Ks. R. Gundlach, *Dom Miłosierdzia*, ibidem, s. 176–181.

²³⁶ *Wizytacje w Łodzi*, ibidem, 1899, nr 5, s. 152153.

²³⁷ *Wiadomości konsystorskie*, ibidem, 1912, nr 2, s. 57.

parafialnego Domu Sierot przy ul. Północnej²³⁸. W ostatnim okresie swego urzędowania popadł w kłopoty zdrowotne, złożył rezygnację z zajmowanego stanowiska, które przez odpowiednie władze zostało uznane za zwolnione z dniem 13 kwietnia 1898 r.²³⁹, co w praktyce oznaczało rozpoczęcie procedury związanej z wyborem nowego pastora. W okresie urzędowania pastora K. B. Rondthaler jego działalność wspierała grupa pastorów-wikarych, osób zaangażowanych w pracę duszpasterską²⁴⁰. W wytworzonej sytuacji zdecydowano o wyborze pierwszego i drugiego pastora, co miało przyczynić się do usprawnienia pracy duszpasterskiej w tak licznej parafii. Kandydatami byli: ks. Johan Buse z Konstantynowa, ks. Rudolf Gundlach z Żyrardowa, ks. Paweł Hadrian z Brzezin, ks. Edmund Holtz z Aleksandrowa, ks. Zygmunt Manitius z parafii św. Jana i ks. Henryk Tochtermann z Pilicy. W dniu 22 sierpnia 1898 r. zgromadzenie parafialne wybrało nowych pastorów, ale objęli oni urzędowanie po zatwierdzeniu przez Konsystorz. Stanowisko pierwszego pastora objął dopiero pastor parafii w Wiskitkach-Żyrardowie – ks. R. Gundlach, a drugiego – pastor brzeziński ks. P. Hadrian²⁴¹.

Ksiądz R. Gundlach urodził się 21 czerwca 1850 r. w kolonii Duża Paproć (Königshuld), zlokalizowanej na południe od Łomży. Jego ojciec był kantorem i nauczycielem w tej właśnie parafii. Rodzice dochowali się 10 dzieci (matka, urodzona Koch) ale młodym Rudolfem zaopiekował się ówczesny pastor parafii łomżyńskiej K. G. Manitius, co w dużym stopniu zadecydowało o wyborze jego drogi życiowej i zawodowej²⁴². Później uczył się w VI Gimnazjum Niemieckim w Warszawie, a następnie ukończył Wydział Teologiczny Uniwersytetu w Dorpacie. W 1874 r. powrócił do Królestwa, a 17 kwietnia 1875 r. został wyświęcony przez generalnego superintendanta Juliusza Adolfa Teofila Ludwiga. Przez krótki okres czasu był pastorem-diaconem w Warszawie i uczył religii w szkołach. W 1876 r. został administratorem parafii Chełm, właściwie Chełm-Kamień. Pastor R. Gundlach był właściwie organizatorem

²³⁸ G. Schedler, *Eben-Ezer...*, s. 46–48. Był znanym społecznikiem, przez 21 lat aktywnym działaczem Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności. W 1897 r. odszedł, piastując wtedy urząd wiceprezesa zarządu. E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 154–155.

²³⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 4457. Pastor K. B. Rondthaler zmarł w 1900 r.

²⁴⁰ A. Schmidt, *op. cit.*, s. 69.

²⁴¹ APŁ, AmŁ, sygn. 4457. Ks. R. Gundlach otrzymał 667 głosów, P. Hadrian – 460, Buse – 229, Z. Manitius – 44, E. Holtz – 16, H. Tochtermann – 16.

²⁴² *Pastor Rudolf Gundlach. Sein Leben und Wirken*, Łódź 1922, s. 3–4; E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 152–153; idem, *Die Pastoren...*, s. 97–99; G. Schedler, *Eben-Ezer...*, s. 48; A. Schmidt, *op. cit.*, s. 99–100.

tego rozwijającego się prężnie ośrodka życia religijnego. W okresie 1876–1889 był pierwszym pastorem tej parafii. Jego dziełem było utworzenie kilku obiektów kultu religijnego, powołał kilka kantoratów, zwalczał alkoholizm, podniósł poziom życia religijnego, m.in. poprzez różne akcje misyjne²⁴³. Jego dziełem była budowa gotyckiego kościoła w Kamieniu, a w akcie jego oddania dla potrzeb miejscowej społeczności uczestniczył późniejszy superintendent generalny pastor K. G. Manitus, z którego córką w 1876 r. ożenił się R. Gundlach²⁴⁴. Nie ulega wątpliwości, iż dalsza kariera tego ostatniego była związana z osobą jego teścia, wówczas drugiego pastora parafii warszawskiej. W 1886 r. R. Gundlach został pastorem parafii w Wiskitkach, której coraz ważniejszą częścią był ośrodek w Żyrardowie, gdzie też zamieszkał nowy duchowny. Był twórcą budowli kościoła ewangelickiego w tym mieście. W parafii Wiskitki rozpoczął się proces tworzenia wielkiej ewangelickiej inicjatywy filantropijnej – Domu Miłosierdzia, którego losy od 1902 r. zostały związane z Łodzią²⁴⁵.

W chwili przybycia do Łodzi i objęcia funkcji pastora parafii św. Trójcy był ks. R. Gundlach osobą o dużym autorytecie. Właściwie kontynuował wiele odcinków pracy i aktywności pastora K. B. Rondthaler. Jego dziełem było dalsze tworzenie nowych instytucji związanych z życiem religijnym członków parafii. Był wielkim społecznikiem i filantropem. Przez wiele lat stał na czele Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności, i to w okresie dużych trudności ekonomicznych i konfliktów społecznych. Był cenionym publicystą. Z kościołem św. Trójcy wiązano wydawany w latach 1904–1914 i 1918–1920 tygodnik „Unsere Kirche” (Nasz Kościół)²⁴⁶. Na jego łamach, a także dzienników „Lodzer Freie Presse” i „Neue Lodzer Zeitung” uważanych za organy orientacji polsko-ewangelickiej dawał wyraz swoim poglądom,

²⁴³ O intensywnej akcji kolonizacyjnej ludności ewangelickiej na terenie Lubelszczyzny i Chełmszczyzny zob.: E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 129–132. Kamień był ważnym ośrodkiem tej społeczności. Tam też szybko utworzono kantorat. Duża część grup zasiedlających w latach 60. i 70. XIX w. ten obszar pochodziła z centralnych rejonów Królestwa Polskiego. Pastor R. Gundlach założył w Kamieniu szkołę dla kantorów wiejskich. Wszystkie parafie w Królestwie łożyły środki na jej utrzymanie („Głosy Kościelne” 1887, nr 1, s. 8), ale przerwała ona działalność po kilku latach.

²⁴⁴ E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 132; APŁ, AmŁ, sygn. 9896. Następcą R. Gundlacha w parafii Chełm-Kamień w charakterze pastora był wcześniejszy pastor-wikary w kościele św. Trójcy W. Wernitz.

²⁴⁵ O parafii Wiskitki zob.: E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 48–50.

²⁴⁶ APŁ, Policmajster m. Łodzi, sygn. 1361. O zgodę na jego utworzenie wystąpił pastor P. Hadrian.

często opowiadał się za wypracowywaniem nowych rozwiązań w zakresie życia religijnego i pracy duszpasterskiej. Był dominującą postacią w grupie pastorów na terenie Królestwa, opowiadających się za wychodzeniem Kościoła ewangelicko-augsburskiego z pozycji „kościół państwowy” ukształtowanej w okresie rządów superintendentów generalnych: J. A. T. Ludwiga i P. W. Evertha. Nowe otwarcie związane m.in. z osobą K. G. Manitiusa, kładło nacisk na uwzględnienie aspiracji społeczeństwa polskiego i wypracowanie metod postępowania, związanych ze wspomnianą wyżej orientacją polsko-ewangelicką. W dużej mierze było to wymuszone wyższkującym znaczeniem Polaków-ewangelików, ale i rosnącym współdziałaniem środowisk polskich i niemieckich w terenie, wśród uboższej części społeczeństwa. W 1909 r. doliczono się w Łodzi 30 tys. niemieckich katolików²⁴⁷.

Drugi pastor ks. Paweł Hadrian pochodził z Pabianic, gdzie urodził się 10 czerwca 1869 r., jego matka miała polskie korzenie. Ojciec był nauczycielem i kantorem. Ukończył szkołę średnią w Warszawie a następnie studiował teologię na uniwersytecie w Dorpacie. Ordynację otrzymał 29 maja 1892 r. jako wikary w Brzezinach, w latach 1894–1898 był pastorem tamtejszego zboru. W okresie 1898–1924 był II pastorem w kościele św. Trójcy. Pozostawał najbliższym współpracownikiem pastora R. Gundlacha. Jako osoba wykształcona, uważny i krytyczny obserwator ówczesnej rzeczywistości potrafił nadążać za szybko zmieniającymi się wydarzeniami. Specjalizował się w zagadnieniach prawnych, położył duże zasługi w rozwoju szkolnictwa związanego z parafią św. Trójcy. W tej ostatniej kierował działem misyjnym. Był długoletnim członkiem zarządu Kasy Pastorów, Wdów i Sierot. W latach 1904–1914 i 1918–1920 był redaktorem wydawnictwa związanego z parafią św. Trójcy „Unsere Kirche”²⁴⁸.

Z funkcjonowaniem parafii św. Trójcy od 1884 r. do wybuchu I wojny światowej związana była duża grupa wikariuszy, pełniących funkcje pomocników pastora zboru. Wielu z nich położyło duże zasługi w rozwoju życia duszpasterskiego. Większość była związana z nauczaniem religii w szkołach elementarnych, także kantorackich oraz średnich, położonych na obszarze

²⁴⁷ E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 181.

²⁴⁸ G. Schedler, *Eben-Ezer...*, s. 49–50; A. Schmidt, *op. cit.*, s. 100–101; E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 169, 184–186, 193; idem, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 159–161; idem, *Die Pastoren...*, s. 100; APŁ, AmŁ, sygn. 9896. P. Hadrian był ożeniony z Natalią z domu Faltzman, a przedstawiciele tej rodziny byli duchownymi ewangelickimi. Miał troje dzieci.

działania parafii św. Trójcy. Po 1884 r. obowiązki takie pełnili: ks. Władysław Wernitz, później pastor w parafii Michałki i Oskar Kleindienst (1888–1889), Anton Rutkowski (1889–1891), ks. Adolf Kremplin (1891–1894), August Gerhardt (1899–1900), który później (1902–1905) kierował misją żydowską, a w latach 1911–1921 nauczał religii. W kościele św. Trójcy zdobywał doświadczenie ks. Albert L. Wannagat, który w 1907 r. przeszedł do Łowa, później był m.in. pastorem w Brzezinach, aby w latach 1924–1940 pełnić obowiązki głównego pastora opisywanego zboru. Do wybuchu I wojny światowej byli jeszcze obecni: Gustaw Manitus, H. Kremplin – nauczyciel religii w latach 1911–1913, Georg Tyc, Otto Friedrich Krenz, Aleksander Karol Faltzman, Johann Gustaw Friedenberg (1909–1913), później pastor w Prażuchach i Gustaw Löffler. W prezentowanym okresie funkcje kantorów i organistów pełnili: Adolf Szwab (1874–1894), Theodor Schulz (1894–1898) i Berthold Schubert (1898–1923)²⁴⁹.

W strukturze władz parafii ewangelicko-augsburskich szczególne miejsce zajmowały kolegia kościelne, obradujące najczęściej pod przewodnictwem miejscowego pastora. Kolegium wybrane w 1881 r. na trzyletni okres, w prawie niezmiennym kształcie funkcjonowało również w okresie 1884–1886, ale już jako ciało kierownicze parafii św. Trójcy²⁵⁰. Na przełomie lat 70. i 80. XIX w. szczególne miejsce zajmował L. Grohman, znany społecznik, blisko związany z rodziną Scheiblerów. Nowe twarze pojawiły się w kadencji 1888–1890²⁵¹. Ze starego składu pozostali: R. Finster, A. Agather, J. Erb, prawdopodobnie Bogumił Blum z Antoniewa i Daniel Golc z Bałut. Nowi to: Luwik Meyer – znany kupiec, przemysłowiec, właściciel „Grand Hotelu”, Ferdynand Rathe – przemysłowiec, dalej Herman Gehlig – przedstawiciel znanej rodziny kupieckiej, piwowar i Eugeniusz Geyer – przemysłowiec, później związany z łódzkim Kościołem ewangelicko-reformowanym²⁵². W kadencji 1890–1892 pojawił się Matheus Weigold, mieszkaniec Dołów, członek kilkunastu kolejnych składów

²⁴⁹ Między innymi, ks. W. Wernitz był nauczycielem religii ewangelickiej w męskim i żeńskim gimnazjach łódzkich. „Głosy Kościelne” 1887, nr 1, s. 8; E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 160–161; ibidem, *Die Pastoren...*, s. 181–182.

²⁵⁰ APŁ, AmŁ, sygn. 4447; ibidem, sygn. 4405; ibidem, sygn. 4408; Oprócz pastora K. B. Rondthaler głównymi postaciami byli: Ludwik Grohman, Reinhold Finster, Fridrich Triebe, Johan Erb, Robert Hiller i August Agather. Przedstawicielem kolonii podmiejskich był Robert Stiller z Dołów.

²⁵¹ APŁ, AmŁ, sygn. 4410. Wybory odbyły się 19 XI 1887.

²⁵² Być może E. Geyer reprezentował w Komitecie to środowisko religijne. Mieszkał on w południowej części miasta a więc na obszarze związanym z parafią kościoła św. Jana.

kolegialnych²⁵³. W składzie kolegium wybranego na lata 1893–1895 powrócili do niego: L. Meyer i R. Finster. Wybory te miały duże znaczenie²⁵⁴. Odeszła grupa członków, pracujących społecznie w okresie poprzednich kilku kadencji. Pojawiły się nowe postacie, wyjątkowo zasłużone dla rozwoju Łodzi, które wywarły największy wpływ na kierunki aktywności parafii św. Trójcy, także w wymiarze inwestycyjnym. Po śmierci K. Scheiblera najwybitniejszą postacią w grupie najbogatszych łódzian wyznania ewangelicko-augsburskiego – stał się Juliusz Kunitzer. To on będzie członkiem Kolegium parafii św. Trójcy do swojej tragicznej śmierci w 1905 r.²⁵⁵ Nowymi postaciami byli: Karol Klukow²⁵⁶ i Rudolf Ziegler²⁵⁷ oraz Gustaw Kühn (Bałuty). W kadencji 1896–1898 pracowały w zasadzie te same osoby, ale miejsce R. Zieglera zajął znany łódzki przemysłowiec Robert Biedermann²⁵⁸. Ten ostatni zmarł w 1898 r., a na zwolnione miejsce wrócił R. Ziegler. Nową postacią był kamienicznik Jan (Johann) Kammerer, osoba wielce zasłużona dla parafii św. Trójcy. Wymieniony wyżej skład funkcjonował także w kadencji 1899–1901²⁵⁹. Na początku XX w. z powodu różnych okoliczności odeszli z pracy w Kolegium: L. Meyer i R. Finster, a w 1905 r. – J. Kunitzer. Ich miejsce zajęli: łódzki przemysłowiec Franciszek Kinderman²⁶⁰, także przemysłowiec – Aleksander Wehr²⁶¹, kupiec – Jan Wagner z Bałut²⁶². Później miejsce F. Kindermana zajął jego brat Adolf, a tego zastąpił kolejny brat Leopold. Do wybuchu I wojny światowej pojawili się w składach kolejnych Kolegiów: miejsce zmarłego w 1913 r. R. Zieglera zajął jego syn Albert, dalej przemysłowcy: Karol Kroening,

²⁵³ APŁ, AmŁ, sygn. 4449.

²⁵⁴ Ibidem, sygn. 4451.

²⁵⁵ Zob.: K. Badziak, *Juliusz Kunitzer – symbol Łodzi wielonarodowościowej i wieloprzemysłowej*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 192–228.

²⁵⁶ Właściciel Hotelu Polskiego (ul. Piotrkowska 3), działacz gospodarczy i społeczny.

²⁵⁷ Znany kupiec, właściciel firmy zajmującej się sprzedażą wyrobów chemicznych, nafty, kamienicznik, działacz społeczny, prezes rady nadzorczej Banku Handlowego w Łodzi. A. Schmidt, *op. cit.*, s. 83.

²⁵⁸ Zob.: W. Kuźko, *Biedermannowie. Dzieje rodziny i fortuny 1730–1945*, Łódź 2000, s. 26–64; A. Schmidt, *op. cit.*, s. 84.

²⁵⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 4456; ibidem, sygn. 4458; ibidem, sygn. 4459.

²⁶⁰ Był on synem Franciszka Kindermana, twórcy zakładów wełnianych przy ul. św. Andrzeja (obecnie ul. A. Struga) i Łąkowej.

²⁶¹ Przedstawiciel znanej rodziny posiadającej kilka majątków ziemskich: Aleksander Wehr był udziałowcem firmy „K. Kretschmer, Wehr i S-ka” zlokalizowanej przy ul. Milscha (obecnie ul. M. Kopernika).

²⁶² APŁ, AmŁ, sygn. 4462; ibidem, sygn. 4463; ibidem, sygn. 4464; ibidem, sygn. 4465.

Wilhelm Metner i Hubert Mühle. W gronie tym pojawił się kupiec i kamienicznik – Robert Guze a także Ludwik Pyczkowski z Żubardzia²⁶³. Od przełomu XIX i XX w. do wybuchu I wojny światowej reprezentantami, i to w dłuższym wymiarze czasowym – podłódzkich osad, wsi i kolonii byli: M. Weigold i G. Kühn.

Trudno określić jednoznacznie preferencje światopoglądowe, społeczno-polityczne owego środowiska. Prawdopodobnie większość wymienionych osób stała na gruncie obrony interesów i dalszego rozwoju Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Łodzi, także w szerszym wymiarze terytorialnym.

Dokonany w 1884 r. podział łódzkiej parafii ewangelickiej na dwie mniejsze, skutkował m.in. tym, że te nowe struktury miały opracować kierunki polityki budżetowej, a więc w zakresie wpływów i wydatków. Przypomnijmy więc, iż takie zadania prowadziło Kolegium kościelne, ale sam proces tworzenia i akceptacji trzyletnich budżetów (etatów) był mocno kontrolowany przez władze administracyjne. W przypadku wyznania ewangelicko-augsburskiego ostateczne zdanie należało do resortu spraw wewnętrznych²⁶⁴. Parafia św. Trójcy okazała się strukturą mniej liczebną od swojego sąsiada, i choćby z tego powodu dysponowała mniejszymi dochodami. Można więc przyjąć, iż jej wpływy w omawianym okresie wzrosły 3,5-krotnie. W ramach dochodów dominowała składka zwyczajna, opłaty za czynności religijne, pogrzebowe oraz środki z dzierżawy ławek w kościele. Szczególne miejsce zajmowała składka zwyczajna, której płatników dzielono na siedem klas w zależności od stanu zamożności. Znacząca część rodzin ewangelickich z uwagi na niskie dochody nie kwalifikowała się do takich powinności²⁶⁵. Prawdopodobnie w końcowym okresie urzędowania pastora K. B. Rondthallera zniesiono opłaty z tytułu *iura stolae*, a więc za ściśle określone czynności religijne pobierane przez pastorów. Z tego względu zmniejszyły się wpływy do kasy kościelnej. Wprowadzono więc dodatkową składkę, której celem było wyrównanie poniesionych strat, ale przede wszystkim stworzenie dodatkowych środków na fundusz płac i realizację nowych zadań²⁶⁶.

²⁶³ Ibidem, sygn. 4469; ibidem, sygn. 4471.

²⁶⁴ Chodziło o Departament Spraw Religijnych Wyznań Zagranicznych.

²⁶⁵ W okresie 1893–1895 w Łodzi takich płatników (rodzin) do kasy parafii św. Trójcy było 932, w Żubardziu – 65, Bałutach – 129, Antoniewie Sikawskim – 25, Antoniewie Stokowskim – 30, Henrykowie – 7, Dołach – 10 i Bałutach Kolonii – 5 (APŁ, RGP.WAdm., sygn. 9102). W 1902 r. liczba płatników wzrosła do 1468 rodzin (ibidem), w okresie 1908–1910 do 1523 (ibidem).

²⁶⁶ Ibidem, AmŁ, sygn. 4406; ibidem, sygn. 4410; ibidem, sygn. 4450; ibidem, sygn. 4456; ibidem, sygn. 4457; ibidem, sygn. 4467; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 6153. Pierwsza składka dodatkowa pojawiła się w 1897 r. Jej płatnicy byli podzieleni na sześć klas.

Jak podkreślono wcześniej oddany do użytku kościół św. Trójcy, już w latach 50. XIX w. był zbyt skromny w stosunku do rosnącej populacji ludności ewangelicko-augsburskiej w Łodzi. Już w tym okresie pojawiły się pierwsze zamysły o jego przebudowie. Niewątpliwie ciągnąca się przez 14 lat sprawa budowy świątyni św. Jana zadecydowała o odłożeniu takiego rozwiązania. Starania rozpoczęto bezpośrednio po podziale ewangelickiej Łodzi na dwie parafie. Odbyte 16 listopada 1885 r. zgromadzenie parafialne zadecydowało o przystąpieniu do takiej przebudowy, deklarując zgromadzenie, za zgodą władz administracyjnych – środków w wysokości 35 tys. rbs. Powołano też Komitet Budowy, odpowiedzialny za realizację całego przedsięwzięcia²⁶⁷. Pierwsze jego czynności sprowadzały się do zamówienia projektu u przedsiębiorcy budowlanego, zajmującego się również projektowaniem – Otto Gehliga. Przez dłuższy czas trwały dyskusje nad zakresem podjętych prac. Ostatecznie zwyciężyła opinia o celowości maksymalnej przebudowy kościoła, a właściwie do budowy nowego obiektu. Przyjęto wówczas, że nawy starego kościoła miały stać się nawą boczną nowej budowli. Należy zgodzić się z opinią, iż owe przyśpieszenie prac było m.in. związane z rozpoczętą i mocno zaawansowaną budową nowego kościoła katolickiego na Starym Mieście²⁶⁸.

W końcu lipca 1887 r. projekt wykonany przez O. Gehliga był gotowy i został zatwierdzony przez Komitet Budowy²⁶⁹. W celu przyspieszenia prac związanych z zatwierdzeniem projektu, także z wykończeniem planów i sprawowaniem nadzoru nad samą budową zawarto umowę z zastępcą architekta gubernialnego, Mikołajem Prokoffiewem, który za sumę 2% kosztów budowy zobowiązał się do wykonania powyższych czynności. Takie rozwiązanie zadecydowało o stosunkowo szybkim załatwieniu wszelkich formalności. Zgodę na przebudowę kościoła i zatwierdzenie projektów uzyskano w końcu 1888 r.²⁷⁰ Nowy kościół św. Trójcy powstał według projektu O. Gehliga, któremu odpowiedni kształt architektoniczno-techniczny nadał wspomniany

²⁶⁷ A. Schmidt, *op. cit.*, s. 30; G. Schedler, *Eben-Ezer...*, 30–31; K. Stefański, *Architektura...*, s. 61; W składzie Komitetu znaleźli się: Otto Juliusz Schultz, J. Kammerer, R. Ziegler, Edward T. Neumann, F. Rathe, A. Friedrich, Karol Klukow, Edward Modrow, Robert Fischer, L. Strauch, F. Kinderman, Teodor Steigert, Juliusz R. Simchen, M. Weigold, August Wenske i Georg Wegner.

²⁶⁸ Szerzej na ten temat: K. Stefański, *Architektura...*, s. 61.

²⁶⁹ *Kronika łódzka*, „Dziennik Łódzki” 19/31 VII 1887, nr 168, s. 2.

²⁷⁰ A. Schmidt, *op. cit.*, s. 30; G. Schedler, *Eben-Ezer...*, s. 31. Ostateczna decyzja była w gestii Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Wygląd nowego kościoła zob.: *Jubiläums-Beilage zur „Lodzer Zeitung”*, Łódź 1888, s. 2, ilustracja 7.

M. Prokoffiew. Do czasów nam współczesnych nie zachował się projekt, a też i dokumenty związane z jego zatwierdzeniem.

Prace przy nowym kościele św. Trójcy rozpoczęto na początku czerwca 1889 r. W pierwszej kolejności rozebrano stary obiekt przy Nowym Rynku. Dnia 7 sierpnia położono kamień węgielny. W okresie budowy nowego kościoła wiernym parafii św. Trójcy umożliwiono odbywanie nabożeństw w kaplicy braci morawskich przy ul. św. Andrzeja. Budowa trwała 2,5 roku. Komisyjny odbiór nowego kościoła miał miejsce 7 grudnia 1891 r., a uroczyste poświęcenie, także oddanie do użytku dopiero 3 lutego 1892 r. Było to związane z przedłużaniem się prac wykończeniowych²⁷¹. Na powyższą uroczystość przybyło 21 pastorów, w tym kilkunastu z sąsiednich parafii. Ponadto w gronie ważnych gości znaleźli się: generalny superintendent Paul Woldemar Everth, superintendent płocki dr Ignatius Boerner. Zespół puzonistów i miejscowy chór przy akompaniamencie nowych organów wykonały chorały *Ein Feste Burg* i *Nun danket alle Gott*. Największy wkład w realizację całego przedsięwzięcia mieli: R. Ziegler, J. Kammerer, K. Klukow, F. Kinderman, R. Finster i M. Weigold. Materiały budowlane i wyposażenie pochodziły od miejscowych producentów. Główne prace budowlane wykonała firma W. Stelmachowskiego, pracująca również w procesie tworzenia katolickich kościołów WNMP i św. St. Kostki²⁷².

Nowy kościół pod wezwaniem św. Trójcy stanowił ciekawe rozwiązanie. Według historyka sztuki²⁷³ przynosił on na grunt łódzki nowe formy stylowe. Plan centralny zakładał rzut zbliżony do formy krzyża greckiego. Takie rozwiązanie narzuciła narożna działka o kształcie zbliżonym do kwadratu. Zachodnie ramię krzyża okazało się płytsze, wschodnie jako prezbiterialne przedłużono o absydę ołtarzową. Od strony południowej rozszerzono obiekt o aneks zawierający zakrystię i kaplicę. Zgodnie podkreśla się dominację form renesansowych w architekturze świątyni. Obiekt posiada konstrukcję dwukondygnacyjną. Całość wieńczy wyniosła kopuła, usytuowana centralnie. Ciekawe rozwiązania zastosowano w jego układzie wewnętrznym. W centralnej przestrzeni kościoła, na planie kwadratu zbudowano cztery filary

²⁷¹ Zob. wykaz największych ofiarodawców i fundatorów wyposażenia wewnętrznego: A. Schmidt, *op. cit.*, s. 32. Koszt budowy przekroczył ustalony kosztorys. Z tego powodu Kolegium Kościelne zaciągnęło pożyczkę w wysokości 15 tys. rbs. w Kasie Pastorów, Wdów i Sierot.

²⁷² Innych wykonawców zob.: A. Schmidt, *op. cit.*, s. 31.

²⁷³ K. Stefański, *Architektura...*, s. 63.

Ryc. 26. Kościół ewangelicko-augsburski św. Trójcy w Łodzi po rozbudowie (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

Ryc. 27. Plan posesji należącej do parafii ewangelicko-augsburskiej św. Trójcy w Łodzi. Odrys wykonany w okresie międzywojennym (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

dźwigające masywne arkady. To one otwierały przestrzeń zajmowaną przez skrzydła krzyża. W owym kwadracie umiejscowiono też pendentywy na których wspierał się tambur kopuły. W skrzydłach krzyża ulokowano empory wsparte na żeliwnych kolumnach. Polichromie pokryły ściany, pendentywy i kopułę²⁷⁴.

Zastosowane rozwiązania nie były znane w architekturze sakralnej ziem polskich epoki historyzmu, czyli do połowy XIX w. Przyjmuje się, iż bezpośrednim wzorcem, do którego nawiązał łódzki twórca głównych rozwiązań architektonicznych kościoła św. Trójcy, były projekty protestanckiej katedry w Berlinie i wyniki ogłoszonego w tej sprawie konkursu z 1868 r., choć dla warunków łódzkich zastosowano spokojniejsze kształty, bliższe dojrziałemu renesansowi włoskiemu²⁷⁵.

Nowa świątynia w większym stopniu niż poprzednia zaspokajała potrzeby religijne członków parafii św. Trójcy. Była znacznie większa i jednorazowo mogła pomieścić znaczną ilość wiernych. Podnoszony w literaturze fakt, iż świątynia ta z uwagi na swoją lokalizację na ciasnej, narożnej działce przy zbiegu ul. Piotrkowskiej z Nowym Rynkiem (obecnie Plac Wolności) traciła wiele ze swoich walorów architektonicznych²⁷⁶, nie miał większego znaczenia dla jego użytkowników, także korzystających z pomieszczeń znajdujących się na sąsiedniej działce – pastorówce. Kompleks składający się z trzech działek, na trzeciej zlokalizowanej w głębi od ul. Piotrkowskiej funkcjonował dobrze urządzony ogród²⁷⁷, stanowił zamkniętą enklawę, dość typową dla struktur tego wyznania, tętniącą życiem i będącą świadectwem przywiązania łódzkich ewangelików do tego miejsca, symbolizującego trudny początkowy okres narodzin tej społeczności religijnej.

Już w październiku 1902 r. na zgromadzeniu parafii św. Trójcy rozpatrywano projekt nabycia placu pod budowę kościoła ewangelicko-augsburskiego dla takich wyznawców zamieszkałych w Bałutach Nowych i kolonii Żubardź. Odpowiednią dokumentację przesłano do władz państwowych. W listopadzie 1902 r. resort spraw wewnętrznych wyraził zgodę na budowę

²⁷⁴ Ibidem. Tam szersza charakterystyka architektury budowli. Absyda – część budowli przeznaczona na pomieszczenie głównego ołtarza. Pendentywy – trójkąty sferyczne tworzące przejście do okrągłej podstawy kopuły. Tambur – wąska kolumna. Empory – galerie w kościołach umieszczone nad przedsionkiem lub nawami bocznymi.

²⁷⁵ Ibidem, s. 63–64; APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr Zabytków nr A/113. Kościół WNMP.

²⁷⁶ K. Stefański, *Architektura...*, s. 64.

²⁷⁷ Zob.: APŁ, AmŁ, sygn. 15948.

kościół w osadzie Bałuty Nowe lub w kolonii Żubardź. Na ten cel August Schmidt przekazał 3,5 tys. rb.²⁷⁸ Społeczność ta, rosnąca liczebnie od lat 90. XIX w., korzystała z usług kościoła św. Trójcy, znacznie oddalonego od ich miejsc zamieszkania. Do powyższej sprawy powrócono w 1903 r.²⁷⁹ Zapadła decyzja o realizację konkretnego zakupu. W dniu 7 grudnia 1903 r. przed piotrkowskim notariuszem Piotrem Gogolewskim, K. Klukow i G. Kühn nabyli od znanego łódzkiego przedsiębiorcy, właściciela obiektów teatralnych przy ul. Konstantynowskiej 14/16 – Fryderyka Sellina za 15,5 tys. rb., działkę zlokalizowaną przy zbiegu ul. Łagiewnickiej i Dworskiej (obecnie ul. Organizacji WiN). Natomiast 21 grudnia 1903 r. wyżej wymienieni wspomnianą nieruchomość sprzedali ewangelicko-augsburskiej parafii św. Trójcy za identyczną wartość²⁸⁰. Wiadomo, iż wcześniej funkcjonował w Bałutach Nowych kantorat przy ul. Młynarskiej 5²⁸¹. W nowej sytuacji jego siedzibę przeniesiono na ul. Dworską i odpowiednio zagospodarowano dla nowych potrzeb. Wydarzenia z lat 1904–1907 nie sprzyjały realizacji wytkniętego wcześniej celu. Dopiero w połowie 1913 r. powstał projekt kościoła, wykonany przez architekta powiatu łódzkiego, Franciszka Karpińskiego. Miał to być filialny kościół parafii św. Trójcy. Projekt kościoła nie zachował się, choć wiadomo, że reprezentował formy gotyckie a koszt budowy oszacowano na 80 tys. rb. Podjęte przygotowania przerwał wybuch I wojny światowej²⁸².

Od lat 70. XIX w. skromna społeczność ewangelicka na Żubardziu obejmującym dwie nomenklatury: wieś i kolonię, związała się z takim ośrodkiem wyznaniowym funkcjonującym w Żabieńcu²⁸³, który należał do struktur parafii w Zgierzu. Na przełomie XIX i XX w. na Żubardziu mieszkały już 122 rodziny związane z tym kościołem²⁸⁴. To skutkowało powołaniem tam

²⁷⁸ Ibidem, sygn. 4461, k. 20; ibidem, sygn. 6742, k. 1–3; ibidem, Not. W. Jonscher 1900, nr rep. 3033. Ówczesne Bałuty składały się z następujących nomenklatur: osada Bałuty Nowe wraz z kolonią Żubardź, wieś Bałuty Stare, Kolonia Bałuty. W publikacji (K. Stefański, *Architektura...*, s. 70) podano, że plany budowy kościoła tego wyznania pojawiły się bezpośrednio przed wybuchem I wojny światowej.

²⁷⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 4462.

²⁸⁰ Ibidem, Not. W. Jonscher, 1903, nr rep. 6918. Interesy parafii reprezentowali członkowie Kolegium: R. Ziegler i J. Kammerer. Działka ta była zlokalizowana w rejonie północno-wschodniego narożnika Rynku Bałuckiego.

²⁸¹ Ibidem, KdSWPŁ, sygn. 206.

²⁸² A. Schmidt, *op. cit.*, s. 56; K. Stefański, *Architektura...*, s. 70.

²⁸³ APŁ, DSwŁ, sygn. 1481; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8532.

²⁸⁴ Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 6153.

kantoratu obsługującego miejscową społeczność. W 1909 r. przedstawiciele parafii św. Trójcy aktem notarialnym nabyli, za 1200 rb., działkę zlokalizowaną przy ul. Jakuba (obecnie ul. Z. Sierakowskiego)²⁸⁵. Właśnie tam funkcjonował kantorat na Żubardziu. W 1912 r. obowiązki kantora objął Zygmunt Gellert. Wiadomo, że w okresie międzywojennym istniała tam niewielka kaplica z boczną parterową przybudówką²⁸⁶.

Z kościołem św. Trójcy związane były pierwsze łódzkie nekropolie wyznawców religii ewangelicko-augsburskiej. W dyspozycji władz tej parafii, także po podziale Łodzi na dwie odrębne takie struktury – było terytorium zajmowane wcześniej przez miejsce pochówkowe funkcjonujące od lat 30. XIX w. do połowy lat 50. XIX w., z wejściem od ul. Ogrodowej. Przypomnijmy, iż tam był zlokalizowany pierwszy kompleks cmentarzy chrześcijańskich. Jego północną część zajmował obiekt przeznaczony dla katolików. Parafia św. Trójcy starała się zachować prawa do swojego pierwszego cmentarza²⁸⁷. Przypomnijmy, że ostatnie pochówki miały tam miejsce w 1880 r. W końcu lat 80. XIX w. parafia katolicka pod wezwaniem WNMP uzyskała zgodę na budowę nowego, murowanego obiektu kościelnego, i to w miejscu, gdzie wcześniej funkcjonowała drewniana świątynia zbudowana w latach 60. XVIII w.²⁸⁸ W powstałej sytuacji zdecydowano o przeniesieniu tego obiektu w nowe miejsce, którym została północno-zachodnia część cmentarza katolickiego przy ul. Ogrodowej. Znając powszechnie krytyczną postawę administracji rosyjskiej wobec Kościoła rzymskokatolickiego, zastosowano swoisty wybieg w postaci uznania drewnianego obiektu za filiał kościoła WNMP, a cała operacja miała charakter tymczasowy²⁸⁹. W 1890 r., już po instalacji kościoła św. Józefa, proboszcz parafii WNMP, ks. Jan Siemiec, zwrócił się do władz kościoła św. Trójcy o oddanie części północnej cmentarza o szerokości 15 łokci. Chodziło o odpowiednią organizację procesji wokół nowej świątyni. Wskazywano na tymczasowość takiego rozwiązania. Katolicy zbudowali mur, powiększając podległe sobie terytorium. Na przejętej

²⁸⁵ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 16^m; APŁ, Not. J. Nieznański 1909, nr rep. 425. Parafię św. Trójcy reprezentowali: Edward Henzelman, Ludwik Pyczkowski i Teodor Szwanke. Działkę nabyto od Józefa i Wilhelminy Schubertów.

²⁸⁶ APŁ, Akta gminy Radogoszcz, sygn. 767. Działka zajmowała obszar 837 m².

²⁸⁷ Ibidem, AmŁ, sygn. 6740, k. 9. Nie traktujemy cmentarza przy kościele św. Trójcy za właściwy, w ówczesnych warunkach obiekt grzebalny.

²⁸⁸ Ibidem, RPG.WAdm., sygn. 8970, k. 1–2.

²⁸⁹ Ibidem, AmŁ, sygn. 6740, k. 9 i n.

tymczasowo części cmentarza ewangelickiego sadzono drzewa, wydzielono drogi. Dozór kościoła WNMP doszedł do wniosku, na podstawie zachowanej dokumentacji, że można zakwestionować prawa parafii św. Trójcy do owego cmentarza²⁹⁰. Później oferowano kwotę 6 tys. rbs. za odstąpienie takich praw. W celu wywarcia odpowiedniego nacisku katolicy zamknęli dostęp do cmentarza ewangelickiego od strony ul. Ogrodowej²⁹¹.

W tej sytuacji Kolegium kościoła św. Trójcy zwróciło się do prezydenta Łodzi z odpowiednim pismem 19 kwietnia 1899 r., w którym złożono skargę na postępowanie łódzkich przedstawicieli Kościoła katolickiego. Obie strony konfliktu zaczęły gromadzić argumenty w celu udowodnienia swoich racji. Decyzją z 22 czerwca 1900 r. Sąd Okręgowy w Piotrkowie nakazał Rządowi Gubernialnemu Piotrkowskiemu i prezydentowi Łodzi dopilnowanie, aby sporządzono odpowiedni plan sytuacyjny obu cmentarzy i dokładne ich pomiary²⁹². Sprawa ruszyła z miejsca, gdy w 1901 r. całą dokumentację wraz z dowodami przejęła Prokuratoria Królestwa Polskiego. Jej ustalenia były następujące: cmentarz kościoła WNMP zajmował obszar 1660,4, św. Trójcy – 1251,6 sążni kw., co zatwierdził decyzją z 18 kwietnia 1902 r. Sąd Okręgowy w Piotrkowie²⁹³. W ten sposób przeprowadzone postępowanie sądowe zatwierdziło prawa ewangelików do miejsca, gdzie znajdował się ich najstarszy cmentarz.

Powyższe decyzje wymusiły na stronie katolickiej oddanie zajętej wcześniej części miejsca grzebalnego ewangelików. Niezadowolona z takiego rozwiązania parafia WNMP skutecznie blokowała dostęp do niego, co zmusiło władze parafii św. Trójcy do poszukiwania nowego wejścia. W grę wchodził tylko zakup posesji od strony południowej z dostępem do ul. Konstantinowskiej (obecnie ul. Legionów). Możliwość nabycia części działki posesji przy ul. Konstantinowskiej 27, której właścicielem była kasa miejska została szybko zaniechana²⁹⁴. Kolejnym obiektem zainteresowania stała się posesja

²⁹⁰ Zob.: ibidem, sygn. 6740, k. 5.

²⁹¹ Ewangelicy odrzucili ją, jako zbyt skromną. Podjęte przez nich próby odzyskania przekazanego w 1890 r. obszaru w tymczasowe użytkowanie zakończyły się niepowodzeniem.

²⁹² Plan wykonał Stopellke, pomiary wzięto z czynności realizowanych przez geometrę Władysława Starzyńskiego, w tym z rejestru pomiarowego wszystkich nieruchomości łódzkich (1898 r.).

²⁹³ APŁ, AmŁ, sygn. 6740, k. 23–96.

²⁹⁴ Ibidem, sygn. 3026. Działkę tę od 1909 r. użytkowała parafia prawosławna św. Aleksandra Newskiego. Na podstawie umowy z Magistratem została ona użyczona wspólnocie ewangelickiej, w ramach pomocy sąsiedzkiej, nieodpłatnego przejazdu do cmentarza. Szerzej zob. część II.

przy ul. Konstantynowskiej 21. Od 1876 r. należąca do drukarza i wydawcy Jana Petersillego, a po jego śmierci (22 marca 1905 r.) do jego następców. W dniu 8 marca 1910 r. od tych ostatnich nabył ją, za 25 tys. rb., łódzki ewangelicko-augsburski kościół św. Trójcy²⁹⁵. Nabyta nieruchomości gwarantowała dostęp do starego cmentarza ewangelickiego z drugiej strony, istniejące tam obiekty, także wybudowane po 1910 r. zostały wykorzystane do zainstalowania tam różnych instytucji społecznych i kulturalnych.

Podział Łodzi na dwie parafie ewangelicko-augsburskie i dwie katolickie postawił problem organizacji nowych miejsc grzebalnych. Utworzenie parafii św. Jana skutkowało tym, iż zarządzająca cmentarzem przy ul. Srebrzyńskiej parafia św. Trójcy przekazała tej pierwszej w użytkowanie zachodnią część tego obiektu. W grudniu 1884 r. Kolegium parafialne św. Trójcy wystąpiło z wnioskiem o znalezienie nowego miejsca dla pochówków, ale z wyraźnym przeznaczeniem dla potrzeb parafii św. Jana. Wyrażono też gotowość pokrycia odpowiednich wydatków. Ksiądz Ludwik Dąbrowski, proboszcz parafii Podwyższenia Św. Krzyża wnioskował o przekazanie mu na ten cel części lasu miejskiego. Stworzeniem odpowiedniego projektu zajął się architekt miejski H. Majewski. W grudniu 1885 r. przedłożył dwie propozycje. Pierwsza, zakładała uruchomienie dwóch cmentarzy: ewangelickiego i katolickiego w lesie miejskim zwanym „Złote Wesele”²⁹⁶, ale na obszarze jego części południowej określanej jako Stawiska, obejmującej mniej więcej terytorium zajmowane współcześnie przez Park im. J. Poniatowskiego. Na przedłużeniu ul. św. Karola (obecnie ul. F. Żwirki) miano stworzyć dwa obiekty cmentarne, położone obok siebie, w tym południowy dla parafii ewangelicko-augsburskiej św. Jana²⁹⁷. Daleko zaawansowany projekt nie znalazł zrozumienia i poparcia władz gubernialnych i upadł. Pojawiły się wówczas koncepcje lokalizacji nowych cmentarzy dla szybko rozwijającej się Łodzi w kilku sąsiadujących miejscowościach jak: Chojny, Brus, Zarzew, ale obowiązujące wówczas przepisy (do 1891 r.) mówiły wyraźnie o niemożności zajęcia na te cele ziem

²⁹⁵ Ibidem, Księgi hipoteczne miasta Łodzi, sygn. 6/444 (rep. 1424), działy I–IV; ibidem, Not. H. Aleksandrowicz 1910, nr rep. 1001. W kwocie 25 tys. mieściły się liczne kredyty i zobowiązania, które przejęła parafia i spłacała je jeszcze okresie międzywojennym.

²⁹⁶ Cały las miejski dzielił się na dwa obręby, w tym Złote Wesele ciągnące się na południe od ul. Konstantynowskiej.

²⁹⁷ K. Stefański, *Stary cmentarz...*, s. 20–21; S. Rachalewski, *Campo santo...*, s. 729 i n.; APŁ, AmŁ, sygn. 6716; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8967, k. 1–16. Oszacowano wielkość pochówków dla każdego cmentarza na 22,5 tys. zmarłych.

chłopskich podlegających pod ukaz carski z 1864 r. W grę wchodzić mogły tylko ziemie folwarczne.

Druga propozycja H. Majewskiego sprowadzała się do powiększenia cmentarzy chrześcijańskich od strony północnej, poprzez nabycie kompleksu zagonów od łódzkich mieszczan-rolników w polu Pielech. Od początku posiadała ona status tymczasowego rozwiązania. Cmentarz ewangelicki zamierzano powiększyć 3647,5 sążni kw., czyli o $\frac{1}{4}$ w stosunku do już posiadanego terytorium²⁹⁸. Właściciele 23 działek wyrazili zgodę na ich sprzedaż, ale formalności z ich nabyciem przedłużyły się, co automatycznie odsuwało termin przejęcia tego terenu pod wspomniane cele. W dniu 31 marca 1887 r. kolegia obu parafii ewangelickich zobowiązały się pokryć nałożone na nie zobowiązania finansowe. Przekazanie wydzielonego obszaru przedłużało się z uwagi na owe względy formalne. Był jeszcze jeden powód, niedostrzegany w literaturze przedmiotu dotyczącej rozwoju przestrzennego w Łodzi. W 1870 r. weszła w życie rosyjska instrukcja dotycząca możliwości zabudowy i przebudowy terenów miejskich określonych specjalną linią. Obszary położone na wewnątrz od niej winny być zagospodarowywane w drodze sporządzania różnej wielkości planów regulacyjnych²⁹⁹. Pierwszą taką linię miejską od strony zachodniej wytyczono w 1876 r., dopiero kolejną z 1888 r. przesunięto nieco na zachód od cmentarzy chrześcijańskich³⁰⁰, co umożliwiło sporządzenie planu regulacyjnego dla wspomnianego wyżej terytorium. W literaturze³⁰¹ podkreśla się, iż dopiero dramatyczny apel pastora K. B. Rondthalera skierowany do prezydenta Łodzi o braku miejsc grzebalnych na cmentarzu ewangelickim i wyeksponowanie tego faktu w telegramie do gubernatora piotrkowskiego – zadecydowały o natychmiastowym rozwiązaniu tego problemu. Rzeczywistość była bardziej złożona, to szczęśliwy zbieg kilku czynników przyniósł w ostateczności takie rozstrzygnięcie. W 1888 r. przyłączono do cmentarza ewangelickiego nowy segment o kształcie trapezu, podzielony na 10 kwater³⁰². Powyższą operację można uznać za zakończenie procesu

²⁹⁸ Kościół Katolicki miał otrzymać 7556,23 sążni kw., prawosławni – 504,25; APŁ, RGP. WAdm., sygn. 8967, k. 15–16.

²⁹⁹ Wewnątrz owej linii miejskiej obowiązywało budownictwo murowane. Plany regulacyjne wówczas to linie dotyczące przebiegu ulic, placów, rynków i podziałów przestrzennych określonego terenu.

³⁰⁰ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8967, k. 39–80.

³⁰¹ Zob.: K. Stefański, *Stary cmentarz...*, s. 21.

³⁰² Należy podkreślić, iż tak szybkie „zagospodarowanie” terenu cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Łodzi było związane z rosnącą zamożnością dużej części tej społeczności, co

tworzenia drugiego cmentarza ewangelickiego w Łodzi, choć był jeden wyjątek. W dniu 10 lutego 1890 r. przemysłowiec Wilhelm Fryderyk Schweikert nabył wąski pas ziemi przylegający do tej nekropolii od strony zachodniej, a następnie przekazał go w użytkowanie kościołowi św. Jana na rozszerzenie tego obiektu³⁰³. Dopiero w 1892 r. władze wyraziły zgodę na przyjęcie darowizny.

Na początku lat 90. XIX w. podjęto czynności związane ze stworzeniem bardziej nowoczesnego, tj. murowanego ogrodzenia. Między innymi taki wymóg niejako narzucało zaliczenie cmentarzy chrześcijańskich do tzw. strefy miejskiej. Nie znamy okoliczności towarzyszących temu procesowi. Jego rezultatem było otoczenie cmentarza wysokim murem i urządzenie dwóch bram od strony ul. Ogrodowej na osiach głównych alei. Takiego parkanu nie wzniesiono od strony cmentarza prawosławnego³⁰⁴. W grudniu 1895 r. Policmajster m. Łodzi podniósł w piśmie do Magistratu następującą kwestię: czy przyłączenie działki ofiarowanej przez W. F. Schweikerta i budowa murowanego ogrodzenia miały odpowiednią sankcję władz³⁰⁵. Z tego można wnioskować, iż ewangelicy zrealizowali to sposobem gospodarczym, bez oglądania się na zgodę opieszłych struktur administracyjnych.

Tzw. „bunt łódzki” z 1892 r. unaoczniał władzom rosyjskim problem niedorozwoju społecznego i cywilizacyjnego Łodzi i to w sytuacji jej niebywałego awansu ekonomicznego. Dostrzeżono m.in. potrzebę stworzenia nowych miejsc grzebalnych dla wyznań chrześcijańskich i wyznawców wiary mojżeszowej. Chodziło o rozwiązanie przyszłościowe. Wydane w 1891 r. nowe przepisy umożliwiały przejmowanie na te cele ziem chłopskich, uzasadniając to względami społecznymi³⁰⁶. Władze domagały się koncentracji przyszłych cmentarzy w jednym lub dwóch miejscach. Za właściwe dla takich obiektów

m.in. przejawiało się w pozyskiwaniu kilku, często kilkunastu miejsc pochówkowych w celu urządzenia tam okazałych rodzinnych grobowców, mauzoleów, nawet kaplic. Zob.: APŁ, RGP. WAdm., sygn. 8939, k. 30, szkic powiększonych cmentarzy chrześcijańskich.

³⁰³ Ibidem, sygn. 6739, k. 1–7; ibidem, Not. K. Płachecki 1890, nr rep. 1330; K. Stefański, *Stary cmentarz...*, s. 22; Wartość obiektu wynosiła 1,5 tys. rbs.

³⁰⁴ K. Stefański, *Stary cmentarz...*, s. 22. Ważnym wydarzeniem w jego dziejach była budowa kaplicy pogrzebowej K. Scheiblera. Zob.: K. Stefański, *Kaplica grobowa Karola Scheiblera w Łodzi*, Łódź 2006.

³⁰⁵ APŁ, AmŁ, sygn. 6722.

³⁰⁶ K. Badziak, *Podłoże gospodarczo-społeczne „buntu łódzkiego”*, [w:] *„Bunt łódzki” 1892 roku. Studium z dziejów wielkiego konfliktu społecznego*, red. P. Samuś, Łódź 1993, s. 4–41.

chrześcijańskich uznano, położone na wyniesieniach, pola wsi Doły i Zarzew³⁰⁷. W połowie lat 90. XIX w. prace uległy przyśpieszeniu. Na zebranie do Magistratu w dniu 18 stycznia 1896 r. zaproszono kolegia kościelne. Natomiast 11 lipca 1896 r. dokonano oględzin miejsca we wsi Doły, przeznaczonego dla kościoła św. Trójcy, m.in. z udziałem naczelnika powiatu łódzkiego³⁰⁸. Wybrane miejsce składało się z dużej osady włościańskiej zapisanej w tabeli likwidacyjnej Doły nr 9–10, należącej do kilku właścicieli o powierzchni 29 mórg i 216 prętów³⁰⁹. Pola te prawie dochodziły do drogi z Łodzi do Brzezin. Przecinała je droga polna biegnąca z Łodzi do folwarku Sikawa (obecnie ul. Smutna). W opisie podkreślono występujące tam korzystne wiatry i spadek wód powierzchniowych³¹⁰. Plan cmentarza ewangelickiego na Dołach wykonał w 1896 r. inż. I. Stebelski.

Proces nabycia pól nr 9–10 przebiegał dwutorowo. W dniu 27 lipca 1896 r. Kolegium kościoła św. Trójcy nabyło od Piotra Kamińskiego, Jana Szwarca i Jana Szrota owe nieruchomości za 17,7 tys. rbs.³¹¹ Faktycznie było to przyrzeczenie sprzedaży. Pola 9–10 podlegały bowiem przepisom ukazu carskiego z 1864 r., ale planowano uzyskać zgodę na ich nabycie, argumentując transakcję względami społecznymi. W dokumentach notarialnych znalazła się klauzula, iż gdyby władze odrzuciły taką ewentualność, to ziemia winna wrócić do oferentów. Sprawę przejął Komisarz ds. Włościańskich Powiatu Łódzkiego i Łaskiego i dopiero w styczniu 1899 r. owe nieruchomości zostały zwolnione spod przepisów ukazu carskiego z 1864 r. Powyższe rozważania nakazują odrzucenie występujących w literaturze opinii, jakoby od 1896 r. należy liczyć początki cmentarza ewangelickiego na Dołach³¹².

³⁰⁷ S. Rachalewski, *Campo santo...*, s. 733–734.

³⁰⁸ Ibidem, s. 735; APŁ, AmŁ, sygn. 6722. O podziałach i strukturze powołańskich Dołów: ibidem, KdSWPŁ, sygn. 216.

³⁰⁹ Zob.: APŁ, PRN.WAiNB, sygn. 1/321. Plan wsi Doły z 1898 r.: ibidem, AmŁ, sygn. 6927; Archiwum parafii św. Mateusza w Łodzi, materiały nieuporządkowane, Plan wsi Doły z 1898 r.; ibidem, Plan projektowanych cmentarzy rzymskokatolickiego i ewangelicko-augsburskiego z 1899 r. Osada zachodnia nr 9, zajmowała 19 mórg 299 prętów kw., mniejsza, wschodnia, graniczyła z dużą nieruchomością nr 10 nabytą przez parafię WNMP.

³¹⁰ Nie dostrzeżono wówczas występowania tam nadmiernych wód gruntowych i złóż gliny utrudniających urządzenie grobów.

³¹¹ APŁ, Not. K. Płachecki 1896, nr rep. 5001; ibidem, nr rep. 5002; ibidem, nr rep. 5003.

³¹² K. Stefański, *Stary cmentarz...*, s. 23.

Dopiero na początku 1899 r. dokonano właściwych aktów kupna-sprzedaży pól nr 9–10 na Dołach za wyżej wymienioną kwotę³¹³. Ostatnią część tego kompleksu nabyto 24 lutego 1901 r.³¹⁴ Duża część środków pochodziła z ofiar przekazanych przez członków Kolegium parafii św. Trójcy, resztę zebrano w formie składki nadzwyczajnej. A więc rok 1899 należy traktować jako początki organizacji nowego cmentarza ewangelickiego dla potrzeb tej parafii. Wkrótce opracowano program zagospodarowania tego rozległego terytorium. Na właściwy cmentarz wydzielono część południową o powierzchni 2 ha 7430 m². Nie dochodziła do późniejszej ul. Smutnej³¹⁵. Tereny po obu stronach ul. Smutnej, także dochodzące do Łódki, wydzielano różnym osobom i instytucjom. Obszary te traktowano jako rezerwowe. Proces właściwej organizacji i urządzenia tego cmentarza był rozciągnięty w czasie. Pierwsze pochówki miały miejsce w 1904 r. Dążono do ogrodzenia wydzielonego kompleksu, utworzenia właściwej infrastruktury dla tego rodzaju instytucji. Władze miejskie, w obliczu skarg na trudny dojazd do niego – przedłużyły bieg ul. Trębackiej (obecnie ul. Uniwersytecka) w taki sposób, iż dochodziła ona do środkowej części cmentarza, gdzie urządzono bramę wejściową, na której zapleczu funkcjonowała główna aleja. W 1905 r. Kolegium kościoła św. Trójcy nabyło niewielką działkę z posesji Doły 1, która umożliwiała dogodny dostęp do obiektu cmentarnego od strony ul. Brzezińskiej (obecnie ul. Wojska Polskiego)³¹⁶.

Ewangelicki cmentarz na Dołach był faktycznie miejscem pochówków uboższej części społeczności związanej z parafią św. Trójcy. Zamożniejsze grupy korzystały z miejsc w strukturze obiektu przy ul. Ogrodowej. Na początku XX w. powstał na Dołach większy kompleks cmentarzy, w tym

³¹³ APŁ, Not. W. Jonscher 1899, nr rep. 359; ibidem, nr rep. 360; *Nowy cmentarz ewangelicki*, „Rozwój”, 31 I 1899, nr 25, s. 3.

³¹⁴ APŁ, Not. W. Jonscher 1901, nr rep. 1035. W aktach kupna-sprzedaży uczestniczył już pastor R. Gundlach.

³¹⁵ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 2 Doły (nr 9–10), dział I–II. Tam dołączony plan całości posesji. Północno-zachodnia część tej nieruchomości (działka 62/10 o pow. 943 m²) po II wojnie światowej znalazła się posiadaniu Szkoły Artystycznej (obecnie Akademia Sztuk Pięknych w Łodzi). Po 1945 r. władze zajęły pozostałą jej część o powierzchni 8 ha 2482 m² na urządzenie cmentarza komunalnego i ulicy.

³¹⁶ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 216; ibidem, AmŁ, sygn. 20672. Tam szkic orientacyjny obiektów cmentarnych w Dołach w skali 1: 20 000. Po II wojnie światowej zmieniono bieg północnego odcinka ul. Trębackiej, na której bazie rozpoczęto tworzyć ważne dla Łodzi połączenia komunikacyjne (obecnie ul. Palki). Zob.: *Zabytkowe cmentarze...*, s. 28–29.

Ryc. 28. Mauzoleum K. Scheiblera na cmentarzu ewangelickim przy ul. Ogrodowej (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

Ryc. 29. Mauzoleum J. Kunitzera na cmentarzu ewangelickim przy ul. Ogrodowej (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

Ryc. 30. Plan posesji należącej do szpitala ewangelickiego przy ul. Północnej 42. Odrys wykonany w okresie międzywojennym (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

dla katolików parafii WNMP, dla prawosławnych, baptystów i mariawitów. W literaturze pojawiła się w 1998 r. informacja³¹⁷, iż cmentarz przy ul. Ogrodowej otrzymał na początku XX w. miano „Starego Cmentarza”. Jest to nieporozumienie, podejście ahistoryczne, próba wprowadzenia do obiegu swowistego neologizmu, bez żadnego logicznego uzasadnienia³¹⁸. Wskażmy też na fakt, iż od przełomu XIX i XX w. posiadają swój rodowód cmentarze na Zarzewiu i Starym Rokiciu. Współcześnie lansuje się pogląd o istnieniu „Starego Cmentarza” w Łodzi³¹⁹, bez uwzględnienia jego historycznych podziałów. Na początku XX w. istniały następujące rozróżnienia. Zbór św. Trójcy posiadał stary cmentarz przy ul. Ogrodowej-Srebrzyńskiej, a nowy na Dołach, parafia św. Jana – stary w zachodniej części cmentarza ewangelickiego powstałego na polu Pielech, nowy zaś utworzono w Starym Rokiciu. Podobnie było w przypadku parafii katolickich.

Parafia św. Trójcy, do wybuchu I wojny światowej dopracowała się kilku organizacji społecznych, które przyniosły jej uznanie i rozgłos, także pracującym tam pastorom i środowisku najbardziej zaangażowanych osób. Najważniejszą z owych instytucji był Dom Sierot. Jego początki sięgają okresu po utworzeniu dwóch parafii ewangelicko-augsburskich. Było to dzieło pastora K. B. Rondthaler. W 1886 r. opiekunką dwójki małych dzieci została owdowiła pastorowa Amela Gassmannowa. Pierwszy lokal urządzono w domu na rogu ul. Średniej (obecnie ul. Pomorska) i Nowo-Targowej (obecnie ul. S. Sterlinga). Opracowano statut nowej organizacji, zatwierdzony 11 lutego 1887 r.³²⁰ Dom przeznaczono dla sierot obojga płci wiary luterkańskiej oraz pozostających bez opieki i środków do życia. Pierwszeństwo miały dzieci nie mające ojca. Była to odpowiedź na dużą śmiertelność wśród robotników, i to często w młodym wieku, co skutkowało pojawieniem się dużej grupy sierot. W tamtych czasach problemem tym mogły się zająć tylko zamożne środowiska współwyznawców. Instytucja pozostawała pod nadzorem Łódzkiej Powiatowej Rady Opieki Społecznej i osób wyszczególnionych w ustawie z 19 czerwca 1870 r. o władzach dobroczynnych instytucji w guberniach

³¹⁷ K. Stefański, *Stary cmentarz...*, s. 23.

³¹⁸ Zob.: Lokalizacja cmentarzy łódzkich powstałych do 1917 r.: APŁ, PRN.WAiNB, sygn. 56/23.

³¹⁹ W roku ukazania się pracy K. Stefańskiego (1998 r.) powstało Towarzystwo Opieki nad Starym Cmentarzem w Łodzi, gdy właściwym byłoby uwzględnienie kontekstu: Stare Cmentarze.

³²⁰ *Ustaw Sirotskago doma Ewangieliczesko-Augsburskago prichoda św. Trojcy w gor. Lodzi*, [Łódź] 1887.

Królestwa Polskiego³²¹. Ogólny nadzór spoczywał na Kuratorium. Dom Sierot utrzymywano ze składek członków, ofiar różnych osób, zapisów środków pochodzących z organizacji dochodowych imprez³²². W 1887 r. było ich 10, w końcu 1898 r. – 32, 1901 r. – 63. W okresie urzędowania pastora K. B. Rondthaler, ogółem wydatki na jego utrzymanie doszły do 23,4 tys. rbs. Szczególnie dużo wysiłku w prowadzeniu ochronki włożyły: A. Gassmann, Adela Hermes (żona pastora), Nathalie Braun i Magdalena Wandel, także miejscowi nauczyciele: Paschke, Kędzierski, Zirkler, R. Krusche, J. Detke, B. Jesse i E. Michael. Do końca XIX w. lokal ciągle zmieniano, ale i wydatki były skromne³²³.

W końcu XIX w. najważniejszym problemem pozostawała budowa własnego obiektu, zdolnego pomieścić rosnącą grupę podopiecznych. Chodziło też o rozszerzenie programu zajęć, świadczonych usług. Inicjatywa wyszła od pastora K. B. Rondthaler, Adelmy Biedermann, która przekazała na ten cel 9 tys. rbs. i R. Biedermann (3 tys. rbs.), a jako ofiarę po śmierci syna, dalsze 12 tys. rbs. Właściwą decyzję o budowie Domu Sierot powzięto w marcu 1895 r. Plany przewidywały obiekt jednopiętrowy i inne pomocnicze. Ze środków parafii, a właściwie pastora K. B. Rondthaler nabyto większą nieruchomości przy przedłużonej ul. Północnej. Wspomniana posesja była oddzielona jedną działką³²⁴ od parku „Helenów”, plany sporządzono w marcu 1896 r., a pozytywną decyzję wydało MSW 23 stycznia 1897 r.³²⁵ Pastor K. B. Rondthaler zaproponował, aby na działce przy ul. Północnej 40 stworzyć szerszą strukturę społeczną: Dom Sierot-Szkołę. Najwięcej wysiłku w doprowadzeniu do realizacji tej inicjatywy włożyli J. Kunitzer i R. Ziegler³²⁶. Ten ostatni z własnych środków zbudował jednopiętrową oficynę dla potrzeb pod-

³²¹ Zob.: Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1870, t. 70, s. 199–241; K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi (do 1939 r.)*, Łódź 2002, s. 25–29.

³²² APŁ, Policmajster m. Łodzi, sygn. 876.

³²³ *Das evangelische Waisenhaus in Lodz*, Warszawa 1903, s. 7–9; K. P. Woźniak, „Ein feste”..., s. 153; J. Supady, *Powstanie i rozwój ochronek, przytułków, sierocińców dla dzieci w Łodzi na przełomie XIX i XX w.*, „Zdrowie Publiczne” 1977, nr 4, s. 281; G. Schedler, *50 Jahre Evangelisches Waisenhaus in Lodz*, Łódź 1937.

³²⁴ Działkę nabyła w 1911 r. rodzina Hirszbergów, utworzyli tam sierociniec dla dzieci żydowskich. Zob.: K. Badziak, J. Walicki, *op. cit.*, s. 155–163. Nieruchomość zlokalizowana była przy ul. Północnej 38.

³²⁵ APŁ, AmŁ, sygn. 7336. Jako inicjator budowy występował pastor K. B. Rondthaler. Zob.: *Das evangelische Waisenhaus in Lodz*, Warszawa 1903, s. 10. Koszt budowy określono na 32 tys. rbs., a samo Kuratorium obiektu zgromadziło ponad 11 tys. rbs. O nabyciu działki zob.: APŁ, Not. K. Płachecki 1896, nr rep. 5571.

³²⁶ Szerzej zob.: E. Dietrich, O. Heike, *100 Jahre evangelische...*, s. 39–42.

opiecznych tej instytucji³²⁷. Na przełomie XIX i XX w. zakończono prace budowlane głównych obiektów. Z inicjatywy pastora K. B. Rondthaler wyłoniono specjalny Komitet, który kierował inwestycją³²⁸. Później na jego czele stał pastor R. Gundlach. Zakres wykonanych prac był tak skonstruowany, aby można było przyjąć jednocześnie od 55 do 65 dzieci. Główny budynek frontowy, jednopiętrowy z suterrenami (tam urządzono kuchnię) obejmował pokoje sypialne na I piętrze, na parterze obiekty administracyjne, sanitarne i szwalnię. Obie parafie ewangelickie w równiej mierze finansowały utrzymanie Domu Sierot. Chłopców stosownie do zdolności kształcono w zawodach rzemieślniczych, także prac krawieckich, dziewczęta na kucharki, pokojówki i freblówki a ogólnie robót ręcznych. Z braku własnych warsztatów, młodzież męska od 12 roku życia uczęszczała na zajęcia do obiektów Wyższej Szkoły Rzemieślniczej³²⁹.

Na początku XX w. inicjatywa ta stała się ważnym elementem rozwijającej się dobroczynności społecznej w Łodzi. Jej działalność obejmowała całe miasto. W 1912 r. odbyły się uroczystości związane z jubileuszem 25-lecia jej istnienia i pracy na rzecz społeczności miejskiej³³⁰.

Kościół ewangelicko-augsburski w Królestwie Polskim w końcu XIX w. dążył do istotnego rozszerzenia działalności misji wewnętrznej. W 1895 r. powstała inicjatywa założenia centralnego zakładu dla tego rodzaju aktywności w postaci Domu Miłosierdzia składającego się z przytułku dla niewidomych, kalek, epileptyków i starców. Po ich utworzeniu, w miarę napływu środków projektowano założenie domu sierot, zakładów dla głuchoniemych, zakładu dla chorych psychicznie i szpitala. Jako pierwszy założono przytułek dla osób chorych psychicznie i epileptyków w Wiskitkach, a więc na terenie parafii kierowanej wówczas przez pastora R. Gundlacha³³¹. Organizacja takich form pomocy wymagała zebrania grupy kobiet posiadających odpowiednie

³²⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 7337, k. 1–3. Projekt sporządził architekt miejski F. Chełmiński.

³²⁸ Obok wspomnianych już J. Kunitzera i R. Zieglera, weszła do niego grupa kobiet, żon mieszcowskich ewangelików oraz R. Biedermann, E. Stegman, F. Göldner, Jakub Hoffmann, F. Meyerhoff.

³²⁹ E. Dietrich, O. Heike, *100 Jahre evangelische...*, s. 40; *Ewangelicki dom sierot w Łodzi*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1904, nr 7/8; APŁ, AmŁ, sygn. 15978, posesja ul. Północna 40.

³³⁰ Zob.: *Das evangelische Waisenhaus in Lodz*, Warszawa 1903; *Ein Denkstein dem evangelischen Waisenhaus in Lodz zur 25-jährigen Jubelfeier gesetzt von R. Gundlach Pastor*, Lodz 1912; G. Schedler, *50 Jahre Evangelischen Waisenhaus in Lodz*, Łódź 1937. W tym czasie w składzie Kuratorium byli m.in.: Anna Scheibler i jej córka Anna Grohman, K. W. Scheibler i E. Herbst.

³³¹ B. Löffler, *25 lat pracy samarytańskiej Domu Miłosierdzia w Łodzi*, Łódź 1933, s. 6–7.

wykształcenie i przygotowanie zawodowe – siostr diakonis. Tego rodzaju aktywność jako posługa kościelna była znana od czasów apostołskich. Od kilkudziesięciu lat była modna w kościołach ewangelickich. Za sprawą superintendenta generalnego K. G. Manitiusa doszło do przyspieszenia realizacji tego wielokierunkowego zadania. Na odbytym w 1901 r. w Warszawie synodzie pastorów ewangelickich zapadła decyzja o połączeniu Domu Miłosierdzia ze szpitalem. Jednocześnie poinformowano o uchwale zgromadzenia parafii św. Trójcy w Łodzi dotyczącej celowości przeniesienia „Domu Miłosierdzia” z Wiskitek do Łodzi. Żywiono nadzieję, że *w ośrodku pulsującego życia ewangelickiego Dom Miłosierdzia z Zakładem dla Niedorozwiniętych i Epileptyków rozwinie się do kompleksu instytucji, w których wszelkiego rodzaju nieuleczalnie chorzy znaleźliby opiekę i pomoc*³³². Wkrótce uzyskano zgodę władz na założenie „Domu Miłosierdzia” w Łodzi. Zwrócono się z apelem do wszystkich członków Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie o wpłacanie środków na te potrzeby³³³. Powołano specjalny Komitet, który pod przewodnictwem superintendenta generalnego K. G. Manitiusa³³⁴ kontynuował rozpoczęte prace, doprowadził m.in. do pomyślnego zatwierdzenia statutu stowarzyszenia, 18 sierpnia 1903 r. przez resort spraw wewnętrznych, które otrzymało uprawnienia do dalszego kierowania „Domem Miłosierdzia”³³⁵. Wyróżniono tam dwa główne zadania nowego stowarzyszenia: 1. sprawowanie opieki nad osobami tego wyznania dotkniętymi nieuleczalnymi chorobami, epilepsją, głuchoniemymi i niewidzącymi, także niedołącznymi i „moralnie upadłymi” i 2. kształcenie i wychowanie diakonis do pielęgnacji chorych w zakładach stowarzyszenia lub parafiach. Stowarzyszenie mogło otwierać i prowadzić przytułki dla dzieci oraz innych osób i środowisk, szpitale i inne instytucje dobroczynne. Wychowanie religijno-moralne spoczywało w ręku księdza rektora „Domu Miłosierdzia”³³⁶.

³³² Ibidem, s. 10.

³³³ Apel ogłoszono w „Zwiastunie Ewangelicznym”. Wprowadzono katalog członków rzeczywistych, tj. czynnych, mających prawo głosu na zebraniach ogólnych tworzonego stowarzyszenia, którzy wpłacali 25 rb. a normalni członkowie 16 rb.

³³⁴ W jego składzie byli też: I pastor zboru w Warszawie Juliusz Bursche, który po śmierci K. G. Manitiusa (1903 r.) został kolejnym superintendentem generalnym i jego przewodniczącym, I pastor kościoła św. Trójcy R. Gundlach, pastor Edmund Holtz z Aleksandrowa i pastor Rudolf Schmidt z Pabianic.

³³⁵ *Ustawa Stowarzyszenia „Domu Miłosierdzia” Warszawskiego Ewangelicko-Augsburskiego Okręgu Konsystorskiego*, Łódź 1903.

³³⁶ APL, ŁMROS, sygn. 27; ibidem, Not. R. A. Wodziński 1939, nr rep. 1156. Tam teksty statutów.

Po zatwierdzeniu statutu przystąpiono do zbierania deklaracji członkowskich stowarzyszenia. W gronie osób deklarujących odpowiednie udziały znalazły się w pierwszej kolejności rodziny Scheiblerów, Herbstów i Grohmanów. Zamożna część społeczności Łodzi pochodzenia niemieckiego nie szczędziła ofiar dla rozwoju nowej instytucji, mimo wystąpienia w latach 1903–1904 licznych utrudnień w funkcjonowaniu życia ekonomicznego i społecznego. W końcu września 1903r. odbył się zjazd pastorów (synod) Królestwa Polskiego. Centralnym zagadnieniem była budowa Domu Miłosierdzia w Łodzi. Miała to być centralna instytucja dla wszystkich ewangelicko-augsburskich wspólnot parafialnych. Między innymi poinformowano tam o zebraniu przez łódzką wspólnotę 70 tys. rb., gdy warszawska posiadała – 38,9 tys.³³⁷ Z faktu przyjęcia formuły Domu Miłosierdzia jako centralnej instytucji misji wewnętrznej oznaczało, że prezesami zarządu stowarzyszenia byli każdorazowo superintendenci generalni.

Przeniesienie zakładu z Wiskitek do Łodzi umożliwiła akcja rozpoczęta przez łódzkiego kupca i przemysłowca, działacza gospodarczego Karol Rajmunda Eiserta³³⁸, który w dniu 13 lutego 1904 r. podarował na rzecz Stowarzyszenia Domu Miłosierdzia Warszawskiego Ewangelicko-Augsburskiego Okręgu Konsystorskiego, reprezentowanego przez pastora R. Gundlacha nieruchomości (nr hip. 1305A), zlokalizowaną przy óźniejszej ul. Tkackiej 36 zistniejącym tam jednopiętrowym obiektem murowanym³³⁹. Posiadane środki umożliwiły szybkie przystosowanie obiektów do nowej roli. W październiku 1904 r. miało miejsce otwarcie pierwszego obiektu w strukturze „Domu Miłosierdzia”. W utworzonej instytucji umieszczono 16 pensjonariuszy: osoby upośledzone umysłowo i epileptyków, 3 osoby w roli sprawujących opiekę nad nimi³⁴⁰. Zakład przy ul. Tkackiej 36 uległ dalszej rozbudowie,

³³⁷ „Łódzinskij Listok” 1903, nr 75. O sytuacji ekonomicznej zob.: K. Badziak, *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900–1918*, Łódź 1980, s. 28–35.

³³⁸ K. Badziak, *Karol Rajmund Eisert: przemysłowiec – ziemianin – przedsiębiorca. Z dziejów kształtowania się oligarchii przemysłowo-ziemiańskiej na ziemiach polskich w XX w. (do 1939 r.)*, [w:] *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XX wieku*, red. W. Caban, M. B. Markowski, Kielce 1993.

³³⁹ APŁ, RGP.WBud., sygn. 10205; ibidem, Not. J. Gruszczyński 1904, nr rep. 579; ibidem, ŁMROS, sygn. 27; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, KW 3190. Podarowana działka to typowy ogród o powierzchni 1 morgi. Jej lokalizacja była dogodna dla funkcjonowania takich ośrodków. W pobliżu znajdował się las miejski, miejsce było oddalone od centrum miasta.

³⁴⁰ B. Löffler, *op. cit.*, s. 12. W składzie pierwszego zarządu Stowarzyszenia przy Domu Miłosierdzia byli: E. Herbst, A. Wehr, J. Kunitzer i pastor R. Gundlach; *Dom Miłosierdzia*, „Zwistun Ewangeliczny” 1904, nr 4, s. 121.

powstał ogród. W 1928 r. K. R. Eisert przekazał ową posesję na własność stowarzyszenia³⁴¹.

Stopniowo powstała koncepcja właściwego kierunku rozwoju Domu Miłosierdzia jako szpitala z kilkoma oddziałami, nawet dla wewnętrznie chorych. Równolegle postępowało tworzenie Domu Diakonis, jako domu macierzystego i placówki wychowawczej dla sióstr. W dniu 17 marca 1904 r. odbyło się pierwsze zebranie członków stowarzyszenia. Przybyło 20 pastorów i 40 osób świeckich. Stwierdzono posiadanie kapitału wartości 120 tys. rb. Zatwierdzono plan inwestycyjny. Już wówczas A. Scheibler została pierwszym honorowym członkiem stowarzyszenia. Na czele zarządu stowarzyszenia stali: K. G. Manitius, a od 1905 r. nowy superintendent generalny ks. J. Bursche i członkowie: R. Gundlach, ks. E. Holtz, ks. Z. Manitius, ks. Rudolf Schmidt z Pabianic, a z osób świeckich weszli: E. Herbst, E. Geyer, J. Kunitzer, R. Ziegler, Teodor Ender (Pabianice), Henryk Dietel z Sosnowca³⁴². Głównym tematem było założenie kursów dla diakonis, rozpowszechnienie w parafiach Królestwa Polskiego wszelkich informacji o przyjmowaniu chętnych do pełnienia takiej posługi. Warunkiem niezbędnym dla realizacji tego programu było pozyskanie odpowiedniej nieruchomości. Zdecydowano o jego utworzeniu wraz z zapleczem w bezpośrednim sąsiedztwie powstałego wcześniej ewangelickiego Domu Sierot. W celu uniknięcia uciążliwej procedury administracyjnej i przyspieszenia nakreślonego programu, w dniu 1 lipca 1904 r. R. Ziegler z żoną, członkowie Kolegium kościoła św. Trójcy, nabyli od spadkobierców Abrama Prussaka a faktycznie na publicznych targach, dwa ogrody (należące do posesji nr 282 i 283), położone między ul. Północną a drogą polną (później ul. Źródłowa) za 28,5 tys. rb. Z kolei 13 października 1904 r., nabywcy, sprzedali działki o powierzchni 2 mórg Stowarzyszeniu Domu Miłosierdzia³⁴³. Już w październiku 1904 r. miała miejsce uroczystość położenia kamienia węgielnego pod Dom Diakonis i obiekt szpitalny³⁴⁴. Władze stowarzyszenia uznały za celowe powiększenie posiadanej już działki w drodze nabycia sąsiedniej

³⁴¹ APŁ, Not. K. Rossman 1928, nr rep. 4714. Terytorium to zostało powiększone o dwa place.

³⁴² *Dom Miłosierdzia*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1904, nr 4, s. 121.

³⁴³ APŁ, Not. W. Jonscher 1904, nr rep. 6968; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 4484, t. I, dział I, II.

³⁴⁴ Powołano m.in. Komitet Budowy, do którego weszli: ks. E. Holtz, ks. R. Gundlach, ks. Z. Manitius, lekarze: Adolf Tochtermann i Alfred Krusche, dalej R. Ziegler, J. Kammerer i Herman Nordbruch. Prace budowlane realizowała firma „Nestler i Ferrenbach”. *Żałożenie kamienia węgielnego pod Dom Miłosierdzia*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1904, nr 10, s. 303–306.

posesji. W tym celu wykonano następujące zabiegi: 1. aktem notarialnym z 2 października 1904 r. Stowarzyszenie przy Domu Miłosierdzia otrzymało, w drodze darowizny od Kolegium kościoła św. Trójcy, część działki nr 9–10 na Dołach, nabytych dla urządzenia tam cmentarza ewangelickiego o powierzchni 6 mórg³⁴⁵, 2. za zgodą władz, powyższą nieruchomość stowarzyszenie przekazało w użytkowanie Szpitalowi św. Aleksandra, pozostającego pod nadzorem Powiatowej Rady Opieki Społecznej i dopłaciło 4 tys. rb. a w zamian otrzymało działkę o powierzchni 2 mórg 766 sążni kw., ciągnącą się od ul. Średniej (obecnie ul. Pomorska) wzdłuż zachodniego biegu wytyczonego później przedłużenia ul. Magistrackiej (obecnie ul. A. Kamińskiego) do ul. Północnej³⁴⁶. Część działki była położona od ul. Północnej do zbiegu ul. Smugowej i Źródłowej. Właśnie ową część włączono do nieruchomości, na której rozpoczęto budowę Domu Miłosierdzia, szpitala i Domu Diakonów. W ten sposób utworzono dużą nieruchomość miejską (ul. Północna 42) będącą obiektem stopniowej zabudowy, choć wydarzenia z lat 1905–1907 nie sprzyjały realizacji takich przedsięwzięć. Duża część członków Stowarzyszenia przy Domu Miłosierdzia opuściła wówczas Łódź, co skutkowało ograniczonymi wpływami i słabszym poparciem tej inicjatywy. Wiadomo, że szczególne zasługi w okresie zagospodarowywania działki przy ul. Północnej 42 położyły A. Scheibler oraz Małgorzata Eisert (z domu Feder)³⁴⁷.

Była to pierwsza instytucja misji wewnętrznej powstała ze środków Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim. Dopiero 25 kwietnia 1907 r. odbyło się kolejne zebranie członków Stowarzyszenia przy Domu Miłosierdzia. Przewodniczył superintendent generalny, ks. J. Bursche. Zmieniono skład zarządu. W schronisku dla *epileptyków* i umysłowo chorych przy ul. Tkackiej przebywało 21 osób. Funkcjonował już szpital przy ul. Północnej, kierowany przez dr Adolfa Tochtermana³⁴⁸. Prace budowlane i wykończeniowe, także wyposażenie głównych obiektów zgodnie z ustalonym wcześniej ich przeznaczeniem, zakończono w 1908 r. Szpital na 25 łóżek otwarto

³⁴⁵ APŁ, Not. W. Jonscher 1904, nr rep. 6821. Działka ta była położona między terenem ówczesnego cmentarza a późniejszą ul. Smutną. Czytelnik łatwo zauważy, że na tym obszarze powstał po II wojnie pierwszy cmentarz komunalny w Łodzi. Działka na Dołach miała 6 mórg.

³⁴⁶ Ibidem, 1906, nr rep. 1296; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 4484, t. I, dział I i II. W okresie międzywojennym, po wytyczeniu przedłużenia ul. Magistrackiej, na działce Stowarzyszenia między ul. Średnią (obecnie ul. Pomorska) a ul. Północną, utworzono 8 działek budowlanych i przystąpiono do ich sprzedaży.

³⁴⁷ B. Löffler, *op. cit.*, s. 16–24.

³⁴⁸ *Dom Miłosierdzia*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1907, nr 6, s. 182–184.

27 listopada 1908 r., choć niektóre jego części mogły funkcjonować już wcześniej. W dniach 20–23 października 1908 r., w Łodzi, w obiektach kościoła św. Trójcy miał miejsce uroczysty synod. Było to ważne wydarzenie dla ewangelickiej części miejscowej społeczności. Przybył superintendent generalny, pastor J. Bursche. Synod był połączony z uroczystością poświęcenia nowo budowanego Domu Miłosierdzia. W pierwszym z nich powstała kaplica, miejsce odprawiania nabożeństw dla jego podopiecznych. Pierwszym księdzem-rektorem nowej placówki został pastor E. Holtz³⁴⁹. W dniu 28 października 1910 r. miała miejsce kolejna uroczystość, tym razem związana z poświęceniem Domu Diakonis. W jego wnętrzu urządzono kaplicę. Pierwszą wyświęconą siostrą była Emma Protze z parafii św. Jana³⁵⁰. Na posiedzeniu zarządu stowarzyszenia, 16 lutego 1909 r., zdecydowano o założeniu księgi hipotecznej dla wszystkich należących do niego nieruchomości³⁵¹. Właściwie zamknęło to proces tworzenia podstaw nowej instytucji, uznawanej za wzorcową, świetnie zorganizowaną. Do wybuchu I wojny światowej placówka ta dysponowała dobrze wyposażonym szpitalem. Zgodnie z uchwałą synodu ogólnego z 1910 r. zdecydowano o rozszerzeniu przytułku dla chorych umysłowo i epileptyków oraz o budowie takiego zakładu dla dzieci. Władze administracyjne zezwoliły na zgromadzenie na ten cel, w drodze zbiórki ofiar, do 40 tys. rb.³⁵²

Przypomnijmy, iż najstarszymi strukturami w życiu parafii ewangelicko-augsburskiej były stowarzyszenia śpiewacze. W Łodzi najstarszym było Kościelne Stowarzyszenie Śpiewacze przy parafii św. Trójcy założone 31 października 1859 r. Odegrało ono ważną rolę w życiu tej parafii po 1884 r. W ramach stowarzyszenia powstała także orkiestra puzonistów. Działalność rozpoczęła w 1861 r., w 1896 r. poddała się opiece władz parafialnych. W kościele śpiewał też, choć sporadycznie chór żeński. Stowarzyszenie

³⁴⁹ Ibidem; B. Löffler, *op. cit.*, s. 16–24; *Dom Miłosierdzia*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1908, nr 4, 123; *Zjazd synodalny*, „Rozwój”, 29 VII 1908, nr 159, s. 3; APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr Zabytków nr A/83 (ul. Północna 42); *Jubiläumschrift der „Lodzer Zeitung” 1863–1913*, Łódź 1913, s. 79–80; J. Fijałek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945*, Łódź 1990; *Niemieckimi śladami po „Ziemi Obiecanej”*, red. K. Radziszewska, Łódź 1997, s. 128; *Pod jednym dachem. Niemcy oraz ich polscy i żydowscy sąsiedzi w Łodzi w XIX i XX wieku*, red. K. Radziszewska, K. Woźniak, Łódź 2000, s. 79–81; *Ustaw Czastnoj pri Ewangieliczeskom Domu Siestier Milosierdija Bolnicy, uczrieżdiennoj Obszcziestwom pri Domu Milosierdija Ewangieliczeskogo Konsistorskogo Okruga, w gorodie Lodzi, Pietrokw* 1908.

³⁵⁰ *Uroczystości Domu Miłosierdzia w Łodzi*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1910, nr 9.

³⁵¹ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 4484, t. I, dokument nr 10; APŁ, Not. H. Aleksandrowicz 1910, nr rep. 1584.

³⁵² *Dom Miłosierdzia w Łodzi*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1913, nr 3.

staralo się w każdą niedzielę ulepszać nabożeństwa występami swego chóru. Prezesami zarządu byli pastory parafii św. Trójcy. Po śmierci K. G. Manitiusa, byli nimi: B. Rondthaler i R. Gundlach. Było to najstarsze i najliczniejsze stowarzyszenie w tej parafii. W 1899 r. – liczyło 160 członków. Chór męski występował też na różnych uroczystościach rodzinnych i religijnych, uczestniczył w imprezach kulturalnych, zdobywając duże uznanie i prezentując wysoki poziom artystyczny. Stowarzyszenie śpiewacze nie posiadało stałej siedziby, najczęściej użytkowało wydzierżawiane pomieszczenia. Najdłużej funkcjonowało przy ul. Zawadzkiej (obecnie ul. Próchnika) 5, a od 1911 r. w obiektach przy Konstantynowskiej (obecnie ul. Legionów) 21³⁵³. Wspomniany wyżej chór puzonistów (orkiestra dęta) mocno zaznaczył swoją obecność w życiu parafii. Brał udział w wydarzeniach kulturalnych. Jego poziom artystyczny wzrósł po objęciu nad nim kierownictwa przez Heinricha Puppego³⁵⁴.

W strukturze parafii św. Trójcy funkcjonowały jeszcze dwa chóry. Pierwszy z nich otrzymał w 1904 r. odpowiedni statut zatwierdzony przez resort spraw wewnętrznych. Celem był rozwój sztuki śpiewaczej wśród swoich członków. Jego członkowie wnosili 1,5 rb. tzw. wpisowego. Strukturą zarządzała rada starszych i ogólne zebranie członków. Jego siedziba mieściła się w wynajętych pomieszczeniach przy ul. św. Andrzeja (obecnie ul. Struga) 14. Trzeci chór rozpoczął działalność w październiku 1909 r. i funkcjonował jako stowarzyszenie pod określeniem „Nadzieźda”. Jego założycielami byli m.in.: Juliusz Miller, Robert Grinberg, Teodor Szwanke, Adolf Heine i Adolf Kayzer. Stowarzyszenie obok rozwoju śpiewu i muzyki posiadało rozbudowany zakres zadań. Obszar działania obejmował północne rejony Łodzi wraz z świeżo dołączonym Żubardziem (wieś). Kierowali nim pastory: R. Gundlach i P. Hadrian, a dyrygentem został Teodor Lessing. Środowisko to grupowało 51 członków i organizowało swoją pracę w pomieszczeniach przy ul. Aleksandrowskiej (obecnie ul. Limanowskiego) 112 na Żubardziu³⁵⁵. Inny charakter posiadało powstałe w 1904 r. Stowarzyszenie Misji Miejskiej,

³⁵³ A. Schmidt, *op. cit.*, s. 46–48; H. Czembor, *Kościół Ewangelicko-Augsburski...*, s. 36; E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 461; *Ustaw Obszczestwa Ewangieliczeskogo Cierkownawo Chora Piewczich Prichoda św. Tójcy w gor. Łodzi Piotrkowskiej gubernij*, Łódź 1904.

³⁵⁴ A. Schmidt, *op. cit.*, s. 51–52.

³⁵⁵ APŁ, Policmajster m. Łodzi, sygn. 948; ibidem, sygn. 949; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 6928; *Ustaw Obszczestwa Ewangieliczeskogo Cierkownawo Chora Piewczich Prichoda św. Trójcy w gor. Łodzi Piotrkowskiej gubernij*, Łódź 1904; A. Pellowski, *Kultura muzyczna Łodzi do roku 1918*, Łódź 1994, s. 220.

właściwie „kółko misyjne”, założone przez grupę kobiet. U jego genezy leżało przeciwdziałanie rosnącej sekularyzacji życia społecznego, odchodzenia od wiary, głównie robotników. Właśnie dążność do odwrócenia tego trendu skutkowałą powołaniem tego koła misyjnego z siedzibą przy ul. Piotrkowskiej 4. Funkcjonowało ono, zapewne z większymi sukcesami w okresie międzywojennym³⁵⁶. Na początku XX w. odnotowana jest działalność: Stowarzyszenia nad moralnie upadłymi kobietami, Stowarzyszenia Jałmużniczego i Stowarzyszenia „Trzeźwość”. Obok Ewangelickiego Domu Sierot, parafia św. Trójcy utworzyła i prowadziła trzy ochronki dla dzieci³⁵⁷. Obie parafie: św. Trójcy i św. Jana prowadziły, utworzony po wydarzeniach z lat 1905–1907 przytułek dla bezdomnych dzieci wyznania ewangelickiego³⁵⁸.

Ważne miejsce w funkcjonowaniu parafii św. Trójcy zajmowała działalność wśród młodzieży. Często była to kontynuacja godzin katechizacyjnych. Założycielem Stowarzyszenia Młodych Panien (Jungfrauenverein) był pastor R. Gundlach. Pozostałe w 1902 r., było instytucją powołaną do opieki nad takową młodzieżą. W tym samym czasie stworzono jego męski odpowiednik w postaci Stowarzyszenia Młodzieńców (Junglingsverein). Obie struktury prowadziły zbliżony zakres działalności. Były to coniedzielne wykłady i spotkania biblijne oraz prelekcje na różne tematy. Organizowano też wycieczki, w tym do krajów niemieckich. Powstały: sekcja dramatyczna i sekcja śpiewu, które znane były z występów koncertowych dawanych nawet poza granicami Królestwa. Wiadomo, że Stowarzyszenie Młodych Panien urzędowało w pomieszczeniach przy ul. Konstantynowskiej (obecnie ul. Legionów) 40a, Stowarzyszenie Młodzieńców przy ul. Zawadzkiej (obecnie ul. A. Próchnika) 5³⁵⁹.

Na obszarze parafii św. Trójcy do wybuchu I wojny światowej powstało szereg instytucji, które przyniosły jej uznanie, stały się wzorcem do naśladowania. Ewangelicki Dom Sierot był placówką obu łódzkich parafii, jeszcze szerszy wymiar posiadał Dom Miłosierdzia. W porównaniu do parafii św. Jana, która do końca XIX w. stworzyła większą ilość obiektów, w bezpośrednim

³⁵⁶ A. Schmidt, *op. cit.*, s. 52–53; *Statut des evangelisch-lutherischen Stadtmissionsvereins der Trinitatisgemeinde in Lodz*, Lodz 1912.

³⁵⁷ Były one przy ulicach: Lipowej 53, Zawadzkiej (obecnie ul. A. Próchnika) 22 i Engla (Bałuty) 16; APŁ, AmŁ, sygn. 23587; ibidem, ROSGP, sygn. 230.

³⁵⁸ Jego lokalizacja w obiekcie przy ul. Wólczańskiej 253.

³⁵⁹ A. Schmidt, *op. cit.*, s. 53; APŁ, AmŁ, sygn. 23587; *Informator m. Łodz. Z kalendarzem na 1920 rok*, Łódź b.r.w., s. 382.

sąsiedztwie kościoła, przeznaczonych m.in. na potrzeby parafialnych stowarzyszeń, parafia św. Trójcy, mniej liczna i uboższa, i to z różnych powodów – zdołała nadrobić powstałe „zapóźnienie” dopiero przed wybuchem I wojny światowej. Jednym z powodów były trudności z podejmowaniem takich zadań w okresie zaburzeń społecznych, politycznych, dekoniunktury ekonomicznej, dominujących do r. 1908. Przypomnijmy więc, iż na działce przy ul. Piotrkowskiej 4, za parterowym domem pastorskim funkcjonował, połączony z nim jednopiętrowy dom, w którym znalazły siedzibę wspomniane wyżej stowarzyszenia parafialne, choć w ograniczonej ilości³⁶⁰. Dopiero 23 kwietnia 1912 r. ogólne zebranie parafii św. Trójcy zdecydowało o budowie nowej siedziby parafii kosztem ponad 68 tys. rb., co stosunkowo szybko zatwierdził resort spraw wewnętrznych³⁶¹. Rozebrano więc dotychczas istniejące budynki. Od strony ul. Piotrkowskiej 4 powstał dwupiętrowy budynek frontowy, graniczący z sąsiednią nieruchomością – z suterenami i poddaszem³⁶². Część parteru od strony Piotrkowskiej przeznaczono na lokale handlowe, wydierżawiane różnym firmom, co miało ograniczyć rozmiary zadłużenia parafii. Do budynku frontowego, od strony wschodniej przylegały dwie oficyny³⁶³. Wybuch I wojny światowej nie pozwolił na pełną realizację oczekiwań związanych z tą inicjatywą.

Wcześniej wspomniano już o nabyciu przez parafię św. Trójcy w 1910 r. nieruchomości przy ul. Konstantynowskiej (obecnie ul. Legionów) 21, która m.in. ułatwiała dostęp do najstarszego cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Łodzi³⁶⁴. Sprzedającymi byli następcy Jana Petesiliego, drukarza, wydawcy „Łodzer Zeitung”³⁶⁵. Większość przejętych zobowiązań kredytowych z tytułu jej nabycia uregulowano do wybuchu II wojny światowej³⁶⁶.

³⁶⁰ APŁ, RGP.WBud., sygn. 7237, Plan z 1898 r.

³⁶¹ *Wiadomości konsystorskie*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1912, nr 6 i 9.

³⁶² APŁ, AmŁ, sygn. 15948 (ul. Piotrkowska 2–4). Według danych sprzed II wojny światowej mieściły się w nim trzy lokale mieszkalne i cztery handlowe.

³⁶³ W lewej z nich mieściło się sześć lokali mieszkalnych, w prawej, przylegającej do posesji Piotrkowska 6, był jeden lokal mieszkalny i pomieszczenia dla instytucji parafialnych. Ibidem, RGP.WBud., sygn. 7576.

³⁶⁴ Ibidem, AmŁ, sygn. 6744; ibidem, Not. H. Aleksandrowicz 1910, nr rep. 1001.

³⁶⁵ Nieruchomość nabyło Kolegium kościelne św. Trójcy za 25 tys. rb., parafia zapłaciła 5 tys. rb., a resztę przejęła jako długi do spłacenia (ibidem, Not. H. Aleksandrowicz 1911, nr rep. 2956). Działka miała 3137 m².

³⁶⁶ Ibidem, Księgi hipoteczne miasta Łodzi, sygn. 1424 (nr hip. 321aa)

W momencie jej nabycia były tam skromne obiekty drewniane. Parafia uzyskała kredyt w wysokości 20 tys. rb. z Kasy Pastorów, Wdów i Sierot, funkcjonującej przy Konsystorzu. Było to rozwiązanie nakierowane na realizację programu inwestycyjnego na tej nieruchomości. Pierwsze zamierzenia mówiły o otwarciu tam: 1. parafialnego domu dla starców i kalek, 2. siedziby Stowarzyszenia Młodych Panien, 3. obiektu dla szkół parafialnych i 4. pomieszczenia dla potrzeb stowarzyszenia śpiewaczego przy parafii św. Trójcy³⁶⁷.

1.6. Parafia ewangelicko-augsburska św. Jana w Łodzi (1884–1914)

W końcu 1884 r. dokonano podziału ewangelickiej Łodzi na dwie parafie. Granica przebiegała wzdłuż ulic: św. Andrzeja (obecnie ul. A. Struga) i Przejazd (obecnie ul. J. Tuwima). W składzie parafii św. Jana znalazły się więc duży obszar środkowej części miasta, całość południowej i wszystkie wsie, osady i kolonie, które nie weszły do struktur parafii św. Trójcy³⁶⁸. Jak wspomniano wcześniej, od chwili swego powstania parafia św. Jana, wyraźnie zdystansowała parafię św. Trójcy pod względem ilości wiernych. Między innymi zdecydował o tym szybszy rozwój ekonomiczny i społeczny przynależnej do niej części Łodzi. Wyjątkowo pomyślny trend gospodarczy w latach 70. XIX w. ściągnął do Łodzi większą ilość robotników i pracowników nadzoru technicznego pochodzenia ewangelickiego³⁶⁹. Przypomnijmy więc, iż na przełomie XIX i XX w. proporcje co do składu ilościowego ukształtowały się jak: 60:40 punktów. Parafia św. Jana była więc najliczniejszą parafią w Królestwie Polskim.

Przed świeżo utworzoną parafią stanął przede wszystkim problem powołania władz, a głównie pastora jako jej przewodnika duchowego, religijno-moralnego. W dniu 16 października 1884 r. Konsystorz zdecydował o ogłoszeniu pastoratu drugiej parafii za wakujący i określił termin zgłaszania kandydatów. Kolegium kościoła św. Jana przesłało superintendentowi płockiemu listę trzech kandydatów: Byli to: ks. Wilhelm Piotr Angerstein – pastor w Wiskitkach, ks. Ludwik Behrens – pastor w Nowym Dworze i ks. Zygmunt Manitus – pastor w Konstantynowie. Po jej zatwierdzeniu

³⁶⁷ Ibidem, AmŁ, sygn. 6744, k. 1–13.

³⁶⁸ Będą to m.in. nomenklatury: Widzew, Zarzew, Augustów, Poręby, a z terenów byłych dóbr chojeńskich: Kowalszczyzna, Dąbrowa, Górki Stare, Górki Nowe, Nowe Chojny i Chojny C. Ibidem, APŁ, PiSŁDEA, sygn. 56.

³⁶⁹ Widać to dobrze na przykładzie wzrostu liczebnego pracowników tego wyznania w zakładach scheiblerowskich. Zob.: ibidem, sygn. 128. Tam wykazy ewangelików mieszkających w domach fabrycznych i innych obiektach, także należących do rodziny Grohmanów.

przez Konsystorz, kandydaci mieli zjechać do Łodzi i wygłosić *kazania tak zwane na próbę*. Wybory z udziałem parafian odbyły się 25 marca 1885 r. pod przewodnictwem superintendenta plockiego. Bezapelacyjne zwycięstwo odniósł ks. W. P. Angerstein, na którego głosowało 735 wiernych, gdy ks. L. Behrens otrzymał 11, a ks. Z. Manitius 27 głosów³⁷⁰. Ksiądz W. P. Angerstein kierował parafią w Wiskitkach od 1875 r., i tam zasłynął jako znakomity kaznodzieja i osoba o wyjątkowym zaangażowaniu religijnym. Wielu łódzian, w okresach świąt misyjnych, udawało się do tej parafii, aby słuchać jego kazań. Z chwilą wyrażenia zgody na kandydowanie był więc pewnym faworytem wyborów³⁷¹. Po niespełna dwóch miesiącach został W. P. Angerstein wprowadzony, przez superintendenta plockiego E. W. Burschego, na urząd pastora parafii św. Jana. Od tej chwili stał na jej czele przez 43 lata, wywierając przemożny, można powiedzieć decydujący, wpływ na jej dzieje, także Łodzi. W 1912 r. został wybrany na stanowisko superintendenta piotrkowskiego, co było wyrazem docenienia jego wyjątkowych zasług dla rozwoju tego Kościoła.

W. P. Angerstein urodził się 22 lutego 1848 r. w Warszawie w rodzinie majstra ciesielskiego, pochodzącego z miejscowości Achim koło Börssum w Brunszwiku. Ukończył gimnazjum w Warszawie, a w latach 1868–1872 studiował teologię w Erlangen w Bawarii i Lipsku. W okresie 1872–1874 był wikarym w Krakowie, ordynowany 29 listopada 1874 r. we Wrocławiu objął następnie parafię Czarnylas w Wielkim Księstwie Poznańskim. W latach 1875–1885 był proboszczem w Wiskitkach³⁷².

Pastor W. P. Angerstein rozwinął wszechstronną działalność. Wprowadził, obok istniejących nabożeństw niedzielnych i świątecznych – godziny biblijne, godziny misyjne, nabożeństwa tygodniowe, różnorodne zebrania i wykłady. To właśnie z jego inicjatywy powstała większa ilość stowarzyszeń działających przy parafii (o czym dalej). Kładł szczególny nacisk na zachowanie i pielęgnowanie ortodoksyjnej nauki luterkańskiej. Był zdolnym pisarzem

³⁷⁰ Ibidem, sygn. 40. Protokół wyborów z 13/25 III 1995 r.

³⁷¹ K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 15; J. Dietrich, *50 Jahre göttlicher Barmherzigkeit, [w:] Festchrift anlässlich des 50 jährigen Jubiläums der evang.-luth. Johanniskirche zu Lodz, Łódź 1934*, s. 15.

³⁷² E. Kaiser, *Superintendent Wilhelm Petrus Angerstein, Volksfreund – Kalender für Stadt und Land*, b. m. w. 1929, s. 15 i n.; K. Stefański, *Stary cmentarz...*, s. 66; E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 46–48; T. Stegner, *Ks. Wilhelm Piotr Angerstein. Duszpasterz Polaków i Niemców*, [w:] *Ewangelicy ziem polskich XIX w. Sylwetki wybitnych postaci*, Gdańsk 2008, s. 147–167.

i redaktorem czasopism kościelnych. Redagował: „Zwiastuna Ewangelickiego”, „Głosy Kościelne” w latach 1884–1890 i „Evangelisch-Lutherisches Kirschenblatt” (1884–1913). Założył w 1887 r. Ewangelicko-Luterską Misję Miejską, której celem było docieranie do osób obojętnych religijnie. W pierwszym okresie funkcjonowania parafii św. Jana dominowało wysokie zainteresowanie sprawami wiary, ludzie byli „głodni słowa Bożego”³⁷³. Wszystkie nabożeństwa i imprezy gromadziły tłumy wiernych. Wyjątkowa frekwencja dotyczyła spotkań prowadzonych w ramach godzin biblijnych i godzin misyjnych. Podobny obraz dotyczył także kolejnych nowości wprowadzanych przez pastora W. P. Angersteina jak: święta biblijne (pierwsze w 1892 r.) i misyjne oraz tzw. dyżury biblijne³⁷⁴. Wszystko to można wytłumaczyć tworzeniem się szczególnych więzi w ramach wspólnoty religijnej, potrzebą identyfikowania się z aktywnością nowej parafii, kierowanej przez charyzmatycznego duszpasterza. Chodziło też o swoiste wsparcie duchowe dla osób, które próbowały odnaleźć się w nowej rzeczywistości, zabiegając o awans ekonomiczny i społeczny.

Pastor W. P. Angerstein rozpoczął urzędowanie w parafii św. Jana od prób wzmocnienia dyscypliny. Chodziło o przyzwyczajanie wiernych do większej punktualności, co było związane z koniecznością podołania obowiązkom religijnym i urzędowym przez wąską grupę osób powołanych do tej pracy. Właśnie wzmocnieniu dyscypliny i ożywieniu życia religijnego służył specjalny regulamin parafialny, ułożony przez pastora W. P. Angersteina i uchwalony przez zgromadzenie parafialne 7 czerwca 1892 r. Obowiązywał on jeszcze w okresie międzywojennym. Najważniejszym punktem regulaminu było stwierdzenie: *od członków Ewangelicko-Luterskiej parafii św. Jana w Łodzi oczekuje się, że zgodnie z naszą wiarą i wyznaniem będą prowadzić chrześcijańskie, kościelne życie*³⁷⁵. Konsekwencją złego, niechrześcijańskiego postępowania miało być m.in. utracenie prawa głosu na zgromadzeniach parafialnych.

³⁷³ J. Dietrich, *50 Jahre...*, s. 16; idem, *Powstanie i rozwój parafii św. Jana*, [w:] *Jubiläumsschrift der „Lodzer Zeitung” 1863–1913*, Łódź 1913, s. 74.

³⁷⁴ Te ostatnie dotyczyły organizacji odrębnych spotkań z konfirmowaną młodzieżą, jej rodzicami oraz tymi parafianami, którzy odczuwali potrzebę rozmów z duszpasterzem (K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 17).

³⁷⁵ J. Dietrich, *50 Jahre...*, s. 18–19; H. Czembor, *Dzieje parafii...*, s. 52–53; K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 15.

Od przełomu XIX i XX w. sytuacja uległa zmianie, spadło zainteresowanie życiem religijnym, co wywołało głęboki niepokój ks. W. P. Angersteina³⁷⁶. Była to m.in. konsekwencja głębokiego kryzysu świadomościowego i społecznego, pogłębiających się kłopotów gospodarczych, braku perspektyw dla młodego pokolenia. Pojawiła się skuteczna konkurencja w postaci „nowej religii”, tj. szeroko rozumianego ruchu socjalistycznego. Pojawiły się hasła antykościelne. Ważnym wydarzeniem dla społeczności ewangelickiej było wprowadzenie przez ks. W. P. Angersteina, w lutym 1886 r. niedzielnych nabożeństw w polskim języku.

Do wybuchu I wojny światowej działalność duszpasterską ks. W. P. Angersteina wspierała grupa zasłużonych księży, często o skromnym stażu zawodowym, dla których pobyt i praktyka w parafii św. Jana były prawdziwą szkołą wychowania religijno-moralnego i duszpasterskiego w ich dalszej drodze życiowej. Dużego zaangażowania wymagał od nich sam bezpośredni przełożony. Do grona najbliższych współpracowników ks. W. P. Angersteina należeli: ks. Zygmunt Manitius, pracujący w tej parafii w okresie 1895–1911 i pochodzący z Łodzi ks. Juliusz Dietrich (1900–1911). Pierwszy z nich był synem drugiego pastora kościoła św. Trójcy, a w latach 1895–1904 superintendenta generalnego – K. G. Manitiusa. Ukończył gimnazjum w Warszawie, teologię studiował w Dorpacie, następnie został wikariuszem parafii św. Trójcy w Warszawie. W latach 1877–1895 pełnił funkcję pastora zboru w Konstantynowie. Pracę w parafii św. Jana rozpoczął w 1895 r. w charakterze pastora-diakona. W 1899 r. utworzono w tej parafii urząd starszego pierwszego pastora, którym został W. P. Angerstein, ks. Z. Manitius został drugim pastorem i pełnił ten urząd do swojej śmierci w 1911 r.³⁷⁷ Oprócz swoich normalnych czynności i obowiązków, zajął się on szczególnie sprawą nauki szkolnej dzieci ewangelickich. Ilość szkół była niewystarczająca. Duży odsetek dzieci nie spełniał regulaminu parafialnego. Aby temu zaradzić, tworzone w różnych punktach miasta tzw. szkoły konfirmantów. Ks. Z. Manitius uczestniczył też aktywnie w pracy Stowarzyszenia Młodzieńców.

³⁷⁶ J. Dietrich, *50 Jahre...*, s. 16.

³⁷⁷ Ibidem, s. 24; K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 27–28; H. Czembor, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Łodzi w okresie międzywojennym*, Łódź 1972, s. 10 [maszynopis pracy magisterskiej udostępniony w Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego]; K. Stefański, *Stary cmentarz...*, s. 97–98; E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 131–132.

Jako wikariusze, później diakoni, pracowali w tej parafii następujący księża: Rudolf Schmidt (1889–1891), wspomniany już Z. Manitius, Juliusz Dietrich (1900–1911) i Teodor Patzer (1913–1919). W kościele św. Jana do wybuchu I wojny światowej pojawiła się większa grupa duchownych ewangelickich, która odegrała ważną rolę w dziele rozwoju tej wspólnoty religijnej. Dla wielu z nich przybycie do Łodzi oznaczało rozpoczęcie pracy duszpasterskiej i zbieranie różnorodnych doświadczeń na tym polu. W wymienionym okresie można wyróżnić pobyt i aktywną działalność następujących duchownych, pełniących funkcje pomocniczych kaznodziei: ks. Roberta Schmidta (1887–1891), od 1889 r. pastora diakona, Petera Hodela, wikarego w latach 1885–1887, Joachima A. Essenburgera (1891–1893), Gustawa H. Knothe (1891–1893), Wacława Riedela (1890–1897), Roberta L. Haefkego (1893–1894), Guido Radawskiego (1896–1897), Filipa Schmidta (1893–1895), Eugena Engela (1907–1909), Teodora Patzera i Edmunda Wentzela³⁷⁸. W gronie tym wyróżniającą się postacią był ks. J. Dietrich, zdolny organizator, osoba zaangażowana w realizację wielu akcji społecznych, w tym organizację chrześcijańskiego ruchu zawodowego. Jako osoba pochodząca z Łodzi, rozumiał potrzeby i problemy uboższych środowisk miejscowych ewangelików. W dniu 11 marca 1911 r. miały miejsce wybory drugiego pastora w parafii św. Jana, po śmierci Z. Manitiusza. Objął to stanowisko właśnie ks. J. Dietrich, co było wyrazem uznania jego dotychczasowych zasług. Pastorem-diakonem został wtedy T. Patzer. Pastor J. Dietrich zabierał głos w ważnych sprawach społeczno-religijnych a przede wszystkim pozostawił po sobie bogatą spuściznę pisarską poświęconą w większości dziejom parafii św. Jana. Był inicjatorem powstania różnych instytucji parafialnych, diecezjalnych, właściwym budowniczym kościoła św. Mateusza³⁷⁹.

W funkcjonowaniu każdej parafii ewangelicko-augsburskiej szczególna rola przypadała kolegiom kościelnym. Do tego ciała należały ściśle określone obowiązki, m.in. związane z wyborem przyszłego pastora. Tak samo było

³⁷⁸ K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 28–29; W. P. Angerstein, *Andenken...*, s. 10; J. Dietrich, *50 Jahre...*, s. 24; E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen...*, passim.

³⁷⁹ E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 77–80; APŁ, AmŁ, sygn. 4470, k. 162–164. Wybory odbyły się w sali misyjnej parafii św. Jana. Urodzony w Łodzi w 1875 r., ordynację otrzymał w 1898 r., do 1939 r. działał w parafii św. Jana. Zob.: *Aus der Arbeit für die Arbeit. Sonderausgabe der Jugendzeitschrift „An die Jugend“ anlässlich der 40-jährigen Amtstätigkeit der Herrn Senior Pastor Julius Dietrich an St. Johannis, Lodz den 11 Dezember 1938*, [Łódź 1938], s. 13–28.

w przypadku największej parafii w strukturze Królestwa Polskiego. Pierwsze, historyczne wybory odbyły się 12 listopada 1884 r. w obecności superintendenta płockiego. Zgłoszono 12 kandydatów, z których najwięcej głosów otrzymali: L. Grohman, E. Herbst, Jakub Steigert (senior), Juliusz Albrecht, F. W. Schweikert i J. Kunitzer – wówczas mieszkaniec Widzewa³⁸⁰. L. Grohman był wcześniej, gdy cała społeczność ewangelicka Łodzi znajdowała się w jednej parafii, zaangażowany w działalność tej struktury przy kościele św. Trójcy. Uczestniczył tylko w pracach Kolegium parafii św. Jana w latach 1885–1887. Dalszemu zaangażowaniu tego znanego społecznika i działacza gospodarczego przeszkodziły choroba i nieoczekiwana śmierć – 1889 r.³⁸¹ W składzie Kolegium na lata 1888–1890 zaszły niewielkie zmiany: nie kandydował L. Grohman i nie wszedł ponownie kupiec i przemysłowiec L. Albrecht. Ich miejsce zajęli: Karol W. Scheibler i Jakub Hofman³⁸². W wyborach odbytych 1 października 1890 r. na kadencję 1891–1893 miejsce J. Kunitzera³⁸³ zajął mieszkaniec Chojen, właściciel ziemski i kilku cegielni – Krystian Krauze. Taki skład urzędował w okresie 1894–1896. W kolejnej kadencji (1897–1899) miejsce K. Krauzego zajął Karol Schultz, kamienicznik³⁸⁴. Należy podkreślić, iż już w latach 90. XIX w. frekwencja wyborcza była szczególnie niska, najczęściej ograniczona do grupy kilkudziesięciu osób w większości pochodzących z klas wyższych i średnich.

Początek XX w. przyniósł pewne zmiany w funkcjonowaniu Kolegium parafii św. Jana. Jego skład zwiększono do 8 osób. W wyborach przeprowadzonych 1 maja 1900 r., na kolejną kadencję (1901–1903), na miejsce J. Steigerta wybrano jego syna, też Jakuba, będącego członkiem tego ciała do wybuchu I wojny światowej. Nowymi postaciami byli łódzcy przemysłowcy:

³⁸⁰ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 40, Protokół z wyborów.

³⁸¹ Edward Herbst – zięć Karol Scheiblera, od 1889 r. prezes zarządu i dyrektor generalny Tow. Akc. Manufaktur Bawełnianych K. Scheiblera, znany działacz gospodarczy i społeczny. Znanymi działaczami gospodarczymi i przemysłowcami byli: J. Steigert (senior), którego rodzina odegrała ważną rolę w rozwoju Łodzi i Fryderyk Wilhelm Schweikert (1837–1904).

³⁸² Ibidem, AmŁ, sygn. 4410. Karol Wilhelm Scheibler (II) – pierwszy syn K. Scheiblera, ożeniony z Anną Grohman, początkowo drugoplanowa postać w zakładach Tow. Akc. Manufaktur Bawełnianych K. Scheiblera. Natomiast Jakub Hofman pochodził z Nowosolnej, był miejscowym fabrykantem.

³⁸³ Była to konsekwencja zmiany miejsca zamieszkania. Z Widzewa przeniósł się do willi ułożonej na rogu ulic: Spacerowej (obecnie ul. Kościuszki) i Benedykta (obecnie ul. 6 Sierpnia).

³⁸⁴ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 40, Protokoły zebrań wyborczych; ibidem, AmŁ, sygn. 4451; ibidem, sygn. 4456.

Juliusz Kinderman³⁸⁵ i Teodor Kühnel³⁸⁶. W kadencji 1904–1906 na miejsce zmarłego F. W. Schweikerta i T. Kühnela weszli: Heinrich Mitke i Heinrich Kadler – przemysłowcy. W wyborach przeprowadzonych 19 listopada 1906 r. przepadła kandydatura K. W. Scheiblera, który już więcej nie powrócił do składu Kolegium kościoła św. Jana. Nową postacią w kadencji 1907–1909 był Karol Jende. W następnej (1910–1912) w gronie nowych postaci znaleźli się: Robert Schweikert, syn długoletniego członka Kolegium, znany przemysłowiec i działacz gospodarczy i Robert Michel – kamienicznik i kupiec³⁸⁷. Skład członkowski w związku z budową kościoła św. Mateusza, zwiększono do 10 osób. Ostatnie wybory przed wybuchem I wojny światowej odbyły się 28 listopada 1912 r. Do powiększonego do 12 osób grona, co było wyrazem rosnących zadań tego ciała – weszli: przemysłowiec Teodor Seiler i kupiec Adolf Bessert³⁸⁸. Niewątpliwie rekordzistą w tym gronie pod względem stażu i aktywności był E. Herbst, znany społecznik, właściwie przedstawiciel rodzin, które miały szczególne zasługi w dziele budowy i urzędzenia kościoła św. Jana. W dalszej kolejności należy wyróżnić przedstawicieli rodzin: Steigertów, Schweikertów, Kindermanów³⁸⁹.

Funkcjonowanie nowej parafii św. Jana zależało w dużej mierze od uzyskania dużych wpływów budżetowych, zdolnych do zabezpieczenia stale rosnących wydatków, związanych m.in. z rozszerzaniem zadań i celów związanych z działalnością stricte religijno-duszpasterską i społeczną.

Do wybuchu I wojny światowej wpływy te wzrosły ponad 3,5-krotnie. Między innymi zdecydował o takim obrazie niski poziom startu, co było wynikiem tworzenia parafii i braku rozeznania w możliwościach płatniczych przypisanych do niej rodzin ewangelickich. W pierwszym okresie jej funkcjonowania pewne środki przekazała jej parafia św. Trójcy³⁹⁰. W strukturze dochodów do końca XIX w. dominowały trzy pozycje: 1. środki pochodzące z dzierżawy ławek w kościele, 2. z opłat za czynności religijne, pogrzebowe,

³⁸⁵ Syn Franciszka, ożeniony z Klarą Steigert, właściciel zakładów bawełnianych przy ul. Łąkowej 19 i willi przy ul. Piotrkowskiej 137/139.

³⁸⁶ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 40, Protokoły zebrań wyborczych; ibidem, AmŁ, sygn. 4459.

³⁸⁷ Ibidem, PiSŁDEA, sygn. 40, Protokoły zebrań wyborczych; ibidem, AmŁ, sygn. 4465; ibidem, sygn. 4469.

³⁸⁸ Ibidem, AmŁ, sygn. 4471, *Protokół wyborczy*, „Rozwój”, 18 I 1913, nr 14, s. 6–7.

³⁸⁹ S. Pytlaś, *Łódzka burżuazja...*, s. 364.

³⁹⁰ APŁ, AmŁ, sygn. 4409; ibidem, sygn. 4451; ibidem, sygn. 4457; ibidem, sygn. 4467; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 6659; ibidem, sygn. 7723; ibidem, sygn. 8740; ibidem, sygn. 9102; *Etaty kościołów ewangelickich*, „Rozwój”, 16 XII 1898, nr 288, s. 3.

3. składka pobierana od rodzin ewangelickich, podzielonych na siedem grup, w zależności od stanu zamożności. W momencie wyboru ks. W. P. Angersteina na pastora, zgodnie z obowiązującymi przepisami ogłoszono takse opłat *iura stolae* od czynności religijnych, które stanowiły podstawowe źródło jego utrzymania³⁹¹, później także diakona i drugiego pastora. Pastor parafii, jego najbliżsi współpracownicy, także jej obsługa³⁹² pobierali z budżetu gminy stosowne wynagrodzenia liczone w skali rocznej.

Pismem z 22 września 1905 r., superintendent generalny ks. J. Bursche zwrócił się do W. P. Angersteina z propozycją, wzorem parafii św. Trójcy – zniesienia opłat z tytułu *iura stolae* a wprowadzenia stałych pensji z kasy kościoła³⁹³. Argumentowano o takich właśnie oczekiwaniach społecznych, celowości pójścia z „postępem czasu”. Część członków tej parafii, odwołując się do zmian wprowadzonych w sąsiedniej gminie religijnej – zwróciła się do Konsystorza o takie dla własnego zboru³⁹⁴. W dniu 12 listopada 1905 r. zebranie ogólne parafii św. Jana, na wniosek obu pastorów, zniósło opłaty *iura stolae*. Ich uposażenie określono rocznie na 3,6 tys. rb.³⁹⁵ Podobne zmiany objęły też pisarza, kantora, organistę. Jak wspomniano wcześniej od przełomu XIX i XX w. rosły koszty utrzymania, także w wymiarze opłat za użytkowane mieszkania. To skutkowało koniecznością stałego wzrostu wpływów budżetowych parafii św. Jana. W obliczu grożących niedoborów, władze administracyjne wyrażały zgodę na funkcjonowanie składki nadzwyczajnej, pobieranej corocznie i w zależności od potrzeb³⁹⁶.

³⁹¹ Ibidem, ISP, sygn. 40. Tam szczegółowy wykaz wszystkich płatnych czynności wchodzących w skład owej taksy. Owe czynności były podzielone na pięć grup. Każdy mógł dać więcej ponad takse, ale zwolnione od tego były osoby biedne. W przypadku czynności nagłej wykonywanej w domu wiernego obowiązywała podwójna taksa. Wszyscy wierni byli zakwalifikowani do pięciu klas, opłacających określone stawki według stanu zamożności.

³⁹² Obsługę kościelną stanowili: pracownicy kancelarii parafialnej z pisarzem, dalej: organista, kantor, kister, kalkant, grobowy i inni.

³⁹³ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 38; ibidem, sygn. 40.

³⁹⁴ Powyższe informacje wskazują na to, że ks. W. P. Angerstein był osobą mocno przywiązaną do tradycyjnego nurtu w tym kościele.

³⁹⁵ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 40. Zlikwidowano wszelkie opłaty, także dobrowolne, ale w ostatnim przypadku zrobiono wyjątek dla ofiar świątecznych (500 rb.), które przekazywano na budowę kościoła św. Mateusza. Dochody I pastora wynosiły 4,8 tys. rb., w tym 3,6 tys. w drodze zamiany *iura stolae*.

³⁹⁶ W 1907 r. jej wielkości określono na 4165 rb., na 1912 i na 1913 r. 5,5 tys. Ibidem, sygn. 4466; ibidem, sygn. 4470; ibidem, sygn. 4472.

Utworzenie parafii św. Jana wymagało poniesienia przez jej społeczność ofiar związanych z wykończeniem kościoła przekazanego do użytku w 1884 r., ale i stworzenia odpowiedniego zaplecza w postaci domów pastorskich i budynków dla obsługi życia religijnego i społecznego. Znaczące środki na ten cel, w postaci ofiar, przekazała grupa bogatszych i średniozamożnych rodzin. Edward i Matylda (z Scheiblerów) Herbstowie przekazali łącznie 30 tys. rbs., z których to środków zbudowano w latach 1885–1886 plebanię przy kościele św. Jana, zakupiono dla potrzeb świątyni organy, wielki żyrandol i inne drobne przedmioty. Rodzina Scheiblerów wpłaciła 10 tys. rbs., które stanowiły brakującą pozycję w rozliczeniu kosztów budowy³⁹⁷. W grupie największych ofiarodawców wymienić można: L. Meyera – fundator ołtarza, kazalnicy, Ottona J. Schultza – dzwonów, L. Grohmana – ławek na chórze, J. Heinzla (wyznania katolickiego) – ławek, M. Schönherra – zegara na wieży, rodzinę Moenke – chrzcielnicy, rodziny Anstadtów i Kretschmerów – dwóch dużych żyrandoli do oświetlenia gazowego, następcy zmarłego w 1869 r. Ludwika Geyera juniora – granitowe schody. W wyposażeniu kościoła szczególne miejsce zajmowały witraże. Dwa z nich podarowała rodzina Geyerów, po jednym Juliusz Meyerhoff, Juliusz Rathe, Juliusz Abel, O. Gehlig i Jan Bayer. Juliusz Kunitzer ufundował obraz do ołtarza, August Gehlig – srebrny krucyfiks i srebrne lichtarze, Teodor Steigert – naczynia do komunii dla chorych. Do tego dochodziły liczne przedmioty liturgiczne, dywany. Wielu ofiarodawców pragnęło zachować anonimowość³⁹⁸. Swoistą tradycją stało się obdarowywanie świątyni z okazji uroczystości kościelno-rodzinnych. W 1887 r. zaślubieni małżonkowie Wilhelm i Adela (z Scheiblerów) Bucholtzowie przekazali duży krucyfiks z sześcioma lichtarzami oraz pokrycia na ołtarz i kazalnicę³⁹⁹.

Opracowano też koncepcję zagospodarowania przejętej nieruchomości. Środkową część placu zajmowała świątynia, również tereny po jej obu stronach otrzymały odpowiednie zagospodarowanie. Natomiast położone za

³⁹⁷ Ibidem, PiSŁDEA, sygn. 138. W. P. Angerstein, *Andenken...*, s. 7–8; J. Dietrich, *50 Jahre...*, s. 14; *Jubiläumschrift der „Lodzer Zeitung“ 1863–1913*, Łódź 1913, s. 74.

³⁹⁸ K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 14. Znakomita część darów pochodziła z renomowanych firm i warsztatów. W literaturze wspomina się, że dzwony odlano w ludwisarni J. G. Grosse (Drezno), zegar zakupiono w firmie Hadang (Hoyerswerda – Saksonia), organy powstały w zakładach Schlag und Söhne w Świdnicy. Wspomniany obraz ołtarzowy wykonał artysta ze znanej wówczas szkoły monachijskiej.

³⁹⁹ W. P. Angerstein, *Andenken...*, s. 9.

nią, w kierunku wschodnim, przeznaczono na ogród pastora. Wiadomo, że ich urządzeniem zajął się Adolf Gehlig⁴⁰⁰. Jak wspomniano wyżej, w latach 1885–1886 zbudowano plebanię wraz z zapleczem, w której zamieszkał pastor W. P. Angerstein⁴⁰¹. Koncepcja zagospodarowania zachodniej części nieruchomości parafii św. Jana, przylegającej do ul. Mikołajewskiej (obecnie ul. H. Sienkiewicza) sprowadzała się do zabudowy jej części narożnych: północnej i południowej, a część środkowa, co jeszcze widać współcześnie – stanowiła duży dziedziniec, prowadzący do świątyni. Bezpośrednio za pierwszą plebanią powstało kilka oficyn, gdzie urzędowali oficjaliści kościelni. W latach 1895–1896 rozpoczęto zagospodarowywanie południowo-zachodniej części nieruchomości. W 1896 r. zbudowano drugi dom parafialny, gdzie zamieszkał pastor-diakon Z. Manitus, późniejszy drugi pastor. Na jego zapleczu, od strony wschodniej, powstał dość rozległy budynek, gdzie mieściła się sala dla konfirmandów, miejskie misje i Stowarzyszenie Młodzieńców⁴⁰². Na przełomie XIX i XX w. powstała, z inicjatywy i pod kierownictwem pastora Z. Manitusa, sieć szkół kantorskich. Z okazji 25-letniej działalności w Łodzi pastora W. P. Angersteina powołano Kantorat św. Jana, dla którego potrzeb oddano do użytku jednopiętrową oficynę, ulokowaną w południowo-zachodniej części posesji⁴⁰³.

Zgodnie podkreśla się, iż w parafii św. Jana prowadzono bogate życie religijne i duszpasterskie. W dniu 30 czerwca 1897 r. kościół odwiedził ówczesny generał-gubernator warszawski ks. Aleksander Imeretyński⁴⁰⁴, co było wyrazem uznania dla dotychczasowych dokonań. Nie można wykluczyć i takiej ewentualności, że została wtedy przedstawiona trudna sytuacja najliczniejszej parafii ewangelickiej w Królestwie Polskim i konieczność budowy nowego kościoła w jej obrębie. Na takie rozwiązanie wskazywały kłopoty z obsługą nabożeństw niedzielnych. Kościół był przepełniony w czasie nabożeństw głównych, ale i porannych. Najgorzej było w okresie świątecznym, gdy prawie połowa przybyłych wiernych musiała pozostać na jego

⁴⁰⁰ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 55.

⁴⁰¹ Jest to współcześnie zachowany obiekt, zlokalizowany przy północnej ścianie nieruchomości, w niewielkiej odległości od ul. Sienkiewicza.

⁴⁰² APŁ, RGP.WBud., sygn. 5957; ibidem, AmŁ, sygn. 16054. Tam plany posesji. Nowy budynek był połączony z II domem pastorskim.

⁴⁰³ Ibidem, AmŁ, sygn. 4459; H. Czembor, *Kościół Ewangelicko-Augsburski...*, s. 10.

⁴⁰⁴ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 38.

Ryc. 31. Kościół ewangelicko-augsburski św. Jana w Łodzi (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

Ryc. 32. Plan posesji należącej do parafii ewangelicko-augsburskiej św. Jana w Łodzi. Odrys wykonany w okresie międzywojennym (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

zewnątrz⁴⁰⁵. Siłą rzeczy jeden duży kościół nie był w stanie zaspokoić potrzeb tej społeczności. Z uzasadnionych powodów w grę mogła wchodzić tylko lokalizacja w południowej części miasta. W 1898 r. napisał pastor W. P. Angerstein artykuł: *Evangelisch-lutherischen „Kirchenblatte* (nr 6), w którym nakreślił potrzebę realizacji takiego przedsięwzięcia. W jego zamyśle chodziło o skromną budowlę, która odciążałaby kościół parafialny⁴⁰⁶. W literaturze przyjmuje się, że decyzja o podjęciu budowy trzeciego kościoła ewangelickiego w Łodzi zapadła na początku 1900 r.⁴⁰⁷ W dniu 14 maja 1900 r. Kolegium kościoła św. Jana powiadomiło prezydenta m. Łodzi o takiej właśnie inicjatywie, a jednocześnie poproszono o wydzielenie placu na ten cel⁴⁰⁸. Wkrótce okazało się, że w południowej części Łodzi, w pobliżu ul. Piotrkowskiej, nie było takich będących własnością kasy miejskiej, co w praktyce oznaczało brak nadziei na ograniczenie kosztów przedsięwzięcia. Nie ulega wątpliwości, że i w tym przypadku początek zabiegów o budowę trzeciej świątyni ewangelickiej był związany z rozpoczęciem procesu tworzenia przy ul. Piotrkowskiej kościoła katolickiego św. S. Kostki⁴⁰⁹. Na zebraniu Kolegium parafii św. Jana, w dniu 1 listopada 1901 r. powołano Komitet Budowy złożony z 40 osób, w tym E. Herbsta, Gustawa Geyera juniora, Adolfa Meyerhoffa i budowniczego Roberta Nestlera. Rozpoczęcie realizacji tego pomysłu zbiegło się z wybuchem kolejnego, cyklicznego kryzysu ekonomicznego, co nie pozostało bez wpływu na szybkość prowadzonych prac⁴¹⁰.

Komitet Budowy rozpoczął poszukiwania placu pod budowę. W połowie 1902 r. zdecydowano się skorzystać z propozycji przemysłowca Ernsta Leonhardta, który ofiarował plac między ul. Piotrkowską a ul. Rzgowską⁴¹¹. Okazało się, że był nisko położony, podmokły a przeprowadzone badania geologiczne wykazały konieczność, w przypadku jego wyboru – wykonania

⁴⁰⁵ J. Dietrich, *50 Jahre...*, s. 27; idem, *Allein Gott in der Höh fei Ehr. Festschrift anlässlich der Einweihung der evang.-luth. St. Matthäikirche*, Lodz 1928, s. 6–7; K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 36.

⁴⁰⁶ K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 37.

⁴⁰⁷ K. Stefański, *Architektura...*, s. 65. W 1899 r., gdy obchodzono 15. rocznicę założenia parafii znalazła się grupa pierwszych ofiarodawców na ten cel.

⁴⁰⁸ APŁ, AmŁ, sygn. 6741, k. 1.

⁴⁰⁹ K. Stefański, *Architektura...*, s. 65; J. Strzałkowski, *Kościół ewangelicko-augsburski św. Mateusza w Łodzi. Przewodnik*, Łódź 1996, s. 7.

⁴¹⁰ W. Puś, K. Badziak, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, s. 281–283.

⁴¹¹ Prawdopodobnie chodzi o miejsce, gdzie na początku XXI w. zbudowano katolicki kościół pod wezwaniem św. Faustyny Kowalskiej.

kosztownych prac już w strukturze fundamentów. Prawdopodobnie o wyborze budowy świątyni w innym miejscu, o znacznie lepszej lokalizacji zdecydowała inicjatywa Anny Scheibler i jej syna K. W. Scheiblera, którzy przeznaczyli na ten cel 40 tys. rb., które to środki wykorzystano na zakup odpowiednich placów⁴¹². W powstałej sytuacji nabyto dwie działki (nr hip. 655 i 656) przy ul. Piotrkowskiej 279 i 281 za 37 550 rb. Sprzedającymi byli Maria Heidrich (ur. Konrad) i jej brat Fridrich A. Konrad. Odpowiednie akty kupna-sprzedaży spisano 21 grudnia 1903 r. i 5 stycznia 1905 r. Nabywcą było Kolegium parafii św. Jana⁴¹³. Wiadomo, że w dniu 4 listopada 1903 r. Komitet Budowy zaakceptował zakup tych nieruchomości, zlokalizowanych zaledwie 300 m na południe od budowanego kościoła katolickiego, po tej samej stronie ul. Piotrkowskiej, co wprowadziło na przyszłość element rywalizacji między obiema świątyniami⁴¹⁴. W lutym 1904 r. Konsystorz wystąpił z wnioskiem o zatwierdzenie nabycia obu działek, czego na wniosek MSW dokonał car Mikołaj II. Natomiast w lutym 1905 r. Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego powiadomiła władze guberni piotrkowskiej i Łodzi, że wspomniany resort wyraził zgodę na organizację zbiórek w kościołach Królestwa Polskiego na budowę zboru św. Mateusza do wysokości 80 tys. rb.⁴¹⁵

Zakup wspomnianych działek oraz szanse na zgromadzenie dużych środków właściwie zdecydowały o budowie dużej świątyni. W tym kierunku prowadzili agitację mieszkańcy południowych dzielnic miasta. Popierali takie rozwiązania pastory: J. Dietrich i Z. Manitus. Pierwszy z nich podkreślał, iż budowa skromnego obiektu, i to w sytuacji, gdy w bezpośrednim sąsiedztwie wznoszono katolicką katedrę pod wezwaniem św. S. Kostki źle świadczyłaby o ofiarności i zaangażowaniu społeczności ewangelickiej⁴¹⁶. Takie argumenty nie przekonały wszystkich. W okresie wydarzeń 1905–1907 pojawiło się wiele głosów krytycznych wobec celowości realizacji kosztowniejszego przedsięwzięcia. Ks. W. P. Angerstein, jako inicjator budowy, odbył w 1904 r. podróż do kilku miast niemieckich, gdzie obejrzał świeżo wzniesione budowle. Wyniki tych wyjazdów przedstawił Komitetowi Budowy. Następnie

⁴¹² S. Pytlas, *op. cit.*, s. 364; K. Woźniak, „*Ein feste Burg in unser Gott*” ..., s. 152.

⁴¹³ Zob.: Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 2140, dział I, II; ibidem, akta do KW 67425, dział II; APŁ, Not. W. Jonscher 1903, nr rep. 6919; ibidem, 1904, nr rep. 9311. Nieruchomość przy ul. Piotrkowskiej 281 dzieliły od ul. Czerwonej dwie posesje.

⁴¹⁴ K. Stefański, *Architektura...*, s. 65–66.

⁴¹⁵ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 9793; ibidem, AmŁ, sygn. 6741; J. Dietrich, *Allein Gott...*, s. 7.

⁴¹⁶ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 166; K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 37.

zaproszono trzech znanych budowniczych łódzkich: R. Nestlera, Johanna Wendego i Pawła Rübensahma do wykonania szkiców projektowych opartych na dokumentacji zebranej przez ks. W. P. Angersteina. W dniu 12 marca 1906 r. Komitet Budowy, wraz z zaproszonymi architektami i budowniczymi, wybrał propozycję J. Wendego, współwłaściciela firmy architektoniczno-budowlanej „Wende i Klause”⁴¹⁷, który wcześniej wygrał konkurs na projekt katolickiego kościoła św. S. Kostki. Architekci i kilku członków Komitetu Budowy zgłosiło pewne zastrzeżenia co do lokalizacji przyszłej świątyni. Uważano wydzielone miejsce za zbyt wąskie w stosunku do dużej bryły architektonicznej, zwracano uwagę na brak odpowiedniej perspektywy i zbyt blizkie zbliżenie do ul. Piotrkowskiej⁴¹⁸.

W latach 1905–1907 nie podjęto przełomowych decyzji odnośnie przystąpienia do budowy kościoła św. Mateusza. Duża grupa członków Komitetu Budowy opuściła Łódź. Występujące w tym okresie niepokoje społeczne i polityczne również nie sprzyjały realizacji wybranego programu. Dopiero 2 lipca 1908 r. odbyło się zgromadzenie parafialne, na którym zdecydowano o przyspieszeniu prac i powołano zmieniony skład Komitetu Budowy⁴¹⁹. Do tego czasu firma „Wende i Klause” opracowała ostateczną wersję projektu, sporządzono odpowiednie plany a młodszy architekt miejski, Ignacy Stebel-ski sporządził urzędowy kosztorys opiewający na prawie 123 tys. rb. Całością prac miała kierować parafia św. Jana. Zgodnie z ówczesnymi przepisami cała ta dokumentacja trafiła do władz Konsystorza, który dopiero 22 lutego 1909 r. poinformował Rząd Gubernialny Piotrkowski o akceptacji przez resort spraw wewnętrznych planów budowy kościoła oraz zgodzie na zebranie składek na ten cel w obu łódzkich parafiach ewangelickich⁴²⁰.

⁴¹⁷ K. Stefański, *Architektura...*, s. 66; J. Strzałkowski, *Kościół...*, s. 7–8; J. Dietrich, *Allein Gott...*, s. 7; idem, *Die St. Mathäi-Kirche*, [w:] *Jubiläumschrift der „Lodzer Zeitung” 1863–1913*, Łódź 1913, s. 77.

⁴¹⁸ J. Strzałkowski, *Kościół...*, s. 8.

⁴¹⁹ Na jego czele stanął pastor W. P. Angerstein, wiceprezesem został Oskar Schweikert a członkami: E. Herbst, R. Schweigert, A. Daube, K. Jende, E. Leonhardt, S. Stencel, T. Seiler, J. Kinderman, E. Geyer i H. Kadler. APŁ, AmŁ, sygn. 2918.

⁴²⁰ Zob.: ibidem, RGPWAdm., sygn. 10281. Należy odrzucić występującą w literaturze opinię (K. Stefański, *Architektura...*, s. 67; J. Strzałkowski, *Kościół...*, s. 8), że zgoda władz administracyjnych na budowę kościoła św. Mateusza przyszła w styczniu 1909 r.

Właśnie dzięki ofiarności wiernych z całej Łodzi zgromadzono znaczący kapitał⁴²¹, który stanowił zabezpieczenie opracowanego programu budowlanego. Dnia 26 września 1909 r. rozpoczęto prace ziemne a 8 października 1909 r. dokonano uroczystego poświęcenia kamienia węgielnego. Było to związane z 25-rocznicą istnienia parafii św. Jana. Po uroczystym nabożeństwie w głównej świątyni parafii, pochód prowadzony przez superintendenta piotrkowskiego ks. Eugeniusza Biedermanna dotarł na plac budowy. Liturgię prowadził ks. J. Dietrich, oddelegowany do opieki nad wznoszoną świątynią a ks. Z. Manitus odczytał akt erekcyjny⁴²².

Pierwsze plany dotyczyły budowy na planie krzyża równoramiennego o skromnych nawach, z centralną, monumentalną wieżą wyrastającą pośrodku. Wzorce takiego rozwiązania przywiózł pastor W. P. Angerstein. Chodziło o architekturę neoromańską, o masywnych formach, która upowszechniła się w Niemczech od lat 80. XIX w.⁴²³ Prace budowlane kościoła św. Mateusza rozpoczęto od wznoszenia ulokowanej w części zachodniej kaplicy konfirmacyjnej. Była gotowa w połowie 1910 r. Chodziło o względy praktyczne, a więc możliwość jej wykorzystania dla wiernych przed zakończeniem procesu otwarcia świątyni.

Po rozpoczęciu budowy świątyni dostrzeżono potrzebę jej powiększenia, pójścia w kierunku budowli bardziej okazałej, a więc większej powierzchniowo. W literaturze sugeruje się następujące wytłumaczenie takiego rozwiązania⁴²⁴: to rosnąca bryła budowanego nieopodal kościoła rzymskokatolickiego św. S. Kostki, a więc względy konkurencyjne wywarły największy wpływ na taki wybór. Po takiej decyzji projekt kościoła przesłano do oceny znanemu architektowi berlińskiemu Franzowi Schwechtenowi, uznawanemu za współprojektanta świątyni. Po jego uwagach J. Wende dokonał zmian we wcześniejszym projekcie, co umożliwiło ponowne wznowienie prac budowlanych jesienią 1910 r. Faktycznie powstał projekt niewiele odbiegający od wersji zatwierdzonej do realizacji na początku 1909 r. Nowe rozwiązania to: rozbudowa części frontowej budowli od strony ul. Piotrkowskiej, na

⁴²¹ Między innymi Anna Scheibler przekazała 15 tys. rb., Tow. Akc. L. Geyer – 6 tys. rb. a rodzina F. W. Schweikerta – 5 tys. rb.

⁴²² Szerzej zob.: J. Strzałkowski, *Kościół...*, s. 9; J. Dietrich, *Allein Gott...*, s. 7–8.

⁴²³ Projekt kościoła z 1909 r. w postaci rysunku: *Handels und Industrieblatt*, „Neue Lodzer Zeitung. Illustrierte Sonntags – Beilage” 1909, nr 47, s. 274.

⁴²⁴ K. Stefański, *Architektura...*, s. 67; J. Strzałkowski, *Kościół...*, s. 9. Wskazuje się też na drugie rozwiązanie a więc większe możliwości finansowe Komitetu Budowy.

część środkową obiektu przeniesiono masywną wieżę kościoła, zmniejszono przedsionki w części frontowej a klatki schodowe przeniesiono do bocznych ramion kruchty. To spowodowało możliwość znacznego powiększenia nawy głównej⁴²⁵.

Należy odrzucić wspomniane wcześniej argumenty dotyczące przyczyn powstania zmienionego projektu kościoła św. Mateusza. Są one mocno naiwne, a przede wszystkim wmawiające ówczesnym łódzkim ewangelikom kierowanie się tylko względami z zakresu rywalizacji i konkurencji z rzekomo faworyzowanym przez władze Kościołem rzymskokatolickim. Za jedyny, decydujący czynnik należy uznać zmianę przeznaczenia tego przyszłego obiektu kultu religijnego, z kościoła filialnego na siedzibę trzeciej parafii. Powyższa konstatacja wynika z analizy materiału źródłowego. W czerwcu 1909 r. Konsystorz Ewangelicko-Augsburski wystąpił oficjalnie z projektem utworzenia kolejnej parafii na bazie mającego powstać w nieodległej przyszłości kościoła św. Mateusza⁴²⁶. Nie znamy szczegółów tego rozwiązania. Władze państwowe zgodnie z dotychczasową praktyką przyjęły taką propozycję jako możliwą do realizacji w późniejszym czasie. Warunkiem był zaawansowany stan budowy wspomnianej świątyni. Właśnie świadomość przyszłościowego awansu kościoła św. Mateusza, i to w nieodległym czasie – pobudziła środowiska ewangelików południowej części Łodzi do większej ofiarności i konieczności mocniejszego zaangażowania się w szybką realizację tego projektu. W dniu 24 maja 1910 r. ewangelicy i przemysłowcy: E. Leonhardt, Teodor Seiler i O. Schweikert nabyli od Ryszarda Geyera część nieruchomości (nr hip. 654) przy ul. Piotrkowskiej 283, za 21 tys. rb.⁴²⁷ Wspomniana działka od strony północnej graniczyła z większą nieruchomością, na której w 1909 r. rozpoczęto budowę kościoła św. Mateusza. Zgodnie z obowiązującymi przepisami Kolegium parafii św. Jana wystąpiło do władz o zgodę na nabycie posesji przyjętej od R. Geyera. Dopiero 15 stycznia 1913 r. na wniosek resortu spraw wewnętrznych car Mikołaj II podpisał stosowne dokumenty. Jako główny

⁴²⁵ K. Stefański, *Architektura...*, s. 67; J. Strzałkowski, *Kościół...*, s. 6, 9.

⁴²⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 6743, s. 1–6. W piśmie uwypuklono słabe tętno życia religijnego, ograniczone oddziaływanie kościoła na klasę robotniczą.

⁴²⁷ APŁ, Not. J. Żyźniewski 1910, nr rep. 6336; ibidem, Księgi hipoteczne miasta Łodzi, sygn. 5/130 (rep. hip. 5577); Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 1139, dział I i II. Działka o powierzchni 451 sążni kw. Były na niej skromne zabudowania i ogród. Zob.: błędną informację podaną przez K. Stefańskiego (*Architektura...*, s. 67), jakoby działkę przy ul. Piotrkowskiej 283 nabyło Kolegium kościoła św. Jana przed 2 VII 1908 r.

powód podano zwiększenie swobodnego dostępu do budynków kościelnych⁴²⁸. Ponadto, zezwolono na zgromadzenie w drodze dobrowolnych ofiar środków do 40 tys. rb. na jej zakup. W dniu 15 maja 1913 r., Kolegium parafii św. Jana nabyło tę nieruchomości od E. Leonhardta, T. Seilera i O. Schweikerta za 37 tys. rb.⁴²⁹

Do wybuchu I wojny światowej ogólne wydatki na budowę kościoła św. Mateusza przekroczyły 136 tys. rb., z czego 30 tys. pochłonęły koszty robocizny pracowników głównego wykonawcy: Przedsiębiorstwa Budowlanego i Biura Technicznego „Wende i Klause” i łódzkiej filii warszawskiej firmy „Wayss i Freytag”. Ta ostatnia wiosną 1913 r. wykonała żelbetową kopułę nad centralną częścią świątyni, co w owym czasie było dużym osiągnięciem inżynieryjnym⁴³⁰. Wierni parafii św. Jana wykonali społecznie wykopy i stawiali rusztowania. Środowisko łódzkich ewangelików, głównie z południowych części miasta nie było przygotowane do realizacji inwestycji w takiej skali. Przypomnijmy, iż „boskim zrządzeniem” nazwał ks. J. Dietrich decyzję rodziny Herbstów o ofiarowaniu 20 tys. rb na budowę sali konfirmacyjnej, połączonej później z głównym budynkiem kościoła. To właśnie ona służyła jako miejsce organizacji modlitw i różnego rodzaju zebrań, w okresie gdy kościół nie został jeszcze udostępniony wiernym⁴³¹. Ponadto na przełomie 1911 i 1912 r. wystąpiły kłopoty z pozyskiwaniem dalszych środków. W powstałej sytuacji Komitet Budowy zwrócił się do władz miejskich o wsparcie finansowe⁴³². Wskazywano na pomoc w wysokości 60 tys. rb ze środków miejskich, płaconych ratami dla dokończenia procesu budowy kościoła katolickiego św. S. Kostki. Z zachowanej dokumentacji można wnioskować, że w czerwcu 1914 r. Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego i Rząd Gubernialny Piotrkowski domagały się od Prezydenta Łodzi informacji o wielkości środków, które miasto mogło wydzielić na potrzeby kościoła św. Mateusza. Prawdopodobnie wymieniono kwotę 20 tys. rb., płatną w ratach, ale znana opieszałość rosyjskiej administracji i długi ciąg decyzyjny uniemożliwiły realizację tego

⁴²⁸ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, KW 67425, dział II; ibidem, rep. hip. 1139, dział II.

⁴²⁹ APŁ, Not. E. Trojanowski 1913, nr rep. 827.

⁴³⁰ Ibidem, PiSŁDEA, sygn. 55; K. Stefański, *Architektura...*, s. 67; K. Schoenaich, *Kościół św. Mateusza w Łodzi*, „Przegląd Techniczny” 1913, nr 15, s. 193. Ponad 100 tys. rb. pochłonęły wydatki na materiały budowlane i inny sprzęt.

⁴³¹ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 38; J. Dietrich, *50 Jahre...*, s. 29.

⁴³² APŁ, AmŁ, sygn. 2918, k. 1–10.

Ryc. 33. Kościół ewangelicko-augsburski św. Mateusza w Łodzi (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

Ryc. 34. Plan posesji należącej do parafii ewangelicko-augsburskiej św. Mateusza w Łodzi. Odrys wykonany w okresie międzywojennym (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

wniosku w związku z wybuchem I wojny światowej. Władze administracyjne podkreślały dużą zamożność środowisk ewangelickich, które winne być żywo zainteresowane doprowadzeniem do końca rozpoczętej inwestycji⁴³³. W gronie ofiarodawców znaleźli się ponownie: E. Herbst, A. Scheibler, wymienia się także E. Leonhardta, O. Schweikerta i T. Seilera⁴³⁴. W momencie wybuchu I wojny światowej kościół był w stanie surowym, za wyjątkiem wieży. Nawa główna była pokryta drewnianym dachem.

Jak wspomniano wcześniej, utworzenie parafii św. Jana wymusiło niejako podział cmentarza ewangelicko-augsburskiego przy ul. Srebrzyńskiej na dwie części. Otrzymała ona zachodnią część tej kształtującej się nekropolii. W 1885 r. wysunięto propozycję utworzenia odrębnego cmentarza dla parafii św. Jana w lesie miejskim, na przedłużeniu ul. św. Karola (obecnie ul. F. Żwirki), ale z różnych powodów nie doczekała się ona realizacji. W 1890 r. F. W. Schweikert, wierny tej parafii, nabył wąski pas ziemi, przylegający do cmentarza od strony zachodniej i przekazał do jej dyspozycji. Wcześniej, bo w 1888 r., przyłączono do cmentarza ewangelicko-augsburskiego większą nieruchomość o kształcie trapezu od strony północnej, ale nie wiemy o szczegółach jej podziału między obie parafie ewangelickie. Bogatsza część społeczności tej parafii nabyła większe działki cmentarne, przystępując stopniowo do zakładania na nich grobowców, mauzoleów i innych obiektów sepulkralnych. Miejsca te pozostawały w dyspozycji ich właścicieli w większości przypadków do zakończenia II wojny światowej⁴³⁵.

W połowie lat 90. XIX w. władze administracyjne guberni piotrkowskiej wyraziły zgodę na urządzenie cmentarza parafii św. Jana na Starym Rokiciu, a więc poza obszarem Łodzi, choć w pobliżu jej ówczesnych południowo-zachodnich granic. Społeczność ewangelicka tej wsi (kolonii) przynależała do parafii w Pabianicach. Proces nabywania osad włościańskich i zmiany ich przeznaczenia był identyczny jak w przypadku Dołów i Zarzewia. W pierwszej kolejności dokonano oglądu sanitarno-technicznego wytypowanych nieruchomości, których właściciele byliby gotowi sprzedać je na powyższe cele. Taką wstępną zgodę spisano 23 marca 1899 r. Odpowiednią decyzję podjął Departament Duchownych Wyznań Zagranicznych resortu spraw

⁴³³ Ibidem, k. 11–18.

⁴³⁴ J. Dietrich, *Allein Gott...*, s. 8.

⁴³⁵ Można m.in. wymienić grobowce rodzin: Schweikertów, Kindermanów, Bennichów, Geyerów.

wewnętrznych⁴³⁶. W dniu 12 maja 1899 r. Kolegium parafii św. Trójcy nabyło od Karola Eberhardta za 9 tys. rb. osadę chłopską (nr 6) o powierzchni 12 mórg, w tym dwie morgi pochodziły z nadziału za serwituty⁴³⁷. Natomiast na licytacji publicznej w dniu 8 sierpnia 1901 r., w siedzibie zjazdu Sądu Pokoju nr 3, Kolegium to nabyło drugą część osady nr 6 o powierzchni 7 mórg 150 prętów kw. za 4125 rb.⁴³⁸ Ogółem pod przyszły cmentarz nabyto dużą nieruchomość, ciągnącą się od przedłużonej ul. Wólczańskiej na wschodzie do późniejszej ul. T. Rejtana, gdyż za zgodą władz w dniu 18 kwietnia 1903 r. zachodnią, końcową, część nabytej nieruchomości o powierzchni 738 sążni kw. sprzedano Warszawskiemu Ewangelicko-Reformowanemu Synodowi w Królestwie Polskim na urządzenie cmentarza⁴³⁹. W pierwszej kolejności przystąpiono do urządzenia skromnego cmentarza w zachodniej części nabytej nieruchomości. Dojazd konduktów pogrzebowych ułatwiała droga polna, będąca na terytorium Starego Rokicia przedłużeniem ul.: Staro-Wólczańskiej (obecnie ul. S. Skrzywana), którą uregulowano i poprawiono jej stan techniczny na przełomie XIX i XX w.⁴⁴⁰ Na mocy decyzji Rady Ministrów z 1906 r. tę część Starego Rokicia włączono w obręb Łodzi, co ułatwiało proces jej odpowiedniego zagospodarowania przestrzennego.

Do wybuchu I wojny światowej w strukturze parafii św. Jana pojawiła się większa ilość różnych stowarzyszeń, organizacji związanych z działalnością duszpasterską, a więc wspierających i rozwijających różne formy życia religijnego. Istniało szerokie spektrum stowarzyszeń społeczności ewangelickiej. Ich powoływanie było uzasadnione głównie trzema względami. Chodziło o wsparcie i pomoc dla środowisk, których członkowie, głównie kobiety, musieli podjąć pracę zawodową ze wszystkimi tego konsekwencjami dla rodziny i dzieci. Przed parafią złożoną z osób pochodzących z różnych regionów i krajów stanął problem integracji wiernych, stworzenia poczucia przynależności do jednej wspólnoty. Było to potrzebne m.in. w celu kultywowania odpowiedniej tradycji i rozwijania własnej, nieco zmodyfikowanej,

⁴³⁶ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, KW 64943.

⁴³⁷ APŁ, Not. K. Płachecki 1899, nr rep. 3801; *Cmentarz ewangelicki*, „Rozwój”, 23 V 1899, nr 115, s. 2.

⁴³⁸ APŁ, Not. W. Jonscher 1903, nr rep. 1963, kopia aktu kupna-sprzedaży z 1901 r.; ibidem, Not. L. Kahl 1926, nr rep. 15243. Była to osada Karola Pohla.

⁴³⁹ Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 3228. Nabywcy zapłacili 2 tys. rb.

⁴⁴⁰ Ibidem, AmŁ, sygn. 3643. Tam plan regulacji ulicy. Owa ul. Staro-Wólczańska była pozostałością ulicówki wsi Wólka.

dostosowanej do miejscowych warunków – niemieckiej kultury. W ten sposób rozwijało się szeroko pojęte życie towarzyskie. Parafie jako ośrodki religijne rozwijały też różne formy pracy kulturalno-społecznej. Kolejnym czynnikiem w działalności parafii, naturalnie najpoważniejszym było rozwijanie i pogłębianie życia religijnego. W tym celu powoływano szereg stowarzyszeń i instytucji. To one były środkiem służącym wzmacnianiu ewangelickiej świadomości wyznaniowej, najczęściej w zróżnicowanym środowisku religijnym. To one służyły pomocą i wsparciem dla przepracowanych pastorów, podnosiły znaczenie wiary dla wspólnot, przyczyniały się do upowszechnienia literatury religijnej⁴⁴¹.

W parafii św. Jana czołowe miejsce zajęła działalność wśród młodzieży. Po objęciu urzędu, pastor W. P. Angerstein w pierwszej kolejności przystąpił do tworzenia tam stowarzyszenia młodzieńców. Badacz tego zagadnienia⁴⁴² zwrócił uwagę na to, że projekt statutu Stowarzyszenia Młodzieńców wzorowano na zasadach wypracowanych dla takich instytucji w Niemczech i Rosji. Ich głównym celem było skupianie młodzieży męskiej, niezależnie od pochodzenia społecznego, kreowanie życia stowarzyszeniowego, a więc poddanie się pewnym rygorom, także służenie pomocą duchową i materialną. Podobne cele dla takich instytucji zalecała obradująca w 1884 r. Międzynarodowa Konferencja Ewangelickich Stowarzyszeń Młodzieżowych. Pastor W. P. Angerstein, ze zrozumiałych względów – skorzystał ze statutu założonego w 1886 r. w Petersburgu – Ewangelickiego Stowarzyszenia Młodzieńców⁴⁴³. Pastor Findeisen, jego główny twórca, zwracał w nim uwagę na zachowanie charakteru luterańskiego⁴⁴⁴. W końcu kwietnia 1886 r. władze resortu spraw wewnętrznych zatwierdziły statut Ewangelicko-Luterańskiego Stowarzyszenia Młodzieńców przy parafii św. Jana w Łodzi. Ksiądz W. P. Angerstein starał się rozpropagować ideę nowej instytucji, odwołując się do ofiarności bogatszej części wiernych⁴⁴⁵.

⁴⁴¹ P. Kirsch, *op. cit.*, s. 45–46; K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 19–20.

⁴⁴² Zob.: K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 18–19.

⁴⁴³ W Rosji aż do 1906 r. nie było ustawy regulującej tworzenie i działalność stowarzyszeń. Z tego względu statuty kilku takich organizacji, powołanych na mocy decyzji zatwierdzonej przez cara na wniosek resortu spraw wewnętrznych traktowano jako tzw. wzorcowe.

⁴⁴⁴ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 138.

⁴⁴⁵ *Kronika łódzka*, „Dziennik Łódzki”, 7 IV 1886, nr 77, s. 83–84.

W świetle statutu celem stowarzyszenia była ochrona confirmowanej młodzieży męskiej przed wszelkimi złymi wpływami, które przyniósł rozwój cywilizacyjny oraz pomoc w rozwoju duchowym. Do osiągnięcia tego zastosowano różnorodne narzędzia, a głównie czytanie i objaśnianie Pisma Świętego, dalej książek religijnych, i o ogólnej treści w formie pogadanek. Dużą uwagę przywiązywano do wyrobienia wśród członków tego ruchu stałego przejawu troski i niesienia pomocy materialnej oraz religijnej osobom biednym i chorym. Istniał też program nakierowany na rozwój życia społecznego, kulturalnego i towarzyskiego⁴⁴⁶. Przy stowarzyszeniu mogła funkcjonować biblioteka. Co było zrozumiałe, instytucja nie mogła mieć żadnych celów politycznych.

Stowarzyszenie składało się z członków honorowych, powoływanych za wybitne zasługi lub świadczących większe ofiary na jego rzecz, dalej członków-opiekunów, pełnoletnich młodzieńców już confirmowanych⁴⁴⁷. Zarząd, wybierany na trzy lata – składał się z 10 osób⁴⁴⁸. Przewodniczącym stowarzyszenia był zawsze pierwszy pastor parafii św. Jana. Do głównych zadań zarządu stowarzyszenia należała troska o jego finanse i powoływanie płatnego personelu⁴⁴⁹. Nałożono też na niego obowiązek składania corocznych sprawozdań Konsystorzowi Ewangelicko-Augsburskiemu. Stowarzyszenie Młodzieńców miało osobowość prawną, mogło przyjmować różne zapisy i darowizny, posiadać majątek ruchomy i nieruchomy⁴⁵⁰. Czerpało środki na swoją działalność z kilku źródeł. Były to: składki miesięczne, darowizny, dobrowolne ofiary, dochody ze skarbonki i z organizacji różnych imprez i uroczystości. Stowarzyszenie było otwarte dla wszystkich chętnych, do akcesy

⁴⁴⁶ Chodziło o wieczorne kursy czytania, pisanie, arytmetyki, buchalterii, śpiewu i muzyki, dalej wycieczki i zebrania w gronie rodzin i szerszym, organizacja różnych form rozrywki, zabawy. Młodzież miała poszukiwać pracę dla swoich rówieśników, podlegających opiece Stowarzyszenia; APŁ, PiSŁDEA, sygn. 38; ibidem, sygn. 141; K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 19–20.

⁴⁴⁷ W pracach Stowarzyszenia mogli też uczestniczyć niepełnoletni konfirmanci, ale bez prawa członków. Osoby ubogie zwalniano od ponoszenia opłat.

⁴⁴⁸ Tworzyło to grono: trzech członków i zastępców z szeregu opiekunów, dwóch członków z Kolegium Kościelnego i dwóch spośród pełnoletnich młodzieńców.

⁴⁴⁹ A więc: kierownika, nauczycieli śpiewu, gry na instrumentach, gimnastyki i innych przedmiotów oraz osobę określaną jako gospodarz lokalu.

⁴⁵⁰ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 141. Największy zapis uczynił J. Kunitzer, który w swoim testamentie przekazał 15 tys. rb. (APŁ, ROSGP, sygn. 646; *Festschrift zum 25 jährigen Jubiläum des Kirchengesang – Vereins der Evang.-Augsb. St. Johannis – Gemeinde zu Lodz*, [Łódź 1909], s. 18), ale z uwagi na jego kłopoty finansowe, utratę płynności na początku XX w., trudno ustalić wielkość pozyskanych środków z tego źródła. Zob.: K. Badziak, *Juliusz Kunitzer...*, s. 221 i n.

wystarczało jedynie opłacanie składki parafialnej. Ważną funkcję pełnił każdorazowy kierownik. Posiadał on liczne obowiązki, zadania, stosowano wobec niego różne wymagania⁴⁵¹. Wiadomo, że w latach 1906–1934 funkcję tę pełnił Konstanty Krzywiec. Pierwszą siedzibą stowarzyszenia był cztero-pokojowy lokal przy ul. Głównej (obecnie ul. J. Piłsudskiego)⁴⁵². Od 1896 r. stowarzyszenie otrzymało odpowiedni lokal w pomieszczeniach budynku ulokowanego za drugim domem pastorskim.

Stowarzyszenie Młodzieńców odnotowało wysoką liczebność w pierwszym okresie jego działalności. W 1888 r. należało do niego około 200 członków, to na przełomie XIX i XX w. doszło do poziomu około 80 osób, aktywnie uczestniczących w różnych zajęciach i taki trend utrzymywał się do wybuchu I wojny światowej⁴⁵³.

W końcu 1898 r. pastor W. P. Angerstein rozpoczął zabiegi w celu założenia w parafii Stowarzyszenia Panien. Z podobną inicjatywą wystąpił pastor R. Gundlach dla parafii św. Trójcy i to w tym samym czasie. Odpowiedni statut zatwierdzono dopiero w marcu 1901 r.⁴⁵⁴ Funkcję przewodniczącego zarządu objął W. P. Angerstein i sprawował ją aż do śmierci w 1926 r.⁴⁵⁵ Cele i zadania nowej instytucji parafialnej były zbliżone do zadań Stowarzyszenia Młodzieńców. Opiekowano się dziewczętami, które przeszły konfirmację, aby wspierać rozwój moralny i duchowy, ochraniać przed wszelkimi złymi wpływami i wyzwaniem wynikającymi z przyspieszonego rozwoju cywilizacyjnego. Oprócz spotkań nastawionych na pogłębienie życia religijnego, interesowano się losem dziewcząt, poszukując miejsc pracy w celu zapewnienia im odpowiedniego startu życiowego⁴⁵⁶.

Drugim przedsięwzięciem zainicjowanym w kolejności przez pastora W. P. Angersteina w parafii św. Jana była Ewangelicko-Luterska Misja Miejska. Jej zadaniem było odnalezienie osób, które straciły kontakt z Kościołem.

⁴⁵¹ Szczegóły zob.: K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 21.

⁴⁵² APŁ, PiSŁDEA, sygn. 138.

⁴⁵³ Ibidem, sygn. 38; K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 22.

⁴⁵⁴ Założycielami byli: pastor W. P. Angerstein, jego żona Eleonora, córki: Jadwiga i Elżbieta, Klara Kinderman, Jadwiga Hüffer, Amalia Kühnel, Emma Elsner, Ernestyna Steigert, Klara Lange, Augusta Kern, Jenny Gessner.

⁴⁵⁵ Do zarządu weszły: K. Kinderman – skarbnik, J. Gessner i A. Kühnel jako członkowie a ks. J. Dietrich był sekretarzem. Prezesem Stowarzyszenia był z urzędu pastor W. P. Angerstein; K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 23–24.

⁴⁵⁶ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 55. W 1906 r. obchodzono 5-lecie jego działalności. O jego dziejach i dorobku zamieszczono informacje w „Evangelisch-Lutherischen Kirchenblatte” z 31 X 1906 r. (nr 6).

Chodziło o ich pozyskanie i włączenie do wspólnoty parafialnej. Misja Miejska opiekował się także dziećmi, osobami chorymi i ubogimi. Otwarcie jej działalności miało miejsce 8 maja 1887 r. Występowała na zewnątrz w charakterze stowarzyszenia i liczyła wówczas 106 członków⁴⁵⁷. Do grona misjonarzy, którzy najgorliwiej wypełniali swoje obowiązki i wypracowali własne, oryginalne metody pracy należeli: August Bucholtz, Ferdynand L. Engel, Müller. Misja Miejska posiadała w gronie swoich pracowników – diakonise. Sprawowały one opiekę nad chorymi, ale w zakresie posiadanych środków. W 1900 r. Ludwik Schweigert i Emma Guze (ur. Schweigert) złożyli dar w wysokości 5 tys. rb. na rzecz parafii św. Jana, ale zgodnie z ich wolą uzyskiwane corocznie odsetki od powyższej kwoty, którą władze administracyjne ulokowały na specjalnym funduszu – przeznaczono na wynagrodzenie dla diakonis. Misja korzystała z domu należącego do F. W. Schweikerta przy ul. Główniej (obecnie ul. J. Piłsudskiego), a później przeniosła się do domu parafialnego zbudowanego w połowie lat 90. XIX w.⁴⁵⁸

Stowarzyszenie Śpiewacze, a więc chór męski było najliczniejszą, zarazem najstarszą organizacją parafialną. Między innymi wynikało to z roli, jaką śpiew kościelny odgrywał w kościołach ewangelickich. W Łodzi najstarszym stowarzyszeniem było Stowarzyszenie Śpiewacze przy kościele św. Trójcy, założone 31 października 1859 r. Właśnie od jego członków, którzy w wyniku oczekiwanego podziału parafii ewangelickiej w Łodzi winni znaleźć się w strukturze parafii św. Jana – wyszła inicjatywa utworzenia odrębnego chóru. Założono go 20 października 1883 r. w mieszkaniu Weigerta. Jego inicjatorzy skierowali zaproszenia do sympatyków śpiewu z różnych środowisk, w tym do śpiewaków chórów: Hoffnung i Eintracht⁴⁵⁹. Tak szerokie grono zdecydowało o założeniu chóru a przewodniczącym zarządu został J. Steigert. Celem było doskonalenie się w śpiewie kościelnym⁴⁶⁰.

⁴⁵⁷ W pierwszym zarządzie zasiadali: ks. R. Schmidt, ks. W. Wernitz, (św. Trójca), dr A. Kruische, fabrykanci: Gotfryd Steigert, Ludwik Schweigert i Otto Juliusz Schultz. „Głosy Kościelne” 1887, nr 2.

⁴⁵⁸ K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 22–23; J. Dietrich, *50 Jahre...*, s. 17; W. P. Angerstein, *Andenken...*, s. 12; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 6659; ibidem, PiSŁDEA, sygn. 55.

⁴⁵⁹ W gronie tych ostatnich byli m.in. Jakub i Teodor Steigertowie, F. W. Schweikert, Juliusz Richter.

⁴⁶⁰ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 138; K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 24–25; H. Czembor, *Kościół Ewangelicko-Augsburski...*, s. 36. Statut chóru szybko zatwierdził Konsystorz, ale resort spraw wewnętrznych w Petersburgu uczynił to dopiero w 1887 r.

Pierwszy publiczny występ chóru miał miejsce podczas poświęcenia kościoła św. Jana, 8 października 1884 r.⁴⁶¹, kiedy to wykonano *Psalm 100 Judassohna*. Pierwszym jego kierownikiem był Maks Jütner, który zrezygnował z tej funkcji w końcu tego roku. Kolejnym dyrygentem zgodził się zostać Antoni Wirth, wówczas kierujący pracą łódzkiego Męskiego Towarzystwa Śpiewaczego. Dyrygował on chórem kościoła św. Jana do końca 1901 r., który osiągnął wówczas wysoki poziom artystyczny, a nawet rozpoczął przygotowania do wykonywania utworów świeckich. Jego dzieło kontynuował kolejny dyrygent Carl Pöpperl (1902–1914). Pod jego kierownictwem chór kościoła św. Jana przygotował i wykonał w Teatrze Wielkim oratoria: *Eliasz* Feliksa Mendelssohna (1907 r.), *Stworzenie Świata* Josepha Haydna (1908 r.), *Mesjasz* Georga Friedricha Haendla (1910 r.). Zespół brał też udział w koncertach wokально-instrumentalnych, najczęściej w towarzystwie puzonistów parafii św. Jana i zespołu smyczkowego Stowarzyszenia Młodzieńców⁴⁶².

Prezesem Stowarzyszenia Śpiewaczego był pastor W. P. Angerstein. Początkowo prowadzono próby w wynajmowanych lokalach. Od 1892 r. jego siedzibą był dom przy ul. Nawrot 31, rozbudowany w 1908 r. Do wybuchu I wojny światowej miał miejsce stały rozwój stowarzyszenia. W 1884 r. należało do niego 40 członków.

Oprócz chóru męskiego funkcjonował przy parafii św. Jana mieszany chór kościelny „Aeol”. Założycielem i przewodniczącym stowarzyszenia był ks. J. Dietrich. Powstał w 1906 r., a oprócz chóru działały jeszcze: podwójny kwartet mieszany i chór męski. Głównym jego zadaniem było popularyzowanie wśród wiernych klasycznej muzyki kościelnej. Do wybuchu I wojny światowej przy parafii św. Jana działały cztery stowarzyszenia śpiewacze, kontynuujące działalność w późniejszych okresach. Trzecim było kościelne stowarzyszenie „Kantate”. Powstało w 1904 r. w Rokiciu Starym a śpiewano początkowo na godzinach biblijnych w tamtejszym kantoracie. W 1913 r.⁴⁶³ przeniesiono się do kaplicy budowanego kościoła św. Mateusza.

⁴⁶¹ Dorocznie święto chór obchodził zawsze 8 października, uznane za oficjalną datę jego powstania.

⁴⁶² M. Salzwedel, *50 Jahre evang. luth. Kirchengesangverein der St. Johanniskirche zu Łódź*, [w:] *Festschrift anlässlich des 50 jährigen Jubiläums der evang.-luth. Johanniskirche zu Lodz*, Łódź 1934, s. 17 i n.; K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 24–25; A. Pellowski, *op. cit.*, s. 219–222.

⁴⁶³ H. Czembor, *Kościół Ewangelicko-Augsburski...*, s. 38–39; K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 27; A. Pellowski, *op. cit.*, s. 222.

Przewodniczącym stowarzyszenia był ks. J. Dietrich. Natomiast kościelne stowarzyszenia „Zoar” powstało 18 czerwca 1907 r., w szkole kantorackiej przy ul. Zarzewskiej (obecnie ul. S. Przybyszewskiego). Wspomnianą nazwę przybrało w 1913 r. Przy kościele św. Jana funkcjonował też zespół puzonistów. Wiadomo, iż na początku XX w. zbierał się w domu na ul. Widzewskiej 137 (obecnie ul. J. Kilińskiego)⁴⁶⁴.

Ksiądz Z. Manitius, drugi pastor kościoła św. Jana położył szczególne zasługi w rozwoju życia oświatowo-religijnego. Ilość szkół początkowych w Łodzi była niedostateczna. Znaczący odsetek dzieci zgłaszanych do nauki konfirmacyjnej nie umiał ani czytać, ani pisać. Na tym tle dochodziło do licznych konfliktów z rodzicami. Trudna sytuacja dotyczyła też małżeństw mieszanych⁴⁶⁵. W kilkunastu punktach miasta funkcjonowały bez pozwolenia tak zwane szkoły konfirmantów, ale nie rozwiązywało to problemu. W dniu 13 kwietnia 1899 r. rozpoczęła się w kościele św. Trójcy wizytacja superintendenta generalnego ks. K. G. Manitiusa. Odwiedził on m.in. kilka placówek oświatowych i społecznych. Na wspólnej sesji kolegów kościelnych św. Jana i św. Trójcy podkreślono wielki brak szkół w Łodzi, a w istniejących poziom nauczania był słaby⁴⁶⁶. Niejako w odpowiedzi na to pastor Z. Manitius, wspomagany przez innych duchownych, doprowadził do powstania siedmiu szkół kantoralnych⁴⁶⁷. Z dobrowolnych ofiar zbudowano na terenie kościelnym oficynę jednopiętrową z zapleczem, gdzie znalazła siedzibę siódma szkoła, zwana Jubileuszowym Kantoratem Pastora Angersteina. W taki oto sposób m.in. upamiętniono jubileusz 25-lecia jego pracy w parafii św. Jana. Dążono do istotnego ograniczenia ilości konfirmantów-analfabetów. Szkoły te gromadziły tylko dzieci tych rodziców, którzy nie chcieli posyłać ich do placówek oświatowych. Ich powstanie umożliwiło lepsze i skuteczniejsze nauczanie kościelne. Ponadto w kantoratach wprowadzono też regularne nabożeństwa tygodniowe⁴⁶⁸.

⁴⁶⁴ APŁ, PiSŁDEA, sygn. 38.

⁴⁶⁵ Zgodnie z tradycją katolicką, nie była wymagana od dzieci bliższa znajomość Biblii.

⁴⁶⁶ *Wizytacje w Łodzi*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1899, nr 5, s. 152–153.

⁴⁶⁷ Najpierw powołano sześć kantoratów z lokalizacjami przy ul. Milscha 33 (obecnie ul. Kopernika), Piotrkowskiej 271, Kijowskiej 3 (obecnie nie istnieje), Nowo-Zarzewskiej 68 (obecnie ul. Zarzevska) oraz na Chojnach i Dąbrowie. Zob.: APŁ, AmŁ, sygn. 4460.

⁴⁶⁸ K. Woźniak, *Parafia ewangelicka...*, s. 27–28; H. Czembor, *Kościół Ewangelicko-Augsburski...*, s. 10; W. P. Angerstein, *Andenken...*, s. 13; J. Dietrich, *50 Jahre...*, s. 23.

1.7. Parafia ewangelicko-augsburska w Nowosolnej 1838–1914

Sprawa utworzenia parafii z siedzibą w Nowosolnej opisana została wcześniej. Przypomnijmy więc podstawowe fakty. W grudniu 1838 r. Komisja Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydała rekskrypt w przedmiocie organizacji tam parafii. Faktycznie była to zapowiedź jej powołania, ale ostateczną decyzję miano podjąć i podjęto u schyłku 1839 r., gdyż do końca tego roku osady i wsie, mające wejść w skład projektowanej parafii były objęte składką budżetową związaną z parafią łódzką. Mówiąc najogólniej: bez ustalonego i realizowanego budżetu nie można mówić o istnieniu samoistnej parafii. Sprawę utworzenia tej parafii gorąco poparł Konsystorz Generalny Wyznań Ewangelickich. To on zaangażował, na początku 1839 r., pastora E. Künzla w charakterze administratora odpowiedzialnego za realizację planu związanego z podjęciem samodzielnego jej działania, integrację środowisk, przygotowanie i przedłożenie do zatwierdzenia budżetu gminy na lata 1840–1842. Pastor Bando ze Zgierza i komisarz Obwodu Łęczyckiego zostali oddelegowani do wyboru dozoru kościelnego, którego członkowie wspierali pastora Künzla w jego staraniach⁴⁶⁹.

Nowa parafia była strukturą typowo wiejską. W 1838 r. włączono wstępnie do jej składu 18 nomenklatur z 444 osadami rolników i kolonistów, w tym 130 w samej Nowosolnej⁴⁷⁰. W chwili powstania należało do niej 2677 osób. Dopiero 30 września 1840 r. pastorem parafii został ks. E. Künzel, co niewątpliwie wzmocniło jej pozycję, także ułatwiło integrację środowisk osadniczych. Okazało się, że pastor F. Metzner nie był w stanie prawidłowo obsługiwać wiernych w Nowosolnej i okolicznych miejscowościach, m.in. z uwagi na rozległość swojej parafii. W pierwszym budżecie na lata 1840–1842, określonym na 2157 złp, zagwarantowano środki głównie dla pastora i kantora⁴⁷¹. Warunkiem koniecznym dla jej prawidłowego rozwoju było rozszerzenie zasięgu parafii. Wynikało to z faktu, iż duża część rodzin-kolonistów borykała się z kłopotami ekonomicznymi, nawet uzyskane większe nadziały ziemi nie przynosiły odpowiednich dochodów, m.in. z uwagi na słabe gleby,

⁴⁶⁹ AGAD, CWW, sygn. 1276, k. 72 i n.; APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2465, k. 403 i n.

⁴⁷⁰ Nowa parafia obejmowała także: Wiączyń Górny, Dolny i Nowy, Justynów, Janówkę, Andrespol, Andrzejów, Sásieczno, Jordanów, Eufeminów, Natolin, Podwiączyń, Grabinę, Bukowiec, Dąbrowę, Moskule Małe i wieś Bedoń.

⁴⁷¹ Pastor posiadał dawny nadział ziemi: 6 mórg i 58 prętów, zakrystianin – 2 morgi. Kantor otrzymał mieszkanie z ogrodem.

często były kłopoty z ich zagospodarowaniem. W 1853 r. do parafii włączono osadę młynarską – Imielnik. Na przełomie lat 40. i 50. XIX w. przejęto z parafii łódzkiej: Budy Stokowskie, Budy Sikawskie, Janów i Mileszki. Próby włączenia dużej kolonii Antoniew, podzielonej od 1830 r. na Antoniew Stokowski i Sikawski, zakończyły się niepowodzeniem. Takie rozwiązanie odrzuciła społeczność ewangelicka tych osad. Według wykazu z 1860 r. pojawiły się w składzie parafii Nowosolna nowo utworzone kolonie: Hulanka, Nery, wieś Plichtów, Niecki i Wódka⁴⁷². W kolejnych okresach włączono kilka niewielkich osad, często nowo powstałych⁴⁷³. W styczniu 1896 r. włączono do niej kolejne miejscowości wraz z zamieszkałymi tam ewangelikami: Olechów, Jędrzejów, Stefanów, Ustronie, Wiskitno i Hutę Szklaną, które do tego czasu były związane z parafią w Pabianicach⁴⁷⁴. Wyróżnikiem wzrostu tej typowo wiejskiej parafii będzie fakt, że o ile w momencie jej założenia istniało na jej terytorium 444 domy mieszkalne zamieszkałe przez 2677 osób, to przed wybuchem I wojny światowej było 809 osad zamieszkiwanych przez około 6 tys. osób⁴⁷⁵. W strukturze parafii dominującą pozycję zachowała Nowosolna (163 domy), dalsze miejsca zajmowały: Olechów (68), Wiączyń Górny (46), Andrzejów (43), Natolin (32), Justynów (31), Jordanów (31), Janów (31). Do 1849 r. parafia w Nowosolnej należała do ewangelickiej diecezji w Kaliszu. Od tego roku weszła w skład diecezji płockiej i była obok parafii łódzkiej najdalej na południe wysuniętą placówką tego kościoła.

Jak wspomniano wyżej pierwszym pastorem parafii Nowosolna był pastor E. Künzel. W okresie jego urzędowania doszło do zakończenia procesu tworzenia głównych instytucji życia religijnego, kontynuowano rozwój szkół ewangelickich, obiektów pochówkowych. Od chwili jego przybycia do Nowosolnej, wzrósł poziom życia religijnego, Zmarł on 24 listopada 1856 r. i został pochowany na cmentarzu w Nowosolnej. Dnia 8 grudnia tego roku Konsystorz Generalny na administratora parafii powołał Ferdynanda Haefke, wikariusza parafii łódzkiej. Drugim pastorem parafii Nowosolna został ks. Jakub

⁴⁷² APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2466, k. 62.

⁴⁷³ Chodzi o Wiśniową Górę, Popielarnię (w dobrach Mileszki), Ignaców. Na początku XX w. pojawiły się: Kalonka, Kopanka, Barchówka, Dobieszków.

⁴⁷⁴ Wszystkie wymienione osady znajdowały się w strukturze dawnego dominium Wiskitno. Na początku XX w. włączono do Nowosolnej kolejne, powstałe tam miejscowości: Wandalin, Budy Wandalińskie, Hutę Bolesławów, Stróżę, Grodzisko, Folwark Huta, Posadę. AGAD, CWW, sygn. 1276; ibidem, sygn. 1277; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7589; ibidem, SŁDEA, sygn. 33; E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 110.

⁴⁷⁵ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8579.

Gassmann, dotychczasowy pastor parafii we Władysławowie. Wybory odbyły się 6 lipca 1856 r. a każdy z kandydatów: ks. Gerth z Przedecza, ks. J. Gassmann i ks. F. Haefke, wygłosił wobec zgromadzonych członków gminy tzw. kazanie na próbę⁴⁷⁶. O zwycięstwie J. Gassmanna zdecydował m.in. fakt, iż urodził się w Markówce (10 grudnia 1825 r.), a więc na terenie sąsiedniej parafii ewangelickiej w Pabianicach, ale szkołę elementarną ukończył w Nowosolnej. Każdy pastor był także nauczycielem religii. Dużą wagę przywiązywano do ich właściwej współpracy z kolegium kościelnym. Pastorat w Nowosolnej został opróżniony 20 czerwca 1862 r., kiedy to zmarł ks. J. Gassmann. Tymczasowym administratorem został łódzki pastor K. G. Manitius. Nowe wybory odbyły się 11 września 1864 r. a jedynym kandydatem był ks. Gustaw Adolf Biedermann. Po jego śmierci w 1871 r., wyznaczono w charakterze administratora ks. Juliusza Burschego. W latach 1874–1878 pastorem administratorem parafii w Nowosolnej był Ferdinand M. Baumbach. Na zwolnione miejsce jedynym kandydatem był ks. Christian Friedrich Wendt, wówczas administrator parafii w Rawie, którego wybrano 13 kwietnia 1879 r. Położył on wielkie zasługi w dziele stabilizowania sytuacji w parafii. Na okres jego urzędowania, a był pastorem przez 29 lat, zmarł 14 maja 1908 r. w wieku 73 lat, przypało rozszerzenie jej granic, dalszy rozwój szkół elementarnych i religijnych. Pastorowi Wendtowi przyszło działać w okresie wydarzeń rewolucyjnych 1905–1907, w latach rosnącej aktywności polskiego społeczeństwa, domagającego się uzyskania większych swobód politycznych, co m.in. doprowadziło do pogarszania się relacji między tymi środowiskami a ludnością napływową. Większość pastorów, także Ch. F. Wendt, dążyła do zachowania poprawnych stosunków z nacją polską. Wyrazem zachodzących zmian było powołanie na administratora parafii Nowosolna polskiego pastora Leopolda Wilhelma Wojaka z Brzezina. W 1909 r. wybrano na nowego pastora, osobę młodą – Zdzisława Leonhardta Geisslera, syna jednego z pracowników Konsystorza w Warszawie. Jego matka należała do rodziny katolickiej, pochodzenia niemieckiego, która w końcu XVIII w. przybyła do Mileszek⁴⁷⁷. Dopiero trzecie

⁴⁷⁶ Ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2465, s. 931–947; AGAD, CWW, sygn. 1277, s. 23–34; E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 110. J. Gassmann ukończył Wydział Teologiczny Uniwersytetu w Dorpacie. Więcej danych: E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 172; idem, *Die Pastoren...*, s. 90.

⁴⁷⁷ *Neu Sulzfeld/Nowosolna...*, s. 59–60, 100–209; AGAD, CWW, sygn. 1277; E. O. Kossmann, *Neu-Sulzfeld*, Volsfreund-Kalender für Stadt und Land 1938; E. Kneifel, *Die Neu-Sulzfelder evangelisch-lutherischen Gemeinde*, ibidem, 1927, s. 109; E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 55–56, 60, 91, 100, 120, 180.

ogłoszenie o planowanych wyborach pastora zboru w Nowosolnej przyniosło pozytywny skutek, a do konkursu zgłosiła się tylko jedna osoba. Świadczyło to o znanej powszechnie ciężkiej i odpowiedzialnej pracy na tym stanowisku. Parafia ewangelicko-augsburska w Nowosolnej zajmowała rozległy teren, była strukturą typowo wiejską. W połowie 1908 r. Konsystorz podwyższył pensję pastorowi w tym ośrodku z 500 na 800 rb. i podniósł opłaty *iura stolae*, które do tego czasu były niskie⁴⁷⁸.

Zgodnie z obowiązującymi przepisami, w strukturze każdej gminy religijnej szczególnie miejsce zajmowały dozory kościelne, od 1849 r. w przypadku parafii ewangelicko-augsburskich kolegia kościelne. Jak wspomniano wyżej, pierwszy taki dozór powołano w Nowosolnej w 1839 r. Dotychczasowe poszukiwania doprowadziły do ustalenia składu kilku kolegiów od końca lat 70. do początków lat 90. XIX w.⁴⁷⁹ W 1878 r. do jego składu wchodził: Jan Abel, Jan Frey, Jan Graff, Mikołaj Krieg i Samuel Jess. W tym okresie Kolegium składało się z pięciu osób, przedstawicieli największych ośrodków ewangelickich na jej terytorium. Można przyjąć, iż organizacja wyborów kolegium była często nie lada wyczynem, m.in. z uwagi na rozległość gminy, ograniczone zainteresowanie pracą o charakterze społecznym, a także niemożność wygospodarowania wolnego czasu na uczestnictwo. Do tego dochodził określony stan wykształcenia społeczności ewangelickiej na tym terenie. Podobnie jak w każdej gminie religijnej, w składach kolegiów aktywnie uczestniczyła stosunkowo wąska grupa osób, rekrutująca się z zamożniejszej części ewangelików, bardziej poczuwających się do społecznej pracy na rzecz całej zbiorowości⁴⁸⁰. Porównanie składów kolegiów z lat 80. XIX w. wskazuje na długotrwałą obecność w tych zestawieniach: J. Abła, M. Kriega, J. Freya, Gustawa Bucholtza i Konrada Zollera. W końcu lat 80. pojawiły się nowe twarze: Jakub Schechinger, Henryk Reigel, Jan Zoller, Fryderyk Hofsess i Adam Teobald, później Gustaw Simon i Jakub Enzlinger⁴⁸¹.

Głównym zadaniem wspomnianych ciał kolegiów było sporządzanie budżetów gminy i ich realizacja pod ścisłą kontrolą władz administracyjnych, kreowanie nowych zadań inwestycyjnych i organizacja tzw. składek nadzwyczajnych w celu zagwarantowania podstaw finansowych ich realizacji.

⁴⁷⁸ *Sprawy konsystorskie*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1908, nr 9, s. 265.

⁴⁷⁹ APŁ, SŁDEA, sygn. 33.

⁴⁸⁰ Zob.: K. P. Woźniak, *Nowosolna...*, s. 189 i n.

⁴⁸¹ APŁ, SŁDEA, sygn. 33, *passim*.

Jako wiejska gmina religijna stworzyła ona inny system opłat składkowych, wynoszący początkowo 8 kopiejek z morgi, stopniowo zwiększanej w następnych okresach⁴⁸². Pierwsza składka zwyczajna wyniosła po stronie dochodów około 350 rbs., to przed wybuchem I wojny światowej ich wielkość doszła do 1624 rbs.⁴⁸³ Wszystko to należy odnieść do stanu zamożności ludności wiejskiej, której dochody zaczęły rosnać szybciej od połowy lat 90. XIX w., po zakończeniu długotrwałego kryzysu rolnego.

W strukturze gminy religijnej szczególne miejsce zajmował kościół wraz z obiektami mu towarzyszącymi. Jak wspomniano wcześniej mieszkańcy Nowosolnej ze środków społecznych zbudowali w latach 1821–1822 drewnianą kaplicę, mogącą pomieścić najwyżej 250 osób. Uznawano ten obiekt za kościół średniej wielkości.

Nie ulega wątpliwości, że ową kaplicę ulokowano na działce, na której w latach 1846–1848 powstał nowy kościół. Zachowała się informacja źródłowa, mówiąca jednoznacznie, że: *całą bowiem budowlę kościoła rozebrano, z frontu dano facjatę murowaną, aby nadać większą okazałość powierzchni kościoła. Zrąb kościoła wzniesiono na nowym, finalem podmurowania, ze względu na ludność coraz bardziej wzrastającą*⁴⁸⁴. Pierwotnie sporządzono plan i kosztorys reperacji kościoła i budowy zakrystii. Ostatecznie zrezygnowano z realizacji takiego projektu. W latach 1846–1848 zbudowano nowy obiekt sakralny, z murowaną fasadą, z emporami wspartymi na drewnianych filarach. Tak wzniesiony obiekt posiadał wiele cech wspólnych z projektem Sylwestra Szpilowskiego z początku XIX w., ale był on krótszy o $\frac{1}{3}$ i niższy o 2 m⁴⁸⁵. Do jego budowy wykorzystano częściowo drewno rozbiórkowe z kaplicy. Kościół ulokowano na osi wschód-zachód. Posadowiono go na cementowej podmurówce. Obiekt jednonawowy, o wysokości 11,65 m,

⁴⁸² Ibidem, k. 21–35; ibidem, Naczelnik Powiatu Łęczyckiego, sygn. 17, k. 781 i n.; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2465, k. 482 i n.

⁴⁸³ Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8579.

⁴⁸⁴ AGAD, CWW, sygn. 1276, k. 319. Sekcja Wyznań Wydziału Administracyjnego Rządu Gubernialnego Warszawskiego do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z 21 IX 1848 r.

⁴⁸⁵ K. Stefański, *Ewangelicko-augsburski...*, s. 246; A. Szygendowska, *Drewniany...*, s. 37–40; *Swiedienija o wsiech gminnych sudach, ucziebnych zawiedienijach, rimsko-katoliczeskich kostielach i monastyrach, ewangeliczesko-augsburskich i reformatich kirchach, baptitiskich molitwiennych domach, jewrejskich bożnicach, majoratnych i poduchownych imienijach – raspołożenienich w Pietrowskoj guberni, Pietrowok 1899*, s. 56; AGAD, CWW, sygn. 1276, k. 197–242. W publikacji (K. Woźniak, *Niemieckie...*, s. 199) podano błędnie, że świątynia w Nowosolnej powstała w 1838 r.

wzbogacony emporami sięgającymi $\frac{2}{3}$ długości. Głównym elementem wyposażenia wnętrza był drewniany ołtarz typu sarkofagowego. W literaturze podkreśla się unikalność rozwiązania łączącego drewnianą konstrukcję z murowaną fasadą⁴⁸⁶.

Teren kościoła ogrodzono w 1857 r., wcześniej, bo 1852 r. zakończono budowę pastorówki⁴⁸⁷, w 1858 r. obiektów gospodarczych. Zbudowano salę confirmacyjną – od strony ul. Grabińskiej. Co kilka lat prowadzono prace remontowe i wykończeniowe. W 1860 r. wzmocniono konstrukcję dachu podwójnymi gontami, w 1880 r. – otynkowano fasadę, w 1883 r. – oszalowano i pomalowano zewnętrzne ściany kościoła oraz wykonano prace dekarские. Generalny remont miał miejsce w 1899 r. W 1895 r. podjęto decyzję o ufundowaniu nowych organów. Wreszcie, w 1903 r., w setną rocznicę powstania osady Nowosolna zostały one zainstalowane. Wybudowano także nową salę confirmacyjną, którą oddano do użytku 29 września 1904 r. Miała ona posłużyć również miejscowej szkole niedzielnej i mogła pomieścić 200 dzieci⁴⁸⁸. Przed wybuchem I wojny światowej zapadły decyzje o budowie nowego kościoła i siedziby pastora w Nowosolnej. Wydatki na ten cel miały pochłoniąć kilkadziesiąt tysięcy rubli. Podjęto odpowiednie przygotowania, ale wybuch I wojny światowej przerwał je, a do tej inicjatywy już nie powrócono w okresie międzywojennym⁴⁸⁹.

Życie religijne niemieckich osadników skupiało się w obrębie zamieszkałych osad, natomiast koloniści mniejszych struktur organizowali się w ramach kilku nomenklatur. Wskażmy na fakt, iż w kontraktach starano się zagwarantować przydział osady szkolnej, często o znacznym obszarze, z której osiągnąć dochody z dzierżawy pól uprawnych przeznaczano na potrzeby nauczycieli i kierowanych przez nich szkół elementarnych. Tworzone po 1818 r. stowarzyszenia szkolne, skupiające rodziny miejscowych ewangelików,

⁴⁸⁶ A. Szygenowska, *Drewniany...*, s. 43–44. Po II wojnie kościół ewangelicko-augsburski w Nowosolnej stał się świątynią nowo utworzonej parafii katolickiej pw. św. Andrzeja Boboli. Na początku XXI w. obiekt rozebrano i przeniesiono do Skansenu Łódzkiej Architektury Drewnianej przy Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi.

⁴⁸⁷ W 1851 r. uchwalono składkę nadzwyczajną kilkuletnią w wysokości 2087,8 rbs. na nowy dom pastora, stajnię i ogrodzenie. Po wybudowaniu pastorówki sprzedano stary dom pastora wraz z należącymi do niego 4 morgami ziemi; AGAD, CWW, sygn. 1276, k. 197 i n.; ibidem, sygn. 1277, k. 23.

⁴⁸⁸ A. Szygendowska, *Drewniany...*, s. 45; E. Kneifel, *Die Neu-Sulzfeld...*, s. 148; idem, *Die evangelisch-augsburgische...*, s. 160; „Zwiastun Ewangeliczny” 1904, nr 10, s. 314.

⁴⁸⁹ „Zwiastun Ewangeliczny” 1913, nr 4.

często także katolików zbierały środki na budowę obiektów szkolnych wraz z zapleczem gospodarczym. Owe obiekty często służyły za domy modlitwy. W pierwszej kolejności starano się pozyskiwać nauczycieli realizujących ściśle określony program nauczania. Opiekunami takich szkół, ściśle religijnych, byli miejscowi pastory, często nadzór nad nimi sprawował kantor parafialny. Wyżej wymienione osoby zajmowały się też nauczaniem religii, przygotowywały do konfirmacji, sprawowały nadzór nad wychowaniem moralnym. Taka organizacja została dostosowana do występującego w środkowej części Królestwa Polskiego dużego rozproszenia osad wiejskich⁴⁹⁰.

W tym miejscu, łamiąc często porządek chronologiczny, prezentujemy rozwój religijnych szkół ewangelickich na terytorium podległym od połowy XIX w. parafii tego wyznania w Nowosolnej, choć ona sama z formalno-prawnego punktu widzenia rozpoczęła funkcjonowanie od 1 stycznia 1840 r. Właśnie rozwój szkolnictwa elementarnego, także tworzenie miejsc grzebalnych był najczęściej uzależniony od aktywności rodzin ewangelickich zamieszkujących kolonie i wsie na tym obszarze. Od 1814 r. przebywał w Nowosolnej nauczyciel Bogumił Galwitz, który podjął się prywatnej nauki miejscowych dzieci. W dniu 25 września 1815 r. zawarto umowę między miejscową gminą a nim w sprawie organizacji szkoły elementarnej. W akcie założycielskim kolonii Nowosolna przydzielono cztery morgi ziemi na urządzenie osady szkolnej i podobną wielkość na organizację cmentarza⁴⁹¹. Pierwszą z nich ulokowano w Rynku Nowosolna, pomiędzy drogami do Łodzi i Stoków (obecnie ul. Jugosłowiańska). Powstanie stowarzyszenia szkolnego zdecydowało o powodzeniu projektowanego przedsięwzięcia. Na terytorium osady szkolnej zbudowano drewniany budynek szkoły i dom dla nauczyciela. W rezultacie zawartego porozumienia między stowarzyszeniem szkolnym a B. Galwitzem doszło do uruchomienia od 1 maja 1819 r. szkoły elementarnej dla dzieci wyznania ewangelickiego⁴⁹². Obsługiwała ona wyłącznie osadę Nowosolna. Kolejnymi nauczycielami byli: Karl Gassmann⁴⁹³, Jan Gottlieb

⁴⁹⁰ E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 44–47; K. Woźniak, *Niemieckie...*, s. 193.

⁴⁹¹ AGAD, CWW, sygn. 1264, k. 34.

⁴⁹² APŁ, DSwŁ, sygn. 967, k. 1–30. B. Galwitz zobowiązał się wcześniej do nauki języka polskiego, co wymógł proboszcz parafii rzymskokatolickiej w Mileszkach. Na terenie osady szkolnej powstał ogród.

⁴⁹³ W okresie jego urzędowania do szkoły w Nowosolnej uczęszczał późniejszy pastor tego zboru, Jakub Gassmann, pochodzący z Markówki.

Moder, Juliusz Bucholtz, Jan Weygold i Herman Günther⁴⁹⁴. Z chwilą utworzenia parafii w wykazach budżetowych pojawiły się środki przydzielane dla potrzeb kantora-nauczyciela. Sprawował on nadzór także nad nauczycielami szkół ulokowanych na terytorium parafii⁴⁹⁵. W 1835 r. do szkoły uczęszczało 83 chłopców i 77 dziewcząt, 1876 – 111 uczniów. W 1893 r. przeprowadzono generalny remont szkoły i domu nauczyciela. Oprócz Nowosolnej uczęszczały do niej dzieci ewangelików z Popielarni.

Jak wspomniano wyżej w Rynku Nowosolnej wydzielono czteromorgową działkę na założenie cmentarza⁴⁹⁶. Zachowała się informacja z 1838 r., iż cmentarz grzebalny Nowosolnej był w Podwiączyniu⁴⁹⁷. Po powstaniu parafii w Nowosolnej przystąpiono do organizacji miejsca grzebalnego. Według danych z końca XIX w. z obszaru 4 mórg wydzielono 20 prętów kw., ogrodzono, tworząc w ten sposób skromną nekropolię dla potrzeb miejscowej społeczności⁴⁹⁸.

Wiadomo, iż równie starym rodowodem mogła pochwalić się szkoła ewangelicka w Wiączyniu Górnym. Dysponowała skromnym nadziałem ziemi, na którym lokalne stowarzyszenie zbudowało dom szkolny i inne obiekty gospodarcze. W 1846 r. ówczesny Konsystorz w Warszawie domagał się włączenia szkoły w Wiączyniu do obwodu szkolnego w Nowosolnej⁴⁹⁹, ale nie doszło do tego. Zajęcia prowadziło tam kilkunastu nauczycieli, w tym m.in. Aleksander Rypp i Jan Bogumił Fiedler. Obsługiwała ona potrzeby społeczności ewangelickiej zamieszkałej w Wiączyniu Górnym, Dolnym i Nowym oraz kolonii Sącieszno. Z zachowanych materiałów można wnioskować, iż na wymienionym wyżej terytorium było więcej szkół elementarnych, ale władze administracyjne doprowadziły do funkcjonowania tam od 1847 r. jednej, właśnie w Wiączyniu Górnym⁵⁰⁰.

⁴⁹⁴ APŁ, DSwŁ, sygn. 968; ibidem, sygn. 969.

⁴⁹⁵ AGAD, CWW, sygn. 1264, k. 79. Budżet na lata 1840–1842. Później opracowano specjalną instrukcję o prawach i obowiązkach kantorów i nauczycieli.

⁴⁹⁶ Ibidem, k. 34. Zajmował on miejsce w Rynku między drogami do Łodzi (obecnie ul. Brzezińska) i do Zgierza (obecnie ul. Karłowicza).

⁴⁹⁷ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2465, k. 485–486. Kolonia ta powstała w 1808 r., ale została zorganizowana w okresie rządów pruskich i otrzymała nadział wielkości 2 mórg na urządzenie szkoły i cmentarza.

⁴⁹⁸ *Swiedienija...*, s. 56. Do czasów współczesnych nie zachowały się żadne ślady o jego funkcjonowaniu.

⁴⁹⁹ APŁ, DSwŁ, sygn. 968, k. 37; ibidem, sygn. 969, s. 1–28.

⁵⁰⁰ Ibidem, sygn. 968, k. 64 i n.; ibidem, SŁDEA, sygn. 49. W Wiączyniu Górnym 39 kolonistów, Dolnym – 13, Nowym – 9, Sącieszno – 21

Nie udało się ustalić okoliczności powstania jednoklasowej szkoły elementarnej w Podwiączyniu. Dla jej potrzeb wydzielono jedną morgę ziemi, gdzie powstały skromne obiekty szkolne wraz z zapleczem oraz niewielkie miejsce grzebalne. W 1873 r. uczęszczało do niej 23 dzieci a nauczycielem był Wilhelm Kling⁵⁰¹.

W strukturze parafii w Nowosolnej znalazło się kilka kolonii i wsi, które funkcjonowały lub powstały na terytorium dóbr bedońskich⁵⁰². Do 1840 r. w większości były one związane z parafią ewangelicką w Brzezinach. Szkoły ewangelickie powstały w Justynowie i Eufeminowie. Pierwsza z nich objęła swym oddziaływaniem także Hulankę i Janówkę. W okresie tworzenia kolonii Justynów wydzielono osadę szkolną o powierzchni 6 mórg, gdzie miejscowe stowarzyszenie szkolne wystawiło obiekt szkolny. Część osady przeznaczono na urządzenie cmentarza, nad którym opiekę sprawowały od 1842 r. dozory cmentarne. W 1873 r. do szkoły w Justynowie uczęszczało tylko 32 dzieci. Z uwagi na dużą odległość tej części parafii od jej zboru, zdecydowano o utworzeniu kantoratu w Justynowie, prawdopodobnie już w połowie XIX w. W obiekcie szkolnym urządzono kaplicę, gdzie miejscowy kantor-nauczyciel odprawiał nabożeństwa w święta i niedziele, z wyłączeniem tych, kiedy przybywał osobiście pastor. Niewątpliwie był to swoisty awans tej miejscowości a kantorat mógł obsługiwać kilka sąsiednich miejscowości⁵⁰³.

O dziejach szkoły ewangelickiej w Eufeminowie nie udało się znaleźć szerszego zestawu informacji. Prawdopodobnie i tam wydzielono osadę szkolną, której część zajął cmentarz. Wiadomo, iż od 1851 r. nadzór nad nim sprawowały dozory cmentarne. Z Eufeminowem i jego instytucjami związani byli koloniści z Jordanowa, i prawdopodobnie z Ignacowa⁵⁰⁴.

W parafii Nowosolna szczególne miejsce zajmowały dwie kolonie: Andrzejów i Andrespol, utworzone na początku XIX w., pierwotnie stanowiące

⁵⁰¹ APŁ, KdSWPŁ, sygn. 163.

⁵⁰² Były to: Jordanów, Ignaców, Eufeminów, Justynów, Janówka, Hulanka, także Andrzejów i Andrespol. Szczegóły zob.: M. Janik, T. Nowak, H. Żerek-Kleszcz, *Bedoń. Dzieje do roku 1939*, Andrespol-Łódź 2009, s. 132 i n.

⁵⁰³ Ibidem, k. 170–172; APŁ, SŁDEA, sygn. 37; ibidem, DSwŁ, sygn. 370; ibidem, sygn. 2700; ibidem, sygn. 2701. W miejscowości tej w charakterze nauczycieli i kantorów-nauczycieli występowali: Fryderyk Stetter, Marcin Klatt, Gustaw Lohrke, Edmund Lempke, Wilhelm Bock.

⁵⁰⁴ Ibidem, SŁDEA, sygn. 37; M. Janik, T. Nowak, H. Żerek-Kleszcz, *op. cit.*, s. 170–172.

całość, podzielone na dwie części w 1823 r.⁵⁰⁵ Przez środek osad przeprowadzono drogę, która na początku lat 50. XIX w. stała się częścią szosy biegnącej z Łodzi do stacji kolejowej w Rokicinach. Z chwilą utworzenia dużej kolonii Andrespol wydzielono osadę szkolną o obszarze 7,5 morgi, zlokalizowaną między główną drogą osady a lasami, które stanowiły część dominium Wiskitno⁵⁰⁶. W części przylegającej do głównego traktu koloniści wzniesli budynek szkolny i dom dla nauczyciela. Na utrzymanie tego ostatniego zbierano składki pieniężne, dawano świadczenia w naturze, drewno na opał przydzielał dwór. Bezpośrednio za budynkami szkolnymi powstał cmentarz na planie wydłużonego prostokąta o powierzchni 0,7 ha, choć pierwotnie mógł zajmować mniejszy obszar. Posiadał wejście od strony wschodniej. Można przyjąć, iż jego wytyczenie i pierwsze prace porządkowe, tworzenie ogrodzenia rozpoczęto w latach 20. XIX w.⁵⁰⁷ W 1842 r. opiekę nad nim przejął pierwszy dozór cmentarny złożony z przedstawicieli Andrzejowa i Andrespola. Do wspomnianej szkoły religijnej uczęszczało w 1820 r. 37 dzieci wyznania ewangelickiego i katolickiego. Jej nauczycielem był Bogusław Wiese⁵⁰⁸. Po podziale dużej kolonii Andrespol szkoła znalazła się w Andrzejowie, co skutkowało przerwaniem przez nią działalności, albowiem w nowej sytuacji część kolonistów odmówiła płacenia składek. Zachowała się informacja źródłowa, mówiąca o jej ponownym otwarciu w 1825 r.⁵⁰⁹ Prowadziło ją stowarzyszenie szkolne obejmujące wyłącznie ewangelickich mieszkańców Andrzejowa i Andrespola, później nielicznych z Bedonia. W 1835 r. uczyło się w niej 88 dzieci, a w roku szkolnym 1872/1873 – 108. Jej opiekunami byli pastor Metzner z Łodzi – do 1840 r., później pastory z Nowosolnej. Nauczycielami m.in. byli: Jan Bogumił Pfeiffer, Jan Wejrandt, od 1845 r. Krystian Damitz, Robert Job (do 1891 r.). Od końca lat 50. XIX w. znaczącemu rozszerzeniu uległ obwód szkoły w Andrzejowie. Włączono do niej rodziny ewangelickie z nowo tworzonych kolonii na obszarze dóbr wiskickich i bedońskich: Feliksin, Bolesławów, Stróża (Stróżewka), Wiśniowa Góra i innych.

⁵⁰⁵ M. Janik, T. Nowak, H. Żerek-Kleszcz, *op. cit.*, s. 132–139. Andrespol to południowa część dawnej osady, a Andrzejów północna.

⁵⁰⁶ APŁ, DSwŁ, sygn. 371. Po II wojnie światowej wspomniana nieruchomość znalazła się w dzielnicy Łódź-Widzew, przy ul. Rokicińskiej 186. Osada szkolna była własnością kolonii Andrespol, później obu.

⁵⁰⁷ W literaturze (Z. Piątko, *W cieniu cmentarnych alei*, Łódź 1990, s. 41) mówi się błędnie o jego założeniu w 1880 r.

⁵⁰⁸ Szczegóły: M. Janik, T. Nowak, H. Żerek-Kleszcz, *op. cit.*, s. 171.

⁵⁰⁹ APŁ, DSwŁ, sygn. 371, k. 61 i n.

W 1881 r. gromadzono środki na odbudowę spalonej szkoły. W miejsce obiektu drewnianego powstał większy, murowany, lepiej przystosowany do nowych zadań. To m.in. zdecydowało o utworzeniu szkoły kantoralnej, kierowanej przez kantora-nauczyciela. W 1884 r. uczęszczało do niej 91 uczniów, w tym 24 wyznania rzymskokatolickiego⁵¹⁰. W nowym budynku szkolnym urządzono też salę modlitewną (kaplicę). Od lat 90. XIX w. osady Andrzejów i Andrespol osiągnęły znaczący rozwój ekonomiczny i społeczny. Oddano do użytku kilka zakładów, głównie związanych z branżą ceramiczno-budowlaną, dalej miał miejsce wzrost ilości mieszkańców, także wyznania ewangelicko-augsburskiego. Do realizacji większych zadań przystąpiono dopiero po unormowaniu sytuacji, po okresie niepokojów społecznych 1905–1907. Powrócono wówczas do koncepcji budowy kościoła, propozycji rzuconej w momencie tworzenia kolonii Andrespol⁵¹¹. Na początku 1912 r. stowarzyszenie kantoralne zdecydowało o nabyciu przylegającego do gruntu szkolnego obszaru o powierzchni 643 sążni kw. w celu rozszerzenia terenu cmentarza oraz pod budowę kościoła⁵¹². Wcześniej opracowano plan i kosztorys „kościółka” w Andrzejowie, co zatwierdził Rząd Gubernialny Piotrkowski⁵¹³. Wkrótce powołano Komitet Budowy⁵¹⁴, a główne prace budowlane wykonano w 1913 r. Kamień węgielny położono 24 sierpnia⁵¹⁵. W ten sposób powstał w parafii Nowosolna drugi obiekt kościelny, skromny i w stylu gotyckim.

Stopniowo wykształcił się ważny ośrodek ewangelickiego życia religijnego w Janowie. Kolonia „olęderska” zaczęła swój żywot od 1790 r. w strukturze dóbr Mileszki. Dla potrzeb kolonistów wydzielono osadę szkolną o powierzchni 15 mórg, która później uległa zmniejszeniu do 13 mórg⁵¹⁶.

⁵¹⁰ Ibidem, SŁDEA, sygn. 37; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2465, k. 648–676; ibidem, DŚwŁ, sygn. 969; M. Janik, T. Nowak, H. Żerek-Kleszcz, *op. cit.*, s. 170–172; *Neu-Sulzfeld/Nowosolna...*, s. 303–314. Tam liczne ilustracje i zdjęcia dotyczące przejawów życia religijnego i oświaty w Andrzejowie. W publikacji (E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 147) podano, że kantorat w Andrzejowie powstał w 1841 r., co nie znajduje potwierdzenia w źródłach

⁵¹¹ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 146–147.

⁵¹² Ibidem, s. 147; *Wiadomości konsystorskie*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1912, nr 7, s. 217–218.

⁵¹³ *Wiadomości konsystorskie*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1912, nr 9, s. 282. Koszt określono wstępnie na 10 712,33 rb. Jego wymiary 30 łokci długości, 20 szerokości i 10 wysokości.

⁵¹⁴ Wszli do niego: Johann Krause, Johann Roth (kasjer), Wilhelm Hettig, Rudolf Kriese, Martin Wildemann, Martin Omenzetter i J. Stelzer.

⁵¹⁵ *Grundsteinlegung zur Kirche in Andrzejów*, „Unsere Kirche” 1913, s. 277.

⁵¹⁶ Była zlokalizowana w zachodniej części Janowa i ciągnęła się od głównej drogi kolonii (obecnie ul. Kosodrzewiny) w kierunku południowym i dochodziła do Augustowa. Część

Nie udało się ustalić okresu utworzenia tam szkoły religijnej. Można to wiązać z okresem lat 20. XIX w. Powstało wtedy stowarzyszenie szkolne, które wystawiło obiekt szkolny wraz z zapleczem⁵¹⁷. Wiadomo, iż do 1844 r. nauczycielem w Janowie był Krystian Damitz. Uczęszczały do niej dzieci wyznań ewangelickiego i katolickiego. Na przełomie lat 50. i 60. XIX w. funkcjonowała elementarna szkoła katolicka w Mileszkach, do której często pod przymusem posyłano dzieci wyznania katolickiego, także pochodzenia niemieckiego⁵¹⁸. Powstała sytuacja spowodowała istotne kłopoty w działalności szkoły elementarnej w Janowie. Jej pozycja wzmocniła się dopiero od połowy lat 60. XIX w. Powróciły do niej w większości dzieci wyznania katolickiego, zamieszkałe na terenie obwodu szkolnego obejmującego: Janów, Nery, Henryków, później Stoki i Budy Stockie. W połowie lat 60. Daniel Kriese został kantorem-nauczycielem, a po nim Teodor Jung i Krystian Pfeiffer. Oznaczało to utworzenie w obiekcie szkolnym sali modlitewnej. Od 1877 r. w Janowie funkcjonowała już tzw. szkoła gminna, ogólna⁵¹⁹.

W bezpośrednim sąsiedztwie szkoły religijnej w Janowie powstał cmentarz ewangelicki. Od lat 50. XIX w. zarządzały nim dozory cmentarne, złożone z przedstawicieli kilku kolonii. Otrzymał stosowne ogrodzenie. Przetrwał do lat 60. XX w., kiedy to terytorium byłej osady szkolnej w Janowie włączono do terenów przemysłowych zlokalizowanych przy zbiegu ulic: Augustów i Rokicińskiej⁵²⁰.

Duże skupiska osadników związanych z wyznaniem ewangelicko-augsburskim zamieszkiwały miejscowości przynależne do północnej części parafii w Nowosolnej. W wielu przypadkach procesy osiedleńcze miały miejsce już w końcowym okresie XVIII w.⁵²¹ Pierwsze ewangelickie szkoły religijne

działki zajęto na utworzenie linii kolejowej Łódź–Koluszki (1864 r.) oraz szosy Łódź–Rokiciny. Współcześnie chodzi o terytorium położone na wschód od północnego biegu ul. Augustów, po obu stronach ul. Rokicińskiej.

⁵¹⁷ Szkoła w Janowie funkcjonowała w bezpośrednim sąsiedztwie linii torów kolejowych, a więc w kierunku północno-wschodnim u zbiegu współczesnych ulic: Augustów i Służbowej. Z uwagi na istniejące zagrożenie pożarowe władze Tow. Akc. Kolei Żelazno-Łódzkiej wydzieliły środki na jej przeniesienie w inne miejsce, prawdopodobnie przy drodze Rokicińskiej. Taka sytuacja miała miejsce w końcu XIX w.

⁵¹⁸ APŁ, DSwŁ, sygn. 921. Szkoła katolicka upadła w 1863 r., wtedy większość rodzin katolickich pochodzenia niemieckiego przeniosło swoje dzieci do szkół ewangelickich.

⁵¹⁹ Ibidem, SŁDEA, sygn. 42, k. 9–165; ibidem, DSwŁ, sygn. 661.

⁵²⁰ Ibidem, SŁDEA, sygn. 42, k. 60–62; informacje uzyskane od Zbigniewa Frontczaka.

⁵²¹ Większość tego obszaru, poza terenami związanymi z dominium Moskule – współcześnie nie znajduje się w strukturze Wielkiej Łodzi.

na tym obszarze powstały w Małych Moskulach czyli Moskulikach i Grabinie. Nie udało się ustalić czasu ich powstania. Szkoła w Małych Moskulach dysponowała skromnym uposażeniem, bo jednomorgowym. Powstałe tam stowarzyszenie szkolne zbudowało budynek szkolny i inne obiekty. Szkoła obsługiwała także okoliczne miejscowości. W 1873 r. w roli nauczyciela występował Jan Maurer. Uczęszczało do niej zaledwie 19 dzieci obojga płci. Zbliżony charakter miała szkoła w Grabinie, także jednoklasowa, dysponująca działką jednomorgową. W 1873 r. nauczycielem był Konrad Weygold, a uczęszczało do niej 30 dzieci⁵²². Dopiero w 1893 r. wystąpiono o budowę szkoły w Kalonce. Powstała ona w centrum tej osady i odegrała ważną rolę w procesie kształcenia dzieci ewangelików w tej i okolicznych osadach⁵²³. Do parafii w Nowosolnej należała też powstała w 1840 r. kolonia Natolin. Tam też funkcjonowała szkoła religijna⁵²⁴. Ponadto na wspomnianym terytorium powstały trzy skromne obiekty cmentarne: w Małych Moskulach, Grabinie i Bukowcu⁵²⁵.

1.8. Środowiska ewangelików na obszarze Wielkiej Łodzi do 1914 r. związane z parafiami tego wyznania w Pabianicach, Zgierzu i Konstantynowie

Utworzona w 1827 r. parafia ewangelicko-augsburska w Pabianicach swoim oddziaływaniem objęła obszary, określane po 1797 r. jako Ekonomia Rządowa Pabianice. Na tym terytorium, w jego części północnej i północno-zachodniej, od przełomu XVIII i XIX w. pojawiły się pierwsze skupiska osadników pochodzenia ewangelickiego. Dane z 1816/1817 r. informują o pobycie w Starowej Górze 26 rodzin tego wyznania⁵²⁶, w Olechowie 309 osób, Rokiciu – pięciu rodzin, po dwie w Chocianowicach i Rudzie, jednej w osadzie młynarskiej Brus⁵²⁷. Na przełomie lat. 40. i 50. władze konsystorskie rozpatrywały możliwość przyłączenia ówczesnego Rokicia, obejmującego właściwe Rokicie i Wójtostwo do parafii ewangelicko-augsburskiej w Łodzi. Szybko rosnąca

⁵²² APŁ, SŁDEA, sygn. 33, k. 24–39. Kolonię Grabina tworzone od 1802 r. Była największą osadą kolonistów niemieckich.

⁵²³ *Neu/Sulzfeld/Nowosolna...*, s. 249–255.

⁵²⁴ *Ibidem*, s. 265.

⁵²⁵ APŁ, SŁDEA, sygn. 33, k. 39. Są one widoczne i zaznaczone na mapach topograficznych sprzed II wojny światowej.

⁵²⁶ Miejscowość ta, znajdująca się współcześnie poza obszarem Wielkiej Łodzi nie będzie dalej prezentowana w interesującym nas temacie.

⁵²⁷ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2467, k. 13–27.

populacja tego ostatniego zboru stała temu na przeszkodzie. Z podobnych względów nie uwzględniono próśb mieszkańców Olechowa⁵²⁸. Natomiast w 1896 r. parafia w Nowosolnej przejęła Olechów i kilka kolonii powstałych na obszarze dominiów Wiskitno i Bedoń⁵²⁹.

W Olechowie powstał ważny ośrodek życia religijnego miejscowej społeczności ewangelicko-augsburskiej. W trakcie tworzenia tej kolonii wydzielono osadę szkolną⁵³⁰. Już w 1800 r. Stowarzyszenie Szkolne utworzyło szkołę elementarną ewangelicką, do której uczęszczały też dzieci rodzin katolickich⁵³¹. Wspomnianą osadę szkolną podzielono na kilka części. Obiekty szkolne zajęły jej południowo-zachodnią część, przy głównej drodze. Obok niej prowadziła droga na cmentarz, zlokalizowany bezpośrednio za nimi⁵³². Po utworzeniu parafii ewangelicko-augsburskiej w Pabianicach to jej pastorycy byli opiekunami szkoły w Olechowie. Według danych z 1866 r.⁵³³ do Stowarzyszenia Szkolnego należały 103 rodziny z Olechowa, 16 z pobliskiego Augustowa i kilkanaście z kolonii Wiskitno, późniejszego Jędrzejowa⁵³⁴. W latach 60. XIX w. na jej bazie utworzono jednoklasową szkołę gminną. Zestaw związanych z nią miejscowości powiększyła kolonia Ustronie. W 1911 r. powstał nowy obiekt szkolny, parterowy ale murowany, wraz z zapleczem⁵³⁵.

Od początku w budynku szkolnym w Olechowie istniało pomieszczenie do odprawiania nabożeństw. Miejscowi nauczyciele byli jednocześnie kantorami. Lokalna społeczność ewangelicka przejawiała silne tendencje separatystyczne i w połowie lat 30. XIX w. domagała się nawet wyjścia ze struktur parafii w Pabianicach. Ostatecznie wybrano rozwiązanie kompromisowe i powołano filiał w Olechowie, obejmujący także wieś Wiskitno, młyn Wiskitno i wieś Kalino⁵³⁶. Przy filiale winien urządzać dozór kościelny. Późniejsze

⁵²⁸ Ibidem, PiSŁDEA, sygn. 3, k. 3–4; ibidem, SŁDEA, sygn. 28.

⁵²⁹ Były to: Jędrzejów, Ustronie, Stefanów, kolonia Wiskitno i Huta Szklana; Ibidem, SŁDEA, sygn. 33.

⁵³⁰ Jej lokalizacja przy zbiegu współczesnych ulic: Zakładowej i Książąt Polskich. Nie można wykluczyć takiej ewentualności, że ta ostatnia ulica powstała w większości na obszarze należącym do owej osady szkolnej. Współcześnie po przeciwnej stronie owego cmentarza znajduje się nowy cmentarz Wszystkich Świętych.

⁵³¹ APŁ, DSwŁ, sygn. 973, k. 1–7.

⁵³² Współcześnie w wymienionym miejscu znajduje się zachowany, choć w szczytkowym kształcie cmentarz.

⁵³³ APŁ, DSwŁ, sygn. 973, k. 14–15.

⁵³⁴ W 1868 r. uczęszczało do niej 110 dzieci, w tym 98 ewangelików i 12 katolików.

⁵³⁵ APŁ, RGP.WBud., sygn. 18505a.

⁵³⁶ Ibidem, SŁDEA, sygn. 24, k. 22. Pierwszą składkę w ramach filiału zbierano od 1838 r.

dane mówią o funkcjonowaniu tam kantoratu i dozoru cmentarnego⁵³⁷. Być może o takim rozwiązaniu zdecydowała niemożność budowy, ze środków lokalnych środowisk nawet skromnego obiektu kościelnego.

W literaturze przyjmuje się, iż cmentarz ewangelicko-augsburski na Olechowie powstał w połowie XIX w. Jego początki należy wiązać raczej z pierwszym okresem XIX w.⁵³⁸, choć najstarszy zachowany napis na nagrobku informuje o pochówku rodziny Kelmów w latach 1858–1869⁵³⁹. Wiadomo o powołaniu w 1841 r. pierwszego składu dozoru cmentarnego w Olechowie⁵⁴⁰, choć nie można wykluczyć jego wcześniejszego funkcjonowania. Grzebano tam mieszkańców okolicznych miejscowości wyznania ewangelickiego do 1945 r. Dopiero w latach 80. XX w. obiekt cmentarny na Olechowie wpisano do rejestru zabytków, teren jego uporządkowano i uratowano przed zniszczeniem⁵⁴¹.

Społeczność protestancka od lat 50. XIX w. zainteresowała się możliwościami udziału w zagospodarowywaniu kompleksu Rokicie, wchodzącego w skład byłych dóbr Kapituły Krakowskiej. Wydzielony z tych ostatnich klucz bruski, obejmujący Brus, Rokicie i Retkinię znalazł się od 1854 r. w posiadaniu rodziny Nenckich⁵⁴². W latach 1856–1858 Wilhelm Nencki utworzył kolonię Nowe Rokicie⁵⁴³. Różnej wielkości działki nabyło 45 osadników. Utworzono też osadę szkolną o powierzchni ponad 16 mórg⁵⁴⁴. Powstałe tam Stowarzyszenie Szkolne gromadziło środki na budowę obiektu szkolnego wraz z zapleczem. Kolonia Nowe Rokicie od przełomu lat 50. i 60. XIX w. z racji swego położenia stała się ośrodkiem życia religijnego i oświatowego, także dla rodzin sąsiadujących z nią miejscowości, a więc dla Starego

⁵³⁷ Ibidem, sygn. 33, k. 1. Obejmował on Olechów, Jędrzejów, Ustronie, Stefanów, Wiskitno i Hutę Szklaną.

⁵³⁸ Taką informację podano na tablicy zamieszczonej współcześnie przy wejściu na tę istniejącą nekropolię. Zob.: *Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce. Województwo łódzkie*, oprac. A. Lewkowska, W. Walczak, Warszawa 1996.

⁵³⁹ Informacje uzyskano od Zbigniewa Frontczaka.

⁵⁴⁰ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2473, k. 272.

⁵⁴¹ Zachowały się informacje o istnieniu kolejnej nekropolii Olechowa, przy dzisiejszej ul. Olechowskiej, w miejscu przepływu przez nią rzeki Olechówki, ale po stronie południowej. Faktycznie był to cmentarz z okresu I wojny światowej, a więc wojskowy.

⁵⁴² Zob.: M. Baruch, *op. cit.*, s. 294. Wcześniej ten klucz należał do Mateusza Lubowidzkiego.

⁵⁴³ Najważniejsze dokumenty w procesie jej tworzenia: APŁ, Not. K. Szczawiński 1858, nr rep. 9; ibidem, nr rep. 19.

⁵⁴⁴ Ibidem, KdSWPŁ, sygn. 39.

Rokicia i Rudy. Powstał tam kantorat i szkoła dla dzieci. Nauczycielami byli: Ferdynand Rode, Adolf Rosner, Jan Daniel Kammer, Teodor Zimmer, Michał Krampitz⁵⁴⁵. Przed I wojną światową do stowarzyszenia w Nowym Rockiciu należało 51 rodzin⁵⁴⁶. Wspomniana wyżej osada szkolna, przynajmniej jej główna część była zlokalizowana po zachodniej stronie Szosy Pabianickiej, w bezpośrednim jej sąsiedztwie i dochodziła do drogi (obecnie ul. św. Franciszka z Asyżu). Obiekt szkolny funkcjonował w północnej części tego placu. Tam też miał swoją siedzibę kantorat⁵⁴⁷. Na początku XX w. przez środek tej działki przeprowadzono nitkę kolei obwodowej, co w istotny sposób utrudniało dostęp do niej, w szczególności dla uczniów. W 1911 r. Hausmanowie, przedsiębiorcy, powiązani z rodziną Müllerów, właściciele dużego przedsiębiorstwa włókienniczego funkcjonującego na pograniczu Nowych Chojen, Nowego Rokicia i Rudy Pabianickiej nabyli dwie działki (nr 12 i 18) przy drodze (obecnie ul. 3 Maja), gdzie do wybudowanych pomieszczeń przeniesiono szkołę ewangelicką i kantorat⁵⁴⁸.

W głównym dokumencie dotyczącym organizacji kolonii Nowe Rokicie⁵⁴⁹ podano, iż w składzie gruntu nabytego przez Karola Zimmermana (6 mórg) znalazła się działka o powierzchni dwóch mórg, na której urządzono obiekt grzebalny. Chodzi o cmentarz ewangelicko-augsburski istniejący współcześnie w Rudzie Pabianickiej, przy ul. Sopockiej 18. Można więc przyjąć, iż powstał dopiero na początku lat 60. XIX w.⁵⁵⁰ Powołano wtedy dozór cmentarny, który odpowiadał za jego stopniowy rozwój. Powstała więc nekropolia w formie prostokąta, bez alei głównej, z dominacją nieregularnego układu prostokątnych kwater. Z początku XX w. pochodzi murowana brama, przesklepiona łukiem, furtka i wrota metalowe. Przez grunt K. Zimmermana przechodziła dróżka łącząca cmentarz, brama od strony południowej, z ul. Pabianicką⁵⁵¹.

⁵⁴⁵ Uczęszczało do niej 40–80 dzieci. Zob.: ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2473, k. 823–832; ibidem, DSwŁ, sygn. 2701, k. 181 i n.

⁵⁴⁶ Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8573.

⁵⁴⁷ W kierunku północnym znajdowała się osada gminna, na której powstał później katolicki kościół pod wezwaniem św. Franciszka z Asyżu. Zob.: ibidem, Akta miasta Ruda Pabianicka, sygn. 13, k. 13.

⁵⁴⁸ Ibidem, Not. H. Aleksandrowicz 1911, nr rep. 7208; informacje uzyskane od Z. Frontczaka i dokumentacja udostępniona w parafii ewangelickiej św. Mateusza.

⁵⁴⁹ Ibidem, Not. K. Szczawiński 1858, nr rep. 9, k. 18.

⁵⁵⁰ W literaturze (*Zabytkowe cmentarze...*, s. 41) podaje się jego powstanie na połowę XIX w.

⁵⁵¹ *Zabytkowe cmentarze...*, s. 41; APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2447; informacje uzyskane od Z. Frontczaka. Najstarsze pochówki pochodzą z lat 70. XIX w. Wspomniany K. Zimmermann przez dłuższy czas pełnił obowiązki gospodarza cmentarza.

Opisana nekropolia obsługiwała społeczność protestancką mieszkającą w Starym Rokiciu, Wójtostwie, Nowym Rokiciu i w Rudzie.

W kompleksie obejmującym Stare Rokicie i Wójtostwo społeczność ewangelicka przybywała w kilku okresach. Jak wspomniano wyżej korzystała z usług instytucji funkcjonujących w kolonii Nowe Rokicie. Prawdopodobnie w końcu XIX w. powstał kantorat w Starym Rokiciu, w obiekcie przy Szosie Pabianickiej⁵⁵². Kantorem był tam m.in. Hugo Tym. Od 1912 r. północna część Starego Rokicia wraz z posesją, na której funkcjonował kantorat znalazła się w strukturach łódzkiej parafii św. Jana⁵⁵³. Kantorat obsługiwał też społeczność ewangelicką osady młynarskiej Rokicie, której właściciele, tj. rodzina Adamków – po jej włączeniu w skład Łodzi (1908 r.) rozpoczęli intensywną parcelację i wyprzedaż działek po obu stronach ul. Pabianickiej.

Duży kompleks majątkowy – Ruda aż do końca lat 60. XIX w. był słabo zasiedlony. Przełomem była kolonizacja i powiększenie terenów wsi Ruda oraz wytyczenie kilku osad w północnej części tego kompleksu, na południe od rzeki Olechówki, określanych w przyszłości jako Nowa Ruda⁵⁵⁴. Zachowała się informacja, pochodząca z 1873 r. o istnieniu w Rudzie kantoratu, nie powiązanego ze szkołą powszechną. W 1879 r. obiekt szkolny już istniał i uczęszczało do niego 60 dzieci⁵⁵⁵. Nie posiadamy danych o miejscu jego lokalizacji. Wiadomo jedynie o istnieniu osady szkolnej we wsi Ruda. W późniejszym czasie wspomnianą szkołę religijną przekształcono w gminną, taki status otrzymała kolejna szkoła⁵⁵⁶. Na początku XX w. dokonano całkowitej parcelacji folwarku Ruda, co m.in. skutkowało rosnącym napływem ludności wyznania protestanckiego. W powstałej sytuacji w 1912 r. utworzono w Rudzie Pabianickiej nowy kantorat. Przypomnijmy, iż kantorzy byli także nauczycielami religii w szkołach powszechnych⁵⁵⁷. Być może przy nowym kantoracie w Rudzie Pabianickiej utworzono szkołę ewangelicką. Na początku XX w. na wyżej opisanym terytorium zamieszkiwała znacząca społeczność wyznania ewangelickiego. Dane z 1912 r. informują o przynależności do niego w Rudzie

⁵⁵² APŁ, DSwŁ, sygn. 2701, k. 197. W 1909 r. uczęszczało do niej 81 dzieci. Stare Rokicie dochodziło do ul. Pabianickiej w rejonie współczesnego Parku im. J. Słowackiego.

⁵⁵³ Ibidem, sygn. 2704, k. 197.

⁵⁵⁴ A. Stawiszyńska, *Ruda Pabianicka. Echa przeszłości*, Łódź 2009, s. 10–11; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep hip. 103^b, dział I i II.

⁵⁵⁵ Pierwszym kantorem i nauczycielem był Juliusz Ewald.

⁵⁵⁶ APŁ, DSwŁ, sygn. 1200.

⁵⁵⁷ Ibidem, sygn. 2702, s. 247; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8573. Funkcję tę objął Robert Traeger. *Wiadomości konsystorskie*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1911, nr 9.

Pabianickiej 69 rodzin, gdy w 1902 r. było ich zaledwie siedem, w Nowym Rokiciu – 50, Chachule – 8 rodzin⁵⁵⁸. Na mocy decyzji Rady Ministrów z 3 listopada 1906 r. większość skupisk mieszkalnych Starego Rokicia włączono do Łodzi. Z tego powodu do parafii w Pabianicach należała z tej miejscowości tylko jedna rodzina.

W strukturze Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim ważne miejsce zajmowała parafia w Zgierzu, należąca podobnie jak łódzka – do diecezji kaliskiej, później płockiej, a od 1902 r. piotrkowskiej. O jej znaczeniu zadecydowała rosnąca liczebnie społeczność protestancka z samego Zgierza⁵⁵⁹. Od utworzenia parafii zgierskiej do wybuchu I wojny światowej kierowali nią pastory: H. Bando (1824–1865), Ernst Wilhelm Bursche (1865–1904) i Karol Serini (1905–1919)⁵⁶⁰. Poza Zgierzem pozostałe jej struktury były umiejscowione we wsiach i koloniach rozlokowanych wokół tego ośrodka przemysłowego. Szczególne miejsce zajmowały dwie kolonie „ołęderskie”: Żabieniec powstały na obszarze dominium radogoskiego i Grabieniec – kalskiego oraz utworzona na początku lat 60. XIX w. kolonia Radogoszcz ABC i zasiedlone przedstawicielami społeczności ewangelicko-augsburskiej miejscowości: Rogi, Kały i inne związane z tymi kompleksami majątkowymi. Przed wybuchem I wojny światowej na terytorium zlokalizowanym między Zgierzem a Dołami, Bałutami, Żubardziem i Nowym Złotnem (parafia w Konstantynowie) mieszkało 301 rodzin wyznania ewangelicko-augsburskiego, składających się z 1389 osób⁵⁶¹, w tym w kolonii Radogoszcz 154 rodziny (653 osoby), w Żabieńcu – 57 rodzin (281 osób) i Grabieńcu – 37 rodzin (216 osób). Właśnie z tymi trzema miejscowościami związane było funkcjonowanie religijnych ośrodków protestanckich. Jak podano wyżej z połączenia dwóch osad: Żabieńca i Fornale powstała duża kolonia Żabieniec, zlokalizowana wzdłuż granicy dóbr radogoskich. Kolonia Fornale była zamieszkała w większości przez społeczność katolicką. W momencie

⁵⁵⁸ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 6509; ibidem, sygn. 7307; ibidem, sygn. 8262; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2473.

⁵⁵⁹ Wynosiła ona odpowiednio w strukturze ogółu mieszkańców Zgierza: 1859 r. – 34,6, 1888 r. – 39,0, 1897 r. – 21,2 i 1913 r. 25,3%. *Zgierz. Dzieje miasta...*, s. 137.

⁵⁶⁰ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 177–180; *O zborze ewangelicko-augsburskim zgierskim*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1865, nr 7, s. 108–110. W samym Zgierzu parafia ta (1905 r.) posiadała: kościół, plebanie, szkołę, dom sierot i dom starców. Informacje o funkcjonowaniu parafii zgierskiej od 1872 r. do I wojny światowej: APŁ, SŁDEA, sygn. 36; ibidem, sygn. 76; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8022.

⁵⁶¹ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8532.

zagospodarowywania tego kompleksu dla potrzeb osadników wydzielono osadę szkolną o powierzchni ponad 30 morgów oraz miejsce na urządzenie cmentarza (262 przętów)⁵⁶².

Wspomniana osada szkolna była zlokalizowana w środkowej części Żabieńca, przy współczesnej ul. Brukowej, nieco na północ od jej połączenia z ul. św. Teresy od dzieciątka Jezus. Lokalna nekropolia otrzymała z czasem kaplicę, obiekt otoczono ceglany murem. Funkcjonował też dozór cmentarny odpowiedzialny za jego prawidłowe funkcjonowanie⁵⁶³. Jak wspomniano wyżej właściciel Radogoszcza przeznaczył na osadę szkolną na w Żabieńcu teren o powierzchni ponad 30 mórg, ale taką wielkość wywalczyła miejscowa społeczność w rezultacie długich zabiegów dopiero w 1853 r.⁵⁶⁴ Nowe tereny przylegały do starej osady szkolnej, w większości była to nieruchomości porośnięta lasem. W 1819 r. powstało tam Stowarzyszenie Szkolne, które zorganizowało zajęcia w dzierżawionych pomieszczeniach. O determinacji miejscowych ewangelików może świadczyć fakt, iż pierwszy nauczyciel, Jan Krystian Weinert nie posiadał odpowiednich kwalifikacji. Źródła informują, że w 1828 r. istniał już drewniany obiekt szkolny wraz z zapleczem. Do połowy XIX w. kolejnymi nauczycielami byli Bogumił Zbankiewicz, Piotr Isert i Michał Frytz⁵⁶⁵. Większość uczniów pochodziła z Żabieńca, później pojawiły się niewielkie grupy z wsi Radogoszcz i Rogi, z osady młynarskiej Pabianka, kolonii Marianów i wsi Żubardzia. W pierwszym okresie funkcjonowała ewangelicka szkoła elementarna, później gminna. Kolejnymi nauczycielami byli m.in.: Jan Moderau i Fryderyk Gross. Ten ostatni od 1881 r. pełnił obowiązki kantora⁵⁶⁶. Prawdopodobnie w końcu XIX w. powstała tam nowa szkoła związana z poprzednią, a ulokowana przy Szosie Aleksandrowskiej (obecnie ul. B. Limanowskiego). Zbudowano tam obiekt murowany, gdzie ulokowano różne instytucje. Wspomniany kantorat na Żabieńcu funkcjonował do 1932 r.

⁵⁶² Zob.: ibidem, KdSWPŁ, sygn. 211. Ogółem były tam 53 osady chłopskie i jedna młynarska; ibidem, Zbiór kartograficzny APŁ, sygn. 671. Wykaz właścicieli osad z 1885 r. W składzie osady szkolnej było 15 mórg, łącznie z lasem.

⁵⁶³ Po II wojnie światowej zburzono kaplicę, później rozebrano ceglany mur, rozkradziono nagrobki. Współcześnie nie ma po nim śladu. Informacje uzyskane od Z. Frontczaka, Zob.: APŁ, SŁDEA, sygn. 78.

⁵⁶⁴ Zob.: ibidem, Not. R. Jaroński 1853, nr rep. 2700. Tam zamieszczono szkicowy plan.

⁵⁶⁵ Ibidem, DSwŁ, sygn. 1481, k. 1–65.

⁵⁶⁶ Ibidem, SŁDEA, sygn. 78; E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 170.

W powstałej w końcu XVIII w. osadzie Grabieniec dla potrzeb przybyłych tutaj ewangelików wydzielono osadę szkolną o powierzchni 7,5 morgi, której niewielką część przeznaczono na założenie cmentarza⁵⁶⁷. Współcześnie pozostałością po tej nekropolii jest skromny skwer przy skrzyżowaniu ul. Rojnej i T. Banachiewicza. W koncentrycznej strukturze cmentarza dominował układ alejek, zbiegających się w środkowej jego części⁵⁶⁸. Obok cmentarza znajdowała się część osady szkolnej. Prawdopodobnie w latach 20. XIX w. powstała tutaj szkoła elementarna dla dzieci ewangelików i katolików. Pierwszym nauczycielem był Adolf Lehnert, kolejnym Juliusz Ernst, następnymi: Bucholtz, Adolf Schendel, August Follak i Reinhold Krusche. Stopniowo wykształcił się okręg szkolny, związany z tą instytucją. Oprócz Grabieńca obejmował kolonię Mikołajew i społeczność związaną z Kałami. Później funkcjonował tutaj kantorat⁵⁶⁹.

Od połowy lat 60. XIX w. rozpoczął się proces tworzenia kolonii Radoszcz ABC. Większość nieruchomości i większych działek przejęły rodziny pochodzenia protestanckiego, często wywodzące się z sąsiednich miejscowości. Władze nowej kolonii wydzieliły dla potrzeb jej mieszkańców osadę szkolną o powierzchni 7 mórg oraz działkę zlokalizowaną w pewnej odległości od Szosy Zgierskiej (obecnie ul. Zgierska), przeznaczoną na urządzenie cmentarza ewangelickiego (1 morga)⁵⁷⁰. Do tworzącej się nekropolii prowadziła droga, urządzona na wysokości powstałej później ul. Liściastej, ale funkcjonująca po drugiej stronie. Osada szkolna była pierwotnie zlokalizowana na południe od owego połączenia, przy wschodniej stronie ul. Zgierskiej. W końcu lat 70. i na początku 80. XIX w. łódzki fabrykant Juliusz Heinzl, nabył większą ilość działek, zlokalizowanych głównie nad rzeką Brzozą (obecnie Sokołówką), gdzie utworzył folwark Julianów, w ramach którego przystąpił m.in. do tworzenia ogrodu spacerowego. Już w 1883 r. wystąpił z inicjatywą przejęcia owej osady szkolnej, proponując w zamian działkę o takiej samej

⁵⁶⁷ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 180.

⁵⁶⁸ Informacje uzyskane od Z. Frontczaka. Do czasów współczesnych nie zachowały się żadne nagrobki. Istniały jeszcze w latach 90. XX w. Przetrwały betonowe krawężniki ścieżek.

⁵⁶⁹ APŁ, DSwŁ, sygn. 630; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2490; E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 180.

⁵⁷⁰ APŁ, DSwŁ, sygn. 1080, s. 13 i n.; ibidem, Not. W. Herberg 1871, nr rep. 35, Akt z 8/20 stycznia.

powierzchni, zlokalizowane na północ od drożki prowadzącej na cmentarz. Odpowiedni akt spisano dopiero w końcu 1884 r.⁵⁷¹

Proces tworzenia ewangelickiej szkoły religijnej w kolonii Radogoszcz rozpoczął się w 1864 r. Powstało Stowarzyszenie Szkolne, które wybudowało obiekt szkolny⁵⁷². Szkoła rozpoczęła działalność od 1 stycznia 1868 r. a jej pierwszymi nauczycielami byli: Jan Bogumił Fiedler i Fridrich Szwanke. Tworzone od podstaw szkoły ewangelickie, zgodnie z obowiązującymi przepisami mogły liczyć na zasiłki rządowe w okresie pierwszych dziesięciu lat ich funkcjonowania⁵⁷³. W nowej osadzie szkolnej powstał obiekt murowany, ulokowany w jej południowo-zachodniej części. Później na jego bazie powstała szkoła powszechna gminna. Od 1875 r. uczęszczały do niej także dzieci z kolonii Rogi i wsi Radogoszcz. Ważnym wydarzeniem było powołania kantoratu w kolonii Radogoszcz. Został on ulokowany w dzierżawionych pomieszczeniach przy ul. Zgierskiej, po jej stronie zachodniej⁵⁷⁴. Na przełomie XIX i XX w. oraz po rewolucji 1905–1907 miał miejsce proces wzrostu liczby ludności, postępującej zabudowy przestrzennej i rozwoju ekonomiczno-społecznego tej kolonii. W roli kantorów, w Radogoszczu, występowali pastory i wspierający ich pracę kantorzy gminy zgierskiej, organizując w różny sposób miejscowe życie religijne. Ks. Serini założył w 1911 r. Stowarzyszenie Młodzieńców, rok później chór i inne struktury⁵⁷⁵.

Wiadomo, iż w połowie 1911 r. Kolegium parafii ewangelickiej w Zgierzu nabyło w Radogoszczu plac za 1350 rb., na którym planowano wybudować dom parafialny, mieszczący salę modlitewną, ochronkę i przytułek dla starców⁵⁷⁶. Do wybuchu I wojny światowej powstał pierwszy projekt, gdzie urządzono kantorat radogoski. Większe znaczenie miały przygotowania do urządzenia nowego cmentarza w Radogoszczu. Na mocy dwóch aktów notarialnych z 1913 i 1920 r.⁵⁷⁷, zgierska parafia ewangelicka nabyła dwa place

⁵⁷¹ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 140a, dział I i II; APŁ, Not. K. Płachecki 1884, nr rep. 3643. J. Heinzl dopłacił dodatkowo za przejęte budynki 700 rbs. APŁ, Zbiór kartograficzny APŁ, sygn. 670.

⁵⁷² W budynku tym mieściła się też siedziba gminy Radogoszcz.

⁵⁷³ APŁ, DSwŁ, sygn. 1080; ibidem, sygn. 2176l; ibidem, SŁDEA, sygn. 78. W 1873 r. uczęszczało do niej 111 dzieci.

⁵⁷⁴ Zob.: ibidem, PRN.WAiNB, sygn. 45/92; ibidem, sygn. 55/22.

⁵⁷⁵ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 170.

⁵⁷⁶ *Wiadomości konsystorskie*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1911, nr 7.

⁵⁷⁷ APŁ, Not. H. Kaniewski 1913, nr rep. 810; ibidem, Not. Z. Kulesza 1920, nr rep. 15. Nabyto ją od E. Langeo i H. i N. Szpanenbergów.

o ogólnej powierzchni 4 mórg⁵⁷⁸. Pierwsza działka zakupiona w 1913 r. została formalnie zatwierdzona przez resort spraw wewnętrznych i przeznaczona na urządzenie cmentarza⁵⁷⁹. Z tego można wnioskować, iż dotychczasowa nekropolia ewangelików w Radogoszczu zapełniła się stopniowo grobami. Wybuch I wojny światowej przerwał przygotowania do rozpoczęcia czynności związanych z jego tworzeniem⁵⁸⁰.

Do parafii ewangelickiej w Konstantynowie należały tereny stanowiące najdalej na północ wysunięty obszar dóbr Kapituły Krakowskiej, a więc Brus, Retkinię, utworzoną w 1858 r. kolonię Karolew, dalej Smulsko, Łaskowice a także kompleks Jagodnica-Złotno. W jej dziejach do wybuchu I wojny światowej szczególną rolę odegrała grupa pastorów, w tym wspomniany wcześniej ks. Z. Manitius i E. Holtz⁵⁸¹. W strukturze wschodniej części parafii w Konstantynowie istniało lub powstało w okresie XIX w. kilkanaście kolonii i osad zamieszkałych w znaczącym stopniu przez ewangelików. Dość powiedzieć, iż w większości przypadków były to rodziny zamożne, często występujące w charakterze właścicieli folwarków, dużych realności ziemskich, także cegielni i innych drobnych i średnich przedsięwzięć gospodarczych. W świetle danych z początków XX w.⁵⁸² największe skupiska tej ludności były w kształtującej się osadzie Nowe Złotno (15 rodzin), Cygance (16), Karolewie (17), Brusie (5), Lublinku (4), kolonii Odzierady (5 rodzin, właścicieli dużych nadziałów). Wskażmy też na fakt, iż większość tych rodzin pojawiła się na tym terytorium dopiero od przełomu XIX i XX w. Z tego względu pierwsze szkoły religijne tego wyznania pojawiły się stosunkowo późno. Wiadomo, iż na początku XX w. istniała taka placówka w Cygance z jednym nauczycielem o statusie kantora⁵⁸³. Od 1889 r. funkcjonowała w Karolewie szkoła gminna

⁵⁷⁸ Była ona zlokalizowana w pewnej odległości od ul. Zgierskiej, współcześnie chodzi o obszar położony między ul. Macierzanki i Sterową, a od strony południowej fragment ul. Jeziornej.

⁵⁷⁹ APŁ, Akta gminy Radogoszcz, sygn. 790. Projekt przewidywał na jego urządzenie ponad 9,9 tys. rb.

⁵⁸⁰ W 1920 r. właściciel folwarku Julianów lit. A wpisał do księgi wieczystej serwitut na istnienie połączenia łączącego ul. Zgierską z terenami przeznaczonymi na urządzenie cmentarza. Zob.: ibidem, Not. Z. Kulesza 1920, nr rep. 114; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 140, dział III, dokument nr 15.

⁵⁸¹ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, k. 155–156; APŁ, SŁDEA, sygn. 2. Po Manitiusie pastorami byli: Johann Buse, Joseph K. T. Rosenberg, Leopold A. Schmidt.

⁵⁸² APŁ, RGP.WAdm., sygn. 6596; ibidem, sygn. 8370.

⁵⁸³ Ibidem, DSwŁ, sygn. 2701, k. 367–380. Kantorat w Cygance obsługiwał ludność ewangelicką zamieszkałą na terytorium dawnego dominium Jagodnica-Złotno.

przeznaczona dla dzieci wyznań: ewangelickiego i katolickiego. Jak można przyjąć środowisko ewangelików łożyło większe środki na jej potrzeby i dlatego nazywano ją szkołą niemiecką. Funkcjonowała ona później na terenie wydzielonej dla tej kolonii – osady szkolnej. Wiadomo, iż przy ul. Wileńskiej funkcjonował niewielki cmentarz ewangelicki, wydzielony z osady szkolnej⁵⁸⁴. Na terytorium związanym z parafią ewangelicko-augsburską w Konstancji istniał też cmentarz na terenie kolonii Odzierady⁵⁸⁵. Prawdopodobnie założony w końcu XIX w. jeszcze w latach 70. XX w. cmentarz był prawie kompletny. Do czasów nam współczesnych zachowało się kilka nagrobków i relikty ogrodzenia.

⁵⁸⁴ Zob.: ibidem, Zbiór kartograficzny APŁ, sygn. 630; ibidem, DSwŁ, sygn. 689; informacje uzyskane od Z. Frontczaka. Tam plan osady szkolnej ze „szkołą niemiecką”. Osada wraz z cmentarzem była oddalona o 200 m od ul. Retkińskiej. Do lat 80. XX w. zachowały się ślady grobów. Współcześnie jest tam niezagospodarowany plac. Osada szkolna miała 6 mórg. Zob.: H. Nencki, *Karolew*, „Rozwój”, 3 VII 1908, nr 137, s. 1.

⁵⁸⁵ Jego lokalizacja w późniejszym okresie to ul. Rąbieńska 66/68; informacje uzyskane od Z. Frontczaka.

2. Wspólnota braci morawskich w Łodzi do wybuchu I wojny światowej

Niewątpliwie do najciekawszych grup religijnych, aczkolwiek mniej znanych, a współcześnie nie funkcjonujących na ziemiach polskich – należeli bracia morawscy (morawczycy) znani też jako herrnhuci (hernhuterzy). Powstała w XVIII w. struktura, wywodziła się z dwóch środowisk religijnych. Pierwsze z nich to ugrupowanie religijne, powstałe w okresie reformacji i klasyfikowane jako umiarkowany odłam niemieckiego anabaptyzmu. Wskutek prześladowań część tego środowiska schroniła się na Morawach. Stąd właśnie pochodzi ich późniejsza nazwa – braci morawskich. Druga grupa wywodziła się w prostej linii od „Jednoty Braci”, powstałej w okresie funkcjonowania ruchu husyckiego. Po zwycięstwie w Czechach odłamu utrakwistycznego, a przegranej taborytów i innych skrajnych odłamów husytów, na przełomie XV i XVI w. powstało bractwo, później związek religijny „Bractwo Jednota”. Początkowo funkcjonowali jako struktura w łonie Kościoła utrakwistycznego, później ujawniły się silne tendencje separatystyczne. Członkowie „Bractwa Jednota” eksponowali założenia teoretyczne sprowadzające się głównie do odnowienia Kościoła według wzorów apostołskich. Traktowano Pismo Święte za jedyne źródło wiary, dalej przyjmowano tylko dwa sakramenty: chrzest i eucharystię. W okresie XVI i XVII w. znacząca część tej społeczności udała się na emigrację, uciekając przed prześladowaniami religijnymi. Część udała się na ziemie polskie (bracia czescy) i do innych sąsiadujących krajów. Duża grupa tej społeczności pozostała w Czechach, gdzie nawiązała bliższe kontakty ze znajdującymi się na Morawach środowiskami ugrupowania religijnego wywodzącego się z niemieckiego anabaptyzmu. W obliczu rosnących prześladowań religijnych potomkowie tych środowisk przenieśli się do Saksonii i osiedlili się w posiadłości niemieckiego reformatora religijnego Mikołaja Ludwika von Zinzendorfa. Tam założono osadę Herrnhut, od jej nazwy nowy ruch religijny występował odtąd pod określeniem herrnhuci, tj. pozostający pod opieką Bożą (1727 r.)¹.

¹ H. Steinberg, *Die Brüder in Polen. Eine geschichte der herrnhuter Gemeinschaftsarbeit in Kongresspolen*, Gnesdau 1924, s. 10–18; *Die Brüdergemeinde in Lodz*, [w:] *Jubiläumsschrift der „Lodzer Zeitung“ 1863–1913*, Lodz 1913, s. 86; S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937, s. 344–345; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 325–329; K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź 1995, s. 117; K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe (bez Kościoła*

Właściwie była to struktura pietystyczna. Bracia morawscy przyjmowali surową regułę życia, wprowadzili także „religię serca”, rozumiejąc pod tym określeniem, że najważniejszym dobrem była osobista wiara w Boga, a więc bezpośredni, żywy z nim związek. Do głównych zasad wiary należało m.in. oczekiwanie, aby każdy członek bractwa prowadził swój żywot, stosownie do przepisów Pisma Świętego i swoim życiem naśladował Chrystusa. Wszyscy winni się uważać za członków jednego ciała, którego głową był Chrystus, miłować się jak bracia, wzajemnie sobie pomagać i służyć, okazując w ten sposób prawdziwy owoc Ducha Świętego. Morawczycy nie uznawali pastorów i wiary Lutra, a tylko Pismo Święte i Nowy Testament. Do tej struktury religijnej mogły należeć osoby głęboko wierzące, dające temu wyraz w życiu codziennym. Byli też zdecydowanymi zwolennikami budowy skromnych obiektów kościelnych. Między innymi z obiektów sakralnych usunięto sprzęty kościelne (ołtarz, ambonę) i wszelkie większe upiększenia a eucharystię przyjmowano, podając sobie chleb i wino.

Bracia morawscy nie zabiegali o utworzenie samoistnego Kościoła. W 1742 r. król Fryderyk II udzielił im generalnej koncesji na założenie gmin na obszarze państwa pruskiego, głównie na Śląsku. Później ich misje, a następnie gminy pojawiły się w Anglii, Stanach Zjednoczonych, Azji i Afryce. Nie zapomniano o szerszej aktywności wśród Kościołów ewangelickich w Europie. W Niemczech stawali się autonomicznym związkiem, specyficznym ewangelickim stowarzyszeniem religijnym, w rodzaju bractw kościelnych o własnych statutach. Były więc one zakładane w każdym terytorialnym Kościele ewangelickim a ich członkowie stanowili wiernych danego Kościoła ewangelickiego².

Na ziemiach polskich, głównie Królestwa Polskiego herrnhuci pojawili się po wydaniu odpowiednich pozwoleń na działalność misyjną przez władze rosyjskie w październiku 1817 r. i w kolejnych latach. Działali wśród miejscowych środowisk protestanckich³. Eksponowano stanowisko, że przez takie

rzymskokatolickiego) w Łodzi do wybuchu I wojny światowej, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010, s. 46. Ta grupa religijna funkcjonująca na wielu kontynentach doczekała się ostatnio w Polsce niezwykle wartościowej i opartej na bogatych materiałach źródłowych monografii: H. Karczyńska, *Odnowiona Jednota Braterska w XVIII–XX wieku. Z dziejów ruchu religijnego herrnhutów w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i na świecie*, Warszawa 2012.

² S. Grelewski, *op. cit.*, s. 43–44; K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *op. cit.*, s. 46–47.

³ H. Steinberg, *op. cit.*, s. 365. Według H. Karczyńskiej (*op. cit.*, s. 208) do Królestwa Polskiego pierwsze grupy braci morawskich przybyły w 1826 r.

rozwiązanie nie dążono do budowy odrębnej struktury kościelnej. Chodziło o większą integrację środowisk szczególnie natchnionych duchem ewangelicznym. Wiadomo, że bracia morawscy pojawili się w Nowosolnej około 1818 r. i stopniowo stali się środowiskiem liczącym w końcu lat 30. XIX w. 110 osób⁴. Ta opcja religijna posiadała silne wpływy na dworze carskim w Petersburgu. W 1826 r. car Mikołaj I wydał ukaz umożliwiający osobom uznającym zasady „religii serca” na prowadzenie działalności na terytorium państwa rosyjskiego. Między innymi zostali oni zwolnieni ze służby wojskowej, ale faktycznie dotyczyło to osób, które przybyły do Rosji z zagranicy, a nie obejmowało ich potomków.

Duże środowisko braci morawskich istniało w Prusach Wschodnich. Prawdopodobnie jej członkowie utworzyli drugi ośrodek tego nurtu religijnego na obszarze Królestwa Polskiego w Leonbergu (Lwówek) koło Gąbina. Nie wielkie grupy wyznawców tego kierunku pojawiły się w końcu lat 20. XIX w. w Pabianicach⁵, na początku lat 30. w Zgierzu⁶ i w Łodzi⁷, także w Zduńskiej Woli. Dużą część tego środowiska stanowili członkowie parafii ewangelicko-augsburskiej, którzy z różnych powodów i przyczyn przechodzili w szeregi herrnhutów.

Dla interesującego nas obszaru największe znaczenie miało środowisko braci morawskich w Nowosolnej. Wspomnieliśmy wyżej, iż w końcu lat 30. XIX w. do tego bractwa religijnego należało 110 osób. Wszyscy oni płacili składki i uczęszczali do miejscowego kościoła ewangelickiego. W domu nauczyciela gromadzili się jedynie w dni świąteczne i niedziele dla odbywania oddzielnych nabożeństw. Nawiązano kontakt z Dyрекcją Bractw Morawczyków w Bartelsdorfie koło Herrnhutu i stamtąd wysłano dla ich potrzeb odpowiednio przygotowanego nauczyciela. W 1837 r. morawczycy z Nowosolnej zbudowali własny obiekt mieszkalny dla nauczyciela. Inwestycję sfinansowali z dobrowolnych składek, także z zagranicy⁸. Środowisko morawczyków

⁴ AGAD, CWW, sygn. 1402, k. 2; K. Stefański, *Architektura...*, s. 118. Pierwsze grupy braci morawskich przybyły do Nowosolnej pochodziły z Nadrenii.

⁵ Między innymi byli to dwaj przedstawiciele rodziny Kruschów – Bieniamin i August, zob.: J. Vogt, *Die Diasporarbeit der Herrnhuter Brüdergemeinde in Polen*, „Ekklesia” 1938, t. 5, s. 417.

⁶ APŁ, Akta miasta Zgierza, sygn. 329. W 1847 r. było tam 38 morawczyków, w tym rodzina Rudolfa Kindlera.

⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 943, k. 1–10.

⁸ Był to obiekt na podmurówce z kamienia polnego, komin murowany, pozostała część to konstrukcja drewniana, jednopiętrowa długości 27 łokci, szerokości 18, wysokości – 4. Prawa część obiektu to były pomieszczenia dla nauczyciela, lewa przeznaczona na odprowadzanie nabo-

z Nowosolnej domagało się wydania koncesji na budowę domu modlitwy, a więc legalizacji swojego przedsięwzięcia, a także możliwości utworzenia własnej parafii. Argumentowano, iż była to największa placówka religijna tego bractwa w Królestwie Polskim, najlepiej przygotowana do wypełniania misji kierowania takimi strukturami⁹. Domagali się nawet tego, aby byli zależni od Dyrekcji Bractw Morawczyków w Bartelsdorfie w Saksonii. Takie rozwiązanie zostało zdecydowanie odrzucone przez Konsystorz Wyznań Ewangelickich. Superintendent diecezji kaliskiej oskarżył wręcz braci morawskich z Nowosolnej, o to, że prowadzą agitację wśród miejscowych ewangelików zachęcając do przyjęcia ich zasad wiary. Zjawisko to dotyczyło i innych ośrodków. Argumentowano, i to była ich „silna broń”, iż ukazem carskim z 1826 r. byli zwolnieni ze służby wojskowej. Mówiąc inaczej, los parafii ewangelickiej w Nowosolnej był zagrożony¹⁰.

Z drugiej strony, nie można nie przyznać racji części przedstawionej argumentacji. W 1846 r. prezydent Zgierza odmówił miejscowemu środowisku braci morawskich odprawiania nabożeństw we własnym domu modlitwy. Sprawa stała się głośna i władze Królestwa zwróciły się do Konsystorza Wyznań Ewangelickich o przygotowanie projektu rozporządzenia regulującego funkcjonowanie tej społeczności religijnej. Na tej podstawie 31 lipca 1846 r. Rada Administracyjna wydała reskrypt, w którym m.in. wprowadzono dla jej członków odrębne akta stanu cywilnego, umożliwiono zakładanie domów modlitwy i korzystanie z cmentarzy należących do wyznania ewangelicko-augsburskiego. Konsystorz Ewangelicko-Augsburski otrzymał uprawnienia w zakresie sprawowania ogólnej pieczy nad rozwojem tego nurtu religijnego, mógł wizytować główne jego ośrodki. Przyjęto wówczas rozwiązanie, wyjątkowo koncyliacyjne, iż z uprawnień tych korzystano i je

zeństw. Wyposażenie obejmowało m.in. 20 dużych ławek dla 200 osób. Zob.: AGAD, CWW, sygn. 1402, k. 8, Protokół oglądu domu modlitwy z 9 IX 1842 r. Obiekt braci morawskich zlokalizowano w kierunku północno-zachodnim, od kościoła ewangelickiego, przy ul. Strykowskiej (obecnie ul. Grabińska); *Neu-Sulzfeld/Nowosolna 23. Mai 1801 – 17. Januar 1945. Illustrierte historich – geographische Erinnerungen an ein Dorf und seine Menschen*, oprac. H. A. Schöller, Erlangen 2009, s. 58–59.

⁹ Dokonane zliczenie członków braci morawskich (1842 r.) dotyczyło obszaru Królestwa. Należało do niego 645 osób, w tym: Nowosolna i sąsiednie miejscowości – 215, wieś Stoki (pow. łęczycki) – 87, Kolonia Gałkówek – 33, Wola Łaznowska – 31, Kolonia Erasmów – 16, Lwówek (Leonberg) – 43, Pabianice – 95, Kolonia Ksawerów – 30, Konstantynów – 65, Zgierz – 16, Łódź – 34. AGAD, CWW, sygn. 1402, k. 10.

¹⁰ Ibidem, k. 10–27.

realizowano przy współudziale osób przybywających z głównego ośrodka tego ruchu w Saksonii¹¹.

Dokonano też właściwego wyjaśnienia postanowienia cara Mikołaja I z 3 stycznia 1826 r., w sprawie zwolnienia herrnhutów od służby wojskowej. Głos zabrał Konsystorz Ewangelicko-Augsburski, który m.in. wychodził z założenia, że zasady religijne braci morawskich nie zabraniały członkom tego bractwa pozostawania w służbie wojskowej. Wręcz oskarżano ich oto, że *pod osłoną fałszywej pobożności dąży do uwalniania od powinności służenia w wojsku członków*¹². Przyjęta interpretacja postanowienia cara z 3 stycznia 1826 r. była kolejnym ciosem dla tego środowiska i mówiła o możliwości zwalniania ze służby wojskowej tylko osób przybywających do Rosji, w tym Królestwa Polskiego z zagranicy a przywilej ten nie mógł być rozciągnięty na ich potomków lub osoby, które przeszły do tego bractwa religijnego w drodze konwersji, licząc na wspomniane wyżej korzyści. Faktycznie władze administracyjne starały się respektować zdecydowanie negatywny stosunek herrnhutów do przelewu krwi i nie powoływały ich członków do służby wojskowej.

W 1853 r. prezentowana społeczność religijna w Królestwie Polskim liczyła 1700 wiernych. Powołano dwa okręgi: w Nowosolnej i Lwówku (Leonberg), a następnie w Stanisławowie koło Warszawy.

W 1834 r. pojawiły się osoby, które zadeklarowały przynależność do braci morawskich w Łodzi¹³. Od 1847 r. dla ich potrzeb wydzielono osobne akta stanu cywilnego. W 1847 r. należało do Stowarzyszenia Braci Morawskich, gdyż pod takim określeniem będzie ono, tj. bractwo występować – 39 rodzin, gdy w 1851 r. – 42. Pierwszą salę modlitw urządzono w 1847 r., w pomieszczeniach przy ul. Piotrkowskiej¹⁴. Większość wiernych rekrutowała się z rodzin, które przeszły do tego środowiska w wyniku konwersji¹⁴. Część łódzkich morawczyków pochodziła z Nowosolnej, a największe sukcesy na polu gospodarczym odniosła rodzina Steigertów¹⁵. Należy zakwestionować

¹¹ K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *op. cit.*, s. 48.

¹² AGAD, CWW, sygn. 1402, k. 27.

¹³ APŁ, AmŁ, sygn. 943, k. 1–10.

¹⁴ Można podać następujący przykład: znany później łódzki przemysłowiec Franciszek Kinderman i jego bracia: Rudolf i Gustaw zostali morawczykami w następujących okolicznościach: po śmierci ojca, ich matka wyszła za mąż za Jana Georga Schillego z Nowosolnej, morawczyka, przystąpiła do tego bractwa i wprowadziła do niego wspomnianych synów.

¹⁵ Większość tej rodziny, podobnie jak Kindermanów powróciła do struktur Kościoła ewangelicko-augsburskiego.

Ryc. 35. Dom modlitwy braci morawczyków przy ul. św. Andrzeja (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*).

Ryc. 36. Plan placu nabytego przez braci morawczyków w 1910 r. przy ul. Pańskiej. Odrys sporządzony w okresie międzywojennym. Numerem dwa oznaczona została świątynia (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*).

występujący w literaturze pogląd, jakoby w połowie XIX w. Łódź urosła do roli centrum tego ruchu¹⁶. Od lat 40. XIX w. rosła ilość takich wyznawców, ale rezultaty były raczej skromne, i były współmierne do tempa awansu demograficznego miasta. W 1863 r. do Stowarzyszenia Braci Morawczyków należały 133 rodziny, w 1873 r. liczba ta spadła do 99¹⁷. Różne były tego przyczyny, niewątpliwie odstręczały od wstępowania w szeregi bractwa surowe zasady religijne, wymagające stosowania ostrych reguł postępowania. Zachowały się informacje o wykluczeniu części członków za niemoralne prowadzenie się i odstępstwa od przyjętych zobowiązań¹⁸. Można przyjąć, iż wielkość tego bractwa w Łodzi ukształtowana w latach 70. XIX w. przetrwała z niewielkimi zmianami do wybuchu I wojny światowej¹⁹.

W listopadzie 1863 r., w Łodzi powstała gmina braci morawskich w Łodzi. Wykorzystano bowiem przepisy wydane 15 kwietnia 1822 r. przez Komisję Województwa Mazowieckiego i przywileje dla osób przybywających z zagranicy, w tym dotyczące swobód wyznaniowych, zamieszczone w odpowiednich rozporządzeniach Namiestnika Królestwa z 18 września 1820 r. i 21 listopada 1823 r.²⁰ Władze Łodzi przyjęły do wiadomości złożoną na tej podstawie deklarację o powstaniu gminy braci morawskich.

W tym samym roku, tj. 1863 r. Stowarzyszenie Braci Morawskich wystąpiło do władz miejskich o przydzielenie placu nr hip. 761d, przy ul. św. Andrzeja (obecnie ul. A. Struga) z zobowiązaniem budowy tam własnej kaplicy²¹. Formalna zgoda na wspomnianą osadę wraz z położonym w innym miejscu ogrodem (1 morga) zapadła 3 września 1866 r. Zabiegi o przydział tej działki popierał ówczesny prezydent Łodzi (do 1865 r.) Andrzej Rosicki, a kierownik duchowy bractwa, Adolf Polte, zabezpieczył swoim majątkiem całość przedsięwzięcia. W protokole deklaracyjnym zobowiązano się do budowy na działce o powierzchni 100 prętów kw., w czasie 2 lat – domu murowanego z kaplicą. W końcu lat 50. XIX w. w czasie wizyty w Łodzi gubernatora cywilnego guberni warszawskiej Franciszka Potockiego, zapadła decyzja

¹⁶ M. Budziarek, *Łódzki bedeker wyznaniowy*, Łódź 1998, s. 49.

¹⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 943, k. 463 i n.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ W 1908/1909 r. do Stowarzyszenia należało 309 osób (ibidem, RGP.WAdm., sygn. 10403).

²⁰ „Dziennik Województwa Mazowieckiego” 1822, nr 323; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 2680, k. 1–5.

²¹ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 2680, k. 10. Tam też zamieszczono wykaz najważniejszych członków zboru, aby podkreślić realną stronę podejmowanego przedsięwzięcia. W publikacji (K. Stefański, *Architektura...*, s. 188.) podano błędną datę budowy tej kaplicy na 1859 r.

o konieczności zwiększenia procesu zabudowy części Łodzi, zlokalizowanej na zachód od ul. Piotrkowskiej²². Między innymi utworzono nową osadę rękodzielniczą w drodze parcelacji dwóch długich działek ciągnących się od ul. Piotrkowskiej (761–762), po obu stronach ul. św. Andrzeja, do ul. Wólczańskiej²³. Stowarzyszenie Braci Morawskich było zainteresowane otrzymaniem tej konkretnej działki, gdyż wieczysto-czynszowym właścicielem sąsiedniej został ich członek Franciszek Kinderman. Również i działka morawczyków posiadała taki status własnościowy i dopiero w 1899 r. wystąpiono o wykup czynszu i uzyskanie pełnej własności²⁴.

Projekt obiektu, domu murowanego z kaplicą, powstał w 1874 r. Był to budynek parterowy, na planie prostokąta, o skromnej konstrukcji i niewielkiej wartości wraz z ustawionym za nim prostokątnym aneksem²⁵. Jest faktem, że historia tego obiektu, a przede wszystkim okoliczności towarzyszące jego likwidacji na początku XX w. były i są najbardziej utrwalonym w pamięci łodzian epizodem z funkcjonowania tego bractwa religijnego. Do okoliczności i opisywanych przyczyn tego faktu a występujących w literaturze, należy podejść krytycznie. Przede wszystkim w końcu lat 60. XIX w. zakończono prace nad wytyczeniem, a właściwie przedłużeniem biegu ul. Zachodniej, ale tylko do ul. Zielonej²⁶. Natomiast dopiero w końcu lat 70. zdecydowano o utworzeniu reprezentacyjnej ulicy miasta z charakterystycznym deptakiem w jej środkowej części, gdzie współcześnie przebiegają linie tramwajowe. Powstała ona na przedłużeniu ul. Zachodniej w kierunku południowym i dochodziła do ul. św. Andrzeja²⁷. Otrzymała ona nazwę ul. Spacerowej (obecnie ul. T. Kościuszki), i w krótkim czasie została zabudowana okazałymi obiektami mieszkalno-gospodarczymi. W ten sposób dom modlitwy braci morawskich znalazł się na wysokości ewentualnego przedłużenia ul. Spacerowej. W latach 90. XIX w. władze miejskie podjęły czynności zmierzające do

²² Na ul. Wólczańskiej kończyła swój bieg osada Łódka. W publikacji (K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *op. cit.*, s. 49) stwierdzono, że wspomniana osada dochodziła do ul. Nowej (później ul. Długa, obecnie ul. Gdańska), co chyba nie jest prawdą. Jest to konsekwencja braku solidnych badań nad rozwojem przestrzenno-urbanistycznym Łodzi od lat 50. XIX w.

²³ Chodziło o rozszerzenie zabudowy miejskiej w kierunku zachodnim.

²⁴ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 2680, k. 1–5.

²⁵ Ibidem, AmŁ, sygn. 3389, k. 45–49; K. Stefański, *Architektura...*, s. 118.

²⁶ Według K. Stefańskiego (*Architektura...*, s. 118) w końcu lat. 60. XIX w. wytyczono już ul. Spacerową, od ul. Zielonej do ul. św. Andrzeja.

²⁷ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 510.

opracowania planu regulacji miasta, dążąc w ten sposób do bardziej racjonalnego zagospodarowania jego terytorium, a przede wszystkim tych jego części, w których winna obowiązywać tylko zabudowa murowana. W tym celu geometra Władysław Starzyński dokonał w latach 1894–1898 całościowego pomiaru miasta²⁸. Wspomniany plan regulacyjny miał dotyczyć przede wszystkim wytyczenia nowych ulic. Władze miasta już w 1895 r. zainteresowały się możliwością wyburzenia i rozbiórki kaplicy morawczyków. W czerwcu 1899 r. dyskutowano w odpowiednich komórkach Magistratu m. Łodzi nad projektem przedłużenia ul. Spacerowej, aż do Placu Szpitalnego, dawnego Rynku Fabrycznego, na którym w 1901 r. rozpoczęto budowę katolickiego kościoła św. Stanisława Kostki²⁹. Chodziło m.in. o połączenie ze sobą ul. Spacerowej i Nowo-Spacerowej. Tę ostatnią wytyczono więc wcześniej, posiadała szerokość identyczną jak ul. Spacerowa, ale z uwagi na funkcjonujący przy ul. św. Andrzeja dom modlitwy braci morawczyków, w pierwszej kolejności wykreślono jej bieg od ul. T. Rozwadowskiego (obecnie ul. L. Zamenhoffa) do ul. św. Anny (obecnie ul. A. Mickiewicza) z możliwością przedłużenia do ul. św. Karola (obecnie ul. F. Żwirki). Władze miejskie zdecydowały o nabyciu prawie całości działki, na której funkcjonował od 1874 r. dom modlitwy (kaplica) Stowarzyszenia Braci Morawskich. To ostatnie wyraziło zgodę na takie rozwiązanie, ale w zamian zażądało zapłaty odpowiadającej wartości domu i wydzielenia innego placu miejskiego dla ich potrzeb³⁰.

Realizacji planu regulacyjnego z 1900 r. nie sprzyjało wiele okoliczności, w tym trudna sytuacja ekonomiczna. Do tego doszły silne zaburzenia społeczne, a także skomplikowana sytuacja budżetu miejskiego, związana ze wzrostem wydatków, m.in. na utrzymanie zwiększonych formacji oddziałów wojskowych w mieście³¹. Dopiero 15 września 1904 r. car Mikołaj II zatwierdził, zgodnie z obowiązującymi przepisami, wniosek Ministerstwa Spraw Wewnętrznych o zgodę na nabycie zdecydowanej większości owego placu i rozbiórkę istniejącego tam obiektu kultu religijnego³².

²⁸ M. Janik, J. Kusiński, M. Stępniewski, Z. Szambelan, *Łódź na mapach 1793–1939*, Łódź–Warszawa 2012, s. 114–115.

²⁹ *Przedłużenie ulicy Spacerowej*, „Rozwój”, 10 VI 1899, nr 130, s. 3.

³⁰ Ibidem; APŁ, AmŁ, sygn. 6738, k. 3–6.

³¹ Zob.: K. Badziak, *Zarys dziejów w Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 48–53.

³² Pozostałą część nieruchomości mogli nabyć właściciele sąsiednich działek. Władze określiły wartość zakupu na 36 tys. rb.; APŁ, AmŁ, sygn. 7341, k. 7.

Stowarzyszenie Braci Morawskich, w obliczu likwidacji domu modlitwy, zdecydowało o budowie nowego obiektu. W tym celu nabyło 20 września 1902 r. działkę (nr 811a) od firmy „Bracia Lange” przy ul. św. Andrzeja 33/35³³. Jednocześnie przedłożono do zatwierdzenia projekt jednopiętrowego domu modlitwy. O rezygnacji z tego przedsięwzięcia zdecydowało kilka czynników, w tym przedłużająca się sprawa otrzymania środków za posesję przy ul. św. Andrzeja 12. Nabyta działka nie spełniała też oczekiwań wspólnoty. Była zbyt szczupła a dodatkowo mieściła się w gęsto zabudowanej okolicy. Również ówczesna sytuacja społeczno-polityczna nie sprzyjała planom inwestycyjnym. Ostatecznie firma „Bracia Lange” odmówiła sprzedaży tego placu a w dniu 31 grudnia 1910 r. Stowarzyszenie nabyło, za zgodą Konsystorza Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie, za 17,5 tys. rb., od Hermana i Marii Schulze, nieruchomości przy ul. Pańskiej (obecnie ul. S. Żeromskiego) 56³⁴. Decyzję o zakupie powzięło ogólne zebranie członków a kierująca bractwem religijnym, Rada Starszych zrealizowała powyższy wniosek.

W tym samym roku władze miejskie nabyły działkę przy ul. św. Andrzeja 12³⁵. Jednocześnie zapowiedziano rozbiórkę istniejącego tam domu modlitwy w 1912 r. Sprawa przedłużała się i dopiero w październiku 1913 r. ogłoszono przetarg na realizację tego zadania. Z braku oferentów sprawa nie doszła do skutku. Ostatecznie obiekty nabył Władysław Skrobiszewski ze Zgierza i dopiero w końcu kwietnia 1914 r. wywiózł wszystkie materiały i jej wyposażenie³⁶. W ten sposób tuż przed wybuchem I wojny światowej doszło do połączenia wspomnianych ulic.

Po nabyciu działki przy ul. Pańskiej 56 łódzcy morawczycy rozpoczęli przygotowania do budowy nowego domu modlitwy. Opracowanie planu powierzono budowniczemu A. Kraussowi³⁷. Projekt kaplicy, mieszkalnej oficyny z salą zabaw zatwierdzono w końcu 1912 r. Wydatki na jego realizację określono na 71 618 rb.³⁸ Budowę rozpoczęto w okresie wiosennym

³³ Ibidem, Not. K. Płachecki 1902, nr rep. 5379. Działkę nabyto za 19 tys. rb.

³⁴ Ibidem, Księgi hipoteczne miasta Łodzi, sygn. 8/444 (nr hip. 1862, rep. hip. 4912), dział I i II; ibidem, Not. H. Aleksandrowicz 1910, nr rep. 6340; ibidem, Not. J. Rzymowski 1923, nr rep. 2755.

³⁵ Ibidem, Not. W. Sarosiek 1910, nr rep. 5256.

³⁶ Ibidem, AmŁ, 3389, k. 1–37; „Rozwój”, 6 IV 1914, nr 78, s. 3; K. Stefański, *Architektura...*, s. 118–119.

³⁷ *Budowa domu modlitwy*, „Rozwój”, 7 XI 1911, nr 254, s. 3.

³⁸ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 13463; *Die Brüdergemeinde...*, s. 87.

1913 r., a obiekt był już gotowy w końcu tego roku. Poświęcono go 2 listopada 1913 r. Obiekt zlokalizowano w głębi posesji. Przyjęta forma architektoniczna wyraźnie różniła się od budownictwa religijnego w Łodzi i została oparta na rozwiązaniach pochodzących z dawnego budownictwa herrnhutów³⁹. Należy zgodzić się z istniejącym w literaturze ustaleniem, iż autorem projektu domu modlitwy był Theodor Grünewald z Wrocławia⁴⁰.

Morawczycy nie uznawali instytucji pastorów. Opiekunami duchowymi byli diakoni a w omawianym okresie zostali nimi: Adolf Polte, Jan Eichorst. Środowisko braci morawskich, do wybuchu I wojny światowej, zachowało znaczącą pozycję w strukturze społeczności zamieszkującej Nowosolną. Wynikało to m.in. ze stworzenia silnej struktury instytucjonalnej, w ramach której dominującą pozycję zachowała grupa diakonów, osób wyjątkowo zaangażowanych w powierzone im dzieło. W latach 30. XIX w., duże zasługi w dziele tworzenia miejscowej wspólnoty były udziałem: Karla Friedricha Martina Domkego, następnie Traugotta Schultza (1840–1841) i Jeremiego Scholza (1841–1852). Ich prace kontynuowali: Francois Berthoud (1852–1875), Carl Hessemer (1875–1895), Friedrich Jordan (1896–1912), później misjonarz na Grenlandii i Alasce oraz Paul Ernst Zucher (1913–1920).

Na działce przy ul. Strykowskiej dokonano rozbudowy obiektów związanych z tym kultem religijnym, w szczególności w latach 1857 i 1885⁴¹.

³⁹ K. Stefański, *Architektura...*, s. 119. Tam też szczegółowa ocena obiektu od strony architektonicznej.

⁴⁰ Ibidem, s. 119–120.

⁴¹ *Neu-Sulzfeld/Nowosolna...*, s. 58–59.

3. Kościół ewangelicko-reformowany i wspólnota braci czeskich

Kościół ewangelicko-reformowany zwany też helweckim bądź kalwińskim, stanowi jeden z odłamów wyznań ewangelickich, grupujący zwolenników nauki, działających w Szwajcarii kaznodziejów i teologów, Jana Kalwina (1509–1564) i Huldrycha Zwinglego (1484–1531). Wyznawcy tych poglądów nie uformowali jednolitej wspólnoty. Rozpadła się ona z czasem na szereg środowisk, konfesji, które ujmując się w cztery podstawowe grupy: 1. reformowane pochodzenia szwajcarskiego (Zwingli) i francusko-szwajcarskiego (Kalwin), 2. reformowane pochodzenia francusko-belgijskiego (konfesja gallikańska i belgijska), 3. reformowane innych krajów (konfesja węgierska, czeska, wyznanie reformowane w Polsce), 4. grupa wyznań reformowanych powstałych w Anglii, Szkocji i Ameryce (prezbiterianie, purytanie, independenci). Ewangelicy reformowani nie stanowili również jedności pod względem organizacyjno-terytorialnym. Tworzyli szereg związków, zborów czy jednot. Było to poniekąd pokłosiem zasady *cuius regio eius religio*, oddającej władzę kościelną nad wyznaniem panującemu w danym kraju, a przez to rezygnującej z zaprowadzenia jednolitej, ponadpaństwowej organizacji kościelnej¹.

Wyznanie oparte na surowej myśli Kalwina cechuje się silnym rygoryzmem moralnym. Podstawą wiary jest Pismo Święte (o siedem ksiąg uboższe niż wersja katolicka i prawosławna). Ewangelicy reformowani odrzucają hierarchię kościelną, sukcesję apostołską, nie uznają kultu Maryi i świętych, akceptują tylko dwa sakramenty (chrzest i komunię świętą). Cechą charakterystyczną wyznania jest zasada predestynacji. Nabożeństwa nie mają charakteru obrzędu, nie są też zwyczajem. Są one publicznymi zgromadzeniami zborów, mającymi na celu pogłębianie życia duchowego, społeczne oddawanie czci Bogu i wzajemne umacnianie się w wierze².

¹ W. Zakrzewski, *Powstanie i wzrost reformacji w Polsce 1520–1570*, Lipsk 1870, s. 8–43; W. Witkowski, *Organizacja Kościoła ewangelicko-reformowanego w b. zaborze rosyjskim*, „Gazeta Administracji i Policji Państwowej” 1936, nr 20, s. 624; J. Niewieczera, *Kościół Ewangelicko-Reformowany*, „Posłannictwo” 1967, nr 5–6, s. 39–45.

² Porównanie wyznań rzymskokatolickiego, prawosławnego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego, Warszawa 2002, s. 25–27, 42–47, 68–73, 98–105, 145–152; R. Lipiński, *Kościół Ewangelicko-Reformowany w RP – historia i współczesność*, [w:] *W nurcie myśli Jana Kalwina*, red. J. Budniak, P. Jaskóła, R. Porada, Opole 2009, s. 130–139.

Początki Kościoła ewangelicko-reformowanego w Polsce sięgają połowy XVI w. Wówczas poczynają przenikać na ziemie polskie nauki wspomnianych szwajcarskich reformatorów. Z czasem ukształtowały na ziemiach I Rzeczypospolitej trzy luźno powiązane Jednoty: Wielkopolska, Małopolska i Litewska. W skład pierwszej weszły przede wszystkim wspólnoty braci czeskich. Ci ostatni zmuszeni do opuszczenia zamieszkałych przez siebie terenów edyktem Ferdynanda I Habsburga, poczęli osiedlać się w Wielkopolsce już od połowy XVI w. Jednak od końca XVI w. ruch kalwinów począł słabnąć i wspólnota skurczyła się liczebnie³.

Dopiero w okresie rozbiorów pojawił się silny impuls inicjujący nowy etap w dziejach Kościoła. Władze Królestwa Polskiego prowadziły protekcjonistyczną politykę zmierzającą do rozwoju rzemiosła i przemysłu, szczególnie włókienniczego co sprzyjało napływowi cudzoziemców na ziemie polskie, a przez to i wzrostowi liczebnemu wspólnoty. Silniejszy był też napływ braci czeskich, zwłaszcza na tereny centralne. Związane to było, w pierwszym momencie, z panującą u schyłku XVIII w. koniunkturą dla rozwoju rolnictwa. Łatwość zbytu oraz niskie ceny ziemi skłaniały Czechów do osiedlania się na tych obszarach. Będąc ludźmi wolnymi, niezależnymi od miejscowych dziedziców mogli nabyć ziemię na własność. Tak też z początkiem XIX w. zakupili majątek Zelów, a w 1803 r. powstał tam zbór odgrywający znaczącą rolę dla centralnych terenów ziem polskich⁴.

Na terenach zaboru austriackiego ewangelicy-reformowani byli złączeni organizacyjnie z ewangelikami-augsburskimi, tworząc na zasadzie federacji Kościół Augsburskiego i Helweckiego Wyznania. Na ziemiach zaboru pruskiego – podobnie – funkcjonowała wspólna struktura organizacyjna obu wspólnot, tj. Kościół Ewangelicko-Unijny. Niemniej, od 1830 r. ci luteranie, którzy nie wyrazili zgody na unię posiadali własną organizację wyznaniową. W zaborze rosyjskim początkowo istniały dwa Konsystorze ewangelickie,

³ W. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 44–74; J. Niewieczera, *op. cit.*, s. 39–45; R. Lipiński, *op. cit.*, s. 125–129; J. Glass, *W czterechsetną rocznicę reformacji w Polsce*, [w:] *Ewangelicy Polacy w świetle dokumentów urzędowych*, zebrał J. Glass, Łódź 1919, s. 3–8.

⁴ J. Dworaczkowa, *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, Poznań 2003, s. 17–26; J. Góral, R. Kotewicz, Z. Tobjański, *Zarys dziejów Zelowa*, Zelów 1987, s. 15–16; *Zbór ewangelicko-reformowany zelowski*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1866, nr 22, s. 366–367; Z. Tobjański, *Czesi w Polsce*, Kraków 1994, s. 33–34; W. Kriegseisen, *Zbór ewangelicko-reformowany w Zelowie (1803–1939)*, [w:] *Wczoraj, dziś i... Życie, dzieje i teraźniejszość braci czeskich w Zelowie*, red. W. Kriegseisen, Zelów 1998, s. 51–53.

wspólna struktura zarządzająca powstała w myśl postanowienia cara Mikołaja I z 14 (26) lutego 1828 r. Ważną rolę w jej utworzeniu odegrał pastor zboru warszawskiego i superintendent generalny Karol Diehl. Był to, składający się z dwóch sekcji, ewangelicko-augsburskiej i ewangelicko-reformowanej, Generalny Konsystorz Ewangelicki. Na jego czele stali dwaj prezesi – jeden wyznania augsburskiego drugi reformowanego, nominaci cara, kandydaci przedstawiani przez Komisję Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Pierwszymi byli: wspomniany Diehl i luteranin Samuel Bogumił Linde⁵. Władza Konsystorza rozciągała się również, po upadku Księstwa Warszawskiego, na zelowską parafię braci czeskich⁶.

W 1849 r. władze rosyjskie zdecydowały się rozdzielić działający dotąd wspólnie zarząd Kościołów augsburskiego i reformowanego⁷. Wprowadzono ustrój synodalno-prezbiterialny. Na czele nowej struktury w Królestwie Polskim stanął Synod Ewangelicko-Reformowany, zwany Jednotą. Podlegały mu wspólnoty zlokalizowane na terenie Królestwa Polskiego. Ta, zbierająca się raz w roku instytucja zarządzająca, odpowiadała za *rozpoznawanie wszelkich spraw, dotyczących Kościołów i szkół wyznania*⁸. Zajmowała się budżetem Kościoła oraz poszczególnych zborów, dysponowała środkami przekazywanymi przez władze publiczne, rozpatrywała skargi. Do jej kompetencji należały też sprawy personalne. W skład Synodu wchodziłi wszyscy duchowni Kościoła, szlachta, urzędnicy i wojskowi tego wyznania oraz członkowie parafii, w której zbierał się Synod. Ustawodawca powołał jednocześnie Konsystorz Generalny w Warszawie. Był to organ wykonawczy uchwał synodalnych, zajmujący się bieżącymi sprawami wyznania. Każda z parafii posiadała swój własny ustrój prezbiterialny. Zarząd zboru składał się z dwóch instytucji: Zgromadzenia członków parafii – stanowiącego organ uchwałodawczy oraz Kolegium starszych (tzw. Rady prezbiterialnej) wybieranej przez pierwszą z wymienionych i sprawującą zadania wykonawcze. Nadzór nad całym życiem duchowym zboru należał do pastora. Był on jednocześnie urzędnikiem stanu cywilnego⁹. Państwo rosyjskie pozostawiło w swoich

⁵ Dziennik Praw Królestwa Polskiego, 1829, t. 13, s. 43–51; W. Witkowski, *op. cit.*, s. 624.

⁶ J. Glass, *Stan prawny Kościołów Ewangelickich w b. Królestwie Polskim i na Kresach Wschodnich*, Warszawa 1925 (odb. „Zwiastun Ewangeliczny” 1925), s. 2–5; W. Kriegseisen, *op. cit.*, s. 54.

⁷ Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1849, t. 42, s. 5–9.

⁸ Ibidem, s. 241.

⁹ Ibidem, 1825, t. 11, s. 15.

rękach kompetencje nadzorcze. Synod Ewangelicko-Reformowany podlegał zwierzchnictwu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, po 1867 r. Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Uchwały Synodu musiały każdorazowo, przed ich wykonaniem, uzyskać zatwierdzenie protokołu obrad przez wspomniany resort. Prezes, wiceprezes oraz pozostali członkowie Konsystorza zobowiązani byli dysponować potwierdzeniem swego wyboru uzyskanym od Namiestnika Królestwa. Prezesem Konsystorza była osoba świecka, wiceprezesem zaś każdy kolejny superintendent. Pierwszym prezesem Konsystorza został Ludwik Pietrusiński, superintendentem zaś pastor zboru warszawskiego Józef Spleszyński¹⁰.

Budżet wyznania ustanowiony w 1849 r. wynosił 5226,53 rbs. Z tego wydatki samego konsystorza pochłaniały 2415 rbs. (46%), fundusze budowlane – 300 rbs. (5,7%), a łączny zasiłek na utrzymanie pastorów tego wyznania w Królestwie Polskim – 2001 rbs. (38%)¹¹. Ewentualne przyjęcie przez dany zbór bądź też Jednotę darowizny, możliwe było tylko po uzyskaniu zgody władzy rządowej¹².

Na terenie Królestwa Polskiego dominującą rolę odgrywał zbór warszawski, powstały w 1776 r. był dość liczny i dobrze zorganizowany. Pozycję warszawskiej wspólnoty wzmacniała swego rodzaju unia personalna pastora zboru i funkcji superintendenta. Dla braci czeskich najsilniejszym na tym terenie ośrodkiem był zbór zelowski¹³.

Pierwsze grupy ewangelików reformowanych odnotowano w Łodzi w 1828 r. Były to jednak pojedyncze rodziny – w 1828 r. cztery rodziny, tj. 10 osób, zaś w 1845 r. – 27 osób¹⁴. W większej liczbie wierni Kościoła ewangelicko-reformowanego osiedlili się w Łodzi w latach 70. XIX w. Podlegali oni w pierwszym okresie bezpośrednio zborowi warszawskiemu. Początki

¹⁰ S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937, s. 44–47; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 273–275; J. Glass, *op. cit.*, s. 5–10; W. Witkowski, *op. cit.*, s. 625–628; „Kurier Warszawski” 1849, nr 196, s. 965.

¹¹ Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1849, t. 42, Etat dla służby i duchowieństwa ewangelicko-reformowanego w Królestwie Polskim.

¹² Zbiór Praw. Postanowienia i Rozporządzenia Rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego, t. 1, 1871, s. 85–89.

¹³ S. Papuga, A. Gramsz, *Zelów. Wspólnota nacji, wyznań, kultur*, Łódź 2003, s. 40–64; W. Kriegseisen, *op. cit.*, s. 54–62.

¹⁴ APŁ, AmŁ, sygn. 1619, k. 72; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2462, k. 264.

wspólnoty łódzkiej sięgają zaś 1881 r., kiedy to, wedle tradycji tego Kościoła, powstał *jako siostrzyca zboru żelowskiego*¹⁵. Z czasem, w 1888 r. zorganizowano w Łodzi filiał zboru warszawskiego. Odprawiano wówczas cztery nabożeństwa w roku: dwa w języku czeskim, jedno w polskim i jedno w niemieckim. Członkowie zboru, których było wówczas 126, zobowiązali się do płacenia składek na utrzymanie filii. Koszt roczny oszacowano wówczas na 130 rbs. Samodzielność, łódzka wspólnota kalwińska uzyskała w 1904 r., jednak nie była w stanie unieść ciężaru utrzymania własnego pastora i administrowano nią poprzez placówkę w Warszawie. W literaturze pojawia się też próba datowania początku zboru na rok 1903¹⁶. Pastorami obsługującymi zbór byli początkowo, dojeżdżający z Warszawy, August Diehl i Fryderyk Jelen, a następnie Władysław Semadeni (od 1903 r.). Od 1905 r. administratorem parafii zaś był Stefan Skierski. W 1910 r. na tę funkcję Konsystorz mianował Tomasza Tosio¹⁷.

Grupa kalwinów osiedliła się też w niedalekim Wiączyniu Górnym. Według informacji z 1826 r. zamieszkiwało tam 40 *famili*¹⁸. W czasie tworzenia parafii luterańskiej w Łodzi pojawił się problem obciążenia ich składkami na rzecz budowy kościoła św. Trójcy. Uczęszczali oni do domu modlitwy wspólnoty ewangelicko-augsburskiej w Nowosolnej. Wówczas, zobowiązano duchownych luterańskich z Łodzi, którzy odprawiali nabożeństwa w Nowosolnej, do zachowania odrębności obrzędów dla tej wiączyńskiej wspólnoty¹⁹. Społeczność ta nie zdołała jednak utrzymać odrębnej tożsamości. W 1897 r. we wszystkich pozamiejskich osadach powiatu łódzkiego wykazano tylko 23 wyznawców tego Kościoła²⁰. Z informacji, które pochodzą z okresu międzywojennego należy wnosić, iż poszczególni członkowie wtopili się

¹⁵ *Przyczynek do historii zboru ewangelicko-reformowanego w Łodzi oraz budowa kościoła ewangelicko-reformowanego w Łodzi*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1928, nr 27, s. 212; O. A. Piasecki, *Poświęcenie kamienia węgielnego pod budowę kościoła ewang.-reform. w Łodzi przy ul. Radwańskiej 33*, „Kalendarz Ewangelicki” 1929, s. 153.

¹⁶ S. Grelewski, *op. cit.*, s. 250.

¹⁷ *Czas. Kalendarz na rok 1912*, Łódź 1911, Dział adresowy, s. 17; O. A. Piasecki, *op. cit.*, s. 153; N. Małachowska, *Przyczynek do historii zboru ewangelicko-reformowanego w Łodzi*, „Jednota” 1993, nr 4, s. 8.

¹⁸ AGAD, CWW, sygn. 1263, k. 54.

¹⁹ *Ibidem*, k. 54–55.

²⁰ *Pierwaja wsieobszczaja pierepis nasilienija Rossijskoj Imperii 1897*, t. LVI, Piotrkowska gubernija, S. Pietierburg 1903, s. 90–91.

w środowisko miejscowych luteran. W protokole Synodu Kościoła Ewangelicko-Reformowanego odbytego w Warszawie 16 czerwca 1924 r., zapisano: *zanik zboru w Nowosolni pod Łodzią*²¹.

Ewangelicy reformowani z Łodzi początkowo korzystali z sali lutherańskiej parafii św. Trójcy, której to pastor K. W. Rondthaler nie widział przeszkód, aby nabożeństwa kalwinów odbywały się w prowadzonym przez niego zborze. W 1898 r. ewangelicy reformowani nie przyjęli oferty luteran aby dalej korzystać z pomieszczeń zboru przy dzisiejszym pl. Wolności. Przeniesiono się wówczas do wynajętej sali w świątyni braci morawczyków przy ul. św. Andrzeja (obecnie ul. A. Struga). Dzięki temu zwiększono ilość nabożeństw. Odbywały się one już każdego miesiąca – osiem razy po czesku, trzy po polsku i raz po niemiecku. Kancelaria znajdowała się w wynajętym pomieszczeniu przy ul. Placowej (obecnie ul. I. Skorupki) 9²². Z początkiem XX w. odrębność poczęła zaznaczać grupa ewangelików-reformowanych narodowości czeskiej, która od 1902 r. posiadała własny dom modlitwy przy ul. Radwańskiej. W 1903 r. nabożeństwa odbywały się już tylko w języku polskim – 11 i niemieckim – 1. W sześć lat później (1909 r.) zwiększono częstotliwość nabożeństw do 39 rocznie: 27 po polsku i 12 po niemiecku²³.

W 1908 r. (akt notarialny z 25 marca 1909 r.²⁴) za 6 tys. rb. nabyto od Ryszarda Geyera trzy działki przy ul. Radwańskiej (później nr 33) o łącznej powierzchni 6951,41 łokci kw. Dwa niezabudowane place na rogu ul. Pańskiej (obecnie S. Żeromskiego) i Radwańskiej w pobliżu tworzonego parku miejskiego (875^{aa} i 875^{ab}) oraz przyległą od zachodu działkę 875^c (o powierzchni 2400 łokci kw.), gdzie powstał piętrowy dom zborowy z salą szkolną. Transakcji ze strony zboru ewangelicko-reformowanego dokonał Edmund Brickenhoff. Place owe nabyto dzięki wydatnemu wsparciu Jadwigi z Knollów Geyer, żony znanego łódzkiego przemysłowca Eugeniusza Geyera, która ofiarowała 7 tys. rb. Planowano tam wznieść budynek szkolny i świątynię²⁵. W styczniu 1914 r. wartość nieruchomości wzniesionych na placu należącym do

²¹ AAN, MWRIOP, sygn. 1298, k. 203.

²² N. Małachowska, *op. cit.*, s. 8; *Nabożeństwo*, „Dziennik Łódzki”, 21 XII 1888, nr 274, s. 2; *W domu modlitwy*, *ibidem*, 23 III 1890, nr 66, s. 2.

²³ „Rozwój” 1900, nr 262, s. 2; *ibidem*, 1902, nr 182, s. 2; N. Małachowska, *op. cit.*, s. 9.

²⁴ APŁ, Not. E. Trojanowski 1909, nr rep. 2236.

²⁵ *Ze zboru ewangelicko-reformowanego w Łodzi*, „Rozwój”, 2 X 1908, nr 213, s. 4.

zboru wyceniano na 6,4 tys. rb.²⁶ Mieścił się tam murowany, podpiwniczony, jednopiętrowy dom zborowy, z przystosowanym na mieszkania poddaszem. Tam też ulokowano szkołę zboru. Stały kantor miał pracować w Łodzi od 1889 r. Od 1905 r. prowadził ją kantor Jan Niewieczerz, który zastąpił na tej funkcji zmarłego Fryderyka Wichęka. Od 1909 r. odprawiano też tam nabożeństwa, rezygnując jednocześnie z wynajmowania sali braci morawczyków²⁷.

Noszono się z zamiarem wzniesienia właściwej świątyni. Zbór otrzymał zezwolenie na zbiórkę 80 tys. rb. na budowę kościoła w Łodzi. W 1907 r. ustanowiono składkę w minimalnej wysokości 15 kopiejek miesięcznie od każdego ewangelika reformowanego, który ukończył 16 rok życia²⁸. W budżecie zboru ewangelicko-reformowanego w Warszawie w 1912 r. figurowała niespłacona pożyczka filiału łódzkiego w kwocie 250 rb.²⁹ W tymże 1912 r. powstały dwa projekty autorstwa Kazimierza Meislinga i Władysława Marconiego. Realizowanym miał być projekt pierwszego z architektów³⁰. W lutym 1914 r. skierowano do zatwierdzenia kolejny projekt. Sygnowany był przez architekta miejskiego Ignacego Stebelskiego. Była to jednonawowa świątynia, skierowana frontem do ul. Pańskiej (obecnie ul. S. Żeromskiego). Szacunkowy koszt inwestycji miał wynieść 28 195 rb.³¹ Nieco wcześniej, w styczniu 1914 r. wystąpiono o pożyczkę do Towarzystwa Kredytowego miasta Łodzi w wysokości 8 tys. rb., z której to zamierzano wesprzeć finansowanie inwestycji. Jeszcze w marcu tego samego roku otrzymano jednak, ze względów proceduralnych, odpowiedź odmowną. Instytucja kredytowa zmieniła zdanie dopiero w pierwszych miesiącach I wojny światowej. Wydarzenie

²⁶ APŁ, Księgi hipoteczne m. Łodzi, sygn. 8–164, *passim*; ibidem, TKmŁ, sygn. 2136, k. 19; ibidem, AmŁ, sygn. 16130, *passim*.

²⁷ N. Małachowska, *op. cit.*, s. 8. W łódzkiej prasie znajduje się informacja, że szkoła parafialna powstała w 1907 r. i w początkowym okresie mieściła się w wynajmowanym lokalu. *Ze zboru ewangelicko-reformowanego w Łodzi*, „Rozwój”, 1908, nr 313, s. 4.

²⁸ K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe (bez Kościoła rzymskokatolickiego) w Łodzi do wybuchu I wojny światowej*, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010, s. 39; N. Małachowska, *op. cit.*, s. 8.

²⁹ Sprawozdanie rachunkowe za 1912 rok funduszy Zboru Ewangelicko-Reformowanego w Warszawie, b. d. i m. w., s. 12.

³⁰ K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź 1995, s. 116; APSOZ.OW w Łodzi, Karta biała, Kościół ewangelicko-reformowany w Łodzi.

³¹ APŁ, RGP.WBud., sygn. 18537, k. 1–13, 58.

to – jak należy przypuszczać – spowodowało, że transakcja nie została zrealizowaną³².

Ewangelicy reformowani nie byli zbyt liczną wspólnotą. W 1889 r. w ówczesnej łódzkiej filii zboru warszawskiego miały się znajdować 324 osoby (100 mężczyzn, 76 kobiet, 148 dzieci)³³. W osiem lat później, spis powszechny (1897 r.) wykazał 327 mieszkańców Łodzi, kolonii Żubardź i Bałut Nowych tego wyznania³⁴. Sama wspólnota ewangelicko-reformowana informowała zaś o 500 członkach filiału w Łodzi. Dane te podano w czasie dorocznego synodu Kościoła w Warszawie w 1898 r.³⁵ W kolejnych latach zwiększyła się liczba ewangelików reformowanych w Łodzi. Na początku XX w. było ich 600³⁶, a tuż przed I wojną, jak podają źródła ewangeliczne 700. Kościół w przewodze swej składał się z osób narodowości polskiej i czeskiej. Biorąc pod uwagę powstanie odrębnej grupy braci czeskich i wspomniany już fakt, braku odprawiania nabożeństw w języku czeskim, podaną przez zbór łódzki liczbę wyznawców należy odnieść do obu środowisk.

W 1903 r. łódzcy kalwini nabyli od parafii ewangelicko-augsburskiej św. Jana za 2 tys. rb. część działki w Rokiciu Starym. Było to 20 tys. łokci kw., które zamierzano zużytkować na założenie własnego cmentarza³⁷. Zakupiona nieruchomość stanowiła zachodni kraniec działki, a od głównej części, pozostającej w ręku parafii św. Jana, oddzielona była drogą wiodącą z południa na północ – późniejsza ul. Żórawia (obecnie ul. T. Rejtana). Na działce tej istniała nekropolia wspomnianej parafii luterańskiej. Jak należy przypuszczać, choć brak jest na ten temat informacji źródłowej, do tego czasu wierni Kościoła ewangelicko-reformowanego w Łodzi musieli korzystać z nekropolii miejscowych luteran. Istniała bowiem w tym czasie praktyka grzebania zmarłych Kościołów nie posiadających własnego cmentarza na nekropoliach wyznań o zbliżonej proveniencji. W marcu 1904 r. władze Ministerstwa Spraw Wewnętrznych wyraziły zgodę na transakcję i realizację zamierzenia.

³² Towarzystwo Kredytowe powołało się na ówczesnie obowiązujący stan prawny, wedle którego niedopuszczalnym było obciążanie długami nieruchomości kościelnych. Ibidem, TKmŁ, sygn. 2136, k. 1, 18, 24–25; ibidem, Księgi hipoteczne miasta Łodzi, sygn. 8/164.

³³ N. Małachowska, *op. cit.*, s. 8.

³⁴ *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis...*, s. 246–247.

³⁵ *Synod reformowany*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1898, nr 8, s. 189.

³⁶ K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *op. cit.*, s. 39.

³⁷ APŁ, Not. W. Jonscher 1903, nr rep. 1913.

Cmentarz otwarto jeszcze w tym samym roku. Funkcjonował on na połowie zakupionej działki. Na drugiej wzniesiono w 1904 r. niewielki, parterowy, murowany dom³⁸.

Wspólnota Kościoła wolno-reformowanego w Łodzi powstała około 1900 r., będąc niejako efektem sporu religijnego w kalwińskim zborze w Żelowie. Już wówczas wystąpiono o zatwierdzenie wspólnoty Kościoła wolno-reformowanego. Po dwóch latach, w listopadzie 1902 r., udało się otworzyć własny dom modlitwy³⁹. W 1914 r. władze gubernialne piotrkowskie zatwierdziły kaznodzieję zboru – Bogumiła Prohazkę (syn Józefa)⁴⁰. Jednak funkcję tę sprawował co najmniej od 1910 r.⁴¹ Ta niewielka, bowiem licząca według danych z 1909 r. 150 członków społeczność była bardzo aktywna. W styczniu 1907 r. władze zarejestrowały Stowarzyszenie Dobroczynno-Oświatowe „Jednota”. Przy nim działały biblioteka i czytelnia. W imieniu założycieli występowali do władz: Władysław Matiatko (syn Jana) z Konstantynowa i Dymitr Fiszer (syn Karola) z Łodzi (ul. Piotrkowska 132)⁴². Prezesem został B. Prohazka, zastępcą J. Simek, zaś skarbnikiem J. Skaska⁴³. W tym samym roku legalizację uzyskało Towarzystwo „Betania”, które stawiało sobie cele gospodarcze i społeczne. Chodziło przede wszystkim – jak zapisano w statucie – o promowanie budowy nieruchomości, w której mogłyby się odbywać spotkania, wykłady, a także prowadzona tam szkoła oraz dom modlitwy⁴⁴. Wnioski do władz składali B. Prohazka (ul. Radwańska 5) oraz Ludwik Duszyk, syn Jana (ul. Placowa 11)⁴⁵. Pierwszy z nich spełniał funkcję prezesa, skarbnikiem

³⁸ Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 3228, k. 22–24; ibidem, AmŁ, sygn. 13337, bp. Księga inwentarzowa nieruchomości m. Łodzi, ul. Rejtana 10/12.

³⁹ S. Grelewski, *op. cit.*, s. 688; „Rozwój” 1900, nr 262, s. 2; ibidem, 1902, nr 182, s. 2; *Czas. Kalendarz na rok 1903*, Łódź 1902, Dział adresowy, s. 12c; *Ilustrowany przewodnik po Łodzi i okolicach*, Łódź 1912, s. 115.

⁴⁰ *Zgminy wolnych ewangelików*, „Rozwój”, 26 VI 1914, nr 143, s. 3.

⁴¹ *Czas. Kalendarz na rok 1911*, Łódź 1910, Dział adresowy, s. 16.

⁴² AGAD, Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego, sygn. 5127, bp., Pismo gubernatora piotrkowskiego do generał-gubernatora warszawskiego z 21 II 1905 r.

⁴³ *Czas. Kalendarz na rok 1912*, Łódź 1911, Dział adresowy, s. 84. W 1912 r. wiceprezesem został K. Rajchert, sekretarzem V. Formanek, skarbnikiem A. Dusek, bibliotekarzem J. Kopecki, członkami zarządu zaś: J. Simek, J. Libal, F. Nowak, K. Mally, K. Jelinek, J. Hart; *Czas. Kalendarz na rok 1913*, Łódź 1912, Dział adresowy, s. 94–95.

⁴⁴ APŁ, RGP.Kancelaria Prezydialna, sygn. 480, k. 11–14; ibidem, TKmŁ, sygn. 1513, k. 96–97. Tam statut stowarzyszenia „Betania”.

⁴⁵ APŁ, RGP.Kancelaria Prezydialna, sygn. 480, k. 1, 9.

Ryc. 37. Plan nieruchomości należącej do Kościoła ewangelicko-reformowanego przy ul. Radwańskiej. W prawym górnym rogu znajdował się dom modlitwy (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

Ryc. 38. Plan nieruchomości należącej do Towarzystwa „Betania” przy ul. Piotrkowskiej. W południowej oficynie znajdował się dom modlitwy braci czeskich (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

zaś był Konstanty Rajchert⁴⁶. W cztery lata później, w 1911 r. powstało Towarzystwo „Czeska Biesieda” obejmujące zasięgiem swego działania oprócz Łodzi również powiat łódzki. Stawiało sobie ono cele kulturalne, w tym organizację chórów i orkiestr muzycznych, zawodów sportowych, wystawianie spektakli czy tworzenie bibliotek i czytelní⁴⁷. Wnioskodawcami byli znani już Władysław Matiatko i Dymitr Fiszer oraz Adolf Sztetk (syn Józefa) z Łodzi (ul. Średnia 79)⁴⁸. Pierwszy z nich sprawował funkcję prezesa, drugi jego zastępcy⁴⁹.

Początkowo zbierano się przy ul. Radwańskiej 5a, a tuż przed wojną nabyto nieruchomość przy ul. Piotrkowskiej 275, gdzie powstało centrum życia religijnego i społecznego czeskiej wspólnoty w Łodzi. Nieruchomość przy ul. Piotrkowskiej 275, będąca w końcu wieku własnością Ferdynanda Bornaka, a następnie, przez krótki okres Izydora vel Irula Abrutina z końcem 1907 r. trafiła w ręce Towarzystwa „Betania” (kwota transakcji wyniosła 23 700 rb.). Działka obejmowała, według planu sporządzonego w 1913 r., powierzchnię 9368 łokci kw.⁵⁰ i znajdowały się na niej: drewniany, parterowy dom frontowy, dwie dwupiętrowe oficyny oraz kilka budynków gospodarczych zarówno murowanych jak i drewnianych⁵¹. W 1913 r. Towarzystwo „Betania” reprezentowane przez K. Rajcherta i B. Prohazkę, wystąpiło do Towarzystwa Kredytowego m. Łodzi o 100 tys. rb.⁵² na planowane inwestycje na tejże działce, z przeznaczeniem pod wynajem. Mimo, że otrzymano nieco niższą kwotę wzniesiono kilka budynków tj., czteropiętrową kamienicę frontową, dwie, po obu stronach działki, przyległe do domu frontowego czteropiętrowe oficyny (z wieżyczkami) oraz przebudowano dwie istniejące oficyny w jedną trzypiętrową. W sumie szacowana wartość zabudowań w listopadzie 1913 r. wyniosła nieco ponad 125 tys. rb.⁵³ Frontowa kamie-

⁴⁶ *Czas. Kalendarz na rok 1912*, Łódź 1911, Dział adresowy, s. 84.

⁴⁷ APŁ, RGP.Kancelaria Prezydialna, syn. 904, k. 23–26.

⁴⁸ Ibidem, k. 1.

⁴⁹ Członkami władz byli: J. Valenta (sekretarz), Schreiber (skarbnik), Prohazka, Czerny, Szymek, Svietyly, Ludek, Stoklaska, Nalewka, Dworzaczek; *Czas. Kalendarz na rok 1912*, Łódź 1911, Dział adresowy, s. 83.

⁵⁰ Według planu sporządzonego w 1895 r. powierzchnia działki wynosiła 9437,5 łokcia kw.; APŁ, TKmŁ, sygn. 1513, k. 34.

⁵¹ Ibidem, k. 34–37, 72–78.

⁵² Obejmowała ona wcześniejsze obciążenia działki oraz 96,8 tys. rb. nowej pożyczki.

⁵³ APŁ, Księgi hipoteczne miasta Łodzi, sygn. 6–20; ibidem, Not. E. Trojanowski 1913, nr rep. 15296; ibidem, sygn. 6–21; TKmŁ, sygn. 1513, k. 95, 98–102, 158, 185.

nica została zaprojektowana przez ówczesnego pomocnika architekta miejskiego Romualda Millera. W jej południowej oficynie, na pierwszym piętrze ulokowano kaplicę braci czeskich⁵⁴. Tam też dwa pomieszczenia mieszkalne zajmował B. Prohazka⁵⁵.

Wspólnota Kościoła wolno-reformowanego nie dysponowała własnym cmentarzem. Jak należy przypuszczać, ewangelicy wolno-reformowani korzystali początkowo z cmentarza ewangelików augsburskich a następnie z cmentarza kalwińskiego przy ul. Żórawiej (obecnie ul. T. Rejtana).

⁵⁴ K. Stefański, *op. cit.*, s. 20.

⁵⁵ APŁ, TKmŁ, sygn. 1513, k. 100.

4. Organizacja, rozwój, działalność zborów i wspólnoty baptystów na terenie Wielkiej Łodzi

Kolebką baptyzmu jest Anglia, gdzie już w pierwszej połowie XVI w. znane były wspólnoty propagujące chrzest dorosłych. Ruch ten, przez wielu uważany za mennonistyczny, zdławił jednak król angielski Henryk VIII. Odrodził się on niemniej z większą siłą w połowie wieku XVII. Początkowo baptysci cieszyli się względną swobodą, lecz po śmierci Olivera Cromwella ponownie stali się grupą prześladowaną. Dopiero król Wilhelm III Orański uznał baptystów za odłam anglikańskiego kościoła episkopalnego, zapewniając im tolerancję. Prześladowani baptysci emigrowali do Ameryki, na której gruncie nastąpił silny rozwój ruchu a także liczne podziały¹.

Podstawą i jedynym źródłem wiary baptystów jest Pismo Święte a zagadnieniem pierwszej wagi chrzest. Praktykują chrzest dorosłych, przyjmując go tylko osobiście jako świadome wyznanie wiary. Notabene, nazwa wspólnoty pochodzi właśnie od kwestionowania chrztu niemowląt, który uważano nie tylko za akt bezwartościowy i sprzeczny z Pismem Świętym, ale nawet szkodliwy – sugerujący, iż chrześcijaninem można stać się w sposób bierny – z urodzenia. Istotnym ze społecznego punktu widzenia jest fakt nieuznawania, przez baptystów, małżeństwa za sakrament. Ono to, będące także stanem cywilnym, zawarte zgodnie z prawem krajowym wymaga ceremonii kościelnej lecz pod pewnymi warunkami może być zerwane. Wspólnota nie zabrania swoim członkom służby wojskowej, choć pojawiał się sprzeciw wobec zmuszania do niej tych, którzy od niej stronią².

Bardzo prostymi są też obrzędy religijne, także świątynie nie mają charakteru monumentalnych budowli, preferuje się proste, często zbliżone do hal targowych. Podstawą organizacji wspólnoty są zbory, z zasady wolne i niezależne od siebie. Nie istnieje w nich rozbudowana struktura, składa się bowiem z urzędu starszego, tj. prezbitera i urzędu diakona. Sam zbor wybiera starszych, którzy mają za zadanie prowadzenie nabożeństw, wygłaszanie kazań, opiekę nad domami modlitwy i czuwanie nad życiem religijnym. Wspólnota

¹ S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937, s. 513–515; H. R. Tomaszewski, *Baptysci w Polsce w latach 1858–1918*, Warszawa 1993, s. 9–11; idem, *Wspólnoty chrześcijańskie typu ewangeliczno-baptystycznego na terenie Polski w latach 1858–1939*, Warszawa 2006, s. 21–22.

² *Konfesja, czyli wyznanie wiary i ustrój zborów baptystów*, Ostrzeszów 1930, s. 19–24; S. Grelewski, *op. cit.*, s. 519–522; *Poświęceni prawdzie*, Warszawa 1985, s. 25–26.

baptystyczna ma charakter ekskluzywny, bowiem aby zostać jej członkiem zbór musi wyrazić na to zgodę, nadto istnieje możliwość usunięcia ze wspólnoty. Bardzo istotnym jest także obowiązek udzielenia pomocy innym, co generowało zawsze wielość inicjatyw społecznych baptystów³.

W działalności baptystów niezwykle istotną jest aktywność misyjna. Angielscy baptysci już w 1792 r. powołali towarzystwo misyjne Bapti Missionary Society, a w 1814 r. podobne założono w Stanach Zjednoczonych. Na początku XIX w. rozpoczęto działalność misyjną na innych kontynentach. W 1830 r. powstał pierwszy zbór w Brazylii, rok później w Australii, a w 1854 r. w Nowej Zelandii. Na kontynencie europejskim pierwsze zbory powstały około 1830 r. w państwach niemieckich (w 1834 r. w Hamburgu), w Austrii w 1848 r., a następnie w kolejnych krajach ówczesnej Europy⁴.

Na ziemiach Królestwa Polskiego baptysci pojawili się w połowie wieku XIX. Grunt pod rozwój tego kierunku religijnego przygotował niejako przypadkowo Kościół ewangelicko-augsburski. Jak się wskazuje, duchowni tego wyznania w latach 30. XIX w. poczęli ulegać wpływom racjonalizmu, który miał doprowadzić do osłabienia więzi między wiernymi a organizacją kościelną. W połowie XIX w. zaczął się rodzić oddolny ruch pietystyczny, organizowany głównie przez kantorów ewangelickich. Jednym z jego wyrazów był rozwój wspólnot herrnhuckich⁵. Konsystorz ewangelicko-augsburski, niezadowolony z takiego biegu rzeczy, tolerując istnienie zborów herrnhuckich, próbował ograniczyć rozmiary ruchu. Dążył także do zapobieżenia rozprzestrzenianiu się innych grup, bazujących na przybyszach niemieckich, którzy do tego czasu zwykle zasilali istniejące albo tworzyli nowe zbory luterzańskie⁶.

W 1858 r. władze Sądu Kryminalnego Guberni Płockiej i Augustowskiej skazały za tworzenie nowej sekty i włóczęgostwo uczestników nabożeństw organizowanych w piekarni pod przewodnictwem Henryka Berendta. Konsystorz ewangelicko-augsburski donosił, że nie była to żadna nowa sekta, a jedynie grupa ewangelików zwiedziona przez oddalonego z kantorstwa Gotfryda Fryderyka Alfa i wspomnianego Berendta – również byłego

³ *Konfesja...*, s. 19–24; S. Grelewski, *op. cit.*, s. 522–524.

⁴ S. Grelewski, *op. cit.*, s. 516.

⁵ W. Gatspary, *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII w. do pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1977, s. 130.

⁶ Zob.: bogatą korespondencję Konsystorza ewangelicko-augsburskiego z władzami Królestwa Polskiego w tym zakresie w: AGAD, CWW, sygn. 1035, *passim*; ibidem, sygn. 1036, *passim*.

kantora. W tym czasie środowiska te nawiązały bliższe kontakty z przybyłym z Prus Wschodnich Henrykiem Assmanem, który zetknął się tam z ruchem baptystycznym. W łonie grupy trwały kontrowersje wokół chrztu dorosłych, aż w końcu zwolennicy Berendta, który opowiadał się za chrztem niemowląt opuścili powstającą wspólnotę. Pozostali zaś poinformowali władze gubernialne w Płocku o przystąpieniu do Gemeinde Baptische i wystąpili o prawo do odprawiania nabożeństw. W końcu listopada 1858 r. zaproszony został do Adamowa kaznodzieja baptystyczny Wilhelm Weist, a 28 listopada odbył się tam pierwszy chrzest poprzez zanurzenie. Dostało tego dziewięć osób. W następstwie tego wydarzenia Weist i kilku uczestników uroczystości zostało aresztowanych, jednak ostatecznie nie zostali skazani. Okazało się bowiem, że prawo chroniło jedynie wyznawców prawosławia, nakłanianie do zmiany wyznania członków innych wspólnot religijnych karze nie podlegało. Próby zalegalizowania zboru napotkały jednak na opór Konsystorza ewangelicko-augsburskiego, nie sprzyjały też temu władze Królestwa Polskiego. Mimo tego, 4 sierpnia 1861 r. dokonano otwarcia pierwszego zboru. Dział on bez prawnego uznania⁷.

W latach 70. XIX w. władze rosyjskie, choć nadal nie uznawały, to już zaczęły tolerować istnienie baptyzmu. W kolejnych latach sytuacja baptystów poprawiała się, co niewątpliwie wpływało też na rozwój wspólnoty. W kwietniu 1874 r. władze zgodziły się na prowadzenie ksiąg metrykalnych dla nieznanymi społeczności⁸. Czynności te wykonywane były przez urzędników cywilnych. Oznaczało to m.in. nie tylko uznanie małżeństw zawartych po tej dacie ale również i tych, które już stały się faktem. W rok później, w końcu lipca unormowano zasady prawa małżeńskiego dla, jak to wówczas nazywano, „odszczepieńców”. Po czterech latach (27 marca 1879 r.) zdecydowano się na wprowadzenie oddzielnych ksiąg dla tego Kościoła. Miały być one prowadzone przez: w Warszawie – komisarzy cyrkulowych, w miastach z oddzielną policją – policmajstrów, w pozostałych – prezydentów lub burmistrzów, na wsiach – wójtów gmin. W sierpniu 1879 r. Rada Państwa (Senat) zalegalizowała działalność wspólnoty⁹. Baptysty uzyskali prawo wyznawania

⁷ Ibidem, sygn. 1035, passim; H. R. Tomaszewski, *Baptyści...*, s. 15–38; E. Kupsch, *Geschichte der Baptisten in Polen 1852–1932*, Łódź 1933, s. 23–58; A. W. Wardin, *Gotfryd Fryderyk Alf. Pionier ruchu baptystycznego na ziemiach polskich*, Warszawa 2003.

⁸ Swod Zakonow Rossijskoj Imperii, t. IX, art. 931–955.

⁹ Ibidem, art. 955; Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące 1875, t. VII, seria I, poz. 16, s. 149–151; ibidem, 1880, t. XVII,

swej wiary i prowadzenia obrzędów według własnych zwyczajów, urządzania oraz wznoszenia domów modlitwy. Podobnie jak duchowieństwo innych wyznań tak i baptyckie – w tym starsi zgromadzenia, nauczyciele, kaznodzieje – zobowiązane było posiadać odpowiednie zatwierdzenie władz cywilnych. W przypadku osób spoza Rosji, musieli oni dodatkowo złożyć przysięgę służbową. Prowadzenie ksiąg metrykalnych pozostawiono urzędnikom cywilnym. Na gorsze zmieniła się sytuacja po uchwaleniu przez Synod prawosławny tzw. zarządzeń przeciw sztundystom. Baptyści, choć stanowiący odrębną wspólnotę często byli myleni ze wspomnianą grupą, a władze lokalne wspomniane prawa stosowały także wobec nich. Radykalnie położenie prawne zmieniło się w kwietniu 1905 r., wraz z wydaniem ukazu tolerancyjnego. Dzięki niemu, jak i kolejnym regulującym szczegółowe kwestie zarządzeniom, baptyści uzyskali możliwość swobodnego rozwoju własnej wspólnoty i wyznawania wiary¹⁰.

W Łodzi początki baptyzmu wiąza się z księgowym Johanem Rohnem i tkaczem Ludwikiem Heinrichem Pufahlem¹¹, którzy do Łodzi przybyli w latach 60. XIX w. Zrazu należeli oni do społeczności braci morawskich, jednak z czasem, w miarę rozrostu grupy wiernych i pojawiających się problemów, m.in. z prowadzeniem oddzielnych dokumentacji małżeństw i zgonów,

seria I, poz. 31, s. 105–107; Swod Zakonow..., t. XI, cz. I, art. 1106–1108; Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii 1879, t. 54, poz. 60169.

¹⁰ Ukaz z 25 VI 1905 r. o ulżeniu losu osób skazanych za przestępstwa religijne; uchwała Rady Ministrów z 16 VII 1905 r. o dozwoleniu staroobrzędowcom i sekciarzom posiadania osobnych cmentarzy; ukaz i uchwała Rady Ministrów z 17 X 1906 r. o sposobie zakładania i działalności gmin staroobrzędowców i sekciarzy oraz o prawach i obowiązkach należących do tych gmin wyznawców zjednoczeń staroobrzędowców i sekciarzy, którzy porzucili prawosławie; uchwała Rady Ministrów z 17 X 1906 r. o zatwierdzeniu ksiąg stanu cywilnego dla staroobrzędowców i sekciarzy, którzy porzucili prawosławie; rozporządzenie MSW z 29 X 1906 r. o zatwierdzeniu wzoru rejestru gmin staroobrzędowców i sekciarzy oraz wzmianek o wciągnięciu wymienionych gmin do rejestru celem umieszczenia w „Ogłoszeniach Senackich” i w miejscowych gubernialnych lub okręgowych „Wiadomościach”; uchwała Rady Ministrów z 12 II 1907 r. o wydaniu tymczasowych przepisów w celu uprawnienia nie zapisanych do ksiąg metrycznych ślubów staroobrzędowców i sekciarzy oraz potomstwo od tych ślubów. Połnoje Sobranije..., 1905, t. 25, poz. 2640; ibidem, poz. 26443; ibidem, 1906, t. 26, poz. 28424; ibidem, poz. 28425; ibidem, 28426; ibidem, 1907, t. 27, poz. 28876; Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego, 1906, nr 245, poz. 1728).

¹¹ W pracy (K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe (bez Kościoła rzymskokatolickiego) w Łodzi do wybuchu I wojny światowej*, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010, s. 42) omyłkowo podano nazwisko Zusahl. Por.: A. Seweryn, *Prawdę i pokój miłujcie. Dzieje Pierwszego Zboru Baptystycznego w Warszawie (1871–2011)*, Warszawa 2011, s. 26.

usamodzielnili się¹². Wspólnota baptystów jednak nadal korzystała z przychylności i pomocy miejscowych luteran. W 1869 r. liczyła już 71 a w rok później – 100 członków¹³. Początkowo stanowiła filię zboru kicińskiego, jednak w 1878 r. uzyskała samodzielność. Takie informacje podawane są w źródłach związanych ze wspólnotą¹⁴. Oficjalne (legalne) powstanie mogło nastąpić jednak dopiero po 1879 r. (prawne uznanie wyznania) i tak też się stało. Na początku marca 1880 r. odbyły się wybory do władz gminy łódzkiej. Starszym został Karol Ondra, nauczycielem Juliusz Miller a przewodnikiem Gustaw Sperling¹⁵.

Początkowo nabożeństwa łódzkich baptystów odbywały się w domu Rohrera przy ul. Widzewskiej (obecnie ul. J. Kilińskiego), jednak wkrótce przeniesiono się na ul. Nawrot 36, do domu Gamertów¹⁶. Przy wspomnianej ul. Widzewskiej, w przyfabrycznym stawie, 25 września 1868 r. dokonano pierwszego w Łodzi chrztu przez zanurzenie. Aktu dokonał G. Alf, chrzest zaś przyjął pięć osób. W tym czasie doszło też do krótkotrwałego rozbitcia grupy. Część członków związana z byłym herrnhutem nazwiskiem Ziebart, który miał mieć ambicje przewodzenia łódzkiemu zborowi, odłączyła się od zasadniczej wspólnoty. Grupa ta urządziła własny dom modlitwy w prywatnym mieszkaniu przy ul. Głównej (obecnie ul. J. Piłsudskiego). Konflikt nie trwał jednak długo, już w 1874 r. udało się łódzkim baptystom przezwyciężyć ten rozłam¹⁷. Rozwój wspólnoty obligował do powiększenia kaplicy, stąd też baptysci zdecydowali się na budowę własnego obiektu. W 1875 r. zakupiono za 2640 rbs., od Ignacego i Anny Marianny Ludwig, działkę o powierzchni 1 morgi 84 prętów kw., która składała się z dwóch części: właściwego placu przy ul. Nawrot 27 oraz oddzielnego ogrodu (o powierzchni 1 morgi) położonego między ul. Mostową i Tkacką¹⁸. Znajdujący się na placu przy

¹² APŁ, AmŁ, sygn. 6780, k. 1–4.

¹³ *Gedenkschrift anlässlich des 50 jährigen Jubiläums der baptisten Gemeinde Lodz, Nawrot 27 1878–1928*, Łódź 1928, s. 4–6; E. Kupsch, *Geschichte...*, s. 150. E. Rosset (*Łódź w latach 1860–70. Zarys historyczno-statystyczny*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. I, s. 337) podaje, iż w 1870 r. gmina baptystów w Łodzi liczyła 60 członków.

¹⁴ E. Kupsch, *Geschichte...*, s. 165; H. R. Tomaszewski, *Baptysci...*, s. 78.

¹⁵ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8872, k. 133, 176–177; ibidem, AmŁ, sygn. 4473, k. 5–9; ibidem, sygn. 6781, k. 1–5.

¹⁶ Nieruchomość tę wraz z ogrodem w 1851 r. otrzymał w użytkowanie Bogumił Gamert; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 2618, dział I i II.

¹⁷ E. Kupsch, *Geschichte...*, s. 152.

¹⁸ APŁ, RPG.WAdm., sygn. 1592, k. 2–5; ibidem, AmŁ, bp., Księga inwentarzowa nieruchomości m. Łodzi, ul. Nawrot 27; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 593, dział I i II.

ul. Nawrot 27, budynek przekształcono na mieszkanie dla pastora i tymczasową kaplicę, a w 1881 r. rozpoczęto budowę świątyni. Kościół, według projektu Edwarda Kreutzburga, ukończono w 1882 r. Prace budowlane wykonywała firma Roberta Nestlera. Ogólny koszt, tego nietynkowanego, w stylu „Rohbau” obiektu, wyniósł 16 tys. rb. W końcu wieku XIX dokonano rozbudowy świątyni. Rozpoczęte w czerwcu 1896 r. prace budowlane (według projektu Albina Jankau), zakończyły się w rok później i pochłonięły 20 tys. rb. Powstały w ten sposób obiekt rozrósł się znacznie, bowiem z pierwotnej pojemności 700 teraz mógł pomieścić 1,5 tys. wiernych¹⁹. Zakończenie budowy świątyni w 1882 r. niewątpliwie ustabilizowało życie wspólnoty, wpisując ją w pejzaż architektoniczny i społeczny miasta.

W niedługim czasie baptyści założyli kolejną placówkę – w Chojnach. Pierwsze spotkania na tym terenie, jak niesie tradycja baptycka, miały miejsce około 1890 r. Od 1895 r. były już bardziej regularne i odbywały się w mieszkaniu Juliusza Krügera. W 1896 r. baptyści zamieszkali w Dąbrowie i w Chojnach, zorganizowali dom modlitwy. Mieścił się on początkowo w domu prywatnym rodziny Matejko przy ul. Kamiennej, a następnie u Lippertów przy ul. Rzgowskiej 15. Po przebudowie od 1901 r. znajdowała się tam jedna duża sala²⁰. Pomieszczenie jednak szybko przestało wystarczać organizującej się wspólnocie i w 1908 r. zakupiono należącą do Jana Gotlieba Wenske za 10 tys. rb., posesję w Nowych Chojnach, na rogu ul. Rzgowskiej i Wegnera (obecnie ul. I. Krasickiego)²¹. Rozpoczęto budowę świątyni, początkowo pod przykrywką budynku fabrycznego. Sposób taki praktykowany był przez wiele wspólnot, miał na celu przyspieszenie realizacji projektu i ominięcie skomplikowanych oraz długotrwałych procedur administracyjnych państwa rosyjskiego. Już 25 października 1908 r. dokonano uroczystego otwarcia nowej

¹⁹ *Gedenkschrift...*, s. 18; APŁ, AmŁ, sygn. 7340, k. 1–22; ibidem, RGP.WBud., sygn. 6712, passim; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8869, k. 1–2.

²⁰ E. Kupsch podaje, iż już od roku 1890 r. odbywały się w Chojnach spotkania baptystów, zaś bardziej regularne od 1895 r. w mieszkaniu Juliusza Krügera (*Geschichte...*, s. 176).

²¹ E. Kupsch podaje, iż w 1908 r. działkę zakupiła wspólnota baptystów za 13,2 tys. rb. (ibidem, s. 176). Informacje te nie w pełni potwierdzają dane księgi hipotecznej nieruchomości. W 1908 r. właścicielami działki stali się Reinhold Speidel i Reinhold Petacz (Reinhold Petasch). Kwota transakcji to 10 tys. rb. W 1914 r. całość praw własności skupił w swym ręku Speidel i w tym samym roku przekazał je chojeńskiemu zborowi (16,7 tys. rb.); Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 5402, dział I i II; APŁ, Not. W. Ryfiński 1908, nr rep. 1523; ibidem, 1914, nr rep. 965; ibidem, nr rep. 2721.

kaplicy. Mogła ona pomieścić 500 osób²². Po wybudowaniu świątyni oficjalnie rozpoczęła działalność nowa parafia. Na posesji obejmującej 1476 m², oprócz kościoła, znajdował się dość okazały, drewniany, piętrowy dom. Ulokowany był przy ul. Wegnera, w głębi posesji patrząc od strony ul. Rzgowskiej. Znajdowało się w nim 25 pomieszczeń mieszkalnych²³.

Niemal równolegle toczyły się zabiegi o zorganizowanie wspólnoty w Bałutach. Tutaj miejscowi baptyści utworzyli początkowo chór, z czasem (26 listopada 1886 r.) zorganizowali się w Bałuckie Stowarzyszenie Baptystów i rozpoczęli zabiegi o otwarcie własnego domu modlitwy. Władze odmówiły jednak na to zgody. Początkowo spotykano się w domu Frantza Ulbrichta przy ul. Pieprzowej (obecnie ul. H. Berlińskiego) 26²⁴. W 1888 r. przeniesiono się do domu prywatnego Wilhelma Zimmera, gdzie założono już bardziej stały dom modlitwy (oficjalnie do władz gminnych wystąpiono w czerwcu 1894 r.²⁵). Zlokalizowany był on przy ul. Aleksandrowskiej (obecnie ul. B. Limanowskiego) 38. W 1898 r. na działce Wilhelma Wenske przy ul. Pieprzowej 6 wybudowano kolejny lokal z przeznaczeniem na spotkania wspólnoty²⁶. Wobec odczuwanej szczupłości pomieszczenia, bałuccy baptyści zakupili dom przy ul. Rejtera 7 (obecnie ul. Urzędnicza) i urządzono tam lokal na 150 osób²⁷. W 1906 r. (4 listopada) przekazano go parafii. Budowę ukończono w lipcu 1913 r., równolegle przystąpiono do poważniejszej inwestycji – wzniesienia świątyni. Miał to być wspólny kościół dla Aleksandrowa i Bałut. Plan ten jednak się nie powiódł, bowiem w 1912 r. w Aleksandrowie rozpoczęła się budowa oddzielnej świątyni. Zakupiono plac przy Aleksandrowskiej 60 (za 16 tys. rb.) i w 1914 r. złożono plany (koszt budowy 20 tys. rb.) do zatwierdzenia²⁸. Wybuch wojny nie pozwolił na kontynuację projektu. Na posesji przy ul. Aleksandrowskiej uporządkowano istniejący już

²² APŁ, RGP.WAdm, sygn. 10226, passim; ibidem, Not. W. Ryfiński 1908, nr rep. 1523; E. Kupsch, *Geschichte...*, s. 176–177; *Gedenkschrift...*, s. 22.

²³ APŁ, AmŁ, sygn. 13356, bp., Karta inwentarzowa nieruchomości m. Łodzi, ul. Rzgowska 41a.

²⁴ Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 9153, k. 8.

²⁵ Ibidem, k. 1–5.

²⁶ Ibidem, k. 8–19.

²⁷ E. Kupsch, *Geschichte...*, s. 186.

²⁸ Ibidem, s. 185, K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź 1995, s. 121–122; *Gmina baptystów na Bałutach*, „Rozwój”, 15 VII 1913, nr 160, s. 4; *Dom modlitwy baptystów*, ibidem, 13 VIII 1913, nr 185, s. 4.

tam drewniany, piętrowy budynek i wydzielono miejsce na spotkania (na 100 osób). Posesja obejmowała 2124,6 m²²⁹.

Oprócz trzech wspomnianych, głównych ośrodków baptystów w Łodzi istniały także mniejsze środowiska. W 1894 r. Józef Matejko i Karol Rak wystąpili do władz o zorganizowanie domu modlitwy dla grupy baptystów mówiących językiem czeskim a pod wnioskiem podpisały się 52 osoby. Środowisko to – jak się wydaje – należy łączyć w tym pierwszym okresie z wyżej opisaną wspólnotą baptystów w Chojnach. Pytaniem otwartym pozostaje kwestia związków z grupą w Żelowie. Długo trwająca korespondencja przyniosła dla tej grupy pozytywny skutek, bowiem w 1897 r. władze zezwoliły na założenie owego domu modlitwy. Przewodnikiem tego środowiska był przybyły do Łodzi w 1885 r., były pastor zboru baptystów w Żelowie, Karol Jersak³⁰. W 1910 r. powstać miała także grupa polska (autonomiczna) w ramach zboru przy ul. Nawrot, która przy ul. Gubernatorskiej (obecnie ul. E. Abramowskiego) 8 urządziła dom modlitwy. W źródłach brak informacji o tej grupie. Późniejsze, pochodzące z okresu dwudziestolecia międzywojennego, utrzymują, iż początek środowiska polskich baptystów w Łodzi należy wiązać z czasami już po I wojnie światowej. Tuż przed wybuchem wspomnianego konfliktu zbrojnego również baptyści z Rudy Pabianickiej złożyli wniosek o założenie domu modlitwy na posesji Augusta Kleebauma. Znajdowała się ona na rogu ul. Leszno i św. Andrzeja. Przewodził tej grupie Eugen W. Mohr³¹.

Pierwszym kaznodzieją w Łodzi był J. Rohner. Pod koniec 1873 r. zrezygnował z funkcji, być może z powodu wspomnianego konfliktu i podziału wspólnoty, a następcą został Juliusz Vogel (1874 r.). Po jego wyjeździe do pracy misyjnej (1877 r.) kaznodzieją został urodzony w Zduńskiej Woli Karol Ondra. W okresie, gdy kierował on zbozem udało się stworzyć trwałe podwaliny Kościoła baptystów w Łodzi. Po jego śmierci (7 stycznia 1887 r.) przez kilka miesięcy zbor pozostawał bez kaznodziei, kierowany przez starszego zboru Augusta M. Wenske. Jednak w końcu roku 1887 r. wybrano Augusta Liebiga. Będąc obywatelem niemieckim i nie posiadając prawa stałego pobytu po dwóch latach zmuszony został przez władze do wyjazdu z kraju. Krótko

²⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 13110, bp., Karta inwentarzowa nieruchomości m. Łodzi, ul. Aleksandrowska 60.

³⁰ Ibidem, sygn. 6782, k. 1–10; S. Papuga, A. Gramsz, *Żelów. Wspólnota nacji, wyznań, kultur*, Łódź 2003, s. 74.

³¹ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 11327, k. 1–9.

funkcję dzierżył Johan Einhorst, początkowo pracował wspólnie z Albertem J. Gutsche (od czerwca 1888 r.), po czym w 1899 r. miał się przenieść do Zduńskiej Woli. W momencie gdy w Łodzi pojawił się Gutsche, Einhorst w głównej mierze zajmował się okolicznymi placówkami w Zgierzu, Pabianicach i wiernymi w Bałutach. W 1892 r. Einhorst objął w Łodzi stanowisko diakona. Pastor Gutsche, po kilkunastoletniej pracy, w czerwcu 1904 r. przeniósł się do zboru w Radowczyku (a następnie do Zgierza) a jego miejsce zajął Johan Lübeck. Wspólnie z Gutsche w zborze pracował też pastor Karol Lach (1897–1903) oraz Friedrich Brauer (od 1896 r.). Wspomniany Lübeck pozostawał w Łodzi kaznodzieją do 1911 r. po czym wyjechał do Rygi. W tym czasie pastorem w zborze łódzkim byli również Juliusz Krüger (od 1 kwietnia 1904 do 14 października 1907 r.³²) i S. Joffe. Od lipca 1913 r. drugim pastorem w zborze był Rajmund Jordan, a ostatnim przed wybuchem I wojny światowej kaznodzieją łódzkiego zboru przy ul. Nawrot obrano E. Mohra (do 2 sierpnia 1914 r.)³³. Placówką chojeńską początkowo opiekował się kaznodzieja z ul. Nawrot (Gutsche) a po jej usamodzielnieniu się w 1908 r. Peter Brandt (funkcję sprawował do 14 sierpnia 1914 r.)³⁴. W organizujących się zborach bałuckim i aleksandrowskim kaznodzieją wybrano Edwarda Kupscha, jednak wobec wybuchu I wojny placówek tych nie objął³⁵.

Łódzcy baptyści od początku swego istnienia przejawiali szeroką aktywność o charakterze religijnym i społecznym. Oba te kierunki spletały się ze sobą. W 1871 r. powstał z inicjatywy Rohnera mieszany chór zborowy, w Chojnach zaś takowy zorganizowano w 1900 r. Natomiast w trzecim z ośrodków – w Bałutach – baptyści założyli mieszany chór jeszcze w 1886 r.³⁶ Ważnymi z punktu widzenia życia religijnego wspólnoty były też szkoły niedzielne. Przy zborze łódzkim na ul. Nawrot poczęła funkcjonować w 1872 r., choć już

³² W łódzkim wydawnictwie informacyjnym nazwisko jego widnieje jeszcze w 1913 r. (*Czas. Kalendarz na rok 1914, Łódź 1913*, Dział adresowy, s. 17).

³³ APŁ, AmŁ, sygn. 4474, k. 5–6; ibidem, sygn. 4476, k. 1–2; ibidem, sygn. 4477, k. 1–3; ibidem, sygn. 4478, k. 1–2; ibidem, sygn. 6783, k. 1–2; ibidem, RGPWAdm., sygn. 7254, bp., Protokoł schoda członów Łodzinskiej baptistckoj obszciny sostojaawszebosja ijunia 11 dnia 1904 goda; *50 Jahre Baptistengemeinde Lodz, Nawrotstr. 27*, „Der Hausreund” 1929, nr 22, s. 260–262, nr 23, s. 272–274, nr 24, s. 285–287, nr 25, s. 298–301, nr 26, s. 307–309, nr 27, s. 321–324, nr 28, s. 332–334; E. Kupsch, *Geschichte...*, s. 153–167; *Czas. Kalendarz na rok 1910*, Łódź 1909, Dział adresowy, s. 79; ibidem, 1911, s. 17; ibidem, 1912, s. 17.

³⁴ E. Kupsch, *Geschichte...*, s. 179; *Gedenkschrift...*, s. 25.

³⁵ E. Kupsch, *Geschichte...*, s. 167.

³⁶ Ibidem, s. 152, 176, 184.

Ryc. 39. Kościół baptystów przy ul. Nawrot 27 (E. Kupsch, *Geschichte der Batisten in Polen 1851-1932*, Lodz 1933, s. 155).

Ryc. 40. Kościół baptystów przy ul. Rzgowskiej 41 (E. Kupsch, *Geschichte der Batisten in Polen 1851-1932*, Lodz 1933, s. 177).

od 1871 r. Gustaw Sperling prowadził nauczanie dla niewielkiej grupki dzieci w lokalu na rogu obecnej ul. G. Narutowicza i Wschodniej. W Chojnach, szkoła otwarta została w krótkim czasie po zorganizowaniu stałego domu modlitwy – a więc w 1889 r. W Bałutach natomiast rok wcześniej. Przy każdym z ośrodków istniały organizacje młodzieżowe, oddzielne dla chłopców i dziewcząt oraz dla dzieci (również z podziałem według płci)³⁷.

Na przełomie roku 1891 i 1892 założono przy zborze łódzkim „Związek Diakonis”. Organizacja ta, stawiająca sobie za cel kształcenie młodych dziewcząt rozpoczęła działalność od wyszkolenia potrzebnego sobie personelu. Wysłano więc na kurs kilka diakonis, które po powrocie rozpoczęły pracę przy zborze łódzkim. Środki wyłożyli Adolf Schuber i Paweł Karl. W 1898 r. z inicjatywy Berty Adam zorganizowano w Łodzi komitet wsparcia związku diakonis. Na jego czele stanął łódzki kaznodzieja A. Gutsche. Zadaniem jego miała być zbiórka funduszy na cele działalności związku diakonis. Inicjatywa ta nie wytrzymała jednak próby czasu a aktywność szybko zamarła. Po kilku latach, w 1904 r. po raz kolejny podjęto się organizacji komitetu, w październiku 1904 r. doszło też do spotkania założycielskiego nowego związku diakonis³⁸. W listopadzie rok później uchwalono statut, a stowarzyszenie przyjęło nazwę: Łódzki Baptystyczny Związek Diakonis „Tabea”. Oficjalna siedziba organizacji znajdowała się przy zborze przy ul. Nawrot. Faktycznie związek działał jednak w posesji położonej naprzeciwko kościoła baptystów – ul. Nawrot 26 (od 1919 r. przejęta została przez A. Horaka, J. Speidla i J. Löhrera)³⁹. W krótkim czasie B. Adam sfinansowała dla związku zakup niewielkiej posiadłości w Mierzącce Małej (koło Pabianic). W 1911 r. związek diakonis liczył pięć pielęgniarek i dwie uczennice. Wkrótce, w 1914 r. B. Adam zrezygnowała z przewodzenia diakonisom w Łodzi a jej miejsce zajęła Agnes Höfler⁴⁰. Powiązane z diakonisami były przyzborowe organizacje nazywane Związkami Kobiet. Przy najstarszym ze zborów taki związek powstał już w 1875 r., natomiast w 1906 r. przy ówczesnej filii w Chojnach⁴¹.

³⁷ Ibidem, s. 448–450; *Gemeinde. Silvesterabend in Lodz*, „Der Hausfreund” 1908, nr 3, s. 20–22.

³⁸ Przewodniczącym komitetu został kaznodzieja Brauer, jego zastępcą – Lübeck, skarbnikiem – Wilhelm Wenske, sekretarzem – R. Kiliński. Ponadto członkami zostali F. Löhrer i F. Wenske.

³⁹ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 2108, dział I i II.

⁴⁰ E. Kupsch, *Geschichte...*, s. 456–460; idem, *Unter Diakonissenheim „Tabea”*, „Der Hausfreund” 1923, nr 19/20, s. 217–220

⁴¹ E. Kupsch, *Geschichte...*, s. 153, 180.

W sierpniu 1908 r. łódzcy baptyści otworzyli sierociniec. Instytucja ta mieściła się początkowo w wynajętych pomieszczeniach przy ul. Wysokiej 28. Szczególną aktywność w procesie jej organizacji, ale też i późniejszej działalności wykazywały Frida Horak i Schramm (imienia nie udało się ustalić). W 1910 r. siedzibę placówki przeniesiono na ul. Lipową 62. Dzięki temu instytucja dysponowała siedmioma pokojami i mogła zaopiekować się 30 dziećmi (na ul. Wysokiej dysponowała trzema pokojami i sprawowała opiekę nad 16 dziećmi). Po roku nastąpiła kolejna przeprowadzka, najpierw do Stępowic pod Zgierzem, a następnie do samego Zgierza, na ul. Średnią 27 (lokal tam znajdujący posiadał 12 pomieszczeń). Sierociniec długo w Zgierzu nie zagrażał miejsca, bowiem już w 1912 r. przeniesiono go do Aleksandrowa, gdzie 6 stycznia 1913 r. umieszczono w przestronnej nieruchomości. Tam dotrwał do wybuchu I wojny światowej⁴². W tym też roku (13 czerwca) władze wpisały do rejestru stowarzyszeń Łódzkie Ewangelicko-Baptystyczne Towarzystwo Dobroczynności „Betleem”⁴³. Stawiało ono sobie za cel nie tylko opiekę nad sierotami ale także niesienie pomocy chorym, starcom i zwalczanie pijaństwa. Miało ono spajać, koordynować i wspierać finansowo akcję społeczną instytucji łódzkich baptystów. Rychły wybuch wojny stanął na przeszkodzie realizacji tak zakrojonego programu.

Przy zborze łódzkim działał także dom starców. Początkowo mieścił się przy ul. Nawrot 27 – być może był to tylko adres zarządu tej instytucji. Pewnym jest natomiast, że w 1892 r. Ferdynand Pische darował łódzkim baptystom dom o wartości powyżej 7 tys. rbs. Oficjalnie jednak nieruchomość przejęto dopiero w 1904 r., po wyjednaniu u władz wymaganej prawem zgody. Był to plac w Chojnach pod nr 2 (obecnie ul. Kwietniowa), o powierzchni 3200 łokci kw., na którym znajdował się dom i zabudowania gospodarcze⁴⁴. Tam też przeniesiono instytucję. Dla podopiecznych wygospodarowano 12 pokoi. Do dyspozycji pozostawał także niewielki ogród⁴⁵.

⁴² Ibidem, s. 454–455.

⁴³ Członkami założycielami byli: Petasch Reinhold, technik, ul. Milsza 37, Blum Emil, majster tkacki, ul. Karolewska 24, Szubert Adolf, pomocnik handlowy, ul. Nawrot 91, Wenske Fryderyk, właściciel domu, ul. Targowa 43, Wenske Wilhelm, właściciel domu, ul. Orla 2, Wagner Juliusz, tkacz, ul. Nawrot 2, Strzelec Karol, kaznodzieja, ul. Widzewska 104, Horak Adolf, fabrykant, ul. Nawrot 26; APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 1452a, k. 3, Statut Łódzkiego Ewangelicko-Baptystycznego Towarzystwa Dobroczynności „Betleem”.

⁴⁴ Ibidem, AmŁ, sygn. 6784, k. 1–12; ibidem, RGP.WAdm., 7255, 1–14; ibidem, Not. W. Jonscher 1903, rep 1901.

⁴⁵ Ibidem, AmŁ, sygn. 18593, k. 35–35.

Łódzcy baptyści przenieśli też na nowe miejsca pobytu ochronne instytucje ubezpieczeniowe. Rozwijające się wówczas w zachodniej Europie, a przede wszystkim w Niemczech, mało znane na terenach Rosji. W 1902 r., w Łodzi, na konferencji baptystów zamieszkałych na terenach ówczesnej Rosji, postanowiono utworzyć Kasę Emerytalną (dla pastorów). W cztery lata później (28 września 1906 r.) przyjęto statut tejże organizacji. Pierwszą rentę otrzymał w 1908 r. pastor Ludwik Heinrich Pufhal (w wys. 50 rb.). Wkrótce udało się zorganizować podobny fundusz dla wdów po pastorach⁴⁶. W latach 70. XIX w. pojawiła się myśl utworzenia specjalnego funduszu na pokrycie wydatków budów świątyń. Ze zbiorów (w tym z zagranicy) udało się zebrać 3 tys. rbs. Kapitał ten pozwolił na utworzenie Kapellenbau-Kasse, która udzielała niskooprocentowanych i długoterminowych pożyczek inwestycyjnych⁴⁷.

O roli łódzkich zborów w zaborze rosyjskim świadczy zorganizowanie właśnie w Łodzi ośrodka edukacyjnego. Początkowo, od marca 1907 r. organizowano tzw. kursy biblijne, podobnie jak w Adamowie i Kicinie. W 1908 r. Lübeck wystąpił o zalegalizowanie szkoły, tego dzieła udało się dokonać z początkiem r. 1909⁴⁸. Placówka ta, z trzyletnim programem nauczania, kształciła w dwóch grupach: słowiańskiej oraz niemieckiej i stawiała sobie za cel przygotowanie pracowników misyjnych. Do wybuchu I wojny światowej udało się zakończyć jeden kurs (20 absolwentów). Wobec kolejnego władze rosyjskie wydały tymczasowy zakaz prowadzenia nauki. Kilkukrotne odwołania baptystów nie przyniosły skutku a wybuch wojny zamknął drogi odwoławcze. Pierwszymi nauczycielami byli pastor E. Mohr i Martin Schmidt. Szkoła mieściła się przy ul. Nawrot 27⁴⁹.

Wspólnota baptystów w Łodzi powiększała się w dość szybkim tempie. Gromadząc w 1869 r. 71 członków osiągnęła na przełomie wieków wraz z osiedlami sąsiadującymi bezpośrednio z Łodzią blisko 3 tys. wyznawców. W zebraniu organizacyjnym zboru łódzkiego (1878 r.), jak podaje E. Kupsch, uczestniczyło 252 członków wspólnoty (dorośli)⁵⁰. W wykazie wiernych zboru w Łodzi,

⁴⁶ E. Kupsch, *Geschichte...*, s. 451–453.

⁴⁷ Ibidem, s. 451–452.

⁴⁸ Program nauczania obejmował następujące przedmioty: wprowadzenie do Pisma Świętego, homiletykę, świętą historię, interpretację Biblii, historię kościoła, świętą geografii, śpiew, dogmatykę oraz religioznawstwo; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7979, k. 12.

⁴⁹ Ibidem, k. 1–15; *Seminarium Teologiczne Baptystów w Polsce*, „Słowo Prawdy” 1929, nr 1, s. 1–2; E. Kupsch, *Geschichte...*, s. 468–469.

⁵⁰ E. Kupsch, *Geschichte...*, s. 154.

sporządzonym przez władze rosyjskie z dnia 25 września 1879 r., naliczono 76 rodzin, w sumie 312 osób⁵¹. Najliczniejszym był zbór przy ul. Nawrot. Wykazana w czasie spisu powszechnego z 1897 r. liczba 503 osoby⁵² może być w zasadzie przypisana owej społeczności. Mieszkańcy okolicznych miejscowości przynależeli bowiem do łódzkiego zboru. Faktem jest, że spisowi podlegali jednak tylko zamieszkali w miejscowościach podległych władzy Policmajstra miasta Łodzi (Łódź, Bałuty Nowe, kolonia Żubardź). Skromniejszy był zbór chojeński, według E. Kupscha w 1908 r. liczył 200 członków. Dane urzędowe gminy w Chojnach wykazują jeszcze mniejszą wspólnotę, w 1909 r. 60 a w 1910 r. 88 osób⁵³. Nieco mniej liczna niż w Chojnach była społeczność baptystyczna w Bałutach⁵⁴. Grupa czeskich baptystów obejmowała około 50 osób⁵⁵.

Zalegalizowanie zboru baptystów w 1879 r. umożliwiło starania o założenie własnej nekropolii – dotychczas bowiem korzystano z uprzejmości miejscowych luteran. Użytkowano cmentarz ewangelicki już od 1870 r.⁵⁶, choć formalnie władze wspólnoty luterkańskiej wydały na to zgodę w 1875 r. Wydzielony przez ewangelików teren na początku XX w. został już w całości zapełniony. W 1909 r. August M. Wenske przekazał na rzecz zboru nieruchomości we wsi Doły o powierzchni 3 mórg z przeznaczeniem na założenie własnej nekropolii. Położona była po wschodniej stronie ówczesnego cmentarza katolickiego⁵⁷. Po przeprowadzeniu dość długich zabiegów władze rosyjskie zezwoliły na otwarcie własnego cmentarza (ul. Dolna, obecnie ul. Telefoniczna).

Okres rozbiorów, mimo rozlicznych trudności administracyjnych jakie spotykały wspólnotę baptystów w Łodzi, należy znać za niezwykle udany dla tego Kościoła. W ciągu tych trzech i pół dekady istnienia zboru udało się zorganizować prężnie działającą wspólnotę, zbudować dwie świątynie, kilka organizacji społecznych, religijnych i gospodarczych. Zapewniono w ten sposób trwałe podstawy funkcjonowania tego wyznania w Łodzi i w mniejszych podłódzkich miejscowościach.

⁵¹ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8872, k. 11–18; zob. też: ibidem, AmŁ, sygn. 4446, Spis baptystów w Łodzi.

⁵² *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis...*, tab. 25, 246–247.

⁵³ APŁ, Akta gminy Chojny, sygn. 1157, k. 35, 329.

⁵⁴ E. Kupsch, *Geschichte...*, s. 177.

⁵⁵ APŁ, AmŁ, sygn. 6782, k. 8.

⁵⁶ Ibidem, sygn. 6786, k. 12–13.

⁵⁷ Ibidem, APŁ, RGP.WAdm., sygn. 10414, k. 1–3; ibidem, AmŁ, sygn. 6786, k. 1–19; ibidem, Not. W. Ryfiński 1909, rep. 4025; ibidem, nr rep. 4027; APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr zabytków, Karta inwentarzowa cmentarza przy ul. Telefonicznej 8.

5. Początki wspólnoty Adwentystów Dnia Siódmego w Łodzi

Kościół Adwentystów Dnia Siódmego wyłonił się z dziewiętnastowiecznego ruchu religijnego o charakterze mesjanistyczno-eschatologicznym, jakim był ruch Wiliama Millera w USA. Ten amerykański baptysta głosił rychłe, powtórne przyjście Chrystusa na świat. Ogłosił, iż ma to nastąpić między marcem 1843 r. a tymże miesiącem 1844 r. Szybko znalazł pokaźną rzeszę zwolenników oczekujących tego wydarzenia. Niespełnienie się zapowiedzi Millera oraz skorygowanego przez Samuela Snowa kolejnego wyliczenia, osłabiło znacznie ruch i doprowadziło do licznych podziałów. Do ożywienia przyczyniła się następnie Elen G. White, na nowo interpretując proroctwa założycieli wspólnoty adwentystycznej. Dzięki temu udało się ustalić, w nawiązaniu do ogólnochrześcijańskiego dziedzictwa wiary, doktrynę Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego⁵⁸.

Podstawową zasadą adwentyzmu jest wiara w powtórne i – jak już wspomniano – rychłe przyjście Jezusa Chrystusa. To wydarzenie poprzedzić ma potrójne posłannictwo, o którym jest mowa w Piśmie Świętym, w Apokalipsie św. Jana. Pierwsze miało nastąpić w 1844 r., poprzez wymazanie z ksiąg żywota tych, którzy nie święcą szabatu. Drugie – ogłoszenie upadku Babilonu – które było wymierzone przeciwko Kościołowi katolickiemu i wszystkim wspólnotom protestanckim. W trzecim zaś, adwentyści zostali wskazani jako grupa wybrana, a więc ci, którzy mają przestrzec świat przed świętowaniem niedzieli. Wyznawcy adwentyzmu praktykują chrzest przez zanurzenie, nie uznają też sakramentu małżeństwa – kaznodzieje udzielają jedynie błogosławieństwa tym, którzy dokonują cywilnego aktu zaślubin. Wspólnoty adwentystyczne nie wznoszą okazałych świątyń, proste praktyki religijne odbywają się w domach modlitwy. Ośrodkiem nabożeństw są kazania. Wypracowano także kilka zasad życiowych, m.in.: wstrzemięźliwość od napojów alkoholowych, papierosów, narkotyków, spożywania mięsa wieprzowego (a nawet w ogóle mięsa). Ze względów zdrowotnych nie zalecano również spożywania kawy i herbaty⁵⁹.

⁵⁸ W. Słomski, *Chrześcijańscy czciciele soboty*, Warszawa 1997, s. 23–24; Z. Łyko, *Geneza współczesnego adwentyzmu*, Warszawa 1979, s. 171, idem, *Kościół Adwentystów Dnia Siódmego*, Warszawa 1988, s. 38–49; idem, *Kościół Adwentystów Dnia Siódmego. Historia, nauka, ustrój, posłannictwo*, Warszawa 2000, s. 59–76; S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937, s. 624–625.

⁵⁹ W. Słomski, *op. cit.*, s. 25–26; S. Grelewski, *op. cit.*, s. 624–625; Z. Danielewicz, *W oczekiwaniu na paruzję*, Lublin 1999, s. 5–13, 108.

W Europie adwentyzm pojawił się wraz z Michałem Beliną Czechowskim, byłym franciszkaninem, wyświęconym na księdza w Warszawie w 1843 r. On to, ogłosił powtórne przyjście na świat Chrystusa i rozpoczął krzewić idee adwentyzmu wśród polskich emigrantów w Szwajcarii. Następnie założył ośrodki adwentyzmu we Włoszech, Węgrzech, Rumunii. W 1874 r. w Szwajcarii, utworzono Centralno-Europejską Misję. W dziesięć lat później (1884 r.) przekształcona ona została w diecezję z siedzibą w Bazylei (tzw. Centralno-Europejskie Zjednoczenie). Ze Szwajcarii idee adwentyzmu zawędrowały do Niemiec, gdzie w Hamburgu, w 1891 r. utworzono tzw. diecezję misyjną. Równolegle, także powstała na Krymie – przeznaczona była dla terenów Rosji. W 1901 r. została ona przekształcona w Południowo-Rosyjskie Zjednoczenie. Kierował nim Johan H. Lebsack¹. Zbory powstałe w Królestwie Polskim podlegały utworzonemu w 1912 r. pod kierownictwem założyciela zboru warszawskiego pastora – Hermana Schmitza² Polskiemu Polu Misyjnemu z siedzibą w Warszawie. Przynależało ono do wspomnianej struktury rosyjskiej³.

Początki adwentyzmu na ziemiach polskich w XIX w. wiąże się z działalnością misjonarską w Europie w latach 60. i 70. wspomnianego Michała Beliny-Czechowskiego. Pierwszy zbor powstał jednak na Wołyniu. Założył go Herman Szkubiowiec w 1888 r. we wsi Żarnówka. Pozyskawszy grupę wiernych, w 1891 r. przybyły na tę okazję z Krymu pastor Jakub Laubhan dokonał pierwszego chrztu⁴.

Łódzki zbor adwentystyczny był zaś najstarszym w Królestwie Polskim. Powstał w połowie lat 90. XIX wieku i związany był z działalnością przybyłych z Wołynia do Łodzi, w 1893 r., dwóch stolarzy, Karola Fendala i Józefa Schłodzińskiego. Początkowo utrzymywali kontakty z baptystami, jednak wkrótce, gdyż już w 1895 r.⁵, zorganizowali odrębny zbor. Pierwsi wierni wywodzili się ze społeczności ewangelickich i baptystycznych. Początkowo zbor

¹ Niekiedy podaje się nieco inną pisownię nazwiska: Labsack (L. Dutkowski, *Jubileusz 80-lecia istnienia adwentyzmu w Łodzi*, „Sługa Zboru” 1974, nr 2–3, s. 5) lub Lobsack (S. Grelewski, *op. cit.* s. 630).

² Podaje się też jako twórcę struktury w Warszawie Ludwika Mathe (Z. Łyko, *Sytuacja...*, s. 34).

³ *Seven-day Adventist Encyclopedia*, Washington 1966, s. 214, 318, 450, 1130, 1282; Z. Łyko, *Sytuacja prawna Kościoła Adwentystycznego w Polsce międzywojennej 1918–1939*, Warszawa 1979, s. 32–34; idem, *Kościół Adwentystów Dnia Siódmego...*, s. 79; S. Grelewski, *op. cit.*, s. 626; *Początki ruchu adwentowego w Europie*, „Sługa Zboru” 1937, nr 9, s. 7 i n.

⁴ Z. Łyko, *Kościół Adwentystów Dnia Siódmego...*, s. 187–192, 401–418.

⁵ Podaje się też rok 1896 (S. Grelewski, *op. cit.*, s. 630; M. Budziarek, *Łódzki bedeker wyznaniowy*, Łódź 1998, s. 65).

istniał bez prawnego uznania, dopiero ukaz tolerancyjny z 1906 r. umożliwił wspólnotom adwentystycznym w Królestwie Polskim legalne działanie, choć nadal traktowane były one jako sekty⁶. Akta stanu cywilnego prowadzone były zgodnie z ówczesnymi przepisami przez władze miejskie. Znajdowały się przy ówczesnej ul. Olgińskiej (obecnie ul. G. Piramowicza) 5⁷.

W Łodzi pierwszy dom modlitwy zorganizowano w prywatnym mieszkaniu Adama Lacha. Publiczne odczyty odbywały się zaś w wynajmowanej sali „Raj” przy ul. Piotrkowskiej. W 1906 r., w chwili przybycia do Łodzi Teodora Willa, łódzcy adwentyści nie posiadali stałego miejsca modlitwy. Wkrótce jednak udało się Willowi zorganizować takowy w prywatnym mieszkaniu przy ul. Milszej (obecnie ul. M. Kopernika). Po uzyskaniu możliwości legalnego działania, w 1907 r. przeniesiono miejsce spotkań na ul. Andrzeja 17 (obecnie ul. A. Struga). Była to jedna sala na pierwszym piętrze lewej oficyny nieruchomości, której właścicielami byli Adolf i Paulina Richter (w późniejszym czasie Bolesław Kulesza)⁸.

Pierwszym przewodnikiem duchowym zboru łódzkiego był Johan H. Lebsack, kaznodzieja przybyły w 1896 r. z Rosji. Po krótkim pobycie opuścił miasto. W czerwcu 1901 r. przyjechał z Odessy kaznodzieja Dawid P. Gäde. Współpracował z nim kolejny, tym razem przybyły z Żytomierza, kaznodzieja K. Rempfert. W 1906 r. na krótko w Łodzi pojawił się wspomniany Will. W tym czasie na nowo zorganizowano zbor, jak już wspomniano, uzyskano prawo legalnego działania. W 1907 r. ponownie przewodził łódzkiemu zborowi J. H. Lebsack. W rok później kaznodzieją wybrano Hermana Schmitza. Fakt ten ukrywano ze względu na jego niemieckie obywatelstwo. W 1910 r., co było niezwykle ważnym dla stabilizacji wspólnoty religijnej, założono księgi stanu cywilnego⁹. Do wybuchu I wojny światowej w łódzkim zborze pracowali jeszcze: K. Refschneider, W. Wildgrube, Georg Labsack, J. Perk, Turowski i Langholf¹⁰.

⁶ Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego, 1906, nr 245, poz. 1728; Z. Łyko, *Sytuacja...*, s. 98–102.

⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 27386, bp., Pismo Międzynarodowego Stowarzyszenia Misyjnego Adwentystów D. S. oddział w Łodzi do Magistratu z 21 I 1920 r.

⁸ APŁ, RGP.WAdm. sygn. 11091, bp., Pismo Policmajstra m. Łodzi (24 IX 1913); ibidem, TKmŁ, sygn. 1940, k. 150; L. Dutkowski, *op. cit.*, s. 5.

⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 27389, k. 8, 10.

¹⁰ T. Will, *Historia ruchu adwentowego w Polsce*, „Sługa Zboru” 1939, nr 3, s. 9–10; E. Szymańska, *90. lat zboru w Łodzi. Z biegiem lat*, ibidem, 1984, nr 9, s. 12; L. Dutkowski, *op. cit.*, s. 5;

Ryc. 41. Plan posesji przy ul. św. Andrzeja 17. W lewej oficynie (lit. A) mieściła się sala modlitwy Kościoła adwentystów (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

Adwentyści w Łodzi byli nieliczną wspólnotą. W 1903 r. mieli liczyć 9 członków. W kolejnych latach przybywali nowi. W 1904 r. ochrzczono dalszych 7, a w 1905 r. – 8 osób. W późniejszych latach, według danych wspólnoty, zbór miał rozrosnąć się do około 60 wiernych. W 1913 r. władze rosyjskie pozyskały informację o przynależeniu do wspólnoty 48 członków w samej Łodzi i dalszych 18 w Pabianicach (wspólnocie tej, podlegającej zbiorowi łódzkiemu przewodził przybyły z Rygi kaznodzieja K. Sienkiewicz)¹¹.

Łódzcy adwentyści przed I wojną nie posiadali, jako grupa, żadnej własności nieruchomości. Prawdopodobnie nie prowadzili również innej niż religijna działalności. Wiadomo natomiast, że przy zborze istniała, przynajmniej okresowo, domowa szkoła sobotnia. Wspólnocie, mimo że nielicznej, udało się jednak wyposażyć gminę w podstawowe atrybuty konieczne dla istnienia samodzielnego związku religijnego.

¹¹ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 11091, bp., Pismo Policmajstra...; L. Dutkowski, *op. cit.*, s. 5.

6. Kościół mariawicki w Łodzi. Parafie, instytucje, działalność religijna i społeczna

Początki Kościoła mariawickiego nierozzerwalnie związane są z osobą tzw. Mateczki, tj. urodzonej w 1862 r. na Podlasiu, Felicji Kozłowskiej. W 1886 r. wstąpiła ona do powstałej w Płocku kongregacji *siostr ubogich*. Ruchy tego typu, rozwijające się po kasacie zakonów przez władze rosyjskie w 1864 r., oparte były na trzeciej regule św. Franciszka. Szczególnie aktywny na tym polu był kapucyn o. Honorat Koźmiński. W dwa lata później Maria Kozłowska, za wiedzą o. H. Koźmińskiego, który notabene ją wcześniej do Płocka skierował, założyła zgromadzenie Sióstr św. Klary od Nieustającej Pomocy Adoracji Ublągania. W krótkim czasie siostry nawiązały liczne kontakty z księżmi rzymskokatolickimi przybywającymi do zgromadzenia i zamawiającymi szaty kościelne. Siostry utrzymywały się właśnie z szycia i haftu tychże szat. Podaje się, że w 1893 r., powołując się na swoje objawienia, Maria Kozłowska założyła tajne stowarzyszenie kapłanów oparte na I regule św. Franciszka, Zgromadzenie Kapłanów Mariawitów Nieustającej Adoracji Ublągania. Zgromadzenie to, jak należy sądzić, początkowo funkcjonowało jako Stowarzyszenie Kapłanów Mariańskich i przypisywać je należy aktywności o. H. Koźmińskiego. W 1897 r. w sprawozdaniu do Rzymu, kapucyn wymienił 20 księży, którzy byli jego członkami, w większości profesorów seminariów duchownych¹². Rozwój środowiska pozwolił w 1903 r. na zorganizowanie Związku Mariawitów Nieustającej Adoracji Ublągania grupującego powstałe organizacje¹³. Następnie rozpoczęto zabiegi o jego legalizację, najpierw w macierzystym Kościele, a po stanowczym, odmownym stanowisku arcybiskupa warszawskiego Wincentego Chościaka-Popiela, w Rzymie. Kilukrotne wizyty w Rzymie, wobec zdecydowanej, nieprzychylnej postawy

¹² *Ustawy Zgromadzenia Kapłanów Mariawitów Nieustającej Adoracji Ublągania*, „Maryawita” 1907, nr 1, s. 14–16. Obszerny opis genezy mariawityzmu, rozwoju i działalności wspólnoty, w pierwszych latach swego istnienia, relacjonowany z perspektywy wewnętrznej zob.: *Dzieło miłosierdzia. Historia Maryawitów*, „Maryawita” 1907, nr 6–52; ibidem, 1908, nr 1–52; ibidem, 1909, nr 1–11; *Postanowienia Pierwszej Generalnej Kapituły Księżów Maryawitów*, „Maryawita” 1909, nr 8, s. 126–128; *Wybór pism o. Honorata Koźmińskiego*, Cz. 5: *Pisma o życiu zakonnym*, oprac. G. Bartoszewski, Warszawa 1988, s. 69–70; M. Mazurek, *Powstanie i rozwój ukrytych zgromadzeń bł. Honorata Koźmińskiego w latach 1874–1908*, Sandomierz 2009, s. 311.

¹³ W skład jego weszły: Siostry Mariawitki Nieustającej Adoracji Ublągania, Zgromadzenie Kapłanów Mariawitów Nieustającej Adoracji Ublągania i Bractwo Mariawitów Nieustającej Adoracji Ublągania.

polskiej hierarchii, nie przyniosły oczekiwanych przez mariawitów rezultatów. Najpierw dekret Kongregacji Świętego Officium z 5 września 1904 r., później encyklika papieża Piusa X z 5 kwietnia 1906 r. *Tribus circiter*, podtrzymująca jego decyzje i wreszcie ekskomunika rzucona 5 grudnia 1906 r. na Kozłowską i Jana Marię Kowalskiego¹ ostatecznie wyłączyła mariawitów ze wspólnoty rzymskich katolików². Od tej chwili można mówić o procesie budowy własnego Kościoła.

Mariawityzm, w pierwszej fazie będący ruchem pietystycznym, od 1905 r. zaczął wykazywać zainteresowania społeczne. Propagowane hasła pogłębienia życia religijnego i moralnego, ubóstwa oraz okazywania pod różnymi formami pomocy uboższej części społeczeństwa padły na podatny grunt. Na przełomie XIX i XX w., w Królestwie Polskim zauważalne było pogorszenie poziomu życia wielu warstw społecznych. Kościół rzymskokatolicki zmagał się z trudnymi warunkami funkcjonowania w zaborze rosyjskim, i inaczej niż to było w sąsiednich zaborach, był dość zdystansowany do programu zarysowanego w encyklice *Rerum novarum*, jaki wdrażano choćby na terenach zaborów pruskiego i austriackiego³. Stąd mariawityzm zyskiwał zwolenników w rejonach uprzemysłowionych, i w tych parafiach, gdzie panowały silne nastroje antyklerykalne a kler nie wywiązywał się należycie ze swych obowiązków⁴. Warto też zwrócić uwagę, że w czerwcu 1907 r. generał-

¹ Ksiądz Jan Maria Kowalski (ur. 26 XII 1871 r., wyśw. w 1897 r., inne źródła podają datę ur. na 25 XII) w 1898 r. był wikariuszem parafii Podwyższenia Świętego Krzyża w Łodzi; *Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini 1898*, s. 52.

² S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937, s. 434–457; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 334–335; S. Rybak, *Mariawityzm. Studium historyczne*, Warszawa 1992, s. 17–137; R. A. Podgórski, *Starokatolicki Kościół Mariawitów. Studium historyczno-socjologiczne*, Kraków 1998, s. 21–36; E. Warchoł, *Starokatolicki Kościół Mariawitów w okresie II Rzeczypospolitej*, Sandomierz 1997, s. 13–42; M. Rafael, *Mariawityzm – rys historyczny i odrębność nauki*, [w:] *Z dziejów Królestwa, Felicianów* 1972, s. 9–15.

³ S. Gajewski, *Spółeczna działalność duchowieństwa w Królestwie Polskim 1905–1914*, Lublin 1990, s. 23–24; D. Olszewski, *Funkcje społeczno-kulturowe parafii na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Spółcznokulturalna działalność Kościoła katolickiego w Polsce XIX i XX wieku*, red. R. Renz, M. Meducka, Kielce 1994, s. 34–35; R. Bender, *Chrześcijańska myśl i działalność społeczna w zaborze rosyjskim w latach 1865–1918*, [w:] *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832–1939*, Warszawa 1981, s. 211–215; A. Gretkowski, *Katolicyzm społeczny na przykładzie działalności charytatywno-społecznej w diecezji płockiej w I połowie XX wieku*, Płock 2001, s. 69–103.

⁴ Gajewski S., *Diecezja płocka w latach 1864–1914*, „Studia Płockie” 1975, s. 328–329; F. Stopniak, *Kościół na Lubelszczyźnie i Podlasiu na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1975, s. 389–414; D. Olszewski, *Początki mariawityzmu. Studium historyczno-pastoralne*, „Rocznik

gubernator warszawski zwolnił dotychczasowych wiernych Kościoła rzymskokatolickiego, którzy przeszli na mariawityzm, z obciążeń obowiązkowymi składkami kościelnymi ponoszonymi na dotychczasowe parafie⁵.

Ekskomunikowanie mariawitów zbiegło się w czasie ze zmianami polityki wyznaniowej w Rosji, bowiem 17 kwietnia 1905 r. wydano ukaz tolerancyjny. Umożliwiło to mariawitom usamodzielnienie się i legalizację działalności związku. Już 28 listopada 1906 r. uznano legalność Związku Mariawitów. Regulowano w nim podstawowe kwestie dla wyznania. Kościół mariawicki uzyskał prawo odprawiania w świątyniach bądź domach modlitwy publicznych nabożeństw, wznoszenia świątyń i domów modlitwy, zakładania cmentarzy. Duchowni mariawiccy, wybrani, ale i utrzymywani przez parafie posiadali możliwość odprawiania nabożeństw, wygłaszania kazań i zaspokajania potrzeb religijnych wiernych. Aby wykonywać te czynności zobowiązani byli posiadać zatwierdzenie władz rosyjskich, konkretnie generał-gubernatora warszawskiego. Kler mariawicki nie otrzymał jednak prawa prowadzenia ksiąg stanu cywilnego, które przekazano władzom cywilnym⁶. Jak się wskazuje, dekret z listopada 1906 r. nie podniósł Kościoła mariawitów do rzędu tzw. „obcych wyznań” jakimi np. były wyznania ewangeliczne, ale stanowił uznanie legalności działalności i odrębności, a także zapewnił wyznawcom tolerancję religijną. Tworzące się parafie miały możliwość organizowania się w samodzielne podmioty, posiadania majątku i dysponowały osobowością prawną w dziedzinie stosunków prywatnoprawnych. Każda z osobna musiała posiadać zatwierdzony przez władze statut. Nie dysponowały one jednak prawem łączenia się we wspólną organizację⁷.

Teologii Katolickiej” 1976, t. 23, nr 6, s. 87–88; Rokoszyński, *Maryawici i potrzeba pracy społecznej ze strony duchowieństwa*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 1909, nr 2, s. 44–45, 47.

⁵ *Zwolnienie mariawitów od składek na kościoły i plebanie rzymsko-katolickie*, „Wiadomości” (dodatek do „Maryawity”) 1907, nr 34, s. 268; *Jeszcze o składkach na kościoły i plebanie katolickie*, ibidem, nr 35, s. 277–278.

⁶ Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego, 1906, nr 245, poz. 1728; Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii 1906, t. 26, poz. 28632; Swod zakonow i rasporiażenij Prawitielstwa 1906, s. 2080; ibidem, 1907, s. 15; S. Grelewski, *op. cit.*, s. 94–96; J. Sawicki, *Studia...*, s. 334–345; idem, *Stan prawny Kościoła mariawitów*, „Gazeta Administracji i Policji Państwowej” 1935, nr 7, s. 224.

⁷ J. Sawicki, *Studia...*, s. 335; idem, *Stan prawny...*, s. 224; N. Rejnke, *Mariawity*, Petersburg 1910, s. 43 i n.; *Maryawici*, „Rozwój”, 18 VII 1907, nr 157, s. 4; *Legalizacya Związku Maryawitów*, „Wiadomości” (dodatek do „Maryawity”) 1907, nr 5, s. 35–36.

Wzorcową organizację parafii nakreśliła tzw. ustawa parafii mariawickich zatwierdzona przez ministra spraw wewnętrznych 15 lutego 1909 r. Potwierdzono wówczas osobowość prawną parafii oraz jej niezawisłość od innych niż przewidzianych w statucie czynników, a także pełną samodzielność i odrębność⁸. Wzorcowy statut narzucił Kościołowi mariawickiemu organizację inną niż to by wynikało z jego naturalnego rozwoju. Mariawici bowiem zaczęli już tworzyć zręby struktury hierarchicznej, a także czynili starania o uzyskanie godności biskupiej dla swego przywódcy. Ważnym z punktu widzenia stabilności wspólnoty było nawiązanie przez mariawitów kontaktów z Kościołem starokatolickim działającym w Holandii, Niemczech, Szwajcarii i Austrii z ośrodkiem w Utrechcie. W 1909 r., w Wiedniu, udzielono Janowi Kowalskiemu sakry biskupiej, dopełnionej przez biskupa Gerarda Gula w Utrechcie 5 października 1909 r. Uzyskanie sukcesji apostolskiej pozwoliło wspólnocie wyświęcać własnych biskupów, co już w rok później stało się faktem – 4 września 1910 r. biskupami zostali Roman Próchniewski i Leon Gołębiowski. W tym też roku wspólnota przyjęła nazwę Starokatolicki Kościół Mariawitów. Po uzyskaniu sakry biskupiej przez trzech księży mariawickich wytworzył się nowy stan faktyczny, którego nie przewidywało dotychczasowe ustawodawstwo państwowe. Władze nie zdecydowały się od razu na zmianę przepisów dotyczących Kościoła a dekretem ministra spraw wewnętrznych z 22 października 1910 r. wskazano J. Kowalskiego administratorem wszystkich mariawickich parafii w Rosji. Z ostatnim dniem stycznia 1911 r. pozostałych dwóch biskupów, R. Próchniewskiego i L. Gołębiowskiego, uczyniono pomocnikami wspomnianego administratora. Pozostawienie bez modyfikacji dotychczasowego ustawodawstwa dotyczącego statusu parafii, oznaczało faktyczny brak jakichkolwiek kompetencji wymienionych biskupów w sprawach zarządu wspólnotą mariawicką. Niewątpliwie były to akty wyposażające wspomnianych w autorytet moralny przez uznanie ich kierowniczych pozycji oraz będące niejako pierwszym krokiem w kierunku uznania struktury hierarchicznej Kościoła mariawickiego⁹.

⁸ W myśl ustawy z 15 lutego 1909 r. pozostawiono w ręku parafii prawo: wyboru i usuwania z funkcji kapłanów (proboszcza i wikariuszów), wznoszenia świątyń i kaplic, zakładania cmentarzy, wyboru zarządu parafii (proboszcz oraz dwóch członków spośród wiernych), posiadania własności ruchomej i nieruchomej oraz przyjmowania zobowiązań. Parafia była zarządzana przez wspomniany zarząd oraz ogólne zebranie parafian. Zob.: J. Sawicki, *Stan prawny...*, s. 230–231 (dodatek II).

⁹ J. Sawicki, *Studia...*, s. 337–338; idem, *Stan prawny...*, s. 226–227; N. Rejnke, op. cit, s. 24; G. Skwara, *Mariawici. Szkic historyczny ruchu mariawickiego w Polsce*, Płock 1925 s. 12–13.

Starania o uznanie własnych form organizacyjnych zostały zaspokojone 11 marca 1912 r. Wydano wówczas akt ustawodawczy: *Prawo o wyznaniu mariawitów*, który stanowił Kościół mariawicki związkiem religijnym na prawach korporacji publicznej, a zatem na równi z innymi uznanymi kościołami chrześcijańskimi. Przestał być sektą, a stał się „wyznaniem obcym”. Ustawodawca pozostawił bez zmian autonomiczną pozycję parafii i nie uznał hierarchiczności struktury. Faktycznie usankcjonował istnienie w Kościele biskupów, lecz nie określił ich funkcji i kompetencji. Być może oczekiwano na dalszy rozwój wspólnoty. Nowością było zobowiązanie do uzyskania przez biskupów Kościoła mariawickiego potwierdzenia swego stanowiska przez ministra spraw wewnętrznych oraz przyznanie duchowieństwu prawa prowadzenia ksiąg stanu cywilnego¹⁰.

W Łodzi, oficjalnie działalność mariawicką zainaugurowano 5 maja 1906 r., kiedy to w wynajętej przez Józefę Halladinową sali, przy ul. Widzewskiej (obecnie ul. J. Kilińskiego) 7, ks. Edward Marks odprawił pierwszą, mariawicką mszę świętą. Obie wspomniane postacie niewątpliwie zainicjowały powstanie Kościoła mariawickiego w Łodzi. Ksiądz Marks, wikariusz przy parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Łodzi był organizatorem bractwa religijnego Nawiedzenia Najświętszego Sakramentu i Matki Boskiej Nieustającej Pomocy. Za swoje przekonania, najpierw został przeniesiony na wikariat na Górę św. Małgorzaty, a następnie zsuspensowany¹¹, po czym porzucił swe stanowisko na rzecz organizacji wspólnoty mariawickiej. Józefa Halladinowa, wraz z małżonkiem, rozporządzali posesją przy ul. Franciszkańskiej 27. Tam też, w parterowej oficynie założono kaplicę. Nieco wcześniej kolejną kaplicę założono w wynajętym, pofabrycznym budynku przy ul. Pańskiej (obecnie ul. S. Żeromskiego) 74¹².

¹⁰ Połnoje Sobranije..., 1912, t. 32, poz. 36718; Swod zakonow..., 1912, s. 516; S. Grelewski, *op. cit.*, s. 97; J. Sawicki, *Studia...*, s. 339–340; idem, *Stan prawny...*, s. 228–229.

¹¹ Suspensa – kara kościelna zakazująca lub ograniczająca kapłanom możliwość pełnienia obowiązków przynależnych im z racji stanu i funkcji. Obecnie regulowana w Kanonie 1333.

¹² APŁ, RGPWAdm., sygn. 10011, k. 1–3; *Dzieło Miłosierdzia. Historia maryawitów*, „Maryawita” 1908, nr 29, s. 459–464; H. J., *Kilka uwag o ruchu Marjawickim w Łodzi z okazji jego 30-lecia*, „Głos Prawdy” 1936, nr 18, s. 141; *Napad na kaplicę mariawitów*, „Rozwój”, 20 VI 1906, nr 137, s. 4.

Rozwój wspólnoty był niezwykle dynamiczny. W 1906 r. zakupiono od wspomnianej Józefy Halladinowej (formalnym właścicielem nieruchomości była Kunegunda Wdowczyk¹³) plac przy Franciszkańskiej 27 (za kwotę 21 200 rb.) o powierzchni, według pomiaru z 1908 r. – 5716,5 łokci kw. miary nowopolskiej (416,7 sążni kw.)¹⁴ i przystąpiono do budowy okazałego obiektu. Plan budowli wykonany został przez architekta miejskiego Franciszka Chełmińskiego¹⁵, a w pozwoleniu na budowę wystąpiono o skład maki¹⁶. Kościół mariawicki nie był jeszcze wówczas legalnym, stąd na budowę obiektu sakralnego zgody nie mógł otrzymać. Skromny, ale okazały budynek, powstał w podstawowym zakresie w niecałe dwa miesiące (od 7 września do 1 listopada 1906 r.). W kolejnych latach trwały jeszcze prace wykończeniowe, w 1910 r., od frontu dobudowano wieżę, a następnie otynkowano i ozdobiono¹⁷. Kościół otrzymał wezwanie św. Franciszka z Asyżu. Planowano jeszcze dalszą rozbudowę (lub budowę nowej) świątyni (katedralnej) a także wzniesienie seminarium. Mimo wystąpienia w 1913 r. o zatwierdzenie projektu pozostał on niezrealizowanym¹⁸.

W marcu 1907 r. mariawici otworzyli kolejną kaplicę, tym razem przy ul. Rokicińskiej (obecnie J. Piłsudskiego) 13. Przeznaczona była dla wiernych z południowo-wschodniej części miasta a ważną rolę odegrał tu ks. Paweł Skolimowski¹⁹. Jednocześnie przystąpiono do budowy następnej świątyni. Ze środków wspólnoty w 1907 r. nabyto posesję o powierzchni 3039 łokci kw., przy ul. Podleśnej (obecnie ul. M. Skłodowskiej-Curie) 16. Jako nabywca

¹³ Kunegunda Wdowczyk nabyła nieruchomość w 1895 r. za 630 rb.; APŁ, Not. W. Jonscher 1895, nr rep. 3169.

¹⁴ W 1901 r. Kunegunda Wdowczyk („niepiśmienna”) jako właścicielka tejże działki podjęła poprzez Jana Halladina pożyczkę na nieruchomość w wysokości 9600 rb. W 1902 r. ten ostatni wybudował na tymże placu nieruchomość. W 1908 r. ks. E. Marks obciążył hipotekę o kolejne 3,5 tys. rb. APŁ, TKmŁ, sygn. 625, k. 142, 159, 178–181, 211; ibidem, Not. W. Ryfiński 1906, nr rep. 2941; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 5021, dział I i II; ibidem, rep. hip. 3144, dział I i II.

¹⁵ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 10052, k. 25, 32–38; *Kaplica koźłowitów*, „Rozwój”, 9 VIII 1906, nr 179, s. 4.

¹⁶ *Dzieło miłosierdzia. Historia Maryawitów*, „Mariawita” 1908, nr 29, s. 463.

¹⁷ *Łódź. Poświęcenie fundamentów pod nową świątynię maryawicką*, „Wiadomości” (dodatek do „Maryawity”) 1907, nr 37, s. 292–293; *Poświęcenie ołtarza w Łodzi*, ibidem, nr 46, s. 363; *Dzieło Miłosierdzia...*, s. 463; *Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1911*, Łódź 1911, s. 23.

¹⁸ *Katedra maryawicka*, „Rozwój”, 9 IX 1910, nr 205, s. 4; *Z życia maryawitów*, ibidem, 21 VI 1913, nr 140, s. 4; *U maryawitów*, „Kurier Łódzki”, 1 VII 1912, s. 5; K. Stefański, *op. cit.*, s. 123.

¹⁹ APŁ, RGP.WAdm. 7677, k. 1–2; ibidem, sygn. 10052, k. 16, 19, 101.

nieruchomości figurował ks. E. Marks. Transakcja opiewała na 6 tys. rb. Do budowy kościoła Przenajświętszego Sakramentu przystąpiono jesienią 1907 r. a konsekrowano go już 1 grudnia tegoż roku²⁰. Rozmach nie słabnął. W następnym roku wspólnota mariawicka wzbogaciła się o kolejną posesję, tym razem przy Nawrot 104, i tym razem właścicielem hipotecznym został ks. Marks, o powierzchni 3308 łokci kw.²¹ Równolegle uszczuplono tę działkę o pas szerokości 4 sążni, który przekazany został Magistratowi m. Łodzi na poszerzenie ul. Nawrot²². Projekt kolejnej świątyni sporządził Albin Jankau. Prace budowlane rozpoczęły się w początkach września 1908 r., a kwietniu roku następnego odbyła się uroczystość poświęcenia kościoła²³. Parafia otrzymała wezwanie Matki Boskiej Nieustającej Pomocy. Posiadała ona filię w podłódzkich Chojnach, zorganizowaną w 1910 r. a zlokalizowaną przy ul. Kopernika (obecnie ul. J. Korzeniowskiego) 22²⁴.

Trzy lata trwała budowa Kościoła mariawickiego w Łodzi. Ostatecznie zamknęła się na trzech wyżej wspomnianych parafiach. O podziale terytorialnym miasta, o wyznaczeniu granic dla poszczególnych parafii decydowały, z jednej strony bliskość zamieszkania, a z drugiej chęć przynależenia wiernego do określonej parafii. Najstarsza parafia św. Franciszka obsługiwała tereny północnej Łodzi, do dzisiejszych ulic Narutowicza i Zielonej oraz Radogoszcz, Rąbień i Nowosolną²⁵. Parafia Przemienienia Pańskiego południowo-zachodnią a MBNP południowo-wschodnią część Łodzi. Do łódzkich kościołów mariawickich uczęszczali również wierni zamieszkali w miejscowościach położonych pod Łodzią.

²⁰ Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 10094, k. 1–14; ibidem, Not. W. Ryfiński, 1907, nr 1560; ibidem, AmŁ, sygn. 13178, bp., Księga inwentarzowa nieruchomości m. Łodzi, ul. Podleśna 22; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 4206, dział I i II; *Łódź. Poświęcenie fundamentów pod nową świątynię maryawicką*, „Wiadomości” (dodatek do „Maryawity”) 1907, nr 37, s. 292; *Łódź. Poświęcenie kościoła*, ibidem, nr 50, s. 398; *Świątynia maryawicka*, „Rozwój”, 16 X 1907, nr 201, s. 4. K. Stefański omyłkowo podaje datę 8 XI 1907 r. (idem, *op. cit.*, s. 124).

²¹ APŁ, Not. W. Ryfiński 1908, nr rep. 2826; ibidem, Księgi hipoteczne miasta Łodzi, sygn. 5/93, k. 5, 101–105; ibidem, AmŁ, sygn. 13195, bp., Księga inwentarzowa nieruchomości m. Łodzi, ul. Nawrot 104.

²² Ibidem, Not. W. Ryfiński 1908, nr rep. 3827.

²³ Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 10220, bp., Pismo warszawskiego generał-gubarnatora do gubernatora piotrkowskiego z 3 X 1908 r.; ibidem, Projekt postrojki kamiennej mariawickiej ciasowni; *Łódź. Przeniesienie nabożeństwa do nowego kościoła*, „Wiadomości” (dodatek do „Maryawity”) 1908, nr 31, s. 246; *Trzeci kościół w Łodzi*, ibidem, nr 37, s. 294.

²⁴ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 11044, bp., Pismo ks. E. Marksa z 5 VII 1912 r.; *Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1914*, Łódź 1914, s. 125.

²⁵ AAŁ, AKDŁ, sygn. 214, bp., Sprawozdanie (30 V 1932 r.)

W sierpniu 1907 r. łódzki „Rozwój” donosił o zamieszkiwaniu na stałe w Łodzi czterech księży mariawickich. Dwóch z nich miało mieszkać przy parafii przy ul. Franciszkańskiej, zaś po jednym przy ul. Pańskiej i ul. Rokicińskiej²⁶. Pierwszym duchownym wspólnoty mariawickiej w Łodzi był jak wyżej wspomniano ks. E. Marks, przenosił się on jednak wraz z podejmowaniem nowych budów do kolejnych parafii. Do 1913 r. był proboszczem w parafii MBNP, posługiwał też w kaplicy w Chojnach, w tym też roku wrócił na łono Kościoła rzymskokatolickiego. Z końcem 1906 r. do Łodzi, na ul. Franciszkańską przybył ks. Leon Gołębiowski, początkowo sprawował funkcję kustosza, choć faktycznie był proboszczem (formalnym był nadal ks. Marks), wspomagał go (obsługując redakcję) ks. P. Skolimowski, w 1910 r., wikariuszem został ks. Feliks Szymanowski. W 1913 r. dołączył ks. Franciszek Gromulski. W kolejnym roku (1914) proboszczem parafii MBNP został ks. Gołębiowski (posiadał zatem dwie parafie), wikariuszem zaś ks. Gromulski. Przy ul. Pańskiej pracował ks. Józef Hryniewicz, lecz powstała w pobliżu parafię Przemienienia Pańskiego objął ks. Henryk Jarzymowski (władze zatwierdziły go w lutym 1908 r.)²⁷, zaś od 1912 r. Józef Miłkowski. Krótko w Łodzi pracowali bądź też wspomagali w pierwszym okresie ks. Marksa, księża: Józef Pągowski, Czesław Kahl, Antoni Tubala i Roman Gostyński. W 1910 r. w skład zarządów poszczególnych parafii wchodził: Wojciech Olczyk i Paweł Wiechowicz (parafia św. Franciszka), Bronisław Taberski i Stanisław Chojnacki (parafia Przemienienia Pańskiego), Józef Dankowski i Franciszek Kolasa (parafia MBNP)²⁸. W tradycji mariawickiej pojawia się informacja o podniesieniu w 1910 r. kościoła przy ul. Franciszkańskiej do godności biskupstwa, i choć faktycznie proboszczowie tej parafii nosili tytuły biskupie, to żadnej struktury organizacyjnej z tym związanej nie stworzono²⁹. Jak wyżej wspomniano Kościół mariawicki nie otrzymał od władz rosyjskich takich praw.

²⁶ *Maryawici*, „Rozwój”, 18 VII 1907, nr 157, s. 4.

²⁷ AAŁ, AKDŁ, sygn. 206, bp., Pismo proboszcza parafii Podwyższenia św. Krzyża do Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi (nr 852); APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7807, bp., Pismo warszawskiego generał-gubernatora do gubernatora piotrkowskiego z 17 II 1908 r.; *Wyjazd ks. mariawickiego*, „Kurier Łódzki”, 2 X 1912, s. 4.

²⁸ *Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1909*, Łódź 1909, s. 170–173; *ibidem*, 1911, s. 118; *ibidem*, 1913, s. 3 (99); *ibidem*, 1914, s. 125; *Czas. Kalendarz na rok 1909*, Łódź 1908, Dział adresowy, s. 5–59; *ibidem*, 1910, s. 78; *ibidem*, 1911, s. 15–16; *ibidem*, 1912, s. 15–16; *ibidem*, 1913, s. 15–16; *ibidem*, 1914, s. 18.

²⁹ J. M. Kowalski, *Staro-katolicki Kościół Maryawitów w Rzeczypospolitej Polskiej*, Płock 1923, s. 2.

Warto zwrócić uwagę na wielki rozmach inwestycyjny mariawitów w Łodzi. Oprócz świątyni, przy poszczególnych parafiach wzniesiono szereg nieruchomości z przeznaczeniem na cele pomocnicze parafii oraz licznych instytucji społecznych istniejących przy kościołach. Największym majątkiem dysponowała parafia św. Franciszka (ul. Franciszkańska 27). Na tejże działce oprócz kościoła, w głębi znajdowały się dwupiętrowa kamienica, parterowa oficyna oraz druga taka przy samej ulicy a także kilka niewielkich zabudowań gospodarczych³⁰. Jeden z budynków przeznaczony był dla duchowieństwa, mieściła się w nim również redakcja oraz biblioteka i czytelnia. W drugim – oficyna – znajdowały się instytucje edukacyjne i społeczne. Oprócz tego dokupiono jeszcze dwie nieregularne w swym kształcie, wieloboczne działki, tj. przy tej samej ulicy, pod nr 29, oraz na tyłach kościoła przy ul. Smugowej 10. Na pierwszym z placów, przy ul. Franciszkańskiej 29, zakupionym w 1909 r., o powierzchni 4300 m², wybudowano czteropiętrową kamienicę mieszkalną, dwupiętrowy i dwa jednopiętrowe budynki oraz stajnię. Inwestycję rozpoczęto 15 lipca 1909 r.³¹. Działka przy ul. Smugowej 10, nabyta od Teodora Tujakowskiego, w końcu 1910 r. obejmowała 12 116 łokci kw. (883 sążni kw.) i znajdowało się na niej kilka budynków: frontowa jednopiętrowa kamienica, w głębi kilka oficyn (jedenopiętrowa, trzypiętrowa i dwie parterowe) oraz drewniane budynki gospodarcze³². Zorganizowano w nich mieszkania robotnicze³³. W parafii Przemienienia Pańskiego, obok świątyni pobudowano dom parafialny (dwupiętrowy) i oficynę³⁴.

Trzecia parafia (przy ul. Nawrot) także rozwinęła szeroki program inwestycyjny (na zasadach spółdzielczych). Realizowano go na działce przy ul. Przędzalnianej 16/18. Ta okazała nieruchomość o powierzchni 14 282 łokci kw. rozciągała się od wspomnianej ul. Przędzalnianej po ul. Nową (ze wschodu na zachód). W 1908 r. jej właściciel, ks. E. Marks przekazał Magistratowi m. Łodzi niewielki pas ziemi, wzdłuż ul. Nowej (74,4 sążni kw.),

³⁰ APŁ, TKmŁ, sygn. 625, k. 143.

³¹ AAN, MWRiOP, sygn. 1434, k. 244; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 5021, dział I i II; APŁ, AmŁ, sygn. 16073, Księga inwentarzowa nieruchomości m. Łodzi, ul. Smugowa 10; *Domy ludowe w Łodzi*, „Wiadomości” (dodatek do „Maryawity”) 1909, nr 57, s. 454.

³² APŁ, Not. K. Mogilnicki 1910, nr rep. 5333; ibidem, Księgi hipoteczne miasta Łodzi, sygn. 6/635, k. 186, 194; ibidem, TKmŁ, sygn. 623, k. 128–132.

³³ *Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1911*, Łódź 1911, s. 77.

³⁴ Ibidem, s. 32.

na poszerzenie tejże³⁵. W październiku tego samego roku, tenże ksiądz Marks, wystąpił do władz o zgodę na budowę przy ul. Przędzalnianej 16/18 dwóch czterokontygnacyjnych, dziesięciu jednokontygnacyjnych oficyn oraz siedmiu również jednokontygnacyjnych budynków gospodarczych (służbówek)³⁶. Prace rozpoczęto niebawem, jednak całego programu nie zrealizowano. Powstały: trzypiętrowa kamienica i kilka oficyn. Na posesji przy ul. Nawrot 104 w 1910 r. wybudowano zaś dom parafialny i oficynę³⁷.

Tak intensywna inwestycyjna aktywność wspólnoty prowadzona była w oparciu o środki zewnętrzne. Ksiądz Marks kredytował zarówno zakup jak i budowę poszczególnych nieruchomości. W 1913 r. parafia przy ul. Podleśnej przejęła na siebie zobowiązania hipoteczne w kwocie 25 932,73 rb., parafia przy Nawrot – 16 507,56 rb.³⁸ Resztę uznano za zobowiązania innych wspólnot. Nadto obciążały Kościół mariawicki w Łodzi rachunki właściciela cegielni na Dąbrowie, Reinholda Stenzla (Stencla), zabezpieczone na hipotecę obiektów przy ul. Franciszkańskiej 27 i Przędzalnianej 18 (było to kilka sum, m.in. 15 tys., 8 tys., 6 tys. i 2 tys. rb.)³⁹. Wydaje się, że przeszacowano możliwości finansowe wspólnoty wiernych. W krótkim czasie z żądaniem wypłaty reszty sumy (3400 rb.) wystąpili byli właściciele posesji przy ul. Nawrot 104 (Reinhold i Małgorzata Petasz). Parafia nie była jednak w stanie zwrócić całości, udało się zebrać 340 rb. Po wniesieniu sprawy do sądu świątynię wystawiono na licytację. Wspomniany Petasz nabył ją ponownie, a następnie odsprzedał Tarugotowi Geneltowi. Apelacja wniesiona do Sądu Okręgowego Piotrkowskiego została odrzucona, w sukurs mariawitom przyszło dopiero orzeczenie Izby Sądowej w Warszawie (10 lutego 1914 r.), dzięki któremu świątynia została utrzymana w rękach parafii mariawickiej⁴⁰. Długi jednak pozostały. Na licytację w 1913 r. wystawiono też nieruchomość przy ul. Przędzalnianej 18. Nabył ją wspomniany Stenzel. Nie w lepszej sytuacji znajdowały się

³⁵ APŁ, Not. W. Ryfiński 1908, nr rep. 3828.

³⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 7342, k. 1–14. Na działce tej znajdowały się już: dwupiętrowa kamienica frontowa, i parterowa oficyna. Ibidem, TKmŁ, sygn. 2747, k. 19, 30; *Działalność mariawitów*, „Rozwój”, 13 XI 1908, nr 249, s. 4.

³⁷ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 10220, bp., Podpiska (5 IX 1908 r.); ibidem, TKmŁ, sygn. 2747, k. 120–123; ibidem, AmŁ, sygn. 15882, *passim*.

³⁸ W pracy (K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *op. cit.*, s. 59) omyłkowo podano liczbę 18 507 rb.

³⁹ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 5021, dział I i II.

⁴⁰ APŁ, Not. J. Żyźniewski 1913, nr rep. 16164; *Sprawa o kościół w Łodzi*, „Wiadomości Mariawickie” 1914, nr 8, s. 132; *Sprzedaż kościoła mariawickiego*, „Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1913, nr 4, s. 13; *Kaplica mariawicka*, ibidem, 1914, nr 11, s. 170–171.

Ryc. 42. Kościół mariawicki przy ul. Franciszkańskiej 27 przed dobudową wieży (*Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1908, Łódź 1908, s. 40*).

Ryc. 43. Wnętrze kaplicy mariawickiej w Chojnach (*Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1911, Łódź 1911, s. 58*).

nieruchomości przy ul. Podleśnej i Franciszkańskiej, które tylko dzięki interwencji ks. Skolimowskiego uniknęły wystawienia w połowie 1914 r. na licytację⁴¹.

Jeszcze w końcu 1909 r. zebranie parafialne parafii św. Franciszka zobowiązało ks. E. Marksa do uregulowania sprawy własności nieruchomości parafii (ul. Franciszkańska 27) i przekazania tytułu własności. Ksiądz Marks, podczas posiedzenia, złożył oświadczenie, w którym zrzekł się tej nieruchomości. Zarząd parafialny został zaś upoważniony do przeprowadzenia tego na drodze prawnej⁴². Sprawa jednak przeciągała się w czasie. Tuż przed wybuchem I wojny podjęto kolejną próbę uporządkowania spraw własnościowych poszczególnych parafii. Jak wyżej wspomniano, ich hipotecznym właścicielem był ks. Marks⁴³. Formuła ta, przyjęta jako rozwiązanie czasowe i umożliwiające łatwiejsze przełamywanie barier administracyjnych i finansowych, z końcem 1913 r. sprowadziła na wspólnotę nieoczekiwany problem. W tym bowiem czasie, ks. Marks zdecydował się na powrót do Kościoła rzymskokatolickiego. Odchodząc ze wspólnoty mariawickiej najpierw na zebraniu parafialnym 19 października 1913 r.⁴⁴ oświadczył, iż faktycznym właścicielem nieruchomości przy ul. Nawrot 104, ul. Podleśnej 22 oraz ul. Franciszkańskiej 27 były parafie mariawickie, a następnie upoważnił ks. Ludwika Rytla do przekazania aktem notarialnym nieruchomości parafialnych mariawitom (28 października 1913 r.)⁴⁵, co ten uczynił 31 grudnia 1913 r. i 30 maja 1914 r.⁴⁶ Nie udało się jednak do wybuchu wojny uzyskać pełnego uznania legalności powyższych aktów.

Wspólnota mariawicka była niezwykle aktywna na polu społecznym. Tymże celom w dużej mierze podporządkowane były inicjatywy budowlane. Wspomniany program mieszkań robotniczych (na zasadach spółdzielczości)

⁴¹ APŁ, TKmŁ, sygn. 2747, k. 138–140.; ibidem, Not. W. Ryfiński 1918, nr rep. 3619; *Licytacja nieruchomości mariawickich*, „Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1914, nr 30, s. 477.

⁴² *Zebranie parafialne w Łodzi*, „Wiadomości” (dodatek do „Maryawity”) 1909, nr 103, s. 824.

⁴³ Według aktu spisanego przed notariuszem A. Taraborkinem w 1913 r. (nr rep. 7666) na ks. Marksa zapisane były działki przy ul. Franciszkańskiej (działka nr 74), przy ul. Podleśnej (działka nr 814^r), przy ul. Nawrot (1319^b) i ul. Przędzalnianej (działka nr 1269^a).

⁴⁴ AAŁ, AKDŁ, sygn. 206, bp., Uchwała czwartego ogólnego zebrania parafjan Łódzkiej mariawickiej parafji MBNP.

⁴⁵ APŁ, Not. A. Taraborkin 1913 r., nr rep. 7666.

⁴⁶ Ibidem, AmŁ, sygn. 1453, k. 1–2; ibidem, Not. K. Mogilnicki 1913, nr rep. 11649; ibidem, nr rep. 11650; ibidem, 1914, nr rep. 3081; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 3144, dział I i II; ibidem, rep. hip. 4206, dział I i II.

Ryc. 44. Kościół mariawicki przy ul. Podleśnej 16 (*Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1908, Łódź 1908, s. 175*).

Ryc. 45. Kościół mariawicki przy ul. Nawrot 104 (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*).

nie został w pełni zrealizowany, niemniej w 1910 r. przy ul. Przędzalnianej zamieszkiwały 42 rodziny robotnicze. Podobnie jak przy ul. Przędzalnianej, mieszkania robotnicze znajdowały się przy ul. Franciszkańskiej 29 i ul. Smugowej 10 (docelowo na odpowiednio 70 i 40 rodzin)⁴⁷. W 1911 r., z inicjatywy duchowieństwa mariawickiego powstało Towarzystwo Spożywcze „Spójnia”. Prezesem stowarzyszenia był ks. P. Skolimowski, a zastępcą Leon Rokicki⁴⁸. Działalność rozpoczęto od piekarni, następnie zaś rozszerzono o wytwórnię wody sodowej, lemoniady i kwasu chlebowego (pod nazwą „Mazowianka”). Miały one siedzibę, wraz z otwartym przy nich sklepem, przy ul. Franciszkańskiej 29⁴⁹. Nieco wcześniej uruchomiono Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe. Prezesem Rady Towarzystwa był ks. P. Skolimowski, a jego zastępcą Jan Kryszka, zarządowi przewodził ks. E. Marks, zastępował go Wojciech Olczyk⁵⁰. W tym czasie powstały także warsztaty tkackie oraz szwalnia z nauką kroju i szycia (ul. Franciszkańska 27). Przy parafii św. Franciszka działały nadto czytelnia i biblioteka⁵¹.

W 1910 r. Łódzcy mariawici poczęli realizować szeroki program edukacyjny. Utworzono trzy szkoły elementarne z programem szkół rządowych, przy każdej z parafii. Mieściły się pod adresami: Franciszkańska 27, Podleśna 16 i Przędzalniana 18. Pierwszą była placówka przy ul. Franciszkańskiej. Decyzja o jej utworzeniu zapadła jeszcze w grudniu 1909 r.⁵² W 1912 r. uczęszczało do nich odpowiednio: 132, 67 i 68 uczniów⁵³. W kolejnym roku zainicjowano dwie następne w Bałutach i w Chojnach. Ta ostatnia nie uzyskała zezwolenia władz i została zamknięta. Szkoła dla dzieci z Bałut mieściła się przy ul. Franciszkańskiej 27. Wymienione placówki edukacyjne otrzymywały

⁴⁷ *Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1910*, Łódź 1910, s. 36–37; J. M. Kowalski, *op. cit.*, s. 13.

⁴⁸ W skład zarządu wchodził: F. Gromulski, P. Wiechowicz, Wawrzyniec Garwicki, Józef Dankowski; *Czas. Kalendarz na rok 1912*, Łódź 1911, Dział adresowy, s. 16.

⁴⁹ AAN, MWRIOP, sygn. 1343, k. 245; *Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1911*, Łódź 1911, s. 42.

⁵⁰ W skład Rady wchodził: Józef Świątkowski, Józef Świeciński, Wawrzyn Szczur, Józef Dankowski, Kazimierz Adamczyk, natomiast członkami Zarządu byli: Józef Ernwałcher, Wincenty Wojtysiak, Stanisław Klinkiewicz, Franciszek Świerczyński; *Czas. Kalendarz na rok 1912*, Łódź 1911, Dział adresowy, s. 16.

⁵¹ *Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1914*, Łódź 1914, s. 125; J. M. Kowalski, *op. cit.*, s. 13–14.

⁵² *Zebranie parafialne w Łodzi*, „Wiadomości” (dodatek do „Maryawity”) 1909, nr 103, s. 824.

⁵³ APŁ, DSwŁ, sygn. 888, k. 3.

wsparcie finansowe władz miejskich⁵⁴. Już w 1907 r. (1 września) otwarto ochronkę przy ul. Franciszkańskiej 27, w 1909 r. przy ul. Podleśnej, w kolejnym roku przy ul. Nawrot 104⁵⁵, a następnie jeszcze dwie: dla dzieci z Bałut i w Chojen. W krótkim czasie przy szkołach parafii św. Franciszka i MBNP zorganizowano jeszcze kursy dla dorosłych z programem szkół elementarnych. Prowadzono również edukację zawodową m.in. tkactwa, kroju i szycia⁵⁶.

W początkach 1907 r. mariawici uzyskali zezwolenie na założenie przytułku dla starców i kalek przy parafii św. Franciszka⁵⁷. W trakcie kryzysu w przemyśle łódzkim w latach 1912–1913, mariawici podjęli kolejne inicjatywy, tj. założyli trzy tzw. tanie kuchnie, które zlokalizowano przy każdej z parafii⁵⁸. W 1910 r. przy parafii św. Franciszka powstała orkiestra dęta, która wielokrotnie reprezentowała łódzką wspólnotę mariawitów na zjazdach i spotkaniach Kościoła także poza Łodzią⁵⁹. Łódź była w okresie poprzedzającym I wojnę światową, ważnym ośrodkiem wydawniczym. To tu wydawano „Mariawitę”, „Wiadomości Mariawickie”, Kalendarz Mariawicki, pisma w jęz. litewskim („Marijavitas”, Marijavitu Žinios”), broszury społeczne i religijne.

Mariawici we wstępnym stadium organizacyjnym korzystali z cmentarza rzymskokatolickiego na Dołach (w myśl zasad z 31 maja 1846 r.), co prowadziło, jak informował ks. Franciszek Szamota, proboszcz parafii WNMP, do *bijatyk i awantur*⁶⁰. Stąd też mariawici zwrócili się do parafii WNMP aby wydzielono, im z terenu zarezerwowanego na powiększenie cmentarza, plac na ich własną nekropolię. Proboszcz i Dozór kościelny rzeczonej parafii nie widzieli większych przeszkód i zwrócili się do Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej o opinię, która nadeszła już w sierpniu 1906 r. i była pozytywną. Zastrzeżono w niej jedynie konieczność zobowiązania mariawitów do ogrodzenia na własny koszt wydzielonej działki⁶¹. Formalnie prawo do zakładania własnych cmentarzy uzyskali oni jednak dopiero 26 grudnia 1906 r.

⁵⁴ Ibidem, AmŁ, sygn. 16674a, k. 20–21, 71, 113–118.

⁵⁵ Ibidem, sygn. 18463, k. 39; *Łódź, Otwarcie ochrony*, „Wiadomości” (dodatek do „Maryawity”) 1907, nr 36, s. 285.

⁵⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 11835, bp., Dokumentacja finansowa za lata 1910–1912; ibidem, sygn. 16674a, k. 40; *Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1912*, Łódź 1912, s. 41–42, 45, 55.

⁵⁷ *Przytułek dla mariawitów*, „Rozwój”, 1 III 1907, nr 49, s. 4.

⁵⁸ *Tanie kuchnie w Łodzi*, „Wiadomości Mariawickie” 1914, nr 2, s. 24–25; *Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1914*, Łódź 1914, s. 61.

⁵⁹ *Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1910*, Łódź 1910, s. 49.

⁶⁰ AAŁ, KGAW, sygn. 39, k. 155.

⁶¹ Ibidem, k. 155–156.

i wówczas można było wszcząć zabiegi o uregulowanie tej kwestii. Sprawa toczyła się o wydzielenie dwóch działek. W styczniu 1907 r. Dozory kościelne parafii WNMP i Podwyższenia Świętego Krzyża zaproponowały lokalizację, co zostało zaakceptowane przez władze⁶². Pierwszy z cmentarzy o powierzchni 1899,25 sążni kw. (8645,77 m²) znajdował się na Dołach w północno-zachodnim krańcu nieruchomości cmentarnej, tuż przy ówczesnej drodze do Brzezin (obecnie ul. Wojska Polskiego). Wzniesiono na nim niewielki, murowany obiekt mieszkalny (24 m²). Drugi z cmentarzy, o powierzchni 1203 sążni kw. (5476,3 m²), wydzielony został w południowo-zachodniej części nekropolii na Zarzewiu⁶³.

Kościół mariawicki należał bez wątpienia do jednych z największych wspólnot religijnych w Łodzi. Mimo tego dokładne określenie liczby jego wyznawców jest dość trudne. Oprócz braku materiału źródłowego, istotną przyczyną jest istnienie w Kościele kilku form przynależności. Źródła mariawickie wykazują pokaźną, gdyż już w 1906 r. – 24 tysięczną wspólnotę wiernych⁶⁴. W 1908/1909 podaje się liczbę 40 tys.⁶⁵ Tę ostatnią potwierdzają źródła władz rosyjskich, które w 1909 r. szacowały ilość parafian na 37 tys. (25 tys. w par. św. Franciszka i po 6 przy pozostałych)⁶⁶. W tym kontekście, zaskakująco niskimi były szacunki Kurii rzymskokatolickiej. Według nich, w 1910 r. mariawitów w Łodzi było 4600 (parafia św. Franciszka – 3 tys., MBNP – 1 tys., Przemienienia Pańskiego – 600 osób). Należy jednak wziąć pod uwagę, iż dokumenty te sporządzone zostały już po I wojnie światowej i wydają się być zaniżonymi⁶⁷. Oprócz trzech parafii istniał jeszcze filiał w Chojnach,

⁶² APŁ, AmŁ, sygn. 6785, k. 15; *Oddanie części cmentarza*, „Rozwój”, 27 III 1907, nr 71, s. 5; *O pogrzeby matyawitów*, ibidem, 22 II 1908, nr 31, s. 5.

⁶³ W dokumentacji Wydziału Podatkowego Magistratu m. Łodzi z okresu międzywojennego podaje się powierzchnię 111 195 m², jednak dane z 1907 r. (protokół przekazania działki podpisany przez księży: F. Szamotę, E. Marksa i P. Skolimowskiego) tego nie potwierdzają. Także powierzchnia cmentarza po II wojnie światowej jest zbieżna z informacjami z protokołu z 1907 r.; APŁ, AmŁ, sygn. 6785, k. 29–34, 49–51; ibidem, sygn. 13512, bp., Księga inwentarzowa nieruchomości, ul. Brzezińska 151; APSOZ.OW w Łodzi, Rejestr zabytków nr, Karta cmentarza parafii staro-katolickiej św. Franciszka z Asyżu.

⁶⁴ H. J., *op. cit.*, s. 141.

⁶⁵ *Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1909*, Łódź 1909, s. 176.

⁶⁶ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 10403, bp., Pismo Policmajstra miasta Łodzi do gubernatora piotrkowskiego, 31 XII 1909 r.; zob. też: Zestawienie statystyczne sekt w guberni piotrkowskiej: ibidem.

⁶⁷ AAL, AKDŁ, sygn. 206, bp., Pismo proboszcza parafii Podwyższenia Świętego Krzyża w Łodzi do Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi (bez daty); ibidem, Deklaracja ks. E. Marksa, 18 I 1927 r.

który według źródeł mariawickich w 1908/1909 r. skupiał 300 wiernych⁶⁸. Dane urzędowe wykazują liczniejszą społeczność, w 1910 miało zamieszkiwać gminę 484 mariawitów⁶⁹. Niestety brakuje niepodważalnych danych umożliwiających bezsporne określenie wielkości społeczności mariawickiej. Można jednak zaryzykować twierdzenie, iż w okresie bujnego wzrostu, prowadzenia szeregu inwestycji, organizacji nowych ośrodków kultu i różnorodnych kooperatyw, a więc w latach 1907–1912/1913 łączna liczba wiernych przynależących do łódzkich parafii mogła zbliżyć się do danych podawanych przez samych mariawitów. W 1907 r., jak podawała lokalna prasa, w procesji w okolicach Zielonego Rynku brało udział 1000 wiernych⁷⁰. Wydaje się również, iż symbolem końca pewnego etapu rozwoju mariawitów w Łodzi był powrót na łono Kościoła rzymskokatolickiego ks. Marksa i problemy z obsłużeniem tak znacznych zobowiązań jakie powstały w okresie inwestycyjnym – a więc w roku 1913.

Okres zaborów, a więc niecała dekada istnienia Kościoła mariawickiego w Łodzi był czasem niezwykle udanym dla tej społeczności. Rozbudowa w tak krótkim czasie sieci parafialnej, wzniesienie trzech świątyń oraz kilku okazałych nieruchomości, świadczyło o niezwyklej żywotności wspólnoty. Przyszło jej bowiem poruszać się w środowisku bardzo trudnym: o biurokratyzowanej i ociążałej administracji, wśród niezamożnych wiernych i w towarzystwie zwalczającego i uznającego go za groźną sektę Kościoła rzymskokatolickiego. Mimo tego efekty organizacyjne były naprawdę imponujące. Z drugiej jednak strony nie udało się zbudować trwałych podstaw funkcjonowania Kościoła – przede wszystkim chodzi tu o ogromne zadłużenie parafii oraz obniżający morale wiernych powrót ks. Marksa na łono Kościoła rzymskokatolickiego. Problemy te, z czasem okazały się decydującymi dla dalszego rozwoju wspólnoty mariawitów w Łodzi.

⁶⁸ *Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1909*, Łódź 1909, s. 173.

⁶⁹ APŁ, Akta gminy Chojny, sygn. 1157, k. 329.

⁷⁰ *Procesja maryawitów, „Rozwój”*, 31 V 1907, nr 117, s. 5.

CZĘŚĆ IV

WYZNANIA NIECHRZEŚCIJAŃSKIE

1. Gmina żydowska w Łodzi do wybuchu I wojny światowej

1.1. Podstawowe pojęcia i czynniki kształtujące rozwój religii judaistycznej

Judaizm, także występujący pod mianem mozaizmu lub wyznania mojżeszowego był i jest religią Żydów, opartą na przynależności narodowej. Co ważniejsze, pojęcie takie nie ograniczało się tylko do religii, obejmowało bowiem w szerszym znaczeniu także ogół wartości, norm i postaw etycznych, wynikających z obyczajów i tradycji narodu żydowskiego. Doktryna religijna judaizmu wywodzi się przede wszystkim z jednej części Biblii, tj. *Pięcioksięgu (Tora)*¹. Lud Izraela otrzymał *Torę* (nauka, wskazania) po wyjściu z niewoli egipskiej. Właśnie te i następujące wydarzenia w dziejach narodu żydowskiego wskazują jednoznacznie na jedną z podstawowych przyczyn, źródeł powstawania religii, a więc gwarancję spójności grupy, wspólnoty i ułatwianie ich przetrwania. W *Torze* Bóg objawił swoją wolę w formie 10 przykazań, a szczegółowiej w 613 dodatkowych obowiązkach zapisanych w *Pięcioksięgu* Mojżesza. Społeczność żydowska winna żyć zgodnie z jej wskazaniami. Każdego roku w synagodze odczytuje się wszystkie fragmenty *Pięcioksięgu*². Obok *Tory* pisanej od początku istniała *Tora ustna*, rozumiana jako konieczność ciągłego objaśniania *Pięcioksięgu*, zrozumiałego dla kolejnych pokoleń. Czynili to „uczeni w Piśmie”, wykształcona warstwa

¹ A. Rykała, *Mniejszości religijne w Polsce. Geneza, struktury przestrzenne, tło etniczne*, Łódź 2011, s. 62; W. Tyloch, *Judaizm*, Warszawa 1987; *Żydzi i judaizm*, Wrocław 1994; J. Eisenberg, *Judaizm*, Warszawa 1999.

² W synagogach *Tory* symbolizowały dwie tablice z przykazaniami lub Korouk.

społeczna, do której należeli nauczyciele, a więc rabin i Izraela. Po zburzeniu Świątyni w Jerozolimie, w 70 r. n.e., większość Żydów mieszkała w diasporze. W obliczu zagrożenia więzi narodowej i religii nauczyciele Izraela zdecydowali się spisać *Torę*. W ten sposób powstała *Miszna* (uczenie się na pamięć, powtarzanie), a więc zbiór przepisów dotyczących życia, działalności i myślenia obowiązujących każdego Żyda. Z biegiem czasu pojawiły się więc nowe interpretacje, komentarze. Pod koniec V w. n.e. powstała *Gemara*, tj. uzupełnienie Miszny dotycząca jej objaśnienia, interpretacji. *Miszna* i *Gemara* tworzą łącznie *Talmud*, tzn. naukę. Należy to rozumieć w ten sposób, iż powstałe i ukształtowane prawo religijne było środkiem do podporządkowania – za jego pośrednictwem – woli Bożej całego człowieka. Wspomniane prawo w sposób szczegółowy reguluje życie wyznawców judaizmu, a więc oddzielenie jego świeckiego charakteru od zachowań wynikających z wypełniania zasad religijnych było praktycznie niemożliwe³.

Doktryna religijna judaizmu głosiła, że Jahwe jest jedynym Bogiem. To on zawarł przymierze z narodem żydowskim i uznał go za naród wybrany. Podstawą zbawienia w tej religii stało się wypełnianie przykazań Bożych. Wierzano, że z narodu żydowskiego wyjdzie Mesjasz. Miał on zbawić ludzkość i ustanowić Królestwo Boże na ziemi, które zapowiadało nadejście ostatecznego Królestwa w przyszłym świecie⁴.

Największy wpływ na rozwój judaizmu wywarło stronnictwo faryzeuszy. Wraz ze zburzeniem Jerozolimy i Świątyni w 70 r. n. e., stali się oni jedynymi rzecznikami przekonań religijnych Izraela. Chodziło o całkowite podporządkowanie się *Torze*, ale i pogodzenie się z każdą władzą świecką, pod warunkiem, iż nie będzie ona utrudniała wypełniania obowiązków religijnych. Pod ich dominującym wpływem judaizm stał się judaizmem rabinackim. Ich dziełem było stworzenie kanonu pism starotestamentowych, a także przypisywanie synagodze (zgromadzenie) funkcję i znaczenie obowiązujące po dzień dzisiejszy. Stosowane przez nich specyficzne metody egzegezy biblijnej przyczyniły się do odbudowy żydowskiego życia religijnego po 70 r. n.e.⁵. Religia judaistyczną określa się więc zespół wierzeń, rytuałów, także instytucji

³ A. Rykała, *Mniejszości religijne...*, s. 62.

⁴ To właśnie w ostatecznym królestwie miało nastąpić zmartwychwstanie oraz sąd ostateczny i powszechny, uznawany za dopełnienie dzieła boskiego.

⁵ A. Unterman, *Żydzi. Wiara i życie*, Łódź 1989, s. 68–69.

opartych na Biblii, w szczególny sposób związany z narodem żydowskim po tym tragicznym wydarzeniu. Na jej potrzeby powstała rozległa spuścizna literacka, określana też jako żydowska literatura religijna⁶.

W okresie długiego rozwoju judaizmu podlegał on różnym tendencjom. Główny nurt dążył do uchwycenia racjonalnego elementu religii, gdy przeciwstawne opcje stawiały na podkreślenie wątków mistycznych i tradycji ezoterycznych. Południowo-wschodnie ziemie I Rzeczypospolitej były miejscem narodzin żydowskich ruchów religijno-mistycznych oraz ruchu haskali (oświecenia). Ten ostatni wielki przeciwnik chasydyzmu – nie przejawiał tendencji reformatorskich, ale zapoczątkował proces tworzenia się na ziemiach polskich kierunku asymilatorskiego, opowiadającego się za propagowaniem modernizacji, akulturaryzację i dążność do integracji z pozostałą ludnością kraju⁷. Procesy te wzmacniał napływ ludności żydowskiej z krajów niemieckich, gdzie dominował najczęściej pozytywny stosunek do nowoczesności. Społeczność żydowska zamieszkująca ziemie wschodnie I Rzeczypospolitej i Rosji, poza wyjątkami – reprezentowała środowiska stojące na niskim poziomie rozwoju cywilizacyjnego, co było najczęściej konsekwencją podobnego rozwoju, będącego udziałem państw – miejsc ich zamieszkania⁸. Bez takiej konstatacji nie można zrozumieć narodzin w połowie XVIII w. na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej ruchu religijnego zwanego chasydyzmem polskim lub ukraińskim⁹. Jest to żydowski, mistyczny, kontemplacyjny ruch religijny i społeczny. W literaturze wskazuje się jednocześnie na fenomen chasydyzmu – jako ruchu odnowy religijnej o dużym znaczeniu społecznym, którego nie można zrozumieć bez odwołania się do mistyki żydowskiej i kabały¹⁰. Chasydzi uważali, że ważny jest stan wewnętrzny człowieka,

⁶ Główne jej składniki to: *Biblia Hebrajska*, trzon rabiniczny *Miszny*, *Talmud Jerozolimski* i *Babiloński*, literatura midraszowa (badanie Pisma Świętego), komentarze biblijne, komentarze prawne do *Talmudu*, teksty mistyczne, literatura teologiczna i filozoficzna w formie komentarzy do odrębnych rozpraw i inne prace o różnorodnym charakterze.

⁷ E. Mendelson, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992, s. 41–42.

⁸ *Sprawa żydowska*, „Prawda” (Łódź) 1934, nr 46, 47, 48. W okresie międzywojennym szacowano, że poziom owego zróżnicowania cywilizacyjnego sięgał nawet 1,5 wieku.

⁹ Hebrajski chasyd – pobożny. Szerzej zob. A. Walaszczyk, *Tajemniczy świat chasydów. W królestwie mistycyzmu, kabały, śpiewu, tańca i ekstazy*, Łódź 2009, s. 27 i n.; J. Doktor, *Początki chasydyzmu polskiego*, Wrocław 2004; A. Rykała, *Mniejszości religijne...*, s. 63; H. Swienko, *Religia i religie*, Warszawa 1981.

¹⁰ Z hebrajskiego: spuścizna tradycji, a więc określenie tradycji mistycznej a ściślej nauk ezoterycznych. Kabaliści uważali, że Mojżeszowi na górze Synaj przekazano ich tradycję wraz

jego intencje i radosne służenie Bogu. Kluczowym pojęciem była pobożność, a nie inne względy związane z pogłębianiem znajomości *Tory* czy drobiazgowym spełnianiu rytuałów.

Mówiąc inaczej, każdy człowiek winien odnaleźć swój próg wtajemniczenia i od niego zacząć. Miało to ważne konsekwencje społeczne. O wartości Żyda, często niepiśmiennego, nie decydowała wiedza o prawie talmudycznym, ale osiągnięty stan ducha wewnętrznego. Zasadniczą sprawą w kabale luriańskiej¹¹ był proces samowycofywania się Boga. To pozwalało uznać, iż każdy mógł osobiście uczestniczyć w akcie odkupienia. W chasydyzmie było to niejako przekazywane w ręce świętego rebe, przewodnika duchowego. To cadyk stawał się prawdziwym łącznikiem między Bogiem a człowiekiem. Stare normy judaizmu były oparte na *halasze* (z hebr. droga), których podstawę stanowiły *Tora* i *Talmud*. Chasydzi w to miejsce wprowadzili religię dewocyjną. Dla maskilów, tj. rzeczników oświecenia – społeczności chasydzkie „z dziwacznymi strojami”, fanatyzmem, pełną wiarą w moc swoich przewodników prezentowały to wszystko co w tradycji żydowskiej było złe, a nawet odstręczające¹². Ruch ten był początkowo traktowany jako herezja a ostatecznie przybrał postać ultraortodoksji¹³. Symbolem chasydów było dłuższe poświęcenie się nabożeństwu. Trzy razy dziennie odprawiali modlitwy w wybranym domu, ciągle odmawiali pacierze. Chasydzi starali się w ogóle nie używać tkanin wełnianych i stosowali albo jedwab, albo gładko tkaną bawełnę, tzw. kitaj. Nosili też białe skarpety. Przeciwno chasydyzmowi wystąpił gaon wileński Eliasza i rzucił klątwę, co spowodowało, że na terytorium zachodniej części byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego (Kowno, Wilno, Grodno) mieli oni bardzo ograniczone wpływy. Tam zaznaczył swoją siłę ruch haskali. Żydzi litewscy mieszkający na terytorium b. Wielkiego Księstwa Litewskiego stanowili niezwykle skomplikowaną mieszaninę kilkunastu odcieni wyznawców wiary mojżeszowej, pozostających w głównym nurcie ortodoksyjnym. Społeczności związane z kierunkiem chasydzkim zaznaczały swoją obecność

z *Torą*. W tym względzie początkowo dominowało ustne dziedzictwo, które w końcu XIII w. znalazło się w *Księdze Zohor*, uznawanej za biblię kabalistów. Ostatecznie doszło do wypracowania różnorodnych doktryn kabalistycznych. Pojawiła się kabała praktyczna.

¹¹ Izaak Luria, mistyk z Safed w Galilei.

¹² M. Galas, *Chasydyzm. Od herezji do ultraortodoksji*, [w:] *Czas chasydów*, red. E. Długosz, Kraków 2005, s. 11.

¹³ E. Mendelson, *op. cit.*, s. 41–42.

w południowo-wschodniej części tego historycznego terytorium, z głównym dworem w Lubaczowie. W przypadku Królestwa Polskiego chasydzi zdobyli znaczące wpływy w jego części południowo-wschodniej i częściowo środkowej¹⁴. W literaturze przedmiotu występuje określenie „litwacy”, utożsamiane najczęściej ze środowiskami wyznania mojżeszowego i to w głównym nurcie rabinackim, które zamieszkiwały wschodnią i część środkowej b. Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podejście to pojawiło się dopiero w latach 80. XIX w., kiedy władze rosyjskie zdecydowały się na przesunięcie w kierunku zachodnim tzw. stref osiedleńczych dla ludności żydowskiej. Rzeczywistość była bardziej złożona. Wschodnie rejony b. Wielkiego Księstwa Litewskiego i przylegające do nich terytoria państwa rosyjskiego zostały w sensie gospodarczym, także społecznym, zdominowane przez aktywne grupy społeczności żydowskiej. Między innymi na tym podłożu doszło do wielu pogromów, wywołanych przez przedstawicieli administracji i określone koła polityczne. Pod określeniem „litwacy” należy więc rozumieć te środowiska żydowskie, które przybyły do Królestwa, w tym do Łodzi z wyżej opisanego terytorium. *Per analogiam* można mówić o Żydach wołyńskich, także rosyjskich. Pierwsze grupy tych środowisk przybyły do Łodzi na przełomie 60. i 70. XIX w. i w znaczący sposób przyczyniły się do stale rosnącego wywozu jej wyrobów przemysłowych na rynki wschodnie¹⁵.

Północno-zachodnie rejony b. Wielkiego Księstwa Rosyjskiego zamieszkiwały środowiska żydowskie, często stojące na wysokim stopniu rozwoju cywilizacyjnego, jednoznacznie związane z kościołem rabinicznym. W I połowie XIX w. szczególne wpływy na tym terytorium posiadał kierunek zwany musaryzmem. Uczynił on z zasady czystości etycznej główną normę judaizmu. Jego przedstawiciele zachęcali do studiowania *Talmudu* i komentarzy klasycznych, głosili również, że człowiek może poznać prawdziwy sposób

¹⁴ Zob.: I. Schipper, *Przyczynki do dziejów chasydyzmu w Polsce*, Warszawa 1992, s. 13 i n.; *Źródła do dziejów chasydyzmu w Królestwie Polskim 1815–1867, w zasobach polskich archiwów państwowych*, oprac. M. Wodziński, Kraków–Budapeszt 2012; M. Wodziński, *Władze Królestwa Polskiego wobec chasydyzmu. Z dziejów stosunków politycznych*, Warszawa 2008; J. Schall, *Historia Żydów w Polsce, na Litwie i Rusi*, Lwów 1935; T. Jeske-Choiński, *Historia Żydów w Polsce*, Warszawa 1919.

¹⁵ Zob.: I. Schipper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937; *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, red. A. Hafftki i inni, t. I–II, Warszawa 1932–1933, 1934; F. Friedman, *Żydzi w łódzkim przemyśle włókienniczym w pierwszych stadiach jego rozwoju*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. 2, s. 319 i n.

służenia Bogu tylko drogą zgłębiania literatury pietystycznej. Musaryści przejawiali duże zainteresowanie losem najuboższych grup społeczeństwa, a z zasady dzielenia się zgromadzonym majątkiem uczynili jedną z głównych norm swojego postępowania¹⁶. To ich wyróżniało na tle innych religijnych środowisk żydowskich. Jak można sądzić musaryzm posiadał też duże wpływy w północno-wschodnich, północnych i częściowo środkowych częściach Królestwa Polskiego.

Od przełomu XVIII i XIX w. doszło w judaizmie do dużego fermentu umysłowego. Wtedy to zapoczątkowane zostały nurty reformatorski i konserwatywny, ale w ograniczonym stopniu objęły one ziemie polskie. Dokonała się przede wszystkim polaryzacja świata żydowskiego na tradycjonalistów i modernistów. Na ziemiach polskich, ale nie tylko – wszystkie kierunki pozostawały w ramach ortodoksji religijnej. Obóz modernistyczny (postępowcy) to tak zwana ortodoksja nowoczesna. Jej przedstawiciele ubierali się na modłę zachodnią. W synagogach stosowali nowe rozwiązania rytualne, nawet organizowali własne szkolnictwo. Uważali się za Żydów ortodoksyjnych jedynie w sensie przynależności do określonego rodzaju synagogi i gminy. Próbowali, choć z różnym skutkiem – włączać nowoczesność w ramy judaizmu. Dominującą pozycję zajmował tradycyjny judaizm rabiniczny, dość wewnętrznie zróżnicowany, zajmujący, gdy odniesiemy to do terminologii zaczerpniętej z klasycznego podziału sceny politycznej – pozycje centrowe i prawicowe. Wspomnianą wyżej ortodoksję nowoczesną można porównać do opcji lewicowej. Chasydyzm to środowisko reprezentujące ultraortodoksję prawicową, a więc opcję skrajną, zajmującą negatywne stanowisko wobec nowoczesnej kultury, wykształcenia świeckiego. Chasydzi woleli żyć w stworzonym przez siebie getcie kulturowym. Nie pociągały ich idee emancypacji i radykalne zmiany w rytuale¹⁷. Przyjmowali oni XIX-wieczną wersję żydowskiego tradycjonalizmu. Powyższe uwagi odnoszą się także do większości środowisk związanych z judaizmem rabinicznym, także społeczności zaliczanych do Żydów rosyjskich i pochodzących z Wołynia.

¹⁶ A. Unterman, *Żydzi...*, s. 139–143.

¹⁷ Ibidem, s. 270–271.

1.2. Szabat i święta żydowskie

U Żydów podstawową jednostką w rytualnej rachubie czasu był tydzień, dzielony na siedem dni. Dzień odpoczynku zwano po prostu szabatem. W tradycji judaistycznej traktuje się szabat jako specjalną ofiarę Boga dla Żydów, właściwie znak, że stworzył on świat w czasie sześciu dni a siódmego dnia odpoczywał, a więc świat posiada w istocie wymiar boski a nie ludzki. Szabat rozpoczyna się zapaleniem przez panią domu dwóch świec i odmówieniem przez ojca rodziny, po powrocie z nabożeństwa – modlitwy nad czasą winą, zwanej kiddusz, czyli „poświęcenie”. Odbywa się to w piątek wieczorem przed zmierzchem. Rodzina, która po kąpeli założyła czyste ubrania, bierze udział w dwóch obfitszych posiłkach świątecznych: w piątek wieczorem i sobotę w porze obiadowej¹⁸ oraz w mniejszym posiłku w sobotę po południu. Posiłki podawane są na stole nakrytym białym obrusem, towarzyszą im lampy szabatowe. Szabat kończy się w sobotę wraz z ukazaniem na wieczornym niebie trzech gwiazd. Po wieczornym nabożeństwie następował obiad zwany howdala, oddzielający odchodzące święto, trwające mniej więcej 25 godzin od rozpoczynającego się tygodnia. W czasie szabatów nie wolno wykonywać żadnych codziennych prac. Dla tradycyjnego Żyda był to czas wyłączony z naturalnego biegu rzeczy. Okres ten stał się w ten sposób symbolem uświęconego czasu odkupienia, jaki ma nastąpić wraz z nadejściem mesjasza¹⁹. W tradycji żydowskiej rok rytualny był i jest rokiem słonecznym. Terminy świąt wyznaczano na podstawie pór roku, związanych z uprawą roli.

Święto Nowego Roku (Rosz ha-Szana) było początkowo świętem jednodziennym, obecnie jako dwudniowe, przypadało na wczesną jesień. Jest to dzień sądu, od którego zależała pomyślność nadchodzącego roku. Spożywa się wówczas specjalne pokarmy, mające symbolizować dobry, nadchodzący rok²⁰. Myśl przewodnia święta, ujmowana jest jako stawianie się z własnymi

¹⁸ Każdy z nich składa się z dwóch bochenków specjalnie upieczonego chleba (challa), ryb i mięsa. Całe pożywienie przygotowywano w piątek, pozostawiając je na ogniu. Jednym z najbardziej znanych dań szabatowych jest cholent, a więc mięso duszone z fasolą i ziemniakami.

¹⁹ A. Unterman, *Żydzi...*, s. 206–209. Wykorzystywano też: N. Kameraz-Kos, *Święta i obyczaje żydowskie*, Warszawa 1997; A. Unterman, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, Warszawa 1994; *Żydzi i judaizm*, Wrocław 1994; M. Siemieński, *Księga świąt i obyczajów żydowskich*, Warszawa 1993.

²⁰ Ze świętem tym wiąże się zwyczaj składania życzeń napotkanym osobom. W tradycyjnych środowiskach żydowskich przyjął się, pochodzący z późnego średniowiecza, zwyczaj pochodu nad naturalny zbiornik wodny w celu dokonania tam strząśnięcia do wody swoich grzechów (taszlích).

grzechami przed Sądem Bożym. Modlący oczekują przebaczenia i miłosierdzia. Wskazuje się na to, że śpiewy towarzyszące modlitwom i czytanie w synagodze wytwarzają nastrój grozy. Nie wolno w okresie tego święta wykonywać żadnej z codziennych prac. Nabożeństwa w czasie Rosz ha-Szana spędza się w synagodze. Z uwagi na przybywające na nabożeństwa tłumy ludzi zachodziła konieczność wynajmowania dodatkowych lokali.

Pierwszych dziesięć dni miesiąca tiszri²¹ to Dziesięć Dni Pokuty. Dzień po Rosz ha-Szana to dzień postny, a bezpośrednio po nim przez dziesięć dni dodawano do modlitw prośby o przebaczenie za grzechy minionego roku, nawołuje się do skruchy, co oznacza powrót do Boga. W okresie tym obserwuje się wyjątkową dbałość o ściślejsze przestrzeganie czystości rytualnej. Dzień Pojednania – Jom Kippur stanowi punkt szczytowy pokuty i oczekiwania Bożego przebaczenia. Warunkiem uzyskania takiego przebaczenia jest to, aby grzesznik uzyskał takowe od swego bliźniego, którego skrzywdził²². Jom Kippur w świadomości religijnej i literaturze halachicznej jest najważniejszym wydarzeniem roku żydowskiego: miernikiem wierności Żydów dla swojej tradycji. Nabożeństwo w synagodze rozpoczyna się wieczorem przenoszeniem zwoju *Tory* z arki na podium (*bima*) znajdujące się w środku bożnicy²³. Następnie śpiewa się pieśń *Kol Nidrei*²⁴ będącą najbardziej wzruszającą częścią Jom Kippur. W czasie wieczornego nabożeństwa odbywa się publiczne wyznanie grzechów i odmawia się hymny sławiące Boga. Przez cały następny dzień trwają w synagogach długie modlitwy do zmroku, co jest równoznaczne z zakończeniem postu. Jom Kippur sprawia silne wrażenie, tworzy się atmosferę olśnienia, także oczyszczenia. Żydzi czują się oczyszczonymi przez sam udział w całodziennym rytuale i mogą spokojnie patrzeć w przyszłość bez poczucia winy²⁵.

²¹ Miesiąc w kalendarzu hebrajskim przypadający zazwyczaj na przełomie września i października kalendarza juliańskiego.

²² Ze świętem Jom Kippur wiążą się inne obrzędy rytualne, a także post, rozpoczynający się przed zachodem słońca.

²³ Oprócz postu obowiązuje w tym okresie zakaz mycia się i namaszczenia, noszenia obuwia skózanego i podejmowania współżycia seksualnego. Nie wolno też w tym dniu wykonywać zwykłej pracy.

²⁴ Mówi ona o unieważnieniu ślubów i ma na celu uwolnienie wyznawców religii mojżeszowej od tych przyrzeczeń religijnych, o których zapomnieli z różnych przyczyn.

²⁵ Szerzej: A. Unterman, *Żydzi...*, s. 216–218.

W pięć dni po Jom Kippur zaczyna się Święto Namiotów czyli Sukkot. Chodzi o rodzaj szopy o dachu z gałęzi, w którym wierni tradycyjnie będą mieszkali przez kolejnych siedem dni. W Europie środkowej i wschodniej owe budy określano jako kuczki, które rozstawiano na dziedzińcach posesji mieszkaniowych. Pierwotnie było to święto związane ze zniwami jesiennymi, co tłumaczy czas jego obchodzenia, choć istnieje kilka znaczeń tego święta²⁶. Sukkot uważany jest na najradośniejsze święto roku żydowskiego, podzielone na kilka części. Żydzi ortodoksyjni praktykują, sięgającą czasów starożytnych, tradycję lania wody, której towarzyszą śpiewy i tańce do późnej nocy. Żydzi reformowani korzystali ze wspólnych namiotów, wznoszonych na terenie ich synagogi.

Około dwóch miesięcy po zakończeniu święta Sukkot, 25 dnia żydowskiego miesiąca kislew²⁷ rozpoczynały się uroczystości Chanuki trwające osiem dni. Jest to żydowskie święto światła o pozabiblijnym pochodzeniu. Judaizm tradycyjny przyjął talmudyczną wersję pochodzenia Chanuki pojmowaną jako zwyczaj palenia świec od pierwszego do ósmego dnia i śpiewanie hymnu *Maoz Cur*. W nawiązaniu do tego powstał ósmioramienny świecznik rytualny, zwany menorą. Nie było to święto we właściwym znaczeniu tego słowa. W tym okresie wolno było pracować, nie było żadnych nakazanych przepisami posiłków świątecznych, choć z biegiem czasu powstały różne zwyczaje kulinarne.

Święto Paschy zwane Pesach jest świętem wyjścia Żydów z Egiptu i ich dziejom przed wejściem do Ziemi Obiecanej. Jest to także święto rolnicze, związane ze zbiorem jęczmienia, trwające siedem dni. W czasie Pesach obowiązuje zakaz spożywania chleba pieczonego na zakwasie. Podstawowym pożywieniem jest chleb praśny, maca²⁸. Najbardziej doniosłym wydarzeniem obchodów świątecznych jest specjalna wieczerza rytualna, obchodzona pierwszego wieczoru Pesach, w której uczestniczą całe rodziny oraz towarzyszące jej obrzędy religijne.

²⁶ Jedną z nich kojarzona jest z wyjściem Żydów z Egiptu.

²⁷ Miesiąc w kalendarzu hebrajskim przypadający na przełomie listopada i grudnia.

²⁸ Specjalnie przechowywaną suchą mąkę miesza się z wodą i piecze przez okres 18 minut od momentu zarobienia ciasta. Istnieje specjalny rytuał pesachowy, dotyczący m.in. korzystania ze specjalnych naczyń kuchennych. Święto Pesach rozpoczyna się dnia 15 miesiąca nisan związanego z wiosną, na przełomie marca i kwietnia kalendarza juliańskiego.

Zielone Świątki znane wśród Żydów jako Szawuot (Święto Tygodni) to święto jednodniowe²⁹. Według Biblii nazywano je Świętem Żniw, ale w świadomości żydowskiej zasadnicze znaczenie miało jego powiązanie z objawieniem *Tory* – owym „chlebem” duchowym Żydów na górze Synaj. Grupy ortodoksyjnych Żydów spędzają pierwszą noc świąteczną na czuwaniu, połączonym ze studiowaniem *Tory*.

Ostatnia część żydowskiego roku rytualnego to okres wielkiej żałoby z powodu zniszczenia Pierwszej i Drugiej Świątyni Jerozolimskiej oraz cierpienie narodu żydowskiego na wygnaniu³⁰. Okres ten rozpoczynał się postem, a następująca po nim żałoba, trwająca trzy tygodnie też kończyła się postem Tisza Be-Aw, będącym najsmutniejszym dniem roku żydowskiego. Dzień ten powiązано z innymi tragicznymi wydarzeniami w historii żydowskiej. Judaizm tradycyjny opierał się głównie na rytuałach związanych z dietą, obrzezaniem, szabatem i świętami.

1.3. Na drodze do powołania gminy żydowskiej w Łodzi. Kahał łódzki do 1821 r.

W literaturze przedmiotu panuje zgodna opinia, że pierwsze rodziny żydowskie pojawiły się w Łodzi dopiero w XVIII w.³¹ Ich obecność odnotowały źródła na początku tego wieku³², ale był to prawdopodobnie krótkotrwały epizod przerwany przez sytuację wojenną i dalszy upadek ekonomiczny ziem polskich. Łódź jako ośrodek miejski należała do grupy najsłabiej zaludnionych na obszarze Łęczyckiego i Sieradzkiego. Miasto było ośrodkiem klucza dóbr ziemskich będących własnością biskupów włocławskich. Nie istniał zakaz osiedlania się Żydów w Łodzi, która nie miała przywileju *de non tolerandis*

²⁹ Jego termin ustalono na 6 dzień hebrajskiego miesiąca siwan, przypadającego na przełomie maja i czerwca.

³⁰ Święto trwa trzy tygodnie, żałoby rozpoczynają się 17 dnia miesiąca tamuz, przypadającego w lipcu.

³¹ F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi. Od początków osadnictwa do roku 1863*, Łódź 1935, s. 22 i n.; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 1998, s. 10–13; B. Baranowski, *Łódź i okolice na przełomie XVIII i XIX w. (1793–1820/1823 r.)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. I: *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa–Łódź 1980, s. 136–138; I. Kersz, *Szkice z dziejów Gminy Żydowskiej oraz cmentarza w Łodzi*, Łódź 1996, s. 15–16; H. Rogoziński, *Pierwsi osadnicy żydowscy i ich życie do 1862 roku*, [w:] *Żydzi łódzcy. The Jews of Łódź*, red. A. Majcherek, Łódź 2004, s. 11 i n.

³² S. Muznerowski, *Przyczynki do monografii Łodzi, Włocławek–Łódź 1922*, s. 54.

Judaeis. Należy powtórzyć w ślad za literaturą, iż to stan ekonomiczny miasta nie zachęcał ludności żydowskiej do osiedlania się w „rolniczej” Łodzi³³. Po dłuższej przerwie pierwsza taka rodzina pojawiła się nieco przed 1775 r. Spis z 1784 r. wymieniał już dwie rodziny. Kilka rodzin przebywało w charakterze arendarzy i karczmarzy w Chojnach i Bałutach³⁴. W skali województwa łęczyckiego w 1764 r. liczbę Żydów oszacowano na około 3650 osób. Udział Żydów w ogólnej liczbie ludności mógł wynosić około 4%. Największymi skupiskami były społeczności zamieszkane w Strykowie, Łęczycy, Parzęczewie i Brzezinach³⁵. W 1775 r. Żydzi łódzcy przy spisie pogłównego żydowskiego należeli do kahału strykowski, ale około 1782 r. zaliczono ich do gminy w Lutomiersku, choć ich pewna zależność od pierwszego z nich zachowała się do 1811 r.³⁶

W literaturze zgodnie podkreśla się szerszy napływ tej ludności na przełomie XVIII i XIX w.³⁷ W latach 1793–1801 liczba Żydów wzrosła z 11 do 90 osób, aby w 1821 r. dojść do 247 (57 rodzin)³⁸. Obok przyczyn gospodarczych, istotnym czynnikiem przyspieszającym napływ Żydów do miast było wprowadzone w życie prawodawstwo pruskie, które wzmacniało pozycję i znaczenie bogatszej części tej społeczności³⁹. Słusznie podkreśla się, że do 1820 r. nie było żadnych ograniczeń w zamieszkaniu Żydów w Łodzi i nabywaniu przez nich nieruchomości⁴⁰, choć w 1809 r. władze Księstwa Warszawskiego żądały, aby domy w miastach mogli nabywać Żydzi dysponujący odpowiednim majątkiem, prowadzący większe operacje handlowe lub zajmujący się określoną wytwórczością. Do 1809 r. w posiadaniu łódzkich Żydów znalazła się większa ilość placów i nieruchomości miejskich. W ten sposób zostali oni

³³ A. Alperin, *Żydzi w Łodzi. Początki gminy żydowskiej 1780–1822*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. 1, s. 9.

³⁴ F. Friedman, *Dzieje...*, s. 23.

³⁵ H. Żerek-Kleszcz, *Taryfy pogłównego województwa łęczyckiego z lat 1764–1787 – studium źródłoznawcze*, „Acta Judaica Lodziensia” Łódź 2011, t. 1, s. 47.

³⁶ A. Alperin, *op. cit.*, s. 18.

³⁷ F. Friedman, *Dzieje...*, s. 24 i n.; H. Rogoziński, *op. cit.*, s. 12.

³⁸ Do grupy Żydów – najwcześniej przybyłych do Łodzi należy zaliczyć: Żołne Danielewicza (1785), Mośka Pryntza (1791), Pinkusa Zaydlera i Jakuba Grosmana (1795), Pinkusa Zonenberga (1797). Zob.: APŁ, AmŁ, sygn. 347, k. 102, i n.

³⁹ Omówienie zob.: W. Puś, *op. cit.*, s. 12–13; A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, s. 128 i n.; M. Fuks, *Żydzi w Warszawie*, Poznań 1992, s. 70–71.

⁴⁰ F. Friedman, *Dzieje...*, s. 43.

zaliczeni do grupy posesjonatów miejskich, którym przysługiwały określone przywileje, m.in. prawo wyszynku wódki i piwa. Część tych nieruchomości nabyto bez zgody odpowiednich władz, także bez konsensu administracyjnego wystawiono większą ilość nowych domów⁴¹. Władze miejskie popierały takie rozwiązania, dążąc do umocnienia ekonomicznego tego ośrodka i zwiększenia ośrodków przynależnych kasie miejskiej. Uboga ludność mieszczań-rolników łódzkich chętnie pozbywała się wolnych nieruchomości, często z domostwami, licząc na dopływ większych środków pieniężnych. Przypomnijmy więc, że Łódź przed nadaniem jej praw miasta fabrycznego była określana jako ośrodek *rolniczo-żydowski*⁴². Powyższe rozważania wskazują na wykształcenie się w Łodzi na początku XIX w. zamożnej grupy rodzin żydowskich, które swoją przyszłość wiązały z tym ośrodkiem i były zainteresowane utworzeniem odrębnej gminy religijno-społecznej wraz z budową określonych instytucji.

Gminę łódzką tworzone etapami, a decydujące znaczenie posiadał zwiększony napływ tej społeczności do tejże miejscowości na początku XIX w.⁴³ Przypomnijmy więc, że cechą charakterystyczną gmin (kahałów) żydowskich było podporządkowanie czynnika religijnego (rabina) czynnikom świeckim. W tzw. wielkich gminach (Kraków, Lwów) system zarządzania nimi był rozbudowany i posiadał złożoną strukturę. Kahały w przeszłości nie były w zasadzie pod kontrolą władz państwowych, posiadały często atrybucje sądownicze i religijno-inkwizycyjne, ale wydany w 1797 r. przez władze pruskie Statut *Generalny dla Żydów* pozostawił im jedynie kwestie religijne. Zabroniono gminom i rabinom stosowania klątwy (cheremu) i innych kar rytualnych zmuszających nieposłusznych do uległości⁴⁴. Autonomiczne zarządy gmin poddano w zakresie ograniczonych kompetencji pełnej kontroli państwowej, zlikwidowano odrębne sądownictwo żydowskie, nawet zakazano wyboru starszych gminy⁴⁵. Wraz z powstaniem Księstwa Warszawskiego stosowanie tych przepisów uległo istotnemu ograniczeniu.

⁴¹ APŁ, AmŁ, sygn. 357, k. 9 i n.

⁴² Takie sformułowanie znajduje się także w ówczesnych opisach Łodzi tworzonych przez władze administracyjne.

⁴³ J. Walicki, *Łódzka gmina żydowska w XIX w.*, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010, s. 131.

⁴⁴ W. Puś, *op. cit.*, s. 12; *Dozory. Encyklopedia Powszechna* (S. Orgelbranda), t. 7, Warszawa 1861, s. 353.

⁴⁵ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historycznoprawne*, Wrocław 1957, s. 292–293.

W świetle dotychczasowych ustaleń wynika, że pierwsze informacje o istnieniu kahału, może przykahałku należy odnieść do 1806 r.⁴⁶ Sprawę tę należy wiązać z faktem, iż dopiero na początku tego roku dobra łódzkie wraz z Łodzią stały się własnością pruskiego skarbu państwa⁴⁷. Dla Łodzi oznaczało to wybór nowych władz samorządowych z burmistrzem na czele. Powstała sytuacja mogła być wykorzystana do zainicjowania procesu tworzenia gminy żydowskiej wyznaniowej w Łodzi. Wiadomo, że w 1807 r. funkcjonował tutaj szochet (rzezak rytualny) w osobie Lewka Jakubowicza a jego następcą został Pinkus Hersz Działowski, co może wskazywać na posiadanie już pewnej samodzielności organizacyjnej⁴⁸. Z faktu podanego wcześniej, iż zależność gminy żydowskiej w Łodzi od kahału strykowskiego trwała pod pewnymi względami do 1811 r. – można wnioskować o pomocy udzielonej przez ten ostatni w dziele tworzenia nowej struktury religijno-społecznej. Do założenia gminy żydowskiej wystarczyło dziesięciu dorosłych mężczyzn. Ważne dla codziennego życia instytucje gminne obejmowały: rzezaka – odpowiedzialnego za przeprowadzanie uboju rytualnego, szocheta, mohela⁴⁹, mykwę a więc rytualną łaźnię, obiektu niezbędnego dla Żydówek i Żydów przy świętowaniu szabatu, tworzone cheder, czyli podstawową szkołę religijną dla chłopców, a jej nauczyciel, (mełamed) przygotowywał ich do obrządku bar micwa, a więc rytualnego wprowadzenia ich w wieku 13 lat w świat odpowiedzialnych religijnie Żydów⁵⁰. Ważne miejsce zajmowała synagoga, ale w sytuacji jej braku mogła ją zastąpić większa izba w dowolnym mieszkaniu (stibl). Każda szanująca się gmina, nawet dopiero tworzona, ale dysponująca szansami dalszego rozwoju w sensie napływu nowych rodzin i osób, winna dążyć do utworzenia własnej synagogi i cmentarza, a także zatrudnić rabina, będącego przewodnikiem duchowym gminy. W judaizmie nie pełnili oni żadnych funkcji religijnych.

⁴⁶ H. Banner, *Gmina żydowska w Łodzi. Krótki zarys dziejów ustrojowo-gospodarczych*, Łódź 1938, s. 9. Według H. Rogozińskiego (*op. cit.*, s. 13) przykahałek łódzki mógł powstać już w 1804 r., a nawet istnieć od lat 1798–1800, co wydaje się raczej rozwiązaniem życzeniowym.

⁴⁷ K. Badziak, *Zarys dziejów Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 36–37.

⁴⁸ H. Rogoziński, *op. cit.*, s. 13.

⁴⁹ Osoba dokonująca obrzezań w ósmym dniu urodzin niemowlęcia płci płci męskiej.

⁵⁰ H. Rogoziński, *op. cit.*, s. 14.

Dopiero w 1813 r. pojawił się w Łodzi podrabbin. Do tego czasu „duchowym” przywódcą gminy był szochet. Podprefekt powiatu zgierskiego, pismem z 15 sierpnia 1810 r., nakazał usunąć P. Zonenberga i Lewka Habera, którzy mało uwagi poświęcali głównym swoim powinnościom, tj. rzeźactwu i nauczaniu dzieci. Na początku 1811 r. wprowadził na stanowisko rzeźaka i kantora Dawida Herszkowicza. Dopiero od 1809 r. zachowały się informacje o funkcjonowaniu starszych urzędu kahalnego. Byli nimi Pinkus Zaydler i Mojżesz Faytlowicz. W rezultacie powstałego między nimi konfliktu, władze lokalne nakazały przeprowadzenie wyborów na te stanowiska. Jak można sądzić, były to pierwsze wybory kahału w Łodzi (12 stycznia 1810 r.). Na jeden rok wybrano P. Zonenberga i Mendla Moszkowicza⁵¹. W okresie ich urzędowania gmina rozrosła się, zaczęto tworzyć nowe instytucje.

W literaturze wspomina się, iż pierwsza łódzka synagoga powstała w 1809 r.⁵² Pogląd ten należy zakwestionować, gdyż akt kupna-sprzedaży placu-ogrodu przy ul. Dworskiej (obecnie ul. Wolborskiej) zawarto 2 sierpnia 1810 r., między władzami kahału a Józefem i Marianną Ausschlag, za 168 złp.⁵³ Dokument ten spisano w obecności przedstawicieli władz miejskich, którzy dopisali do niego następujące stwierdzenie, że gdyby tam powstała bożnica, to kahał winien powiesić na niej tablicę z imionami i nazwiskiem sprzedających⁵⁴. Nie można wykluczyć, iż wspomniane wyżej rozwiązanie było powszechnie stosowane wcześniej. Tak więc łódzka synagoga powstała w 1810 r. Był to skromny obiekt o konstrukcji drewnianej o wymiarach 14 na 8,5 m. Wzdłuż jednego boku ulokowano galerię dla kobiet, a możliwe, iż przystosowano dla nich także poddasze. Zgodnie ze zwyczajem, część ławek w bożnicy, ulokowanych z przodu sali wydzierżawiono za skromną opłatą.

⁵¹ H. Banner, *op. cit.*, s. 10; APŁ, AmŁ, sygn. 374, k. 1–15; I. Kersz, *op. cit.*, s. 16.

⁵² W. Puś, *op. cit.*, s. 163; J. Walicki, *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi (do 1939 r.)*, Łódź 2000, s. 8; H. Banner, *op. cit.*, s. 11; K. Stefański, R. Szrajber, *Łódzkie synagogi. Wirtualne dziedzictwo „zaginionej dzielnicy”*, Łódź 2009, s. 12.

⁵³ APŁ, Księga wieczysta obywatelstwa miasta Łodzi, k. 415–416; ibidem, AmŁ, sygn. 22931. J. Ausschlag był oficerem armii pruskiej, ożenił się z łódzianką Marianną z Popielackich i swoje dalsze losy związał z Łodzią. Był pierwszym burmistrzem, od 1806 r., porucznikiem Gwardii Narodowej.

⁵⁴ Ta informacja, wobec braku dostępu do przywołanego wyżej materiału źródłowego funkcjonowała wśród łódzkich Żydów: A. Alperin, *Pierwszy cmentarz żydowski w Łodzi*, [w:] *Stary cmentarz żydowski w Łodzi. Dzieje zabytki*, red. F. Friedman, Łódź 1938, s. 19. Księgę wieczystą obywatelstwa miasta Łodzi przekazał w okresie międzywojennym do Archiwum Miejskiego prof. Jan Karol Kochanowski.

Od czasu powstania synagogi do likwidacji kahałów ogólna kwota wynosiła 30 złp rocznie, a przeznaczana była na konserwację budynku, składkę ubezpieczeniową od ognia i wsparcie biednych. Środki zgromadzone z tego źródła nie były odpowiednio ewidencjonowane i pozostawały poza kontrolą członków gminy, co wywołało zastrzeżenia władz Obwodu Łęczyckiego⁵⁵. Pierwsza łódzka synagoga posiadała prostą konstrukcję, właściwie była obiektem prowizorycznym, skoro w 1819 r. burmistrz A. Czarkowski donosił wyższym władzom o grożącym zawaleniu jednej ściany i celowości zamknięcia tego obiektu⁵⁶. Z tego względu obiekt poddawano częstym remontom.

Drewniana synagoga stała w pobliżu południowo-wschodniego narożnika Rynku Starego Miasta. W dniu 19 listopada 1810 r. Ausschlagowie sprzedali grupie zamożnych Żydów, reprezentujących interesy kahału, plac nr 4 w Rynku za 330 złp.⁵⁷ Prawdopodobnie powstał tam dom mieszkalny, w którym do połowy lat 50. XIX w. mieszkali pierwsi łódzcy rabini⁵⁸. Powyższe zabiegi miały na celu podniesienie rangi kahału łódzkiego i sprowadzenie rabina jako przewodnika duchowego dla rozwijającej się społeczności. W literaturze można spotkać kontrowersje co do przybycia do Łodzi pierwszego rabina. W dniu 24 maja 1811 r. zorganizowano „Bractwo Święte”, które w 1812 r. przemianowano na „Bractwo Święte i Pielęgnowania Chorych”. W protokole założycielskim znalazła się informacja o obecności w gminie rabina, może właściwiej było by mówić podrabina, skoro w wykazie dochodów i wydatków kahału występuje takie określenie. Pierwszym podrabinem był Lewek Salomonowicz (Jehuda Arie z Widawy), wyjechał on z Łodzi w 1818 r. a jego miejsce zajął Pinkus Hiller z Rozprzry. Wtedy też dokonano wyboru starszych kahału. W 1811 r. w strukturze miejscowego kahału znajdowało się 61 rodzin żydowskich z Łodzi i bliżej nieokreślona ilość w okolicznych miejscowościach. Z rozporządzenia podprefekta Łady z 13 lutego 1811 r. wynika, że Żydzi mieszkający w Bełdowie i Mileszkach winni korzystać z usług kantora i rzezaka w Łodzi⁵⁹.

⁵⁵ A. Alperin, *Żydzi...*, s. 167; H. Banner, *op. cit.*, s. 11; J. Walicki, *Synagogi...*, s. 8–9; K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź 1995, s. 15–16.

⁵⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 1561.

⁵⁷ Byli to: P. Zonenberg, Lewek Haber i Szmul Sygał (Segał); APŁ, Księga wieczysta..., k. 438–439.

⁵⁸ Później nieruchomości ta otrzymała numerację Rynek 27. I. Kersz, *op. cit.*, s. 17.

⁵⁹ Ibidem, s. 17.

Ryc. 46. Plan terenu cmentarza przy ul. Wesołej sporządzony w okresie międzywojennym (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

Ryc. 47. Brama wejściowa cmentarza przy ul. Wesołej (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

Ważne miejsce strukturze gminy żydowskiej zajmował cmentarz. W dniu 10 kwietnia 1811 r. władze kahału łódzkiego, reprezentowane przez P. Zonenberga i M. Moszkowicza wraz z całą społecznością żydowską nabyły od Adama i Magdaleny Lipińskich grunt „niezdatny na rolę” w polu Buczowizna za 36 złp.⁶⁰ W ten sposób rozpoczął się proces tworzenia najstarszego cmentarza żydowskiego w Łodzi, w miejscu oddalonym od siedzib mieszkalnych chrześcijańskich. W akcie kupna podano, iż jego północną granicę stanowiła droga prowadząca do „Olędrów” radogoskich, tj. osad Fornale i Żabieniec powstałych w końcu XVIII w. Owa droga odchodziła od ul. Zgierskiej, prowadziła w kierunku północno-zachodnim i na znacznym odcinku stanowiła granicę między Bałutami a dobrami łódzkimi. Nie należy łączyć jej z późniejszą ul. Aleksandrowską (obecnie ul. B. Limanowskiego). To spowodowało, że tworzenie pierwszego cmentarza rozpoczęto od jego części północno-wschodniej. Kolejne nabyte działki doprowadziły do powiększenia jego obszaru do 164 prętów kw. Można przyjąć, iż od lat 50. XIX w., w rezultacie przedłużenia biegu ul. Stodolnianej (obecnie ul. Zachodnia od ul. Podrzecznej do ul. Lutomierskiej) w kierunku północnym – konduktu pogrzebowe szły ul. Podrzeczną, Stodolnianą i jej przedłużeniem, które z czasem otrzymało nazwę ul. Wesołej, gdyż w tradycji żydowskiej unikano określić związanych ze słowem „śmierć” a sam cmentarz nazywano „domem życia”. W tym miejscu należy odnieść się do uwag poczynionych w literaturze przedmiotu, jakoby obiekt ten był czynny do 1892 r.⁶¹, a więc chowano tam zmarłych Żydów do tego roku. Jeśli określona rodzina dysponowała możliwościami, tj. posiadała odpowiedni plac, miejsce – to mogła pochować tam swoich zmarłych także po 1892 r. Nieczynny cmentarz oznaczał wysoki poziom „zagospodarowania” jego obszaru, a przede wszystkim niemożność jego powiększenia poprzez zakup sąsiadujących z nim posesji.

⁶⁰ Jego wymiary to: długości 70 łokci, szerokość – 26. APŁ, AmŁ, sygn. 1578, k. 41 (kopia protokołu). Pole Buczowizna było zlokalizowane na północ od siedziby stodoł mieszczan łódzkich przy drodze lutomierskiej.

⁶¹ I. Kersz, *op. cit.*, 16; H. Banner, *op. cit.*, s. 11; A. Alperin, *Żydzi...*, s. 162.

Do tego czasu zmarłych Żydów z Łodzi chowano na cmentarzach w Lutomiersku i Strykowie. Nabyty obszar o powierzchni 612 m² ogrodzono i w skromnym zakresie przystosowano do pełnienia odpowiednich posług grzebalnych. Dla celów ochrony i zarządzania cmentarzem zorganizowano 24 maja 1811 r. „Bractwo Święte”. W jego zarządzie znalazła się grupa osób cieszących się szczególnym poważaniem. W 1812 r. uchwalono jego statut a jednocześnie nałożono na nie nowe zadania, a wyłączono możliwość tworzenia innych bractw. Odtąd jego nazwa brzmiała: Bractwo Święte i Pielęgowania Chorych (Chewra Kadsz Bikur Cholim)⁶².

Ryc. 48. Cmentarz żydowski przy ul. Wesołej (Zbiory Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie).

⁶² A. Alperin, *Żydzi...*, 162–163; I. Kersz, *op. cit.*, s. 16–17; F. Friedman, A. Alperin, *Stary cmentarz żydowski w Łodzi. Dzieje i zabytki*, Łódź 1938.

1.4. Gmina żydowska w Łodzi. Od utworzenia dozorów do połowy lat 60 XIX w.

Przełom lat 20. i 30. XIX w. przyniósł w Królestwie Polskim głębokie przeobrażenia w funkcjonowaniu wszystkich struktur wyznaniowych. Działalność najniższych szczebli religijnych poddawano znaczącej kontroli władz administracyjnych, głównie w zakresie spraw związanych z ich budżetami, a więc wpływami i wydatkami pieniężnymi. Podobne rozwiązania zastosowano i w przypadku organizacji gmin żydowskich. W literaturze dominuje przekonanie, iż głównym powodem likwidacji ustroju kahalnego były skargi i zażalenia na rządy starszych kahalnych, pozostających bez kontroli władz administracyjnych i dopuszczających się wielu nadużyć i stosujących rozwiązania wygodne dla osób ze swoich środowisk⁶³. Zmiany organizacji gmin żydowskich sprowadzały się do likwidacji kahałów i powstania w ich miejsce dozorów bożniczych, często zwanych synagogalnymi. Postanowieniem Namiestnika Królestwa Polskiego z 20 marca 1821 r. poruczono Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych rozciągnięcie dozoru nad składkami i opłatami religijnymi wyznania mojżeszowego. Komisja ta reskryptem z 24 kwietnia 1821 r. wydała instrukcję, ustanawiając na miejsce kahałów dozory bożnicze, składające się w każdej gminie z 3 osób (w Warszawie z 7), wybieranych większością głosów na trzy lata. Powyższe przepisy zostały usankcjonowane dekretem cara Aleksandra I z 20 grudnia 1821 r./1 I 1822 r., znoszącym kahały. Najważniejsze decyzje dotyczyły zniesienia możliwości pobierania podatków państwowych, przejęły to władze administracji ogólnej. Dopuszczano jedynie wykorzystanie do tego dozorów bożniczych, ale był to status tymczasowy i pomocniczy. Władzom dozorów odebrano wszelkie możliwości popełniania nadużyć finansowych poprzez oddanie funduszków gminnych do depozytu kas miejskich. W ten sposób miały one tylko prawo dysponowania dochodami i wydatkami gminy na zasadzie etatu (budżetu) zatwierdzanego przez władze wojewódzkie (gubernialne), a które wydawano za asygnatami z kas miejskich⁶⁴.

⁶³ W. Puś, *op. cit.*, s. 164; I. Schipper, *Dzieje Żydów na ziemiach polskich Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, red. I. Schipper, A. Tartakower, A. Haftka, t. I, Warszawa 1933, s. 437; *Żydowskie gminy wyznaniowe*, Wrocław 1995, s. 37–38; *Dozory*, *Encyklopedia Powszechna* (S. Orgelbranda), t. 7, Warszawa 1861, s. 353.

⁶⁴ J. Walicki, *Łódzka...*, s. 132–133; idem, *Dozory Bóźnicze w teorii i działaniu: Polska Środkowa 1821–1866*, [w:] *Historia, społeczeństwo, gospodarka. Profesorowi Władysławowi Pusiowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. S. Pytlaś, J. Kita, Łódź 2006, s. 110–121; W. Puś, *op. cit.*, s. 164–165;

Likwidacja kahałów oznaczała w przypadku Łodzi – przejście jego pozostałości aktowej przez władze miejskie i dozór miejscowy⁶⁵. Szczegółowe przepisy odnośnie wyboru członków dozoru określał cyrkularz KRSWiD z 24 kwietnia 1821 r. i jej reskrypt z 25 maja 1821 r. Prawo wyborcze posiadali pełnoletni ojcowie rodzin, początkowo wszyscy, ale z czasem odebrano je osobom nieuiszczającym podatku z powodu ubóstwa. Stworzono specyficzny system wyborczy, w którym zbierano pojedyncze kartki z nazwiskami kandydatów, a każdy uczestnik wyborów posiadał możliwość głosowania na czterech kandydatów. Potem zliczano podane głosy, a w skład dozoru wchodziły osoby, które otrzymywały ich najwięcej. Członków dozorów wybierano na trzyletnie kadencje. Teoretycznie istniała możliwość wcześniejszych wyborów, ale ich ogłoszenie musiało być poprzedzone poważnymi zarzutami co do ich działalności. Wybory organizowano w grudniu lub w styczniu, przed rozpoczęciem kolejnej trzyletniej kadencji. Odpowiednie reskrypty wydawały władze wojewódzkie (gubernialne) a ich bezpośrednią organizację przeprowadzały władze miejskie przy pomocy ustępujących członków dozoru i rabina. Ten ostatni wchodził z urzędu do ich składu, ale miał jedynie głos doradczy w sprawach dotyczących wiary. Miejscem głosowania były synagogi. Odpowiednie protokoły, wraz z załącznikami, które m.in. zawierały informacje, kto imiennie głosował na czterech kandydatów, spośród dziesięciu zgłoszonych do udziału w walce wyborczej – przekazywano władzom II instancji⁶⁶. Władze przeprowadzające wybory starały się przyjmować na listy wyborcze osoby, potrafiące przynajmniej podpisać się po polsku gdyż *bez tego rozkłady czynników bożniczych nie posiadałaby potrzebnej cechy stwierdzenia członków*⁶⁷.

Władze państwowe były przeświadczone o silnej wśród społeczności żydowskiej niechęci do pełnienia funkcji członków dozorów. W dużej mierze wynikało to z ich rosnącej aktywności gospodarczej, częstszego

Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchownych, cz. 5, t. 3; Warszawa 1867, s. 657–659; W. Gliński, *Reforma samorządu gminy żydowskiej w początkach Królestwa Polskiego – ustanowienie dozorów bożniczych*, [w:] „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku”, red. W. Puś, t. 2, Łódź 2004, s. 169.

⁶⁵ A. Alperin, *Żydzi...*, s. 169.

⁶⁶ Zob.: O wyborze członków Dozoru w Łodzi: APŁ, AmŁ, sygn. 1567, ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2535. Szerzej: J. Walicki, *Łódzka...*, s. 133–135.

⁶⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 1567, k. 53. Chodziło o potwierdzenie swojego członkostwa w dozorze.

przemieszczania się w poszukiwaniu nowych źródeł zarobkowania. Wskażmy też na fakt, że funkcje w dozorach były bezpłatne. Dlatego w 1826 r. dodano przepisy, mające zachęcić do przyjmowania tych stanowisk⁶⁸. W przypadku braku chętnych, grożono przymusowym wyznaczeniem osób przez władze II instancji. W Łodzi, ale też i innych ośrodkach – osoby pełniące funkcje członków dozorów cieszyły się zaufaniem całej gminy. Wybierano osoby raczej zamożniejsze, mogące przeznaczyć więcej czasu na pełnienie obowiązków ustalonych w przepisach prawnych⁶⁹.

Ustanowienie dozorów bożniczych, a przede wszystkim wprowadzenie nowych przepisów umożliwiających przejście do racjonalnej gospodarki budżetowej w gminach, zapoczątkowało istotny przełom w ich funkcjonowaniu. Na początku 1822 r. usunięto w Łodzi starszych kahalnych a do składu pierwszego Dozoru weszli: Mendel i Wigdor Moszkowiczowie i Szmul Litman, osoby zamożne. Przybyły do Łodzi w lutym 1822 r. adiunkt miejski Józef Zawadzki opracował protokół o ówczesnym stanie gminy żydowskiej. Od 1821 r. obowiązywał plan regulacyjny Starego Miasta, w którym obok niezbędnych zmian w przebiegu ulic, rynku i placów, zestawiono obraz miejscowego społeczeństwa, w tym pełny wykaz rodzin wyznania mojżeszowego⁷⁰. W 1822 r. do gminy należały 74 rodziny, w tym w Łodzi – 57, w Kazimierzu – 1, a w Mieszkach, Bełdowie i okolicznych miejscowościach – 16. Przynależały do niej 282 osoby, w tym 146 mężczyzn i 136 kobiet. Gmina łódzka realizowała potrzeby religijne dla mniejszych skupisk tej ludności. Wśród Żydów aż 73% zajmowało się rzemiosłem, 11% handlem, 13,5% to wyrobnicy. W tej pierwszej grupie dominowali krawcy, piekarze, szewcy.

Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na swoim posiedzeniu 14 stycznia 1822 r. zdecydowała, wzorem innych wyznań religijnych, o powołaniu dla Żydów specjalnych obwodów (rabinatur). Miały mieć określone, stałe granice uwzględniające ówczesny podział kraju. Sprawami zajmował się specjalny Komitet Żydowski przy KRWRiOP. Na komisje wojewódzkie nałożono obowiązek wytypowania miejsc na siedziby rabinatur. Sprawa ruszyła dopiero w 1825 r. Po wydaniu reskryptu KRWRiOP z 30 kwietnia 1827 r., Komisja Województwa Mazowieckiego (12 grudnia

⁶⁸ Między innymi byli zwalniani od opłat składki bożniczej, ale jeżeli tego zażądali, mieli prawo bezpłatnego czytania *Tory* w synagodze przed innymi osobami.

⁶⁹ Zob.: J. Walicki, *Łódzka...*, s. 135; *Dozory*, *Encyklopedia Powszechna...*, s. 353–354.

⁷⁰ I. Kersz, *op. cit.*, s. 18; APŁ, AmŁ, sygn. 344, k. 17 i n.

1827 r.) przedłożyła projekt powołania 58 „parafii” żydowskich, w tym w Obwodzie Łęczyckim – 11. W 1827 r. gmina żydowska w Łodzi liczyła 358 osób⁷¹. Na początku lat 20. XIX w. niebywały wzrost był udziałem gminy w Aleksandrowie, nieco wcześniej ale i w tym okresie Ozorkowa. Utworzono także podobne struktury w Obwodzie Rawskim. W wymienionym okresie gmina żydowska w Łodzi obejmowała swoim działaniem znaczące terytorium. Graniczyła z obwodami rabinackimi w Pabianicach, Aleksandrowie, później także w Konstancynie, w Zgierzu i Brzezynie. Umocniła swą pozycję Łodzi jako ośrodka, do którego napływały mniej zamożne rodziny pochodzenia żydowskiego, licząc na otwarcie korzystnego interesu. Sytuacja uległa zmianie po zaliczeniu Łodzi do miast fabrycznych i utworzeniu dwóch osad fabrycznych: Nowego Miasta i Łódki. To spowodowało napływ do tego ośrodka zamożniejszych środowisk, zajmujących się głównie działalnością handlową, także wytwórczością rzemieślniczą⁷².

Ten pomyślny trend rozwojowy przerwały decyzje władz państwowych z 7 maja 1822 r. dotyczące ograniczenia swobodnego osiedlania się Żydów w miastach rządowych i wprowadzania instytucji rewirów mieszkaniowych. W literaturze przedmiotu dominuje jednoznacznie sformułowana teza o wyjątkowo niekorzystnej polityce prowadzonej przez władze Królestwa Polskiego wobec ludności żydowskiej⁷³. Była ona pozbawiona praw politycznych i obywatelskich, ale trzeba pamiętać, iż korzystała z nich tylko skromna część ludności chrześcijańskiej. Żydzi nie byli pozbawieni możliwości korzystania z praw cywilnych, a o ewentualnym wyłączeniu decydowały w pojedynczych przypadkach wyroki sądowe za pospolite przestępstwa, głównie natury gospodarczej⁷⁴. Zaostrzenie kursu wobec tej ludności było też wynikiem rosnącego wpływu władz Petersburga na politykę wewnętrzną w Królestwie Polskim. Inicjatywa utworzenia rewiru żydowskiego w Łodzi wyszła od władz województwa mazowieckiego, które m.in. uległy presji osadników, głównie pochodzenia niemieckiego o przeciwdziałaniu osiedlaniu się Żydów w nowo powstających osadach fabrycznych (tzw. umowa zgierska).

⁷¹ AGAD, CWW, sygn. 1438. Mniejsze gminy były w Dąbiu (194), Grabowie (324), Zgierzu (331), Poddębicach (331) i Parzęczewie (277).

⁷² W 1828 r. w Łodzi mieszkało 448 Żydów, co stanowiło 10,4% ogółu ludności.

⁷³ Zob.: A. Eisenbach, *Emancypacja...*, s. 171 i n.; idem, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972; W. Puś, *op. cit.*, s. 14–16.

⁷⁴ Zob.: J. Kirsztrot, *Prawa Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917, s. 115 i n.; A. Eisenbach, *Emancypacja...*, s. 128 i n.; idem, *Kwestia...*, s. 215.

Było to rozwiązanie wymierzone w ubogie warstwy tej społeczności, a trzeba pamiętać, że wówczas prawie cała populacja tej grupy narodowościowej gminy łódzkiej posiadała taki właśnie status⁷⁵. Poniekąd nawiązywano też do dawnej tradycji, która mówiła o celowym osiedlaniu się w miastach każdej grupy narodowościowej w odrębnych dzielnicach⁷⁶.

W dniu 27 września 1825 r. Namiestnik Królestwa wydał dekret o utworzeniu w Łodzi rewiru dla wyznawców mojżeszowych. Do 1 lipca 1827 r. zobowiązano miejscowych Żydów do przeprowadzenia się do wyznaczonej strefy miasta, obejmującej północną pierzeję ul. Podrzecznej do ul. Stodolnianej (obecnie ul. Zachodnia), Wolborskiej i południową ścianę Rynku Starego Miasta. Zbudowana w 1810 r. drewniana synagoga znalazła się na jego obszarze. Z obowiązku przesiedlenia się zwolniono pewną kategorię osób, odpowiednio zamożnych i przynależnych do tzw. Żydów cywilizowanych. Mogli oni przenieść się do tak zwanego „extrarewiru” a więc Nowego Miasta, ale po spełnieniu określonych warunków i przejściu niezwykle długiej procedury administracyjnej⁷⁷. W literaturze spotkać można kilka charakterystyk z zakresu funkcjonowania rewiru żydowskiego w Łodzi⁷⁸. Przydzielony obszar był słabo zagospodarowany, a władze administracyjne liczyły na postępującą jego zabudowę, i to głównie obiektami murowanymi. Od lat 30. XIX w. budownictwo realizowane przez Żydów było wspierane kredytami z kilku źródeł, istniały ułatwienia w dostępie do drewna i innych materiałów. Na taką pomoc mogły liczyć osoby zamożne i gwarantujące spłatę przyjętych zobowiązań. W 1821 r. opracowano plan regulacji Starego Miasta, służący unowocześnieniu jego struktury przestrzennej, podniesieniu stanu zabudowy i zamożności. Wydzielenie rewiru żydowskiego należy więc traktować jako ważny element tego programu, albowiem wzdłuż wymienionych ulic

⁷⁵ F. Friedman, *Dzieje...*, s. 22–30; idem, *Początki przemysłu w Łodzi*, „Rocznik Łódzki” 1933, t. 3, s. 97–186.

⁷⁶ W literaturze wymienia się południową pierzeję ulic: Podrzecznej i Wolborskiej. Zob.: F. Friedman, *Dzieje Żydów...*, s. 48 a zanim powtórzono to w literaturze przedmiotu. Dalej przy rozszerzeniu rewiru w 1841 r. podaje (s. 55), że projekt dotyczył południowej strony ul. Podrzecznej i Wolborskiej.

⁷⁷ O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853, s. 39–42; F. Friedman, *Dzieje Żydów...*, s. 48–50; W. Puś, *op. cit.*, s. 15–16; APŁ, AmŁ, sygn. 344, s. 118–119.

⁷⁸ F. Friedman, *Dzieje Żydów...*, s. 45 i n.; S. Liszewski, *Rola społeczności żydowskiej w organizacji przestrzeni miejskiej Łodzi*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi...*, s. 32–34; T. H. Orłowski, *Elementy planowania urbanistycznego w Łodzi w latach 1860–1914*, „Miscellanea Łódzkie” 1984, z. 1, s. 87.

i południowej pierzei Starego Rynku dominowała luźna zabudowa, a miejscami nie było jej wcale na funkcjonujących tam działkach i ogrodach. Należy pamiętać również o równoległych działaniach władz Królestwa Polskiego, zmierzającymi do stworzenia racjonalnej, jak na ówczesne warunki – polityki – zagospodarowania przestrzennego miast (przepisy policji budowlanej i prawo budowlane)⁷⁹.

Wydzielenie rewiru spowodowało, iż Żydzi musieli opuścić dotychczasowe miejsce zamieszkania, w tym kilka posesji w Starym Rynku. W zdecydowanej większości były tam budynki drewniane, często o słabej konstrukcji⁸⁰. Mimo wielu niedogodności i utrudnień, Żydzi pogodzili się z narzuconym rozwiązaniem, nabywając nowe działki i przystępując do budowy bardziej nowoczesnych obiektów mieszkaniowo-gospodarczych. Największym powodzeniem cieszyły się osady zlokalizowane w południowej pierzei Rynku Starego Miasta. W dniu 23 czerwca 1828 r. Komisja Województwa Mazowieckiego wprowadziła w życie przepis nakazujący Żydom, w przypadku nabycia od chrześcijan drewnianych domów w rewirze, rozebranie ich i budowę obiektów murowanych⁸¹. Od końca lat 30. XIX w. rewir żydowski wyróżniał się w strukturze Starego Miasta jako dzielnica z dominującym udziałem budownictwa murowanego.

Od połowy lat 20. XIX w. miał miejsce dalszy napływ do Łodzi jako miasta fabrycznego kolejnych grup ludności żydowskiej. W 1841 r. miejscowa gmina żydowska osiągnęła stan 1359 osób, co skutkowało przepełnieniem rewiru i pogorszeniem warunków mieszkaniowych. W końcu 1839 r. władze miejskie wystąpiły z inicjatywą powiększenia rewiru, m.in. powołując się na jednobrzmiące wnioski zebrali społeczności chrześcijańskich i żydowskich z obszaru Starego Miasta. Takie rozwiązanie poparły władze Obwodu Łęczyckiego i gubernator województwa mazowieckiego, Franciszek Potocki⁸². W opracowanym projekcie mówiono o możliwości nabycia przez Żydów pustych placów i wystawienia domów murowanych w następujących rejonach:

⁷⁹ Bogate materiały dotyczące procesów rozbudowy i zabudowy miast w Królestwie Polskim znajdują się w zespole: AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych.

⁸⁰ APŁ, AmŁ, sygn. 344, k. 118–153; Tam szczegółowy opis stanu domostw zajmowanych przez Żydów autorstwa adiunkta Obwodu Łęczyckiego Józefa Zawadzkiego.

⁸¹ F. Friedman, *Dzieje Żydów...*, s. 51–52; W. Puś, *op. cit.*, s. 16–17.

⁸² Szczegółowy opis: APŁ, AmŁ, sygn. 350, k. 5–7; F. Friedman, *Dzieje Żydów...*, s. 52 i n.; W. Puś, *op. cit.*, s. 57.

1. w trzech pierzejach Rynku Starego Miasta, 2. po południowej stronie ulic: Podrzecznej i Wolborskiej, 3. przy ul. Drewnowskiej, z wyłączeniem posesji on numerze hipotecznym 142 przy ul. Piotrkowskiej (obecnie ul. Zgierska), 4. przy ul. Stodolnianej (obecnie ul. Zachodnia) w osadach przylegających do ul. Podrzecznej i Drewnowskiej i 5. w części ul. Zgierskiej (obecnie ul. Nowomiejska) po zachodniej jej stronie od rogu Rynku i ul. Podrzecznej do Łódki i mostu na dawnej grobli. Zapowiedź powiększenia rewiru spowodowała, iż grupa bogatszych Żydów⁸³ nabyła 7 wolnych placów w Rynku Starego miasta i przystąpiła do ich zabudowy. W obliczu takich zabiegów gubernator Franciszek Potocki zezwolił na przejmowanie przez ludność tej społeczności pustych placów i opustoszałych domów. Takim rozwiązaniem były zainteresowane władze miejskie, licząc m.in. na postępujący proces zabudowy i upiększenia tej części Łodzi. Sprawa zatwierdzenia granic rozszerzonego rewiru w Łodzi napotkała na rozliczne trudności. Okazało się, że Rada Administracyjna postanowieniem z 25 października 1833 r. wstrzymała wszystkie prace regulacyjne dotyczące rewirów, w tym powiększania ich obszaru. Pojawiły się wówczas propozycje przesiedlenia części ludności żydowskiej na wieś. Na początku 1841 r. KRSWiD zdecydowała wznowić rozpatrywanie projektów dotyczących rewirów i wystąpiła do Rady Administracyjnej Królestwa o wyrażenie na to zgody. Wówczas gubernator F. Potocki przesłał do Warszawy odpowiednią dokumentację dotyczącą powiększenia rewiru w Łodzi. Ostatecznie KRSWiD w piśmie z 31 marca 1842 r. powiadomiła Rząd Gubernialny Warszawski o tym, że procesu rozpoczętego w Łodzi nie należy hamować, co było równoznaczne z prawnym uznaniem drugiego etapu jego tworzenia⁸⁴. W literaturze dominuje pogląd, wprowadzony przez F. Friedmana⁸⁵, że prawne usankcjonowanie tego stanu miało miejsce w 1861 r., co nie znajduje potwierdzenia w zachowanym materiale źródłowym⁸⁶.

⁸³ Byli: Hersz Lipski, Kalman Poznański, Mosiek Pilgrim, Abram Szefer, Icyk Bławat, Lewin Neihaus i Joel Brzeziński. APŁ, AmŁ, sygn. 350, k. 90.

⁸⁴ Ibidem, k. 111.

⁸⁵ Zob.: W. Puś, *op. cit.*, s. 17.

⁸⁶ W 1860 r. notariusz K. Szczawiński, urzędujący wówczas w Zgierzu, zwrócił się do władz miejskich o określenie granic rewiru żydowskiego w Łodzi. W odpowiedzi wymieniono także podane wyżej ulice i trzy pierzeje Rynku Starego Miasta. APŁ, Not. K. Szczawiński 1860, nr rep. 252 (załącznik); ibidem, AmŁ, sygn. 351, k. 134–177.

Sprawa powiększenia obszaru rewiru żydowskiego w Łodzi posiada już bogatą literaturę⁸⁷. Widać z niej jednoznacznie, że władze miejskie kierowane przez Franciszka Traegera dość skutecznie hamowały dążenia i zabiegi w celu realizacji takiego rozwiązania. Problem ten zyskał inny wymiar, gdy w 1857 r. Żydzi Łódzcy, Icyk Birencwajg i Icyk Bławat, zawarli umowę z właścicielem Bałut, Augustem Zawiszą na utworzenie osady fabrycznej Bałuty Nowe. Występując w charakterze administratorów nowej osady, utworzyli 402 działki budowlane, a jednocześnie uzyskali zgodę władz Królestwa na możliwość ich nabywania przez społeczność żydowską i swój plan zaczęli wprowadzać w życie⁸⁸. Takie rozwiązanie m.in. uznał za złamanie umowy A. Zawisza i wszedł w spór prawny z Bławatem i Birencwajgiem, ale i władze Łodzi, zaskoczone niebywałym powodzeniem tego przedsięwzięcia i możliwością przemieszczenia się tam znacznej części wyznawców religii mojżeszowej wypowiadały się dość krytycznie o tym programie.

W latach 50. XIX w. pojawiły się nowe projekty powiększenia rewiru żydowskiego. Pierwsza inicjatywa wyszła od kupca, działacza gminy żydowskiej, Szmula Zaltzman, właściciela działek w Nowym Mieście między ul. Średnią (obecnie ul. Pomorska) a ul. Drukarską (obecnie część ul. Północnej), które posłużyły później do utworzenia ul. Solnej. Jego propozycja sprowadzała się do przeznaczenia większej ilości działek, także zlokalizowanych przy ul. Widzewskiej (obecnie ul. J. Kilińskiego) sąsiadujących z nimi a także położonych po północnej stronie ul. Północnej, na stworzenie kolejnego terytorium z przeznaczeniem dla ludności żydowskiej. Mniej więcej na przedłużeniu ul. Solnej miano zbudować most, przechodzący przez wschodnie rejony stawu miejskiego i dalej do ul. Wolborskiej. Propozycja ta została w czerwcu 1856 r. przedłożona przybyłemu gubernatorowi, Jakubowi Łaszczyńskiemu, ale ten ostatni w piśmie z 25 stycznia 1861 r., zdecydowanie odrzucił takie rozwiązanie, opowiadając się za zachowaniem granicy między ludnością żydowską a chrześcijańską na linii Łódki i stawu miejskiego⁸⁹.

⁸⁷ Nieocenione w tym względzie pozostają studia F. Friedmana (*Dzieje Żydów...*, s. 57–70), choć można mieć zastrzeżenia co do prawdziwości niektórych jego sądów i tez.

⁸⁸ Na temat powstania Bałut Nowych istnieje już bogata literatura. Zob.: M. Sygulski, *Historia Bałut, t. 1, Kolonizacja*, Łódź 2003, s. 7 i n.

⁸⁹ APŁ, Not. J. Cichocki 1860, nr rep. 101. W opinii z 3/15 III 1858 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych nie wysunęła przeciwwskazań przeciwko osiedlaniu się Żydów w kolonii Bałuty Nowe; F. Friedman, *Dzieje Żydów...*, s. 67–68.

W latach 1859–1861 trwały prace nad utworzeniem nowej osady, zlokalizowanej bezpośrednio za zabudową Starego Miasta w kierunku wschodnim. Odpowiedni plan w 1856 r. opracował geometra, Ksawery Mittelstädt⁹⁰. Znajduje się na nim adnotacja, iż obszar ten będzie także przeznaczony na powiększenie rewiru żydowskiego. Wytoczono tam nowe ulice o nazwach: Jerozolimska (obecnie nie istnieje), św. Jakuba (obecnie ul. Jakuba), Aleksandryjska (obecnie ul. Bojowników Getta Warszawskiego) i Franciszkańska. Prace nad powołaniem osady, która otrzymała nazwę Stara Wieś⁹¹ zakończono w 1861 r., ale już w 1859 r. weszła ona w skład rewiru żydowskiego, choć z formalnego punktu widzenia została zatwierdzona 12 marca 1861 r. na mocy decyzji Rady Administracyjnej⁹², podobnie jak część ul. Zgierskiej od ul. Drewnowskiej i Rynku Starego Miasta (nr 145–178 włącznie) i część ul. Kościelnej po wschodniej stronie (nr 186–189 włącznie). Do czasu równouprawnienia ludności żydowskiej w 1862 r. tzw. rewir mieszkaniowy w Łodzi powiększono w wyniku decyzji w 1825, 1841 r. i na przełomie lat 50. i 60. XIX w. Należy też pamiętać, iż społeczność ta nabywała sukcesywnie działki, także ogrody, a nawet zagony pól mieszczań-rolników, zlokalizowane poza granicami rewiru. Władze miejskie, także wojewódzkie (gubernialne) nie przeciwdziałały takim praktykom, często niezgodnym z przepisami prawa, i widziały w tym szansę na dalszy ekonomiczny rozwój miasta i jego społeczności.

Po wydaniu dekretu o likwidacji kahałów, adiunkt – dozorca miast Obwodu Łęczyckiego J. Zawadzki, 17 lutego 1822 r. przy udziale dotychczasowych starszych kahalnych: Szmula Lipmana i Moszka Herszkowicza oraz nowo powołanego Dozoru Bożniczego w osobach: Mendla Moszkowicza, Wigdora Moszkowicza i Szmula Lipmana, w obecności burmistrza m. Łodzi Antoniego Czarkowskiego – dokonał kontroli dochodów i wydatków gminy żydowskiej. Dotyczyło to również instytucji należących do gminy, bożnicy,

⁹⁰ Jego reprodukcję zob.: F. Friedman, *Dzieje Żydów...*, mapa nr 3, po s. 64; K. Stefański, *Jak zbudowano przemysłową Łódź. Architektura i urbanistyka miasta w latach 1821–1914*, Łódź 2001, s. 89–91; APŁ, Zbiór kartograficzny APŁ, sygn. 608.

⁹¹ Na jej utworzenie przeznaczono pola (zagony) należące do mieszczań Starego Miasta. Nazwa Stara Wieś sugeruje, że tam właśnie zlokalizowana była wieś Stara Łódź wraz z kompleksem pól i sadów, która przetrwała do połowy XVIII w. Zob.: część I niniejszej publikacji.

⁹² F. Friedman, *Dzieje Żydów...*, s. 57–70. Osada Stara Wieś składała się z 2 części. W strukturze rewiru znalazła się jej część większa, na północ od ul. Jerozolimskiej (obecnie nie istnieje).

Ryc. 49. Projekt powiększenia rewiru żydowskiego w 1859 r. (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

cmentarza i szpitala, podobnie jej stanu liczebnego⁹³. W ten sposób rozpoczął się nowy etap w funkcjonowaniu gminy żydowskiej w Łodzi. Dozory nawiązujące swą nazwą do podobnych instytucji w Kościele rzymskokatolickim – otrzymały początkowo zadania dość ograniczone a sprowadzające się do gromadzenia i rozdysponowywania funduszami na utrzymanie gminnych synagog oraz beth-hamidraszy, także ich wyposażenia, wydzielania środków na utrzymanie rabina oraz opieki nad biednymi i chorymi. Faktycznie były to jedyne organy kierujące gminą żydowską, choć były kontrolowane przez władze administracyjne, które m.in. zatwierdzały skład dozorów, wybieranych na okres trzech lat⁹⁴.

Wydawane sukcesywnie przepisy ustaliły sposób wyboru członków dozorów. Szczegółowe przepisy dotyczące zasad wyboru członków dozoru, także liczby członków tych instytucji określał cyrkularz Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 24 kwietnia 1821 r. i jej reskrypt z 25 maja 1821 r. Początkowo prawa wyborcze posiadali wszyscy pełnoletni ojcowie rodzin, później odebrano je osobom nie płacącym składek gminnych z powodu ubóstwa, co było równoznaczne ze swoiście rozumianym cenzusem majątkowym. Wynikało to z faktu, że gminy żydowskie winny korzystać z własnych wpływów na organizację wewnętrznego życia religijnego, oświatowego i społecznego. Zachowały się szczegółowe opisy dotyczące wyborów członków Dozoru⁹⁵. Stopniowo wykształciła się praktyka, w której rolę przeprowadzającego wybory odgrywał zawsze burmistrz, później prezydent m. Łodzi. Po przybyciu do synagogi najpierw odczytywał przepisy dotyczące wyboru członków dozoru. Następnie miał miejsce proces zgłaszania kandydatów w liczbie dziewięciu, których nazwiska wpisywano do nagłówka listy obejmującej wszystkich uprawnionych do głosowania. W kolejności każdy wybierający przy stoliku prezydialnym podawał w sposób *sekretny* nazwiska osób, na które chciał głosować, co zostało odpowiednio zaznaczone a uwiarygodnione podpisem w odpowiedniej rubryce. Po zakończeniu głosowania sumowano uzyskane głosy a osoby, które uzyskały ich najwięcej były ogłaszane jako członkowie dozoru na kolejną kadencję⁹⁶. Jak można

⁹³ APŁ, AmŁ, sygn. 1568; A. Alperin, *op. cit.*, s. 19–26; W. Puś, *op. cit.*, s. 165.

⁹⁴ K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi (do 1939 r.)*, Łódź 2002, s. 22; J. Walicki, *Łódzka...*, s. 132 i n.

⁹⁵ APŁ, AmŁ, sygn. 1567, k. 4–6, 50–51, 60–69; *ibidem*, sygn. 2535, k. 53–57, 229–234.

⁹⁶ *Ibidem*, sygn. 1567, k. 52–53; J. Walicki, *Łódzka...*, s. 134.

wnioskować z analizy zachowanych źródeł, z czasem wykształciła się praktyka, aby w gronie kandydatów na członków Dozoru powstały dwie grupy, z których pierwsza obejmowała przedstawicieli Żydów konserwatywnych i chasydów, gdy druga wyłącznie Żydów *cywilizowanych*. Zwracano też uwagę, aby wśród owych kandydatów były osoby w miarę zamożne, a przede wszystkim *posiadające zaufanie ogółu*⁹⁷. Odpowiedni protokół wraz z załącznikiem z owego *sekretnego* głosowania przekazywano władzom wojewódzkim, później gubernialnym.

Z czasem pojawiały się sytuacje, w których wybrany Dozór ulegał zdekompletowaniu, i to z różnych powodów. W przypadku wyjazdu lub niemożności pełnienia obowiązków dłużej niż miesiąc dokonywano wyboru zastępcy, przy zastosowaniu opisanych wyżej przepisów. Później zadecydowano o uproszczeniu tej procedury. Zastępca był wybierany spośród tych, którzy nie weszli do grona trzech elektów-dozorców⁹⁸.

W literaturze przedmiotu podnosi się sprawę panującej wśród Żydów niechęci do pełnienia funkcji w dozorach⁹⁹, na co wskazywały również spostrzeżenia władz administracyjnych. Od 1826 r. wprowadzono w życie przepisy mające na celu zachęcić członków gmin do przyjmowania takiego stanowiska. Dozorcy byli zwolnieni od opłat składki bożniczej w czasie swojej kadencji, ale i następnej. Uhonorowywano ich możliwością bezpłatnego czytania *Tory* w synagodze. Zapowiadano, że w przypadku braku kandydatów do pełnienia funkcji dozorców, do ich wyznaczenia upoważniono władze II instancji. W przypadku gminy żydowskiej w Łodzi taka praktyka nie była potrzebna, co pozwala zgodzić się z opinią, że instytucja dozorców bożniczych została zaakceptowana i stała się swoistym wyróżnikiem wyznawców tej religii. Jak wspomniano wyżej Dozór Bożniczy w Łodzi w latach 1822–1825 funkcjonował w składzie: Mendel i Wigdor Moszkowiczowie i Szmul Lipman. W kolejnym trzyletnim okresie 1826–1828 spotykamy nazwiska Pinkusa Zonenberga, Jakuba Wiązowskiego i Mordki Bergera. W następnym okresie (1829–1831) widzimy ponownie P. Zonenberga, przedstawiciela rodziny ogromnie zasłużonej dla rozwoju gminy żydowskiej w Łodzi, po raz pierwszy pojawił się Szmul Zaltzman, kramarz, pochodzący ze Strykowa, faktyczny przywódca

⁹⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 1567, k. 53. Kolejny wymóg dotyczył umiejętności podpisywania się po polsku.

⁹⁸ W omawianym okresie nie odnotowano, w przypadku Łodzi realizacji takich czynności.

⁹⁹ Zob. J. Walicki, *Łódzka...*, s. 135.

miejscowej społeczności żydowskiej aż do przełomu lat 60. i 70. XIX w., postać mocno kontrowersyjna, natura apodyktyczna, inicjator wielu akcji filantropijnych i religijnych¹⁰⁰. Trzecim członkiem Dozoru w latach 1829–1831 został kupiec Beniamin Liliensztern¹⁰¹. W kolejnym okresie (1835–1837) w charakterze dozorców bożniczych występowali: J. Wiązowski, Mosiek Pilgrym, Zauma Odeski¹⁰². Wybory na kolejną kadencję dały następujący wynik: Mendel Mosiek Orbach, Maylech Dobrzyński i Leyzer Berger. W zbliżonym składzie urzędowały władze Dozoru łódzkiego w latach 1840–1842, tylko miejsce M. Dobrzyńskiego zajął po raz kolejny M. Pilgrym. W latach 1843–1845 funkcje te pełnili: Sz. Zaltzman, M. Pilgrym i Żołkin Orbach. W kolejnych wyborach na kadencję 1846–1848 doszło do powołania nowych osób, gdyż L. Berger – przedstawiciel zamożnej i zasłużonej rodziny¹⁰³, występował już w takim charakterze. Nowymi postaciami byli: Icyk Birenzweig¹⁰⁴ i Jakub Horończyk¹⁰⁵. Na przełomie lat 40. i 50. XIX w. ujawniły się istotne różnice, na tle religijnym w łonie łódzkiej gminy żydowskiej. Zachowawcze środowisko miejscowej społeczności żydowskiej, w tym chasydów, ujawniło swój krytyczny stosunek do tzw. postępowców, nie akceptowało ich stosunku do tradycji religijnej i narodowej¹⁰⁶. Wszystko to skutkowało istotnymi podziałami w łonie gminy i brakiem zainteresowania pracą w charakterze członków dozorów i innych instytucji bożniczych. Niska frekwencja wystąpiła przy wyborze członków Dozoru na kadencję 1849–1851. Wybrano Layzera Krohna¹⁰⁷, M. M. Orbacha i L. Bergera. Po jej zakończeniu M. M. Orbach i L. Krohn odmówili dalszego

¹⁰⁰ Szmul Zaltzman prowadził szeroką działalność gospodarczą, dzierżawił podatek konsumpcyjny, był właścicielem kilku nieruchomości, na których zbudował okazałe domy mieszkalne. Był twórcą ul. Solnej. Jego zięciami byli Jozue Izidor Birnbaum i Markus Łaski. Zmarł w 1877 r. w wieku 87 lat.

¹⁰¹ APŁ, AmŁ, sygn. 1561, k. 5–8.

¹⁰² Zestawiono na podstawie danych zawartych w: ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2534, k. 3–10; ibidem, AmŁ, sygn. 1586, k. 32–38; ibidem, sygn. 1561, k. 18–25.

¹⁰³ Między innymi jego zięciem został Icek Leib Cohn – kupiec, ojciec Oskara Kona, znanego później przemysłowca i działacza gospodarczego.

¹⁰⁴ Kupiec, właściciel obiektów mieszkalnych, znany później jako administrator tworzonej od 1857 r. osady Bałuty Nowe.

¹⁰⁵ Kupiec, przedsiębiorca, zięć Kalmana Poznańskiego. Zob.: K. Badziak, *Szkice do dziejów rodziny Poznańskich. U źródeł awansu ekonomicznego i społecznego*, [w:] *Imperium rodziny Poznańskich. Przywrócone dziedzictwo czasu i miejsca*, Łódź 2012, s. 26–27.

¹⁰⁶ Analiza przekazów źródłowych wskazuje na niewielką liczebność obu wrogich sobie środowisk. W powstałej sytuacji w roli łagodzących spory występowały środowiska konserwatywne, umiarkowane. APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2534, k. 146.

¹⁰⁷ Był to późniejszy duchowny synagogi łódzkiej.

udziału w wyborach. Przy ponownie niskiej frekwencji wybrano L. Bergera i nowych: Henocha Goldberga i Dawida Laufera. W warunkach rosnącej populacji ludności żydowskiej w Łodzi zwiększała się też ilość nowych zadań do realizacji. Wymagało to rozbudowy i sprawniejszego funkcjonowania kancelarii Dozoru, co w ówczesnej sytuacji nie było możliwe z uwagi na skromne środki przeznaczane na ten cel z wpływów budżetowych. W latach 1855–1857 w składzie Dozoru znaleźli się: H. Goldberg, Becalel Weyland i Mosiek Goldkrantz. Wspomniane wcześniej spory między konserwatywnymi chasydami a postępowcami ujawniły się w całej okazałości podczas wyborów członków Dozoru na kadencję 1858–1861¹⁰⁸.

Pierwsze wybory odbyły się 25 lutego 1858 r. Wybrano wówczas Jakuba Dobranickiego¹⁰⁹, L. Bergera i H. Goldberga. Skrajnie ortodoksyjna część społeczności wystąpiła, w piśmie z 22 października 1858 r., o unieważnienie wyboru i wyznaczenie terminu nowych. Motywowali to między innymi zbyt jednostronnym składem wybranych członków, w którym zabrakło miejsca dla przedstawicieli zachowawczej części środowisk religijnych¹¹⁰. Powstały w ten sposób konflikt był groźny dla przyszłości gminy żydowskiej w Łodzi. Magistrat m. Łodzi wystąpił w roli rozjemcy, dążył do pogodzenia obu zwalczających się stron i wyznaczył na 13 listopada 1858 r. nowe wybory. W specjalnym piśmie do gubernatora guberni warszawskiej¹¹¹ środowisko „postępowców” domagało się przywrócenia członków Dozoru wybranych 25 lutego 1858 r., określanych jako *poważnych i zasługujących na uznanie*. Pochlebną opinię wyraził o nich Magistrat m. Łodzi, ale konserwatywna i zachowawcza część społeczności żydowskiej, wsparta przez miejscowe środowisko chasydów zwołała, jak można sądzić, zebranie gminne z udziałem najbiedniejszej części środowiska żydowskiego, które z uwagi na niepłacenie podatków i składek gminnych nie brały udziału w wyborach członków Dozoru. W ten sposób „przekreślono” prawomocność wyboru z 25 lutego 1858 r. na tyle skutecznie, że władze administracyjne, o czym wcześniej – ugięły się i nakazały nowe wybory w celu załagodzenia sporów¹¹².

¹⁰⁸ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2534, k. 662 i n.

¹⁰⁹ Znany łódzki kupiec, bankier, przedsiębiorca, współwłaściciel domu handlowego „Konstadt i Dobranicki”

¹¹⁰ Przeciwno wyborowi najwięcej pretensji zgłaszał Szmul Zaltzman i to on zachęcał do tego kroku środowisko miejscowych chasydów. APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2534, k. 674.

¹¹¹ Ibidem, k. 658–660. Datowanie na 22 IV 1858 r.

¹¹² Środowisko „postępowców” szacowało swoje siły na 40 rodzin.

W nowych wyborach przeprowadzonych 21 października 1858 r. najwięcej głosów otrzymali: J. Dobranicki (42), Samuel Lande (39)¹¹³ i Izrael Weyland (32). Taki skład Dozoru spotkał się z krytyczną oceną tych środowisk, które wcześniej doprowadziły do unieważnienia wyborów z 25 lutego 1858 r. W wyznaczonym trzecim terminie (13 listopada 1858 r.) nie przybył rabin, członkowie Dozoru i wiele osób zaliczanych do tzw. starszyzny Gminy żydowskiej w Łodzi. W kolejnym terminie wyznaczonym na 24 listopada 1858 r. przybyły tylko 52 osoby a najwięcej głosów otrzymali: L. Berger (48), Markus Łaski (46)¹¹⁴ i M. M. Orbach (40). Wybór ten nie został uznany przez władze gubernialne i naczelnika powiatu łęczyckiego, co należy uznać za krytykę postępowania władz Łodzi w stosunku do konfliktu powstałego w łonie Gminy żydowskiej. Tym samym domagano się przestrzegania prawa, a przede wszystkim udziału w wyborach członków Dozoru tylko osób opłacających składki gminne. Ów swoisty cenzus majątkowy dotyczył wspierania pozycji i znaczenia bogatszej części tej społeczności, która z racji posiadanych środków w zasadzie gwarantowała dalsze funkcjonowanie Gminy i jej instytucji, a także realizację projektowanych inwestycji, w tym budowę nowej synagogi¹¹⁵. W kadencji 1858–1860 członkami Dozoru zostali: I. Weyland, S. Lande i J. Dobranicki, a więc wybrani 21 października 1858 r. W nowym składzie wybranym na lata 1861–1863 znaleźli się: L. Berger, H. Goldberg i J. Dobranicki¹¹⁶. Od 1 stycznia 1862 r. pierwszym pisarzem Gminy został Aron Leon Szwajcer. W ten sposób zapoczątkowano proces tworzenia kancelarii Dozoru¹¹⁷. Dane z przełomu lat 50. i 60. XIX w. pozwalają na ściślejsze określenie zasięgu gmin i wsi, na które rozciągało się oddziaływanie Okręgu Bożniczego m. Łodzi¹¹⁸. Dotyczyło to gminy Bedoń ze wszystkimi przynależnymi do niej miejscowościami (13), gminy Nowosolna (10 wsi), Sikawa (2),

¹¹³ Był to przedstawiciel znanej rodziny kupieckiej z Kalisza, właściciel przedziałni bawełny zlokalizowanej przy ul. Kątnej (obecnie ul. W. Wróblewskiego). Zob.: S. Przygodzki, *Dawid Lange 1796–1858. Kupiec i przemysłowiec. Szkic do portretu polskiego burgeois*, „Rocznik Łódzki” 1997, t. 44, s. 119 i n.

¹¹⁴ Markus Łaski, pochodził z Poddębic, znany kupiec, później właściciel przedziałni bawełny, był zięciem Szmula Zaltzmana.

¹¹⁵ W obliczu słabości polskiego mieszczaństwa, władze Królestwa, co najpełniej wyraziło się w polityce hr. Aleksandra Wielopolskiego, dążyły do pozyskania m.in. zamożniejszych grup społeczności żydowskiej. Chodziło o dalszy awans cywilizacyjny tego kraju.

¹¹⁶ APŁ, RGP, Anteriora, sygn. 2535, k. 49–50.

¹¹⁷ Ibidem, k. 143. Jego pensja wynosiła 100 rbs. rocznie.

¹¹⁸ APŁ, AmŁ, sygn. 1562.

Stoki (4), Chojny (6), z gminy Łagiewniki – Bałuty (Stare, Kolonia i Nowe) a z gminy Rodogoszcz: Radogoszcz, Rogi i Żabieniec. W strukturze tego Okręgu Bożniczego dominowała społeczność żydowska z Łodzi, we wsiach i osadach ilość osiedlonych tam Żydów była ograniczona, ale uległa zmianie po utworzeniu kolonii Bałuty Nowe a później kolonii Żubardź.

Jak wspomniano wyżej do składu dozorów wchodził rabin z głosem doradczym. Przymnijmy, iż była to najważniejsza funkcja gminna po członkach dozorów, wcześniej starszych kahalnych. Był on z jednej strony nauczycielem gminy, sędzią, kaznodzieją. Jego pozycja określana przez Majera Bałabana¹¹⁹ jako „dziwna” wynikała z podległości wobec sędziów gminnych, którzy wywierali wpływ na kształtowanie wielkości ich uposażenia, mogli też ingerować w jego decyzje wynikające z zakresu obowiązków. Rabini byli wybierani na zebraniach podobnych do wyboru dozorów bożniczych. Byli zobowiązani do przedkładania zaświadczeń o swoich kwalifikacjach od innych rabinów. Po wyborze obowiązkowym było wystawienie odpowiedniego dokumentu administracyjnego (konsensu) przez komisje wojewódzkie, później rządy gubernialne na wniosek miejscowej władzy i członków Dozoru, co było równoznaczne z jego zatwierdzeniem a także określeniem jego głównych czynności¹²⁰.

W latach 1825–1862 funkcjonowała w Warszawie Szkoła Rabinów, co skutkowało wydaniem przepisów określających kwalifikacje do wykonywania tej funkcji. Między innymi jej absolwenci, także szkół wyższych i średnich nie mogli w okresie 20 lat, po ich ukończeniu – wydawać odpowiednich zaświadczeń osobom pragnącym podjąć się obowiązków rabina lub nauczyciela przedmiotów hebrajskich¹²¹. Jej likwidację przeprowadzono po upadku powstania styczniowego. Nie sprawdziły się zapowiedzi odnośnie powołania nowej szkoły, w tej sytuacji przepisy dotyczące wyboru rabinów przetrwały do 1914 r. Zaostrzono jednakże przepisy odnośnie większej kontroli osób powołanych na to stanowisko, m.in. ze strony władz wojskowo-policyjnych. Funkcje rabinów w danej miejscowości pełniły tylko osoby z wyboru, co w praktyce oznaczało ich ochronę przez konkurencją cadyków, przybywających do swoich zwolenników¹²².

¹¹⁹ *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku*, Lwów 1906, s. 268.

¹²⁰ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2581, k. 12; W. Puś, *op. cit.*, s. 167; J. Walicki, *Łódzka...*, s. 138–139.

¹²¹ J. Walicki, *Łódzka...*, s. 139.

¹²² Ibidem.

Rabini otrzymali też niektóre zadania z zakresu prawa osobowego. Od 1825 r. czynili trzykrotne zapowiedzi przed ślubami religijnymi. W 1839 r. decyzją Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego nałożono na nich obowiązek prowadzenia w języku polskim tzw. ksiąg przedmetrykalnych, do których wpisywano szereg danych o Żydach zamieszkających w okręgu Dozoru, a także udzielać pomocy przy dokonywaniu wpisów do ksiąg stanu cywilnego. Te ostatnie z powodu m.in. braku zaufania do osób wyznania mojżeszowego realizowały służby podległe burmistrzom i prezydentom miast¹²³.

Osobnego potraktowania wymaga sprawa funkcjonowania sądów rabinicznych. Władze tolerowały ich istnienie, choć starały się ograniczać możliwość prowadzenia przez nie spraw typowo skarbowych i celnych.

W 1818 r. urząd rabina w Łodzi objął Pinkus Heller, pochodzący z Rozprzry. W 1824 r. jego stanowisko zajął Mendel Wolf Jerozolimski (vel Izraelski), który około 1828 r. opuścił Łódź a jego miejsce zajął Hiller Hakohen, syn rabina z Lutomierska. Według raportu z 29 maja 1831 r. gmina żydowska w Łodzi nie posiadała już swojego przewodnika duchowego¹²⁴. Tworząca się od podstaw gmina żydowska w Łodzi złożona w większości z osób mniej zamożnych nie była w stanie wyasygnować większych środków na utrzymanie rabina i wcześniej podrabina. Do 1825 r. łącznie, jego uposażenie wynosiło 460 zł, od 1826 r. 600 zł.¹²⁵ Od 1 października 1832 r. kolejnym rabinem łódzkim został Chaskiel Naumberg. Wcześniej, bo w latach 1819–1823 był zastępcą rabina w Lutomiersku, a w 1823–1832 podrabiniem w Konstantynowie. Zachowała się opinia, że pochodził ze znanej rodziny rabinackiej w Niemczech, a nawet pisał prace z zakresu interpretacji prawa talmudycznego. Był więc osobą wykształconą, dobrze przygotowaną do pełnienia objętej funkcji. W literaturze podnosi się fakt, że rabin Naumberg w swojej 24-letniej kadencji był oskarżany o różne nadużycia ze strony niektórych przedstawicieli miejscowej społeczności żydowskiej. Należy zdecydowanie odrzucić opinię F. Friedmana¹²⁶, iż powodem owych ataków były jego „surowe rządy”, ale i fakt, iż był zwolennikiem chasydyzmu, i m.in.

¹²³ Ibidem, s. 139–140; M. Koška, *Obyczaje żydowskie w świetle prawa obowiązującego w XIX wieku w Królestwie Polskim*, [w:] *Żydowskie gminy wyznaniowe*, red. J. Woronczak, Wrocław 1995, s. 35–36.

¹²⁴ APŁ, AmŁ, sygn. 1561, k. 13; W. Puś, *op. cit.*, s. 165.

¹²⁵ AGAD, CWW, sygn. 1712. Stan gminy łódzkiej z 1827 r.

¹²⁶ F. Friedman, *Dzieje Żydów...*, s. 274.

popierał cadyka z Kocka. Chaskiel Naumberg był Żydem pochodzącym z krajów niemieckich i – jak można przypuszczać – opierał swoją pozycję i kierunki działalności na wyznawcach religii mojżeszowej pochodzących z tego kierunku geograficznego. Było to oczywiste, ale rodziło określone sprzeczności i niezadowolenie w grupie tej społeczności, która nie mogła pochwalić się takim pochodzeniem, bardziej nobilitującym, a której przodkowie znaleźli się wcześniej na ziemiach polskich¹²⁷. Drugi wniosek F. Friedmana można uznać za wręcz kuriozalny. Trudno sobie wyobrazić, aby rabin wychowany w kulturze Żydów niemieckich mógł popierać skrajną ortodoksję chasydzką, w której nie było miejsca dla rabinów. Można przypuszczać, że było odwrotnie, to nieliczni wówczas chasydzi łódzcy nie znaleźli zrozumienia dla swoich przekonań religijnych w osobie Ch. Naumberga i tylko na tym tle zajmowali wrogą postawę wobec jego poczynąń. Można więc uznać łódzkiego rabina z lat 1832–1856 wręcz za przeciwnika chasydyzmu¹²⁸.

Dwukrotnie władze administracyjne podejmowały decyzje w sprawie wyznaczenia osób pełniących obowiązki rabina łódzkiego w miejsce zawieszzonego w czynnościach Ch. Naumberga. Pierwszy raz miało to miejsce w 1835 r., gdy okazało się, że swoje obowiązki w Łodzi objął bez odpowiedniego konsensu administracyjnego¹²⁹. Jak można przypuszczać do swoich obowiązków powrócił w 1836 r.¹³⁰ W tym samym roku został też oskarżony przez dzierżawcę koszernego o różne nadużycia, w tym nie spożywanie mięsa koszerne, wydawanie niezgodnych z przepisami zaleceń w sprawie stosowania odpowiedniego noża do uboju rytualnego. Prowadzone dochodzenie nie potwierdziło tych zarzutów.

Na początku 1842 r. w roli oskarżyciela wobec działalności Ch. Naumberga wystąpił niejaki Abram Kirszbaum, który odpowiedni wniosek przesłał Komisji Rządowej Spraw Duchownych i Oświecenia Publicznego. Oskarżył go m.in. o dopuszczenie się nadużyć względem religii mojżeszowej i prowadzenie działalności gospodarczej (dzierżawa dochodów podatku konsumpcyjnego)

¹²⁷ Należy podkreślić, iż ataki podejmowane na rabinów pracujących w centralnej i wschodniej części Królestwa były zjawiskiem powszechnym w latach 40. i 50. XIX w. Zob.: *Źródła do dziejów chasydyzmu...*, passim. Główną stroną atakującą były miejscowe środowiska chasydów.

¹²⁸ Można osłabić powyższą tezę i uznać jego praktykę jako zmierzającą do marginalizacji tego miejscowego środowiska.

¹²⁹ Wówczas to jego obowiązki przekazano rzezakowi i kantorowi Hercke Oszerowiczowi.

¹³⁰ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2534, k. 3–4.

niezgodnie z przepisami i z uszczerbkiem dla interesów skarbu państwa¹³¹. Po raporcie Urzędu Muncypalnego w Łodzi do Rządu Gubernialnego Warszawskiego, władze podjęły decyzję o zdymisjonowaniu rabina w marcu 1842 r. Wkrótce okazało się, że wymieniony wyżej A. Kirszbaum nigdy nie przebywał w Łodzi. Ostatecznie oskarżyciela nie wykryto a rabinowi niczego nie udowodniono¹³². W międzyczasie z kolejnym oskarżeniem wobec rabina wystąpił dzierżawca koszerne, Lipman Weichselfisch¹³³. Mówiono o nie spożywaniu przez niego mięsa koszerne, pisano różne paszkwile. Wszystko to skutkowało ponownym zawieszeniem go w czynnościach. W jego obrobie wystąpiła grupa miejscowych Żydów w specjalnym piśmie skierowanym do Rządu Gubernialnego Warszawskiego. Przeprowadzona inspekcja nie potwierdziła zarzutów, z których się wcześniej Weichselfisch wycofał i Ch. Naumberg 14 czerwca 1842 r. objął ponownie swoje obowiązki.

Rabin Ch. Naumberg pełnił swoje obowiązki w okresie 24 lat, gdy miejscowa społeczność żydowska wzrosła z 450 do 4245 osób. W 1853 r. podano informację o pogarszającym się jego stanie zdrowia¹³⁴. Zmarł 30 lipca 1855 r. i został pochowany na starym cmentarzu żydowskim. Jego obowiązki do czasu wyboru następcy, pełnił duchowny Szmul Maroko. Rozpoczęto więc przygotowania do wyboru nowego rabina. Grupa Żydów postępowych zwróciła się do Rządu Gubernialnego Warszawskiego z memoriałem, w którym wyraziła życzenie, aby na wakujące miejsce wprowadzono rabina, który ukończył szkołę rabinów w Warszawie¹³⁵. Takie rozwiązanie nie wchodziło w rachubę w świetle obowiązujących przepisów.

¹³¹ Ibidem, k. 50–59; AGAD, CWW, sygn. 1712, k. 18–22. W 1842 r. obowiązki rabinackie miał tymczasowo objąć szkolnik, Jakub Tobiasz.

¹³² Sprawę wyjaśnił przebywający wtedy w Łodzi radca Rozwadowski. W formie domysłu, pewnej spekulacji, można sugerować, iż za postacią A. Kirszbauma krył się Szmul Zaltzman, zdecydowany przeciwnik rabina Ch. Naumberga, obrońca na gruncie łódzkim chasydów, długoletni dzierżawca podatku konsumpcyjnego. Można go uznać za przywódcę Żydów miejscowych.

¹³³ W obliczu kolejnego ataku, rabin zgłosił swoją chorobę a odpowiednie zaświadczenie wydał mu miejscowy lekarz, Mateusz Rothwand.

¹³⁴ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2534, k. 221.

¹³⁵ O Szkole Rabinów: M. Wodziński, *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei*, Warszawa 2003, s.154–156. Argumentowano, że rabin ze Szkoły rabinów nie będzie hamował postępu cywilizacyjnego wśród Żydów, zwalczał talmudowe „przesady” i będzie realizował politykę władz w zakresie zmiany ubiorów żydowskich na zbliżone do chrześcijańskich.

Po śmierci Ch. Naumberga przez dłuższy okres czasu nie udało się przedstawicielom gminy żydowskiej w Łodzi znaleźć kandydata posiadającego i odpowiednie kwalifikacje i godnie pełniącego obowiązki przedstawiciela religii starozakonnych. W końcu zgodził się przystąpić do konkursu rabin Mojżesz Lipszyc (Lipszytz) z Dobrzynia nad Drwęcą, ale zażądał pensji rocznej wysokości 624 rbs i dodatkowo 100 rbs. na wynajem lokalu mieszkalnego. W tej sprawie odbyło się specjalne zebranie – już po jego wyborze – w siedzibie Magistratu 22 maja 1857 r., na którym zdecydowano o przyjęciu jego warunków¹³⁶. Rosły też obowiązki rabina w sytuacji zwiększonego napływu ludności żydowskiej do Łodzi. Do konkursu na duchowego przywódcę gminy starozakonnych w Łodzi przystąpiło pięciu rabinów¹³⁷. Wybory odbyły się 15 lutego 1857 r. i z tym dniem M. Lipszyc objął obowiązki rabina¹³⁸. Pochodził on ze znanej rodziny o tradycjach rabinackich. Odpowiednie wykształcenie zdobył dzięki zabiegom jego dziadka, Salomona S. Lipszyca, rabina warszawskiego¹³⁹. Mojżesz Lipszyc przed przybyciem do Łodzi przez okres 20 lat pełnił obowiązki rabina w Dobrzyniu. Zdaniem F. Friedmana¹⁴⁰ o jego wyborze na rabina łódzkiego zadecydował fakt przewagi liczebnej wśród łódzkiej społeczności żydowskiej zwolenników chasydzkiego cadyka z Kocka. Przypomnijmy więc podstawowy fakt: w wyborze rabina uczestniczyła zamożniejsza część gminnej społeczności, wśród której dominowały grupy identyfikujące się z orientacją religijną postępową i konserwatywną (rabinacką). Nieliczne środowisko miejscowych chasydów w ograniczonym stopniu spełniało takie kryterium i z tego powodu nie uczestniczyło w wyżej opisanym akcie, a ich interesy reprezentowali dozorczy wywodzący się z kręgów zachowawczych.

¹³⁶ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2534, k. 585. Podnoszono, że w tym okresie szybko rosły ceny i koszty utrzymania. Skutkowało to zwiększeniem wpłat do budżetu gminy.

¹³⁷ Oprócz M. Lipszyca zgłosili się: rabin Dawid Dow Majzels z Łasku, rabin Mosiek Dawid Pilicer z Rawy i dwaj pochodzący ze Zduńskiej Woli i Lutomierska; ibidem, k. 599.

¹³⁸ M. Lipszyc otrzymał 188 głosów, D. D. Majzels – 4 a rabin ze Zduńskiej Woli – 1.

¹³⁹ Salomon Salman Lipszyc był uczonym żydowskim, autorem prac o treści religijnej. F. Friedman, *Dzieje Żydów...*, s. 274; I Kersz, *op. cit.*, s. 20; W. Puś, *op. cit.*, s. 167. Faktycznie była to jedna z gałęzi rodziny Posnerów (*Źródła do dziejów...*, s. 152). Zob.: APŁ, Policmajster m. Łodzi, sygn. 580.

¹⁴⁰ *Dzieje Żydów...*, s. 274. Taka ocena jest bezkrytycznie powtórzona w literaturze przedmiotu. Zob.: W. Puś, *op. cit.*, s. 167; J. Walicki, *Łódzka...*, s. 140.

W funkcjonowaniu gminy żydowskiej ważne miejsce zajmowały osoby, pełniące funkcje pomocników rabina lub nauczycieli. Wiadomo, że po 1824 r. założono pierwszą szkołkę religijną (cheder), której długoletnim nauczycielem był Szlama Żołnierski¹⁴¹. Jego następcą był Jakub Tobiasz do 1846 r., a po nim został szkolnikiem Hersz Żelechowski, następnie Josek Kuch, który około 1857 r. został pukaczem¹⁴². W każdej gminie funkcjonowali duchowni, będący pomocnikami rabina. Było to związane ze zwiększeniem obowiązków przewodnika duchownego gminy w sytuacji dynamicznego napływu do niej nowych wyznawców wiary mojżeszowej. Pogarszający się stan zdrowia rabina Naumberga skłaniał też do podjęcia takich rozwiązań. Wiadomo, że w 1852 r. wybrano duchownych przy rabinie i szkołkach¹⁴³. Zostali nimi: M. M. Orbach, który od 1844 r. pełnił bezpłatnie takie obowiązki, Layzer Perlmutter (od 1850 r.), który od 23 stycznia 1854 r. został łódzkim kantorem¹⁴⁴ oraz Lemel Maroko (od 1850 r.). Władze domagały się zwiększenia wpływów do budżetu gminnego i wypłacania im stałych pensji. Od 1853 r. czwartym duchownym został Joel Josek Naumberg, syn rabina łódzkiego¹⁴⁵, kolejnym Leyzer Krohn, pełniący te obowiązki bezpłatnie od 1841 r. i Izrael Englert. Większość wymienionych osób związana była z funkcjonowaniem tzw. „szkołek” (Beth-ha Midrasz).

Na początku lat 30. XIX w. okazało się, że budynek bożnicy był zbyt skromny w stosunku do potrzeb rosnącej populacji wyznawców wiary mojżeszowej. Pierwszą „szkołkę” wybudowano w latach 1834–1836 bez wymaganej zgody władz administracyjnych, ale na podstawie planu sporządzonego przez budowniczego Obwodu Łęczyckiego. Fundusze pochodziły ze składki przeprowadzonej wśród członków Gminy i sprzedaży ławek w powstającej modlitewni¹⁴⁶. Władze gubernialne warszawskie udzieliły Dozorowi Bożniczemu surowej nagany za takie postępowanie, ale obiekt drewniany, jednopiętrowy¹⁴⁷ spełniał ważne miejsce w funkcjonowaniu miejscowej wspólnoty

¹⁴¹ Jednocześnie był cyrulikiem i felczerem. Zmarł z 1836 r. F. Friedman, *Dzieje Żydów...*, s. 272; APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2534, k. 7–10.

¹⁴² Wcześniej pukaczem przy bożnicy był Juda Wolf (zmarł 1857 r.).

¹⁴³ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2534, k. 164 i n.

¹⁴⁴ Otrzymał jako kantor stałą pensję; APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2335, k. 427.

¹⁴⁵ Bezpłatnie pracował w tym charakterze od 1850 r.

¹⁴⁶ Zob.: APŁ, AmŁ, sygn. 1561; ibidem, sygn. 1686. Szczegółowy opis budowy modlitewni: J. Walicki, *Synagogi...*, s. 12–14.

¹⁴⁷ W budynku o numerze porządkowym 41, zlokalizowanym na działce sąsiadującej z działką synagogi (ul. Wolborska 8) były dwie stancje na mieszkania dla rabina, obszerna

religijnej. W literaturze przedmiotu¹⁴⁸ pojawia się wątek, mówiący m.in., że miejscowa społeczność chasydzka reprezentowana przez znanych i majątnych łódzkich Żydów po otrzymaniu sali do nabożeństw w owej *szkółce* ofiarowała książki religijne wartości 360 złp, w tym 14-tomowy *Talmud Babiloński*. W rzeczywistości owa grupa z Sz. Zaltzmanem na czele traktowała siebie za opiekunów owych skrajnych ortodoksów, udzielała im wszelkiej pomocy, co już wcześniej było podnoszone, i to ona nabyła owe książki dla ich potrzeb¹⁴⁹.

Zachowała się informacja o utworzeniu w 1853 r. nowej „szkółki”, mieszczącej dwie sale modlitewne, choć trudno wskazać jej miejsce lokalizacji¹⁵⁰.

Zestaw gminnej synagogi i dwóch „szkółek” uzupełniała „szkółka” dla potrzeb Żydów postępowych, zwanych wówczas maskilami. 29 marca 1848 r. grupa ta na czele z Ickiem Seydemanem (Seideman) zwróciła się do władz gubernialnych o interwencję w sprawie rzekomych prześladowań będących ich udziałem ze strony „sektę zwanej chasydymów”¹⁵¹. W tej sprawie odbyło się specjalne przesłuchanie w siedzibie Magistratu m. Łodzi. Swoje racje wyłożyli przedstawiciele maskili, wskazując m.in. na fakt, iż wprowadzone w 1845 r. zalecenia wzorowane na stosowanych w Cesarstwie – o celowości zmiany ubiorów stosowanych od wieków przez Żydów a wprowadzenie w to miejsce strojów noszonych przez społeczność chrześcijańską były przez nich popierane i stosowane znacznie wcześniej¹⁵². Władze państwowe widziały w tym istotny krok na drodze do ograniczenia rozmiarów zapóźnień cywilizacyjnych tej społeczności, w tym przesądów i wielu nakazów religijnych, które nadawały jej – w ocenie środowisk opiniotwórczych – wymiar wręcz „egzotyczny”. W ocenie łódzkiego środowiska Żydów postępowych ostrożne zalecenia władz państwowych doprowadziły do wytworzenia się głębokich podziałów, wzrostu agresywności ze strony środowisk zachowawczych

stancja dla szkoły na I piętrze dla odprawiania nabożeństw, a obok niej pomieszczenia na nabożeństwa dla chasydów (sztibl, sztibł). J. Walicki, *Synagogi...*, s. 14.

¹⁴⁸ F. Friedman, *Dzieje Żydów...*, s. 274; J. Walicki, *Synagogi...*, s. 14.

¹⁴⁹ Szerzej zob.: APŁ, AmŁ, sygn. 1561, k. 85.

¹⁵⁰ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 1561, k. 221. W pierwszej sali nabożeństwa odprawiał L. Krohn, w drugiej – I. Englert. W literaturze (J. Walicki, *Synagogi...*, s. 14, przypis 49) raczej odrzuca się istnienie drugiej *szkółki*.

¹⁵¹ Byli w niej Morytz i Józef Zandowie, Ludwik Mamroth, Samuel i Dawid Lande, Jakub Boehme, lekarz Goldrath, Adolf Likiernik, Lomnitz i Weyland. AGAD, CWW, sygn. 1712, k. 35–51.

¹⁵² Oprócz zmiany ubioru żydowskiego chodziło o likwidację tradycyjnych bród i pejsów. Inne zalecenia dotyczyły uczęszczania dzieci żydowskich do szkół rządowych. APŁ, AmŁ, sygn. 383.

w stosunku do osób idących z duchem przemian cywilizacyjnych¹⁵³. Ówczesny Dozór zajął postawę pojednawczą, nie potwierdził większości zarzutów, ograniczył je do przypadków jednostkowych. Wskazano przy tym na fakt, że grupie Seydemana chodziło o zalegalizowanie własnej „szkółki”, która i tak już funkcjonowała od pewnego czasu. Faktycznie władze wyraziły taką zgodę. Mieściła się ona w domu Seydemana, w nieruchomości położonej w północnej pierzei Rynku Starego Miasta¹⁵⁴.

Wzrost populacji żydowskiej w Łodzi, proces jej wewnętrznego różnicowania, także pod względem religijnym, ograniczone możliwości korzystania ze starej synagogi i *szkótek*, to wszystko skutkowało tworzeniem prywatnych domów modlitwy. W życiu religijnym Żydów odgrywały one ważną rolę, szczególnie w środowisku chasydów, gdzie sztibł był także miejscem nauk rabinicznych. W Łodzi, gdzie ta skrajna ortodoksja nie miała takiego znaczenia, jak przyjmuje się w literaturze, domy modlitwy były tworzone przez grupy sąsiedzkie z kilkunastu domów na jednej ulicy. Były to przerobione, skromne pomieszczenia mieszkalne, w których ustawiano Aron ha-Kodesz i prowizoryczną bimę¹⁵⁵. Przyjmuje się, iż pierwsze domy modlitwy powstały w połowie lat 20. XIX wieku. Z ich funkcjonowaniem walczyli przede wszystkim dzierżawcy „od rodaju” z racji nie ponoszenia z ich użytkowania stosownych opłat¹⁵⁶. Właśnie posiadanie rodaju było podstawowym warunkiem istnienia takich domów. W 1858 r. na żądanie Dozoru opieczętowano rodaje posiadane przez 14 osób¹⁵⁷ a winnym zabroniono odprawiania nabożeństw w przyszłości. Stopniowo wykształcała się praktyka, iż dzierżawcy rodaju zawierali porozumienia z ich posiadaczami, co stanowiło swoistą sankcję dalszego funkcjonowania domów modlitwy.

¹⁵³ Żydzi postępowi określali, i to chyba świadomie w celu wsparcia swoich racji i poglądów, że zdecydowana większość członków gminy w Łodzi podpadało pod miano chasydów, co nie odpowiadało rzeczywistości. Brak krytycznego podejścia do tych i innych wypowiedzi spowodował, że w literaturze pojawiły się sugestie o śladowych wyznawcach tradycyjnego judaizmu w tym ośrodku. W. Puś, *op. cit.*, s. 169; F. Guesnet, *Żydowskie i niemieckie organizacje w Łodzi w XIX w. Typy i stosunki*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX i XX w. sąsiedzi dalszy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 103 i n.

¹⁵⁴ Szerzej o tym konflikcie: AGAD, CWW, sygn. 1712, k. 35–70.

¹⁵⁵ Zob.: J. Walicki, *Synagogi...*, s. 79; A. Unterman, *Encyklopedia...*, s. 273; W. Puś, *op. cit.*, s. 168.

¹⁵⁶ Dodatkowo podczas czytania rodaju były składane ofiary dobrowolne przez osoby zamożne, co stanowiło dodatkowe źródło dochodów dla synagog i „szkótek”.

¹⁵⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 1565, k. 430, 468; W. Puś, *op. cit.*, s. 80; J. Walicki, *Synagogi...*, s. 80. Tam wykaz właścicieli. W 1858 r. było 16 domów.

Powstała w 1810 r. łódzka synagoga, drewniana, już w 1819 r. jej stan był zły, a budynek groził zawalenia. Burmistrz miasta, Antoni Czarkowski zabronił odprawiania w nim nabożeństw. Nic nie wiemy o zakresie przeprowadzonych prac. W 1828 r. remontował obiekt cieśla Gottlieb Jacobi, w 1839 r. podjął się tego zadania kupiec i przedsiębiorca Jakub Wołek Sonenberg, który też założył parkan wokół parceli bożnicy. W połowie lat 40. XIX w. doszło w niej do katastrofy budowlanej a życie straciło kilka osób. Nieco później ugaszono w niej pożar. Dopiero w 1851 r. dokonano kolejnego remontu budynku¹⁵⁸. W 1825 r. w wykazie jej wyposażenia było 16 ławek, rodół z ubiorem, 2 srebrne skromne skarbonki, „trąbka” (szafar) i „blacha srebrna”. Później zostało ono znacznie powiększone, w miarę przyrostu liczby ludności żydowskiej i świadczonych usług religijnych. Na przełomie lat 40. i 50. XIX w. w bożnicy i „szkółce” było 128 ławek, w tym w bożnicy: dużych męskich 36, kobiecych na chórze i poddaszu – 69, a w „szkółce” było 11 dużych męskich. Były one dzielone na 5 klas i wydzierżawiane za wynagrodzeniem od 30 do 90 kopiejek¹⁵⁹.

W trakcie przygotowania do remontu synagogi w 1851 r., władze miejskie wypowiedziały się za budową nowego, murowanego obiektu. Sprawa upadła m.in. z powodu konfliktów między dwiema grupami religijnymi wewnątrz społeczności gminnej. Prawdopodobnie sprawa budowy nowej synagogi stała się niezwykle aktualną od 1858 r., i to z uwagi na jej skromne rozmiary i fatalny stan techniczny. Od tego roku wyłączono z użytkowania, choć czasowo – różne jej części, głównie poddasze. Dochodziło do zrywania pieczęci i wchodzenia wiernych, do udziału w modlitwach. Później odprawianie nabożeństw ograniczono do świąt noworocznych. Wreszcie we wrześniu 1861 r. dokonano jej ostatecznego zamknięcia¹⁶⁰.

Prawdopodobnie wybór na rabina gminy w Łodzi M. Lipszyca, dokonany w lutym 1857 r. przyspieszył prace nad budową nowej synagogi, choć wspomniane wcześniej spory wewnątrz gminy żydowskiej w drugiej połowie

¹⁵⁸ Szerzej: J. Walicki, *Synagogi...*, s. 8–11; APŁ, AmŁ, sygn. 1561; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2534; ibidem, sygn. 2535; K. Stefański, *Architektura...*, s. 47.

¹⁵⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 1561, k. 180.

¹⁶⁰ Ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2535, k. 259; J. Walicki, *Synagogi...*, s. 11–12. Dopiero w 1869 r. władze wyraziły zgodę na rozebranie pozostałości po starej synagodze i stojącego obok domu dla rabina (ul. Wolborska 8/10). Stan tego ostatniego nie pozostawiał żadnych złudzeń co do celowości przeprowadzenia takiej operacji. ibidem. RGP.Kancelaria Prezydialna, sygn. 1831, k. 179.

1858 r. niewątpliwie przyczyniły się do komplikacji z realizacją podjętego projektu. Zachowawcza grupa Sz. Zaltzman, której przedstawiciele dominowali liczebnie w gminie dążyła do przejęcia władzy w Dozorze i „wymuszenia” na środowisku postępowców większego zaangażowania w budowę nowej synagogi. Stara bożnica znajdowała się między domami i innymi zabudowaniami drewnianymi, a plac był zbyt szczupły na realizację większego projektu. W tej sytuacji 6 lipca 1858 r. aktem notarialnym rabin i dozorca nabyli od Grzegorza Zakrzewskiego za 1650 rbs. plac z zabudowaniami przy ul. Wolborskiej nr 202 (numeracja policyjna 20). Wspomniana nieruchomość jako położona wzdłuż północnej pierzei ul. Wolborskiej była na obszarze rewiru od chwili jego założenia¹⁶¹. Dwa dni później Sz. Zaltzman w formie darowizny przekazał sąsiadujący z poprzednim pusty plac budowlany z ogrodem o powierzchni 1607 m²¹⁶². Prawdopodobnie w 1858 r. lub 1859 r. małżonkowie Szulim i Dwojra Reichenbach sprzedali aktem prywatnym plac, składający się z 2 składów o powierzchni 599 m² a darowizna została przyjęta i zatwierdzona¹⁶³. Budowę nowych obiektów religijnych gminy rozpoczęto na dużej nieruchomości o powierzchni 4503 m². Jej południowa część była położona w miejscu, gdzie ul. Wolborska wychodząca z południowo-wschodniego rogu Rynku Starego Miasta i kierująca się na wschód, posiadała gwałtowny skręt w kierunku południowym i południowo-wschodnim i obchodziła w ten sposób staw od strony północno-wschodniej. Zaprojektowana nowa synagoga powstała na wschód od tego zakrętu, faktycznie na nieistniejącym przedłużeniu ul. Wolborskiej w kierunku wschodnim, co podnosiło jej wygląd estetyczny i znaczenie symboliczne. W zamierzeniu nowa synagoga miała być ozdobą tej dzielnicy Łodzi¹⁶⁴.

Gmina rozpoczęła więc gromadzenie ofiar i środków na budowę nowej synagogi a równolegle zamówiła u budowniczego powiatu łęczyckiego, Jana Karola Mertschinga plany obiektów i kosztorys wydatków wraz z wykazem

¹⁶¹ W literaturze występuje odmienne, błędne zdanie wprowadzone przez F. Friedmana. Zob.: J. Walicki, *Synagogi...*, s. 15. Sąd Rejonowy. Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 238, Zbiór dokumentów, dok. nr 1; APŁ, Not. K. Szczawiński 1858, nr rep. 326. Jej powierzchnia – 2297 m².

¹⁶² APŁ, AmŁ, sygn. 22931; ibidem, Not. K. Szczawiński 1858, nr rep. 328. Zaltzman przekazał go w obecności rabina i zaproszonych osób: Jakuba Boehma i Moritza Zanda.

¹⁶³ APŁ, AmŁ, sygn. 22931; ibidem, ŁGWŻ, sygn. 138, k. 6–8; J. Walicki, *Synagogi...*, 15–16. Duża nieruchomość pod budowę nowej bożnicy ciągnęła się od ul. Wolborskiej 20 do ul. Aleksandryjskiej 7 (obecnie ul. Bojowników Getta).

¹⁶⁴ AGAD, CWW, sygn. 172, k. 124–125.

cen materiałów budowlanych. W tej sprawie odbyła się 16 lutego 1859 r. specjalna konferencja Magistratu m. Łodzi i Dozoru Bożniczego¹⁶⁵. Koszt budowy oszacowano na 25,55 tys. rbs. Na budowę zamierzano przekazać różne środki, darowizny i kwotę 4,5 tys. rbs. ze sprzedaży ławek w bożnicy. Brakującą kwotę w wysokości 12 388 rbs. spodziewano się uzyskać w większości z rozkładu składki gminnej. Budowę miano prowadzić „sposobem administracyjnym” więc bez ogłaszania stosownego przetargu i pod kierownictwem specjalnego komitetu¹⁶⁶ i pod nadzorem budowniczego powiatu.

Odpowiedni projekt wraz z kosztorysem i załącznikami przedłożył Rząd Gubernialny Warszawski – Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych i jego Wydziałowi Przemysłu i Kunsztów. Na posiedzeniu 28 czerwca 1859 r. Rady Budowniczej, na wniosek Adolfa Loewego dokonano pewnych, istotnych zmian w projekcie. Budynek zachował swój bizantyjsko-mauretański charakter, mający podkreślać związki Żydów z kulturą Bliskiego Wschodu¹⁶⁷. Budowę synagogi rozpoczęto jesienią 1859 r., a wiosną 1860 r. zaczęto wznosić mury. Prawdopodobnie od września 1861 r., kiedy to definitywnie zamknięto starą bożnicę, nabożeństwa odbywały się w nowym obiekcie. Przedstawiał on stan surowy bez wykończeń wewnętrznych, choć miejscowi Żydzi tłumnie korzystali z nowego miejsca kultu religijnego¹⁶⁸. W literaturze podkreśla się, iż wybuch kryzysu ekonomicznego w 1861 r., pogłębionego przez wojnę secesyjną w Stanach Zjednoczonych spowodował utrudnienia w znalezieniu środków na jej pełne wykończenie. Prowizoryczne urządzenia wewnętrzne (drewniana galeria dla kobiet i barierki) załamały się we wrześniu 1863 r. w żydowskie święto Nowego Roku (Rosz-ha Szana). W powstałej panice zginęło 11 kobiet a 30 innych osób zostało rannych¹⁶⁹. W 1863 r. do dyspozycji Komitetu Budowy pozostały skromne środki. Wprowadzenie równouprawnienia Żydów w 1862 r. skutkowało tym, iż wyznawcy wiary mojżeszowej z terenu Starego Miasta, głównie ich zamożniejsza część

¹⁶⁵ Protokół z konferencji: *Początki rozwoju kapitalistycznego miasta Łodzi (1820–1864)*. Źródła, oprac. A. Rynkowska, Warszawa 1960, s. 455–456.

¹⁶⁶ Weszli do niego: Sz. Zaltzman, Dawid Dembiński, Józef Zand, Samuel Lande, Icek Weyland, Lewek Eksztejn i Lewek Zaydler (APŁ, AmŁ, sygn. 1562, k. 21–33; ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2534, k. 860–861).

¹⁶⁷ AGAD, CWW, sygn. 172, k. 136–138; K. Stefański, *Architektura...*, s. 48–49; J. Walicki, *Synagogi...*, s. 17.

¹⁶⁸ Po nabyciu działki wraz z budynkami od G. Zakrzewskiego, nabożeństwa odbywały się w przejętych pomieszczeniach.

¹⁶⁹ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2535, k. 260 i n.; W. Puś, *op. cit.*, s. 168.

– przenieśli się do innych części miasta i rozpoczęli prace związane z zakładaniem tam prywatnych domów modlitwy. Z tego powodu nie byli zainteresowani nabyciem ławek w synagodze i nie mogli być pociągani do ponoszenia opłat składkowych¹⁷⁰. Szybko okazało się, że nowa synagoga była budowlą zbyt wielką, ale i kosztowną w utrzymaniu. Jej położenie peryferyjne w strukturze rozbudowującej się Łodzi przemysłowej nie pozostawało bez wpływu na jej dalsze funkcjonowanie. Otrzymała jednak status synagogi „parafialnej”.

W strukturze każdej gminy żydowskiej ważne miejsce zajmowały inne instytucje związane z życiem religijnym, społecznym i oświatowym. Przegląd ten rozpoczniemy od prezentacji losów cmentarza żydowskiego w omawianym okresie. Jak wiadomo powstał w 1811 r., początkowo zajmował skromny obszar i był administrowany przez członków Bractwa Pogrzebowego. Chodziło o stan cmentarza i przynależny do niego majątek oraz chowanie zmarłych. Na początku lat 40. zawalił się pierwotny parkan. Zamożniejsi jego członkowie opodatkowali się a zebrane środki przeznaczono na zakup drewna i wykonanie parkanu. Wszystko to odbyło się bez upoważnienia władzy II instancji, co naraziło ówczesny Dozór na różne przykrości¹⁷¹. Obszar cmentarza ulegał stopniowemu powiększeniu. Kolejni ofiarodawcy nabywali sąsiadujące z nim działki i przekazywali do dyspozycji władz gminy. Proces ten jest trudny do uchwycenia w układzie chronologicznym i przestrzennym. W 1843 r. Komisja Spraw Wewnętrznych i Duchownych wydała cyrkularz, w którym zalecała władzom gubernialnym wydanie instrukcji dla dozorów odnośnie organizacji służby pogrzebowej i taryfy opłat za takie usługi (tzw. pokładne)¹⁷². To rozporządzenie pozostało bez dalszych następstw, ale w niektórych guberniach w celu przeciwdziałania nadużyciom przy pogrzebach wydano tylko taryfy za pochówki i inne posługi. W wykorzystanych materiałach a dotyczących gminy żydowskiej w Łodzi znaleziono pewną taryfę opłat pokładnego z początku lat 50. XIX wieku¹⁷³. Była podzielona na dwie części: 1. grzebanie zmarłych od 15 lat do najstarszych, z wewnętrznym zróżnicowaniem na 5 klas, które odpowiadały stanowi zamożności zmarłych, 2. od nieletnich do 15 lat, również z podziałem na 5 klas. W dalszym ciągu Chewra Kadzisza zajmował się obsługą prac związanych z funkcjonowaniem cmentarza żydowskiego

¹⁷⁰ APŁ, AmŁ, sygn. 1562, k. 606 i n.; J. Walicki, *Synagogi...*, s. 18.

¹⁷¹ APŁ, AmŁ, sygn. 1578, k. 3–31; I. Kersz, *op. cit.*, s. 31.

¹⁷² APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8854, k. 1–15.

¹⁷³ Ibidem, RGP.Anteriora, sygn. 2534, k. 455.

Ryc. 50. Synagoga gminna przy ul. Wolborskiej (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

Ryc. 51. Plan posesji Gminy Żydowskiej przy ul. Wolborskiej sporządzony w okresie międzywojennym. (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

w Łodzi. Środowisko „postępowców” skarżyło się na stosowanie „prymitywnych” środków podczas przenoszenia zmarłych¹⁷⁴. Prawdopodobnie sytuacja uległa zmianie wraz z wydaniem wspomnianej taryfy na pochówki.

Wiadomo, że wraz z powstaniem gminy żydowskiej w Łodzi powołano skromny, drewniany obiekt szpitalny dla ubogich. Znajdował się w bliżej nieokreślonym miejscu. W 1831 r. był zrujnowany i nie użytkowany. W 1829 r. powstała koncepcja budowy nowego obiektu, ale pozyskana działka (ul. Wolborska nr 45) była wąska, także oddalona od centrum osiedleńczego tej społeczności, co spowodowało zaniechanie tej inwestycji. Wspomnianą działkę traktowano jako kapitał rezerwowy¹⁷⁵. Obowiązkiem gminy żydowskiej było leczenie chorych, wywodzących się ze środowisk najuboższych. Środki na ten cel pochodziły z jej wpływów budżetowych.

Ważne miejsce zajmowały też mykwy (hebr. „wodozbiór”), tj. baseny z wodą bieżącą, pochodzącą z deszczu, źródeł, urządzeń wodociągowych – służące do rytualnego oczyszczania i obmywania („twilla”). Stopniowo ich funkcje były coraz bardziej ograniczane. Kąpiel w mykwie obowiązywała prozelitów przechodzących na judaizm, a z tego wziął swój początek chrzest¹⁷⁶. W rozwoju historycznym wykształciły się różne formy tak, że można mówić o funkcjonowaniu łaźni żydowskich, składających się z właściwej łaźni i łazienek dla mężczyzn, mykwy i łaźni dla kobiet. Było to związane m.in. z dominującym klimatem w krajach zamieszkania wspólnot żydowskich. Łaźnie określano też mianem koszerni żydowskiej. Trudno ustalić, gdzie była zlokalizowana pierwsza łaźnia żydowska w Łodzi. Prawdopodobnie w południowej pierzei ul. Wolborskiej, w niewielkiej odległości od stawu. Wiadomo, że jej głównym elementem była ocembrowana studnia (mykwa), do której mogły prowadzić schodki. W 1838 r. obiekt był w wyjątkowo złym stanie i nie nadawał się do użytku¹⁷⁷. Nie nadawał się też do remontu i został zakwalifikowany do zamknięcia. W latach 1840 i 1841 łaźnia znalazła się

¹⁷⁴ M. in. wywożono nieboszczyków nie na karawanach, jak to było praktykowane w innych miastach, ale na drogach, co uważano za niezgodne z duchem religii żydowskiej (ibidem, k. 658).

¹⁷⁵ Ibidem, AmŁ, sygn. 344, k. 154; ibidem, sygn. 1561, k. 25–36. Według J. Walickiego (*Łódzka...*, s. 138) już w 1840 r. pobierane były opłaty za „pokładne”.

¹⁷⁶ Mężatki były obowiązane korzystać z mykwy po menstruacji (nida) przed podjęciem współżycia z mężami. Mężczyźni korzystali z mykwy przed postem w Jom Kipur, aby osiągnąć stan rytualnej czystości, zwolennicy nauk kabalistycznych kąpali się przed każdym szabatem, wyznawcy chasydyzmu – codziennie przed modłami. A. Unterman, *Encyklopedia...*, s. 193–194.

¹⁷⁷ H. Banner, *op. cit.*, s. 17.

w administracji Dozoru, który wydzielił środki na jej gruntowną naprawę. W kolejnym, 1842 r. zapadła decyzja o budowie nowego obiektu, i to na nowym placu, gdyż miejsce, w którym stała dotychczasowa – było zbyt wąskie¹⁷⁸. Ustalono kosztorys wydatków, ale trudna sytuacja zadecydowała o rezygnacji z takiego zamiaru. W 1843 r. nabył Dozór Bożniczy od rodziny Bronowskich plac przy ul. Wolborskiej, ale dochodzący do stawu, gdzie w 1843 i 1844 r. zbudowano nową łaźnię sposobem administracyjnym. Kosztowała 2416,8 rbs., co było znaczącym wydatkiem dla niezamożnej gminy¹⁷⁹. W 1845 r. nabyto sąsiednią posesję, która przeszła na własność Dozoru¹⁸⁰. Nową łaźnię ulokowano na podmurówce, w pobliżu stawu, jej długość wynosiła 50 łokci, szerokość 15 łokci. Została wykonana z bali drewnianych. W jej wnętrzu umieszczono kilkanaście pomieszczeń, w tym kilka izb z instalacją na kąpiel parową i tzw. „kroplistą”. Centralne miejsce zajmowała ogólna mykwa, tj. studnia ocembrowana do kąpeli, ulokowana na wysokości podmurówki, do której prowadziły trzy schody a otaczały ją galerie dla korzystających. W sąsiedztwie owej mykwy ulokowano „kotłnię” murowaną, wypełnioną kamieniami, zamykaną zasuwami z blachy żelaznej, która służyła do wytwarzania pary. Było też pomieszczenie na mykwę, czyli koszernię dla kobiet¹⁸¹. Całość uzupełniało kilka pomieszczeń mieszkalnych i gospodarczych. Obiekty gospodarcze były ulokowane też w sąsiedztwie owej łaźni.

Opisana wyżej łaźnia była dobrze wyposażona, niewątpliwie wyróżniała się na tle innych obiektów funkcjonujących w okolicznych miejscowościach. Konstrukcja drewniana szybko ulegała niszczeniu w sytuacji ulokowania jej w wilgotnej dolinie, w pobliżu stawu funkcjonującego do 1864 r.¹⁸² Z tego powodu poddawano ją mniej lub bardziej rozbudowanym remontom.

¹⁷⁸ Decyzja ta była prawdopodobnie związana z powiększeniem rewiru żydowskiego.

¹⁷⁹ Powstała dzięki Sz. Zaltzmanowi, który kredytował jej budowę na kwotę 1691,6 rbs. H. Banner, *op. cit.*, s. 19.

¹⁸⁰ APŁ, Not. L. F. Brixen, 1845, nr rep. 1333. Nabyto ją od Ż. Orbacha i L. Bergera, których żony pochodziły z rodziny Bronowskich. Obie nieruchomości połączono, a po likwidacji łaźni stanowiły własność Dozoru. Gdy na przełomie XIX i XX w. przedłużono bieg ul. Wschodniej do ul. Wolborskiej, to połączenie to przechodziło przez wspomniane place.

¹⁸¹ Główne miejsce zajmował tam piec z kafli białych z drzwiczkami z lanego żelaza, duże pomieszczenie na wodę, do którego doprowadzono wodę zimną z tzw. drybusa oraz ciepłą z sąsiedniej izby, gdzie funkcjonował kocioł parowy. Z owego drybusa i kotła parowego przechodziły rury rozprowadzające wodę zimną i ciepłą do pozostałych pomieszczeń. Opisy łaźni: APŁ, RGP. Anteriora, sygn. 2534, k. 338–353; ibidem, AmŁ, sygn. 1562, k. 450–458; H. Banner, *op. cit.*, s. 19.

¹⁸² Wysoki przybór wody zerwał tamę i w 1864 r. staw uległ likwidacji.

Nie pozostawała w zarządzie Dozoru, ale wydierżawiano ją osobom, które przedłożyły najkorzystniejsze warunki. Dzierżawa łaźni przynosiła znaczące dochody do budżetu gminy, ale wielkość ta ulegała zmniejszeniu od lat 60. XIX w. z uwagi na jej pogarszający się stan techniczny i rosnące koszty eksploatacji¹⁸³.

Przepisy postanowienia Namiestnika Królestwa z 20 marca 1821 r. wskazywały zarząd sprawami finansowymi jako główne zadanie dozorów a związane z kultem religijnym wyznania mojżeszowego. W tym zakresie gminy żydowskie nie mogły liczyć na jakiegokolwiek wsparcie ze strony władz. Co więcej cała rachunkowość Dozoru podlegała szczegółowej kontroli władz II instancji. Projekty budżetów opracowywano na okres roczny, później trzy-letni, a były też przypadki na 6-letni. Uczestniczyli w tym dozorczy bożniczni i rabin, a przedłożone projekty winny być zgodne z opinią większości gminy. Przedłożone projekty zatwierdzały władze II instancji, a następnie wraz z objaśnieniami przesyłano informacje władzom centralnym. Proponowane zmiany w stosunku do zatwierdzonego budżetu (etatu) wymagały szerszych wyjaśnień i ponownej decyzji władz II instancji¹⁸⁴. Należy podkreślić, iż tak ścisłą kontrolą nad budżetami wszystkich struktur religijnych, co można m.in. wytłumaczyć dążeniem władz do sprawowania odpowiedniego nadzoru nad obiegiem pieniężnym w kraju. Pewna nieznamość zasad religii mojżeszowej prowadziła do konfliktów na linii: władze-dozory, przynajmniej w pierwszym okresie po likwidacji kahałów.

Kompetencje Dozoru dotyczyły więc określenia wielkości wydatków na utrzymanie synagogi, rabina i ubogich gminy oraz dochodów w takiej zależności, aby się one bilansowały. W przypadku niedoborów istniała możliwość pobierania składek przymusowych. Składka bożnicza stanowiła główne źródło dochodów Dozoru, choć w założeniu miała pokrywać nadwyżkę wydatków nad pozostałymi dochodami¹⁸⁵. W przypadku łódzkiej gminy było to

¹⁸³ Przykładowo w latach 1864–1869 dochód z łaźni wynosił 1205 rbs., gdy całość wpływów oszacowano na 3653,5 rbs.; APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2535, k. 201 i n.

¹⁸⁴ Odnośne przepisy: Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchownych, cz. 5, t. 3, Warszawa 1867, s. 659, 1001, 1005; *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* 1820, t. 7, s. 275; *Postanowienija odnoszjaszczijasja k diejstwijam gubernskich prawlenij i ujezdnych naczalnikow. Wiedomstwo duchownych dieł. Rasporjażenija odnoszjaszczijasja do rimsko-katoliczeskago, ewangeliczeskago i jewrejskago wieroispowiedanij, obszczija, odnoszjaszczijasja do wsiech wieroispowiedanij*, Warszawa 1867, s. 139–140, 174; J. Walicki, *Łódzka...*, s. 132–133.

¹⁸⁵ J. Walicki, *Łódzka...*, s. 137.

konsekwencją jej młodego wieku i budową podstawowych instytucji życia religijnego. W świetle przepisów z 1821 r. mężczyźni, głowy rodzin byli dzieleni na pięć klas, według stopnia zamożności. Należący do I klasy mieli wpłacać 40% całej kwoty, II – 30%, III – 20%, do IV – 10%. Klasę V („ubodzy”) zwolniono z opłat. Taki rozdział wywoływał wiele zastrzeżeń. W gminie łódzkiej dominowały środowiska rzemieślników, drobnych kupców, co utrudniało pobór składki bożniczej w takich proporcjach¹⁸⁶. W takiej sytuacji KRWRiOP decyzją z 1827 r. zezwoliła na wypracowanie nowego rozdziału, w zależności od specyfiki danej miejscowości. Gmina łódzka wypracowała w tym względzie następujące rozwiązanie. Osoby „w biednym stanie będące”¹⁸⁷ zaliczono do V grupy i zwolniono z ponoszenia jakichkolwiek opłat. Pozostałą większość podzielono na cztery klasy i obarczono opłatami w zależności od stanu zamożności, równoznacznego z przydziałem do określonej klasy¹⁸⁸. Należy podkreślić, iż wypracowane rozwiązanie z przełomu lat 20. i 30. XIX w. było trwałym rozwiązaniem i przetrwało do początków lat 90. XIX wieku. Novum dotyczyło stałego podnoszenia wysokości opłat w ramach czterech klas.

Obowiązujące przepisy zabraniały pobierania innych składek religijnych, szczególnie przez osoby prywatne i stowarzyszenia religijne. W przypadku realizacji ważnych inwestycji, istniała możliwość nakładania specjalnych składek, realizowanych na identycznych zasadach jak składki bożnicze¹⁸⁹. Dane dotyczące wielkości pobieranych składek wskazują jednoznacznie na stały wzrost dochodów budżetowych, choć pozycja wyjściowa była niska, zważywszy na liczebność członków gminy i ich stan zamożności. Wzrost wpływów, czytelny na przełomie lat 50. i 60. był związany z realizowanymi wówczas inwestycjami i wzrostem kosztów utrzymania. W latach 50. XIX w. odnotowano rosnący napływ tej ludności do Łodzi, co odbiło się na dochodach gminy. Jak wspomniano wyżej najważniejszą pozycję w strukturze wpływów zajmowała składka bożnicza. Do tych dochodów bezwarunkowo zaliczano opłaty od pogrzebów oraz łaźni. Istnienie religijnych stowarzyszeń

¹⁸⁶ Pod tym względem sytuacja ulegała zmianie, szczególnie od przełomu lat 40 i 50. XIX w., po oddaniu do użytku Drogi Warszawsko-Wiedeńskiej i likwidacji granicy celnej między Królestwem a Cesarstwem, kiedy to do Łodzi zaczęły napływać grupy zamożniejszych Żydów.

¹⁸⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 1586, k. 36, Rozkład składki do zwiększenia etatu kasy bożniczej gminy starozakonnej w Łodzi na rok 1832.

¹⁸⁸ Różnice w opłatach były następujące (1832 r.): I klasa – 72, II – 48, III – 28, IV 15, V – 8 złp. Rozkłady składki zob.: ibidem (lata 1835–1838); ibidem, sygn. 1571 (1847).

¹⁸⁹ APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2534; ibidem, sygn. 2535; H. Banner, *op. cit.*, s. 17 i n.

zajmujących się pochówkiem (Chewra Kadisza) nie komplikowało kwestii pobierania tzw. pokładanego, choć w literaturze wyrażone jest odmienne zdanie¹⁹⁰. To łódzkie Święte Bractwo zajmowało się organizacją pogrzebów a z uzyskanych wpływów regulowało stosowne opłaty, choć w pierwszym okresie istnienia Dozoru mogło być zwalniane z nich z uwagi na potrzebę wzmocnienia swojej pozycji majątkowej. Stosunkowo uboga gmina łódzka nie była w stanie lub nie chciała przejmować administracji nad cmentarzami. W celu uporządkowania sytuacji wprowadzono od początku lat 50. ściśle określone opłaty od pogrzebów z podziałem na dwie grupy wiekowe i z określeniem przynależności do klasy płatników składki bożniczej¹⁹¹. Faktycznie corocznie wpływały opłaty za dzierżawę łaźni, stanowiące w niektórych okresach znaczące źródło dochodów budżetowych.

Kolejną grupę wpływów stanowiły tzw. opłaty religijne. Władze nakazały pobór wszystkich opłat, nawet mniej istotnych, a więc: 1. za śluby, 2. obrzezanie, 3. tzw. krupkę, czyli tradycyjny podatek pośredni, 4. od nowych członków gminy, 5. od miejsca przed *Torą*, 6. za dzierżawę ławek w synagodze i szkołkach, 7. z ofiar przed świętami religijnymi, głównie przed Sądym Dniem, 8. od jabłka rajskiego¹⁹², 9. od składki na mąkę do wyrobu mac, 10. ze sprzedaży wosku pozostawionego po Sądym Dniu. Rosły też dochody z dzierżawy rodaju.

W strukturze wydatków główną pozycję stanowiły płace. W latach 1837–1839 stanowiły one 75% ogółu tej pozycji¹⁹³, gdy w 1856 – 44%. Pod względem znaczenia kolejne miejsce zajmowały wydatki na potrzeby bożnicy. Opłacano też wydatki na najem lokali, głównie dla rabina, Dozór opłacał różnego rodzaju podatki państwowe. Do tego dochodziła obowiązkowa prenumerata wydawnictw urzędowych. Utworzono też z czasem pozycję – wydatki nadzwyczajne.

¹⁹⁰ J. Walicki, *Łódzka...*, s. 138.

¹⁹¹ Dla przykładu pokładne w latach 1855–1857 określono w skali rocznej na 49 rbs.

¹⁹² Opłaty od jabłka rajskiego podzielono na 5 kategorii w zależności od aktualnego stanu zamożności (APŁ, RGP.Anteriora, sygn. 2534, k. 423). Rajske jabłko to biblijny owoc zakazany. Żydzi dochowali wierności przepisom biblijnym, używając tzw. jabłek rajszych, a właściwie owoców pewnego gatunku pomarańczy do nabożeństw w święto szafasów (kuczek). Owoce te sprowadzano z Wysp Jońskich drogą przez Triest.

¹⁹³ Najważniejszą pozycję w tym dziale stanowiło wynagrodzenie rabina, mniejsze szkolnika i kasjera (ibidem, AmŁ, sygn. 1586, k. 218).

Ze środków Dozoru udzielano także zapomóg finansowych osobom biednym. Dopiero od początku lat 60. XIX wieku lekarstwa dla potrzeb ubogich dostarczał aptekarz Edward Ludwig¹⁹⁴ a koszty sporządzania leków pokrywał Dozór. Do tego działu należały też wydatki zwrotu kosztów leczenia ubogich Żydów w szpitalach. Przypomnijmy, iż na mocy decyzji Namiestnika Królestwa z 2 grudnia 1817 r. koszty leczenia ubogich chrześcijan pokrywały gminy polityczne. Natomiast na mocy postanowienia Rady Administracyjnej Królestwa z 1841 r. wprowadzono obowiązek pokrywania kosztów leczenia ubogich Żydów przez Dozory. Rozporządzenie KRSWiD z 15/27 października 1859 r.¹⁹⁵ wyjaśniało, że postanowienie Rady Administracyjnej z 1841 r. kwalifikowano jako *ius speciale*, traktujące obywateli niejednolicie w dziedzinie ich obowiązków prawno-publicznych. Otóż gminy polityczne pokrywały koszty leczenia ubogich chrześcijan w drodze rozkładu składki między swych członków, w tym ze społeczności żydowskiej, gdy żydowskie gminy wyznaniowe w podobny sposób rozdzielały między swych członków przypadające na nie koszty leczenia¹⁹⁶. Należy więc podkreślić, iż w odległej przeszłości kahały wykonywały podobne czynności. Możliwości leczenia Żydów w szpitalach będących pod nadzorem władz administracyjnych były wielce utrudnione, co niejako wymuszało przyjęcie podanego wyżej rozwiązania. Ponadto uważano społeczność żydowską ogólnie za zamożniejszą, i z tego powodu lepiej przygotowaną do poniesienia tych dodatkowych wydatków.

1.5. Gmina żydowska w Łodzi w okresie od połowy lat 60. do przełomu XIX i XX w.

W tym miejscu należy uzasadnić celowość wyodrębnienia takiego okresu w dziejach łódzkiej gminy wyznawców religii mojżeszowej. Równouprawnienie tej społeczności wyznaniowej w 1862 r. skutkowało szybkim rozprzestrzenieniem się jej w dzielnicach zlokalizowanych na południe od Starego Miasta. Po upadku powstania styczniowego miało miejsce wielkie ożywienie gospodarcze, spotęgowane uruchomieniem w Łodzi dworców:

¹⁹⁴ Ibidem, sygn. 2535, k. 210. Był on synem aptekarza warszawskiego, a jego apteka posiadająca własne ambulatorium, zielarnię funkcjonowała w Rynku Starego Miasta (nr hip. 160), przy zbiegu z ul. Aleksandryjską (obecnie ul. Bojowników Getta).

¹⁹⁵ Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchownych, cz. 3, t. 1, Warszawa 1866, nr 24.

¹⁹⁶ AAN, Prezydium Rady Ministrów, Akta numeryczne, sygn. 1210/22. k. 194–207.

pasażerskiego i towarowego oraz linii kolejowej Łódź–Koluszki, co skutkowało połączeniem tego ośrodka z systemem kolejowym Królestwa a następnie z rozbudowującą się siecią kolei rosyjskich. Tam właśnie kierowano, choć stopniowo – większość wyrobów miejscowego przemysłu. Powstały liczne kontakty ze społecznościami żydowskimi zamieszkających ziemie wschodnie dawnej Rzeczypospolitej. To oni jako znawcy miejscowych i położonych dalej na wschód rynków zbytu przyczynili się m.in. do niebywałego awansu Łodzi jako czołowego wytwórcy wyrobów włókienniczych w strukturze imperium rosyjskiego.

Po upadku powstania styczniowego władze zlikwidowały resztki autonomii Królestwa, stopniowo doprowadziły do pełnej integracji tego obszaru z imperium, wprowadziły język rosyjski jako urzędowy. Dokonano podziału Królestwa na 10 guberni a Łódź znalazła się w strukturze guberni piotrkowskiej. Na mocy ukazu z 1866 r. wzmocniono i rozszerzono uprawnienia, także w zakresie spraw religijnych, w tym wyznania mojżeszowego – władz gubernialnych i naczelników powiatowych¹⁹⁷. Właściwie było to przeniesienie na grunt Królestwa przepisów prawa administracyjnego a także praktycznych rozwiązań stosowanych w granicach Cesarstwa, choć w formie nieco zmodyfikowanej i dostosowanej do rzeczywistości zaboru rosyjskiego. Rządy gubernialne zajmowały się sprawami budowy i remontów obiektów kultu religijnego, w tym synagog i żydowskich domów modlitwy. Były one rozstrzygane na kolegialnych posiedzeniach Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego od strony technicznej i finansowej¹⁹⁸. Właściwie wszystkie sprawy związane z budową i remontem religijnych obiektów żydowskich była w wyłącznej dyspozycji rządu gubernialnego. Dotyczyło to także czynności związanych z odbiorem technicznym zrealizowanych inwestycji. Podobne zasady obowiązywały w przypadku budowy cmentarzy i domów pogrzebowych. Długo stosowano przepisy wydane przez Radę Administracyjną w 1846 r. W 1880 r. wydały władze rosyjskie istotne uzupełnienia w przypadku realizacji dużego i kosztownego programu. Wtedy sprawa przechodziła do zatwierdzenia

¹⁹⁷ K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski, t. IV, Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982, s. 118 i n.; zob.: *Sbornik zakonienij kasajuszczichsja jewriejew*, S. Petersburg 1872.

¹⁹⁸ Gdy koszt budowy inwestycji przewyższał 3 tys. rbs., to decyzję podejmowało rosyjskie MSW, które całą dokumentację otrzymywało za pośrednictwem Kancelarii Generał-Gubernatora Warszawskiego. APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7573.

przez generał-gubernatora warszawskiego¹⁹⁹. Rządy gubernialne posiadały w swojej dyspozycji sprawy: 1. założenie okręgów bożniczych i zmiana ich granic, 2. zatwierdzanie budżetów i sprawozdań kas bożniczych, 3. zatwierdzanie wysokości składek bożniczych w Piotrkowie i Łodzi, 4. organizacja egzaminów na rabinów i podrabinów²⁰⁰, 5. zgoda na oddanie w dzierżawę dochodów budżetowych gmin, 6. zatwierdzanie i kontrola wszelkich rachunków i niedoborów budżetowych przedkładanych przez dozory²⁰¹. Natomiast akceptowanie na funkcje rabinów i podrabinów, kantorów i duchownych było w wyłącznej dyspozycji samego gubernatora. Z kolei udział organów miejskich, także łódzkich w sprawach wiary żydowskiej sprowadzał się do następujących czynności: 1. prezydent przewodniczył na zebraniach gminnych a także jego urzędnicy prowadzili księgi ludności, 2. miejscy (gminni) kasjerzy sprawowali kontrolę nad kasami bożniczymi, a ponadto gromadzili środki pochodzące z dobrowolnych ofiar na potrzeby miejscowych gmin, 3. sekretarze miejscy lub inni urzędnicy odpowiadali za systematyczne wpłaty przez osoby do tego wyróżnione na pozycje wyszczególnione w budżetach gmin żydowskich²⁰². Większość opisanych zadań i uprawnień była przypisana wcześniej władzom administracyjnym I i II stopnia. W strukturze władz gubernialnych kwestie religijne włączono do wyłącznej dyspozycji wydziałów administracyjnych (oddziały nr III), co w praktyce oznaczało wzmocnienie kontroli nad działalnością wyznań, w szczególności niechrześcijan²⁰³. Z takimi rozwiązaniami powiązane było wzmocnienie nadzoru nad całą społecznością żydowską²⁰⁴. Władze rosyjskie wydały m.in. w 1871 r. przepisy, które surowo zabraniały noszenia odzieży żydowskiej w miejscach publicznych. Osoby nie przestrzegające takich przepisów karano grzywną lub krótkimi aresztami²⁰⁵. Od tego roku władze Dozoru przedkładały władzom wykazy osób, które posiadały prawo noszenia odzieży żydowskiej²⁰⁶.

¹⁹⁹ Ibidem.

²⁰⁰ Każdy zabiegający, do takiego egzaminu winien mieć zgodę gubernatora, ale same egzaminy prowadziła specjalna komisja.

²⁰¹ W takim przypadku decydowano o środkach mających pokryć owe niedobory.

²⁰² W przypadku stwierdzenia niedopłat istniała możliwość ściągania ich środkami policyjnymi. W praktyce z tym było różnie.

²⁰³ Z wyznań chrześcijańskich, szczególną kontrolą objęto wyznanie rzymskokatolickie.

²⁰⁴ W. Puś, *op. cit.*, s. 169; K. Grzybowski, *op. cit.*, s. 118–120.

²⁰⁵ Zob.: APŁ, KGP, sygn. 1356. Tam informacje dotyczące przestrzegania tych przepisów, także w Łodzi.

²⁰⁶ Obejmowały one rabinów, podrabinów, duchownych i kantorów. Zob.: *ibidem*, AmŁ, sygn. 7142, k. 106.

Od połowy lat 60. do końca tego wieku społeczność żydowska w Łodzi, przynależna formalnie do miejscowej gminy religijnej osiągnęła wysokie tempo wzrostu. Gdy w 1867 r. ta grupa narodowościowa liczyła 7167, osób w 1883 – 30 586, to w końcu tego wieku (1897 r.) wielkość ta doszła do 114 tys. osób²⁰⁷. Wszystko to odbywało się w warunkach postępującego procesu rozwarstwienia społecznego i majątkowego tych środowisk. Na czele religijnej gminy żydowskiej stały – jak wcześniej – dozory, wybierane na okresy trzyletnie. Ich uprawnienia nie uległy zmianom. Przypomnijmy, że w latach 1861–1863 w jego składzie byli: L. Berger, H. Goldberg i J. Dobranicki. W wyborach przeprowadzonych 28 października 1863 r. zostali oni wybrani ponownie na kadencję 1864–1867. W kolejnych miejsce H. Goldberga zajął Jakub Braun. W dniu 29 grudnia 1869 r. odbyły się wybory na kadencję 1870–1872. Głosujący, których było zaledwie 87 osób wybrali: J. Dobranickiego, L. Bergera i Szaję Wiślickiego²⁰⁸. Wybrani na kolejną kadencję (1873–1875): Jakub Beylin (Bellin)²⁰⁹, kupiec, przedsiębiorca Joachim Silberstein i Dawid Dembiński – zostali zatwierdzeni 17 maja 1873 r.²¹⁰ Ich miejsce w kolejnej kadencji 1876–1878 zajęli: ponownie wybrany J. Silberstein i długoletni członek Dozoru Bożniczego w latach 1861–1892, kupiec, bankier J. Dobranicki a nową postacią był kupiec, przemysłowiec, przedsiębiorca Abram Prussak²¹¹. Kolejne wybory zorganizowane 8 grudnia 1878 r. przyniosły taki skutek, iż ponownie wybrano A. Prussaka i J. Dobranickiego a miejsce starzejącego się J. Silbersteina zajął kupiec i przemysłowiec Simon Heyman²¹². W kolejnym okresie (1882–1884) funkcjonował ten sam skład Dozoru, ale wskutek śmierci w dniu 20 lipca 1884 r. A. Prussaka jego miejsce zajął Moszek Weis. Jak wspomniano wyżej w każdorazowych wyborach wybierano 3 członków Dozoru, a także 3 ich zastępców. To właśnie z grona

²⁰⁷ Zob.: ibidem, sygn. 303; *Kalendarz łódzki na rok przestępny 1892*, Warszawa 1891, s. 661. Spis powszechny z 1897 r. obejmował Łódź, Bałuty Nowe i kolonię Żubardź.

²⁰⁸ H. Banner, *op. cit.*, s. 21–22; W. Puś, *op. cit.*, s. 172. Z tą kadencją zakończyła się działalność w Dozorze L. Bergera, osoby zamożnej, zasłużonej dla społeczności żydowskiej w Łodzi.

²⁰⁹ Znany kupiec, właściciel kilku nieruchomości miejskich, także majątku ziemskiego w Kieleckiem, pochodził z Mińska (Kresy). Przyczynił się do wzrostu wywozu łódzkich wyrobów na rynki wschodnie. W literaturze funkcjonuje pod błędnie podawanym nazwiskiem: Bejnik.

²¹⁰ APŁ, AmŁ, sygn. 7142.

²¹¹ Abram Prussak – znany fabrykant, kupiec. Właściciel firmy przy ul. Kościelnej, Piotrkowskiej 5. Jego synowie przenieśli firmę na ul. Długą (obecnie ul. Gdańska).

²¹² Na przełomie lat 70. i 80. został m.in. właścicielem przedziałni bawełny, ale w połowie lat 80. XIX w. zbankrutował a jego przedsiębiorstwo (róg ul. Zielonej i Wólczańskiej) przejął na licytacji Dawid Prussak. O wyborach: ibidem, sygn. 7150.

tych ostatnich dokooptowywano osobę na wakujące miejsce w grupie pełnoprawnych członków.

Na początku lat 80. XIX w. rośnie pozycja ekonomiczna kilku rodzin żydowskich, które awansowały w szeregi dużej i wielkiej burżuazji. Niekwestionowane pierwsze miejsce zajęła rodzina Izraela K. Poznańskiego²¹³. On sam od końca lat 70. przeszedł do aktywnej działalności społecznej i filantropijnej. Stał na czele grupy Żydów postępowych, która 26 września 1880 r. uzyskała zgodę na budowę nowej synagogi, wyłączonej z administracji Dozoru Bożniczego. Położył też ogromne zasługi na polu szpitalnictwa żydowskiego w Łodzi.

Ważne znaczenie dla dalszego funkcjonowania gminy żydowskiej w Łodzi posiadały wybory na członków Dozoru przeprowadzone 4 grudnia 1884 r. Posiadamy z tego informację, iż na 1390 osób uprawnionych do głosowania przybyło 179²¹⁴, co było wielkością dwukrotnie większą niż w wyborach 1878 i 1881 r. Wybory przeprowadzono w prywatnej synagodze przy ul. Zachodniej a nie w „parafialnej” przy ul. Wolborskiej. Zgłoszono 9 kandydatów a najwięcej głosów otrzymali: I. K. Poznański (173), J. Dobranicki (158) i Szaja Rosenblatt (127)²¹⁵. Przeciwno takiemu rozstrzygnięciu zaprotestowała grupa pięciu Żydów w piśmie skierowanym 19 grudnia 1884 r. do gubernatora piotrkowskiego. Podnoszono, że wybrani, bogaci przedstawiciele miejscowej społeczności żydowskiej nie byli w stanie poświęcić odpowiednio dużo czasu na działalność w Dozorze. Kwestionowano wybory w synagodze przy ul. Zachodniej, do której uczęszczali członkowie z klas średnich i wyższych²¹⁶, także ich organizację w dzień targowy, co rzekomo uniemożliwiło udział w nich biedniejszej części tej społeczności. Faktycznie protestujący chcieli wyboru swego kandydata do Dozoru. Pozytywną opinię o prawidłowym

²¹³ Zob.: S. Pytlas, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994, s. 168 i n.; K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie...*, s. 35–75.

²¹⁴ APŁ, AmŁ, sygn. 7152, k. 201. W wyborach uczestniczyły wyłącznie osoby przynależne do czterech klas opłacających składkę bożniczą, a dominowali zapisani do I klasy.

²¹⁵ Wybitny łódzki kupiec, przemysłowiec, działacz społeczny. Zob.: K. Badziak, *Herman Konstadt i jego fundacje. Przyczynek do dziejów filantropii w Łodzi*, „Kronika Miasta Łodzi” 1994, z. 1, s. 134–141. Z pozostałych otrzymali: M. Weis – 45, Herman Konstadt – 16, Jakub Zaks – 10, Izidor Birnbaum – 4, Markus Silberstein – 2, S. Heyman – żadnego, a on sam nie był tam obecny. APŁ, AmŁ, 7152, k. 201–206.

²¹⁶ Wskazywano, że synagoga przy ul. Wolborskiej była centralną dla biedniejszej części Żydów, którzy w zasadzie nie opuszczali tej części miasta.

przebiegu wyborów przedłożył prezydent m. Łodzi, a decyzją Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego z 22 stycznia 1885 r. zostały one zatwierdzone²¹⁷. W ten sposób rozpoczęła się dominacja we władzach Dozoru przedstawicieli Żydów postępowych, co będzie przedmiotem krytyki ze strony środowisk konserwatywnych rosnących liczebnie i zajmujących coraz silniejszą pozycję ekonomiczną. Było to m.in. związane z potęgującym się od połowy lat 80. XIX w. silnym napływem do Łodzi dużych grup Żydów: litwaków, tzw. wołyńskich i rosyjskich²¹⁸.

W okresie trzech kolejnych kadencji (1884–1893) Dozór funkcjonował w niezmiennym kształcie: I. K. Poznański, J. Dobranicki i Szaja Rosenblatt²¹⁹. W obliczu pogłębiającego się procesu wzrostu niezamożnych grup Żydów, często wręcz ubóstwa wspomniana grupa stała na czele akcji zmierzającej do rozwoju różnych instytucji społecznych i filantropijnych pozostających pod nadzorem Dozoru. Wzrost liczebny gminy żydowskiej w Łodzi i pojawiające się nowe zadania spowodowały konieczność wyboru poszerzonego składu Okręgu Bożniczego o trzech zastępców. W wyborach na kadencję 1894–1896 weszli jako członkowie: I. K. Poznański, Sz. Rosenblatt i najstarszy syn J. Dobranickiego – Adolf²²⁰. W gronie zastępców znaleźli się Markus Silberstein²²¹, kupiec, właściciel składu win, znany społecznik – Ezra Szykier i przedstawiciel znanej rodziny kupców i przemysłowców, działających w Łodzi i Pabianicach – August Baruch²²². W dniu 30 grudnia 1896 r. w synagodze na ulicy Zachodniej odbyły się kolejne wybory na członków Dozoru na kadencję 1897–1899, Wybrano I. K. Poznańskiego (534), A. Dobranickiego (524) i Sz. Rosenblatta (500) w charakterze członków a zastępcami

²¹⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 7152, k. 233; H. Banner, *op. cit.*, 26–27; W. Puś, *op. cit.*, 172.

²¹⁸ *Kronika. Prasa warszawska o Łodzi, „Rozwój”*, 1 II 1899, nr 25, s. 3.

²¹⁹ Zob.: „Dziennik Łódzki” 1887, nr 235; ibidem, 1890, nr 268; APŁ, AmŁ, sygn. 7150 (wybory w 1892 r.). Na 20 623 płatników w 1892 r. wzięło udział 1158 osób. Zob.: K. Badziak, Szaja Rosenblatt. Kupiec, przemysłowiec, działacz gospodarczy i społeczny oraz jego rodzina, „Rocznik Łódzki” 2006, t. 53, s. 115–140.

²²⁰ Kupiec, przemysłowiec, bankier ożeniony z starszą siostrą Bayli (Belli) Poznańskiej, żony Ignacego. Adolf Dobranicki cieszył się dużym poważaniem, skoro był członkiem Dozoru do wybuchu I wojny światowej.

²²¹ Zob.: K. Badziak, J. Strzałkowski, Silbersteinowie, Lichtenfeldowie, Birnbaumowie, Poznańscy, Eigerowie, Łódź 1994.

²²² Szerzej zob.: K. Badziak, *Obraz burżuazji w Pabianicach. Baruchowie*, [w:] „Pabianicana” 1992, t. 1, s. 89 i n.

zostali Janasz Warszawski (460)²²³, Icek Leib Cohn (437)²²⁴ i A. Baruch (286). Na pozycjach przegranych znaleźli się m.in. M. Silberstein, E. Szykier, Mordka Helman²²⁵. Z uwagi na pogarszający się stan zdrowie I. K. Poznańskiego i A. Barucha na pozostałych członków i zastępców spadał obowiązek kierowania gminą.

Wybrany w 1857 r. na rabina gminy żydowskiej w Łodzi, M. Lipszyc urzędujący w trudnym okresie obfitującym w ostre spory między różnymi grupami religijnymi, zmarły w 1872 r., nie okazał się postacią tak wyrazistą, można powiedzieć charyzmatyczną jak jego następca. Po jego śmierci obowiązki rabina pełnił drugi duchowny Layzer Krohn. Jak dotychczas nie udało się odnaleźć dokumentacji mówiącej o okolicznościach wyboru w 1873 r. Eliasza Chaima Majzla (Mayzla) a zatwierdzonego na stanowisko 20 stycznia 1874 r.²²⁶ Urodził się w 1821 r. w Gródku (Horodok), małej miejscowości położonej w gub. wileńskiej, w dość zamożnej rodzinie. Jako osoba niezwykle uzdolniona, głęboko religijna, typowy przedstawiciel społeczności muzarystów, mocno zatroskanej losem najuboższych. Już w wieku 19 lat został rabinem w rodzinnym Gródku, później kolejno pełnił ten urząd w Dereczynie, Prużanie na Wileńszczyźnie, a następnie w Łomży. Wszędzie angażował się w poprawę losu biednych Żydów, potrafił współpracować ze wszystkimi środowiskami religijnymi. Był osobą otwartą, chętną do realizacji wspólnych zadań z przedstawicielami innych wyznań, przeciwnik nietolerancji i przesądów²²⁷. Jego wybór na rabina w Łodzi można rozumieć jako zwycięstwo muzarystycznej opcji religijnej zdolnej do pogodzenia rozbieżnych postaw w łonie tej społeczności. Był też świadectwem rosnących wpływów w Łodzi środowiska Żydów, w większości osób zamożnych – przybywających z zachodnich obszarów Wielkiego Księstwa Litewskiego i częściowo z guberni nadbałtyckich od połowy lat 60. XIX w.²²⁸ Eliaz Ch. Majzel był najdłużej urzędującym rabinem łódzkim.

²²³ Łódzki kupiec, kamienicznik, przemysłowiec, nabył od Tykocinerów browar w Zduńskiej Woli, który w końcu XIX w. sprzedał wraz z dużą nieruchomością Zenonowi Anstadtowi.

²²⁴ Znany kupiec, przedsiębiorca, kamienicznik, ożeniony z córką L. Bergera. Jego synem był Uszer (Oskar) Kon, związany m.in. z zakładami bawełnianymi w Widzewie.

²²⁵ APŁ, AmŁ, sygn. 7158.

²²⁶ Ibidem, sygn. 7142.

²²⁷ Zob.: W. Puś, *op. cit.*, s. 170–171.

²²⁸ Były to m.in. rodziny Beylinów, Schlossbergów, Wulfsohnów.

Do końca XIX w. znacząco zmieniał się skład kantorów i osób duchownych, współpracowników rabina E. Ch. Majzla. Rosnące obowiązki wymusiły stworzenie urzędu podrabina. Pierwszym z nich był Białostocki, a od września 1881 r. jego miejsce zajął Gabriel Segał, pochodzący ze Śniatowa, osoba zasłużona dla prawidłowego funkcjonowania religijnej gminy żydowskiej w Łodzi. Z chwilą przyjścia rabina E. Ch. Majzla do Łodzi obowiązki kantora pełnił L. Perlmutter, powołany na to stanowisko w 1854 r. Od 5 maja 1887 r. kantorem został jego syn – Moszek, a od 31 marca 1889 r. obowiązki II kantora objął Hilel Alterman, postać wyróżniająca się w tej profesji w strukturze gmin rozlokowanych w Królestwie Polskim²²⁹. Hilel Alterman (1849–1934) urodził się w Rosji, początkowo był chazanem w Nikołajewsku. Faktycznie pełnił obowiązki kantora w synagodze reformowanej. W 1872 r. obowiązki duchownych pełnili: L. Maroko jako I duchowny od 1858 r., II duchownym był L. Krohn, powołany w 1869 r., wreszcie od 1858 r. III duchownym został Jude Naumberg a kolejnym był Izrael Englert. W grupie tej dochodziło do częstych zmian miejsca pobytu i pracy. Władze Dozoru systematycznie, za zgodą władz administracyjnych podnosiły uposażenie duchownym, wydzielały odrębne środki na wynajem mieszkań, ale ogólnie ich pozycja materialna nie była najlepsza, i to w sytuacji stale rosnących obowiązków. Stopniowo wykształciła się praktyka przydziału duchownych do obsługiwanego określonych rejonów Okręgu Bożniczego. Dane z przełomu lat 80. i 90. XIX w. informują o kolejnej grupie duchownych: Moszek Kowalski pełnił te obowiązki od 1888 r. jako I duchowny, pozostali to: Becalel Freidenreich, Jakub Maroko, Natan Lipszyc a kolejne dwa stanowiska nie były obsadzone²³⁰, co potwierdza podane wyżej uwagi. Dodatkowo o takim stanie decydowały też liczne utrudnienia natury administracyjnej. W połowie lat 90. wyjechał z Łodzi M. Kowalski. Według wykazu z 1899 r.²³¹ I duchownym był Abram Rotenberg, II – B. Freidenreich, III – Szmul Frideson, IV – Pinkus Weingart, V – N. Lipszyc.

Na początku lat 70. XIX w. obowiązki szkolnika pełnił Elie Bear Gorin, później pojawili się Eli Mordka Radoński, Icek Mendel Kon i Moszek Kaliński. Do końca XIX do grupy tej przybyli: Herszek Cytrynowski, Izaak Icek Nyselgold. Część stanowisk nie była obsadzona. Władze Dozoru zostały zmuszone do

²²⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 7158.

²³⁰ Ibidem.

²³¹ Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 6671.

rozbudowy podległych służb realizujących ściśle określone zadania. Na czele skromnej obsady administracyjnej obsługujących jego czynności stał długoletni pisarz Robert Karpf a następnie jego syn Paweł (Perec). Największe zmiany dotyczyły organizacji od początku lat 70. własnych służb zajmujących się obsługą cmentarza starego, później nowego i pochówkiem zmarłych. Czynności tzw. „grobowego” przez dłuższy czas pełnił Fiszel Lipski. Istniała służba pogrzebowa (15 osób w 1896 r.), a prawdopodobnie po otwarciu nowego cmentarza pojawił się nadzorca cmentarny, ogrodnik, osoby zajmujące się ochroną tych obiektów. Inne działy reprezentowały: jeden następnie dwóch nadzorców sprzedaży koszernego mięsa. Poza Chewra Kadisza, a więc bractwem pogrzebowym funkcjonowały i inne nastawione głównie na działalność filantropijną, także aktywne w realizacji niektórych posług religijnych. Dane z lat 80 XIX w. informują o następujących bractwach: Chewra Nerktument utrzymujące lampkę (wieczną) w synagodze przy ul. Wolborskiej, Chewra Bucherem – zajmujące się wysyłaniem młodych a biednych Żydów do wyższych szkół religijnych (jeszybotów), Chewra-Szabas, która troszczyła się o zapalanie świec szabasowych w piątkowe wieczory w domach żydowskich. Natomiast Chewra Menarchemin wspierała biednych będących na tzw. pokucie. Wreszcie Chewra Cha-Nuseskate gromadziła fundusze na posagi dla biednych dziewcząt wychodzących za mąż. Można przyjąć, iż wspomniane struktury religijno-filantropijne kontynuowały działalność i w późniejszych okresach²³².

W tradycji żydowskiej szczególne miejsce zajmował ubój rytualny bydlą i ptactwa domowego. Przedmiotem spożycia mogło być tylko mięso koszerne, a więc ubite zgodnie z przepisami religijnymi. Władze administracyjne zatwierdzały specjalne taksy dotyczące opłat za takie czynności. Początkowo było to główne zajęcie rzeźnika, kontrolowanego przez rabina. W miarę wzrostu społeczności żydowskiej wprowadzono osoby, które nadzorowały powyższe praktyki. Ich wynagrodzenie pochodziło ze środków budżetowych gminy. W 1880 r. na nieruchomościach (nr hip. 196 i 197) przy ul. Wolborskiej 8/10, w miejscu lokalizacji starej synagogi założono 20 sklepów, gdzie sprzedawano mięso koszerne. W celu sprawowania lepszego nadzoru religijnego, zostały one urządzone ze środków rabina E. Ch. Majzla. Władze administracyjne domagały się ich likwidacji, gdyż założono je bez ich zgody. Powstała

²³² Ibidem, Am, sygn. 7158; W. Puś, *op. cit.*, s. 177–178. Ogrodnikiem w 1896 r. był Pinkus Hamburski, nadzorcą cmentarza Okil Halberman.

wówczas koncepcja przekazania obu nieruchomości dla potrzeb Szpitala Żydowskiego, ale nie zostało to zrealizowane. Ostatecznie powstała tam ubojnia drobiu, choć jej strona techniczna pozostawiała wiele do życzenia. Władze zamknęły ją w 1900 r., ale uruchomiono ją ponownie po realizacji kilku zadań inwestycyjnych. Obiekt ten funkcjonował do wybuchu II wojny światowej a istniejące tam budynki rozebrano bezpośrednio po 1945 r.²³³

W okresie od połowy lat 60. do końca XIX w. dokonały się istotne zmiany w rozwoju żydowskich obiektów sakralnych. Zdecydowały o tym różne względy, a przede wszystkim rosnąca ilość wyznawców tej religii. W tym temacie znajdujemy się w szczęśliwym położeniu, gdyż sprawa budowy, rozbudowy i funkcjonowania łódzkich synagog i domów modlitwy była już przedmiotem szerszych badań, że wymienimy tutaj poważne studia K. Stefańskiego²³⁴ i J. Walickiego²³⁵. Jak wspomniano wyżej budynek synagogi przy ul. Wolborskiej 20 uznano w 1871 r. za ostatecznie wykończony, ale nie był on otynkowany a stolarka budowlana i ławki posiadały charakter prowizoryczny. Niedostateczne prace wewnątrz budynku spowodowały, że jej stan do chwili podjęcia generalnego remontu w 1897 r. był zaniedbany, wymagający podjęcia działań o charakterze renowacyjnym²³⁶. Synagoga ta funkcjonowała normalnie, odprawiano w niej nabożeństwa. W strukturze budżetu gminnego zachowały się rosnące wydatki na jej oświetlenie i ogrzewanie. Oddano w dzierżawę 30 ławek w bożnicy. Podobnie było w przypadku czytania rodaju w bożnicy, ale i w szkółce oraz do lat 80. XIX w. w prywatnych domach modlitwy. Najważniejszym elementem wyposażenia wykonanego w 1887 r. była arka święta (Aron ha-Kodesz) ufundowana przez Dawida Izraelowicza²³⁷.

Pomimo złego stanu, synagoga pozostawała głównym „domem zgromadzenia” łódzkiej gminy żydowskiej, choć uczęszczały do niej środowiska zamieszkałe w Starym Mieście i jego najbliższym otoczeniu. Władze gminy były świadome konieczności przeprowadzenia zakończenia budowy. Właściwie chodziło o kapitalny remont budynku. Za takim rozwiązaniem

²³³ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8798, ibidem, AmŁ, sygn. 6791; ibidem, sygn. 6791; ibidem, sygn. 7371.

²³⁴ K. Stefański, *Architektura...*, s. 50–54, 126–137; idem, *Architektura sakralna Łodzi w latach 1860–1914*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia” 1988, z. 2, s. 141–169.

²³⁵ J. Walicki, *Synagogi...*, s. 20–23, 36–56, 61–64.

²³⁶ Zob. opinię o stanie synagogi z 1886 r.: *Kronika Łódzka*, „Dziennik Łódzki” 1885, nr 200, s. 2.

²³⁷ J. Walicki, *Synagogi...*, s. 18–21. Arkę wykonała firma warszawskich rzemieślników Zygmunta i Juliana Klauzenbergów.

opowiadały się władze miejskie, świadome swojej częściowej odpowiedzialności za powstałą sytuację. Z zachowanych materiałów wynika²³⁸, iż na przełomie 1879 i 1880 r. powstał specjalny Komitet, zobowiązany do zbierania składek. W literaturze²³⁹ wymienia się wewnętrzne konflikty w łonie tej społeczności religijnej jako najważniejsze źródło upadku tej inicjatywy. Faktycznie na przeszkodzie stanął wybuch cyklicznego kryzysu ekonomicznego i skomplikowana sytuacja gospodarczo-społeczna trwająca do 1883 r.

Do projektu remontu synagogi powrócono na początku lat 90. XIX w. Pewne środki na ten cel przewidziano w projekcie budżetu gminy na lata 1891–1893. Mówiono o kapitalnym remoncie, otynkowaniu budynku i poprawie stanu wyposażenia. Prace ruszyły od kwietnia 1891 r., kiedy to architekt Adolf Zeligson wykonał wstępny kosztorys opiewający na około 10 tys. rbs. Opracowano sposób spłaty przyjętych zobowiązań finansowych, ale do realizacji zamierzeń nie przystąpiono. I tym razem na przeszkodzie stanął kolejny kryzys i towarzyszące mu niepokoje społeczne z „buntem łódzkim” na czele²⁴⁰. Należy pamiętać, iż w budżetach gminy żydowskiej opracowywanych na lata 1891–1899 przewidziano środki w wysokości 1,5 tys., później 2 tys. rbs. w wymiarze rocznym na renowację synagogi. Prace nad tym projektem remontowym poprzedził zakup niewielkiej nieruchomości, przylegającej do kompleksu, gdzie znajdowała się synagoga wraz z oficyną i przybudówkami, parterowa szkółka i parterowa oficyna, gdzie ulokowano bibliotekę. W latach 1896 i 1897 nabyto dwie kolejne działki²⁴¹. Nabyte nieruchomości, po ich przyłączeniu do dużej nieruchomości, zlokalizowanej między ul. Wolborską a Aleksandryjską (obecnie ul. Bojowników Getta Warszawskiego) nadały tej ostatniej regularniejszy kształt i zajęły jej północno-wschodni narożnik.

Prace dotyczące remontu kapitalnego synagogi, ale i jej rozbudowy ruszyły w połowie lat 90. XIX w. Ostateczny projekt wykonał A. Zeligson. Przedłożony Rządowi Gubernialnemu Piotrkowskiemu kosztorys wynosił 60 506,49 rbs. W dyspozycji Dozoru było 6 tys. rb., liczono na wpływy z budżetu gminy w wysokości 15 tys. rb. w latach 1895–1899 i podobną wielkość ze sprze-

²³⁸ APŁ, AmŁ, sygn. 7148, k. 1–3. W jego składzie byli: Herman Konstadt, J. Dobranicki i A. Prussak.

²³⁹ J. Walicki, *Synagogi...*, s. 20–21.

²⁴⁰ Zob. K. Badziak, *Podłoże gospodarczo-społeczne „buntu łódzkiego”*, [w:] *„Bunt łódzki” 1892 roku. Studium z dziejów wielkiego konfliktu społecznego*, red. P. Samuś, Łódź 1993, s. 4 i n.

²⁴¹ Zob.: APŁ, ŁGWŻ, sygn. 4. Ogółem nabyto 255 prętów kwadratowych; ibidem, RGP. WAdm., sygn. 9044.

daży miejsc męskich i żeńskich w odnowionej synagodze. Reszta miała być pokryta z dobrowolnych ofiar i składek gminnych. Okazało się, że do tego czasu całą sprawą zajmował się Dozór bez udziału członków żydowskiej wspólnoty. Faktycznie nie było większego zainteresowania sprawą synagogi przy ul. Wolborskiej. Na zorganizowane 17 kwietnia i 1 maja 1896 r. zebrania wspólnoty gminnej przybyło odpowiednio 42 i 15 osób, gdy uprawnionych do udziału w nich było 2003, a więc głów rodzin opłacających składki bożnicze. Dopiero zebranie odbyte 5 czerwca 1896 r. przy obecności 62 osób uznano za ważne. Część potrzebnych środków miano zebrać w drodze składki nałożonej na Żydów i ściągniętej w okresie dwóch lat, a pozostałą w formie „dobrowolnych ofiar”²⁴².

Przyjęto do realizacji projekt A. Zeligsona, ale rozszerzono program prac wykończeniowych. Władze administracyjne wyraziły zgodę na realizację całego przedsięwzięcia sposobem gospodarczym, a więc bez organizacji przetargu i pod kontrolą specjalnie powołanego Komitetu Remontu Synagogi²⁴³. Do jego zadań należało sprawowanie nadzoru nad przebiegiem prac budowlanych i zbieranie dodatkowych środków. W swojej działalności Komitet napotkał na rozliczne trudności. Dłuższa choroba ograniczyła aktywność rabina E. Ch. Majzla, wyszła z niego część członków. Realizacja całego przedsięwzięcia spadała na E. Szykiera i Dozór. Prace budowlane rozpoczęły się w czerwcu 1897 r., a zasadniczą część robót zakończono w 1900 r. Koszty wyniosły 80 tys. rb., a więc o 1/3 więcej niż planowano pierwotnie, co było m.in. spowodowane rosnącymi cenami materiałów budowlanych, a także rozszerzonym zakresem prac.

Dobudowano tylny aneks od strony wschodniej. Umieszczono tam dwie klatki schodowe dla kobiet, m.in. ulokowano w suterenie kotłownię a nad nią znalazły się pomieszczenia dla kancelarii i mieszkanie dla stróża. Do budynku przylegały dwie parterowe przybudówki. Zastosowane inne elementy architektoniczne, w tym wyodrębniona od zachodu część frontowa spowodowały, iż budynek otrzymał zwartą bryłę. Dominowały formy „mauretańskie”, nie

²⁴² Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 9044, ibidem, ŁGWŻ, sygn. 4, s. 113–114; J. Walicki, *Synagogi...*, s. 21.

²⁴³ Funkcjonował też jako Komitet Budowlany do Odrestaurowania Parafialnej Synagogi. W jego składzie znaleźli się: przewodniczący E. Ch. Majzel, członkowie: E. Szykier, Moszek Szmul Sonnenberg, Jakub Majerowicz, Samuel Lande, Wolf Neufeld i Izrael Olszer; APL, ŁGWŻ, sygn. 4, s. 123–126.

wiemy prawie nic o wystroju wnętrza, ale także i tam wszechobecne były takie rozwiązania. W literaturze mocno podkreśla się, iż po kapitalnym remoncie i rozbudowie synagoga przy ul. Wolborskiej stała się ozdobą tej części miasta, wyróżniającym się gmachem pod względem prezentowanych walorów architektonicznych²⁴⁴. Te ostatnie to formy „mauretańskie”, choć nałożone i wkomponowane do istniejących wcześniej wpływów budowlanych z projektu przyjętego do realizacji w 1859 r. Dotychczas owe próby wyjaśnienia takiego wyboru architektonicznego, sprowadzają się do istnienia głębokich podziałów religijnych w łonie miejscowej społeczności żydowskiej, przy czym jedna z takich grup to ortodoksi podkreślający swoje przywiązanie do religijnej tradycji wywodzącej się z Bliskiego Wschodu, a druga to postępowcy, opcja konfrontacyjna w stosunku do pierwszej – są mało czytelne i w zasadzie nie oddające właściwie wewnętrznych, kulturowych tradycji narodu izraelskiego w okresie „wielkiego rozproszenia” Chodzi o to, że wyznawcy judaizmu stworzyli dwie wielkie tradycje kulturowe: sefardyjską i aszkenazyjską, które odnosiły się również do głębokich podziałów o charakterze cywilizacyjnym. W literaturze wyraźnie podkreśla się, iż na ziemiach zachodniej części dawnej Rzeczypospolitej dominowały społeczności, które napłynęły na ziemię polską z Europy Zachodniej, głównie z Niemiec²⁴⁵, choć napływ taki występował w kilku okresach historycznych. Faktycznie należy mówić o istnieniu kolejnej tradycji kulturowej związanej z Żydami wschodnimi, z głównym ośrodkiem na ziemiach centralnej i wschodniej części I Rzeczypospolitej i Rosji. Przybywali tutaj wyznawcy religii mojżeszowej z różnych kierunków geograficznych, ale – jak można sądzić – na odcinku budownictwa sakralnego korzystano z wzorców pochodzących z basenu Morza Śródziemnego, a więc związanych z tradycją kulturową Żydów sefardyjskich. Taki przypadek miał zastosowanie w przypadku łódzkiej synagogi przy ul. Wolborskiej.

Natomiast zbudowana i wykończona w latach 1881–1887 synagoga reformowana była obiektem sakralnym związanym z tradycją religijną Żydów aszkenazyjskich, i to ściśle w wydaniu niemieckim. Było to dzieło urządzone

²⁴⁴ K. Stefański, *Architektura...*, s. 133; idem, *Między wschodem a Zachodem. Uwarunkowania wyboru formy architektonicznej w budownictwie synagogałnym XIX w.*, [w:] *Eklektyzm i eklektycy. Materiały z ogólnopolskiego seminarium naukowego*, Łódź 1993, s. 21 i n.; idem, R. Szrajber, *op. cit.*, s. 40–47. Wprowadzono oświetlenie gazowe a całość budynku ogrzewano systemem parowym w postaci rur umieszczonych w podłogach.

²⁴⁵ *Żydzi łódzcy. The Jews...*, s. 8. Tam zamieszczono mapę wpływów obu tradycji.

przez rosnące licznie środowisko Żydów postępowych. W 1862 r. pojawiła się informacja, iż urządzili oni osobny lokal w Nowym Mieście, gdzie zamierzali odprawiać nabożeństwa według wzorów realizowanych w dwóch synagogach warszawskich przy ul. Daniłowiczowskiej i na Nalewkach. W 1866 r. środowisko to obejmowało około 150 rodzin (1,5 tys. osób), posiadało oddzielny dom modlitwy, zlokalizowany – jak się wydaje – na posesjach przy ul. Średniej (obecnie ul. Pomorska) 16/18 (nr hip. 336/337), która na początku lat 60. przeszła w posiadanie rodziny Ginsbergów²⁴⁶, powiązanych rodzinie z Seydemanami. W domu modlitwy zatrudniono kaznodzieję wygłaszającego modlitwy w języku niemieckim. Zachowała się informacja, iż w 1866 r. *starsi izraelitów niemieckiego rytuału* wystąpili do władz w Łodzi o przekazanie im południowej części nieruchomości nr 335 (obecnie ul. Pomorska 14) na budowę własnej synagogi, ale urzędująca wówczas Rada Miejska Łodzi zaproponowała inne rozwiązanie²⁴⁷. Łatwo zauważyć, iż posesja o numerze hipotecznym 335 graniczyła z większą nieruchomością, na której m.in. funkcjonował już dom modlitwy Żydów postępowych, a właściwie zajmował pomieszczenia w jednym ze znajdujących się tam budynków²⁴⁸.

Sprawa budowy synagogi „postępowej” weszła w fazę realizacji w końcu lat 70. XIX w., kiedy to grupa 7 bogatych Żydów zobowiązała się do zbudowania w Łodzi oddzielnej synagogi *na zasadach i prawach, na jakich była założona synagoga w Warszawie na ul. Daniłowiczowskiej i według zasad, które zostały wypracowane przez członków wymienionej synagogi oraz opracowanym statutem zgodnie z decyzją byłej Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 28 czerwca / 10 lipca 1855 r. nr 4333*²⁴⁹. Prace mające doprowadzić do zalegalizowania synagogi na ul. Daniłowiczowskiej były podzielone na trzy etapy. Podczas zabiegów o legalizację wspomnianej synagogi w Warszawie toczyła się ożywiona dyskusja na temat: czy istnienie odrębnej synagogi z własnym rabinem lub kaznodzieją, odrębnym Komitetem stojącym na jej czele nie

²⁴⁶ J. Walicki, *Synagogi...*, s. 40–41. W latach 70. XIX w. w obiektach tam urządzonych mieszkał wraz z rodziną Joachim Silberstein. W 1876 r. cała posesja stała się własnością Banku Handlowego w Łodzi, którego władze przenieśli tam jego siedzibę. Na posesji tej funkcjonowała większa ilość budynków.

²⁴⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 1562, s. 394–411. Chodzi o plac przy ul. Północnej nr hip. 307.

²⁴⁸ Należy wyrazić wątpliwość wobec podanego w literaturze przypuszczenia (J. Walicki, *Synagogi...*, s. 41), iż środowisko to mogło realizować swoje potrzeby religijne w prywatnej synagodze przy ul. Zachodniej.

²⁴⁹ APŁ, Not. R. Danielewicz 1879, nr rep. 2371.

było sprzeczne z przepisami dotyczącymi zadań dozoru, zwierzchniej władzy nad wyznawcami tej religii na obszarze jej działania. Przyjęto wówczas wyjaśnienie, że domy modlitwy nie stanowiły parafii a w wyznaniu mojżeszowym nie było hierarchii lub struktur władzy duchownej, gdyż rabin nie był kapłanem. Dozory bożnicze nie mogły wpływać na odprawianie nabożeństw w tychże domach²⁵⁰. Władze przyjęły więc pogląd, że powstanie synagogi przy ul. Daniłowiczowskiej nie naruszało więc obowiązującego porządku prawnego. Na to rozporządzenie Rady Administracyjnej powołali się inicjatorzy budowy nowej synagogi w Łodzi. Mówiono tam, że prywatne domy modlitw nie wchodziły w skład majątku gminnego. Decyzja Rady Administracyjnej z 1855 r. wychodziła z założenia, że skoro istniały już prywatne domy modlitwy, nie podporządkowane dozoram od strony majątkowej i organizacyjnej, to takie rozwiązanie posiadało zastosowanie do prywatnych synagog.

Inicjatywa łódzkich kupców i przemysłowców doprowadziła do powołania Komitetu zajmującego się zbieranie składek, jednocześnie opracowano projekt statutu synagogi. Nabyto dwie działki przy zbiegu ulic: Cegielnianej (obecnie ul. S. Więckowskiego) i Wólczańskiej. Zwiększenie zasobów finansowych, także inne względy zadecydowały o zmianie lokalizacji jej budowy. Kosztem 26 tys. rbs. nabyto dwie działki (nr hip. 785^a i 786^f) na rogu ul. Spacerowej (obecnie ul. T. Kościuszki) i Zielonej. Odpowiednie plany, przygotowane wcześniej przesłano do zatwierdzenia Rządowi Gubernialnemu Piotrkowskiemu²⁵¹. W literaturze podnosi się fakt, że plany wykonał Adolf Wolff ze Stuttgartu, autor wielu synagog w Niemczech, a architekt miejski Hilary Majewski dokonał ich dostosowania do wymogów określonych w rosyjskiej ustawie budowlanej i innych zaleceniach i to on firmował odpowiednią dokumentację przesłaną do Piotrkowa²⁵². Po ich zatwierdzeniu H. Majewski sprawował kierownictwo budowy i nadzór nad jej przebiegiem, Prace ziemne rozpoczęto 17 maja a kamień węgielny wmurowano 6 czerwca 1881 r. Kryzys gospodarczy z początków lat 80. m.in. spowodował, iż od 1884 r. miał miejsce

²⁵⁰ H. Nussbaum, *Szkice historyczne z życia Żydów w Warszawie od pierwszych śladów pobytu ich w tem mieście do chwili obecnej*, Warszawa 1881, s. 99–100.

²⁵¹ Zob.: J. Walicki, *Synagogi...*, s. 43–45; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 877, s. 26–28.

²⁵² Projekty planów przesłane przez zagranicznego architekta do zatwierdzenia przez władze gubernialne w Piotrkowie były odrzucone z uwagi na nieznamość przez nich miejscowych przepisów i zasad budowlanych. Zob.: J. Walicki, *Synagogi...*, s. 45; K. Stefański, *Architektura...*, s. 154; J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź 1997, s. 131–132.

dwuletni zastój w pracach budowlanych. Poczyniono energiczne działania, które doprowadziły do zgromadzenia dostatecznych środków do realizacji głównie wystroju wewnętrznego. Hojne ofiary rodzin żydowskich z Łodzi i Warszawy zdecydowały o zakończeniu prac nad realizacją tego przedsięwzięcia. Aktu poświęcenia synagogi dokonano 15 września 1887 r. w obecności licznie zaproszonych gości²⁵³. Prasa łódzka przeceniała znaczenia tego wydarzenia, podnoszono m.in. że ludność chrześcijańska w wyniku oddziaływania tego miejsca kultu religijnego dojdzie do przekonania, że „*obrzędkie żydowskie nie zasługują zgoda na lekceważenie lub pośmiewisko, jakimi je otoczyło zakorzenione uprzedzenie, wywołane po części hałaśliwym zachowaniem się Izraelitów w domach modlitwy*”²⁵⁴. Takie podejście ujawniło nieznaną podziałów religijnych w łonie tej narodowości. W literaturze przedmiotu twórców nowej synagogi określano mianem przeciwników ortodoksji²⁵⁵, co jest nieporozumieniem, albowiem pozostawali oni nadal członkami kościoła ortodoksyjnego, choć w jego strukturze zajmowali skrajne miejsce. Jest faktem, że synagoga ta prowadziła działalność całkowicie niezależną od gminy. W 1904 r. Dozór podał, że Komitet Synagogi nie znajdował się w jakiegokolwiek formie zależności od jego władz²⁵⁶.

Wyjaśnienia wymagają okoliczności towarzyszące uregulowaniu strony organizacyjnej i finansowej synagogi. Proces ten trwał od 1879 r. i zakończył się w 1887 r. W znanej wypowiedzi na 25 ogólnym Zebraniu Członków Synagogi w dniu 19 października 1896 r. jego przewodniczący I. K. Poznański m.in. wskazał na to, że...*obawy protestujących są płonne, gdyż ustawa (statut) synagogi sporządzona na podstawie decyzji J. W. Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 24 czerwca 1882 r. nr 8309 ostatecznie zabezpiecza niezależność naszej Synagogi od wpływu Dozoru Bożniczego*²⁵⁷. W swojej decyzji minister hr Dymitr Tołstoj przyjął argumentację podaną przy uzasadnieniu tworzenia

²⁵³ W literaturze podkreśla się brak na tej uroczystości członków Dozoru, co nie miało miejsca, zważywszy na dominujący od 1885 r. udział w nim Żydów postępowych. Zob.: *Opisanije Łódzinskoj jewriejskoj bolnicy Izraila i Leony suprugow Poznańskich*, b. r. i m. w., s. 1–2.

²⁵⁴ *Otwarcie synagogi*, „Dziennik Łódzki” 1887, nr 205, s. 1; K. Stefański, R. Szrajber, *op. cit.*, s. 28–39.

²⁵⁵ Zob.: J. Walicki, *Synagogi...*, s. 53.

²⁵⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 7164.

²⁵⁷ Ibidem, Not. W. Jonscher 1897, nr rep. 1545, załącznik nr 27. Dokument nr 8301 przesłał generał-gubernator warszawski na ręce gubernatora piotrkowskiego. Tego ostatniego niejako upoważniono do zajęcia się dalszym ciągiem tej sprawy.

synagogi przy ul. Daniłowiczowskiej w Warszawie, określając ją mianem „domu modlitwy”, a więc tworzą niezależnego od Dozoru. Drugie zalecenie dotyczyło zawarcia tzw. umowy „nienazwanej”, które w polskiej tradycji dotyczyły spółek bezimiennych nie posiadających osobowości prawnej. Ich wyróżnikiem będzie występowanie wspólnoty osób w celu realizacji ściśle określonego celu. Takie określenia były i są tożsame ze znanymi definicjami dotyczącymi – konsorcjów²⁵⁸, tworzonych głównie w oparciu o przepisy prawa cywilnego. W doktrynie tego prawa znany jest podział spółek na wewnętrzne i zewnętrzne. Przez analogię jest to odnoszone do konsorcjów. W pierwszym przypadku spółka nie występuje na zewnątrz, ale w jej imieniu występował tylko jeden wspólnik, działający we własnym imieniu. Takie porozumienie dotyczyło realizacji określonych czynności, rozumianych jako cel gospodarczy. Właśnie taką strukturą było porozumienie z 11 listopada 1879 r., mówiące o budowie oddzielnej synagogi z własnych środków²⁵⁹. Natomiast 4 czerwca 1887 r. przed notariuszem²⁶⁰ utworzono konsorcjum zewnętrzne. Jego istnienie ujawniono wobec osób trzecich. Utworzono więc wspólnotę osób, występujących odtąd jako Zebranie Członków Synagogi. W jej składzie znalazło się 77 osób, występujących jako ofiarodawcy środków na budowę synagogi. Ta ostatnia nie była własnością prywatną a *ogólną członków budujących i ofiarodawców*. Informowano więc o zakończeniu celu gospodarczego wysuniętego w 1879 r. Kolejny cel gospodarczy tak określono: *Potrzebując środków dla jej [synagogi] egzystencji, pomyślano o tym wcześniej ustaleniem niezbędnych dla tej sprawy materialnych środków i powołaniem stałego i nie mogącego zaprzestać działalności, zbudowanego na mocnych podstawach kierownictwa, które mając na względzie zamierzenia założycieli, winno zatroszczyć się o pomyślny rozwój i dobrobyt synagogi, utrzymać ją w należyтым porządku, gromadzić na ten cel ofiary (dary), zarządzać jej majątkiem i reprezentować Synagogę w stosunkach z urzędami państwowymi i osobami trzecimi. Jednym*

²⁵⁸ Nazwa pochodzi od słowa „consors” – wspólnik, partner, porozumienie. Rdzeń tego słowa „sors” oznaczał w ujęciu podmiotowym pewien udział określonego majątku. Z połączenia tych elementów powstało nowoczesne pojęcie konsorcjum jako wspólnoty losu i wspólności majątkowej. Zob.: E. Bieniek-Koronkiewicz, *Konsorcjum*, [w:] *Wielka encyklopedia prawa*, Białystok–Warszawa 2000, s. 369; *Encyklopedia Powszechna* (S. Orgelbranda), t. 25, Warszawa 1867, s. 485; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8877, s. 42.

²⁵⁹ APŁ, Not. R. Danielewicz 1897, nr rep. 2371; L. Stecki, *Konsorcjum*, Toruń 1994, s. 16. To konsorcjum na zewnątrz reprezentował I. K. Poznański.

²⁶⁰ APŁ, Not. J. Kamocki 1887, nr rep. 1254.

słowem zarządzaniem materialnymi i finansowym sprawami Świątyni²⁶¹. Tego samego dnia spisano umowę, która doprecyzowała podane wcześniej zasady finansowe, gospodarcze i organizacyjne Zebrania Ogólnego Członków konsorcjum²⁶². To ostatnie nie było odrębnym podmiotem, nie było spółką, ani przedsiębiorstwem, nie miało więc osobowości prawnej. Mówiono jedynie o majątku Synagogi²⁶³. W umowie, w art. 1 występują jednak udziały wspólników ujęte jako: *prawo dziedziczenia posiadania miejsc w Synagodze*. Istniał więc podział wewnętrzny udziałów majątku Synagogi, choć przeliczonych jako równowartość przejętych ławek, a z których korzystał ofiarodawca środków i jego najbliższa rodzina w linii męskiej²⁶⁴. Na pierwszym zgromadzeniu Zebrania Ogólnego Członków uchwalono jego statut (regulamin), w którym określono jego podstawowe obowiązki, ustalono majątek Synagogi, jej dochody a także strukturę władz²⁶⁵. Na czele pierwszego Komitetu Synagogi stał I. K. Poznański (tzw. lider), a w jego składzie znaleźli się najwybitniejsi przedstawiciele żydowskich klas średnich i wyższych²⁶⁶. Posiedzenia Komitetu były protokołowane w specjalnej księdze prowadzonej przez notariusza.

W momencie starań o budowę nowej synagogi złożono obietnicę funkcjonowania przy niej szkoły religijnej. Taka szkoła „Talmud Tora” miała swoją siedzibę w obiekcie przy ul. Średniej (obecnie ul. Pomorska) 16/18, gdzie funkcjonował dom modlitwy Żydów postępowych. Trudno określić czasokres powstania owej szkoły. Z uwagi na szczupłość działki, na której zbudowano nową świątynię – Komitet Synagogi powziął decyzję o nabyciu od rodziny Milkerów posesji przy ul. Zachodniej 20 (obecnie 40)²⁶⁷. Wcześniej zaprojektowano utworzenie żydowskiej szkoły rzemiosł „Talmud Tora”. Miał to być zakład obejmujący zreformowaną szkołę religijną przeznaczoną dla

²⁶¹ Ibidem.

²⁶² APŁ, Not. J. Kamocki 1887, nr rep. 1255. Jego tekst: *Wypis z aktu urzędowego notariusza łódzkiego Jana syna Franciszka Kamockiego z r. 1887, nr rejestru 1255, Łódź [1889], s. 1–21.*

²⁶³ Synagoga postępową w Łodzi powstała jako cel gospodarczy konsorcjum.

²⁶⁴ Między innymi w opisach majątków I. K. Poznańskiego, M. Silbersteina, H. Konstadta figurują środki stanowiące równowartość ławek w synagodze. W 1896 r. wartość miejsca (ławki) w tej synagodze określono na 1000 rb.

²⁶⁵ APŁ, Not. J. Kamocki 1887, nr rep. 1256. Owa struktura to ogólne zebranie członków, komitet synagogi jako władza wykonawcza i komisja rewizyjna. Faktycznie nie była to wyznaniowa żydowska osoba prawna, albowiem nie posiadała wspólnego majątku.

²⁶⁶ Szerzej na ten temat: J. Walicki, *Synagogi...*, s. 45–54.

²⁶⁷ APŁ, Not. J. Kamocki 1888, nr rep. 538. Nabyto za 23 tys. rbs. Decyzję podjęło Ogólne Zebranie Synagogi 25 III 1888 r.

dzieci tego wyznania i wywodzących się z warstw uboższych, ale z dodaniem zajęć z przedmiotów ogólnokształcących oraz praktyczną naukę wybranych specjalności rzemieślniczych. Decyzją z 28 stycznia 1889 r. władze zezwoliły na utworzenie Żydowskiej Szkoły Rzemiosł „Talmud Tora”, która w krótkim okresie czasu stała się jedną z największych instytucji oświatowych w Łodzi, a która doczekała się już szerszego opracowania²⁶⁸. Nieruchomość przy ul. Zachodniej 20 na początku XX w. przekazano na własność Łódzkiego Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności²⁶⁹.

Drugie miejsce w strukturze bożnic podległych władzom gminy żydowskiej w Łodzi zajmowała synagoga przy ul. Zachodniej. Ulokowano ją poza dawnym rewirem żydowskim, na terytorium nowej dzielnicy ulokowanej bezpośrednio na zachód od wytyczonego w 1823 r. Nowego Miasta²⁷⁰. Na przełomie lat 60. i 70. XIX w. doszło do ostatecznego uregulowania biegu ul. Zachodniej do ul. Zielonej. Po decyzji o równouprawnieniu Żydów właśnie Nowe Miasto i wspomniane terytorium stało się przedmiotem intensywnego zasiedlenia przez wyznawców religii mojżeszowej. W większości były to środowiska zamożniejsze, w dużym stopniu członkowie tzw. ortodoksji umiarkowanej posiadającej kontakty i powiązania z przedstawicielami ortodoksji postępowej. O okolicznościach wyboru działki przy ul. Zachodniej 56 (obecnie 70) w celu założenia tam synagogi nie wspomina literatura²⁷¹. Być może należy to powiązać faktem, iż na początku 1871 r. grupa Żydów: A. Baruch, Nuta Bellin (Beylin) i J. Silberteina nabyła nieruchomość (później ul. Zachodnia 58), gdzie powstał dom murowany, piętrowy a w głębi posesji prawdopodobnie ze środków A. Barucha – łaźnia (mykwa) żydowska, funkcjonująca tam przez dłuższy okres²⁷², która miała zastąpić likwidowaną łaźnię gminną przy ul. Wolborskiej. Jak dotychczas nie udało się ustalić okoliczności nabycia owej działki. Plan budowy synagogi zatwierdził 27 czerwca 1875 r. Rząd Gubernialny Piotrkowski na wniosek Daniela Dobranickiego, brata Jakuba,

²⁶⁸ Zob.: K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie...*, s. 35 i n.; J. Walicki, *Synagogi...*, s. 55–56.

²⁶⁹ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 853, Zbiór dokumentów, k. 14–145.

²⁷⁰ Na planie F. Viebiga z 1823 r., granice Nowego Miasta przebiegały mniej więcej ul. Piotrkowską. Chodzi o terytorium na zachód od ul. Piotrkowskiej, między ul. Zawadzką (obecnie ul. Próchnika) i Zieloną, stale przedłużane w kierunku zachodnim. Główne ulice to: Zachodnia i Wólczńska, przedłużona w kierunku północnym do ul. Zawadzkiej.

²⁷¹ Zob.: J. Walicki, *Synagogi...*, s. 61 i n.; K. Stefański, *Architektura...*, s. 53.

²⁷² APŁ, Księgi hipoteczne miasta Łodzi, sygn. 5/146 (rep. hip. 544), Dział I. Tam zmiany właścicieli tej posesji.

wieloletniego członka Dozorów w Łodzi²⁷³. Nie znamy więc osób, które wyłożyły środki na jej budowę. Z faktu, że faktycznie zarządcami byli: D. Dobranicki i Dawid Prussak można wnioskować, iż to oni wnieśli największy wkład w realizację tego przedsięwzięcia. Sama inicjatywa była więc dziełem szerszej grupy osób, które też ponosiły odpowiednie wydatki na jej utrzymanie. Synagogę przy ul. Zachodniej założono na planie kwadratu, z dominującym udziałem klasycznej kompozycji architektonicznej²⁷⁴. Budowano ją w latach 1875–1878, sam obiekt przez dłuższy okres nie był wykończony, m.in. brakowało tynków, co skutkowało pogorszeniem jego stanu technicznego. W 1885 r. przeprowadzono jego remont. Centralne miejsce zajmowała sala modlitewna otoczona z trzech stron emporami (galerie), do których prowadziły klatki schodowe. Nad salą znajdowały się mieszkania, użytkowane przez obsługę synagogi. Zbudowano też oficynę, przylegającą do posesji z łaźnią żydowską.

Synagoga ta była uważana przez Dozór za drugą bożnicę gminną, określano ją jako synagogę Nowego Miasta. Władze miejskie uważały ją jako „filie” synagogi przy ul. Wolborskiej, choć faktycznie miała charakter prywatnej świątyni. Koszty oświetlenia i ogrzewania budynku pokrywano ze zwiększonych środków przeznaczonych na te cele w budżetach dla potrzeb synagogi gminnej²⁷⁵. W strukturze osób korzystających z jej usług religijnych dominowali przedstawiciele zamożniejszych środowisk. Prawdopodobnie z uwagi na jej lokalizację bliżej centralnej części miasta od 1884 r. odbywały się tam wybory Dozorów, co niewątpliwie podnosiło jej znaczenie i prestiż²⁷⁶.

Do końca XIX w. zbudowano jeszcze małą synagogę przy ul. Długiej (obecnie ul. Gdańska) 18. Faktycznie był to większy dom modlitwy. Nieruchomość przy tej ulicy nabyła w lutym 1892 r. rodzina Jedlickich za 11,5 tys. rb.²⁷⁷ Jesienią 1898 r. nabywcy, po realizacji wcześniej kilku inwestycji mieszkalnych,

²⁷³ Ibidem, AmŁ, sygn. 7345; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 9658. Nie znamy twórcy jej projektu budowlano-architektonicznego. W tym okresie czasu jedynymi osobami trudniącymi się tymi zadaniami w Łodzi byli: architekt miejski Hilary Majewski i architekt powiatowy Ignacy Markiewicz.

²⁷⁴ Szczegółowa ocena architektoniczna, zob.: K. Stefański, *Architektura...*, s. 53–54; K. Stefański, R. Szrajber, *op. cit.*, s. 51 i n.

²⁷⁵ APŁ, AmŁ, sygn. 7143; ibidem, sygn. 7152. Tam szczegółowe dane.

²⁷⁶ Według P. Spodenkiewicza (*Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – Ludzie i miejsca*, Łódź 1998, s. 72) wśród miejscowych Żydów była znana jako „Vilker shul” co kojarzone jest z nazwą dzielnicy, w której ona funkcjonowała. Bardziej prawdopodobnym będzie kojarzenie pochodzenia nazwy „Vilker” od ul. Wólcząńskiej.

²⁷⁷ J. Walicki, *Synagogi...*, s. 75.

zdecydowali o budowie w głębi tej posesji małej synagogi. Plany architektoniczne wykonał inż. Gustaw Landau-Gutenteger, wybitny łódzki architekt. On też nadzorował budowę obiektu. Budowa przebiegała szybko. W styczniu 1899 r. wystąpiono do rabina E. Ch. Majzla o przyjęcie jej pod kontrolę. Miejska Komisja Sanitarno-Budowlana dopuściła ją do użytkowania a 7 sierpnia 1899 r. gubernator piotrkowski wydał zezwolenie na otwarcie nowego „domu modlitwy” dla 100 osób²⁷⁸. Nową synagogę ulokowano w głębi posesji, sam jej budynek miał dość okazałą formę, utrzymaną w stylu neorenesansowym. Zastosowano oświetlenie gazowe, nawet urządzenia elektryczne do szybkiej wymiany powietrza. Synagoga pozostawała pod szczególną opieką łódzkiego rabina.

W życiu religijnym Żydów dużą rolę odgrywały domy modlitwy, ale przełomem był wiek XVIII, kiedy to uznano ich niezależność od synagog. Dla środowisk zachowawczych i chasydzkich domy służyły też do prowadzenia nauk rabinicznych. O rozwoju żydowskich domów modlitwy do połowy lat 60. XIX w. pisano już wcześniej. W 1866 r. było w Łodzi co najmniej 10 takich domów, dla których, w celu ich otwarcia uzyskano zgodę Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych. W latach 1873–1874 odnotowano 8 oficjalnych modlitewni, ale ich ilość była znacznie większa. Można przyjąć, że ich część została zamknięta w ramach przeprowadzonej w maju-czerwcu 1875 r. akcji zamykania takich „nielegalnych” obiektów w skali guberni piotrkowskiej²⁷⁹. Proces tworzenia domów modlitwy wskazywał, z jednej strony, na istnienie wyraźnych różnic religijnych dzielących społeczność żydowską. Głównie dotyczyło to środowisk konserwatywnych, zajmujących środkową i prawicową część, a więc dominującą pozycję w strukturze gmin. Duże różnice religijne można raczej odnieść do zróżnicowanej tradycji tego wyznania ukształtowanej w długim procesie zamieszkiwania określonych prowincji (krajów), skutkujących wytworzeniem się szczególnych więzi, zwyczajów.

²⁷⁸ Ibidem, s. 75–76; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 9255; ibidem, ŁGWŻ, sygn. 1, s. 153–156; ibidem, RGP.WBud., sygn. 7302; J. Strzałkowski, *Architektura...*, s. 80–81.

²⁷⁹ Procesowi tworzenia i rozwoju domów modlitwy w Łodzi poświęcone jest duże studium, bogato udokumentowane: J. Walicki, *Synagogi...*, s. 79–81. Zob. też: A. Rykała, *Żydowskie domy modlitwy w Łodzi – uwarunkowania rozwoju przestrzennego, rozmieszczenie, współczesne relikt i ich wykorzystanie*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica, Socio-Oeconomica” 2012, z. 12, s. 221–224; idem, *Żydowska przestrzeń sakralna dawnej i współczesnej Łodzi na przykładzie synagog i domów modlitwy*, [w:] *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Łódź 2008, s. 109–130.

Po drugie, od lat 70. XIX w. przybrał na znaczeniu proces rozpowszechniania się tej społeczności poza dotychczasowe rejony zamieszkiwania, otaczające Stare i Nowe Miasto wraz z ich najbliższym zapleczem, które współcześnie określono jako *zaginiona dzielnica*²⁸⁰. Stopniowo wykształciło się kilka skupisk ludności żydowskiej w centralnej i południowej części Łodzi, których mieszkańcy w celu zaspokojenia swoich potrzeb religijnych byli wyłącznie skazani na tworzenie domów modlitwy²⁸¹. Przeprowadzony w 1884 r., przez władze policyjne spis objął wszystkie domy modlitwy, także te działające bez zezwolenia. Było wtedy 77 domów, do których uczęszczały grupy o zróżnicowanej wielkości i stanie zamożności.

Jak wiadomo domy modlitwy ponosiły określone obciążenia na rzecz Dozoru za prawo czytania rodału, które pobierał jego dzierżawca. Obowiązujące prawo zezwalało też na kontrolę rodaków w domach modlitwy, a nawet ustalać ich ogólną ilość w mieście. Jak wynika z ustaleń J. Walickiego²⁸² stałe konflikty dotyczące opłat za czytanie rodału wymusiły rezygnację Dozoru Bożniczego z wydzierżawiania tego dochodu od połowy lat 80. XIX w.

W 1885 r. Dozór Bożniczy w Łodzi zwrócił się do władz miejskich o przeformowanie „porządku” prawnego stosowanego w Warszawie tak, aby domy modlitwy mogły być rejestrowane przez Magistrat za jego zgodą. Wskazano też na możliwość zastosowania decyzji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z 3/15 grudnia 1866 r. (nr 34722/6055) w sprawie ponoszenia przez nie opłat do dochodów bożniczych²⁸³. Te, które nie płaciły opłat miały być zamykane. Zdobyte w ten sposób środki miano przeznaczyć na renowację synagogi gminnej, a następnie na potrzeby szkół religijnych. Władze łódzkiego Dozoru²⁸⁴ liczyły na przychylność władz miejskich i akceptację takiego rozwiązania przez Rząd Gubernialny Piotrkowski. Sprawa nabrała szczególnego znaczenia i stała się aktualna w związku z wydanym w tym roku

²⁸⁰ Chodzi o publikację P. Spodenkiewicza (*Zaginiona...*)

²⁸¹ APŁ, AmŁ, sygn. 7152. W wykazie domów modlitwy z 1884 r. można już wyraźnie mówić o kształtowaniu się dwóch takich skupisk: 1. w rejonie Górnego Rynku wraz z ul. Zarzewską (obecnie ul. S. Przybyszewskiego) i Nowo-Zarzewską (obecnie ul. Zarzewska) i 2. ul. Główna (obecnie ul. J. Piłsudskiego) i okoliczne ulice.

²⁸² J. Walicki, *Synagogi...*, s. 81–82.

²⁸³ APŁ, AmŁ, sygn. 7168; ibidem, ŁGWŻ, sygn. 1, k. 2–3. Domy modlitwy miano podzielić na cztery grupy, a opłaty miały wynosić: 10, 20, 30 i 40 rbs.

²⁸⁴ Ówczesny Dozór składał się wyłącznie z Żydów postępowych: I. K. Poznański, Sz. Rosenblatt i J. Dobranicki, a jego wybór aktywnie poparły władze rosyjskie.

rozporządzeniem generał-gubernatora warszawskiego, w którym zapowiedziano uporządkowanie spraw rejestracji i działalności żydowskich modlitewni zgodnie z przepisami ustawodawstwa rosyjskiego. Sprawa ciągnęła się do 1893 r. i ostatecznie to Rząd Gubernialny Piotrkowski otrzymał pełnię praw w zakresie legalizacji domów modlitwy w Łodzi²⁸⁵. Takie przepisy wprowadzono wcześniej dla całej guberni piotrkowskiej. Ogólnopaństwowe przepisy dotyczące zakładania domów modlitwy, wsparte decyzją Senatu z 2 listopada 1893 r. dążyły do ograniczenia ilości domów modlitwy oraz sprawowania pełnej kontroli nad ich funkcjonowaniem. Między innymi inicjatywa ich tworzenia przypadła gminie religijnej, bez której zgody, a więc zebrania ogólnego członków i przyjęcia modlitewni pod swoją kontrolę, co należało do kompetencji rabina – nie było możliwości zatwierdzenia odpowiednich wniosków przez władze gubernialne²⁸⁶. Nowe przepisy wprowadziły szereg obostrzeń i skomplikowany obieg dokumentacji. Władze rosyjskie wyjaśniały to koniecznością walki z sektami religijnymi. Wszystko to było wyrazem kształtowania się nowej polityki, która odchodziła od popierania kierunku utożsamianego z ortodoksją postępową²⁸⁷ na rzecz kierunku rabinicznego, a więc zachowawczego. Dawne niechętne nastawienie do ruchu chasydzkiego ulegało przewartościowaniu. Nie dostrzegano w nim żadnego zagrożenia dla porządku społecznego i państwowego. Dążono więc do wzmacniania pozycji rabinów, zwiększania ich wpływu na życie religijne w gminach. I tak w przypadku domów modlitwy, możliwość uczęszczania do nich miały osoby, które znalazły się na liście sporządzonej przez rabina, właściwie zaakceptowanej przez niego²⁸⁸. Te i inne przepisy, wprowadzające liczne obostrzenia, kontrolę osób korzystających z ich usług były surowo przestrzegane, o czym wielokrotnie pisał prezydent Łodzi do Dozoru Bożniczego. Stopniowo zwiększano kontrolę nad kompleksami mieszkalnymi, pojawiły się spisy mieszkańców.

²⁸⁵ Warto nadmienić, iż Łódź nie posiadała takiego statusu jak Warszawa, którą wydzielono ze struktur guberni warszawskiej.

²⁸⁶ J. Walicki, *Synagogi...*, s. 83–84; J. Kirsztrot, op. cit., s. 11–12; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 9255, k. 82 i n; Przepisy o zgodzie zebrania ogólnego gminy na utworzenie domów modlitwy nie były raczej przestrzegane do początków XX wieku.

²⁸⁷ Władze rosyjskie dostrzegały duży udział osób, należących do tej opcji religijnej – w przybierających na sile nurtach politycznych i społecznych, wrogich dla interesów państwa i obowiązującego systemu ustrojowego.

²⁸⁸ APŁ, ŁGWŻ, sygn. 1, k. 4–5.

Nowe przepisy spowodowały konieczność zaprzestania działalności przez wszystkie „nielegalnie” działające domy modlitwy w Łodzi. Według wykazu na 1 października 1894 r. w gminie łódzkiej funkcjonowały 3 synagogi i 17 prywatnych domów modlitwy²⁸⁹. Liczba tych ostatnich rośnie znacząco od 1897 r., kiedy to doprecyzowano ostatecznie przepisy dotyczące ich tworzenia, w tym nałożono na rabinów obowiązek sporządzania list osób korzystających z ich usług. W 1901 r. w Łodzi było: 81 domów modlitwy i 22 w Bałutach Nowych i kolonii Żubardź²⁹⁰. Okręg Bożniczy w Łodzi liczył w tym czasie 109 877 osób, a więc około 20 tys. rodzin. Do oceny skuteczności rosyjskiej polityki w zakresie tworzenia żydowskich domów modlitwy powracamy w kolejnym podrozdziale.

Powstanie i rozwój osady Nowe Bałuty, także Żubardzia skutkowało celowością tworzenia tam instytucji religijnych. Można przyjąć, że mieszkańcy żydowscy tych osad w pierwszym okresie korzystali z domów modlitwy ulokowanych po stronie łódzkiej. W 1884 r. grupa miejscowych Żydów zbudowała obiekt murowany na posesji przy ul. Zgierskiej 19 w Bałutach Nowych, w którym urządzono specjalny do modlitwy (Bet-hamedresz), gdzie w czasie nabożeństw czytano tylko *Talmud*. Od 1896 r. na żądanie władz podlegał on bezpośrednio Dozorowi Bożniczemu w Łodzi. Do tego czasu władze gminy żydowskiej i rabin Majzel nie interesowały się zbyt przejawami życia religijnego na tym obszarze, podległemu administracyjnie gminie Radogoszcz²⁹¹.

W okresie od połowy lat 60. do końca XIX w. dokonały się ogromne zmiany w zakresie rozwoju żydowskich miejsc grzebalnych. Było to związane z szybkim wzrostem liczebnym osób należących do miejscowej gminy, także wzrostem stanu zamożności i oczekiwaniem z ich strony na poprawę stanu świadczonych usług w tym zakresie. Jak wspomniano wcześniej zniszczenie akt starego cmentarza żydowskiego w 1914 r. utrudnia szerszą prezentację jego rozwoju terytorialnego, a także procesu instalowania tam kilku obiektów, w tym domu przedpogrzebowego. Wiadomo, iż pierwotnie część przedpogrzebową ulokowano w północno-wschodniej jego części. W 1876 r. Icek Wiązowski i Icek Fajtlowicz dołączyli do cmentarza działkę o powierzchni

²⁸⁹ Ibidem, k. 146. W większości były to domy modlitwy funkcjonujące od dłuższego czasu, i które prawdopodobnie otrzymały pozytywną opinię władz miejskich i urzędu Policmajstra m. Łodzi.

²⁹⁰ Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 9507, k. 49.

²⁹¹ Ibidem, sygn. 6077.

1 mórg 30 prętów²⁹². Kolejne zakupy od strony południowej skutkowały powiększeniem jego obszaru do wielkości prawie 2,5 ha, za zgodą władz administracyjnych na jego potrzeby przejęto północny bieg ul. Wesołej, a także część ul. Bazarowej. W nowych warunkach część przedpogrzebową przeniesiono na południowo-wschodnią część kompleksu cmentarnego. Ulica Wesoła odchodząca od ul. Lutomierskiej prowadziła bezpośrednio do owej administracyjnej części cmentarza. Według szacunkowych ustaleń F. Friedmana w okresie od 1819 do 1894 r. pochowano tam 4808 dorosłych i 8347 dzieci²⁹³. W końcu lat 80. XIX w. cmentarz był przepełniony. W tym czasie gmina żydowska w Łodzi wysunęła się na drugie miejsce w Królestwie i liczyła 40 tys. osób. W październiku 1888 r. Dozór Bożniczy wystąpił z wnioskiem do Magistratu m. Łodzi o rozszerzenie granic cmentarza²⁹⁴. Poprzedziło to ogólne zebranie członków Gminy, które zaakceptowało taką propozycję i wyraziło zgodę na zbiórkę środków na zakup nieruchomości. Na początku listopada 1888 r. generał-gubernator warszawski wydał stosowne zezwolenie. Powołano więc specjalny Komitet, który zebrał środki w wysokość 16 225 rbs., a dodatkowo z dobrowolnych ofiar zgromadzono 3792 rbs.²⁹⁵ Plany przewidywały nabycie kilkunastu działek o powierzchni łącznie 10–12 mórg, bezpośrednio sąsiadujących z cmentarzem. Przeciwno taki zamiarom wystąpiła grupa okolicznych właścicieli nieruchomości, która w piśmie do gubernatora piotrkowskiego wskazała na niemożność przeprowadzenia takiej operacji z kilku powodów, m.in. z uwagi na lokalizację cmentarza w dzielnicy gęsto zabudowanej między ul. Lutomierską i Zgierską a także ze względów sanitarnych. Dozór Bożniczy uzyskał wstępną akceptację od Augusty Schmidt nabycia od niej trzech działek o powierzchni ponad 10,5 mórg ziemi²⁹⁶, ale sąsiadujących z cmentarzem. Jedna z nich była w Bałutach Nowych, graniczyła z cmentarzem od północy. Powołano specjalną Komisję, która dokonała oględzin tych nieruchomości. Władze miejskie i gubernialne uznały jednak, że nie odpowiadały

²⁹² Ibidem, Not. R. Danielewicz 1878, nr rep. 599.

²⁹³ I. Kersz, *op. cit.*, s. 39.

²⁹⁴ Plan i opis cmentarza starego z okresu międzywojennego: APŁ, AmŁ, sygn. 16178. Posesja ul. Wesoła 17. W 1886 r. rodzina Czośniaków przekazała Dozorowi dla potrzeb cmentarza dwie niewielkie działki przy ul. Wesołej: ibidem, sygn. 6790, k. 16; ibidem, Not. J. Kamocki 1886, nr rep. 801.

²⁹⁵ I. Kersz, *op. cit.*, s. 41; APŁ, AmŁ, sygn. 6790, s. 1–14; ibidem, ŁGWŻ, sygn. 5, k. 27–30.

²⁹⁶ Według I. Kersza (*op. cit.*, s. 39) było tego 12 ha. Rodzina Schmidtów nabyła większość tego obszaru od spadkobierców Sz. Zaltzmana.

one przepisom § 111 i 112 rozporządzenia Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 31 maja / 12 czerwca 1846 r., gdzie m.in. zalecano, aby cmentarze znajdowały się w odległości najmniej 1000 łokci (500 m) od zabudowań²⁹⁷. Było to równoznaczne z przekreśleniem programu rozszerzenia cmentarza żydowskiego przy ul. Wesołej.

W końcu 1889 r. władze gminy żydowskiej w Łodzi stanęły przed koniecznością założenia nowego cmentarza. Nowe terytorium winno odpowiadać określonym przepisom i zasadom religijnym (wyżej położone, piaszczyste, bez wód gruntowych). W bliżej niewyjaśnionych okolicznościach Dozór 1 listopada 1889 r. uzyskał od Karola Gaya zapowiedź sprzedaży dużej nieruchomości ze składu Kolonii Radogoszcz ABC, położonej przy drodze z Łodzi do Łagiewnik o powierzchni 11 mórg i 125 prętów²⁹⁸. Wspomniana Kolonia powstała z folwarku Radogoszcz, posiadała więc rodowód ziemiański i nie podlegała ograniczeniom wynikającym z ukazu carskiego z 1864 r. o uwłaszczeniu chłopów. Władze gubernialne były skłonne zatwierdzić decyzję o zakupie wraz z przeznaczeniem tego miejsca na cele grzebalne. Dozór wskazywał m.in. na fakt, że nie udało się znaleźć bliżej położonego miejsca w celu jego zagospodarowania. Przeciwno takiej lokalizacji wystąpiła grupa właścicieli nieruchomości w Kolonii Radogoszcz ABC z Juliuszem Heinzlem na czele²⁹⁹. Podniosła ona fakt, że wybrany obiekt nie spełniał kryteriów rozporządzenia Rady Administracyjnej Królestwa z 1846 r. o zakładaniu cmentarzy. W jego pobliżu znajdowały się domy mieszkalne. W końcu lat 80. XIX w. J. Heinzel został też właścicielem kompleksu dóbr: Marysin i Arturówek, położonego na północ do Bałut i na wschód od ul. Łagiewnickiej³⁰⁰. W zamian zaproponował

²⁹⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 6790, k. 33–61; ibidem, ŁGWŻ, sygn. 5, k. 31–34. Specjalne zebranie odbył się w Magistracie 26 VIII 1889 r. Protestowali mieszkańcy Łodzi i Bałut Nowych.

²⁹⁸ Ibidem, Not. J. Gruszczyński 1889, nr rep. 3370. Nabyta za 7500 rbs. Była ona zlokalizowana po lewej stronie drogi: Łódź – Łagiewniki, w rejonie współczesnych ul. Łagiewnicka, Małopolska, Dzika, nieco na południe od ul. Inflanckiej. Zob.: plan zamieszczony w: APŁ, ŁGWŻ, sygn. 426. Sporządził go w lutym 1890 r. geometra Z. Kułakowski. Zob.: G. Ignatowski, *Początki i dzieje cmentarza żydowskiego w Łodzi*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1987, nr 3–4, s. 59–69.

²⁹⁹ Ten ostatni w latach 70. i 80. XIX w. nabył większą część osad Kolonii Radogoszcza ABC i utworzył Folwark Julianów ciągnący się od ul. Łagiewnickiej, po obu stronach rzeki Brzozy (Sokołówki). Nabył też kilkanaście nieruchomości po zachodniej stronie ul. Zgierskiej. Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, nr rep. 140^a, dział I.

³⁰⁰ Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 85^b, t. I, dział I. Nabył od rodziny Zawiszów Czarnych właścicieli dominium łagiewnickiego za 65 tys. rbs. Nabył to 11 V 1888 r. Zob.: APŁ, Księgi hipoteczne miasta Łodzi, sygn. 8/1043, dział I i II.

Ryc. 52. Synagoga żydowska przy ul. Zielonej (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

Ryc. 53. Synagoga żydowska przy ul. Zachodniej (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

J. Heinzel wydzielić 18 mórg ziemi z majątku Marysin z przeznaczeniem na cmentarz żydowski a przejąć jako równowartość teren nabyty od K. Gaya³⁰¹. Powyższą deklarację złożono 24 kwietnia 1890 r. w Grand Hotelu, ale odrzucano ją, gdyż wydzielona nieruchomość była znacznie oddalona od miasta a dostęp do niej mocno utrudniony. Inna rzecz, że Dozór dysponował wówczas skromnymi środkami (7,5 tys. rbs.) na realizację tego przedsięwzięcia³⁰². Po tych wydarzeniach wpłynęły oferty urzędnika cmentarza żydowskiego na terytorium Kolonii Radogoszcz ABC. Zgłosił to K. Dittbrener, który widział też możliwość nabycia sąsiedniej nieczynnej cegielni. Z kolejnym wnioskiem wystąpił właściciel majątku Stoki, Stanisław Wojciechowski. Zostały one odrzucone m.in. z uwagi na duże odległości od miasta³⁰³.

W końcu 1889 r. J. Heinzel przedłożył propozycję nabycia od rodziny Zuckerów ich osady zlokalizowanej w Bałutach Nowych o powierzchni ponad 30 mórg³⁰⁴. Okoliczność jej powstania były następujące: administrator osady Bałuty Nowe, Icyk Bławat w dniu 11 grudnia 1866 r. wydzielił ją z terytorium folwarku Bałuty Nowe i sprzedał ją F. Weberowi a następnie przeszła ona w posiadanie Fridricha Zuckera a później jego następców. Ta i inne decyzje podejmowane przez administratorów osady Bałuty Nowe zostały zakwestionowane przez Augusta Zawiszę, właściciela dominium łagiewnickiego, w tym Bałut jako niezgodne z zawartym kontraktem 23 listopada 1857 r. na jej urządzenie. Nie zostały więc wpisane do odpowiedniej księgi hipotecznej³⁰⁵, co osłabiało status prawny ich użytkowników. Prawdopodobnie to J. Heinzel podsunął władzom Dozoru zainteresowanie się osadą Zuckerów w celu urządzenia tam cmentarza żydowskiego. W grudniu 1890 r. zostało to zaak-

³⁰¹ APŁ, AmŁ, sygn. 6790, k. 64–85. Sprawa założenia cmentarza żydowskiego w Radogoszcu upadła mimo, iż 31 XII 1875 r. generał-gubernator warszawski wydał rozporządzenie, aby w sprawach „trudnych” odległość takiego obiektu od domów ograniczyć do 100 kroków.

³⁰² Propozycja J. Heinzla dotyczyła osady, która w przyszłości wejdzie w skład cmentarza żydowskiego. Od dawna, od drogi Brzezińskiej (ul. Wojska Polskiego) biegła droga z Łodzi, której współczesnym odpowiednikiem jest ul. Zmienna, prowadząca dalej przez Rogi, Dobieszków do Strykowa.

³⁰³ APŁ, AmŁ, sygn. 6790, k. 155–162.

³⁰⁴ Ibidem, k. 183. Osada Zuckerów przylegała od strony południowej do współczesnej ul. Brackiej. W kierunku północnym od niej była nieruchomość wydzielona z folwarku Marysin, którą J. Heinzel zamierzał sprzedać na potrzeby cmentarza żydowskiego.

³⁰⁵ Zob.: M. Sygulski, *Historia Bałut, t. II...*, s. 25 i n.; B. Pełka, *Dokumenty do historii Bałut (1857–1903)*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Łodzi i okręgu łódzkiego. Uwłaszczenie chłopów i mieszczań-rolników*, pod red. H. Brodowskiej, Łódź 1966, s. 303–328; APŁ, Not. K. Szczawiński 1857, nr rep. 518.

ceptowane i opracowano odpowiedni projekt. Zaakceptował to gubernator piotrkowski, ale nakazał nabycie wskazanych nieruchomości zgodnie z obowiązującym prawem. Na tej podstawie gubernator piotrkowski za pośrednictwem prezydenta m. Łodzi nakazał Dozorowi Bożniczemu nabyć osadę Zuckerów odpowiednim aktem notarialnym. Zachował się informacja, iż to J. Heinzel uzyskał od władz gubernialnych zgodę na urządzenie tam cmentarza żydowskiego³⁰⁶.

W dniu 21 kwietniu 1891 r., w obecności prezydenta m. Łodzi Dozór Bożniczy nabył od spadkobierców F. Zuckera opisywaną nieruchomość o powierzchni 30 mórg za 14 tys. rbs. Sprzedający mieli urządzić nową księgę hipoteczną wydzieloną z księgi dóbr Bałuty Nowe, ale szybko okazało się, iż byli właścicielami o niepełnych prawach³⁰⁷. W ten sposób doszło do załamania się zaawansowanego projektu budowy nowego cmentarza żydowskiego, choć władze Gminy oczekiwały na pomyślne zakończenie całej sprawy w nieodległej przyszłości.

Sprawę uratowała akcja podjęta przez I. K. Poznańskiego działającego w ścisłym porozumieniu z J. Heinzlem. W dniu 6 października 1891 r. pierwszy z nich nabył za 3715,3 rbs. teren z folwarku Marysin o powierzchni 18 mórg 170 prętów, wydzielając z niego 240 sążni kw. na założenie grobu rodzinnego. W końcu października 1891 r. odbyło się zebranie wspólnoty żydowskiej, na której przyjęto darowiznę Poznańskiego. Od drogi z Łodzi do Brzezin odchodziło odgałęzienie prowadzące do folwarku Moskule i dalej do Strykowa. Prawo korzystania z tej drogi od ul. Brzezińskiej do terenu przeznaczonego na założenie cmentarza żydowskiego uzyskał teraz I. K. Poznański, otrzymał też zgodę na jej rozszerzenie, ale nie mógł zmieniać jej biegu. Znaczącą pomoc w realizacji tego zadania ofiarował sam J. Heinzel. W dniu 11 czerwca 1891 r. Rada Państwa (Senat) wydała ważny akt, w którym utrzymano w mocy postanowienia dotyczące uwłaszczenia chłopów z 1864 r., a przede wszystkim zakaz przejmowania ziem włościańskich przez przedstawicieli innych stanów. Zrobiono obecnie jeden wyjątek: chodziło o ziemie przekazywane na realizację celów społecznych, m.in. na zakładanie lub poszerzanie terenów cmentarnych. To ułatwiło, za zgodą władz gubernialnych i włościańskich

³⁰⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 6790, k. 162–183; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 85^a, t. I, dział I.

³⁰⁷ APŁ, Not. J. Grabowski 1891, nr rep. 1135; ibidem, AmŁ, sygn. 6790, k. 205.

nabycie przez Dozór od chłopów wsi Doły i Kolonii Bałuty ponad 4,5 morgi ziemi na poszerzenie wspomnianej drogi³⁰⁸.

Przyjęcie darowizny o powierzchni ponad 10 ha od I. K. Poznańskiego nie oznaczało powodzenia całego przedsięwzięcia. Przejęty obszar był zbyt skromny, a nadzieje na przepisanie nabytej nieruchomości od Zuckerów były raczej płonne. Przez większość 1892 r. rywalizowały trzy koncepcje: 1. związana z jego założeniem na ziemiach folwarku Stoki, 2. dotycząca nabycia przez I. K. Poznańskiego dalszych części Marysina i 3. nabyto dwie osady w Kolonii Bałuty o powierzchni 22 mórg (nr 5 i 6) graniczące z ul. Brzezińską i wspomnianą drogą do folwarku Moskule. Władze gubernialne opowiadały się za wyborem Stoków, Dozór popierał trzecie rozwiązanie, ale nie spełniało ono wymogów rozporządzenia Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 1846 r. Ostatecznie Rząd Gubernialny Piotrkowski decyzją z 5/17 września 1892 r. opowiedział się za wyborem drugiego rozwiązania. Nakazano budowę ogrodzenia, ale bez strony wschodniej, rozbudowę drogi prowadzącej do niego, o czym wspomniano wcześniej. Wybuch epidemii cholery w 1892 r. przyspieszył decyzję o rozpoczęciu tworzenia nowego cmentarza. Z przejętego obszaru wydzielono około 1600 m², gdzie chowano zmarłych na tę chorobę. Dnia 10 listopada 1892 r. Dozór Bożniczy poinformował, że zgodnie z dyspozycją gubernatora piotrkowskiego – stary cmentarz żydowski zamknięto, a nowy rozpoczął działalność na wyznaczonym terenie. Pierwsze pochówki miały miejsce w 1892 r. na tzw. Starym Polu i działce wydzielonej do grzebania zmarłych na cholerę³⁰⁹.

Właściwe zagospodarowanie skromnego obiektu cmentarnego wymagało zgromadzenia odpowiednich środków. Sam J. Heinzl przekazał na ten cel 7,5 tys. rbs. Otwarto specjalną księgę ofiar na te cele. Ofiarodawcy w ilości 845 osób przekazali 16 225 rbs. Odpowiedni plan jego zagospodarowania sporządził w listopadzie 1892 r. architekt Ignacy Markiewicz, budowniczy powiatu łódzkiego. Jak wspomniano wyżej względy prawne zdecydowały o niemożności przejęcia całości osady nabytej w 1891 r. od następców F. Zuckera na własność Dozoru i Gminy Żydowskiej. Władze gubernialne wyraziły zgodę na urządzenie tam cmentarza żydowskiego i liczyły na zgodną

³⁰⁸ Ibidem, Not. J. Grabowski 1891, nr rep. 3129; ibidem, AmŁ, sygn. 22935; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 6608, t. I, dział I i II.

³⁰⁹ W 1893 r. pochowano 1189 zmarłych w 1894–1910, w 1895 – około 1500. Ibidem, AmŁ, sygn. 6790, k. 183–376; ibidem, ŁGWŻ, sygn. 5, k. 145.

z prawem legalizację tego stanu w księgach hipotecznych. Przypomnijmy, iż dopiero 17 września 1892 r. władze w Piotrkowie zdecydowały o budowie nowego cmentarza żydowskiego na bazie dużej nieruchomości nabytej przez I. K. Poznańskiego od J. Heinzla. Możliwości jej odpowiedniego zagospodarowania były utrudnione, gdyż od strony południowej wcinął się w nią grunt o powierzchni 5 mórg a należący do spadkobierców F. Zuckera. Ten i inne względy zadecydowały o potrzebie przejęcia w nieprawne posiadanie, właściwie w użytkowanie, dwóch działek o powierzchni 5 i 25 mórg powstałych z podziału dużej nieruchomości w Bałutach Nowych. Pierwszą z nich na mocy aktów kupna z 24 października 1892 i 20 września 1894 r. od spadkobierców F. Zuckera nabył Pinkus Hamburski, a od niego Moszek Zajbert za 1,2 tys. rbs. Po pierwszym przejęciu nieruchomości ta znalazła się w dyspozycji Dozoru. W ten sposób działka nabyta od J. Heinzla wraz z dołączonym teraz gruntem o powierzchni ponad 5 mórg uzyskała foremny, prostokątny kształt i była łatwiejsza do zagospodarowania, co znalazło odbicie w planie zagospodarowania terenu cmentarnego, zajmującego środkową część późniejszego obiektu sporządzonego przez Markiewicza w listopadzie 1892 r. Natomiast działkę o powierzchni ponad 25 mórg na mocy aktu notarialnego z 24 października 1892 r. przyjął w nieprawne użytkowanie Wołek Kolski za 5,3 tys. rbs.³¹⁰ I w tym przypadku pozostawała ona w dyspozycji Dozoru od końca 1892 r.³¹¹ Dominium Bałuty Nowe w końcu lat 80. XIX w. było mocno zadłużone i na żądanie wierzycieli zostało wystawione na publiczną sprzedaż. W dniu 5 kwietnia 1895 r. w Piotrkowskim Sądzie Okręgowym jego nowymi właścicielami zostali: adwokat Aleksander Małachowski i Helena Prokopowicz ur. Zawisza. W dniu 20 grudnia 1895 r. sprzedali oni na pełnych prawach własnościowych wspomniane wyżej dwie działki za 14 200 rbs.³¹² W ten sposób zakończono proces przyłączania prawie całej południowej części nowego cmentarza żydowskiego, należącej do struktury Bałut Nowych.

³¹⁰ Ibidem, Not. J. Grabowski 1892, nr rep. 3508; ibidem, nr rep. 3509; ibidem, 1894, nr rep. 3031; ibidem, 1895, nr rep. 6517; ibidem, ŁGWŻ, sygn. 426; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 16²³⁰ (cmentarz żydowski nowy).

³¹¹ Można sugerować, iż M. Zajbert, W. Kolski i P. Hamburski pozostawali w bliskich kontaktach z I. K. Poznańskim, pierwszy z nich był z nim spokrewniony – i to on stał na czele tego przedsięwzięcia.

³¹² APŁ, Not. J. Grabowski 1895, nr rep. 6466; ibidem, nr rep. 6517; Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 16²³⁰, dział I i II.

W przyszłości powstanie tam ul. Bracka, oddzielająca tereny przynależne do tej nomenklatury od działek chłopów z Kolonii Bałuty.

W sprawie zagospodarowania i dalszego funkcjonowania nowego cmentarza najważniejsze decyzje zapadły 30 grudnia 1893 r. na ogólnym zebraniu Gminy żydowskiej³¹³. Poinformowano tam o opracowaniu jego planu sytuacyjnego, planu dróg i planu cmentarza z systemem ulic wewnętrznych. Wszelkie inwestycje miano realizować systemem gospodarczym. Wydzielono trzy kwartały na groby rodzinne, a wybrane miejsca sprzedano według stawek ustalonych przez Dozór. W strukturze budżetu gminnego zwiększono wydatki na jego utrzymanie, dalej zorganizowanie i utrzymanie służby pogrzebowej³¹⁴. Zgodnie z planem I. Markiewicza prace wstępne zrealizowano w 1893 r. kosztem ponad 11 tys. rbs. Wykonano prace ziemne (3177 rbs.), budowa mostów pochłonęła 784 rbs., drewniane ogrodzenie 805 rbs. W końcu 1892 r., za zgodą władz gubernialnych nabyto z posiadłości chłopskich dwie wąskie nieruchomości o powierzchni 13 512 m² a ciągnące się od ul. Brzezińskiej do północnego końca skraju działki nabytej od J. Heinzla. Główna ich część posłużyła do otwarcia drogi prowadzącej bezpośrednio do nowego cmentarza, określonej później jako Aleja Cmentarna³¹⁵.

W latach 1892 i 1896 nabyto kilkanaście działek zlokalizowanych między drogą prowadzącą do Rogów (później ul. Rogowska) a terenami nabytymi na lokalizację kwater cmentarnych. W ten sposób rozpoczął się proces tworzenia terenów przedcmentarnych, które w przyszłości objął obszar 7 ha. Stopniowo dopracowano się odpowiedniego układu przestrzennego obejmującego właściwy cmentarz, który po nabyciu w 1902 r. od rodziny Tanfanich dużej nieruchomości ze składu folwarku Marysin II osiągnął powierzchnię 40,5 ha i wspomniany obiekt przedcmentarny. Odpowiednie plany sporządził architekt A. Zeligson i geometra Z. Kułakowski. Część przed cmentarzem z zabudowaniami oddzielono murem wewnętrznym od właściwego

³¹³ Ibidem, AmŁ, sygn. 6790, s. 355.

³¹⁴ Obejmowała nadzorcę cmentarza starego i nowego, pogrzebowych, dwóch stróżów i ogrodnika. Z tego wynika, że służby zajmujące się przewozem zmarłych pozostawały na starym cmentarzu. Prawdopodobnie po zamknięciu starego cmentarza zaprzestała działalności Chewra Kadisza, bractwo pogrzebowe istniejące od 1811 r., które odegrało ważną rolę w życiu miejscowej społeczności żydowskiej. Zob.: F. Friedman, *Łódzka Chewra Kadisza i jej dzieje*, [w:] *Stary cmentarz żydowski. Dzieje i zabytki*, Łódź 1938, s. 60–61; W. Puś, *op. cit.*, s. 177–178.

³¹⁵ W 1893 r. na cele związane z budową nowej drogi wydano 5747, 28 rbs. APŁ, ŁGWŻ, sygn. 5, k. 119–130.

cmentarza. Obie części łączyła główna brama, co było zgodne z zasadami rytuału religijnego tej społeczności³¹⁶. Do początków XX w. zakończono proces zagospodarowywania wspomnianego obszaru przedcmentarnego. Powstał tu dom mieszkalny dla stałych pracowników cmentarza, synagoga, łaźnia żydowska, szałas na święto Sukkot i inne obiekty o charakterze pomocniczym. Naczelne miejsce zajmował dom przedpogrzebowy, którego fundatorem została Mina Konstadt. Odpowiednie plany sporządził A. Zeligson. Kosztem 18 tys. rb., w latach 1896–1898 wzniesiono największy na ziemiach polskich dom przedpogrzebowy o powierzchni 849 m². Powstało tam 17 pomieszczeń, w tym salony: męski (od północy) i damski (od południa) połączone wspólną salą środkową. W dniu 25 kwietnia 1898 r. rabin (kaznodzieja) synagogi postępowej dokonał uroczystego otwarcia tego domu³¹⁷.

Na początku XX w. dokonano zbilansowania wpływów na urządzenie nowego cmentarza żydowskiego. Środki zebrane w formie opłat dobrowolnych wyniosły 18 398,7 rb., dar J. Heinzla (7,5 tys.), ofiary rodziny I. K. Poznańskiego (13,7 tys.). Strona przychodowa wyniosła ogółem 49 675,6 rb. i ze zrozumiałych względów była równa stronie wydatkowej. Większość wydatków tej strony została już wymieniona. Rozpoczęto tworzenie murowanego parkanu³¹⁸.

Proces tworzenia nowego cmentarza w znaczeniu przestrzennym zakończył zakup części wspomnianego wyżej folwarku Marysin II. Jego właścicielem od 1899 r. była rodzina Tanfanich. Kosztem 22 250 rb. nabyto obszar o powierzchni 15 mórg (8 ha 3980,8 m²), położony na zachód i północ od pierwszego placu wniesionego w 1891 r. przez I. K. Poznańskiego.³¹⁹ Nowe terytorium zostało wcześniej zagospodarowane na potrzeby grzebania zmarłych, aniżeli obszar ponad 25 mórg nabyty na pełną własność gminy w 1895 r.

³¹⁶ Więcej na ten temat: I. Kersz, *op. cit.*, s. 43–44. W tradycji żydowskiej po zabiegach oczyszczających w domu pogrzebowym, zmarły przed symboliczną bramę śmierci udawał się w świat wiecznego spokoju i odpoczynku.

³¹⁷ Powołano Komitet budowy domu przedpogrzebowego: A Zeligson, Jakub Hirszberg, Salomon Barciński, Arnold Stiller i dr Edmund Krakowski. Za poczynione ofiary rodzina Konstadtów otrzymała na cmentarzu większy plac na 8 grobów. APŁ, ŁGWŻ, sygn. 5, k. 133–140, 145, 149, 198–200; I. Kersz, *op. cit.*, s. 143; *Przewodnik po cmentarzu żydowskim w Łodzi*, Łódź 1997, s. 19–21.

³¹⁸ APŁ, ŁGWŻ, sygn. 5, k. 261.

³¹⁹ Ibidem, Not. F. Rybarski 1902, nr rep. 401.

Warto wspomnieć, iż w 1911 r. powstał projekt nabycia dużej części Dołów na powiększenie cmentarza żydowskiego. Chodziło o tereny położone między nim i Aleją Cmentarną a Antoniewem Sikawskim. Granice południową miała stanowić droga Brzezińska. Projektowano przejęcie 5 osad włościańskich o powierzchni 42 dziesięcin i 421 sążni³²⁰. Trudno ocenić stan zaawansowania prac nad realizacją tego projektu.

W prezentowanym okresie zaszły duże zmiany w zakresie korzystania z łaźni żydowskich (mykwy). Różne były tego powody. Wcześniej wskazywano, na stale pogarszający się stan koszerni gminnej przy ul. Wolborskiej. W 1868 r. Dozór projektował budowę nowego, murowanego obiektu, ale nie posiadał odpowiednich środków. W dniu 13 grudnia 1872 r. ostatecznie zamknięto łaźnię i mykwę gminną³²¹ i od tego czasu mimo różnych prób – nie udało się stworzyć podobnej o takim statusie. Było to związane z tym, iż około 1865 r. pojawiły się w Łodzi prywatne łaźnie naturalnie, stanowiące konkurencję dla łaźni bożniczej. Wcześniej, bo 1857 r., grupa Żydów postępowych nabyła plac za nieruchomością nr 83 przy ul. Podrzecznej. Natomiast 2 marca 1865 r. zawarto umowę ze znanym już wówczas przedsiębiorcą, Fryderykiem Sellinem na urządzenie tam łaźni parowej i kąpeli w wannach. Ponadto zobowiązał się on urządzić tam porządną koszernię dla lepiej sytuowanych kobiet wyznania mojżeszowego³²². Od 1866 r. F. Sellin stał się właścicielem dużej nieruchomości przy ul. Konstantynowskiej 14/16, gdzie wśród wielu obiektów urządził dla kobiet wyznania mojżeszowego łaźnię parową i kąpiele w wannach³²³. Niewątpliwie obsługiwała ona mieszkańców Nowego Miasta i kształtującej się dzielnicy położonej na zachód od ul. Piotrkowskiej.

W 1871 r. grupa Żydów nabyła plac (nr hip. 274b) przy ul. Zachodniej 58 (obecnie 68). Jak wiadomo w jego sąsiedztwie powstała prywatna synagoga utożsamiania z jej zarządcami: D. Dobranickim i D. Prussakiem. Nabywcy nieruchomości pierwszej zbudowali tam murowany obiekt piętrowy, w którym – jak można sądzić – urządzono łaźnię do kąpeli w dolnej jego części a w podwórzu powstała typowa mykwa, wszystko ze środków A. Barucha,

³²⁰ Ibidem, ŁGWŻ, sygn. 426. Tam plan sporządzony przez Z. Kułakowskiego.

³²¹ Ibidem, AmŁ, sygn. 1562, k. 717–744.

³²² K. Badziak, J. Walicki, *Żydowski...*, s. 215; APŁ, Not. K. Szczawiński 1857, akt z 18/30 IX; ibidem, Not. M. Jaworski 1865, nr rep. 117.

³²³ APŁ, TKmŁ, sygn. 1020. Był to zakład przeniesiony z ul. Podrzecznej i rozbudowany od przełomu lat 60. i 70. XIX w.

który wydierżawiał je różnym osobom³²⁴. W 1884 r. właścicielem całej posesji został J. Silberstein, a po jego śmierci w 1885 r. jego spadkobiercy. Dużo kłopotów nastroczała sprawa rozliczenia się z A. Baruchem. Niewiele wiemy o jej wyposażeniu technicznym. W dniu 11 marca 1886 r. rodzina J. Silbersteina zwróciła się do Dozoru z propozycją nabycia tej posesji po cenie „kosztów”, ale spotkała się z odmową z braku środków. W 1898 r. właściciel tej posesji Markus Silberstein zobowiązał się do przekazania posesji Gminie żydowskiej pod warunkiem spełnienia określonych zobowiązań, co zostało przyjęte do realizacji. Wprowadzono warunek, aby w przypadku zgromadzenia 18 tys. rb.³²⁵, środki te przekazać osobom uprawnionym do religijnego nadzoru nad mykwą³²⁶. Z tego można wnioskować, iż wspomniany nadzór wykonywała grupa kierująca działalnością synagogi prywatnej, co wskazuje na bliskie związki łączące obie instytucje. Grupie zainteresowanej budową nowej łaźni udało się zebrać 18 868 rb., ale sprawa nie ruszyła z miejsca z powodu choroby i śmierci M. Silbersteina³²⁷. Dopiero po rewolucji 1905–1907 spadkobiercy M. Silbersteina, zapowiedzieli przekazanie w postaci darowizny wspomnianej nieruchomości pod warunkiem urządzenia tam wyłącznie religijno-obrzędowego zakładu kąpielowego (mykwy). Dozór Bożniczy stał się właścicielem hipotecznym (cena szacunkowa 15 tys. rb.) w połowie 1911 r. Istniejące tam obiekty były mocno przestarzałe, zniszczone. Sporządzono projekt budowy nowej łaźni rytualnej i rozpoczęto starania o zwrot wspomnianego wyżej funduszu, którego wielkość wzrosła w 1908 r. do 25 tys. rb. Wybuch I wojny światowej przekreślił te nadzieje³²⁸.

Duże znaczenie dla żydowskiej społeczności w Bałutach Nowych miały dwie instytucje funkcjonujące na posesji Zgierska 19, którą rodzina Rapaportów nabyła w 1858 r. Prawdopodobnie na początku lat 70. XIX w. na prośbę rabina Majzla zbudowano tam obiekt murowany, gdzie urządzono wspomniany wcześniej dom modlitwy i nową łaźnię rytualną. W 1897 r.

³²⁴ Ibidem, Księgi hipoteczne miasta Łodzi, sygn. 5/146 (rep 544), dział I; ibidem, ŁGWŻ, sygn. 2.

³²⁵ Sam M. Silberstein przekazał 8 tys. rbs. celem była budowa nowej łaźni żydowskiej. Ibidem, ŁGWŻ, sygn. 2, s. 57–59.

³²⁶ Byli to: D. Prussak, M. Helman, J. Warszawski, I. Auerbach, J. Warchiwker, L. Kohn i D. Dobranicki.

³²⁷ Na czele tej grupy stali: D. Prussak, J. Warszawski i I. Auerbach. Złożono ją w formie depozytu w łódzkim oddziale domu bankowego W. Landaua, ale jako własność Gminy.

³²⁸ W publikacji (K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie...*, s. 215) podano błędnie informacje o przeznaczeniu tego funduszu.

stan tej ostatniej był tak zły, że władze administracyjne nakazały jej zamknięcie i budowę nowej³²⁹. W tym okresie w Bałutach Nowych i kolonii Żubardź mieszkało około 20 tys. osób, z których większość stanowiła społeczność żydowska.

W systemie kształcenia dzieci i młodocianych żydowskich podstawową rolę odgrywały chedery, elementarne szkoły o charakterze religijnym. Nauka trwała 9 lat i obejmowała: czytanie po hebrajsku *Tory*, zapoznanie się z częścią *Talmudu*, również tłumaczeniem z hebrajskiego na jidysz, stopniowo rozszerzano program czytania i pisanie po niemiecku, polsku, później po rosyjsku, uczono także podstaw arytmetyki³³⁰. Założycielami takich szkół byli nauczyciele (mełamedowie), a środki na ich utrzymanie pochodziły z opłat wnoszonych przez rodziców dzieci. Ówczesna trudna sytuacja mieszkaniowa, będąca udziałem większości mieszkańców Łodzi rzutowała na warunki nauczania w chederach. W 1861 r. w Łodzi było 22 nauczycieli. W latach 1864–1866 miejscowa policja wręcz prześladowała nauczycieli żydowskich, nie posiadających praw do nauczania. Sprawą interesowały się władze Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej. Po konsultacjach z zarządzającym Warszawskim Okręgiem Szkolnym uznano, że dopóki w chederach nie nauczano drugiego języka, oprócz żydowskiego, to nie mogły one podlegać władzom szkolnym³³¹. Od 1885 r. władze miejskie na polecenie gubernatora piotrkowskiego zaostryły zobowiązania co do prowadzenia kontroli funkcjonujących chederów, głównie ich warunków higienicznych. W okresie od kwietnia do sierpnia 1885 r. specjalna komisja skontrolowała 107 tych placówek, w których uczyło się 1510 chłopców³³². Dane z 1884 r. wskazywały na funkcjonowanie w Łodzi 230 chederów³³³. Władze Dozoru Bożniczego w ograniczonym stopniu interesowały się ich losem, nie dysponowały też środkami na wspieranie ich działalności. Ich funkcjonowanie jako szkół o obliczu tradycyjno-religijnym było związane ze skromnymi możliwościami finansowymi ubogiej, ortodoksyjnej większości

³²⁹ APŁ, RGP.WAdm., 6077; ibidem, Not. J. Cichocki 1862, nr rep. 643.

³³⁰ J. Walicki, *Szkolnictwo i nauczyciele w Łodzi w XIX–XX wieku*, [w:] *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, red. S. Gala, Łódź 1998, s. 214–216.

³³¹ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8796, k. 12.

³³² W. Puś, *op. cit.*, s. 144–146; E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne w Łodzi w latach 1808–1914*, Łódź 1966, s. 53 i n.; Z. Ellenberg, *Żydzi i początki szkolnictwa powszechnego w Łodzi (1806–1864). Przyczynek do dziejów szkolnictwa oraz ludności żydowskiej m. Łodzi*, Łódź 1930, *passim*.

³³³ F. Friedman, *Dzieje Żydów...*, s. 270; „Dziennik Łódzki” 1885, nr 81, i 82.

społeczeństwa żydowskiego. Z tego względu odgrywały one istotną rolę kształcącą, w sytuacji występowania w tych środowiskach dużego analfabetyzmu, choć znacznie niższego w porównaniu do środowiska chrześcijan, głównie katolików³³⁴. Dopiero 15 czerwca 1888 r. wyszło rozporządzenie generał-gubernatora warszawskiego, w którym określono zasady otwierania i funkcjonowania żydowskich szkół religijnych w Królestwie³³⁵. Władze będą odtąd dążyć do unormowania ich działalności i narzucenia większej kontroli nad wszystkimi przejawami ich czynności.

Dane z 1895 r. informują o stałym wzroście liczebnym chederów. Wskazują też na ich wewnętrzne zróżnicowanie od strony wyposażenia, warunków sanitarnych, poprawy warunków nauczania. Ogółem 15 z nich wyróżniono jako przodujących pod tym względem³³⁶.

Żydowskie szkoły religijne dzieliły się na kilka typów, w zależności od poziomu nauczania. W najniższej grupie nauczały osoby bez odpowiedniego przygotowania. Można to uznać za szkółki dla najmłodszych dzieci, często od trzeciego roku życia. W pomieszczeniach dla nieco starszych dzieci uczyli mełamedowie, posiadający prawo nauczania. Wyższy typ stanowiły szkoły: „Talmud Tora”, często o rozszerzonym programie nauczania, głównie o przedmioty przygotowujące do zawodów rzemieślniczych. Według danych z początku XX w. było w Łodzi 117 chederów, obejmujących wszystkie typy szkół dla dzieci żydowskich oraz 600 szkół formalnie niezarejestrowanych, w których uczyły osoby pochodzące z centralnych rejonów Królestwa³³⁷. W dalszym ciągu dominowały w nich trudne warunki lokalowe i sanitarne, program był mocno ograniczony, choć pobierano wysokie opłaty od rodziców.

Ukaz carski z 5 czerwca 1862 r. wprowadzał równouprawnienie ludności żydowskiej. Do tego czasu skromne grupy dzieci tego wyznania uczęszczały do szkół elementarnych państwowych. W połowie 1861 r. Dozór rozpoczął zabiegi o utworzenie szkoły elementarnej, sprawa stała się przedmiotem obrad Rady Miejskiej w dniu 6 lutego 1862 r. W niesprzyjających okolicznościach 1863 r. grupa zamożnych Żydów wystąpiła z inicjatywą założenia szkoły elementarnej, ale miano ją utrzymywać ze środków zebranych w postaci składki szkolnej. W 1864 r. Dozór otrzymał zgodę na jej utworzenie

³³⁴ Z. Ellenberg, *op. cit.*, s. 9–15.

³³⁵ APŁ, Akta gminy Radogoszcz, sygn. 790.

³³⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 2677; E. Podgórska, *op. cit.*, s. 116.

³³⁷ APŁ, RGP. WAdm., sygn. 9361.

jako szkoły prywatnej. Na jej kuratora wyznaczono ówczesnego członka Rady Miejskiej, kupca, działacza społecznego Hermana Konstadta. Powstała ona 27 kwietnia 1865 r. w obiekcie przy ul. Jakuba, później przeniesiono ją do wygodniejszych pomieszczeń przy ul. Solnej. Początkowo jako szkoła 1-klasowa, później 2-klasowa, stała się wzorcową placówką oświatową w Łodzi. W roku szkolnym 1882/1883 powstała żeńska żydowska szkoła elementarna a w styczniu 1891 r. uruchomiono drugą szkołę męską. Dopiero od połowy lat 80. XIX w. władze miejskie rozpoczęły wydelać środki na wsparcie szkolnictwa żydowskiego. Na początku lat 90. XIX w. zwolniono Żydów od płacenia składki szkolnej na wszystkie szkoły, także chrześcijańskie. W 1900 r. funkcjonowały w Łodzi dwie elementarne szkoły męskie i cztery żeńskie o statusie szkół miejskich. Dozór Bożniczy otrzymał uprawnienia związane z ustalaniem budżetu szkół miejskich żydowskich, rozkładem składki szkolnej i jej zbiórką³³⁸.

W prezentowanym okresie miał miejsce szybki wzrost dochodów i wydatków budżetowych. W 1866 r. wpływy wyniosły prawie 4 tys., aby w 1890 r. dojść do 33 tys. rbs. Należy pamiętać, iż w okresie do początków lat 80. XIX w. dominowały w Rosji tendencje inflacyjne, co skutkowało osłabieniem wartości rubla. Z jednej strony rosła ilość osób, które z racji określonego stanu zamożności (I–IV klasa) mogły ponosić świadczenia na rzecz kasy gminnej. Właśnie dochody składkowe decydowały w dużym stopniu o większych możliwościach w zakresie wydatkowej strony. To umożliwiało tworzenie nowych pozycji po tej stronie oraz powiększanie środków na stare i nowe zadania. W tym zakresie gmina żydowska nie mogła liczyć na wsparcie z zewnątrz. Władze administracyjne zaostrzyły politykę kontroli wpływów i wydatków budżetu gminy łódzkiej. W dalszym ciągu obowiązywały dotychczasowe zasady tworzenia i akceptacji, przy czym ostatnie słowo należało do Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego. Członkowie Dozoru dążyli do dostosowania skali wpływów do stale rosnących wydatków. W przypadku oczekiwanego niedoboru występowało o zwiększanie wpływów. W dniu 10 marca 1879 r. zwrócono się z takim wnioskiem i uzyskano zgodę Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego o powiększenie etatu o 2865 rbs., z zastrzeżeniem jego poboru od osób gotowych ponieść taki ciężar. Wobec skarg ludności żydowskiej na

³³⁸ Opracowano na podstawie: APŁ, DSwŁ, sygn. 1696; W. Puś, *op. cit.*, s. 147–149; K. Badziak, *Herman Konstadt...*, s. 134–141; E. Podgórska, *op. cit.*, s. 116 in.; K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie...*, s. 115–120.

nadmierne obciążenie opłat na składkę gminną i to w warunkach kryzysu ekonomicznego, władze gubernialne dokonały na lata 1882–1885 obniżenia projektowanego budżetu o 17,9%³³⁹.

Zaginiecie dokumentacji wytworzonej przez władze gminy żydowskiej dla lat 1886–1914, dotyczącej spraw finansowych utrudnia dokonanie szerszej oceny polityki budżetowej Dozoru. Wykorzystane akta miejskie i gubernialne pozwoliły na sformułowanie kilku uwag o charakterze ogólnym. Przede wszystkim ograniczeniu ulegały dochody z religijnych obrzędów. Od 1886 r. zrezygnowano z dzierżawy rodału, rajskiego jabłka³⁴⁰. Ofiary z puszek w synagodze przynosiły wręcz śladowe środki. Także skromną pozycją pozostały wpływy z dzierżaw 30 ławek w synagodze gminnej i tzw. pokładnego³⁴¹. Jak wspomniano wyżej, w związku z zamknięciem łaźni rytualnej gminnej – wypadła pozycja związana z dzierżawą tego obiektu. W dalszym ciągu pozostała dzierżawa obejmująca ogrzewanie i oświetlenie bożnicy i szkoły. Po wybudowaniu nowej synagogi, także szkoła przy ul. Wolborskiej 20 funkcjonowała dalej, choć wpływy z nich były znikome. W końcu XIX w. przekazano to w użytkowanie wdowy Małki Widawskiej.

Wszystko to spowodowało, że w strukturze wpływów niepomrotnie wzrosła rola składki bożniczej. Dla 1896 r. wyniosła aż 97,3% ogółu dochodów³⁴². Przypomnijmy, że obowiązujące od 1827 r. przepisy wydane przez KRSWiD narzucały obowiązek dokonywania wewnętrznego podziału płatników na cztery klasy w zależności od aktualnego stanu zamożności. W sytuacji grożących niedoborów budżetowych, władze Dozoru z udziałem rabina Majzla dokonały w 1893 r. następującego podziału płatników składki. Dla Łodzi wydzielono grupę 87 osób płacących od 50 do 2500 rbs. i 1594 osoby świadczące w przedziale 1–40 rbs. Dla Bałut wybrano 62 płatników z opłatami od 1 do 150 rbs.³⁴³ Przynależność do takiej listy była równoznaczna z udziałem w zebraniach gminnych i wyborach Dozoru. Różne okoliczności spowodowały,

³³⁹ H. Banner, *op. cit.*, s. 23–27; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 2535; ibidem, sygn. 6242; ibidem, sygn. 6326; ibidem, sygn. 6671; ibidem, AmŁ, sygn. 7142, ibidem, sygn. 7150; ibidem, sygn. 7152; ibidem, sygn. 7158.

³⁴⁰ Budżet w latach 1882–1885 przewidywał z dzierżawy wpływy w wysokości 518 rbs. (APŁ, AmŁ, sygn. 7150).

³⁴¹ Udało się ustalić, iż dzierżawami ławek i pokładnego w omawianym okresie byli: Szmul Weyland, Robert Karpf, Icek Mendel Kon.

³⁴² Zob.: APŁ, AmŁ, sygn. 7158.

³⁴³ Ibidem, RGP.WAdm. sygn. 9118.

iz od 1893 r. a więc po wspomnianej decyzji – pojawiły się rosnące niedobory w strukturze wpływów, właściwie składki. W latach 1893–1899 wyniosły one aż około 52,5 tys., w tym w 1899 r. 30,3 tys. rbs.³⁴⁴ Różne były tego przyczyny. Od połowy lat 80. XIX w. napływające do Łodzi grupy zamożniejszych Żydów, w tym litwaków, przejawiały silne tendencje separatystyczne, słabiej integrowały się z nową dla nich wspólnotą gminną, rozrzuconą na dużej przestrzeni. Jak wiadomo ściąganiem składki i innych opłat zajmowała się grupa tzw. sekwestratorów miejskich. Nie potrafili oni dotrzeć do wszystkich płatników. Część z tych ostatnich miała okresy długich wyjazdów z Łodzi w sprawach zawodowych i handlowych. W lutym 1898 r. prezydent Łodzi, w dużej mierze odpowiedzialny za ściąganie składki wystąpił do władz gubernialnych o ustanowienie specjalnego sekwestratora z zadaniem zasadniczej zmiany tego trendu. Zgoda przyszła dopiero w listopadzie 1900 r.³⁴⁵

W strukturze wydatków zawsze dominowały środki przeznaczone na płace. Należy zaznaczyć, iż rosła ilość osób pobierających pensje. Dane obejmujące lata 1882–1885 informują o określonych wypłatach dla rabina (1500 rbs.), podrabina (500), duchownego I (260), II (210), III (150), kantora I (465), kantora II (300), czterech szkolników pobierało od 10 do 150 rbs., pisarz Dozoru (350), pukacz (60), grobowy (50) i służba pogrzebowa (10 osób) łącznie 1000 rbs.³⁴⁶ Stanowiło to razem 40,7% wydatków. Tak zwane wydatki bożnicze obejmujące: ocieplenie i oświetlenie synagogi, szkoły, utrzymanie kancelarii, zakup rajskego jabłka wynosiły tylko 4,3% i posiadały tendencję malejącą. Trzecią pozycję zajmował dział dotyczący wydzielania środków na wynajem pomieszczeń mieszkalnych dla rabina, podrabina, kantorów, kancelarię Dozoru. Ilość osób, dla których adresowano tego rodzaju świadczenia rosła równoległe do wzrostu świadczonych usług religijnych. W 1885 r. ten trzeci dział stanowił 9,5% ogółu wydatków. Dział IV obejmował tradycyjnie: środki przeznaczone na pomoc dla biednych Żydów, wydatki na lekarstwa również dla tej grupy i ponoszenie kosztów leczenia. Od 1881 r. wstawiono do budżetu wydatki w wysokości 4 tys. rbs. na potrzeby biednych chorych Żydów leczonych w tymczasowym szpitalu żydowskim zorganizowanym przez I. K. Poznańskiego w budynku przy ul. Drewnowskiej 75. Posiadał on 20 łóżek a w 1885 r. – 30, skromne ambulatorium internistyczne i chirurgiczne.

³⁴⁴ Ibidem, sygn. 6371, k. 1–2.

³⁴⁵ Ibidem.

³⁴⁶ Ibidem, AmŁ, sygn. 7150.

Sam I. K. Poznański zwrócił się do Dozoru o wsparcie jego akcji. W dniu 19 listopada 1881 r. miało miejsce zebranie 176 osób, bogatszej części społeczności żydowskiej i Dozoru, na którym zdecydowano o zbiorce 4 tys. rbs. w postaci rocznej składki. Środki te zbierał Dozór i wydatkował na koszty leczenia ubogiej ludności żydowskiej w tymczasowym szpitalu. Władze gubernialne zdecydowały o włączeniu tej składki do budżetu kasy Gminy³⁴⁷. W 1881 r. złożył I. K. Poznański obietnicę budowy stałego szpitala żydowskiego w Łodzi. W dniu 29 października 1890 r. miało miejsce otwarcie i oddanie do użytku obiektu przy ul. Nowo-Targowej (obecnie ul. S. Sterlinga) i Północnej. Zgodnie ze statutem Łódzki Żydowski Szpital przeznaczono dla osób wyznania mojżeszowego, ale przyjmował też chorych z wyznań chrześcijańskich i z innych miast. Przyjmował i leczył bezpłatnie ubogich mieszkańców Łodzi pochodzenia żydowskiego, co stanowiło istotną pomoc w realizacji tego rodzaju zadań przypisanych Dozorowi Bożniczemu. Z budżetu Gminy przekazywano corocznie 4 tys. rbs. na potrzeby Szpitala Żydowskiego, wcześniej przeznaczane dla tymczasowego szpitala. Poszukiwano też dodatkowych źródeł dla zwiększenia tej kwoty. Z chwilą uruchomienia tego obiektu dzierżawiący jatki mięsne przy ul. Wolborskiej 8/10 – rabin E. Ch. Majzel³⁴⁸ zobowiązał się do przekazywania ½ otrzymanych dochodów z ich eksploatacji na potrzeby nowego szpitala. Sprawa upadła, gdy władze administracyjne zagroziły likwidacją jatek, jako zbudowanych bez ich zgody. W końcu października 1890 r. Dozór złożył propozycję oddania na własność Szpitalowi Żydowskiemu placów nr 196 i 197. Zostało to zaakceptowane przez zebranie Gminy, władze administracyjne wyraziły wstępną zgodę na takie rozwiązanie. Przystąpiono więc do gromadzenia środków na fundusz w celu wystawienia nowych obiektów przynoszących dochody, ale zrezygnowano z tego, a w drodze rekompensaty zdecydowano o wypłacaniu rocznie na jego potrzeby dodatkowo 1 tys. rb.³⁴⁹

³⁴⁷ Szerzej na ten temat: K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie...*, s. 51–52; APŁ, ROSGP, sygn. 76, k. 9–14; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8897, k. 14–25; J. Fijałek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945*, Łódź 1990, s. 169–176.

³⁴⁸ Powstały one w 1880 r. na placach nr 196 i 197, na których w przeszłości funkcjonowała drewniana synagoga wraz z innymi obiektami. O ich funkcjonowaniu zob.: APŁ, RGP.WAdm., sygn. 9007.

³⁴⁹ Ibidem, AmŁ, sygn. 6791; ibidem, sygn. 7371; K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie...*, s. 58–59.

Gminy żydowskie ponosiły wydatki ujmowane jako zwrot kosztów kuracyjnych leczenia ubogich w szpitalach. Wielkość ta systematycznie rosła. W latach 1883–1885 wynosiła corocznie 800 rbs. i na tym poziomie dotrwała do końca XIX w., co było związane z uruchomieniem obiektów szpitalnych w Łodzi dla ubogich Żydów przez rodzinę Poznańskich³⁵⁰. Gmina łódzka dość ograniczone środki wydzielala na zwrot kosztów za lekarstwa pobierane przez ubogich Żydów. W latach 80. i 90. XIX w. wybierano je w aptecę E. Ludwiga, później Kazimierza Leinwebera. Po uruchomieniu Szpitala Żydowskiego pomoc w tym zakresie świadczyła otwarta tam apteka.

Od dawna gminy (kahaly) żydowskie były zobligowane do opieki nad ubogimi wyznawcami religii mojżeszowej. Zadania te, choć w formie bardziej doprecyzowanej zalecała ustawa z 19 kwietnia 1870 r. o zarządzie zakładów dobroczynnych w guberniach Królestwa Polskiego³⁵¹. Działalność instytucji z zakresu opieki społecznej poddano ścisłej kontroli władz administracyjnych. Państwo właściwie wycofało się z wszelkiej akcji pomocowej, uzasadniając to niedoborami budżetowymi. Ustawa ta opiekę nad ubogą częścią społeczności i „*zawiadrywaniem domami schronienia dla nich urządzonymi*” zalecała dozoram bożniczym pod nadzorem rad dobroczynności publicznej³⁵². W omawianym dziale IV wydatków budżetowych największy wzrost dotyczył organizacji pomocy dla biednych Żydów. W latach 1883–1885 wyniosły one rocznie 1200 rbs., co było niewystarczające w stosunku do zgłaszanych potrzeb. Wielkość ta w 1896 r. doszła do 8,5 tys. rbs. Oprócz świadczeń przeznaczonych na potrzeby najuboższych rodzin i osób najczęściej w kilku okresach świątecznych, pojawiały się formy pomocy lepiej zorganizowane i adresowane do wybranych środowisk. W 1892 r. po wybuchu epidemii cholery, Dozór wystąpił z inicjatywą zorganizowania taniej kuchni. Inicjatywa spotkała się z szerszym poparciem osób zamożniejszych, przyniosła wymierne korzyści dla biedoty żydowskiej, ale nie tylko na obszarze Starego Miasta. Akcją tą kierował Komitet Tanich Kuchen przy Dozorze³⁵³.

³⁵⁰ APŁ, AmŁ, sygn. 7150; ibidem, sygn. 7152; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 6198. W 1899 r. opłaty kuracyjne świadczone na rzecz szpitali: św. Mikołaja w Busku, św. Edwarda w Solcu, św. Aleksandra w Łodzi, żydowskiego w Kaliszu, żydowskiego w Piotrkowie i Fabrycznego Łódzkiego Czerwonego Krzyża.

³⁵¹ Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1870, t. 70, s. 199–241.

³⁵² K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie...*, s. 25.

³⁵³ Sprawozdanie Komitetu tanich kuchen przy Dozorze Bożniczym m. Łodzi za lata 1892–1894, Łódź 1895; APŁ, Not. J. Grabowski 1898, nr rep. 8081; K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie...*, s. 87–88; *Statuty stowarzyszenia czyli komitetu biednych chorych Mojżesz. Wyznania w Łodzi*, Łódź 1881; APŁ, AmŁ, sygn. 16200.

Należy wspomnieć, iż w Łodzi od lat 40. XIX w. pojawił się problem organizacji pomocy dla ubogich grup miejscowego społeczeństwa. W latach 60. XIX w. pomoc żywnościową i dostarczanie opału, i to w okresach dekonunktury gospodarczej – organizowały władze miejskie przy udziale komitetów filantropijnych i obywatelskich. W 1876 r., w okresie recesji ekonomicznej powstał Tymczasowy Komitet Wsparcia Biednych. Dozór Bożniczy podjął próbę nawiązania z nim współpracy, ale bez powodzenia. Głównym powodem były różnice religijne, kulturowe między społecznościami chrześcijańskimi i żydowskimi. W 1885 r. na bazie Tymczasowego Komitetu utworzono Łódzkie Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności³⁵⁴. Podjęta w tym roku inicjatywa założenia podobnej instytucji dla Żydów zakończyła się niepowodzeniem³⁵⁵. Dopiero wydarzenia rozgrywające się na początku lat 90. XIX w., kryzys, epidemie, zaburzenia społeczne, wzrost kosztów utrzymania, niedobory żywnościowe unaocznili władzom m.in. potrzebę budowy, wzorem ŁChTD – odpowiedniej instytucji filantropijnej, zdolnej do udźwignięcia ciężaru stworzenia różnych form opieki i pomocy dla ubogiej części tej społeczności w Łodzi, która na początku lat 90. XIX w. liczyła już $\frac{2}{3}$ ogółu miejscowych Żydów³⁵⁶. Zabiegi o utworzenie Łódzkiego Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności doczekały się już solidnych opracowań i ocen³⁵⁷, co zwalnia z obowiązku ich szczegółowej prezentacji. Dominowała opinia, że dozory były faktycznie instytucjami o charakterze administracyjnym i nie mogły właściwie kierować zadaniami w zakresie pomocy społecznej, w rozumieniu przepisów art. 362 rosyjskiej ustawy o opiece społecznej. Ustawa z 19 kwietnia 1870 r. nie odpowiadała już oczekiwaniom z tym związanych, i to w sytuacji, gdy państwo rosyjskie dalej nie widziało potrzeby wydzielania większych środków budżetowych na te cele. Celowo ograniczano pomoc ze strony gmin miejskich. Warto wspomnieć o dążeniach rosnących liczebnie,

³⁵⁴ Inicjatywa ta doczekała się ostatnio monografii: J. Sosnowska, *Działalność socjalna i opiekuńczo wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*, Łódź 2011.

³⁵⁵ Inicjatorami byli członkowie Dozoru: I. K. Poznański i Sz. Rosenblat, „Dziennik Łódzki” 1885, nr 182.

³⁵⁶ W czerwcu 1897 r. władze rosyjskiego MSW zatwierdziły wzorcowy statut dla mających powstać w przyszłości instytucji filantropijnych.

³⁵⁷ K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie...*, s. 69–76; Cz. Kępski, *Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności w latach 1900–1918*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1990, nr 3/4, s. 94 i n.

także pod względem zamożności – środowisk Żydów zachowawczych, religijnie konserwatywnych, grupujących przedstawicieli klas średnich i wyższych, sprowadzających się do związania przyszłego ŁŻTD z Dozorem, a więc nie osłabiania pozycji tego ostatniego. Ostatecznie 22 grudnia 1898 r. zatwierdzono statut ŁŻTD. Powstała więc instytucja całkowicie niezależna od władz Gminy w Łodzi, która w krótkim czasie wyrosła na jedną z największych żydowskich instytucji filantropijnych w skali państwa rosyjskiego³⁵⁸. Cele Towarzystwa obejmowały 6 form świadczeń na rzecz ubogich grup społeczności żydowskiej, które wchodziły w skład szeroko rozumianej opieki społecznej.

Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności było inicjatywą całkowicie prywatną, a więc stowarzyszeniem. Podobny charakter miały inne stowarzyszenia a także fundacje tworzone od lat 80. XIX w. dla realizacji określonych zadań z zakresu opieki społecznej. Odnotujmy tylko, iż ogólnie chodziło o struktury zajmujące się opieką nad dziećmi, chorymi, starcami, nad dorosłymi o specjalnym przeznaczeniu. Po utworzeniu ŁŻTD władze Dozoru nie realizowały zadań z zakresu opieki społecznej, a jedynie subsydiowały istniejące stowarzyszenia.

Powróćmy więc do struktury wydatkowej budżetów gminy żydowskiej w Łodzi. Dział V stanowiły opłaty podatkowe a VI wydatki na cele kancelaryjne. W budżecie na 1896 r. wydatki na płace stanowiły 48,2% ogółu, cele bożnicze 11,1, na wynajem mieszkań – 10,3, pomoc dla biednych – 25,0 a pozostałe łącznie 5,2%³⁵⁹.

1.6. Gmina żydowska w Łodzi od przełomu XIX/XX w. do wybuchu I wojny światowej

W końcu 1899 r. odbyły się wybory członków Dozoru na kadencję 1900–1902. W 1900 r. zmarł I. K. Poznański, długoletni członek władz Gminy żydowskiej, niekwestionowany autorytet i jej przywódca, wielki społecznik i filantrop, właściwy twórca Wielkiej Synagogi i Szpitala Żydow-

³⁵⁸ K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie...*, s. 76 i n.; *Ustawa Łódzkiego Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności*, Łódź 1899; APŁ, ROSGP, sygn. 178; F. Guesnet, *Polnische Juden im 19 Jahrhundert. Lebensbedigungen, Rechtsnormen und Organisation im Wandel*, Köln 1998, s. 439; *Sprawozdanie z działalności Łódzkiego Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności za rok 1900 (pierwszy)*, Łódź 1901.

³⁵⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 7158.

skiego. Należał do środowisk Żydów postępowych, ale zachował poprawne kontakty ze środowiskami religijnie zachowawczymi. Posiadał duże wpływy i silną pozycję w strukturach władz administracyjnych, co skutkowało większą możliwością obrony interesów tej społeczności w Łodzi³⁶⁰. Długoletnia choroba ograniczyła jego aktywność w ostatnich latach jego życia. W gronie członków Dozoru najsilniejszą pozycję zachował Sz. Rosenblatt, bliski współpracownik I. K. Poznańskiego, ale w obliczu rosnącej aktywności środowisk zachowawczych i związanych ze skrajną ortodoksją domagających się wywierania większego wpływu na politykę Dozoru – nie potrafił znaleźć rozwiązań kompromisowych. W 1900 r. zmarł też August Baruch³⁶¹, zastępca członka Dozoru, osoba ogromnie zasłużona w dziele integracji różnych odłamów społeczności żydowskiej. W kadencji 1900–1902 łódzki Dozór pracował więc w mocno okrojonym kształcie.

W dniu 20 listopada 1902 r. w synagodze przy ul. Zachodniej 56 odbyły się wybory członków Dozoru na kadencję 1903–1905. Przybyło zaledwie 150 osób, gdy prawo głosu posiadały 2923. W takiej sytuacji zdecydowano o uznaniu zebrania za nieważne. Na drugie zebranie (17 grudnia 1902 r.) stawiło się 340 osób. Najwięcej głosów na członków Dozoru otrzymali: Mosiek Aron Wiener (170), A. Dobranicki (163), Sz. Rosenblatt (160)³⁶². Na zastępców członka wybrano: Jakuba Warchiwkera (137), Ezrę Szykiera (122) i D. Prussaka (81). Największą niespodzianką była przegrana Ignacego Poznańskiego i Jakuba Hertza oraz I. L. Cohna i niskie notowania Żydów postępowych w warunkach zdobycia silnej pozycji przez środowiska religijnie zachowawcze. Powstałą sytuację pogłębiła informacja E. Szykiera o rezygnacji z wybranego stanowiska z uwagi na rozliczne obowiązki w kilku instytucjach społecznych. W piśmie z 20 stycznia 1903 r. Sz. Rosenblatt, występując w charakterze długoletniego członka władz Dozoru, poinformował gubernatora piotrkowskiego, iż na nową kadencję wybrano osoby niedostatecznie przygotowane do pełnienia takich funkcji. Z tego powodu wyraził gotowość odejścia z Dozoru i wprowadzenia do niego I. Poznańskiego i J. Hertza. W piśmie z 28 lutego 1903 r. prezydent Łodzi poinformował gubernatora o wyborach³⁶³ ale ich wyniki przedstawił

³⁶⁰ K. Badziak, *Wielkość i upadek fortuny Poznańskich*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi...*; idem, *Szkice do dziejów...*, s. 29 i n.

³⁶¹ Idem, *Obraz burżuazji w Pabianicach...*, s. 89 i n.

³⁶² APŁ, RGPWAdm., sygn. 6824. Dalsze miejsca zajęli: J. Wojdysławski (139), J. Warchiwker (138), I. Poznański (84), J. Hertz (42).

³⁶³ Ibidem, k. 12.

w sposób następujący: członkowie: Sz. Rosenblatt, A. Dobranicki, M. A. Wiener, zastępcy członków: J. Warchiwker, E. Szykier, D. Prusak. Takie rozwiązanie spotkało się z gwałtowną reakcją Sz. Rosenblatta, który złożył rezygnację z dalszych prac w Dozorze, gdyby on został zatwierdzony w przedstawionym kształcie. W szczególności atakował osobę M. A. Wienera, wchodzącego do niego na miejsce I. K. Poznańskiego. Podkreślał, iż jedynym godnym zastąpienia go był jego syn – Ignacy. Na miejsce ustępującego E. Szykiera pojawiły się kandydatury Pinkusa Lichtenberga i Jakuba Wojdysławskiego. W dniu 6 stycznia 1904 r. władze zatwierdziły przedłożoną kolejną listę kandydatów do Dozoru. Członkami zostali: M. A. Wiener, A. Dobranicki, J. Wojdysławski, a zastępcami: J. Warchiwker, I. Poznański i D. Prusak. Jednakże I. Poznański i D. Prusak odmówili przyjęcia proponowanych funkcji. Pierwszy z nich motywował to rozlicznymi obowiązkami i złym stanem zdrowia. W powstałej sytuacji władze na zastępców członka Dozoru zatwierdziły P. Lichtenberga i D. Dobranickiego³⁶⁴. W ten sposób w strukturze władz Dozoru przewagę zdobyły środowiska religijnie zachowawcze. Ich symbolem będą M. A. Wiener i J. Wojdysławski. Uważna analiza zachowanych materiałów źródłowych pozwala na sformułowanie opinii, iż drugą grupą wyraźnie czytelną w strukturze władz Dozoru od początku XX w. były osoby związane lub popierające nadrabina E. Ch. Majzla. Środowiska Żydów postępowych oczekiwały, że władze administracyjne opowiedzą się jednoznacznie po ich stronie, podobnie jak to miało miejsce podczas tworzenia ŁŻTD, ale spotkał je zawód. Inna rzecz, iż na przełomie XIX i XX w. zmarła lub zaprzestała dalszej aktywności znacząca grupa z tego środowiska³⁶⁵. Zwycięstwo środowisk zachowawczych było wyrazem wzrostu ich znaczenia w sensie liczebnym i majątkowym.

Dozór wybrany na lata 1903–1905, praktycznie dopiero ukształtowany w 1904 r., w warunkach ostrych niepokojów politycznych i społecznych 1905–1907 – funkcjonował do końca 1907 r. Władze wyszły wówczas z założenia, że przeprowadzenie nowych wyborów nie miało szans powodzenia. W latach 1905–1907 nie było pełnego składu władz Dozoru. Zgodnie z przepisami nowe wybory winni się odbyć w końcu 1906 r. W okresie rewolucji 1905–1907 duża część społeczności żydowskiej, głównie przemysłowców

³⁶⁴ Ibidem, k. 41–66.

³⁶⁵ Zmarli: Salomon Barciński, Salomon Landau, Arnold Stiller. Na początku XX w. dominowała zła koniunktura gospodarcza, miały miejsce liczne upadłości, w tym ok. 30 dużych firm przemysłowych i handlowych.

opuściła Łódź, nie uczestnicząc w życiu miejscowej gminy. Dozorowi działającemu w latach 1904–1907 zarzucano niegospodarność, szafowanie środkami finansowymi, kwestionowano kwalifikacje osób pełniących funkcje jego członków i zastępców. W 1905 r. podejmowano starania o przekształcenie dozoru na zarząd gminy żydowskiej. Wzorowano się na rozwiązaniach wprowadzonych w Warszawie. W październiku 1905 r. do gubernatora piotrkowskiego udała się delegacja w składzie: Maurycy Poznański, lekarz Maurycy Likiernik i architekt Dawid Lande³⁶⁶. Wskazywano m.in. na fakt, iż instytucja dozoru była mocno przestarzała, jej udziałem były kryzysy, niemożność właściwego reagowania na nowe wyzwania ekonomiczne i społeczne. Między innymi domagano się zniesienia cenzusu majątkowego przy wyborze władz³⁶⁷. Te i inne zabiegi nie spotkały się z przychylnym przyjęciem ze strony władz gubernialnych. Wskazywano na wyjątkową pozycję prawno-ustrojową Warszawy.

Kolejne wybory do władz Dozoru odbyły się dopiero w końcu 1907 r., i to w warunkach wyraźnego uspokojenia nastrojów społecznych. Odbyte pod przewodnictwem adwokata Adolfa Kohna zebranie, które zgromadziło 20 osób wyłoniło nazwiska kandydatów na członków Dozoru: Ber Wachs, Stanisław Jarociński, A. Dobranicki, Sz. Rosenblatt, Michał Cohn, Naftali Bukiet, J. Warchiwker, Juliusz Rosenthal, Paweł Hertz, dr Józef Sachs i M. A. Wiener³⁶⁸. Można z tego wnioskować o podjętej – w ten sposób – próbie pogodzenia zwalczających się kierunków religijnych, ale w ramach ortodoksji żydowskiej. W dniu 20 listopada 1907 r. w gmachu synagogi przy ul. Zachodniej 56 zgromadziło się około 500 osób, które w tajnym głosowaniu wybrały: A. Dobranickiego, J. Wojdysławskiego i M. A. Wienera na członków, a więc w dotychczasowym kształcie, a na zastępców: J. Warchiwkera, Chaima Abrama Trunka i Tobiasza Bialera³⁶⁹. Kierunek rabiniczny zachował, nawet umocnił swoją dominującą pozycję, co odpowiadało dążeniom władz rosyjskich do takiej przebudowy wyznania mojżeszowego, przynajmniej na gruncie rosyjskim, aby nadać zgromadzeniu rabinów prawo wydawania decyzji, posiadających charakter typowo kanoniczny. W judaizmie nie było sakramentu kapłaństwa.

³⁶⁶ „Rozwój”, 10 X 1905, nr 226, s. 3; ibidem, 6 X 1905, nr 223, s. 2; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7580.

³⁶⁷ „Rozwój”, 11 X 1905, nr 227, s. 2.

³⁶⁸ Ibidem, 15 XI 1907, nr 232, s. 2.

³⁶⁹ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8301; „Rozwój”, 8 XI 1907, nr 237, s. 3. Wymienia się jeszcze B. Wachsa. Być może nie przyjął on wyboru a jego miejsce zajął T. Bialer.

Chodziło więc o stworzenie odpowiedniej struktury, wręcz centrali, odpowiednio zbliżonej do instytucji funkcjonujących w ramach wyznań chrześcijańskich³⁷⁰. Minister spraw wewnętrznych, także premier, Piotr Stołypin, podjął decyzję o wyborze Komisji Rabinackiej i zjazdu przedstawicieli Żydów na 15 marca 1910 r. Władze administracyjne otrzymały nakaz kontroli przebiegu wyborów. W gronie wybranych elektorów, mających prawo uczestniczyć w gubernialnym zebraniu wyborczym oprócz podrabina G. Segala i kilku duchownych znaleźli się prawie wszyscy członkowie ówczesnego Dozoru łódzkiego i osoby związane z tym kierunkiem religijnym³⁷¹. Z różnych powodów dopiero w końcu 1913 r. miała rozpocząć urzędowanie Komisja Rabinacka przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Z jednej strony, władze rosyjskie dążyły do stworzenia ciała prezentującego opinie i potrzeby Żydów w Rosji jako całości, także broniącego ich praw, co mogło przynieść poprawę relacji między nimi a państwem carskim, z drugiej, wybitnie faworyzowały nurt konserwatywno-religijny, licząc na jego lojalne podejście do kształtu polityki wewnętrznej Petersburga. Tym samym zajęto wrogi, konfrontacyjny stosunek w odniesieniu do ruchu syjonistycznego, różnych struktur kierowanych przez radykalne środowiska inteligenckie (ruch robotniczy, formacje liberalno-lewicowe). Znacząca część łódzkich środowisk konserwatywno-religijnych znajdzie się później w partii Żydów – ortodoksów „Aqudas Israel”, której lokalny oddział zaczął przyjmować wyrazisty kształt w okresie wyboru nadrabina Łodzi w 1912 i 1913 r.³⁷²

Kolejne wybory władz Dozoru łódzkiego odbyły się w pierwszym terminie w listopadzie 1910 r. Przybyło 12 osób. Dopiero w drugim terminie, 8 grudnia w synagodze przy ul. Zachodniej 56 na kadencję 1911–1913 wybrano na członków: A. Dobranickiego, J. Warchiwkera i E. Szykiera, na zastępców T. Bialera, Ch. A. Trunka i J. Wojdysławskiego³⁷³. Uczestniczyło 608 osób na

³⁷⁰ Takie rozwiązanie zapowiadał ukaz z 1896 r. o zagranicznych wyznaniach religijnych (*Swod Zakonow Rossijskoj Imperii, t. XI, cz. I*), w którym m.in. określono sposób wyborów Komisji Rabinackich, w tym osoby płacące składki powyżej 15 rb.

³⁷¹ Szczegóły zob.: APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7816.

³⁷² K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie...*, s. 216–217; M. Friedman, *Agudas Israel, Encyklopedia Judaica*, vol. 2, Jerusaleń b. r. w., kol. 421–422; A. Bęćkowska, *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce*, Warszawa 1925, s. 486–489.

³⁷³ APŁ, AmŁ, sygn. 2931; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8747. Postępowcy: Sz. Rosenblatt, J. Rosenthal, B. Wachs, J. Hertz, E. Heiman nie znaleźli poparcia większości Żydów konserwatywno-religijnych.

5844 uprawnionych do głosowania. Część wyborców prowadziło kampanię przeciwko E. Szykierowi, a o jego pozostaniu we władzach Dozoru zadecydowała pozytywna opinia o nim prezydenta, Władysława Pieńkowskiego. W czerwcu 1913 r. z powodu złego stanu zdrowia zwolniono, na jego prośbę, z funkcji członka Dozoru J. Warchiwkera.

W końcu 1913 r. stworzono specjalny Komitet do przeprowadzenia wyboru członków i zastępców łódzkiego Dozoru. Podzielono go na dwie grupy. Do pierwszej weszli przedstawiciele konserwatywnego skrzydła religijnego, w drugiej dominowali postępowcy. Wybory te poprzedziła ostra walka o zwolnione stanowisko nadrabina w Łodzi. Opracowano dwie listy wyborcze. Gorącą atmosferę podgrzewały oskarżenia o próby fałszowania list wyborczych. Wybory przeprowadzone 14 stycznia 1914 r. poprzedziły decyzje o celowości usprawniania pracy Dozoru, m.in. poprzez wybór przewodniczącego zarządu, likwidację zastępców członków, co skutkowało powołaniem 5 członków zarządu. Stworzono stanowiska sekretarza i kasjera władz Dozoru. Przewodniczącym został A. Dobranicki, co było swoistym ukoronowaniem jego kariery, a członkami: B. Wachs, J. Wojdysławski, Ch. A. Trunk, T. Bialer i E. Szykier³⁷⁴. W opinii łódzkiego „Rozwoju”, polskiego organu narodowego w omawianych wyborach w Łodzi zwyciężyła grupa litwaków i nacjonalistów żydowskich³⁷⁵. Oskarżono wręcz nowy zarząd Gminy o dążność do wyjścia poza łódzkie cztery ściany i związania się ze światowymi organizacjami żydowskimi w obliczu bojkotowej kampanii części społeczeństwa polskiego. Takie spojrzenie było wybitnie tendencyjne. Przede wszystkim dozory nie mogły zajmować się działalnością polityczną.

W omawianym okresie najbardziej spektakularnym wydarzeniem był wybór kolejnego rabina, właściwie nadrabina gminy żydowskiej w Łodzi. W dniu 12 maja 1912 r. w wieku 92 lat zmarł rabin E. Ch. Majzel, wybrany na to stanowisko w 1873 r. Pozostawał więc na tym stanowisku 39 lat. Niewątpliwie położył wielkie zasługi dla życia religijnego i potrzeb mieszkańców gminy. Rabin Majzel miał też córkę, która poślubiła podrabina G. Segala pochowanego w grobowcu teścia. Jego wnuk Josek Menachem Segal został mianowany w 1908 r. podrabinem w gminie łódzkiej. Pogrzeb rabina E. Ch. Majzla zgromadził tysiące osób. Pochowano go na nowym cmentarzu żydowskim

³⁷⁴ APŁ, AmŁ, sygn. 2931; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8747; *Czas. Kalendarz na rok 1914*, Łódź 1913, Dział adresowy, s. 17. Sekretarzem został I. Szwarcman a kasjerem Józef Monitz.

³⁷⁵ „Rozwój”, 5 I 1914, nr 11, s. 4.

(str. P, kw. A). Pomnik na jego grobie ma formę otwartych rodaków *Tory*, właściwie podwójnych macew. Epitafium przypomina, że zmarły był *człowiekiem bożym i świętym*³⁷⁶. Był bowiem znanym filantropem, zawsze część swoich dochodów przekazywał na pomoc biednych³⁷⁷.

Między innymi wsparł Szpital Żydowski środkami w wysokości 8 tys. rb., które przekazano na tzw. „żelazny kapitał”. Z jego nazwiskiem łączona jest inicjatywa założenia, w 1909 r. stowarzyszenia religijno – oświatowego – Łódzkiego Towarzystwa „Talmud Tora” imienia rabina E. Ch. Majzla, które zakładało dla biednych dzieci żydowskich chedery, jeszyboty i inne placówki oświatowe, a także świadczyło pomoc wyżywieniową i materialną³⁷⁸. W krótkim czasie nowa instytucja stała się silną strukturą, także pod względem materialnym. W 1910 r. należało do niej 372 członków, jak można przyjąć – zwolenników religijnego kierunku muzarystycznego, w dużej mierze wywodzących się z obszarów b. Wielkiego Księstwa Litewskiego³⁷⁹. E. Ch. Majzel dochował się syna Noty (Natana) Layzera i pięciu wnuków. W marcu 1908 r. wystąpił do gubernatora piotrkowskiego i łódzkiego Dozoru o zatwierdzenie swego wnuka Layzera (Lazera) Icka na pomocnika rabina. Praktykował on u boku dziadka, znał dobrze łódzkie realia a dodatkowo nie musiał pobierać wynagrodzenia. Członkowie Dozoru: M. A. Wiener, J. Wojdysławski, Ch. A. Trunk wskazali jednak na przeciwwskazania prawne, kłopoty z tworzeniem takiej funkcji, co skutkowało odrzuceniem propozycji³⁸⁰. Z faktu, iż po

³⁷⁶ *Wielki Rabin Łodzi Eljahu Chaim Majzel w stulecie śmierci. Wiara w dialogu. Uroczystość z okazji stulecia śmierci rabina Eljahu Chaima Majzla, 6 maja 2012, Łódź 2012*, s. 8; J. Maleńczyk, *A Guide to Jewish Lodz*, Warszawa 1994, s. 47–48; APŁ, ŁGWŻ, sygn. 97, k. 4–11. W literaturze współczesnej nagminnie zalicza się rabina Majzla do kierunku chasydzkiego, co jest ogromnym nadużyciem, faktem niezgodnym z rzeczywistością. Na jednym z obrazów powstałym po II wojnie światowej przedstawiono go w ubiorze z jedwabiu i noszącego białe skarpetki.

³⁷⁷ Zob.: Y. Sh. Kanfer, *The 1912–1913 Łódź rabbinic elections in the light of memoirs and archival documents*, „Acta Judaica Lodziensia” 2011, t. 1, s. 77–79; P. Minc, *The Lodz Rabbi, Elijah-Chaim Mayzel*, ibidem, s. 139–147; W. Puś, *Żydzi...*, s. 171–177; J. J. Trunk, *Pojln-obrazy i wspomnienia z Łodzi*, wybór, przekład i komentarze A. Clarke, Łódź 1997.

³⁷⁸ APŁ, RGP.Kancelaria Prezydialna, sygn. 702, k. 1–27; ibidem, Policmajster m. Łodzi, sygn. 953.

³⁷⁹ W gronie tym byli m.in. kupcy, przemysłowcy, niektórzy związani z działalnością w Dozorze: J. Warchiwker, P. Lichtenberg, Szapsia Szapiro, Sender Dyszkin, Mordka Bendet, M. Gordon, Chaim Wiślicki, Ch. Dobranicki, Ch. I. Berman.

³⁸⁰ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7934. Layzer Icek Majzel w tym czasie mieszkał w miejscowości Gródek (Horodok), pow. Wilno, skąd wywodziła się ta rodzina.

śmierci rabina łódzkiego pojawiła się kandydatura jego wnuka na zwolnione miejsce, można wnioskować, iż inicjatywa z 1908 r. była krokiem wstępnym na tak wytyczonej drodze³⁸¹.

W ostatnim okresie życia spadła aktywność rabina E. Ch. Majzla. Często wyjeżdżał za granicę w celu poratowania stanu zdrowia. W chwili śmierci pozostawił rodzinę bez środków do życia. W aktach Łódzkiej Gminy Wyznaniowej Żydowskiej zachowała się informacja, iż w rezultacie głęboko religijnego i ideowego wychowania swoich dzieci i wnuków, okazali się oni zupełnie nie dostosowani do ówczesnych wymogów życia, walki konkurencyjnej, troski o swój byt i przyszłość rodziny³⁸². W powstałej sytuacji powstała koncepcja pozyskania dla rodziny Majzla dużych środków pochodzących z różnych źródeł. Część wypłacano do wybuchu I wojny światowej. Na tym tle doszło do kontrowersji, część środowisk z J. Wojdyśławskim na czele zdecydowanie odrzucała takie rozwiązanie³⁸³. Do sprawy utworzenia odpowiedniego funduszu dla rodziny Majzlów powrócono w 1917 r.

Jak wspomniano wyżej, właściwe wybory nowego rabina w 1912 i 1913 r., a więc w dwóch turach unaocznily głębokość podziałów wewnętrznych, i to na tle religijnym – dominujących w łonie społeczności Żydów łódzkich. Należy zdecydowanie odrzucić spojrzenie widoczne w literaturze przedmiotu³⁸⁴ jakoby główna linia podziału w tych wydarzeniach przebiegała między środowiskami Żydów postępowych a obozem konserwatywno-religijnym, utożsamianym najczęściej z opcją chasydzką. Tak też dzieliły i widziały ówczesne podziały w gminie żydowskiej w Łodzi władze administracyjne³⁸⁵. Było to oczywiście duże uproszczenie, pomocne w analizie opisywanej rzeczywistości, ale odnoszone do sylwetek i charakterystyk dwóch głównych kandydatów do stanowiska rabina. Dodatkowo próbuje się wspomniane wydarzenie opisać jako konflikt polityczny, albo wyraźniej przedstawić je na tle wewnętrznych podziałów politycznych dominujących wśród Żydów, ze szczególnym podkreśleniem znaczenia obozu syjonistycznego³⁸⁶. Takie przekazy były wytworem

³⁸¹ Taką informację zamieścił „Kurier Łódzki” w 1912 r.

³⁸² APŁ, ŁGWŻ, sygn. 97, k. 1–6; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 7922. Rodzina Majzlów ostatnie pieniądze wydała na leczenie rabina.

³⁸³ Zaproszony z Warszawy rabin Lewinsohn tak skomentował to wydarzenie: „waśnie wśród Żydów były i są największym ciężarem dla ludności żydowskiej. APŁ, ŁGWŻ, sygn. 97, k. 6.

³⁸⁴ Zob.: Y. Sh. Kanfer, *op. cit.*, s. 81–83.

³⁸⁵ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8709, *passim*.

³⁸⁶ Y. Sh. Kanfer, *op. cit.*, s. 83–85.

środowiska dziennikarskiego, ówczesnych obserwatorów życia politycznego i społecznego wybitnie zainteresowanych nagłaśnianiem takich właśnie konfliktów i preferowanych przez siebie opcji politycznych. Duża część wymienionych wyżej środowisk zerwała lub znacząco ograniczyła swoje związki z wyznaniem mojżeszowym. Należy więc mocno podkreślić, iż wybór rabina, przewodnika duchowego gmin żydowskich był wydarzeniem o charakterze wybitnie religijnym. Tak też ujmowały to ówczesne przepisy, obowiązujące od początku lat 20. XIX w. i tylko częściowo doprecyzowane oraz w skromnym zakresie modyfikowane³⁸⁷. Władze administracyjne świadome możliwości wystąpienia takich tendencji, próbowały szybko reagować na wszelkie takie przejawy, prowadząc nawet dochodzenia w niektórych sprawach, jeśli miały podejrzenie przekroczenia obowiązujących przepisów.

Powstaje w tym miejscu pytanie: dlaczego wybór nowego nadrabina w Łodzi wywołał takie kontrowersje, spory, długotrwałą walkę? Sprawa była bowiem powszechnie komentowana i analizowana. Wydaje się, iż można wyróżnić kilka przyczyn takiego stanu. Po pierwsze, wynikało to z pozycji rabina urzędującego w synagodze przy ul. Wolborskiej, wyraźnie dominującego w strukturze gminy łódzkiej, przy którym pozostawały wszystkie najważniejsze uprawnienia religijne i administracyjne, co znalazło odbicie w tytulaturze nadrabina. Jak wspomniano wcześniej pozycja rabina w synagodze postępowej sprowadzała się do funkcji kaznodziei, a więc osoby specjalizującej się w wygłaszaniu kazań w różnych językach. Za życia rabina E. Ch. Majzla stosunki między tymi ośrodkami życia religijnego były poprawne. Spodziewany wybór na stanowisko nadrabina osoby o poglądach konserwatywno-religijnych, groził dla tych środowisk daleko posuniętymi komplikacjami. Po drugie, władze rosyjskie dążyły do wzmocnienia pozycji rabinów gminnych, popierały raczej opcję zachowawczą, przychylniej traktowały uczestników skrajnej ortodoksji, chasydów. To wszystko rzutowało na zasięg i rozmiary walki wyborczej.

Wszystko to odbywało się w atmosferze widocznych od końca XIX w. silnych tendencji sekularyzacyjnych, tworzenia się nowych ruchów społecznych. Wśród ludności żydowskiej pojawiły się nowe idee, z których największe znaczenia osiągnęły: syjonizm o rozbudowanej strukturze i ruch robotniczy. Koła konserwatywno-religijne atakowały syjonizm za jego świecki charakter.

³⁸⁷ W latach 20. XIX w. nie było bowiem żadnych struktur politycznych. Pewne zmiany w tym zakresie wprowadziły przepisy wydane przez Namiestnika Królestwa Polskiego 14 VII 1868 r.

Właśnie w 1912 r. rozpoczął się proces tworzenia organizacji prezentującej interesy żydowskich religijnych gmin, także aktywniejszych środowisk chasydów. Został on zapoczątkowany na zjeździe środowisk konserwatywno-religijnych w 1911 r. w Katowicach. Taka była geneza powstania organizacji Agudas (Agadun) Israel. Na gruncie łódzkim jej początki należy łączyć właśnie z wyborem nadrabina Łodzi, a więc z przełomem 1912/1913 r., choć ze zrozumiałych względów nie zostało to ogłoszone publicznie. Zgodnie z obowiązującymi przepisami przystąpiono do zbierania kandydatur na wakujące miejsce nadrabina Łodzi. Środowiska konserwatywno-religijne wysunęły kandydaturę rabina z Radomia, Lejzora Lejba Treistmana (Trajstmana)³⁸⁸. Żydzi postępowi myśleli początkowo o L. I. Majzlu, ale prawdopodobnie nie podjął on tego wyzwania. Ostatecznie wybór padł na rabina Kalisza, Chaskiela Lipszyca³⁸⁹. Wybory przeprowadzono 23 października 1912 r. w synagodze przy ul. Zachodniej. Na 7020 osób uprawnionych do głosowania przybyło aż 3690. Panował więc ogromny zgłęb i utrudnienia w oddawaniu głosów. Podnoszono, iż wiele przybyłych osób nie płaciło składek. Te i inne nieprawidłowości spowodowały, iż władze zdecydowały się na ich unieważnienie. Największą ilość głosów, bo 2211 – otrzymał rabin Treistman, a jego przeciwnik Lipszyc – 1391, choć był silnie popierany przez środowiska litwaków zamieszkałych w Łodzi³⁹⁰. Władze administracyjne nakazały sprawdzenie i wyeliminowanie zgłaszanych nieprawidłowości. Wyciągnięto więc pewne wnioski, zmieniono, a właściwie uznano za celowe organizację dłuższej akcji przedwyborczej. W przeprowadzeniu II tury wyborów uwidoczniło się ścisłe współdziałanie urzędów: Gubernatora Piotrkowskiego, Prezydenta i Policmajstra m. Łodzi. W pierwszej kolejności zgłaszano osoby pragnące

³⁸⁸ Leyzer (Eleazar) Leyb (Jehuda) Treistman (1872–1920) syn Borucha-Mordachy i Rywy-Małki Grynberg urodzony w Konstantynowie (pow. Konstantynów, zlokalizowany przy drodze z Warszawy do Brześcia), żona Rajzla z Solników, dochowali się dwóch synów: Symchy i Szoela. APŁ, ŁGWŻ, sygn. 279, k. 13–28; ibidem, Akta Urzędu Stanu Cywilnego Wyznania Mojżeszowego, sygn. 330, k. 560. Zob.: *Istoria jewrejkiego naroda w Rossii*, red. J. Bartalia, t. 2. *Ot razdiel'ow Polsi do padienija Rossijskoj Imperii 1772–1917*, red. I. Lurie, Jerusalm–Moskwa 2012, s. 115–135.

³⁸⁹ Chaskiel (Jeschakiel) Lipszyc (1862–1932), syn rabina, pochodził z guberni kowieńskiej. Pierwszy urząd rabina objął w 1887 r., był znanym kaznodzieją w kraju i zagranicą, osobą wykształconą, autorem dzieła rabinicznego Hamidrasz Wehamuase (*Nauka i praktyka w Pieciuk-sięgach Mojżeszowych*) zawierającego komentarz do *Pięcioksięgu*. W 1906 r. przybył do Kalisza, gdzie pracował m.in. na rzecz poprawy warunków lokalowych i sanitarnych ludności żydowskiej. Był 13 rabinem w rodzinie o takiej tradycji.

³⁹⁰ APŁ, AmŁ, sygn. 2931, s. 79–81; *Wybory rabina*, „Kurier Łódzki”, 24 X 1912, s. 4; *Unieważnienie wyborów rabina*, ibidem, 31 X 1912, s. 4.

kandydować na stanowisko nadrabina. W celu przeprowadzenia sprawnej akcji, gubernator piotrkowski wyznaczył dla każdego kandydata kilkuosobowe grupy odpowiedzialne za organizację ich zebrań przedwyborczych, ale bez udziału samych zainteresowanych³⁹¹. Zebrania zwolenników L. L. Treistmana odbyły się 16, 19, 25 i 26 sierpnia, rabina Ch. Lipszyca 20, 22, 25 i 27 sierpnia, rabina z Warszawy, Abrama Hersza Perelmuttera³⁹² 11 lipca, 15 i 26 sierpnia oraz rabina z Zawiercia, Chaima Mendla Landaua – 22 i 25 sierpnia 1913 r. Powyższe zebrania organizowano w kilku stałych miejscach, tak aby mogły w nich uczestniczyć jak największe grupy i w dogodnych warunkach³⁹³. Największą popularnością cieszyły się zebrania przedwyborcze organizowane na rzecz poparcia rabinów: Treistmana i Lipszyca.

Drugą turę wyborów zorganizowano 10 września 1913 r. w dużej sali III Oddziału Straży Pożarnej przy ul. Mikołajewskiej (obecnie ul. H. Sienkiewicza) 54. Przyniosły one następujące rozstrzygnięcie: Treistman otrzymał 1284 głosy, Lipszyc – 1073, Perelmutter – 39, M. Landau – 30, rabin z Ostrowa, Józef Kalisz – 20 i rabin z Góry Kalwarii, Abram Alter – 1³⁹⁴. Takie rezultaty były dużym zaskoczeniem dla środowiska Żydów postępowych. Okazało się, że dopiero po przyjęciu kilku delegacji łódzkich Żydów, po I turze wyborów – Treistman zgodził się stanąć ponownie do walki wyborczej. Był świadomy głębokich podziałów religijnych i ideowych oraz ostrej walki o stanowisko nadrabina w Łodzi, prosił, więc o wybór innego kandydata. Po wyrażeniu zgody wykazał dużą aktywność organizacyjną, jego koncyliarne nastawienie skutkowało połączeniem kilku środowisk konserwatywno-religijnych, w tym Żydów wołyńskich, rosyjskich i dużego odłamu litwaków³⁹⁵. W literaturze podkreśla się duże zaangażowanie cadyków chasydzkich w sprawę wyboru Treistmana³⁹⁶. Jest faktem, iż przedstawiciele tych środowisk religijnych

³⁹¹ APŁ, Policmajster m. Łodzi, sygn. 1357, k. 1–10.

³⁹² Abram Hersz Perelmutter, naczelny rabin Warszawy.

³⁹³ APŁ, Policmajster m. Łodzi, sygn. 1357, k. 1–17. M.in. organizowano je w synagodze przy ul. Wólczańskiej i Zachodniej 56, w Angielskiej Sali, Warszawskiej Sali (ul. Piotrkowska 36), w sali przy ul. Cegielnianej 63 (obecnie ul. S. Jaracza), w nowej Sali Koncertowej przy ul. Olgińskiej (ul. G. Piramowicza 14).

³⁹⁴ Ibidem, k. 19–22.

³⁹⁵ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8709.

³⁹⁶ J. Walicki, *Synagogi...*, s. 144–145. Tam informacja, że rabin L. L. Treistman był kandydatem chasydzkim. Zob.: Y. Sh. Kanfer, *op. cit.*, s. 88–89. W publikacjach tych dominuje podejście typowe dla poprawności politycznej wybitnie faworyzującej wszystko co związane z lewicowym, liberalnym myśleniem, to, co jest rozwiązaniem ahistorycznym, mocno upolitycznionym, a więc nieobiektywnym.

działających w miastach wschodniej i środkowej części Królestwa namawiali Treistmana do podjęcia walki o urząd nadrabina w Łodzi, a po I turze wyborów nadal udzielali mu poparcia. Władze podjęły śledztwo w sprawie publikacji prasowych sygnowanych przez te środowiska, co uznano za naruszenie prawa, ale nikogo nie ukarano³⁹⁷. Wydaje się, iż wystąpienia cadyków, wydawane przecież bez jego wiedzy – więcej zaszkodziły, aniżeli przyniosły pożytku Treistmanowi. Środowiska opozycyjne wykorzystały to do straszenia uprawnionych do głosowania wyborców możliwością wyboru chasyda na rabina łódzkiego.

Ze środowiska Żydów postępowych wyszły trzy proklamacje skierowane przeciwko osobie Treistmana i popierających go stronników, co było też niezgodne z obowiązującymi przepisami. W pierwszej z nich wychwalano zasługi rabina Lipszyca jako idealnego kandydata na rabina łódzkiego. Przestrzegano przed wyborem „chasyda” Treistmana. W drugiej, wskazywano na konieczność przerwania dominacji w Dozorze środowisk konserwatywno-religijnych, które udzieliły pełnego poparcia osobie rabina z Radomia, co nie było do końca prawdą, gdyż podziały wewnętrzne były dużo głębsze i znacząca część tej społeczności wyznaniowej poparła rabina Lipszyca. W trzeciej proklamacji dopuszczono się szeregu insynuacji i oskarżeń pod adresem Treistmana³⁹⁸. Było to niegodne postępowanie, które – być może – przyczyniło się do jego zwycięstwa lub zwiększyło skalę przewagi nad jego konkurentem.

Przeciwko wynikom wyboru wystąpiła grupa Żydów postępowych. Podnoszono argumenty o niezachowaniu ich tajności, niewłaściwej pracy komisji wyborczej, która rzekomo nie dopuściła części osób do oddania głosu. Zwrócono się do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych o uznanie wyborów za nieważne, obwiniono Dozór o jednostronne wspieranie rabina radomskiego, a jego samego o liczne przestępstwa natury obyczajowej i zarzuty moralne. Sprawą zainteresował się generał-gubernator warszawski. Obszerne wyjaśnienia złożył mu gubernator piotrkowski. Jego zdaniem wybory z 10 września 1913 r. zostały przeprowadzone zgodnie z obowiązującymi przepisami, ale kwestionujący je w kolejnej skardze donosili o możliwości włączenia do procesu wyborczego aż 177 osób, wcześniej nie posiadających takiego prawa. W ocenie władz rosyjskich środowisko postępowców nie chciało się zgodzić na kandydata, nie pochodzącego z ich namaszczenia. Zgodnie z przepisami

³⁹⁷ APŁ, Policmajster m. Łodzi, sygn. 1357, k. 24–32; ibidem, RGP.WAdm., sygn. 8709.

³⁹⁸ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8709, k. 8–13.

z 14 lipca 1868 r. za Treistmanem stała większość wyborców i gubernator piotrkowski wniósł wniosek o zatwierdzenie wyboru, tym bardziej, iż Łódź od dwóch lat nie miała swojego nadrabina³⁹⁹. Środowisko postępowców niejako w odpowiedzi na to skierowało sprawę do Senatu.

Podobną akcję prowadziły środowiska opowiadające się za zatwierdzeniem Treistmana na stanowisko nadrabina łódzkiego. Uważano, że kluczem do zrozumienia istoty konfliktu były następujące słowa: *Łódzka Wspólnota Wyznaniowa Żydowska, dzięki Bogu to jeszcze nie Paryż i nie Ameryka – dla Łodzi potrzebny konserwatywny, a nie liberalny rabin*⁴⁰⁰. Należy to zrozumieć w ten sposób, iż zwycięstwo przypadło opcji centrowej, umiarkowanej, na pewno z dużym nachyleniem w prawą stronę, że posłużymy się w tym przypadku terminologią z podziałów sceny politycznej. Argumentacje podnoszone przez Żydów postępowych, a więc elitę mniejszościową należy traktować jako przejaw wręcz walki politycznej o narzucenie swojego modelu judaizmu. Należy pamiętać, że zmiany, także w świadomości religijnej są m.in. powiązane z procesami przemian cywilizacyjnych, ekonomicznych i społecznych, ze wzrostem zamożności społeczeństw jako całości, a więc posiadają charakter ewolucyjny i są odczuwalne w dłuższym wymiarze czasowym.

Ostatecznie Senat odrzucił skargę złożoną w imieniu łódzkich Żydów postępowych, co oznaczało podzielenie racji wyłożonych przez władze gubernialne. Dopiero przed wybuchem I wojny światowej zatwierdzono wybór Treistmana na nadrabina Łodzi. Po śmierci E. Ch. Majzla obowiązki rabina pełnił podrabin G. Segal⁴⁰¹.

Jak wspomniano wyżej osoba rabina funkcjonowała również przy synagodze postępowej, choć w literaturze występuje raczej pod określeniem kaznodzieja. Na przełomie XIX i XX w. obowiązki te pełnił dr Izrael Jelski, głoszący kazania w języku niemieckim i związany z ruchem syjonistycznym⁴⁰². W 1908 lub 1909 r. stanowisko rabina (kaznodziei) objął dr Markus Braude, potomek starej rabinackiej rodziny związanej ze Lwowem. Otrzymał staranne wykształcenie religijne. Był silnie związany z ruchem syjonistycznym. W 1900 r. został

³⁹⁹ Ibidem, k. 47 i n. Pozytywną opinię o rabinie Treistmanie złożył ówczesny gubernator radomski, a takie konsultacje nakazywały ówczesne przepisy.

⁴⁰⁰ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8709, k. 34.

⁴⁰¹ Koszty przeprowadzki z Radomia pochłonęły 5 tys. rb. APŁ, ŁGWŻ, sygn. 278, Protokół Dozoru z 21 marca 1914 r.

⁴⁰² J. Walicki, *Synagogi...*, s. 55–56; P. Samuś, *Społeczność żydowska w życiu politycznym Łodzi w latach 1865–1914*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944...*, s. 199; S. Pytlaś, *Łódzka...*, s. 312.

rabinem w Stanisławowie. Po przybyciu do Łodzi wygłaszał kazania w języku niemieckim i polskim. Położył duże zasługi na polu rozwoju średniego szkolnictwa żydowskiego⁴⁰³.

Wzrost obowiązków religijnych, także obsługa szkół religijnych wymuszały konieczność powiększenia składu tzw. duchownych cywilnych związanych z synagogą gminną. W 1898 r. zmarł Jakub Maroko (duchowny I), dalej urzędującymi byli: Becal Freidenreich i Natan Lipszyc a cztery stanowiska nie były obsadzone⁴⁰⁴. Taka sytuacja wynikała ze stale rosnących w Łodzi kosztów utrzymania, za którym to procesem nie nadążały stawki płacowe oferowane temu środowisku. Dopiero na początku XX w. pozyskano nowe osoby, ale i zwiększono ich dochody. Wykaz z 1905 r. wymienia nowych duchownych: Abrama Rotenberga, Szmula Frideksa, Pinkusa Weingarta i Izraela Friedela. Ten ostatni obsługiwał obszar Bałut a N. Lipszyc rejon ul. Głównej (obecnie ul. J. Piłsudskiego)⁴⁰⁵. Ilość duchownych systematycznie rosła. W wykazie wpływów i wydatków budżetowych na 1909 r. było ich jedenastu uszeregowanych według stażu pracy i realizowanego zakresu obowiązków. Do wybuchu I wojny światowej pojawili się: Moszek Domb, obsługujący rejon Starego Rynku i sąsiednich ulic oraz Abram Szaja Justman z Garwolina⁴⁰⁶.

Do wybuchu I wojny światowej dwóch kantorów odegrało wybitną rolę w funkcjonowaniu dwóch największych synagog łódzkich. Związany z synagogą przy ul. Wolborskiej, Moszek Perlmutter (I kantor) dalej pełnił takie obowiązki. Od maja 1908 r. w charakterze pomocnika kantora zatrudniono jego syna Simchę Perlmuttera⁴⁰⁷. Od początku istnienia synagogi postępowej obowiązki jej kantora pełnił Hilel Alterman, wybitna postać, wielki znawca wszelkich układów melodycznych liturgii żydowskiej. W 1912 r. obchodził jubileusz 25-lecia pracy zawodowej w Łodzi⁴⁰⁸.

Od końca XIX w. do wybuchu I wojny światowej stosunkowo skromne zmiany były udziałem synagog i domów modlitwy. W latach 1897–1900,

⁴⁰³ Szczegóły zob.: J. Walicki, *Synagogi...*, s. 56. Sąd Rejonowy Łódź-Śródmieście, XVI WKW, rep. hip. 4000, dział I i II oraz zbiór dokumentów. Tam dane o rozwoju Tow. Szkół Żydowskich w Łodzi.

⁴⁰⁴ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 6326.

⁴⁰⁵ Ibidem, sygn. 7914; *Czas. Kalendarz na rok 1908*, Łódź 1907, Dział adresowy, s. 54–55.

⁴⁰⁶ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8217. Świeżo mianowani to: Mordka Krull, Judka Segal, Mordka Goldman, Eliaszer Feiner. *Czas. Kalendarz na rok 1912*, Łódź 1911, Dział adresowy, s. 17.

⁴⁰⁷ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7903.

⁴⁰⁸ J. Walicki, *Synagogi...*, s. 55; *25-lecie synagogi*, „Kurier Łódzki”, 5 X 1912, s. 4.

kosztem 80 tys. rb. dokonano gruntownej przebudowy gminnej synagogi przy ul. Wolborskiej. Po tym okresie trwały prace wykończeniowe. Kłopoty rozpoczęły się na początku XX w., gdy spadły wpływy z dobrowolnych ofiar. Ogółem wyniosły one 34,3 tys. rb. Ze środków budżetowych gminy przeznaczono na te cele ponad 59,39 tys. rb. Z większych kwot przeznaczanych na potrzeby nowego cmentarza wydzielono 25% na wspomniane wyżej cele. W dalszym ciągu istniał Komitet Budowy, prawdopodobnie w składzie: E. Szykier, J. Majerowicz i I. Olszer, którego głównym obowiązkiem była pełna realizacja procesu wykończeniowego. Przedstawione na przełomie 1913/1914 r. pełne rozliczenie wykazało po stronie wpływów i wydatków ponad 93,7 tys. rb. Zakres prac był większy od projektowanych zamierzeń. Doprowadzono energię elektryczną i zainstalowano trzy silniki elektryczne. Synagoga przy ul. Wolborskiej stała się ozdobą dzielnicy Starego Miasta. Brak materiałów utrudnia dokonanie oceny wystroju jej wnętrza. Z pewnością dominował tam wystrój orientalny⁴⁰⁹. Nieruchomość, na której funkcjonowała gminna synagoga i parterowy dom modlitwy (Beth-ha Midrasz), a więc między ul. Wolborską a Aleksandryjską (obecnie ul. Bojowników Getta Warszawskiego) została uszczuplona o pas ziemi przylegający do tej ostatniej ulicy. Część tego obszaru znalazła się w posiadaniu kasy miejskiej. W 1911 r. wystąpiono z projektem budowy obiektu mieszczącego bibliotekę wraz zapleczem⁴¹⁰.

W okresie od przełomu XIX i XX w. istotne zmiany dotyczyły synagogi przy ul. Zachodniej 56. W 1903 r. D. Dobranicki i A. Prussak zdecydowali o jej rozbudowie i wybudowaniu własnej szkoły (Beth-ha Midrasz). W sporządzonym akcie notarialnym uznali nieruchomość, na której od 1875 r. funkcjonowała prywatna bożnica za swoją własność, co było warunkiem koniecznym w celu uzyskania zgody na realizację podjętego tam programu inwestycyjnego. Po śmierci D. Dobranickiego (1906 r.) i D. Prussaka (1913 r.)⁴¹¹ wspomniana nieruchomość nie została ujęta w ich spisach majątkowych. Władze uznały przedsięwzięcie za inwestycję prywatną i zatwierdziły przedłożony projekt opracowany przez G. Landau-Gutentegera, który też sprawował nadzór budowlany. Program dotyczył realizacji dwóch zadań. Przedłużono obiekt

⁴⁰⁹ APŁ, ŁGWŻ, sygn. 4, s. 248 in.; J. Walicki, *Synagogi...*, s. 24–26; K. Stefański, *Architektura...*, s. 133.

⁴¹⁰ APŁ, ŁGWŻ, sygn. 425.

⁴¹¹ Ibidem, RGP.WBud., sygn. 9658; ibidem, Not. J. Żyżniewski 1901, nr rep. 3267.

synagogi w kierunku wschodnim, właściwie jej salę modlitewną, dobudowując aneks ze schodami na emporę, przebudowano wejście główne od strony zachodniej i wprowadzono inne zmiany architektoniczne. Pierwotnie nad salą modlitewną były urządzone mieszkania, obecnie je zlikwidowano i stworzono dużą salę, gdzie została ulokowana fabryka odpadków bawełnianych Fajwela Wasserzuga⁴¹². Nie wiemy, kiedy została uruchomiona, ale uzyskane dochody z dzierżawy pokrywały w pewnej części koszty utrzymania synagogi. Przy północnej granicy tej posesji istniała niewielka oficyna, do której dobudowano dom modlitwy. Oficyna ta była połączona z synagogą⁴¹³. Powyższe inwestycje zakończono w lutym 1904 r.

Na początku 1899 r. ukazała się w prasie informacja o planach utworzenia nowej synagogi, przeznaczonej dla Żydów przybyłych do Łodzi z Cesarstwa⁴¹⁴. Dla jej potrzeb nabyto działkę przy ul. Wólczańskiej 6 za 10 tys. rb. W 1905 r. jedynymi właścicielami nieruchomości (około 610 m²) zostali Lejb Padwa i Tenszel Basz, czołowi działacze nieformalnej organizacji, sprawującej kontrolę nad synagogą, określanej jako stowarzyszenie „Ezras Izrael”. Projekt budowy opracował G. Landau-Gutenteger a zatwierdził do realizacji Rząd Gubernialny Piotrkowski 21 września 1899 r. Budowa obiektu trwała w latach 1899–1904, koszt budowy wyniósł 70 tys. rb. Będąc w stanie niewykończonym, został po raz pierwszy otwarty w okresie świąt jesiennych 1904 r. (27 sierpnia – 20 września). Co dziwne, nowa synagoga funkcjonowała na mocy decyzji Policmajstra m. Łodzi z 29 czerwca 1905 r. Dozór Bożniczy uznawał ją za „synagogę społeczną”, znana była też jako wołyńska i oficjalnie uczęszczało do niej 60 rodzin, które – jak można przyjąć – ponosiły wydatki na jej utrzymanie⁴¹⁵.

W opisie historyka sztuki⁴¹⁶ podano, iż obiekt wzniesiono w formach neo-romańskich. Na parterze z obszernego przedsionka prowadziły dwa wejścia

⁴¹² Ibidem, AmŁ, sygn. 7345. Zakład zatrudniał 30 robotników i posiadał 18 maszyn prężdralnianych. Kilka nieprawidłowości wystąpiło w opisie tych inwestycji w pracy J. Walickiego (*Synagogi...*, s. 64).

⁴¹³ APŁ, AmŁ, 7345; K. Stefański, *Architektura...*, s. 135.

⁴¹⁴ *Nowa synagoga*, „Rozwój”, 30 I 1899, nr 24, s. 2.

⁴¹⁵ J. Walicki, *Synagogi...*, s. 67–68; APŁ, ŁGWŻ, sygn. 1, k. 355–357; ibidem, Policmajster m. Łodzi, sygn. 2403.

⁴¹⁶ K. Stefański, *Architektura...*, s. 34; idem, *Budownictwo synagogalne Łodzi*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1994, nr 1/3, s. 17; K. Stefański, R. Szrajber, *op. cit.*, s. 48–57.

do sali modlitw, oświetlonej czterema oknami z każdego boku. Budynek posiadał dwa odrębne wejścia dla kobiet. Synagogę pokryto drewnianym dachem, zwieńczonym latarnią. Uczęszczali do niej rodziny żydowskie wywodzące się z terenów Wołynia i położonych dalej w kierunku wschodnim. To do nich należy odnosić określenia: Żydzi wołyńscy i rosyjscy⁴¹⁷.

Za synagogę podległą Dozorowi uznawano specjalny rodzaj domu modlitwy (Beth-ha Midrasz) powstały w 1884 r. w Bałutach Nowych przy ul. Zgierskiej 19. Zachowały się informacje o istnieniu dalszych synagog na nieruchomościach przy ul. Piotrkowskiej 33 i Nowym Rynku 10 (obecnie Plac Wolności). W rzeczywistości były to odrębne budynki o nieskomplikowanej konstrukcji, często z charakterystycznym dachem określane jako kuczki, gdzie wbrew nazwie odprawiano nabożeństwa przez cały rok liturgiczny. Zresztą takich obiektów było więcej w strukturze przestrzennej Łodzi. Przykładowo można wymienić kuczkę ulokowaną w podwórzu posesji przy ul. S. Więckowskiego (dawna ul. Cegielniana) 8, która należała do rodziny Baruchów⁴¹⁸.

Od przełomu XIX i XX w. władze gubernialne w Piotrkowie dążyły do uporządkowania sprawy domów modlitwy. Dla Łodzi odpowiedzialnymi za wprowadzenie nowej polityki były urzędy prezydenta i policmajstra. Dążono do ograniczenia ich ilości. Motywowano to troską o doprowadzenie remontu gminnej synagogi do pomyślnego zakończenia, a więc wzrostu środków do jej dyspozycji. Dopiero wtedy miano zezwalać na ich zakładanie. Wskazywano na fakt, iż osoby uczęszczające do domów modlitwy nie interesowały się losem synagogi przy ul. Wolborskiej. Kolejne ograniczenia w ich zakładaniu wynikały z niekorzystnej dla Żydów interpretacji obowiązujących przepisów. W tej sprawie rabin E. Ch. Mayzel pisał w piśmie z 28 marca 1901 r. do Policmajstra m. Łodzi⁴¹⁹. Otóż odpowiednie przepisy ustawy budowlanej i art. 1302 ukazu z 1893 r. o zagranicznych wyznaniach, do których m.in. zaliczano wyznawców wiary mojżeszowej mówiły o możliwości tworzenia domów modlitwy dla rodzin. W języku rosyjskim słowo „dom” miało dwa znaczenia: 1. dom – budynek i 2. dom – rodzina. Władze rosyjskie rozumiały dom jako budynek. W Łodzi, podobnie jak w dużych miastach dominowało wysokie budownictwo a w budynku wielopiętrowym mieszkało często kilkadziesiąt rodzin.

⁴¹⁷ Zob.: J. Walicki, *Synagogi...*, s. 72.

⁴¹⁸ APŁ, Policmajster m. Łodzi, sygn. 2403; ibidem, RGPWAdm., sygn. 9361; ibidem, AmŁ, sygn. 7152. Dane z: *Czas. Kalendarz na rok 1908*, Łódź 1907, Dział adresowy, s. 54 i n.

⁴¹⁹ Ibidem, RGPWAdm., sygn. 9507.

W 1901 r. Łódzki Okręg Bożniczy liczył 109 877 osób, tj. około 20 tys. rodzin, dalej w wyłącznym posiadaniu Żydów w samej Łodzi znajdowało się 1338 obiektów mieszkalnych. Potrzeby religijne zapewniały trzy synagogi i 81 domów modlitwy oraz 22 domy w Bałutach. Rabin E. Ch. Majzel zabiegał o zmianę tego niekorzystnego trendu, osobiście poręczał prawomyślność wobec władz administracyjnych osób, znajdujących się na listach przypisanych do konkretnego domu modlitwy. Było wiadomym, iż władze rosyjskie dążyły stopniowo do sprawowania pełnej kontroli nad różnymi przejawami życia społecznego i religijnego. Nałożono więc na właścicieli domów obowiązek sprawowania nadzoru nad osobami, które korzystały z usług takich domów. W konsekwencji nie byli oni zainteresowani wydzierżawianiem swoich pomieszczeń dla potrzeb życia religijnego wyznawców wiary mojżeszowej⁴²⁰. Za pośrednictwem władz miejskich Łodzi prośbę E. Ch. Majzla skierowano do Piotrkowa, ale tamtejsze władze uznały się za niekompetentne w tej sprawie i skierowały ją do Senatu o dokonanie ogólnej wykładni. W powstałej sytuacji rabin łódzki zaproponował, aby do czasu powzięcia decyzji w kwestii ilości dopuszczalnych przez prawo domów modlitwy zatwierdzenie nowych dokonywane było jako „tymczasowe”. Prawdopodobnie w 1902 r. władze gubernialne zatwierdziły zgłoszone już wnioski. Senat orzeczeniem z 24 czerwca 1905 r. uznał, że termin „dom żydowski” dotyczył każdej rodziny wyznania mojżeszowego, opłacającej składkę bożniczą. Natomiast liczba takich domów nie mogła być większa niż 1 na 30 „domów żydowskich”. To zdecydowało o zatwierdzeniu na stałe „tymczasowych” domów modlitwy⁴²¹.

Kolejne utrudnienia były związane z decyzją Senatu z 25 stycznia 1900 r. (nr 091) i Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 21 lutego 1911 r. (nr 1530), gdzie wręcz nakazano, aby domy modlitwy były zakładane tylko wówczas, gdy odpowiednie wnioski były formułowane w imieniu wspólnoty gminnej, a nie na wniosek osoby czy grupy założycieli⁴²². Te restrykcyjne zarządzenia były łatwiejsze do realizacji w małych gminach. W przypadku Łodzi zebranie odpowiedniej ilości płatników opłat bożniczych było nie lada wyczynem, i to w sytuacji istnienia silnych podziałów wewnętrznych. Wydarzenia

⁴²⁰ Ibidem, sygn. 9361; J. Walicki, *Synagogi...*, s. 85. Władze łódzkie podkreślały, iż tworzenie tutaj domów modlitwy miało rację z uwagi na skromną ilość synagog, ale dążyły do przeniesienia tej akcji na przedmieścia, podnosząc jakoby ich nadmierną ilość w centrum miasta.

⁴²¹ J. Walicki, *Synagogi...*, s. 84–87; APŁ, RGP.WAdm., sygn. 9507; J. Kirsztrot, *op. cit.*, s. 11–12.

⁴²² APŁ, ŁGWŻ, sygn. 1, k. 310.

rozgrywające się od przełomu XIX–XX w., a więc kryzysy ekonomiczne, rosnące napięcia społeczne i narodowościowe wręcz utrudniały lub czyniły niemożliwym ich organizację, nawet w ograniczonym liczebnie składzie. W końcu czerwca 1911 r. grupa Żydów⁴²³ zwróciła się do Dozoru Bożniczego z żądaniem organizacji zebrań ogólnych członków gminy w celu uzyskania od nich zgody na zakładanie nowych domów modlitwy lub przenoszenia już istniejących w inne miejsce⁴²⁴. Wskazywano na skromną ilość takich obiektów, mimo szybko rosnącej populacji ludności żydowskiej w Łodzi. Władze gubernialne odmawiały ich zakładania, powołując się na wymienione wyżej przepisy. To skutkowało tym, iż stale rosnące społeczności Żydów nie mogły uczestniczyć w obrzędach religijnych⁴²⁵.

Prawdopodobnie 3 lipca 1911 r. odbyło się zebranie ogólne gminy żydowskiej, które powzięło stosowne decyzje. Upoważniono Dozór Bożniczy do intensyfikacji działań w zakresie otwarcia nowych domów modlitwy. Złożono nawet skargę do Senatu na decyzję Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego z października 1911 r. Chodziło o to, aby Dozór łódzki, pracujący w specyficznych warunkach posiadał prawo zakładania nowych domów modlitwy, w uzgodnionych z Magistratem, a także możliwość przenoszenia ich w inne miejsce. Jest faktem, iż od 1910 r. rośnie ilość otwieranych modlitewni, ale do wybuchu I wojny światowej nie doszło do unormowania tej sytuacji. Władze zabiegały o to, aby poprawiał się stan techniczny, warunki lokalowe i względy bezpieczeństwa funkcjonujących domów modlitwy. W większości uruchamiano je w skromnych lokalach, głównie mieszkaniowych. Istniała też kategoria pomieszczeń, w których odprawiano nabożeństwa w okresie świąt jesiennych. Były to lokale mieszkalne, jak i sale w istniejących obiektach kulturalnych i społecznych⁴²⁶, wydzierżawianych na okres organizacji spotkań religijnych.

Trudno określić ilość chasydów na terytorium związanym z łódzką gminą żydowską. Nie zachowały się wykazy należących do tej społeczności sztybli, które pozwalały zwolennikom tego kierunku ortodoksyjnego na nie uczest-

⁴²³ Byli tam m.in. A. Freund, A. Walfisz, J. Monitz, K. Karpf, I. Grünbaum, I. Lewite, a więc osoby znane.

⁴²⁴ APŁ, ŁGWŻ, sygn. 1, k. 311–335.

⁴²⁵ Ibidem, k. 361.

⁴²⁶ Tematyka domów modlitwy do 1914 r. posiadała już obszerne i wartościowe studium wraz z wykazem funkcjonujących takich środków życia religijnego. Zob.: J. Walicki, *Synagogi...*, s. 75–94 i załącznik 1: Wykaz domów modlitwy, s. I–XII.

niczenie w gminnych nabożeństwach w synagodze. Wiadomo, iż środowiska chasydzkie związane z kilkoma dworami cadyków, w tym z Aleksandrowa zamieszkiwały ówczesną północną część Łodzi, Bałuty Nowe, Żubardź. Luźne związki chasydów z miejscowymi gminami polegały też na ich absencji podczas świąt religijnych, zwłaszcza Rosz ha-Szana, Jom Kippur i Sukkot, które w miarę możliwości starali się spędzać na dworach swoich cadyków⁴²⁷. Chasydzki *sztibl* był pomieszczeniem wielofunkcyjnym, choć urządzonym skromnie. Często otwarty był przez całą dobę, osoby podróżujące mogły się tam posilić, nawet przenocować. Z różnych powodów dwory cadyków zakładano w niewielkich ośrodkach miejskich, często na ich przedmieściach, gdzie istniały możliwości nabycia większego terytorium i jego odpowiedniego zagospodarowania dla potrzeb swoich zwolenników⁴²⁸. Jak wiadomo w Łodzi i w Bałutach nie było dworu cadyka chasydzkiego, przynajmniej taka opinia występuje w literaturze, choć jednocześnie podaje się, że Becalel Jair, cadyk z dynastii Danzigerów (Aleksandrów Łódzki), od 1914 r. admor (mistrz, nauczyciel) w Łodzi, prowadził swoją działalność w ośrodku łódzkim⁴²⁹ ale powyższe ustalenia należy raczej odnieść do okresu międzywojennego. Udało się ustalić, iż w obiekcie mieszkalnym przy ul. Reitera (obecnie ul. Urzędnicza) 29 niejaki Chaim Zilbert (Silbert) próbował zorganizować dwór chasydzki. Prawdopodobnie miało to miejsce wiosną 1912 r.⁴³⁰ W krótkim czasie zdobył uznanie do tego stopnia, że w wybranych okresach zbierały się tam tysiące osób. Zła lokalizacja i brak odpowiednich zabezpieczeń sanitarnych groziły wybuchem epidemii. W związku ze skargami mieszkańców tej i sąsiednich posesji, przysłano nadzór sanitarny. Władze wnioskowały o przeniesienie dworu do rejonu słabo zaludnionego i daleko od domów mieszkalnych lub udanie się do innej miejscowości. Wszystko wskazuje na to, że Ch. Zilbert udał się do Rawy⁴³¹.

W okresie od przełomu XIX i XX w. do wybuchu I wojny światowej wspólnota żydowska w Łodzi nie posiadała łaźni gminnej. Otrzymała co prawda na własność nieruchomość przy ul. Zachodniej 58, z wyłącznym przeznaczeniem na nową mykwę, także z większymi środkami na jej uruchomienie, ale

⁴²⁷ A. Walaszczyk, *op. cit.*, s. 61.

⁴²⁸ Zob.: Kłopoty z organizowaniem spotkań religijnych przez cadyka Izraela Meira Altera w Warszawie przy ul. Krochmalnej. *Źródła do dziejów chasydyzmu...*, s. 328–336.

⁴²⁹ A. Walaszczyk, *op. cit.*, s. 108.

⁴³⁰ APŁ, KGP, sygn. 949.

⁴³¹ Ibidem.

sprawa nie ruszyła z miejsca do 1914 r. Dalej funkcjonował tam stary rytualny zakład kąpielowy, wydierżawiany różnym osobom. Posiadał złe oświetlenie i ogrzewanie, pobierana dla jego potrzeb woda nie spełniała właściwych kryteriów sanitarnych. Zakład ten obsługiwał wyłącznie ubogą ludność w celach religijnych. W 1918 r. informowano o jego niezdolności do użytku⁴³².

Od połowy lat 60. XIX w. społeczność żydowska w coraz szerszym zakresie korzystała z prywatnych łaźni rytualnych i mykw. Zgodnie z przepisami budowlanymi winny one być zakładane w osobno stojących budynkach. Rosnące wymagania konieczne do spełnienia a przedkładane w projektach budowlanych spowodowały, iż takie przedsięwzięcia były związane z dużymi wydatkami. Wszystkie takie obiekty pozostawały pod nadzorem Dozoru i urzędu rabinackiego. Korzystały z nich środowiska uboższej części społeczności żydowskiej, która w sensie liczebnym dominowała w Łodzi. Do wybuchu I wojny światowej powstała większa ilość żydowskich łaźni i mykw. Z większych można wyróżnić: obiekt funkcjonujący od 1904 r. przy ul. Wolborskiej 23⁴³³, zakład Jochela Monscheina przy zbiegu ulic: Wolborskiej i Północnej⁴³⁴, Dawida Dziubaka z Warszawy przy ul. Brzezińskiej 23⁴³⁵. W latach 1909–1910 trwała budowa dużego zakładu przy ul. Pańskiej (obecnie ul. S. Żeromskiego) 53, którego właścicielem był Calel Chwat⁴³⁶. W kwietniu 1912 r. otwarto skromniejszy obiekt Roberta Wolfa przy ul. Kruczej obsługujący duże skupisko Żydów przy ul. Zarzewskiej (obecnie ul. S. Przybyszewskiego) i Nowo-Zarzewskiej⁴³⁷. W 1910 r. powstał zakład Berka Krakowskiego przy ul. Olgińskiej 9 (obecnie ul. G. Piramowicza)⁴³⁸. Od 1911 r. trwały przygotowania do budowy nowej łaźni przy ul. Długiej 65 (obecnie ul. Gdańska). Nie uruchomiono jej do wybuchu I wojny światowej, choć główne budynki powstały do tego czasu⁴³⁹.

Jak wspomniano wcześniej wspólnota żydowska w Łodzi z uwagi na stosunkowo skromną ilość płatników składki bożniczej w stosunku do ogółu jej członków, a także osób oczekujących na pomoc i wsparcie ze strony placówek

⁴³² APŁ, ŁGWŻ, sygn. 127, k. 19.

⁴³³ Ibidem, RGP.WAdm., sygn. 9779. Miał kilku właścicieli.

⁴³⁴ Ibidem, sygn. 10967.

⁴³⁵ Ibidem, sygn. 10394.

⁴³⁶ Ibidem, sygn. 10347.

⁴³⁷ Ibidem, sygn. 10517.

⁴³⁸ Ibidem, sygn. 10580.

⁴³⁹ Ibidem, ŁGWŻ, sygn. 391, ibidem, sygn. 412; K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie...*, s. 214–219.

jej Dozoru znalazła się w trudnej sytuacji, co pogłębiał rosnący napływ ubogich grup społecznych w nadziei na poprawę swojego położenia w „ziemi obiecanej”. Utworzenie w 1899 r. Łódzkiego Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności i jego szybki, wielopłaszczyznowy rozwój, budowa od podstaw większej ilości instytucji życia filantropijnego, społecznego stworzyło szansę na swoiste zabezpieczenie społeczne, zwiększenie dopływu środków dla najuboższych rodzin, pozwalając im na minimum egzystencji w warunkach szybko rosnących kosztów utrzymania od przełomu XIX i XX w. Mówiąc najogólniej Łódź stała się miastem drogim, do tego dochodziły ograniczenia w jej dalszym rozwoju cywilizacyjnym, m.in. na odcinku budowy infrastruktury miejskiej⁴⁴⁰. W środowiskach żydowskich, także ewangelików bieda nie była traktowana jako stan stały, wręcz jako dopust boży, przeciwnie uznawano to za zjawisko przejściowe a zadaniem głów rodzin dotkniętych kłopotami materialnymi stało się wypracowanie dróg wyjścia z narzuconej, często nie zawinionej sytuacji.

Od przełomu XIX i XX w. do wybuchu I wojny światowej nie zaszły istotne zmiany w przepisach dotyczących funkcjonowania budżetów gmin żydowskich. W dalszym ciągu władze administracyjne tolerowały wprowadzony na początku lat 90. system pobierania składki w zależności od stanu majątkowego głów rodzin, przy czym osoby mniej zamożne były zwalniane z tego rodzaju opłat. Do wybuchu I wojny światowej składki bożnicze stanowiły zdecydowaną większość wpływających tam środków i to one decydowały o realizacji różnorodnych zadań nałożonych na władze Dozoru i podległe mu instytucje⁴⁴¹. W 1903 r. składki płaćciło w Łodzi 2886 rodzin, w Bałutach tylko 174 rodziny i to w wielkości 1–10 rb., gdy w 1912 r. ogółem wielkość ta wzrosła do 6440, a w 1913 – 8243 rodzin. Były kłopoty z oceną zamożności płatników. W 1902 r. Magistrat m. Łodzi, formalnie odpowiedzialny za ścisłą gówność składek, za zgodą gubernatora piotrkowskiego, powołał specjalny

⁴⁴⁰ Zob.: K. Badziak, *Zarys...*, s. 48–51.

⁴⁴¹ W świetle danych z 1902 r. rozpiętość opisanych składek była ogromna, a więc od 1 tys. rb. (Leona Poznańska) do 1 rb. (Aron Zajbert). Zestawienia składkowe mogą być znakomitą materiałem do przeprowadzenia dogłębnych analiz stanu zamożności bogatszej części ludności żydowskiej Łodzi. Zob.: APŁ, RGP.WAdm., sygn. 6248; ibidem, sygn. 6265; ibidem, sygn. 6326; ibidem, sygn. 6824; ibidem, sygn. 7580; ibidem, sygn. 7914; ibidem, sygn. 8082; ibidem, sygn. 8217; ibidem, sygn. 8301; ibidem, sygn. 8336; ibidem, sygn. 8384; ibidem, sygn. 8474; ibidem, sygn. 13699; ibidem, sygn. 13700; ibidem, sygn. 13742.

Ryc. 54. Synagoga żydowska przy ul. Wólczańskiej (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi).

Ryc. 55. Mauzolea rodziny Poznańskich (na prawo) i rodziny Silbersteinów (na lewo) na terenie nowego cmentarza żydowskiego (Zbiory Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie).

30-osobowy komitet z zadaniem zbierania danych o dochodach poszczególnych rodzin⁴⁴².

Właśnie to usprawnienie poboru składek, doprowadziło do systematycznego wzrostu grupy płatników, a także do podnoszenia przypadających na nich opłat. Na początku XX w. dochody przynależne gminie łódzkiej wzrosły dwukrotnie, co pozwoliło przezwyciężyć kłopoty finansowe a nawet znaleźć środki na realizację nowych inwestycji. W 1903 r. wpływy wyniosły 45,5 tys. rb., gdy odpowiednie dane dla lat prezentowały się następująco: 1909 – 75,7 tys., 1911 – 89,5 tys., 1913 – 94,7 tys. rb. W latach 1900–1909 tzw. niedopłaty budżetowe wynosiły ponad 43,1 tys. rb., gdy w latach 90. XIX w. 44,4 tys. rb.⁴⁴³ Dopiero w 1912 r. nałożono na płatników drugą składkę, która przyniosła 90,6 tys. rb. i pozwoliła zlikwidować dawne zaległości⁴⁴⁴. W 1903 r. przy ŁŻTD powstał z inicjatywy grupy lekarzy psychiatrów Komitet z zadaniem budowy szpitala dla osób psychicznie chorych. Nabyto dwa place o powierzchni 30 mórg, przy Szosie Zgierskiej, gromadzono dobrowolne ofiary, a jednocześnie sporządzono projekt budowy dużych pawilonów i innych obiektów pomocniczych. Prace budowlane rozpoczęto w 1909 r. Powołano Centralny Komitet Budowy Szpitala dla umysłowo-chorych w Radogoszczu. W 1912 r. z inicjatywy Dozoru, który uwzględnił prośbę Centralnego Komitetu, po akceptacji przez władze administracyjne uchwalono pobór w okresie czterech lat składki w wysokości 128 tys. rb. Zostało to zaakceptowane przez ogólne zebranie gminne, choć przy skromnej frekwencji⁴⁴⁵.

W strukturze dochodów opłaty za usługi religijne spadły praktycznie do zera. Analogiczna sytuacja dotyczyła pozycji – ofiary do skarbonek w synagodze. Stałe dochody przynosiła: 1. dzierżawa dochodów kasy bożniczej od ławek w synagodze i pochówki na cmentarzu, przy czym wysokość pobieranych opłat regulowały specjalne taryfy dołączone do budżetów obowiązujących w systemie trzyletnim⁴⁴⁶; 2. dzierżawa dochodów sprowadzająca się do dostarczania drewna w celu ocieplania synagogi i szkoły oraz specjalnych

⁴⁴² APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8336.

⁴⁴³ Ibidem, sygn. 8217.

⁴⁴⁴ Ibidem, sygn. 13700.

⁴⁴⁵ Ibidem, AmŁ, sygn. 18764; ibidem, RGP.WAdm., 8336; ibidem, ŁMROS, sygn. 20; K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie...*, s. 90–92.

⁴⁴⁶ Taka taryfa dla lat 1903–1905. Zob.: APŁ, RGP.WAdm., sygn. 6777. Od przełomu XIX i XX w. do I wojny światowej dzierżawcami tych dochodów byli: Icek Mendel Kon, Jakub Majerowicz.

świec⁴⁴⁷. Obie te pozycje przynosiły skromne dochody. Przykładowo w okresie 1905–1908 tylko 1457 rb., w 1912 – 1623 rb. Jak wspomniano wyżej prawie 95–97% wpływów stanowiła składka bożnicza.

Po stronie wydatków zaszły pewne zmiany, choć ich podział wewnętrzny był w zasadzie stały. Dział I obejmował płace (pensje), przy czym wraz z rozwojem ludnościowym gminy i rozbudową jej instytucji religijnych, rosła ilość osób powoływanych do realizacji nowych zadań. W 1906 r. służbę religijną tworzyli: rabin, podrabini, 6 duchownych, dwóch kantorów, 6 szkolników, pukacz i dwóch nadzorców sprzedaży mięsa koszernego. Po oddaniu do użytku nowego cmentarza zakończono proces tworzenia służby cmentarnej obejmującej łącznie 8 osób, w tym nadzorcę i ogrodnika na nowym cmentarzu. Pozostali to ochrona obu miejsc cmentarnych i drogi prowadzącej do nowego cmentarza. Do tego zestawu dochodziła służba pogrzebowa w ilości 10 osób i nadzorca, odpowiedzialny za stan urządzeń pogrzebowych⁴⁴⁸. Pracowników Dozoru reprezentował kasjer i pisarz. Dane dla 1912 r. informują o istnieniu 13 duchownych, w składzie służby pogrzebowej pojawiło się dodatkowo pięć osób żeńskich⁴⁴⁹. Dział II stanowiły wydatki bożnicze, obejmujące środki na ogrzewanie i gazowe oświetlenie synagogi i szkoły, wydatki na prowadzenie kancelarii Dozoru i rabinatu. Wydzielano corocznie 3 tys. rb. na kapitalny remont synagogi. Dział III to wydzielanie środków na wynajmowanie mieszkań dla grupy osób, w tym rabina i dla potrzeb kancelarii Dozoru. Rosły środki na dział IV, określany wcześniej jako pomoc dla biednych, na początku XX w. podawany jako wydatki na cele społeczne. Dane z 1906 r. informują o następującej strukturze wydatków: 1. pomoc dla biednych; 2. wydatki na lekarstwa dla biednych realizowane w aptece K. Leinwebera przy Nowym Rynku (obecnie Plac Wolności), po rewolucji 1905–1907 pozycja ta wypadła w związku z możliwościami korzystania z apteki w Szpitalu Żydowskim; 3. środki na leczenie biednych w szpitalach ulokowanych w innych miastach; 4. środki wydzielane dla Szpitala Żydowskiego za łóżkowe leczenie biednych, wynoszące w 1901 – 1 tys. rb., od 1902 r. – 7 tys. rb., aby w 1909 r. dojść do 11 tys. rb. plus dodatkowe 2 tys. rb. za korzystanie z tamtejszego

⁴⁴⁷ Dzierżawcami byli: wdowa M. Widawska, Szulem Hersz Abramowicz, później Jankiel Politek i jego wspólnik Zelman Wolle, a przed I wojną światową Aaron Rogowski.

⁴⁴⁸ APŁ, RGP.WAdm., sygn. 7499.

⁴⁴⁹ Ibidem, sygn. 13700.

ambulatorium; 5. skromnie prezentowała się pomoc dla biednych nowożeńców (w 1906 r. 300 rb.); 6. prawdopodobnie od przełomu XIX i XX w. pojawiło się stałe subsydium w wysokości 1,5 tys. rb. dla potrzeb Domu Starców Fundacji H. Konstadta przy ul. Średniej (obecnie ul. Pomorska) 54; 7. środki na wynagrodzenia dla nauczycieli pracujących w chederach. Zwiększone środki kierowane do budżetu spowodowały szersze możliwości subsydowania stowarzyszeń zajmujących się opieką nad różnymi grupami środowisk żydowskich. W 1909 r. pojawiły się stałe kwoty dla potrzeb: Żydowskiej Szkoły Rzemiosł „Talmud Tora” (1,5 tys. rb.), Ochrony dla Dziewcząt im. małżonków Hertz (500 rb.), Pierwszego Schroniska dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego w Łodzi (300 rb.), dla ŁŻTD (1,5 tys. rb.) a także wsparcie dla osób uczących się, pochodzących z niezamożnych rodzin. Wreszcie pojawiły się środki dla potrzeb tworzonego pod egidą ŁŻTD żydowskiego szpitala dla umysłowo chorych (3 tys. rb.)⁴⁵⁰.

⁴⁵⁰ Ibidem, sygn. 6265; ibidem, sygn. 7499. Na początku XX w. aptekę K. Leinwebera dzierżawił Wiktor Groszkowski, ożeniony z wnuczką F. Sellina.

2. Wyznawcy islamu – początki wspólnoty i próba jej organizacji

Islam to jedna z trzech głównych religii świata. Powstała w VII wieku na Półwyspie Arabskim, skąd rozprzestrzeniła się na wszystkie kontynenty. Jej głosicielem był Muhammad (Mahomet), prorok pochodzenia arabskiego, żyjący na przełomie VI i VII stulecia. Mahomet pozostawił po sobie *Koran*, który według tradycji był mu przekazywany przez Boga w latach 610–632 za pośrednictwem Archanioła Gabriela. Zawiera on podstawowe zasady muzułmańskiego życia religijnego, a także historie proroków z okresu zanim pojawił się islam, czyli od czasów Adama.

Arabskie słowo *al-islām* oznacza *oddanie Bogu*. Podstawą doktryny islamu jest wiara w jedyne Boga Allaha, zaufanie do *Koranu* oraz do tradycji. Podstawą wiary muzułmanów jest monoteizm odrzucający antropomorficzne pojmowanie Boga¹. Za najważniejszy wśród dziewięćdziesięciu dziewięciu przymiotów Boga uważa się jego miłosierdzie. Opiewa to każda kolejna sura *Koranu* mówiąca: *W imię Boga miłosiernego i litościwego*. Największym grzechem wyznawcy islamu jest przypisywanie Bogu wspólników lub innych bóstw. Muzułmanie wierzą w anioły, dżiny i diabły. Ważnym elementem doktryny muzułmańskiej jest wiara w proroków, za których uważa się m.in.: Adama, Noego, Abrahama, Mojżesza, Dawida, Salomona, Jezusa i Mahometa. Świętymi księgami islamu są: *Koran* oraz mające mniejsze znaczenie *Prawo Mojżeszowe*, *Psalmy Dawida* i *Ewangelia*. Muzułmanie wierzą w Sąd Ostateczny, który przeprowadzi Bóg.

Każdego muzułmanina obowiązuje życie zgodnie z pięcioma filarami Islamu, są to: *Szahada* – wyznanie wiary: *Nie ma Boga oprócz Allaha, a Mahomet jest jego prorokiem*; *Salat* – modlitwa, która zgodnie z tradycją muzułmańską powinna być odmawiana pięć razy dziennie z twarzą zwróconą w kierunku Ka'by w Mekce; *Zakat* – jałmużna. Jest płacona przez zamożnych na rzecz ubogich; *Saum* – post. W czasie ramadanu, miesiąca postu, muzułmanie powinni powstrzymać się od jedzenia od przedświt do zachodu słońca. Ramadan jest dziewiątym miesiącem księżycowego kalendarza

¹ Na temat powstania i filozofii islamu zob.: O. Leaman, *Krótkie wprowadzenie do filozofii islamu*, Warszawa 2004; M. Libiszowska-Żółtkowska, *Kościoły i związki wyznaniowe w Polsce. Mały słownik*, Warszawa 2001, s. 137–138; *Zarys dziejów religii*, pod red. J. Kellera, W. Kotańskiego, W. Tyłocha, B. Kupisa, Warszawa 1986, s. 750–780.

muzułmańskiego. Trawa 29 lub 30 dni; *Hadżadż* – pielgrzymka do Ka'by. W miarę możliwości każdy muzułmanin powinien ją odbyć przynajmniej raz w życiu.

* * *

Na terenie Polski muzułmanie są obecni od ponad 600 lat. Są to Tatarzy litewsko-polscy, których przodkowie pojawili się w XIV w. jako uchodźcy ze Złotej Ordy, znad Wołgi i ze stepów Ukrainy. W I Rzeczypospolitej Tatarzy litewsko-polscy cieszyli się wolnością wyznania, budowali meczety oraz obiekty własnych duchownych. Ta korzystna dla muzułmanów sytuacja zmieniała się wraz z utratą przez Polskę suwerenności².

W okresie zaborów w Imperium Rosyjskim wyznawcy Allaha nazywani „innowiercami-niechrześcijanami”, byli przez państwo tolerowani, ale nie mogli korzystać z pełni praw. W sferze prawa publicznego muzułmanie byli objęci szeregiem ograniczeń, np. nie mieli prawa być nauczycielami w szkołach państwowych średnich, w sądach przysięgłych nie mogli być wybierani na przewodniczących podczas orzekania w sprawach karnych. Z innych ograniczeń należy wymienić zakaz zawierania związków małżeńskich z wyznawcami prawosławia i katolicyzmu, a na terenie Królestwa Polskiego także z ewangelikami. Dopiero na początku XX stulecia państwo rosyjskie zapoczątkowało łagodzenie tej polityki i wydało kilka ustaw o charakterze tolerancyjnym, m.in. 17 kwietnia 1905 r. wydano ustawę *o umocnieniu zasad tolerancji religijnej*. Kolejny krok zrobiono już w czasie pierwszej wojny światowej wydając 20 marca 1917 r. postanowienie o uchyleniu ograniczeń wyznaniowych i narodowościowych³.

Na terenie Królestwa Polskiego od 1831 r. stacjonowały wojska rosyjskie, w których służyło wielu muzułmanów. Zmarli muzułmanie rosyjscy grzebani byli na odrębnych cmentarzach, a z meczetów garnizonowych korzystali także miejscowi wyznawcy islamu⁴.

* * *

² Szerzej zob.: P. Borawski, *Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989.

³ *Svod zakonov Rossijskoj Imperii*, t. XI, cz. 1; A. Achmatowicz, *Zarys stanu prawnego wyznania muzułmańskiego w b. Rosji i współczesnej Polsce*, „Rocznik Tatarski” 1932, t. 1, s. 97, 100–103.

⁴ P. Borawski, *op. cit.*

Do Łodzi muzułmanie zaczęli przybywać w ostatnich dziesięcioleciach XIX wieku. Było to efektem ożywionych stosunków handlowych Królestwa Polskiego z mieszkańcami Cesarstwa Rosyjskiego. Według danych zebranych przez Policmajstra m. Łodzi, w 1895 r. na terenie Łodzi mieszkało 14 muzułmanów⁵. Natomiast według danych powszechnego spisu rosyjskiego z 1897 r.⁶, obejmującego także żołnierzy miejscowego rosyjskiego garnizonu wojskowego, na stałe w mieście zamieszkiwało 123 muzułmanów. W większości byli to mężczyźni – 114 osób. Najczęściej były to osoby niezamożne, zasilające szeregi drobnych kupców i rzemieślników. Część to żołnierze carscy stacjonujący w garnizonie 37. Jekaterynburskiego Pułku Piechoty, lub po odbyciu służby pozostający na stałe w mieście. Spis ludności miasta sporządzony w 1911 r. wykazał 333 osoby tego wyznania⁷. Sytuacja zmieniła się w czasie pierwszej wojny światowej. W wyniku opuszczenia w 1914 r. miasta przez żołnierzy carskich, a w następnych latach także wyjazdu z niego części kupców, społeczność ta znacznie się zmniejszyła. Po 1918 r. Łódź zamieszkiwało jedynie kilkanaście osób wyznających islam.

Do wybuchu pierwszej wojny światowej na terenie Łodzi nie zorganizowano muzułmańskiej gminy wyznaniowej, choć podejmowano takie próby. Wyznawcy Allaha znajdowali się pod opieką służby duszpasterskiej, która działała w rosyjskim garnizonie. W pierwszym czternastoleciu XX wieku, mimo braku zinstytucjonalizowanej organizacji wyznaniowej, kilkakrotnie powstawały w prywatnych domach sale modlitwy⁸.

W styczniu 1913 r. muzułmanie rozpoczęli starania o zgodę władz rosyjskich na założenie w Łodzi gminy wyznaniowej i otwarcie domu modlitwy. Mułła Nurgeli Szaraf-Eddin (Nurgali Szarafiedinow) zwrócił się wówczas w imieniu współwyznawców do Departamentu Wyznań Obcych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych⁹. Stamtąd sprawa trafiła do generał-gubernatora

⁵ W spisach Policmajstra m. Łodzi nie uwzględniano żołnierzy stacjonujących w łódzkim garnizonie. APŁ, Policmajster m. Łodzi, sygn. 748, k. 11, Notatki odręczne [1895].

⁶ *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis nasielenija Rossijskoj Imperii 1897 goda*, t. LVI: *Pietrowskaja gubernija*, Pietiersburg 1903, tab. 25, s. 246–247.

⁷ Podobną liczbę deklarowali wyznawcy Allaha w 1913 i 1914 roku.

⁸ *Kaplica mahometańska*, „Rozwój”, 10 III 1914, nr 56, s. 3; *Łódź wielonarodowa i wielowyznaniowa a idea tolerancji*, Łódź 1997, s. 64.

⁹ Prośbę do władz podpisało 19 osób. Mułła Nurgeli Szaraf-Eddin był duchownym nieetadowym. Mieszkał w Łodzi przy ul. Dzielnej (obecnie ul. G. Narutowicza) 21. APŁ, RGP.WAdm., sygn. 8637.

warszawskiego, a następnie gubernatora piotrkowskiego. Działania administracji były nader opieszale, co prawdopodobnie miało zniechęcić wnioskodawców. Władze gubernialne nie reagowały na ponaglenia z Warszawy. Na koniec do zbadania sytuacji został zobligowany Policmajster m. Łodzi. Ten w swoim raporcie z 17 września 1913 r., przesłanym do Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego, zakwestionował podane przez muzułmanów informacje dotyczące liczebności tego środowiska. Uznał je za znacznie zawyżone, bowiem według jego wyliczeń w Łodzi mieszkało 128 wyznawców Allaha, a nie jak podano ponad 300. Oceniał, że byli to ludzie mało znaczący, należący przede wszystkim do grupy drobnych kupców i robotników. A zatem nie byłoby w stanie utrzymać gminy wyznaniowej. Zdaniem policmajstra grupa ta nie spełniała również wymogów przepisów w zakresie wyboru mułły¹⁰. Przez ponad rok, do lutego 1914 r. łódzcy muzułmanie, mimo wysyłania kolejnych pism, nie doczekali od władz rosyjskich odpowiedzi. Co prawda w marcu 1914 r. gazeta „Rozwój” informowała: *Gubernator piotrkowski, na prośbę I. Batula i Jakupowa zezwolił mahometanom zamieszkałym w Łodzi, urządzić kaplicę i na wybór spomiędzy siebie mułły, którego następnie zatwierdzi gubernator, a kilka dni później: W sobotę [14 marca 1914] odbyło się zebranie gminy muzułmańskiej. Wybrano mułłę –Nurgeli Szaraf-Eddin*¹¹. Jednak doniesienia o zorganizowaniu gminy wyznaniowej muzułmańskiej nie znalazły potwierdzenia w innych dokumentach. Także informacja dotycząca wyboru mułły w tym czasie jest nieścisła, bowiem już w styczniu 1913 r. dokumenty złożone do Rządu Gubernialnego podpisane były przez mułłę Szaraf-Eddina.

Niemniej, dnia 13 czerwca 1914 r., po uzyskaniu zgody gubernatora piotrkowskiego, otwarto dom modlitwy przy ul. Składowej 19. Opiekę duchową nad współwyznawcami nadal sprawował mułła Nurgeli Szaraf-Eddin¹².

¹⁰ Ibidem, Raport Policmajstra m. Łodzi przesłany do Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego z dn. 17 IX 1913 r. Wyliczenia policmajstra stoją w sprzeczności ze spisem dokonany dwa lata wcześniej, według którego w mieście zamieszkiwało 333 muzułmanów.

¹¹ *Kaplica mahometańska*, „Rozwój”, 10 III 1914, nr 56, s. 3; *Wybór mułły*, ibidem, 16 III 1914, nr 64, s. 3.

¹² *Meczet mahometański*, ibidem, 14 VI 1914, nr 133, s. 3.

Muzułmanie łódzcy posiadali też własne miejsce pochówku. W 1896 r. władze miejskie podjęły decyzję o wydzieleniu we wsi Doły chrześcijańskich cmentarzy dla kościołów: rzymskokatolickiego, ewangelicko-augsburskiego i prawosławnego. Wówczas była również mowa o wyasygnowaniu pewnej kwoty na przygotowanie terenu pod cmentarz muzułmański¹³. Odrębnego placu jednak muzułmanie nie otrzymali. Ostatecznie, kwaterę dla wyznawców Allaha wyznaczono na wojskowym cmentarzu prawosławnym, utworzonym w 1899 r. na trzymorgowej działce, wydzielonej we wschodniej części cmentarza należącego do prawosławnej parafii św. Aleksandra Newskiego¹⁴.

¹³ APŁ, AmŁ, sygn. 6722, k. 133.

¹⁴ Dnia 25 września 1899 roku Prawosławny Dozór Parafialny nabył od rzymskokatolickiej Parafii WNMP nieruchomość o powierzchni 9 mórg. W jej wschodniej części, decyzją prezydenta Łodzi, wydzielono wojskowy cmentarz prawosławny dla łódzkiego garnizonu. APŁ, Not. J. Gruszczyński 1899, nr rep. 8111; ibidem, AmŁ, sygn. 6722, k. 131, 298, 308; ibidem, sygn. 19849, bp., Plan Łodzi, Bałut i Radogoszcza (1913).

ZAKOŃCZENIE

Realizacja, a także prezentacja w tak szerokim ujęciu rozbudowanego problemowo tematu poświęconego dziejom wyznań religijnych w Łodzi i otaczających ją miejscowości do wybuchu I wojny światowej – okazała się niezwykle skomplikowanym zabiegiem, ale Czytelnik i znawcy tej problematyki mogą wypowiedzieć się co do zasadności podjętego kierunku badań, zastosowanych metod i rozwiązań oraz osiągniętych wyników badawczych. Znany filozof, religioznawca, prof. Zbigniew Mikołajko przyjął i ogłosił *ex cathedra* następujące rozumowanie: *cały czas tłumaczę studentom, że historia to nie jest coś, co się zdarzyło. Historia jest teraz, bo bierzemy na siebie jej skutki i je dźwigamy*¹. Podnosimy więc nielogiczność owego stwierdzenia, a przede wszystkim świadomy zabieg, stosowany niestety powszechnie w naukach społecznych, często w humanistycznych, którego efektem jest oskarżanie historii o wszystko złe, jakie wydarzyło się w przeszłości, także za eksponowanie linearnego rozwoju i myślenia, gdy postmoderniści mówią o porządku cyklicznym, głównie o wszelkich ważnych wydarzeniach (rewolucje, przewroty), będących dziełem środowisk związanych z różnymi opcjami lewicowymi, a więc mocno upolitycznionych. Konsekwencją takiego podejścia była i jest koncentracja zainteresowań badawczych na eksponowaniu roli różnych elit mniejszościowych lub wybitnych postaci. Inne podejście to propozycje „przepisania” historii Polski, a więc poszczególnych jej okresów oraz opisanie jej społeczno-kulturowej tożsamości przy pomocy licznych narzędzi teoretycznych². Takie rozwiązanie, eksponujące m.in. teorię modernizacji, problematykę nowoczesności, teologię polityczną należy odnosić wyłącznie do współczesnych

¹ Wywiad zamieszczony w: „Wprost”, 9 XII 2012, nr 49, s. 35.

² Zob.: J. Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2012.

czasów i to z licznymi zastrzeżeniami. Wszelkie próby „poprawiania” przeszłości, w tym historii Polski z jej podziałem na dzieje polityczne, ekonomiczne i społeczne przez zwolenników różnych kierunków „nowoczesności” jest w rzeczywistości rozwiązaniem „efekciarskim”, promującym tworzenie tzw. faktów kulturowych, do czego nawoływał wprost prof. Z. Mikołajko. Przypominamy więc podstawową prawdę: każde dzieje, więc przeszłość, rzeczywistość ujmowana w kategoriach czasowych, a nie ponadczasowych znajdują swoje odbicie w zachowanym materiale źródłowym. Dążeniem każdego badacza, jeśli stara się o rzetelną rekonstrukcję owego procesu historycznego – winny być krytyczne oceny, zróżnicowane analizy istniejących zasobów faktograficznych, głównie pod kątem dwóch procesów: przyczynowości i skutkowości. To właśnie brak w badaniach szeroko rozumianego środowiska historycznego tej pierwszej strony ale także i drugiej lub też realizowanych w sposób mocno ograniczony – m.in. ułatwił przedstawicielom nauk społecznych i innych (np. geograficznych) swoiste „wtargnięcie” w obszary badawcze zastrzeżone prawie wyłącznie dla historyków³. W ten sposób pojawiły się publikacje oparte w zdecydowanej większości na istniejącej literaturze przedmiotu, często zawierające prace rocznicowe, popularyzatorskie, wydawane przez osoby dość przypadkowe. Szczególne miejsce zajmowała tu twórczość teologa z wykształcenia – Marka Budziarka⁴, mająca charakter wybitnie przyczynkarski. Do tego tonu próbowała dostosować się na gruncie łódzkim grupa dziennikarzy i osób związanych z szeroko rozumianą działalnością struktur życia społecznego, często o nastawieniu antyreligijnym.

³ Proces ten posiadał różne oblicza. Właściwie rozpoczął się po „rewolucji kulturalnej” z końca lat 60. XX w. Jednym z wyróżników tego procesu było tworzenie nowego spojrzenia na historię, jej cele i zadania, oczywiście zgodnego z własnymi przekonaniami politycznymi, także ideologicznymi. Zob.: M. Kula, *Krótki raport o użyteczności historii*, Warszawa 2004, s. 79. Tam m.in. napisano, iż na przeszłość patrzymy z perspektywy współczesności a dalej *spoglądamy na przeszłość przez pryzmat naszego światopoglądu, świadomości czy nieświadomie wyznawanej filozofii, skalę wartości*. A. Rykała, *Dlaczego razem? Uwagi o relacjach między geograficzno-historyczną i geograficzno-polityczną perspektywą metodologiczną i poznawczą*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2012, t. 1, s. 13–34. Tam m.in. stwierdzenie, że praktyka sięgania do przeszłości historycznej przez geografów jest pomocna w celu interpretacji współcześnie rodzących się zjawisk i systemów politycznych (geografia polityczna).

⁴ Jego najważniejsze publikacje: *Łódzki bedeker wyznaniowy*, Łódź 1998; *Świątynie Łodzi*, Łódź 2005; *Łódź Piotrowa. Krótka historia kościoła w Łodzi*, Łódź 2005.

Prezentowana publikacja, co pragniemy mocno podkreślić – powstała na bazie prawie całościowego wykorzystania istniejących zasobów źródłowych. To m.in. umożliwiło podanie pełnej, a więc wszechstronnej analizy powstania i działalności wszystkich struktur religijnych działających od końca XIV w. do wybuchu I wojny światowej na obszarze Wielkiej Łodzi. Jak dotychczas będzie to pierwsza taka monografia w odniesieniu do przeszłości głównych ośrodków miejskich i ich zaplecza na ziemiach polskich, choć w ograniczonym wymiarze czasowym. Istnieje więc pilna potrzeba kontynuacji dalszych badań i przygotowania kolejnej publikacji dla okresu 1914–1945, kiedy to także wyróżnikiem Łodzi była jej wielonarodowość i wielokulturowość.

Właśnie ów zasięg prowadzonych kwerend źródłowych wraz z wykorzystaniem dotychczasowej literatury przedmiotu, winien stać się powszechnie stosowanym rozwiązaniem w dalszych badaniach nad problemami społecznymi, w tym nad sferą życia duchowego. Chodzi o wymiar krajowy, ale i lokalny. Przeprowadzone badania i analizy pozwalają też na wyciągnięcie kilku wniosków o charakterze ogólnym. Po pierwsze, wyraźnego podkreślenia wymaga teza o wyjątkowości uchwał Sejmu z 1768 r. o wprowadzeniu tolerancji religijnej, co w nieodległej perspektywie przyczyniło się do rosnącego napływu z krajów niemieckich kolejnych grup imigrantów, poszukujących nowych możliwości urządzenia się, a którzy w zdecydowanej większości byli ewangelikami. Po drugie, o awansie ekonomicznym i społecznym dużej części ziem polskich od końca XVIII w. zadecydowało kilka czynników, w tym wspomniane procesy migracyjne, postępujące upowszechnienie różnych form własnościowych, głównie ziemi, zniesienie poddaństwa chłopów, a także aktywna rola struktur państwowych w kreowaniu nowych rozwiązań z zakresu polityki gospodarczej. Ludność napływowa, także krajowa przystąpiła do tworzenia i właściwego zagospodarowywania kolonii, wsi, ale i osad fabrycznych. Badania wykazały, iż niejako na drugim planie pojawiły się zadania z zakresu organizacji różnych form życia religijnego w nowo tworzonych miejscach zamieszkania. W ten sposób rozpoczął się proces budowy różnych wspólnot wyznaniowych, także w wymiarze parafialnym, których głównym celem była budowa obiektów kultu religijnego i ośrodków życia społecznego. Po trzecie, należy podkreślić aktywną rolę różnych struktur państwowych we wspieraniu rozwoju, głównie ewangelickich, wspólnot religijnych. Proces ten zapoczątkowały władze pruskie, a kontynuowały Księstwo Warszawskie i Królestwo Polskie. Do tego dochodziła pomoc ze

strony prywatnych właścicieli dóbr, w których miały miejsce szersze procesy osadnicze. Można przyjąć, iż w zasadzie od połowy XIX w. zamierają tego rodzaju zobowiązania, co było wyrazem postępującej stabilizacji tych wspólnot. Po czwarte, ogólny kierunek zmian w funkcjonowaniu wspólnot religijnych zmierzał do tego, iż na środowisko wyznawców spadał obowiązek utrzymywania obiektów kultu religijnego, często i życia społecznego. Jedynie Kościół rzymskokatolicki dysponował z dawnych czasów dużymi nadziałami ziemi, a także dziesięciną pobieraną z pól chłopskich i folwarcznych, które to dochody były w zasadzie wystarczające na pokrycie podstawowych wydatków. W drodze represji po upadku powstania styczniowego, w dyspozycji parafii pozostawiono areał o wielkości 6 mórg, co wymusiło zastosowanie rozwiązań praktykowanych od dawna w strukturach innych wyznań. Po piąte, z wyżej opisanymi tendencjami powiązana była polityka władz państwowych prowadząca do uznania przewagi czynnika świeckiego (społecznego) w kreowaniu celów i zadań nałożonych na tzw. dozory (kolegia), odpowiedzialne przede wszystkim za kwestie dotyczące budżetów gmin parafialnych. W tym zakresie nieco odmienna sytuacja obowiązywała w strukturach Kościoła rzymskokatolickiego. Problem samofinansowania różnych przejawów życia religijnego w strukturze gmin, obowiązujący do wybuchu I wojny światowej, ale i później wymusił, w obliczu dużych różnic społecznych i majątkowych wypracowanie rozwiązania, w którym na bogatsze środowiska obejmujące klasy średnie i wyższe spadł główny ciężar ponoszenia tych wydatków. One też były reprezentowane we władzach dozorów kościelnych (kolegiów). Nie było tam przedstawicieli inteligencji, rozumianej jako środowiska zawieszono między klasami niższymi a średnimi, których wyróżnikiem był m.in. niski standard ich życia⁵. Zresztą od przełomu XIX i XX w., może i wcześniej duża część polskiej inteligencji związała się z nurtami politycznymi socjalistów i radykałów, i tym samym przejawiała słabe, zainteresowanie życiem religijnym w poszczególnych parafiach. Odmienne postawy zajmowały środowiska związane z kształtującym się ruchem narodowym. Po szóste, szybki rozwój ludnościowy Łodzi, będący następstwem jej awansu gospodarczego doprowadził do wytworzenia się sytuacji, w której miejscowe gminy i parafie w większości były najliczniejszymi w skali Królestwa Polskiego. Taki

⁵ K. Badziak, „Dyktatura głodomorów”. *Rzecz o twórcach i realizatorach autorytarnej Polski międzywojennej i totalitarnej Polski Ludowej*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica” V, t. 87, red. M. Mikołajczyk, M. Śliwa, A. Tasak, Kraków 2011, s. 19 i n.

stan utrzymywał się do przełomu XIX i XX w., kiedy to różne względy zadecydowały o zmianie tego niekorzystnego trendu, ale do wybuchu I wojny światowej zrealizowano kilka ważnych inwestycji tak, iż ilość świątyń w ponad półmilionowym mieście wzrosła do 20. Władze rosyjskie świadomie ograniczały liczbę kościołów katolickich. Dopiero po wydaniu manifestu wolnościowego w 1905 r. sytuacja uległa pewnej poprawie. To wszystko m.in. spowodowało, iż znacząca część społeczności Łodzi miała ograniczony dostęp do obiektów kultu religijnego i nie mogła realizować swoich potrzeb duchowych. W szczególności dotyczyło to środowisk, w większości pochodzenia robotniczego zamieszkałych na jej przedmieściach. Procesy te pogłębiła antyreligijna nagonka prowadzona przez partie socjalistyczne w latach 1905–1907, która oderwała od związków z kościołami instytucjonalnymi znaczącą część młodego pokolenia pracowników zakładów przemysłowych. Między innymi z tego powodu największe rozmiary budownictwa obiektów sakralnych wyznania rzymskokatolickiego przypadły na okres międzywojenny. Po upadku powstania styczniowego władze rosyjskie wciągnęły księży katolickich na listę urzędników państwowych z odpowiednim wynagrodzeniem. W ten sposób świadomie ograniczano ilość duchownych wyznania katolickiego, co przekładało się na kłopoty z obsadą stanowisk w każdej nowo utworzonej parafii. Po likwidacji samodzielności Królestwa Polskiego, władze rosyjskie roztoczyły ścisłą kontrolę nad działalnością duchownych wszystkich wyznań, nie wyłączając prawosławnych. Nawet po wydaniu manifestu wolnościowego sytuacja nie uległa zmianie. Od duchownych domagano się szczególnie lojalnej postawy wobec władz państwowych i realizowanej przez nie polityki. Po siódme, należy odnotować uprzywilejowaną pozycję Kościoła prawosławnego jako religii panującej. Władze rosyjskie od 1875 r. usilnie popierały budowę obiektów sakralnych tego wyznania. W przypadku Łodzi, ale wiemy, iż taka była powszechna praktyka – wszystkie inwestycje w tym zakresie, także co do miejsc grzebalnych zostały zrealizowane ze środków społecznych, kas miejskich i różnych funduszy państwowych. Skarb państwa rosyjskiego nie mógł uczestniczyć w takich przedsięwzięciach. Po ósme, badaniami objęto różne formy i przejawy życia religijnego. Odnotowano też różnorodność postaw, zaangażowanie osób wobec przejawów wiary była i jest sprawą wewnętrzną każdego człowieka. Dla jednych gorliwość religijna, bliskie związki z Bogiem stanowiły dominujący element ich życia społecznego, inne środowiska dostrzegały potrzebę czasowego wzmocnienia swo-

jego stanu duchowego. Bardzo aktywnie uczestniczyły w innych formach życia społecznego. Od końca XIX w. pojawiła się silna presja sekularyzacyjna, dochodząca nawet do zrywania więzów z instytucjami religijnymi. Pogłębiał to rosnący kryzys życia społecznego, antyreligijne nawoływania ze strony lewicy społecznej. To osłabienie więzów łączących mieszkańców Łodzi i okolicznych miejscowości z poszczególnymi wyznaniem religijnymi, od końca XIX w. przybrało – jak się wydaje – skromne rozmiary. Można nawet mówić o innym rozłożeniu akcentów w dostępie do zaspokojenia słabnących potrzeb duchowych. Takie postawy dominowały wśród zamożniejszej, bardziej wykształconej części społeczeństwa. Z drugiej strony, zauważono rosnące zaangażowanie osób duchownych i środowisk o postawach ortodoksyjnych i zachowawczych w obronę stanu „posiadania” poszczególnych wyznań i sekt, dążono do przeciwdziałania postępom sekularyzacyjnym. Odrębnego potraktowania wymaga sprawa powstania ruchu mariawickiego, który osiągnął znaczące wpływy w Łodzi i okolicznych miejscowościach. Można w tym widzieć dążność wielu środowisk katolickich, głównie z klas niższych, do uczestnictwa w życiu „ludowego” kościoła, przeciwstawianego dotychczasowemu ukształtowanemu ostatecznie w okresie średniowiecza.

Podjęty wysiłek badawczy dotyczył długiego okresu historycznego. Przedmiotem analiz była cała zbiorowość funkcjonująca na obszarze Wielkiej Łodzi, związana z poszczególnymi wyznaniem religijnymi. Ów pełny obraz działalności poszczególnych struktur wyznaniowych, podzielony na kilkanaście segmentów problemowych, jak: kwestie organizacyjne, duchowieństwo i służby kościelne, budowa i użytkowanie obiektów sakralnych, nekropolii został przede wszystkim osiągnięty dzięki dążności do stałego eksponowania miejsca i roli, także składu społecznego środowisk wiernych poszczególnych gmin (parafii) wyznaniowych. To oni, często różnie identyfikujący się ze swoimi wspólnotami religijnymi, zostali głównymi bohaterami niniejszego opracowania. Wiele wyróżnionych osób odegrało wybitną rolę w dziejach Łodzi. Z tego względu, jak sądzimy – została wzbogacona wiedza o przeszłości tego ośrodka, zarysowano nowe pola badawcze. Oczekujemy większego zainteresowania problematyką życia społecznego na ziemiach polskich. Tylko badania określonych rzeczywistości z wykorzystaniem zasad i metod z warsztatu badawczego historyka mogą przynieść powodzenie, sukces w realizacji wyżej nakreślonego celu.

WYKAZ SKRÓTÓW

AAŁ	Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi
AAN	Archiwum Akt Nowych
AAW	Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie
ADŁ	Akta Dekanatu Łódzkiego
AGAD	Archiwum Główne Akta Dawnych
AKDŁ	Akta Kurii Diecezji Łódzkiej
AmŁ	Akta miasta Łodzi
APŁ	Archiwum Państwowe w Łodzi
APSOZ.OW	Archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków Oddział Wojewódzki
CWW	Centralne Władze Wyznaniowe
DSwŁ	Dyrekcja Szkolna w Łodzi
KdsWPB	Komisarz do Spraw Włościańskich Powiatu Brzezińskiego
KdsWPŁ	Komisarz do Spraw Włościańskich Powiatu Łódzkiego
KGAW	Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej
KGP	Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego
KRWRiOP	Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
KWM	Komisja Województwa Mazowieckiego
ŁGWŻ	Łódzka Gmina Wyznaniowa Żydowska
ŁMROS	Łódzka Miejska Rada Opieki Społecznej
MSW	Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MWRiOP	Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
PiSŁDEA	Parafie i Stowarzyszenia Łódzkiej Diecezji Ewangelicko-Augsburskiej
PRM	Prezydium Rady Ministrów
rb	rubel złoty
rbs	rubel srebrny
RGP.Anteriora	Rząd Gubernialny Piotrkowski, Anteriora
RGP.WAdm.	Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Administracyjny
RGP.WBud.	Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Budowlany
ROSGP	Rada Opieki Społecznej Guberni Piotrkowskiej
SŁDEA	Senior Łódzkiej Diecezji Ewangelicko-Augsburskiej
TKmŁ	Towarzystwo Kredytowe miasta Łodzi
UGPdSW	Urząd Gubernialny Piotrkowski do Spraw Włościańskich
WKW	Wydział Ksiąg Wieczystych
WNMP	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
złp	złoty polski

BIBLIOGRAFIA

I. ARCHIWALIA:

Archiwum Archidiecezji Łódzkiej w Łodzi:

Akta Dekanatu Łódzkiego

Akta Kurii Diecezji Łódzkiej, Parafie

Akta Kurii Diecezji Łódzkiej

Akta Zakonów Archidiecezji Łódzkiej

Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej

Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie w Warszawie:

Arcybiskupstwo Warszawskie

Archiwum Akt Nowych w Warszawie:

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

Prezydium Rady Ministrów, Akta numeryczne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Centralne Władze Wyznaniowe

Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych

Komisja Województwa Mazowieckiego

Księgi Ziemskie Łęczyckie

Łęczyckie Grodzkie Oblaty

Łęczyckie Grodzkie Relacje

Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego

Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny w Królestwie Polskim

Zbiory Kartograficzne

Archiwum Państwowe w Łodzi:

Akta gminy Chojny
Akta gminy Radogoszcz
Akta miasta Łodzi
Akta miasta Pabianice
Akta miasta Ruda Pabianicka
Akta miasta Zgierza
Akta notariusza Aleksandra Taraborkina
Akta notariusza Eugeniusza Trojanowskiego
Akta notariusza Feliksa Rybarskiego
Akta notariusza Ferdynanda Szlimma
Akta notariusza Franciszka Boguńskiego
Akta notariusza Fryderyka de Brixena
Akta notariusza Henryka Kaniewskiego
Akta notariusza Hipolita Aleksandrowicza
Akta notariusza Jana Cichockiego
Akta notariusza Jana Kamockiego
Akta notariusza Jana Nieznańskiego
Akta notariusza Józefa Grabowskiego
Akta notariusza Józefa Stokowskiego
Akta notariusza Józefa Żyźniewskiego
Akta notariusza Juliana Łady
Akta notariusza Juliana Rzymowskiego
Akta notariusza Juliusza Gruszczyńskiego
Akta notariusza Kajetana Janickiego
Akta notariusza Kajetana Szczawińskiego
Akta notariusza Kazimierza Rossmana
Akta notariusza Klemensa Krajewskiego
Akta notariusza Konstantego Mogilnickiego
Akta notariusza Konstantego Płacheckiego
Akta notariusza Ludwika Kahla
Akta notariusza Piotra Milewskiego
Akta notariusza Radziława Aleksandra Wodzińskiego
Akta notariusza Romana Danielewicza
Akta notariusza Romana Jarońskiego
Akta notariusza Stefana Korna
Akta notariusza Waleriana Ryfińskiego

Akta notariusza Wiktora Sarosieka
Akta notariusza Władysława Hercberga
Akta notariusza Władysława Jonschera
Akta notariusza Zygmunta Kuleszy
Akta Urzędu Stanu Cywilnego Wyznania Mojżeszowego
Kancelaria Gubernatora Kaliskiego
Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego
Komisarz do Spraw Włościańskich Powiatu Brzezińskiego
Komisarz do Spraw Włościańskich Powiatu Łódzkiego
Komisja Szacunkowa Miejsowa w Łodzi
Komitet Budowy Cerkwi Prawosławnej w Łodzi
Księga wieczysta obywatelstwa miasta Łodzi
Księgi hipoteczne miasta Łodzi
Dyrekcja Szkolna w Łodzi
Łódzka Miejska Rada Opieki Społecznej
Łódzka Gmina Wyznaniowa Żydowska
Naczelnik Powiatu Łęczyckiego
Parafie i Stowarzyszenia Łódzkiej Diecezji Ewangelicko-Augsburskiej
Piotrkowska Izba Skarbowa Piotrkowska
Policmajster miasta Łodzi
Prezydium Rady Narodowej miasta Łodzi
 Wydział Architektury i Nadzoru Budowlanego
Rada Opieki Społecznej Guberni Piotrkowskiej
Rząd Gubernialny Piotrkowski:
 Anteriora
 Kancelaria Prezydialna
 Wydział Administracyjny
 Wydział Budowlany
Senior Łódzkiej Diecezji Ewangelicko-Augsburskiej
Towarzystwo Kredytowe miasta Łodzi
Urząd Gubernialny Piotrkowski do Spraw Włościańskich
Urząd Wojewódzki Łódzki
Widzewska Manufaktura Spółka Akcyjna w Łodzi
Zjednoczone Zakłady Włókiennicze K. Scheiblera i L. Grohmana Spółka
 Akcyjna w Łodzi
Zbiór kartograficzny Archiwum Państwowego w Łodzi

Archiwum Państwowe w Łodzi (oddział w Sieradzu):

Akta notariusza Adama Łukaszewicza

Akta notariusza Jana Trąbskiego

Archiwum Państwowe w Warszawie:

Akta notariusza Józefa Staniszewskiego

Archiwum Państwowej Służb Ochrony Zabytków.**Oddział Wojewódzki w Łodzi:**

Białe Karty

Rejestr zabytków

Archiwum parafii św. Mateusza w Łodzi:

Materiały nieuporządkowane

Archiwum Sądu Rejonowego Łódź-Śródmieście,**XVI Wydział Ksiąg Wieczystych:**

Księgi hipoteczne posesji miasta Łodzi

**II. WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE, AKTA NORMATYWNE,
MATERIAŁY STATYSTYCZNE, ENCYKLOPEDIE:**

Alfawitnyj spisok nasieliennych i nienasielennych miestnostiej Pietrokowskoj Guberni,
sostawił F. W. Goriaczkowski, Pietrow 1881.

*Alfawitnyj spisok nasieliennych miest Pietrokowskoj gubernii sostawliennyj w 1899–1900
godach*, Petersburg 1900.

Barsow T. W., *Sbornik diejstwujuszczich i rukowodstwiennych cerkownych i cerkowno-
-grażdanskich postanowlenij po Wiedomstwu prawosławnego ispowiedowanija*, t. 1,
Sankt-Pietierburg 1885.

Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Archidioecesis Varsaviensis, [w:] *Ordo Divini Officii
ad Usum Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini: 1824–1826; 1829; 1845–1875*.

*Catalogus Ecclesiarum et Utriusque Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Vladisla-
viensis seu Calissiensis pro Anno Domini 1913*.

Catalogus Universi Cleri Archi-Dioecesis Varsaviensis, [w:] *Ordo Divini Officii ad Usum Archi-
-Dioecesis Varsaviensis pro Anno Domini: 1821–1823; 1840–1844*.

Codex diplomaticus Poloniae, oprac. L. Rzyszczewski, Varsaviae 1848.

Czas. Kalendarz na rok... (1900–1914), Łódź 1900–1914.

Długosz J., *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis nunc primum e codice autographo edi-
tus*, t. I, Cracoviae 1864.

- Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1818, 1820, 1829, 1842, 1846, 1849, 1863, 1866, 1870.
Dziennik Województwa Mazowieckiego 1822.
Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis pro Anno Domini: 1876–1914.
Elenchus Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Varsaviensis, [w:] *Directorium Divini Officii et Sacrificii Persolvendi pro Anno i post Bissextilem 1837.*
Encyklopedia Powszechna (S. Orgelbranda), t. 7, 25, Warszawa 1861, 1867.
Informator m. Łodzi. Z kalendarzem na 1920 rok, Łódź b. r. w.
Kalendarz łódzki na rok przestępny 1892, Warszawa 1891
Kodeks Dyplomatyczny Polski, t. 3, nr 21.
Kościelna Encyklopedia podług Teologicznej Encyklopedji Wetzera i Weltego, t. 3, wyd. M. Nowodworski, Warszawa 1874.
Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, t. II, Gniezno 1881.
Leszczyński R., *Materiały kronikarskie o budowie cerkwi pw. Św. Aleksandra Newskiego w Łodzi*, „Prace i materiały historyczne Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi i Muzeum Archidiecezji Łódzkiej” 2012, t. 9.
Libiszowska-Żółtkowska M., *Kościoty i związki wyznaniowe w Polsce. Mały słownik*, Warszawa 2001.
Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565, cz. II, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963.
Otcziet Łodzinskago cerkiewno-prichodskago Prawosławnago Popiecztielstwa pri Aleksandro-Newskom Soborie za 1911 god, Łódź 1912.
Otcziet Łodzinskago cerkiewno-prichodskago Prawosławnago Popiecztielstwa pri Aleksandro-Newskom Soborie za 1909 god, Łódź 1910.
Otcziet o diejstwijach Komitietu po postrojkie prawosławnoj cerkwi w gorodie Łodzi, Łódź 1889.
Otcziet o sostajanij łodzinskago cerkowno-prichodskago popiecztielstwa za 1890 god, Łódź 1891.
Pamjatnaja kniżka Petrokovskoj Gubernii na.... god (1885–1914).
Pawiński A., *Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Wielkopolska*, t. II, Warszawa 1883.
Pierwaja wsieobszczaja pieriepis' nasielenija Rossijskoj Imperii, 1897 g., t. LVI: *Pietrowskaja gubernija*, St. Pietierburg 1903.
Początki rozwoju kapitalistycznego miasta Łodzi (1820–1864). Źródła, oprac. A. Rynkowska, Warszawa 1960.
Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii 1879 1905, 1906, 1907, 1912.
Postanowlenija odnosjaszczijasja k diejstwijam gubernskich prawlenij i ujezdnych naczalnikow. Wiedomstwo duchownych dieł. Rasporjażenija odnosjaszczijasja do rimsko-katolickieskago, ewangelickieskago i jewrejskago wieroispowiedanij, obszczija, odnosjaszczijasja do wsiech wieroispowiedanij, Warszawa 1867.
Religia. Encyklopedia PWN, redakcja naukowa T. Gadacz, B. Milerski, t. 8, Warszawa 2003.
Sbornik uzakonienij kasajuszczichsja jewriejew, S. Petersburg 1872.

- Seven-day Adventist Encyclopedia*, Washington 1966.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, Warszawa 1880; t. VI, Warszawa 1884.
- Spis duchowieństwa i parafii diecezji łódzkiej 1959*, Łódź, b. r. w.
- Spis duchowieństwa i parafii diecezji łódzkiej 1966*, Łódź, b. r. w.
- Sprawozdanie Komitetu tanich kuchen przy Dozorze Bożniczym m. Łodzi za lata 1892–1894*, Łódź 1895.
- Sprawozdanie z działalności Łódzkiego Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności za rok 1900 (pierwszy)*, Łódź 1901.
- Statut des evangelisch-lutherischen Stadtmissionsvereins der Trinitatisgemeinde in Lodz, Lodz 1912.
- Statuty stowarzyszenia czyli komitetu biednych chorych Mojżesz. Wyznania w Łodzi, Łódź 1881.
- Statystyka m. Łodzi*, t. 1: *Trzylecie 1918–1920*, red. E. Grabowski, Łódź 1922.
- Swiedienija o wsiech gminnych sudach, uczebnich zawiedienijach, rimsko-katoliczeskich kostielach i monastyrach, ewangeliczesko-augsburskich i reformatich kirchach, baptitiskich molitwiennych domach, jewrejskich bożnicach, majoratnych i poduchownych imienijach – raspołożenienich w Pietrokowskoj guberni*, Pertkow 1899.
- Swod zakonov Rossijskoj Imperii*, t. IX, XI.
- Ustaw czastnego gidropaticzeskogo lecziewnago zawiedienija dlja prichodjaszczich i stacionarnych bolnych pomiestika Krystiana Krauze w imienii Chojny, Piotrkow 1897.
- Ustaw Czastnoj pri Ewangeliczeskom Domu Siestier Miłosierdija Bolnicy, uczrieźdiennoj Obszcziestwom pri Domu Miłosierdija Ewangeliczeskogo Konsistorskogo Okruga, w gorodie Łodzi, Piotrkow 1908.
- Ustaw Obszczestwa Ewangeliczeskawo Cierkownawo Chora Piewczich Prichoda św. Trójcy w gor. Łodzi Piotrkowskoj gubernij, Łodz 1904.
- Ustaw Sirotskago doma Ewangeliczesko-Augsburskago prichoda św. Trojcy w gor. Łodzi, [Łodz] 1887.
- Ustawa Łódzkiego Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności, Łódź 1899.
- Ustawa Stowarzyszenia „Domu Miłosierdzia” Warszawskiego Ewangelicko-Augsburskiego Okręgu Konsystorskiego, Łódź 1903.
- Wielki Rabin Łodzi Eljahu Chaim Majzel w stulecie śmierci. Wiara w dialogu. Uroczystość z okazji stulecia śmierci rabina Eljahu Chaima Majzla*, 6 maja 2012, Łódź 2012.
- Wypis z aktu urzędowego notariusza łódzkiego Jana syna Franciszka Kamockiego z r. 1887, nr rejestru 1255*, Łódź [1889].
- Volumina Legum*, t. VII, Petersburg 1860.
- Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego 1871, 1875, 1876, 1880, 1906.
- Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia, t. 1, Warszawa 1866.
- Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchownych, t. 1–3, Warszawa 1866–1867.
- Zbiór Rozporządzeń Cesarstwa Rosyjskiego 1894.

Źródła do dziejów chasydyzmu w Królestwie Polskim 1815–1867, w zasobach polskich archiwów państwowych, oprac. M. Wodziński, Kraków–Budapeszt 2012.

Źródła i materiały do historii parafii diecezji łódzkiej erygowanych do 1939, oprac.: K. Dąbrowski, A. Janik, L. Witczak, „Prace i materiały historyczne Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi i Muzeum Archidiecezji Łódzkiej” 2011, t. VIII.

III. CZASOPISMA:

„Acta Judaica Lodziensis” 2011, 2012

„Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica, Socio-Oeconomica” 2012

„Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 1982

„Aleksandrów Wczoraj i Dziś” 1993

„Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica” 2011

„Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1974

„Ateneum Kapłańskie” 1929

„Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1995

„Biblioteka Warszawska” 1913

„Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1987, 1990, 1994

„Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik” 1880, 1884–1887, 1893, 1901

„Czasopismo Przyrodnicze Ilustrowane” 1936, 1937

„Der Hausfreud” 1908, 1923, 1929

„Dziennik Łódzki” 1884–1888, 1900, 1901

„Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1938

„Ekklesia” 1938

„Evangelisch-Lutherischen Kirchenblatte” 1906

„Gazeta Administracji i Policji Państwowej” 1935, 1936

„Głos Prawdy” 1936

„Głos” 1897

„Głosy Kościelne” 1887

„Jednota” 1993

„Kalendarz Ewangelicki” 1929

„Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny...” (1909–1914), Łódź 1910–1914

„Kronika Dyecezji Sandomierskiej” 1909

„Kronika Dyecezji Kujawsko-Kaliskiej” 1909, 1913

„Kronika Miasta Łodzi” 1992, 1994

„Kurier Łódzki” 1912

„Kurier Warszawski” 1849

„Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia” 1988, 1991, 1992

„Łodzinskij Listok” 1903

„Łodzianin” 1931

„Łódzkie Studia Teologiczne” 1995

„Maryawita” 1907–1909

- „Miscellanea Łódzkie” 1984
„Neue Lodzer Zeitung. Illustrierte Sonntags – Beilage” 1909
„Ognisko Rodzinne” 1899
„Pabianiciana” 1992, 1995
„Posłannictwo” 1967
„Prace i materiały historyczne Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi i Muzeum Archidiecezji Łódzkiej” 2011, 2012
„Prawda” (Łódź) 1934
„Przegląd Katolicki” 1876, 1880; 1885, 1891, 1895
„Przegląd Powszechny” 1914, 1928, 1931
„Przegląd Prawosławny” 2002, 2007, 2013
„Przegląd Techniczny” 1913
„Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki” 1913, 1914
„Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskim” 1826/1827, 1827/1828, 1830
„Rocznik Łódzki” 1928, 1929–1931, 1933, 1958, 1959, 1995–1998, 2003, 2006
„Rocznik Tatarski” 1932
„Rocznik Teologii Katolickiej” 1976
„Rozwój” 1898–1914
„Słowo Katolickie” 1938
„Słowo Prawdy” 1929
„Sługa Zboru” 1937, 1939, 1974, 1984
„Straż Polska” 1919
„Studia Płockie” 1975
„Studia Theologica Varsaviensia” 1975
„Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu” 1968
„Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2012
„Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2004
„Teki Archiwalne” 1954
„Tygodnik Ilustrowany” 1897
„Unsere Kirche” 1913
„Volsfreund-Kaleder für Stadt und Land” 1927, 1938
„Warszawskij Jeparchialnyj Listok” 1906
„Wędrownik” 2003
„Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” 1911, 1912, 1914–1916, 1918
„Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1935, 1948, 1951–1954, 1958, 1960, 1962, 1974, 1985, 2004
„Wiadomości Mariawickie” 1914
„Wiadomości” (dodatek do „Maryawity”) 1907–1909
„Wprost” 2012
„Zdrowie Publiczne” 1977
„Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej” 2010
„Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1957
„Zwiastun Ewangeliczny” 1865–1867, 1897–1913, 1925, 1928

IV. OPRACOWANIA:

- Achmatowicz A., *Zarys stanu prawnego wyznania muzułmańskiego w b. Rosji i współczesnej Polsce*, „Rocznik Tatarski” 1932, t. 1.
- Adamek R., Nowak T., *650 lat Pabianic. Studia i szkice*, Łódź–Pabianice 2005.
- Adamczyk M., Pastuszka S., *Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym 1791–1982*, Warszawa 1985.
- Alabrudzińska E., *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2009.
- Alperin A., *Pierwszy cmentarz żydowski w Łodzi*, [w:] *Stary cmentarz żydowski w Łodzi. Dzieje zabytki*, red. F. Friedman A., Łódź 1938.
- Alperin A., *Stary cmentarz żydowski w Łodzi. Dzieje i zabytki*, Łódź 1938.
- Alperin A., *Żydzi w Łodzi. Początki gminy żydowskiej 1780–1822*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. 1.
- Angerstein W. P., *Andenken an die Jubelfeste in der St. Johannismgemeinde zu Łódź am 8. und 10. Oktober 1909*, Łódź 1909.
- Arentowicz J., *Miary polskie*, Warszawa 1972.
- Atiya A., *Historia Kościołów wschodnich*, Warszawa 1978.
- Aus der Arbeit für die Arbeit. Sonderausgabe der Jugendzeitschrift „An die Jugend” anlässlich der 40-jährigen Amtstätigkeit der Herrn Senior Pastor Julius Dietrich an St. Johannis, Lodz den 11 Dezember 1938*, [Łódź 1938].
- Badziak K., „Dyktatura głodomorów”. Rzecz o twórcach i realizatorach autorytarnej Polski międzywojennej i totalitarnej Polski Ludowej, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica” V, t. 87, red. M. Mikołajczyk, M. Śliwa, A. Tasak, Kraków 2011.
- Badziak K., *Herman Konstadt i jego fundacje. Przyczynek do dziejów filantropii w Łodzi*, „Kronika Miasta Łodzi” 1994, z. 1.
- Badziak K., *Juliusz Kunitzer – symbol Łodzi wielonarodowościowej i wieloprzemysłowej*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997.
- Badziak K., *Karol Rajmund Eisert: przemysłowiec – ziemianin – przedsiębiorca. Z dziejów kształtowania się oligarchii przemysłowo-ziemiańskiej na ziemiach polskich w XX w. (do 1939 r.)*, [w:] *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XX wieku*, red. W. Caban, M. B. Markowski, Kielce 1993.
- Badziak K., *Obraz burżuazji w Pabianicach. Baruchowie*, „Pabianicana” 1992, t. 1.
- Badziak K., *Podłoże gospodarczo-społeczne „buntu łódzkiego”*, [w:] „Bunt Łódzki” 1892 roku. *Studium z dziejów wielkiego konfliktu społecznego*, red. P. Samuś, Łódź 1993.
- Badziak K., *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900–1918*, Łódź 1980.
- Badziak K., Strzałkowski J., *Silbersteinowie, Lichtenfeldowie, Birnbaumowie, Poznańscy, Eigerowie*, Łódź 1994.
- Badziak K., *Szaja Rosenblatt. Kupiec, przemysłowiec, działacz gospodarczy i społeczny oraz jego rodzina*, „Rocznik Łódzki” 2006, t. 53.
- Badziak K., *Szkice do dziejów rodziny Poznańskich. U źródeł awansu ekonomicznego i społecznego*, [w:] *Imperium rodziny Poznańskich. Przywrócone dziedzictwo czasu i miejsca*, Łódź 2012.
- Badziak K., *Wielkość i upadek fortuny Poznańskich*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. S. Liszewski, W. Puś, Łódź 1991.

- Badziak K., *Z przeszłości dawnej Łodzi. Radogoszcz i wieś Łódź*, „Kronika Miasta Łodzi” 1992, z. 1.
- Badziak K., *Zarys dziejów w Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009.
- Badziak K., Chylak K., Łapa M., *Chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe (bez Kościoła rzymskokatolickiego) w Łodzi do wybuchu I wojny światowej*, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010.
- Badziak K., Walicki J., *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi (do 1939 r.)*, Łódź 2002.
- Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego*, Warszawa 1984.
- Banner H., *Gmina żydowska w Łodzi. Krótki zarys dziejów ustrojowo-gospodarczych*, Łódź 1938.
- Baranowski B., *Łódź i okolice na przełomie XVIII i XIX w. (1793–1820/1823 r.)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. I. *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa–Łódź 1980.
- Baranowski B., *Łódź rolnicza od połowy XVI do początków XIX w.*, Łódź 1973.
- Barszczewska-Krupa A., Samuś P., *Życie polityczno-społeczne*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. I. *Do 1918 r.*, Łódź 1988.
- Baruch M., *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Monografia historyczna dawnych dóbr Kapituły Krakowskiej w sieradzkim i łęczyckim*, Warszawa 1903.
- Baruch M., *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Studja i szkice historyczne z dziejów dawnej włości Kapituły Krakowskiej w sieradzkim i łęczyckim*, Pabianice 1930.
- Becker H., Barnes H. E., *Rozwój myśli społecznej od wiedzy ludowej do socjologii*, Warszawa 1965.
- Bełcikowska A., *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce*, Warszawa 1925.
- Bender R., *Chrześcijańska myśl i działalność społeczna w zaborze rosyjskim w latach 1865–1918*, [w:] *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832–1939*, Warszawa 1981.
- Bieniek-Koronkiewicz E., *Konsorcjum*, [w:] *Wielka encyklopedia prawa*, Białystok–Warszawa 2000.
- Bondaruk K., *Nauka o nabożeństwach prawosławnych*, Białystok 1987.
- Borawski P., *Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986.
- Borkowska U., *Odbudowa i rozwój (2. poł. XI i XII w.)*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. J. Kłoczkowski, Lublin 1992.
- Borowik S., *O budowie cerkwi w Łodzi*, „Przegląd Prawosławny” 2007, nr 3.
- Boudou A., *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, t. 2, Kraków 1930.
- Brodowska H., *Kapitalistyczne przemiany podłódzkiej wsi Chojny*, „Rocznik Łódzki” 1958, t. 1 (4).
- Brzeziński K., Gramsz A., *Tuszyn. Od królewsczyzny do hiperbazaru*, Łódź 2003.
- Budziarek M., *Archikatedra łódzka. Wokół Bazyliki Mniejszej św. Stanisława Kostki*, Łódź 1995.
- Budziarek M., *Świątynie Łodzi*, Łódź 2005.
- Budziarek M., *Łódzki bedeker wyznaniowy*, Łódź 1998.
- Budziarek M., *Łódź Piotrowa. Krótka historia kościoła w Łodzi*, Łódź 2005.
- Bułgakow S., *Ikona i kult ikony. Zarys dogmatyczny*, Bydgoszcz 2002.
- Bułgakow S., *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła prawosławnego*, Białystok–Warszawa 1992.

- Chodynicky K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934.
- Chodyński Z., *Cmentarze w Polsce*, [w:] *Kościelna Encyklopedia podług Teologicznej Encyklopedji Wetzer'a i Weltego*, t. 3, wyd. M. Nowodworski, Warszawa 1874.
- Chotkowski W., *Historia polityczna dawnych klasztorów panieńskich w Galicyi 1773–1848*, Kraków 1905.
- Chylak K., *Dzieje łódzkiej katedry. Od kościoła filialnego do bazyliki mniejszej*, [w:] *Serce Łodzi. Historia i współczesność*, red. P. Machlański, Łódź 2013.
- Chylak K., *Układy o ziemskich marnościach. Kościół katolicki wobec problemu odzyskania i redystrybucji dóbr duchownych w Polsce w latach 1918–1925*, Łódź 2009.
- Cynalewska-Kuczma P., *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Poznań 2004.
- Czembor H., *Dzieje parafii luteranckich w Łodzi do 1939 roku*, [w:] *Przeszość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, red. B. Milerski, K. Woźniak, Łódź 1998.
- Czochoński M., Kowalski G., *Plany i rejestry regulacyjne pierwszych osad fabrycznych miasta Łodzi*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej” nr 1066, Budownictwo, nr 61, Łódź 2010.
- Czołczyńska M., *Parafia rzymskokatolicka św. Jana Chrzcziciela Kazimierz Nad Nerem. Szkic historyczny*, Kazimierz nad Nerem 2009.
- Danielewicz Z., *W oczekiwaniu na paruzję*, Lublin 1999.
- Das evangelische Waisenhaus in Lodz*, Warszawa 1903.
- Dębiński J., *Duchowieństwo rzymskokatolickie diecezji włocławskiej w latach 1918–1939*, Toruń 2010.
- Dębiński K., *Dozory kościelne rzymsko-katolickie w Królestwie Polskim*, Warszawa 1912.
- Delfas H., *Parafia Prawosławna w Łodzi (1884–1914)*, „Rocznik Łódzki” 2003, t. 50.
- Die Brüdergemeinde in Lodz*, [w:] *Jubiläumschrift der „Lodzer Zeitung” 1863–1913*, Lodz 1913.
- Dietrich J., *50 Jahre göttlicher Barmherzigkeit*, [w:] *Festschrift anlässlich des 50 jährigen Jubiläums der evang.-luth. Johannismgemeinde zu Lodz*, Łódź 1934.
- Dietrich J., *Allein Gott in der Höh fei Ehr. Festschrift anlässlich der Einweihung der evang.-luth. St. Matthaikirche*, Lodz 1928.
- Dietrich J., *Die St. Mathäi-Kirche*, [w:] *Jubiläumschrift der „Lodzer Zietung” 1863–1913*, Łódź 1913.
- Dietrich J., *Entstehung und Entwicklung der lutherischen St. Johannismgemeinde*, [w:] *Jubiläumschrift der „Lodzer Zeitung” 1863–1913*, Łódź 1913.
- Dietrich J., *Fünfzig Jahre götlicher Barmherzigkeit*, Lodz [1934].
- Dietrich J., *Powstanie i rozwój parafii św. Jana*, [w:] *Jubiläumschrift der „Lodzer Zietung” 1863–1913*, Łódź 1913.
- Dobbelaere K., *Socjologiczna analiza definicji religii*, [w:] *Socjologia religii. Antologia tekstów*, oprac. W. Piwowarski, Kraków 2012.
- Doktór J., *Początki chasydyzmu polskiego*, Wrocław 2004.
- Dominikowski J., *Nekropolia Łodzi wielkoprzemysłowej. Cmentarz Stary przy ulicy Ogrodowej. Dzieje i sztuka 1854–1945*, Łódź 2004.
- Durkheim E., *Elementarne formy życia religijnego*, Warszawa 1990.
- Dutkowski L., *Jubileusz 80-lecia istnienia adwentyzmu w Łodzi*, „Sługa Zboru” 1974, nr 2–3.
- Dworzaczkowa J., *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, Poznań 2003.

- Dylągowa H., *Dzieje unii brzeskiej*, Warszawa 1996.
- Dylągowa H., *Na przełomie Oświecenia i Romantyzmu*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. J. Kłoczkowski, Lublin 1992.
- Dylągowa H., *Unia brzeska i unicy w Królestwie Polskim*, Warszawa 1989.
- Działka M., *Zgromadzenie Małych Sióstr Niepokalanego Serca Maryi (Honoratki) w kościele łódzkim*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 2004, nr 9.
- Dzwonkowski R., *Listy społeczne biskupów polskich 1891–1918*, Paryż 1974.
- Ein Denkstein dem evangelischen Waisenhaus in Lodz zur 25-jährigen Jubelfeier gesetzt von R. Gundlach Pastor, Lodz* 1912.
- Eisenbach A., *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988.
- Eisenbach A., *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972.
- Eisenberg J., *Judaizm*, Warszawa 1999.
- Ellenberg Z., *Żydzi i początki szkolnictwa powszechnego w Łodzi (1806–1864). Przyczynek do dziejów szkolnictwa oraz ludności żydowskiej m. Łodzi*, Łódź 1930.
- Evdokimov P., *Prawosławie*, Warszawa 1986.
- Festschrift zum 25 jährigen Jubiläum des Kirchengesang – Vereins der Evang.-Augsb. St. Johannis – Gemeinde zu Lodz*, [Lodz 1909].
- Fijałek J., Indulski J., *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945*, Łódź 1990.
- Fijałek J., *Pabianice i włość pabianicka w drugiej połowie XVII i XVIII w.*, Łódź 1952.
- Fijałkowski P., *Rozwój społeczności ewangelickiej i powstanie sieci parafialnej w środkowej Polsce w II połowie XVIII wieku i początku XIX w.*, [w:] *Przeszłość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, red. B. Milerski, K. Woźniak, Łódź 1998.
- Filipowicz W., *Duchowieństwo diecezji płockiej w latach 1918–1939*, Płock 2003.
- Flatt O., *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853.
- Friedman F., *Dzieje Żydów w Łodzi. Od początków osadnictwa do roku 1863*, Łódź 1935.
- Friedman F., *Początki przemysłu w Łodzi*, „Rocznik Łódzki” 1933, t. 3.
- Friedman F., *Żydzi w łódzkim przemyśle włókienniczym w pierwszych stadiach jego rozwoju*, „Rocznik Łódzki” 1931, t.2.
- Friedman M., *Agudas Israel, Encyklopedia Judaica*, vol. 2, Jerusalem b. r. w.
- Fuks M., *Żydzi w Warszawie*, Poznań 1992.
- Gach P. P., *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984.
- Gach P. P., *Mienie zakonów i jego losy w XIX w.*, Rzym 1979.
- Gajewski S., *Diecezja płocka w latach 1864–1914*, „Studia Płockie” 1975.
- Gajewski S., *Spółeczna działalność duchowieństwa w Królestwie Polskim 1905–1914*, Lublin 1990.
- Galas M., *Chasydyzm. Od herezji do ultraortodoksji*, [w:] *Czas chasydów*, red. E. Długosz, Kraków 2005.
- Gastpary W., *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII w. do pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1977.
- Gawiński R., *Dobra Łagiewnickie w latach 1800–1864*, „Rocznik Łódzki” 1959, t. 2 (5).
- Gedenkschrift anlässlich des 50 jährigen Jubiläums der baptisten Gemeinde Lodz*, Nawrot 27 1878–1928, Łódź 1928.

- Ginsbert A., *Łódź. Studium monograficzne*, Łódź 1962.
- Glass J., *Stan prawny Kościołów Ewangelickich w b. Królestwie Polskim i na Kresach Wschodnich*, Warszawa 1925 (odb. „Zwiastun Ewangeliczny” 1925).
- Glass J., *W czterechsetną rocznicę reformacji w Polsce*, [w:] *Ewangelicy Polacy w świetle dokumentów urzędowych*, zebrał J. Glass, Łódź 1919.
- Gliński W., *Reforma samorządu gminy żydowskiej w początkach Królestwa Polskiego – ustanowienie Dozoru Bożniczego*, [w:] „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku”, red. W. Puś, t. 2, Łódź 2004.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Warszawa 1902, t. III.
- Goerne A., *Z zakresu statystyki m. Łodzi*, [w:] *Informator m. Łodzi z kalendarzem na rok 1919*, Łódź b.r.w.
- Goldberg J., *Osadnictwo „ołęderskie” w dawnym województwie łęczyckim i sieradzkim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Seria I, z. 5, Łódź 1957.
- Góral J., Kotewicz R., Tobjański Z., *Zarys dziejów Żelowa*, Żelów 1987.
- Grad S., *Najstarsza parafia łódzka (Krótki rys historyczny)*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1974, t. 48, nr 1.
- Grad S., Różański M., *Bogu na chwałę. Historia parafii św. Stanisława Kostki w Łodzi*, Łódź 2013.
- Graliński T., *Bibliografia do historii parafii diecezji łódzkiej*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 7–9.
- Graliński T., *Spis parafii i kościołów Diecezji Łódzkiej i krótki ich opis historyczny*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1951, nr 11–12, 1952, nr 1–3, 10–11; 1953, nr 1–4, 9; 1954, nr 2–3.
- Grelewski S., *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937.
- Gretkowski A., *Katolicyzm społeczny na przykładzie działalności charytatywno-społecznej w diecezji płockiej w I połowie XX wieku*, Płock 2001.
- Gruszczyński K., *75 lat chóru „Jutrzenka” przy kościele św. Ducha w Łodzi*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1985, nr 10–11.
- Grundsteinlegung zur Kirche in Andrzejów*, „Unsere Kirche” 1913.
- Grzybowski K., *Historia państwa i prawa Polski*, t. IV, *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982.
- Guesnet F., *Polnische Juden im 19 Jahrhundert. Lebensbedingungen, Rechtsnormen und Organisation im Wandel*, Köln 1998.
- Guesnet F., *Żydowskie i niemieckie organizacje w Łodzi w XIX w. Typy i stosunki*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX i XX w. Sąsiedzi dalszy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997.
- H. J., *Kilka uwag o ruchu Marjawickim w Łodzi z okazji jego 30-lecia*, „Głos Prawdy” 1936, nr 18.
- H. R., *Erekcja dwóch nowych parafii w m. Łodzi*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” 1915, nr 10.
- Handels und Industrieblatt*, „Neue Lodzer Zeitung. Illustrierte Sonntags – Beilage” 1909, nr 47.
- Heike O., *150 Jahre Schwabenssiedlungen in Polen 1795–1945*, Leverkusen 1979.
- Heike O., *Das Deutsche Schulwesen in Mittelpolen. Ein Kapitel mihrsamer Abwehr staatlicher Unrechts*, Dormund 1963.
- Hoefig A., *Powstanie listopadowe w świetle dokumentów łódzkich*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. 1. 100 [Hundert] Jahre evangelische St. Johanniskirche in Lodz, red. E. Dietrich, O. Heike, Mönchengladbach 1984.

- Holtz E., *Hundert Jahre göttlicher Gnaden und Treue an der evangelisch-lutherischen Parochie Alexandrow: Seiner lieben Gemeinde zum Gedächtniss ihres 100-jährigen Bestehens erzählt*, Łódź 1901.
- Hundert Jahre göttlicher Gnade und Arbeit an der ev. Luth. Gemeinde zu Pabianitz 1827–1977*, Łódź b. r. w.
- Ignatowski G., *Początki i dzieje cmentarza żydowskiego w Łodzi*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1987, nr 3–4.
- Instytuty życia konsekrowanego w Kościele łódzkim*, red. K. Dąbrowski, A. Janeczek, L. Witczak, Łódź 2000.
- Jabłońska-Deptuła E., Skarbek J., *W dobie między powstaniami (1832–1864)*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. J. Kłockowski, Lublin 1992.
- Janczak J., *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica”, 1982, z. 11.
- Janczak J., *Ludność*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1: *Do 1918 r.*, Warszawa–Łódź 1980.
- Janczak J., *Struktura narodowościowa w Łodzi w latach 1820–1939*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi w latach 1820–1944*, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991.
- Janik M., Kusiński J., Stępniewski M., Szambelan Z., *Łódź na mapach 1793–1939*, Łódź–Warszawa 2012.
- Janik M., Nowak T., Żerek-Kleszcz H., Bedoń. *Dzieje do roku 1939*, Andrespol–Łódź 2009.
- Jażdżyńska J., *Monografia miasta przemysłowego Aleksandrów w latach 1822–1870*, Łódź 1954.
- Jeske-Choiński T., *Historia Żydów w Polsce*, Warszawa 1919.
- Jubiläums-Beilage zur „Lodzer Zeitung”, Lodz 1888.
- Jubiläumsschrift der „Lodzer Zeitung” 1863–1913, Łódź 1913.
- Kaczmarek R., *Ksiądz Jędrzej Mayer pleban łódzki*, Łódź 1939.
- Kaczmarek R., *Łódź i parafia łódzka w roku 1783*, „Czasopismo Przyrodnicze Ilustrowane” 1936, nr 5–8.
- Kaczmarek R., *Materiały do dziejów parafii Kazimierz n. Nerem*, Łódź 1938.
- Kaczmarek R., *Topograficzny opis parafii Mieszkowski obok Łodzi z końca XVIII stulecia*, „Czasopismo Przyrodnicze Ilustrowane” 1937, t. 43.
- Kaczmarek R., *Zgierz z okolicą pod koniec XVIII wieku. Opis topograficzny parafii*, Łódź 1937.
- Kaiser E., *Superintendent Wilhelm Petrus Angerstein, Volksfreund – Kalende für Stadt und Land*, b. m. w. 1929.
- Kameraz-Kos N., *Święta i obyczaje żydowskie*, Warszawa 1997.
- Kanfer Y. Sh., *The 1912–1913 Łódź rabbinic elections in the light of memoirs and archival documents*, „Acta Judaica Lodziensia” 2011, t. 1.
- Karczyńska H., *Odnowiona Jednota Braterska w XVIII–XX wieku. Z dziejów ruchu religijnego herrnhutów w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i na świecie*, Warszawa 2012.
- Kempa A., *Z przeszłości Karolewa*, „Wędrownik” 2003, nr 378;
- Kępski Cz., *Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności w latach 1900–1918*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1990, nr 3–4.
- Kersz I., *Szkice z dziejów Gminy Żydowskiej oraz cmentarza w Łodzi*, Łódź 1996.
- Kieniewicz S., *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1968.

- Kieniewicz S., *Teodor hr. Berg – wielkorządca w feudalnym czy też burżuazyjnym stylu?*, [w:] *Między feudalizmem a kapitalizmem. Studia z dziejów gospodarczych i społecznych. Prace ofiarowane Witoldowi Kuli*, Wrocław 1976.
- Kipa E., *Materiały do dziejów organizacji Kościoła Katolickiego w Królestwie Polskim 1815–1820*. Dymisja Stanisława Potockiego, „Teki Archiwalne” 1954.
- Kirsztot J., *Prawa Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917.
- Kiss E., Pabianitz. *Geschichte des Deutschtums einer mittelpolnischen Stadt und ihrer Umgebung*, Poznań 1939.
- Kneifel E., *Das Kirchspiel in Brzeziny*, Łódź 1933.
- Kneifel E., *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen 1555–1939. Eine Parochialgeschichte in Einzeldarstellungen*, Vierkirchen über München 1971.
- Kneifel E., *Die Neu-Sulzfelder evangelisch-lutherischen Gemeinde*, „Volsfreund-Kaleder für Stadt und Land” 1927.
- Kneifel E., *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen. Ein biographisches Pfarrebuch mit einem Anhang*, Eging b. r. w.
- Kneifel E., *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Niedermarschacht 1964.
- Kochanowski J. K., *Kiedy Boruta był pacholęciem*, [w:] idem, *Szkice i drobiazgi historyczne*, Warszawa 1908.
- Konarski K., *Archiwalia łódzkie w Państwowym Archiwum Akt Dawnych w Warszawie*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. 1.
- Konfesja, czyli wyznanie wiary i ustrój zborów baptystów*, Ostrzeszów 1930.
- Kopczyńska-Jaworska B., *Konwertyci w Kościele ewangelicko-augsburskim*, [w:] B. Kopczyńska-Jaworska, K. Woźniak K. P., *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*, Łódź 2002.
- Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, Poznań 1888, t. 2.
- Kościół św. Anny w Łodzi (Zarzew)*, Łódź 1937.
- Kośka M., *Obyczaje żydowskie w świetle prawa obowiązującego w XIX wieku w Królestwie Polskim*, [w:] *Żydowskie gminy wyznaniowe*, red. J. Woronczak, Wrocław 1995.
- Kossmann E. O., *Die Anfänge des Deutschtums in Litzmannstädter Raum*, Leipzig 1942.
- Kossmann E. O., *Die deutschrechtliche Siedlung In Polen. Dargestellt am Lodzer Raum*, Leipzig b. r. w.
- Kossmann E. O., *Neu-Sulzfeld*, „Volsfreund-Kaleder für Stadt und Land”, 1938.
- Kossmann E. O., *Śladami dawnej Łodzi*, Łódź 1934.
- Kossmann E. O., *Zabudowanie Łodzi pod względem krajobrazowym*, Łódź 1931.
- Kossmann E. O., *Rozwój terenów rolniczych puszczy łódzkiej – wiek XIII–XVIII*, Łódź 1934.
- Koter M., *Kształtowanie się tkanki miejskiej Łodzi do 1918 roku*, [w:] Łódź. *Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009.
- Koter M., *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, [w:] Łódź. *Dzieje miasta*, t. I. *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa–Łódź 1980.
- Koter M., *Zagospodarowanie przestrzenne obszaru obecnej Łodzi u schyłku okresu przed-przemysłowego*, „Materiały i Studia”, z. IV, 1974.
- Kowalski J. M., *Staro-katolicki Kościół Maryawitów w Rzeczypospolitej Polskiej*, Płock 1923.

- Krasny P., *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*, Kraków 2003.
- Krebs B., *Państwo, Naród, Kościół. Biskup Julian Bursche a spory o protestantyzm w Polsce w latach 1917–1939*, Bielsko-Biała 1998.
- Kriegseisen W., *Ewangelicy polscy i litewscy w dobie saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996.
- Kriegseisen W., *Zbór ewangelicko-reformowany w Żelowie (1803–1939)*, [w:] *Wczoraj, dziś i... Życie, dzieje i teraźniejszość braci czeskich w Żelowie*, red. W. Kriegseisen, Żelów 1998.
- Krótki zarys dziejów parafii ewangelicko-augsburskiej w Pabianicach 1827–1927, Pabianice [1927].
- Krüger J., *Objaśnienia małego katechizmu Dra M. Lutra*, Warszawa 1913.
- Krukowski J., *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000.
- Kula M., *Krótki raport o użyteczności historii*, Warszawa 2004.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji 966–1939*, Lublin 1969.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1918.
- Kupsch E., *Geschichte der Baptisten in Polen 1852–1932*, Łódź 1933.
- Kużko W., *Biedermannowie. Dzieje rodziny i fortuny 1730–1945*, Łódź 2000.
- Leaman O., *Krótkie wprowadzenie do filozofii islamu*, Warszawa 2004.
- Lenczewski M., *Liturgia, czyli nauka o nabożeństwach prawosławnych*, Warszawa 1976.
- Leszczyński R., *Starodawna parafia w Mileszkach*, Łódź 2012.
- Librowski S., *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1974, t. 29.*
- Lipiński R., *Kościół Ewangelicko-Reformowany w RP – historia i współczesność*, [w:] *W nurcie myśli Jana Kalwina*, red. J. Budniak, P. Jaskóła, R. Porada, Opole 2009.
- Liszewski S., *Rola społeczności żydowskiej w organizacji przestrzeni miejskiej Łodzi*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944*, Łódź 1991.
- Lodz. Kratkij istoriko-statisticzeskij очерк, pod red. G. I. Pietrowa, M. J. Warikowa, Łódź 1895.
- Lodzinskaja Aleksandro-Newskaja prawosławnaia cerkow, [w:] *Pamiatnaja Kniżka Pietrowskoj Guberni na 1885 god*, Piotrków 1885.
- Löffler B., *25 lat pracy samarytańskiej Domu Miłosierdzia w Łodzi*, Łódź 1933.
- Lorentz Z., *Trzy raporty Rajmunda Rembielińskiego, Prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego, z objazdu odwodu Łęczyckiego w roku 1820*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. 1.
- Loret M., *Kościół katolicki w początku panowania Aleksandra I (1801–1815)*, „Biblioteka Warszawska” 1913.
- Loret M., *Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I*, „Przegląd Powszechny” 1928, t. 179.
- Loret M., *Stosunek kościoła do państwa w Księstwie Warszawskim*, „Przegląd Powszechny” 1914, nr 2.
- Łapa M., *Powstanie i rozwój wielokulturowej Łodzi do 1945 r.*, [w:] *Serce Łodzi. Historia i współczesność*, red. P. Machlański, Łódź 2013.
- Łoziński B., *Leksykon zakonów w Polsce*, Warszawa 2002.
- Łódź. *Dzieje miasta*, t. I. *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa–Łódź 1980.
- Łódź. *Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009.

- Łódź wielonarodowa i wielowyznaniowa a idea tolerancji, Łódź 1997.
- Łyko Z., *Geneza współczesnego adwentyzmu*, Warszawa 1979.
- Łyko Z., *Kościół Adwentystów Dnia Siódmego*, Warszawa 1988.
- Łyko Z., *Kościół Adwentystów Dnia Siódmego. Historia, nauka, ustrój, posłannictwo*, Warszawa 2000.
- Łyko Z., *Sytuacja prawna Kościoła Adwentystycznego w Polsce międzywojennej 1918–1939*, Warszawa 1979.
- Majka J., *Kościelna działalność dobroczynna w Polsce w XIX w. i pierwszej połowie XX wieku*, [w:] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, t. 1, Lublin 1969.
- Małachowska N., *Przyczynek do historii zboru ewangelicko-reformowanego w Łodzi*, „Jednota” 1993, nr 4.
- Maleńczyk J., *A Guide to Jewish Lodz*, Warszawa 1994.
- Matreńczyk A., *O batiuszce, który łódzkie cerkwie uratował*, „Przegląd Prawosławny” 2013, nr 5.
- Matreńczyk A., *Powrót na Podwałkę*, „Przegląd Prawosławny” 2002, nr 7.
- Mazurek M., *Powstanie i rozwój ukrytych zgromadzeń bł. Honorata Koźmińskiego w latach 1874–1908*, Sandomierz 2009.
- Mazurek M., Wójcik H., *Honorackie zgromadzenia bezhabitowe w latach 1874–1914 w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim*, [w:] *Materiały do historii zgromadzeń zakonnych na ziemiach polskich w XIX i początku XX wieku*, Lublin 1976.
- Mendelson E., *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992.
- Mielczarek P., *Łagiewniki. Kościół i klasztor franciszkanów, Niepokalanów* 1995.
- Mielczarek P., *Sanktuarium św. Antoniego w Łagiewnikach, Niepokalanów* 1966.
- Mikołajczyk L., *Kościoty Wniebowzięcia Najśw. Panny Maryi i św. Józefa w Łodzi*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1960, nr 6.
- Milerski B., *Zamiast zakończenia: przeszłość przyszłości. Protestantyzm między utopią a praktyką społeczną*, [w:] *Przeszłość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, red. B. Milerski, K. Woźniak, Łódź 1998.
- Minc P., *The Lodz Rabbi, Elijah-Chaim Mayzel*, „Acta Judaica Lodziensia” 2011, t. 1.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003.
- Mironowicz A., *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1996.
- Mironowicz A., *Wokół sporu o przyczyny unii brzeskiej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1995, nr 2.
- Muznerowski S., *Przyczynki do monografii Łodzi, Włocławek–Łódź* 1922.
- Neu-Sulzfeld/Nowosolna 23. Mai 1801 –17. Januar 1945. *Illustrierte historich – geographische Erinnerungen an ein Dorf und seine Menschen*, oprac. H. A. Schöller, Erlangen 2009.
- Niemieckimi śladami po „Ziemi Obiecanej”*, red. K. Radziszewska, Łódź 1997.
- Niewieczerzał J., *Kościół Ewangelicko-Reformowany*, „Posłannictwo” 1967, nr 5–6.
- Niwiński M., *Opactwo cystersów w Wąchocku*, Kraków 1930.
- Niwiński M., *Średniowieczni opaci klasztoru wąchockiego*, „Przegląd Powszechny” 1931, t. 190.
- Nowak T., *650 lat Pabianic. Studia i szkice*, Łódź 2005.
- Nowak T., *Własność ziemska ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagiełły*, Łódź 2003.
- Nowak T., Żerek-Kleszcz H., *Dzieje wsi Żabice do 1821 r.*, [w:] *Konstantynów Łódzki. Dzieje miasta*, red. M. Nartowicz-Kot, Łódź 2006.

- Nowicki J., *Łagiewniki – łódzkie Bielany*, „Słowo Katolickie” 1938, nr 4.
- Nussbaum H., *Szkice historyczne z życia Żydów w Warszawie od pierwszych śladów pobytu ich w tem mieście do chwili obecnej*, Warszawa 1881.
- Olek T., *Akta działalności arcybiskupa Zbigniewa Oleśnickiego*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1975, nr 1.
- Olszewski D., *Funkcje społeczno-kulturowe parafii na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Społecznokulturalna działalność Kościoła katolickiego w Polsce XIX i XX wieku*, red. R. Renz, M. Meducka, Kielce 1994.
- Olszewski D., *Okres wzrastającego ucisku i głębokich przemian społecznych (1864–1914)*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. J. Kłockowski, Lublin 1992.
- Olszewski D., *Początki mariawityzmu. Studium historyczno-pastoralne*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 1976, t. 23.
- Opisanije Łodzinskoj jewriejskoj bolnicy Izraila i Leony suprugow Poznańskich*, b. r. m. w.
- Orłowski T. H., *Elementy planowania urbanistycznego w Łodzi w latach 1860–1914*, „Miscellanea Łódzkie” 1984, z. 1.
- Papuga S., Gramsz A., *Zelów. Wspólnota nacji, wyznań, kultur*, Łódź 2003.
- Parki i ogrody Łodzi. Park Sienkiewicza. Park Moniuszki. Ogrody i zieleńce w centrum miasta*, red. R. Olaczek, Łódź 2012.
- Pastor Rudolf Gundlach. Sein Leben und Wirken*, Łódź 1922.
- Pelczar J. S., *Religia katolicka. Jej podstawy, jej źródła i jej prawdy wiary*, Przemyśl 1923.
- Pellowski A., *Kultura muzyczna w Łodzi do roku 1918*, Łódź 1994.
- Piasecki O. A., *Poświęcenie kamienia węgielnego pod budowę kościoła ewang.-reform. w Łodzi przy ul. Radwańskiej 33*, „Kalendarz Ewangelicki” 1929.
- Piąstka Z., *W cieniu cmentarnych alei*, Łódź 1990.
- Piekosiński F., *O łanach w Polsce wieków średnich*, Kraków, 1887.
- Początki ruchu adwentowego w Europie*, „Sługa Zboru” 1937, nr 9.
- Pod jednym dachem. Niemcy oraz ich polscy i żydowscy sąsiedzi w Łodzi w XIX i XX wieku*, red. K. Radziszewska, K. Woźniak, Łódź 2000.
- Podgórska E., *Szkolnictwo elementarne w Łodzi w latach 1808–1914*, Łódź 1966.
- Podgórski R. A., *Starokatolicki Kościół Mariawitów. Studium historyczno-socjologiczne*, Kraków 1998.
- Podolska J., Jagiełło M., *Spacerownik. Rosyjskimi śladami po województwie łódzkim*, Łódź 2012.
- Popova O., Smirnowa E., Cortesi P., *Ikony różnych kręgów kulturowych od VI w. po czasy współczesne*, Warszawa 1998.
- Porównanie wyznania rzymskokatolickiego z ewangelicko-augsburskim*, Wilno 1928.
- Postrojka prawosławnej cerkwi w g. Łodzi*, [w:] *Pamiętna Książka Piotrkowskiej Guberni na 1882 god*, Piotrków 1881.
- Poświęceni prawdzie*, Warszawa 1985.
- Przelaskowski R., *Zagadnienia polityczne w życiu wyznaniowym Łodzi w XIX wieku*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. 1.
- Przesmycki K., *Ludność powiatu zgierskiego na podstawie spisów pruskich z 1797/1798–1800/1801*, Łódź 1973, „Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Sprawozdanie z czynności i Posiedzeń Naukowych” 1973.
- Przybył E., *Prawosławie*, Kraków 2006.

- Przyczynek do historii zboru ewangelicko-reformowanego w Łodzi oraz budowa kościoła ewangelicko-reformowanego w Łodzi*, „Zwiastun Ewangelicki” 1928, nr 27.
- Przygodzki S., *Dawid Lange 1796–1858. Kupiec i przemysłowiec. Szkic do portretu polskiego bourgeois*, „Rocznik Łódzki” 1997, t. 44.
- Puś W., *Ludność żydowska w Łodzi w latach 1793–1914. Liczebność i struktura społeczno-zawodowa*, [w:] *Polacy – Żydzi – Niemcy w Łodzi w XIX–XX w. sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 83–85; idem, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2001.
- Puś W., *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej ludności Łodzi do roku 1939*, [w:] M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlas, *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź 2005.
- Puś W., *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 1998.
- Puś W., Badziak K., *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. I. *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa–Łódź 1980.
- Puś W., Pytlas S., *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827–1977*, Warszawa–Łódź 1979.
- Pytlas S., *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994.
- Rachalewski S., *Campo santo Łodzi. Wczoraj i dziś chrześcijańskich cmentarzy grzebalnych*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1938, nr 7.
- Rachalewski S., *Zastygły nurt życia. Łódź, która odeszła*, Łódź 1938.
- Raciborski J., *Łódź w 1860 roku. Źródła*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. 2.
- Radwan M., *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Lublin 2004.
- Rafael M., *Mariawityzm – rys historyczny i odrębność nauki*, [w:] *Z dziejów Królestwa, Felicjanów* 1972.
- Rejnke N., *Mariawity*, Petersburg 1910.
- Religie wczoraj i dziś*, przedmową opatrzył J. Keller, Warszawa 1974.
- Robertson R. G., *Chrześcijańskie Kościoły Wschodnie*, Bydgoszcz 1998.
- Rogoziński H., *Pierwsi osadnicy żydowscy i ich życie do 1862 roku*, [w:] *Żydzi łódzcy. The Jews of Łódź*, red. A. Majcherek, Łódź 2004.
- Rokoszny [ksiądz], *Maryawici i potrzeba pracy społecznej ze strony duchowieństwa*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 1909.
- Rosin R., Bandurka M., *Łódź 1423–1823–1973. Zarys dziejów i wybór dokumentów*, Łódź 1974.
- Rosin R., *Nieznany dokument o początkach miasta Łodzi nad rzeką Ostrogą z r. 1414*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Ser. I, 1957, nr 5.
- Rosin R., *Początki i rozwój Zgierza do końca XVI w.*, [w:] *Zgierz. Dzieje miasta do 1988 roku*, red. R. Rosin, Łódź–Zgierz 1995.
- Rosin R., *Województwo miejskie łódzkie. Zarys dziejów*, [w:] *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. 3, red. R. Rosin, Warszawa–Łódź 1982.
- Rosset E., *Łódź miasto pracy*, Łódź 1929.
- Rosset E., *Łódź w latach 1860–70. Zarys historyczno-statystyczny*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. I.
- Rózański M., *Dzieje najstarszych łódzkich cmentarzy katolickich do końca XIX wieku*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1995, t. 4.
- Rybak S., *Mariawityzm. Studium historyczne*, Warszawa 1992.

- Rykała A., *Dlaczego razem? Uwagi o relacjach między geograficzno-historyczną i geograficzno-polityczną perspektywą metodologiczną i poznawczą*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2012, t. 1.
- Rykała A., *Mniejszości religijne w Polsce. Geneza, struktury przestrzenne, tło etniczne*, Łódź 2011.
- Rykała A., *Żydowska przestrzeń sakralna dawnej i współczesnej Łodzi na przykładzie synagog i domów modlitwy*, [w:] *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Łódź 2008.
- Rykała A., *Żydowskie domy modlitwy w Łodzi – uwarunkowania rozwoju przestrzennego, rozmieszczenie, współczesne relikty i ich wykorzystanie*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica, Siocio-Oeconomica” 2012.
- Rynkowska A., *Działalność gospodarcza władz Królestwa Polskiego na terenie Łodzi przemysłowej w latach 1821–1831*, Łódź 1951.
- Salzwedel M., *50 Jahre evang. luth. Kirchengesangverein der St. Johanniskirche zu Łódź*, [w:] *Festschrift anlässlich des 50 jährigen Jubiläums der evang.-luth. Johanniskirche zu Lodz*, Łódź 1934.
- Samuś P., *Spółeczność żydowska w życiu politycznym Łodzi w latach 1865–1914*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. S. Liszewski, W. Puś, Łódź 1991.
- Sawicki J., *Stan prawny Kościoła marjawitów*, „Gazeta Administracji i Policji Państwowej” 1935, nr 7.
- Sawicki J., *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937.
- Schall J., *Historia Żydów w Polsce, na Litwie i Rusi*, Lwów 1935.
- Schedler G., *50 Jahre Evangelischen Waisenhaus in Lodz*, Łódź 1937.
- Schedler G., *Eben-Ezer. Eine Jahrhundertgeschichte der evangelischen St. Trinitatis Gemeinde zu Lodz*, Lodz 1929.
- Schipper I., *Dzieje Żydów na ziemiach polskich Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, red. I. Schipper, A. Tartakower, A. Haftka, t. I, Warszawa 1933.
- Schipper I., *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937.
- Schipper I., *Przyczynki do dziejów chasydyzmu w Polsce*, Warszawa 1992.
- Schmidt A., *Die Trinitatiskirche Evangelische Mutter-Gemeinde in Lodz*, Bad Münstereifel 1988.
- Schoenaich K., *Kościół św. Mateusza w Łodzi*, „Przegląd Techniczny” 1913, nr 15.
- Senkowska-Gluck M., *Donacje napoleońskie w Księstwie Warszawskim*, Wrocław 1968.
- Seweryn A., *Prawdę i pokój miłujcie. Dzieje Pierwszego Zboru Baptystycznego w Warszawie (1871–2011)*, Warszawa 2011.
- Siemieński M., *Księga święta i obyczajów żydowskich*, Warszawa 1993.
- Skwara G., *Mariawici. Szkic historyczny ruchu mariawickiego w Polce*, Płock 1925.
- Słomski W., *Chrześcijańscy czciciele soboty*, Warszawa 1997.
- Smolicz I. K., *Istoriia Russkoj Cerkwi 1700–1917*, t. VIII, cz. 2, Moskwa 1997.
- Sobczak J., *Kronika parafii Najświętszego Serca Jezusowego w Łodzi Retkini*, Łódź 2005.
- Sokoł K., Sosna A., *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce w latach 1815–1915*, Moskwa 2003.

- Sosnowska J., *Działalność socjalna i opiekuńczo wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*, Łódź 2011.
- Sowa J., *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2012.
- Stańczak C., *Rz.-katolicka parafia św. Kazimierza Widzew. Powstanie i rozwój 1911–1928*, Łódź 1928.
- Statystyka zborów ewangelicko-augsburskich w Królestwie Polskim*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1898, nr 6.
- Stawiszyńska A., *Ruda Pabianicka. Echa przeszłości*, Łódź 2009.
- Stebelski A., *Łódź i klucz łódzki u schyłku Rzeczypospolitej*, „Rocznik Łódzki” 1929–1930, t. 2.
- Stebelski A., *Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. 1.
- Stecki L., *Konsorcjum*, Toruń 1994.
- Stefanowski M., *Najdawniejsze i najnowsze kościoły w archidiecezji warszawskiej*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” 1918, nr 5–6.
- Stefański K., *Architektura sakralna Łodzi w latach 1860–1914*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1988, z. 2.
- Stefański K., *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź 1995.
- Stefański K., *Bazylika archikatedralna w Łodzi p.w. Św. Stanisława Kostki*, Łódź 1996.
- Stefański K., *Budownictwo synagogałne Łodzi*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1994, nr 1/3.
- Stefański K., *Ewangelicko-augsburskie budownictwo kościelne w okręgu łódzkim w pierwszej połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia” 1992, t. 37, z. 3.
- Stefański K., *Jak zbudowano przemysłową Łódź. Architektura i urbanistyka miasta w latach 1821–1914*, Łódź 2001.
- Stefański K., *Kaplica grobowa Karola Scheiblera w Łodzi*, Łódź 2006.
- Stefański K., *Łódź zapamiętana. Stary cmentarz. Część ewangelicka i prawosławna*, Łódź 2003.
- Stefański K., *Ludzie którzy zbudowali Łódź. Leksykon architektów i budowniczych miasta (do 1939 roku)*, Łódź 2009.
- Stefański K., *Miedzy wschodem a Zachodem. Uwarunkowania wyboru formy architektonicznej w budownictwie synagogałnym XIX w.*, [w:] *Eklektyzm i eklektycy. Materiały z ogólnopolskiego seminarium naukowego*, Łódź 1993.
- Stefański K., *Niezrealizowane projekty drugiego kościoła katolickiego w Łodzi*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1991, t. 36, z. 1.
- Stefański K., *Stary cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Łodzi*, Łódź 1993.
- Stefański K., Szrajber R., *Łódzkie synagogi. Wirtualne dziedzictwo „zaginionej dzielnicy”*, Łódź 2009.
- Stegner T., Ks. *Wilhelm Piotr Angerstein. Duszpasterz Polaków i Niemców*, [w:] *Ewangelicy ziem polskich XIX w. Sylwetki wybitnych postaci*, Gdańsk 2008.
- Stegner T., *Rola Kościoła ewangelickiego w życiu kolonistów niemieckich w Królestwie Polskim 1815–1915*, [w:] *Niemieccy osadnicy w Królestwie Polskim 1815–1915*, red. W. Caban, Kielce 1999.

- Steinberg H., *Die Brüder in Polen. Eine geschichte der herrnhuter Gemeinschaftsarbeit in Kongresspolen*, Gnesdau 1924.
- Stępniewski M., Szambelan Z., *Rozwój terytorialny Łodzi*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej” nr 1066, Budownictwo, z. 61, Łódź 2010.
- Stopniak F., *Kościół na Lubelszczyźnie i Podlasiu na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1975.
- Strzałkowski J., *Architekci i budowniczowie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź 1997.
- Strzałkowski J., *Kościół ewangelicko-augsburski św. Mateusza w Łodzi. Przewodnik*, Łódź 1996.
- Sułowski Z., *Pierwszy Kościół polski*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. J. Kłockowski, Lublin 1992.
- Supady J., *Powstanie i rozwój ochronek, przytułków, sierocińców dla dzieci w Łodzi na przełomie XIX i XX w.*, „Zdrowie Publiczne” 1977, nr 4.
- Supernat J., *Zarządzanie*, Wrocław 2005.
- Swienko H., *Religia i religie*, Warszawa 1981.
- Sygulski M., *Historia Bałut*, t. I: *Kolonizacja*, Łódź 2003.
- Sygulski M., *Historia Bałut*, t. II: *Osada fabryczna Bałuty Nowe, Ludność – Zabudowa – Posesje 1857–1915 (1939)*, Łódź 2006.
- Szelążek A., *Memorjał w sprawie majątków kościelnych w Królestwie Polskim zabranych na mocy ukazów 1864 i 1865 r.*, Płock 1917.
- Szewczul B., *Działalność zakonodawcza błogosławionego Honorata Koźmińskiego a nowe instytucje w Kościele katolickim*, Warszawa 2008.
- Szygendowska A., *Drewniany kościół św. Andrzeja Boboli z Nowosolnej*, Łódź 2012.
- Szymańska E., *90. lat zboru w Łodzi. Z biegiem lat*, „Sługa Zboru” 1984, nr 9.
- Szymański S., *Polityka władz Królestwa Polskiego w latach 1815–1830 w zakresie budowy cegielni miejskich*, „Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu” 1968, t. 7.
- Szymczak J., *Erekcja kościoła w podłódzkich Chojnach w 1492 r.*, „Rocznik Łódzki” 1996, t. 43.
- Szymczak J., *Przejęcie Mileszek, Chojen i Bedonia przez Romiszewskich ze Stoków w 1511 r.*, „Rocznik Łódzki” 1997, t. 44.
- Szymczak J., *Stary kościół św. Wojciecha i kolumna Jana Mulinowica na Chojnach*, „Kronika Miasta Łodzi” 1994, z. 1.
- Tobjański Z., *Czesi w Polsce*, Kraków 1994.
- Tomaszewski H. R., *Baptyści w Polsce w latach 1858–1918*, Warszawa 1993.
- Tomaszewski H. R., *Wspólnoty chrześcijańskie typu ewangeliczno-baptystycznego na terenie Polski w latach 1858–1939*, Warszawa 2006.
- Traktat o historii religii*, Łódź 1993.
- Trela K., *Zgromadzenie Sióstr Imienia Jezus w latach 1887–1946*, Warszawa 1992.
- Trunk J. J., *Pojln – obrazy i wspomnienia z Łodzi*, wybór, przekład i komentarze A. Clarke, Łódź 1997.
- Tukaj H., Wróbel J., *Aleksandrów Łódzki. Zarys dziejów 1816–1948*, Aleksandrów Łódzki 1992.
- Tyloch W., *Judaizm*, Warszawa 1987.
- Tyszkiewicz J., *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989.
- Unterman A., *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, Warszawa 1994.
- Unterman A., *Żydzi. Wiara i życie*, Łódź 1989.

- Vogt J., *Die Diasporarbeit der Herrnhuter Brüdergemeinde in Polen*, „Ekklesia” 1938, t. 5.
- Walaszczyk A., *Tajemniczy świat chasydów. W królestwie mistycyzmu, kabały, śpiewu, tańca i ekstazy*, Łódź 2009.
- Walicki J., *Dozory Bożnicze w teorii i działaniu: Polska Środkowa 1821–1866*, [w:] *Historia, społeczeństwo, gospodarka. Profesorowi Władysławowi Pusiowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. S. Pytlas, J. Kita, Łódź 2006.
- Walicki J., *Łódzka gmina żydowska w XIX w.*, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010.
- Walicki J., *Prehistoria województwa łódzkiego: władze i podziały administracyjne w okresie zaborów*, [w:] *Województwo łódzkie 1919–2009. Studia i materiały*, pod red. K. Badziaka i M. Łapy, Łódź 2009.
- Walicki J., *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi (do 1939 r.)*, Łódź 2000.
- Walicki J., *Szkołnictwo i nauczyciele w Łodzi w XIX–XX wieku*, [w:] *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, red. S. Gali, Łódź 1998.
- Warchoł E., *Starokatolicki Kościół Mariawitów w okresie II Rzeczypospolitej*, Sandomierz 1997.
- Wardin A. W., *Gotfryd Fryderyk Alf. Pionier ruchu baptystycznego na ziemiach polskich*, Warszawa 2003.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historycznoprawne*, Wrocław 1957.
- Weber M., *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Lublin 1994.
- Weber M., *The Sociology of Religion*, Boston 1963.
- Wielki Rabin Łodzi Eljahu Chaim Majzel w stulecie śmierci. *Wiara w dialogu. Uroczystość z okazji stulecia śmierci rabina Eljahu Chaima Majzla*, 6 maja 2012, Łódź 2012.
- Wilkens C., *Kirchen und Geistlichkeit*, [w:] *Jubiläums-Beilage zur „Lodzer Zeitung”*, Łódź 1888.
- Will T., *Historia ruchu adwentowego w Polsce*, „Sługa Zboru” 1939, nr 3.
- Witczak L., *Początki parafii*, [w:] *Parafia Świętego Franciszka z Asyżu w Łodzi. Jubileusz 70-lecia*, red. M. B. Libiszowska, Łódź 2002.
- Witerski D., *Historia parafii p. w. św. Rafała w Aleksandrowie w latach 1818–1839*, „Aleksandrow wczoraj i dziś” 1993.
- Witkowski W., *Organizacja Kościoła ewangelicko-reformowanego w b. zaborze rosyjskim*, „Gazeta Administracji i Policji Państwowej” 1936, nr 20.
- Włodarczyk T., *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, t. 1, Warszawa 1986.
- Wodziński M., *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei*, Warszawa 2003.
- Wodziński M., *Władza w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Z dziejów stosunków politycznych*, Warszawa 2008.
- Wójcik M., *Zgromadzenie Sióstr Służek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanej*, Mariówka 1978, t. 1.
- Workert E., *Powstanie i rozwój Konstancynowa do 1869 r.*, [w:] *Konstancynów Łódzki. Dzieje miasta*, red. M. Nartowicz-Kot, Łódź 2006.
- Woźniak K. [P.], *Brzeziny w okresie zaborów*, [w:] *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. K. Badziak, Łódź–Brzeziny 1997.

- Woźniak K. P., „*Ein feste Burg ist unser Gott*”. O religijności rodzin Scheiblerów i Herbstów, [w:] *Filmowy pałac Ziemi Obiecanej. W stronę Scheiblerów*, Łódź 2011.
- Woźniak K. P., *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1868 roku. Proces i jego interpretacje*, Łódź 2013.
- Woźniak K. [P.], *Parafia ewangelicka w środowisku wielkomijskim*, [w:] B. Kopczyńska-Jaworska, K. Woźniak, *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*, Łódź 2002.
- Woźniak K. [P.], *Protestanci pabianiczcy (do 1914 r.). Szkice do portretu*, „Pabianiciana” t. 3, 1995.
- Wybór pism o Honorata Koźmińskiego, Cz. 5: Pisma o życiu zakonnym, oprac. G. Bartoszewski, Warszawa 1988.
- Zaborski B., *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Kraków 1927.
- Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce. Województwo łódzkie, oprac. A. Lewkowska, W. Walczak, Warszawa 1996.
- Zajączkowski S. M., *Lokacje wsi na prawie niemieckim w dobrach pabianickich Kapituły Krakowskiej*, „Pabianiciana” 1995, t. 3.
- Zajączkowski S. M., *Studia z dziejów osadnictwa na obszarze Łodzi do końca XVI w.*, Łódź 1976.
- Zajączkowski S., Zajączkowski S. M., *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych Ziemi Łęczyckiej i Sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 1, Łódź 1966.
- Zakrzewski W., *Powstanie i wzrost reformacji w Polsce 1520–1570*, Lipsk 1870.
- Załużska P., *Retkinia*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej” 1909, nr 5; nr 6; 1913, nr 10.
- Załużska P., Załużska L., *Retkinia. Rys historyczno-społeczny*, Włocławek 1914.
- Zand A., *Łódź rolnicza 1332–1793*, Łódź 1930.
- Zand A., *Łódź rolnicza 1332–1793. Studium historyczne o topografii, stanie gospodarczym, organizacji prawnej i kulturze Łodzi*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. 2.
- Zarys dziejów religii, pod red. J. Kellera, W. Kotańskiego, W. Tylocha, B. Kupisa, Warszawa 1986.
- Zarys dziejów religii, Warszawa 1986.
- Zawacki A., *Kaplica św. Walentego w Łodzi-Łagiewnikach*, Lublin 2000.
- Zbór ewangelicko-reformowany żelowski, „Zwiastun Ewangeliczny” 1866, nr 22.
- Zdrada J., *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 2005.
- Zgierz. *Dzieje miasta do 1988 r.*, red. R. Rosin, Łódź–Zgierz 1995.
- Zuber B. W., *Przyczyny, przebieg i skutki reorganizacji zgromadzeń ukrytych o Honorata Koźmińskiego przez biskupów Królestwa w latach 1907–1908*, [w:] *Błogosławiony Honorat Koźmiński. Pokłosie Beatyfikacji*, red. G. Bartoszewski, Warszawa 1993.
- Żerek-Kleszcz H., *Klasztor łagiewnicki i społeczności lokalne w czasach saskich*, [w:] *Świat, w którym żył bł. Rafał Chyliński*, red. S. C. Napiórkowski, Niepokalanów 1994.
- Żerek-Kleszcz H., *Taryfy pogłównego województwa łęczyckiego z lat 1764–1787 – studium źródłoznawcze*, „Acta Judaica Lodziensia”, Łódź 2011, t. 1.
- Żerek-Kleszcz H., *Wiejska okolica dawnej Łodzi w XVII wieku*, „Rocznik Łódzki” 1998, t. 45.
- Żydowskie gminy wyznaniowe*, Wrocław 1995.
- Żydzi i judaizm*, Wrocław 1994.
- Żydzi w Polsce Odrodzonej*, red. A. Hafftki i inni, t. I–II, Warszawa 1932–1933, 1934.

V. OPRACOWANIA NIEPUBLIKOWANE:

- Czembor H., *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Łodzi w okresie międzywojennym*, Łódź 1972 [maszynopis pracy magisterskiej w Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego].
- Kirsch P., *Dzieje parafii ewangelicko-augsburskiej św. Piotra i Pawła w Pabianicach w latach 1914–1939*, Łódź 2012 [maszynopis pracy magisterskiej w Katedrze Historii Polski Najnowszej UŁ].
- Kucyk B., *Parafia św. Anny w Łodzi od 1909 do 1939 r.*, Warszawa 1994 [maszynopis przechowywany w bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Łodzi].
- Kutynia P., *Dzieje parafii i kościoła św. Józefa w Łodzi w latach 1888–1939*, Łódź–Warszawa 2001 [maszynopis przechowywany w bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Łodzi].
- Pancerzyńska W., *Zakony i zgromadzenia zakonne żeńskie w Diecezji Łódzkiej od jej powstania do roku 1968*, Łódź 1966, s. 5 [maszynopis przechowywany w Archiwum Archidiecezjalnym w Łodzi].
- Rygielska M., *Powstanie i początkowy rozwój Zgromadzenia Sióstr Mniejszych od Niepokalanego Serca Maryi*, Lublin 1965 [maszynopis przechowywany w Archiwum Archidiecezjalnym w Łodzi].
- Skóra W., *Dzieje parafii św. Kazimierza w Łodzi w latach 1911–1939*, Łódź–Warszawa 2001 [maszynopis przechowywany w bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Łodzi].
- Trznadel A., *Dzieje kościoła katedralnego pod wezwaniem św. Stanisława Kostki w latach 1901–1939*, Łódź–Warszawa 2001 [maszynopis przechowywany w bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Łodzi].

SPIS TABEL

Tabela 1. Ludność Łodzi w latach 1820–1914	39
Tabela 2. Struktura głównych grup wyznaniowych wśród mieszkańców Łodzi w latach 1820–1914	42
Tabela 3. Struktura głównych grup narodowościowych wśród mieszkańców Łodzi w latach 1831–1914	43
Tabela 4. Ilość zakładów, produkcja i zatrudnienie w przemyśle Łodzi w okresie 1867–1913	48
Tabela 5. Dziesięciny i inne dochody stałe parafii WNMP w Łodzi w 1850 r.	186
Tabela 6. Budżet parafii WNMP w Łodzi sporządzony 29 XI 1858 r.	188
Tabela 7. Budżet parafii Mieszki z 14 X 1819 r.	201
Tabela 8. Budżet kościoła filialnego parafii Mieszki w Chojnach z 14 X 1819 r. ...	206
Tabela 9. Budżet klasztoru franciszkańskiego w Łagiewnikach z 19 X 1857 r. ...	208
Tabela 10. Liczba ludności katolickiej w parafii WNMP w Łodzi w 1836 r. według sprawozdania miejscowego proboszcza	215
Tabela 11. Liczba ludności katolickiej w parafii w Mieszkach (bez filii chojeń- skiej) w 1836 r. według sprawozdania miejscowego proboszcza	216
Tabela 12. Liczba ludności katolickiej w filii chojeńskiej parafii w Mieszkach w 1892 r. według sprawozdania miejscowego dziekana	217
Tabela 13. Szacunkowa liczba ludności parafii rzymskokatolickich w deka- nacie łódzkim w 1914 r. według danych dziekana łódzkiego	218

SPIS RYCIN

Ryc. 1. Plan sytuacyjny uregulowanych ogrodów sukienniczych w mieście Łodzi, geometry Filipa de Viebiga z 1823 r., w skali 1:5000 (<i>Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi</i>)	28
Ryc. 2. Plan sytuacyjny osady rękodzielniczej Łódka, geometry Jana Leśniewskiego z 1827 r., w skali 1:10 000 (<i>Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi</i>)	30
Ryc. 3. Plan miasta Łodzi geometry Hilarego Szymańskiego z 1907 r., w skali 1:16 800, (<i>Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi</i>)	36
Ryc. 4. Kościół WNMP w Łodzi. Litografia W. Walkiewicza (<i>O. Flatt, Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym, Warszawa 1853</i>)	105
Ryc. 5. Kościół filialny św. Wojciecha w Chojnach (<i>Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi</i>)	105
Ryc. 6. Kościół WNMP w 1896 r. (<i>B. Wilkoszewski, Widoki Łodzi, Warszawa 1896</i>)	135
Ryc. 7. Kościół Podwyższenia Św. Krzyża w 1896 r. (<i>B. Wilkoszewski, Widoki Łodzi, Warszawa 1896</i>)	135
Ryc. 8. Nowo wzniesiony, nieukończony kościół św. Wojciecha w Chojnach (<i>Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi</i>)	145
Ryc. 9. Ceremonia poświęcenia fundamentów kościoła św. S. Kostki, 1901 r. (<i>„Tygodnik Ilustrowany” 1901, nr 27, s. 531</i>)	145
Ryc. 10. Kościół św. Anny wraz z zabudowaniami parafialnymi (<i>Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi</i>)	156
Ryc. 11. Kościół filialny Przemienia Pańskiego w Chojnach Nowych. Widok z 1937 r. Fasada została dobudowana w l. 20. XX w. (<i>Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi</i>)	156
Ryc. 12. Kościół Dobrego Pasterza na Bałutach (<i>Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi</i>)	162

Ryc. 13. Dawny kościół Najświętszego Serca Jezusowego w Radogoszczy (Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi)	162
Ryc. 14. Dawny kościół Najświętszego Serca Jezusowego w Retkini (Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi)	171
Ryc. 15. Kościół i zabudowania zakonne franciszkanów w Łagiewnikach (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi)	171
Ryc. 16. Fragment planu gruntu wydzielonego dla parafii WNMP w zamian za ziemie zajęte na urządzenie Nowego Miasta (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi)	196
Ryc. 17. Fragment planu osady parafialnej pozostawionej przy probostwie w 1866 r. Widoczna działka południowa – z plebanią oraz północna, pierwotnie zajmowana przez wikariusza (Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi)	196
Ryc. 18. Cerkiew parafialna św. Aleksandra Newskiego przy ul. J. Kilińskiego (Zbiory prywatne Aleksandra Sosny)	263
Ryc. 19. Rada parafialna cerkwi św. Aleksandra Newskiego, przed 1914 r. W środku siedzi ks. Antoni Rudlewski (Zbiory Prawosławnej Parafii św. Aleksandra Newskiego w Łodzi)	263
Ryc. 20. Cerkiew św. Olgi przy ul. G. Piramowicza (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi)	276
Ryc. 21. Projekt domu dla duchowieństwa przy dawnej ul. Dzielnej, obecnej G. Narutowicza (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi)	276
Ryc. 22. Cerkiew Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Łasku (Zbiory prywatne Aleksandra Sosny)	283
Ryc. 23. Cerkiew garnizonowa św. Aleksego przy ul. św. Jerzego (Zbiory prywatne Aleksandra Sosny)	283
Ryc. 24. Fragment projektu drewnianego kościoła w Nowosolnej z 1811 r. (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi)	317
Ryc. 25. Pierwszy kościół św. Trójcy w Łodzi (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi)	317
Ryc. 26. Kościół ewangelicko-augsburski św. Trójcy w Łodzi po rozbudowie (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi)	367
Ryc. 27. Plan posesji należącej do parafii ewangelicko-augsburskiej św. Trójcy w Łodzi. Orys wykonany w okresie międzywojennym (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi)	367
Ryc. 28. Mauzoleum K. Scheiblera na cmentarzu ewangelickim przy ul. Ogrodowej (Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi)	377

- Ryc. 29.** Mauzoleum J. Kunitzera na cmentarzu ewangelickim przy ul. Ogrodowej (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*) 377
- Ryc. 30.** Plan posesji należącej do szpitala ewangelickiego przy ul. Północnej 42. Odrys wykonany w okresie międzywojennym (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*) 377
- Ryc. 31.** Kościół ewangelicko-augsburski św. Jana w Łodzi (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*) 399
- Ryc. 32.** Plan posesji należącej do parafii ewangelicko-augsburskiej św. Jana w Łodzi. Odrys wykonany w okresie międzywojennym (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*) 399
- Ryc. 33.** Kościół ewangelicko-augsburski św. Mateusza w Łodzi (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*) 406
- Ryc. 34.** Plan posesji należącej do parafii ewangelicko-augsburskiej św. Mateusza w Łodzi. Odrys wykonany w okresie międzywojennym (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*) 406
- Ryc. 35.** Dom modlitwy braci morawczyków przy ul. św. Andrzeja (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*) 443
- Ryc. 36.** Plan placu nabytego przez braci morawczyków w 1910 r. przy ul. Pańskiej. Odrys sporządzony w okresie międzywojennym. Numerem dwa oznaczona została świątynia (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*) 443
- Ryc. 37.** Plan nieruchomości należącej do Kościoła ewangelicko-reformowanego przy ul. Radwańskiej. W prawym górnym rogu znajdował się dom modlitwy (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*) 458
- Ryc. 38.** Plan nieruchomości należącej do Towarzystwa „Betania” przy ul. Piotrkowskiej. W południowej oficynie znajdował się dom modlitwy braci czeskich (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*) 458
- Ryc. 39.** Kościół baptystów przy ul. Nawrot 27 (*E. Kupsch, Geschichte der Baptisten in Polen 1851–1932, Lodz 1933, s. 155*) 470
- Ryc. 40.** Kościół baptystów przy ul. Rzgowskiej 41 (*E. Kupsch, Geschichte der Batisten in Polen 1851–1932, Lodz 1933, s. 177*) 470
- Ryc. 41.** Plan posesji przy ul. św. Andrzeja 17. W lewej oficynie (lit. A) mieściła się sala modlitwy Kościoła adwentystów (*Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi*) 478
- Ryc. 42.** Kościół mariawicki przy ul. Franciszkańskiej 27 przed dobudową wieży (*Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1908, Łódź 1908, s. 40*) 489
- Ryc. 43.** Wnętrze kaplicy mariawickiej w Chojnach (*Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1911, Łódź 1911, s. 58*) 489

Ryc. 44. Kościół mariawicki przy ul. Podleśnej 16 (<i>Kalendarz maryawicki na rok zwyczajny 1909, Łódź 1909, s. 175</i>)	491
Ryc. 45. Kościół mariawicki przy ul. Nawrot 104 (<i>Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi</i>)	491
Ryc. 46. Plan terenu cmentarza żydowskiego przy ul. Wesołej. Odrys sporządzony w okresie międzywojennym (<i>Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi</i>)	512
Ryc. 47. Brama wejściowa cmentarza przy ul. Wesołej (<i>Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi</i>)	512
Ryc. 48. Cmentarz żydowski przy ul. Wesołej (<i>Zbiory Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie</i>)	514
Ryc. 49. Projekt powiększenia rewiru żydowskiego w 1859 r. (<i>Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi</i>)	524
Ryc. 50. Synagoga gminna przy ul. Wolborskiej (<i>Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi</i>)	542
Ryc. 51. Plan posesji Gminy Żydowskiej przy ul. Wolborskiej. Odrys sporządzony w okresie międzywojennym (<i>Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi</i>)	542
Ryc. 52. Synagoga żydowska przy ul. Zielonej (<i>Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi</i>)	574
Ryc. 53. Synagoga żydowska przy ul. Zachodniej (<i>Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi</i>)	574
Ryc. 54. Synagoga żydowska przy ul. Wólczańskiej (<i>Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi</i>)	613
Ryc. 55. Mauzolea rodziny Poznańskich (na prawo) oraz rodziny Silbersteinów (na lewo) na terenie nowego cmentarza żydowskiego (<i>Zbiory Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie</i>)	613

INDEKS OSÓB

A

Abel Jan 418
Abel Juliusz 397
Abraham 617
Abramczyk Jan 210
Abramowicz Paweł 207
Abramowicz Szulem Hersz 615
Abrutin Izydor vel Irul 458
Achmatowicz Aleksander 618
Adam 617
Adam Berta 471
Adamczyk Kazimierz 492
Adamczyk Mieczysław 102
Adamek Robert 122, 305, 308
Adamek, rodzina 92, 431
Adamowski Johann 316, 319, 320
Afanasjew Grigorij 270
Agather August 340, 362
Ajnenkiel Eugeniusz 259
Alabrudzińska Elżbieta 331
Albrecht Jan, ks. 132, 136, 160
Albrecht Juliusz 394
Albrecht L. 394
Aleksander I, car rosyjski 29, 123, 515
Aleksander II, car rosyjski 259–260, 346
Aleksander Newski, książę 264
Aleksandrow Iwan 270
Aleksandrowicz Hipolit, notariusz 372, 385, 388, 430, 447
Aleksandrowicz Michaił 265
Aleksy św., metropolita moskiewski 280, 283, 285
Aleksy, ks. 116
Alf Gotfryd Fryderyk 362–363, 365
Alperin Aaron 13, 37, 507, 510–511, 513–514, 516, 525
Alter Abram, rabin 601
Alter Izrael Meir, cadyk 610

Alterman Hilel 555, 604
Ambroziewicz Piotr, ks. 131
Amchowski Karol, ks. 149
Andriejew Josif 269–270, 280
Andriejew Sergiej 20
Andriejew Wasilij 270
Andrysiewicz Jan
Angerstein Eleonora 411
Angerstein Elżbieta 411
Angerstein Jadwiga 411
Angerstein Wilhelm Piotr, pastor 357–358, 389–393, 396, 398, 400–403, 409, 411, 413–414
Anna ze Stoków 113
Anstadt Ludwik 199
Anstadt Zenon 199, 554
Anstadt, rodzina 199, 397
Antoni, metropolita halicki 253
Apuchtin Aleksander 264
Archanioł Gabriel 262, 617
Arendarski Franciszek 231
Arentowicz Józef 129, 170
Arie Jehuta zob. Salomonowicz Lewek
Artiszewicz Ilia 269–270
Assman Henryk 463
Atiya Aziz 249
Auerbach I. 582
August III Sas, król Polski 102
Ausschlag Józef 510
Ausschlag Marianna z d. Popielacka 510
Ausschlag, rodzina 511
Ay Martin 316

B

Badziak Kazimierz 15–17, 20–22, 24–25, 27, 29, 34–35, 39, 41, 45, 48, 61, 63–64, 104, 108, 192, 160, 197, 312–313, 315, 319, 322, 344, 347, 356, 363, 374, 379, 382, 400, 410, 438–439, 442, 445–446, 455–456, 464, 488,

- 509, 525, 527, 552–553, 558, 566, 581–582, 585, 588–592, 595, 611–612, 614, 626
- Bakalarczyk Józef, ks. 132, 141
- Bakalarz Piotr 111
- Balicki Sawwa 267, 269–270
- Bałaban Majer* 530
- Bando Henryk, pastor 319–320, 415, 432
- Bando Wilhelm, pastor 320
- Bandurka Mieczysław* 23
- Baranowski Bohdan* 12, 24, 55, 61, 64–65, 75, 78, 89, 92, 112, 506
- Barciński Salomon 580, 593
- Barsow T. W.* 255
- Barszczewska-Krupa Alina* 335
- Bartłomiej Kopeta Bartłomiej 110
- Bartoszewski Gabriel* 161, 234, 479
- Bartsch Karol Gottlieb, pastor 309
- Baruch August 553–554, 566, 581–582, 592
- Baruch Maksymilian* 88–89, 92–94, 97, 113, 121–123, 305–306, 429
- Baruch, rodzina 553, 607
- Basz Tenszel 606
- Batthe Wilhelm 342
- Batul I. 620
- Baumbach Ferdinand M., pastor 417
- Bayer Jan 397
- Bayer Martin 73
- Bazyli Wielki 251
- Bechtold Henryk 339–340
- Behrens Ludwik, pastor 349, 389
- Belina-Czechowski Michał 476
- Bellin (Beylin) Nuta 566
- Bełcikowska 228
- Bełcikowska Alicja* 595
- Beme (Boehme, Böhme) Edmund 214
- Beme (Boehme, Böhme) Zofia Paulina z d. Lorenz 214
- Bender Ryszard* 480
- Bendet Mordka 597
- Benni Herman, pastor 336
- Benni, rodzina 407
- Berendt Henryk 462–463
- Berg Fiodor (Theodor), namiestnik 333–334
- Berger Mordka 526
- Bergera Leyzer 527–529, 544, 551, 554
- Berman Ch. I. 597
- Berner Ignatius, pastor 336
- Berthound Francois 447
- Bessert Adolf 395
- Bethier Ludwik 129, 137
- Bethoven van Ludwik 349
- Beylin (Bellin) Jakub 551
- Beylin rodzina 554
- Bęczkowski, bakałarz 109
- Bialer Tobiasz 594–596
- Białęski Józef, ks. 120
- Białostocki, podrabbin 555
- Biederman Andrzej 131
- Biedermann Adelma 379
- Biedermann Eugen (Eugeniusz), pastor 358, 403
- Biedermann Fryderyk Dawid 311
- Biedermann Gustaw Adolf, pastor 336, 417
- Biedermann Robert 199, 363, 379, 380
- Biedermann Wincenty, ks. 173
- Bielawski Paweł 192
- Bielecki Jan, ks. 131
- Bielicki Romuald, franciszkanin 170
- Bielikow Sawwa 267
- Bilski Pacifik 172
- Birenzweig Icyk 68, 527
- Birger Dominika 291
- Birnbaum Izidor (Jozue) 552, 527
- Blum Bogumił 362
- Blum Emil 472
- Błoszewicz Stefan 268
- Bobola Andrzej, św. 312, 420
- Bocheński Antoni 133
- Bocheński Ignacy 244
- Bochiński Józef 242
- Bochyński Andrzej 241
- Bochyński Józef 241
- Bock Wilhelm 423
- Boehme Jakub 536, 539
- Bogatko Leon, ks. 130
- Bogdanow Andriej 281–282
- Boguński Franciszek, notariusz 55, 322
- Bohusz-Siestrzeniewicz Stanisław, abp mohylewski 123
- Bondarenko Grigorij 270
- Bondaruk Konstanty* 251, 267
- Bonik Jan, nauczyciel 330, 342
- Borawski Piotr* 618
- Borensztedt Józef, ks. 151, 176
- Borkowski Ryszard, ks. 151
- Bornak Ferdynand 458
- Borowik Sergiusz* 261
- Borowski Andrzej 244
- Borowski Maciej 242

Borowski W. 144, 183, 211
Boudou Adrien 124
Bożeński Tomasz 244
Brandt Peter 469
Bratoszewski Rafał 172, 304
Brauer Friedrich, pastor 469, 471
Braun Jakub 551
Braun Jan 342
Braun Nathalie 379
Bretsznajder Bolesław, ks. 141
Brixen de Fryderyk, notariusz 544
Bronowski, rodzina 544
Brusikiewicz Antoni, ks. 109
Brzeski Paweł, ks. 109
Brzeziński Joel 521
Brzeziński Kazimierz 123
Brzeziński Romuald, ks. 160
Brzęczkowski Karol, ks. 131, 223
Bubelski Wojciech, ks. 109
Bucholtz Adela z d. Scheibler 397
Bucholtz August 412
Bucholtz Gustaw 418
Bucholtz Juliusz nauczyciel 421–422, 434
Bucholtz Wilhelm 397
Bucholtz, rodzina 397
Budniak Józef 449
Budny Władysław, ks. 141
Budogocki Anatol P. 269
Budziarek Marek 14, 104, 112, 144, 444, 476
Budziszewski Eustachy, nowicjusz franciszkański 172
Bujalski Aleksander, ks. 132
Bukiet Naftali 594
Bukowski Henryk, nauczyciel 330
Bułgakow Sergej 250
Burago Siergiej 270
Bursche Ernst Wilhelm, pastor 390, 432
Bursche Ignatius, pastor, superintendent 349
Bursche Julian, pastor 301
Bursche Juliusz, pastor 355, 358, 381, 383–385, 417
Burzyński Jan, ks. 165
Buse Jan (z Lipna), pastor 349
Buse Johan, pastor 359, 436
Busiakiewicz Franciszek 231
Busse Julian, ks. 130
Busse, rodzina 86

C

Caban Wiesław 302, 382
Cakumaki Nikołaj 269
Camillo 261
Celmerowski Walerian, franciszkanin 172, 173–174, 209
Chabowski Anastazy, ks. 151
Chajęcki Henryk, ks. 141
Chełmiński Franciszek, architekt 273, 277, 279–280, 380, 484
Chełstowski Karol, franciszkanin 170
Chodyński Kazimierz 254
Chodyński Z. 238
Chojnacki August, nowicjusz franciszkański 172
Chojnacki Stanisław 486
Chościak-Popiel Wincenty abp warszawski 134, 136, 139, 140, 143, 157, 479
Chudziński Aleksander 259
Chudzyńska Józefa, zakonnica 236
Chudzyński Aleksander 259
Chwat Cael 611
Chylak Karol 15, 17, 26, 38, 41, 144, 185, 191–192, 232, 297, 313, 315, 319, 322, 347, 438–439, 442, 445, 455–456, 464, 488
Chylicki Teofil, ks. 131, 223
Chyliński Rafał, franciszkanin 65, 107, 118–119
Chyłkowski Ludwik, ks. 131
Cichalewski Kazimierz, ks. 141
Cichocki Jan, notariusz 26, 86, 87
Cichoń Michał, franciszkanin 172
Cichorski Stanisław Jan 143
Ciechanowski Andrzej 210
Cielecki-Zaremba Maciej 118
Ciesielski Władysław, ks. 160
Ciszewski Leon, ks. 174
Ciupiński Franciszek 231
Clarke Anna 597
Cohn Icek Leib 527, 554, 592
Cohn Michał 594
Cortesi Paola 250
Cromwell Oliver 461
Cynalewska-Kuczma Paulina 262, 280
Cyryl 253
Cytrius Józef 222
Cytrynowski Herszek 555
Czagałajew Dmitrij 281–282

Czajkowski Eugeniusz, ks. 132, 136
 Czajkowski Józef, ks. 130
 Czaplicki Michał 118
 Czapliński Stanisław dzierżawca 197, 198
 Czapliński Stanisław, wykonawca ogrodzenia cmentarza 239
 Czarkowski Antoni, burmistrz Łodzi 41, 511, 523, 538
 Czekanowski Laurent, ks. 147
Czembor Henryk 14, 316, 318, 349, 354, 386, 391–392, 398, 312–414
 Czerkasski Włodzimierz A., minister 254–255, 334, 335
 Czerniecki Grzegorz, ks. 108
 Czerny 459
 Czerwiński Tomasz, ks. 109–110, 129, 187
 Czerwiński Władysław 133, 279
Czocharński Marian 27
Czołczyńska Maria 120

D

Dakowski Aleksander, ks. 131
 Damanicki 284
 Damitz Krystian, nauczyciel 424, 426
 Danecki Franciszek, ks. 126, 165–166, 202–204, 220, 224–225, 330
 Danielewicz R, notariusz 200, 561, 564, 572
Danielewicz Zbigniew 475
 Danielewicz Żołne 507
 Danielewicz, rodzina 76
 Danilewski Wasilij 269
 Dankowski Józef 486, 492
 Danziger Jair Becalel 610
 Danziger, rodzina 610
 Daszkowski Antoni 241–242
 Dawid 617
 Dąbicki Mateusz, franciszkanin 172
Dąbrowska Magdalena 4
 Dąbrowski Ignacy, ks. 132
Dąbrowski Kazimierz 14, 110, 161, 177
 Dąbrowski Ludwik, ks. 126, 130, 131, 141, 227, 372
 Dąbrowski Stanisław 141
 Delert Andrzej, ks. 174
 Delert Jan, ks. 129
Delfas Helena 291
 Dembiński Dawid 540, 551
 Detke J., nauczyciel 379
Dębiński Józef 227

Dębiński Karol 127, 239
 Dębski Paweł, bp krakowski 122
 Diakowski Piotr 270
 Diehl August, pastor 453
 Diehl Karol, pastor, superintendent 451
 Dietel Henryk 383
Dietrich Erich 347, 379–380
Dietrich Juliusz 347, 349, 390–393, 397, 400–403, 405, 407, 412–414
 Dietrich Juliusz, pastor 392–393, 401, 403, 405, 411, 413–414
 Dittbrener Krzysztof (Christoph) 340, 575
 Djaczkow-Tarasow A. 270
 Długołęcki Jan, franciszkanin 170
Długosz Elżbieta 500
Długosz Jan 113, 121, 123
 Dmochowski Aleksander, ks. 131
 Dmochowski Józef, ks. 131
 Dobbelaere Karel 9
 Dobranicki Adolf 553, 592–596
 Dobranicki Ch. 597
 Dobranicki Daniel 566–567, 581–582, 593, 605
 Dobranicki Jakub 528–529, 551–553, 558, 569
 Dobrogowski Bolesław, ks. 141
 Dobrowolski 200
 Dobrowolski Tomasz, ks. 147
 Dobrzyński Maylech 527
 Doering Wilhelm, kantor 329
 Doliński 284
 Domański Szymon 244
 Domb Moszek 604
 Dominiak Wojciech 163
Dominikowski Jan 242, 272
 Domke Karl Friedrich Martin 447
 Dorofiejew A. 270
 Drewnowicz Andrzej 244
 Drewnowicz Franciszek 230
 Drozdowski Mikołaj 133
 Drzewiecki Jan 129
 Dubrowina Nadieżda 290
 Dudziński August, franciszkanin 172
Durkheim Emile 9
 Dusek A. 457
 Duszik Jan 457
 Duszik Ludwik 457
Dutkowski L. 476–478
 Dworzaczek 459
Dworzaczkowa Jolanta 450
 Dydek Kacper 207

Dylągowa Hanna 123, 254–256
Dynek Franciszek 207
Dyszkiewicz Hanna 295
Dyszkin Sender 597
Dyżewski Franciszek, ks. 146, 151
Działka Maria 236
Działowski Pinkus Hersz, rzeźnik 509
Dziedziczak Ludwik 231
Dziekoński Józef P., architekt 143, 152
Dzwonkowski Roman 277

E

Eberhardt Karol 408
Efimow Aleksander 270
Efimowa Ksenia 291
Eichorst Jan 447
Einhorst Johan, pastor 469
Eisenbach Artur 507, 518
Eisenberg Josy 497
Eisert Gotthelf 342
Eisert Karol Rajmund 286–287, 382–383
Eisert Małgorzata z d. Feder 384
Eisert, rodzina 39
Ekstein Krystian 342
Eksztejn Lewek 540
Eliade Mircea 11
Elias 500
Ellenberg Zygmunt 583–584
Elsner Emma 411
Ełpidinski Aleksiej 268
Ender Teodor 282, 284, 83
Engel Eugen, pastor 393
Engel Ferdynand L. 412
Engel Jan, kantor 329
Engelke Aleksander 313
Englert Izrael 535–536, 555
Enzlinger Gustaw Simon 418
Enzlinger Jakub 418
Erb Johan 340, 362
Erkiejew Michaił 270
Ermolenko Fiodor 267
Ernst Juliusz, nauczyciel 434
Ernwajcher Józef 492
Essen von Anton, gubernator piotrkowski 158
Essenburger Joachim A., pastor 393
Evdokimov Paul 252
Everth Paul Woldemar, pastor 346, 361, 366
Ewald Juliusz 431

F

Fajtlowicz Icek 571
Faltzman Aleksander Karol, pastor 362
Fałwianow Władimir 281
Fatjew Iwan 270
Faust Hersz 282
Faworski N. 270
Faytlowicz Mojżesz 510
Fedon Onufry 267, 269
Feiner Elias 604
Feja Franciszek 231
Feja Józef 231
Fendal Karol 476
Ferdynand I Habsburg cesarz austriacki 450
Ferrenbach Henryk 155
Fiatowski Henryk, ks. 132
Fiedler Jan Bogumił, nauczyciel 422, 435
Fijałek Jan 12, 24, 121, 385, 506, 588
Fijałkowski Antoni Melchior, abp warszawski 146, 176, 334
Filipowicz Wojciech 227
Fiłatow Wasilij 270
Finster Reinhold 260, 340, 362–363, 366
Fischer Robert 365
Fischer Dymitr 457
Fischer Karol 457, 459
Flatt Oskar 105, 519
Flawian (Gorodecki) abp 255, 293
Folkman Konstanty, ks. 131
Follak August, nauczyciel 434
Formanek V. 457
Forst Anna Krystyna 322
Franz August 230
Freidenreich Becale 555, 604
Frentzel A. 339
Freund A. 609
Freund Ignacy 232
Frey Jan 418
Fridekson Szmul 604
Friedel Izrael 604
Friedenberg Johann Gustaw, pastor 362
Friedman Filip 13, 501, 506–507, 510, 514, 521–523, 531–532, 534–536, 539, 572, 579, 583, 595
Friedrich A. 365
Friedrich Jan S., nauczyciel 330
Friedrich Samuel, pastor 307
Frontczak Zbigniew 329, 426, 429–430, 433–434, 437

Fryderyk II, król pruski 439
 Frydrych Jakub 222
 Frydrychowski Walenty, ks. 147
 Frytz Maksymilian 222
 Frytz Michał, nauczyciel 433

G

Gabrielski Antoni, ks. 126, 131, 148, 173, 174
 Gabryelski zob. Gabrielski
Gach Piotr Paweł 232
Gadacz Tadeusz 253
 Gäde Dawid P. 477
 Gajewska Anna 110
Gajewski Stanisław 227, 480
 Gajkowski Jakub 200
 Galanczewski Zbilut, bp włocławski 104
Galas Michał 500
 Gałkin Stefan 268–269
 Gamert Bogumił 465
 Gamert, rodzina 465
 Garczyński Stanisław 117
 Garmata Andrzej 268
 Garwicki Wawrzyniec 492
 Gassmann Amela, żona pastora 378
 Gassmann Jakub, pastor 416–417, 421
 Gassmann Karl, nauczyciel 421
Gastpary Woldemar 296
Gawiński Roman 65–66
 Gaworski Wawrzyniec 173
 Gay Karol 573, 575
 Gehlig Adolf 398
 Gehlig August 397
 Gehlig Herman 362
 Gehlig Karol 339, 342
 Gehlig Otto 66, 365, 397
 Geissler Leonhardt Zdzisław, pastor 417
 Gellert Zygmunt, kantor 370
 Genelt Traugot 488
 Gerberu Piotr, ks. 130, 165, 224
 Gerhardt August, pastor 362
 Gerlicz Wiesław 170, 214
 Gernatowski Edmund 231
 Gessner Jenny 411
 Geyer Adam 324
 Geyer Eugeniusz 362, 383, 397, 402, 454
 Geyer Gustaw 400
 Geyer Jadwiga z d. Knoll 454
 Geyer Ludwik 90, 324, 342
 Geyer Ryszard 404, 454
 Geyer, rodzina 39, 397, 407
 Giaro, dolorysta 161
 Gibke Mikołaj 173, 209
 Giebartowski Wincenty, ks. 132
Gilly David von 120
Ginsbert Adam 12, 40
 Glankowski 232
Glass Jakób 223, 450–452
Gliński Waldemar 516
Gloger Zygmunt 106, 189–190, 202
 Glotz 312
 Głazewski Robert, ks. 146, 155
 Głębski Józef 231
 Globaczewa Zofia 290
 Głowacki Wacław, ks. 151, 155, 157
 Gniazdowski Antoni, ks. 126, 132, 181, 228, 230
 Godaczewski Karol, ks. 109
 Godecka Aniela Róża, zakonnica 235
 Godlewski Marcelli, ks. 166
Goerne Antoni 41
 Gogolewski Piotr, notariusz 369
 Golc Daniel 362
 Goldberg Henoch 528–529, 551
Goldberg Jakub 72
 Goldkrantz Mosiek 528
 Goldman Mordka 604
 Göldner (Goeldner) Ferdinand 380
 Göldner Ernst 279
 Goldrath. Lekarz 536
 Goldtmann Józef, ks. 126, 190
 Gołębiowski Leon, bp mariawicki 482, 486
 Gorczakow Aleksander 270
 Gordon M. 597
Goriaczkowskij F. W. 35
 Gostyński Roman, ks. 486
Góral Jan 450
 Górecki Bronisław, ks. 132, 137
 Górski Benedykt 50, 204
 Górski Marcin, ks. 114
 Górski Piotr, ks. 141
Grabowski Edward 257
 Grabowski Herman, ks. 165
 Grabowski Józef, notariusz 155, 200, 275, 576–578, 589
 Grabowski Stanisław, minister 320
 Grabowski Szymon, nauczyciel 110
 Grabowski Teodor, organista 173
Grad Stanisław 14, 104, 146, 157

Graetz Christian 316
Graff Jan 418
Graliński Tadeusz 14, 107, 112–113, 117, 120, 122–123, 129, 134, 137, 139, 144, 152, 154–155, 157–160, 163, 168–169, 173, 177, 192, 231, 243, 247
Gramsz Andrzej 123
Granenberg von Apoloniusz, burmistrz Pabianic 284
Grelewski Stefan 296–298, 331, 438–439, 452–453, 457, 461–462, 475–476, 480–481, 483
Gretkowski Andrzej 480
Greulich Romuald 133
Griesel Theodor 230
Grinberg Robert 386
Grodzicka 242
Grodzicka, wdowa 242
Grodzicki Szymon 193, 241–242
Grohman Anna 380, 394
Grohman Ludwik 29, 190, 260–261, 340, 349, 362, 394, 397
Grohman, rodzina 382, 389
Gromulski Franciszek, ks. 486, 492
Grosman Jakub 507
Gross Fryderyk, nauczyciel 433
Grosse J. G. 397
Grossman Wiliam 71
Groszkowski Wiktor 616
Grubert Daniel 325, 339
Gruchalski Marcin, ks. 131, 136
Grünbaum I. 609
Grünewald Thodeor 448
Gruszczyńska Kazimiera, zakonnica 234
Gruszczyński Jan, abp gnieźnieński 113
Gruszczyński Juliusz, notariusz 152, 183, 244–245, 273, 382, 573, 621
Gruszczyński Krzysztof 230
Grządkiewicz Bonawentura 172
Grzybowski Konstanty 549–550
Grzymałowski Ignacy 231
Guesnet Francois 537, 591
Gula Gerard, bp starokatolicki 482
Gulina Placyd, nowicjusz franciszkański 172
Gumkowski Piotr, ks. 147
Gundlach Rudolf 358
Gundlach Rudolf, pastor 358–361, 376, 381–383, 386–387, 411
Günther Herman, nauczyciel 422
Gutsche Alber J. 469, 471

Guzda Wojciech 111
Guze Emma z d. Schweigert 412
Guze Robert 363

H

Haber Lewek 510–511
Haczela Peregryn, franciszkanin 175
Hadrian Natalia z d. Faltzman 361
Hadrian Paweł, pastor 359, 360–361, 386
Hadrian Teodor 284
Haefke Ferdynand, pastor 416–417
Haefke Robert L., pastor 393
Haendl Georg Friedrich 413
Haentschel Leopold 138, 213
Hafftko Aleksander 501
Hakohen Hiller, rabin 531
Halang Ernest 340
Halberman Okil 556
Halladin Jan 484
Halladinowa Józefa 483–484
Hamburski Pinkus 556, 578
Handke Ernst 339, 342
Hardt Jan 222
Hart J. 457
Hausleitscher Franz 316
Haydn Joseph 413
Hayn Johan Gotfried, pastor 310
Heidrich Maria z d. Konrad 401
Heike Otto 347, 379–380
Heine Adolf 386
Heinzel Juliusz 66, 71, 74, 139, 142, 259–261, 272, 279, 346, 397, 434–435, 573, 575–580
Heinzel Juliusz Teodor 66, 142, 163, 211, 279
Heinzel Ludwik 71, 248
Heinzel Paulina, żona Juliusza 142
Heinzel, rodzina 39, 43, 60, 64
Hejman-Soczyńska Beata 295
Helman Mordka 554, 582
Henryk VIII, król angielski 461
Henzelman Edward 370
Herbst Edward 139, 142, 155, 260–261, 279, 380, 383, 394–395, 400, 402, 407
Herbst Matylda 139, 155
Herbst, rodzina 299, 382, 397, 405
Hercberg Władysław, notariusz 73, 434
Hermes Adela, żona pastora 379
Herszkowicz Dawid, rzeźnik, kantor 510
Herszkowicz Moszek 523
Hertz 616

Hertz Jakub 592, 595
 Hertz Paweł 594
 Hessemer Carl 447
 Hessen Jakub Henryk 353
 Hessen Jakub Henryk
 Hettig Wilhelm 425
 Heyman Simon 259, 551–552
 Hieronim (Ekzemplarski) abp 255, 278
 Hilchen Henryk, ks. 132
 Hiller Hakoner 531
 Hiller Pinkus 511
 Hiller Robert 362
 Hirschberger Fabian, ks. 126, 130
 Hirszberg Jakub 580
 Hirszberg, rodzina 379
 Hodel Peter pastor 393
 Hodzicki Zaharij 270
Hoefig Aleksander 219
 Hoffman Fridrich 339
 Hoffman Fridrich, piekarz 339, 342
 Hoffman Fryderyk 129
 Hoffman Jakub 380
 Höfler Agnes 471
 Hofrichter Adolf 142
 Hofrichter, rodzina 39
 Hofsess Fryderyk 418
 Hofsess Jan 85–86
 Holcgreber Robert 133
 Holtz Edmund, pastor 358–359, 381, 383, 385, 436
Holtz Edward 305
 Horak Adolf 471–472
 Horak Frida 472
 Hordyewicz Lucjan, ks. 131
 Horończyk Jakub 527
 Hryniewicz Józef, ks. 486
 Hübner Mieczysław, ks. 141
 Hüffer Jadwiga 411
 Hummelt Heinrich, kantor 329
 Hurko Josif 264

I

Idebski Adolf, ks. 132
Ignatowski Grzegorz 573
 Ilnicki Władimir 270
 Imeretyński Aleksander, generał-gubernator 398
Indulski Jan 385, 588
 Isert Piotr, nauczyciel 433

Iwanow Iwan 281
 Iwański 232
 Iwański Piotr 231
 Izbicki Stanisław, ks. 165
 Izdebski Adolf, ks. 132
 Izraelowicz Dawid 557
 Iżyłowski Franciszek, ks. 166

J

Jabłkowski 307
Jabłońska-Deptuła Ewa 124
 Jacobi Ferdynand, ks. 141, 155
Jagiełło Michał 259–260, 278
 Jair Becalel, cadyk, zob. Danziger Jair Becalel
 Jakubisiak August, ks. 142
 Jakubowicz Lewek, rzeźnik 509
 Jakubowicz Wojciech, ks. 130, 139, 181, 198
 Jakubowski Paweł Markiewicz 110
 Jakubuk Ilia 270
 Jakupow 620
 Jałocha Szymon 111
 Jan Chryzostom 251
 Jan Chrzyciel 120
 Jan Kazimierz, król Polski 254
 Jan, ks., wikariusz łódzki 108
Janczak Julian 39–40, 42–43, 256–257, 316
 Janicki Kajetan, notariusz 51, 72
Janik Agnieszka 15, 177
Janik Maciej 23, 29, 79–82, 84, 138, 326, 351, 423–425, 446
 Janiszewski Ignacy, nauczyciel 221
 Jankau Albin, architekt 466, 485
 Jankiewicz Kazimierz 198
 Januszewski Michał, ks. 165
 Jarecki Marcin, franciszkanin 170
 Jarochoński, rodzina 118
 Jarościński Stanisław 594
 Jaroński Roman, notariusz 72, 96, 433
 Jarosław ze Skotnik i Bogorii, abp gnieźnieński 113
 Jarzymowski Henryk, ks. 486
 Jasiński Józef 242
 Jasiński Karol 192
Jaskółta Piotr 449
 Jaśkiewicz Józef, ks. 141
Jażdżyńska Jadwiga 177, 305
 Jelen Fryderyk, pastor 453
 Jelinek K. 457
 Jende Karol 395, 402

- Jerozolimski (vel Izraelski) Mendel Wolf, rabin 531
Jersak Karol 468
Jeske-Choiński Teodor 501
Jess Samuel 418
Jesse B., nauczyciel 379
Jezus 99, 101, 251, 295, 297, 299, 324, 475, 617
Jeżewicz Marianna 242
Jeżewicz Walenty 244
Jeżewicz Władysław 133
Jędrkiewicz Roman, ks. 173
Jędrzejewski Albin, ks. 132
Job Robert, nauczyciel 424
Joffe S. 469
Johney Franciszek 189
Jonscher Karol, pastor 333
Jonscher Władysław, notariusz 279, 369, 376, 383–384, 401, 408, 455, 472, 484, 563
Jordan Friedrich 448
Jordan Rajmund, pastor 469
Joteyko Tadeusz 230
Juchnowski Jan 265, 269, 271, 274–275
Jugowicz Andrzej 242
Jugowski, bakałarz 109
Jung Teodor, kantor, nauczyciel 426
Jungnickel 261
Justman Abram Szaja 604
Jütner Maks 413
- K**
Kachanow Iwan 258–260
Kaczmarek Roman 13, 59, 64, 103, 107–109, 115, 120–121
Kaczorowski Bronisław, ks. 146, 155
Kaczyński Apoloniusz, ks. 132
Kaczyński Dominik, ks. 155
Kaczyński Jan, ks. 132, 141
Kade Reinhold 231
Kadler Heinrich 395, 402
Kahl Czesław, ks. 486
Kahl Ludwik, notariusz 72, 408
Kaim Antoni, ks. 141
Kaiser Eduard 390
Kajruksztó Józef, ks. 131, 141
Kalinowski Leon 132
Kalińska Tatiana 292
Kaliński Moszek 555
Kalisz Józef, rabin 601
Kalwin Jan 295–296, 298, 449
Kałowski Marcin, franciszkanin 117
Kameraz-Kos Ninel 503
Kamińska Julianna z d. Dembowska 50, 203
Kamiński Franciszek 50, 166, 202–203
Kamiński Hieromin, ks. 147
Kamiński Józef 175
Kamiński Piotr 375
Kamiński Walenty 133
Kammer Jan Daniel, nauczyciel 430
Kammerer Jan (Johan) 363, 365–366, 369, 383
Kamocki Jan, notariusz 199, 247, 275, 347–349, 564–565, 572
Kanfer Yedida Sharona 597–598, 601
Kaniewski Henryk, notariusz 435
Kantorski Cezary, ks. 142, 155
Kantorski Czesław, ks. 132
Kapuściński Michał, dorysta 160–161, 181
Karczyńska Helena 439
Karelski Konstantin 270, 290
Karl Paweł 471
Karmanow Wasilij 270
Karpf K. 609
Karpf Paweł (Perec) 556
Karpf Robert 556, 586
Karpiński Bernard 172
Karpiński Franciszek, architekt 369
Karpow Władimir 270
Karski Jan, ks. 165
Kartaszow Iwan 270
Karwacki Alojzy, franciszkanin 175
Karwowski Bolesław, ks. 132, 141
Kasiński Józef, ks. 141
Kawierowski Józef, franciszkanin 170
Kawiński Edward, ks. 132
Kayzer Adolf 309, 386
Kazański Stefan, ks. 141
Kazimierz, syn Konrada Mazowieckiego 116
Kazimierz Jagiellończyk, król Polski 122
Kazimierz Wielki, król Polski 119, 253
Keilich Traugutt 222
Keller Józef 249, 617
Keller Rudolf 279
Kelm Samuel 207
Kelm, rodzina 429
Kempa Andrzej 96
Kern Augusta 411
Kersz Izaak 506, 510–511, 513–514, 517, 534, 541, 572, 580
Kędzierski 379

- Kędzierski Apolinary, franciszkanin 175–176
 Kępski Czesław 590
 Kęsicki Jan, ks. 132
 Kieniewicz Stefan 333–334
 Kiliński R. 471
 Kinderman Elżbieta 411
 Kinderman Franciszek 363, 365–366, 442, 445
 Kinderman Gustaw 442
 Kinderman Jadwiga 411
 Kinderman Juliusz 395, 402
 Kinderman Klara 411
 Kinderman, rodzina 39, 407, 442
 Kinderman Rudolf 442
 Kindler Juliusz 282
 Kindler Oskar 282, 284
 Kindler Rudolf 44
 Kindler, rodzina 440
 Kipa Emil 123, 127
 Kirchner Włodzimierz, ks. 132
 Kirsch Gotfryd (Gottfried), nauczyciel 221, 330
 Kirsch Piotr 303, 305–306, 308, 310, 409
 Kirszbaum Abram 532–533
 Kirsztrot Jan 518, 570, 608
 Kisielewicz F. 270
 Kiss Erwin 306
 Kita Jarosław 515
 Klatt Marcin 423
 Klauzenberg Julian 557
 Klauzenberg Zygmunt 557
 Kleczyński Konstanty, ks. 160
 Kleebaum August 468
 Kleindienst Oskar, pastor 362
 Klenner Józef 222
 Klingera Romuald 133
 Klinkiewicz Stanisław 492
 Klukow Karol 363, 365–366, 369
 Kłockowski Jerzy 102
 Knapski Zygmunt, ks. 142, 164
 Kneifel Eduard 302–303, 308, 310, 312, 321, 333, 336–337, 347, 355, 359–362, 386, 390, 392–393, 401, 416–417, 420–421, 425, 432–436
 Knoll Juliusz 424
 Knopf Lucjan, architekt 164
 Knoch Gustaw H., pastor 393
 Kochanowski Jan Karol 112–113, 510
 Kohn Adolf, adwokat 594
 Kohn L. 582
 Kolasa Franciszek 486
 Kolman August 230
 Kolski Wołek 578
 Kołakowski Leszek 11
 Kołodziej Maciej 110
 Kołomicz Jewdokija 291
 Komosiński (Kromosiński) Idzi, ks. 114
 Kon Icek Mendel 555, 586, 614
 Kon Uszer (Oskar) 527, 554
 Konczyński Franciszek 244
 Konderski Jakub, franciszkanin 172
 König (Koenig) Ferdynand 95, 153–154
 Konopko Hieronim, franciszkanin 137, 175
 Konowałow Nikołaj 270
 Konrad Fridrich A. 401
 Konrad Mazowiecki 60, 116, 119
 Konstadt Herman 260–261, 272, 279, 552, 558, 565, 585, 616
 Konstadt Mina 580
 Konstadt, rodzina 580
 Konstantyn Wielki, cesarz rzymski 100
 Kopczyńska-Jaworska Bronisława 14, 298, 319, 356
 Kopczyński Jakub, nauczyciel 221
 Kopecki J. 457
 Koprowski Maciej 110
 Korn Stefan, notariusz 96
 Korytkowski Jan 112
 Korzin Aleksiej 270
 Kossmann Eugen Oskar 60, 63, 83, 322, 417
 Kośka Małgorzata 531
 Kotański Wiesław 617
 Koter Marek 20, 25, 27, 32, 38, 55, 75, 343–344
 Kotewicz Ryszard 450
 Kotlarski Tomasz, franciszkanin 118
 Kotzeube Paweł, generał-gubernator 227
 Kowalczyk Wojciech 231
 Kowalenko Iwan 268
 Kowalenko Jan 267–268
 Kowalew Wasilij 270
 Kowalewski Stanisław, ks. 146, 224
 Kowalska Faustyna, św. 400
 Kowalski Grzegorz 27
 Kowalski Jan Maria 486, 492
 Kowalski Jan Maria, abp mariawicki 141, 480, 482
 Kowalski Moszek 555
 Kozarzewski Aleksander, ks. 151
 Kozłowska Felicja 479
 Kozłowska Maria 479–480
 Kozłowski Jakow 266, 269

- Kozłowski Piotr 267
Kozłowski Władysław 231
Kozulski Antoni 242, 244
Kozulski Sebastian 242
Kožmiński Honorat, kapucyn 160–161, 226, 232–237, 479
Krajewski Klemens, notariusz 154
Krakowski Berek 611
Krakowski Edmund, dr 580
Krampitz Michał, nauczyciel 430
Kraśniński Antoni 168
Krasny Piotr 255
Krasny Piotr 255
Krause Johan 425
Krauss A. 447
Krauze (Krause), rodzina 51, 94
Krauze Krystian 51, 152, 183, 394
Krebs Bernd 301
Kremplin Adolf, pastor 362
Kremplin H., nauczyciel 362
Krenz Otto Friedrich, pastor 362
Kreutzburg Edward, architekt 466
Krieg Mikołaj 418
Krieger (Krygier, Kruger) Józef 129, 219–221, 241, 326
Krieger Stanisław, ks. 129–130
Kriegseisen Wojciech 301, 450–452
Kriese Daniel, kantor, nauczyciel 426
Kriese Rudolf 425
Krohn Leyzer 527, 535–536, 554–555
Królak Mieczysław, ks. 142
Krüger Jan 299
Krüger Juliusz 466, 469
Kruger zob. Kreiger Józef
Krukowski Józef 102
Krull Mordka 604
Krup, rodzina 24
Krusche Alfred 383, 412, 440
Krusche Benjamin 440
Krusche Edward 340
Krusche Feliks 284
Krusche Reinhold, nauczyciel 379, 434
Krygier zob. Krieger
Krzemieniecka Julia, służka 234–235
Krzemień Antoni 231
Krzymowska Gertruda, zakonnica 237
Krzywiec Konstanty 411
Kubasiewicz Stanisław 244
Kuch Josek, nauczyciel 535
Kuciński Andrzej 244
Kuciński Ludwik 133
Kuciński Mateusz 241
Kuciński Szymon 241–242
Kuciński Walenty 244
Kuciński Wiktor 244
Kucyk Bogumił 155
Kuczyński Antoni, ks. 224
Kudliński Maciej 240
Kudliński Mateusz 242
Kühn Gustaw 363–364, 369
Kühnel Amalia 411
Kühnel Fryderyk 342
Kühnel Teodor 395
Kujawski Ignacy 210
Kula Marcin 624
Kulesza Bolesław 477
Kulesza Bronisław, ks. 132, 224
Kulesza dyrygent 230
Kulesza Mariusz 15, 24, 38, 297, 439, 455, 464, 508
Kulesza Zygmunt, notariusz 435–436
Kulinowicz 200
Kułakowski Zdzisław, geometra 573, 579, 581
Kumor Bolesław 102–103, 125
Kunitzer Juliusz 35, 133, 142, 157–158, 275, 277, 279–280, 363, 377, 379–380, 383, 394, 397, 410
Kunitzer Minna Agnes 159
Kunkel Karol 323
Kuntschel zob. Haentschel
Künzel Edward, pastor 314, 415–416
Kupis Bogdan 617
Kupsch Edward (Eduard) 13, 363, 365–367, 369–371, 373–374
Kupsch Edward (Eduard) 469
Kurkiewicz Julian 268
Kurtz Gottfryd, nauczyciel 330
Kurzyjowski Karol 198
Kusiłowicz, bakałarz 109
Kusiński Jacek 23, 29, 138, 326, 351, 446
Kutynia Paweł 136
Kuwszinow Iwan 269
Kuzikowicz Walenty 241
Kuzitowicz Antoni 242
Kuzitowicz Mateusz 244
Kużko Wanda 363
Kwiatkowski Gaspari, ks. 141

Kwiatkowski Ludwik 244
 Kwieciński Apoloniusz, ks. 141
 Kwieciński Kazimierz, ks. 146

L

Labsack Georg 477
 Lach Adam 477
 Lach Karol 469
 Lamus, rodzina 24
 Landau Chaim Mendel, rabin 601
 Landau Salomon 593
 Landau W. 582
 Landau-Gutenteger Gustaw, architekt 568, 605–606
 Lande Dawid, architekt 536, 594
 Lande Samuel 529, 540, 559
 Lange Dawid 529
 Lange Klara 411
 Lange Wilhelm 73
 Langholf 477
 Lasocki Adam 302
 Lasocki, rodzina 82
 Laubhan Jakub, pastor 476
 Laudowicz Walenty, ks. 141, 140, 153
 Laufer Dawid 528
Leaman Oliver 617
 Lebelt Bogumił 197
 Lebioda Jan, ks. 132
 Lebsack (Labsack) Johan H., 476–477
 Lehnard Gratus 172
 Lehnert Adolf, nauczyciel 434
 Leinweber Kazimierz, aptekarz 589, 615–616
 Lembke Edward, pastor 332
 Lemene Stefan, architekt 157, 168
 Lempke Edmund 423
Lenczewki Mikołaj 251
 Lenczewski 86
 Lenczewski Mikołaj 266
 Leoncjusz (Lebiedinskij) abp 255, 264–267
 Leonhardt Ernst 71, 400, 402, 405, 407
 Leontiew I. 270
 Leontowicz Natalia 290
 Leontowicz S. 270
 Lessing Teodor 386
 Leszczyński Andrzej, ks. 131
Leszczyński Rafał 59, 113–114, 149, 165, 225, 256–257, 261, 265, 267, 271–272, 275
 Leśniewski Jan, geometra 138
 Lewandowski Stefan, ks. 141

Lewicki Konstantin 270
 Lewinsohn, rabin 598
 Lewite I. 609
Lewkowska Anna 352, 429
 Libal J. 457
Libiszowska Maria Barbara 164
Libiszowska-Żółtkowska Maria 617
Librowski Stanisław 103
 Lichtenberg Pinkus 593, 597
 Lichtenfeld, rodzina 553
 Licyniusz, cesarz rzymski 100
 Liebig August 468
 Likiernik Adolf 536
 Likiernik Maurycy, lekarz 594
 Liliensztern Beniamin 527
 Linart Donat, ks. 141
 Lipinski Paweł 269–270
 Lipińska Magdalena 513
 Lipiński Adam 513
 Lipiński Antoni 242
 Lipiński Kasper 241
Lipiński Roman 449–450
 Lipka Ignacy, ks. 165
 Lipman Szmul 523, 526
 Lipowski Józef 133, 244
 Lipowski Klemens 242
 Lippert, rodzina 466
 Lipski Fiszel 556
 Lipski Hersz 521
 Lipszyc (Lipszytz) Mojżesz, rabin 534, 538, 554
 Lipszyc Chaskiel (Jechaskiel), rabin 600–602
 Lipszyc Natan 555, 604
 Lipszyc Salomon Salman, rabin 534
 Lisieński Marian, nowicjusz franciszkański 172
 Lissner Antoni 231
Liszewski Stanisław 12, 19, 42, 104, 257, 446, 509, 519
 Litman Szmul 517
 Lodza de Piotr, ks. 21, 104, 108
 Loewenberg, rodzina 90–91
Löffler Brunon 380, 382, 384–385
 Löffler Gustaw, pastor 362
 Löhrer F. 471
 Löhrer J. 471
 Lohrke Gustaw 423
 Lomnitz 536
Lorentz Zygmunt 128, 177, 187, 219

Loret Maciej 123
Lubański Aleksander 282
Lübeck Johan 469, 471, 473
Lubieniecki Anton 269–270
Lubowidzki Karol 94, 96
Lubowidzki Mateusz 93, 529
Lubowidzki, rodzina 95–96
Ludek 459
Ludwig Adolf Teodor, pastor, superintendent 334, 337, 359, 361
Ludwig Anna Marianna 465
Ludwig Edward, aptekarz 548, 589
Ludwig Ignacy 465
Ludwik Zajtz, ks. 131
Luria Izaak, mistyk 500
Luter Marcin 295–300, 321, 439

L

Łada Julian, notariusz 154
Łanin Josif 270
Łapa Małgorzata 15, 17, 27, 38–39, 41, 297, 313, 315, 319, 322, 347, 438–439, 442, 445, 455–456, 464, 488, 508
Łaski Markus 527, 529
Łaszczyński Jakub, gubernator 522
Łęczycki Michał, ks. 131
Łoziński Bogumił 161, 234–237
Łubieński Maciej, bp kujawski 109, 190
Łubieński Zygmunt, ks. 126, 141
Łukasiuk Aleksandra 289
Łukasiuk Władimir 289
Łukaszewicz Adam, notariusz 89
Łyko Zachariasz 475–477

M

Machlański Piotr 27, 144
Machnikowski Antoni, ks. 142
Maciej (vel Mateusz), ks. 114
Maciej z Tuszyńa 104, 108
Maciejowski Stefan, franciszkanin 172
Mader Antoni 231
Mader Ludwik 231
Majcherek Andrzej 506
Majchrzycki Cyprian, franciszkanin 172
Majer (Mayer) Jędrzej (Andrzej), ks. 107–109, 193
Majerowicz Jakub 559, 605, 614
Majewski Hilary, architekt 140, 259–261, 272, 277, 347–348, 372–373, 562, 567

Majka Józef 226
Majzel (Mayzel) Eliasch Chaim, nadrabbin 554, 559, 571, 588, 596–597, 608
Majzel Dawid Dow, rabin 534
Majzel Layzer (Lazer) Icek 597
Majzel Layzer (Lazer) Nota (Natan) 597
Makowiecki Walerian, prezydent Łodzi 259–260, 346
Makowski 192
Makowski Stanisław 133
Makowski Wasilij 270, 290
Makula Michał 295
Małatyński Jan, ks. 141
Malczewska Wanda 48
Malczewski Franciszek, ks. bp 177
Maleńczyk Jerzy 597
Malinowska Jolanta 82, 85
Malinowski Ryszard, ks. 141, 158, 224
Maliszewski Czesław, ks. 132
Mally K. 457
Małachowska Natalia 453–456
Małczyński Walenty, ks. 141, 158, 224
Mamiński Leon 193
Mamroth Ludwik 536
Maniński Wawrzyniec 242
Manitius Karol Gustaw, pastor 332–337, 339, 441–442, 444, 351, 355–362, 381, 383, 386, 392, 414, 417, 436
Manitius Zygmunt, pastor 221, 359, 383–384, 389, 392–393, 398, 401, 403, 414, 436
Mankielun Edward, nowicjusz franciszkański 172
Manowski Antoni, ks. 141
Mantey Jerzy, kantor 328–329
Marchowicki (Marchwicki) Walenty, ks. 147
Marcinanis Bolesław, ks. 166
Marcinas Bolesław, ks. 166
Marcinkowski Marcin, ks. 149, 166
Marconi Władysław 455
Markiewicz Ignacy, architekt 152, 277, 567, 577–579
Markiewicz Jan 110
Markiewicz Paweł 110
Markowski 232
Markowski Mieczysław B. 382
Marks Edward, ks. 132, 483–488, 490, 492, 494–495
Marks Karol 10
Maroko Jakub 555, 604

- Maroko Lemel 535, 555
 Maroko Szmul 533
 Marteńczyk Ałła 266
 Maslennikow Władimir 270
 Matejko Jan 468
 Matejko, rodzina 466
 Mathe Ludwik 76
 Matiatko Władysław 457, 459
 Matulanis Jan, ks. 132
 Matwiejew 284
 Matwiejew Dmitrij 270, 281
 Matwiejew Konstantin 270
 Maurer Jan, nauczyciel, nauczyciel 427
 Maurer, rodzina 68
 Max Karol, ks. 130
 Mayer Jędrzej zob. Majer Jędrzej
Mazurek Marianna Honorata 161, 226, 233–237, 479
Meducka Marta 227, 480
 Meisling Kazimierz 455
 Meisner Józef 154, 213
 Melanchton Filip 297
Mendelson Ezra 499–500
 Mendelssohn Feliks 413
 Merczyński Mikołaj 242
 Merklejn Kazimierz, ks. 132
 Mertsching Jan Karol 138, 340–341, 539
 Metner Wilhelm 364
 Metody 253
 Metzner Fridrich, pastor 313–314, 319–321, 332, 415, 424
 Meyer Ludwik 259, 261, 272, 279, 362–363, 397
 Meyer, rodzina 97, 136
 Meyerhoff Adolf 400
 Meyerhoff F. 380
 Meyerhoff Juliusz 397
 Meyerhoff Teodor 282
 Michael E., nauczyciel 379
 Michael Karl 306, 340
 Michajłow W. 270
 Michajłowicz Bonifacy, ks. 148–149, 165–166
 Michalski Andriej 269
 Michalski Laurenty, nowicjusz franciszkański 172
 Michał, ks. 108
 Michał, właściciel Kazimierza nad Nerem 119
 Michniewicz Władimir 270
 Miedzianowski Jakub 193
Mielczarek Piotr 117–119, 137, 149, 172–173, 175–176
 Mierzejewski Teofil, ks. 151, 154
 Miklaszewska Helena 237
 Mikołaj (Ziorow) abp 255
 Mikołaj I, car Rosji 191, 254, 440, 442, 451
 Mikołaj II car Rosji 401, 404, 446
Mikołajczyk L. 129, 133–134, 137
Mikołajczyk Magdalena 626
 Mikołajtys Władysław, ks. 132
 Mikołejko Zbigniew 623
Milerski Bogusław 14, 253, 299
 Milewski Piotr, notariusz 284
 Milker, rodzina 565
 Miller Juliusz 386
 Miller Konstanty, gubernator 143–144, 279
 Miller Robert 340
 Miller Romuald, architekt 159, 460
 Miller Wiliam 475
 Miłkowski Józef, ks. 486
Minc Pinchas 597
 Minkwitz Aleksander, gen. 334
Mironowicz Antoni 254–255
 Mitke Heinrich 395
 Mittelstädt Ksawery, geometra 523
 Mjaczkow Władimir 270
 Mjasnikow Iwan 270
 Młodzianowski Wacław, ks. 151
 Mocarski Ludwik, ks. 132
 Moder Jan Gotlieb, nauczyciel 421–422
 Moderau Jan, nauczyciel 433
 Modest (Strelbicki) bp 265
 Modl Alfred pastor 334, 336
 Modrow Edward 365
 Moenke, rodzina 397
 Moes Karol Fryderyk 339, 342
 Mogilnicki Konstanty, notariusz 161, 163, 214, 248, 487, 490
 Mohr Eugen W. 468–469, 473
 Mojżesz, prorok 499, 617
 Mołoznikow Semen 270
 Mołotkow Aleksiej 269–270
 Monio Stanisław 133
 Monitz Józef 596, 609
 Monschein Jochel 611
 Morska Justyna z d. Goliszevska 118
 Morski Rafał 118
 Moskwini Michał K. 269–270, 284, 286
 Moskwina Wiera 290

Moszkowicz Mendel 510, 513, 523
Moszkowicz Wigdor 517, 523, 526
Motylewski Józef, ks. 137
Motylowska Eleonora, zakonnica 237
Mrozowski Józef, ks. 141
Mucha Jan 239
Muhammad (Mahomet) 617
Mühle Hubert 364
Mulinowicz Jan 49
Müller Ludwik, ks. 147
Müller Ludwik, pastor, superintendent 358
Müller, misjonarz 412
Müller, rodzina 430
Muszłowska Maria 160
Muznerowski Stanisław 13, 104, 106–112, 506

N

Nagorski Marcin, ks. 114
Nagórski Jan 87
Najman Krystian 222
Nalewka 459
Napieralski Ezechieli 136
Napiórkowski Feliks, ks. 147–148, 226
Napiórkowski Stanisław Celestyn 65, 118
Nartnowicz-Kot Maria 75, 316
Nasierowski Kajetan, ks. 146
Naumberg Chaskiel, rabin 531–535
Naumberg Joel Josek 535
Naumberg Jude 555
Neczaj-Gruzewicz 284
Neihaus Lewin 521
Nestler Karol Robert 139, 261, 348, 400, 402, 466
Neufeld Wolf 559
Neumann Edward T. 76, 365
Niczke Aleksander 230
Niebelski Jakub 241–242
Niekur Aleksandr 270
Niemiro Karol, ks. 155
Niemyski Wacław, ks. 160
Nieudaczin I. 270
Niewiarowski Pantaleon, ks. 165
Niewiczzerzał Jan 449–450
Niezdrowiec Jan, ks. 113
Nieznański Jan, notariusz 154, 159, 212–213, 248, 370
Nikanor (Kamieński) abp 255, 271
Nikitin Iwan 270
Nikolski Jan 257, 279
Nikołajew Nikołaj 269–270
Nikołajewa Maria 291
Nikołajewski Nikołaj 257, 279
Nimmich Emil 230
Niwiński Mieczysław 120
Noe 617
Nordbruch Herman 261, 383
Nowacki Paweł, ks. 141
Nowak F. 457
Nowak Tadeusz 22, 54, 60, 65, 75, 79–82, 84, 113, 122, 305, 308, 423–425
Nowakowski Jakub, ks. 141, 224
Nowakowski Józef, nauczyciel 221–222
Nowakowski Piotr, ks. 141, 224
Nowakowski Stanisław, ks. 151
Nowakowski Walenty, ks. 131, 141, 224
Nowicki Ignacy, ks. 131, 165–166
Nowicki Jan 117
Nowicki Piotr, ks. 166
Nowiński Hipolit, ks. 148
Nowodworski Michał 238
Nuemann Jul., sen. 230
Nussbaum Hilary 562
Nyselgold Izaak Icek 555

O

Obflegler Adam 207
Odeski Zauima 527
Odrzywolski Sławomir, architekt 143
Okołowicz Gustaw 176
Okołowicz Mikołaj Krzywiec 75, 176
Okwieciński Lucjan, ks. 142
Olaczek Romuald 22
Olbrzych Izydor, franciszkanin 137
Olczyk Wojciech 486, 492
Olek Tadeusz 113
Olesiński Walerian, ks. 146
Olga św. 268–270, 276, 278, 285, 287, 289–291, 293
Olszer Izrael 559, 605
Olszewska 228
Olszewski August 133
Olszewski Dariusz 124, 227, 480
Omenzetter Martin 425
Ondra Karol 465, 468
Orbach Mendel Mosiek 527, 529, 539
Orbach Żołkin 527, 544
Orgelbrand Samuel 508, 515, 564
Orłowski Marian, ks. 223

Orłowski T. H. 519
 Orzechowski Adrian, franciszkanin 170
 Orzechowski Wojciech, franciszkanin 170
 Ostroumow Iwan F. 268–270
 Ostrowski Antoni, bp kujawski 108
 Ostrowski Klemens, ks. 131
 Ostrowski Mateusz 192
 Ostrowski, bakalarz 109
 Oszerowicz Hercke, rzeźnik 532
 Oszkiel Czesław, ks. 137
 Ościk Julian, ks. 165
 Ożarowski Ignacy, ks. 141

P

Paciorkowski Ryszard, ks. 141, 151
 Paciorkowski Zygmunt, ks. 141
 Padewski Antoni, św. 117
 Padwa Lejb 606
 Paluszkiewicz Władysław 163
 Pałaszewski Andrzej 133
 Pałczyński Józef, ks. 130
Pancerzyńska Wanda 234, 236–237
 Panuszewski Jan, ks. 165
 Panzer Robert 342
Paprocki Henryk 253
 Paschke, nauczyciel 379
 Paszkiewicz Józef 259
 Patricio 261
Patuszka Stefan 102
 Patzer Teodor, pastor 393
 Paweł I, car rosyjski 123
 Paweł z Tarsu 99–100
 Pawełczyk Jan, ks. 166
Pawiński Adolf 106, 116, 120
 Pawluk Anton 267
 Pawłeczki Ludwik, franciszkanin 172
 Pągowski Józef, ks. 486
 Pedowska Jadwiga Kamizelczyna 110
 Pedowski Franciszek 110
 Pelc Euzebiusz, franciszkanin 137
Pelczar Józef Sebastian 100
 Pella Jan, biskup włocławski 22, 104
Pellowski Alfons 386, 413
 Pełzowski 198
 Pełzowski Andrzej 242
 Pełzowski Franciszek 244
 Pełzowski Józef 192, 242
 Pełzowski Leon 244
 Perelmutter Abram Hersz, rabin 601

Perk J. 477
 Perlmutter Moszek 604
 Perlmutter Layzer 535, 555
 Perlmutter Simcha 604
 Perzyński Wincenty 231
 Petacz (Petasch, Petasz) Małgorzata 488
 Petacz (Petasch, Petasz) Reinhold 466, 488
 Petasz Małgorzata zob. Petacz Małgorzata
 Petasz Reinhold zob. Petacz Reinhold
 Peters Jakub 324, 339–340, 342
 Petersilge Jan 372
 Petrykowski Onufry, ks. 130, 220
 Pfeiffer Jan Bogumił, nauczyciel 424
 Pfeiffer Krystian 426
Piasecki O. A. 453
 Piastowie 253–254
 Piądzikowski Adrian, franciszkanin 117, 119
Piąstka Zbigniew 424
Piekosiński Franciszek 106
 Pieńkowski Władysław, prezydent Łodzi 158, 260, 279, 286, 596
Pietrow G. I. 288
 Pietrow Wasilij 269–270
 Pietrusiński Ludwik 452
 Pietrzak Adam, ks. 132, 136
 Pigulewski 282
 Pilgrym Mosiek 521, 527
 Pinakiewicz Ludwik, ks. 149, 166
 Piotr Śliwka, ks. 104, 108, 141
 Piotr Zając, bakałarz 109
 Piotrowski Tomasz 242
 Piszczak Paweł 270
 Piskarzewski Adam 267
 Pisz Ferdynand 472
 Pitas Józef, ks. 151
 Plater Henryk, ks. 130, 181, 197, 220
 Płaskowski Teofil, ks. 131, 141
 Pleschke Oskar 261
 Plichta Stanisław 133
 Płachecki Konstanty, notariusz 73, 133, 143, 144, 153–154, 213, 244, 374–375, 379, 408, 435, 447
Podgórska Eugenia 109–110, 221–223, 583–585
Podgórski Ryszard Adam 480
Podolska Joanna 259–260, 278
 Poetsch M., nauczyciel 330
 Pogorzelski Konstanty, ks. 132, 141
 Pohl Karol 408
 Polański Nepomucen franciszkanin 170

Polasiński Wojciech 242
Polaski Jan 197
Poleski Tomasz, ks. 108–110
Politek Jankiel 615
Polte Adolf 444, 448
Połkowski Józef 193
Pomerancew Eugeniusz 268
Pomerancew Michaił 265, 269, 271, 275
Ponewczyński Ludwik, ks. 131
Popiółkiewicz Gustaw 231
Popova Olga 250
Popperl Karl 413
Porada Rajmund 449
Posner, rodzina 534
Potiehin Josif 270
Potocki Franciszek, gubernator 444, 520–521
Potocki Stanisław, minister 123
Poznańcy, rodzina 45, 351, 527, 553, 563, 589, 592, 613
Poznańska Bayla (Bella) 553
Poznańska Leona (Łaja) 612
Poznański Ignacy 553, 592–593
Poznański Izrael syn Kalmana 96, 133–134, 189, 199–200, 234, 259, 261, 271–272, 279–280, 552–554, 563–565, 569, 576–578, 580, 587–588, 590–593
Poznański Kalman 521, 527
Poznański Maurycy 594
Prądyński Witold, ks. 132
Preis Herman 282
Prohazka Bogumił 457, 459–460
Prokoffiew Mikołaj 365–366
Proskuro-Suszczyńska Maria 282
Protze Emma 385
Próchniewski Roman, bp mariawicki 482
Prussak Abram 383, 551, 558, 605
Prussak Dawid 551, 567, 581–582, 592–593, 605
Pryntz Mosiek 507
Przelaskowski Ryszard 131, 133, 222, 227, 230
Przesmycki Karol 77
Przeździeki Henryk, ks. 137, 231
Przyborowski Kazimierz, ks. 109
Przybył Elżbieta 251, 253
Przygodzki Sławomir 529
Przyliczyński Bronisław, nowicjusz franciszkański 172
Puchalski Feliks, ks. 141
Puchalski Józef, ks. 131

Pufhal Ludwik Heinrich 464
Puppe Hienrich 386
Puś Wiesław 14, 38, 40, 42, 48, 190, 257, 400, 506–508, 510, 515–516, 518–521, 525, 530–531, 534, 537, 540, 550–551, 553–554, 556, 579, 583, 585, 597
Pyczkowski Ludwik 364, 370
Pyłajew Michaił 257, 279
Pytlas Stefan 38, 190, 260, 340, 395, 401, 515, 552, 603

R

Raabe Maria, zakonnica 234
Rachalewski Stanisław 13, 243, 327, 351–352, 372, 375
Raciborski Józef 46, 257
Raczyński, rodzina 118
Radawski Guido, pastor 393
Radomiński Andrzej, ks. 147
Radoński Eli Mordka 555
Radoszewski Józef 308
Radwan Marian 254
Radwański Sebastian, franciszkanin 137, 175
Radzikowski Jan, ks. 130
Radziszewska Krystyna 385
Radziszewski Stanisław, ks. 141
Rafael M. 480
Rafalski Ł. 270
Ragiel Florian, ks. 149, 166
Rajchert Konstanty 357, 359
Rak Karol 468
Rakete Karol 324
Ramisch Edward 349
Rasalsk Franciszek 244
Rathe Ferdynand 362, 365
Rathe Juliusz 397
Rauch August, pastor 332
Raum von Granenberg Apoloniusz 284
Reczyński Feliks, ks. 141
Refschneider K. 477
Reichenbach Dwojra 539
Reichenbach Szulim 539
Reigel Henryk 418
Reimann Karol 222, 342
Reinsch Emil 230
Rejnke Nikołaj 481–482
Rembieliński Rajmund 128, 177, 187, 220, 312–313, 318–319
Rempfert K. 477

- Renner Walenty 342
Renz Regina 227, 480
 Repojto-Dubiago Anna 290
 Repojto-Dubiago Michaił 268, 270
 Richter Jan 306
 Richter Józef 142
 Richter Juliusz 412
 Richter Paulina 477
 Richter Władysław 231
 Richter Zygmunt 71
 Richter, nauczyciel 304
 Richter, rodzina 39
 Riedel Wacław, pastor 393
 Riewiersow Iwan 270
 Rips Józef 231
 Ritter Fridrich 275
 Rjazanow Nikołaj 270, 274
 Rjazanowa Zofia 290
Robertson Ronald G. 249, 253
 Rode Aleksander 231
 Rode Ferdynand, nauczyciel 430
 Rode Wilhelm 316
 Rodin Piotr 267
 Rodionow E. P. 284
 Rogalski Antoni, ks. 173–174
 Rogowski Aaron 615
 Rogoziński Andrzej, ks. 141
Rogoziński Hubert 506–507, 509
 Roguski Stefan, ks. 132
 Rohner Johan 464, 468–469
 Röhrich Józef 232
 Rokicki Leon 492
Rokoszny 481
 Roll Ernst 222
 Romanowowie 258
 Romiszewscy, rodzina 114
 Romiszewski Jakub 114
Rondthaler Klemens B. 337
 Rondthaller Klemens B., pastor 336–337, 340, 342, 349, 357–360, 362, 364, 373, 378–379, 386, 454
 Rosenberg Joseph K. T. 436
 Rosenblatt Szaja 279, 552–553, 569, 590, 592–595
 Rosenthal Józef 594–595
 Rosicki Andrzej, prezydent Łodzi 333, 444
Rosin Ryszard 21, 23–24, 92, 106, 113, 116–117, 315
 Rosłowicz, bakałarz 109
 Rosner Adolf, nauczyciel 430
Rosset Edward 41, 217, 465
 Rossman Kazimierz, notariusz 383
 Rosznowiec Maciej, ks. 108
 Rotenberg Abram 555, 604
 Roth Johan 425
 Rothwand Mateusz 533
 Rozdrażewski Franciszek bp., 25, 50, 110, 204
 Rozenblum Mikołaj 278
 Rozmainski Jan 266
 Roźdestwenski M. 269
 Różga Kacper 207
Różański Mieczysław 99, 112, 146, 157, 241, 243–244
 Rübensahm Paweł, architekt 155, 402
 Rudlewski Antoni 258, 263, 265–266, 269–270, 273–274, 277, 281–282, 284, 288–289
 Rundzieher Kristian August 325
 Ruszel Joachim, franciszkanin 175
 Ruszkiewicz Kazimierz bp. warszawski 133
 Ruszkowski Józef, ks. 174
 Rutkiewicz Aleksander, franciszkanin 170
 Rutkowski Anton, kantor 362
 Rutkowski Władysław 131
Rybak Stanisław 480
 Rybarski Feliks, notariusz 580
 Rybicki Wincenty 231
 Rybiński Mieczysław, ks. 132, 151
 Rybus Stanisław, ks. 146, 151
 Ryfiński Walerian, notariusz 213, 466–467, 474, 484–485, 488, 490
Rygielska M. 236
Rykała Andrzej 497–499, 568, 624
 Ryniewski Marcei, ks. 141
Rynkowska Anna 42–44, 540
 Rypp Aleksander, nauczyciel 422
 Rysowski Teofil, franciszkanin 172
 Ryszkow Konstanty 260
 Rytteł Ludwik, ks. 490
 Rzeszotarski Marcei, nauczyciel 221
 Rzeżusko Walenty 110
 Rzymowski Julian, notariusz 447
Rzyszczewski Leon 104
- ## S
- Sachs Józef 594
 Saenger Karol 190
 Saenger Oskar 282
 Saenger R. 284

- Salomon 617
Salomon Emil 231
Salomonowicz Lewek (Jehuda Arie), rabin 511
Saltzman zob. Zaltzman
Samborski Józef, ks. 131
Sarosiek Wiktor, notariusz 71, 286–288, 447
Sarzewki, por. 282
Sawicki Jakub 296, 438, 452, 480–483
Schall Jakub 501
Scharf Franciszek 231
Schechinger Jakub 418
Schedler Gustav 316, 337, 340, 354, 359, 361, 365, 379–380
Scheibler Anna 261, 380, 384, 401
Scheibler Karol 139, 142, 157, 190, 259–260, 333, 339, 342, 345–348, 363, 374, 377, 394
Scheibler Karol Wilhelm 279, 380, 382, 394–395, 401, 403, 407
Scheibler, rodzina 133, 299, 362, 382, 397
Schendel Adolf, nauczyciel 434
Schille Jan Georg 442
Schipper Ignacy 501, 515
Schlodziński Józef 476
Schlossberg, rodzina 554
Schlösser, rodzina 77
Schmidt Arthur 316, 318, 320–321, 332–333, 335–337, 355, 359, 361, 363, 365–366, 369, 386–388
Schmidt August 369
Schmidt Augusta 572
Schmidt Filip, pastor 393
Schmidt Franciszek 231
Schmidt Herman, ks. 131, 151, 154
Schmidt Johann Gottfried, kantor 304
Schmidt Leopold A. 436
Schmidt Martin, pastor 473
Schmidt Robert, pastor 393
Schmidt Rudolf, pastor 381, 383, 393, 412
Schmidt, rodzina 572
Schmitz Herman, pastor 476–477
Schoenaich K. 405
Schoeneich Ludwik, pastor 358
Schöller Heinrich Artur 83, 441
Scholz Jeremi 448
Schönherr M. 397
Schramm 472
Schreiber 459
Schreiber Ludwik (Luis), architekt 347–348, 459
Schreier Witold 284
Schuber Adolf 471
Schubert Berthold 362
Schubert Józef 370
Schubert Wilhelmina 370
Schultz Gotfried 316
Schultz Karol 394
Schultz Ludwik 342
Schultz Otto Juliusz 365, 397, 412
Schultz Traugott 448
Schultze Friedrich Ferdinand, pastor 310
Schulz Theodor 362
Schulze Herman 447
Schulze Maria 447
Schütze Albert 137
Schwanke Edward, kantor 339
Schwanke Ferdynand 353
Schwechten Franz 403
Schweigert Ludwik 412
Schweikert Fryderyk Wilhelm 374, 394–395, 403, 407, 412
Schweikert Oskar 402, 404–405, 407
Schweikert Robert 395, 402
Schweikert, rodzina 395, 407
Seeman Jan 339
Segał Gabriel 555, 595–596, 603
Segał Josek Manachem 596
Segał Judka 604
Seilert Teodor 395, 402, 404–405, 407
Sellin Fryderyk 369, 581, 616
Semađeni Władysław, pastor 453
Semieniowska A. 290
Senkowska-Gluck Monika 232
Sennik A. 270
Serini Karol, pastor 432, 435
Seweryn Andrzej 464
Seydeman (Seideman) Icek 536–537, 561
Sędziaowski Władysław, ks. 131
Siebert Teodor 349
Sieciech 113
Siedlecki Wincenty, ks. 141
Siemiec Jan, ks. 131, 235, 370
Siemienowska A. 269, 290
Siemienowski Aleksiej 269, 290
Siemieński Mieczysław 503
Siemioradzki Marcin 207
Sienell (Sinelli) Karl Michael Ch. 306–307
Siennicki Bronisław, ks. 141, 174–175, 224
Sikorski Stefan, ks. 151

- Silberstein Joachim 551, 561, 582
Silberstein Markus 552–554, 565
Silberstein rodzina 553, 613
Sima Franz 138, 213
Simchen Juliusz R. 435
Simek J. 457
Siwołobow A. 270
Skarbek Jan 124
Skarbunkiewicz Tomasz 231
Skarszewski Wojciech, ks., abp warszawski 146
Skaska J. 457
Skierski Stefan, pastor 453
Skolimowski Paweł, ks. 484, 486, 490, 492, 494
Skorochód-Majewski Walenty 75
Skorupka January, ks. 166
Skowroński 232
Skowroński Stanisław, ks. 131
Skóra Wojciech 158
Skrobiszewski Władysław 447
Skrudziński Józef, nauczyciel 221–222
Skrzeszewski Władysław, ks. 223–224
Skulski Józef, ks. 165
Skupieński Edward, ks. 141
Skwara Grzegorz 482
Ślabczyński Tomasz, franciszkanin 172
Ślawutinski Nikołaj 270
Ślowski Wojciech 475
Smirnowa Engelina 250
Smolicz Igor K. 255
Snow Samuel 475
Sobczak Jan 229
Sobolewski Kazimierz, ks. 131–132
Sochacki Ludwik, ks. 115
Sokolowa Olga 291
Sokoł Kyril 262, 281
Sokołow Iwan 270
Sokołowski Feliks, nauczyciel 222
Sokołowski Kazimierz, architekt 143, 160
Sokołowski Oskar 231
Sołtyszewski Jan, ks. 132
Sommer Kazimierz 144
Sonenberg Jakub Wołec 538
Sonnenberg Moszek Szmul 559
Sosna Aleksander 262, 281
Sosnowska Joanna 79, 590
Sowa Jan 623
Speidel J. 471
Speidel Reinhold 466
Sperling Gustaw 465, 471
Spieranski Michaił 267–268
Spiess Joanna 333
Spleszyński Józef 452
Stachlewska Katarzyna 222
Stachlewski Antoni 180
Stachulski Antoni 133
Staczykowski Antoni, franciszkanin 170
Stanisław z Chojen 115
Stanisław, ks. 108
Staniszewski Józef, notariusz 163
Stankiewicz Henryk, ks. 132
Stańczak Czesław 157–160, 229, 231
Stańczak Czesław, ks. 231
Starzyński Władysław, geometra 244, 371, 446
Staszic Stanisław 308
Staugajtys Justyn, ks. 132, 136
Stawiszyńska Aneta 89–90, 92, 431
Stebelski Adam 111, 114, 120, 125, 178
Stebelski Ignacy, architekt 153, 375, 402, 455
Stecki Leopold 564
Stefanowski M. 112
Stefański Krzysztof 14, 107–108, 129, 133, 136–140, 142, 144, 150, 153, 155, 157, 160, 164, 213, 219, 242, 260–262, 273–274, 277–278, 281, 307, 310, 312, 319, 321–323, 341–343, 345, 347–350, 352, 365–366, 368–369, 372–375, 378, 390, 392, 400–405, 419, 438, 440, 444–445, 447–448, 455, 460, 467, 484–485, 510–511, 523, 538, 540, 557, 560, 562–563, 566–567, 605–606
Stefański Michał, ks. 151
Stegman Edward 380
Stegner Tadeusz 302, 390
Steigert Ernestyna 411
Steigert Gotfryd 412
Steigert Jakub (sen.) 394
Steigert Jakub 394, 412
Steigert Teodor 365, 397, 412
Steigert, rodzina 395, 442
Steinberg Hermann 438–439
Stelmachowski Władysław 133, 143, 366
Stelzer J. 425
Stencel S. 402
Stenzel (Stencel) Reinholdt 488
Stenzel August 222
Stetter Fryderyk 423
Stępińska Marianna 247
Stępiński Ananstazy, franciszkanin 170

- Stępniewski Mariusz* 23, 26, 29, 138, 326, 351, 446
Stiepanow Siemion 268–269, 271
Stiller 261
Stiller Arnold 580, 593
Stiller Robert 340, 362
Stoklaska 459
Stokowski Antoni Mariusz 55
Stokowski Józef, notariusz 76, 86
Stokowski Kacper 118
Stokowski Wincenty 55
Stoltz ks. 219
Stołypin Piotr, minister 175, 595
Stopellke 371
Stopniak Franciszek 480
Strauch L. 365
Streng Karol 259
Strobel Ryszard 231
Strzałkowski Jacek 224, 400, 402–404, 553, 562, 568
Strzelec Karol 472
Studzińska Katarzyna 242
Studziński Antoni 242
Suchecka wdowa 242
Sudra Tomasz 133, 228
Sudrowa 228
Suliński Bolesław, ks. 132
Sułkoński 261
Sułowski Zygmunt 102
Sumiński Emil, ks. 141
Supady Jerzy 379
Supernat Jerzy 299
Suwalina 111
Suwalski Antoni 242
Suwalski Błażej 244
Suwalski Karol 242
Swietly 459
Swienko Henryk 499
Sygał (Segał) Szmul 511
Sygulski Marek 60–61, 64, 68, 70–71, 73, 77, 522, 575
Szafrański Szymon, ks. 109
Szabelan Zdzisław 23, 26, 29, 138, 326, 351, 446
Szamota Franciszek, ks. 126, 132, 163, 493–494
Szandlerowski Antoni, ks. 141, 166
Szapiro Szapsia 597
Szaraf-Eddin Nurgeli 619–620
Szarafiedinow Nurgali zob. *Szaraf-Eddin Nurgeli*
Szczawiński Kajetan, notariusz 56, 68, 176, 429–430, 521, 539, 575, 581
Szczawiński Szymon, burmistrz Łodzi 110
Szczepański Edmund, ks. 224
Szczepkowski Henryk, ks. 131, 141
Szcześniak Józef, ks. 141–142, 224
Szczucki Józef, ks. 131
Szczur Wawrzyn 492
Szefler Tomasz 153
Szefner Abram 521
Szefner August 207
Szegłowa W. 270
Szelązek Adolf 186
Szeronos Józef, ks. 137
Szewczul Bożena 233–234
Szingarjew Wasilij 266
Szkopkowski Marcin, ks. 141
Szkubiowiec Herman 476
Szlimm Ferdynand, notariusz 73, 94
Szmajkiewicz Wiktor, franciszkanin 172
Szmidel Antoni, ks. 130
Szmidel Karol, ks. 131, 140–142, 157, 181, 228, 230–232, 236
Szmigielski Jan, ks. 141
Szmiglewicz (Śmiglewicz) Ludwik, ks. 149, 166
Szołowski Antoni 77
Szołowski Bolesław 77
Szołowski Maria 77
Szołowski Zygmunt 284
Szołowski, rodzina 77
Szostacki Gleb K. 270, 284, 290
Szpilowski Sylwester, architekt 311–312, 419
Szrajber Rafał 510, 560, 563, 567, 606
Szrot Jan 375
Sztamburow Nikołaj 270
Sztark Fryderyk 222
Sztek Adolf 459
Sztolc Bogumił 222
Szuber Adolf 472
Szuflett Władysław 231
Szumił Halina Irena 161
Szwab Adolf 362
Szwajcer Aron Leon 529
Szwanke Fridrich, nauczyciel 435
Szwanke Teodor 370, 386
Szwarc Grzegorz 222

Szwarc Jan 245, 375
 Szwarc Józef 231
 Szwarcman I. 596
 Szewikert Ludwik 282, 284
Szygendowska Agnieszka 312, 419–420
 Szykier Ezra 553–554, 559, 592–593, 595
 –596, 605
 Szymanowski Feliks ks. 486
Szymańska Ewa 477
 Szymański Euzebiusz, franciszkanin 117, 119
 Szymański Hilary, geometra 36
Szymański Stanisław 27
Szymczak Jan 49, 113–116
 Szymek 459
 Szypowska Franciszka 222

S

Ślichowski Grzegorz Wicher 110
Śliwa Michał 626
 Śliwerski Stanisław, ks. 141
 Śmielnicki Maksymilian 210
 Światkowski Józef 492
 Świdorski Teofil, ks. 130
 Świeciński Józef 492
 Świerczyński Franciszek 492
 Święcicki Józef 492
 Święcicki Onufry, ks. 114, 166, 182, 203
 Świętosław, ks. 113

T

Taberski Paweł 486
 Tanfani, rodzina 66, 579–580
 Taraborkin Aleksander, notariusz 288, 490
 Tarasenko Jewgienija 291
 Tarasenko Rodion 269–270
 Targalski Szymon 210
 Tarło Adam 241
 Tarnowski Ezechiel 62
 Tarnowski Paweł 110
 Tarnowski Stanisław 67, 110–111
 Tarnowski, rodzina 65
Tasak Agata 626
 Taube Michał 282
 Taubner Gotlieb 325, 339
 Teisich Paul 230
 Teobald Adam 418
 Tischner Emil 231
 Tobiasz Jakub, nauczyciel 533, 535
Tobjański Zbigniew 450

Tochterman Adolf 383–384
 Tochterman Henryk, pastor 359
 Tołaj Salii, nowicjusz franciszkański 172
 Tołstoj Dymitr, minister 563
Tomaszewski Henryk Ryszard 461, 463, 465
 Tomaszewski Wojciech 111
Tomczak Andrzej 61
 Tosio Tomasz, pastor 453
 Tournelle Franciszek 139
 Traeger Franciszek, prezydent Łodzi 522
 Traeger Robert 431
 Trąbski Jan, notariusz 94
 Treistman (Trajstman) Leyzer (Eleazar) Leyb
 (Jehuda) rabin 600–603
 Treistman Boruch Mordacha 600
 Treistman Rywa-Małka z d. Grynberg 600
 Treitsman Rajzla z d. Solnik 600
 Treitsman Symcha 600
 Treitsman Szoel 600
Trela Krystyna 236
 Trenkler Karol 342
 Triebe Fridrich 340, 362
 Trojanowski Eugeniusza, notariusz 154, 164,
 170, 184, 212, 248, 405, 454, 459
 Trunk Chaim Abram 594–597
Trunk Jechiel J. 597
 Truskowski Jan 132
 Truskowski Władysław, ks. 131
 Trybuchowski Józef 133, 244
 Trybuchowski Leon 193
 Trzciński Grzegorz, notariusz 311
Trznadel Artur 144
 Tubała Antoni, ks. 486
 Tujakowski Teodor 486
Tukaj Helena 177
 Tumski Aleksander 259
 Turowski 477
 Turulski Julian, ks. 129
 Tuve Friedrich Georg, pastor 304–305, 308,
 311, 316
 Twardowicz Antoni, ks. 165
 Tyblewski Witold, ks. 141, 155
 Tyc Georg, pastor 362
 Tykociner, rodzina 554
 Tyller Chaim I. 285
Tyloch Witold 617
 Tym Hugo, kantor 431
 Tymieniecki Wincenty, ks. 137, 141, 146, 224
 Tymiński Franciszek, ks. 149, 226

Tyszka Edward, ks. 146, 155
Tyszkiewicz Jan 618

U

Ulatowski August, ks. 132
Ulbricht Franz 467
Ułasiewicz Ludwik 141
Unterman Alan 498, 502–504, 537, 543
Urbanowicz Walenty 231
Urbanowski Antoni 139
Urbanowski, rodzina 184
Urbański Stanisław 241–242

V

Valenta J. 459
Viebig de Filip 28, 189, 566
Vinson Edgar 143
Vogel Juliusz 468
Vogt Johannes 440

W

Wabner Felicjan (vel Feliks), ks. 130, 133, 223
Wachs Ber 594–596
Wagner Jan 363
Wagner Juliusz 472
Wagner Samuel 221
Walaszczyk Anna 499, 610
Walczak Wojciech 352, 429
Walenty Przegędza, ks. 165
Walewska Izabella z d. Górka 50
Walewski Józef 50
Walfisz Aleksander 609
Walicki Jacek 14–15, 38, 260, 297, 356, 379, 439, 455, 464, 508, 510–511, 515–517, 525–526, 530, 534–541, 543, 545, 547, 552, 557–559, 561–563, 565–570, 581–583, 585, 588–591, 595, 601, 603–609, 611, 614
Walikowski Fiodor 267
Wandel Magdalena 379
Wannagath Albert L., pastor 362
Warchiwker Jakub 582, 592–597
Warchoł Edward 480
Warda Kajetan 172
Wardin Albert W. 463
Warikow M. J. 289
Warszawski Janasz 553–554, 582
Wasiak Jan, ks. 132
Wasiljew Wasylj 261
Wawrzaszczak Anzelm, ks. 137

Wąsicki Jan 508
Wdowczyk Kunegunda 484
Weber F. 575
Weber Jan 324
Weber Max 9, 299
Wegner Georg 365
Wegner M. 339
Wehr Aleksander 363, 382
Weichselfisch Lipman 533
Weigold M. 362, 364–366
Weinberger Maks 231
Weingart Pinkus 555, 604
Weis Moszek 551–552
Weist Wilhelm 463
Wejrandt Jan, nauczyciel 424
Wende Johannes, architekt 402–403
Wendecki Marcin 222
Wendisch Krystian Fryderyk 190–191, 319–320, 324
Wendt Christian Fridrich, pastor 157, 417
Wendysch zob. Wendisch
Wenske August 365
Wenske August M. 468, 474
Wenske Fryderyk 471
Wenske Jan Gotlieb 466
Wenske Wilhelm 467, 471
Wentzel Edmund, pastor 393
Wergau Juliusz 342
Werner Johan (Jan) 306, 308
Werner, rodzina 77
Wernitz Władysław, pastor 358, 360, 362, 412
Weygold Jan, nauczyciel 422
Weygold Konrad 427
Weyland 536
Weyland Becal 528
Weyland Izrael 529
Weyland Szmul 586
Weylandt Icek 552
White Elen G. 475
Wiązowski Icek 571
Wiązowski Jakub 526–527
Widawska Małka 586, 615
Wiechowicz Paweł 386, 492
Wiecki Elias, franciszkanin 170
Wieczorek Jakub 111
Wieczorek Olek 111
Wiedner Józef, ks. 132
Wielopolski Aleksander hr. 115
Wiener Mosiek Aron 592–594, 597

Wierzbowski 111
 Wiese Bogusław, nauczyciel 424
 Wilamowski Bolesław, ks. 137, 223
 Wildemann Martin 425
 Wildgrube W. 477
 Wilhelm III Orański, król angielski 461
 Wilkanowski Onufry 118
 Wilkens C. 347
 Will Teodor 477
 Will Teodor, pastor 477
 Winkler W., nauczyciel 330
 Winogradowa Jelena 291
 Wiślicki Chaim 597
 Wiślicki Szaja 551
 Wiśniewski Franciszek, ks. 151
 Witczak Lucyna 15, 99, 161, 164, 177
 Witkowska Franciszka Maria, zakonnica 236
 Witkowski Bonifacy 319
 Witkowski Władysław 448, 451–452
 Witoński Józef 106
 Władysław Jagiełło, król Polski 22, 54, 104, 113
 Włazowski Konrad, franciszkanin 172
 Włodarczyk Tadeusz 653
 Wodziński Marcin 501, 533
 Wodziński Radziśław Aleksander, notariusz 381
 Wojciechowski Konstanty, architekt 133, 136
 Wojciechowski Stanisław 575
 Wojdas Teofil, ks. 142
 Wojdysławski Jakub 592–598
 Wojtal Romuald, franciszkanin 137, 175
 Wojtczak Edward, ks. 224
 Wojtysiak Wincenty 492
 Wolczyński Józef 231
 Wolf Juda 535
 Wolf Robert 611
 Wolff Adolf, architekt 562
 Wolle Zelman 615
 Wolski Józef 243, 351
 Wołk-Lewandowicz Nikołaj 270, 292
 Wołyniec Bonifacy, ks. 131
 Wołyniec Franciszek, franciszkanin 172
 Workert Eugeniusz 176, 316
 Woronczak Jerzy 531
 Woźniak Krzysztof Paweł 14, 37, 83, 298–299, 301–302, 305, 308, 312, 319, 335, 339, 349, 355–356, 379, 385, 390–393, 397, 400–401, 409–414, 418–419, 421

Woźniak Michał, ks. 141, 155
 Wójcik Feliks, ks. 212
 Wójcik Maria 226, 234–235
 Wróbel Janusz 177
 Wróblewski Paweł, ks. 155, 181, 224
 Wróblewski Tomasz 232
 Wulfsohn, rodzina 554
 Wwiedenski Jakow 290
 Wyrębowski Adam, ks. 132, 223
 Wyrzykowski Jan 77
 Wyrzykowski Wacław ks. 141, 155, 213
 Wyrzykowski Władysław ks. 131, 142
 Wyrzykowski Wojciech 77
 Wysłouch Antoni 161
 Wysokiński Wojciech, ks. 147

Z

Zaborski Bogdan 21
 Zacharjewicz (Zacharyaewicz, Zacharyasiewicz) Stanisław, ks. 141, 224
 Zająckowicz Michał 109
 Zajączkowski Antoni 242
 Zajączkowski Stanisław 112
 Zajączkowski Stanisław Marian 24, 65, 75, 88, 112
 Zajbert Aron 612
 Zajbert Moszek 578
 Zakrzewicz Antoni 106
 Zakrzewski Andrzej 241
 Zakrzewski Antoni 242
 Zakrzewski Grzegorz 192, 242, 539–540
 Zakrzewski Wiktor 244
 Zakrzewski Wincenty 448, 450
 Zalewski August (Augustyn), ks. 130–132, 174
 Zaltzman Szmul 192, 522, 526–529, 533, 536, 539, 540, 544, 572
 Załęski, rodzina 25
 Załuska Leonard 168–169, 184, 229, 232
 Załuska Paweł 168–169, 184, 229, 232
 Załuska Paweł, ks. 168–169, 184, 212, 229
 Zamiara Kazimierz, ks. 130
 Zand Andrzej 21, 107, 109–110
 Zand Józef 536, 540
 Zand Morytz 536, 539
 Zarzycki 198
 Zarzycki Antoni 242
 Zarzycki Michał 244
 Zasadzieński Jakub 241
 Zawacki Adam 119

- Zawadzki Józef 517, 520, 523
Zaydler Lewek 540
Zaydler Pinkus 507, 510
Zbankiewicz Bogumił, nauczyciel 433
Zdrada Jerzy 334
Zdzitowiecki Stanisław, bp kujawsko-kaliski 168–169
Zeiler Adolf 261
Zeligson Adolf, architekt 558–559, 579–580
Zenger Emil 200
Zengteller Franciszek, ks. 129, 190
Zgleczewski Wojciech, ks. 130
Ziebart 465
Ziegler Albert 363
Ziegler Rudolf 363, 365–366, 369, 379–380, 383
Zilbert (Silbert) Chaim, cadyk 610
Zimmer Teodor, nauczyciel 430
Zimmer Wilhelm 467
Zimmerman Karol 430
Zinowiew Nikołaj 264, 269
Zinzendorfa von Mikołaj Ludwik 438
Zirkler, nauczyciel 379
Zmarzlicki Andrzej, ks. 109
Zoller Jan 418
Zoller Konrad 418
Zonenberg Pinkus 507, 510–511, 513, 526
Zozulenko Michaił I. 270, 284
Zuber Bronisław Wenanty 234
Zucher Paul Ernst 448
Zucker Fridrich 575–578
Zucker, rodzina 575–576
Zujew Fiodor Fiodorowicz 282
Zujew Fiodor Nikołajewicz 282
Zwingli Ulryk (Huldrych) 295, 297, 449
Zwoliński Michał 261
Zwoliński Piotr 214, 219, 222, 227, 230
Zygmunt I Stary, król Polski 102
- Ż**
- Żabczyński Władysław, ks. 132
Żaboklicki Władysław, ks. 141
Żadko-Andriejewa Aleksandra 291
Żak Franciszek Ksawery, ks. 129
Żakrzewicz Antoni 106, 111
Żebrowski Władysław, ks. 132
Żelazowski Stefan, ks. 146
Żelechowski Hersz, nauczyciel 535
Żeleńska Zuzanna (z Bełdowa) 117
Żelewski Samuel 117
Żerek-Kleszcz Hanka 49, 61, 65, 75, 79–82, 84, 108, 118–119, 423–425, 507
Żołnierski Szlama, nauczyciel 535
Żukow Wasilij 270
Żyłka Klemens, franciszkanin 175
Żyżniewski Józef, notariusz 159, 213, 404, 488, 605

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

A

Aleksandria 251
Aleksandrów (Alexandrów, później Łódzki)
79, 125, 128, 177-178, 218, 304-305, 332,
357, 359, 381, 467, 472, 518, 610
Ameryka 449, 603
Andrespol 79-81, 84, 167, 310, 415, 423-425
Andrzejewo (80) inna nazwa Andrespol zob.
Andrespol
Andrzejewo (81, 84) zob. Andrzejów
Andrzejów (80, 310), inna nazwa Andrespol
zob. Andrespol
Andrzejów II zob. Andrzejów
Andrzejów 81, 84, 89, 167, 314, 318, 415-416,
423-425
Anglia 439, 449, 461
Aniołów 170
Aniołów-Huta (obecnie Huta Aniołów) 170
Aniołówka, rzeka 77
Antiochia 252
Antoniew (parafia zgierska) 170
Antoniew Sikawski 55-56, 58, 64, 67, 167,
330, 354, 364, 416, 581
Antoniew Stokowski 56-58, 134, 167, 329,
330, 354, 364, 416
Antoniew-Stoki zob. Antoniew Stokowski
Antoniew 55, 56, 57, 116, 134, 166-167, 200,
216, 245-246, 328-330, 335, 362, 416
Araşt 27
Araşt posiadało 27
Arturów zob. Arturówek
Arturówek 66, 73, 572
Augustowo zob. Augustów
Augustów 35, 134, 140, 157, 215, 311, 314,
318, 328, 389, 425-426, 428, 462
Australia 462
Austria 124-125, 462, 482

B

Babice 120
Badenia 37, 82
Badon zob. Bedoń
Balin, woj. krakowskie 118
Baluthy zob. Bałuty
Bałutka, rzeka 22, 62-65, 107
Bałuty (Bałuty Stare, Baluthy) 21, 60-65, 67
-68, 70-71, 73-74, 77, 95, 104, 106-107,
110-111, 124, 134, 136, 160-164, 181, 185
-186, 192, 214-215, 234, 273, 362-364, 369,
387, 432, 467, 469, 471, 474, 492-493, 507,
513, 522, 530, 573, 575, 577, 586, 604, 608,
612, 621
Bałuty Kolonia 67, 134, 185-186, 215, 364,
368-369, 530, 578-579
Bałuty Nowe 34, 41, 60, 68-70, 134, 215,
364, 369, 456, 471, 474, 522, 527, 530, 551,
571-573, 575-577, 582-583, 607, 610
Bałuty Stare zob. Bałuty
Barchówka 5, 85, 86, 416
Bawaria 37, 390
Bazylea 476
Bazylia 170
Behcice nad Nerem 22
Bedoń (Badon) 79-82, 84, 87, 113-116, 166
-167, 200, 202, 216, 229, 314, 316, 319, 415,
423-424, 428, 529
Bełdów 117, 125, 218, 305, 511, 517
Biesaga 122
Bizancjum 251
Boginia 86
Bolesławów 167, 424
Borchówka zob. Barchówka
Borowiec 170
Borowo (Wilhelmswalde) 83, 312
Bratoszewice 207

Bronisin 89, 123
 Browarek 176
 Brus (Bruss), 22, 93–97, 107, 120, 134, 137,
 215, 316, 372, 427, 429, 436
 Brus B, folwark 96–97
 Brus C, „Zdrowie” 97
 Brużycza 177–178, 311
 Brużycza Mała 116
 Brużycza Wielka 116, 303–304, 308, 314–315
 Brużycza Kolonia 178
 Brużyczka 178
 Brzeski 169
 Brzeziny 22, 37, 55, 79–80, 82, 87, 197, 245
 –246, 312, 314, 319, 337, 357, 359, 361, 375,
 417, 423, 494, 507, 518, 576
 Budy Kałowskie 78, 170
 Budy Sikawskie 55–57, 167, 320, 329–330,
 332, 364, 416
 Budy Stockie zob. Budy Stokowskie
 Budy Stokowskie 55–57, 166–167, 320, 329
 –330, 332, 364, 416, 426
 Budy Wandalińskie 416
 Bugaj 122, 178
 Bukowiec (Koenigsbach, Königsbach) 86, 306,
 314, 415
 Busko 589
 Bychlew 121–122
 Byszewy 82, 86
 Bzura, rzeka 64–66, 71

C

Cegielnisko zob. Łągiwniki Małe
 Cesarstwo Rosyjskie 27, 175, 226
 Cesarstwo Rzymskie 249, 252, 254, 320, 331,
 354, 336, 346, 349, 606, 619
 Chachuła 77, 94, 122, 432
 Charbice 120
 Charbice Dolne 120
 Charbice Górne 120
 Charzew 122
 Chełm 255, 267, 359
 Chełm-Kamień 359–360
 Chełmy 175
 Chełmy Kolonia 175
 Chocianowice 93–94, 121–122, 307, 427
 Chocianowiczki 94, 122, 169
 Chojny 20, 35, 49, 52–54, 87, 89, 90, 96, 103
 –105, 113–116, 118, 123, 125, 128, 145–150,
 154, 167, 182–183, 204–207, 210–212, 214
 –216, 218, 226–227, 229, 247, 318, 328–329,
 372, 414, 466, 468–469, 471–472, 474, 485,
 489, 492, 495, 507, 530
 Chojny A zob. Chojny Wielkie
 Chojny AB 50–51, 54, 204
 Chojny B zob. Chojny Małe
 Chojny C (Smug) 51, 389
 Chojny D, folwark 51
 Chojny F, folwark 52
 Chojny H, folwark 52
 Chojny I, osada 52
 Chojny J, osada 52
 Chojny Maior zob. Chojny Wielkie (A)
 Chojny Małe (Minor, B), 49
 Chojny Minor zob. Chojny Małe (B)
 Chojny Stare 150, 153, 217 (stare wsie)
 Chojny Wielkie (Maior, A) 49, 50, 53, 204
 Chorbicze Prussek 120 zob. Charbice
 Chorzęcin 103
 Chojny duplex zob. Chojny Wielkie, Chojny Małe
 Cyganka 76–77, 176, 436
 Czarnocin 103, 123
 Czereczyn 122
 Czerniec (Radogoszcz A) 60, 62, 64–65, 73
 Czerniec, rzeka zob. Bzura
 Czeszewo 113
 Czyżemin 121
 Czyżeminek 123

D

Dąbrowa (par. konstantynowska) 176
 Dalków 121
 Dąbrowa (dominium Kalonka) 85, 314, 415
 Dąbrowa (par. pabianicka) 122
 Dąbrowa (Dąbrówka) 34, 50–51, 53, 116, 150,
 153, 157, 217, 328–329, 389, 414, 466, 488
 Dąbrowa Dolna część Dąbrowy zob. Dąbrowa
 Dąbrowa Górna część Dąbrowy zob. Dąbrowa
 Dąbrówka Mała 52, 53, 153
 Dąbrówka Wielka (par. zgierska) 116, 170
 Dąbrówka-Malice (par. zgierska) 116, 170
 Dąbrówka-Sowice (par. zgierska) 116, 170
 Dąbrówka-Strumiany (par. zgierska) 116, 170
 Długa Kolonia 169
 Dłutów 121
 Dobieszków 5, 85–86, 416, 575
 Dobra Ruda zob. Ruda Pabianicka
 Dobroń 121
 Dobrzyń 534

Doly zob. Doły
Doły (Doly) 31, 34, 60, 62, 64–65, 67, 106–107,
110–111, 134, 164, 167, 245, 247, 272–273,
320, 330, 358, 362, 364, 375–376, 384, 407,
432, 474, 493–494, 577, 581, 621
Drezno 397
Drwęca, rzeka 534
Działy 169

E

Egipt 505
Erasmów Kolonia 441
Eufeminów (pierwotnie Budy) 81–82, 84, 167,
216, 314, 415, 423
Europa Zachodnia 560
Europa 17, 40, 46, 93, 100, 120, 226, 298, 439,
462, 473, 476, 499, 505, 560

F

Feliksin 89, 167, 424
Finlandia 252
Folwark Fiszera 157, 217
Folwark Huta 416
Fornale 72, 315, 433, 513
Franin 178
Friedrichshagen zob. Augustów

G

Gadka 90, 121–123
Galilea 99, 500
Gałków 80, 103, 167
Gałkówek 312
Gałkówek Kolonia 312, 441
Garnek 120
Garwolin 604
Gemzów 123
Gęsianka 167
Giemzów (Gemzów) 88
Głogowiec 86
Gniezno 101, 113
Gorzewo 122
Gospodarz 123, 308
Gostynin 27
Góra Kalwaria 601
Góra nad Narwią 88
Góra Synaj 499, 506
Góra św. Małgorzaty 483
Górka Mała zob. Górka Mniejsza, Szyndkielów,
Szyndkielów

Górka Mniejsza zob. Górka Mała
Górka Pabianicka (Górka Większa, Górka
Wielka) 121–122
Górka Wielka zob. Górka Pabianicka, Górka
Większa
Górka Większa zob. Górka Wielka, Górka
Pabianicka
Górki 291
Górki Kościelne 107, 110
Górki Nowe 53, 150, 217, 328, 389
Górki Stare 53, 150, 217, 328–329, 389
Grabieniec 77, 170, 304, 315, 432, 434
Grabina 86–87, 314, 415, 427
Grabów 518
Grodno 500
Grodzisko 88, 121, 123, 416
Gródek (Horodok) 597
Grzymkowa Wola zob. Wola Grzymkowska
Guzew 123

H

Henryków 56, 167, 200, 354, 364, 426
Holendry Chocińskie zob. Dąbrowa (cz. Łodzi)
Holendry Mileskie zob. Janów
Holendry Stokowskie zob. Antoniew
Holendry Stokowskie zob. Antoniew
Holendry Wiskickie zob. Olechów
Hoyerswerda 397
Huta (par. pabianicka) 106
Huta Bedońska (później weszła w skład
Jordanowa) 81, 166
Huta Bolesławów 416
Huta Jagodnica (Jagodnicka) 75–76, 316
Huta Szklana 89, 167, 428
Huta Szklanna zob. Huta Jagodnica
Huta Wiskicka 88, 123

I

Ignacew zob. Ignaców
Ignaców (Ignacew) 167, 416, 423
Izrael 497–498

J

Jadwinin 122
Jagodnica 5, 75–76, 120–121, 176, 316, 436
Jagodnicka Huta zob. Huta Jagodnica
Jamnica, rzeka 22, 64–65
Janów 35, 59, 87, 116, 167, 200, 216, 311, 314,
320, 328, 332, 416, 425–426

Janów Podlaski 124–125
 Janówka 81, 166–167, 216, 314, 415, 423
 Japonia 252
 Jasieniec, rzeka 76
 Jasień, rzeka 22, 24–25, 92
 Jastrzębie Dolne 170
 Jastrzębie Górne 170
 Jedlicze 116, 170
 Jerozolima 252, 498
 Jędrzejów (80) zob. Andrespol
 Jędrzejów 89, 166–167, 216, 416, 428–429
 Joachim 122
 Jordanów 81, 167, 216, 314, 415–416, 423
 Józefów 50, 53, 150, 166, 216
 Julianów (Nowe Chojny) 50, 53–54, 92, 150, 153–154
 Julianów 66, 74, 136, 163, 213, 217, 434, 436, 573
 Justynów 81, 167, 216, 324, 415–416, 423
 Jutrzkowice 121–122

K

Kalenko zob. Kalinko
 Kalinko (Kalenko) 121, 123
 Kalino (Kalno) 88, 123, 428
 Kalisz 96, 207, 303, 306, 337, 416, 529, 589, 600
 Kalno zob. Kalino
 Kalonka 5, 59, 82, 85–86, 315, 416
 Kały 5, 65, 75, 77, 116, 170, 178, 304–305, 432
 Kały Kolonia 78–79
 Kamień 360
 Karniszewice 121–122
 Karolew 34, 96, 122, 140, 146, 436–437
 Karolewka, rzeka 92
 Katowice 600
 Kazimierz nad Nerem 103, 119–120, 125, 128, 176, 218, 517
 Kielce 357
 Kleszczów 257
 Klęk 118
 Klimkowizna 122
 Kochanówka 79, 178
 Kociewo 122
 Kock 532, 534
 Kolonia Rogi 74
 Kołobrzeg 101
 Komorniki 53, 217
 Konin, wieś 121

Konstantynopol 249, 252–253
 Konstantynowo 123
 Konstantynów 6, 75, 96, 97, 125, 151, 176–177, 232, 304, 315–316, 357, 359, 390, 392, 427, 432, 436–437, 441, 457, 518, 531, 600
 Konstantynówek 176
 Kontrowers 170
 Kopanka 86, 416
 Kotlina Smulska 19
 Kowalszczyzna 53, 150, 154, 217, 328, 389
 Kowno 500
 Koziny 34, 134, 189, 193–194, 351
 Kraichgau 83
 Kraków 21, 101, 390
 Krogulec 116, 170
 Królestwo Polskie 13–14, 26–27, 29, 37–38, 40, 42, 44, 46, 70, 80, 88, 90, 93, 109, 123–128, 143, 150, 173, 185–186, 191–192, 200, 204, 206, 210, 221–223, 226–227, 232–234, 238–239, 254–255, 258, 262, 289, 293, 302–303, 308–310, 312–314, 316, 321, 323, 326, 329, 331, 333–336, 338–339, 342, 344–345, 353–357, 359–361, 371, 379–384, 387, 389, 394, 398, 401, 408, 421, 432, 439–443, 450–452, 462–464, 476–477, 480, 501–502, 515–516, 518, 520–522, 529, 531–533, 545–546, 548–549, 555, 561, 572–573, 577, 584, 589, 599, 602, 618–619

Krym 476
 Krzewie zob. Krzywiec
 Krzywie zob. Krzywiec
 Krzywiec (Krzewie, Krzywie) 170, 175–176
 Ksawerów 122, 441
 Księstwo 178
 Księstwo Schwarzburg-Sonderhausen 304
 Księstwo Warszawskie 26, 35, 44, 80, 88, 109, 123, 220, 232, 303, 306, 451, 507–508, 515
 Książ Młyn 11, 134, 186, 189–191, 195, 325
 Kudrowice 121
 Kulam 22, 27, 111
 Kurowice 50, 53, 55, 121, 123
 Kusy Kąt 32, 193, 195

L

Laski 86
 Łdzań 121
 Leonów 76, 176
 Lewin 211
 Lipinki (Lypynky) 55, 104, 106, 111, 189, 193

Lublinek 94, 122, 169
 Lućmierz 116, 170
 Ludwików 167
 Lutomiersk 22, 148, 189, 227, 507, 514, 531, 534
 Lwów 175, 508, 604
 Lwówek (Leonberg) 440–442
 Lypynki zob. Lipinki

L

Łagiewniki lit. A 71–72
 Łagiewniki Małe (Cegielnisko) 66, 71, 174–175
 Łagiewniki Nowe 174–175, 209
 Łagiewniki Stare 174–175, 209
 Łagiewniki 6, 60, 65–68, 71, 103, 109, 116–119, 125, 128, 136, 147, 164–165, 170–176, 184, 297, 207–210, 212, 215–216, 218, 227, 229, 234, 248, 315, 530, 573
 Łask 256–257, 264, 269–270, 281–283, 290
 Łaskowice 93–94, 121–122, 307, 316, 436
 Łaznowska Wola 312, 441
 Łaznów 31, 80, 84, 103, 311, 314, 319
 Łęczycza 21–22, 73, 129, 256, 507
 Łobudź 178
 Łomniki 78, 178
 Łomża 33, 336, 359, 554
 Łowicz 207, 220, 224, 337
 Łódka (część Łodzi) 25, 27, 29–33, 35, 38, 43–44, 69–70, 134, 137, 215, 221, 318, 330, 343–444, 518
 Łódka, rzeka 20–22, 24, 33, 64, 67, 189, 193, 198–199, 352, 376, 521–522

M

Majówka 122
 Malanów (Malianów) 120
 Małczew 81
 Małe Moskule (Moskuliki) 314, 415
 Mania 107, 134, 137, 198, 243
 Marianka 170
 Marianów 78, 170, 433
 Markówka 122, 232, 305, 417, 421
 Marysin 66, 73, 134, 136, 163–164, 573, 575–577
 Marysin I 66
 Marysin II 66, 579–580
 Marysin III 66
 Mateuszów 122
 Mekka 617

Miazga, rzeka 82
 Mierzączka k. Pabianic (Mierzączka Mała) 106, 471
 Mikołajew 78, 315, 434
 Mikołajewice 121
 Mileskie Holendry zob. Janów
 Mileszki 5, 49–50, 55–59, 80–83, 87, 103–104, 112–116, 123, 125–126, 128, 134, 146–147, 149–150, 152, 165–167, 181–182, 195, 200–204, 206, 210, 212, 214–220, 224–225, 229, 247, 311, 314, 318–319, 330, 332, 416–417, 421, 425–426, 511, 517
 Mińsk 551
 Mirosławice 120
 Młodzieniaszek 122
 Młyn Kościelny 107
 Młyn Lamus 107
 Młyn Wójtowski 107
 Młynek Korzecznicek 62
 Modrankowice 167
 Modrzew 65, 116, 170, 174–175
 Modrzewie zob. Modrzew
 Morze Śródziemne 560
 Moskule 54, 65, 315, 426, 576–577
 Moskuliki zob. Nowe Moskule
 Moskwa 5, 85, 87
 Myeczyskova Volja zob. Sikawa
 Mylesky zob. Mileszki

N

Nagórzyce 103
 Nakielnica 178
 Narew, rzeka 88
 Natolin 5, 85, 87, 415, 416, 427
 Nazaret 99
 Ner, rzeka 22, 94, 120, 125, 128, 176–177, 303
 Nery 59, 167, 320, 416, 426
 Neu-Sulzfeld (Neu Sulzfeld) zob. Nowosolna
 Nieder-Wiączyń zob. Wiączyń Dolny
 Niesieczno zob. Niesięcin
 Niesięcin (Niesieczno) 75–76, 120, 176, 305
 Niesułków 103, 109
 Nikołajewsk 555
 Niż Środkowoeuropejski 19
 Nowa Aleksandria (Puławy) 265
 Nowa Dzielnica (część Łodzi) 25, 31, 195, 343
 Nowa Kolonia 169
 Nowa Ruda zob. Ruda Pabianicka

Nowe Chojny 51–52, 150, 152–154, 156, 213, 217, 231, 389, 466
 Nowe Chojny zob. też Julianów
 Nowe Miasto (część Łodzi) 25, 27, 29, 31–33, 38, 43, 69, 196, 194, 309, 315–316, 319, 327, 343, 518–519, 566–567, 569, 581
 Nowe Miasto n. Pilicą 235
 Nowe Moskule (Moskuliki) 66
 Nowe Skoszewy 83, 85
 Nowe Solno zob. Nowosolna
 Nowe Żółto 77
 Nowosolna 5, 14, 56, 82–87, 166–167, 203, 216, 225, 306–307, 310–315, 317–319, 321–322, 324, 328, 332, 336, 357, 394, 415–428, 440–442, 447, 453–454, 485, 529
 Nowy Dwór 389
 Nowy Wiączyń 82, 84, 167, 310, 314, 318, 415, 422–423

O

Odessa 477
 Okołówce 122
 Okręglik 170
 Olechów 35, 59, 88–89, 115–116, 166–167, 216
 Olechówek 167
 Olechówka, rzeka 49–51, 90, 94
 Osiny 118
 Ostroga, miasto 21–23, 104
 Ostroga, rzeka 21–22, 352

P

Pabianice 6, 27, 77, 79, 82, 88, 90, 93, 103, 106, 113, 121–123, 125, 128, 167–169, 257, 264, 269–270, 281–282, 284, 290, 303–310, 312, 316, 357, 361, 381, 383, 407, 416–417, 427–428, 432, 440–441, 469, 471, 478, 518, 553, 592
 Pabianka 77, 433
 Pałczew 121, 123
 Paryż 603
 Parzęczew 507, 518
 Pawłowice 122
 Petersburg 123–124, 261, 334, 344, 409, 412, 440, 518, 595
 Petrykozy 121
 Piaski 169
 Piaskowice (Piaskowiec, Pieskowice) 78, 116, 118, 170, 204

Piątkowice (Piątkowisko) 121
 Piątkowisko zob. Piaskowice
 Pieskowice zob. Piaskowice
 Piła 27
 Piotrków (później Trybunalski) 63, 73, 77, 159, 143, 255, 257, 282, 303–304, 306, 337, 356–357, 371, 550, 562, 578, 589, 607–608
 Plichtów 87, 416
 Pliszka 122
 Płock 332–333
 Poddębice 78, 518, 529
 Podlasie 479–480
 Podwiączyń 84, 167, 314, 415, 422
 Poklasztorna osada 71
 Polesie Widzewskie 31
 Pomorze Gdańskie 59
 Popelarnia zob. Popielarnia
 Popielarnia 56, 167, 416, 422
 Poremba (Poręba) 134, 140, 147, 215, 389
 Poręba zob. Poremba
 Porszewice 122
 Posada 416
 Potażnia 122, 166
 Poznań 101, 303
 Półwysep Arabski 617
 Prawda 123
 Proboszczewice (Proboszczowice) 116, 170
 Prusy 27
 Prusy Południowe 83, 120, 303, 305, 508
 Prusy Wschodnie 440, 463
 Przedmieście 176
 Przypustka 123
 Przytów 122
 Puczniew (Puczniewo) 120, 305

R

Radogoszcz (Stary Radogoszcz, Radogoszcz ABC) 5, 21–22, 60–63, 65–66, 72–75, 95, 104, 106–107, 110–111, 134, 136, 160, 162–164, 175–176, 185–186, 192, 213, 215, 273, 315, 370, 432–436, 485, 530, 571, 573, 575, 584, 614, 621
 Radogoszcz A zob. Czerniec
 Radogoszcz BC 65
 Rafałki 178
 Rakowska Wola 121, 123
 Rambienie zob. Rąbień
 Rawa (później Mazowiecka) 27, 256, 417, 534, 610

Rąbień (Rambienie) 75–76, 120, 170, 305, 485
Retkinia 92–94, 97, 106, 120–122, 125, 167
–169, 171, 189, 229, 232, 327, 429, 436
Rogi 5, 54, 60, 65–66, 73–74, 106–107, 110,
119, 134, 164, 186, 215, 330, 432–433, 435,
530, 575
Rogy zob. Rogi
Rokicie (Rykycze, Rokicie Stare) 34, 50, 77,
92, 94–96, 106–107, 121, 134, 140, 164, 169,
189, 215, 307, 320, 327, 378, 407–408, 413,
427, 429–432, 456
Rokicie Nowe 94–95, 140, 146, 164, 169, 214,
429–432
Rokicie Stare zob. Rokicie
Rokicie Wójtostwo 92, 94, 427, 431
Rokiciny 59, 81, 320, 424, 426
Rokycze zob. Rokicie
Romanów 123
Rosanów 170
Rosja 40, 47, 49, 124, 130, 256, 266, 277, 288,
306, 334, 347, 409, 440, 442, 464, 473,
476–477, 481–482, 499, 555, 560, 585,
595, 618
Rozdrażów zob. Zarzew
Rozprza 511, 531
Równina Łódzka 19
Różki 74, 119, 134, 164, 186, 215
Rszew (Rszewo, Rzew) 75, 176
Rszewek (Rzewek) 75
Ruda (par. zgierska) 116, 178
Ruda Pabianicka 50, 89–92, 122, 169–170,
214, 430–432, 468
Ruda-Bugaj 304–305
Rumunia 476
Ruś Halicka 253, 278
Rydzyny 122
Ryga 469, 478
Rypułtowie 121–122
Rypułtowska Wola (Zaradzyńska) 121–122
Rzeczpospolita I 24, 44, 47, 102–103, 112,
118, 124, 227, 232, 253–256, 301, 450, 480,
486, 499, 549, 560, 618
Rzeka zob. Łódka
Rzów 49, 58, 79, 82, 88, 113, 121–123, 152,
183, 305
Rzym 101, 252, 479
Rzew zob. Rszew
Rzewek zob. Rszewek

S

Safed 500
Sandomierz 124
Sąsiedzno 84, 167, 216, 310, 415, 422
Sejny 124
Sidlov zob. Szydłów
Sieradz 22
Sikawa 54–58, 66–67, 82, 106, 166–167, 200,
216, 314, 330, 375, 529
Skoszewy 5
Skotniki 113, 116, 170, 174–175, 207
Smardzewice 103
Smolice 119
Smug (Chojny C) 150, 217
Smulsko 121–122, 169, 436
Sokołów 116, 170
Sokołówka, rzeka 22, 61, 63, 73, 434, 573
Solec 589
Solówka, rzeka zob. Suljanka
Srebrna 22, 75, 106, 120, 176–177, 192–193
Stanisławów 442, 604
Stara Łódź zob. Stara Łódź
Stara Łódź (Stara Łódź, Stara Wieś) 23–24,
27, 32, 106, 110, 185–186, 189, 192, 194–195,
197, 523
Stara Rzeka zob. Łódka
Stara Wieś zob. Stara Łódź
Stare Bałuty zob. Bałuty
Stare Miasto (część Łodzi) 23, 29, 32, 134, 186,
192, 194, 221–222, 239, 334, 365, 511, 517,
519–521, 523, 539–540, 548, 557, 589, 605
Starowa Góra (Effingshausen) 90, 123, 305,
307–308, 310, 427
Staw Grobelny 21
Stefanów 167, 416, 428–429
Stępowizna 170
Stoki (Stoky) 20, 32, 54–55, 57–58, 82, 104,
106, 113–114, 116, 166–167, 189, 198, 201,
216, 229, 314, 318, 329–330, 421, 426, 441,
530, 575, 577
Stoky zob. Stoki
Stolica Apolstolska 124–125, 185, 233
Stróża (Stróżewka) 60, 167, 416, 424
Stryków 58, 67, 71, 80, 82, 104, 117, 166, 311,
507, 514, 526, 575–576
Stuttgart 562
Suljanka, rzeka 22, 64
Sulzfeld 83

- Syryczyn 122
 Szadek 22
 Szatonia 78, 178
 Szkocja 339
 Szwabia 83, 310
 Szwajcaria 449, 476, 482
 Szydłów (Sidlov)
 Szynkielów zob. Szynkielów
 Szynkielów (Szynkielów, Górka Mała, Górka Mniejsza) 121
- Ś**
 Śląkowice 121–122
 Ślązaki 33, 35
 Śniatow 555
 Świątniki 121
 Świdnica 397
- T**
 Tadzín 123
 Tars 100
 Tekłów 122
 Teofilów (osiedle) 178
 Teofilów (wieś) 170
 Teresin 122
 Tomaszów (później Mazowiecki) 256, 304, 336, 357
 Trupianka 120
 Tuszyń 104, 108, 122–123, 307
- U**
 Ukraina 253, 618
 Ustronie 89, 167, 416, 428–429
 Utrecht 482
- V**
 Vidzow zob. Widzew cz. Łodzi
 Volia Sidłowska 120
 Volia Puczniewska Puczniewska Wola
 Volya Sthokowska zob. Wola Stokowska
 Vyaczen duplex zob. Wiączyń Górny, Wiączyń Dolny
- W**
 Wandalin 123, 416
 Warszawa 14–15, 75, 77, 79, 90, 96, 124, 144, 148, 168, 174, 203, 220, 234, 236, 261, 267, 303, 318, 321, 333, 336–337, 353, 357, 359, 371, 381, 390, 392, 417, 422, 447, 451
 453–456, 463, 476, 488, 493, 521, 530, 533, 561–564, 569–570, 583, 594, 598, 600–601, 610–611, 620
 Wardzyń (Ważyn) 121
 Wąchock 119–120
 Węgów 302, 320
 Węgry 476
 Wiączyń 80, 115
 Wiączyń Dolny (Nieder-Wiączyń) 82–84, 116, 166–167, 200, 216, 310, 314, 318, 415, 422
 Wiączyń Duży 83
 Wiączyń Górny (Ober-Wiączyń) 55, 82–84, 116, 166–167, 200, 216, 310, 314, 318, 321, 353, 415–416, 422, 453
 Wiączyń Leśny zob. Wiączyń Górny
 Wiączyń Polny zob. Wiączyń Dolny
 Wiączyń Rządowy (kompleksy leśne) 216
 Widawa 166, 511
 Widzew (cz. Łodzi) 24, 31, 34–35, 96, 104, 106–107, 110, 134, 140, 154, 157–159, 163, 184, 211, 215, 229, 389, 394, 424, 554
 Widzew Nowy 34
 Widzew-Żdżary zob. Żdżary
 Wielkie Księstwo Litewskie 40, 253, 500–501, 554, 597
 Wielkie Księstwo Poznańskie 390
 Wierzbno 116, 178, 305
 Wilamówek 170
 Wilno 500, 597
 Wirtembergia 37, 82, 310
 Wiskitno 50, 53, 58, 79, 82, 88–90, 113, 116, 121, 123, 116–167, 216, 416, 424, 428–429
 Wiskitno-Komorniki 89
 Wiśniowa Góra 80, 424
 Władysławów, siedziba parafii ewangelickiej 417
 Władysławów, wieś w parafii pabianickiej 122
 Włochy 476
 Włocławek 125, 230
 Wola Błędowska 207
 Wola Miecznikowa zob. Sikawa
 Wola Stokowska 115
 Wolbórka, rzeka 303
 Wolbórz 50, 53, 55, 103
 Wołga, rzeka 617
 Wołyń 476, 502, 607
 Wódka 86, 416
 Wójtostwo Łódzkie 24, 189, 194–195, 197
 Wójtostwo Rokicie 92, 94–95, 427, 431

Wójtostwo Zarzew zob. Zarzew Wójtostwo
Wólka (Mierzączka) 24–25, 27, 29 106–107,
111, 122, 134
Wólka Żytowska 122
Wrocław 101, 390, 447
Wymokłe 170
Wymysłów 122
Wyskithno zob. Wiskitno
Wysoczyzna Łódzka 19
Wyżyny Polskie 19
Wzniesienia Łódzkie 19

Z

Zagrodniki 169, 229
Zalesie 167
Zarzew (Rozdrażew, Rozdrażów) 25, 27,
35, 107, 110–112, 134, 140, 154–155, 157
–158, 184, 194, 213, 215, 246, 372, 375,
378, 389, 407
Zarzew Nowy 35
Zarzew Wójtostwo 25, 35
Zdrowie zob. Brus C
Zegrzany (Zegrzanki) 116 170

Zgierz 6, 22, 27, 37, 55, 58, 60–65, 71, 73–74,
77, 106, 116, 125–126, 128, 146, 163, 170,
173–175, 208, 218, 264, 269, 304, 312, 315,
319, 336, 357, 369, 415, 422, 427, 432, 440
–441, 447, 469, 472, 518, 521, 572

Zielona Góra, wieś 312

Zimna Woda 78, 178

Złotno 5, 75–77, 120, 176–177, 316, 432, 436

Złotno Stare zob. Złotno (wieś)

Zofiówka zob. Smulsko

Ż

Żabice (Żabice Wielkie, Żabicz-maior) 22, 75,
120, 315

Żabicze 120

Żabiczki 75, 120, 176

Żabieniec 72, 134, 163, 315, 318, 432, 513, 530

Żarnówka 476

Żdźzary (Widzew-Żdźzary) 93–95, 112

Żubardź (Żubardź) wieś i kolonia 34, 41, 62, 67
–69, 71, 134, 136, 163, 215, 364, 368–370, 386,
432–433, 456, 474, 530, 551, 571, 583, 619

Żychlin 220, 322

Żytowice 121

SUMMARY

The multi-religious city of Lodz. History of religious communities before 1914

It turned out to be relatively complicated and demanding to present – from such a wide perspective – a history of religious denominations in Lodz, as well as its surroundings, until the outbreak of the World War I. Such difficulty resulted, among other things, from the fact, that this is a pioneer publication with reference to the past of the major cities as well as their surroundings in Congress Poland. A lack of critical approach towards the already existing opinions, as well as attempts to go beyond the repetitive schemes and opinions regarding roles of the various denominations, might be observed in the literature regarding the history of denominations in Lodz and other cities in Congress Poland. This resulted in the appearance of some research area, which happened to be the main motive for the authors of this book.

The scope of conducted desk research, together with the current literature on the subject, leads to a few general conclusions. Firstly, it is important to underline a thesis on the exceptional character of the Sejm acts dated 1768 regarding the implementation of religious tolerance which – before long – resulted in an increase in immigration from the German lands, as people looked for new possibilities. They – in majority – were Protestants. Secondly, since the end of the eighteenth century both, social and economic promotion in the majority of the Polish lands, have been determined by a few factors, including the aforementioned immigration processes, popularization of various forms of ownership, especially with reference to the land, the abolition of serfdom of peasants as well as the active role of the state in creating new solutions regarding economic policy. Thirdly, it should be underlined that various state structures strongly supported the development of the main Protestant communities. The process as such had been introduced by the Russian authorities and continued by the Duchy of Warsaw and, afterwards, by the Congress Poland. Fourthly, there was a general direction of changes regarding religious communities aimed at conferring on the faithfuls an obligation to maintain religious objects, as well as overall social activities, and to give importance to the secular (social) factor in managing the communities. Fifthly, a rapid increase in the number of inhabitants of Lodz which resulted

from its economic advancement, led to the situation in which the local administrative units (gminas) and parishes were the largest structures in the Congress Poland. Such a situation lasted until the turn of the nineteenth and twentieth century. Finally, after the issuance of the libertarian manifesto in 1905, the situation improved. Sixthly, the privileged position of the Orthodox Church, as the dominant religion, should be noted. Since 1875 Russian authorities had strongly supported the construction of religious buildings of that denomination. Moreover, such investments were financed from funds given by the community and municipal funds as well as various sovereign funds. Seventhly, a variety of attitudes and engagement in religious life can not remain unnoticed. Since the end of the nineteenth century a strong secular pressure has appeared. The relations with religious institutions were broken off due to the aforementioned pressure in its most stringent version. In addition, it was deepened by an increasing crisis in social life and anti-religious actions originating from the left-wing part of the society.

The research concerned a long-term historical period. The scope of analysis focused on the entire society inhabiting the territory of the so called the Great Łódź and being connected with the particular religious denominations. The whole picture of activity of the religious structures, which was divided into several problematic segments, including: organizational matters, clergy and church services, construction and maintenance of church buildings and cemeteries, was reached through a continuous attempt to emphasize a place and a role of the faithfuls of the particular denominations as well as their social composition. They, often identifying themselves differently with their religious communities, became the main characters of this book. Many of the persons mentioned here played an outstanding role in the history of Łódź. This, as we assume, resulted in enrichment of the knowledge of the past of the city and enabled the outlining of the new research fields.

The book consists of four basic parts, apart from an introduction and a conclusion. The first part: *The urban structure and social development of Łódź and its adjacent properties until the outbreak of the World War I* (K. Badziak) constitutes an introduction to the main subject. As it was mentioned above, an extension of the scope of research obliged the authors to adopt a synthetic description of the processes of creation and development of the city and its surroundings, in both, urban structure and social contexts. In the consecutive parts of the book the authors addressed the necessity of adjusting its scope in accordance with the division of the religious groups. The first to be presented, the largest (the most numerous) ones in Łódź, are Christian denominational families which, simultaneously, have strong cultural connections with this part of Europe. Next, there are the Christian communities which are important from the Łódźer historical perspective. Therefore, the second part: *The traditional Christian confessions* refers to the Roman Catholic Church (K. Chylak)

and to the Orthodox Church (M. Łapa). The third part: *The Christian denominations, which came into existence as a result of Reformation and the subsequent religious movements* is a description of the Evangelical Church of the Augsburg Confession (K. Badziak), the Evangelical Reformed Church (K. Chylak), the Moravian Church (K. Badziak), the Evangelical Church of Czech Brethren (K. Chylak), the Baptists (K. Chylak), the Seventh-day Adventist Church (K. Chylak) and the Mariavite Church (K. Chylak). The fourth part: *The Non-Christian denominations in the city of Lodz* is an attempt to present the importance of the Jewish community in Lodz (K. Badziak) as well as to familiarize the reader with the small Muslim community (M. Łapa). The aforementioned parts of the book complement each other. In addition, in some parts of the book, they confront each other with reference to the most important issues regarding development of the city, constituting as a whole – as expected by the authors – a relatively comprehensive coverage regarding the activity of the religious denominations as well as their role in the city of Lodz and the surrounding colonies, villages and settlements.

An awareness of both, the complexity and multithreading of the subject leads the authors to believe that the critical comments relating to the particular texts of the researchers dealing with the respective subjects will appear.

ZUSAMMENFASSUNG

Multikonfessionelle Stadt Lodz. Geschichte der Religionsgemeinschaften bis zum Jahr 1914

Die Vorstellung in so einer tiefen Fassung des problematischen Themas über die Geschichte der Religionsgemeinschaften in Lodz und in den umliegenden Städten bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges wurde eine sehr komplizierte und anspruchsvolle Aufgabe. Der Grund liegt unter anderen darin, dass diese Veröffentlichung einen Pioniercharakter hat, weil sie bis jetzt die erste Monographie bezüglich der Vergangenheit der Hauptstadtzentren und ihres Hinterlands im Königreich Polen ist. Seit langer Zeit beobachtet man in der Fachliteratur über die Geschichte der Konfessionen in Lodz und in den anderen Städten des Königreichs Polen den Mangel an kritischer Betrachtungsweise von den schon definierten Ansichten und an Versuchen, die wiederholbaren Schemen und Meinungen über die einzelnen Konfessionen zu überwinden. Diese Gründe und der aus sie resultierende Forschungsbereich wurden die Hauptmotivation der Autoren von dem vorliegenden Werk.

Der Bereich der durchgeführten Quellenforschungen zusammen mit der Anwendung der bisherigen Fachliteratur erlaubten ein paar allgemeine Schlussfolgerungen zu ziehen. Erstens soll man die These über die Besonderheit der Beschlüsse von Sejm über die Einführung der religiösen Toleranz im Jahre 1786 ausdrücklich hervorheben, was in der nähren Perspektive zum wachsenden Andrang von den nächsten Immigranten aus der deutschen Länder brachte, die nach den neuen Möglichkeiten der Ansiedlung suchten und in den meisten Fällen zu den Protestanten gehörten. Zweitens entschieden über den wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Aufstieg des großen Teils der polnischen Länder bis zum Endes des 18. Jahrhunderts ein paar Faktoren, zu denen die oben erwähnten Einwanderungsprozessen, wie auch die fortschreitende Verbreitung der verschiedenen Eigentumsformen, vor allem bezüglich der Länder, Aufhebung der Leibeigenschaft von Bauern und die aktive Rolle der staatlichen Strukturen in der Schaffung von neuen Lösungen im Bereich der wirtschaftlichen Politik gehörten. Drittens soll man die aktive Rolle der unterschiedlichen staatlichen Strukturen in der Unterstützung der Entwicklung von den

führenden evangelischen Religionsgemeinschaften unterstreichen. Dieser Prozess wurde von den preußischen Behörden angefangen und dann von den Regierungen des Herzogtums Warschau und Königreiches Polen weitergeführt. Viertens strebte die allgemeine Richtung der Veränderungen in dem Funktionieren der Religionsgemeinschaften danach, auf die Gläubiger die Pflichten des Unterhalts von den religiösen Kultobjekten zu übertragen, die oft die Zentren des gesellschaftlichen Lebens waren, und die Bedeutung des säkularen (sozialen) Faktors in der Schaffung von den Gemeinschaften anzuerkennen. Fünftens führte die schnelle Entwicklung von der Bevölkerung in Lodz, die eine Folge des wirtschaftlichen Aufstiegs war, zur Entstehung einer Situation, dass die einheimischen Gemeinden und Pfarren in Mehrheit zu den zahlreichsten Strukturen im Königreich Polen zählten. Solcher Stand blieb bis zur Wende der 19. und 20. Jahrhunderte und die Situation verbesserte sich etwas erst nach der Aufgabe des Freiheitsmanifests im Jahre 1905. Sechstens soll man die privilegierte Position der Orthodoxen Kirche als die herrschende Religion feststellen. Seit 1875 unterstützten die russischen Behörde streng den Bau von den sakralen Objekten dieser Konfession und sie finanzierten die Investitionen mithilfe der gemeinschaftlichen Geldmittel, Stadtkasse und unterschiedlichen Nationalfonds. Siebtens soll man die Verschiedenheit der Einstellungen und des Engagements der Personen im religiösen Leben bemerken. Seit dem Ende des 19. Jahrhunderts entstand der strenge Druck der Säkularisierung, die selbst zum Abbruch der Verbindungen mit den religiösen Institutionen führte. Dieser Stand wurde durch die Krise des gesellschaftlichen Lebens und antireligiöse Aufrufe seitens der sozialen Linke vertieft.

Die unternommenen Forschungsanstrengungen betrafen den langen Zeitraum der Geschichte. Der Gegenstand der Analyse war die ganze Gemeinschaft, die innerhalb der Stadt Lodz lebte und mit den einzelnen religiösen Konfessionen verbunden war. So ein volles Bild der einzelnen Glaubensstrukturen, das sich in die einigen Problemsegmente teilt, wie: organisatorische Frage, Geistlichkeit und Kirchendienste, Bau und Nutzung der sakralen Objekte und Nekropole, wurde vor allem dank dem Streben nach der ständigen Ausstellung des Ortes und der Rolle, wie auch der gesellschaftlichen Aufstellung von den Kreisen der Gläubiger in den einzelnen konfessionellen Gemeinden (Pfarren) erreicht. Diese Personen, die sich oft unterschiedlich mit ihren Religionsgemeinschaften identifizieren, wurden die Helden dieses Werks. Viele ausgezeichnete Figuren spielten die hervorragende Rolle in der Geschichte von Lodz. Aus diesem Grund, nach unserer Meinung, wurde das Wissen über die Vergangenheit dieses Zentrums bereichert, wie auch die neuen Forschungsfelder umgerissen wurden.

Außer dem Vorwort und Ende besteht dieses Werk aus vier Teile: Der erste Teil: *Räumliche und demographische Entwicklung in Lodz und in den umliegenden Landgütern bis zum Ausbruch des Ersten Weltkriegs* (K. Badziak) ist eine Einführung zum Hauptthema. Wie bereits oben erwähnt wurde, verpflichtete die Erweiterung des

Forschungsfelds die Autoren zur zusammenfassenden Beschreibung der Bildungs- und Entwicklungsprozessen in der Stadt und in den umliegenden Ortschaften, sowohl im räumlichen, als auch im sozialen Kontext. In den weiteren Teilen, also in dem Grundelement des Werks, sahen die Autoren als notwendig die Gliederung des Inhalts nach den religiösen Gruppen an. Als erste Gruppe stellt man die zahlreichsten in Lodz und kulturell eng mit diesem Teil Europas verbundenen christlichen Konfessionen und dann die wichtigen für die Geschichte der Stadt Lodz unchristliche Gemeinschaften vor. In Anbetracht dessen, bezieht sich der zweite Teil: *Traditionelle christliche Konfessionen* auf die Römisch-katholische Kirche (K. Chylak) und die Orthodoxe Kirche (M. Łapa). Der dritte Teil: *Die christlichen Konfessionen, die infolge der Reformation und späteren religiösen Bewegungen entstanden* – ist die Beschreibung der Geschichte von der Evangelischen Kirche A.B (K. Badziak), Evangelisch-reformierten Kirche (K. Chylak), Herrnhuter Brüdergemeine (K. Badziak), den Böhmischem Brüdern (K. Chylak), Baptisten (K. Chylak), Adventisten (K. Chylak), Mariaviten (K. Chylak). Der vierte Teil: *Die unchristlichen Konfessionen in der Stadt Lodz* ist ein Versuch, die Bedeutung der Religionsgemeinschaft von Juden in Łódź (K. Badziak) zu präsentieren und die Schicksale der nicht zahlreichen muslimischen Gemeinschaft (M. Łapa) näher zu bringen. Die einzelnen Kapitel ergänzen sich, manchmal übertragen sie auch die Diskussionen über die für die Entwicklung der Stadt wichtigen Fragen und zusammen bilden sie, nach der Hoffnung der Autoren, einen ziemlich vollständigen Bericht von der Aktivität der Religionsgemeinschaften und ihrer Rolle in der Stadt Łódź und in den angrenzenden Kolonien, Dörfern und Siedlungen.

Die Autoren dieser Veröffentlichung sind sich der Umständlichkeit und Komplexität der erörterten Thematik bewusst und sie haben die Hoffnung auf die kritischen Bemerkungen bezüglich der einzelnen Texte von den Forschern, die sich mit dieser Thematik beschäftigen.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Многоконфессиональная Лодзь. История религиозных общин до 1914 г.

Освещение так широко сформулированного в проблемном отношении предмета, касающегося истории религиозных общин Лодзи и окружающих её населённых пунктов до начала I Мировой войны, оказалось необычайно сложной и трудоёмкой задачей. Обусловлено это, в числе прочего, тем, что публикация носит пионерский характер, являясь первой до настоящих пор монографией подобного рода, посвященной прошлому основных городских центров и их инфраструктуры на территориях Царства Польского. В течение продолжительного времени в литературе на предмет истории общин Лодзи и других городских центров Царства Польского отмечается отсутствие критического подхода к сформировавшимся взглядам и попыток выйти за рамки повторяющихся схем и мнений на предмет роли отдельных общин. Эти соображения и обусловленная этим область исследований стали основными мотивирующими факторами для авторов этой работы.

Объём проведенных исследований источников наряду с использованием имеющейся тематической литературы позволил сделать несколько выводов общего характера. Во-первых, необходимо ясно подчеркнуть исключительную важность решений Сейма 1768 г. О введении религиозной терпимости, что в последующие годы содействовало росту притока иммигрантов из немецкоязычных стран, ищущих новых возможностей обустройства, подавляющее большинство из которых были евангелистами. Во-вторых, на экономический и социальный прогресс на значительной части польской территории в конце XVIII в. повлияло несколько факторов, в том числе, упомянутые иммиграционные процессы, распространение различных форм собственности, главным образом, на землю, отмена крепостного права, а также активная роль государственных структур в разработке новых решений в области хозяйственной политики. В-третьих, следует подчеркнуть активную роль различных государственных структур в содействии развитию религиозных общин, главным образом, евангелических. Начало этому процессу положили прусские

власти, а продолжили Княжество Варшавское и Царство Польское. В-четвертых, общей целью изменений в жизни религиозных общин было переложение на сообщество верующих обязанности поддержания объектов религиозного культа, а часто и общественной жизни, а также признание значения светского (социального) фактора при создании общин. В-пятых, быстрый рост численности населения Лодзи, явившийся следствием ее экономического прогресса, привёл к тому, что местные гмины и приходы в большинстве своём были самыми многочисленными структурами в масштабе Царства Польского. Такое положение сохранялось до конца XIX – начала XX в., и только после выхода в 1905 г. Октябрьского манифеста положение несколько улучшилось. В-шестых, следует отметить привилегированное положение православной церкви в качестве господствующей религии. С 1875 г. российские власти усиленно поддерживали строительство сакральных объектов этой конфессии и практиковали финансирование их строительства из общественных средств, городской кассы и различных государственных фондов. В-седьмых, следует отметить разнородность причин и участия людей в религиозной жизни. С конца XIX в. появилось сильное секуляризационное давление, доходившее до разрыва связей с религиозными институтами. Этот процесс углублялся нарастающим кризисом общественной жизни, антирелигиозной пропагандой со стороны левых сил общества.

Предпринятое исследование охватывало длительный исторический период. Предметом анализа была вся совокупность субъектов, действовавших на территории Большой Лодзи, относящихся к отдельным религиозным конфессиям. Эта полная картина деятельности отдельных конфессиональных структур, разделенная на более десяти тематических сегментов, таких, как вопросы организации, духовенство и церковные службы, строительство и использование сакральных объектов и некрополей, была получена, прежде всего, благодаря стремлению к постоянному указанию места и роли, а также социального состава сообщества верующих отдельных конфессиональных гмин (приходов). Именно они, часто определяющие свою принадлежность иначе, чем их религиозные общины, стали главными героями этой работы. В истории Лодзи исключительную роль сыграли многие выдающиеся личности. С учетом этого, как нам представляется, обогатились знания о прошлом этого центра, наметились новые области исследования.

Работа, кроме ведения и заключения, состоит из четырех частей. Первая, *Территориальное развитие и рост численности населения Лодзи и прилегающих владений до начала I мировой войны* (К. Бадяк), представляет собой введение в основную тему. Как было отмечено выше, расширение области исследования налагает на авторов обязанность комплексного описания про-

цессов основания и расширения города и окружающих населенных пунктов, как в территориальном, так и социальном контексте. В следующих разделах, то есть основной части работы, авторы сочли необходимым разделить содержание по религиозным группам. Первыми рассмотрены самые многочисленные в Лодзи, и тесно связанные в культурном отношении с этой частью Европы, христианские общины, а затем, значимые для истории Лодзи, нехристианские общины. Поэтому вторая часть, *Традиционные христианские конфессии*, посвящена римско-католической (К. Хыляк) и православной церкви (М. Лапа). Третья, *Христианские общины, появившиеся в результате Реформации и более поздних религиозных движений*, – это описание истории евангелической-лютеранской церкви аугсбургского исповедания (К. Бадяк), евангелической реформаторской церкви (К. Хыляк), общины моравских братьев (К. Бадяк), чешских братьев (К. Хыляк), баптистов (К. Хыляк), адвентистов (К. Хыляк) и мариавитов (К. Хыляк). Четвертая часть, *Нехристианские общины Лодзи*, – это попытка определить роль еврейской религиозной общины Лодзи (К. Бадяк) и дать представление о судьбе немногочисленной мусульманской общины (М. Лапа). Отдельные разделы дополняют друг друга, привнося порой дискуссию на предмет важных для развития города событий, а вместе с этим, как надеются авторы, представляют собой достаточно полное освещение деятельности религиозных общин и их значения для города Лодзь и окружающих его выселков, деревень и поселков.

С учётом сложности и многоаспектности проблематики авторы настоящего издания открыты к критическим замечаниям по отдельным текстам со стороны исследователей, занимающихся этой проблематикой.